

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ГАРВАРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ім. ПЕТРА ЯЦИКА

ПАМ'ЯТКИ
ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ
УКРАЇНИ

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

В ОДИНАДЦЯТИ ТОМАХ,
ДВНАДЦЯТИ КНИГАХ

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

ІХ - 2
ѣ
РОКИ
1654-
1657
ѣ

Редакційна колегія:

П. С. СОХАНЬ (голова), Г. В. БОРЯК (відповідальний секретар),
Л. ВІНАР, І. Б. ГИРИЧ, Г. ГРАБОВИЧ, Я. Р. ДАШКЕВИЧ,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, О. ПРІЦАК, Л. В. РЕШОДЬКО,
Ф. СИСИН, В. А. СМОЛІЙ (заступник голови), О. П. ТОЛОЧКО,
П. П. ТОЛОЧКО, Ф. П. ШЕВЧЕНКО

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського*

Репринтне видання

Поділ тому на першу та другу книги не збігається з поділом його на першу та другу половини, що були видруковані М. Грушевським окремо. Розділи 6 і 7, якими розпочинається друга половина, подаються у першій книзі.

Грушевський М. С.

Г 91 **Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.:
П. С. Сохань (голова) та ін., — К.: Наук. думка, 1991. —
(Пам'ятки іст. думки України). — ISBN 5-12-002468-8.
Т. 9. Кн. 2. — 1997. — 776 с. — ISBN 5-12-004830-7 (в опр.).**

Дев'ятий том "України-Руси" висвітлює події Хмельниччини 1650—1657 років. Друга книга цього тому охоплює період від 1654 р. (після Переяславської умови) до 1657 р. (смерть Б. Хмельницького).

Для істориків, археологів, етнографів, філологів, усіх, хто цікавиться минулим України.

Г 0503020902 - 028 44-97
97

ББК 63.3 (2Ук)

ISBN 5-12-004830-7 (т. 9, кн. 2)
ISBN 5-12-002468-8

*До 6-ї річниці
Незалежності України*

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE
Histoire d'Ukraine, par Michel Hrushevsky, vol. IX, 2 partie, 1654—1657

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМУ ДЕВЯТОГО

друга половина

(Хмельниччини роки 1654—1657)

ДВОУ
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАР“
1931

Бібліографічний впис цього видання
вміщено в “Літопису Укр. Друку”,
“Картковому реперт.” та інших покажчиках
Укр. Книжк. Палати.

Дозволяється випустити в світ.
В. о. Неодмінного Секретаря ВУАН:
акад. О. Корчак-Чепурківський.

Державний Трест “Київ-Друк”, 8-ма друкарня,
вулиця Льва Толстого № 5.
Київський Округ 232. 1556.-3000.

ВОЄННІ ОПЕРАЦІЇ І ДИПЛОМАТИЧНІ ПЕРЕГОВОРИ 1654 РОКУ.

Польські плани і проби наступу на подільським і білоруським фронті. Великодній рейд на Вінницю, Брацлав і Умань; невдоволення з його наслідків і плани мирної інтриги; переговори Радивиля через Ждановича. Заходи коло хана, посольство польське і козацькі. Посольство Савича і татарський ультиматум, дискусія над ним в Чигрині. Становище Порти. Посольства молдавські і семигородські. Посольство польських сенаторів до московських бояр. Початок московського наступу, похід Золотаренка на Білорусь, місія Спасителява; операційні плани і зміни в них. Свідчення московської ласки гетьманові: припинення перемовин доходів і висилка золота; місія Старкова і привезені ним вісти. Черневий сойм. Перше шведське посольство у Хмельницького. Хмельницький в Кієві, воєнні наради, посольство Якименка. Смерть хана. Посольство молдавське і мушкетерське. Царське золото в війську, місія Протасєва, побоювання висловлені гетьманським штабом в справі реєстру; посольство Положеного. Операції під'їзді на Волині і Поділлі; заходи охорони від Татар, донська диверсія на морі. Операції Золотаренка на білоруським фронті; його тактика; облога і здобуття Гомля, Чичерська, Нового Вязова; суперництво з Поклонським. Царський наказ гетьманові йти під Луцьк, посольство Ржевського. Вісти про митрополита привезені Тафларієм; гетьман у Кієві, Ржевський у фастівській квартирі; посольство кримський мурз, молдавського і мушкетерського вояводи і сербських капітанів. Похід гетьмана з А. Бутурлиним на Волинь. Становище під Бердичевим (вересень—жовтень), козацький наїзд на Остроз і Мезирич. Тривожні відомості з Криму, посольство Радивиля, гетьманські посольства до царя з Сомченком і Ждановичом, вісти про бунти в війську. Гетьман вертає під Білу-Церкву, погром Гурского, посольство Клішів. Новий хан в Криму, його ультиматум гетьманові і відповідь гетьмана ханові. Посольство до царя Кіндратенка, друге посольство на Дін Сухині. Царська грамота послана з Сомченком—закінчення кампанії. Золотаренко в царській ставці, програма зимових операцій.

Не вважаючи на те що ще літом московські послы, Реннин з товаришами, як тільки могли вияснили польським сенаторам необхідність замирення з козаками, коли не хочуть допустити до московської інтервенції,—тепер, коли Москва прийшла на Україну і проголосила протекторат царя, се ввало на польські державні круги як повна несподіванка. Розвідча служба була так лихо поставлена, що тільки через місяць після присяги зложеної гетьманом прийшли про се відомости до уряду і застали його цілком неприготованим до такого обороту. Папський нунцій передає в своїй реляції, як йому король оповідав про сей пасаж на авдієнції 22 лютого: король саме йшов до столу, коли йому принесено листи від польного гетьмана з повідомленням, що козаки-бунтівники зложили присягу перед московським послом і передали йому міста: Київ, Переяслав і Білу Церкву. Їх священники не хотіли присягати, через деякі релігійні розходження з Москалями, а найбільше тому, що вони підлягають іншому патріархові,—але таке побоювання, що їх силоміць змусять таки до сеї присяги. Ся відомість, каже нунцій—викликала велику тривогу, бо коли самі Московіти не становлять нічого великого, то союз їх з козаками може досягнути успіхи такі, що їх не вдасться й поправити; сойм мусть

звернути всю енергію на потрібні приготування, щоб їм запобігти, і можливо, що прийдеться звернутись по поміч Татар—хоч як се було б неприємно з становища против-турецьких плянів¹⁾.

До сеї громової вістки все йшло собі доволі спокійно і без якої небудь тривоги. Король, повернувши з походу, з невеличким гуртком сенаторів, відбув нараду над ситуацією, між иншим і над справою козацькою; ситуація була неясна—але не здавалась ні гострою ні небезпечною. Посольствами до султана, хана й инших васалів Порти сподівалися розвести козацтво з його союзниками: ізолювати його і змусити покортися королеві; а як хан не схоче розірвати з ним союзу—нехай змусить козаків на підставі союзного договору йти разом з Ордою на Москву. З Хмельницьким завести переговори і старатись відвести від Москви, а як ні—то підняти старшину против нього, перекупивши її грошима. Одночасно приготувати військо і коли б Хмельницький не хотів йти на капітуляцію—непокоїти козаків наїздами і тим способом нахиляти їх до повороту під королівську владу²⁾.

Одним словом—дух нашого Кисіля не вмирав між польським сенатом. Маса проєктів, оден кращий від другого; трудність хіба в тім, що всі ці проєкти одночасно здійснити було неможливо; треба було щось вибрати і з деякою енергією переводити.

Та енергії як раз для сього бракувало, бо вся увага була скупчена на боротьбі короля з опозицією, що вибухла з новою силою. Се була дійсно актуальна для шляхетського громадянства справа, а з козаками можна було почекати. Тим більше, що звідусіль пішли чутки, що серед козацького війська велике невдоволення на політику Хмельницького, або що його навіть і нема: вбив його Богун з направи тих козаків, що були під Сучавою³⁾,—так що з ним можна було й не спішити. Натомість з королем і його партією треба було покінчити негайно.

Ганебний вислід останньої кампанії, котрою керував персонально сам король, затримавши за собою права великого гетьмана, викликав страшне роз'ярjenje серед шляхти.

¹⁾ Жерела XII с. 187, і повторення того ж на с. 188. Зміст ясно показує, що в основі вістей отриманих королем лежала заява митрополита, писана в Києві перед приходом Бутурліна, можливо—привезена Криницьким.

Тому що польські сучасники не постарались записати, яке вражіння зробила ся відомість у короля, Равіті-Гавронському прийшлося звернутися до нашого Величка, який докладно описав, як плакав король, одержавши відомість про утрату «народу козацького», і записав навіть промову, сказану з сього приводу до сенаторів.—Величко с. 96 нов. вид., Равіта-Гавронський II с. 351.

Для характеристики поглядів козацьких патріотів поч. XVIII в. ся Величкова промова небезінтересна. Король називав утрату України утратою «світу очей наших»; стративши «добрих молодців козаків, братії нашої» (се так король їх називав!), «за котрих оружжєм і сторожею через многіі времена як за кріпкими мурами до сих часів в тишині і покою виставали-сьми»,—«кто зна чи не поветануть ті, що досі боялися Польщі, і чи не огорнуть її звідусіль таким страхом, яким вони досі були огорнені, завдяки козацьким силам!».

²⁾ Лист воеводи Лещинського 16 січня, ркп. Чорторійських 384 с. 29, в витягах у Кубалі III с. 395—6

³⁾ Лист із Львова 31 січня—у Міхаловського с. 720.

Деж таки, трудили шляхту посполитим рушенням, стягли з неї таку купу податків, загубили стільки війська, і в результаті не довели навіть до ніякого формального замиріння, не звязали козаків нічим на будуче, а Татарам видали на ясир безборонні краї! Шляхта напосілася, за кару, позбавити короля всяких впливів на військову справу, а перед усім змусити його призначити великого гетьмана, на вакансію що лишилася після смерті Миколая Потоцького, а всіх причетних до шафування державними фондами—покликати до відповідальности. На соймках понаписувано гострі інструкції й вибрано найбільше занозистих парламентаріїв на сойм, що мав розпочатися в Варшаві 9 лютого.

Але тут завзявся й король із своїми повірниками, ображений за таку невдячність за всі понесені ним осенні труди і негоди. Він не тільки не хотів випускати з рук коронної булави, але скориставши з смерті старого і хорого, чисто номінального великого гетьмана литовського Кішки, захотів затримати в своїх руках і булаву литовську. Себо поставити литовське військо в безпосередню залежність від себе, а польного гетьмана Радивиля, сього невінчаного короля Литви—зробити своїм підручним, у всім залежним. На сім ґрунті розгорілася завзята парламентарна війна, яка протяглася аж до кінця березня, скупляючи наоколо себе всю увагу двору, сенату, шляхти. Нарешті сойм зірвано серед незвичайного огірчення, без яких небудь ухвал на війну: для сього король збирався скликати новий сойм літом. Великим щастем для нього було, що не прийшло до збройного шляхетського повстання: правдоподібно московська інтервенція і проголошення війни змусило опозицію стриматися від такого виступу.

Одержавши відомости про те що цар прийняв Україну під свій протекторат, король скликав секретну нараду в сій справі. Дневник Радивиля містить її під днем 23 лютого. Але серія королівських розпоряджень звязаних з сим московським інцидентом починається вже з 21-го: наведеним уже вище (с. 831) універсалом короля до старшини і козаків з закликом, щоб лишилися вірними свому прирощенному підданству. Не знати чи підписано його «заднім числом», чи король почав свої розпорядження не чекаючи наради. Потім з датою 28 лютого маємо другий універсал подібного ж змісту—до українських міст (до бурмістрів, райців, лавників, отаманів і всеї черни)¹⁾. Універсали адресувалися мовляв до тих вірних підданих, які ніби то ухилилися від присяги цареві: їм рекомендувалося триматися до приходу королівських військ, і з ними при першій можливості звязатись, а тих які б неводею мусіли присягти, потішалось обіцянкою королівської амністії і ласки. Наскільки се могло бути простим літературним підходом, се трудно сказати, але мабуть в польських кругах були відомости про таких противників московського протекторату—бо одночасно, як ми знаємо, пробували звязатися з деякими конкретними особами сього напрямку, як от з Богунюм. Ми бачили вище сю пробу завязати з ним відносини і противставити як вірного Річи посполитій гетьмана зрадникові Хмельницькому (с. 833). Правдоподібно таких заходів, листів, посольств і т. д. було тоді й більше—безпосередне від короля і від ріжних місцевих нотаблів²⁾, тільки ми не все знаємо.

Одночасно видано мобілізаційний наказ: Голінський записує в своїм дневнику, що 29 лютого прийшов до Кракова універсал, аби ротмістри, поручики й жовніри, не бавлячися на становищах, спішно з'їздилися до війська, з огляду на велику небез-

¹⁾ Малорос. переписка Оружейной Палати ч. 13, теж у Марковича. Ист. Малороссіи III ст. 26. ²⁾ Див. вище с... про емісарів висланих на Сіверщину.

пеку від Москви, Татар і козаків. Бо Хмельницький розіслав свої універсали по Русі, даючи знати, що з Ляхами ніякого перемиря нема—він згоди не учинив, тому нехай будуть готові на війну з королем і Річнесполитою, а Ляхів скрізь, де б побачили, аби убивали й мордовали, а він їм обіцяє велику поміч від московського царя ¹⁾.

Потоцький вже перед тим очевидно дістав наказ наступати на Поділля, як Радивил від Білоруси. Кубаля справедливо завважає ²⁾, що якби вони дійсно повели тоді сильніший наступ, підчас коли українська людиність в певнім збентеженні стояла перед перспективами московського підданства, присяги і т. д., то се могло б викликати замішання в козацьких рядах, і привести до певних ухвлів в польський бік. Але в дійсности наступ і з польського, і з литовського фронту був зазначений настільки анемічно, що не зробив ніякого вражіння. Процедура запряження пройшла без яких небудь яскравих інцидентів, і опозиція коли й поскільки була—мусіла стриматися без яких небудь виявлень. Богун, як ми бачимо, ухилився від переговорів з Потоцьким, відіслав «предесні листи» гетьманові і зложив присягу; аналогічно повели себе й інші, до котрих зверталися з польської й литовської сторони ³⁾. Момент був унущений польською стороною.

На польським фронті з'явився якийсь ротмістр чи подковник Андрій Окунь з кількома хоругвами, писав якісь листи до Богуну—котрі той переслав гетьманові ⁴⁾, заявив з кінцем січня Шаргород, в місяці лютому робив наступи в його околицях, напав на Бушу—побито тут трохи людей, пограбовано околицю, забрано запаси, які знайшли; але на тім поки що й скінчилося, так що гетьман не вважав потрібним розвивати які небудь операції в сім напрямі—хоча перші вісти про скупчення польського війська викликали на Україні деяку увагу і затрівоженне ⁵⁾.

¹⁾ л. 682. ²⁾ III с. 96.

³⁾ Старі польські історики: Твардовський (с. 199) і Коховський (с. 417) представляють справу так, що Богун, не погоджуючися на московське підданство, сам звернувся до Потоцького, шукаючи захисту від гніва Хмельницького (у Коховського протвинниками московського протекторату виступають Богун і Сірко,—коли їх Хмельницький покликав на суд за бунтовання черни, Сірко втік на Низ, а Богун удався під захист Поляків). Але ніщо в означених актах і листах не вказує ні натякає на яку небудь ініціативу з боку Богуну.

⁴⁾ Акты X с. 271—2.

⁵⁾ Перші вісти про скуплення польського війська на Подністровку пішли ще з кінцем січня, зараз по виході з Поділля Татар. Ми бачили такі відомости з Кореуня, з 18 (28) січня, що Татари йдуть поза Кореунь; а в Поділля пішуть, що до Шаргорода прийшло 4 польські короґви, а до Могилева три, і погранична людиність затрівожена (Акты X с. 263). 11 (21) лютого полк. Лісницький між новинами подавав московським воеводам і то, що польські війська з'явилися під Шаргородом, і тамошній сотник, що був там в залогою, вийшов з Шаргорода, а ротмістр Окунь з трьома короґвами вийшов туди (Акты Моск. гос. II с. 360). Виговський коло 25 с. с. додавав, що приїшовши до Шаргорода, Окунь несподівано напав відти на околиці Буші, побив 200 людей, забрав їх добро, і з тим пішов—чекають від короля наказу, де їм збиратись (X с. 320—343). Козацькі послі, що виїхали з Чигрина тижнем скорше, розповідали, що взагалі наступу з польської сторони нема і вважали напад Окуня маловажним інцидентом; зайняв Шаргород і посилає до сусідніх сіл по провіант. Вигнати Поляків відти не було б трудно—але гетьман без царського указу «не сміє»—як висловилися дяки—посилати війська на Поляків, себто не важиться починати воєнних операцій на власну руку (X с. 445—6).

Радивил наказав наступати на Стародуб в перших дня лютого—але в характеристичних для нього формах: без виразного розриву, а навпаки з захованнем всяких приязних форм, нібито рахуючися з повним замиренням козаків з Річечюсполитою, що сталося під Жванцем. 5 н. с. лютого він післав Хмельницькому повідомлення, що вислав кілька хоругов «на лежу» до Стародуба—щоб гетьман наказав козакам уступитися звідки і не робити ніяких заціпок, щоб не нарушати постановленого покою. До людности стародубської вислав універсали, наказуючи давати його жовнірам всякий потрібний припас, «звичаєм інших держав»—тому що наступило заспокоєння у цілій Річечюсполитій». А одночасно наказував своєму полковникові Корфові посунути своїх людей на Стародубщину, щоб опанувати сю провінцію в. кн. Литовського, захоплену козаками ¹⁾.

Одначе ся операція не була здійснена—хоч універсали прийшовши на місце, з чималим опізненням, викликали немало тривоги. Наказний полковник Опанас Веремієнко, що сидів у Стародубі, хоч прогнанив передові роз'їзди неприятельські, вважав одначе ситуацію настільки серйозною, що не тільки залярмував полковників, але й сусідніх московських воеводів, просячи бути на поготові і на першу вість спішити в поміч на Ляхів ²⁾. Ніжинський полковник Іван Золотаренко, одержавши від пограничних сотників відомість про наступ Корфових хоругов, і ті універсали що від них виходили, теж повідомив сусідніх воеводів, а сам рішив зараз же рушитися на границю. Написав гетьманові листа з перепросинами, що дозволяє собі не чекаючи гетьманського наказу негайно йти на неприятеля—«для великого плачу і туги людської», тому що лядське військо підійшло під Стародуб за дві милі тільки, і послаючися на Радивиліві універсали тамошні села і містечка «в нівець обернуло» ³⁾. Але поки він вибрався в сей похід, прийшли більш заспокоючі відомості, а від гетьмана замість воєнного наказу—заклик прибути на раду до Корсуня.

Очевидно, Радивил під впливом тої ситуації, яку він застав на соймі, і під її вражіннями рішив попросту саботувати короля й його уряд. Відкликав свої розно-

¹⁾ Акты X с. 327—9, теж Акты Моск. Гос. II с. 364 (той сам лист Радивила, але з ріжницею в даті: 6 лютого замість 5-го).

²⁾ Се дуже інтересний лист, на жаль відомий тільки в московській копії—не знати наскільки зміненій, тому я його перекладаю теж (з покороченнями): «Від мене Опанаса Веремієнка, полковника сіверського, царя, государя і в. князя Олександра Михайловича города Стародуба—держави й. м. пана Богдана Хмельницького Зеновея, гетьмана війська Запорозького його царського величства. Чиню відомо, що приходили до нас Ляхи—хотіли нам щось зле учинити, та ми їх за божою поміччю прогнали. Але стало нам відомо, що Ляхів зібралось (прогалина) кілька сот, і ми їх стережємось, а я, полковник, тобі стольникові і воеводі чолом бую з сотниками своїми: стародубським і почаївським і всім рицарством війська Запорозького: як дамо вістку, присилай нам людей в поміч скоро—того ж часу, як вість дамо. А потім тобі мало пишемо, а багаті чолом бемо».—Акты М. Гос. II с. 366.

³⁾ «Только прошу пана и добродѣя моего—не изволь ваша милость на меня, слугу и подножка своего прогнѣвати ся, что по неволь, для великого плача и туги людской самъ рушил ся есми противу оного, не хотячи подати краю Сѣверского, слугъ в. м., п. моего мил., покѣмъсть буду мати повелѣніе отъ в. м., п. и. добр. моего мил. О чемъ унижено прошу—изволь в. м., панъ и добр. мой, мнѣ инжайшему слугъ своему яко отецъ науку дати, что имѣю съ тѣмъ чинити».—Акты X с. 330.

рядження про «наступ на Стародуб», і хоч для підтримання пристойної зверхности видав відомі уже нам універсали до української людности, відмовляючи її від присяги цареві (с...), але фактично наступ свій припинив, так що справа обмежилася тільки фальшивою тривоگو. Сівський воевода Вутурлин, доставши від Золотаренка оте повідомлення, рішив іти на границю—без царського наказу не сміючи переступити її Цар наказав іти на Стародуб, як би тільки був наступ, і так само велів київським воеводам приготувитись, і на першу вість від гетьмана йти йому в поміч¹⁾. Але тривога, кажу, показалася фальшивою, і хоч гетьман, виправдуючися, чому не може сам поїхати на Москву, ще посилався на те, що Поляки до Шаргороду вступили, і «від Ніжина і Стародуба наступають»²⁾, тому військо і гетьман мусить бути на поготові, але не втаємничений в сю високу політику наказний полковник ніжинський Іван Носенко³⁾ в тім самім часі заступаючи неприсутного Золотаренка на запитання сівського воеводи про Радивилів наступ пояснив, що аларм був даремний. «Нічого такого небезпечного тут не показується,—проявилось було щось Ляхів у Гомлі, і в інших городах—прибігали по живність, а тепер ніде про Ляхів вісти не маємо».

Тривожні вісти в тім часі стали приходити з волинського пограниччя: 5 березня дав знати київському полковникові полковник білоцерківський Семен Половець, що польське військо згромадилось в Полоннім, до 20 тис. людей, і треба сподіватись нападу на Київщину. Київський полковник відписав, що він і воевода будуть на поготові до помочи і достав у відповідь нові вісти: Поляки ще ближче—в Любарі, Чуднові, Котельні, і треба їх стеретися. Сю другу реляцію маємо в цілості, сливе в оригінальнім вигляді, і я її наведу як доволі інтересний документ,—хоча самі відомости були або перебільшені або зовсім невірні:

«Мнѣ вельце ласкавый пане полковнику кievский а мой ласкавый пане і брате! Здоровя доброго от Господа Бога со всѣм товариством вашности зычу. Якож до в. м. писал даючи знать о Ляхах, же мають ударити на наш край, так и тепер повторяю о них. же уже у Любарю, у Чудновѣ и в Котельни хоругви есть. Подобно тоє чаты 20.000(!) Полк свой весь скопляйте—и паволоцкий полковник на доброй осторожности маєт ся, а мы сторожу держачи у Паволочи, о вѣдомости стараем ся. А за такую готовость же вашность нам с полком своим, если того потреба будет, готов ставати, также і государские люде на войну готовы, велице дякуем. Скоро вѣдомость еше на сіє небезпеченство возмем, вашности днем и ночью дати не оменкаемо, покорне просячи, абысте вм. нам от себе вшелякия вѣдомости персысали. Затым ласце братерской отдаю ся—вм зычливый прятель и слуга»⁴⁾.

Кілька день пізши набрав тривоги якийсь роз'їзд загнавшись в київські околиці—в ночи під 17 (27) березня напали Поляки на Вородянку, порубали і пограбили людей. Під'їзд був невеликий, чоловіка з сотню всього, але не знаючи, чи се якийсь не Радивилів наступ, підняли ґвалт великий: київські воеводи до полковника, полковник до

¹⁾ Акты Моск. гос. II с. 338, з 15 с. с. березня, і ще раз повторенне: Акты X с. 540 з 7 квітня с. с.

²⁾ Акты X с. 539, Кубаля тому трохи необережно повторив се як факт, що «хоругви литовські посунулись до Ніжина і Стародуба»—III с. 165.

³⁾ В московськім списку він зветься «Иванъ Носенской»—Акты М. гос. II с. 371 (лист з 14 с. с. березня).

⁴⁾ Акты Мос. Гос. II с. 369; злегка справляю правдоподібні московські підправки.

гетьмана. Полковник почав збирати полчан, воеводи стали виявляти свої нові функції комендантів м. Києва: крім того що нагадували полковникові, аби збирав козаків, вони розіслали накази міщанам, аби вони збирали свої сім'ї й маєтки до міста. Післали також до митрополита і до печерського архимандрита, щоб вони зібрали своїх людей і зачинилися з ними з огляду на небезпеку від Поляків—пропонували їм і свою поміч. Але і митрополит і печерський архимандрит поставилися до цього ухильливо: ніякого бажання користати в їх помочи (що мабуть означало—прийняти до себе в монастир московське військо для безпечности) вони не виявили, і ніякого бажання битися з Поляками не показали. Митрополит прямо заявив, що відбиватися йому в Софійському монастирі нема з ким, і на випадок приходу польського війська він або втіє за Дніпро, або перейде до Печерського монастиря, «бо то місце кріпше»¹⁾. Але польське військо не прийшло, під'їзд мабуть пустився на власну руку, і на тих фальшивих алярмах скінчилося.

Серйозні операції з польської сторони поведено в тим часі в Браสลівщині. Ініціатива була королева. Маємо його листа до гетьмана Потоцького, писаного з сойму Король нагадує свою давнішу гадку підтриману сенаторською конференцією, що військо треба тримати при лінії «і посунути в ближчі місця України», з огляду ще Хмельницький при договорі з Татарами «покори не вчинив». Висловляє невдоволення, що ся директива його не виконана і «хоругви так глибоко пішли в Польщу». «При теперішній московській зрадї, що вони прийняли протекторат в панстві нашім, найкраєнці міста переймають і обсаджують, яка б то була добра річ, коли б військо могло упередити їх замисли! Тепер же займати ті місця річ небезпечна і трудна. Але бажаємо собі того принаймні, щоб Браслав і Винниця з прилеглими місцями були обсажені як найскорше, коли не всім військом, то принаймні його частиною», щоб неприятель і тут не випередив і не позаймав усіх доріг на Україну, і бодай від Подністров'я Полякам зістався вільний приступ. «Бо зачинається війна не з таким неприятелем, що тільки в полі мірається (битви або виграє або програє), але таким що засідає міста і фортеці, котрі (потім) здобувати трудно, і треба його упередити, а не себе дати випередити, щоб ціла Україна не опинилася в неприятельських руках. Нехай в. м. будуть прикладом Індянти—котрих Річпосполита й досі не може собі вернути»²⁾.

Старий гетьман не виявив особливого ентузіязму для свого плану. В листі писанім 15 н. с. березня в Підгаєцької резиденції³⁾ згадує він насамперед, що годилося би

¹⁾ Акты X с. 397—400.

²⁾ Розноязн., 63 л. 17—лист без дати, писаний мабуть в останніх днях лютого

³⁾ Gdy mię zaszedł toties powtarzany rozkaz w. k. meł. aby w tym czasie wojsko wprowadził w Ukrainę, czynię to do woli w k. meł i od tey supersewadowszuy inszą przed się biogę drogę. Сей відклик до королівського наказу розбиває легенду старих польських істориків—Твардовського і Коховського (роввинену нашими домашніми компіляторами: Величком і Грабянкою), нібито до походу спровокував Потоцького Богун своїми листами—жалями на Хмельницького і обуренням на Москву, і Потоцький на власну руку, не дуже питаючися короля, рушив на Україну, щоб підтримати Богуну фронду (Твардовский с. 119, Коховский с. 417). Потоцький в своїх реляціях нічим не натякає на сей мотив; і принагідно згадуючи, що Богун і перед тим уже не відповів на оден його лист, нічим не дає зрозуміти, що він рахував на нього і на якісь його заяви, рушаючи на Україну. Богун, видно, не дав до того ніякого приводу; коли рахували на нього, то не з його ініціативи.

йому побувати на сеймі—взяти участь в нарадах над військовою справою,—але супроти категоричного наказу короля (що видимо тої присутності не бажав бо вона ще б більше обгострила справу передачі Потоцькому великої булави) він зрігається сеї подорожі на сейм¹⁾. Обставини здаються йому малосприятливими для походу. Військо не зібране ще, не спочило по попередній кампанії, мале—а правдоподібно ще зменшиться з кінцем місяця, бо останнього березня кінчиться чверть року, а люде очевидно не залачені. При тім вести війну на вигодождених попередніми кампаніями українських територіях дуже тяжко; краще було б повести наступ на Московські краї; хіба як що хан зістанеться союзником козаків, як то кажуть,—в таким разі прийдеться триматися сеї тяжкої і невдячної оборонної війни. Але кінець кінцем не вважаючи на всі сі міркування гетьман королівський наказ виконає і слова дотримає. 18-го березня рушив він військо на Пłosкиров—як уже доніс про се в попередніх листах, наступного вторка рушив сам, але просить не покладати на сей похід надмірних надій з вище вказаних причин²⁾.

Справді, не чекаючи поки посходяться всі хоругви і прибуде армата, кор. гетьман досить скорим маршем пройшов північним краєм Поділля до Прилуки і 30 березня був уже тут. Погода йому сприяла, бо не вважаючи на пізній час зима тривала, і лід на ріках ще тримався. Під Ілинцями, недалеко Прилуки визначив він зійтися Петрові Потоцькому, старості камінецькому, що мав привести з собою подністрянське військо і помічний полк молдавського воеводи. Про похід сього подільського війська маємо анонімну реляцію, списану якимсь ротмістром для королевича Кароля³⁾, дуже докладну, з котрої нижче візьмемо деякі мальовничі деталі, а поки що зазначимо загальну схему операцій переведених в другій половині березня. Се марш гетьманського війська з заходу на схід з Пłosкирова на Прилуку, і сполучений з ним марш подільського війська з-під Камінця на Ілинці, в північно-східнім напрямі⁴⁾.

В Шаргороді Петро Потоцький видав під датою 24 березня універсал до козаків «і всеї черни в містах, місточках і селах», даючи знати, що прийшовши в сі краї згідно

¹⁾ Теки Нарушевича 147 с. 521—5.

²⁾ З днями не все добре, бо гетьман каже, що військо 18-го вже пішло, а второк, коли він рушить—се 17 березня.

³⁾ Надрукована з рукописів Щорсівської бібліотеки в Пам'ятниках Київ, Комісії т. III (нового вид. ч. 12) під хибним роком 1653; реляція дати не має, але цілком сходиться з реляцією гетьмана, і не може бути сумніву, що тут мова про великодній похід 1654 року. Автор пише згодом, «наскільки може спам'ятати», і спиняється тому на особливо яскравих подробицях.

Реляція гетьмана королеві заховалася в крацім і повнішим тексті в збірці Піночі, з датою: з Щельпахівки 5 апріля 1654 р., копія без початку, а тою ж датою в Разнояз. 63 л. 81; текст в Теках Нарушевича 147 с. 537 з датою 1 апріля, ся дата неможлива—опсуються тут події з 3 квітня; сим текстом користувався Кубаля—поправляючи дату на 4 квітня; ріжні несправности сього тексту були причиною, що й у Кубалі вийшли деякі невірности в представленню сеї кампанії. Так напр. він зовсім невірне каже, що гетьман Потоцький «посувався черепашиним кроком» на сполученне з Потоцким молодшим,—коли навпаки операції пророблено надзвичайно швидко. Текстом Разнояз. 63 в годішніх колекціях Петерб. публ. бібл. користувався Костомаров (III с. 570—1). Я мав усі три, але користувався головно першим як справнішим.

⁴⁾ Безпардонно поплутав і звинув в одно операції обох Потоцьких у своїй книзі Р.-Гавронський II с. 361—2.

з волею короля не має він заміру карати людину за зраду без розбору «шаблев», «огнем». «Бо між вами багато є таких, що вже побачили велику злість Хмельницького, його зраду і відступлення від християнства, і хотіли б краще жити в пожаданім спокою, аніж щоденно звідусіль чекати погибелі». Тому з свого боку радить «вбитися з темного лукавства того зрадника та вернутися під крила й. к. м., ніж йти в тяжке і вічне ярмо московського мучення». Всіх таких закликає відзиватися до нього, а він душею своєю ручить їм за безпечність, ласку королівську і оборону від війська (польського очевидно)—«а всякий гордий, лаский тому противитиметься, кровю своєю заплатити за смуту»¹⁾. Сі універсали Потоцький старався поширити серед місцевої людуності, а звисній нам Окунь, користаючи з приходу більших сил, знову попробував напасти на Бушу, щоб поправити свою невдалу операцію з попереднього місяця. Анонімна реляція так поясняє сю особливу цікавість до Буші: «зібралось там чимало подністрияньського гультайства до Гречки, опришка з Калюса»

Окунь вибрався на них сим разом з значними силами, 27 хоругвами, але не вмів заховати своєї експедиції в потрібній несподіваності. «Зараз вночі виходячи з Шаргороду звелів бити в бубни, і тим наробив розголосу, а прийшовши під Бушу, вже добре над ранком, в якій милі від неї теж звелів бити в котли; тим остережене хлопство при тих силах, які були, дало добру відправу, і як би ще був трохи там затримався, мав б не аби-який бенькет». Потоцький тим часом отримав тут молдавську поміч—12 добрих хоругв, під проводом полковника Войцеховського—одного з товаришів Кондрацького з торішньої сучавської кампанії, а від гетьмана прийшов лист як найскорше йти під Ілїнци. Потоцький зараз рушив туди—але по дорозі спинився, щоб громити непокірні міста; вирубав Копіївку, Немирів, може ще й інші осаді—хоча не без того, що польські раяліці грішать деяким перебільшенням сих погромів, заданих непокірній людуності²⁾.

В Ілїнцях, як мав кор. гетьман вісти, збиралися козацькі сили, і місцевий сотник Вертелецький, як каже гетьман, удавав перед черню, що збирається міцно боронитися: робив на ставах ополонки і под., але тим часом потроху вислав усі вози, а потім налетко зіставився, з наближенням польського війська відійшов—піславши осторогу так ж і своему полковникові Вогуніві, що надходить польське військо. Чарнецький даремно вислав заклики до тутешніх підданих, запевняючи їм безпечність: не хотіли його приймати. Тим часом підійшов Потоцький молодший з своїм військом, посправдявши по дорозі також карні розправи над непослушними: вирівав оту Копіївку, Немирів й ин. (подробіці того анонімого ротмістра нижче). Першого квітня зійшлися обидва війська. Довідавшись, що Вогун в Рахнах³⁾, післали по нього вско-

¹⁾ Малорос. переп. Оруж. пал. ч. 14.

²⁾ Хмельницький виправляючи свого посла Горкушу до Москви в перших днях квітня н. с. переказував через нього: Ляхи підбігали під Немирів, але вхопили тільки язика і пішли. Вдруге підбігали під Копіївку, несподівано впали до місточка—було їх чоловіка з 200; козаки поправились і їх погромили, відібрали корогву і захопили бранців—але сі померли від ран. Тепер Ляхи і Волохи облягають Бушу, вже третій день, але наці з города відбиваються дуже сильно. В листі своїм Хмельницький зазначає такі факти: під Немировом зачалася війна, Поляки вірвались були до Копіївки, а тепер обляжили Бушу. «Полкові Браславському, Уманському, Винницькому й иншим пограничним ми веліли йти на поміч». Акты X с. 560—1.

³⁾ В реляції Потоцького Rachach, Рахни в Актах X с. 407.

кілька хоругв під проводом Рушца, а за ним і самі як скоро могли поспівали. Вирубуючи козацькі ватаги, які стрічалися по дорозі, Рушц видко трохи загаявся в сім приємнім заняттю, і не застав уже Богуна в Вербичу, де він був. Туди наспів і старий Потоцький через Кальник, Дашів, Городок—порожні, полишені людьми, що замість віддаватись на обіцяну універсалами польську ласку тікали куди видко. Гонячи за Богуну мало що не догонили його в Івангороді: «одною брамою наші впадали, а другою він тікав: гонили за ним аж до Якубця, захопили його корогву і котли, вбили його Татарина і товмача. В Якубцю застали багато збігців—Поляків і иншого люду; деякі язика говорили, що сам Богун там—але потім виявилось, що він маючи свіжих коней, з иншими сотниками поїхав просто до Умані, не входячи до Якубця. Від тих що замкнулися там зажадали, щоб піддалися, але ті відмовили—за приводом тамошнього отамана й инших козаків, а навіть і пошів—котрі їм нагадували присягу віддану Москові». Тоді Потоцький післав туди кавалерію, вона зійшла з коней і пішла на присгун, «і за ласкою божою без труднощів взяла обложених під шаблю, так що зо три тисячі трупу лягло». А одночасно полковник Детиницький висланий з відділом кінноти в напрямі Умані, рубав утікачів на дорогах, і розгромив при тім кілька містечок і таборів.

«Так від Винниці аж під саму Умань упорався з усіми містечками»,—здоволено підсумовує старий Потоцький результати сього рейду. Як далі побачимо, Потоцький молодший радив на тім і скінчити—післати частину кінноти на Умань, попробувати чи не вдасться щось осягнути несподіваним нападом, і як ні—то не компромітуючись і не виставляючи досить слабого і деморалізованого війська на втрати, на тім скінчити сей похід—ракуючися з тим, що термін служби війшов, і кожен мав право про себе як хоти радити. Але старий Потоцький послухав Чарнецкого і захотів спробувати щастя з усіми силами—чи під вражінням його наступу Богун і Глух, уманський полковник, не схочуть почати переговори? Не робив, мовляв, собі ніяких ілюзій, що може здобути таку сильну фортецю без армат і пішого війська, але бажав попробувати чи не вдасться привести її до підданства королеві. Покинув в Кочубівцях, мило від Умані всі вози, і з усім військом в велику пятницю, 3 квітня приступив до міста. Післав універсали королівські—до козаків і до черни, придав свого власного і визначив кілька годин на роздумання. Але Богун як на попереднього листа, так і тепер не дав ніякої відповіді. Вивів людей і військо з двох частин міста і зачинився в третій, при замку—маючи понад 15 тисяч війська. В «Старій Умані» теж пробували боротися, але уступилися, коли Чарнецкий наступив з драгонією і з кільканадцятьма корогвами легкої кінноти. Старий Потоцький поставив там драгонів і полк Потоцького молодшого, а инше військо розложив по хуторах, і чекав відповіді від козаків. «Але вони не забуваючи свого звичаю, замість відповіді зробили з замку вилазку в поле». Польське військо кинулось і погнало їх назад, тоді вони зробили другу вилазку і запалили місто—де розложено драгонію. Знову напали на них, вигнали з міста і вивели звідти без шкоди драгонів. Після того старий Потоцький вивів військо в поле і до півночі чекав, що може козаки захочуть вийти і щось спробувати. Але не дочекавшись—відійшов до Кочубівцень, а другого дня пустився на Буки, виславши наперед два полки, з дорученням забезпечити мости і «упрятати» всі слободи на тій дорозі.

Тут кінчиться реляція старого гетьмана, писана з сеї дороги до Буків. Продовження дає анонімна реляція, починає згадану вже екскурсією Окуня на Шаргород і походом під Ілинці, але дає кілька яскравих і характеристичних візрців попе-

реднього «спритація», тому почнемо дещо з понеряднього (стиль оповідання дуже лаконічний, слістичний, так що приходится доповняти з контексту).

«Рушили рано (з Шаргороду). Де тільки траплялося містечко, слобода чи село—вирубавши хлопство, огнем кінчали решту. Доки зійшлися з гетьманом, немало винищено тої сарапчі. Прийшовши сею дорогою до Немирова, добре вкрили трупом його улиці.

«В однім великим мурованім льоху замкнулося кількасот людей і їх задушено димом. Волохи не малий час трудилися коло них, щоб дістати когось з старшиня, але тільки кількох зловлено, що непомітно втікли; всі інші ніяким чином не хотіли піддатись, і їх огнем і димом подушено.

«Зійшовшися з гетьманом, ще більше розпустили кримами під'їзди, і ріжними тракатами палили; але де піддавалися—ніе рубали, тільки Волохи рабували.

«В четвер перед великоднем (2 квітня) прийшли ми під Ягубець—містечко оборонне і замок добре укріплений. Застали там три полки наших; півтори дні там галасували і немало втрапили своїх: двох хорунжих убито, багато товариства і челяди, але нічого не доказали. Аж коли надтягнуло (головне) військо, і п. воевода браславський скочив з своїм полком, інші за ним вломилися до парканів. Положили до замку трупом щецрь більше як 4 тисячі: окрім валів і міста все підзамче (przutygodok) було ними вкрите. Один падав на другого—особливо в замку: як по мосту приходилось ходити по них.

«Там ми відправили ночліг в четвер. Великої п'ятниці дійшли під Умань. Там нашому полкові велено йти перед військом. Недалеко перед Уманню дістали ми в містечку кількох добрих язиків; вони зараз розповіли про силу Уманців: що там більше 10 тисяч козаків з Вогуном, а хлопства, що позбігалось з ріжних слобід, далеко більше; бо що тільки живо туди збирається. Про кріпость говорили, що в добрім порядку. Все се ми й самі потім добре досвідчили.

«П. воевода браславський радив п. гетьманові самому туди не йти, а післати кілька полків, і сам брався йти: «Коли не вдасться захопити, то все таки що можна буде зробити, зроблю: тому що не маємо армат, ані піхоти, не можна здобути штурмом таку сильну фортецю—хіба захопити» (несподіваним нападом). Се була добра рада, і ми без конфузії були б одійшли, і не мали б таких великих страт. Але п. обозний коронний (Чарлицкий) пішов п. воеводі на перекір, і переміг своїми раціями, доводячи, що як тільки побачать п. гетьмана з військом, та ще він піде їм королівський універсал, так зараз піддадуться. Дав себе п. гетьман намовити, підійшов під Умань з військом (піславши наперед) трохи комонника і піших стрільців. Почади (Уманці) з нашими гарцювати, але боялись, щоб не дати язика, і як скорше тікали до міста. Одначе з боків, з нового міста зараз язика добули, і з ним піславо універсал. Прочитавши його, зараз арматою оповіли підданство: перед тим ні разу з гармат не стріляли, тільки з самопалів. Але то нам нічого не шкодило, бо переносило горою далеко.

«Коли військо стало «в шик», а охочі з ріжних сторін підскакували під місто, в долішнім місті затривожилися і зараз повтікали до старого. Тим часом військо наше наступало: прискакав п. воевода з охотниками, п. обозний прийшов з драґонами, і так ми опанували нове місто. Полк наш поставлено під самим наступом. Відстрілювалися ми через став з самопалів. Додано туди ж драґонів п. обозного: їх поставили при пар-

¹⁾ Памятники III с. 174 д.д.

кані коло брами. Інші полки з п. гетьманом стали на фільварках, декотрі на сторожі. Ми поставивши коней на кватерах, щоб погодувалися, самі пішли з хоругвами пішо під паркан. (Неприятель) робив вилазки ледом, і ми з ним майже цілий день галасувалися—аж під сам вечір затихло так на годину: видно що раду мали.

«Перед самим вечером вдарили з гармат, комонник з великим криком висипав весь з міста і вкрив поле під валами. Наші полки, що були на сторожі і ті що на фільварках, відогнали їх аж до брами. Але піхота (козацька) відстрілювалася з валів на наш полк. Коли разом вся (козацька) піхота через став посунула так, що зайшла нам в тил, а ті що підчас денних вилазок завралися до дальшого міста, захопили чимало коней і челяди. Тут хоругов п. воеводи браславського як найскорше в поле; нас кілька лише хоругов зісталася пішо, щоб дати (козакам) відсіч від міста. Але такого великого натіску ми не могли витримати, особливо тому що немало з товариства і челяди скочило в поле за полковничою хоругою, і так прийшлося нам ретіруватися до коней—що за дві ulиці стояли. Не багато ми їх на кватирах застали, бо кожен (козак) догнавши коня як найскорше тікав в поле. Мій самому ледви оден тільки, під'їздох¹⁾ під багажем лишився—і то я свого находка з нього скинув. Ледво що вдалося з-під того огня виратуватись—бо густо стріляно. Коли неприятель наново забрав місто, всі вози наші лишилися там, коні, і челяди немало—нашої і з різних інших хоругов, тому що ми лишилися до останку, думаючи, що нам поможуть тримати місто, а вийшло інакше.

«Так в тих галасах зайшла нас ніч. Через се сталося немале замішання в війську, особливо тому, що нове місто було заналене—і з нашої сторони і з їхньої, а ще й вітер був на нас. Їм з-за паркану, ховаючися в «оплотках», було легше на нас стріляти; але й то не дуже нам пошкодило: дві хоругви нас ішло ззаду, але поки дійшли до полку, тільки двох підстрілено, та й то не тяжко. Ставши в порядку, військо відійшло за милою від міста і там почувало. Післано назад під'їзд, але (козаки) ні трохи не рушилися за ним: в великій були обережності. Але обидва міста спалено цілком. Тільки в старім, де вони були окопались, замкнулись усі козаки в замку, а хоругви хлонства в місті.

«Другого дня не рано знову через той Ягубець; нічліг в двох милях відти, в місечку, яке піддалось, і великдень (5 квітня) майже до полудня ми там провели. Потім рушили до Мущурова: хотіли там на великдень приваймі хоч спокійний ночліг мати. Післано передню сторожу «кварту роздати»¹⁾,—ті з луків та самопалів стали запрошувати на урочисте свято. Наша передня сторожа і люде господаря немалу хвилю перестрілювалися з ними, поки надтягли полки, і сильно пригонили їх під вали. Наш полк як звичайно ходив на переді при гетьмані, так і тепер прийшовши з гори над став зараз ми позлазили з коней до них, разом з хоругвами п. воеводи. Довго вони (козаки) за нами ганяли, стріляючи на леду, на ставу, за парканом. Тим часом надійшли полки, теж зсідали з коней і цілу дзегарову годину—як говорив сам гетьман з п. обозним маючи дзегарки,—галасували ми з ними, поки добули місто. Навколо замку штурм трівав більш ніж дві години. Сильно боронились. Як мали згинуті, так зигнули, але і нашим задали немало шкоди. У нас забито чотирьох хоружжих; господаря волозького двох, кількох постріляно, товариства ріжного побито і постріляно. У нас тільки двох товаришів і кілька челяди, але не тяжко, трохи й мій в руку дісталася з луку.

¹⁾ Жовнірські «словечка».

Але найбільше били нас дрючками, «спустками», коли наші приступали під замок: не одному засвітило в очак. Сокирками, косами, чим могли кидали через паркан і богато наших калічили. Во самопалів їм набивати не багато прийшлося—через відважний наступ наших. З луків через діри калічили наших з гори (pawiasem), поки ми їх повідстрілювали від палісаду. А взяли замок самі товариші—бо челядь і Німці, що їх трохи було, в місті на грабунку були. Впало трупом в тім Мушурові більше ніж 5000, далеко більше ніж в Ягубцо, бо з Кудличини й інших слобід зібралось дуже багато людей з поля ¹⁾.

«Переночувавши там пішли ми до Браслава. Також боками, під'їздами і чатами нищили, вирубуючи і винапоюючи, аж прийшли до Красного. Волоське військо як досі ходило передом і боками з п. Шемберком, так тепер і під Браслав післав його п. гетьман—пробувати щастя. Немало пішло й охотників. Носач і Зеленик дали битву,—за півмилі були відвели їх Волохи від Браслава, а потім ударивши на них погналі, трохи положили трупом і взяли доброго язика. На ніч відступили, ад ругого дня п. Шемберг з своїм полком сів засідкою у лісі, а Волохи знову виваблювали в поле (козаків). Вийшли—але не так далеко. Довго перестрілювалися з Волохами; п. Шемберг з засідки не скоро поснів: міг би їх зайти з тилу, а так—мабуть мавши осторогу від язика, не стали гонити за нашими. Тоді не можучи їх вивабити, обидва полки вдарили на них і гналися до самого міста. Були б узали й саме місто, влетівши за тим комонником—але все таки їх (козаків) вистріляно.

«Третього дня (7 квітня) не хотіли виходити в поле, тільки під валами кружили. Перед вечером рostrублено, щоб чати роз'їхалися на годину—по поживу. Та мабуть не кожен про ту годину чув: далеко позабігали, а тим часом полки відступили до війська, під Красне. Козаки на свіжих конях виїхали з міста на тих чатівників, що порозбігалися, і немало забрали челяди і коней; з нашої хоругви четверо пропало з кіньми, а інші наші повтікали.

«Простоявши під тим Красним півтора дня, повернулись ми на визначені нам квартирі. Якби ми пустилися трьома, а принаймні двома тижнями скорше, на свіжих конях в дорогу, і не в таких розтоках—коли вже і Бог і інші ріки пустили, краще були б погостили. Могла б і Умань набрати страху, а Браслав певно пішов би з димом» ²⁾.

¹⁾ Брлич відзначає се, що напад і різня в Мушурові (Miszarowka) стався «в саму великодню ніч, коли йшли від богослуження з церкви».

²⁾ Памятники III с. 180. Додам іще таку реляцію сучасну з театру війни—переповіджену в цитованім уже листі до каштеляна малоїостського: «Коли військо наше вісгупило від Гуманя—побачивши що Богун з 15 тис. борониться завзято,—Богун одержавши свіжі полки від Хмельницького, пішов у слід за нашими. Але на щастє вийшла конфузія у полковника Носача—що був міцно уфортифікувався в Браславі, а наші полки виграли, і так Богун пішов назад, а п. гетьман вислав (за ним) полк волоський і кількасот салдатів з п. Шемберком. Він поставив Волохів в полі, а сам з Німцями в засідці стар, і козаки, побачивши малу силу, пішо і кінно, 20 і кілька хоругов, «як очі вибрав» кинулись і почали їх крити, а Шемберг так ударив на них з тилу, що почали тікати і вкривши поле трупом, ледво назад «векреблись» до Браслава. «Але як з нинішнього гетьманського листу виходить»—додає далі автор—«мабуть з тих квартир не буде нічого: пп. військові дохрпатися Брацлавщини не можуть і вертають назад на Підністрове: гетьман розложить їх коло Шаргороду, Бару, Рашкова».—Разнояз. 63 л. 23.

На пограниччю сей наступ—власне той момент, коли головне польське військо з'явилося під Винницею, і під Глинцями з ним сполучились подільські й волоські полки, в останніх днях березня н. с.—викликав був чималу тривогу. Перед тим—хоча гетьман пояснював сям наступом неможливість покинути Україну і їхати до Москви, як того собі бажали в Москві,—тон його інформацій доволі спокійний. Взагалі гетьманському посланцеві Горкуші було наказано розповісти в Москві, що взяті в Кошівці бранці-Поляки казали, що король дуже затрівожився переходом гетьмана під московський протекторат, іслав до хана, до Німців і Угрів по військо,—але козацький гетьман і вся старшина і чернь покладаються на Бога і царя—хоча може й самому гетьману прийдеться їхати на фронт, коли нові відомости будуть більш тривожні ¹⁾. Кілька днів пізніш білоцерківський полковник писав уже в таким тоні: Поляки з великим військом обступили козацькі городи і чинять велике знищення в Уманьським полку—аж до Саварова. Обложили Кублич. Палять села. Богун, полковник кальницький, і полковник паволоцький не мають досить сил щоб боротися. Білоцерківський полковник також збирається відступити до Білої Церкви і піше до гетьмана, щоб той іслав поміч з-за Дніпра. Три дні пізніш передає київським воеводам отаман білоцерківський Адам Мазепа нові відомости від свого полковника: Чарнецкий з 10 тисячами оточили Умань; Богун з уманьським полковником боронять її, паволоцький рушився на Горішню Кам'янку ²⁾. 9 н. с. квітня київський полковник отримав такого листа від гетьмана: Поляки почали наступ і нищать пограничні міста; полковник Богун не має сили і відступає з Рахнів на Івангород. Гетьман звелів іти йому в поміч полковникам канівському і кореунському; полковник київський повинен також іти з усіми людьми. Сам гетьман з усім задніпрянським військом піде на Поляків на великодній тиждні (6—11 квітня).

Цар одержавши ці відомости вислав наказ полудневій армії, що стояла в Рильську під начальством боярина Вас. Бор. Шереметева і окольничого Ф. Вутурлина, іти на Київ в порозумінню з київськими воеводами і з гетьманом, «промишляти над польськими і литовськими людьми» ³⁾.

Але тим часом прийшли відомости, що польське військо пішло назад, обсадивши залогою Шаргород. Тут поставлено полковника Дитиницького; від нього принесено такого об'язника, розісланого мабуть по сусідніх місточках, з датою: Шаргород 24 квітня: «Пане війте томашнільський з усіми міщанами! Наказом й. м. п. гетьмана наказано міні стати в тих краях з 4 тис. війська, тому посилаю вам, аби есте провьянт збирали. А я вам обіцяю, що ніякого загову у вас не буде, ані кривди від війська не будете мати. тільки прошу—негаймо до мене відізватись, або самому приїхати» ⁴⁾.

Невгамований Окунь вибрався був знову в під'їзд,—але сям разом наложив головою: козаки погромили його ватагу, і його самого взяли в полон; збирались відправити його гетьманові, а гетьман цареві, але він в дороз помер від ран ⁵⁾.

Місяць пізніше білоцерківський полковник весь той великодній рейд згадував перед московськими посланцями уже як мало значний епізод ⁶⁾: Приходило на Умань загоном людей тисяч з 8, напали несподівано, але не зробили великої шкоди. Але гетьман був невдоволений на уманського і білоцерківського полковників, що вони під той польський наступ не виявили потрібної енергії (зам'якнули), і поставив у ті полки но-

¹⁾ Акты X с. 559—561.

²⁾ Акты X с. 405; лист Мазепа був писаний коло 5 квітня н. с., польське військо приступило під Умань 3-го. ³⁾ Тамже с. 407—8, коло 25 квітня н. с.

⁴⁾ Малор. переп. Оруж. пал. ч. 21. ⁵⁾ Акты X с. 586 і 677. ⁶⁾ С. 680.

вих полковників). А «Самовидець» паш навіть і зовсім не згадав про сю кампанію ¹⁾.

Інакше говорили в людях. Козак Данило Туровець з Ржищева оповідав, що Поляки спалили, вирубали й вибрали 20 міст, тільки жінок не рубали, так що в Кублиці зісталось 6 тисяч вдів. Поки гетьман зібрав полки, поляки відступили безкарно під Кам'янець—козаки гонили за ними під Шаргород і не догнали ²⁾.

В сучасних польських кругах сей кривавий рейд лишив неприємне вражіння—тому що не викликав серед людности ніякої охоти повертатися під королівську руку. «Нема иншої надії—хіба силою здобувати сі край»—переконується старий Потоцький в результаті всіх своїх універсалів, оружних маніфестацій, проб переговорів і т. д. Тим часом було ясно, що Польща не може вести війни на двох фронтах—на білоруським з Московією і на українським з козаками, і щоб мати змогу боротися з Московією, мусить за всяку ціну дійти до порозуміння з козацтвом—чи з Хмельницьким, чи з иншим провідником, якого можна було б йому противставити. Се те що дебатувалось, очевидно, на січневій нараді сенаторів і знову висувалось після безплідної воєнної екскурсії на Брацлавщину. Воевода Лещинський писав на сю тему ренетові королів. канцелярії ³⁾:

«В нинішніх обставинах одинака потіха від того що наше військо війшло на Україну, се те що ми вже не в таким страху перед конфедерацією ⁴⁾. Во там будуть мати що їсти—коли тільки їх не побють. Що до згоди, уложеної паном Могильницьким, я певен, що вона вчинена за волею Хмельницького, і не сумніваюсь, що вона перфідна ⁵⁾—бо він хоче протягти час, поки Москва наступить усею силою. Але я все таки бажав би її прийняти, тільки з тою ж метою, що й Хмельницький (щоб протягти

¹⁾ Зате Величко, вичитавши у Твардовського історію, як то Богун вивабив в похід старого Потоцького, постарався росписати Богунів «фортель», польське «тиранство» і остаточний конфуз. «Гетман ваятрений в-тропи за Богуном до Умані простуючи, велику в людях тамошніх українських починив шкоду, згола нікому не пребачаючи: рубав у-цень; хто тільки навинувся перед ним—якож того часу і два городки Уманського уїду: Ступець і Христинівку до-щенту, малих і великих, без жадного респекту на самое світлоє воскресєніє господня тирансько вибив і вирубав, вщедни до них через обману і присягу. Потім і до самої Умані прибувши і нашого Богуна в ній заставши, значний штурм припустив до міста, но за єдну годину стративши в оном до 7 тисяч війська польського, одвернув зо встидом од Умані, і поворочаючи до обозу свого к Межибожу, з гніву і ярости своїї мало не всю Брацлавщину зруйнував, огню і мечу предавши» (с. 97). За Величком іде й Грабянка,—більше ніж за Кожовским.

²⁾ Сівського столу ст. 253 л. 108.

³⁾ Ркп. Чорторійських 384 л. 61—3, копія несправна, так що Кубалі тільки дещо повиймав з неї—III с. 397; стараюся взяти з ркп. як найбільше.

⁴⁾ Се таки справді могло бути одним з мотивів, чому король так нахилив гетьмана до сього походу на Україну,—вивести військо в похід, щоб воно не ачинило конфедерації за неодержанне платні.

⁵⁾ Се незвичайно цікавий натяк на якусь умову, зложену з котримсь старшиною козацьким і його гуртком. Могильницький був відряджений від короля в жовтні в сучавськими козаками, щоб організувати змову против Хмельницького—тепер виринають якісь результати його роботи. На жаль ми не маємо змоги доповнити сей звістки иншими—крім такої згадки в иншому листі того ж Лещинського, писанім другого дня по тім: «Лист п. Могильницького напевно писаний з намови козаків; його треба прийняти і дати гетьманові як найповнішу нововласть трактувати з ним, і видати нові універсали».—Ркп. бібл. Чорторійських 384 л. 64 (у Кубалі с. 397).

час). Про неї ніхто не повинен знати, крім самого гетьмана (коронного), і він повинен про око забороняти громити таких (що війшли в змову з Поляками)—але не вірити їм, навіть як би вони хотіли пристати до нашого війська. Хіба дадуть наперед такий доказ своєї вірності: Москву побють, воеводів ухоплять і віддадуть (Полякам),—тоді дати згоду на все що вони захочуть—хоч би навіть і зборівських пактів. Тільки на те треба б нової комісії—нових універсалів. Бо як видано оден такий універсал, що в нім Хмельницького проголошено за зрадника, то та будуча, тільки що визначена комісія вже не має можливості з ним вести переговори. Тому я радив би видати новий універсал з загальним пробаченням і забезпеченням їх вільностей, і тут же зараз признати або Вілоцерківський трактат—або Зборівський. Бо коли навіть сим (Зборівським) їх можна було б задоволити, то се було-б велике щастє! Тримати їх в непевності я не радив би, навпаки—зааявити волю і ласку панську, бо се завжди приносить славу. Забезпечити їх релігію. Додати, що хоч Хмельницький єсть і був причиною сеї війни, і таких великих шкід і кривд самої Русі,—але король й. м. готов показати і над ним свою ласку, жалуючи крови убогих підданих своїх, що без вини терплять так багато. Та нехай би вони самі не вірили Хмельницькому, що стільки раз ламав договори і тепер без волі самої Русі піддав її Москві—де ні Русь ні козаки не можуть мати тих вільностей, які мали у нас: мабуть бути їм также як і московським підданам.

«Коли добре сю справу повести, не можлива то річ, щоб се не привело до успіху: ся уступка Хмельницькому, що король готов йому пробачити, і можливість вибору гетьманом когось иншого. Неможливо, щоб се не могло в них розбудити бажання коли не вірності—то безпечности. Бо і козакам мусіла сприкритися війна, і тримає їх тільки розпука. Тому ті слова в листі (універсалі) п. гетьмана, що він то тільки шаблею приборкає,—мні не сподобались. Бо таких слів говорилось багато, говорить так ціле військо, і кінець кінцем дере і лупить як неприятелів, і як їм козакам не понадати в розпуку? А говорячи таке, не бачить пан гетьман, як багато йому бракує, щоб їх звоювати. Своєвільства військового подолати не може; не може навчити (польських вояків) послушенства, відзвичаїти їх від утікання, не може на них впливати. Навіть доброго язика (не можуть) дістати—бо за ціле минуле літо не мали доброго язика, ні інформації про неприятеля! І в таким військом думає він воювати? Я всяку волю згоду! Не звіритися їм,—але те недовіре не має бути явне. Навпаки, хто б публично виявив недовіре—того громити. Вести війну, а коли хто дасть відсіч—виправдуватися. Провіант веліти возити до обозу і фортець, і коли будуть возити—не робити кривди стаціями, не брати (зовсім). Коли не будуть возити—виправдувати (реквізиції) необхідністю—і говорити про згоду».

«Але таке трактованне рідко буває у польської вдачі, завважає нарешті сей великопольський Макіявель, і рекомендує Януша Радивиля, Литвина, як найздібнішого в справах миру і війни—себо найбільш придатного для такої макіявельської політики, після того як не стало нашого рідного Кисія. Можливо, що Лещинський тут має на гадці політичну інтригу, що її Радивил дійсно взяв на себе перед урядовими кругами, вибравши собі за посередника Антона Ждановича, що сидів був в польській неволі. Його свояк Альбрехт Радивил записав у своїм дневнику під 2 квітня: «Воевода виленський (Януш) випросив собі козака—бранця Антона на імя, щоб через нього осягнути дещо—розірвати союз з Москвою, тому що Москалі поставили в Києві замок на горі під церквою св. Софії. Жданович, очевидно, подавав надії. Випущений з вязниці, він взявся післати своїх людей до Чигрина».

Іздив київський полковий писар Якимович, що був в торішнім посольстві до Польщі з Ждановичом і з ним разом, видно, був відданий Радивилі. В середині травня н. с. він приїхав до Києва і полковник Яненко представив його воеводам 4 (14) травня, і він розповів їм, як посольство Ждановича тримали по різних містах; коли король вернувся з походу, переведено їх до Варшави, аж на сеймі Радивил випросив їх собі, щоб виміняти за них товаришів свого полку, забораних в полон козаками: сидять у Чигрині, і з тим він, Якимович і приїхав, щоб їх виміняти ¹⁾.

До Чигрина він приїхав 13 (23) травня; офіційною метою цього посольства поставлено було розмін бранців ²⁾. Неофіційно Жданович очевидно обіцяв сею дорогою вплинути на гетьмана, а коли б він не подався, підняти старшину против гетьмана і привести її до того, щоб вона розірвала союз з Москвою. Але поруч такої офіційної програми—показаної польському урядові—місія Ждановича могла мати ще більш інтимні завдання: порозумінне гетьмана з Радивилом і литовсько-польською фрондою. Маємо потім такий лист Радивила з 29 червня н. с., післаний з тим же Якимовичем, що був у Хмельницького 23 н. с. червня ³⁾:

«Милостивий пане гетьмане війська Запорозького! Як тільки вернувся писар папа Антона, післаний до вашої мил., посилаю його назад до в. мил., бо Антона він у мене не застав—я його лишив у себе в Борисові ⁴⁾. Отже я не задоволений, що не осягнув того чого сподівався, а ще більше—що в. м. не прислав до мене когось доброго для договору. Се правда, що ні з ким краще, як з п. Антоном не можна цього робити, але поки б він приїхав одержавши відомість, пройшло б багато часу, доки могло б щось зробитися. Я його не для того на свої руки взяв, щоб увільнивши з одного в'язнення, мав би його давати до другого, знаючи се непристойне діло, що його спіткало против усіх прав і звичаїв всіх народів, і боронь боже, аби його щось таке постигло ⁵⁾. На те я його у короля, й. м. випросив, аби яко невинного і не зброєю взятого, а в посольстві затриманого, ціло до дому відіслати, і через нього з в. милостю списатися. Тому і досі він у мене знаходиться—не у в'язненню, а на волі, в добрім пробутку, і я готов його звільнити негайно. Але що мені головно йде про час, і так скоро се не може бути, я знову посилаю до в. м. того ж писаря, і знову прошу, щоб уже більше не проливалася християнська кров, котрої вже повно напилася земля наша ⁶⁾, і щоб ти, вважаючи на добро своє і військо свого, не стягав на неї і на себе тягару гіршого від поганської неволі ⁷⁾. Во воля ⁸⁾, як що з початку б і попускали, пізніше стали б тяжкі і незносні, і ніколи б їх не можна було позбутись і прогнати.

¹⁾ Сівського столу стовб. 153 л. 15 дд.

²⁾ Акты X с. 679, пор. 598. Саме тоді Рафаїл подав воеводам свого доноса на митрополита й архимандритів—про їх зносини з Радивилом, але пришити їх до сеї справи видимо не вдалося.

³⁾ Листа цього видимо Виговський видав московським послам, і ми маємо його в московським перекладі—Акты XIV с. 131.

⁴⁾ Тут пропускаю кілька слів, настільки покалічених в московським перекладі, що трудно вгадати, що хотів Радивил сказати.

⁵⁾ Текст тут теж не дуже прозорий; очевидно, Хмельницький настоював, щоб Радивил прислав самого Ждановича, а не держав його довше в неволі. Радивил виправдується, що він Ждановича ніскільки в неволі не тримає.

⁶⁾ Я тут і далі покорочую риторичну фразеологію, що не дає нічого конкретного.

⁷⁾ Мова про московський протекторат. ⁸⁾ Міскал.

«Подумай в. м. про се нарешті, і вернися до давньої служби Річипосполитій, матери своїй, від котрої й житте своє взяв. Я ж богом присягаю, що правдою, а не обманом веду сі переговори. Все що я і в. м. з військом Запорозьким постановимо, Річпосполита прийме певно—бо я й не наслідився б такого договорювати, що не годилося б королеві й Річипосполитій... А коли б уже в. м. так далеко зайшов, що в того вийти не можна, і способу не знайдеш (хоч я певен, що сам бог подасть в. м. такий спосіб)—то будь в. м. милість між нами й їми хоч посередником—тим собі вічну славу і Річпосполитій несогрішу вчинити прислугу».

Просить нарешті прислати з сим писарем Іваном когось певного з достаточним уповаженням, і обіцяє або з ним же—сим гетьманським післанцем, або ще й скорше, в інтересах справи, виправити самого Ждановича.

В дійсності він його вислав тільки в вересні, після повного свого розриву з королем, як побачимо далі. Перед тим, під 24 с. с. сернія московський посол записує привід до гетьманського табору козака з посольства Ждановича, що був присланий від Радивиля до Золотаренка з листом. Радивил, мовляв, в листах писав і устно через того козака передавав свою раду, щоб гетьман і козаки на коронне і литовське військо не наступали, а замирилися з королем. Писав окремо Виговському, щоб він гетьмана до того приводив,—обіцяв за те Виговському кийське воєводство. Виговський сі листи обіцяв переслати в скорім часі цареві з братом Данилом ¹⁾.

Очевидно, се було Радивилове посольство, післане ним два місяці перед тим, при кінці червня. Зносили з гетьманом інши мляво.

Очі Східньої Європи, чи східноєвропейських політиків у сім моменті—на весну 1654 року (місяць квітень—ближче означивши) були звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту—переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з королем воювати на спілку з козаками?

В лютім, майже одночасно, як ми знаємо, король і гетьман козацький вислали своїх послів до хана, щоб вплинути на нього в бажанім для себе напрямі. Польський посол Яскульський «через ліхі дороги» посів до Бахчисараю на 7 квітня, другого дня мав розмову з візиром, і третього—авдієнцію у хана; про сі авдієнції він сам доволі широко і хвалькувато розповів в реляції висланий на кілька адрес: канцлерові, гетьманові, його помічникові Стан Лянцкоронському (слідом призначеному польним гетьманом) й ин. ²⁾. Від козацьких послів, на жаль, не маю докладних реляцій—тільки те що розвідали про се в Криму московські послы, і те що переказав потім, в травні, після свого повороту посол Савич. Загальна лінія ясна, хоча ми не знаємо, скільки козацьких послів і гінців за той час перемінлось: маю вражіння, що було їх чимало.

7 березня н. с. записують московські послы в Криму вісти козацьких послів Опанаса і Лукіяна, що прийшли від гетьмана: очевидно се як раз ті, що поїхали з Чигрина

¹⁾ Акты XIV с. 42—3.

²⁾ Реляція адресована канцлерові надрукована в Ojcz. Spominki. I с. 131, реляція кор. гетьманові—в хроніці Ерлича, на адресу Станислава Лянцкоронського—в Памятниках Київ. ком. III нового вид. ч. 21; на адресу конюшого коронного в записках Голіньского с. 705; текст однаковий, деякі різниці можуть походити від переписувачів; в реляції гетьманові і конюшому є кінцеві приписки, яких нема в інших текстах.

14 лютого. Вони, видно, що не мали авдієнції, нічого в Криму ще не чули, і розповідали, що знали вибідчи: Татари зачіпають гетьмана балачками про сідільний похід на Москву, гетьман відмовляється, він мусить чекати війни з Польщею; московське військо вже стоїть під Смоленськом, забрало вже багато королівських міст, і т. д. ¹⁾

19 (29) березня московському послові Ладизженському в Вахчисарай місцевий пін оповідав те що чув від ченців, вхожих до ханського гарему, так що перед ними хан і ханша не мають ніяких секретів. Оподги сидів хан в палаті з своїми найбджичими людьми: Сефер-казі агою й іншими найвищими достойниками, і радився з ними довго. Ханша чекала його і без нього не сідала до столу. Коли хан нарешті прийшов, у пізньому пору, питала вона його, чому він так довго не йшов, чого він сидів і над чим радився. І хан сказав, що раніш він був у згоді з гетьманом Хмельницьким і з усім Запорозьким військом, а тепер у нього виходить з ними «прия»: він замирився з польським королем, а козаки не хочуть миритись. Він мав намір іти з козаками і з польським королем разом на Московське царство—тепер ся війна не можлива.

А сьогодні—продовжує Ладизженський оповідання попа—були у хана козацькі послі. Сказали йому, що гетьман з усім військом віддався під царську руку і хрест йому цілував. Хан розсердився і хотів тих послів убити. Але вони не злякалися смерті і переказали до нього, що вони люде малі, прийшли в посольстві і вбивати їх нема за що; тим хан Запорозького війська до себе не прихилить, а коли справді таки надумає йти на Московське царство, то козаки його за Перекопом стрінуть, і «зовсім не чесно завернуть». Хан сих слів послушав, відкликав свій смертний наказ і велів послів відправити, а щоб натомість прислали з Запоріжжя нових послів ²⁾.

Під 2 н. с. квітня московські послі записують: прийшли послі від азовського князя, і дали знати, що на море вишло до 60 човнів («стругів») азовських козаків, в кожному чоловік 40 до 60 і більше. Прийшло було від гетьмана Хмельницького багато козаків—вільних людей, і вони пішли разом в Донцями на море. З того у Азовців і Кримських Татар, що недалеко морського берега кочують, повстала велика тривога й Іслам-Герай велів поставити великі кораблі при морським березі, де можна сподіватися приходу Донців і Запоріжців («Донских козаков с Черкасы») ³⁾.

9 травня н. с. розповідав вже сказаний пін, що йому довелось побачитися з послом Савичом, і він довідався від нього таке про його розмови з ханом. На першій авдієнції Савич, мовляв, сказав ханові таку промову: Прийшли чутки до гетьмана і до війська Запорізького, що хан з усею Ордою підіймається на московського царя. Отже коли піде сам хан, або пішли кого небудь з військом на Московське царство,—тим нарушиться його приязнь з гетьманом і військом Запорізьким: гетьман з військом стрінуть хана за Перекопом, нішлють своїх людей Дніпром і морем. А з другої сторони Донські козаки, за приводом гетьмана, підуть на Крим Азовським морем. Ледви чи ханові тоді вдасться й себе зберегти (а не то що Москву опанувати) ⁴⁾.

Хан від сих слів так розгнівався, що вставши з свого місця вдарив Савича в лице, з такими словами: «Перше ваш гетьман і всі Запорізькі козаки вчинили, дружбу зі мною, а тепер піддалися під царську руку!». Але Савич, не злякавшись того повторив: «Так, ми тепер в вічнім підданстві Московського царства, під високою царською ру-

¹⁾ Кримські справи 1653 р., ст. 17.

²⁾ Тамже під 19 березня с. с. ³⁾ Тамже під днем 23 березня.

⁴⁾ Піддачий, переказуючи розмову, раз-у-раз переходить з третьої особи на першу, і навпаки; я витримую в кожній реляції що небудь одно.

кою»¹⁾. Хан велів вивести Савича з палати, але тогож самого дня закликав його до окремої кімнати, і говорив йому сам-на-сам: «Як же се ваш гетьман і всі ви, козаки, забули мою приязнь і раду (дружбу і совѣт)?» Але Савич, мовляв, на се сказав йому: «Як твоє, царю, приязнь і рада? Приходив ти до нас в поміч на польського короля, а тільки покористувався ясиром—польським та козацьким. Набрал собі з своїми людьми полону, забагатівся, а нам, козакам, ніякої помочи не вчинив!»

Хан на се, мовляв, сказав Савичу: «Се я не знаючи того, що ви козаки, піддалися під руку московського царя, дав польському королеві своє слово, що вчиню йому поміч против московського війська. А тепер з моїми кримськими людьми до польського короля не піду. Я післав від себе Каплан-мурзу до Татар міні послужних: до Білгородців, Очаківців і Ногайців, що на Дніпрі кочують—велів їм іти на московські українні гори. Се тому що дав слово польському королеві в тім, що йому поміч учиню—щоб польський король не нарікав» А Савич на те сказав: «З тими Татарами ми й самі упораємось».

І потім хан ще сказав полковникові: «На що ви, козаки, моїх Ногайських Татар побили 6000, і ширинського князя взяли і держите у себе?». Полковник відрік: «Той ширинський князь з Татарами великої шкоди наробив, тому козаки сами з ним і порахувались». І так поговоривши відослав його, а потім іще другий раз кликав до себе і дарував йому одержу²⁾.

Савич оповідав по своїм повороті в Чигрині, що він в Криму пробув півтора тижня, а як виїхав з Криму, тому тоді, 9 с. с. травня, був другий тиждень³⁾. Виходить, що він виїхав з Криму коло 10 н. с. травня, приїхав до Криму не пізніш 1 травня н. с., а поїхав з Чигрина до Криму мабуть коло 20 квітня н. с. Під 1 н. с. травня московські послі згадують приїзд від Хмельницького гінця Кіндрата Сидоренка, чи Сидоровича, з відомостями про польський наступ, і з проханням, щоб хан поміг козакам проти Поляків. Під тим же днем оповідання товмачів, що вони чули про сей наступ від послів Хмельницького Семена Савелова (очевидно Савича) і його товариша Федора: наступ учинив Потоцький, з 20 тисячами війська,—вони побили козаків, і козацький гетьман просить у хана помочи. Але хан відповів, що поміч він пришле тільки тоді, як матиме докладніші відомости про сей наступ: пошле тоді скільки можна буде, а тим часом для безпечности посидас двоє ногайських мурз

З сього виходить, що Савич з товаришами був уже перед приїздом сього Кіндрата Сидоренка. Яскульський згадує приїзд козацького посла в останніх днях квітня—подає копію листа з датою 16 квітня привезеного тим послом, і звістки про дуже нещасну (дуже шпетну) авдієнцію йому дану: «За кожним словом—перепрошую за слово—«бришеш, такий і такий сину, хлопче!». Кубала⁴⁾ вважає, що се тоді приїхав Семен Савеч, але з наведеного вище московського оповідання виходить, що се був той гонець, Кіндрат Сидоренко, а Савич приїхав мабуть раніш. Хто привіз листа Хмельницького, котрого польський переклад заховав нам Яскульський, зістається незовсім ясним—Савич чи той гонець Кіндрат. Дата листу 16 квітня с. с. для Савича неймовірна; або вона помилена, або привіз її гонець. Кінець кінцем се не так важно, важніше, що зміст сумнівів не викликає. По вступних фразах тут читаємо: «Що ми писали з попередніми по-

¹⁾ Фразеологія очевидно постилізована на московське.

²⁾ Тамже під 29 квітня.

³⁾ Акты X с. 592.

⁴⁾ Szkice III с. 141; він додав до грубих виразів переказаних у Яскульського що деякі, не показуючи джерел.

слами—згадуючи про поновлення присяги ¹⁾, то се було не в моєй волі, а цілого війська, тому що на тих переговорах під Камінцем нам не було подано нічого певного, ані привилеїв виданих на зборівські пункти, тай досі ми нічого не маємо, навпаки—замість згоди великий неспокій і війна. Крім того декотрі частини війська вашого повертаючи нарobili нашим людям великих і незносних кривд, так що військо (козацьке) прийшли в сумнів. Але доставши тепер задоволення в неодмінній ласці вашій і вічно нерозривну присягу, ми велико в. цар. м. дякуємо і з свого боку обіцяємо в. цар. мил., що во віки вічні в нічім не порушимо нашої присяги, а по нас—наші потомки. Засвідчивши сю присягу Богом нашим, ми відновляємо П також сям нашим листом—бажаючи дотримувати П вічно—хіба-б, не дай боже, наступила якась велика неласка в. цар. милости—з несправедливого наговору ²⁾ наших неприятеїв. Ми того—богом свідчимось—не бажаємо, а навпаки—унижено просимо, аби в. цар. м. пан наш милостивий, не давав віри, коли б хто нас фальшиво обмовляв. Бо неприятеї наші там (у хана) на нас фальшиво наговорюють, а самі нам видимі і явні копають ями. Ми покладались були на ту вчинену згоду і чекали королівських привилеїв—а замість згоди Потоцький з польським військом з 5 тис. Угрів і з Волохами під проводом Ізігора Гурмаса наступив і спустошив багато місточок, забиваючи людей, і пройшов був під саму Умань. Але за божою поміччю, потіхи не мали, а навпаки—з великою шкодою мусіли тікати назад. Але маємо відомість, що готують іще більші сили, бо й Радивил зближається з військом до Любеча і Лойова. Тому—коли б ті війська зблизилися, просимо унижено у в. цар. м. помочи—згідно з вічним союзом; ми се відслужимо з нашої сторони услугою против кожного неприятея.

«А що до Москви—що ми з нею завязали приятель, то ми се зробили згідно з порадю в. цар. м., а також тому, що бачили, як вони (Поляки) з різних країв наймають військо против вас. Чому б того не мали й ми зробити? краще мати більше приятелів! Що наші послы говорили перед в. цар. м., що Москва здобула вже Смоленськ та інші міста, то була у нас тоді така відомість, але потвердження того досі не маємо; як тільки буде щось нове про се і в інших справах, так не загаємося сповістити в. ц. м., пана нашого мил. Що до затримання Татар, видали ми універсали, аби їх випущено на волю, коли б іще де небудь були: а тим листом Татарин з нашими козаками поїхав шукати по містах. А ширше про все оповідить в. ц. мил. посол наш Семен Савич».

В примітці додано такі сенсації про соймові ухвали, розповіджені ніби то капеляном Потоцького, що попав до рук козаків під Умань. Він мовляв сказав, що військо польське не збиралось на козаків, але такий був наказ короля і всеї Річипосполитої, і сам сей капелян чув на соймі—що на весну, скоро трава добре пугтиться, замість короля, з вибору Річипосполитої (сойму), піде його менший брат королевиць Кароль з військами польськими, угорськими, мультайськими, німецькими й иншими просто на Умань і там чекатиме Татар: уже при сім поході він велів Потоцькому знайти добре місце на обоз. Сі відомости, мовляв, потверджуються також листом, що знайшовся при однім убитім на Литві. З огляду на се Хмельницький пильно просить хана порадитися з своїми аґами й беями і дати йому раду, що має робити, і не відмовити в помочи—тим більше, що не козаки дають привід до сеї війни. Просить дати відповідь через послів: сам він, зібравши полки, буде її чекати ³⁾.

²⁾ Очевидно—союзу хана з козаками, розуміти—проти Поляків. ³⁾ udania.

³⁾ Памятники III ч. 20 нового вид. (Копія в Красін. 4032 л. 48., здається прислана Оболенским—поміта не читка).

В збірці Голіньського заховався також лист гетьмана до Сефер-казі, з датою попереднього дня (25 квітня—значить нового стилю ¹⁾)—близький змістом, але коротший, з проханням в кінці скоршої відправи посла Семена Савича ²⁾.

З сих листів можна зміркувати, що березневі послы принесли десь в тім часі, в середині квітня н. с., доволі прихильну ханську відповідь—що старий союз Орди з козаками зостається непорушним; але zarazом—запінання що до нового союзу, козаків з московським царем та їх становища супроти московського наступу на польського короля, ханового союзника. На сі питання й прийшлося відповідати Савичу, котрого вислано тим часом, перед поворотом перших послів ³⁾. Висядка такої визначної особи—старого канівського полковника, показує, яке значінне гетьман і старшина надавали сьому моментові: не допустити до розбиття кримсько-українського союзу, не дати ханові виступити з королем силно проти козаків. На такий випадок військо грозило ханові походами на Крим і на море, з боку Донського і Запорізького війська. Але ситуація була сильно утруднена тим, що за той час польські послы не тільки постаралися представити в можливо різних і небезпечних формах нову зміну козацької політики—присягу Москві і випровадження на Україну московських воєводів, але й густо посипали сі політичні аргументи польським золотом—принаймні в обіцянках, коли не в готових дарунках, щоб виробити потрібний настрій в ханському осередкові ⁴⁾.

¹⁾ Се копії переписані для Піночі, колеги Голіньського (від нього він, видно, одержав і вклеїв до своєї збірки сю копію) листів одержуваних від Яскульського: його реляція з 2 травня, адресована кор. конюшому, з припискою відмінною від інших текстів: *Wielu murzow do ruznych p. p. polskich dla bratowania sie rozuzlam z urominkami i t. d.* За нею отсей лист з хибним титулом, ніби листу Хмельницького до хана, коли лист звертається до Сефер-газі аги (мабуть переписувач в поспіху пропустив дійсний лист до хана, що був в його оригіналі і під заголовком списав наступний лист до візира). Потім «копія ханського листу до Хмельницького»—згаданого теж в реляції Яскульського, що він її посилав («Як йому Орда відписує, показує падула, котру посилаю»), але переписувач уривав сю копію (див. нижче с. 895), перепрошуючи за «шплетне писанце», бо писав цілу ніч, кінчить «над днем», і мусить перервати, бо їде з паням до староства Ломжинського. На обороті фасцикулу адреса: *Memu wtm. rancu ojcu, j. m. p. Bartholomeiowi Pien(о)semu, rajcy kazimierskiemu przy Krakowie oddac nalezy. Осол. 189 с. 712.*

²⁾ Наведу деякі фрази в сього листа до візиря: «Ми теж навзаєм ніколи не мислимо розривати нашого братерства і признає порушати, навпаки—позтверджуємо ще й сим нашим писанням, богом свідчучися, що не мислимо діякої неправди—хіба-б за наговором неприятеля (мабуть так, місце попсоване) наступила якась неласка в вашої сторони. Бо неприятелі завжди там ями копають, де росте добра приязнь. От і тепер! ми згідно з запевненням і умовою під Камінцем все виглядали привилей королівських, згідно з зборівськими пунктами, а замість згоди Поляки—сам Потоцький з військом польським і т. д.—на наших пограниччизі, забезпечених згодою напав... Яка ж се згода? Бачить то бог, що ми ніколи не даємо причини, а в. м. у всім винувате нас! Як нам не боронити голів своїх і не старатися о приязнь наїв очочих до того—коли вони з різних земель спроваджують до себе людей», і т. д.

³⁾ Мої міркування про хронологію посольств все таки гіпотетичні, супроти різних непевностей в наших джерелах; а головне—зміст переговорів, досить ясний.

⁴⁾ Виговський оповідав слівзі Савича, що Яскульський привіз «великі гроші і дарунки», щоб прихилити хана, аби поміг Полякам на козаків—Акты

Через те Савича так прикро прийнято, і хан навіть—коли вірити московській реляції—посунувся до такого недопустимого знуцання над послом. Можливо, що ся брутальна поведінка мала маскувати перед Поляками дійсну політичну лінію—зовсім не таку рішучу, і тому офіційне звітommлення Савича, дане в Чигрині, після повороту, 18 н. с. травня, не спливаючись на ханських ексцесах, не представляло вислідом посольства дуже пєсимістично.

Виговський перед московським послом формулює місію Савича в такім запитанню: чи хан буде помагати козакам в війні в Поляками? Коли Савич передав ханові лист гетьмана, що ставив се запитанне,—хан з своїми людьми, мовляв, довго думали, і питали посла, в яких причин гетьман і військо покинули короля і перейшли під царську руку «без відома хана». Савич преказував звисне вже нам мотивуванє, що козаки се мусіли зробити через утиски їх віри, руйнуванє їх землі, побиванє людности—«як і тепер Ляхи за королівським наказом під Уманню і під иншими городами стільки домів зруйнували і попалили, самих козаків, їх жінок і дітей побили і в полон забрали». Хан тим дуже був збентежений, і нічого не сказав на се, але потім вернувся до свого першого питання: як же се цар уже Смоленськ і инші городи у короля забрав, і до козацьких городів прислав своїх воеводів, і козаки їх прийняли—а ханові про се нічого не кажуть? Савич спростовував, що царські воеводи тільки в Київі, бідше ніде нема; про московське військо чули тільки, що цар пішов на короля, але чи взято Смоленськ і инші городи, то не відомо. Кінець кінцем хан і його люде так сказали: коли козаки з царем не розмиряться, то вони, Кримці, пішляють військо Ляхам на козаків. В тім напрямі впливали на хана молдавський і мунтянський воеводи і угорський Ракоцій: всі вони з'єдналися з королем і ханові радять також помагати королеві на козаків.

В розмові в самим Савичом, що сталася другого дня, 9 (19) травня, московський посол мав нагоду безпосередне від нього почути, що хан і «кримські люде» гніваються на гетьмана і всіх козаків, за те що вони без відома хана відстали від короля і учинилися в підданстві цареві, і жадають, щоб вони з королем і Ляхами помирилися та йшли з ханом воювати Московське царство. Савич, мовляв, на те відповів, що се буде залежати від гетьмана: як гетьман зведить, так вони і зроблять.

В листі від хана до гетьмана Потоцького, що привіз в копії Савич Виговському від ханського писаря, Поляна, колишнього приятеля,—хан повідомляв Потоцького про свій намір післати до козацького гетьмана свого посла з домаганнем, щоб козаки відступили від царя і вернулися в підданство королеві,—иначе хан почне воювати козаків¹⁾. Таким чином хан фактично пускав справу в проволоку і обіцяв помагати королеві умовно—коли не дійде порозуміння з гетьманом. Такий був реальний результат місії Яскульського.

З звітommлення його довідуємося, що першу свою розмову з візиром, по перших церемоніальних авдієнціях, він мав 10 квітня. Засвідчивши приязнь короля до хана, виложив його жалі на Хмельницького, і прохання, щоб з огляду на нововідновлену

Х с. 589, а сам Яскульський в своїй реляції пише, що «dla smarowniejszego zkleie-
nia tey przuziazni» пообіцяв візирові 8 тисяч таларів, Батир-азі тисячу, двом
товмачам по 100 зол., і настоює, щоб ті гроші були ретельно виплачені при
віддаванню ханові «упоминків»—«бо вони досять щиро працювали коло
того» (обробляли хана і даван)—Пам. с. 202.

¹⁾ Акты X с. 599.

приятель з королем хан надалі «випустив з протекції» козаків. Потім, розповівши, як Хмельницький «піддався з Україною Москві», переказав прохання короля, аби хан став до помочи королеві против Москви і против козаків. Візир заявив згоду—коли король виконає свої обов'язки що до обцяного ханові харачу, але по такій нібито категоричній відповіді — каже Яскульський, хан скликав султанів, муруз, агів і беїв на нараду, і радився з ними три тяжкі. Згода візира таким чином зовсім не була рішучою, та і в словах його, наведених у Яскульського, єсть згадка, що Орда виконує накази Бога і його намісника—себто султана, і хан очевидно мав бажання вичіпати вказівок з Царгороду. Тим пояснюється такі довгі наради хана з мураами і белми, згадані у Яскульського: вони скінчилися, аж тоді як прийшов султанський чауш з директивами ханові.

Про царгородські настрої так оповідав Грек Іван, післанець царгородського патріярха, що виїхав з Царгорода 1 квітня н. с., кілька днів по приїзді польського посла Беґановського ¹⁾. За поміч польському королеві—що просить султана наказати ханові, аби розірвав з козаками і помагав королеві против його неприятелів,—стоїть тільки сілістрійський баша Сіауш, тому що Беґановський в дорозі до Царгорода потайки підніс йому 40 тисяч зол. (а інші кажуть, що тільки обцяв, а не дав), і всяко просив помагати: Ваша умисно для того приїздив до Царгороду, і йому дозволено піти з військом на кримську границю—він став під Бендерами, піби то для охорони турецьких володінь від Запорозців. Візир же противиться вмішуванню в польські справи (підтримувати короля против його неприятелів)—маючи на увазі, що Туреччина мусить всю увагу скупляти на війні з Венецією ²⁾. Вістям про перехід козаків під московського царя Турки не дуже вірять; коли потвердяться, се буде для них великою неприємністю, бо й так у них були вісти ³⁾, що Хмельницький хоче післати на море 300 чайок на турецькі міста, і Турки не знають, що робити, і котрої сторони боронити. Перед тим буда вістка, що йде від Хмельницького посол до султана і Турки його чекали з радістю, сподіваючись, що Хмельницький пришле султанові заяву підданства, але ся чутка не справдилася. В перших днях квітня н. с. ⁴⁾ сей Іван стрів післанця, що їздив до Хмельницького від сілістрійського баші: козаки проважали його аж до Бендер; а з чим він їздив, Іван довідатися не міг.

Греки молять Бога про об'єднання християн, і тільки чекають, аби царське військо перейшло Дунай, або Хмельницький виступив з козаками: зараз повернуть на Турка і спільно почнуть з ним боротись ⁵⁾.

Про хана дорогою в різних місцях Іван чув таке, що він сього літа на війну не піде, а буде чекати вісти від Хмельницького. Оповідали йому Татари «в українних городах» і таке теж, що хан задумує похід на Молдавську і на Мунтянську землю і хоче назад посадити в Молдавській з млі воеводу Василя, і тоді йти на поміч польському королеві. Але мури того йому не радили.—«Бо скільки літ з Хмельницьким против Поляків воювали! від тої війни чимало їх збогатилося, і тепер якби відстати від Хмельницького після такої його приятни—сього б їм бог не потерпів!

¹⁾ Іван каже, що Беґановський приїхав до Царгороду 4 н. с. квітня, Кубала з недрукованих реляцій його подає день 29 березня.

²⁾ Акты VII с. 349. ³⁾ Порівняти наведену вище вістку з Азова.

⁴⁾ Так виходить з інших хронологічних дат. ⁵⁾ Акты VIII с. 380.

А нехай хан почекає вісти від Хмельницького: коли Хмельницький буде просити у хана помочи, нехай би хан ішов йому в поміч!».

Сі помічення цікаві, і їх треба мати на увазі, читаючи хвалькуваті звідомлення польських послів в Царгороді і Бахчисараю про їх дипломатичні триумфи—без застережень повторювані повнішими польськими істориками: як то їм своєю енергією і рішучістю одним ударом удавалось перехилити Порту і Крим в бік польської орієнтації, досягнути всякі етикетальні успіхи—тим ча. ом як козаків трактовано як каналів і т. д. Але в дійсности понад чисто етикетальні успіхи досягнуто було небагато. Царгородські і кримські дипломати щедро розсипали П діякам приємні слова, але не спішили з якими небудь конкретними обіцянками. Се було ясно стороннім глядачам, і Стефан вєвода остерігав старого Потоцького, щоб не надавали значення тим турецьким фразам. «Хоч правда, що Порта добре прийняла (королівського посла) і приязнь королеві засвідчила,—але я від добрих приятелів і конфідентів моїх маю такі відомості, що все то фарба (фальш) і поверховна турецька приязнь, тому що їм тісно (під натиском Венеції). Незнати, що за сліпота їм очі засліпила—так що вони по старому прихильніші до козаків, хоч і заявляють тепер прихильність до короля. В своїй нинішній небезпеці Порта все те здала на хана, аби він так робив, як уважав за краще, і туди свої сили обертав, де се буде на добре для По ть». Тому радив всяко відтягати хава від козаків ¹⁾. А Ракоцій поясняв королеві, що візир тому так спішно прийняв і відправив посольство, бо чекав козацьких послів і не хотів на очах Поляків робити козакам ті гонори, які хотів зробити—невважаючи на те, що союз козаків з Москвою Туркам був неприємний ²⁾.

Се дуже правдоподібно—бо султан дав останню аудієнцію Бєгановському 26 квітня, в той сам день коли приїхало козацьке посольство, як пише австрійський резидент ³⁾. Бєгановський вважав се здобутком своєї дипломатичної зручності, що його так скоро відправлено, але в дійсности його хотіли тільки як найскорше позбутись. Нічого конкретнішого йому на прєщанне не сказали понад те, що султан рад відновити приязнь з королем і радо буде чекати нового посольства, а в грамотах королеві, що тойже Бєгановський повіз з собою, висловлялася надія, що коли Польща буде, по новім замисленню з ханом, правильно платити йому харач, то все буде добре, і султан також з свого боку впливатиме на добрі відносини—тільки щоб козацьких чайок на морі не було ⁴⁾. Семигородський агент доносив Ракоцієві, що хоч Бєгановський висловляв повне задоволення з результатів своєї місії, Турки виявляли здержливість супроти козаків, тільки поки в Царгороді було польське посольство, а після його від'їзду зміняли тон до козаків на краще; але затримують козацьких послів вичікуючи, хто візьме гору в новій війні: Москва з козаками чи Поляки ⁵⁾.

¹⁾ Жерела XII с. 312, лист з 8 травня, оригінал кор. архиву.

²⁾ Тамже с. 313.

³⁾ Жерела XII сс. 312—3. Бєгановський в реляції про свою відправу (Ojez. spom. с. 97), каже, що обв'язачи його після аудієнції наоколо цілого міста, везли також «поуз господи послів козацьких, котрі від яду ледво не відихають, від тих гонорів, які нам показано». Характеристично. Пор. нижче оповідання Грека Юрія.

⁴⁾ Аутентичний текст досі не виданий, перекази й витяги—у Кубалі III с. 278—9.

⁵⁾ Transsylvania I с. 352.

Що після цього султан і візир говорили козацьким послам, документально невісно, але після всього вище сказаного не може бути сумніву, що слова сі були не менше приємні, ніж ті що говорилися польському посллові, і гонори теж не аби-які—аби тільки забезпечити себе від тих морських походів, що вже мабуть почалися в невеличких розмірах, і висіли такою гризною перс. ективію над Стамбулом.

Про посольство султана не маємо докладних відомостей. Савич оповідав, що був чауш, привіз кафтан і шаблю, а який був наказ, невідомо ¹⁾.

Московським послам в Криму конфіденти про директиви дані ханом від царгородського дивану оповідали так. Султан переказував через чауша бажання, щоб хан не йшов у похід на нікого крім Донських козаків. Хан сказав чаушу сам-на-сам, що він взяв турецького султана рад слухати і війною на нікого не піде, буде воювати донських козаків—аби лише султан не посилав в Крим на ханство кого иншого. І з того ж гаремного джерела переказувалось: ханша спитала хана, що сталося з послами? хан відповів, що козацьких, польських і угорських він відпустив, а московських відпустить, як вернеться від козаків Мустафа Чілібей. Ханша стала прохати його, щоб він не ходив війною з Поляками на Москву і козаків,—«тепер багато держав захиталось, досить тобі, коли себе урятуєш». Хан відповів, що як дістане певні вісти, буде знати, як бути, а тепер нікуди не піде ²⁾.

В реляції Яскульського, писаній 2 н. с. травня, його остання розмова з візиром, що сталася в останніх днях квітня, одночасно з авдієнцією Савича, нібито поставила плян спільної кампанії хана і короля против козаків цілком певно ³⁾. Візир пострашив польського посла, що як хан прилучиться до союзу України і Москви, то Польща пропаде—себто Поляки мусять відповідно цінити і відповідно платити за прихильне становище хана. Згадав про ті мотиви, якими козаки оправдують свій перехід під московський протекторат: король не залагодив своїх відносин до війська після жванецької кампанії, затримав останнього козацького посла, полковника Антона. Але кінець кінцем признав, мовляв, що козаки круті (szalbiezge); з їх послами поїде ханський посол з ультиматумом: або козаки покораються королеві і вернуть Україну під його владу і підуть з Ордою воювати Москву—або Татари підуть з королем на них. Яскульський не зміг постарався ще се поселити, завваживши, що козаки фактично вже перестали бути союзниками хага, і тепер їх послы прийшли просто як шики: вивідати страт гічні пляни Орди. Розмова перейшла на сі власне пляни; Яскульський переказав бажання короля, щоб хан прислав в поміч королівському війську, для операцій против козаків, 12 тисяч Орди, а сам з головними силами пішов на Московські землі. Візир заявив, що з боку Орди не буде ніякого гамня: як тільки козаки дадуть неіативну відповідь, може бути 20—30 тисяч Буджацької і Ногайської орди. Але для такого рішучого злому політики треба наперед формально записати новий союз, «вічне братство», а з другого боку—умовитися що до завдань московської кампанії і поділу здобутків: хан мусить дістати назад під свою владу Татарські орди, поневолені Москвою. Яскульський заявляв, що в тім не буде розходження; король рад буде, щоб Татари помстилися над Москвою за свої кривди і вернули собі свої Орди, а король дістане землі і міста, що йому належали. Ся пригадка про польські завоюничі пляни була візиріві неприємна, і він «зараз відско-

¹⁾ Акты X с. 590 і 591.

²⁾ Крим. справи 1653 р. кн. 17 під днем 29 квітня с.с.

³⁾ Памятники III с. 199 дл.

чив» від сеї теми, збувши її побожною увагою, що передчасно розпорядкатися річчями, які ще в руках бсаях, і беруться до стратегічного плану. План походу татарських сил на дві частини поданий Яскульским, і одночасні операції против козаків Москви візрові не подобалися. «Наперед треба знищити козаків, а потім Москву: треба завсіди усунути з дороги терне, щоб не поколотися. Як тільки прийде до нас деклярація козаків, що вони не відступлять від Москви, ми в дванадцять днів від хвилі, як ви нам дасте знати (покличете в нохід), будемо з 100 тис. Орди під Корсунем». При тім питали: чим їх військо буде живитись? Яскульский відповів гарно. «Тим чим у Хмельницького живились: жовнір знайде собі хліб!».

Яскульський розумівся старався представити вислід своїх переговорів можливо позитивними, і візир говорив йому як людина задарена і закушлена, «дякуючи за вже і просячи ще». Одначе знов таки і сим разом поруч заперенень, що як тільки козаки заявлять, що зістаються при царю, так Орда рушить на перше королівське слово, в зр полишав фірочки для дальших проволоок: треба союз оформити, треба одержати в цілости всі «упоминки», треба порозумітися що до московських здобуттів від Москви, треба виробити спільний операційний план. Все се при охоті можна було протягти довше і коротше, в залежності від обставин—саме оформлення союзу потім зайняло фактично півроку часу. Ханський диван хотів лишити собі вільну руку.

Ситуація дійсно була нелегка. Вести війну з Польщею, або краще сказати—робити грабівничі походи на приграничні західно-українські землі, як я вияснив в попереднім, надалі не виплачувалося: краї сі занадто вже були випустошені (як описували їх козаки—вище с. 684). Тому мурзи рішили в порозумінню з козаками і Польщею занятися грабуванням земель московських. Але коли виявилось, що в сій комбінації козаки стануть по стороні Москви, се зразу змінило всі рахунки: воювати против Москви і козаків, се було зовсім не те, що воювати Москву на спілку з козаками. Серед бей і мурзів, скликавих ханом, очевидно піднялась сильна опозиція. Ми чули про неї оповідання Грека Івана, ще виразніш почуємо далі, по смерті Іслам-герая. Опозиціоністи відкликались до мотивів справедливости і вдякности супроти козаків, що протягом семи літ давали Орді гарний заробіток; але за сими побожними мотивами стояв цілком реальний рахунок. Крім усього иншого треба було самим серйозним способом рахуватися з погрозою відновлення морських походів Донських і Запорозьких козаків, в сих обставинах, коли Порта була зайнята війною з Венецією і не могла дбати про охорону Чорного моря. Правда, диван був продажний, і сам хан також, а Польща з своїми союзниками: воеводою Стефаном і Ракоцієм залили їх у сей мент золотом—так оповідав Савич, і тимже докоряли ханському посліві в Чигрині. Але все таки треба було оглядатися на сю опозицію і на можливі наслідки—хоча б у формі тої можливости, що Порта пришло нового хана.

І ханський диван оглядався—на се ясно вказують всі ті формальности, які пророблював протягом цілого ряду місяців ханський уряд, замість того аби відразу, як того вимагала стратегічна ситуація, пинутися на московські землі, саме в хвилі коли Москва розгортала свій наступ на Польщу. Сю недостачу рішучости хан і його міністри маскували, підчеркуючи свій гнів і зневагу до козаків—пускаючися в різкі грубляства, там особливо, де се відбувалося на очах Польці. Але нам не треба дати себе збламувити сею уданою безоглядністю.

Лист хана післаний Хмельницькому після відправи Савича, в ханським послом, Яскульський переслав до Польщі разом з листом гетьмана, але він не заховався в повнім тексті, тільки в уривку, в коні листів присланих від Яскульського, зроблений для Піночі (вище с. 889).

«Гетьмане, ми тобі дотримуємо присяги, хоч ти її зламав. По перше тим, що не тільки з сторонніми панамі, але і з королем, паном своїм, без нашого дозволу не мав еси (права) укладати трактатів, а тепер маємо відомість від тебе самого, що ти в нашим «душманом» (ворогом) завязав приязнь і піддав йому королівські міста. Не можемо на тебе звиратись—але ще не складаємо з себе пашої присяги, поки не дістанемо від тебе повної декларації, чи ти хочеш дотримувати нам присяги, котру вже зламав. Коли хочеш бути нашим приятелем по давньому, жадаємо від тебе, щоб ти зараз присягу твою Москві—зламав. Королеві панові своєму вірне підданство і вічне послуженство віддав. Хто був старожитним козаком, а хто підданим—аби тим зістававсь. Нам свою присягу відновив. А на знак приязни тих московських бояр що на Україні—до нас відіслав, та зараз в королем паном своїм і з нами йшов Москву воювать. Коли ж того не зробиш, ми з одної сторони, а Поляки з другої наступимо на вас і за боюкою помічу з вами упоравшись відемо на Москву з Поляками з доброї волі і щиро. Коли присяги Москві не дотримаєте і сповните те, що ми вам подали, а Поляки вас мали б кривдити, то ми готові дати вам поміч...»

Розмову в послом, що привіз сю грамоту, разом з Савичем (московське зідомлення називає його Алкас Кегіто, і каже, що авдієнція відбулася 9 (19) травня, другого дня по приїзді) Виговський оновідав московському послові. Ніби так говорив посол гетьманові В. Хмельницькому і писареві І. Виговському: «Прислав нас кримський хан до гетьмана, до писаря і до всього війська Запорізького з тим: Чому ви, гетьман і писар, присягу свою нам ламаєте, згоду нарушаєте, а царському величеству всі городи піддали есте? Ми всім літ від неприятелів ваших, Ляхів, вас берігли й обороняли. Я сам в поміч вам ходив, і багато неприятелів ми побивали. А тепер ви, гетьман і писар з усею своєю старшиною без нашого відома учинили вічний союз (перемирье) в царь! Перед тим, як ми і ви до нього послали, чому він на Ляхів не наступав? А тепер як ми з усіма Татарамі з польським королем замирилися, і пішли задля вас, козаків, до короля, щоб він на вас з своїм військом не наступав,—вам би тепер під королівською рукою бути, а не під царською. Ми присяги не розриваємо,—хіба ти, гетьмане, розірвеш, будучи під царською рукою—будеш помагати цареві на короля; то і ми будемо воювати з вами!»

«Гетьман і писар на те говорили: «Ми присягу ханові держимо кріпко. Коли ж хан задля грошей, що Ляхи дають і хана спокушують, хоче від нас—війська Запорізького відступити і присягу зломати—ми покладаємо нашу надію на Бога, а від царя не віступимо, поки душа в тілі. А як хан на нас з Ляхами прийде або людей пришле,—ми як з неприятелем боротися будемо, на землі і на водах, скільки Бог дасть помочи і розуму».

«І ще говорили послам: «Ви нас винуватите, що ми піддалися під царську руку, і великі війська царські нам в поміч ідуть. А кому не вините Ляхів, що в присязі своїй твердій, що під Камінцем була, не устояли—війною на городи наші пішли, городів багато спустошили, невинних християн і малих дітей порубали, поплонили, міста попалили? І ще гірше з иншими краями: Німцями, Уграми, Мутьянами, Волохами присягу учинили і поміч від них мають, і вас ще малять, так що

Й ви в своїй присязі не стоїте! Ми побачивши таку неправду—що православних християн хочуть знищити, зібрали різних чужоземців і нас біють,—стали шукати ласки у бога, а помочи у царя, і цар нас пожалував: не лишає нас, православних своїх одновірців, а ми і діти наші після сього ніколи не підійемо рук на царські землі, і вам ніякої помочи не дамо. Коли зістанетеся ви з нами в союзі (в совѣтъ), обіцяємо вам, що від козаків Низу Дніпрового і з Дону ані волос вам не згине, і вороги ваші Черк си не будуть тишитись, а вам і улусам вашим вільно буде кочувати безпечно на степах наших. А як не послухаєте сього—вільно вам робити що хочете, тільки на недовго вам стане польських грошей, як з нами розійдетесь: не будете ходити в добрих сукнях—ходитимете знову в кожухах, як колись».

Посол казав: «І давніше Запорізькі і Донські козаки ходили на море і на поле, а ми Кримських земель стерегли, вас не боялись, а з ворогами воювали».

Гетьман і писар відказали: «Як ти, после, говориш! Як за короля Володислава стільки нас, значних козаків, покарано горлом, щоб ми човнами на море не ходили і вам шкоди не чинили—за для договору з турецьким султаном, тоді вам не було від нас шкоди. А перед тим—гетьман Дорошенко і з ним півчетвертої тисячі козаків весь Крим виходили, і ви йому не чинили ніякої шкоди. А тепер ви лякаєте нас ¹⁾, тому що різні держави дають вам великі гроші. Але як ви нам станете ворогами, то ми за божею помічю будемо воюватись, так щоб ті неприятелі, які б против нас стали, не мали потіхи».

Потім як посол був у Виговського сам-на-сам, питав його писар: «Для чого ти з такими словами (таким посольством) прийшов? Видно Ляхи, Угри, Мутьяни і Волохи великі гроші привезли і вашій старшині золотом та сріблом очі заслінили, і через те ви забули приязнь нашу—що то ми вас багатими зробили, і тепер від нас відступаєте і воювати хочете!»

Посол відповідав: «Хан і старшина вашої приязні не вирікаються, але як ти думаєш: як то нам було в Крими чути, що ви під царя піддалися і нас воювати хочете? Тому й запобігасмо приятелів, аби нам була поміч від інших країв».

Писар на те казав: «Се ви не для помочи робите, а тільки для одного лакомства; нам присязи не додержуєте, а тільки непевними обіцянками підмінюєте її. Я тобі кажу: ми, військо Запорізьке, як правдиві християне, всякої правди дотримаємо і против Ляхів будемо стояти, а про хана знаємо певно, що коли сам не піде, то пішле на нас Білгородських і Ногайських Татар. Як ми напишемо ханові про Татар, він буде відповідати, що то пішли своєвільники, не з його наказу. Але ми маємо листи, що хан напевно обіцяв Потоцькому і королеві поміч дати, отже буде явна ваша неправда».

І ще питав писар у посла: По що чауш від султана привіз ханові кафтан і шаблю?—Велів султан ханові іти на війну.—Куди саме: на Ляхів, на Волохів, на Мунтян, чи на нас, козаків, або на Московське царство?—Московське царство нам вороги.—Як же вам іти на Московське царство, коли ми під царською рукою?—А ви собі сидіть дома, від Ляхів обороняйтесь, а ми будемо своє робити.—Як тільки бог нам допоможе від Ляхів оборонитись і не дамо їм руйнувати пограничних городів, тоді велике військо чекатиме вас як гостей під полтавськими городами!—Багато земель розгнівали ви на себе, тим що піддалися під царську руку.—Ми ніякого страху не

¹⁾ Так повинно бути, в ориг.: «боязнъ себѣ учинили нами».

«Боюсь, тільки божого та царського гніву, а інших людей гнів нам не страшний!

Посол закінчив: «Що ви мені тепер сказали, я перекажу ханові і всій старшині: що напишете—буде в грамоті, а що я чую з уст, то передам докладно».

Писар сказав: «Будьте з нами в приязні й надалі. Царського посла (затриманого в Криму) відпустіть. Ми що почуємо про лядські замисли, вас повідомимо—коли ви будете з нами в приязні. А тебе з тим відпускаємо, аби ти переказав ханові все що ми говорили. Коли вам наша приязнь навіть і гірка, солодшої від неї ви ніяк не знайдете. А нам не пізніш як за 12 день дайте знати, чи зістается з нами в приязні¹⁾. Коли до 12 день у нас не буде про се відомости, буде у нас инакша думка. І як останнє слово від гетьмана і війська тобі кажу: від царя ми не відступимо і царських воєвод не видамо, до смерти нашої, ні ми ні діти наші. А по городах веліли ми укріплятись, і все велике військо буде приготовлено»²⁾.

По сім ніяких розмов з послом більше не було, але виїзд його затримали, аби козаки мали час укріпити городи на татарський прихід. Виговський звернув увагу московського посла, що за його відомостями хан ладить похід в бік Астрахани і Казани, і веде зносини з тамошніми Татарами, і там треба особливої обережності. Козак Дмитро Матвієнко, що прийшов з Запоріж'я, оповідав, що Ногайські Татари перевозяться «з козацької сторони на кримську», і їх мурза Серклан, гостивши його у себе, оповідав, що вони мають наказ хана перевізтися на лівий беріг Дніпра йти на Московське царство. Потверджував се й лист кошового отамана Пашка, принесений з Запоріжжя 20 н. с. травня: він доносив, що Ногайські Татари перевезлися нижче Тавали «в двох днишах» і пішли на північний схід, на Молочні води).

В останнім рахунку, як ми бачили, ханський посол пропонував козакам лишитися нейтральним супроти кампанії Крима против Москви і стерегти свою землю від Поляків; сим він подавав надію, що хан в крайнім разі вдоволяться і тим і не вимагатиме нічого більше. Козацьке військо нібито рішуче відмовилось від цього устами Виговського. Але чи в дійсности становище гетьмана і його людей було таке рішуче і безоглядне в сій справі, се ще питання.

Козаки мусіли в великій мірі відчувати се, що підчеркував татарський посол—що вони значно утруднили своє міжнародне становище, «богато земель розгнівали» своїм переходом під московську протекцію. Москва ще більше обгострида се, виявивши бажання притягнути під свій протекторат також і Румунські воєводства. На сім ґрунті завязались безпосередні зносини між царем і молдавським господарем Стефаном, що показав тут себе великим хитруном і інтриганом. Побожуючися, що Лунгу з Хмельницьким при першій можливості відновлять знову свої плани на Молдав-

¹⁾ Се інтереса технічна вказівка, що для скорої дороги з Чигрина до Криму вважалось досить 5 день (12 день туди й назад, з деяким часом на параді й розпорядження).

²⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 593—7; я очиняю по можности сі діяльогі, як їх переказує дяк Перфирьев, від додатків московського стилю, від непотрібної многословности, котру мабуть теж завлячусмо московським писарям; дещо вістается під сумнівом,—але тільки стилістичним.

³⁾ Акты X с. 591, 599.

ське і Мултянське воєводство ¹⁾ і постараться позискати для сих плянів хана і царгородський диван, він всякими способами старався розсварити їх з Козаччиною, і для сього між иншим використовував погрозу московської експансії між православними підданими Отманської Порти. З намірами явно провокаційними він вів в сім напрямі зносини з Хмельницьким і царем, викликав їх на посольства і листування, і потім одержані листи, записи розмов тащо переслав до хана і султана, також до польського короля, Ракоція, мултянського господаря—підбиваючи всіх против Хмельницького і Лупула, як небезпечних ворохобників ²⁾. Нема потреби нам тут входити в усі дрібні перипетії сеї інтриги, коротко сніжуся тільки на головніших епізодах—почавши від московського посольства, висланого до Стефана в місяці лютім.

Іздив Гаврило Самарин, з царським листом до воєводи Стефана (певно і до мултянського воєводи мав також листа, бо з Молдавії мав і до нього приїхати, а можливо що й до Ракоція мав таку місію ³⁾. Цар у сім листі повідомляв воєводу Сте-

¹⁾ Він писав королеві 9 н. с. квітня: «З Криму дано знати від доброго приятеля, що Василь господар задумє напасти з Ордою на державу нашу. Ми спіймавши його шпигів, присланих з листами до грецьких ченців, веліли їх взяти на допит; вони сказали що так і не инакше... А при Хмельницьким єсть братанія колишнього господаря Михайла, що якимсь чином утік від царя християнського (німецького імператора) і укладає пляни на господарство мултянське, за помічю московського царя і Хмельницького».—Жерела XII с. 307.

Місяць пізніш: «Той неприятель і турбатор усіх країв Василь господар знову щось замишляє з Ширин-беем і Караш-беем без відомости і дозволу хана (тамже с. 312).

Служебник Виговського Сербин Микола Маркович (Марков), що Іздив вимогою 1633—4 від Виговського до Царгороду «для пров'їдованья в'їстей» і відти вернувши в місяці лютім оповідав московському гішцеві 1 (11) травня ріжні новини, потверджував переконання, що кримський хан ще буде помагати Лупулові вернути собі Молдавське воєводство (Акты X с. 580).

Гавр. Самарин, що був на Волошині в квітні, розповів, що Стефан, боячися татарського нападу (в інтересах Лупула очевидно) вислав свою жінку в гори і сам туди мабуть незадовго «побіжить» (Акты X с. 582).

Нарешті в червні Порта вимогла від хана, щоб він приставив Лупула до Царгороду, і 20-го його туди привезено.—Жерела с. 322.

²⁾ Він поясняв королеві: «Ще перше ніж Хмельницький піддавси Москві, вислав я своє послання з засвідченням приязни до московського царя, тільки для того щоб могли виманати його пляни».—Жерела XII с. 322. Також поясняв він своє пізніше посольство в місяці червни: «Вислав я був недавно мого боярина (Чоголя) з засвідченням приязни до Хмельницького, аби тільки вивідати його тади».—с. 326.

³⁾ Кубала се твердив категорично: що воєвода Стефан, пересилаючи до Царгороду листи, одержані від царя і Хмельницького, повідомив заравом, що такіж самі листи післано господареві мултянському і Ракоцієві» (III с. 133). В дійсности воєвода в листі до канцлера Коринійського каже тільки, що переслав «до Порти» (візиреві очевидно) «автентичний лист» від царя московського, присланий з послом Гаврилом Федоровичом, і другий (лист)—Хмельницького (Жерела XII с. 368). Ракоцій пишучи 7 н. с. квітня королеві про се московське посольство каже, що гетьман прислав до нього посольство «коло 20 лютого ст. стіля», і «подібно» захоуував до тісншої спілки, в імя одновірства, воєводу Стефана через свого гонця (expressum internuntium), а мултянського

фана, що цього року в інтересах православної віри гетьман Хмельницький і військо Запорозьке піддали під його руку всю Малу Русь. Висловив певне здивування (як свого часу Бутурлін митрополитові!), що Стефан, будучи одновірцем, не зробив того ж. Тепер рекомендував йому користати з присутності в Києві московських воеводів і з ними в усім зноситися, королеві польському більше не помагати і про замисли його повідомляти царя через тих київських воеводів¹⁾. Не знати, чи приклав до сеї місії свої руки в якій небудь мірі і наш гетьман—наприклад щоб викинути тим робом на воеводу, аби відстав від Поляків і тримався з козаками: Стефан каже, що мав лист і від Хмельницького також, з закликом до солідарного поступовання, в звязку з переходом козацького війська під царський протекторат²⁾. Але в кожному разі ефект цього відклику до релігійної спільности православних підданців Порти був для його політичних відносин більш шкідливий, ніж користний.

Стефан воевода про око був московському послові «приятен», і сам на сам не раз, «взирая на образ божій», клявся й божився перед ним, що він з своєю землею теж хоче бути під царською рукою. Пізніше, вже на вигнання, він розповідав, що в тім часі (ще за життя Басараби, як виходило б) він зложив формальний договір з царем, котрим віддався під його протекторат, з тим що московський цар не буде вимагати від нього ніякого прибутку, а навпаки спомогатиме його грошима і військом против кожного неприятеля, поверне йому землі відірвані Турками від Молдавії, на випадок коли б Турки відібрали від нього господарство, всяко старатимься йому се господарство вернути, і т. д.³⁾

«Только тѣ его клятвенные рѣчи были непостоянны», справедливо завважав Самарин. Стефан в дійсности використав сі і пізніші листи від царя і гетьмана для широкої агітації против українсько-московської небезпеки: післав їх копії своїм союзникам: королеві й іншим польським дїгнітаріям, візирові царгородському, урядові ханському, польському послові в Царгороді і т. д. Скрізь виясняв небезпеку, яка загрожує всім сусідам України від таких замислів про об'єднання православних. Мунтинський воевода так настрашився всього того, що коли Самарин 9 н. с. квітня поїхав з Молдавії до нього, його на границі стріло військо і не дозволило в'їздити. Мусів назад вертати до Стефана. Хотів їхати до дому, але воевода Стефан його затри-

листовно (Тамже с. 306). Таким чином сеї лист—до котрого відкликався Кубала (власively до його речестя в варшав. гол. архіві)—не каже виразно, що листи Хмельницького писались одночасно з московським посольством—могло се бути й раніш. Але хронологічна близькість—що саме під той час як «Гаврило Федорович» сидів у воеводи Стефана, і воевода *urbi et orbi* розписував про се посольство, Ракоцій вважає потрібним вияснити королеві дійсний характер своїх зносин з Хмельницьким, дає привід думати, що Ракоцій також був в орбіті сих листів і закликів—хоч агадуючи про се останнє посольство (Гаврила Самарина) він не згадує виразно, аби щось воно й йому принесло.

¹⁾ Лист царя, з Тек Нарушевича наведен у Кубалі, с. 133.

²⁾ Знов таки, з огляду на твердження Кубалі, мущу застерігтись: воевода не каже виразно, що листа від Хмельницького він дістав одночасно з листом від царя; але саме по собі се зновні правдоподібно.

³⁾ Documente IX. I с. 217. Про сі пляни балканської експансії моя статейка в ювілейнім збірнику проф. Біділя: *Sjednoceni vychodniho Slovanstva a expanzivni plany na Balkane v letech (1654—5 (Z dji Vychodni Evropy a Slovanstva-Sbornik venovany J. Bidlovi, v Praze 1928).*

мав і держав під сторожою, і навіть не прислав поживи; казав йому, що робить се з огляду на Турків та Татар, тому що він від них залежить. Але Стефанів писар розшифрував се Самарину: воевода його тримає, поки отримає відповідь від Порти, від хана, від Ракоція: він написав їм про Гаврила, і тепер чекає, чи скажуть його затримати чи відпустити. Нарешті Гаврило став грозити воеводі козаками, і він його пустив «из Ясей»¹⁾.

Молдавські хорутви під той час ходили з польськими разом по Поділля, але Стефан одночасно післав свого посланця до Хмельницького—мабуть, щоб виправдатися з сього факту. Митрополитові Гаврилові, що переїздив в тім часі через Молдавію до Москви, він говорив, що сі Волохи пішли з Поляками на козаків «самовільством», без його відомого, а він «всю душою хоче бути під царською рукою». Очевидно, те саме мав переказати гетьманові його посланець, висланий Стефаном разом з сим митрополитом. Але гетьман на сі запевнення не звернув уваги, супроти того факта, що Стефанове військо наступало на козаків, і велів того посланця затримати²⁾. Самарину дорогою теж казали, що сі вмівки Стефана невірні: волоське військо пішло в поміч Полякам з його власного наказу, і їм дав їм знати, що Самарин вертає—аби вони його вхопили: його, мовляв, справді стерегли на дорогах, але йому вдалось обминути сі засідки.

Одночасно був посланець Стефана також і у царя—звідомлення дяка Томиля Перфирьєва, називає його Іваном Григорієвим; звідомлення не каже з чим він був присланий, але мета ясна. Стефан хотів здурити царя обіцянками підданства, підтримки з боку православних підданців Порти і т. д., та спровокувати до дальших виступів, котрі б могли налякати Порту, хана, Ракоція, Польщу і весь католицький світ православною небезпекою. Але сим разом царський уряд зачув, видко, фальш у всім сим—бо гетьманський посланець Филон Горкуша, що прайхав 8 (18) квітня, привіз уже відомість, що під Вушу разом з Поляками приходили й Стефанові люди³⁾. Тому відправляючи Горкушу і з ним сього молдавського посланця, царський уряд післав з ними свого посланця, дяка Томиля Перфирьєва і доручив йому снитати у гетьмана, «чи правдою проситься воевода Стефан в підданство цареві», і чи то він послає Волохів в поміч Ляхам, чи вони самовільно пішли до Ляхів—як запевняв, видко, Стефан царя. В залежності від того Перфирьєв або мав їхати в посольстві до воеводи Стефана, в справі сеї його пропозиції, або обмежитися тільки інформацією, збиранням вістей, особливо про кримські відносини, можливість татарського походу і т. д.⁴⁾ Перфирьєв же ще перше ніж дійхати до гетьмана, в дорозі стрів Самарина, який поділився з ним своїми вістями, і скептичними поміченнями що до воеводи Стефана, а після того, що докинув іще до того гетьман, їхати Перфирьєву далі не було ніякої рації. Гетьман післав його назад з листом до царя: в нім поясняв, що він завернув Перфирьєва назад, тому що Стефан писав до царя лукавством, а не правдою піддаючися під царську руку, і під час коли був у нього Гаврило Самарин, він, Стефан воевода, саме тоді посилав своїх людей в поміч Ляхам, против війська й. ц. вел. Запорізького, а також виявив Ляхам, в яких справах приїздив до нього Самарин. Крім того він іще 20 хоругв війська свого послав Ляхам і взагалі нічого доброго для царя

¹⁾ Акты X с. 581—2.   ²⁾ Тамже X с. 579.

³⁾ Акты X с. 661, пор. више с. 835.

⁴⁾ Наздогін послано йому наказ з приводу вістей, ніби то певна частина Ногайських Татар вийшла в союз з козаками; розпитатися про се, про результати козацького посольства до Криму і т. н.—Акты X с. 573—4.

же думас¹⁾. Так утворився дипломатичний розрив, чи напруження, котре Стефан воевода постарався потім залагодити, коли Лупула відвезено до Царгороду і небезпека нової татарсько-козацької інтервенції в Молдаві в значній мірі зменшилась.

Ракоцій і мунтянський воевода Матвій Басараб підтримували свого союзника Стефана, так само заінтересовані в тім, щоб румунський край не стали ареною українських впливів і плянів. Ми бачили як Виговський закидав ханському послові, що Поляки, Угри, Мунтяни і Волохи—себто король, Ракоцій і оба господарі; ся «конфедерація», що зложилася літом 1653 року против української експанзії—спільною рукою заливала золотом ханський двір, щоб розвести Татар з козаками і звернути їх против українсько-московського союзу. Савич, за словами Виговського, так олювідав про сю кримську акцію з місяця квітня. «Молдавський господар прислав ханові список з грамоти, що привіз від царя Гаврило Самарин, і переказував ханові, що як козаки піддалися під царську руку, то нехай би Кримці падали не давали їм ніякої помочи. І венгерський та мунтянський (володарі) прислали до хана своїх послів з тимже: що козаки піддалися цареві, а вони всі—Венгри і Мунтяни з'єднались з Ляхами, нехай же і хан іде в поміч Ляхам на московських людей і козаків: вони, Мунтяни і Венгри дадуть за се ханові великі гроші»²⁾.

Сучасна Європа—особливо ті держави що приймали безпосередню участь в католицьких і против-католицьких гнянах, з великою увагою і тривогою слідили за успіхами і неуспіхами нової православної ліги. Theatrum Europaeum зазначає. «Се немало подбадьорило Польщу, коли наступник померлого князя Мунтені, так само як і князь Волощини, відмовили авдієнції московським послам, і заявили, що вони лишаються союзниками Польщі і не хочуть мати нічого спільного з Мо'квою», і т. д. (612).

Підбадьорювало разом з Польщею й усіх, кого стримали і першк'яли східно-славянської експансії. Але реальної користі Польщі ся ду'айська ліга дав ла не б гато і од н тільки Стефан Молдавський в віч ім стріху Лупулової фамілії), зіставався евблаганним ворогом к заків і пр'ятелем Польщі.

Мунтянський же воевода, наступник Басараба, що помер в тім часі від рани отриманої в битві під Терговиштами, Константин Шербан на імя, далеко не був таким твердим союзником Стефана і противником козацької орієнтації, як був покійний Матій. Ракоцій також свідомо шукав відновлення добрих відносин з козаками і замирення їх з Польщею, хоч одночасно зіставався офіційним її союзником, і старався закріпити свої родинні звязки з нею: добивався польського горожанства для своїх синів і визначніших своїх міністрів (Яна Кемені, Штефана Петкі та Фр. Редея)³⁾. Вище ми бачили (с. 778), що в лютім Хмельницький отримав від нього листа з запевненнем, що торішні воєнні операції угорського війська буди звернені против претензій. Лупула, а з гійськом Запорізьким Ракоцій бажає зіставати в приязних відносинах⁴⁾. Гетьман на се відповів листом, писаним 20 лютого ст.ст.

«Світліший князю Трансільваніі, пане і пане прешановний! Дуже і дуже були ми здивовані, що ваша світлість, стільки разів свідчивши нам свою приязнь через

¹⁾ Так пересказує сей лист дяківська довідка в Актах X с. 603.

²⁾ Акты X с. 590.

³⁾ В другій половині року пішла чутка, що Хмельницький сватає свою невістку Домну за племінника Ракоція, очевидно—з плянами на Волощину.—Documente IX. I с. 101.

⁴⁾ Жерела XII с. 316. ⁵⁾ Там же с. 282.

послів наших і своїх, потім послав своє військо на приятеля нашого світи. воеводу Молдавії. Коли піддані воеводи Валахії вчинили повстання против свого пана і вигнали його, настановили собі иншого воеводу,—світлості вашій не було з того ніякої шкоди. Син мій, без моєї відомости, боронив батька свого (себо то теста) і отарався відшукати його і приятеля скрізь. Але що сталося, відстатися не може. Я відкликав дуже суворими листами мого сина. Від вашої світлості бажаю тільки—аби мав в пам'яті свою стару приязнь і не давав помочи неприятелям нашим. Хочемо щоб звязок найтіснішої приязни, як давніше був, зростав далі і не забувався—не тільки за нашого життя, але і при потомках наших. Ширше перекажуть послы наші, котрим прошу світлість вашу дати всяку віру. А ми світлості вашій шасливо панувати і нас любити бажаємо—світло ти вашої до послуг готовий В. Хмельницький гетьман з військом Запорізьким¹⁾.

Як можна міркувати з відповіді Ракоція на сього листа гетьман послав його не з своїм послом, а з тими мабуть людьми, що приїхали з його послом М. Судачичом від Ракоція, чи від молдавського господаря. Формального посольства не було мабуть ні збоку Ракоція ні з козацької сторони. По торішнім розриві і конфлікті обидві сторони здержливо і обережно намацували можливості відновити приязнь відносини: перетворити їх в союзні. Відповідаючи на листа гетьмана 30 в. с. березня листами до нього і до Виговського, Ракоцій ширше повторяв свої виправдання, що виступи його військо були викликані ворожою поведінкою Лупула і Тимоша. Рекомендував лишити на боці минуле і відновити приязнь відносини надалі, обіцяючи прийняти з честю і відпустити без затримки нове посольство гетьмана, котре б він прислав²⁾.

Одночасно старався забезпечити собі можливо діяльну поміч у сих плянях з боку Радивила. Висилаючи на варшавський сойм свого посла, Ракоцій крім офіційної інструкції до короля, дав послові секретний наказ для порозуміння з Радивилом, і між иншим наказав представити йому сильну потребу для короля порозумітися з козаками безпосередне, без участі в тім хана, і рекомендувати для сього послуги Ракоція як посередника³⁾. Відповідаючи, Радивил вернувся до кандидатури Ракоція на польську корону. Підчеркнув, що трівке замирення з козаками не можливе, поки на польськім троні сидить католик: православна Русь не може ставитися до нього з довірем, підозрюючи в нім замисли на знищення православ'я, і не схоче вернутися під владу короля, поки ним не буде дісидент. З не-католицьких володарів найбільш підходить для сього і найбільш шансів має Ракоцій, як се Радивилу доводилося чути від богатых. Треба тільки змусити короля до абдікації. Обставини ж для кандидатури Ракоція тепер дуже сприятливі, особливо коли він, з одної сторони—постарається як найтісніше звязатися з козаками і помирити їх з Річпосполитою, з другого боку—подбає про можливо тісну приязнь з ханом, та вплине на Порту, щоб вона з своєї сторони загрозою війни притримала австрійського цесаря від вмішання в польські справи. Инакше Річпосполитій загрожує під сю хвилю підіти: одну половину захопить цар, другу тоді може захопити цесар; а з загальним повстанням простого народу в Польщі, загрожує повстання православних в Туреччині. Порта в своїх интересах мусить допомогти Ракоцієві ділати польську корону

¹⁾ Jorga, Acte с. 240 (з пруського державного архиву).

²⁾ Жерела XII с. 300—3, московські переклади—очевидно з присланих від гетьмана оригіналів, з посольського архиву.

³⁾ Transsylvania et bellum boreo-orientale I с. 301—2, інструкція з першого лютого.

щоб відвернути ці небезпечні перспективи. Тоді Русь не боячися пагубних замислів католицького духовенства повернеться до Польщі, спривкривши собі московську неволю. Бо ся неволя далеко тяжча від неволі в Польщі,—коли сеї Русь не могла знести, тим менше не знесе московської. Розрив з козаками підірве сили Москви і зробить її нешкідливою, а дисиденти Польщі дістануть в козаках сильну підтримку— котрої бракує їм тепер після упадку Лупула. З заграничних держав можна рахувати на Швецію, але треба мати на поготові власне військо, щоб паралізувати противні заходи католицького духовенства. Для сього Радивиц мусить мати під рукою гроші на узяє війська, і просить Ракоці в інтересах своїх власних і всіх дисидентів (евангеліків) прислати йому в секреті негайно 100 тис. червоних. Для того ж щоб прихилити до себе шляхту, Радивиц радить Ракоціві подати Польщі поміч проти Москви: леґах прише якусь значнішу частину свого війська, з тим щоб король і Річпосполита дали йому гарантію безпечности з боку Німеччини і в застав передали якісь героди або територію. Про се треба буде постаратися на літнім соймі ¹⁾.

Так позначалася нова спільна лінія: уданої льояльності для короля, зближення до козащини, фронту проти Москви. Ракоцій затаїв перед королем свої зносини з Хмельницьким. Нібито сновіщаючи його про новини, він повідомляв його про листа від Хмельницького з дня 20 с. с. лютого—одержав його нібито не давно до того ніякого приводу з свого боку. Хмельницький, мовляв, силкується в нім виправдатися з торішньої війни—тим що він у ній тільки боронився, шукає приязни і старається найти притоку для дальших переговорів. Прислав також посла до воеводи Стефана і листа до воеводи Матвія, посылаючися на спільність релігій. Він, Ракоцій, підписав йому згідно з чемністю, належною християнському суспільству ²⁾.

Як раз навпаки, ніж було в дійности!

Але московської експансії на Україні Ракоцій не бажав щиро, і готов був все робити, щоб їй запобігти. Се не розминалось одначе і з настроями козацької старшини, що вже зміркувала небезпечні сторони московського протекторату. Гетьман рішучо прохолов до плянів московської експансії на Балканах, і вже не сприяв, а бойкотував зносини царя з дунайськими воеводами, зміркувавши, що знайшовши собі міцних союзників або підданців на Дунаю, доперва Москва візьме його в лещета. Ідея слов'янської експансії швидко вивітрилася, стрівши ся з реальними перспективами московської автократичности й нетолерантности ³⁾.

Москва в сім часі, в місяці квітні, ладилася до наступу на Польщу. Ще в березні вислано на західній фронт; до Вязьми, артилерію. 2-м с. квітня цар урочисто випроваджував армію призначену до Брянська, під проводом Олексія Трубецкого, для операцій—в залежности від обставин—чи то в напрямі північно-західнім, Рославль-Смоленськ, чи то в полуднево-західнім, Стародуб-Київ ⁴⁾. Полудневі операції, як ми знаємо, ще з березня доручено бояринові Василю Борисовичу Шереметьєву, з базою в Рильську ⁵⁾. Але се були тільки прикриття, головні ж операції мали роз-

¹⁾ Там же с. 312—5.

²⁾ Жерела XII с. 306, з датою 7 квітня, теж самі Асте с. 242 з датою 4 квітня.

³⁾ Див. мою цитовану статейку в ювіл. збірнику проф. Бідля.

⁴⁾ Дворцовые разряды II с. 402, 408.

⁵⁾ Акты Моск. Гос. II с. 387.

виватися в напрямі Вязьма-Смоленськ. 25 травня виправлено туди передовий полк, за ним «великий полк», а 28 виїхав на сей західний фронт сам цар.

З Польщі в сім часі прибув останній післанець—королівський дворянин Пузилевич: він привіз грамоти від сенаторів до бояр, з датою 17 н. с. квітня. Сенатори ніби то робили останню пробу запобігти війні—але підте кували, що цар розірвав договір; виїшов в стан війни і тим звільнив короля і Річпосполиту від усіх з'обов'язань прийнятих ними трактатом вічної згоди; лиха словено-російська мова, котрю писаний сей лист, з свого боку затемнювали неясну і невитриману лінію сеї декларації. Сенатори переходили історію дипломатичних зносин польсько-московських, кон татували, що польський уряд ретельно виконував договір і все робив для задоволення московської сторони. Спеціально спинались на останніх переговорах з великими послами, представляючи справу так, мовляв було осягнене повне порозуміння і великі послы виїзжаючи клялись і присягались, що польській стороні не треба боятися п'ягих ворожих кроків з московської сторони. «И како ся нынѣ все стало с великим удивленієм нашим противо вѣчным докончанієм и сненієм (!) мира, крестным цѣлованієм покрѣпленого, и вмѣсто сего что в. государь ваш имѣл кончити зачатое чрез великих и полномощных пословъ своих ходатайство и по братской дружбѣ привести к сему вѣроломного лестного змѣнника Хмельницкого со вѣмъ воинством Запорожским—что ж бы ся с истинным и проведенным покоренієм в г. нашему поклоня и о милосердіе за преступления свои просил,—сам (цар) с ним совокупился. Крестное лобзаніе от них взем мѣста и города е. корол. в л. и Речипосполитой, не имѣючи ни единого к ним преступства позабирал не отповѣдне. Всея черни обитателем тамошним присягати себѣ на послушаніе велѣл вослѣдованієм от вѣка нѣкогда не слышаным, противо всякой слушности, противо вѣчному докончанію, крестным лобзанієм укрѣпленным».

«Удивляется весь миръ сичевому послѣдованію. Бог с небеси зряци на се мести и казни за таковую нещирость готовит. Утѣшится язычество с сичевых нещырых поступков меж государствами христіанскими!».

Сенаторы вказують, що за таким порушенням договору ті права на московську корону «и приступу к государству московскому», котрих свого часу вирікся був Володислав, відновляються знову—«свиргається на особу е. корол. в л., и слушне сего доходити и уиоминатися может». Остерігають бояр перед відповідальністю, яка спаде на них, коли вони не відведуть свого государя від війни, котру він розпочинає. Обіцяють їм з свого боку всякі старання для відповлення договору, і просять негайно відписати, що всни і вся дума царська про се думає¹⁾.

В дорозі сього післанця затримано (між ин. вяземському воеводі було з Москви наказано, нібито випадком зробити підчас його переїзду військову муштру, щоб займпувати великими силами й бойовою готовістю). Прийнято вже після того як цар виїхав на фронт, 29 н. с. травня, і потверджено, що війна буде²⁾.

В актах посольства заховалося дві чернетки грамот без дати, що мали служити відповіддю на сей відклик сенаторів. Перша писана від імени царя і заховалася в цілості, друга дефектна—держана іменем бояр. Викладові сенаторів протиставляється добре звісний уже нам аспект московський—приблизно той сам, що в со-

¹⁾ Подлинники польські грамоты моск. архиву. загран. справ Ч. 93.

²⁾ Польські справи 1654 № 5 л. 119.

борній ухвалі. В царській грамоті історія дипломатичних зносин викладається більш сумарно, в боярській з більшим накладом імен, фактів і всяких подробиць. Фінал царської грамоти, після викладу образ нанесених царській честі на переговорах з великими послами: «Та ще ви, брат наш, не памятаючи вічного договору і хрестного цідування—як не годилось би християнським государям супроти християнських государів, замишляючи злі замисли на наше Московське государство, зсилалися й договори чинили з спільними неприятелям християн—з кримським ханом. З-части змовлялися з ним всякими способами воювати і розорити наше Московське государство. А сього року минаючи нас прислали до наших бояр і думних людей нібито від своїх панів-рад, а не від себе гінця Станислава Пузилевича, безчестячи тим нас, наше цар. вед. Бо того ніколи не бувало, щоб пани-рада минаючи нас зсилалися з нашими боярами, і се безчесте порушує вічний договір. Наші бояре ухвалили того гінця скарати на смерть, але ми його пожалували, веліли смертю не карати, тільки затримати до якогось часу. Але порушення вічного договору з вашої сторони з тих усіх пунктів стало явне, і ми видівши так від вас, брата нашого, явні грубости і неправду—що ви чинили нестерпимі безчестя і догани батькові і дідові нашому, і нам—всєї Великої і Малої Росії самодержцеві, многи недодержання і порушення вічного договору, а також не стерпівши невинного гонення над православними християнами—не хотючи допустити їх до підданства бісурменам, спільним неприятелям християнським, веліли їх, як людей від присяги вашому к. в. вільних і від підданства свобідних, прийняти під нашу високу руку, з великими князівствами Київським і Чернігівським і всею Малою Руссю. А за ваші многи неправди і досади, за злі безчестя і порушення вічного договору, попросивши у бога милости, покликавши в поміч пресв. богородиці і святих російських чудотворців і оборонюючи себе силою хрестною, хочемо на вас стояти і за неправди ваші мститися скільки милосердний бог нам допоможе. Се вашому кер. вед. знати. А ми свідчимось перед богом і всіми християнськими вел. государями, що з вашої сторони вічного договору додержувало кріпко, а нарушено його з вашої сторони, брата нашого многими неправдами і злими досадами»¹⁾.

До білоруської людности видано славну відовзу: «В Польське королівство і Литовське князівство, синам матери нашой—Грецької церкви: православним грецького закону архієреям, ереям, всьому священству й чернечому чинові і всім православним християнам всякого чину, літ і стану, в містах, місточках і селах! Здавна благано нас від св. Східньої Церкви і всіх православних християн Малої Росії, аби ми помогли їм, як годиться щоб вірні вірним помагали. І ми змилювалися: Малу Росію—православних християн постановили прийняти, під державу єдиного пастиря словесних овець—Христа бога нашого. А тепер оповіщаємо, що наше величество, зібравшись з множеством війська, зброїмося на кривдників і нищителів Східньої Церкви—Поляків. Аби господь змилосердився над всіми нами, православними християнами і через нас—св. Церква від гоненія визволилася і грецькими старими законами красувалася... Отже скільки вас, православних християн, Господь на те добре діло направить, ви ще перед приходом нашим царським відділіть ся від Поляків як у вірі так і в вигляді: хохли, що маєте на головах—пострижіть, і кождий нехай озброїть ся против не-

¹⁾ Польські справи 1654 р., стовб. 5, л. 119—158; на чернетці нема ніяких поміток коли і як вона післана, й імя гонця пропущено.

приятелів божих¹⁾. Ми ж про всіх котрі добровільно перед приходом нашим до нас відозвуться і вірні нам будуть, дамо війську твердий наказ, щоб їх доми і достатки були охоронені від військового нищення).

Се був, як бачимо не тільки відклик до православної солідарності—але й укрита погроза, що всі хто не піде за сим покликком підпаде військовому розоренню!

Збираючи на полудневій границі доволі значну частину свого війська для оборони України від Татар і Поляків, московський уряд жадав собі компенсації з козацької армії на смоленським фронті. Чи тільки з мотивів компенсації, чи і з політичних—рахуючи, що присутність козацького війська полекшить окупацію Білоруси,—підтримає потяг православної Білоруси до Москви, прикладом України? Чи вважали користним і безпечнішим, аби в заміну московського війська, що мало вести операції на українській території, було українське військо при московським, як свого роду застав? Сі мотиви також здаються мені можливими і навіть правдоподібними.

Ми вже знаємо, що відправляючи козацьке посольство на великодніх святах, цар наказав гетьману вибрати з задніпрянських лівобічних полків 18 тисяч козаків і бути їм готовими, під проводом ніжинського полковника Івана Золотаренка і переяславського Павла Тетері, для операцій на білоруським театрі війни, коли прийде царський наказ²⁾. Сей наказ був висланий в першій половині травня з Тимофієм Спасителевим: йому очевидно було доручено довильнувати, щоб гетьман виконав се доручення, і випровадити сей помічний корпус на театр війни: до Вязьми, або Дорогобужа (під Смоленськ)³⁾. Гетьман не отягався—бо ж ми знаємо, що Золотаренко й так поривався звести боротьбу з литовськими військами за новоздобуту козацьку територію—Стародубівщину. Але Тетерю посилати туди не схотіли: може бути тому, що Золотаренко хотів сам вести сі операції. Бо причини, подані на те від Хмельницького в грамоті до царя на дуже переконують:

«З наказу в. цар. вел. давно вже ми вели Іванові Никифоровичу (Золотаренкові) ругитися і до боку в. ц. в. йти, і з ним, згідно з волею в. цар. вел. іде 18 тисяч. Велили-сьмо йому скоро поспішати з усім полком Ніжинським. Але дуже в. ц. в. перепрошуємо—не гнівайся на нас і на Тимофія Спасит лева, що Переяславського полку а Павлом Тетерею не посілаємо. Бо почувши про неприятелів наших Ляхів, що вони на нас готуються, велили ми полкові Переяславському й иншим полкам спішно перейти на сей бік Дніпра, й иншим полкам збиратись. Бо вість нам прийшла, що ті Ляхи перші на нас хочуть ударити: казав Окунь (взятий в полон підчас нападу) що вони затягнули⁴⁾ на нас і хочуть ударити сюди на Умань і Віду Церкву. Тому ми неосмібно пробуваєм в поготові й на обережності, і просимо тому також в. ц. в. прислати нам до Києва спішно Шереметева з військом, для одсічі Ляхам⁵⁾».

Замість полковника переяславського гетьман визначив в похід чернігівського і зараз же вислав Спасителява, щоб він з Золотаренком ішов на Стародуб⁶⁾.

¹⁾ Розбивка в сій славній фразі наша.

²⁾ Видруковано у Соловьева с. 1664, з Польських справ 1654 р.

³⁾ Акты X с. 506.

⁴⁾ Тамже с. 677.

⁵⁾ Затягнули—властиво наїняли військо.

⁶⁾ Акты X с. 675.

⁷⁾ Тамже с. 678—18 с. с. травня Спасителев виїхав з Чигрина до Золотаренка.

Золотаренко зараз же почав ладитися в похід, і 21 н. с. червня ¹⁾ доносить цареві з Новгороду Сіверською, що він з 20 тисячами козаків і арматою іде на Гомель і поволі посуваючися буде шукати де краще вийти в зв'язок з царською армією. Він сподівався, що його ближчим товаришом в сих операціях буде кн. Трубецкой з своїм військом, але царський штаб роздумав инакше і постановив послати його на полудне замість Шереметьєва, що перед тим, після тривожних вістей про великодушний польський наступ на Поділля дістав царський наказ іти до Київ²⁾. Шереметьєв стояв на поготові під Путивлем, але остаточного наказу не дістав, очевидно з огляду що наступ на Поділля припинився, і тепер як гетьман просив приспінити його марш на Україну, йому (Шереметьєву)—дано було наказ лишитися далі «на черті» (на лінії полудневих московських укріплень), для охорони від татарського наладу—з огляду на тривожні вісти привезені від гетьмана Перфирьевим ³⁾. Підтримувати його мали з своїми полками: з Яблонова кн. Ромодановский (вперше він тут виступав в планах воєнних операцій на Україні), з Путивля Зюзин, з Козьова Пушкин. На випадок коли б хан з великою Ордою продерся через полудневу лінію укріплень, вони мали йти за Ордою «укрепясь обозом» аж під Москву, щоб тут дати йому бій ⁴⁾. На Україну ж замість Шереметьєва мав іти Трубецкой з Брянська. Але видимо московський уряд трохи побоювався, чи гетьман не буде незадоволений такою зміною. Тому до нього вислано 4 (14) червня піддячого Григорія Старкова з царською грамотою і устними полченнями, чим викликана ся переміна—аби гетьман нею «не оскорблявся».

Се був момент з одної сторони радісний, з другої дуже відповідальний для московського престижу: цар саме того дня став ставкою на границі, в Вязьмі, і були проголошені перші московські успіхи. Прибула депутація з пограничного (з литовської сторони) Дорогобужа, з повідомленням, що польська залога з наближенням москов-

¹⁾ З датами сього листу не все в порядку, самий же лист досить інтересний, так що я наведу з нього дещо в перекладі: «За повелінням в. цар. вел. Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорізького і жиливий слуга в. ц. в., призволив іти (нам) на службу в. ц. в. з військом Сіверським Запорізьким. За тим наказом, я проти ворогів нашої віри православної і вашого ц. вел. дня 15 (?) червня рушив до Новгородка Сіверського з військом, котрого прибрали сьмо 20 тис. конного в пішого в гарматах і припасом гарматним, маючи між собою намір прійстойний (?) іти до міста Гомеля, де, кажуть, мають бути душмани і неприятелі наші... Помалу поступаючи сею стороною Дніпра, містами і городами литовськими, будемо дивитися, де маємо з військом при боку моїм будучим побачити пресвітлий престіл в. ц. вел.» Акты XIV с. 127—8. Перед тим 9 (19) червня (Акты X с. 681) Спасителев доносить цареві—видимо незадовго перед тим приїхавши до Золотаренка, що у нього буде 20 тис. козаків, 7 гармат і 2 піщали, і що до нього приїхало кільканадцять чоловіка білоруської шляхти: Поклонський та інші. Спасителев настоював, щоб Золотаренко послав Поклонського, як найвизначнішого з поміж них, до царя, але Золотаренко послав його до гетьмана, натомість послав до царя інших.

²⁾ Царська грамота 14 (24) квітня, Акты X с. 574.

³⁾ 24 с. с. травня цар отримав від Шереметьєва запитання, чи має йти з Путивля до Києва, як був йому наказ. 25 приїхав Перфирьев з вістями, і Шереметьєву послано наказ із Путивля йти до Білгорода або до «Карпового Сторожевья» і там стерегти границю від Кримців і Ногайців. Двор. Разряды II с. 423 і Акты X с. 605 і 568.

⁴⁾ Дворц. Разряды III с. 423.

ського війська втікла до Смоленська, і магістрат піддався цареві «з радістю». Вважали потрібним «обрадувати» сим і Україну.

Саме перед тим (всього кілька день) був даний наказ про висилку до гетьмана московських людей для списання доходів в українських містах. На жаль, заховався тільки початок інструкції Максиму Ладигенському, що з піддачим Винюковим мав їхати до гетьмана з царською грамотою «и для переписи в черкаських городѣх и мѣстѣх доходов и всяких угодей по ту сторону Днѣпра» (на правім боці очевидно). Він має дату 29 травня ст. ст. 4). Ладигенський мав, явившись до гетьмана, нагадати йому, що говорився в Москві в справі платні Запорізькому війську—що про се буде пізніше царський указ. Тепер, мовляв, вони — Ладигенський з піддачим—прислани «для переписи и смѣты всяких доходов во всей Малой Россіи», а як всі ті доходи списуть і зрахують, тоді буде указ про платню (жалованье) війську Запорізькому, за ршенням в. ц. в. Нехай же гетьман подасть, скільки в Малоросії, на тій стороні Дніпра в городах і містах королівських, в панських і кляшторних маєностях оранд і всяких інших доходів грошима і натурою збиралося, і дав на то розпись. Коли гетьман дасть розписи королівських і панських доходів, то їм узяти сі розписи для прикладу ²⁾, і сказати гетьманові щоб він видав їм універсали до тих городів, де вони будуть описувати всякі доходи—аби їх люди слухались. Коли ж гетьман скаже, що не має розписи доходів, то нехай скажуть, що об'їдуть самі їх списувати. Нехай їдуть, а прихавши... Тут уривається ся інструкція на найбільш цікавім: як московський уряд уявляв собі процедуру переписи.

Тепер постановивши потішити гетьмана, цар дав наказ припинити подорож на Україну Григорія Унковського і Максима Ладигенського (Унковський мабуть мав переписувати лівий беріг, а Ладигенський правий), велів виправити їх на фронт ³⁾, і справу переписи доходів взагалі було знято ⁴⁾; натомість рішено негайно вислати Запорізькому війську для роздачі золото з царського скарбу, згідно з царською обіцячкою.

В грамоті, що повіз з ставки Старков 4 (14) червня цар повідомляв про свій прихід на границю, до Вязьми, і закликав гетьмана до походу на короля з свого боку. в порозумінню з кн. Трубецьким, котрого він посилав замість Шереметьєва, з огляду на вісти привезені Перфирьевим. Трубецькой прийде до Києва з великим військом і в порозумінню з гетьманом розпочне операції против Поляків. Ніякого конкретного плану їх царський штаб іще не визначав—се сталося пізніш ⁵⁾.

Крім ближчого висвітлення мотивів сеї зміни, і так би сказати—перепросин гетьмана за сю перемену, Старкову доручено було делікатно розвідати у Виговського, начеб то непароком, не в царського доручення, а від себе,—чому гетьманська канцелярія не вживає на своїх грамотах нової, московської печати з царським іменем, що була виготовлена на прохання самого ж військового писаря, заявлене в Переяславі.

¹⁾ Акты X с. 673.

²⁾ «Для примѣру»—се може значити «для орієнтування», але може бути і «про око». В кожному разі ясно, що московський уряд ні в яким разі не хотів вдоволюватися гетьманськими датоми, а постановив перевести перепись самостійно.

³⁾ Тамже с. 685—6.

⁴⁾ В кожному разі ясно і певно, що перепись не відбулася—хоч Равіта-Гаврольський (II с. 366) пробував довести безпідставність сумнівів що до її переведення.

⁵⁾ Акты X с. 658—9.

Може вона загубилася і тепер гетьман не важиться просити нової? ¹⁾ Інакше кажучи—Старков мав довідатись, чи не навмисне гетьман уникає цієї маніфестації свого підданства, і натякнути, щоб він її не уникав.

І розуміється—розвідатися про ситуацію—тільки скоро, і як можна скорше—«не гаючись ні години» повернутись ²⁾. З цього також можна міркувати, що в царській ставці чимсь загрівожилися в українській справі, що до війська і гетьмана. В результаті довгих роздумувань і з'явилось рішення: перепис українських доходів припинити, а тим часом виплатити війську Запорозькому і його старшині царське жалування золотом з царського скарбу. Про це царська канцелярія повідомила з Вязьми 9 (19) червня боярську колегію, що правила справами в Москві, наказала приготувати золото на 60 тис. козаків—«по меншому золотому» (спеціально для цього їх вибито), для старшини великі золоті, для гетьмана і писаря соболі, виготовити грамоту до гетьмана з датою 13 (23) червня в Дорогобужі, та скласти інструкцію царському дворянину Петру Протасьєву, висланому з сим а царської квартири, надавши йому з приказу якого небудь доброго підданого ³⁾. Сей Протасьєв мав відвезти до квартири гетьмана золото на 42 тис. козаків, а на 18 тис. козаків білоруського корпусу і для тамошньої старшини велено прислати до царської квартири. В інструкції наказано описати спеціальний церемоніал. Приїхавши до гетьманської квартири Протасьєв мав оновістити гетьмана, що він привіз золоте від царя («с нашим жалованьем з золотыми») — щоб гетьман зібрав старшину і військо («рядовых казаков»). Коли гетьман визначить йому аудієнцію в присутності в і й с ь к а (так очевидно треба розуміти), Протасьєв в передаючи грамоту має об'явити гетьману, старшині і «рядовим козакам» «наше жалованье—золотые» і для роздачі попрохати у гетьмана «розписи» (реестру). Тоді гетьманові і писареві віддати жалування, а полковникам і всім начальним людям і рядовим козакам роздати жалування за гетьманськими розписями. А котрих полковників і начальних людей при гетьмані не було б, Протасьєв мав просити гетьмана виправити його з золотом у ті полки, котрих не буде при гетьмані, тому що йому велено роздати золото «всім на лицо»; приїхавши до котрого небудь полку, він має взяти у полковника розпис і так само роздати золото «на лицо». Коли ж би гетьман почав говорити, що їздити Протасьєву по полках неможна, з огляду на наїзди неприятеля—щоб він здав золото для nepřисутніх гетьманові, а він їм роздасть, або перешле, як тільки можна буде проїхати, то Протасьєву на це не приставати і «настояти» на тім, щоб гетьман його таки виправив до тих полків, давши йому провідників, бо він має такий наказ, щоб сам роздав золото по всіх полках. «И гетьману говорить всакими мѣрами, чтоб в полки с нашим жалованьем, з золотыми отпустил ево самого. А будет гетман учнет ему говорить урно, что ему в полки за провадом от военных людей отпустить ево на мочно, и пробахть ему некоторыми мѣрами не умѣть, и познает он, Петр, что ему за войною в тѣх полках отнюд быть не мочно, и Петру наше жалованье золотые на тѣх людей, в которые полки ему гетман ѣхать не велит, отдать не с а м о й п о с л ѣ д н е й м ѣ р ѣ (в самім крайнім разі) гетьману».

¹⁾ Тамже с. 660, пор. с. 246, вище с. 764.

²⁾ Інструкція тільки в фрагменті—с. 660—2.

³⁾ Малорос справи б. архиву загр. справ 1654 № 39 (ненумеров.). Карпов не завважив цієї частини актів посилки Протасьєва, і видав в Х т. Актів Ю. З. Р. тільки те що знайшов в ст. 5824 б. архиву юстиції.

Таким чином царський уряд хотів зробити сею роздачею золота широко відому і голосну маніфестацію: все підчеркується, що се цар роздає золото безпосереднє всім і кожному «на лице».

При тім ще друга делікатна справа доручалася Протасєву—дістати вдруге автентичну султанівську грамоту, що Виговський уже раз передав був з Матвєєвим, і її потім повернено. На жаль царська грамота не каже, на що урядові знадобився знову сей оригінал, але настільки його було треба, що Протасєву доручалося—коли б Виговський сказав, що вдруге він тої грамоти без відому гетьмана дати не може,—просити про се самого гетьмана, хоч се було звязане з очевидним ризиком—підвести Виговського. Правда, Протасєву мало бути наказано, аби ніяк не згадував того, що грамота ся вже була в Москві, але очевидно се не так легко було замаскувати звертаючися до гетьмана.

Грамота до гетьмана, виправлена в приказі згідно з сим наказом, з датою 13 (23) червня «на стану в Дорогобужі»¹⁾, починалася з пригадки, як гетьманські послы Богданович і Тетєря просили царя затвердити військовий компут (число війська Запорозького) 60 тис. і визначити йому жалування. «І ми вас пожалували, веліли вчинити число війська Запорізького за вашим чолобиттем в 60 тис. А з огляду на нинішню службу²⁾ веліли тобі, гетьманові, післяти й зібрати наше царське жалування на писаря, на осавулів, на обозного і суддів військових, на полковників, сотників і реєстрових³⁾ козаків 60 тисяч: з усіх городів і міст і уїздів, з усіяких оренд і оплат⁴⁾, згідно з давнім звичаєм—так як збирано давніше і через тих самих людей, і роздати по скільки виїде, а далі жалування Запорізькому війську буде йти за нашою ухвалою, відповідно до того скільки збиратиметься в Малій Росії доходів⁵⁾».

Тепер же жалуючи тебе, гетьмана, і все військо Запорозьке, давнім звичаєм предків наших, як у них водилося (в відносинах) до підданих,—тому що ви пошували собі нашої государської милости і вчинилися під нашою високою рукою в вічнім і вірнім підданстві, післяли ми до тебе і всього війська Запорізького з нашим жалуванням, з золотими нашого дворянина Петра Протасєва і підданого Івана Амїрева».

Тільки всього; цар не пояснив, як буде далі—чи будуть все такі доходи переписуватись, чи будуть без переписи передані в розпорядження гетьманського уряду, а обовязком виплачувати з них платню війську. Фактично знявши з порядку дня справу переписи, московський уряд одначе не хотів звязувати себе на будуче якими небудь категоричними, далекосяглими зявама, і зїставив справу «завішеною», як говориться.

Далі цар висловляв надію, що гетьман і військо бачивши таку його ласку, далі служитимуть йому щиро. Повідомляв про усіма свого білоруського походу і геть-

1) Тамже, Малорос. справи 1654 № 39.

2) «И для нынешние службы...» 3) Списковых.

4) Оброчные деньги.

5) «А впродь наше ц. в. жалованье на войско Запорозское будет по нашему ц. в. размотренью, как нам, в. г. вѣдомо учинитца, сколько в Малой Россіи всяких доходов в зборе будет». Такої грамоти гетьманові в квітні не знаємо; чи не перестилізується тут, в новім аспекті, і з відповідними змінами, те що писалося гетьманові, коли посилялося на перепись доходів Унковського і Ладженського—вище с. 910.

манові радив енергійно воювати Поляків: «І ти, гетьмане В. Хм., зібравши військо і зсидаючись з нашими воеводами, над неприятелями нашими промишляй і доиски чини! скільки тобі біг помочи подасть» (написано було і зачеркнено: «чтоб тому неприятелю нашему, польському королю за помощью божью отпор дать нынешним лѣтом»).

В інструкції Протасьєву і Амиреву ¹⁾ датовану тим же днем, насамперед дано вказівки відповідно наведеним вище директивам, а потім дані ще такі доручення:

В розмові з Виговським розпитати, з чим приходив до гетьмана в місяцю маю післанець сілістрійського баші і з чим його гетьман відправив?

Які були наслідки «прелестных листов» що присилали «в Запорізьке військо» король і гетьмани Потоцький і Радивил? Чи наслідком тих листів не «од'їхав» хто небудь з Запорізького війська до короля, і чи не помітно в пограничних містах якось «шатости» «в черни».

Далі наказано поставити писареві таке питання:

«Як у цар. вел. були посланники Іхні С. Богданович і П. Тетеря, вони говорили боярам: Коли ц. в. пожалує гетьмана і військо Запорізьке, зведить число війська вчинити в 60 тис., то гетьман зараз учинить «смотр и розбор»—хто буде козаком чи мужиком. За указом ц. в. їм сказано, що ц. в. їх пожалував—велів бути такому числу реєстрових («списовых») козаків: нехай посланники скажуть гетьманові, щоб він негайно зібрав козаків, зладив реєстр («список») і за своїм підписом («рукою») скоро прислав його цар. вел-ву. Але того реєстру досі цар. вел-ву не прислапо. Нехай писар пояснить: чи реєстри («списки») у гетьмана зроблені? коли зроблені, чому їх цар. вел-ву не прислав? коли ж реєстрів не зроблено, то чому не зроблено? Як тільки козаків розберуть і реєстри спинуть, нехай гетьман зараз їх прише ц. вел.». (Делікатний наказ зараз же перевести реєстрацію, не знати—чи для управильнення виплати жалування козакам, чи для управильнення оподаткування тяглої людности).

Нарешті—«Як буде гетьман В. Хм. відпускати їх до вел. г. і дасть їм листа, подивитись на печать того листу: коли лист запечатаний новою (зачеркнено «золотою») государевою печаттю, післаною з С. Богдановичем і П. Тетерею, з написом государевого імені—то листа прийняти. А коли буде лист запечатаний давнішою військовою печаттю, «підписаною на королівське імя», то мають вони, Протасьєв і Амиров, «поговорити гетьману злегка», що за указом ц. вел. і за їх же проханням була післана від цар. величества гетьманові з їх полсланниками С. Богдановичем і П. Тетерею нова (зачеркнено «золота») печать, надписана «на государеве імя», тому що гетьман з усім військом Зап. і всею Малою Русею вчинилися під високою рукою ц. вел. в вічній підданстві. А от його лист до ц. вел. запечатаний давнішою військовою печаттю, підписаною на королівське імя, се зроблено недобре, нехай би гетьман велів печатати листи новою (зачеркнено «золотою») печаттю, щоб цар. вел. за те не погівався. Але говорити то гетьманові, від себе по любви».

Хмельницький тоді саме рушив з Чигрина ²⁾, 10 (20) червня Старков застав його табор під м. Межирічем, дві милі від Расава, і того ж дня був у нього прийнятий. Передавши грамоту, Старков устно пояснив, що Трубечкой іде до

¹⁾ Тамже, в Малорос. справах № 34.

²⁾ Молдавський посол, виправлений коло 15 червня н. с. казав, що Хмельницький 17-го мая рушити з Чигрина. Жерела XII с. 322.

Київа з великим військом, кінним і пішим, і з поважною арматою—аби гетьман ні в чім не оскорблявся: не думав, що затримуючи Шереметьєва хочуть зменшити московську поміч козакам в війні против Поляків.

Гетьман відповів, що він вповні покладається на царя, а оскорблятися не має причини, коли замість Шереметьєва цар посилає з великим військом Трубецкого. Сим розмова з гетьманом обмежилася.

Другого дня була розмова з Виговським: Старков насамперед заговорив про печатку, і Виговський пояснив, що прислана з Москви печатка нездатна—«нема чим притиснути, і слова не всі виходять», тому він велів зробити на місці таку саму, але «з руководью» себто з пресом, і за тиждень вона вже буде готова. Про ситуацію він розповів, що польське військо збирається під Камінцем, Львовом і Дубном, під сю хвилию там війська може бути тисяч 20, що найбільше 25, а як і всі сили зберуть, не буде їх 40 тисяч. Волохи і Угри запропонували королеві по 2 тисячі війська, але за гроші. Новий мунтянський воевода Константин з Волохами і Венграми не в добрих відносинах: Венгри приходили на мунтянську землю, хотіли забрати скарби попереднього воеводи, і Константин їх побив. Хан обіцяв Яскульському прислати 30 тис. орди, але сам іти не хоче; він думає посадити на молдавським господарстві знов старого Василя, і Волохи хотіли б скинути Стефана через його панство. Запорізькому війську хан поставив ультиматум: розірвати присягу цареві і вернутися в підданство королеві; коли козаки того не зроблять, він піде на московські і козацькі городи разом з польським королем. Ногайці і Степових Татар у гетьмана в послушанні нема; від Ногайців військо чекатиме «покорення» ще з місяць, і коли не буде—поводитиметься з ними, як з неприятелями. Виговський уже писав на Запоріжжя, велів зловити й прислати якогось Татарина «доброго» (значного),—що від нього на муках довідаються про кримські пляни, Виговський то зараз цареві донесе. Але для розвідування вістей від чужоземців треба йому соболів: ті що були вже минулися ¹⁾.

Другого дня, 12 (22) гетьман відправив Старкова, і з ним післав цареві грамоту—з датою «з Межирича 11 червня». Дякував, що цар прийняв до уваги відомости передані через Перфирьєва і наказав Шереметьєву стояти «на черті», а до Київа посилає з великим військом Трубецкого,—обіцяв з ним у всім порозуміватися. Висловляв утіху з приводу походу царя на Поляків і далі писав про себе: «І ми з військом твого цар. величества рушили есьмо на того ж неприятеля, польського короля: збираємо на Росаві військо і з помічю божою і твого цар. вел. промишляємо (починаємо воєнні операції). А твому цар. вел. даємо до відома, що хан з султанами і старшиною ще в Крими, і нам він неприятель. Ногайці перейшли на сей бік і з Очаківцями, Перекопцями і Білгородцями хочуть помагати Ляхам. На наші пограничні городи набігають і в полі людей хапають—але бог їм не pomoже! Ми веліли Запорозьким козакам їх бити і кошовому отаманові на Запоріжжя післали грамоту, аби зловив кримських Татар, і про все докладно нас оповістив. А що у нас тепер діється, ми тебе, вел. гос. докладно повідомляємо. Знаємо, що Мунтяне Ляхам не допоможуть, тому післали по поміч до Венгрів. А тепер одно людськ. військо під Камінцем, друге на Глинянським полі, третє під Дубном: гетьман коронний Потоцький, гетьман польний Конопольський».

¹⁾ Акты X с. 665—7.

В закінченню гетьман бажає цареві великих побід і «безсмертної слави від безсмертного царя Христа» і констатує, що відправив Старкова згідно з царським бажанням без затримки ¹⁾).

В сих вістях Яговського і Хмельницького варта уваги отся згадка про «польного гетьмана Конєцпольского». Се не безітересний відгомін боротьби за булаву, що йшла весь час від весіннього сойму, і закінчилася на новім соймі, скликанім в червні ²⁾. Король переконався, що не зрікнися булави, себто командування арміями, він не дістане кредитів на військо і не зможе урухомити свого війська, що через неоплаченне спало в Короні до мізерної цифри 8 тисяч, тимчасом як сума незаплаченого жолду перейшла чотири мільйони злотих. Він пообіцяв віддати велику булаву коронну Потоцькому, литовську Яну Радзивілові, тим формально залагоджено конфлікти попереднього сойму і куплено нові асігування на військо. Король мав підставу потім гірко посміятися з шляхти, що добилася передачі головного командування в Короні в руки цілком нездатного до сих обовязків 76-літнього дідуся, в Литві в руки людини яка вже зложила плян державного перевороту (в переговорах з Ракоцієм) і незадовго явно підняла повстання на чолі литовської армії. Король загвоздив свою уступку віддавши меншу литовську булаву відомому нам Іонсевському, своєму повірникові, щоб через нього паралізувати діяльність Радзивіла. На польну ж булаву коронну конкурентами виступили воєвода руський Лянцкороньський і хорунжий коронний Конєцпольський син великого гетьмана Станіслава. Вісти про сю кандидатуру, як бачимо, дійшли до гетьмана—але вони були не вірні, бо кінєць кінєць король віддав малу булаву Лянцкороньському, сильно образивши тим одного з українських «королеват» і пхнувши його також у табор «мальконтентів». 17 червня була офіційно проголошена ся роздача ³⁾.

Зроблено нову пробу помирити короля з винним небезпечним мальконтентом, Єр. Радзейовским: принесено від нього благального листа до сойму, маленька довка баніта виступила перед королем в суплікою батька і простершися перед троном прехала змилюватися. Король не дав рішучої відповіді: ображеного підканцлера однаково боялись пускати до Річипосполитої як і лишати вільну руку його інтригам за кордоном ⁴⁾. Дійсно, його акція против Яна-Казимира в сім часі прибирала дуже небезпечні форми, і саме в сім часі його заходом Іхав до козацького гетьмана шведський посол з далекосяглыми дорученнями.

Але на соймі не відчували всеї грози ситуації, більше заняті двірськими усобицями, ніж зовнішніми неприятелями Річипосполитої. Москва опанувала Дорогобуж, Вілу, Рославль, на північнім фронті Полоцьк—але сим вістям не вірили, і не надавали особливого значіння ⁵⁾. Ситуація не здавалась грізною. Хан прислав посла для оформлення союзу; Ракоцій шукав ласки Річипосполитої: права горожанства для синів і міністрів своїх, обіцяв поміч свою і союзників, хоч і з ріжним застереженнями. Бєгановський описував в своїм посольськім звідомленні прихильність виявлену Портою.

¹⁾ Акты X с. 667—70.

²⁾ Відкрився 9 червня, мав трівати до 29, але фактично протягся до 20 липня. Кубала III с. 249.

³⁾ Memoriale Радзивіла, ркп. Оссол. с. 203.

⁴⁾ Memoriale під 25 червня, Коховский с. 425.

⁵⁾ Memoriale під 23 червня.

Литовські послы ухвалили посполите рушення, 18-тисячний (небувало великий) компут війська і високі податки. Послы коронні дали згоду на 35 тис. війська і дозволили кородеві в крайній потребі скликати посполите рушення і в землях коронних—хоч і з ріжними застереженнями¹⁾.

Про козаків були такі вісті, що Хмельницький з московським військом іде на Константинів. Козаки приступали під Бар, але з великою шкодою мусіли відступити і пішли під Камінець²⁾.

Тим часом Хмельницький в Білій Церкві саме тоді приймав того першого шведського посла, що зумів до нього дохати. Був то досить голосний потім ігумен Данил, Грек-емігрант, що проживав у Парижі—як заповідає архидиякон Павло, що здобав його в Київ. Він зве його «пала Ліля», хоча в офіціальних актах посольства він зветься Данилом Греком з Олівної Гори (Oliweberg de Graecani), а на своїх листах підписується Данилом Атеялином. Очевидно імен у нього було взагалі багато (оден час підписується Андрієм). Оповідав, що королева шведська перед тим уже два рази послала своїх посланців, але Поляки їх укопили раз і другий; сам він дістався до Хмельницького через Царгород—так казав Павлові. Чи привіз які листи, чи мав тільки усті інструкції, лишається невідомим, не маємо нічого писаного, що він приніс. З тих листів і інструкцій що він повіз від гетьмана, виходить, що ініціативну роль в сих посольствах відграв Радзейовский, що ще в 1652 році, виїхавши з Польщі, як знаємо, старався звязатися з козаками. Хмельницький передав з Данилом листи до нього і до королеви.

Лист до королеви писаний латинською мовою, з датою «з обозу під Білою Церквою 28 червня старого стилю», був такий: «Найясніша королева Шведів, пані наша найповажніша! Дуже високою потіхою була для нас відомість, що приніс нам з краю в. найяс. високости о. Данил, монах (чину) св. Василя, заходом яснов. Єроніма Радзейовского, підканцлера короля польського. Кілька разів силкувалися ми в наших справах порозумітися листами з в. найяс. вис., і через наші краї і через інші землі, але не було на те волі божої—що ми вважаємо своїм нещастем. Але тепер, коли з волі божої настала ся щаслива нагода, і ми можемо в усіх справах налагодити наші зносини з в. найяс. вис.,—ми вислухали й прийняли з довірем від о. Данила, і послаємо з ним же відповідь. Просимо приятельсько: все се з довірем прийняти і без ніякого загалання до нас назад прислати і отця Данила і нашого Яні³⁾, і просимо у Всевишнього довгих і щасливих літ в. найяс. високости. Вашій найяс. вис. найвчливіший у всім приятель В. Хмельницький з усім військом Запорізьким».

В листі до Радзейовского, посланим з тимже Данилом, гетьман висловляв в ще сильніших виразах свою втіху з причини завязаних відносин, після того як він даремно старався здобути пропуск для своїх послів через Московську землю, а королева так само не діставала пропуску для своїх посланців. Висловляв своє спочуття підканцлерові як товаришеві нещастя, що спіткало одного й другого в польській отчизні, і заявляв свою втіху, що бодай серед чужоземців знайшов Радзейовский належне признание і пошану⁴⁾.

¹⁾ Тамже під 20 липня.

²⁾ Новини з сойму 7 липня у Голінського с. 693.

³⁾ В листі гетьмана він по латини зветься просто Ioannes, але в листі Виговського—Janі; очевидно се був Грек, приданий Данилові від гетьмана.

⁴⁾ Архив Ю. З. Росії III том VI с. 65—67.

З листів Виговського до королеви і Радзейовського, післаних разом з гетьманськими, довідуємося, що Радзейовський передав з Данилом також лист до Лупула. Виговський висловив жаль, що не може передати зараз—«бо і його вдарив такий самий нещасливий фатум, як і в. м.—за ті добродійства, що він чинив ворогові своєму». При нагоді обіцяв все таки передати, а що до української політики запевняв Радзейовського, що війська Запорозьке миритися з Поляками не буде, бо зложило присягу цареві. «Цар за нас увівся, сам з сильним військом пішов на Литву, нам наказав іти на Польщу і своїх людей в поміч прислав; ми тих неприятелів будемо громити, і бог за невинно розлиту кров християнську помститься. Я на те все військо Запорозьке справляю, і в. м. будь в тім певен і веди свої замисли до щасливого кінця, вповні покладаючися на приязнь мою і всього війська Запорозького»¹⁾.

Усно Данилові дано такі доручення (з його слів їх потім списано в Стокгольмі і зложено до архиву):

Подяка за те, що за весь час козацької війни з Польщею Швеція не помагала сьому неприятелеві.

Досі гетьманові не вдалося завязати зносини ні через Русь (Russiam), ні чені через Польщу, але тепер після замирення (расем) козаків з царем гетьман просить шведського короля²⁾ підтримувати зносини (amicitiam).

«Вельможний (excellentissimus) гетьман запорозький з усім військом пропонує вічну приязнь і обіцяє в поміч против усіх неприятелів.

Обіцяє з доброї волі (цілком щиро), що ніколи не замириться з Поляками, бо вже не раз вони розривали заприсяжену згоду.

Кожного разу як мирилися Поляки з «панами козаками» (dominis Cosackis), вони намовляли їх напасти разом на Швецію, з такою умовою що завойовані землі дістануться Полякам, а пограбоване добро козакам. Але вельможний гетьман завжди відповідав: коли вони далі будуть таке говорити, то він не хоче й приязни їх—бо він не хоче по неприятельськи поступати з королем, який його ніколи не скривдив.

Гетьман обіцяє королеві шведському—коли той буде вести війну з Поляками, в ніякім разі не миритися з ними без відому його—«хочби вони йому половину Польщі давали».

Гетьман замирився (расем ініт) з царем московським, і бажав би щоб шведський король також підтримував приязнь з ним. «Але коли б з якої небудь причини московський цар почав війну з в. кор. мил., то вельможний гетьман запорозький обіцяє бути по стороні в. кор. милостія».

Гетьман просить короля показати свою ласку Радзейовському—бо почував себе обов'язаним йому.

Коли король потрібуватиме коли небудь війська, гетьман пошле йому скільки він зажадає³⁾.

Гетьман і писар адресовали свої листи королеві Христині, але тимчасом 6 червня вона формально зріклася корони на користь свого стричного брата Карла-Густава, за котрого її хотіли видати заміж, але вона не хотіла виходити: Карла-Густава про-

¹⁾ Тамже с. 69.

²⁾ За сей час місце Христини зайняв король Карло-Густав (нижче).

³⁾ Архив III VI с. 70—71.

голошено королем з іменем Карла X, і сей енергійний амбітний воєвник, «головний комендант шведського війська в Німеччині» саме відкривав нову сторінку в історії Швеції. Можливо, що виїхавши разом з Даниїлом з Білої Церкви до Кієва, гетьман довідався тут про зміну в Шведськiм королівстві, і тим належить пояснити, що в устній інструкції залунали такі енергійні, воєвничі ноти, яких не було в листах адресованих до королеви Христини з Білої Церкви. Правда, справа зречення Христини на користь Карла-Густава була рішена уже перед тим і мабуть була звиса в політичних кругах. Проте проголошенне Карла королем могло зробити вражіння у нас—так як зробило в Варшаві¹⁾. І дуже інтересна ся нота, яка зараз же залунала з боку нашого уряду: Україна бажала б, щоб між Швецією і Московією не доходило до конфліктів, і Україна могла зістатися в приязни з обома державами, але коли б прийшло між ним до конфлікту, вона готова стати по стороні Швеції, коли та вийде з нею в союз. Ставниче України до Москви підчеркується, як свобідне, звязане з Московією тільки мирним договором (рах), не більше: Україна мож вповні свої бідно собою розпоряджати, і проєктує Швеції союз як рівна з рівною. Се початок повкоаліції дуже далекосяглої—яка могла б відограти в історії України далеко значнішу роль, якби сього моменту не прогавили наші державники XVII віку, з самим Богданом у годинах.

Про згаданий приїзд гетьмана до Кієва досі не було скільки небудь ясного уявлення: докладніші вісти про нього знайшлися в листі гетьмана, що він виправив з мигородським сотником Кирилом Якименком з Кієва 1 липня ст. ст. Про се посольство досі тільки згадувалося в пізнішiм листуванні, тепер знайшлися його акти в документах Сибирського приказу: воно відкриває тут серію гетьманських посольств досі мало або й зовсім невідомих, що дає підком нове освітленне зносинам гетьмана в московським урядом. 8 посольств протигом яких небудь місяців, в другій половині 1654 року—се зовсім нова картина незвичайно жвавих звідомлень, зносин і представлень з боку гетьманського уряду, може власне піджавленого шведським посольством і свідомістю можливости нових політичних комбінацій і виходу з тої московської матні, в котрій він так прикро почув себе після військового посольства місяця березня.

Гетьман писав в згаданім листі з Кієва 1 липня:

«З наказу твого цар. вел. бувши в Кієві 29 червня, на свято апостолів Петра і Павла мали сьмо розмову з стольником і воеводою Андрієм Василевичом Бутурліним, післанім з військом твого цар. вел.: що нам війську Запорізькому з твоім військом робити: чи стерігти своєї землі, чи йти на Ляхів у Польську землю? Про се ні вісти ні указу від тебе нема. А що нам стало відомо, що Ляхи хочуть просити у тебе миру,—сьому не треба вірити: се вони твое цар. вел. мапять і ведуть на прелесть. Твого великого імени і хан страшитися, і орди татарські до нас присилають такі вісти, що хотіли б бути з нами в вічнім братстві—але ми не віримо і їх остерігаємось. І тобі, вел. государеві, теж треба б зараз йти на Литву з військом своїм: не гаючися пустошити їх землю, а хто буде коритися, тих милувати—бо не всі кровопролиття бажаять; всяким прелестям же лядським і литовським не вірити ні трохи. Ми ж, Богдан Хмельницький гетьман і все військо чекаємо твого наказу: куди нам в Фастова йти? Бо дальші краї, Подільські та Волинські спустіли від

¹⁾ Кубаля Szkice III с. 151.

частих походів, і Ляхів коло нас нема: повтікали до Польщі. Аби нам з військом Запорізьким і з А. В. Бутурлиним, що ти післав, в голіє не впасти! Просимо скорого указу і грамот, і при тім себе превеликій ласці твого цар. вел. поручаємо ¹⁾.

В наказі—що Якименко теж подав в приказі, гетьман давав деякі відомости про ситуацію: українське і московське військо стоять під Фастовим: чекають указу. Татари стоять готові, але куди підуть невідомо. Стефан воевода далі тримається Поляків: дві його хоругви приходили під Рашків, на козацьку територію, побили кільканадцять людей, декого забрали в неволю і відійшли назад на Волощину. Лупуна відставлено з Криму до Царгороду ²⁾.

Крім того Якименко повіз проханне сього полковника Гр. Сахновича Лісницького, щоб цар потвердив за ним його батьківщину—с. Лісники. Про се ж писав і Виговський до Бутурліна, щоб той поклонявся за Сахновича.

Гетьман пробув тоді в Києві не менше тижня: маємо його листи з 4 (14) липня. Оден вже згадувався: гетьман просив царя за Видубицький монастир і його ігумена, Клим. Старушевича що їхав до царя—просити за свій монастир ³⁾. Другий писаний до кн. Трубецького і був очевидно вислідом наради з полковниками ⁴⁾ і воеводами в справі воєнних операцій. Гетьман одержав від Трубецького повідомлення, що замість іти на Україну він одержав наказ іти на Могилів і се зміняло цілком стратегічний план. «Писав ти до нас в попередній грамоті, що за наказом царським маєш з нами зійтись в Києві і з королівськими людьми воювати, скільки Бог допоможе. А тепер ти нас сповіщаєш, що вже на Могилів пішов. Нам, так далеко будучи, трудно там з вами сходитися, але конче того потрібно, щоб в. м. післав скоро по указ до царя—як вам зведуть з нами сходитися. Бо ми тут зійшлися з боярином (!) А. В. Бутурлиним і стоїмо з військом Запорізьким під Фастовим. Ми теж післали до й. цар. вел. по указ—де він зведуть нам з вами сходитися: чи на Луцьк, чи кудись на Люблин скаже йти, і тут будем чекати його указу. А в. м. скоро нас повідомить, де ви пробуваєте з військом і який буде царський указ, і де його д. в. щасливо тепер пробуває—про се найскоршої відомости бажаємо» ⁵⁾.

Можливо що в зв'язку з сими ж воєнними нарадами стояла висилка посольства на Діп—Лукіяна Сухині та Герасима Лобачевського з товаришами. З донської грамоти, писаної у відповідь в серпні, ми довідуємося, що гетьманське посольство ставилося на Дону 12 с. с. липня—значить могло бути вислане як раз з київських нарад. Гетьман—довідуємося звідти ж, повідомляв донських побратимів, що Запорозьке військо перейшло під московського царя, прийнявши обов'язок служити йому як служять Донське військо. Повідомивши царський уряд про ворожі замисли хана, він одержав наказ вести против нього воєнні операції і закликає до того ж Донське військо. Донці, як побачимо далі, обіцяли зараз же йти морем—човнами і степом—кінями, як тільки будуть вісти, що Орда дійсно підіймається ⁶⁾. Чи давав в тім напрямі гетьман якісь конкретні директиви в тій хвили, з донських листів не видно: можливо, що тим часом він просив тільки своїх донських товаришів бути на поготові.

¹⁾ Сибир. приказу ст. 1636 л. 6—9.

²⁾ Тамже л. 10—2.

³⁾ Акты X с. 739—40, пор. вище с. 855. Другого дня Старушич зголосився у воеводи і 6-го виїхав до Путивля—тамже с. 690.

⁴⁾ Нагадую присутність в Києві Лісницького.

⁵⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 62—3. ⁶⁾ Донскія дѣла IV с. 876—7.

Під Фастовом гетьманська квартира простояла досить довго, без малого два місяці. Але сам гетьман з Київа насамперед виїхав під Богуслав, на стару квартиру: вірний лист Махаринського виданий в Актах з датою «з табору з-під Богуслава 20 липня»¹⁾ міг бути написаний не пізніш 10 липня—а ще ближче коло 8 липня. Тут мусіла бути одержана відомість про смерть хана Іслам Герая, що несподівано вмер, в не старім ще віку (маючи 50 літ); від якогось боялика. Московські послы дають докладну дату сеї події—30 червня ст. ст.²⁾ Сей несподіваний факт перебував плана воєнної акції Орди против Москви і козаків і відкривав нові перспективи гетьманові: він прикладає нові старання до того, щоб користаючи з сього безкоролів'я скріпити свою партію і вернути кримську політику в річище старого союзу з козаччиною. Для сього було вислано до Криму посольство, очевидно не з порожніми руками. Так само до Царгороду—се посольство крім усього иншого мало дорученне поспробувати піднести шанен

¹⁾ Акты X с. 714.

²⁾ От що читаємо в звідомленню московського посла до Криму Ладикенського: «во 162 (1654)-м году июня въ 30 день крымского Ислам Гирей царя не стало; лежал недѣли з двѣ болел. И июля, въ 1 день для совѣту съезжались в Бакчи-Сарай калга Казы-гирей и нарядын Адиль-гирѣй царевичь и ближние люди, и послали в Царь-город к турецкому салтану гонца сухим путем, чтоб турецкой салтан прислал к нимъ в Крым прежнего Маметъ-Гирейя царя. А как послали гонца, и в то время в Бакчисараех мангитцких да ширинских князей не было. Июля ж въ 2 день приѣхали в Бакчисарай из своих юртов мангитцкие да ширинские князья и говорили ближним людям, что де вы без нас послали вкорѣ в Царьгород к турецкому салтану гонца, чтоб прислал в Крым Мамет-гирейя царя, а мочно де было царемъ бытъ и калгъ Казы-гирѣю царевичю, авось де турецкой салтан того Маметъ-гирейя не пришлет, а пришлет в цари Чюбан(1) гирѣва роду, и в тоѣ пору царевичем калгъ и нуредыну будет примененье и им, князям, того Чюбан-гирѣва роду в Крым не надобно. Да они ж, мангитцкие и ширин... (відірвано) князья по совѣту съ иными крымскими князьями и мурзы и з ближними людьми послали... город х козлевскому державцу: будет ис Царя-города турецкой салтан пришлет в Крым в цари Чюбан-гирѣва роду, и козловской бы державецъ того Чюбан-гирѣва роду не принимал и турецкого салтана велѣнию не слушал. А будет турецкой салтанъ пришлет в Крым прежнего крымского Мамет Гирѣя царя, и того б Мамет принялъ честно». Крымські справи 1654 р. стовб. 1.

Коховский пише (I с. 407—8): «Декоتری кажуть, що причиною смерти Ислама було непомірне пиття горілки—здавна йому гнала II одна полонянка. Через те Татари думали, що то Хмельницький його своїм лукавством звів з світа: що то з його намови Русинка струїла його—здавна нещасливого II землякам, а тепер ще й зрадника. Правда се чи видумка, не буду рішати, бо ще чув від тих які були в Бахчисараю що инше: від боялика на шиї напала на хана гарячка, і хірург Олесніцкого Філіп Німець взявся лічити. Вже боляк нарвав, і гарячка пустила, все показувало на одужання, коли татарські лікарі, завидуючи сеї слави християнинові, налякали хорого, що його отрокують, і добилися того, що відмовившись від засобів, що йому помагали, віддавсь він їх лікуванню. А вони роздраживши болячку прискіпили його смерть».

Так само болячком поясняють смерть хана турецькі історики—у Смирнова с. 561. Костомаров навпаки—повторив поголоску, що хана отруїла Українка, з намови гетьмана, с. 579.

Вважаю, що бей—прихильники Хмельницького, мусіли повідомити гетьмана негайно, так що гінці мусіли поспіти до Чигрина вже 16—18 н. с. липня. До Варшави тимчасовий кримський уряд вислав свої повідомлення 16 н. с. липня, у Кубалі IV с. 389.

старого Лупула на господарство—в интересах Хмельницького та нових союзників: Радивила і Шведів ¹⁾).

¹⁾ Грек Юрий Константинов, присланий від гетьмана разом з полковником Клішюю, розповідав в Москві в приказі 22. XI: «Послал де ево ко государю старец Арсений из Волоской земли из города Галаца, что стоит на рубежѣ турецкїе і волоскїе земли на Дунае; а во Царѣ городе был онѣ для своего дѣла тому ныне два мѣсяца. И султан де Магметъ и везиръ Дервишъ Магметъ паша прежние. А война у султана, с Венецїяны... Да в Турках же опасеніе ныне великое з государевы стороны. Потому что имъ во Царѣгородѣ вѣдомо про то подлинно, что Хмельницкой со всѣм войском Запорожскимъ учинился под государевою высокою рукою, и государь, приняв Хмельницкоѣ, пошел на польского короля войною со многими своими государевыми ратными людьми, и многихъ польскихъ и литовскихъ людей побил, и славной де город Смоленскъ и иныхъ 12 большихъ городов у польского короля взял. И говорят Турки: только де будет государь Польшею и Литвою овладѣть, и з государивой де стороны и Царюгороду будет тѣсно. Да нынѣшняго ж де лѣта приходили на Черное море Донские казаки, и многие турецкїе города и села разорили и полон многой поймали, и были блиско Царягорода. Да они ж на Черномъ море взяли город Варну; и услышав де про то селистрѣйской паша прибежалъ с нѣсколькими людьми в тот город Варну и с казаки учинил бой, и казаки де Турков убили больши 200 человек, а иных в полон поймали. А у казаков де убитыхъ было мало, только в полонъ взял казаков селистрѣйской паша 12 человекъ. И от того во Царѣгороде и досталъ великое опасеніе, и говорят Турки: ныне де имъ одни Донскїе казаки сколько щкод чинят, а только к тому Запорожскїе казаки и иные какїе государевы люди наступят моремъ или сухимъ путемъ, и им де и не вѣдомо што буде дѣлать».

«Да при немъ же отпущенъ из Царягорода польского короля посол Отгановскїй, а слышел онѣ, что онѣ приходил у турского просить противъ государя и Запорожскихъ Черкас помочи. Только честь над нимъ во Царѣгородѣ была середняя и отпущен ни с чѣмъ, в помочи де ему отказано. Да в то ж де время приходилъ в Царѣгород от Хмельницкого посланецъ полковникъ, а хто имянемъ и для какова дѣла—подлинно не вѣдает; а слышел, что Хмельницкой писал о прежнемъ Василье воеводе молдавскомъ, чтоб султанъ велѣл ево над Волоскою землею учинити владѣтелемъ по прежнему. А Василей воевода привезен был из Крыму, и до тѣхъ Хмельницкого присылки сидѣл в Царѣгороде в тюрьмѣ в Семибашняхъ и ожидал смерти, потому что накушлены были у Стевана воеводы на него султанова мать да Арапленинъ, которой у салтана в покоевыхъ. И только б Василью воеводе не друженъ был везиръ, и ево б давно уже не было. А какъ Хмельницкого посланецъ у салтана был, и в то ж время или будетъ после того—не упомнить—Василей воевода освобожен и ныне ходит на прости; и то онѣ слышалъ, что на Волоской землѣ бытъ ему владѣтелемъ по прежнему, и у салтановой руки он был. Да при немъ же ныне греченинъ Ома Ивановъ, которой многожды приезжал ко государю, и с племянники Васильевыми покупает во Царѣ-городе явно на Василья воеводу платье и ружье, саблн, и пицалн, и луки і все, что ему годно, и хочеть в Волоскую землю ѣхать с Васильемъ воеводою».

«А в Крымъ посланъ от Царягорода Магметъ-ханъ, а слышалъ онѣ, что ему от салтана приказано, чтоб он без ево вѣдома ис Крыму никуда не ходил и никому не помогаль: ни королю польскому, ни Хмельницкому. И хан потому ныне никуда и не вышел. А мурзы и Татарова на нового хана приходили не однокжды с шумом, что он ихъ нынѣшнее лѣто здѣлалъ без добычи; какъ они каживали в Польшу с Хмельницкимъ, Хмельницкой им даывал от себя сукна и кастаны и иное, что у него лучилось, да они ж с нимъ в Польше добывалися; а ныне де они того ничего не видали. А Хмельницкой ихъ к себѣ презывал».

В сей критичний момент наспів посол воеводи Стефана. Коли гетьман відправив молдавського посла²⁾ затриманого після великоднього польського наступу, в котрім узяло участь Стефанове помічне військо, воевода вважав потрібним ще раз оправдатись перед гетьманом з сього інциденту, заневжити своє бажання жити в згоді з козаками і разом з ними признати протекторат мо ковського царя. На польську адресу воевода по давньому зашепеляв, що з його боку се був тільки підступ—щоб видвідати наміри гетьмана³⁾; але посол мав запевнити гетьмана в щирости воеводи і заохотити його до зложення чогось в роді союзу. З ним був післаний звісний уже нам боярин Мирон Чоголь, він приїхав коло 20 н. с. липня, до обозу під Фастовом⁴⁾, і видимо зумів зробити досить приємне вражіння, так що гетьман таки по всім попереднім рішш відновити дипломатичні відносини з воеводою Стефаном—не вважаючи на те, що носився з планами реставрації Лупула (а може—хто вгадає—власне з огляду на се, бажачочи сею дорогою шукати здійснення свого плану).

Відправляючи Чоголя гетьман післав з ним поважну особу: Демка Лисовця і з ним канцеляриста Іскрицького; Лисовець видко призначався на ролю резидента (а властиво—нагляддача і кореспондента) при воеводі, а Іскрицький мав з листом повернутись: маємо з дня 18 серпня (ст. ст.?) лист Стефана висланий з Іскрицьким Виговському, він дякує за приязнь засвідчену Чоголем, і виправдується з тих різких обвинувачень, які Чоголеві довелося почути на воеводу в гетьманській квартирі⁵⁾.

Місію Лисовця воевода формулував так: приєднати господаря в інтересах релігії—«інтерес релігії мусит горувати над усіми кон'юнктурами, і як ми одної релігії, одної православної віри, то годиться нам її спільними силами боронити і за неї кров нашу розливати». «При тім обіцяв нам, що коли б Татари хотіли напасті на краї наші, (козаки) не тільки їм не допоможуть, а навпаки—против них підіймуть зброю»⁶⁾.

и противъ прежнего имъ во всем обещал, и добыча у них нынешнего лѣта вся пропала от него, хана. И конечно мурзы хотят быть с Хмельницкимъ в дружбе по прежнему, а посланецъ Хмельницкого в Крыме и ныне есть».

Дальші відомості про Стефана воеводу з браку місяця пропускаю. Сибир. прик. 1636 л. 264—271.

Згадане тут козацьке посольство мабуть не те що приїхало до Царгорода в квітні н. с. (вище с. 893). А що Константинів каже, мовляв, що приїзд сього козацького посла доправив на краще долю Лупула, то Лупула всаджено до вязниці тільки після авдієнції у султана 22 червня (Жерела XII с. 322—вище с. 900).

¹⁾ Сталось се десь коло 15 н. с. червня, як я вазначив вище: воевода доносить королеві 25 червня, що сей посланець, висланий ним для вивідання замислів Хмельницького, що перед тим ним він піддався Москві (!), вернувся до нього 24 червня, і привіз вісти про велику силу московську, і намірений виступ Хмельницького з Чигрина: «хоче частину війська обернути на Камінець Под., а частину на Константинів». Воевода радить серйозно взятися до оборони, не спускаючися на татарську поміч—«бо коли Москаль пустить Донських козаків на Крим—як тепер уже ходять чуття—тоді хан буде своїх конпель стерєгти». Жерела XII с. 322—3.

²⁾ Так писав він пол. гетьманові Лянцкоронському 8 серпня—там же с. 326.

³⁾ Так виходить а слів Виговського Протасєву, що Чоголь приїздив незадовго перед тим, а Протасєв приїхав до Фастова 24 н. с. липня (Акты X с. 698). З другого боку, видко, що Чоголя гетьман відправив уже з Фастова, а не з Богуслава ні з Київва—Жерела XII с. 326. Див. ще нижче про дату відпуску 20 н. с. липня, с. 1249.

⁴⁾ Польські справи 1654 р. № 13 л. 1—2. ⁵⁾ Жерела XII с. 327.

Про військо козацьке сей Чоголь привіз такі відомости: з гетьманом 40 тис. козаків і 20 тис. московського війська—на половину Москалі з Німцями, самих офіцерів, «стройних і збройних до 400 бачив він при наметі Хмельницького. Хмельницький, наміряється в сий військом іти на Паволеч; можливо, що хоче несподівано напасти на польське військо, що збирається під Зборовом ¹⁾.

Виговський поясняв Протасьеву, за який тиждень по виїзді Чоголя, що зараз же по його виїзді викрилася фальш воеводи: привезений з-під Камінця Поляк-бранець виявив, що воевода далі тримається з Поляками против козаків і Москви, і молдавський посол привіздив більше на вивіди, щоб довідатися чи єсть з гетьманом московське військо, і скільки його. Через те гетьман післав, мовляв, за ним наздогін, щоб його затримали в Умані ²⁾. Але в дійсности очевидно цього не було, і 1 серпня Чоголь з Лисовцем приїхали до Яс ³⁾.

За який небудь тиждень після молдавського, прибуло під Фастів посольство мунтянського господаря, «Данило Ломський з товаришами». З звідомлення Протась ва, котрому Виговський дав змогу з ними побачитися, довідуємося, що вони привезли «любительного листа гетьманові, а другого—вєводиному племянникові, Михайлові Петранисовичу, що живе у гетьмана в Чирині. Вони остерігали гетьмана, щоб вислідився Венгрів і Волохів, що приходять в Запорозьке військо «кунецькими непризнаними людьми» та все розвідують. Про попереднього мунтянського вєводу оповідали, що він був «упертий і сердитий, і не шукав царської милости», а теперішній хотів би бути під царською опікою, і на те й прислав своїх послів, щоб за прикладом козаків «бути під царською високою рукою». Присутний при тім Виговський, свідчачи свою прихильність цареві, з свого боку описував те щастє, яке знайшли козаки під царською рукою. Цар пожалував їх і зволив прийняти як орел своїх дітей під крила, не задля збільшення простору свого царства, ані для поповнення скарбів своїх, а задля благочестивої віри; і не то що не жадає від них якоїсь дани або великої помочи (військової), а навпаки прислав їм своє жалювання: гроші, сукно, одєжу; заступає їх від Ляхів, прислав до них своє військо, вєводів з многими людьми, їнними і пішними, і сам пішов на польського короля. Тепер вони, козаки, за царською ласкою й обороною живуть без страху і клопоту.

Вислухавши таке мунтянський посол говорив, що коли вєвода від нього се почує, то певно зараз і собі захоче послати до царя послів з підданством—тільки що Волохи їх не перенустать, як польські союзники. Але Виго ський їх заспокоював, що вони зможуть проїхати, удавши з себе купців: волоський вєвода не посміє їх затримати, коли вони заявлять, що їдуть до нього ⁴⁾.

¹⁾ Тамже с. 326.

²⁾ Акты X с. 698. В листі до Бутурліна Виговський писав трохи инакше: «ледин його (Чоголя) відпустили, зараз Волохи з-за Дніпра на Браслацьський поляк ударили, і ми тому Волоками не віримо». Акты XIV с. 49.

³⁾ Жерела XII с. 326.

⁴⁾ Акты X с. 698—9. В пізнішій листі вєвода Константин відповідає на листа гетьмана, присланого йому 31 липня, а писаного 10 липня (с. ст. очевидно); але се очевидно не лист від гетьмана принесений послом Данилом, а дещо раніший, мабуть післаний з Лисовцем і Іскрицьким. Се дає нам дату відпуску молдавського посольства: 10 (20) VII.

В межичасі між ними двома посольствами: молдавським і мунтянським приїхали до Фастова 14 (24) липня царські післанці: Протасьєв з Амировим, з царським золотом для війська і з дарунками гетьманові, писареві й старшині. Як ми знаємо, царський уряд постановив роздати 60 тисячам реєстрових козаків по півзолотому; 18 тисяч рахувалося в поході білоруським, з Золотаренкою, і для них післано золото з стольником Дмитрієвим, і роздано за поіменними реєстрами¹⁾. На решту реєстру, 42 тисячі, золото післано до гетьманського табору з Протасьєвим. 14 (24) липня привіз він се царське жалування до Фастова, і тут його стрічено з перебуваючою парадом. На зустріч вислано наперед Виговського, осавулів і обозного, з корогвами всіх полків, а потім виїхав сам гетьман, і зсівши з коня питав про царське здоров'я. Привітавши його до свого шатра гетьман з старшиною вислухав звичайну привітальну промову, і реєстр литовських городів, які учинилися в вічнім «холопстві» у царя. Після того Протасьєв вложив властиву свою місію: хоч цар поставив виплату жалування війську в залежності від переписи доходів, але сим разом, «за давнім звичаєм своїх попередників» посилає війську золото від себе, аби гетьман і військо, побачивши таку ласку, цареві й його наслідникові служили і добра хотіли. Передав гетьманові золотий в 10 червоних і сорок соболів на сто рублів, його синові золотий в 4 червоні, Виговському золотий в 6 червоних. А вислухавши їх подяки сказав їм, згідно з наказом, щоб вони, гетьман і писар, дали розпись осавулів, обозного, військових суддів, полковників, сотників і всіх військових реєстрових козаків, 42 тисяч, щоб за тою розписею роздати жалування Запорізькому війську.

Вислухавши се, гетьман сказав, що він про сю розпись «неодумас» з полковниками.

Другого дня Протасьєв післав до гетьмана піддячого по розпись, але гетьман відповів, що у нього про сю розпись з полковниками не договороно, а як він з ними договориться, його повідомить сам.

Третього дня, 16 (26) прийшли від нього до Протасьєва Виговський, суддя Богданович і миргородський полковник Лісницький, і виславши з шатра товаришів і людей своїх і московських, почали так говорити від гетьмана: «Гетьман говорив з ними: писарем, суддями і полковниками про розпись, і розмішляв всякими способами, як би військо Запорізьке «розібрати» і списати «роспись» — кому бути в реєстрових («списаних») козаках. І так прирадили, що такого реєстру («росписи») на 60 тис. зрештє ніяк не можна, тому що козаки тепер зібралися на царського неприятеля в великім числі: такі що не були козаками, тепер в козаках, і всі рівняються до козаків²⁾. Тих реєстрових козаків, що були списані під Збаражем (себто: на підставі Зборівського трактату), тепер багато побито і помирало, а після того реєстру війська Запорізького не складано і не списувано. Коли приїхали від царя їх носії: суддя Богданович і полковник Тетеря, в царським указом (резолюцією), щоб за їх проханням було Запорізького війська 60 тисяч, їм тоді розбирати козаків і писати реєстри було ніколи: прийшли вісти, що хочуть на них наступати Поляки та Кримці. А після того тепер от пішли вони на польського короля всіми головами без реєстрів: тепер їх в зборі буде зо сто тисяч, або й більше. Через те зложити реєстр на 60 тис.: вибирати

¹⁾ Малорос. приказу 1654 ст. 27: «Книги записные золотым червоним розданным через стольника М. Дмитрієва наказного гетмана Ів. Золотаренка полковникам, асаулам и прочимъ» — без кінця.

²⁾ «всѣ она ставятца въ ровенствѣ казаками.»

і вписувати до реєстрів ніяк не можливо: піде в війську велика ворожнеча і замішання, котрих не зашпунт до реєстра, ті підуть до дому і не схочуть служити, і стане в Запорізькій війську людей мало, не буде з ким стояти против неприятеля».

«Ми—пани Протасєв—говорили їм, що у них же в полках, у кожного полковника єсть імення людей, нехай кожен дасть імення з свого полку, скільки у кожного полковника людей. Але вони відповіли, що й таких списків вони дати не можуть: людей прибуває й убуває, і в таких полках, що раніш було по тисячі і дві тисячі, тепер буває і по п'ять тисяч, і теперішнього реєстру дати не можна. І радили нам лишити царське золото у гетьмана, або у бояр у Києві і їхати до царя.

«Ми їм говорили, що нам велено царське жалуванне роздати Запорозькому війську, всім 42 тисячам на руки, так щоб усім було явне царське жалуванне й ласка. Але писар і суддя відповіли, що вони на всі боки се з гетьманом обмірковували, і таки ніяк не можна тепер козаків розбирати і реєстр складати: буде між військом велике замішання і бунт. А як бог дасть, що з неприятелем упоруються, і козакам служба минеться, тоді можна буде після служби козаків перебрати і котрі краці—до реєстру вписати. Котрі виявлять себе службою, промислом і охотою—тих зашпунт до реєстру, і тоді можна буде їм царське жалуванне роздавати. А тепер, почувши царську ласку і жалуванне, стануть усім військом против царського неприятеля, всі головами своїми.

«Військовий суддя сказав миргородському полковникові: «Ви полковники могли б узяти царське жалуванне, кожен у свій полк, і роздати скільки кому достанеться». Але миргородський полковник закричав на суддю з великою досадою: «Се ви хочете щоб нас полковників козаки побили? Знаєш, які у нас люди своєвольні. Кому не стане царського жалування, подумують, що то ми, полковники забрали. Не тільки, що нам, полковникам не можна взяти царського жалування для своїх полчан, а навіть і своїх золотих—що прислані від царя, не можна взяти з огляду на військо. Ми раді царській милости і жалуванню всею душею, але взяти нам се жалуванне не можна: небезпечно від війська!

«І так по довгих наших розмовах з гетьманом, писарем і полковниками, стали вони на тім, щоб проголосити всьому війську царську ласку і жалуванне: що прислав він золото всьому Запорізькому війську, але тепер козаки по різних місцях: полковники умаяський, браславський, наволоцький і вивницький стоять з своїми полками на кримській та на польській границі. Інших післано на Запоріжжя водною дорогою, під Кодак. Київського полковника з кращими вибраними людьми під Корєць, в польську землю, діставати язиків. А тепер ще Чигринський полк післано до Чигрина. А як скінчиться служба, тоді як дочекають, одержуть усі разом.

«А проголосивши всьому війську царське жалуванне, ухвалили, щоб гетьман післав до царя гінець—просити указа (як бути). І 21 (31) липня післав гетьман білоцерківського наказного полковника Матвія Положного, а московські післали від себе з донесеннями свого чоловіка. Самих же післанців з золотом лишив гетьман у себе в таборі¹⁾.

Тепер ми маємо акти сього посольства Положного—вони так само заховалися в актах Сибирського приказу, і досі були не звісні. Гетьман починав свого листа подякою цареві за те що не тільки прийняв під свою руку «нас військо Запорізьке і весь

¹⁾ Акты X с 697.

мир православний російський Малої Росії, але і «з превеликого престолу рушився против неприятеля нашого» і тепер ще й золото своє прислав військові.

«Одначе сього повеління твого—щоб військо Запорізьке зрахувати і списки всіх воєнних людей прислати, сповнити нам не можна, тому що військо поділене на багато частин, і декотрі козаки на Запоріжжі, декотрі на Кодаку, декотрі з нами в війську, декотрі знов охороняють землю нашу і твому царському величеству прияють. від Татар полк Уманський від Волохів полк Браславський, від Ляхів—ми і полки Винницький і Паволоцький. Зараз їх вібрати і порахувати неможливо, а краще почекаємо ласки божої і побіди над ворогами—щоб не тільки литовські й лядські люди, але й інші землі, царі й князі тобі поклонилися. І за те що тих золотих війську Запорізькому роздати неможна, то на двор. П. Д. Протасєва та на піддячого І. Амирова не гнівайся, бо вони в тім усім невинні. От і тепер прийшлося ще боронити від Татар Чигрин і Крилов, пограничні, городи бо Татари на них хочуть ударити, і тому післали ми назад полк Чигринський. І коли б ми зробили списки козаків, котрих тепер пішло на війну більше як 100 т., а жалування твого стане тільки на 60 тисяч—коли б реєстр тепер був, і роздано на нього жалування,—інші козаки рокош би підняли, і на службу тобі не пішли б, а декотрі й зрадили б».

Переказуючи все инше через Положного устно, гетьман просив як найскорше прислати наказ як же поступити ¹⁾.

Те ж саме тільки коротко Виговський повторяв в листі до Бутурдіна, при тім подаючи йому короткі відомости про молдавське і мунтянське посольство, а головню приготовляв сим листом проїзд до ставки свого брата Данила, що вибирався по великі й багаті милости для фамілії ²⁾.

Після всіх попередніх прохань про визначення козакам платні, таких пильних—мотивованих бажаннями війська, можливістю серед нього невдоволення коли платні не буде і т. д., такий фінал мусів здатися дивним не тільки для московських правителів, але й у сучасного дослідника викликає здивованне—як його одно з другим погодити? Чи дійсно серед старшини були люди, які вважали потрібним вернутися до виплати козакам щорічного жолду—чи вважали вони потрібним зробити се принаймні тепер, щоб сповнити обіцянки, роздавані підчас коли треба було приводити до присяги цареві? Чи гасло плати війську було висунене козацькими політиками тільки на те аби нейтралізувати московські апетити: привести московський уряд до того щоб він зрікся претенсій на українські доходи, аби спекатися виплати платні козацькому війську?

Коли московський уряд відкликав свій наказ про списування доходів, він зробив перший крок у сім напрямі. Йому лишалося тільки переложити на гетьмана обовязок платні, як се він був уже зробив, грамотою 12 (24) квітня. Але він «передав куті меду», бажаячи потинити своєю ласкою козацьке військо, і захотів його обдарувати платнею з свого скарбу. Гетьман і його міністри, не маючи заміру заводити платню козакам, подивились на се, очевидно, як на небезпечний прецедент, і рішили сконфіскувати сей небезпечний царський дарунок. Балачки про спорядженне реєстра були тільки балачками; роздати можна було без реєстру, згідно з фактич-

¹⁾ Сибир. приказу стовб. 636 л. 48—53; грамота датована: «з-під Фастова місяця юля 19 дня».

²⁾ Акты XIV. с. 48, та ж сама дата; поміта, що привіз Положний 7 серпня.

ним станом, як казав Богданович, як зробив кінець кінцем Золотаренко. Але краще було ліквідувати справу платні разом з справою переписи доходів. І Москва вислухавши енергійну аргументацію гетьмана, не стала перечити. Цар дав резолюцію на рапорт Протасєва віддати золото гетьманові й вертатися ¹⁾. Золото гетьман очевидно прилучив до інших своїх фондів, але П не забуто, і кілька літ пізніш вона грізно відізвалася в агітації против гетьмана й старшини.

Про ситуацію в додаток до переказаного устно через Положного, гетьман десять день пізніш вислав з Марком Лєвоновичом і Гр. Гуляницьким спеціальну реляцію, з додатком польських бранців, приведених козацькими під'їздами. Вони мали служити цареві для безпосередньої інформації. Був се так би сказати реванш цареві за прислане золото.

«Пускали ми козаків з Браславського полку, щоб дістати від Ляхів язики та відомости певні, аби повідомити твое царське величество, і ті козаки зловили з лядського війська жовніра Лукаша Збуйновского, що трьома кіньми служив з воеводою сендомирським, Володиславом Мишковским. Зловлено того жовніра 8 миль від Камінця, а 2 милі від Гусятина, і він розповів нам, що король збирає військо під Зборовим, і ще не всі зібралися: тільки 9 коругв а чекають інших ще. Ксьовдзи польські обіцяють найняти війська з церковних грошей, а послодите рушенне ухвалене на соймі має збиратися під Глиняни. Полковникові Маховскому велено іти з полком поза Дністром і звідти вдарити на Браславський полк. Був на соймі татарський посол і зложив присягу на мир (союз) з Ляхами—щоб їм помагати. Сподіваються помочти від Венгрів, Мунтян і Волохів, і волоський господар оповіщає Ляхів, що у нас робиться».

«Потім в другий бік післали ми по відомости Павла Явенка Хмельницького, полковника київського—під Мозир, і вони побили там Павшу полковника Радивилового з Німцями і з усім військом, що було при нїм, і взяли тут 4 Ляхів».

«Потім обозний коронний Себастьян Маховский напав на Браславський полк з 5 тисячами війська—з райтарами і драгонами: зразу був наших потиснув, але потім Михайло Зеленський полковник браславський поправився і побив—гонив до самого Шаргорода, ледви що втік Маховский. Там в під'їзді спіймали Володислава Стеткевича, що з трьома кіньми служив за товариша під корогвою Маховского. Отсих Ляхів, усіх шість, посилаємо до в. цар. вел. Всіх вістей у сім листі нашим виписати не можемо, самі жовніри розповідять»—Гетьман же під Фастовим далі чекає царського наказу ²⁾.

Про сі під'їзди писав і Протасєв,—те що чув в таборі 31 н. с. липня: Київський полковник післав під'їзд під Корець і Дубно. Браславський полковник Зеленський пішов на Поляків на Дністер і в Мясківці обпали його Поляки і Волохи під командою Маховского. 6 тисяч кінноти і 2 тис. пішого війська, і обложили в тій «Мяс-

¹⁾ Акты X с. 703—4.

²⁾ Сибир. приказу стовб. 1636 л. 88—93, дата: 29 липня з-під Фастова. Як видно з царського указу про жалування, з Марком Лєвоновичом їздили: писар Григорій Гуляницький, Іван Дяченко, 9 козаків і челядник. В дорозі, в Брянському уїзді селяни не хотіли бути дати підводи («много де таких послов вадять»), хотіли були бити і відібрали бранців-Поляків, тільки потім віддали; за се Брянському воеводі велено тих своїх свбсвільників бити дзутами в присутности козацького посольства.

ківці; він прислав до гетьмана просячи помочи, і гетьман післав до уманського полковника Семена Оргіяненка (?) і уманського Леська, щоб його ратовали ¹⁾. Гетьманська реляція знайомить нас з щасливими результатами обох експедицій.

Одночасно в тим гетьман укритав полудневу границю від татарського нападу (відраджевне Чигринського полку), а Донське військо за його вказівками розвивало блокаду татарських сил. З своєї реляції московському уряду, висланої в листопаді ²⁾, донська старшина, згадавши про директиви, отримані з Москви і з Чигрина, оповідає, як вона від ріжних виступів одержала тоді відомости, що хан з великим військом, з Кримською ордою, Ногайцями і Черкесами вибирається на Дін, а відти на московські города, «на той час як на Русі жнива і сінокоси посівають—в августі місяці». Щоб перебити сей похід «і з Криму піднятися не дати», Донці вирішили на море 30 «стругів» «Азовським морем під Крим, і стояли на Чорнім морі і з сеї сторони—на Азовським морі два місяці: чекали «підйому» хана з Криму. Сей вихід на море мусів статися при кінці липня—в початках серпня н. ст. донські послы, що виїхали до гетьмана в 20-х днях липня н. ст. оповідали, що їх військо готовило при них в похід «великі струги», і скоро після їх від'їзду мали йти на море ³⁾. Тоді на Дону не було відомо, що хан помер і се перебило татарський «підйом»—тільки згодом прийшла про се вість: «Господь Бог, царським щастем, не допустив кримського хана до того його злого замислу: скоро він помер». Половчанники, забрані при тим і утікачі-невільники, що прибігли до козацьких стругів, розповідали, що кримський хан з усім військом «був на підйомі», хотів йти на Русь, але помер; між мурзаами наступила велика усобиця, і зараз сподіватися походу нема чого. Виходило б з сього, що морська блокада Донців тривала протягом серпня і вересня н. ст. Вище було наведено оповідання Грека Юрія про те що оповідалося про неї в Царгороді: що козак поруйнували багато городів турецьких і сіл, надходили під сам Царгород, взяли Варну і погромили людей сілістрійського паші, що прийшов був Варну ратувати ⁴⁾. Польські авізи переказують м. ин. такі відомости привезені гонцем від нового хана: «Козакі Донські і Запорізькі, не чекаючи категоричної декларації попереднього хана, ще за життя його пустилися на Чорне море, наперед ударили на Крим, але що там їм не повелось, пішли „наскрізь“ під Константинополь, і були вже тільки в 4 милях від нього, але на суходолі перейняли їх Турки велику хлосту задали—так що мало їх втікло живо, а 30 живцем до Константинополя відвезено і по тяжких муках страчено—бо й вони немилосердно побивали Турків: де їм Турчин до рук попав, тисячі мук над ним вимішляли» ⁵⁾.

Семигородський агент доносить Ракоцієві з Царгороду 23 липня, разом з вістями про смерть хана, відомости про турецькі зброєння до морського походу на козаків, за їх «часті грабування і пожежі» ⁶⁾.

В турецькій хроніці Наїми теж оповідається про козацькі спустошення по обох берегах моря, північним і полудневим, до Ереклі і Балчика, і згадується, що Сіявуш баша сілістрійський насів на козаків під Балчиком і відбив у них одну чайку ⁷⁾.

¹⁾ Акты X с. 702—3.

²⁾ Донскія дѣла т. IV с. 877—8. Про се дещо в студії О. Ю. Гермайзе, Україна та Дін с. 54—5. ³⁾ Акты XIV с. 40. ⁴⁾ Вище с. 921.

⁵⁾ Розноз. ркп. 63 л. 95. ⁶⁾ Transsylvania I с. 354.

⁷⁾ Hammer. Geschichte des Osmanischen Reiches, III с. 424—5.

На північному фронті Золотаренко, вібравши сіверські полки став займати пограничні волости в кн. Литовського. Цікаво відзначити, що ся мобілізація сіверського війська для операцій на білоруським фронті викликала чималий рух серед всякого роду авантюрних елементів казаччини, що думали використати сю нагоду для організації вільних полків на власну руку і повторити щось в тім роді, що діялось підчас Московської смуги. Так путивльський воевода доносив московському приказові, що 3 (13) серпня приїхали до Путивля 3 козаки: Василь Сулименко (Сулименок), що його батько Іван був гетьманом запорізьким, скараним на смерть Поляками, «Пронька Левонів» і писар «Степан Авдеєв». Подали чолобитно, щоб їм дозволено було в Путивлю й інших городах набирати «из гулячих людей Черкас в вольные» і йти на царську службу під Смоленськ. Вони покликалися на те, що в Сівську й Комарицькій волости набирає так «Черкасів» «Черкашенин» Степан Воронченко, що його батько був у гетьмана Сулими полковником: він набрав уже чоловіка зо 100 і про се сівський воевода писав, мовляля, до царя, та і в Сівську клинано, щоб і решта гулячих людей не розходилася. Сулименко з товаришами беруться набрати людей тисячі зо дві, роблять вони се на власну руку, без дозволу гетьмана; Сулименко жив зо два роки в Сівську, прийшовши з Черкасів і тут у Сівському повіті зійшовся з товаришами. Воевода пересилаючи його чолобитну і «розпросні речі» питав інструкцій і дістав дуже сувору відмову: Сулименка з товаришами не треба було й приймати, бо «вольных людей окромъ бѣглых холопей нѣтъ, надалі таких «пугтів» не приймати и відсилати назад в Черкаські городи¹⁾. Московський уряд відмахнувся від участі своєвольних козацьких елементів—чи з принципіальної неприхильності до таких реамінісценцій Смутного часу, чи з лояльності до гетьмана. Але сей маленький епізод кидає інтересне світло на загальну ситуацію: переповнення пограничних московських городів козаками емігрантами, які не хотіли служити гетьманові, а шукали можливости промишляти самовільно—на се скаружився гетьман.

Відмова московського уряду від вільних козацьких ватаг тим більше характеристична, що вони заявляли бажання йти на послуги цареві під Смоленськ, до царського війська, тим часом як Золотаренко зайнявся облогою Гомеля, що служив базою литовського війська для всякого роду операцій на Сіверщині. Цар висловлював бажання бачити се козацьке військо як скорше на смоленським фронті і всяко приманював Золотаренка, але той твердо стояв при інтересах своєї сіверської бази і настоював на тім, що не забезпечивши її від можливости литовських нападів він не може рушити далі. Се була характеристична риса чи його особисто, чи всього його сіверського штабу²⁾, що вони не даючи себе збити ніякими царськими наказами ані засліпати собі очі московським золотом, твердо мали перед очима стратегічні інтереси своєї Сіверщини і перед усім

¹⁾ Сі документи—з польських справ 1654 р. № 11 л. 1—7 видав я в «Записках Іст.-філ. відділу ВУАН» (Праці Іст. Секції т. V) п. з. «Сулименці в 1654 році».

²⁾ Склад сього штабу знаємо з відомости про роздачу золота, цитованої вище: військові судді Силуян Мужилівський (скоро потім убитий Золотаренком під п'яну руку) і Яків; обозний військовий Іван Рябуха; осавули військові: Юрій Коробка, Леонтій Бут, Андрій Золотинський; хорунжий військовий Кіндрат Волковський і писар військовий Іван Григорович (Григорів). Великий вплив на Золотаренка і його товариство мав славний протопол піжинський Мефодій Филимонович; багато з Золотаренкових писань мабуть писав він і тактикою його кермував.

пильнували забезпечити і поширити тут свою козацьку територію. Тільки в необхідності—коли не можна було ніяк ухилитися від посилки війська на північно-білоруський театр війни, вони робили се — стараючися по можності як найменше себе ослабити ¹⁾. Золотаренкові «одніски» цареві дуже характеристичні й інтересні з сього погляду. 9 н. с. липня він писав з табору під Гомелем:

«Виправивши з Новгородка до в. цар. вел. послів наших: Тимофія Оникієнка з товаришами ²⁾, ми йшли просто на Стародуб. Але під той час неприятели віри нашої і в. цар. вел., вставши заганами в Гомель, попустошили села держави вашої. Побачивши таке їх злодійство, а з візьянь бранців довідавшись, що вони мали замір після нашого відходу йти на Чернігів, Стародуб і на всю Україну і до ренгити знищити, так що як би то вчинили, то ми б уже до жінок, дітей і добра свого не мали б чого назад поспішати,—ми порадившись між собою пішли під Гомель, і тепер (тут) стоїмо табором. Ми (Гомель) обложили і притиснувши голодом і безвіддем, хочемо приступом добувати. До боярина Ол. Н. Трубецкого писали, щоб дав нам поміч, а коли не дасть, то щоб повідомив докладно, де він з військом пробував, але на сі два пункти не одержав відповіді. Я ж гаюся тут тільки з бажання послужити в. цар. вел. ³⁾ і серцем моім того жалую і болю: душею рад би перел тіти на службу в. цар. вел., але вважаю на тих неприятели в Гомлю: се голова всім пограничним містам в. кн. Литовського! Треба чекати знищення повітів Чернігівського і Стародубського (коли Гомель лишити). А добуваючи се місто—дуже оборонне, де багато війська, пороку і всякого запасу, два полковники: кн. Жижемський і Воровніцький, і кажуть, що з ними 2 тисячі людей,—коли брати приступом, треба сподіватися немалої утрати війську нашому ⁴⁾. Тому навмисно посилаємо наших післанців: Петра Забілу з товаришами, просичи (вказати), як маємо поступати. Будемо чекати відомости, а коло сього города не загаємося промишляти всіми воєнними способами» ⁵⁾.

З 15 (25) липня маємо його другу «одніску». Коротко повторивши сказане в тільки що наведеному листі, він сповіщає, що до обложених писав іменем царським і гетьмана Богдана, закликаючи їх до капітуляції. «Але вони відписали гордо і суворо,—ми їх листи в. цар. вел. відсилаємо, а з тих листів ми зрозуміли що коли їх (гомельську залогу) лишимо тут не здобувши, вони всій Литві серця і відваги додадуть, а височивши з тої ями розбійничої, після того голоду, до котрого ми їх привели і з гармат надбили, впали б до наших міст, жінок та дітей наших живими б не лишили, і пограничні городи спустошили. Ми ж стоячи під тим Гомлем посилали під'їзди, і вони по тій (правій) стороні Дніпра замки й міста обрали, непослушні під меч віддали, а ті городи що нам шкоду чинили ми веліли попалити, особливо замок Річицький; також Жлобин, Стришин, Рогачів, Горволь попалено. Люди ж з волости Річицької і Гомельської і селяни тих сторін,

¹⁾ Сю сторону Золотаренкової стратегії справедливо відзначив уже Ом! Терлецький в своїй розвідці: Козаки на Білій Русі в р. р. 1654—56, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка XIV (1896).

²⁾ Було се 11 (21) червня—див. вище с. 909. Оникієнко в реєстрі роздачі аолота значяться полковником стародубським.

³⁾ Фраза не дуже ясна: «А я с послуги в. цар. величества медлю».

⁴⁾ Кидати міста не можна, брати приступом—страшно, значить треба стояти і тримати в облозі, замість йти на смоленський фронт куди видимо кликав Золотаренка цар. Така мораль сього листу.

⁵⁾ Акты XIV с. 129—132.

які ховалися по лісах, піддалися, взяли від нас листи, і мають іти на життя до наших городів.

«Що ж до указу в. ц. вел., аби ми з Тим. Спасителевим ішли під Смоленськ, то як олень бажає істочників водних, так ми бажаємо служити в. цар. вел., але лишати позаду сих ворогів—річ дуже небезпечна! Будемо чекати відомости з П. Забілою, і як що він принесе (потвердження, щоб іти під Смоленськ), так зараз рушимо на службу в. цар. вел. і в дорозі піде не загаємось. А тим часом будемо промишляти коло сих обложених—голодом принужених і обстрілом надгублених, і унижено протримаємо, щоб в. ц. в. не мав нам того за зле, бо жони і діти плакалися б на нас, коли б ми тих неприятелів живими пустили»¹⁾.

Коли після того, 7 н. с. серпня принесено новий царський наказ, щоб Золотаренко йшов на Оршу, разом з кн. Черкаським воювати Радивиля, лишивши під Гомлем частину війська.—Золотаренко відписав з тими московськими курерами що йому сей наказ привезли, що він зараз рушає і в усім сповнить волю царську²⁾. Але в дійсності ніскільки ми не рушив, не вважаючи на те, що царський гонець Портмонн, що привіз царський наказ, весь час стояв над його душею. А тиждень пізніше вислав категоричного листа, де перепрошував і поясняв, чому він таки Гомля кинути не міг, і рішив «відірвавши утробу від серця свого» післати—одну тисячу козаків під проводом свого брата Василя. Я вважаю се писання настільки характеристичним, що подаю з нього головніше в скороченню:

«Бог свідок серцям і душам нашим, як Б. Хмельницький гетьман військ Запорізьких разом з нами і всім народом Малої Росії: землі Київської, Брацлавської і Чернігівської, обіцяли й присягали в. цар. вел. вірно і жичливо служити, за гідність в. цар. вел. умирати і непохитно в тім нам самим і наступникам нашим пробувати. Тому заявляємо, що служимо в. цар. вел. прямо, вірно і жичливо, і служити хочемо, і за наказом грамот в. ц. в. через різних гінців до рук наших переданих, ми для служби при боці в. ц. в. від щирого серця за одну годину прилетіли б: як олень бажає істочників водних, так бажає душа наша бути при боці в. ц. в. Але обговорили ми: сили, упертість, нику і злобу давню тих розорителів віри нашої і в. ц. вел. неприятелів, що на листи Б. Хмельницького, в. ц. в. вірного слуги, і на наші, писані на те щоб вони піддалися, не тільки не призволяли, але собачими своїми язиками гідність в. ц. вел. нарушали. Ми за неї як при боці в. цар. вел. так і тут під Гомлем умирати будемо, а поки живі—поки духа в тілі нашим ставатиме,—ми над тілами неприятелів в. ц. вел. мститися будемо. Коли б я лишив тут (частину) людей, згідно з указом в. ц. вел., ті люди не могли б подолати їх сили і ввизданої злости. Було б то небезпечкою життя для полишених, небезпечкою «черкаських» міст в. ц. в., і неславою моюю і всього війська Запорізького. З тих двох причин лишився я сам з військом Запорізьким під Гомлем,—аби послухенство було, і маю в Бога надію, що в короткім часі неприятелі в. ц. в. не погінуть. Але що за тими явними причинами тепер за указом в. ц. в. з усім військом ставитися не можу, того сердечно душею моюю жалую, і з сльозами унижено і смирено, до лица землі в. ц. в. чолом бою: не вважай мене за непослушного і неохочого до служби в. ц. в. Боже того сохрани! Замість себе я, відірвавши утробу від серця мого, посилаю тим часом на службу в. ц. в. мого рідного брата, Василя

¹⁾ Акты XIV с. 135—8. ²⁾ Тамже с. 139.

ЧиниФоровича полковника пікинського, Івана Нестеренка суддю, Петра Забілу сотника борзенського і з ними тисячу козаків. А коли нам Господь допоможе і тих злодіїв за їх беззаконства віддасть нам до рук, я не загаюсь зараз йти, як годиться на службу в. цар. вел. і готов сміливо вмирати при боці в. ц. в., не оглядаючися на небезпеку жон і діток у краях наших»¹⁾.

13 (23) серпня Гомель дійсно піддався Золотаренкові, і він в триумфальних тонах оповістив про се царя²⁾. Але й після того рушив не далше як під сусідній Чичерськ, аби закріпити з а собою лінію Сожи. Десять день пізніш він мав прємність повідомити царя, що його козаки вже Чичерськ здобули: «противних під меч віддали, а інших—зглягнувшись на їх сльози, живими лишили» і привели до присяги цареві в присутности царського посланця Тим. Спасителява. З сею вістю він післав до царя сотника верквівського Івана Косинського і Данила сотника понурницького³⁾. А свої операції після сього переніс на лінію Дніпра і завівся Новим Виховим, яких 75 км. на північний захід від Чичерська, і так поясняв цотім сей новий крок цареві, сповіщаючи про здобутте Н. Вихова і перехід під сусідній Старий Бихів (три милі вище Дніпром від Н. Вихова):

«Бог свідок сердцю моему, що з-під Чичерська мав я волю йти до в. цар. вел.— побачити престя в. цар. вел. Але той нарід, що учинив присягу в. цар. вел., благав мене, щоб я не лишав їх на смерть—не взявши Старого Вихова. Я сповинючи їх проханне, поневолі затримався під тим Виховим, бо се правда, що як би я рушився до в. цар. вел., лишивши нездобутих в Бихові—тих Ляхів, зрадників богові і неприятелів в. цар. вел., не зсталося б ні одного живого в Новім Вихові і в волости його»⁴⁾.

Через своїх посланців—сотника дівицького Івана Сухиню з товаришами просив царя дати указ, чи кинути йому Старий Бихів і йти до царської ставки чи здобувати Ст. Бихів. Послав цареві в презенті зловленого державцю чичерського Тишкевича—і очевидно цар не мав серця настоювати, щоб козаки кинули сі нові позиції на Дніпрі і йшли до нього—хоча присутність Золотаренка в Могилівській окрузі ставала властиво зайвою, і навіть неприємною.

Одночасно з своїми операціями під Чичерськом і Новим Виховим Золотаренко разом з Константином Поклонським брав участь в заходах коло Могилева. Се був дуже інтересний і симптоматичний епізод, над котрим нам треба тут трошки спитись.

Поклонського ми вже знаємо: чули як його ще перед війною рекомендував цареві Виговський, як свого приятеля і впливового провідника православної партії на Білоруси, котра хотіла б піти слідами Хмельницького і бачити Білорусь під протекторатом царя. В червні сього року Поклонський з іншими могилівськими шляхтичами приїхав до Золотаренка, і московський аґент, приставлений до Золотаренка, Тим. Спасителів, як ми бачили, настоював, щоби він відправив Поклонського зараз же до

¹⁾ Акты XIV с. 141—2.

²⁾ «Щастем в. цар. вел. Бог покоров в. цар. величеству Гомлян: полковника, ротмистрів і всіх людей; тих людей розібрали ми поміж собою, а як дасть Бог щасливо прийти (до царя), положимо під ноги в. цар. вел. корутви, бубни, буздигани і весь військовий наряд»—Акты XIV с. 143, лист в 15 с. с. серпня,

³⁾ Тамже с. 145. ⁴⁾ Тамже с. 148, лист з 29 с. с., серпня.

царя. Але Золотаренко вважав, що його наперед треба «наскоро» післати «для відомості» до гетьмана ¹⁾, і Поклонському дійсно, волею чи неволею, прийшлося відбутися подорож.

На жаль, ніяких подробиць його переговорів з Золотаренком, Хмельницьким, Виговським з цього часу не маємо.

22. н. с. червня гетьман вираджував його вже з табору під Богуславом до царської ставки з рекомендаційною грамотою, просячи царя, щоб сповнив його прохання ²⁾. 4 н. с. липня Поклонський з 15 Могилівцями був у Києві, оповідав воеводам, що їздив просити гетьмана, аби він поклопотався перед царем, щоб той прийняв Могилів під свою руку; згадував про ханських послів що були при ним у гетьмана з приводу пограничних нападів ³⁾.

При к. липня бачимо його вже в ставці: 1 серпня н. ст. мав він авдієнцію, сказана була йому похвала за те що він «пам'ятаючи істинну православну віру грецького закону», «звіхав на царське ім'я—служити нам, великому государеві». Йому і його своякам, товаришам і слугам, що згодилися з ним на службу, дано було показне жалування, самому Поклонському—титул полковника, з правом приймати до себе на службу шляхтичів і всяких служилих людей, котрим цар за службу обіцяв жалування і потвердження маєностей—у кого вони були ⁴⁾. Доручено йому разом з приділеним до нього царським дворянином Воейковим привести Могилів під царську руку, і видано їм на руку царську грамоту до могилівської шляхти і міщан, з закликом йти слідами України і сподіватися від царя великих і богатих милостей ⁵⁾. Разом з Золотаренком вони й почали операції в околицях Чаусів і Могилева. Так Воейков доносить цареві, що 18 н. с. серпня вони разом з Золотаренком, що прийшов з своїми козаками з-під Гомля, побили ватагу шляхти, що йшла з Могилева до Чаусів ⁶⁾. Але скоро між ними почалися непорозуміння. По всякій правдоподібності Золотаренко сподівався—на підставі попередніх заяв Поклонського, що він буде й далі працювати в тісній контакт і за директивами його і гетьмана—приводитиме сі білоруські городи під владу козацького війська. Тим часом Поклонський одержавши від царя такі повноваження—право формувати своє військо і т. д., хотів грати самостійну роль—бути маленьким Хмельницьким на Білорусі, організувати свою козачину і под. ⁷⁾. Отже скоро вияв-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 191—2. ²⁾ Акты Ю. З. Р. VIII дод. с. 384.

³⁾ Сівського столу стовб. 153 л. 223—5. ⁴⁾ Акты XIV с. 191—2.

⁵⁾ Тамже с. 188—190. Грамота наводить з початку нібито заяву Поклонського: Православні християне (могилівські) почули, що цар, ревнуючи за православною вірою, передану від апостолів і досі у православних заховану ціло, повстав за неї і князівства Київське і Чернігівське і всю Малу ю Русь, гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозьке і всіх православних християн визволив з рук гонителів. Вони дякують Богові і хочуть теж об'єднатися з усіми православними під царською рукою. Цар за се їх похвалляє і поясняє, що він підняв сю війну з королем за православною вірою—буде йому метитися за його неправди, післав своїх воеводів з військом на різні польські і литовські городи, «також і гетьманові Б. Хмельницькому з усім військом Запорізьким велів спішно йти і промишляти з нашими боярами і воеводами». Закликає Могилівців також узяти участь в сій боротьбі, прислати з шляхти і міщан «кращих людей»—очевидно для переговорів і присяги, і т. д.

⁶⁾ Акты XIV с. 213.

⁷⁾ Дуже характеристичний лист Поклонського до В. В. Бутурліна з 5 (15) серпня в Актах XIV с. 198: «Коли б мене Золотаренко не посилав, було б

дається певне суперництво і обопільні невдоволення. Вже при кінці серпня н. с. Воейков запосить ріжні жалі на Золотаренка, коли ж Могилів 3 вересня н. с. піддався на царське імя Поклонському, і він тут з Воейковим почав рядити, в безпосередній залежності від царської ставки, минаючи Золотаренка, сей почав робити ріжні заходи, щоб висадити відси Поклонського—тим більше, що в сім часі якраз сам почав зарпінляти своє козацьке володіння на лінії Дніпра, нижче Могилева. 12 н. с. вересня його «отець духовний» і дорадник в справах не тільки релігійних очевидно, протопоп Максим Флимович—що от тут починає свою зігзугувату політичну карєру, вислав до Могилівців таку прокламацію:

«Честним іх милостям п. бурмистрам і райцям міста й. ц. в. Могилева. Мій мнго-гомилостивий приятелю, всяких радости бажаю ¹⁾. Дивується й. мл. гетьман наш ²⁾ такий неласці вашій, що твоя мил., давно знавши від й. мл. про наближенне його з військом своїм, поки не побачив, инакше думав, ані зо мною порозумівся, ані на зустріч не вийшов ³⁾. А ми сподівалися, що твоя мил. будеш порозуміватися в усім з й. м. п. гетьманом—про дальше життє своє, як і я з свого боку—з духовної приязни, і в доручення о. митрополита, господина і пастира мого мав бути зичливим тому місту в усім, на випадок його прилучення. Раджу тобі, аби ваша мил. пошукав ласки у н. гетьмана, і до війська Запорізького аби прихилився, віддаючися під оборону гетьманів запорізьких ⁴⁾ і всього війська Запорізького—як міщани там і козакі ваші скрізь. Аби—не дай Боже—не схотіла Москва своїх звичаїв і свого права в вашім місті завести, але щоб вам тішитися тими ж статтями і правами, які й. цар. вел. призволив і дав нашій Україні з паном гетьманом. Тож і вдруге вашим милостям раджу, аби-сьте про те думали і міркували, ради у н. гетьмана просили і у всім як у батька його ласки прохали—бо його мил. гетьман В. Хмельницький все на нього зложив, давши йому бунчук і булаву. Ви його милость будете мати у всім ласкового—про се й ми будемо старатися, і більше не розширяючи мого писання ласці і приязни вашій віддаюся».

богато доброго, а тепер трудно мені людей зібрати; хоч вся чернь готова, але Ляхи іх обступили, не можуть так далеко до мене прибігати на суд. Все діло в Могилеві; коли він у нас буде, багато козаків матиму против Татар, котрим король дав 300 тисяч і вони справді йдуть під Смоленськ. Тому, добродію, в. м., зволь представити й. цар. вел., щоб мині хоч трохи ще людей прислав: я кипусь, хоч би й голову положити під тим містом. А коли наближуся, то вже чернь до мене кинеться і pomoже бити неприятелів й. цар. милости... Городи поблизу Могилева, звідки я міг би мати козаків, жовніри окружили, й (люди) не насміляються, тому що я далеко. А треба доконче мати козаків багато, особливо в сій стороні, де українські люди нічого не вдіють, не знаючи тутешніх лісів і шляхів».

В звістках з того часу дійсно вже виступають і «козакі полку Константина Поклонського»—Акты XIV с. 217.

¹⁾ Акты XIV с. 151. Як бачимо, тут стилістична неуважка: лист звертається до якоїсь одної особи, а не до всієї колегії бурмистрів і райців. Чи тут щось упуцнене (означення властивого адресата), чи протопоп так постіліаував—до всіх взагалі і до кожного окремо?

²⁾ Се про Золотаренка так!

³⁾ Тут московський перекладач наплів, так що я більше вгадую зміст, ніж буквально перекладаю.

⁴⁾ Обох гетьманів—начального Хмельницького і наказного Золотаренка.

Поклонський відіслав сей лист Лопухину, звертаючи його увагу, що се писано мабуть не без відома самого Золотаренка—в таким суворім тоні (жесточю), і жалувався, що міщане дуже збентежені сим листом¹⁾. Іншим разом поясняв, що Золотаренко на нього гнівається, що він привів Чауси й Могилів до підданства цареві «без кровопролиття», себто не видавши козакам і а грабіж. Признавався, що й до Старого Вихова посилав свого післанця—намовляти, щоб піддалися цареві безпосереднє, але Золотаренкові козаки його не пропустили. Висловляв гадку, що Золотаренковим козакам Вихів таки й не піддається—тому що вони не додержали присяги Гомлянам, і «не довели цілих до царя». Вважав потрібним написати Золотаренкові, щоб він не чіпався його, Поклонського, не приймав до себе його козаків і не мішався в уряд моголівський і чауський—бо се не українські, а царські піддані, до Ніжина не належать і мусять слухати не Золотаренка, а його, Поклонського²⁾.

Се писалося 15 н. с. вересня, а 17-го прилетів до царської ставки післанець від Поклонського шляхтич з усною вістю й проханням, що Золотаренко прислав з-під Вихова листи Поклонському з великими погрозами—хоче його вбити, а Запорізькі козаки воюють Чауси і Могилівську околицю, людей в полон беруть. Поклонський просить царя прислати для безпечности московського війська, але для спінности (чи може для безпечности—щоб козаки не перехопили) навіть на письмі того не пише, тільки на словах переказує, і так царя тим схвилював, що він того ж дня післав наказ, аби туди зараз післали московських стрільців, водою чи сухопуть³⁾.

Підручний Поклонського і п. Василь Залузький, що правив в Чаусах з його руки, пише в тім часі свому патроніві і просить прислати гострого наказа на своєвільників, з заборною під карою смерті, щоб не важилися приставати до козацького (Золотаренкового) війська, і поясняє, що приїхавши з Могилева «напоминав їх словом»—але ті ворохобники такими словами відповіли: «Не поривайся, аби не побував у ріці! Ми хочемо мати собі пана гетьмана за полковника (себто —бути під командою Золотаренка), аніж по всяк час помирати від наїзду татарського і московського. Ми там воюємо, а тут наших жінок і дітей забирають, а від пана полковника (Поклонського) ми не маємо ніякої оборони». «Хотя б і хотів якогось злого взяти і до вас (до Могилева) відіслати—пояснює далі сей Залузький,—боюсь і не смію нічого робити, аби не розгнівати гетьмана (Золотаренка) на себе і на мий. вашу, бо сі застави (Золотаренкові залози?) тільки нині показали універсал гетьманський»⁴⁾.

А сам Поклонський посилав цареві такого розпучливого листа 25 н. с. вересня: «Пан гетьман наказний сіверський хоче бути чистим перед в. цар. вел., а складає на мене вину, ніби то я вилудамі річи писав до в. цар. вел. Я ж і тепер пишу, що він своїми залозами весь Могилівський повіт (зайняв), все збіже забрав, що до Могилева належало, стави послускав і все збіже запродав, а ми все за гроші купуємо. Рад би я сам наочно перед в. цар. вел. оправдатися з ним, та не можна виїхати: такі похралки, а ледви чи й засад нема по дорогах! Того самого дня, що з Могилева виїхав, здивавши козаків мого осавула і довідавшись, що мої, велів забрати коней, одсжу, чоботи і шапки, і що в кого було—все забрали, а самих мало не зарубали, приказуючи: «Те саме буде і вашому полковникові!» Через те всі мої козаки, того боючися, від мене відступили: вже ніхто не хоче зі мною бути, але всі

¹⁾ Акты XIV с. 153.   ²⁾ Тамже с. 294.   ³⁾ Тамже с. 299.

⁴⁾ Тамже с. 335—6.

до нього передалися. І я не маючи людей, прошу ласки в цар. вел. мене з того полковництва звільнити, щоб де небудь в иншій місці бути, а тут при його боку служити і в війську бути не смію. Гірше ніж Ляхів його боялися мусимо і з ним ніде в війську бути не сміємо ¹⁾.

З свого боку Золотаренко в своїх статтях, поданих цареві тиждень пізніше, як побачимо далі, настоював, щоб Поклонський «яко не заслужений в війську Запорізьким, до козаків ніякого діла не мав: котрі з ним хочуть бути козаками, нехай се їм буде вільно, але нехай він сам перше вислужиться, а заслуженим нехай своїми нікчемними шпіонськими ділами не перешкоджає доступати царської ласки». «Всім, що в Білоруси, в Могилеві і в волости Могилевській називалися Запорізькими козаками, і всім хто прихилиється до війська (Запорізького), нехай буде вільно в нім перебувати! ²⁾».

Московський уряд був у клепотливій положенню супроти сеї боротьби двох заслужених перед ним місцевих діячів. Змагання Золотаренка прилучити сі території на Сожі і Дніпрі до Гетьманщини і взагалі поширювати козацький режим на Білоруси були йому не бажані і неприємні. Але він не відважався різко виступати проти Золотаренка, і той завдяки своїй енергії й безоглядності скоро з'їв свого конкурента—принаймні настільки, що не дав йому організувати паралельної царської козаччини, всякя тероризуючи тих, що хотіли занисуватися в козаки до Поклонського ³⁾.

Самому гетьманові царський уряд спочатку не хотів давати якихось конкретних стратегічних завдань—очевидно почувачи свою повну некомпетентність в обстанові українського театру війни. Відповідаючи, з сотником Якименком, на лист Хмельницького, писаний після київської наради, на його поради—не здаватися на лядські прелести і як найбільше енергійно наступати на білоруським фронті, і дати

¹⁾ Тамже с. 379—380.

²⁾ Тамже с. 170.

³⁾ Кілька штрихів до тутешньої ситуації дають зізнання козаків, що виїшли з Золотаренкового табору 3 і 4 жовтня н. ст. (Памятки III с. 207—8): Під Ст. Биховим стоять трома таборами: від Могилева полк Золотаренка—його брата Тимоша (що заступає Василя—бо той пішов до царської ставки з тисячею комоніна), і Подобайло (так), котрого заступає Попович. Другий від Н. Бихова—стоить Пашло (?), в Стародубським полком, полк Забіля, котрого досі нема від царя: кажуть, що засланий на Сибір. Третій на облони над Дніпром: полк віжинської піхоти, коло трьох тисяч, під проводом Кубиляцького.

Всього війська один бранець нараховував 40 тис., але другий поправив, що тільки 20. По селах всюди мають залоги, а за Березину ходити не дозволяють. Війська не прибуває (з України). З околичних волостей мало що вступає до козаків, тільки в Нового Бихова 100 пописалися. В Могилеві московська залога і Поклонський з своєю дружиною. З Москвою козаки не сходяться, в козацьким таборі нема жодного Москаля, тільки хіба чата з чатого зходяться—тоді одна одної не чіпає.

Забрану в Гомлі старшину післано до царя, угорську піхоту «роздано між курені», а піхота німецька і пахолики стоять разом («в гюмаді»), у них нічого не брали, вони ходять вільно і їх до всього беруть—ходять з козаками на чати, і ніхто з них не передався «до валу» (до обложеного Старого Бихова).

На Сіверщині нема валог ніде, ні по замках ні по містах—всіх на голову вигнано під Бихів.

директиви українським і московським силам на Україні, що вони тут мають робити цар обмежився тільки загальними побажаннями. Подаючи до відома гетьмана, що він посилав на Оршу—в глибину білоруської території, в обхід Смоленська свою армію під проводом Черкаського, цар писав 24 с. с. липня (3 серпня): «А тоді Б. Хмельницькому, гетьману й цар. вел. війська Запорізького, з стольником нашим А. Бутурлиним і всім нашим військом йти б на корунні й литовські городи, на залюднені місця¹⁾, де можна сподіватися польського й литовського війська, і промишляти над польськими і литовськими городами і містами, щоб не утратити нишнього літа. А на котрі городи тобі гетьманові з стольником нашим йти, і ми се діло положили на тебе».—Нехай тільки гетьман промишляє над неприятелем і сповіщає про се царя²⁾.

Але два тижні пізніше після того як Радивиля вибито з його позицій на Дніпрі—з-під Орші і Шклова, в царській кватирі став викристалізовуватися план ще глибшого обходу білоруського театру—припєтським Полісем. Рішено було пустити в сім напрямі свобідну армію Трубецкого, що не брав участі в кампанії против Радивиля. А гетьманові з Бутурлиним наказати щоб звязалися з ним десь на Побужу чи що: щоб йшли на Луцьк, а остаточно орієнтувалися на Люблин³⁾—крайній православний пункт на заході, з котрого в минулих роках були вісти про боротьбу православних за віру, надії їх на Москву і т. д.⁴⁾

Наказ Бутурлину дано 9 (19) серпня, а до гетьмана, після останніх досвідів з Золотаренком, що значить розгойдати козацький штаб, вислано спеціальне посольство: дворянина Ів. Ржевского з піддячим Гр. Богдановим, з дарунками, грамотами і устними аргументами про необхідність сього походу.

19 (29) серпня вони були у Києві і тим самим днем датований лист гетьмана, післаний з Києва з його агентом Тафларієм Греком⁵⁾. Але Ржевський гетьмана не бачив, і навіть не згадує в своїм звідомленню—очевидно не застав, бо инакше не мав би клопотів про підводи до фастівської кватири. Воеводи посилали в сій справі до полковника, щоб він велів дати послам підводи і провідників; полковник відповів, що готових підвод він не має, і щоб їх зібрати по селах («в уездѣ»), треба

¹⁾ Се відповідь на побоювання гетьмана, що Поділля й Волинь настільки спустіли, що там трудно було б стояти з військом.

²⁾ Брульон царської грамоти з 24 с. с. липня в Сибир. прик. стовб. 1636 л. 18—38.

³⁾ При інструкції дворянинові Ржевському, що посилався до гетьмана на те, аби його рушити в сей похід, додано розрахунок віддалень від Смоленська, Орші, Мстиславля, Києва і Фастова до Луцька і Люблина; показано також віддалення від Мстиславля до Могилева, від Могилева до Луцька і Люблина, від Луцька до Люблина. Сконстатовано, що віддалення до Луцька і Люблина від Фастова і Києва однакові, і нарешті висновок: «Йти к Луцку». Мстиславль тут названий як виходний пункт походу Трубецкого (його армія здобула Мстиславль при кінці н. с. липня, цар одержав про се відомість 30 липня, Дворц. Разряды с. 435), Могилев дає йому напрям, останній пункт Люблин. Очевидно, на гадку царського штабу, Трубецкой мав йти через Білорусь. Звертали йому на Луцьк в такім разі не було рації, він названий як орієнтаційний пункт. де мають звязатися між собою армія полуднева, Хмельницького-Бутурлина, і північна Трубецкого, і в порозумінню наступати на Люблин.

⁴⁾ Вище с. 626. ⁵⁾ Акты X с. 771.

Йому 2—3 дні. Тоді воеводи послали до війська і бурмистра: веліли їм говорити, щоб вони для скорості зібрали з київськими міщанами хоч невелику скількість підвод. Але бурмистр прийшов до воеводи тільки з тим, аби заявити, що за царською грамотою з міщан ніяких підвод брати не можна, і він підвод дати не може. Посли мусіли їхати своїми кінями. Епізод дуже інтересний для тодішніх адміністративних взаємовідносин, але жалко, що зайнявшись сею підводною справою, послали нічого не написали про сей приїзд гетьмана¹⁾.

Маємо про нього таку реляцію київських воеводів:

Августа в 12 день приїхав до Києва з обозу війська Запорізького гетьман Б. Хмельницький та писар Іван Виговський з товаришами, а з Києва поїхали до себе, до обозу 18 серпня. А будучи в Києві оповідали воеводам: прийшли до них до Києва з полковником Тетерею послали від ногайських мурзів, четверо Татар: Караш з товаришами; гетьман відправив їх договорившись і записавши на тім, що ногайські мурзи і улусні люди прийдуть до гетьмана «на схід» (зійдуться з військом). і тоді гетьман з тими мурзами піде зараз на коронне військо²⁾.

Се також дуже характеристична риса—що гетьман і полковники, приймаючи ногайських посланців ані подумали зробити учасниками сих переговорів царських воеводів. Не вгаємничив їх гетьман і в ті справи, що привели його до Києва, а можна думати, що се були вісти привезені Тафларієм про зносини київського духовенства з польським урядом. Гетьманський штаб висилалочи Тафларія до Москви, щоб він поінформував царя про всі польські замисли, мабуть уважав потрібним перевірити докладніше, що то були за посольства від митрополита до короля, донесені раніше Рафаїлом, тепер розкриті Тафларієм. Тібе було докладніш вишпитати митрополита і устави з ним разом певну спільну лінію тактики. Але в листі до царя, висланім з Тафларієм і датованим, виходить, переднім числом—19 (29) серпня, гетьман про се не згадував, а рекомендував царській увазі ті відомости про політику Польщі, Молдавії і Семигороду, що вдалося Тафларієві зібрати³⁾.

Лист до Золотаренка, датований 16 серпня, стоїть в очевиднім звязку з ногайським посольством. Докоривши Золотаренкові, що він не інформує його про операції на білоруськім театрі, гетьман сповіщає його, що по смерті хана йому вдалося устави приятні відносини з Татарами, і він вибирається разом з ними на Ляхів⁴⁾.

Сим вичерпуються наші безпосередні звістки про сей приїзд гетьмана до Києва, але дещо світла може кинути те що потім Тафларій розповів у Москві.

В московськїм протоколі зазначено, що будучи в Варшаві в'язнем (попав в неволю ще під Берестечком разом з своїм свояком чи товарином Юриєм) Тафларій сього

¹⁾ Звідомленне Ржевского і Богданова в Актах XIV с. 12—3.

²⁾ Розрядн. приказу Новгород. столу ст. 212 л. 194. В сій справі також реляція Бутурліна: «Августа в 12 день приезжалъ к нему из города Каменки под Хвастово в обоз переяславской полковник Павел Тетеря, а с ним Большово Ногаю от мурз посланцы. А сказывал ему полковникъ Павел Тетеря, что ногайские мурзы с Татарами под е. и. в. высокою рукою бытъ хотят, и на польское короля з гетманом и с ним итти войною готовы, и приключавали они с женами и з детми к Черкасскимъ городомъ»—тамже л. 96.

³⁾ Акты X с. 773—4.

⁴⁾ Лист дуже інтересний, тільки на жаль в московськїм «списку». Я вважаю потрібним навести його в сучасній українськїй мові і транскрипції, справляючи деякі явні помилки:

воку був покликаний до короля, і той його обіцяв пустити на волю, з тим щоб Тафларій і його товариш Юрій відвезли його універсали в військо Запорізьке і агітували там в польських інтересах. Для заохоти король сказав Тафларію, що православноє духовенство по давньому хоче бути під королівською рукою: митрополит і різні інші духовні особи прислали з тим ченців до короля.

В звязку з сим Тафларій довідався—від короля ж чи з інших джерел, що перед великоднем дійсно приїдали до Варшави два ченці від митрополита й иншого духовенства: казали що ніяк не хочуть бути під Москвою, Москва їх хоче перехрещувати; нехай король збирає військо і визволяє їх, а вони по можности в Києва самі вибють московське військо. Король виготовив універсали до духовенства, озаків і всякого стану людей, і хотів їх післати для розповсюдження на руки Богунів, тільки щось перебило сю посылку. Тафларієві ж дано для розповсюдження пять універсалів, котрі він привіз гетьманові. Крім того він привіз вісти про Стефана воеводу, що він працює для Польщі, і султана старався прихилити до польської політики—щоб він наказав ханові, аби з королем стояв против Москви, і т. д. Але коли б його, воеводу Стефана повідомити про успіхи московського війська в Литві, то на гадку Тафларія він перемінив би свою польську орієнтацію на московську. Мунтинський воевода королеві не помагає і хоче бути нейтральним—не схотів дати помочи Стефанові, котрої той просив у нього. У Москві потім Тафларій остерігав і щодо окупованих Вілорусів—щоб московські політики не покладалися на них, бо хоч вони Москві й піддалися, але не всі щирі для неї, і вже йому доводилося чути від деяких Могилівців, що з Поляками їм було краще жити як з Москвою¹⁾. Притім поясняв, що коли він свої вісти про митрополита, Богуна і т. и. гетьманові розповів, гетьман сказав, що він се знав давно, і знає що йому з сим робити, а понде його до царя—нехай там се скаже. Та дуже природно було гетьманові, в звязку з сими вістями про кийських духовних, побачитись і поговорити з митрополитом і з воеводами, і сим мабуть треба пояснити його приїзд до Києва, принаймні між иншими причинами, що лишилися нам незвісними.

«Мій ласкавий пане полковнику ніжинський!

«Дивне діло, що від такого давнього часу—як сеи став з військом під Гомлем, окрім пересилання (отриманих) листів ніякими відомостями не відозвався esi,—ні про й. цар. вел. ані про себе самого ні малої відомости не присилаєш.

«Тому щільно вас напминаємо, аби сьте зараз скоро се писанне наше до вашої милости прийде, виславши про все, де й. цар. вел. пробував, також і про своє пробуванне—де тепер знаходишся і чи Гомель ще тримається, здобутий чи піддався, й инші відомости, котрі з котрих будь країв до вас дійшли, про все докладно нам в день і в ночі знати дай.

«Ми ж узявши бога на поміч і вчинившися знову в неодмінній приязні з Татарами по смерті ханській з-під Фастова разом з Ордою дали в Польщу на Ляхів рушасмо. А від вашої мил. і вторицею бажаємо, аби сьте нам про все як найскорше знати давали—інако не чинячи, і по сім господу богу в. милость поручаємо. Дано в Києві августа 16 дня літа 1654. Вашій милости і всім зичливий приятель Богдан Хмельницький гетьман з військом Запорізьким»—Акты Ю. З. Р. XIV с. 150

¹⁾ Акты X с. 773—4.

30 н. с. серпня, другого дня по Київі, Ржевський застав гетьмана вже в Фастові. Стрічі йому тут ніякої не робили, дали місце коло гетьманського шатра, другого дня приходив від гетьмана військовий осавул Мисько—«спитав про здоров'я», потім прийшов Виговський—запросити на авдієнцію. Ржевський переказав йому компліменти від царя «за пряму службу, що ти ему служив і роботиш во всяких мѣрах» і спитав його, чи може при гетьмані передати йому соболі, прислані від царя за службу; Виговський сказав, що візьме їх собі при иршій нагоді в секреті. Поїхали на своїх конях, без паради; гетьман стрів перед шатром. Спитавши про здоров'я, передавши грамоту і скромний дарунок: оден сорок соболів в 100 рублів. посол повідомив гетьмана і старшину про останні московські успіхи на Білоруси, і що тепер Трубецькому наказано йти за Радивилом на Могилів, а гетьманові «йти к Луцьку».—

«Отже тобі, гетьманові, лишити на Україні скільки треба війська і наказати стерегти українських і черкаських городів від напасту кримських людей, а самому йти, і з тобою стольникові Андрію Бутурліну з усім військом, на коронні й литовські городи ¹⁾ людними місцями під Луцьк негайно. А князю Трубецькому з товаришами, потім як він упорасться з Радивилом ²⁾, велено сходитися з тобою, гетьманом, теж на Луцьк ³⁾ і промишляти спільно над гонителями християнської віри, не тратячи часу» ⁴⁾.

Гетьман відповів, що про сі справи поговорить иншим часом, а тепер просить послів на обід. Посли супроти такої ухильчивої фрази ще раз підчеркнули, що гетьман повинен доручене йому від царя діло почати і до кінця привести скоро, не тратячи часу, аби польський король «не множився і в ніяких справах не мав потіхи».

За обідом гетьман розповів свої новини. Приїхав вчора посол воеводи Стефана, ще авдієнції не мав і листів не віддавав, але відомо, що воевода просить гетьмана, аби просив царя його прийняти в підданство, так як прийняв гетьмана. Тому він, гетьман, хоче сього молдавського посла прийняти в присутності царських послів, аби вони все чули і цареві донесли. Се Ржевський з Богдановим дуже йому похвалили.

Саме того дня були гінці від погайських мур: вони заявили теж, що хочуть служити цареві і помагати гетьманові проти Поляків; гетьман хоче роздати їм ті соболі, що цар йому прислав, і буде перед ними хвалитися царською ласкою і заохочувати до вірної служби. Московські послы наки похвалили таку гетьманську щирість і пообіцяли засвідчити її перед царем.

Серед сих розмов прийшов молдавський посол, наркалб сороцький Стровескул. Гетьман, прийнявши грамоту, посадив його також за стіл коло себе (по праву руку сидів московський посол, а по ліву посадив молдавського). Стровескул почав переказувати бажання воеводи піддатися московському цареві, «щоб православна віра була в соединенні». Гетьман похвалив сей замір, обіцяв від себе просити царя і висловив надію, що цар того не відмовить, з огляду на спільність віри. Тоді Стровескул висловив побажання, щоб цар об'єднав під своєю рукою всіх православних, і переміг всіх сусідніх иновірних володарів, а гетьман вставши винив тост на те, щоб цар переміг короля і підбив під свою руку Корону Польську і вел. кн. Литовське. Сей тост повторили присутні, гетьман велів бити в литаври, грати на трубах і з гармат стріляти. Висловив іще побожне побажання «побачити царські очі й поклонити».

¹⁾ Географія слабша.   ²⁾ що у него ученитца с Радивилом.

³⁾ «сходитца с тобою жь кь Луцку жь»—пор. вище 937.   ⁴⁾ Акты XIV с. 18

тися»,—що йому московські послы паки і паки похвалили і пообіцяли царське жалувание, і на сім ся перша авдієнція, 31 н. с. серпня, закінчилася¹⁾.

Але по сім минуло три дні, а гетьман не виявляв охоти розмовитися про свій похід під Луцьк. Тому 3 вересня (н. с.) Ржевский і Богданов рішили йому нагадати царське бажання, щоб він виконав сей магіш негайно. На се гетьман сказав їм (я передаю в першій особі, те що звідомленне подає своїм стилем в третій, і трохи покорочую дяківську многословність):

«Раніш я з військом Запорізьким на нікого надії не мав, а против польського короля стояв, і війну вів багато років. А тепер я і військо Запорізьке й. ц. в. присягли битися з його неприятелем не жалуючи голови своєї, і ми против того неприятеля стояти і битися готові, царської милости і оборони ми певні, і польський король нам і поготів не страшний. Я давно вже думав іти з військом Запорізьким на коронне військо, міста і города воювати і вел. государеві послужити. Тільки ж було мені відомо певно, що кримський хан змовився з польським королем і хотів іти на мене війною і пограничні українські города руйнувати. Знаючи про сей намір я вийшов з військом і став у полі, поставив обоз і чекав ханового наступу на мене; а на коронне військо, в далекі города наступати не відважався, аби хан за безлюддя українських городів не поруїнував і шкоди не наробив. Тепер же стало мені відомо певно, що хан Іслам-герай помер, і кримські мурзи прислали до мене, що вони хочуть бути зо мною по давньому в брацтві і приязні, і будуть помагати мені на польського короля. Я для докладної відомости післав до Криму своїх послів, і скоро сподіваюсь їх назад. Коли буде певно відомо, що Кримські Татари будуть мині помагати, а хоч би до мене не прийшли, але від польського короля відступили, і не будуть нападати на наші города, то я в усім військом Запорізьким піду на коронне військо, і звелю коронні міста і города воювати. Тільки діджуся погайських мурз і Татар з Очакова, і з-під Чорного Лісу—що то мурзи тепер прислали з тим, що хочуть бути в підданстві у цар. величества і мині помагати. А не дочекавшись певної відомости про Кримських Татар мені зараз на дальні коронні города і міста наступати не можна».

Ржевский і Богданов його переконували, що коли цар сам рушив в похід гетьманові годилось би т ж давно «над польським королем промишляти, города і міста воювати». Татар йому боятися нема чого, бо від них стереже Шереметьєв, і в Полтаві козаки стоять, а Донцим не що-давно дано наказ на випадок кримського наступу йти на Крим і кримські курти воювати. Коли гетьман сподівається делебудь неприятельського нападу, він повинен там поставити полковників з козаками скільки треба, а сам повинен іти негайно, куди йому призначено від царя.

«І по довгих розмовах, вислухавши мови (Ржевского і Богданова), гетьман довго сидів і думав, а потім сказав: «Щоб тільки неприятель наш, кримський хан, не наступив за безлюдного часу з великою силою на пограничні наші города і великої шкоди і руїни не зробив! Я ж в усім військом великому государеві служити рад, і на короля і його військо піду зараз і буду промишляти, скільки Бог допоможе. Звелю коронні города воювати, і волю царську, як у грамоті написано, і устно

¹⁾ Акты XIV с. 19—24. Вдячні листи Стефана за приязні свідчення Стробскулові—Польські справи 1634 р. № 34 (листи гетьманові і Виговському з Яс 16 вересня).

міні сказано, сповняти буду. Його цар. вел. про се відлишу і вас віддушу,—а тепер ідїть до себе»¹⁾.

І на тїм ся розмова 3 вересня скінчилася. За сей тиждень, що послї пробули в гетьманському табері зїбрали вони такі відомости—найбільше від Виговського, з котрим інструкція велїла їм бачитися як найчастїше і сам-на-сам про все рознитувати, що у козаків робиться²⁾.

В кримських справах Виговський розповів: Іслам-герай договорився був з королем разом воювати козаків, і військо сподївалося скорого походу. Але як він помер, Ширин-бей з мурзами прислали до гетьмана Келмамет-мурзу в посольствї від ціного Криму, з тим що вони королеві помагати не хочуть, а бажають бути в братствї й прилзти з гетьманом і воювати разом з Поляками. Той мурза приїздив до Камянки, під Чорним Лісом, і на переговори до нього виїздив полковник Тетеря, а до Криму, до нового хана Мамет-герая гетьман післав в посольствї паволоцького полковника Михайла Богаченка з товаришами: оповїстити хана про сей договір з мурзами, щоб хан його потвердив і разом з гетьманом против Поляків стояв³⁾.

Послї розпитували про подробиці в'їзду полк. Тетерю; і він розповів так: Келмамет-мурза приїхавши поставив свій намет в двох милях від Камянки; Тетеря приїхавши, посилав, щоб він приїхав до нього до міста, але мурза казав, що йому не годиться їхати до полковника, бо він визначний чоловік, служить ханові, а полковник служить гетьманові. На се, мовляв, Тетеря доводив свою вищість, що мурза служить васальному володареві, а він, полковник, служить цареві, котрий над собою нікого не має. Кїнець кінцем після довгих суперечок мурза нібито поступив. Що до самих переговорів Тетеря нічого не додав до сказаного Виговським, але дав деякі поясненнї до кримської ситуації. Новий хан ще в Царгороді, його сподїваються незадовго. Богаченкові і його товаришам наказано, як він приїде, поздоровити його на ханстві, подати до відому умову з мурзами і пропонувати, щоб хан сам ввійшов в союз з гетьманом, і мурзам дозволив. Тому як Богаченко поїхав, більше як три тижні. З ним поїхали два товариші і 6 козаків⁴⁾.

Ногайські мурзи, що прислали до гетьмана, кочують під Чорним Лісом, «на царській стороні», яких 20 верст від Чигрина; буде їх тисяч 20 або децю більше. Вони просили у гетьмана дозволу зістатися на сїм кочовиску на завсїди, і гетьман їм дозволив, з тим щоб вони служили цареві, а зараз ішли в поміч на короля; їх можна сподїватися за кілька день⁵⁾.

При Ржевскім прийшов з Криму паробок Іван Нечасенко, що був відданий до Криму для вивченнї татарської мови від пок. полковника браславського Нечая. Коли Татари довідалися, що його патрона не стало, вони хотїли його побісурманити і затримати в Криму до віку, але він утік і принїс деякі відомости. Між иншим, се що на виїзді його, тому четвертий тиждень (себто коло 10 серпня н. с.), прийшла до Криму відомість про Донських козаків: що вони громиди татарські юрти під Кафою, розгромилї села Вокракой та Кутлакой і після того пішли під Царгород; було їх 37 великих струтів, у кожному козаків по 90, по 100 і більше⁶⁾.

В день виїзду послів, 5 вересня, Виговський розповів такі свїжі новини. Ширин-бей з товаришами вислали новому ханові на зустріч депутацію, послали листа

¹⁾ Акты XIV с. 24—8.   ²⁾ Тамже с. 8.   ³⁾ Акты XIV с. 31—2.

⁴⁾ Тамже с. 33.   ⁵⁾ Тамже с. 34.   ⁶⁾ Тамже с. 40.

і словесно переказували: коли Мамет-герай хоче правити Кримом, нехай без їх відома нічого не робить, нікого на уряди не призначає. Нехай в тім зложить присягу, інакше вони його за хана не приймуть, а поставлять собі такого що їм присягне. З огляду що ся партія орієнтувалася на козаків, ся відомість дуже заінтересувала старшину, і Виговський обіцяв умисно найняти і вислати до Криму якого небудь Татарина, щоб той се провірив.

В справах польських послали від Виговського таке: Оба гетьмани вже довгий час стоять з військом під Зборовим; кажуть, що всього війська у них тисяч коло 40, але в дійсности мабуть стільки нема. Насмного чужоземного війська нема нічого—називають насмними вибранецьку піхоту по німецьки вбрану. Сподівалися в поміч кримського хана, і якби він прийшов, були б рушили з-під Зборова на військо Запорізьке. Тому гетьман і не хотів з-під Києва йти «до Польщі на коронне військо, а чекав приходу коронного війська і хана на себе, щоб не допустити їх до своїх городів і не дати їх воковати. Тепер же як стало відомо, що хан помер, а мурзи Полякам помагати і з козаками воювати не хочуть, а навпаки—хочуть з козаками разом стояти против Поляків,—так уже гетьман менше остерігається Татар¹⁾. Думає, як Поляки довідаються, що від Татар їм помочи не буде, так і не будуть стояти під Зборовим, а відступлять під Львів або Люблин, бо під Зборовим все пусто, і «стояти їм нема при чім». Але гетьман тоді піде за ним слідом, а під Луцьк пішле полковників і з ними козаків тисяч з десять, щоб вони під Луцьком промишляли і чекали приходу кн. Трубецкого²⁾.

Від Золотаренка при бутности Ржевского принесено листи Радивиля до гетьмана, післані з київським писарем Якимовичем, з закликом до повороту назад під польське підданство—але я вже говорив про них ще, бо листи були давні, тільки так довго ходили.

Про зносини з молдавським господарем розповідали Ржевському Виговський і Лисовець, але не маємо з того нічого цікавого додати погяд те, що вже було подано вище, крім хіба тої подробиці що Виговський умовився з Строскулом вести постійну секретну кор спонденцію, гоставивши для того «на границі з обох сторін Дністра пошти». Ржевський старався щось ближче розвідали про старого Лупула, але йому не могли сказати нічого певного, як йому живеться в Царгороді. Про старого хана оповідали, що він узяв з Лупула в личевні гроші і за те обіцяв йому яким небудь способом, війною чи миром, вернути господарство; від нового ж хана нічого не можна було сподіватись «тому що вони дурно ніякі і пемсчи ні добродійства нікому не чинять». Сімя Василева зіставалася в руках Стефана, в Сучавськім монастирі, і повторялася історія, що воевода Стефан велів Василевому сину надризати носа, щоб позбавити його претензій до трону—«бо кому урізано носа, то хоч він господарський син, воеводою на Волощині бути не може»³⁾.

Про мунтянського воеводу Костянтина і про Ракоція гетьман і писар мали таке переконання, що вони королеві в сій кампанії не будуть помагати. Королівським послам присланим у сій справі вони, мовляв, рішучо нім чи відмовили, тому що і в попередній кампанії тільки багато людей стратили, з гетьманом і військом Запорізьким розсварилися, а нічого від них не добились. Тепер же гетьман піддався цареві, цар його не видасть—буде йому помагати, і гетьман тепер і поготів буде

¹⁾ Тамже с. 31—2. ²⁾ Тамже с. 44. ³⁾ Акты XIV с. 38—9.

скільний, так що їм думати не можна про те щоб королеві помагати і з гетьманом сваритися. Тепер Ракоцій і Щербан послають своїх послів до гетьмана з тим, що вони хочуть бути з гетьманом в союзі і в підданстві цареві як він; тільки вони дуже вистерігаються воеводи Стефана і з огляду на нього не зважалися посилати послів з такими пропозиціями—бо ж вони піддані турецького султана. Коли прийдуть їх послі, гетьман і писар їх заспокоють, що вони можуть Стефана не вистерігатись і послів своїх через його землю посилати безпечно, бо ж Стефан також проситься в підданство цареві ¹⁾.

Було ще посольство від «сербських капітанів Мунтянської землі». Їх послом приїхав якийсь Іван Юрій, родич того митрополита сербського Гавриїла, що переїздив весною через Україну до Москви. Оповідав, що Серби підняли повстання на Турків і коло Дунаю стоїть їх більше 40 тисяч, під проводом виборних капітанів. що становлять їх верховну раду ²⁾. Грамоту привезену тим Йованом Джорджевичом дали Ржевському відвезти до Москви. Вона починалася такими словами (подаю в доволі свобіднім перекладі з московського «списку»—на жаль, він не всюди робить вражіння доброго зрозуміння оригіналу):

«Пресвіталий і благородний, богом вибраний Богдане Хмелю, гетьмане його цар. вел. всього війська Запорізького, добродію наш! Ми Серби православної віри, бачимо православність в. милости, і божу ласку до вас і від великої радості не можемо мовчати! Пінемо до цар. величества, і свідчимо за сього чоловіка (посла) що він капітан, з великого і доброго роду нашої Сербської землі... здатний і розсудний для в йни і побіди над невірними иноплемениками. Дай, боже, дай тобі побіду над всякими неприятелями що гонять віру православну, щоб і нам поміг-еси визволитися з пут диявольських. А сього посла, як буде воля божа і вашої мил., зроби яким небудь полковником, ми всі твому благородію за се поклонимось, і будемо далі воювати поганські язики, визволяючи всю братію. Капітан Мирка Великий і (всі) вашого гетьманского величества (!) послідні раби—Серби з Мунтянської землі» ³⁾.

Сі сербські посланці розповіли також, що з Царгорода чули про похід на Чорне море Донських козаків. Тому тижнів чотири—себто в перших днях серпня н. с. ходили вони в 33 великих «стругах», більше 3 тисяч козаків, і пограбували у турецького султана городів з 40 і багато визволили бранців. Були під самим Царгородом, в Новім-селі, знищили його, побили багато Турків і забрали в неволю, збогатилися ріжними дорогими («узорочними») річами і без перешкоди, цілі відійшли. Було потім перемире і розмін бранців: козаки давали по 2—3 Турки за одного руського бранця ⁴⁾.

Я спинився над сими вістями, бо вони, при певній односторонності і ріжних повто-

¹⁾ Тамже с. 37. ²⁾ Акты XIV с. 41.

³⁾ Акты XIV с. 61—2.

⁴⁾ Тамже с. 41—2. Зрівняти з ним звістки турецького хроніста Наїми подані у Гаммера: Поки турецька фльота оперувала на Архипелагу (літо—осінь 1654), з Чорного моря прилетіла вість, що козаки пристають до правого і лівого берега Чорного моря, аж до Ереґлі і Балчика, і пустошать оселі... Тих що пристали в околиці Балчика розігнав і захопив одну чайку намісник Сілістрії Сіавуш-баша, поспівши туди на ратунок. Але в околицях Ереґлі яничари прислані на кораблях таке виробляли, що людність воліла вже козаків (III с. 424—5). Пор. вище с. 921.

реннях, все таки доволі широко вводять нас в те, що говорилось, думалось и плянувалося в гетьманській квартирі при кінці літа й на початку осені.

За тижневий свій побут Ржевський і Богданов зібрали чималий документальний матеріал, і багато розпиталися. Між актами їх посольства заховалися ріжні листи прислані від Золотаренка, грамота Щербаня, отих сербських капітанів, Донського війська і под.¹⁾ Очевидно, се ще далеко не все, що їм удалося зібрати.

5 н. с. вересня полк. Тетеря прийшов закликати послів до гетьмана на прощальну авдієнцію. «Посидівши трохи» гетьман сказав, що згідно з царським наказом він у тій хвилі рушає з обозу на польського короля і коронне військо, і спішно піде на них. Нехай послі приймуть його лист до царя і їдуть. Після сеї відправи козаки дійсно запалили все що лишилося на місці і рушили з гетьманом і полковниками. Послі проводили їх зо 3 версти; їдучи дорогою гетьман наказував їм засвідчити цареві, що він дійсно вирушив і вони були того свідками²⁾.

В листі до царя, під даатою: «з табору в-під Фастова 25 серпня» гетьман висловивши радість з приводу відомостей про царські успіхи на Білоруси, привезених йому Якименком і Ржевским, давав такі відомости про себе і свої наміри: «Ми з-під Фастова рушили та й давно б уже пішли на неприятелів, тільки чекали твого указу, та ще післанців своїх, що ми їх посилали до ногайських мурз, аби йшли з нами, і думаємо, що вони підуть. Тільки нам іти треба не до Луцька, але просто туди, де стоять з військом гетьмани польські. Ми там над ними будемо промишляти скільки нам Бог поможе, а як удасться їх чи перемогти, чи обложити, то ми зараз вишлемо на Луцьк нашого війська тисяч з 10 на легко, щоб вони там сходилися з військом в. цар. вел. А просто на Луцьк тепер нам іти неможливо. Лишили-б ми у себе позаду неприятелів, і вони багато б наробили шкоди нашим людям, і тих що лишилися позаду половили б і порубали. Але як би Ляхи відійшли в глибину Польщі, то і ми б пішли (головним військом) до Луцька.

«А що в. ц. в. писав нам, аби ми пересилали всякі вісти, то ми в. ц. в. сповіщаємо: Демко Михайлович, осавул наш військовий, що послужав до Стефана воеводи молдавського, приїхав назад з волоським послом Стровескулом Лупузом; Стефан воевода цігував при наших послі хрест на вічну приязнь з нами, а до твого ц. вел. зараз вишле своїх великих бояр, щоб вони тобі присягли так як і ми в усім військом Запорізьким. Тепер посилає до тебе свого гонця Никифора з грамотою.

«Господар мунтянський і король венгерський теж хочуть бути під твоєю царською рукою, тільки вони так хочуть поступати, щоб ні Турки ні Татари ні інші наприятелі про те не знали, бо якби Турки довідалися, схотіли б з Татарами їх вирубати; ми до них послів пошлемо і тоді докладніше в. ц. в. повідомимо»³⁾.

Від Виговського був лист до Вутурліна, в відповідь на його листи, прислані з Ржевским, але він нічого інтересного не додавав до написаного у гетьмана: найбільш інтересний матеріал писар полишав для свого брата Данила, котрого хотів вислати слідом. Може мати інтерес, для уявлення пляну походу, отся його відомість: «Ми пішли; коли на дорозі не буде лядського війська, підемо просто під

¹⁾ Акты XIV с. 57 і дд. Сюди ж належать і деякі документи надруковані в інших розділах, напр. лист Радивиля на с. 131 дд.

²⁾ Тамже с. 28—30.

³⁾ Акты XIV с. 45—8.

Луцьк. Але відомо, що Ляхи збираються ближче ніж Луцьк—під Зборовим, з гетьманами коронним і польним; в таким разі ми підемо на них ¹⁾».

Акти посольства Данила не заховалися. В московських актах знайшлася тим часом тільки пізніша довідка, з котрої можна судити, наскільки пишню було обставлено се посольство і з яким гонором його приймали: «Прїздив до государя в поході з листом гетьмана б. Хм. і з вітовими письмами Данило Виговський, з ним шурин писаря шляхтич Воґлевський, писар (Іскрицький); 7 чоловіка шляхти і 3 козаки, та з Воґлевським і Іскрицьким 27 козаків і челяди 42. На відпуску дано їм таке государеве жалування: Данилові при государі дано золочений срібний кубок з кришкою і соболів на 130 рублів. Воґлевському і Іскрицькому по одному сороку соболів в 18 рублів. Шляхтичам і козакам Виговського по 3 пари, козакам Воґлевського й Іскрицького по 2 пари, нахоткам по 1 парі ²⁾».

Лист гетьманський не знайшовся, маємо тільки листи Ів. Виговського з датою: 30 серпня «в таборі під Вчорашнім» ³⁾, і його батька—«Остафія Ігнатовича» з датою 6 (16) вересня в Гоголеві післаний Данилом ⁴⁾. Ів. Виговськ й писав: «Богато разів бажав в мой щ рій службі побачити пресвітлі очі твої госуда ські або (хоч) листом або через післанців своїх ударити чолом тобі, вел. государеві, і не можна було—через великі й важкі твої справи, в котрих нгацьо день і ніч служачи тобі щиро і вірно і шукаючи всякого добра твому н. в.-ву. Ледви аж тепер, вийшовши на війну, знайшв я нагду і вгслав до тебе з листом мїм меледшаго брата Данила Виговського. В ю чолом і благаю твое ц. в-во показати ласку своєю несказанну мнї й улюбленому батькогї мсему Остафію Ігнатовичу, братам і всім родичам мїм в усім про щ проситиме брат мїй. Во за сих воспних часів, тяжких і погибельних, потугалила вся 'отчина' наша мзетки, держави, і все щ) мала, від меча і огня людського і татарського стали ми н ржні, і тепер тільки на бога і на твое ц. в-во надїємось і милостивої ласки шукаєм). Я, батьки, брати і родичі мої з рду Виговських, щир) і вірно служачи сирияем) і добра хочемо тобі, в. государеві, і за тебе против усякого ворога стояти і кров свою проливати готсві. Я ж маючи дорученне від тебе розвідувати всякі вісти з чужих країв і тебе сповіщати, посилаю твому ц. в-ву дві грамоти турського султана і гїз пра, з Кїзиму грамоту Ширин-бєєву, прелесні листи королївські, прелестну грамоту князя Радивила до мене писану і далі які вісти будуть, негайно до твого ц. в-ва посилатиму» ⁴⁾. Остафій висловляє свій жаль, що старі літа не дають йому самому побачити царські очі, сини його—старший Іван і молодший (Кость), день і ніч заняті військовою службою цареві, теж не можуть знайти часу для такої подорожі—ледво сына середнього Данила міг він виправити, щоб засвідчити цареві вірність своєї фамилії і готовість до служби. Просить пробачити се «умедление» і показати ласку родині—снівнити ті прохання, які мав ца е і висловити Данило. Прохання були великі і були дійсно виповнені щедро—правда що тим часом цареві нічого не коштували. Маємо на двох листочках, без початку і кінця, реєстр царських грамот виданих родині Виговських «за государственною болшою кечатью»—правдоподібно й грамоти видані були тоді, згідно з переданими через Данила побажаннями Івана Виговського:

¹⁾ Тамже с. 54—5. ²⁾ Малорос. приказу стовб. 5830. 19.

³⁾ Копія в збірці Бантїша-Каменського, V с. 164. Вчорашне або Вчорайше над Раствайцею, на захід від Повдлочи.

⁴⁾ Подлинніє малорос. грамоты приказа заграничных справ ч. 54 (56).

«Писареві Іванові Виговському жалувана грамота на воеводство браславське» (уряд воеводи).

Йому ж на маєтности, окрім козаків (без яких небудь прав на козаків), на город Остер з селами, на містечка: Козелець, Вобровицю, Трипілля, Стайки, села Писовичі, Кошеваті і кілька інших (імення попсоваші) «з усякими доходами і всіми приналежними до них вигодами».

Йому ж на город Ромен з приналежними селами, вигодами і доходами, «окрім козаків».

Батькові його Остафію Ігнатовичу на попередні його маєтности (імен бракує). Данилові на город Придуку, містечка Бариншіль, Баринівку, Воронків, Басань, Віггородку, Рожів з селами доходами і вигодами «окрім козаків».

Костеві на містечка Козарі і Кобижчу з доходами і вигодами «окрім козаків».

Писаревому шуринові шл. Іванові Боглевському на його давніші маєтности: містечко Глинськ і село Княжу Луку з доходами і вигодами «крім козаків»¹⁾.

Очевидно така гойність була показана писареві зогляду на його давніші заслуги, бо переслані через брата документи й відомости не були чимсь незвичайним.

Ржевский і Богданов писали в своїм звідненні, що рушивши 5 вересня н. с. з Фастова, гетьман того самого дня прийшов до Романівки («Романкова») і тут зішшовся з військом А. Бутурлина²⁾. Се підтверджує в своїх звідненнях і А. Бутурлин. Маємо дві його одписки, одна післана зараз в початку походу; Бутурлин сповіщає, що одержав 22 серпня (1 вересня) царський наказ, і наставляв на гетьмана, щоб той ішов під Луцьк на гаючися. Гетьман відмовлявся, що мусить наперед дочекатися Ногайців, та послів молдавських і мунтянських, що прийдуть з підданством цареві. Нарешті сказав Бутурлину, щоб він ішов наперед, а він, гетьман, піде за ним, і Бутурлин рушив того ж дня, очевидно, 4 н. с. вересня³⁾. Друга одписка продовжує історію походу: дійсно 5 вересня гетьман догнав Бутурлина в Романівці, але відси знову пустив його наперед, давши провідником якогось Микиту Козачинського, козака Павлодецького полку, а сам пішов за ним «не спішно», «пустим місцем, Чорним шляхом». Так доперва 16 вересня наспіли вони оба: наперед Бутурлин, а за ним Хмельницький, «під пустий городок Вердичів»,—і тут застряли на кілька тижнів. На всі нагадування Бутурлина, щоб іти під Луцьк не гаючися, «жилими місцями» гетьман відповідав, що московське військо, прислане з Бутурлиним, замале для такого далекого походу (Бутурлин сам потверджує, що воно дуже змаліло особливо підчас Фастівської стоянки і пізнішого походу). А на Трубецького він не покладається, аби він дійсно пішов під Луцьк—тим більше, що від нього нема ніяких відомостей. Про польське ж військо йому прийшли певні відомости, що король і гетьмани з усім коронним військом ідуть против нього під Дубно. Ногайські Татари, що обіцяли з ним іти на Поляків, його підвели: пішли назад побоюючись хава, і тепер гетьман мусить тримати значну частину свого війська, щоб стеретись від Татар, бо Поляки закупили хава, приславши великі гроші з Яскульским. Про все се гетьман післав цареві сповіщення з своїм гінцем, пояснюючи,

1) Відані двічі в Актах Ю. З. Р.—т. X. с. 671—2 і т. XIV—с. 1-4.

2) Акты XIV с. 30.

3) Тамже с. 67—8.

чому він не може наступати на Поляків. Супроти цього Бутурлині став намовляти його, коли вже він сам не хоче йти під Луцьк, нехай вишле в сім напрямі скілька полків, щоб промишляти над польськими людьми, і довідатися про Трубецького; тоді гетьман післав п'ять полків під проводом черкаського полковника Якова (Воронченка), і з ними Бутурлині також вислав частину своїх людей ¹⁾.

Тепер знайшлася реляція гетьмана, згадана у Вугурліна—вислана «з табору під Криловцями» ²⁾, 15 (25) вересня, з Якимом Самченком, гетьманським швагром і північним гетьманом, а тоді сотником Переяславського полку. Гетьман в ній писав:

«Вже сповіщали ми, що по смерті Іслам-герая пристала до нас вся орда Камбет-мурзи, бажаючи знову бути з нами в брідтві, як давніше і помагати против Ляхів. Ми післали до них, до Криму Михайла Богаченка, але його нема й досі. Потім післали до ногайських мурз, що кочували недалеко Чигрина, аби вони йшли до нас в поміч, як обіцяли, але й вони наших післанців затримали. Тим часом дворянин твого ц. в. Ів. Ів. Ржевский приїхав під Фастов з твоею грамотою, щоб ми йшли з військом Запорізьким в Польщу,—і ми зараз за воеводою Бутурлініним пішли. Тут нас здогонили в дорозі наші післанці від ногайських мурз—прийшли з пічм, а ті Татари що пішли були, вернулися назад, відказуючи на військо. В тім же часі дано нам знати, що від польського короля поїхали до нового хана Магомет-герая з грошима—цамовляти його щоб дав їм поміч, і так чути, що дехто з татарської старшини й пообіцяв їм дати поміч, а Магомет-герая присяг перед царем турецьким, що нас задурить обіцянками і на ук аїнні городи ударить. Про се й госнодар волозький пише, щоб ми не убезпечалися, бо й наша сілістрійський переправи на Дунаю ставити велів. Ми сповняючи твій указ виїшли з України і вже недалеко від Дубна, послалимо нашвидку сі відомости і будемо чекати скорого указу. Але як би неприятель став наступати, і про се до нас дійшли нові відомости, то ми будемо вертати і городів наших боронити—не дай боже якого спустошення на Україні, з того неприятелі наші мали б велику потіху! Коли б вони наступали, ми тоді проситимемо змилювання твого ц. в., до землі припадаючи: не подай нас у розпуку, але великим військом споможі. Во що був нам указ твій—сходитися з кн. Трубецьким під Луцьком, ми й досі від нього не мали й не маємо ніякої відомости. Ті Ляхи що під Зборовим стояли, відійшли в глибину, почувши, що я до України (вийшов)—далі мене відвести хочуть. А Кримська та Ногайська орда мають іти просто на Чигирин, Корсунь та інші городи наші: про се сам напевно кажуть невільники, що виходять від них, бувши у них по 9 і 10 років. А коли б Ляхи де недалеко від нас з'явилися, будемо доходити від них певних вістей, і зараз їх донесемо твому ц. вел. ³⁾.

Виговський додає деякі подробиці і пояснення в своїм листі Бутурліну, післаним з тим же Самченком, разом з ріжними документами, що могли мати інтерес для московського уряду. Буди там листи від воеводи Стефана, що остерігав від змови Турків і Татар, і королівські прелесні листи, що привіз Федоранко Даменко. Сей «житель ямільський», колишній «сотник наддністрянський», виявив перед королем, що він постраждав, збираючи йому певні відомости—просидів за се півтора роки

¹⁾ Акты XIV с. 69—72.

²⁾ Тепер Крилівка коло Нехворощі, 20 км. на схід від Бердичева.

³⁾ Сибир. приказу стовб. 1636, л. 121—7.

в в'язниці (невідомо саме де). За се дістав від короля похвальний лист, а далі привилей на уряд полковника наддністрянського, з дорученням вербувати людей на військову службу Річипосполитій, з амністією для сих завербованих за попередню участь в бунтах¹⁾. Але він, очевидно, сі привилей, а також мабуть і інші відозви до людности, привіз гетьманові, і подав деякі новини про польські заходи до війни. Король збирає невільників-Татар, які знайдуться в Польщі, таких навіть, що по кільканадцять літ у ній прожили: дає їм одежу і коней і посилає до Криму. Вся надія його на Орду. Для сього він зводить військо з позицій в глибину Польщі щоб там зійтися з нею і т. д.²⁾.

Левонovich і Гуляницький тимчасом привезли від царя грамоту, у відповідь на гетьманського листа з проханням директив. Цар повідомляв про свої успіхи, між иншим описував погром, що задав 24 в. с. сернія Радивиліві Трубецкой під Шепелевичами. в районі р. Друти (на захід від Шклова). Се, очевидно, затримало похід Трубецкого під Луцьк, але цар тим не менше не відкликавав свого попереднього наказу, і настоюючи, щоб гетьман з Бутурлиним з своєї сторони розвинули енергійніші операції против польських і литовських військ, нічим не натякав, що Луцьк перестав бути орієнтаційним пунктом сих операцій³⁾. Гетьман же в такій неясній ситуації не вважав можливим наступати: приходу Трубецкого, коли він «промишляв», хоч і з успіхом в районі Горішнього Дніпра, ясно—не було що сподіватися на Полісся, а своїми силами, з додатком невеликого і плохого відділу А. Бутурлина, і при непевній позиції Татарської Орди, він не хотів викликати на бій польського війська. Тому не вважаючи на поклики царя далі стояв під Вердичевим, маркуючи свою активність тільки під'їздами, що він на спілку з Бутурлиним посилав під польські війська.

З жовтня в. с. сюди приїхав новий післанець Радивиля, підчасий стародубський Куніцький, з Антоном Ждановичом що його Радивил нарешті пустив на Україну⁴⁾. В листах Ян. Радивиля і його брата Богуслава до гетьмана і Виговського привезених Куніцьким і потім пересланих цареві з тим же Ждановичом, не багато можна було вчитати. Радивил писав гетьманові, що він умисно випросив у короля Ждановича й його людей, аби мати нагоду, відправляючи їх на волю, засвід-

¹⁾ Польські справи 1654 р., № 2 л. 11: перший привилей короля з 28 червня, л. 76—другий привилей з 10 вересня 1654 р., 75—лист гетьмана коронного, де він обіцяє свою протекцію всім що пристануть до Дименка.

²⁾ Сибир. прик. 1636 л. 137—142.

³⁾ Саму назву Луцька одначе з черновика царської грамоти вичеркнено. З початку було: «И тебѣ бы (знаючи про побіди на Білорусі) с стольником нашим А. В. Бутурлиным [самому йти к Луцку однолично] не мешкая и войска в войну распустити и прося у Бога милости гад польскими и литовскими городами промышляти». Потім взяті в лапані скобки слова зачеркнено і дописано на переді: «ити самому и стольнику А. В. Бутурлину»—Сибир. приказу ет. 1636 л. 110—111.

⁴⁾ Про переїзд Куніцького через Київ доносили цареві київські воеводи. Куніцький приїхавши звернувся до них за пропуском і поясняв, що його післав Радивил до Хмельницького з листом «и говорить о добром дѣле, как бы кровопролитие унять», привіз також лист до митрополита: прохання Радивиля, щоб митрополит відпустив до Слуцька Михайлівського ігумена Теодосія Василевича. 19 вересня с. с. Куніцького виправлено з Києва до гетьмана: Новгород. ст. стовб. 212 л. 83.

чити тим фамілійну приязнь свого дому до війська Запорізького. Але zarazом він сподівається за посередництвом Ждановича прийти до порозуміння з ним що до «заспокоєння отчизни»; просить також повернути в'язнів з війська коронного і литовського, між ними ротмістра Могильницького (що вів якісь секретні переговори з гетьманом, і був у нього затриманий)¹⁾.

В інструкції Куницькому—теж пересланий потім до Москви, читаємо такі пляни Радивиля. Гетьман погодиться замиритися з Польщею на підставі Білоцерківського трактату, король того певно не відмовить; з огляду що саме заприсяження умови нічого не гарантує, обі сторони мають поставити ручителів, а з сторонніх—князь семгородський і хан кримський, як союзники Польщі і приятелі війська Запорізького будуть пильнувати того договору і будуть всяко підтримувати покритижену сторону при яких небудь непорозуміннях. Януш і Богуслав Радивил беруть на себе роль заступників війська Запорізького, віри руської і персональних інтересів Хмельницького в усім що виходить за межі білоцерківських постанов. Аби лиш козаки не втягали в сі справи московського царя, котрого інтервенція буде «осилом» на всякі їх вільности, бо ж певно Москва не буде ласкавіша до них ніж власній своїй крові, і царська неволя певно буде далеко тяжша, ніж та з котрої пощастило війську Запорізькому вийти. Треба мати на увазі, що в Польщі хочуть доконче підняти на поміч Туреччину, і се грозить страшним спустошенням руським землям, коли б на їх території прийшло до боротьби таких двох монархів як цар московський і султан турецький: треба замиритися з Польщею, щоб уникнути сеї небезпеки. І тут маленька, але интересна деталь: супроти московської, а мабуть і коронної небезпеки—треба поширити козацтво на білоруську територію.—«Війська Запорізького треба мати як найбільше, і спеціально—які полки на Білоруси (мали б бути)—щоб в потребі могли дати поміч князям їх милостям» (Я. і В. Радивилам)²⁾.

В інструкції Ждановичу Я. Радивил доручив переказати, що хоч він, Януш, не одержав відповіді на два попередні листи і на усне доручення дане через писаря кийського, але не хоче кидати такого важного і спасенного діла як заспокоєння Річчосполитої. З огляду що гетьман обіцяв домовитися в сій справі через Ждановича, Я. Радивил послав його самого. Від короля він має заповнення, що той бажає заспокоїти військо Запорізьке; треба тільки до того діла притягти ще хана, і Радивил просить гетьмана сим зайнятися. За Річчосполиту Радивил ручить, що від неї не буде труднощів—тільки треба вести справу без проволікань³⁾.

Що лежало за сими льояльними інструкціями? Правда, все се писалось іще перед повним розривом Радивиля з королем, що наступив після королівської «протестації» 19 вересня—акту обвинувачення на Радивиля і ятовських магнатів які йшли з ним. Але розрив і тоді був уже настільки близький, так висів в повітрі, що ніяк

¹⁾ Сибир. Приказ 1636—акти посольства Ждановича, л. 177—8—лист Ян. Радивиля до гетьмана з Мінська 10 вересня л. 182—3; до Виговського з тою ж датою л. 179—171; лист Богуслава Радивиля до гетьмана з Слущька 18 вересня (доданий до листа Януша при переїзді Куницького через Слущьк, з проханнями за писаря берестейського Бобровницького, що понав у неволю до Золотаренка, і за Теодосія Василевича архимандрита слущького—щоб його скорше «до овочок своїх пушено»); л. 183—5 до Виговського, з тою ж датою. Про Могильницького вище с. 594.

²⁾ Тамже с. 188.—195, переклад дуже лихий, місцями незрозумілий

³⁾ Тамже л. 196—9.

не можна увірити, щоб дійсно поза сі директиви виложені в офіційних інструкціях, Радивиліві посла нічого більше не мали сказати гетьманові. В розмові з київськими воеводами Жданович сказав, що Радивил вважає ділом безнадійним боротися з царем, і коли його, Радивила, цар не пожалує, він піддається з усею Литвою шведському королеві¹⁾. Се натякає на ті істотні, цілком не дьобальні з польського становища можливості, що мав Куницький і Жданович розгорнути перед козацькою старшиною; але щось конкретніше про се не можемо сказати.

Гетьман вважав за найкраще вислати Ждановича до царя особисто, щоб він там сам безпосередне поділився багатими відомостями про польсько-литовські відносини, зібраними за більше ніж цілорічний ноубт в полоні. В листі до царя, післаним з Ждановичом 8 н. с. жовтня, місяя Куницького згадана побіжно—що він нічого доброго не сказав, «з прелестями приходив», тому гетьман його з нічим назад відправив.

Натомість уважав потрібним повідомити царя про вісти привезені з під'ядів, післаних на Волинь. І так полковники, вислані за порозумінням з Бутурліним під обов кп. Домініка Заславського, дня 28 н. с. вересня здобули польський табір між Острогом і Межиричем, погромили Андрія Суходольського, старосту литинського, полковника кп. Заславського з усім його полком і привели «в язиках» живцем Миколая Міроша «суддю того ж полку». Захонили наіздом містечко Межирич і сам Острог, забрали ріжну зброю, короґви і бубни, «тільки християнам там будучим неправди не чинили»²⁾. Міроша гетьман післав цареві з Ждановичем живцем, просив тільки розпитавши повернути назад, бо Мірош обіцяв дати за себе в обмін сина козака Яреми з уманського полку, що перебуває в польським полоні, а Ярема козак війську Запорізькому давно заслужений. Вісти того Міроша гетьман коротко збирає в своїй грамоті так. Коронне військо стоїть далі під Зборовим, чекаючи татарської Орди, що має привести з Криму Яскульський під Животів—і туди «на схід» рушать тоді коронні гетьмани з-під Зборова, а король з посполитим рушенням. 10 тисяч війська з Чарнецким і Маховским посилає він на Литву против Москви. Сподівається ще помочи від Волохів, Мунтян і Венгрієв.

Сам гетьман також дістає вісти, що Татари збираються на Україну; гетьманського посла до сі Криму не пускають, а білгородський бей з нічим відправив післаного до нього сотника brasлавського. Новий хан не доходячи Криму має стати на полях білгородських і там збиратиме всі орди, а Сіауш-баша сімістрійський іде з-за Дунаю. Вже й тепер Татари підпадають під полудневі полки: Чигиринський, Корсунський, Уманський, Brasлавський—богато паробили шкоди.

З огляду на все се гетьман вважає недоцільним далі стояти під Вердичевом, і рішив повертати з московським військом назад, а царя просить прислати більше

¹⁾ Так переказує розмови Ждановича з київськими воеводами царський наказ Ім же з 9 (19) жовтня, Сівського столу стовб. 158 л. л. 661—9: польський король і вся Польща в своїм безвихіднім становищі кочуть піддатися турецькому цареві, а Радивил з Литвою шведському королеві.

²⁾ Про сей мабуть козацький наїзд згадує Голіньський перед здобуттем Смоленська (с. 714): козаки вирубили Острог і кілька хоругов погромили, але як пішли з полоном назад, заступило Ім дорогу військо (польське), вирубало козацький табір (тут якісь помилки, але зміст ясний) і відібрали здобич. Скоро потім козаки взяли Дубно і порубали кілька сот людей, але се мабуть пізніший наїзд, коли козаки погромили полк Гурского—нижче с. 955.

помічне військо, з огляду на тривогу, що підіймається на Україні перед небезпечкою від Ляхів¹⁾. Під'їзд висланий від гетьмана під Луцьк, щоб довідатися щонебудь про Трубецького, не добув там ніяких відомостей про нього, і взагалі ніяких вістей від нього нема. Гетьман за порозумінням з А. Бутурлиним вислав новий під'їзд під коронне військо для вістей, так само в степи кримські і білгородські. В пограничних городах (від Волини) будуть поставлені залоги, а сам гетьман повернувши на полудневу границю буде промишляти проти Татар і Турків²⁾.

Виговський в листі післанім до В. Бутурлина, з тим же Ждановичом, коротко потверджував те що писав гетьман, спеціально що до вістей привезених від бєа білгородського тим браславським сотником, про приготування до походу на Україну і царські городи³⁾. Посилав різні листи одержані останніми часами—від бєа і каймакана турецького, від воеводи Стефана—з запевненнями приязни і порадою далі вести зносини з Ракоцієм⁴⁾; реляції свого кореспондента-розвідчика Остафія Остапатенка з Умани про певне поводження воеводи Стефана, про інтриги його, спільно з воеводою Щербаном і Ракоцієм проти Лунула в Царгороді: задарювання султанських міністрів, щоб його стратили і т. д.⁵⁾.

А. Бутурлин в реляції післаній цареві, мабуть з тим же посольством, теж повторяв цареві приблизно ті самі відомости: гетьман закликав його до себе, розповів йому більше менше те саме, що написав потім цареві 8 н. с. жовтня, і просив написати все се цареві, щоб той прислав більше військо. Сам Хмельницький, з огляду на вісти про Татар, вертає до Чигрина. Але на пораду Бутурлиніа згодився вислати на Поляків миргородського полковника Лисницького, і Бутурлин також післав з ним свого капітана Количева, 8 н. с. жовтня⁶⁾. Що до Радивилового посольства Бутурлин ще перед тим доніс цареві про приїзд Куницького, і похвалявся, що се він намовив гетьмана післати до царя Ждановича з листами Радиви́ла, і гетьман його послухав⁷⁾.

В інструкції даній Ждановичу гетьман доручає йому устно докладніше вяснити небезпеку, яка загрожє Україні з татарської і польської сторони, і необхідність кинути сей навязаний похід під Луцьк та відьїзувати своєї території—особливо полудневого погранича. Се більше менше те саме що пише гетьман в своїм листі, подекуди навіть і ті самі слова⁸⁾. Нове те—що гетьман повіряє цареві своє бажання

1) «А любо то великие смятения в Украинне через неприятелей Ляхов дѣются, однако мы посовѣтовав с А. В. Бутурлиным послали есмо загон—часть войска для взятья вестей под войска ляхские».

2) Грамота з 28 с. с. вересня в «таборі під Крилювцями», з додатковою щидулою, в стовб. 1636 Сибир. приказу, л. 157-166.

3) Тамже л. 222—5. 4) Тамже л. 170—173 і 174—6. 5) Тамже л. 200—8.

6) Тамже л. 148—150. 7) Тамже л. 147.

8) Сибир. приказу ст. 1636 л. 167—9: «Наказ пану Антону Ждановичу, полковнику киевскому, что имѣеть говорить боярам и думнымъ людямъ. и о томъ просити именемъ всего войска Запорожского».

Первие: объявить то, что посылали полковника наволоцкого до Крыму, тогда и до сего времени задержали и не отпускают. Вдругоряд посылали сотника полку Браславского до бѣа белгородского, тогда и оттуль до нас ни с чѣмъ отправили. Которой сотник подлинно то повѣдает, что новой хан крымский не идучи до Крыму на полях Белгородских и Буцацких сталь и тамъ Тагаром крымским, нагайскимъ, белгородскимъ и инымъ всѣмъ сходится вельѣль. Также и Сияуш-паша силистрѣйской через Дунай перевозится на сю сторону

будувати човни для морського походу—для продовження донських операцій очевидно, і просить на се згоди царя. Нарешті порушується інтересна справа: утечі козаків від війська за московську границу. Гетьман просить царського наказу до пограничних воевод, щоб вони тих своєвільників не приймали, а назад повертали, бо вони сильно бунтують людей: тікають не заслужившись перед військом, «набунтовав и начина много воровства», себто кинувши похід, паробивши замішання, попусувавши настрій—викликавши опозицію проти гетьманського правління і старшини¹⁾. Так очевидно треба розуміти рівняючи з сям раніший о місяць лист гетьмана до путивльського воеводи Зюзина в справі таких втікачів:

А сшедшиє с ханомъ крымскимъ просто на Украину итти имѣють, какъ уже под города пограничные Татаровя подбегаючи людемъ обиды чинят. Сего ради остерегаючи мы, чтоб Украины вѣгле пребывали¹⁾, и тѣ неприятели не попустили, —назад с войскомъ к Украине возвращаемся. И вмѣсте с Андрѣемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ на пограничье будемъ. А иные полки, гдѣ не бесстрашно будетъ, тамъ росправимъ для данья отпору тому неприятелю. А естли тѣ неприятеля великими силами на нас наступати будут,—тогда молити Е. Ц. В., чтоб нас большими ратьми своими пособствовал. Понеже что есми от тѣх же неприятелей через семь лѣт Украину боронили, а ныне, сохрани Боже, какого от них испустошения, тогда тѣж бы неприятели ис того тѣшилися. Ныне докуды что будетъ, писали есмо до Шереметева, чтоб он близко нас будучи пособствовал.

Такожде то подлинно, что Турки и Татары какъ на его ц. в-во отвещеваютъ²⁾, также и на нас, і войска готовят, а собрався всеми силами на Украину ударити имѣють. Какъ бо слышимъ³⁾, цесарь турецкий не Оряками мирится, то уж никуда инуды, только на нас вѣлы свои обратитъ. Тогда панъ Антонъ у е. ц. в.-ва и у всѣхъ бояр договариватися имѣеть, чтоб они думали і в то получали, какъ бы Украина цѣла пребывала. Сохрани убо Боже упадку на Украины (1), тогда бы дорога прямиа неприятелю всюды была. А понеже многих умыслов тѣ неприятели на нас выскривают до знѣшения нас, тогда просити имѣеть пан Антонъ е. ц. в.-ва, чтоб нам, войску запорожскому, чолны морские дѣлати повелѣлъ.

А что нѣкоторые казали, не будучи заслужеными, но какъ впрямъ своевольники, побунтовав и много своровав, в слободы е. ц. в.-ва за рубеж уходят—тогда молити е. ц. в.-ва, чтоб грамоты свои розослалъ къ бояромъ, на границах будучимъ, чтоб таковых своевольников не приймали и назад выганяли; тѣ бо своевольники много людей бунтуют (дл. 167—169, те ж саме на дл. 209—211 з дуже незначними одмінами в тексті і без напису на початку).

¹⁾ В царській відповіді гетьманові на посольство Ждановича Сибир., приказу ст. 1636 л. 220—1: «Да полковникъ же Онтон Жданович извещал нашего цар. величества бояром: приказал де ему бити челом... ты гетманъ нашъ, что казаки незаслуженные в войске Запорожскомъ забунтовав и почина многие воровства, убегают в наши, ц. в., слободы,—и чтоб нам, в. г., тѣхъ бунтовниковъ велѣти высылати назад. И о том нашъ указ в украинные наши города къ бояром нашимъ і воеводам посланъ: Которые воры збежали из нашихъ Черкасскихъ городов і вперед от какова воровства учнут бѣгать, а из нашихъ черкасскихъ городов полковники или сотники и атаманъ к нимъ отпишутъ,—и они б бояре наши і воеводы тѣхъ воров ссыкаяя велѣли отдавати в наши черкасские города. А ты б, гетман нашего ц. в., отписал от себя к полковником и к сотником и к атаманомъ и к инымъ урядникомъ,—которые воры, учиня какое воровство, и из наших черкасскихъ городов в украинные города

¹⁾ В иншому спискові: «чтоб Украина вѣгле пребывала» (л. 220).

²⁾ В иншому спискові: «понеже, какъ слышимъ» (л. 211).

³⁾ Себ-то відгрозуються.

«Згідно з присягою ми, гетьман, у всім заховували вірність, і далі заховувати-мемо непероршно. Але тут багато є таких своєвільників і убийців, що наброївши тут або вбивши кого небудь тікають у землю й. цар. вел. Так от і тепер у Гадячу і Веп-рику і в інших городах деякі бунтівники наробивши заколоту (смятенія) і багато лиха, почали виходити до царської землі. Тому пильно просимо тебе післати грамоти у всі пограничні городи і села, до воеводів і приказчиків, аби тих бунтівників (мятежников) і убийців, що приходять без наших листів, ловили, винали, стинали і в неволю брали, а майно забирали на государа.

«Багато тих своєвільників іде також без нашого відому на Тор і там збирається: зволь післати й туди: тих своєвільників знищити, бо то недалеко від в. милости. На се треба уважати, щоб се своєвільство було знищено, і цареві служили вірно; тому ще раз просимо тих своєвільників не пропускати через границю, а з Тору вигнати»¹⁾.

Ясно, що мова йшла не про яких небудь кримінальників, а про бунти і розрухи глибокого, політичного характера, що відбивали в собі тривожні настрої і незадоволення української людности і козацтва. Як жалко, що ми маємо про се так мало і те що маємо—маємо в дубових московських перекладах, так що нелегко навіть відгадати оригінальну фразеологію.

Про становище гетьманського уряду до еміграції взагалі будемо говорити далі.

Як бачимо, вага всього посольства—в бажанню усправедливити перед московським царем, що наказаний козацькому війську похід під Луцьк припиняється і гетьман зводить військо назад. Гетьман і старшина мали всяку підставу гніватися на московський штаб за те що він йому накинув якісь апокрифічні операції, які не спиралися на ніяку реальну підставу й висіли в повітрі. Коли завдання Трубецкого змінено, гетьмана треба було зараз повідомити, і взагалі тримати в курсі всіх подробиць сих операцій, в яких він мав брати участь. Можливо, що цар і його штаб хотіли просто, щоб гетьман робив диверсію на Україні, звязуючи операції коронного війська, але тоді треба було поставити йому виразно се завдання і полішити йому самому детально розробити його на стратегічному полі, котре він знав впергавно, а московський штаб дуже мало, або й зовсім ні. Тим часом йому давали цілком конкретне завдання, обумовлене операціями московського війська в сім напрямі, а в дійности московського війська туди не посілали. Якби то вишло, коли б гетьман справді посунув під Луцьк, повз польське військо, щоб зійтися з Трубецким, і виявилось, що Трубецкого там не було? Але я вище висловив гадку, що гетьман знаючи всю стратегічну обстанову мабуть ні на хвилию не вірив в можливість сього пляну, і всяко отягався від сього походу—так само як не покладався на охорону границь від Татар, доручену Шереметьєву. Московський штаб доказував, що він може безпечно здати охорону України від Татар на Шереметьєва і йти на захід, але гетьман міркував, що Шереметьєв може й здатися для охорони московської границі, але України він не скільки не забезпечує від татарського спустошення.

збежали, и они б в тѣ городы писали к бояром нашимъ и воеводам: кто имя-немъ и от какова воровства збежали. Так же і вперед которые учнут ѡб-гати,—и они б потому ж писали и посылали к бояром нашимъ и воеводам тѣмъ веромъ росписи».

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 77—8, «список» з оригіналу, з Фастова 26 серпня.

але сих міркувань ні він, ні Виговський не вважали за добре висловляти щиро: очевидно, встигли перейти до глибокого переконання, що щирими з Москалями ніколи не треба бути, тому викручувалися різними аргументами—які московському уряду мусіли здаватися непереконуючими і не щирими.

Так уже від самих початків на сім найважливішим пункті—спільної зовнішньої політики, властивого мотиву союзу, чи об'єднання, виявилось непогодження, недовіра, а на московський погляд—«шатость», коли не чиста «измена». Але відомість про сю несубординацію гетьмана наспіла до царя під радісну хвилю здобуття Смоленська, і сі радісні вражіння, і загальна постанова—припинити сьогорічну кампанію знейтралізували неприємні міркування, чи реагування, які могла б викликати иншим разом ся несубординація. Не чекаючи більш ніяких інструкцій від царя, гетьман з Бутурлиним завернув від Бердичова і став під Білою Церквою. Коли саме—не можу сказати; але 22 н. с. жовтня він був уже тут—відси послав до царя в посольстві наказного полковника білоцерківського Янка Кляшу і сотника Михайла Осиповича (чи Осипенка)—з новими язиками приведеними з-під Острога ¹⁾ Сі вісти, привезені останнім під'їздом висланим з-під Бердичова, були, очевидно, головним стимулом для сього посольства: потішити царя сим, хоч невеликим успіхом, і осолодити йому неприємність самовільного повороту козацького війська з походу. В листі до царя що віз сей Клинна гетьман писав: «Виславши до твого цар. вел. Антона Ждановича, ми порадившись з воеводою А. В. Бутурлиним послали були новий загін під війська польські, і він під Луцьком збив полк лядський. Вбито самого полковника Станислава Ёурского, і мало хто живий утік, а котрих взято живцем—декотрих порубали, а декого до нас привели, і вони розповідали перед нами на допиті, що хан присяг Ляхам на братерство і тепер зійшовшись разом, мають вони вдарити на твого царського величества пограничні городи ²⁾. Тому ми—вважаючи на те щоб усі городи твого цар.вел. були цілі, назад завернули з військом Запорізьким і поставили всі полки на границях для охорони від неприятелів, а стольника А. В. Бутурлина—коло Білої Церкви».

При тім гетьман констатував, що козацькі загони були аж за Луцьком, але нде там не було ні слуху про армію Трубецького, ні відомости, де він обертається. Натомість про орди татарські відомости певні, що вони мають зійтися з Ляхами і вдарити на Україну, а посольства козацького з Криму досі назад не відправлено. Від очаківського бей привезено лист, і гетьман вважав за потрібне прислати його цареві. Бей сповіщав гетьмана, що з новим ханом, котрого що-йно виправив від себе до Криму, він мав розмову про його відносини до козаків. Хан заявив бажання підтримати союз і брацтво з козаками, зложеное його братом і попередником, аби тільки козаки розірвали брацтво з Московією: в таким разі всі кримські сили будуть готові на кожного неприятеля гетьманського. Союз Кримців з королем, що на нього скаржився гетьман в своїх листах до бей, нічого не нарушає в сім союзі, бо ж замірне сталося на тім, щоб вони (Поляки, очевидно) не напали на козаків, а козаки на них. Инакше сказавши, Кримці знову висували план спільного походу на Московщину. Гетьман звертав увагу царя на сім залицяння, запевняв його, що ко-

¹⁾ Акти посольства в стовбці 1636 Сибирського-приказу л. 247—280.

²⁾ Тут, за новою віриповіданчою термінологією розумілися українські городи; як звичайно покорочую ріжні етикетальні вирази.

заки сим «прелестям» не вірять, але повторив своє прохання більшого московського війська.

Разом з Клишею він виправив також Грека Юрія Константинова, що приїхав з дорученнями від старця Арсенія, з царгородськими і всякими іншими вістями ¹⁾; ми вже вище познайомилися з ними.

В тихже днях мабуть вислав гетьман посольство до Ракоція—в середині листопада воно було там ²⁾. Кілька день потім, до табору гетьманського, вже в Корсуні мабуть, приїхали посли що були затримані в Криму до приїзду нового хана. і з ними татарський посол Тохтамиш-ага з листами від хана Сефер-агі і Карач-бей. Новий хан виїхавши до Криму в середині жовтня став під Перекопом і тут приймав заяви вірности від б.ів і мурзів. Політичний курс він прийняв той, який йому диктували Сіауш-баша сілістрійський і візир Сефер-газі: союз з Польщею і війна з Московією, і ті бей і мурзи, що так недавно запевняли Хмельницького про свій твердий намір не вважаючи на ніщо далі триматися козаків, не наважилися піднести свою голову против сеї політики ханського дивану. Новий хан загамувавши. фамілійну усобицю Гераїв ³⁾, зайняв сильну позицію, спираючися на партію Сеф-р-газі і твердо продиктував свою політику ⁴⁾. Об'явив її козацькому посольству, що ставилось тут перед ним, і відправив з таким листом до гетьмана:

«Пане гетьмане війська Запорізького, приятелю мій! Відпустилисьмо ваших післанців з Перекопу. Як померлий хан Іслам-герай війшов в союз і браттво з вами, так і я, ставши ханом кримським, хочу бути з вами в приязні. Скоро тільки приїхав до Перекопу, зараз зложив раду з аґами, бейами і всім посольством кримським, і на вій всі призвелили, аби з вами далі також приязнь була, як і досі. Во се правда, що ви нам потрібні, як і ми вам: без нас ви ніщо, але й нам добре з вами бути. Так багато разів ми наступали з вами на неприятелів твоїх, і така присяга була між нами, щоб ми ніколи не розривалися, і не відступали від с.б. І тепер ми так само разом готові йти на всякого неприятеля—тільки з тим ладаєким Москалем ні еднайтесь! Відкиньте від себе Москву, а з нами будьте в приязні: знаєте що ми слова додержали, і коли ви від Москви відлучитесь ⁵⁾, а Поляки схочуть на вас наступати, вони будуть великим неприятелями нам. Але більш того, що вони дотримають слова, що не будуть на вас наступати. Але знайте: коли зломите присягу нам, будете зараз же мати багато неприятелів: Венгри, Мунтяни, Волохи готові зараз йти на вас. Тому звольте бути з нами в згоді і братстві, на всякого неприятеля (нашого) наступати, а ми також готові йти против вашого неприятеля. Тепер же хочемо переконатися в приязні вашій: чи хочете дійсно бути в приязні, себто—відстати від Москви і жити в приятельстві з нами? Тоді коли б вам треба було війська, маємо його зараз на поготові: всі Ногаї, і орди Вільгородські, і ті що стоять на тім боці поблизу вас. Себто коли б Поляки наступали на вас без причини.

¹⁾ Сибир. прик. стовб. 1636 л. 264—271.

²⁾ Мошун Hung. XXIV, с. 486: лист Ракоція з 16 листоп. згадує про приїзд козацьких послів.

³⁾ Смирнов, Крымское ханство с. 562.

⁴⁾ Децю в листування у Кубалі III с. 390 прим. 66.

⁵⁾ В москов. перекладі: «А когда вы не отлучитесь от Москвы», явна помилка.

Дано в Перекопі 8 жовтня 1654. Вам всього добра зичливий Магмет-гирей, хан кримський¹⁾.

Сефер-казі в листі датованім 5 жовтня с. с. виправдувався, що не міг відправити козацьких послів перед приїздом хана, і висловляв побажання, щоб гетьман послухав поради хана: розірвав свої відносини з царем—від котрого не мав і не матиме ніякої користі, а щоб лишився непорушним старий союз козаків з Ордою²⁾. Те саме, тільки в характерніших і яскравіших виразах писав Карач-бей, викручуючися з своїх недавніх обіцянок і запевнень неодмінного братерства:

«Ясновельможний, милостивий пане гетьмане війська Запорізького, до мене многомилостивий пане, приятелю і брате! Його милости панові писареві, також панам полковникам, сотникам, осавулам і всьому війську Запорізькому брацьке поздоровлення! З слів товмача вашого Гулус-казі ми зрозуміли всю правду. Як були ми братами і приятелями вашими, так і тепер того не змінємо. Тільки твоя милість знаєш, що Москва мої неприятели, а ти тепер з Москвою побратався. Я тебе як добрий приятель остерігаю, потім посилаю братерський лист—твоя милість не слухаєш! Яка тобі від Москви буде користь? Вони в лаптях ходять. А ви з нами живете, і ми завжди готові до приятельства (з вами). За для вас із Поляками побраталися. Коли з королівської сторони буде яка небудь причина, ми з королем братерство розірвемо і до вас на поміч підемо. Коли ви маєте таке сильне військо і хан вам помагає—чого вам боятися? Ми ж і заставців польських задля вас узяли, щоб на вас ніхто не наступав. Ти слухай хана, а більше не слухай нікого! Як би тобі була якась кривда, ми всі готові одноконно йти. Кинь! Я твій мил. добрий брат і злого тобі—ви знаєте—не бажаю! Що я тобі бажаю, нехай на мою голову буде. Тільки доконче Москви відступіть!»³⁾.

На жаль, не маємо ближчих відомостей про переговори. В своїм звідомленню про татарське посольство висланим цареві 3 н. с. листопада гетьман каже, що він негайно відправив «з нічим» як ханського посла, так і посла сілістрійського баші, що теж прислав свого посла «з прелестю». Зробив се, аби не давати їм з своєї сторони якої небудь «вини», себто приводу для порушення договору. З того мусів міркувати, що відповіді були дані ухильчиві, можливо заспокоюючі. Але тим не менше гетьман і його дорадники ясно здавали собі справу, що се був ультиматум, і так гідно і достойно постигизовали відповідь ханові, що повів назад ага Тохтамиш:

«З листу в. ханської милости, як і з слів посольства зрозуміли ми, що хочеш триматися брацтва як і покійний Іслам-герай. Ми тому дуже раді з усім військом Запорізьким, але дивує нас, що в. хан. м. кажеш, аби нам відступити від царя московського. Се не можливо—так як в. х. м., думаємо, нічого злого не замишляєш

¹⁾ Московський переклад з польського тексту, присланого від гетьмана цареві з Тургеневим—Акты Ю. З. Р. XIV. с. 115—7. Кубаля (III с. 390) помилково називає сей лист виставленим 9 с. с. листопаду, замість жовтня і висланим до царя 8 грудня—він був висланий цареві 10 с. с. листопада. Каже, що маємо польські оригінали—не каже ближче де. Не зовсім ясно, чи сей ханський лист і так само листи Сефер-казі і Карач-бей привіз козацький посол, чи Тохтамиш; та се не так важно—бо приїхали вони мабуть разом.

²⁾ Сибир. приказу ст. 1636 л. 291—2.

³⁾ Тамже л. 293—4.

на цесаря турецького¹⁾. А що в. х. м. у листі своїм додаєш: коли ми не відступимо від московського царя, то задумав на нас обернути Угрів, Мунтян і Волохів, а сам разом з Ляхами хочеш пудопити наші краї, то ми то почувши назад повернули і з усім військом Запорізьким чекаємо на границях приятнішого листу в. х. мил. Не даємо найменшої причини до розірвання приязни—бо пам'ятаємо добре, що бог за зламання присяги карає суворо—як суворо колись скарав за кривоприсягу кор. Володислава, що присягнувши на вічну приязнь цесареві турецькому і пірвавши з усім військом під Варною марно загинув. Міркуючи се, ми щоб не стягнути гніва божого, ламати присяги жадним чином ані можемо ані хочемо. Не шукаючи ніякої причини до порушення приязни будемо благати бога за нашу справедливу справу, і кожному неприятеливі нашому, стоячи на границях наших, будемо давати відправу і готові за се вмирати. А бог всемогучий боронитиме кожного справедливого, а несправедливого віддасть пимстою. Що ж в. х. м. заповідає нам Угрів, Мунтян, Волохів і велику силу Кримську—ми на те не вважаємо. Покладаємо надію не в великості війська царя московського, ні в силі війська Запоровького, тільки в богу єдиному, що в момент нищить великі війська, коли вони супротивляються його волі святий.

«Сподівались ми инакшого від в. хан. м., на підставі листів і з устної заяви посла баші сімістрійського, що свідчив нам ласку цесаря турецького і неодмінну зичливість в. хан. мил. Так инакше діяться—а все через обопільних наших неприятеливі. Розсуди сам, в. х. м., з панамі агами, беями і всіми муразами, що слушніше було, не маючися обіцянками обопільних неприятеливі наших зіставитися в братерстві з нами, як жили ми сім літ, вкупі їли хліб і сіль зложивши приязнь ще в небіжчиком славної пам'яті Тугай-бесм. Годилося б і тепер в. х. м. прислати до нас когось гідного на потвердження вічної приязни між нами. Ми того з охотою чекаємо на границях наших і бажаємо того, щоб не тільки ми, але й по нас наступники наші в часах потомних з того тішитися могли. Знай то, в. х. м., що Поляки не тільки Німців, але й інших чужоземців багато на нас підняли, ми ж хоч маємо тільки частину війська держави нашої²⁾ і зичливіх нам союзників, нашої присяги по-вік зламати не хочемо³⁾. Аби тільки в. х. м. хотів зіставити в братерстві з нами! В таких разі посланця свого посилає як найскорше. Ширше розповість тобі про все посол твій Тохтамыш ага, ми ж себе поручаємо при тім зичливій приязни в. х. м. Дано в Корсуні 29 октября 1654. Вашої х. мил. у всім зичливі слуги В. Хмельницький гетьман війська Запорізького⁴⁾».

Розуміється, на се братерство в таких обставинах надій було мало, і коли військо Запорізьке не хотіло розривати з Московією, то мусіло готовитися до війни неминучої і негайної. Так гетьман і писав цареві, висилаючи з Корсуни 3 н. с. листопада Богдана Кондратенка з товаришами:

¹⁾ Так як підданство хана султанові не перешкоджає союзові з козаками, так хан не повинен жадати, щоб задля сього союзу козаки стали неприятеливі московського царя.

²⁾ *Czesc wojska naszego państwa*. Цікавий, бо рідкий вираз.

³⁾ Не зовсім ясно, присягу з ким не хочуть козаки ламати? мабуть з Московією?

⁴⁾ Пам'ятники III ч. 32, «з рукописи Щорсівської бібліотеки». На жаль без усяких пояснень. Дата 29 октября не зовсім правдоподібна, ледви чи могла тут бути дата нового стилю, для старого стилю вона запізна, зараз нижче бачимо, що 24 жовтня с. с. гетьман повідомляв царя, що він уже відправив ханського посла.

«Як у попередніх грамотах наших повідомляли ми твоє царське величество про замисли неприятельські, так і тепер даємо знати з певних відомостей, що посланиші, задержані досі в Криму, після триходу до Криму нового хана Магмет-герая від нього відпущені, і свого посла Тохтамиша-агу він прислав, з тим щоб ми від твого цар. вел. відлучились, а з ним брацтво заприсягли і були разом по давньому, а як того не зробимо, обіцяє на нас наступати з ордами Кримськими» і т. д.

Гетьман повторяє, що з тих причин кинув похід на Волинь і вивів полки на полудневу границю, просить царя написати до Шереметьєва й інших пограничних воеводів, щоб за відомістю від гетьмана йому помагали, а на Україну прислати 15 до 20 тис. московського війська. Повторює також прохання дозволити робити човни—«бо як Ляхи-неприятели шукають на нас ріжних способів, так і нам треба промишляти, щоб їм не дати потіху». Подає новини, що Татари перейшли Бог на Пещанім Броді. Під'їзд Браславського полку ходивши під польський обоз, зловив товариша Глинського, котрого гетьман посилав цареві живцем для допиту, таксамо православного шляхтича Радула Ластовецького, що добровільно передався до козаків¹⁾.

В інструкції Кондратенкові доручалось перед усім представити Москві татарську небезпеку—ілюструючи листами візира і Карабей²⁾. Гетьман вислав посольство до мунтянського господаря—ще 1 вересня, і до князя семигородського—але від них нема вісти, і щоб довідатися про своє посольство писав він недавно до господаря молдавського. Той сам боїться наступу і хоче замкнутися в Сучаві. На них нема надії. Про Поляків Ластовецький оповідає, що на пилипівські заговіни конче хочуть наступати на Україну і з тими козаками, що їм піддадуться, воювати дальші городи³⁾.

¹⁾ Сибир. приказу стовб. 1636 л. 285—290. З пізніших записок довідуємось, що в тім же часі ходив під'їзд з Києва горі Припеттю, дійшов до Петрикова; петриківські міщане прийняли їх з парадом, присягли цареві, і непускаючися далі, під'їзд з сям маленьким тріумфом повернувся назад, а до царя вислано «з сеунчом» героя свого походу, кн. К. Волконского—Акты Ю. З. Р. XV с. 290—1.

²⁾ Сі листи в інструкції послам наказано віддати до рук В. В. Бутурлина, щоб він їх підніс цареві: правдоподібно, Виговський пильнував, щоб царські справи переходили через руки «приятеля».

³⁾ На устному допиті 3 (13) грудня перед В. Бутурлиним і Л. Лопухиним сей Ластовецький розповів: гетьман Потоцький і Лядцкоровський все літо стояли під Зборовим і в Підгайцях, але війська—хоч в компутах зазначається з 20 тисяч, при гетьманах було тисячі 4, і то лицарського, бойового люду було небогато, решта люди плохі, не бойці. «Коли козаки погромили Гурского» під Острогом, «то гетьманське військо стало тікати з-під Зборова, тільки сторожа багато затримала. А за чотири тижні до Пилипівки (коло 25 жовтня н. с.) гетьмани пішли на Камінець під Тернопіль, і розіслали універсали по городах, де військо було на лежах, аби сходилося до них під Тернопіль, і як військо збереться, гетьмани хочуть ударити на козацькі городи: на Ставище і Умань. До хана після погрому Гурского гетьмани з-під Зборова післили на семи возах грошей, сукна й иншого краму через Волоську землю на Хотин: просять прислати за ті гроші війська тисяч з 20. З волоським, мунтянським і угорським князем уставлено так, що зійшовшиися під Хотином вони разом з Татарами підуть просто відти на Ставище і Умань—двома військами, щоб відразу ударити на козаків великим військом. Котрі козаки будуть до них передаватись, тим показувати ласку, щоб привабити і приєднати всі до себе, а тоді з'єднатися разом і йти на Московські городи.—Сибир. прик. ст. 1636 л. 300—4.

Потрібне московське військо—але послы мають представити цареві, щоб московським войкам заборовено було брати людей в полон «в городах наших черкасских і пограничных»—«не так як погани не дай боже»—«аби чернь, побачивши таку тяготу не стала остерігатися, не заблюлася» (Москви і гетьмана, себто), коли (неприятелі) почнуть наступати і людей манити («прельщати») на свій бік. «Бо ми для того під високу руку й. цар. вел. піддалися, щоб чернь почувала себе безечною» (безстрашно перебувала)¹⁾.

Разом з сим після гетьман нове посольство на Дін—того ж самого Лукіяна Сухину, з товаришами, 9 чоловіка, повідомляючи про небезпечний оборот, що взяди кримські справи після доносного посольства, що приходило літом. Тоді Кримські й Ногайські орди свідчили своє бажання бути в бранстві з козаками, а тепер

¹⁾ «Наказ послом нашимъ до е. ц. в. Первые: пришедши съ листомъ говорить то: Божією милостию, в. г-рю (цар. титул) Богдан Хмельницкіи гетманъ со всѣмъ войскомъ вашею ц. в. запорожскимъ до лица земли, яко вѣрныя подданные, челомъ быют и листъ отдают. А когда будет е. ц. величество спрашивать о здоровье пана гетмана і всего войска,—отвѣцати: бож. мил. и твоимъ в. г. (цар. титул) счастьемъ,—всѣхъ отъхали есмь здорово.

«А если будут спрашивать любо предъ царемъ его милостию или в приказе о какіе вѣдомости, говорити: Листы бѣвѣвъ, агонъ татарскихъ, которые прислали до пана гетмана—а листы тѣ чрез нас пресылают, что изволь ваша царская милость не тѣхъ листов татарских обо всемъ выразумѣть—неприяныя великую татарскую, что до нас ханъ в всѣ бѣи и аги ищутъ: когда от твоего ц. в. не отлучимся, имѣють всѣми силами снися с Венграми, Мутьянами и иными на нас наступать. А Татаровя, приготова себѣ запасов на 2 мѣсяца на Пещаной Брод через Буг перешли.

«А что послалъ его милость, нанъ гетманъ посланцовъ своихъ до господаря мутьянского еще 1-го дня сентября, тогда до сего времени нѣт и про них не слышать. Также и до венгерского послали есмь, и до сего времени про нихъ не слышать. Тогда есмь вскоре уже ныне послали листъ до господаря волоского, чтоб намъ дал знать о тѣхъ послах наших, естли задержаны, понеже какъ вѣдомость имѣвет (1), что и господарь волоскіи из Ясъ совсѣмъ вывозился і в Сочаве запертися имѣет.

«О чолнах докладывати его ц. в.-ва: укажетъ ли на море чолны готовить, понеже писано і в листу о томъ до е. ц. в. и Турки подлинно на войну готовятца; листы татарские посылаю, которые отдайте до рук Василью Васильевичу и просити, чтоб ц. в.-ву поднесъ.

«По взятю въ языех Глинского, передался до нас добровольно Радуль Ластовецкіи, который прежде на Украине жывал, он же и казака старинного Велебневского тамъ въ неволе будущего от Ляховъ вывел, который совешенно пространнее словесно, что тѣ неприятели мыслят, о всемъ исповѣсть. Той же Ластовецкіи сказывал, что Ляхи на пришлые заговейна одиолчичо снися с Татары на Украину ударити имѣють, понеже какъ слышел, что Ляхи ни о чемъ не пекутца, только чтоб Украину извовать. А Ляхи то сказывают, что когда придемъ в Украину, и естли казаки передаватися станут, тогда имѣють с тѣми и иныхъ воевати.

«Бити челом имѣють послы наши его царскому величеству усердно, чтоб нам войска своего с 15 или зъ 20.000 на помочъ прислать.

«И о том его царскому величеству послы наши извѣстити имѣють, чтоб полону ратные люди его царского величества в городах наших Черкасскихъ и пограничныхъ не имали, не такъ какъ поганые. Сохрани убо боже, когда Ляхи наступати будут и прельщати имут, чтоб увидя такие тяготы чернь не заблюлася. Понеже для того есмь под высокую и крѣпкую руку его царского величества поддалися, чтоб чернь безстрашно перебувала»—л. 295—9.

новий хан ставить свій ультіматум, і всі ті відомости, які приходять до Запорізького війська потверджують, що хан спільно з Поляками і Турками готує наступ на Україну і на московські городи. Гетьман супроти сього просить Донське військо приготувати новий морський похід на Крим більший від попереднього: «далеко більше як 30 човнів»¹⁾, і чекати указу від царя і вісти від гетьмана, щоб іти ними на Татар. Також писати до Калмиків і підняти їх до походу на Крим.—Донці відписали потім, що вони се зробили ще з-літа²⁾.

З царської ставки йшла в тім часі царська грамота гетьманові післана з Сомченком 14 (24) жовтня. Цар сповіщав його, що постановив на зиму припинити кампанію, вінчану підданнем Смоленська в перших днях жовтня н. с.: він обсаджує Смоленськ й інші здобуті міста залогами на зиму, а все инше військо зводить назад, щоб поновити війну в Литві на весну, і так само гетьманові наказує з військом козацьким і з відділом А. Вутурлина «из Польши отойти ж—чтоб в осеннее время ратных людей не изнурить», а бути готовим з усім військом Запорозьким на весну. Тоді ж на весну і Шереметьєв з своїм військом прийде в поміч гетьманові, щоб разом з ним промишляти над неприятелем. Трубецкой же—се аж тепер цар спромігся пояснити³⁾—не пішов в заповіджений похід під Луцьк тому що затримався під Мстиславлем, здобуваючи його, а потім рушив на нього Радивил, і Трубецкой мав з ним битву під Шепелевичами, а погромивши його тут, здобував Шклов. З-під Шклова пішов був просто на Луцьк, але в дорозі довідалися, що Ляхи зібралися в Горах, і відти нападають на московське військо, отже замість Луцьку повернув він назад під Гори і т. д., взагалі замість іти на захід пішов на схід, і чомусь про все се не було своєчасно дано знати гетьманові, щоб він не напоревся на коронне військо. По сих плутаних поясненнях цар повторив свій наказ: «з усім військом з Польщі відійти, а війську проголосити царський указ: всім на весну бути готовими»⁴⁾.

Се стояло в звязку з загальним припиненням операцій на білоруським фронті. Справа ся була обговорена з Золотаренком, коли він приїздив по інструкції до царської ставки під Смоленськом при кінці вересня н. ст., під час переговорів залоги і меншанців Смоленська про підданне, і подбав про ласку царську. Привів у дарунку цареві бурого коня в уборі, з парою пістолів, мабуть і ті трофеї привіз, що обіцяв—

¹⁾ «противу тѣх его государевых неприятелей Турокъ и Татар крымских и ногайских готовили б мы струги на Крым—горазно больше тритцати стругов», так переповідають зміст гетьманського листу Донці відписуючи гетьманові.

²⁾ Грамота від Донського війська до Хмельницького мабуть 5 грудня—Малор. справи б. архиву загран. справ, 1654 № 36, нумеровані. Донці, відправляючи Сухию й товаришів, відписують гетьманові і своїм звичаєм при тім докладно повторяють зміст гетьманського листа. Посольство Сухині прийшло на Дін 18 (28) листопада.

³⁾ Тиждень перед тим, 17 н. с. жовтня, за кілька днів до приїзду Сомченка, поїхав з ставки царський дворянин Тургенев з звітним про підданне цареві Смоленська і з поясненнями, чому Трубецкой не пішов в заповіджену експедицію під Луцьк—коли б про се гетьман спитав (про сюмісію далі). В листі післанім з Сомченком, цар уважав потрібним пояснити сей інцидент з огляду що гетьман в листі з 16 (25) вересня, привезенім Сомченком, підчеркував се, що ні від Трубецкого ні про Трубецкого він не має ніяких відомостей (вище с. 948). ⁴⁾ Сибир. приказу № 1636 л. 129—136.

хоч про них нема згадки в московським протоколі прийняття ¹⁾. 29 н. с. вересня представлявся цареві, і потім подав на письмі свої статті. Се були перед усім жалі на Поклонського—що мабуть перед усім і погнали «наказного сіверського гетьмана» до царської ставки. Золотаренко скаржився, що Поклонський обмовляє Запорізьке військо перед царем і боярами, ніби то воно пустошить церкви і православних людей, що присягли цареві. Безчестить його нечестними словами. На ті місточка і села, що піддаються під протекцію Запорізького війська («спросять у військо Запорізького людей ддя безпечности свого здоровья») він посилає своїх людей, і ті бють запорізьких козаків, а людей що їм піддалися, карають на смерть або розгоняють. Золотаренковим післанцям до царя, в переїзді через Могилів не дають ні кватир, ні корму, а безчестять. Могилівським купцям, що хотіли б у ріжних справах їздити до запорізького табору, Поклонський заборонив се під карою смерти; велів відбирати товар куплений у тім таборі ²⁾, навіть коли якийсь його власний сотник став просити щоб він тих купців не кривдив, він їх хотів скарати на смерть, «так що вони до боку нашого прихилилися поневоді».

Супроти сього всього Золотаренко просив царя взагалі заборонити Поклонському, як людині в війську Запорізьким не заслужений, мішатися до козацьких справ, і не забороняти приставати до війська Запорізького всім хто того побажає «в Білоруси, в Могилеві і в волости Могилівській» ³⁾.

Московський уряд до сього прохання поставився не дуже прихильно. Дозволив їздити в козацький табор могилівським купцям, і навіть харчі збирати на Запорізьке військо в Могилівським повіті. Але приймати до війська людей з Могилева, Могилівського повіту не дозволив, мотивуючи тим, що «Могилів з повітом добив чолом цареві». Се значило, що поширення козацького режіму в краях московської окупації цар собі взагалі не бажав. Се була серйозна остоорога яка дуже обгострювала козацько-московські відносини.

Далі Золотаренко просив указу на зимованне Запорізькому війську, де має пробувати,—бо війська розпускати йому не можна. Се треба так, очевидно, розуміти, що він просив царської згоди на те, щоб йому зістатися на зимівлю в окунованій території, і на се була царська згода. Цар велів самому Золотаренкові бути в Бихові, а війську в повітах Бихівських і Могилівських, тільки щоб під карою смерти заборонено нічого крім провіанту не брати і насильства ніякого не чинити. На проханне Золотаренка, щоб дано було щось на одержу «на військових слуг: пушкарів, пушкарських помішників, стаєдників, ковалів, кожемаяк і тележників, що при гарматах простійно пробувають», цар велів дати по 2 рублі кожному, 5 бочок пороху і корогву царську, котрої прохав Золотаренко.

Так само дано прихильні резолюції на його прохання, щоб цар «похвалив їх службу в своїй грамоті до гетьмана В. Хмельницького» та щоб видав грамоти до козаків. Одну до тих що лишались на Сіверщині дома, «ранені чи здорові», аби без усяких відмовлянь, «коли хочуть вільности військові мати», ішли до них (Золотаренка) і до війська Запорізького під Кричів. Другу до тих козаків що стояли на Білоруси: «наказати їм суворо, аби йому, гетьманові, були послужні і ніякої своєволи не чинили»⁴⁾.

¹⁾ Акты XIV с. 163—6.

²⁾ «Товаром» сим була мабуть перед усім козацька здобича, награблена в околиці, і се могло бути приводом для заборони.

³⁾ Акты XIV с. 167—170, див. вище с. 936. ⁴⁾ Акты XIV с. 170—2.

На наш погляд се було дуже нетактовне прохання. Золотаренко понижав авторитет і престиж своєї влади, прослячи у царя такого її підкріплення, тим більше що й так здійснив її доволі твердо. Але очевидно він того не відчував.

Нарешті сповнено й прохання, що на останок запис Іван Ничипорович, «гетьман наказний війська Запорізького»—«о місто Ватурин зо всіма волостями до того міста належачими»: «Государ пожалував: велів йому то містечко дати в усім приналежними вигодами і селами, і на те грамоту дати—щоб володіти йому, його жінці й дітям»¹⁾.

Також ніжинські міщани при сій okazji занесли цареві прохання. Понерше—щоб цар розглянув королівські надання Ніжину і велів видати «з тих королівських грамот своїм государеві грамоти на маєтности, зібравши все разом в одній грамоті,—бо досі «за королівськими привілеями володіли вони всякими вигодами в Ніжині окремо», порознь. По друге—щоб забезпечив їх від надуживань підводами—тому що за часів нинішньої війни у них, міщан ніжинських, «без наказу гетьманського і всього посольства» (!) брали у них силоміць багато провіанту і підвод, і різні інші тягари накладали.

Цар велів видати місту Ніжину грамоту в потвердження королівських привілеїв на віір того як видано міщанам перяславським, і другою грамотою докладно означено, хто має право домогатися підвод і кормів від ніжинської громади²⁾.

Таким чином царський уряд, загалом беручи, поставився до Золотаренка і його війська досить прихильно. 7 п. с. жовтня царь дав йому цроцальну авдієнцію. Думний дяк Лопухин сказав промову від імени царя: «За нашим указом був в службі з нашим військом Запорозьким ти, гетьман наш наказний,—нам служив, против неприятелів стояв, городи здобув і під нашу високу руку привів і приїхав до нас, вел. государя. Ми тебе жалували, веліли намші очі бачити і службу твою похваляємо. За твою службу веліли тобі дати в маєтность Ватурин з усякими вигодами і селами до нього належачими і дати на то грамоту. Та ще жалуємо тобі 4 сорока соболев. Ти ж, наш гетьмане, бачучи нашу превелику ласку, тим більше служи нам і против неприятеля нашого стій. А тепер ми веліли тобі далі бути під Виховом, і промишляти над Виховим, скільки тобі бог pomoже. А як дасть біг—здобудеш Вихів, веліли ми тобі зямувати з військом в Старім і Новім Вихові, а провіант і пашу збирати в Вихівським і Могилівським повіті»³⁾.

Крім того Золотаренко одержав на відправі великий срібний кубок. Судя Мужилівський дістав сорок соболев і пару гарніших; писар, осавул, сотник Ів. Ворсук і 13 значніших козаків теж дістали соболев, відповідно ранзі; інші 166 козаків одержали по золотому.

На жаль, не знаємо що одержав протопоп Максим, що урачив царя на сім відпуску красномовною орацією, і полав її на письмі «зрукою бреною». Величав царя за те, що велься він збирати «синів руських злохитрієм лядським розігнаних», нагадував жалісний занепад Києва і Чернигова—де «храми камяні, предивним майстерством здвижені, а тепер поруйновані, тільки на сльози та тугу руським людям стоять».

«А що скажу про землю Львівську, Подільську, Покутську, Підгородську (!), Поліську, Вілоруську та їх широкі князівства, славні городи, де за держави вели-

¹⁾ Тамже с. 172—3.

²⁾ Тамже с. 181—4. ³⁾ Тамже с. 172—3.

ких князів руських не тільки велике множество людей руських, але й благочестя як крия процвітало, а храми господні як зорі небо, так землю Руську прикрашали? Тепер же прекрасні храми господні від безбожних Ляхів і Литви на людські костели, на уніяцьку безбожність, на еретичі збори, на корчми, шинки і хліви німій худобі з великим жалем людей руських обернені. Рабам же господнім гим щоне тільки православно в святу східню церкву хочуть вірувати, але преславним іменем руським називатися,—тим сором і наруга, кайдани, вязниці, рани і безчестя велике і нещаслиме—і т. д.

В красномовних виразах оратор накликав царя вирвати Малу Русь, істинну землю Руську, східне дідицтво царське як загублену драхму віднайти, як загублене ягня з зубів хижих звірів вирвати, як хору оздоровити, півмертву оживити і т. д.

Копії сей промови він підніс очевидно ріжним високим протекторам—вони заховалися в московських архивах¹⁾.

До гетьмана Хмельницького виписано грамоту, де похвалялася служба гетьмана наказного і його брата Василя, що служить з Вас. Пет. Шереметьєвим; згадувалося надання за сю цінну службу Батурина²⁾. До полковників, осавулів, сотників і всього війська Запорізького полку наказного гетьмана Івана Золотаренка виставлено такий обіжник:

Веліли ми гетьманові нашому наказному Ів. Золотаренкові нинішню зиму зимувати в Бихові. А вам усім наказали ми бути з ним, а по поживу їздити в повіті Старо і Ново-Бихівський та Могилівський. Дозволили брати по селах поживу людську і кіньську стільки щоб ситим бути, а зайвих кормів не брати і селянам ніякої шкоди і грабіжу не робити—аби селянам і повітовим людям ніякої кривди не було. І як до вас ся грамота прийде, ви б полковники і т. д.—все військо, яке тепер з гетьманом наказним (пробуває) і ті що виїхали з війська, ранені чи здорові, та живуть по домах своїх,—ви їдте назад з старшиною своєю на нашу царську службу і зимуйте в Бихівським та Могилівським повіті (повторення попереднього). Повітів не пустощіть, селян не розгаляйте, живіть в повітах обережно, без свевільства, в послушности наказному гетьманові у всім. Заборону зробіть війську під карою смерті, щоб ніхто ніде ніякого лиха не чинив. Коли ж хто нашу заповідь переступить і вчинить в повіті насильство, грабіж або вбійство, або гетьманові нашому буде непослушний і свевільний, ми таких людей за їх злі вчинки і самовільство веліли гетьманові нашому наказному без милосердя карати смертю—аби видачі таке й інші не важилися того чинити і на добрих і лицарських людей безчестя не стягали³⁾.

Остання фраза показує, що грамота складалася з участю Золотаренкової канцелярії. Наскільки ці грамоти були йому дійсно потрібні, нам тяжко судити. Але вони обидві—і грамота гетьманові і сей обіжник, з ініціативи самого старшини, творили дуже неприємні з становища української державности і військової автономії прецеденти царського мішання до внутрішніх військових справ, се я вже зазначив.

Вернувшись до свого табору, Золотаренко звернувся до царя з проханням повернути назад частину війська вислану під Витебськ з його братом. Він вказував

¹⁾ Акты XIV с. 178 прим.

²⁾ Акты XIV с. 171—2.

³⁾ Акты XIV с. 179—181 (дещо скорочую).

на те що неприятельські сили громадаються під Бобруйськом, язики заповідають наступ литовських гетьманів—«а ми, військо Запорізьке, розділене—одно тут, а друге під Витебськом на службі в. цар. вел., і через сей розділ військо не може справно вести діло—як то кажуть: розріжненими і упертими кіньми зде плуг оре». Прохав також прислати московської піхоти зо 2 тисячі—на страх неприятелів: «ми їх здорове (московських вояків) на свої руки беремо, і рівно з ними голови наші будемо класти». Також пороху й гармати до стріляння запальними кулями—«саби ми могли тих розорителів нашої православної віри запалити з їх городом—бо город деревляний, доми дуже великі і густі, розумний і научений чоловік зможе їх спалити відразу». Заразом одначе висловляв побоювання, чи вдасться йому тут утриматися, під неприятельським натиском, після того як Москва зводила своїх людей з лінії Дніпра. «Стоймо під городом неприятелів в. цар. вел., наче змію держучи за пазухою, і безнастанно її остерігаючись, а також і інших (неприятелів), про котрих знаємо певно, що не загаються на нас прийти»¹⁾.

Цар сповнив всі бажання що до витебського козацького відділу—велів Василя Золотаренка відтіль відправити, але своєї піхоти під Бихів післати не рішився: мовляв невідомо, чи зможе Золотаренко її у себе прогодувати—нехай наперед про се напише. Велів післати пороху 70 пудів, і соли 500 пудів—котрої теж Золотаренко просив, а про «огненну гармату» щось промовчав.

Се прохання соли дає доволі цікаву побутову рису: «Котра сіль приходила з Покуття, ту Ляхи затримали. Друга з Волох—ту Волохи затримали. Третя з Запоріжжя—та за трудною переправою через пороги і перешкодами татарськими доходити не може»¹⁾.

Так тяжко відбивалася зatoryна війна і викликані нею політичні ускладнення на українській економіці.

¹⁾ Акты Москов. госуд. II с. 385. ²⁾ Тамже.

ПАНОРАМА ТОГОЧАСНОЇ УКРАЇНИ. ЗАГИБІЛЬ БРАСЛАВЩИНИ, ДРІЖИПІЛЬСЬКА КАМΠΑНІЯ ТА ІІ ЕПІЛЮГ (СІЧЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ 1655).

Подорож через Україну патріярха Макарія і записки його сина. Що він чув про визволення України; патос визволення. Загальні враження українського побуту; порівняння з Московщиною. Гетьман. Київські враження. Менші міста: Умань, Богуслав, Трипільє, Прилука, Густиня, Переяслав, Чернин. Деяко з московської переписи Білоцерківського і Ніжинського полку. Загибель Браславщини: Жовтневий наступ Поляки на Поділля, облога Буші, наступ на Браслав, різдвяний спочинок. Заходи гетьмана коло московської помочи, кункаторство Шереметьєва і звільнення гетьмана, посольство Андрієвца, листи до Шереметьєва, посольства Тургенєва і Матвєєва, прихід Шереметьєва. Польські новорічні операції, різня в Демківці і прихід орди до Полянк, наступ на Умань і вісти про Хмельницького. Облога Ожматова і битва на Дріжиполі, уступлення козацького війська, польські плани виступлення Київщини, Татари не згоджуються наступати. Прихід головної орди. Постощення. Побояса і Подністрия в лютий-березні. Татари виходять. «Запропашена Браславщина». Стриманість козацького уряду. Дипломатичні зносини, заходи Порти коло поладження відносин між козаками і Кримом. Вовній пляни гетьмана. Посольство до царя Москаленка і Ясєжа Яковенка; вісти привезені від іздами в лютий-березні. Царські обіцянки привезені Москаленком і посольство Єлмятенка; вісти про турецьке посольство, прохання щоб цар пропустив шведського посла, Данила Калугєра. Лист Тишкевича і посольство Ракоція. Ситуація на польським фронті. Московська обструкція зносинам з Швецією, прихід Данила і посольство Бурмія, Москва завертає Данила. Невдоволення в Москві в Білоруській окупації; листи Поклонського і Василєвича; посольство до Хмельницького по митрополита. З'їзд у Київ в 20-х днях червня і білоцерківські конференції в поч. липня; марш на захід.

Сей рік—переломовий в політичнім життю, дає нам особливу нагоду приглянутися нашій країні в сім переломовім моменті завдяки переїздові через Україну Антіохійського патріярха Макарія, описаного його сином архидияконом Павлом. З тих десятків і сотень чужоземців, що звідували коли небудь Україну і вважали потрібним щось записати з своїх вражень і пригод, ніоден не дав такої яскравої, летальної, переповненої побутовими матеріялами записи як сей молодий Араб. Подорож його батька-патріярха до Москви по милостиню, для визволення з довгів своєї убогої патріярхії, була першим виїздом в широкий світ, де сей малочлений провінціяльний клирик мав нагоду познайомитися з грецько-візантійським світом. В його пережитках турецьких часів, і з західною цивілізацією—принаймі в тих відблисках, які розходилися від неї в землях балканських і східнесловянських, і нарешті з великим східнесловянським морем: Україною і Московщиною, що йому прийшлося дібачі переїхати від Дністра до Великого Новгороду. На Україні за першим разом він пробув 40 день, від 10 червня до 20 липня с. с. 1654 р. Потім ще, вертаючися в 1656 р., пробув на Українській землі трохи навіть довше, від 14 червня до 15 серпня, але головне значення має перший переїзд. З незвичайною вражливістю й безпосередністю свіжого, незагромадженого знаннями і досвідом інтелекту, з жад-

ністю майже дикуна—ловить Павло і зафіксує в своїх споминах вражіння—не викривлені якою небудь літературною рутинною—не маючи претенсій піклуватися ні ерудицією ні блискучим стилем, захоплений бажанням переказати землякам можливо докладно всі ті чуда і дива, котрі його господь сподобив побачити в тім православному океані—подібно як наш ігумен Даниїл Руської землі п'ять віків перед тим побожно, і з такою ж скрупульозністю записував чуда і дива Святої землі¹⁾. Для бідного Араба-християнина, привичаючого бачити свою православну церкву, її віру і традицію в бідних останках, майже без сліду затоптаних турецьким пануванням,—чимсь неймовірним, фантастичним, казковим мусіла здаватися православна державність, православна багаточисельність, незвичайно високе становище православної церкви як державної, богаство її ієрархії і головніших установ, пієтизм для її ієрархії, для її приписів і обрядів, суворий риторизм в їх виконанню. На його батьківщині, як звичайно в таких умовах поневолення, мимоволі відчувалося, що православні знижаються до виконування православних обрядів—роблять ласку предківській традиції, виявляючи деякий пієтизм своїй понижений і підупалий церкві,—тим часом як на Україні, а ще більше на Москвіщині відчувався грізний—не тільки моральний але й юридичний примус шлього виконування релігійних і обрядових вимог.

Все се автор-підорожник розуміється в особливо яскравих формах побачив аж на Москвіщині, і якби він побував на Україні, занурившись в московській стихії перед тим на два цілі роки, так як се йому довелося,—богато з вражін українського життя пройшло б у його свідомості мабуть більше поверховно: воно здалось би йому слабим відблиском московського православ'я. Але на щасте—Україну він побачив наперед, і прийняв вражіння східно-слов'янського життя в українській формі з особливою свіжістю і безпосередністю, вона відбилася в нім незвичайно глибоко—так що стали мірилом для всього дальшого, і хоч як скромно потім виглядали в його уяві ці українські явища в порівнянню з грандіозними перспективами московськими,

¹⁾ На жаль треба сказати, що при всій своїй незвичайній цінності сей твір далеко не так добре обслідуваний як він того варт. Його рукописна традиція слаба, хоча твір був видимо популярний. Першою стала відома копія датована 1765 р., придбана в поч. XIX в. в Алеппо гр. Гілфордом і передана до Британського музею. В pp. 1829—1836 Ф. Белфор (Belfour) випустив її англійський переклад п. з. *The travels of Macarius, patriarch of Antioch, written by his attendant archdeacon Paul of Aleppo*—переклад з деякими скороченнями і різними помилками (їх старався виправити де Сасі в статтях, що в міру виходу перекладу друкувалися в *Journal des Savants*). Арабський текст лишився невиданим, і сама рукопись десь зникла з Британського музею. Потім стала відома друга рукопись, датована 1700 роком: в 1840—50-х pp. вона була в Дамаску, і тут з неї зроблено було 3 копії для різних заказників в Росії: одна з них, 1847 р., опинилася потім в бібліотеці міністерства закорд. справ (т. зв. Учебного отделения в Петербурзі), друга—1849 р., замовлена звісним візантистом Порфирієм Успенским еп. чигиринським—в Петерб. Публічній Бібліотеці; третя—1859 р. в московськ. Архиві Мин. Загран. справ. Арабський же оригінал зник; як згадаються—пропав підчас погрому православних в Дамаску 1860 року, і після сього не вдалося знайти ніде якогось нового кодекса. Ак. Кримському удалось придбати в 1896 р. неповний, скорочений арабський текст, як він його датує—середини XVIII в.; всі ж силкування російського перекладчика Г. Муркоса, приуроченого Араба, місцевого чоловіка, що спеціально їздив шукати кодексів сього твору в 1890-х роках, не привели до нічого.

все же те що він побачив гарного, симпатичного, корисного на Україні, не страшило і пізніше своєї вартості в його уяві. Коли культурні засоби України побідили в його очах після того як він побачив нагромаджене в Москві, і згадуючи, як колись заїмпонували йому «вози книг у київських воеводів», він потім завважає не без зневаги: «але що Київ в порівнянні з Москвою!»¹⁾,—то з другого боку виїхавши з Московщини назад на Україну, він записує такі характеристичні міркування з приводу свого нічлігу під сям скромним Київом:

«Сеї ночі ми спали на березі (Дніпра) в повнім задоволенню й спокою. Во від тої хвилі як ми побачили Печерський монастир—як він здалі блистів своїми банями, і до нас долетіли нахощі сих квітучих земель, душі наші затрипотіли від радості. Серця наші розкрились і ми висловили свою подяку Богові. Сі два роки в Московщині замок висів на сернях наших, а розум був стиснений і пригнічений до останнього. Во в тій (Московській) землі віхто не може себе почувати скільки небудь свободним або задоволеним—хіба прирощені її мешканці. Всякий же инший, як і ми—хоч би став володарем цілої країни, ніколи не перестане бентежитися в своїм духу і тривожитися в своїм серці. Навпаки, країна козаків була немов би нашою власною країною, а її мешканці нашими добрими приятелями і людьми до нас подібними»²⁾.

Таким чином довгий час неповний і часто недокладний переклад Белфора був єдиним джерелом, з котрого черпалися відомости Павла з Алепа; видання було мало приступне, і мало використовувалося. В московських «Чтеніях» 1875 р. почався був його російський переклад, але припинився. В «Трудах» київської дух. академії 1876 р. був надрукований огляд цілого Павлового твору зроблений Оболенським. Окремі виривки друкувалися в Київських Епархіальних Відомостях 1873 р. і в «Сборнике материалов по истории Киева» 1874 р. Нарешті в московських Чтеніях за рр. 1896—1900 з'явився новий російський переклад, зроблений згаданим уже Г. Муркосом, лектором московського орієнталістичного інститута (т. зв. Лаазаревського), антиохійським Арабом—вихованцем московської академії. Окрема відбитка його під заголовком: «Путешествіе антиохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVIII вѣка, описанное его сыномъ, архидіакономъ Павломъ Алексинъмъ», вийшла в 5 випусках, Москва 1896—1900 р. Основою для цього перекладу послужила московська копія 1859 р.; перекладчик порівняв з нею також петербурзькі копії, але вони не дали йому нічого цінного, бо списані були з того самого арабського дамаського тексту. Лондонської ж копії відшукати не вдалось і російський перекладчик міг доповнити свій переклад тільки з белфорового перекладу (лондонський текст був ширший від московсько-дамаського). Не можучи добути лондонської копії Муркос не рішився приступити і до видання арабського оригіналу.

Нижче я цитую сей переклад Муркоса, римські цифри означають випуски його відбитки, арабські числа—се сторінки II випуску, присвяченого Україні 1654 року.

Варіанти скороченого тексту, знайденого ак. Кримським я цитую за перекладом Т. Кезми, зробленого при катедрі арабо-іранської філології Всеукр. Ак. Науки нею мину ласково уділеню.

Актовий московський матеріал про подоріж патр. Макарія зібраний в московських Чтеніях 1906 р. кн. 4.

¹⁾ II с. 137.

²⁾ IV с. 185. Але справедливість вимагає сказати, що автор міг тут мати на гадці також і спеціальне трактування в Московщині приїзжих

З другої сторони як представник віками поневоленого народу він незвичайно живо відчув красу сеї героїчної доби в життю Українського народу: патос революцій, народнього повстання, боротьби за визволення, повної жертв, самовідречення й ідеалізму. Тим часом як не тільки для Поляків і тих хто дивилися через їх призму, але й для Мусульман і для Москалів (хоча з політики вони підтримували козаків) і козаки і взагалі українські маси були все таки не більше як збунтовані невільники—не вважачи на всі акти героїзму, військового хисту і т. д.,—для сього малокультурного Араба се були носії найвищих людських прикмет, борці за найдорожчі кожній людині мрії визволення. Він з насолодою дихав сим повітрям свободи, відчуваючи весь трагізм сього нетрівкого баянсування між її вживанням і розплатою смертю за неї і всіми иншими страхами війни і неволі. Його завваження на тему сього щастя визволення і тих жертв якими воно купувалося пераз дивують тонким відчуванням, так що воно глибоко вражає сучасного читача. Навіть в українській літературі ми не знаходимо такого безпосереднього ентузіазму; нічого подібного до кислих рефлексій якого небудь «Самовидця» що незадоволено рахує шибки, розбиті під час сього великого пожару. В наївних записках Павла ми наче чуємо голоси тих безпосередніх учасників, котрих він розшитував, і вони передавали йому в таких безперечно новищених, дещо екзальтованих, перебільшених виразах і свою огиду до старої неволі, котру вони скинули, і радість свободи окуплену от-такими страшними гекатомбами. Церковні, узько-конфесійні ноти, подекуди підчеркнені ним, не повинні перешкоджати нам відчутти сеї основний тон.

«Який се благословенний нарід! Яка се благословенна країна»—записує він переїхавши через многострадальну Браславщину, в антракті між двома польськими руйнівними наступами: великоднім 1654 р. і новорічним 1655. «Велика її вартість у тім, що в ній нема зовсім чужовірців («ні Ляха ні Жидка!»—вертенної драми)—а тільки чисто православні: вірні й побожні! Щасливі наші очі, тим що вони бачили, уха наші тим що вони чули, і серця наші—тою радістю і захопленням, що вони пережили. Бувши колись у неволі, сі козаки живуть тепер у radoцax, веселоцax і свободі. Вони набудували соборних церков. Спорудили велеліпні ікони, святі іконостаси, хрещаті хоругви. Церкви—одні одної краці, як ми вже казали. Іконостаси, рами, ікони—одни одних гарніші і ліпші. Навіть по селах церкви одна одної красніші. Люди почали явно, ще з більшим завзяттям вихвалити свою віру. Ще з більшим запалом

зі Сходу духовних осіб. Редактуючи свої записи, він записує при першій в'їзді своїм до Московщини такі пізніші свої досвідчення: «Досвідні люди казали нам: хто хоче скоротити своє життя на 15 років, нехай їде в край Москалія, поживе там як аскет, безнастанно себе обмежуючи, читаючи молитви і встаючи опівночі. Він мусить кинути жарти, сміх і свободу, бо Москалі ставлять при архиреях і монастирях наглядачів, і ті пильнують усіх приїзжих в день і в ночи, через шпари в дверях дивляться, чи вони провадять час смиренно в мовчанню, пості, молитві, чи піячать, забавляються грою, жартують, посміваються чи сваряться. А як тільки помітять за ким небудь хоч великий хоч малий проступок, зараз засилають в край п'їтми, з котрого не можна ні втікти, ні вернутись ні вирятуватись: засилають на Сибір—добувати там соболів, сірих білок, чорних лисів і горностаїв»—II с. 101. Автор признає що таку підозріливість заслужили самі приїзжі Греки своєю безсоромною поведінкою. Але незалежно від того весь склад московського життя очевидно пригнітив бідного Араба до крайности.

стали вчитися, читати, співати гарним церковним співом. І вони варті (сього щастя). Бо в життю задовольняються дуже малим: Цять що дасться і одягаються в що трапиться» (с. 28).

В центрі сеї вивільної епопеї, в тих оповіданнях, які довелося почути Павлові в офіційних козацьких кругах, стояла, розуміється, особа гетьмана. Він переказує, з деяким присмаком народньої поезії і легенди, те що йому оповідали:

«Його імя Іхміль (Хмель). Яке гарне імя. Самі Ляхи назвали так його—вони приложили до нього сю назву рослини¹⁾. Зимом вона засихає і йде на паливо, а коли наступає весна, на Великдень, вона пускає парости і підіймається. Тож вони й прирівняли до неї Хмеля. Бо він на час посту припинає війну і битви, кладе меч а і провадить спокійне життє у себе дома. Тоді приходять сі безбожники (Ляхи). руйнують і убивають—до самого Великодня. Він же сидить тихо, аж прийде Великдень. Тоді він підіймається; до нього збирається 500 тисяч воєків—борнів за православному віру, що жертвуючи собою воюють з любови до Бога, а не з бажання плати або яких небудь инших користей. Хміль може похвалитися сим перед царями всеї землі, що у нього більше як 500 тисяч воєків, і вони служать зжабедної плати. На його поклик вони приходять йому в поміч з власним запасом їжі і всього потрібного, і від Великодня до великих заговин (до великого посту) вони мешкають в степах, в розлуці з жінками і дітьми, в повздержности і повній чистоті. Так вони живуть з року на рік! Який се благословенний нарід, який многолюдний! Яка православна віра, яка велика! Скільки тисяч їх побито, скільки тисяч забрали в полон Татари—і вони ще мають таке велике множество війська.

«Але скільки ж і Ляхів побили козакі!—сотні тисяч, із жінками і дітьми, не лишивши жодного. Ми здалека бачили палати їх вельмож і правителів в їх фортецах—такі високі вони. Хто розглядає їх і входить до середини, не може не захопитись їх красою і урядженем, їх печами вищими від кпнаржів, що служили для розпалювання огню зимою. Тепер сі палаци стоять в руїнах, безлюдні прибіжища собак і свиней. І нарід єврейський і вірменський винищено до решти. Гарні дома, крамниці і заїзди їх стали пристановищем диких звірів—бо Хміль (дай йому боже довгого віку!) заволодівши сими многолюдними містами, цілком винищив усяку чужу людність, і тепер сю країну замешкують самі православні козакі» (21).

Історія визволення, подвиги Хмельницького, сучасний устрій козацького війська і «Козацької землі» дуже інтересували автора, і як він каже (36)—збиранню і перевірянню відомостей про се він присвятив багато часу: «скільки ночей просидів я над записуваннем сього, не дбаючи про відпочинок», завважає він. Як людина слабо обізнана з місцевими умовами, з історією Східної Європи, і взагалі науково не підготована, він при тім багато наплутав. Але все таки в його оповіданнях до

¹⁾ Перед тим читаємо: «Його імя Іхміль і так назвав його попередній польський король, в додаток до його власного ймення; се на їх мові значить—проворний» (II с. 6). Се повторяється і тут (я*пропустив)—так що автор дає два пояснення: Хміль значить проворного чоловіка і заразом се імя рослини, котра нагадує звичай козацького гетьмана. Я упускаю опис хмелю, поданий при тім, але він виглядає як парафраза або відгомін звісної пісні: «Чи не той то хміль, що на тичині веться, Чи не той то Хмельницький, що з Ляхами бється?»

волі ясно відбиваються обриси ходячих між козаками і духовенством—тими верствами серед яких він обертався—ув'язень і оповідань про сю українську революцію, і тому інтересно приглянутись їм і промацати в них отсі сучасні балачки не знеохочуючись їх найвно—циничними формами.

Вихідним пунктом сих оповідань, цілком зрозуміло, являється київська держава Володимира Великого; але вона, видимо, не інтересувала автора—в своїй книзі він кілька разів згадує її, але тільки побіжно. Татарська доба на Україні також не відбивається в його оповіданню. Київську державу нищать Ляхи, войовничі палідники «із земель Франкських»—снарід що не має рівного що до гордості і нижи. Репрезентантами його в уяві Павла—себто його оповідачів: козаків і духовних, являються маїпати. Завоювавши землю козаків вони володіли великими землями, так що мали по 10 і по 100 тисяч свого війська. Король у них не мав ніякого значіння: вони вибирали на сей уряд чужоземця і призначали йому замлі для утримання, але без їх згоди король нічого не може робити; на те вони й беруть королів з чужоземців, щоб вони не могли стати дідичними володарями і не прийшли до сили. З підвладним козацьким народом маїпати поводитися немилосердно. Насамперед, не задовольнячись даниною що сі піддані їм давали, вони стали віддавати їх у власть Євреїв і Вірмен, і ті не спивались ні перед якими насильствами над ними самими, їх жінками і доньками,—так що бувши колись панами і володарями козаки «стали рабами проклятих Євреїв»¹⁾).

Далі, Ляхи скасували сорок-тисячне козацьке військо, що стерігло край від Татар. Нарешті—вони стали нищити православну віру і через своїх єзуїтів-єзідів²⁾ силували козаків до папської віри. Сорок літ тому вони понищили всі православні церкви, перевели священство, а митрополита з одинадцяттю єпископами спалили на залізних штабах (легенда про Наливайка перенесена на єрархію). Десять літ пізши на чолі козаків стали три брати; вони погромили польське військо, поставили в Київі монастир і за поміччю патріарха Теофана, що переїздив через їх землю (як бачимо—історія Сагайдачного і ним фундованого брацтва)—відновили на Україні єрархію. Але Ляхи отруїли тих братів і знищили їх військо³⁾. Тоді після довгих страждань від «проклятих Ляхів»⁴⁾ прийшов гнів божий на сих насильників і—бог підняв на

¹⁾ Про Євреїв-рандарів Павлові, очевидно, довелося наслухатися багато, але він не постарався зібрати разом сих оповідань, і тільки натякає на них по ріжних місцях. Напр. згадує про великі оплати за тавра, чи печати, що побирали з переїзжих на Україні «прокляті Євреї» «що розпоряджали тими що приїздили і від'їздили й чинили їм ріжні утиски» (II с. 113). Див. також нижче його оповідання про Євреїв-коршмарів—с. 979.

²⁾ Се гра слів: малоазійські єзиди-дуалісти вважаються слугами сатани. Муркос догадувався, що сі три брати—провідники козацьких повстань: може Наливайко, Павлюк і Острианин. Але цілком ясно, що Павло оповідає про Сагайдачного, а його брацька фундація (Павло каже що Брацький монастир Українці називали «Сайташки»—с. 78) дала йому привід заступити єдиного Сагайдачного кількома братами і перенести його діла на сих апокрифічних братів. Чому саме трьох? се або звичайне епічне число—три брати, або вплив оповідання про старих київських фундаторів Кия з братами (хоч сеї легенди Павло не згадує виразно).

⁴⁾ «Чому я називаю їх проклятими? поясняє він поред тим (II с. 2)—тому що вони показували себе більш нікчемними і лихими ніж лукавці-погани: мучили християн і задумували знищити саме імя православних. Нехай сохра-

них свого вірного слугу Хмеля, «щоб визволити свій вибраний нарід від лядської неволі».

Мішаючи події останніх років з початками повстання, Павло представляє справу так, що з початку Хмель шукав помочи у волозького і мунтянського господаря, але вони не то що не помогли, а видали його плани Ляхам і Туркам. Не схотів помагати бунтівникові й московський цар. Тоді змовився з «Зиновієм котрого він прозвав Хмелем», його приятель, король польський—щоб він підняв повстання, а король помагатиме йому своїм військом, щоб винищити у Лядській землі всіх панів і правити самовластно. Тоді Хмель вийхав з сином Тимофієм на Січ—«до козаків на острові», а порозумівшися з ними, вдався до хана: лишив у нього сина в заставі, а дістав татарську орду в поміч, за такою умовою: «земля і здобич нам, а бранці вам». Коли Хмельницький з Татарами з'явився на Україні, козаки повстали, а Хмель хитрим підступом погромив лядське військо. Пани не могли протиставити йому, бо кожний хотів на власну руку боронити свою землю, без чужої небудь помочи. Король потайки порозумівався з ним, щоб їх знищити, але вони довідалися про се й отруїли його; теж замшлялися і на Хмеля, і для того замирилися з ним щоб приспати його увагу, але нічого не могли поробити з ним. Козаки за той час заволоділи всім краєм і винищили в нім весь рід Ляхів, Вірмен і Євреїв.

Так стояла справа до останньої Жванецької війни; коли Ляхи підкупили хава і він зрадив, Хмель знов удався до московського царя, і сим разом завдяки посередництву патріярха цар згодився взяти його під свою владу, заддя православної віри. Післяв Хмелеві і старшині кафтани «і надав йому титул князя з огляду на вагу його держави»¹⁾. Послав ультиматум королеві, але поки йшли наради і переговори, «сі негідники»—польські пани, знаючи, що козаки ніколи не беруться до зброї в великому пості, панали того року під сам Великдень на 70 до 80 місточок в землі козаків—головно на те щоб докучити цареві, котрому в опіку віддалися козаки»²⁾.

Робили при тім незвичайні звірства: не тільки побивали всіх, кого запонали—навіть дітей-немовлят, але розпорювали животи вагітним жінкам. Наброївши такого втікли назад, так що військо Хмеля захопило і знищило тільки арієргард, «і з ним одного з єзуїтів, що підбивав їх на се»³⁾. Потім козаки напали на лядські місточка

иць господь во віки царство Турків—бо вони беруть харач і не мішаються до справ віри. Але сі прокляті незадовольнилися тим, що брали харач і десятину з Христових братів, а тримали їх у неволі і віддавали у власть ворогів Христа—немилосердних Євреїв. Не тільки забороняли ставити їм церкви і проганяли правовірних священників, але чинили насильства над їх побожними і чесним жінками і доньками. Бог видячи їх пиху, лукавство і нелюдськість до братів-християн, наслав на них свого вірного слугу, і раба Хмеля, і той відомстив їм—знишив їх пиху» (с. 3).

¹⁾ Порівняти далі (II с. 157) очевидно пізнішу приписку: московська династія звалася «князі», вона веде свій початок з Риму; кождий монарх з цього роду звався «князем»; также назвали вони і Хмеля.

²⁾ Про польське віроломство супроти козаків Павло згадує й потім у Москві, при нагоді наступу Радивила на Могилів: «Колі Хмель перематав і збирався їх знищити, вони (Поляки) давали йому тверду присягу, і він ставав до них ласкавим і пускав їх, вони ж ламали присягу і йшли на нього новою війською» (III с. 118).

³⁾ Пор. вище оповідання про взятого в неволю чанеляна Потоцького.

і вибили кого захопили, в пімсту за се. А цар довідавшись і страшно розгнівавшись на Ляхів за те що вони змішали кров сих мучеників з кровю Христа, в передень його розпяття, постановив воювати Ляхів і з 500-тисячною армією рушив на Смоленськ, піславши крім того Хмельницькому в поміч 90 тис., а 300 тис. з одним боярином (Шереметьєвим) поставив на границі татарської землі (всі цифри, як бачимо, сильно перебільшені).

Павлові з Макарієм, переїхавши Дністер під Рашковим, 20 п. с. червня 1654 р. довелось переїздити через сі місця, де погостили того року на Великдень Ляхи з Волохами—в районі Пюбежа. На кожнім кроці приходилось їм бачити сліди спустошення і чути оповідання про польські езекуції. Переїхавши Соболівку, вони побачили в Степанівці попалені церкви—«бо се містечко з числа тих, що повоювали Ляхи на Великдень: людей побили, а містечко спалили». Потім вони переїхали через містечко «Явбаз» (так транскрибує його назву перекладчик—вказуючи на Обовівку)¹⁾—тут замок і всі укріплення згоріли в великодню ніч, але гарна церква заціліла. «Тому що се був добре укріплений город, сюди збіглися мешканці сусідніх місточок, але невірні обложили і перемогли сих людей, що не гідні були відборонитися; тоді кинулись на них і всіх порубали, так що вони стали причасниками христовим мукам; тисячі було таких, і навколо було ще чотири великих місточка, що мали таку саму долю» (19). Далі переїхали містечко Талалаївку, з котрим Ляхи зробили те саме. За ним Оробівка—«укріплення спалені, але трохи людей лишилось; наші серця рвалися з причини сеї пригоди—але вони вийшли стрінути як звичайно і привели нас до великої церкви св. Михайла. В козальській землі ми ще не бачили такої високої і величавої церкви, з її п'ятьма банями. Її опасань вся точена, а двіниця над ворітьми також має ажурну галерею». Мешканці які заціліли просили патріярха посвятити церкву, «бо прокляті Ляхи входили до неї, рубали ікони і знечестили церкву; тому від Великодня й досі в ній не було служби—чекали владыки щоб їм посвятив—патріярх зараз же посвятив воду і висвятив церкву» (с. 21).

«Так людям і не вдалося потішитися сею новою церквою», завважає автор. «Ми богато плакали над тисячами мучеників, побитих сими безбожними й обманцями в сих 40 чи 50 місточках, яких 70 чи 80 тисяч душ. От невірні й нечисті люди! от немилосердні серця! Чим завинили жінки, дівчата, діти і немовлята, аби їх убивати? Коли маєте відвагу—ідіть воювати з їх головою, що наробив з вас сміху цілому світові, побивши ваших панів і князів, знищивши ваших героїв і смільців і віддавши вас на зневагу і глузування. Його імя Хмель!» (20).

Тут і далі по цілій Украйні Павла вражала маса вдів і сиріт. «Ми помітили в сій країні, себто у козаків,—записує він на початку оповідання про подоріжжя через Украйну, «несчисленну силу вдів і сиріт—тому що відколи повстав гетьман Хмель і до нинішнього часу не починалися страшенні війни. Протягом цілого року, вечерами, як зайде сонце, сироти ходять по всіх хатах: хором співають гімни пресвятей діві, приемним голосом, що захоплює душі. Сей голосний спів чути здалека. Скінчивши спів вони отримують з того дому (де співали) в дарунок гроші, хліб, або иншу страву і взагалі все потрібне для їх прожитку підчас учення. Через се більшість сиріт письменні, і взагалі скількість письменних дуже зросла, відколи

¹⁾ Треба пам'ятати, що транскрипція арабської графіки в назвах лише дуже багато місця сумнівам.

настав Хмель і визволивши сей край, звільнивши сі мільйони православних з кормиги ворогів їх віри, проклятих Ляхів» (2).

Приїхавши після Рашкова до Дмитрашкова, Павло так описує зустріч: «Проїхавши дві великі мли, ми над вечір приїхали до иншого города званого Дмитрашково. Коли вїхали з горба в простору долину, нас зустріла чимала юрба з міста і помогла нашим підводам виїхати на гору, де стоїть те місто. Тут тисячі (!) мешкалців виїшли нам на зустріч. Перед усім сім священиків з семи церков сього міста, з корогами і свічками, далі старшина і військо. Коли ся процесія наближалася, наш владика патріарх шануючи хрести й образи зміз з візка. Як звичайно, ми одягли на нього мантию і стали наоколо з відповідною пошаною. Потім як він процідував ікони і хрести і благословив усіх, вони пішли наперед під голосний хоролий спів, від которого хиталася гора і долина, особливо від співу хлопців. Вийшовши на гору і пройшовши міську браму, ми побачили на вулицях великі тисячі чоловіків і жінок—таку силу, що здивувалися їх множеству! Коли наш патріарх проходив повз них, вони падали перед ним на землю і лишалися так поки він не минав їх—тоді тільки вставали. Ми не могли вийти з диву особливо від такого множення дітей всяких літ, що сипалися немов морський пісок. При тім бачили в сім благословеннім народі побожність і страх божий, просто на прочуд. Так ми дійшли до церкви св. Дмитрія. Нас впровадили до неї і протопоп відправив молебень¹⁾. Нашому патріархові піднесли святу воду, він покропив церкву і тих, що стояли найближче, а потім синнув і на всю решту. Після того вони з співом і свічками пішли знову перед нами, до дому протопопа, де нас заквартирували. Ввечері діти сироти знову ходили, співаючи гімни; їх спів, тишив і захоплював душі, а пренімні голоси приводили до здивування» (4).

Переїхавши Україну Павло записує: «Знай що в козацькім краю в кожному місті і в кожному селі побудовані доми для мешкання бідаків і сиріт—при кінці мосту, або на краю міста. Знадвору на них повішано багато ікон. Хто туди заходить, дає їм на боже—не так як у краю Молдаван і Волохів, де (старці) ходять по церквах і своєю многолюдністю не дають людям молитись. В козацькій стороні бідаків так багато, що тільки бог оден їх знає; здебільшого се діти-сироти. Ходять голі, так що найтвердіше серце розривається побачивши їх. Кожного разу як ми до них приступали, вони тисячами збиралися наоколо нас за датком. Наш владика-патріарх дуже жалувал їх, і нас дивувало, що вони так бідують живучи за часів Хмеля коли панує справедливість. Яково ж те було їм за Ляхів, як ті брали від кожної душі по 10 грошей на місяць» (с. 94).

Але коли таким чином все нагадувало на кождому кроці про криваві гекатомби, що складалися безнастанно в боротьбі за визволення, про сей неустинний кривавий потік що плив через Україну, забираючи з року на рік найбільш активну, найбільш цінну частину людности,—заразом вражав сих чужоземців незвичайно сильний приріст людности невражаючи на такі тяжкі й тривожні умови життя. Ся форсовна продукція людського матеріалу на потреби визвольної боротьби викликала у сих чужинців подив і тугу:

¹⁾ Скорочую всім звісний його зміст, з поминанням царської родини, присутнього патріарха і митрополита. Архидиякон взагалі дуже багато уділяє місця обрядовим подробицям, близьким його фахові; але нам нема інтересу на них спинятись.

«Знай, що в домах сеї країни ми бачили силу людей, худоби і птахів і дуже дивувалися, як у них того всього багато. В кожній хаті побачили ми, читачу, по 10 і більше дітей, з білим волоссям на голові—так що ми за сю білість називали їх дідами. Вони старші одно від другого одним роком, і так ідуть драбинкою—на великий наш прочуд. Діти виходили з хат дивитися на нас—але ще більше милувалися ми ними! Побачив би, як з краю стоїть найстарше, коло нього менше о п'ять, і так далі все нижчі та нижчі до найменшого з другого краю. Най буде благословенний їх творець—що сказати про сеї благословенний нарід? За сі роки в походах побито їх сотки тисяч. Тисячі забрали їх в полон Татари. Пошести вони давніше не знали, але в сіх роках вона вибухла і серед них, забрала сотні тисяч до райських садів. А проте вони многолюдні як мурашки, і більш нечисленні ніж зорі. Подумати, що жінка у них родить 3—4 дитини нараз¹⁾. Але певніше те що нам говорили (инші)—що в сім краю нема жодної неплодної жінки. Се вже річ очевидна, для кожного безсумнівна і провірена» (31).

На іншій місці читаємо: «Кожне місто і містечко в козацькій землі богате на людей, а особливо на маленьких дітей. Кожде місто має мабуть 40, 50 тисяч людей, і ще більше. Але дітей більше як трави. І всі вмють читати, навіть сироти! Вдів і сиріт у сім краю множество. Чоловіків побито в безнастанних війнах. Але у них гарний звичай: дітей своїх вони женять замолоду, і через те їх більше як зір на небі і піску на морі» (51).

Неважаючи на неустанні кровопускання полуднева Україна, котрою переїздив автор, як бачимо, здавалася йому сильно залюдненою, добре загосподареною і упорядкованою, так само надніпрянська і задніпрянська. Він пише, переїзжаючи через Побожє: «Всі сі містечка лежать недалеко одно від одного. Так воно і по всій козацькій землі. Яка се благословенна країна! Не пройдеши віддалення такого як між Адепо і Тушан-ханом (з годину дороги), як здибаш на дорозі 10, 8 або хоч 5 сіл—се на самим великим шляху, а направо і наліво від них—без числа! Кожде місто має потрібні дерев'яні стіни, добре утримані. Зовнішня закриває приступ кінноті. Потім, в середині, ще дві лінії стін з ровами між ними. Неодмінно єсть замок з гарматами,—так що коли неприятель переможе і перейде всі три лінії стін, люди ще можуть утікти до замку і там боронитись» (с. 18).

На іншій місці читаємо таке загальне пояснення: Лядська держава складалася з трьох частин. Одна та що зайняв і відібрав від них гетьман Зиновій; вона має довжини на місяць дороги, і стільки ж впоперек; вона вся повна мешканців, фортець і укріплень, як гранатове яблуко. Друга частина та що Ляхи держать і тепер. А третю, середню—гетьман спустошив цілком: спалив її городи і села, вирубував чоловіків, а більша частина людности стала татарськими бранцями. Вона стала порожнім стеном—гранницею між гетьманом і Ляхами, на кілька день дороги (с. 35).

¹⁾ В тексті Муркоса: «жінка буває вагітна три і чотири рази до року і кожного разу родить разом 3—4 дітей». Хоч автор, як бачимо, сам уважає сю демографію перебільшеною, але правдоподібно, що сеї порід 3—4 рази на рік стався через те що якийсь переписувач не зрозумів отсих слів, що українські жінки раз-у-раз родять по 3—4 дітей. В рукописи акад. Кримського нема ні одного ні друг го, тут просто: «Оповідали нам, що в сій країні нема жодної неплодної жінки, а щорозу вони родять, і то без ускликх болів—завдяки гарному повітрю і воді» (с. 55). Мабуть пізніша, виправлена редакція.

Козацька Україна й її устрій описується в таких виразах:

«Знай, що у Хмеля тепер 18 полковників, себто банів. Кожен править богатяма городами і кріпостями, з нечисленною силою мешканців. Між ними єсть 4 або 5 таких що мають під своєю владою 40, 50, 60 містечок, а обовязаного до служби війська 60, 50, 40 тисяч. Найменший має 30—40 містечок і 30—20 тисяч війська. Нижчі чином мають по 20 містечок і менше, а війська тисяч 20 і нижче. Всі ці тисячі збираються в похід до Хмеля, разом більше 500 тисяч. Вони вивчені досвідчені в усяких военных штуках, а коло 100 тисяч при гетьмані—(дособливо) хоробрі козаки, зручні в військовій їзді. Ті воюки давніше були простими селянам, без усякого военного досвіду, але поволі вивчилися; сі ж юнаки в дитинства вчилися їзді, стрільбі з рушниць і луків, і відвазі. Треба знати, що всі сі воюки не отримують ніякої платні, але сіють збіжа скільки хочуть, потім жнуть і збирають, і ніхто не бере з них десятини ні чогось такого: вони свободні від усього. Та й усі піддані козацького краю живуть так: не знають податків, ні харачу ні десятини. Хмель тільки віддає в оренду орендарям всі митні оплати купців на границях своєї держави, та приходи з меду, пива і горілки за 100 динарів (червоних). Сього йому стає на видаток на цілий рік, і більше він не бере нічого» (36).

Ентузіястичні відзиви Павла про козацьку відвагу та военну штуку, і спеціально про Тимоша Хмельниченка, що йому здавався ідеалом козацького юнацтва, ми вже бачили вище (так само М. Костина—хоч як неприхильного козацької інтервенції)¹⁾. Я відложив до цього місця загальні уваги Павла про козацький обичай: «Козаки сильні на війні, ніколи не уступають і не тікають²⁾. Вони великі митці в будові таборів—сному вони навчилися за останні два роки від Поляків (!). Їх табори—се насинані з землі шапці: їх силпють наоколо війська, аби ніхто не міг напасти на козаків несподівано. Кожен має свою охорону³⁾—яму в землі. Ставши на ноги вони стріляють з рушниць: випускають свій набій, а коли стріляє неприятель, ховаються в ямах, і жодна куля їх не влучить: самі влучають, а в них не влучають. Житте провадять дуже мізерне, в походах задовольняються незвичайно малим: крім житнього сухаря і води не знають нічого. Нема у них ні шатрів, ні гарної одежі. І при тім витривалі вони дуже» (I с. 92).

Не вважаючи на те, що народня енергія мусіла бути скуплена перед усім коло оборони, могутня динаміка життя і будівництва відчувалась і в інших сферах життя: в економіці і культурі. Про се ми мало чуємо в інших джерелах, але сей маловчений Араб умів в повній мірі се відчути і передав свої вражіння в доволі примітивній і неглибокій, але виразистій і навіть яскравій формі. Не тільки руйнувалися старі форми феодальної неволі, але будувалися й нові, свободніші форми життя. З правдивим, істно-революційним патосом аленський архидиякон говорить про могутні пориви життя, що розгорталися під подувами новоздобутої свободи після довговікового поневолення. Те що для всяких статочних представників старого режиму було одною руїною, оргією розбещеної черни, в оповіданнях сього чужесторонця встає як чудесна епопея будівництва, праці, освіти, культури. Розуміється, як у людини церковної—в центрі його образу стоїть будівництво цер-

¹⁾ Вище с. 514—6, 541, 543, 582—3.

²⁾ Се пишлось під вражінням першого наступу Тимоша.

³⁾ Мусюєт пише: свій окремиий табор.

ковне. Воно таки й дійсно грало таку домінуючу роль, тому що справді повстання окривалося прапором віри. Архидиякон се брав за чисту монету, не стараючись дошукватися, що фактично містилося під тим релігійним прапором. Але поруч чистої церковщини: будування церков, споруджуваннє іконостасів, дзвонів, риз і сосудів, малювання і різблення образів і т. д.,—що справді стояло в центрі тодішнього культурного руху,—він підчеркує й розмах господарчий, і будову міст, і розвій шкіль, опіку над молодіжю—над сиротами спеціально, і весь підвищений, твердий творчий тон життя.

Ми бачили вище його панеїрику сьому визволеному народові, що з здобутої свободи, з завойованих достатків зробив такий благородний вжиток: замість провадити час в ліноцях і розкошах, він обмежує себе в своїх фізичних потребах, але все обертає на культурні добра в тодішнім розумінню і на будову нових церков, спорядження ікон і малювил, плеканнє церковного співу, поширення шкіль: освіти. Подібні, дрібніші риси розсіяні по різних місцях опису:

«Починаючи від сього міста і по всій країні Руській, себто Козацькій»—записує Павло, вступивши на Українську землю—«ми помітили прегарну рису, що викликала в нас подив: всі вони, з невеликими виїмками,—навіть більшість їх жінок і доньок уміють читати, знають порядок церковних відправ і церковний спів! Священники вчать сиріт і не лишають їх блукати невігласами по улицах» (с. 2).

«Коли ся країна, завважає він одного разу—була в руках Ляхів, то 20—30—40, навіть 50 місточок були володіннем одного пана (бея), а козаки були його підданими, або краще сказати—невільниками. Їх примушували працювати день і ніч над будовою укріплень, копаннєм ровів і ставів для води, корчуваннєм лісу. Коли ж запанував гетьман Зиновій Хміль—дай боже йому довгого віку!—то вони одержали всі права і всю власть над тим, над чим мусіли працювати і страждати в неволі» (с. 19).

Ліси використовували Ляхи на скріплення своєї сили—завважає він иншим разом: вони вживали їх на будову своїх укріплень городів і домів. Тепер козаки, заволівши краєм, ділять землю між собою, вирубують ліси, випалюють коріннє і засівають землю збіжем (15).

З приводу церков, похваляючи їх гарну будову, великі розміри, богате і смаковите внутрішнє урядження, автор завважає, що все се церкви нові, збудовані за панування гетьмана Зиновія Хміля (16). Він потверджує тим загальну характеристику, подану вище, і її потверджують також і инші звістки, з инших джерел, що говорять про дуже енергійні заходи коло церковного будівництва старшини й козацьких громад (чигринський монастир Виговського, каплиця Б. Хмельницького, тимонівський монастир Махаринського, Переяславська церква і т. д.).

Павло описує будову такої церкви, що вони бачили переїздом в колишній маєстности Каліновського коло Умани. «Вони тепер працюють над її банями; се одна з найкращих церков що до архітектури, величавости, висоти і розмірів. В середині відгороджені місця навхрест, і в заглибленнях два клироси. Олтар великий і гарний; в середині чотири величезні деревляні стовпи, різбані, розписані і позолочені, так що нічим не відрізняються від золотих; над ними рід бані. Іконостас ставлять наново. На клиросах місця для священників і співаків лишалися від лядських часів. Всі стовпи і деревляні частини, також аналої, щоб класти книги, прикрашені різбою і золотом. Над головною навою загорожені балюстрадою хори—там стоять співаки і грають на орґані; туди провадять високі сходи» (с. 27).

Можливо, що се перебудовували на церкву фундований Каліновским костел. Таке згадує автор в Переяславі: польський костел обернено на православний монастир Покрови, а нову церкву Успенія теж добудовували на очах Павла: «Вона ще не скінчена, але викликає подив своєю хитрою формою, своєю висою, своєю симетрією, і своїми п'ятьма банями. Вона має форму хреста: чотири великі арки, і при кожній дві дуже гарні менші арки з боків, так що всіх їх 12. Великий оltар творить головна арка з двома бічними; крім нього ще два оltарі внизу—Покрови і Воздвиження, а два на хорах—Похвали Богородиці і Петра й Павла. Церква має подвійні хори: одні над західними дверима, для співаків, а повище їх друга галерея, що йде наоколо великої бані—цілком подібна до хорів св. Софії своєю конструкцією і стовпами. Вони захоплюють очі глядача, і хоч зроблені з дерева, виглядають цілком як мармурові. Знадвору церква потинькована і має вироблені на тім смуги і дуги. Будова нова і не викінчена: в середині стоять приладдя, ящоб витягати канатами матеріял на гору» (IV. 191).

В Суботові, вертаючися, подорожники застали будову кам'яної церквіці, чи каплиці св. Іллі на гетьманському дворі, проти гетьманського дому. Їх здивували великі кам'яні масиви привезені на сю будову; їм пояснили, що ці камені походять з старої татарської мечети, що стояла в 5 милях від Суботова, і гетьман велів її розібрати і привезти матеріял на сю церкву (IV.194).

В Буках патріярха попросили, користаючи з його переїзду, посвятити їм нову ще недокінчену церкву:

«Там три церкви: Успенія, Михайла й Іллі. Коли нас стріли, як звичайно, з коругвами і з духовенством, і ми пройшли до церкви, нашого владика патріярха попросили посвятити їм четверту церкву—нову і недокінчену ще. Нас повели туди з процесією; вийшовши туди, наш владика посвятив воду, потім покропив церкву й оltар, благословив престіл і жертвеник, помастив їх миром, прочитав відповідні молитви і назвав церкву на честь Різдва. Потім покропив свяченою водою всіх присутніх. Кожного разу як ми вступали до якоїсь церкви або города, нас стрічали священники з яким небудь посудом з святою водою, і потім як патріярх, злізши з воза поцілував хрести й ікони, що вони тримали в руках, а вони поцілувавши його хрест і правицю,—йому підносили сей посуд з посвяченою водою і він кропив водою навхрест усіх присутніх за помічю пучка базиліка; так само як входили до церкви, після ектенії і відпусту йому звичайно ставили крісло, щоб він покропив свяченою водою кожного присутнього. Потім вийшовши з церкви він кропив направо і наліво всіх присутніх, аж доки ми не доходили до своєї квартири» (29).

Будови цивільні, приватні очевидно не визначалися вибагливістю, і автор ніде не спинається на їх опису ані на їх будові. Панські палати, єврейські крамниці, навіть заїзди і коршми часто лишались незамешканими, в руїнах. Ми бачили вище сю загальну характеристику автора ¹⁾: дома, крамниці, заїзди єврейські і вірменські стали пристановищем диких звірів, і такі замітки стрічаються потім конкретно що до того чи иншого містечка (напр. в Трипільяю: «більша частина домів порожня, бо се був єврейський осередок, а тепер їх гарні дома, крамниці і заїзди

¹⁾ Вище с. 968. Автор кілька разів описує і колишні палати—особливо замок Каліновського під Уманню: укріщення, башти, мешкальні будинки і стаїлі: «тепер ці палати стоять руїнами, ніхто в них не мешкає, і вони немов плачуть за своїми хазяями»—II 26—7. також ст. 82, 83 й ин.

порожні і безлюдні», с. 83, і знов: «перед палатою доми лядські і єврейські, крамниці і гарні заїзди, тепер залишені»¹⁾). Се робить вражінне певного прийнятого доброго тону: старшина і взагалі заможні люди не вважали тактовним вступати в сліди польської шляхти, державців і орендарів, щоб не образити демократичного настрою мас, не викликати вражіння, немов би вони хочуть на свою користь відновити ненависні форми експлуатації польською шляхтою української людности. Мусіло прийти трохи часу, поки владуца верства настільки почула себе сильною, що більше не обмежувала себе з сього погляду. Але місцями, по більших містах, сі доми старої, дореволюційної буржуазії не стояли пустою. Описуючи Умань автор завважає: Доми високі і гарні, мають округлі вікна з різнокольоровими шибками; над ними висять ікони; здебільшого вони належали Ляхам, Євреям і Вірменам (с. 22), і далі: «Доми в сім місті гарні, дерево їх гладко вигебльовано, бо се були доми Вірмен і Євреїв: козаки нищили їх у своїй землі, забравши їх масток і богацтво: доми, майно, городи і ґрунта; вони були варті того, тому що за лядських часів саме вони були управителями і начальниками, держали митниці і до-решти поневолили козаків²⁾; коли ж Бог передав владу козакам, вони виглядили і саму пам'ять про них на землі» (27).

¹⁾ Завадами, або як перекладчик перекладає се слово «постоялые дворы», автор називає те що у нас звалось коршмою, а сповняло різні функції. Автор очевидно багато наслухався всяких оповідаць про коршмарів-рандарів, але не мав нагоди виговоритись на сю тему; тільки часті згадки про сі «заїзди» показують, що вони навязали в його пам'яті.

Найбільше записав він, виїхавши з України на Московщину: «Треба знати, що в Козацькім краю за лядського панування Євреї заводили по своїх хатах заїзди—побудовані в дерева, просторі й високі, для тих що подорожують зимою, щоб хитро користуватися з них, спродаючи їм сіно для коней, страву для них самих, жадаючи грошей за заїзд, хоч би за годину, за горілку й інші трунки, і за все що знадобилося б». В Московщині таких заїздів він не побачив, і з сього приводу записав се—II с. 128.

²⁾ З сього приводу автор пускається в такі рефлексії:

«Як зітхають, тужать і стогнуть лядські пани і прості люди за сим містом Київом! Се ж було stolичне місто їх короля (!), забудоване домами панів. Всі сі палати, чудові доми й сади належали їм та богатим Євреям. Вони (Ляхи) мали тут дві прегарні муровані церкви з арками на високих стовпах: одна старинна, инша нова, гарна і оздоблена вськими архитектурними прикрасами; гіпсові прикраси склепін'я і инші будови лишалися недокінчені артистами, а тепер вони закинені і служать місцем для нечистих потреб і приста-новищем для худоби.

«І сих двох церквах і в околиці було кілька тисяч (!) єзуїтських, або краще сказавши—свідських священиків. Коли виступив Хміль і проходячи край в усіх напрямках побивав їх усіх, які йому попали до рук, тоді які заціллі, повтікали сюди міркуючи: «Нема ніде ратунку крім як тут»,—бо се город неприступний, окружений укріпленнями і горами. Але Хміль і козаки дісталися до них, пов'язували їх тими шнурками, що ними оперезуються вони (католицькі ченці) і мучивши всякими способами, повкидали до Дніпра, а инших поляли собаки.

«Бо єзуїти не задовольлися тим що мали Ляхи, але хотіли викоринити рід козацький. Хотіли забрати Печерський монастир і св. Софію та повернути їх на свої кляштори. Тоді рез'юрівся Хміль як пророк Ілля. Він відомстив їм і виволив благословенний богом нарід від рук невірних (Ляхів), що мали багато голов, але не мали одної голови; слобонив його з неволі безбожникам—євреям і злим еретикам Вірменам!» (77).

Людиність робила вражінне заможности і достатку. Описуючи Умань—перше більше місто України, яке йому довелося побачити, автор зазначає, що міщане його убіралися в дуже гарні убрання (с. 22). Міщанство кийвське зробила на нього вражінне «вельмож і багатів». «В сім городі Київі, пише він, значні люди мають в руках грубі палиці різного роду з бамбука й иншого дерева¹⁾. Людей значних, шановних, панів і багатів і сім місті багато. Нам привожено мед і шиво в великих бочках на підводах. Горілки багато. Хліб возять возами, а рибу кінтарами—так багато того всього у них. Риба дешева і багато її на прочуд, всякого роду і вигляду, бо тут же велика ріка Дніпро. Дома чудові, високі, побудовані з плах вигебльєваних з середини і з надвору. При кожному домі, як і при палатах—великі городи, з усіма овочевими деревами, які у них ростуть—сила шовковиці, білої і червоної (але ягід її не їдять, завважає він), великі горіхи, багато винограду» (75).

Зверхній вигляд, пошу, зачіс і т. ин. характеризують ще кілька заміток, розкритих по різних місцях:

В землі козаків всі завсіди голять голови, лишаячи над очима пасмо волосся, що спускається на очі. Всі козаки голять також бороди, мало хто становить виїмок (129).

У всіх сих краях: у Волохів, Молдаван, Козаків і в Московії люди стоять в церкві у всяку пору (року) з відкритими головами—а всі носять шлики з сукна, обшиті футром. Жінки в Козацькім краю накриваються білими хустками—у багатих вони бувають вишивані перлами (І. 50).

«Треба знати, що доньки значних Княи носять на голові кружочок з чорного оксамиту, гаптований золотом з перлами і камінням, на вірець корони; він коштує до 200 золотих і навіть більше. Дівчата бідніші шлегуть вінки з квіток».

Хатне урядження Павло теж описує сумарно для всієї Східньої Словянщини, почавши від Молдавії: «В сих сторонах—Молдавії, Валахії, Козацькім краю і Московії дома будуються з дерева і дощок і мають високі дахи, як горби верблюда, щоб сніг не лишався на них. В середині лавки йдуть під стінами, а столи—як і у Франків стоять посередній кімнати, на стоянах. Постілью служать килими і тканини²⁾, розвішані на стінках. В кожній хаті єсть піч, на двох стобзах, чотирехстінна, з вишленої глини, червоної або зеленої, а у багатих людей—з кафлів, зверху залізна накривка, що звється їх мовою—каптур»³⁾.

Про економічний побут мас—маломіщан і селян автор дає короткі уваги насамперед при переїзді через Побоже (Ободівка—Баланівка): «Ми їхали між річками і безконечними садами. Виднілися лани різного збіжжя звиш на чоловіка, як море довгі й широкі» (17).

Вільшану він зве великим і добре загосподареним селом з овочевими садами і садочками (перекладчик перекладає: налісадниками), з проточним ставом подібним до ріки. «Проїхавши милу дісталися ми до иншого квітнучого села з великим ставом. Проїхавши півтретя милі переїхали через велике і добре загосподарене село з садами, на імя Кропивау» (93).

¹⁾ Зараз по приїзді на Україну він завважив се як цікаву побутову подробицю: «Всі чоловіки в сім краю носять в руках палиці» (14).

²⁾ В короткій ред.: паласи.

³⁾ І с. 46—сей термін «каптур» уживає автор далі, оповідаючи про Україну.

Трохи ширше з приводу Ісаїв (Ісайків): «Ми проїхали дві великі милі лісом між двома високими горами, дорогою вузькою і тяжкою, що йшла долиною. Через невеликі відступи дорога перегорожена засіками, щоб загородити приступ кіншоті. З правої і лівої сторони гарно уряджені хати, числом до 300 і дві церкви у них, а зветься се місце Ісаї. Кожну хату окружує город, засаджений вишнями, сливками та іншими деревами, а в середині капуста, морква, ріпа, петрушка, цибуля і все таке инше. Долиною один за другим стави для риби—до десятка їх. Вода протікає з одного ставу до другого: себто з лотоків одного ставу до другого, з другого до третього, і т. д. При ставах млини. Гати густо обсажені вербами. На ставах велика сила жовтого і білого цвіту...

«Але ніщо не дивувало нас так, як багатство всякого запасу і дробу: кури, гуси, качки, индики в великій силі ходять полями і лісами, пасучись оподалік від місточок і сіл. Серед лісів, по ріжних сховках вони кладуть і свої яйця—і через їх множество ніхто їх не шукає. А домашніх звірят і худоби в домі кожного господаря ти, читачу, побачив би десять родів: коней, корів, овець, кіз, свиней, курей, гусей, качок, индичок велику силу, а в деяких хатах і голубів над стелями їх. Тримують також і собак. Але особливо чудувались ми ріжним родом свиней—ріжним кольорам і виглядам. Вони бувають чорні, білі, червоні, руді, жовті і синяві, також рябі і в ріжні смуги. Часто ми придивлялися й тіпилися їх поросатами, але ні разу нам не вдалось утримати хоч одного—мабуть у них в животі чорти—так вони тікають з рук, як живе срібло. Здалека чути їх крик. Льохи їх родять тричі до року—за першим разом у своїм життю кожна приносить 11 поросят, другим разом 9, третім 7, четвертим 5, п'ятим 3, шостим тільки одного, не більше, а далі зовсім перестають плодитися, так що годяться тільки на мясо. Колють звичайно кабанів, а льох лишають. У них і особливі пастухи¹⁾.

«Що ж до ріжного посіву, то вони також дуже ріжнорідні—ми про них скажемо на иншому місці» (3—2).

Сю свою обіцянку—розповісти про ріжні роди засіву, автор виконав уже після опису козацької землі, а саме при оповіданню про подорож з Путивля до Сівська і формально се оповідання вже зв'язане у нього з описом Московської землі. Але нема сумніву, що воно належить також само і до України—як паралель до поданого вище опису скотарства (місцями автор виразно відкликається до того що бачив в сій справі на Україні).

«Нам доводилося бачити в сім краю Москалів²⁾, що вирубаючи ліс вони викорчовують землю і зараз засівають її—такий родючий тут ґрунт. Бачили ми, як орють вони одним конем—тому що корови в сім краю дуже малі, з теля завбільшки—через великий холод; сили для оранки вони не мають, а тримають їх для молока, літом і зимою. Плуг возять на двох колесах, і він має гострий залізний різець, що заглиблюється в землю і вирізує до щенту коріння лісових рослин і траву. Другий

¹⁾ Се так здивувало Павла, що він далі ще раз повертається до сеї теми: на Москівщині, каже він, пастух пасе разом корів, овець, кіз, свиней, коней, і се далеко практичніш, «в землі ж козаків кожен рід худоби пасе окремий пастух; нас найбільше дивували пастухи свиней» (115).

²⁾ Сей термін у автора має значінне політичне, а не етнографічне: те що за політичними межами Гетьманщини—се для нього Москівщина, хоч людність була ще українська.

чоловік привязував до коня рід крат: плетена чотирьохкутна клітка, з довгими деревляними кілками з одної сторони; вона вживається для вирівнювання землі; вона швидко рухається, дуже легка і вирівнює землю як долову. Ми бачили, як в Валахії, землі Молдавській і Козацькій люди орють п'ятьма, шістьма парами волів, з п'ятьма—шістьма погоничами, з великим заходом, і тут колеса необхідні ¹⁾.

«Дуже дивно, що вони засівають уже з свого часу (се був день Пантелеймона—Паликона), і посів лишається в землі приблизно 9 місяців—аж розтане сніг при кінці березня. Що ж до засіву то в сім краю його багато родів. Насамперед пшениця, вона двох родів: одна з остями, друга без остів; росте вона тут добре, виростає до сажня. Сіють також пізню пшеницю—літній посів: при нас при кінці липня (с. с.) вона ще не колосилась, а була зелена як смарагд, наслідком великих дощів що не перериваються навіть літом.

Друге збіжжє (засів) зветься фариза (жито), воно подібне до пшениці—у нас воно вважається буряном, і віяльники викидають його з пшениці; се тонка пшениця, хліб з неї чорний, а росте вона високо так як і пшениця на сажинь так що їздець ховається в ній. В козацькій землі сіють її дуже багато, так що траплялось години 2—3 їхати полями жита довгими й широкими як море. Зерно се промелюють; заливають водою і потім женуть горілку варячи разом з цвітом хмелю, що надає горілці гостроти. В землі козацькій вона дуже дешева, просто як вода, а в московській дуже дорога: 10 ок продають за золотий і дорожче.

«Третє збіжжє ячмінь. Четверте шуфан (очевидно овес): його сіють дуже багато для годівлі худоби, котрою возять; він їй не шкодить так як ячмінь, вона від нього буває міцна і в тілі.

«П'яте збіжжє зветься їх мовою мазарі, воно подібне до гороху, його варять замість сочовиці; скільки нам приходилось його їсти без олії, як лік на болі в животі! Шесте збіжжє—просо, його дуже багато воно має китяги як кукурудза. Семе збіжжє—червона трава що має багато гялячок і ще більше квіток; руською мовою її звуть гричча; зерно її подібне до проса, але (в середині) біле й м'яке, вживають його замість рижу, бо рижу не люблять.

«Восьме збіжжє має жовтий цвіт, подібний як у ріпи; його листя варять і їдять. Дев'яте має синій цвіт, зерно чорне: його домішують до пшениці, коли її печуть; воно дає хлібові солодкий смак і білість, по волоськи його звуть лякина, а по грецьки гонгілі (рід ріпи).

«Десяте збіжжє—конопля; її багато. З насіння її роблять олію, а з самого прядево для сорочок і для мотузків. Одинадцять—лен, з блакитною квіткою, його дуже багато, жінки його білять і роблять сорочки і всяку одягу. В Московському краю (се полотно) дуже добре і довго триває.

«Дванадцять збіжжє—просо, те що сіють у нас між огірками. Його пропикають на огні і роблять наниток (бузу) дуже смачний, цілком як молоко. Особливо багато її в козацькій краї. Греки звуть її то сарацинською пшеницею ²⁾.

«При кінці літа ти міг би побачити у них щось подібне до (малеазійської весни), як на благовіщенні у нас: лани достиглого жовтого жита, зеленої пшениці, ще

¹⁾ Автор розуміє тут східно-полудневу Україну; оранка з кіньми, описана ним, безсумнівно практикувалася і на лепших ґрунтах північної України.

²⁾ «саравико ситари т. е. арабская пшеница» в рос. перекладі.

більші лани білого цвіту, лани сині лани жовті і всякі інші—мило глянути!» (124—5).

Мешканця сухої, камінистої, малорослинної Сирії вражало се багатство рослинності і води, яке він побачив на Волощині і потім на Україні. «Ми приїхали до великого міста, з укріпленнями, водами і садами, як звичайно, бо ся благословенна країна подібна до гранатового яблука великістю і процвітаннем», записує він при Лисянці. «Давались ми диву, записує він иншим разом (16), переїхавши Бережанку, під Ободівку і оглянувши тутешні гати, потоки і млини: «Як Друзів у своїм краю звемо затримувачами землі, так і сі Козаки затримують воду». «Коло кожного місточка або села завжди буває став, з дощовою або проточною водою¹⁾. В середині віц має деревляну гать, на ній лежать вязки ріща, накриті гноєм або соломюю. Під нею протікають течії, що обертають млини,—так що мешканці мають одночасно воду, рибу і млини, і нічого не потребують. Все се неодмінно буває в кожному місточку і в маленькому селі. Їх приряди для обертання млинів предивні: ми бачили млини, що крутилися від горсточки води» (16).

Ближче устрій млинів описує він при нагоді того що бачив під Буками: місточко розсілося між горами, вінчаними укріпленням, з замком над кручею і з великим ставом в долині—«при гаті стоять 4 млини, з хитрими двигунами як по інших млинах у сій стороні: каскад води падає зверху і вправляє в рух надвірні колеса, а їх вісь крутить млини (жорна), що мелють пшеницю. Інші приряди вправляють в рух ступи для жита й ячменю: товкачі підіймаються і спускаються в ступи. З розтовченого і роздробленого жита голять горілку, а ячмень варять і роблять з того напиток (пиво). Єсть також преси для льону—що вони сіють для сорочок. Поміж колесами з надвору стоять також великі деревляні чани (фоліюші), в котрих за людських часів валяли сукно—потім як вода переходила через них протягом кількох днів» (28).

Богата рослинність: буйна трава, зарослі лози, густі ліси, гарні сади—тримають автора майже в безнастаннім дивованні. Він звертає увагу, що в сій порі, при кінці червня н. с. ще косили їм свіжу траву для коней: «в сім краю ціле літо аж до жовтня буває трава і квітки, і ми дуже дивувалися, бачучи весняні квітки в літню пору» (24). Під'їзжаючи під Василівку він записує: «Сьогодні на нашій дорозі часто стрічались сосни. Огорожі садів і піль (мабуть городів) всі з верби—бо її дуже багато в сій стороні, а також і з грецької лози, вони переплетені галузем інших рослин, що служать для гороження» (40). Броварський «величезний ліс, весь з кедрів (сосен) подібних до кипарисів», приволить його до нестями (с. 80). В Густинському монастирі він одмічує дорогу через «густий ліс, весь з орхів, вишень і сливок, коло нього великий став і млини; дорога на гати вистелена переплетеними гілками, так що трудно проїхати»²⁾. З особливим замишуванням описує він київські мона-

¹⁾ «Він зветься халістао (хелештеу), себто сажавка для риби». поясняє Павло, а пок. Муркос завважує: «ледви чи вживалася на Україні ся малярська назва, що автор чув у Молдовалахії». Чи не лежить в сій звуковій комбінації асоціація «ставу», що авторові доводилося чути на Україні в ріжких комбінаціях («коло ставу» і под.) з тим валахійським терміном?

²⁾ II с. 86. Подібний ентузіастичний відзив читаємо в депешах Доні, Італійця, з походу попереднього року. Проїхавши з королівською кватирою з Глинияз до Камінця в серпні-вересні 1653 р. він пише з-під Камінця 18 вересня: «Край сей від Львова і до сих місць стає все кращим, в залежности від якости

стирські сади—але се становить уже інтегральну частину тодішнього українського культурного осередка, і я не хочу її відіти виривати. Тепер тільки зазначу що широкое вживанне дерева при сорозмірній бідности каменя не могло не звернути уваги Араба; не вдаючися, що правда, в-рефлексію з цього приводу, він відзначає сі дерев'яні церкви, дерев'яні укріплення і засіки, дерев'яні доми і навіть палаци. Відзначає старанну зручну тесельську роботу. Дивується величезним брусам і балкам вживаним на будову, і под. Одмічує типові форми дерев'яних фортифікацій, брам, моств. Навколо кожного міста, себто круг останніх домів буває дерев'яна стіна, в середині друга. Над брамою фортеці високий дерев'яний брус з образом розп'ятого і знарядів розп'яття: молотка, клішів, цвяхів, драбини і т. д.,—так повелось від лядських часів¹⁾. Звернули на себе увагу Павла також домовини: він одмічує, що в Молдавії, Валахії і на Україні труни робляться з дощок, а на Московщині їх видовбують з суцільного дерева, і тільки підчас чуми 1653-4 рр., за недостаткою таких довбаних домовин, стали ховати в дощаних, навіть найбагатіших люд. й, а бідних просто без усяких домовин²⁾.

Сам побут здався авторові скромним і повадержливим, як ми вже бачили: не жалуючи коштів на церкви і школи Козаки (себто Українці взагалі) «в життю задовольються малим, ідять що трапиться і убираються як дасться» (28). Ченці приймають гоїно високих гостей (про се нижче), але в звичайнім часі ідять мало і просто³⁾. Приклад простоти і скромности дає сам великий гетьман, котрого з цього боку Павло особливо величає (нижче).

Взагалі нічого хуліганського, розпусного не доводилось бачити або чути Павлові: житте робило навпаки вражінне незвичайної, спартанської сувороости. Поживши на Волощині, де йому стільки доводилося чути про езекуції над злодіями і розбійниками⁴⁾, він заявляє категорічно, що на Україні «злодіїв і грабіжників нема» (30). Побачивши як у київських крамницях, навіть найкращих і найдорожших тор-

гунту. Не можна описати богатства овочів—не можна того виразити досить сильно, ані увірити не бачивши на власні очі. Чи хто повірить, що весь час на право і на ліво стоять ліси—не якось инакшого дерева, а горохів, яблук, грушок, сливок, подекуди в суміш на одну або дві милі. Черешень і вишень без числа. Міста, села і майже всі житла знищені і безлюдні, нещасливі наслідки війни ніде не можна бачити так як тут, а одначе можна вірити, що не фабульозні були ті колись безмежні богатства руських панів—с. 59—60

¹⁾ II с. 17, под. с. 26, 73, 83 й ин. ²⁾ II с. 167.

³⁾ «Ніхто не їсть вишуканих страв окрім гостей і прочан»—про Густинський монастир, с. 91, також про печерських монахів—с. 44.

⁴⁾ Записуючи, що довелось йому почути, мовляв в суботнім засіданню господар спеціально займається судом над злодіями («ворами») — Павло додає до цього такі пояснення: «Бог не сотворив на землі більше злочинної країни ніж Молдавія: всі чоловіки злодії або убійники. Рахують за документами, що за час як Василь став господарем, 23 роки, він скарав смертно 14 тис. злодіїв—хоча за першим разом він не карав смертю, а бив батогами, штампував, ставив на видовище і пускав; за другим разом утинав праве ухо, за третім ліве, і тільки за четвертим разом карав на смерть. Але ми бачили між ними, таке що боже сохрани: у них священники бувають ватажками розбійничих банд, і він (господар) не міг їх від того стримати. Їх жінки і доньки не мають ні стыду ні сорому. Господареві не стало сили утинати їм носи виставляти на видовище, топити: тисячі їх загубив, а нічого не міг доказати» (с. 69). З сим кошторисом треба рахуватися при Павлових характеристиках українського життя.

гують міщанки і се не дає приводу до яких небудь скандалів («жінки продають в прегарних крамницях все можливе з парчі ¹⁾, соболів і под., вони гарно вбрані, заняті своєю роботою і ніхто не кидає на них засим оком») — автор пускається в пояснення що до суворих кар за сексуальні прогіршення. «Юли в сій козацькій стороні приловлять чоловіка або жінку на гарячій учинку, зараз збираються, роздягають і розстрілюють з рушниці; такий закон — і нікому не буває пільги» (с. 76).

«Нехай Бог благословить їх (козаків) за їх побожність, номіркованість в життю, гарне виховання їх дітей і за гарні співи їх довгих богослужень», резюмує автор скороченного опису Павлові міркування (с. 35).

Українська співучість зробила на Павла сильне вражіння.

Побувавши на Московщині, він так відзивається про спів український і спів московський: «Спів козаків веселить душу і визволяє від клопотів, бо тон їх приємний (напівъ пріятель), іде від серця і виконується наче одними устами. Вони пристрасно люблять ніжний спів, ніжні і солодкі мелодії. У Московитів же співають без усякої науки, як трапиться — вони на се не вважають. Найкращим у них уважається голос грубий, густий, басистий, що не дає ніякої вітхи слухачеві: Як він у нас уважається вадою, так у них високий голос уважається непристойним. Вони глузують з козаків за їх спів: кажуть, що се спів Франків і Ляхів» (II с. 163—6).

За вплив певної моральної стриманости Павло вважає, що тутешні жінки не лементували над небіжчиками так як се водилось у Арабів та інших Семітів ²⁾. Очевидно авторові не довелося чути обрядового голосіння по померлих і се доволі дивно; правда, що він не описує детально похоронного обряду, і говорить про оплакування небіжчиків в звязку з тим, що йому довелося бачити під час московської чуми.

Суворість і аскетизм в виконуванню церковних обрядів доводить автора до захвату — і до одчаю разом. Згадавши перше богослуження, яке йому прийшлося відбути на Українській землі, автор записує: «Ми відстояли вечірню, рано — ранню службу, потім літургію, що протяглася до полудня; так ми вступили в непрохідні місця і в тяжкі змагання — бо ж по всіх козацьких церквах до самої землі Москалів зовсім нема місць для сидження — навіть для архиерейв. Уяви собі, читачу: від початку служби і до кінця вони стоять нерухомі як камні, безнастанно бють поклони до землі і співають разом молитви, наче з одних уст. І що найдивніш — участь у сім беруть маленькі діти! Их ревність у вірі доводила нас до здивування. Боже, як довго тягнуться Их молитви, співи і літургія. Але краса маленьких хлопців і Их спів, що нісся від серця в гармонії з старшими (співаками) захоплювали нас як ніщо» (2).

І далі потім повторяються його ліричні тіради з приводу сеї «надмірної» ³⁾, але імпозантної для нього побожности Козацької землі. — «В кожній козацькій церкві на дверях висить залізний ланцюх — подібний до тих якими замикають шиї бранців; ми спитали, для чого він, і нам пояснили, що його вішають на шию тим що спізнюються до церкви — приходять після дзвонів що бувають вдосвіта; вони стоять в тім ланцюху цілий день наче розняті на дверях, — не можучи навіть рушитись — се йому така кара» (17).

¹⁾ Вар. короткої рукоп. ²⁾ II с. 173—4.

³⁾ Або навіть «зайво», як перекладає Т. Козма слова короткої рукописи с. 47.

З нагоди богослуження в Умані Павло записує. «В суботу ми слухали у них літургію і вийшли з церкви аж тоді як ноги наші стали зовсім до нічого від довгого стояння, бо в церквах у них нема сиджень. Вони дуже протягають свої молитви, співи і літургії; особливо як священник або диякон почне виголошувати екте-нію, а півча нагорі співає «Господи помилуй»¹⁾—зо чверть години співається кожен раз за нотами! Ми порахували, що при «Рцем усі» священник в землі Козаків, і в землі Москалів проголошує 15 прохань і за кожним разом співається багато «Господи помилуй»: ми порахували, що його співало при сій ектенії до 100 разів, і також при інших. Читають неодмінно два рази Апостол і два рази Євангелію: Апостола читають речитативом²⁾, як ми читаємо (тільки) Євангелію: слово за словом. Неодмінно співають³⁾ псалми Давида, прокімен з стихірами кожного дня, протягом пілого року. При Євангелії слова: «Слава тобі господи, слава тобі» на початку і при кінці співають з органом. На «Достойно» всі присутні священники з хлопцями клиросу виходять на середину і співають сю прекрасну пісню хором з усього серця. Коли згадується імя богородиці, всі кланяються до землі, і знимають що мають на голові—навіть і священники. А (поза тим) стоять у церкві нерухомо, як камінь—побачив би ти, читачу! Нас утома мучила страшеннє—душа розривалася з змучення і нудьги, але вони виявляли побожність, страх божий і покору незвичайну!

«Щоб одержати благословення від нашого патріярха і поцілувати хрест в руці його вони приходили в великім числі, поспішаючи оден перед другим. Коли ми переїздили дорогою, а вони побачили хрест на ратиці, то хоч би були заняті на полі, оберталися до сходу і хрестилися всі з жінками і дітьми. Чоловіки і парубки кидали серпи і роботу і бігли до нашого патріярха, щоб благословитись у нього. Стрічні ще здалека злазили з коней, з возів, відходили від дороги і стояли шнурком, знявши шапки, аж доки не переїхав наш патріярх у своїм повозі. Підходячи вони кланялися до землі, цілували хрест і правицю і потім тільки відходили» (23).

Взірцем сього морального ригоризму являється для Павла сам гетьман, і він в сім аспекті описує своє побаченнє з ним.

«Вийшовши з лісу (Ісайківського)—обгороженого парканами ріжних мешканців, і його вузького шляху, ми після милї дороги наблизилися до великого міста з укріпленнями і замком, іменем Вогуслав. Човнами (чи паромом) переїхали ми велику ріку на ймя Рось і тут уже чекали нас 6 священників сього міста, в ризах і з корогвами, а з ним півча й всякі інші люди. Військо мало корогву христоролюбивою і войовничого гетьмана Зиновія: з чорного і жовтого шовку, в смуги, і з хрестом на ратицу. Всі чекали нас на березі річки, і коли наш владика-патріярх вийшов на беріг, вони впали перед ним на землію. Як звичайно він поцілував Іх хрест і ікони, а вони цілували його хреста і правицю. Потім повели з великою парадом і пошаною до церкви богородиці—головної в сім місті; друга церква Трійці, а третя св. Параскеви. В сій церкві замість паникадила висить великий оленячий ріг з богатым паростями: кінці оброблено так, що туди вставляються свічки»⁴⁾.

¹⁾ Муркос транскрибує ці слова так: Хосбуди бумилуй (22).

²⁾ У Муркоса: лучшим напевом.

³⁾ «читають с пеннем».

⁴⁾ Такі паникадила з рогу видко траплялись на Україні частіш, і дуже дивували Павла; він перед тим згадує таке паникадило в Лисянці: «в оленя-

«Сам же гетьман Хмель з полками своїми стояв за містом. Йому дали знати про наш приїзд, і в середу пізнім ранком прийшла відомість, що гетьман їде привітати нашого владика-патріярха. Ми вийшли на зустріч йому з нашої квартири—тудою йшла дорога до замку, де було приготоване приміщення для гетьмана. Він надіхав від міської брами з великим супроводом, і в нім ніхто б не пізнав гетьмана: всі були в гарній одежі і з багатою зброєю, він же був одягнений в просту коротку сукню і зброю мав незамітну. Побачивши здалека нашого патріярха, він зійшов з коня, і за ним позідали й ті що були з ним. Підійшовши до патріярха вклонився і двічі поцілував край його одежі; потім поцілував хреста і правницю патріярха, а той поцілував його в голову. Де очі ваші, господарі Молдавії й Валахії? де ваше величання і пиха? кожний з вас менший якого будь з підвладних йому полковників—господь правосудно і справедливо наділив його своїми дарами і щастем, недосяжного царям (маючи на увагу його смиренність, очевидно). Він узяв під руку нашого патріярха і крок за кроком пішов з ним, аж запровадив до середини замку—і при тім плакав! Потім вони сіли за стіл, з ними полковники. От читачу, міг би ти бути свідком розумності його мови, його лагідності, покори, смиренності і сліз! Він був дуже рад нашому патріярхові, незвичайно його полюбив і говорив: «Вогові дяка, що помилував мене побачанням з твоєю святістю за мого життя». Він багато розмовляв з патріярхом у ріжних справах, і послухно виконав усе, що той просив. А саме: господар Валахії кир-Константин і старшина волоська дуже боялися гетьмана, щоб він ненароком не з'явився у них з своїм військом, за те що господар Матвій побив і забрав в полон козаків й иншого наробив після того як його військо побило козаків. Вони дуже просили патріярха непросити за них гетьмана і дістати від нього листа, який міг би їх заспокоїти, і гетьман послухав патріярха і після такого листа. Також і новий господар молдавський Стефан дуже боявся гетьмана, через те що вбито його сина Тимофія й инші погані убійства починили Молдавине серед козаків. Гетьман також вибачив їм, і післяв їм листа в відповідь на їх писання.

«Після того гетьман розшитував патріярха в ріжних справах, і по розмові піднесли ми йому дарунки на тацах, покритих їх звичаєм хустками: кавалок каміння з Голгофи з кровю Христовою; посуд з святим миром; накуночок укусного мила мила пахущого, мила алепського, карамель, фініки, абрикоси, ладап, касію, килим великий і коштовний малий, риж, посудину з кавою—котру він дуже любить.

«Против нього сиділа старшина: писар і десять полковників, всі з голеними лицами, як то у них звичай, бо й ім'я козака значить такого, що голить бороду і величається вусами; а полковник значить те саме, що баша або емір.

«Сам Хмель чоловік літній, але щедро наділений щасливими прикметами: нелукавий, спокійний, мовчазний, але людей не дурається. Всіми справами займається сам; в їжі, питтю й одежі поміркований—в способі життя подобиться великому між царями Василеві Македонянинові, як про нього оповідає історія. Хто його побачить, здивується і скаже: «так отсе той Хмель, котрого слава й ім'я розійшлися по всіх світах!». Нам оповідали, що в землі Франків складалися на похвалу йому поеми і оди про його походи, війни з ворогами віри і його побіди. На вигляд він не показний, але з ним бог—се найважлише. Молдавський господар Василь був великий на зріст,

---

чих рогів, таких як ті, що в них з'явився Христос Свєтафієві і говорив з ним» (с. 30).

суворого вигляду; його воля виконувалася без заперечень; слава його була по цілїм світі, маєтки й багатства його були великі, але се не помагало йому: і в першій війні, і в другій і в третій—багато разів мусів він тікати. Тим часом наскільки більше твоє імя і твої діла від твого зверхнього вигляду, Хмеле! Се вірно, що бог з тобою—поставив тебе на визволення вибраного народу з неволі лжиків, як колись Мойсей визволив Ізраїльтян з неволі фараонської: той потопив Єгиптян у Червоному морі, а ти знищив ще гірших від них Ляхів своїм гострим мечем. Слава богові, що здійснив через тебе такі великі діла!

«Коли хтось приходив до нього під час столу в жалями, або звертався з мовою, то він говорив потику, щоб ніхто не чув: такий у них звичай. А що до порядку за столом, то він сів нижче, а нашого патріярха посадив на першому місці—згідно з честю яка йому належить у зібраннях. Не так як господарі Валахії та Молдавії, що самі засідали перше місце, а архиерея садовили нижче від себе.

«На стіл подали миску з горілкою і її черпали ложкам ще гарячу. Перед гетьманом поставили в срібнім кубку кращої горілки, і він подав з-початку патріярхові а потім випив сам і почаствував кожного з нас—так як ми стояли перед ним. Подумай про таку смиренність—поздоров його боже! у нього нема окремих чашників і стільників щоб подавати страви і нанитки, як то ведеться у царів і правителів! Після того поставлено на стіл розписні глиняні миски з вареною солоною рибкою, і трохи иншої страви. Не було ні срібних полумисків і кубків, ні срібних ложок або чогось подібного—хоч у кожного його служебника по кілька скринь повних полумисків, чарок, ложок і всяких коштовностей з срібла і золота. Але вони в поході нічого того не вживають; що инше—як бувають дома.

«Перед заходом сонця гетьман попрощався з нашим патріярхом, провів його за браму, і сів на свою бричку, запряжену тільки одним конем. Не було царських карет, прикрашених дорогими матеріями і запряжених кількома гарними кіньми—хоч гетьман має їх тисячі. Під дощем-зливою поїхав він до свого війська, укритися білою бундою від дощу. Від'їхавши переслав грошей на дорогу з переносинами, а також дав листи до всіх підластних міст, щоб нам давали страву і питте, коней і підводи дурно. Також листа до царя і до путивльського воеводи» (32—5).

Другого дня, в четвѣр 22 (с. с.) червня патріярх виїхав з Богуслава на Київ. «Дорога наша йшла через табор козацького війська і Хмеля. Вони вже рушили були в похід, але гетьман післав до патріярха і запросив до себе, відложивши для сього свій виїзд. Ми в'їхали в середину війська і ти читачу, мігби побачити, як тисячі і сотки тисяч, випереджували оден одного, юрбами поспішали, щоб поїдлувати правицю і хрест патріярха. Кидались на землю, так що коні (патріяршої підводи) спинались і ми сердилися на таку їх силу. Та нарешті ми доїхали до шатра гетьмана Хмеля—маленького і неюказного. Гетьман вийшов на зустріч патріярхові й поклонився до землі. Тоді патріярх прочитав над ним молитву на війну і побіду, просячи божого благословення йому і війську. Гетьман, підтримуючи патріярха під руку, запровадив його до свого шатра. Там не було дорогих килимів, тільки проста застїлка на підлогу. Сам він перед тим був при столі, де стояла страву і він обїдав—але там не було нічого, крім вареного кропу (?)—хоч ми бачили як його служба і вояки ловили рибу в сусідніх ставах. Вважай, який він повздержний в їжі.

«Він почаствував нас горілкою, ми встали і він вийшов з нашим патріярхом, щоб його відпровадити. Так ми поїхали. Його козаки не мають і шатрів, а ставлять

дерева або гилляки, і покривають їх своїми короями, як шатри для охорони від дощу. Задовольються незвичайно малим—нехай благословить їх господь!» (37).

Тепер наведемо все інтересніше з опису Києва (децю ми вийняли з нього для попередніх характеристик—того не будемо повторювати). При всій односторонності—через зупинення уваги на явищах церковно-обрядових, сей опис все таки дає стільки як ні одно инше джерело для розуміння тодішнього українського життя в його культурнім осередку. Людина більш освічена і більш обізнана з місцевими церковними відносинами, з культурною історією хоч би церковною ж таки, розуміється більше уваги звернула на такі явища як брацька школа, лаврська друкарня, її літературна продукція, праця над перекладами грецької церковної літератури, над реставраційною роботою коло старих пам'яток мистецтва і культу. Малоосвічений автор не звернув на се уваги, а натомість загромадив своє оповідання подробицями богослужень, зверхнього вигляду церков і духовенства і под. Але кінець кінцем не забуваймо й того, що в значній мірі конструкційна, будівнича робота самого українського громадянства йшла таки в сей бік: будування православної церковної культури як видимий знак—найбільш проречистий і яскравий—перемоги над ворожим і насильницьким польсько-латинським світом та визволення з лядської кормиги. Хто хоче зрозуміти позитивні, конструктивні сторони сього визвольного процесу, не повинен легковажати сеї церковної сфери і того що дає для неї Павло. Вилловивши ті, сорозмірно скупі відомости і згадки, що говорять про инші сторони життя, я вважаю потрібним тепер дати децю і з сеї церковної сфери пропускаючи тільки найменш інтересні обрядові деталі.

Підчас першого свого переїзду через Україну Павло з батьком пробули в Києві та його околиці 16 днів, від 24 с. червня до 10 липня, і оповідання про київські монастирі й церкви становить мало що менше ніж половину цілого його оповідання про Україну. З поворотом, два роки пізніш вони пробули тут знову 16 днів, від 28 червня до 14 липня, але сьому другому побуту Павло присвятив всього кілька сторін (як і взагалі свій другий переїзд описав дуже коротко). Його перше оповідання починаю від Василькова—печерської маєстности, де сірійські гості почули себе вже в гостях у київських монахів.

«Нас стрів сотник з 50 кінними козаками і так ми приїхали до міста званого Василюк (Василькова)—гідного сього імені¹⁾, бо він великий і міцний, не оден, а три великі городи з замками й укріпленнями, оден в другім, на верху неприступної гори. Але всі вони порожні—бо два роки тому прокинулася пошість і виморила мешканців. Перед містом нас стріли священники й люде з корогвами, вийшли з нами на найвище місце і привели до гарної церкви, що стоїть в середині третього укріплення. Се церква Антонія і Теодосія—двох святих Козацької землі, що перші запровадили ангельське чернече житте: поставили келії й нечери для анахоретів, завели монастирі і монаший чин, тому їх дуже шанують. Церква висока і гарна, з великим іконостасом—подібним до грецьких, особливо вражає велика і прегарна ікона Пречистої: такої ми не бачили до того часу і потім не бачили. Лице так гарно написано—наче говорить, одіж її—як темночервоний блискучий оксамит, ніколи ми

¹⁾ Від «васілевс»—цар.

не бачили такого виробу: темне тло, а фалди ясні—як фалди правдивого оксамиту. Покрова, що покриває її чоло спадаючи долі, наче міниться і хвилюється. Я багато бачив ікон від Грецьких сторін почавши і далі, і відси до Москви, але не бачив подібного і рівновартного. Козацькі малярі навчилися малювати красу лица і убрання від франкських і лядських артистів і тепер пишуть православні образи врівно і артистично. Вони дуже зручно малюють портрети, цілком подібні—як ми се бачили на портретах патріярха ерусалимського Теофана та інших.

«Нас заквартирували в гостинниці Печерського монастиря, що під Київом. Імя його славне в Козацькій землі. Все отсе місто (Васильків) разом з сотнею інших здавна належить цьому монастиреві. Його архимандрит оповідав нам, що в маєтностях його ще й тепер є 30 «базарів», себто великих і людних міст. і 400 богатих сіл в землі Ляхів¹⁾—бо й вони дуже шанують сей монастир. За нього й спіткала Ляхів біда—через те що священники езугїт, або краще сказати езиди²⁾, хотіли відбирати його від православних, і се стало причиною їх погибелі.

«В сім місті (Василькові) є ще дві церкви: Входу Господнього і св. Миколая. В згаданій вище церкві (Антонія і Теодосія) ми відстояли службу під 6 неділю після Зелених Свят³⁾, рано утрєню і літургію, після того виїшли в сусідній сад сеї церкви: там багато вишень, слив, горіхів і винограду—котрого ми не бачили від самої Молдави, також рута і темночервона левконія. В понеділок, вставши рано ми переїхали 5 миль; той же сотник з своїми людьми провозжали нас під корогвами.

«Їхали дорогами трудними і узькими через великий ліс, поки виїхали над великий став, де стояли млини—маєтність того ж монастиря. Але ще не доїхавши сюди, ми побачили блискучі бані монастиря і св. Софії. Коли ми виїхали на гору, нашого патріярха стрів ігумен, званий у них архимандритом—бо в сім краю, аж до Московщини ігуменів звуть архимандритами. Був з ними єпископ, що проживає в монастирі, й кілька монахів. Патріярха посадили до монастирської карети, дуже гарної, зверху золоченої, в середині вибитої червоним оксамитом, і так нас повезли до монастиря. Їхати довелося серед безконечних садів, з незчисленою силою горіхів, швидкої і винограду. В кожнім саді хата його господаря; таких домів 4—5 тисяч з стилькома ж садами—се володінне Печерського монастиря.

«Так ми доїхали до великого гброда з муром, ровом і множеством горбців. Виїхавши на розкішну, широку вулицю, ми проїхали повз монастиря для черниць з високих фамилій, потім до високої мурованої вежі, вибіленої вапном: се була Печерська брама—над нею наче висить церква з богатьма округлими вікнами і високою кантуватою вежою, вона посвячена в імя св. трійці, і в середині її образ гостини ангелів у Авраама.

«Тут нашого патріярха вивели з карети—з пошани до монастиря: хоч би цар сюди приїхав, мусить вийти і відси йти пішки. Тут міцна залізна брама і стоять воротарі. Ідучи за тими що нас стріли, ми виїшли до великого монастиря Успенія.

¹⁾ Тут текстуальна неясність: чи 30 місточок і 400 сіл в самій землі Ляхів, чи в землі Ляхів тільки частина? Вважаючи, що всіх міст Печерського монастиря автор рахує на 100. (я зробив тут перестановку фраз, дав більшої послідовности оповідання), здається що 30 міст—се те що зісталося поза Козацькою землею. ²⁾ Див. вище. с. 971.

³⁾ Неділя ся була 25 червня с. с.

З лівої сторони брами намальований св. Іоан Милосердний, патріарх александрійський, в мантії і з клубуком на голові; наоколо старці, бідаки, каліки, він їм правою рукою роздає золото, а в лівій тримає порожній гаманець. На другій стороні Богатий і Лазар: Богатий сидить при столі, наоколо приятелі і розкішно повбирані жінки, пють вино, а Лазар стоїть при стінях просячи милостини; його жедуть і штовхають, він відходить і сїдає напроти в брамі, і пси лижуть його рани; тут же й ангел смерті, жахливого виду. Між сими двома дверима деревляний стовп, в середині порожній, окований залізом—аби кожний хто входить, хоч би мав тверде серце, побачивши сі два образи, кинув до середини милостиню для бідних.

«Відси широка, розкішна дорога превадить до святої Церкви. З правої і лівої сторони гарні, чистенькі келії монахів, з чудовими шклянними вікнами, що дають багато свѣту з усіх чотирьох сторін, виходячи на дорогу, на городчики й сади, в котрих стоять отсі келії. Кожний будинок має три кімнати, з трьома дверима, що замикаються хитрими залізними колодками. Келії розмальовані фарбами, прикрашені ріжними образами, чудовими картинами; мають столи і довгі лавки, груби й каміші з гарно розмальованими кафлями. Кожна келія з сим своїм устаткованнем гарна, охайна, чиста, так що веседить душу кожного що входить до неї, і додає віку їм що в ній мешкають. З надвору при келіях прегарні городички з квітками, васильом і яшними запашними і красевитими рослинами, обгорожені гарними кратками.

«Два роки тому в монастирі було коло 500 черців, але за згаданой пошесті вмерло до 300, і тепер лишилося 200. Ти, читачу, побачив би, які вони привітні, охайні, з ясним лицями, завсїди вбрані в вовняні мантії; тихі, ласкаві, незвичайно повздержні й чисті в своїм пожиттю. Кожний має в руках розжанець (чотки). Ідять вони тільки оден раз на день з келії до церкви—в тім проходить їх житте. Всі мають чорні колпаки з сукна, з чорним же штучним футром, зробленим з вовни, подібно до оксамиту; великі завіси спускаються на очі й застібаються гузиками під бородою. Коли вони скидають з голови колпаки підчас богослуження, або перед ігуменом чи єпископом, колпак висить за спиною, як то буває у капуцинів або єзуїтів—тільки гарніше; одежа й мантії теж подібні (до католицьких).

«Так же вбираються й архимандрити, митрополити й єпископи, тільки на шні мають золоті хрести на ланцюгах і на мантіях смуги—сині на грудях, а білі при ногах—так як се буває на мантіях єпископів, тільки вони їх носять завсїди. Старші черці, ігумени, єпископи носять завсїди палиці з срібними головками і залізними гострими кінцями, як на єписках.

«Так от коли ми наблизилися до Великої Церкви, з неї вийшло 8 пар єромонахів, кожда пара в однакових фелонях; за ними чотри єродиякони—кожда пара в однакових стихарях; в руках вони держали кадила, а єромонахи євангелії, ікони і золоті трирамени хрести. Сходами ми вийшли до церкви. Наш патріарх в супроводі співу вийшов до середини, поцілував ікони і став на патріаршому місці. Тоді дякон вийшов на круглу амбону серед церкви і проголосив: «Ще молимся за отця господина патріарха кир Макарія антиохійського, за архимандрита Йосифа, гетьмана Зиновія і богом хороненого царя Олексія»—але не спомянув імени митрополита, тому що се монастир самостійний і нікому не підлеглий. Потім зробили відпуст, патріарх поблагословив присутніх, а йому проспівали по грецьки «іспола еті деспота» (на много літ, господине); подали свячену воду і він покропив церкву і присутніх.

«Після сього нас повели до трапезної, при гарних келіях ігумена. На початок подали солодощі й конфітури: зелені грецькі горіхи, цілі в шкарлунці, вишневі конфітури й інші сорти, з різним корінням, якого ми не бачили у себе; подавали також медівники і горілку. Потім се забрали й подали обід—пістні страви, тому що був понеділок, а вони в понеділок не їдять риби так само, як і у-середу і п'ятницю. Подавали страви, з шапраном і різним иншим корінням, млинці в олії, сушені гриби і т. и. На пиття подавали з початку мід, а далі прегарне червоне вино з власного винограду.

«На стіл ставили по кілька полумисків з різною стравою, потім їх відсували одно по одному і привосили інші, і так робили до кінця—подібно як у Турків, а не так як у Молдаван і Волохів—де ставлять один полумисок на другий, і так (тримають) до вечора. Кожну страву ставили насамперед перед нашим патріархом і лишали, щоб він ізів трохи; потім посували далі по столу аж до краю—і там здймали. Забравши страви подали різні овочи: вишні солодкі і квасні, солодкі китяги подібні до винограду¹⁾ й інші подібні до зеленого винограду, звані ікрите (агрест веприни). Весь посуд, що клали перед нами в сім монастирі й інших—тарілки, кубки, ложки, все булр з сребра» (40—6).

Наступає перелік нечерських церков, числом 23, далі детальний опис Великої Церкви та її окрас. Тут згадаю цікаве малювання над західним входом: Успеніє, з лівої і правої сторони «два царі що збудували сю церкву»; над Пречистою дерево—на гілках його образи святих. Між іконами притвору: Христос і перед ним візці, веде їх в гору—Христос-пастих і списом відгонить від них вовків. Ікона пречистої з пророками, що провіщали щось про неї, і з 24 похвалами їй. Горельєфи з образами битв, військ, армат. Останки старої «мозаїчної поліхромної підлоги». В іконостасі великі ікони Христа і пречистої з багатьма привісками: хрестиками, образками, перлами і камінцями. Перед головними дверима олтаря два великі ставники з жовтої міді, кождий спирається на чотирьох лъвах; перед иншими олтарями ставники деревляні, золочені. Але найбільш цікава вказівка—що в головнім олтарі буди мозаїчні образи пречистої, «з хусткою при поясі», а нижче Христос серед архiereїв.

Увагу автора звернули ще дві особливості: що церковні свічі в сім монастирі і по инших монастирях і великих церквах вживаються зелені—«спретарного зеленого коліру». Далі, що в київських церквах, як також у московських—в олтарі неодмінно бувають зеркала одно або й два (с. 46—52).

«Келії архимандрита се великий і гарний дім. Його келії—в горішнім поверсі і мають високу баню; наоколо гарна веранда з видом на Дніпро, що тече під монастирськими городами. Водили нас і городами архимандрита—ми сходили туди з келій сходами. Вхід до городу—через двері з високою аркою і башею, а з боків шпалери з тонких галузок, в оден локіть грубі. В середині якась ростица з зеленими галузками і частими колючками підіймаючись над землею вона виповнює крати, а всяку галузку що виступає поза крати, обтинають ножицями. З тої ж ростици зроблені огорожі сього городу» (з дальшого пояснення виходить, що се ніби то агрест, «ікрите» згаданий автором перед тим). В сім городі ростуть абрикоси і дуже багато шовковиці: кажуть, що попередній митрополит козаків розводив на них шовківників і одержував дуже добрий шовк. Дуже багато горіхів і ще більше ви-

¹⁾ Мають порички (виннички).

ноґраду: вино з нього темно-червоне, його розвозять з цього монастиря по всіх церквах Козацької землі.

«За брамою Великої Церкви з західньої сторони, дві дзвіниці—одна против другої—деревляні, високі, чотирекутні. Одна дуже висока, так як мінарет Ісуса в Дамаску ¹⁾, в середині має багато комір, на гору йдеться великими крученими сходами. вгорі на деревляних брусах висить 5 дзвонів, більші й менші, і там же, в закритій коморі залізний годинник. Його дзвін чути далеко: кожду чверть години він відзначає одним ударом в малий дзвін, коли пройде година—вдаряють 4 рази, з-тиха, а потім б'ють скільки треба разів у великий дзвін. На стіні дзвіниці є ще й сояшний годинник. Інший годинник висить на мурованій дзвіниці церкви Трійці, згаданої вище; коли ввечері великий годинник вибе 24 години, троїцький годинник сильно і гучно вдаряє в залізне било—щоб усі чули поза монастирем, вийшли й замкнули браму.

«Друга дзвіниці нижча; в ній висить величезний дзвін, якого ми ще не бачили: завбільшки з невелике шатро, а важить коло 50 алепських кинтарів» ²⁾ (с. 53—4).

Другого дня гості звідували печері. «Після того як ми відбули літургію (в церкві Воздвиження), поведено нас до коридора виконаного в довгій горі, потім до печері, де жили Антоній і Теодосій. Ми мали багато свічок і оглядали тутешні приміщення: убогі, узькі келії, і ті місця де спочивають отці і владики: вони досі лежать у своїх трунах, в чернечих одежах, вузьких залізних поясах і мантиях; їх борода і руське волоссе на голові тримаються міцно, і вони гарні не вважаючи, що стільки пролежали в сій печері». Далі наступають переповідження легенд Патерика і деякі інші інформації. По скінченню обходу «архимандрит прислав по нас карету, ми сля і заїхали до монастиря серед садів: їти сюдою тяжко і довго» (55—7).

Третього дня «приїхала ігуменія жіночого монастиря Вознесення і запросила нашого патріярха бути у них на літургії, прочитати молитву на розгрішення і поблаговолити черниці. Ми поїхали туди, і всі черниці вийшли на зустріч. Се великий монастир, в нім 50—60 черниць, значних родів (в тексті Велфора: «ігуменія родичка самого польського короля; (черниці) здебільшого виховувалися в сім же монастирі—згодом вертаються до нього назад, приймають постриг і стають черницями»). Їх лица ясні як сонце; вовняні мантиї до самої землі; чоловіки зовсім не можуть заходити до них.

«Насколо монастиря сади, в середині церква—деревляна, з шістьма банями і хрестами. Ми були там: в ній срібне паникадило і два срібні напрестольні ліхтарі; на іконах багато вінців, хрестиків, іконок, привісок, золотих і срібних ланцюжків з перлами і дорогим каміншем. На мурах написані 10 дів, праведниці і мучениці.

«Нас поставили з лівої сторони, черниці стояли тісною купою. Вони співали й читали молитви приємним мотивом, ніжними голосами, що хапають за серце і викликають сльози. Їх спів значно краший від співу мужеського. Ми були захоплені красою їх голосів і співів, особливо дівчат: старших і маленьких.

«Всі вони вміють читати, знають філософію і льотіку і пишуть на різні теми. Серед них багато таких дівчат, більших і менших, що виховуються на те аби стати черницями—бо здебільшого се сироти. Вони носять футряні колпаки.

¹⁾ 80 метрів високий, як пояснює Муркос.

²⁾ Кинтар важить 15 пудів і 25 ф., або коло 250 кільо, дзвін важив би коло 800 пудів.

«Святий Боже», «Аллилуя», «Господи помилуй» вони співали так наче одними устами—на переміну на двох клиросах. Одна прочитала Апостола—дуже читко Прокимен співають з ріжкими варіаціями. При «Достойно» вдарили в дзвін, монахині вийшли на середину церкви і проспівали солодким мотивом стоячи на колінах.

«Після причастя і роздачі антидора вони попросили нашого патріярха прочитати над ними молитву на розгрішення. Всі припали до землі, і патріярх прочитав її, а потім покропив святою водою. Після виходу з церкви ігуменія попровадила до своєї келії, і там подала на перекуску солодощі, прегарні конфітури, медяники і горілку. Потім за згодою нашого патріярха черниці написали на великим аркуші молитву на розгрішення всім черниціям, і патріярх се підписав—з огляду на їх віру».

Увагу автора в сім монастирі звернув на себе ще колодязь з колесом і двома ланцюхами: «оден ланцюх підіймається, другий спускається».

Того ж дня мабуть гості відвідали славу лаврську друкарню—бо їй присвячена тутже замітка невелика, на жаль, і дуже характеристично для автора—аж надто побіжна: «Коло Великої Церкви стоїть прегарний славний друкарський дім—що обслуговує всю сю країну. Звідси виходять всі їх церковні книги—дивного друку. ріжного фасону і в ріжких кольорах. Також рисунки на великих аркушах—види країв, образи святих, наукові розвідки і таке инше. Звичаєм усіх патріярхів ми надрукували тут велику силу розгрішень з іменем нашого патріярха. Їх мовою, червоними літерами, з образом св. Павла, трьох родів: на цілім аркуші для значних людей, середні—для простого люду, і маленькі для жінок».

Далі —«того ж дня приїхав до нашого патріярха кир Сильвестр, митрополит Київ і всієї Козацької землі, або Малої Росії. З ним було два єпископи і кілька ігуменів. Всі були вбрані у свої звичайні мантиї, а на грудях висіли золоті хрести на ланцюгах. Приїхали каретою, вибитою в середині червоним сукном в супроводі своїх служебників, що їхали спереду і ззаду на гарних конях, в дорогих одежах і зброї»—(52—9). Тут належить подати сю увагу зроблену на иншим місці: «Треба знати, що у всякім більшим монастирі Козацької землі, у митрополита і всіх єпископів єсть служебники, поважні урядники, рангою не нижчі полковників (!)—їх звать монастирськими слугами; коли митрополит, єпископ або архимандрит їде своєю каретою, вони скачуть напереді і ззаду на гарних дорогих конях, в розкішних одежах і дорогій зброї. І по всіх келіях: не то що у митрополита, єпископа, архимандрита, але і у архидиякона і звичайного монаха буває сила дорогої зброї: невеликі рушніці, шаблі, пістолі, луки з стрілами і под.» (53—4).

Посім настує оповідання про святочні служби на день Петра і Павла, я наведу дещо опускаючи менш інтересні обрядові деталі.

«В переддень спочатку вдарили кілька разів у дзвін Великої Церкви на те тільки щоб дати знак доохрестним церквам—і ті задзвонили в свої дзвони. Всі зійшлися до церкви Петра і Павла при келіях архимандрита і там відправили велике повечеріє. Після нього священник, диякон і запалач світла підійшовши до патріярха взяли у нього благословення і тоді пішли дзвонити у всі дзвони, включно з тим найбільшим, що його, через велику вагу, можуть розхитати тільки 8 чоловіка, по чотири з кожної сторони, грубими канатами, напружуючи всю силу. Його гук гудів мабуть на 3 дні дороги—бо він дуже чистий, а язик важить коло 15 алепських ратлів ¹⁾».

¹⁾ Коло півтретя пуда. Треба заважити, що тоді на Україні—як досі в Італіїні і скрізь на Заході розмахували не язик дзвону, а цілий дзвін;

Від його тягару вся баня і стовни тої вежі хитались і тремтіли. Тоді ми пішли до церкви і вийшли після малого повечеря.

«Дві години потім, у почн. задзвонили знову в усі дзвони, включно з тим великим, і ми пішли до всеночної. Засвічено ланикадила і свічі, поставлено гарний аналой і канонарх почав читати псалом вечірн, а півча співала по черзі на обох клиросах (опускаю дальші подробиці). Нарешті на обох клиросах заспівали «Слава є вишніх», так як співають у Вірмен. цілнм хором, приємним співом заступаючи орган: малі хлопці хапають своїми голосами за душу. Так робили під час всеночної і літургії сього дня. коли співали з нот.

«(З всеночної) ми вийшли з церкви раннім ранком. Літургію ще з вечора просили відслужити нашого патріярха. До дзвону дали знак кількома окремими ударами в великий дзвін, з інтервалами. Тоді задзвонили в дзвони по всіх церквах і відправили в них літургію, а тоді спино поєходилися на літургію до Великої Церкви: черці й миряни, чоловіки й жінки, також ігумена жіночого монастиря з своїми черницями. Взяли благословенне зпочатку священники і диякон, потім запалач, і тоді задзвонили у всі дзвони. Ми пішли і вбрали в ризи з кількома священниками і дияконами: нам не дозволили вбрати наш ризи, а дали свої, котрі пайдорожчі, бо вони думають, що їх ризи освятяться, тому що ми приїхали в Святої Землі. Потім ми всі вийшли з кадилами і з свічками стрчати патріярха (перед церквою) і звівши до церкви стали вбрати на амвоп, а всі священники стояли вряд наоколо нього. Потім ми виходили на великий вхід: того дня виїнято було (для входу) багато золочених євангелій, дорогих кадильних і трираменних хрестів¹⁾. Апостола читав оден з диякопів, я читав арабську євангелю на свято Апостолів, а крім того грецьку євангелю пречистої, як то у них звичай. Після того як патріярх покадив, як має бути при літургії, монастирська слуги²⁾ й інші стали перед олтарними дверима: оден тримав срібний збанок, другий срібну миску, інші ставши з двох сторін розгорнули великого дорогого ручника, і патріярх помивши руки, утерся ним. Теж саме зрєбили вони при кінці літургії. При проголошенню імені архиерея ми поминали нашого патріярха а вони—Пап'я константинопольського і свого архимандрита.

Павло переїхавши московську границю зараз завважив сю ріжницю: «Люди не розмахують шкурами дзвін, як в Молдавії і Козацькій землі, а шкура привязані до залізних язиків, і ними дзвонять знизу навіть хлопці і діти (не треба такої великої сили як для цілого дзвону): вони бють язиком о край дзвона, і так видобувається приємний і сильний гук, милий для уха: спосіб дуже дотепний і добрий» (с. 108).

¹⁾ Павла очевидно дивувало викпачня трираменних хрестів: воно розвилось підчас обгострення відносин між обрядом православним і католицьким, і трираменний хрест став спеціально «руським хрестом» в противстваленню «латинському крижу»—однораменному хрестові. На Москвіщині однораменний хрест вважався чимсь нечестивим, сретнім; навпаки католики зневажали трираменний хрест, як щось енецифично схемзатичне; пригадую собі гнівні голоси української преси Галиччини з того приводу, що перемиский магістрат зробив жетони для собак (на довід заплаченого собачого податку) в формі трираменного хреста: вони підозрівали, мабуть не без підстави, що се було зроблено на зневагу руського (уніятського) обряду, де за тою старою антилатинською традицією трираменний хрест зістався в особливим поважанню.

²⁾ Він зве їх: «вельможі монастиря, себ то його служебники». Займоували йому! пор. вищє с

«Коли патріярх помив руки (при кінці), йому подали антидор і він з'їв часточку; потім піднесли срібне відерце з вином і він випив як звичайно; так само подавали й нам. Коли винесено чашу, підійшла ігуменія з черницями й інші люди щоб причаститися. Тоді два диякони вийшли з сатаря і розгорнули під чашею велику застільку, щоб якась кропля не впала на землю; уважай яка то побожність! Кожному причастикові давали антидор і трехи вина вишити. Потім патріярх роздав антидор усім, навіть і малим дітям.

«Після літургії ми пішли до трапези. Після солодощів і горілки давали прекрасні страви. яких ми в життю не бачили: супи з яєць начинених корінням; риби страви з молоком з мідалів на підливу, а соуси все з чистим шафраном—хоч він у них дуже дорогий, а мідали ще дорожчі: око коштує може золотого, або й ще більше, і коріння теж (дуже дороге). Але такі страви у них прийнятні: вони перейняли таку марнотратність від Ляхів.

«Під суботу, після вечірні вийшли чотири священники в чорних ризах, і диякон мав чорний стихар і ораб. Старший з священників, взявши благословення поклав наоколо столика де стояла миска з кутею, потім іконам, патріярхові, священникам і всім людям і вернувшись став на своє місце. Теж саме проробили три священники що служили з ним, і нарешті диякон. Півча під той час співала канон за померлих душ. Се у них таке правило: під кожну суботу робити таку підправу за померлих взагалі і зокрема—за добродіїв церкви. Патріярх прочитав молитву за померлих і відпуст—тоді вони стали просити патріярха прочитати ще над усіма ними молитву на розгрішення. Вони впали на землю і він прочитав над ними сю молитву. Потім ще прочитано молитву на сон, і ми вийшли. В суботу рано ще була відправа і ми попросилися щоб їхати далі. Але вони ще повели нашого патріярха до церкви подали свячену воду і він покропив усіх. Аж тоді вийшли з монастиря де ми пробули від понеділка до суботи. Архимандрит посадив патріярха з собою в кареті, а слуги їхали спереду і ззаду доки ми доїхали до монастиря, при церкві Св. Софії—катедри киявської митрополії і всієї Козацької землі і Малої Росії. Ми їхали з півгодина—бо віддалення було дуже невелике. Архимандрит прощався з патріярхом і вернувся (60—3).

«Митрополит кир Сильвестр стрів нас з своїми єпископами й ігуменами. Ми замешкали у нього. Нас чекали, щоб ми були при літургії. Коли почали дзвонити великим дзвоном, ми вийшли подивитися й побачили щось дивовижне. Сей дзвін більший від дзвона Печерського монастиря разів у 7 або 8, певно буде як велике шатро. Залізний язик його важить коло півтора алєпського кантара; 12 паробків ледве що могли його розмахати ¹⁾, і коли вдарили в дзвін, наш уха були заглушені його гучним голосом подібним до грому: я говорив своєму товаришеві голосно, а він не чув. Міцна дерев'яна дзвіниця—більша від усіх які ми бачили, хиталась і тряслась. Але тон печерського дзвона різний і вищий: тон сього м'якший і густий.

«Потім ми пішли на літургію в сю славу церкву—другу Св. Софію, гідну сього імени, як ми переконались. Підчас «Достойно» дзвонили тим дзвоном. Від літургії ми пішли до трапези, а ввечері—під сему неділю по Зелених Святках, пішли на вечерню.

¹⁾ Тут фраза яка здається мені незрозумілою: «безъ того чтобы кто нибудь не раскачивалъ его изнутри онъ (языкъ) не мог бы дойти до краевъ колокола по причинѣ его широты» (с. 63).

«Треба знати, що старий Київ був тут, і тут досі видно сліди його воріт, валів і ровів. Досі стоїть велика брама з мурованою вежою, звана «Золотою», бо вона була позолочена; її спалили Татари недавніми часами, насподівано напавши на місто і запаливши його. Город був чудовий; Печерський монастир був поза його стіною, але церква його. Софії була в середині, разом з Михайлівським монастирем, що стоїть проти нього. Ваня його ще й досі має позолоту, і наоколо обох було множество церков великих і гарних» (63—4).

Наступають історичні відомості про Київ—не дуже вірні. Річ натуральна, гостей спеціально займало питання про єрархічне становище київської митрополії: саме почалися балачки про підпорядковане київської митрополії московському патріярхові. Павло згадує про свої балачки з тутешніми ученими ченцями: «між ігуменами єсть люди вчені, каноністи, оратори, досвідчені в збогії, філософії і всяких глибоких питаннях», вони розпоряджали чималею ерудицією в питаннях про права і юрисдикцію патріярхів, так що гості були здивовані. Сі київські богослови підчеркували непорушність своїх звязків з царгородським патріярхом; вони повторяли, що з Царгороду вони одержали віру і обряди, і очевидно—не можуть порушити сих звязків. Між иншим патр. Макарія попросили ствердити підписом і печаткою якусь патріяршу грамоту на ставропигіяльні права Печерського монастиря—що він і вчинив (с. 65).

Павло згадує при тім свою стрічу з звісним уже нам послом королеви Христини Данилом Калугером, я вщє переказав його оповідання про Данилову місію; крім того Павло наводить його оповідання про сучасні протипанські течії на Заході—для нас не інтересні. Далі він детально описує Св. Софію: її будову і декорації,—я наведу тут те що він оповідає про іконостас, споряджений недавно, за Могиліної реставрації—характеристичний для тодішнього українського мистецтва.

«Він новий, дуже великий і зачудовує глядача. Ніхто не зможе його описать: така гарна і різнопородна його різьба і позолота. Головний вхід високий на 6 ліктів, широкий на півтретя ліктя з аркою як у міської брами. Двері як звичайно—з двох половинок, що містяться в заглибленню—як у склепінню різьблені і позолочені. На одній половинці представлений великан із срібла: він проколює собі бік і кров тече на його дітей, що сидять під ним; ніхто не відріжнить сього від металю. Ікон 12, гарні і великі, з боків кожної великі кольони, різьблені і позолочені; вони творять ряд заглиблень. Особливо великі і високі кольони при іконах Христа і пречистої, глибоко вирізьблені, вони представляють винні лози з зеленими і червоними китягами. Над іконостасом іде широкий гзіме, різьблений і золочений, ламаною лінією, з заглибленнями. Над ним Розп'ятте, обведене різьбленим обрамованнем з маленьких кружків—ікон святих і апостолів, закритих шклами.

З лівої сторони від ікони Христа ікона Софії, робота мудрого й зручного майстра: по середині церкви кольони і на них склепінне, над ним Христос і від нього св. дух спускається в промінні, під сподом геєнна: диявол з великим носом тримає лука з стрілами, коло нього юрба Черів в турбачах стріляють до церкви з луків. друга—Франки в своїх капелюхах і убраннях стріляють з ружниць і гармат: всі воюють против церкви»¹⁾.

¹⁾ с. 71, такаж картина в більших розмірах була намальована знадвору на полудневій стороні церкви, каже Павло—с. 68.

«Потім приїхав кир Теодосій, архимандрит Михайлівського монастиря, що стоїть напротив Софії,—приїхав каретою, щоб запросити патріярха до себе, і ми поїхали; се дуже недалеко. Патріярх наш вийшов перед брамою з карети, і ми вийшли до середини. Весь монастир деревляний, але церква мурована, гарна й велична, з високою золоченою банею. Має тільки одну наву; з усіх сторін багато зашклених вікон. Вудова всіх трьох церков (Печерської, Софії й Михайлівської) одного часу і одного характеру. Архирейське місце прегарне; з лівої сторони його портрет Теофана єрусалимського патріярха в мантії, капелюху і з хрестом на грудях.

«Відбувши літургію в сій церкві ми були потім в транеї, милувалися монастирськими городчиками і дзвіницею над брамою, потім вернулися до св. Софії. Коло Михайлівського монастиря, в сусідстві з ним стоїть монастир жіночий.

«Під брамою Св. Софії і під боком Михайлівськ го проходять стіни й рови фортеці, що саме вибудував цар Олексій. Вона має деревляні стіни і міцні башти. Москалі мають великий дотеп, як Франки: вони винаходили для оборони сеї фортеці такі єпособи, що навіть в їх краю ми не бачили. Під ровом стоять довгі бруси переплетені палями, застромленими навхрест і загостреними на взір княжалів і списів. Такі бруси лежать в два ряди, стерчать над землею на півтора чоловіка. Коли неприятель схоче наступати, він не знайде приступу ні з землі ні з гори, а зачепившись на горішніх брусах, неминучо пропаде, впавши на загострені нижчі палі: вони пробють його тіло. Мости сеї фортеці підіймаються на ланцюгах. Вся земля наоколо неї має підземні ходи наповнені великою масою пороху. На кожній брамі висить великий дзвін: коли щось транить, вдариють у сей дзвін, щоб сповістити всіх у фортеці. Богато гармат, одна над одною. Тут двоє воеводів від царя,—і з ними 60 тисяч війська—одна половина стоїть під зброєю в день, друга в ночі. Того дня приходив оден з воеводів поклонитися нашому патріярхові і привітати його з приїздом.

«Старий Київ сягав сюди; коли ж його підбили вороги, він з часом підупав, і місто перенесли на долину—на низину над Дніпром. Туди йде дорога через фортецю: в'їздин одною брамою, виїздин другою і потім униз у місто вузьким і крутим узгіррем: дорога дуже тяжка і можна їхати тільки одним конем у возі. Ся ж нова збудована фортеця стоїть на горі і з неї видно все місто, що лежить під горою.

«Повертаємся (до старого Києва). Св. Софія і Михайлівський монастир заціліли до наших часів, наоколо їх побудовано монастирі і їх укріплено (наново), по тім як зруйновано Старий Город. Во всі городи в сім краю деревляні, і коли згорять, зникає всякий слід їх: лишаються тільки муровані будови. Нам оповідали, що рахуючи Печерський монастир з доохрестними церквами, Св. Софію і ті церкви, що стоять наоколо неї в руїнах, і ті муровані церкви, що в новій фортеці—поруйновані й цілі, всього в Києві і його околиці єсть коло 100 церков і монастирів» (73—4).

«Так от 3 липня (с. с.) ми попрощалися з митрополитом і поїхали до міста Києва (на Поділ себто). Митрополит ще наперед дав туди з ати, і нам приготували велике приміщення. Своім звичаєм він післав перед нами своїх слуг—кінних і збройних. Коли в'їхали до міста, нас стріло множество священників і дияконів в ризах, з кор гвами і свічками і запровадили до величної церкви Успенія, що стоїть серед ринку—збудованої хрестом з п'ятьма банями».

Автор описує київських міщан, їх домн і достатки—також історію вигнання віден Ляхів і єзуїтів. се я навів уже вище. (с. 976). а тепер подаю те що ще лишилося:

«Дніпром ходить багато кораблів—дуже великих: ми поміряли один брус здовж. і він мав 250 пядь (коло 40 метрів). Багато човнів, видовбаних з одного стовбура, в 10 ліктів завдовжки. Ними їздять на Чорне море.

«Купці привозять з турецьких країв, яких 40 днів дороги, в великій кількості оліву, мігдали, риж, розинки, фіги, та инше корінне, тютюн, червоний сафян, перські матерії, бавовняні виробы—але все се дуже дороге.

«Серед козацьких малюрів єсть багато дуже зручних майстрів, які зміють дуже гарно малювати портрети з натури, також дуже дотепно представляють христови страсти з усіма подробицями. В кожній київській церкві намальовано погане сонмище против Христа: Євреї сидять на кріслах з писаними свідоцтвами в руках; Нікodem тримає своє писання; Плат сидючи на троні умиває руки, а жінка йому говорить на ухо своє; далі Христос голий і звязаний, а над усіма Каяфа без бороди, в ризах подібних до вірменських і з також убраною головою, роздирає на собі ризи» (76 і 78).

«В четвер ми відбули літургію в гарній церкві з трьома олтарями: Воскресення, Петра і Павла і мученика Євстафія, його образ уміщений на дверях олтаря: він сходить з коня, перед ним олень, в рогах його Христос—говорить до Євстафія.

«В п'ятницю були на літургії в великім монастирі, званім їх мовою Сайташні (Сагайдачний)—се монастир брацтва ¹⁾ на честь Богоявлення, в нім єсть ігумен і монахи. Перед брамою два деревляні стовби, дуже штучно вироблені—неначе покручені і позивані, на них місце для годинника ²⁾. В самій брамі гарна церква Благовіщення, з вікнами і банями. Навколо головної церкви галерія (опасань). Церква з трьома дверима і трьома банями, велика і простора. Посередині деревляний круглий амвон, з лівої і правої сторони форми (місця для стояння)—два ряди, обернені до сходу. З правого боку гарне архієпископське місце, (з лівого) казальниця зі сходами.

Вийшовши з літургії повели нас до трапезної. Се одна нава з довгим склепінням, мурована, виштукатурена, з мармуровими одвірками і багатьма вікнами. В передній частині олгара абсида, розписана образами ³⁾; розписана також і вся трапезна, в середині її два столи.

Сеєї неділі по Зелених Св'ятах патріярх служив літургію в церкві Успення, за запросинами мешканців. Була велика парада, престіл прикрашено срібним посудом з базиліками і иншими квітками. Владика роздав дору всім присутнім, навіть хлопчикам і дівчаткам.

Того дня було навечеріє св. Антонія, слави Козацької землі, що спочиває з своїм товаришом Теодосієм в печері Печерського монастиря, що вони заснували. Почавши перед заходом сонця того дня і до полудня другого—понеділка 10 липня вони стривожили цілий світ безнастанним дзвоненням у всі дзвони. Сю ніч вони зовсім не спали, через множество богослужень відправлених ними, і через дзвони, котрими вони дзвонили» (79—80).

Побувши в Києві в повороті Павло додав кілька небезіntересних рис:

¹⁾ В ориг.: монастир трьох братів-царів, що його поставили, пор. вище с. 989 поясненне сього непорозуміння.

²⁾ Далі неврозуміло: «В Києве часи на колокольне».

³⁾ Поминаю переповідання тем образів.

«Рано в суботу 28 червня (1656 р.) ми сіли в човен, але тільки після полудня наблизилися до Києва, бо Дніпрі хвилювало від сильного вітра і нам приходилося плисти проти води. Коли ми під'їздили, воеводи вислали човном одного з бояр (1), щоб він зустрів патріярха, поклонився від них і переказав звичайні привітання. Коли ми висідали, нас стрів київський митрополит в митрі, з ігуменами, священниками, дяконами і всім містом, разом з воеводами і всім царським військом—тутешньою залогою, під корогвами, з рушницями. З великою парадом нас попрощали до церкви і тут відправлено звичайну службу, а патріярх покронив святою водою всіх присутніх. Потім нас відвели і закатували в великій, розкішній господі, попрощалися і пішли.

Пятої неділі по Зелених Святих, що припала на свято апостолів (Петра і Павла), митрополит прислав по патріярха свою карету, щоб він приїхав до Св. Софії. Тут в одному з бічних олтарів—присвяченому Петрові і Павлові, ми слухали літургію, потім пішли з митрополитом до трапези, а ввечері спустилися до міста. В середу прийшов ігумен Богоявленського монастиря, що стоїть в середині міста (Врацького очевидно): запросив патріярха відслужити у них літургію на свято чудовної ікони Пречистої, принесеної з Лядського краю. Ми пішли туди, відправили літургію в присутності всього міста і були в трапезній. Шестої неділі по Зелених Святих ми були на літургії у головній церкві міста званій собором (Успенія), а в понеділок віярїдилися в дорогу. Під гук усіх дзвонів наш владика поїхав своєю каретою до собору, щоб помолитися в ній на прощання. Зійшлися всі мешканці міста і він прочитав над ними розгрішення і поблагословив їх—бо тут всі мають велику віру до патріярхів та їх розгрішальних листів. Ніхто з них: ні значні люди, священники світські і черці, жінки молоді й старі, ні дівчата, ані навіть малі хлопці не пропустили того щоб прийти до нашого патріярха, за його дозволом, щоб він помолився над ними й поблагословив, та дав розгрішального листа, так що ми дивувалися їх побожності і покорі. Жінки що мали чоловіків п'яниць або ледовірків, ніклувалися про їх душу і брали розгрішальні листи не тільки для себе, але й для чоловіка, вважаючи се найбільшим і найціннішим дарунком. Що може бути краще від такого побожного настрою, що виявляється не тільки київською людністю, але панує, по правді—в кожному місті й селі де живуть Козаки. Ми не мали заміру гаятися у них але не могли—бо люди юрбою сунули до нас, наповнили покої і двір нашої квартири, і навіть улицю. Йшли з рана і до вечора, беззастанно, не відступаючи—так що ми не мали змоги навіть поїсти.

Нарешті під гук усіх дзвонів нас провели за місто і ми поїхали погостити у митрополита Св. Софії. Ми розгостилися в його покоях—де висять портрети чотирьох попередніх патріярхів, на весь зріст. Во в сім краю був завжди такий звичай, що коли приїздив до них патріярх, з нього писали портрет, саме в такому вигляді, як він був, щоб мати назавсіди його образ: всі вони представлені в мантиях і митрах з панатіями і патерицями. Перший з них на наше приємне здивовання був патріярх Йоаким алгохійський, прізвищем Дау (Світ); лице у нього дуже темне, борода сивава, гострокінчаста; імя підписане грецькою мовою, і ми вирахували з дати, що з того часу минуло 74 роки. Коло нього Мелетій патріярх александрійський, з довгою сивою бородою. Поруч Єремія царгородський, з гарним лицем і довгою чорною бородою, і Теофан ерусалимський, з довгою чорною бородою. Всі вони приїздили в сю країну скоро оден по другім.

Ві втерок рано ми попрощалися з митрополитом і поїхали до Михайлівського монастиря, славного своєю банею: запросив нас архимандрит і ми були там на літургії в відділі св. Варвари з Бальбеку: сей день 9 липня присвячений їй, на спомин перенесення її мощів з Царгорода до Києва, коли цар Василь Македонянин (!) Лислав Іх з своєю сестрою в дарунку Володимирові, цареві Києва і Руси. Коли перший раз ми цілували мощі сеї святої, ми думали, що се одна з нових московських святих, але тепер почувши, як читали її синаксар, ми познайомилися з її життям і зрозуміли, що се Варвара мучениця з Бальбеку¹⁾. Ми знову цілували її тіло—тіло молоденької дівчини з маленькими ніжками й ручками. Недавно їй зробили дуже гарну труну з чорного дерева оковану сріблом. На прохання нашого патріярха архимандрит дав йому кусничок її ребра і ми сховали його у себе.

Після трапези, під вечір, в супроводі множества стрільців, приданих нам від кнївського воеводи, ми приїхали до славного Печерського монастиря. Черці його стріли нас з великою парадом, в повнім складі, з гуком дзвонів. Потім в середу ми вибралися до монастиря св. Миколая, на запросини його архимандрита: за першим разом ми в нім не бували. Монастир сей стоїть під стіпами Печерського монастиря від сторони Києва і обведений також деревляною стіною. Протий його брами стоїть стовп з білого каменя, і на нім золота фігура (чи образ) св. Миколая—знак монастиря. Відти до монастиря треба сходити глибокою щілиною, подібною до ходу до пивниці, в глиняній горі, укритій густим лісом. Там деревляна велика церква; ми там вислухали літургію і піднялися потім до трапезної. Потім оглядали монастир. Давніш на сім місці був густий ліс, його вирубали і заложили сю прекрасну будову. Посередині монастиря фонтан: вода збігає з гори і бе до гори високою течією. Місце се з усіх боків окружене горами вкритими високими деревами. Дніпро протікає зі сходу, але береги його тут дуже стрімкі.

«Коли ми прощалися з монахами, вони повели нас до пивниць монастиря, що лежать за брамою його. Се гарні склепіння, хід до них освітлюється не скісними пивничними вікнами, а гарними банями.

«Ми вернулися до Печерського монастиря. Того вечора було велике свято: задзвонили в дзвони і відправили всеночну, в пам'ять смерти Антонія, фундатора монастиря, і ми були при тім з монахами. Мале повечіре служили в церкві на хорах, на горі. Рано, в четвер 10 липня патріярх, за особливим проханням монахів, служив літургію в присутності всіх людей з міста; при тім посвятив священника й диякона.

«В п'ятницю ми служили літургію у черниць, а на суботу запросив нас ігумен св. Михайла (Видубицького), що нижче Печерського монастиря—зо три верстви. Туди провадять дві дороги: одна берегом Дніпра, дуже крута, тільки для верхових. Друга горами, через цілі гаї прегарних овочевих дерев: сливок, яблунь, горіхів і т. ин. Справді—се благословенні гори, подібні своєю приємністю і самотністю до верхів св. Гори. як нам се казали. Вони самі дають поживу пустельникам і аскетам, котрих тут дуже б'гато: вони годуються овочами сих дерев.

«Сам монастир стоїть на березі Дніпра і дорога до нього через се йде крутим спуском, глибокою щілиною. Його оточують округлі горби вкриті дикими овочевими деревами, багато джерел, а сама церква подібна до Михайлівської—бо будував Іх,

¹⁾ Бальбек—Геліополь в Сирії, Павло й його батько зацікавилися своєю землячкою і випросили частинку її мощей для себе.

сказали нам, той самий будівничий. Тільки від довгого часу і тому що фундаменти олтарів заложено на такім високім і крутім березі Дніпра, обернена до ріки сторона від половини церкви (урвалася) й вода занесла її на середину ріки. Тому монастир довго стояв порожній, аж 17 років тому теперішній ігумен узявся за вібудову церкви. Він поставив олтар ближче до середини церкви, вирівняв мури і добудувавши верхню частину церкви деревом, виправив валном, так що вийшла дуже гарна будова, з гарним іменем на честь архангела Михаїла, що святкується 6 вересня. Ми вислухали тут літургію, а коли встали від трапези і пішли подивитися на беріг ріки, то справді страшно було глянути вниз—так воно високо! Ніхто не може подивитися (вниз) без того, щоб не затремити.

«Ввечері ми повернулися до Печерського монастиря, слухали в неділю літургію—був на ній і київський говвода. В понеділок попрощалися з черцями: вони провели нас і попрощалися з нами на березі Дніпра за тимже (Видубецьким) монастирем, ми ж у-друге переїхали човном ріку, простуючи до Хмеля, до города Чигрина»¹⁾.

Те що Павло оповідає про інші міста України, які йому довелося побачити, дає небогато цікавого після сього всього; дещо з того вже було наведено для характеристики побуту, але деякі небезітересні риси ще залишилися, і я сплююся на них—з огляду на те, що в інших джерелах вони стрічаються так рідко.

Першим більшим містом України на шляху патріярха була Умань²⁾. Павло описує три укріплені частини його: «Трете з сих укріплень се величезний деревляний замок (цітадела) на горбі: її тепер відновлюють—копають рови, ставлять сильні вежі і ринтують гарматами. Як звичайно всі вийшли нам на зустріч, з корогвами і хрестами священники й дякони в ризах, і полковник Семен з військом—він стояв з великим відділом під містом, пильнуючи границі від Татар і Ляхів. Нас впровадили до високої, величавої церкви з залізною банею гарного зеленого кольору. Вона збудована з дерева і ціла розписана в середині. Богато срібних свічників з гарними зеленими свічками. Над притвором гарна дзвіниця. На хорах за великими кратами стоять співаки і співають з нотних книг з орґаном; їх голоси лунають як грім³⁾. Се перше велике місто Козацької землі; за лядських часів воно було великим осередком, і в нім багато лядських розкішних падат. Має девять прегарних церков з високими банями: Воскресенія, Вознесенія, Трійці, Родження Богородиці, Успенія, св. Михаїла, Миколая, Чесного Хреста і св. Паски.

«В суботу ми були тут на літургії і вийшли з неї коло полудня⁴⁾. Згаданий полковник Семен з своїм помічником вів під руки нашого владику як то у них звичай, і так запровадив до свого дому; тут владику освятив воду і прочитав молитву на розгрішення, і потім ми сіли за трапезу. Коли встали зза столу, полковник відпровадив нас до нашої кватири. (Другого дня) ми виїхали і він провів нас за місто і приділив нам відділ (козаків) як і раніш (для супроводу). Проїхавши мило, ми дісталися до иншого міста з укріпленнями і замком, званого Краснопілле⁵⁾. Як зви-

¹⁾ IV. с. 185—9.

²⁾ Перекладчик транскрибує її назву у Павла: Хумано.

³⁾ Дальше про довге богослуження—наведено вище с. 984.

⁴⁾ Сказане тут про доми і міщан я навів вище.

⁵⁾ Перекладчик транскрибує: Краснобула, тепер Краснополка, півтори милі від Умани.

чайно, зроблено нам там стрічу, бо кожного разу як ми виїздили з міста, оден з козаків, що їхав з нами, поспішав наперед з листом полковника до його підвладних з наказом щоб нам приготували приміщення, їжу й напитки, так щоб стало для всіх наших товаришів—а було нас коло 40 людей: ми й наші слуги, наші товариші подорожні: ігумени монастирів та їх слуги,—та щоб були коні для наших підвод і наконше свіжої трави для коней. Звичайно нас стрічали за містом, з хлібом, як то у них звичай—тому що його так багато у них. Коли ми сідали за стіл, також насамперед клали хліб. Люди з міста вийшли на деяке віддалення, як я уже то розповідав; звичайно, коли наближались корогви і хрести, наш патріарх виходив (з карети) і йшов до монастиря, досить далеко (пішки), поки не входили до церкви і потім звідти до квартири—коло воріт її тоді ставили хреста на тичці» (24).

Про Богуслав автор крім вище сказаного додає: «Замок Богуслава дуже сильний. Він має два ряди стін, два рови. і багато бант; з полудня стіни йдуть краєм гори; під нею ріка, і з неї виступають великі скелі. В середині замку гарні палати. що належали Ляхам, і коло них церква, що теж була лядською. Наш владика дозволив її посвятити й служити в ній—бо козаки давніш руйнували всі лядські церкви рівно з землею, тому що хотіли таким чином викоринити саму пам'ять про Ляхів. З тих причин вони лишали незамешкальми і їх будівлі, їх прекрасні палати, перетворювали їх навіть на нечисті місця» (37).

Далі описується Трипілліє. «Се велике місто, називається Трипілліє, бо зложене з трьох укріплених міст. Під'їзджаючи бачиш табор (городище)—три горби з дуже вузькими проходами, так що пройти можна тільки одинцем. Сюди вийшли нас стрічати мешканці. Сам город—неприступна твердиня на верху гори, з двома стінами і двома ровами. Білність домів незамешкаль—бо давніше се був єврейський осередок, і теснер їх гарні будинки, крамниці і завіди порожні і безлюдні.

«Нас повели до церкви Спаса—великої, величної, просторої і гарної; своєю красою, розмірами, числом вікон вона переходить всі церкви Козацького краю, так що вийшовши ми були здивовані до крайности. Вона дуже висока і має двоє сходів, з великими зашкльненими вікнами. Бана дуже висока, округла, на восьмикутній нині—як у наших сторонах, а побита блискучою бляхою. Над олтарною абсидою друга гарна баня, і над дверима ще баня з трьома хрестами. Олтар чудовий, іконостас дивує своєю висотою і блиском, іконами і золотом. В сій стороні не звертають стільки уваги на розміри розп'яття так як у Греків, але воно дуже гарне: образи Івана і Богородиці по обох боках стоять окремо, так що під ними не видно дощок і вони виглядають як статуї. Двері олтаря чудові, великі, різьблені ажурно і золочені. В сій краю такий звичай, що над олтарними дверима завжди єсть ікона Нерукотворного Спаса; над нею ікона Христа на троні, в архисрейських ризах і в митрі, коло нього Іван Хреститель, з правої сторони Петро з ключами і 5 його товаришів, а з лівої сторони Павло з мечем і 5 його товаришів: на всіх іконостасах в сій краю їх представляють не инакше як отак: в крузі 12 апостолів, Павло против Петра.

«Посередині церкви деревляний круг з двома ступенями, покритий червоним сукном: на нім дякон проголошує ектенію й читає євангелію. Підлога вистелена кам'яними плитами. Церква збудована з соснових колод незвичайно зручно звязаних. Наоколо дуже гарна опасаць з точею балюстрадою; над двома дверима до неї високі бани. Збудував цю церкву вєбіжчик Бано (?), тутешній начальник, 8 літ тому, підчас (перших) побід гетьмана.

«Недалеко сеї церкви другий замок—дуже просторий, гарний і незвичайно укріплений. В середині гарна палата, що ще перше ніж вступити до неї тішиться око глядача. Над брамою замку перша надбудова палати, гарна і величава, вінчана бачею; далі друга надбудова тішиться глядача—вона має баню і гарну балюстраду наоколо. ставши там можна бачити на два дні дороги. Ся палата далеко краща від будиноків Каліновського. Перед нею будинки лядські і єврейські крамниці і заїзди, тепер порожні. В середині замка гарна церква св. Миколая.

«Велика ріка Дніпро тече поблизу сього міста і тут будуються човни, що пливають в Черне море» (38—40).

З зацікавленням підчас першого переїзду Павло присвятив особливу увагу Прилуці¹⁾. Він називає її великим і гарним містом, з великими укріпленнями. «Замок в середині його дивує своєю висотою, своїми укріпленнями, вежами і гарматами, брустверами і глибокими ровами з текучою водою. З полудневої сторони єсть закритий басейн, де збирається вода з великого ставу й річок й пускається до рову. Підземні потайні ходи ведуть відси до замку. В середині його величава, дуже висока палата. Величезні колоди, зверху і з середини вигладжені, щільно пригнані дошки і високі комини, що перевищують кипариси—викликають здивованне. Але палата лишилася недобудована—дата написана на верху високого даху—1647 рік. Належала вона четвертому з лядських правителів Вишневецькому²⁾. Було в тім місті також багато Євреїв і Ляхів, що не встигли втікти; ті що вихрестилися, спаслися; хто не схотів—тих побили і відіслали до Сатани.

«З полудневої сторони міста озеро (став)—велике як море; туди тече багато річок; багато росте білого і жовтого цвіту. На озері довгий міст (газь) і багато на ньому млинів, при початку його згаданий секретний басейн замку; коло сього місця деревляний будинок з лазнею для загального вжитку. Знадвору жолоб з довгою стовбура, над ним стоїть чоловік і наливає хитрим знарядом воду з ріки—нею наповняється мідяний казан, і там вона нагрівається. Чоловіки й жінки мються в лазні разом, без яких небудь фартухів, тільки кожен бере від лазьника віник з галуззя і ним закриває свою наготу—такий у них звичай. І дивна річ—виходячи з лазні вони входили до холодної води, що тече перед лазнею, і плавали в ній.

«Мешканці сього міста—духовні й миряни, виїшли нас стрінути, як звичайно—далеко від міста. Запровадили нас до великої, нової церкви Спаса, ще з недокінченими банями. Против неї инша церква—Рождства Пречистої. Дзвіниця її висока і гарна. Примістили нас у великім домі, з критими верандами над великим озером і лазнею, відси ми виїхали на прощу до монастиря поблизу міста званого Густинською Трійцею³⁾, його збудував Василь воєвода молдавський, і дім (де патріарх замешкав у Прилуці) належить йому. Протопоп (прилуцький) повідомив ігумена, і той зараз же приїхав своїм візком і запросив нашого владика. Він говорив: «Хвала богові, що сподобив нас бачити вже третього правдивого патріярха»,—бо вони бачили єрусалимського патріярха Паїсія і царгородського Атанасія Пателярія, скиненого з престолу, що втікши з Царгороду і приїхавши до Молдавії, виїхав відти

¹⁾ «Брилука»—транскрибує перекладчик.

²⁾ «Фішнафаска»; наступна доволі фантастична історія Вишневецького, котрого козаки нібито зловили в його утечі і принесли його голову Хмельницькому.

³⁾ «Кустини Тріца».

перед нами до Московії, заїздив до цього монастиря, а потім помер недалеко Хмелевої столиці—Чигирина, на третій день Великодня цього року.—«А тепер ми бачимо твою святість, блаженний кир Макаріє, патріярше Антіохії!» (говорив ігумен)¹⁾.

«Ми полишили в місті річи, коней, слуг і вози, і поїхали з ігуменом, взявши тільки свої ризи, щоб відправити в монастирі літургію. Віддаленне від міста—коло одної милі. Близкучі бані монастиря видні здалека. Не доїзжаючи треба заїхати в долину, узькою дорогою серед густого лісу горіхів, вишень і сливок; за ним великий став і млини; дорога на гори вистелена переплетеними гилляками так що трудно проїхати.

«Недалеко від монастиря ми минули з правої сторони гарну церкву св. Миколая. І нам розповіли, що там ото був раніш монастир, але він погорів, і тоді побудовалися на теперішнім місті. Тут (в новім монастирі) дві дерев'яні стіни і два рови: над брамою гарна дзвіниця, з великим і дуже дорогим годинником. Тут наш владика вийшов з візка. Архимандрит, священники й дякони стріли його в розкішних ризах, з свічками, коровами, хрестами, іконами. З ними ми вступили на подвір'я монастиря; воно широкіє і просторе. Церква має п'ять бань, на-вхрест, середня баня більша від інших. Наоколо церкви опасань з трьома дверима, і над ними три бані. Ми вийшли до церкви, і її іконостас задивував глядачів. Патріярх покропив усіх свяченою водою і ми вийшли—ще повні здивовання. Во ні величавий іконостас Св. Софії, ні Печерський не можуть ні трохи рівнятися з дивною красою цього іконостасу (автор розповідає про жертви воеводи Василя і московського царя Олексія на будову церкви, позолоченне іконостасу і малювнне). Тепер він перевищує всі інші: ми не бачили кращої позолоти і кращих малювань.

«Церква має три двері внутрішні, крім трьох дверей надвірних (до опасання); коли вийти великими західними дверима, вона виглядає як хрест заокруглений на кінцях: притвор—наєпроти його олтар, і два клироси в нишах, подібних як олтарна. Попід стінами форми (сидіння). Дуже гарне архиерейське місце коло правого клироса; друге архиерейське місце стоїть в притворі. Два підвищення стоять іще при обох клиросах, а серед церкви восьмикутний амвон, покритий червоним сукном. Хори²⁾ де стоїть півча дуже гарні й високі і відгороджені балюстрадою. Іконостас і ікони тішать око і чудують глядачів. Досі ми не бачили чогось подібного; ніхто не зможе описати цього іконостасу, його велич, висоту, багатство позолоти, вигляд і блиск. Він підіймається від землі до верхньої частини головної бані. Ікони дуже високі, доведені до найбільшої досконалости; їх вставлено в ниші щоб їх краса виступила тим сильніш і позолота щоб показала свій блиск як від зеркала. Над іконами високий чудовий, блискучий гзімз, і на нім повішені на бльоках лампади. При іконах Христа і пречистої високі і грубі різблені стовпи; в середині вони порожні, але здаються повними, так гарно оброблені—не так як кольони Св. Софії—порожні з задньої сторони. Їх обвивають лози—золоті нагонці з листем підіймаються в гору; кетяги—одні червоні й повні, інші—недостигні, зелені, звисають у долину, наче природні твори божі; тло поліроване. Сі стовпи підіймаються від землі на зріст чоловіка. Під іконою Христа образ його і учеників, гарної роботи: він несе на плечах ягня, за ним множество овець, на переді пастух входить дверима до отари.

¹⁾ II с. 83—6.

²⁾ Автор перекладає: «місто органа».

На ліво за сею іконою високі двері до олтаря і на них великий образ св. Стефана, на весь зріст; з золотим кадилом в правій руці. За ними, в тім же ряді ікона св. Трійці: трапеза Авраама і Сарі¹⁾, під нею ікона Благівіщення. Далі третя ікона правого ряду—Успеніє, гарна, прикрашена золотом, нової роботи; під нею апостоли в збірї—із здивованнем дивляться на порожній гріб пречистої; її сорочка видіє на краю мармуряного гробу—з правої сторони. Апостоли підіймають руки до неба—«Вона вознеслася!» Під іконами сього ряду, чотирикутні золочені, блискучі кольони і між ними образи архієреїв, патріархів і православних пап в ризах. В лівім ряді велика і дуже гарна ікона пречистої, під нею введеніє до храму—дівчата з засвіченими свічками. Коло сеї ікони північні двері з образом св. Михаїла. За ними в ряд ікона св. Миколая, велика, чудова, роботи майстра незвичайно здібного, так що сі ікони вражають глядача живими лицами, їх кольором і рисами, так як критські малювання²⁾. Поруч ікона Антонія і Теодосія, між ними Печерська церква, а над ними образ пречистої серед сяєва в лісі» (тут перериваю сі оповідання автора про густинський монастирський іконостас—він ще продовжує їх на цілу сторінку).

«Трапезна довга і велика, з богатьма зашкленими вікнами. Два столи з обох боків. В середині великі розсувні двері, що всуваються до стіпи; за ними гарна церква Пречистої. Ікони в ній дуже гарні, блискучі, настроюють побожно. Прегарний олтар блищить. На церкві теж бляшані бані» (с. 86—90).

«В повечері дев'ятої неділі по Зелених Св'ятах вдарили в била деревляні, мідяні і залізні і ми вийшли до церкви. Коли прийшло читати кафтизми, молодий монах поставив їхнім звичаєм посеред церкви високий і гарний аналой, закритий шовковим покривалом і положив на нім книги,—бо у них не читають ніякої книги, важної чи не важної инакше як на аналої; почав канопнархати псалом за псалмом, а на обох клиросах співали навперемін. Перед входом священики підійшли (до патріярха) поблагословитись і потім в ризах парами вийшли (з олтаря), пройшли до притвору і відправили літїю.

«З церкви ми вийшли до трапезної. Патріярх сів в головах, ми з правої і лівої сторони, а інші отці монастирські—вкінці. На стіл поставили збанки з пивом, і солонці, звичаєм єрусалимських монастирів. Страви ставили на якийсь час перед нами, потім передавали на кінець стола і нарешті забирали, а подавали все нові, до кінця. Монахам монастиря поставили кожному каші з маслом (олією?) і більше нічого. Такий у них звичай: ніхто не їсть вишуканих страв, крім гостей і про-

¹⁾ Перед тим автор детально описує ікону на сю тему в Бикові (с. 82)—«Трапеза Авраама і ангелів, перед ними на полумиску печене пороса (1); Сара і Агар несуть збани з питтем; над головами ангелів Содом і Гомора» і т. д., і з сього приводу зауважає: «Чудова ікона; починаючи від Козацьких країв і далі в краю Московськїм дуже пильнують сеї ікони Трійці; єсть вона в кожній церкві, так само як нерукотворений Спас над олтарними дверима. На їх дорогоцінних і гарних корогвах так же трапляється сеї образ Трійці за трапезою, з Сарою, що сміється за завісою».

²⁾ Перекладчик уважає, що сеї вираз «критош», критський, автор уже не раз уживав в своїх оповіданнях про тутешні малювання як особливу похвалу, прирівнюючи до малювань критських малярів, що стояли під венеціанськими впливами Відродження. Очевидно, Павло помічав певні подібности українського малярства з сим італізованим грецьким.

чан; монахи живуть як святі, згідно з уставою св. Сави. На другім столі давали м'ясні страви для прочан і наших слуг не духовних.

«Посередині став чтець і положивши книгу на аналої читав виразно. Коли прочитано було транезну молитву, патріярх тричі вдарив у маленьке било, що стояло у нього з правої сторони, щоб почали їсти. Ми поїли і попили, скільки тільки хотіли—а той бідний чтець все ще читав з Патерика. Тоді патріярх ударив у било в-друге, і встав спочатку сам, за ним встали ми, і кожний випив з свого збанку, що стояв перед ним. Нарешті патріярх ударив у-третє, щоб уставати з-за столу. Тоді йому подали маленьку проскуру на мисочці—«панатію», на честь пречистої. Він тричі підняв її обома руками атонським звичаєм, примовляючи: «Нехай величається імя св. Трійці». Потім священники з дияконом підійшли і знявши клобуки, проспівали «Достойно», і проспівавши поклонилися до землі. Патріярх дав їм часточки проскурки, а решту роздав присутнім. Після того принесли кіш на останки хліба, і кожен поклав свої окрайці, взірцем того, хто благословив хліби, і так зібрано всі останки хліба».

«Після цього задзвонили на сон грядущий. Ми пішли до церкви й стали в притворі, як у них прийнято. Патріярх став на архиерейським місці коло дверей. Потім як чтець прочитав канон і молитву, всі парами приступили до патріярха, прослячи пробачення і кланяючися до землі. Після цього ми вийшли щоб заснути, але не спалось—блохи і комари, ще в більшому числі ніж їх міріяди в повітрі, не дали нам і спробувати сну і спочинку. В сім краю нема їм кінця, се море, що не може вміститися в берегах».

«Нашого владика ще перед тим просили служити літургію, і ми готовилися до служби, але як його служити не спавши! В четвертий годині ночі—а всієї ночі тільки 8 годин, уже вдарли в било і о-півночі ми встали. Правда, в-сих святих, ангельських монастирях той добрий звичай, що спочатку дзвонять у оден дзвін, окремими ударами, даючи знак щоб люди побудились і не спиначи вбралися: не так як у краю Валахів і Молдаван, що входять до церкви в момент коли дзвонять у дзвони. Ані заснувши ми пішли до церкви. Зачалось співання утрени, довге читання псалмів і молитов. Вийшли вже тільки по тім як розсвіло, і голови нам крутилися. Потім задзвонено до літургії. Ми пішли до церкви, вбралися в ризи і вбрали в архиерейські ризи свого владика. Прийшло до літургії багато людей з міста й інших сторін. Скінчивши літургію ми пішли до транези—тут був вчорашній порядок у читанню й подаванню страв і десерту. Під кінець диякон, що служив того дня, приніс накритий покривом дискос, що вживався при літургії і поставив перед патріярхом. Піднявши покрів він побачив там другий дискос, срібний, з накривкою й замочком; відчинивши його знайшов образок Пречистої і проскуру—«панатію», і під нею чарку з медом замість вина. Владика тричі підняв проскуру, як учора, взяв від неї часточку, по тім як проспівано «Достойно», і передав іншим, що подавали її одні, одним, сидячи за столом. Далі напився з чарки—і так само інші. Потім уставши з-за столу ми попрощалися з ними й повернулася до Прилуки, де подивилися були свої річи» (с. 90—2).

Повертаючи з Москви Павло з батьком потрапили до Прилуки на ярмарок 16 с. с. червня і він записує в своїй книзі:

«Ми приїхали до Прилуки і тутешній полковник пинки вийшов нам на зустріч. Ми замешкали в тім самім домі і з приємністю розглядали великий ярмарок що бува

тут на святого Івана Хрестителя. На ярмарок приїздить множество грецьких купців з Румелії й Караманії: з шовками, шалями, перськими килимами, бідою габою¹⁾. В Козацькому краю ярмарки відбуваються беззастанно від початку до кінця року кожного свята, кожної пори року буває ярмарок в тім чи іншій місті, як повелоса ще за панування Ляхів²⁾. Ми купили на ярмарку кілька коней.

«Четвертої неділі по Зелених Святках (2 с. с.) ми за проханням ігумена їздили до Густинського монастиря і служили там літургію; з нами їздило багато Греків. Вівторок ми виїхали з Прилуки. Нас проводив пішо полковник, напереді йшли музики граючи на польських флейтах, а духовенство йдучи наоколо карети співало святи гімни, аж поки не виїхали геть за місто. Тут вони попрощалися з нами й вернулись» (IV.184).

Особливо докладно згадується Павло в оповіданню про свій поворот через Україну на Переяславі.

«Поїхавши п'ять миль (від Києва), ві второк у полудне (25 н. с. липня) ми прибули до містечка з замком і укріпленнями, на ймя Бориспіль—себто город Бориса, сина царя Володимира. Там оповідали, що тут була старинна мурована церква в імя св. мученика Гліба, иншого Володимирового сина, але Ляхи її зруйнували, вивезли з неї каміни, дерево й залізо до Києва і там збудували ту велику нову церкву що ми про неї оповідали—як їм з нею не пощастило (наступає історія Бориса і Гліба). Місто дуже гарне з нечисленними садами—бо при кожнім домі є сад і криниця доброї води, що її черпають колесом; найбільше в садах винні. В місті дві церкви—Рождства Богородиці і св. Михайла, а за містом третя—св. Миколая».

«Побувши тут коротко ми взяли трохи більш на північ і проїхавши більше 6 миль прибули до великого міста, що може своєю величавістю поспорити з Київом і має славу в сих краях як столиця і бувша резиденція короля (!) Імя його Переяслав. Він оточений нечисленними валами і має троє воріт в укріпленнях: одні виводять на суходіл, а двоє на мості через велике озеро, що оточує місто: вода іде з ріки, що впадає до озера. Береги його взяті в гати для млинів і для укріплень під гармати. Се столиця і метрополія всіх городів і земель козацьких на сім боці Дніпра. Ляхів тут було дуже мало—самі урядники, і місто не здобувалося—бо таки з самого свого заснування, як нам казали, його ніколи не переможено: ніколи не здобувано зброєю, а тільки договором, бо воно таки справді неприступне. Скоро тільки Хмель став перед ним, козаки що тут були повбивали начальників Ляхів, і заволоділи містом без битви і без суперечки».

«Коли ми наблизилися до міста, нам на зустріч виїшов полковник під царською корогвою, з барабанами і польськими флейтами, а також духовенство і всі міщане з корогвами і процесією. Вони провели нас дуже святочно і урочисто до великої нової церкви Успенія. Вона побудована з дерева і ще не скінчена, викликає

¹⁾ В перекладі: «б'льми аба (плащами)»—очевидно се «турецька біла габа» наших дум.

²⁾ Описуючи Московщину, Павло називає чотири найбільші ярмарки України і Московщини разом: в «Серкас» (звана Долян» (перекладчик думає, що се старий Черкаськ на устю Дону), київська (в Печерському монастирі на Успеніє), «Синска» (в Брянську, в Свинському монастирі), (і четверта в Архангельську—III с. 80—1.

подив глядача своєю незвичайною формою, висотою, симетрією і своїми п'ятьма бачнями» (ближчий опис її будови подано вже вище с. 976).

«Крім сеї є в місті ще 4 церкви: Воскресенія, Спаса, Трійці й св. Миколая. Була ще давніша лядська церква, але тепер її повернено на монастир Покрови. Протопоп сього міста як він нам сказав, має під своєю владою 200 священиків. Коли ми виходили з церкви, на знак великої радості стріляно з гармат, так що земля загряслася. В неділю, що прийнялася на день Іллі Пророка, наш владика після літургії посвятив воду для мешканців і всіх покropив. Мешканці сього міста мають велику віру в розгрішальні листи.

«Полковник розповів нашому владіці в своїй господі що він має під своєю владою 9 міст і більше як 500 сіл, і під начальством його стоїть 40 тисяч воєнків, а в пильній потребі—додав він може поставити і 100 тисяч» (IV 189—191).

«Ві втoreк 22 липня ми виїхали з сього міста. Полковник з людьми проводив нас на значну віддадь з барабанами і флейтами, а духовенство з співом.

«Проїхавши 4 милі ми приїхали до містечка з замком, укріпленнями й ставом, на імя Гельмязів. В нім церква Успенія. Потім проїхали ще 4 милі і дістались до подібного ж містечка, іменем Зелотоноша, з двома церквами, одна з них теж Успенія. Проїхавши ще 3 милі, стали над Дніпром, переправилися і проїхавши 2 милі приїхали до города Черкасів. Тут родився Хмель і звідси походять козаки. Тут вони споряжають ті човни, котрими ходять на Чорне море, бо ріка Дніпро протікає коло самого міста».

«Далі ми проїхали ще 7 миль і дісталися до города Чигрина—постійної резиденції Хмеля. Після того як ми переїхали Дніпро, ми всю дорогу, по обох боках бачили море піску: такі вже береги сеї ріки, на велику просторінь; але особливо коли ми наблизилися (до Чигрина), тут пісок був на глибину людського зросту, і коні наші падали від змучення. І всі околиці сього міста такі ж піскуваті.

«На зустріч нам виїхав «писар», або секретар Хмельницького, з великим відділом козаків, і попровадив нас до міста головною дорогою—подібною до ріки піску. Замок своєю висотою і конструпцією нагадує цитаделю Алєно, видко його здалека. Коли ми наблизилися до міста, на зустріч нам вийшов молодший син гетьмана, з пролесією духовенства, і повели нас до довгої деревляної церкви Успенія, що стоїть коло палати гетьмана. На прохання гетьмана ми відправили літургію з єпископом, що прибув послом від Ляхів¹⁾: Після літургії ми пішли на обід до гетьмана.

«В понеділок нас повезли за місто до монастиря Трійці; тут ми слухали літургію, і після неї пішли на обід до писаря—бо се він ктитор монастиря, і церква його на імя св. Івана. Потім вернулися до міста. В нім є ще чотири церкви крім згаданої успенської.

«Замок тутешній не має собі пари в цілїм Козацькїм краю що до висоти і великості свого простору, великої води і багна, що його оточують, тому се дуже сильна фортеця, але тепер занедбана. В нїй богато стрімких місць. Деякі гармати незвичайно гарні, блищать як золото: гетьман їх привіз з Лядської країни, на них написи, герби й інші знаки.

«До міста провадить тільки одна брама. Тому що воно лежить в долині, окружене морем піску, в нім незвичайно гаряче. Ми питали, чому гетьман не живе

¹⁾ Се був Діонисій Балабан.

в якімсь крацім місці; на се нам відповіли, що гетьман вибрав Чигирин своєю резиденцією тому що лежить він на границі з Татарами: п'ять або шість днів дороги безлюдними і пустими сторонами лежить тут між козаками і Татарами. (Крім того) се найбільш центральне місце, і до Дніпра тільки 2 милі.

«Нам розповіли тут, що в сім часі край сей ставить 300 тисяч козаків; кожен має свою рушницю.

«В суботу, 2 серпня Хмель приїздив відвідати нашого владика, і після сього ми виїхали з міста (до нього в гостину). Проїхавши з миллю, ми приїхали до величезної гати, що тягнеться понад ставами, болотами, островами і ріками: ми їхали нею більш як півтори милі. Ся гать іде попід Чигринським замком і провадить по дорожньому такими місцями, що той трясеться від страху. Переїхавши її ми прибули до села Суботова, де звичайно жив небіжчик Тимофій, син гетьмана. Мешканці виїшли нам на зустріч з процесією і запровадили нас до великої нової церкви св. Михайла. Тут зібрані скарби з вірменських церков, що небіжчик Тимофій пограбував і поруйнував у Сучаві, в Молдавії. В сій церкві і гробовець Тимофія, над ним, їх звичаєм висить велика корогва, а на ній дуже подібний портрет героя—верхи на коні, з мечем в правій руці, з булавою в лівій, і перед ним Молдавія—країна яку він збирається завоювати. Від сеї картини слізи котилися.

«Його вдова, дочка господаря модавського Василя, кілька разів одвідала нашого владика. В неділю рано, після заутрені ми в її присутности відправили панахиду над її чоловіком. Вона вбирається цілком як черкеська невольниця: мала обшитий футром ковпак з сукна; дівчата, що її проводили—Черкески і Молдаванки, убіралися теж за невольниць, як і вона.

«Свого часу батько витратив цілі скарби щоб визволити її з Царгороду; вона володіє чотирма мовами: волоською, грецькою, турецькою і руською—і от тепер живе, бідна, далеко від свого батька, матери і братів, від свого народу і батьківщини, серед чужих, в палаті небіжчика свого чоловіка. Небіжчик виставив наоколо цілий замок з валами, а батько—щоб зробити сю садибу ще міцнішою, ставить против двору на горбі кам'яну церкву св. Іллі пророка. Ми помітили в її будові кілька величезних кам'яних мас, які нас дуже здивували. На наше запитання нам пояснили, що се камінне привезене з міста, що колись належало Татарам, 5 миль відси; Татари мали там велику мечеть, а гетьман розруйнував її і забрав з неї сі камені на будову церкви.

«Вислухавши тут літургію, ми виїхали і поподорожували нерівною і тяжкою дорогою, приїхали до містечка на імя Медведівка. За наказом гетьмана тут і далі сотники кожного містечка виходили нам на зустріч з своїми сотнями, під корогвами і так проводили нас від міста до міста. Проїхавши 3 милі ми проїхали до містечка Жаботина, далі—проїхавши 10 миль—до иншого містечка званого Сміла; далі за миллю—до містечка Балаклії, ще за миллю до містечка званого—Орловень, потім за дві милі—Вязовок, ще за півтори—Вільшана. Всі сі містечка становлять границю (Козацької) країни з Татарами» (IV.192—4).

Те що я вибрав тут з подорожи Павла аленського, хочу доповнити ще деякими рисами з переписи України спорядженої того ж 1654 р. московськими агентами. розісланими на те щоб приводити до присяги цареві українську людність. Вони да-

леко бідніші й одноманітніші змістом, та й заховалися від переписи тільки фрагменти. Але в дечім вони доповнюють панораму Павла.

Найдакдавіша перепись Білоцерківського полку.

Біла Церква—наоколо міста (носаду) дві лінії палісаду (остроги стоячі); на довгій (зовнішній) 4 башти з ворітьми для проїзду, 4 вежі «глухі»; на внутрішній лінії одна з ворітьми, одна глуха. Та до тих палісадів прироблений ще третій невеличкий замочок з такимже палісадом, в нім одна башта з ворітьми, а 3 глухі. На тих вежах і стінах 20 гармат, мідяних і залізних, різного калібру, від полугривенки до 5 гривенок в кулі. В трьох магазинах 84 гармати, справні і поцсовані, 3500 залізних куль, 47 пудів пороху в 3 бочках і 15 пудів салітри. В місті соборна церква Спаса і 6 «приходських» церков. До присяги приведено 38 чоловіка шляхти (найбільш Мокієвських, далі Яблонські, Пичаговські, Студенецький, Вовш, Копоть, Каме-нецький й ин.). На чолі козаків наказний полковник Данило Гиря, осавула військовий Осип Григорій, сотник Семен Марченко, судії військові Яків Климів, Матвій Положний, обозний Іван Полежаї, старший над арматою Андрій Любарський, всіх козаків 91. Міщане: війт, два бурмистри, всіх міщан 120 ¹⁾.

З містечок полка звертають на себе увагу: Ставище—коло міста палісад, в нім 2 башти проїзжі, на одній гармова вишка («чердак»), дві башти глухі, двоє воріт просто в стіні. До сеї стіни прироблений замочок з таким же палісадом, з одною баштою проїзжою і одною глухою. Гармата тільки одна справна, мідяна, велика, калібер 3 гривенки, а дві залізі поцсовані; олива 4 пуди, пороху 50 пудів. Соборна церква Трійці, 5 приходських (аж дві архистратига Михайла). Козаків за-присяжено 312 (сотник, отаман, осавул). Міщан 365 (намісник, війт і 3 бурмистри).

Містечко Лесевичі—замок обведений палісадом, одна башта з ворітьми, 3 глухі, криті дражною; в сім замку монастир жіночий св. Юрія, 30 черниць; відти з дві версти Лесевичьке місто, з двома стінами, одна будована городнями («звениий», зрубамі). Соборна церква св. Михайла, приходські 4. Армат нема. Козаків за-присяжено 153 (сотник, осавул, хорунжий), міщан 273.

Боярка—наоколо містечка «стоячий острог», в нім три брами, до нього прироблений замок—«звечатий тын» (рубана стіна), дві башти з ворітьми, третя глуха. 11 гармат, але до них нема принасу—олива і пороху. Соборна церква св. Юрія і одна парафіяльна. Шляхти за-присяжено 21, на чолі «намісник» Гр. Сахецький (?). Козаків 89 (сотник, отаман, писар, осавул, хорунжий). Міщан 245 (війт, бурмистр, писар).

Фастів—замок «рублений городнями», одна башта проїзжа, з вартовою вишкою, і 3 башти глухі. Кугом міста стіна теж рублена городнями; одна башта з ворітьми, 4 глухі. 10 гармат, але без принасу. 84 козаків (сотник, отаман, осавул, хорунжий, писар), 76 міщан (війт і 4 бурмистри) ²⁾.

В переписи Ніженського новіту полкового міста бракує; з інших:

Ворзана—над рікою Ворзною; «город»: по валу дубовий «острог», дві башти з проїздом, дві башти на рогах глухі, криті дражною. На брамах 3 гармати залізі. В середині дві церкви. На острові ріки замок: так само вал, на нім дубовий острог, 4 башти глухі, брама в палісаді; вода пущена ровом, виложеним деревом, через рів міст до того замку. Тут був панський двір, укріплений палісадом і ровом. 10 за-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. X. с. 781—790.

²⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 790—7.

лізних гармат, але без припасу. Козаків 178 (сотник Петро Забіла, хорунжий і осавул).

Бахмач—на острові (вл. розі) між р. Борзною і Вахмачем. Місто від «поля» відгороджено парканом, між р. Борзною і Вахмачем; в нім троє воріт, без башт; одна церква. На устю Вахмача замок («городок»): на валу палісад дубовий, і брама під баштою; ровом іде вода з р. Борзни до р. Вахмача, але тільки при більшій воді, весною. На полі перед містом земляні фортифікації, на випадок наступу. Армати нема: сотник казав, що давнш було 20 залізних гармат, але їх забрано до Чернигова. Заприсяжено з Вахмача і з приналежних сіл 572 козаки і 527 міщан; сотник, писар, осавул, хорунжий, 3 отамани, 2 земські «старости»¹⁾.

Конотоп—над р. Конотопом земляний вал, на нім дубовий палісад, в нім 4 воріт без башт, з двох сторін рови до ріки. В середині дві деревляні церкви—соборна (протопоп і дякон) і звичайна (тільки священик). На майдапі 4 залізні гармати «в станках», на колесах. Коло сього «земляного городу»—«дворовий острог», уфортіфікований панський двір, теж над річкою: з трьох сторін вал і рів, з четвертої ріка; на валу палісад, і до води хід обгороджений палісадом. В середині ніяких садіб крім панського двору. Обидва укріплення були звязані мостом, але він зігнув і обвалився. Заприсяжено в Конотопі з його «уїадам» (3 села) 615 козаків (сотник, писар, осавул, хорунжий, 14 отаманів), 1 шляхтич, 3 земські старости, бурмистр і 513 міщан²⁾.

Батурин при р. Семи і озері «Шопівка», що тече в Семь. Місто з трьох сторін обгороджене валом з дубовим палісадом, з четвертої сторони озеро. Воріт троє: двоє під баштами, критими дранню, третє без башти; глухих наріжних башт без верхів 6, гармат в баштах 9 залізних. В місті деревляна церква. На горі над озером панський двір обгороджений ровом і валом з дубовим палісадом; брама в башті і крім того 3 башти глухі. За містом «в слободі» на горі над озером монастир Успенія, обведений ровом і валом з дубовим тивом; на брамі деревляна рублена дзвіниця; крім ігумена і строїтеля (економа) 30 ченців і 20 служок і робітників. Заприсяжено в місті і 3 селах 608 козаків (сотник, писар, осавул, хорунжий, 15 отаманів) 4 земські старости, бурмистр і 715 міщан³⁾.

Сосниця на острові (розі) на р. Убеди місто з трьох сторін обведене ровом і палісадом, троє воріт без башт. В середині замок обведений ровом і валом з палісадом, ворота і над ними башта. Одна гармата залізна коло воріт, але припасу до неї нема. Окремо в тім же острогу укріплений панський двір, обведений ровом і валом з палісадом; будова сього двору вся поруйнована. Дві церкви. Під острогом слободи, обведені ровом. Заприсяжено в місті і в приналежних до нього 4 селах (з 4 церквами): козаків 279, сотник, писар, осавул, хорунжий, 15 отаманів. Міщан 215, 1 земський староста, 4 соцьких.

Мена—місто над р. Меною, обведене ровом і валом з палісадом і наповненими землею тарасами з деревляних палей. 10 наріжних веж глухих, дві з ворітьми, третє ворота без башти; башти некриті, а на деяких і верхи повалились. До води зроблено 7 виходів, на випадок облоги. Дві церкви, в соборній протопоп. Коло міста укріплений двір Кисля обведений ровом з Десни до Мени, в тім рові урублений став, з мостом через нього і брамою під баштою; 5 наріжних глухих башт, і ворота

¹⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 808—812.

²⁾ Тамже с. 813—4.

³⁾ Тамже с. 816—7.

до міста. Сам двір Кислів розвалився. Недалеко на Десні Максаківський монастир що фундував Кисіль і надав 3 села. Монастир обведений дубовим тином; деревляна церква Воведенія, почато муровану церкву Спаса, але доведено тільки під нижні ыкна; 10 еромонахів, 5 дяконів, 40 ченців, 30 робітників. Другий монастир над Десною—жіночий; деревляна церква св. Миколая; ігуменія і 15 сестер—черниць; маєтностей не мають, та і в селах Максаківського монастиря живуть тепер козаки і міщани, що на монастир нічого не дають і його не слухають. Всього в Мені з селами присягло 375 козаків, сотник, писар, осавул, хорунжий, 17 отаманів, міщан 490; оден земський староста, два соцькі ¹⁾.

Новгородок Сіверський: над Десною замок—«стоячий острог» без башт; з двох сторін вали, з двох нема, бо гора. При замку місто укріщене валами, на них паркан, по рогах 4 башти—брама; від неї через рови міст, і вкінці мосту мурована брама; до води потайний хід («тайник»). За «великим острогом» на горі монастир Спаса, 20 ченців. Заприсяжено 2 сотників, 2 писарів, 2 осавулів, 2 хорунжих, 27 отаманів, 620 козаків, 306 міщан.

Стародуб: наоколо міста замість острога по краю гори поставлено паркан з брусів, але він погнив і повалився; дві церкви. На горі замок з палісадом; одна вежа з брамою, 6 глухих на рогах, без верхів, погнили і повалились. Заприсяжено 506 козаків рядових, сотника, писаря, осавула, суддю і 27 отаманів ²⁾.

Так виглядала ся Україна, що орала і корчувала, будувала і торгувала, вчилася і молилася, співала і малювала в той час як на пограничах лилася кров, горіли села і міста і «галайкалі» Татари. Мусимо покинути її знову вернути до тих, що покладали в тім часі голови «за земаю Руську», або не витримавши і зневірившись в сій безконечній боротьбі, кидали батьківщину і брели в «незнаму землю» за московську границу. Переїздячи через козацьку Україну літом 1654 року Павло застав Дністрянське побережжя і Побожжя ще живими, не вважаючи на спустошення вчинені великоднім рейдом. Тільки про волинсько-подільське пограниччя йому оновідали як про країну цілком спустошену кампанією 1653 року (с. 1329.). Тепер прийшла черга на Браславщину—котру Павло в повороті 1656 р. застав уже цілком безлюдною, випаленою і випустошеною. До огляду сеї страшної операції приходить ся нам тепер приступити.

Тим часом як московський уряд проголошував зимовий спочинок, в осені 1654 р., польський уряд, своїм звичаєм, готовився до зимової кампанії. Перед усім на Україні—щоб вирвати її з рук московського царя. Цілком справедливо оцінювалось, що се підірвало б і московську акцію і на Білій Русі—а на Україні можна було рахувати на Орду. Становище зайняте новим ханом Магомет-герасем: потвердження союзу з Польщею, ультиматум козакам, обіцянка негайної помочи Полякам на козаків, коли вони не розірвуть союзу з Москвою, рішили справу наступу. Покладаючись на обіцянки хана, коронні гетьмани рішили не гаючи часу рушити військо на Україну не вважаючи на неособливі його сили.

Коховський—що сам був у сім поході і являється тому вірогідним джерелом—одним з головніших джерел для сеї кампанії ³⁾, каже що в розпорядженні гетьманів їх бу-

¹⁾ Тамже с. 819—822.

²⁾ Тамже с. 831—4.

³⁾ Сіимacter I с. 443 дл.

до 20 тис. кінноти і 8 тис. пішого війська, а нові контингенти наливали слабо. Проте, незважаючи на дуже погану пору—неустані дощі і непролазне болото на дорогах, 27 жовтня розпочато похід з-під Тернополя на Поділля, в напрямі на Вар.

Головні відділи були такі: королівський—з Стефаном Чарнецким, тоді обозним коронним на чолі; відділ вел. гетьмана Потоцького (особисто ще не присутнього); відділ польського гетьмана Лянцкороньського. Чернігівський воєвода Тишкевич, воєвода браславський і староста камінецький Петро Потоцький, каштелян галицький Цетнер, хорунжий коронний Конєцпольський, яворівський староста Собєський (пізніший король), кн. Дмитро Вишневецький, Потоцький староста виницький, Балабан і Шомберг стояли на чолі інших полків. Був також невеликий відділ, 900 мушкетерів пруського курфюрста Фридриха Вільгельма. Сподівались помічних полків від господаря молдавського і Ракочія.

Збірним місцем визначено Шаргород—там надіялися зійтися з Татарами. Конєцпольський, сподіваючись використати сей похід, щоб вернути собі свої українські маєності, вислав наперед своїх служебників: Подчаского і Коморовського з грізним універсалом до підданих своїх наддністрянських і побожських, даним «в обозі під Камінцем 27 жовтня». Словіщав їх що сам король, не можучи далі зносити українського свевільства, іде з коронним і чужоземним військом на приборканне непокірних, отже ті що не з злої волі, а з примусу мусіли пристати до свеволі, можуть тільки покорою королеві і дідичові свому урятувати себе від помсти і кари, від жовнірських загонів та інших тому подібних перспектив ¹⁾.

Сю місію приборкання і помсти взяв на себе перед усім Чарнецкий, що проводив передовим полком і своєю енергією викликав не тільки у сучасників, але і у пок. Кубалі отсю ентузіастичну характеристику: «Той куди прийшов, все в чорне обертав ²⁾. Його жовнір обходився самою кашою; вода замість горілки, сухар замість пірника, вуженина замість печеня, жолудки виполіровані, кінь, котрий іде—нехай іде, а як не може—нехай лежить. Де міг узяти взяв, де не міг—щастя пробував».

Коли під кінець листопада всі полки і сам Потоцький добилися нарешті під Шаргород ³⁾—з тяжким обозом і арматом—що потрібувала 4 дні, аби подолати просторозь яку проходило піше військом за день—доохр стні міста і місточка: Мурахва. Красне, Чернівці поспішили піддатися, щоб не стягнути на себе жовнірського завзяття. Тільки многострадальна Буша знову відмовила послуху. 6000 мешканців за-

¹⁾ Конія надіслана від Хмельницького з Романом Андриємком, в московському перекладі, Сибир. прик. стовб. 1636 л. 319.

²⁾ Притока до його імені.

³⁾ Маршрут Потоцького дає його лист до підданця з 28 січня «Сьому пошту експедию, рушивши військом на Україну: першу на самім виході з-під Тернополя, другу з-під Гусятина, третю з-під Животова, четверту з-під Буші, п'яту з Нестервару, шосту з Тростянки, сьому теперішню».—Осол. ркп. 3564 л. 334 об.

Прихід польського війська під Шаргород гетьман сигналізував Шереметьєву десь в останніх днях листопада: Поляки б'ються під Шаргородом з полковником Браславським, Татари сприялися з нами випустити всю Україну, гетьман просить Шереметьєва йти в поміч. Шереметьєв одержав сього листа 5 н. с. грудня і повідомляючи царя нагадував, що у нього нема наказу щоб йти на Україну. Його одписка в 158 ст. Сівського столу, л. 121.

біло тут, в неприступних замках, що пишалися назвою племінниць Камінци—як каже Коховський; на 12 тисяч рахує він міщан, дораховує багато різної дружини з сусідньої Волощини. Перші приступи Чарнецкого, післаного під місто 28 листопада, були відбиті, з численними стратами Поляків; впало чимало визначних офіцерів, і сам Чарнецкий дістав кулю в ногу. Але не кинув міста, і діставши підмогу від гетьманів, далі здобував його, наступ за наступом. Даремно закликав обложених щоб піддалися: вони це годилися, і штурханцями відправили парламентера-трубача ¹⁾. На польські наступи відповідали против-виступами і вибивали Поляків з зайнятих позицій. Так пройшов другий день завзятої облоги—поки Чарнецкому не вдалось нарешті дослідити слабше боронене місце укріплень, над ставом, де вода не була так глибока щоб служити непоборимою перешкодою. Тут удалось добитись до укріплень і підпалити їх. Дерев'яна будова обхопив огонь—але обложені замість того щоб ратуватися від сеї небезпеки підданням, рішили згинуть, не піддаючись: сповідаючись один перед одним кидалися на ворожу зброю, або вбивали одні одних; навіть жінки кидалися в огонь, або в криниці. Особливо між польськими воюками прославилася відвага жінки сотника Завистного, що потім як убито її чоловіка сіла на підпалену бочку з порохом, щоб вилетіти в повітря, а не дістатися на наругу ворогові. Протягом ночі містечко з сьома церквами і кільканадцятьма тисячами людей згоріло до тла. Мало хто викрався в потемках і врятував своє життя. Жовніри розповідали, що в одній з печер, знаючи її неприступність сховалося було більш як 70 людей ²⁾, але обозова служба вислідила сей сховок, за різкими позначками, що лишили жінки, погубивши хустки в утечі, то що. Післано туди ротмістра Целярія, щоб їх здобути; він обіцяв помилування, коли піддадуться, але ті не приймали сеї ласки, чи не вірили їй і на слова відповідали вистрілами. Тоді Целярій постановив узяти їх без проливу кр-ви. Помітили вгорі маленький струмок і різачками справили його в печеру, так що він залив її. Завзяті погнули в воді, але не піддалися. «Так згинула Буша», кінчить се яскраве, як рідко у нього оповідання Коховський ³⁾; Костомаров старався його розвітити в своїй історії, а пок. Старицький зробив темою історичної повісти.

Нагомість реляція головного актора сеї трагедії—Чарнецкого королеві дуже суха і схематична, хоч доволі многословна ⁴⁾. Він підчеркує свою уважність, з котрою він оглянув ситуацію, об'їхавши місто наоколо з ночі, по горах і долах, перше ніж почати приступ. Давши обложеним погуляти на герцях, він виманив їх на сусідню гору, і тоді перейшов також в наступ, погромив їх вилазку, і як любили висловля-

¹⁾ У Костомарова: розстріляли, се не вірно, взагалі текст Коховського передано у нього більше ніж свідбно.

²⁾ У Костомарова 70 жінок.

³⁾ *Сіmaster I* с. 444—6. Коротко в дневнику Міхалов, с. 732 і у Твардовского с. 129. На жаль, не віднайшлася післана з Буші реляція Потоцького. Дивно, що Грабянка, йдучи звичайно за Коховским, цілком проминув такий героїчний епізод.

⁴⁾ Вона заховалася в німецьким перекладі в *Theatrum Europaeum* с. 620—1, без імени (актор називається просто „значним офіцером“) і з фальшивою датою „Буша 30 грудня“, тимчасом походить з ранішого часу, може з 30 листопаду (сама дає дату першого приступу 28 листопаду). Що автором був Чарнецкий се цілком очевидно з порівняння його оповідання (держаного в першій особі) а оповіданнями інших реляцій і відомостями про його ролі в сім епізоді.

тися польські воєнки,—«в'їхав на них до міста», захопивши під час погоні за ними одну з міських фірток. На обложених палав страх, і польське військо здобувало одну лінію валів за другою, і було б опанувало місто—але було занадто втомлене, так що Чарнецький мусів припинити битву, і післяв до гетьмана просячи свіжого війська. Очікуючи його, Чарнецький післяв до обложених парламентаря, радячи їм піддатися, але вони відмовились, і коли тим часом наспіло ліше військо від гетьмана, Чарнецький повів рішучий наступ. На його команду піхота перейшла в-брід воду, в найбільш приступнім місці, і се остаточно зломидо відвагу обложених. Правда і польське військо понесло значні утрати, але їх не жаль, завважає Чарнецький,—бо сею ціною знищене місце здавна зване розбійничою порою (spelunca latronum), і з знищенням Буні 130 міст і місточок між Дністром¹⁾ і Богом впадуть до ніг короля і зложать йому вічне підданство. «Камінець і Вар і все Подільське²⁾ воеводство не забудуть щиро помолитися богам за щасливе панування в кор. в., бо жаден з тутешніх обивателів не міг спокійно покласти голову від сеї людної павлочи. Не менше і бідний люд волоський тішиться з знищення сих своєвольних людей». Гетьман Потоцький хоче тепер іти просто на Хмельницького не тратячи час на облогу Ладижиня, з огляду на його тверду позицію; а Браслав козаки, мовляв, самі покинули, почувши, що Буну здобуто зараз побачимо, на кілька ся відомість була передчасна.

Польські провідники попробували використати вражіння від сього кривавого епізоду, каже Коховський, і розіслали нові універсали до людности, радячи не накликати на себе подібної загибелі, а покоритися своїм панам. «Сильно упало серце неприятелів, як те місто взято—бо вони дуже поклалися на нього, і повтікали були туди з багатьох інших, досить обо, онних, хоч я послав за тим поспільством, затримував і обіцяв їм, що можуть бути безпечні, писав гетьман потім королеві³⁾. Коли заклики лишилися без наслідків, стали в штабі говорити, що треба все се Побожє привести до послуку силою. Почали з Тимонівки, де засів звисний нам сотник Махеринський, «голова тамошнього повстання», як величає його Коховський—«той що його в. кор. м. увільнив—був у даря і одержав від нього Тимонівку з сусідніми селами»⁴⁾

Чарнецький приступив до неї з своїм полком 5 грудня, оглядав місцевість для приступу і намовляв міщан аби піддалися і не стягали на себе нещастя. Відповіли з фурією: «Самі ви, Ляхи, піддайтеся нам: тх, що вас колотять, видайте, ми вам дамо їсти й пити, і веренетеся до домів своїх»⁵⁾. Але Махеринський не схотів гти слідами Буні, викинувся нібито на оглядини замку й утік, і тоді впав дух і у міщан: прислали просити милосердя, і Потоцький велів їх лишити і не чіпати, може бути заохочений тим, що видали трьох Москалів, «котрих мали у себе багато». Перш одначе і аж прийшли туди його люди, своєвольні воєнки ввали в замок і ограбували його гладко, лишивши людей тільки з життем.

Посім знову стали радити: чи йти за королівським наказом і як найскорше наступати на Київ, а відти за Дніпро, чи чекати тут на Побожє Татар, і вже сполучившись з ними далі йти в неприятельське кубло—така була гадка війська. Кінець кінцем ршили насамперед зайнятися Браславом, де засів Богун, Зеленський

¹⁾ В друк. ванім помилково Dniper.

²⁾ В друк. Podlascische.

³⁾ Початок реляції з Нестервару, Теки Наруш. т. 148 с. 1007:

⁴⁾ Реляція гетьмана королеві.

⁵⁾ Міхал. 732, Коховський с. 447—8.

Пушкар, 1 з ними 12 тисяч козаків, як говорили—одборного війська. Туди ж подався Махеринський з Тимонівки й різні інші місцеві ватажки.

На звіді знову вислано Чарнецкого, з легким полком, і він постарався можливо непомітно підійти під Браслав, з півночі «від України і Немирова». Але залога трималась обережно, і коли показались польські під'їзди, їх зараз стали витати густо з самопалів. «Піхоти по валах як очерет», і кінне військо стояло на поготові¹⁾. Тому що сильній дощ не сприяв яким небудь операціям, Чарнецкий вернув того дня, 8 грудня назад, і два дні пізніше вислав під'їзд по язика. Але козаки «трималися в великій обережності», і ніякого пугаючого язика взяти не вдалось, а те що вдалось почути і помітити, свідчило про значні і добре приготовані до боротьби сили козацькі: була сама старшина і козаки, без жілок і дітей. Чарнецкий дав знати гетьманам і чекаючи їх рішення став в милі від міста, в селі що зветься Witecki, Witco (може Вигнанка?).

13 грудня він рішив поспробувати щастя. Приступив під місто «хотячи визнати їх силу», як каже дневник. «Застали ми їх в повнім порядку: все піше військо наоколо міста, за пішаками комонник, приблизно в числі 10 тисяч, наскільки можно було зміркувати. Вдарились ми добре, і відразу зігнали з поля; але вони трималися і кожного разу поправлялись. Трохи хлопів упало трупом, і у наших чимало постріляно коней, кількох (людей) убито, аж нарешті ми їх таки відтиснули до міста. Потрівала ся комедія і сей танець повних п'ять годин. Наступав уже вечір, і п. обозний велів звести військо до тої ж Витечки, сам з драгонією прикриваючи відступ.

«Простояли ми там комонником, без возів цілий тиждень, тримаючи в руках нерозсідланих коней, а льодом попольовуючи. Потім прийшли до Тульчина, до пп. гетьманів, і як я розумів, праці і труди п. обозного прийнято тут нежичливо».

Але тим часом стали наступати вже перші вістуні татарського наближення 8 грудня прийшли два мурзи, з плохіших що правда, і з ними 150 Татар з 300 кіньми. На радощах гетьмани казали їм дати 100 черв. і кілька шук атласу—але вони заявили, що такі дарунки годяться хіба їх джуррам, а їм належать соболі, ферязі та коні в дорогих уборах, «а ті мурзи скурві сини—оден у виверненім кокусі, а другий у мусульбаші баранами підшитім, а соболів хочуть! що це то буде, як сама старшина прийде»—завважає автор дневника. Прибіг також посол ханський з вістками, що ближчі орди йдуть певно. Але з другої сторони прийшла вість, що на виручку Браслава йде московське військо з Бутурлиним. Тому гетьман скликав воєнну раду, що робити далі. Ухвалено другого дня йти всіми силами на приступ: наперед піхота, а за нею вся кіннота; мають зійти з коней і йти на приступ, «аби зломити першу фурію неприятеля».

Але господь був ласкав на Поляків. «Козацька фурія» сама вступилась: прибіг якийсь С рбин, що був між козаками в Браславі й передався до Поляків, і «пові-

¹⁾ Так пише анонімний дневник збірки Міхаловського, с. 733. Коховський оповідає трохи инакше: Розвідчики Чарнецкого підійшовши під місто застали брами відкриті, на валах ніякої сторожі, але Чарнецкий зміркував, що се звичайні штуки Богуна, тому підійшов під місто з своїм полком на поготові, і справді при його наближенню вали виповнилися військом, гармати почали стріляти, і Чарнецкий не запускаючися в небезпечну битву, звів військо. Вісім разів потім поновляв він приступи під місто, без результату—поки Богуни рішались дати рішучу битву, і після неї кинув Браслав. В тексті я тримаюся дневника, написаного за гарячими слідами подій, 22 грудня.

стив, що козаки покинули Браслав і пішли до Умани, спаливши браславський замок, місто і міст на Вогу.

Про се маємо козацьку реляцію в передачі Андрія Бутурліна, з слів білоцерківського полковника: 4 (14) грудня був бій під Браславом; в нім поліг сам наказний гетьман, що провадив військом—військовий осавул Василь Томиленко, і на його місце вибрано прилуцького полковника Воронченка. Взяті в полон польські язики задовідали скорий прихід великої орди, і Воронченко, бачучи перевагу неприятеля, велів спалити Браслав і відійшов з усім військом. Відоцерківський полковник Макар Москаленко прислав наперед своєму наказному Яциві Лютогоренку щоб готовив Білу Церкву до облоги, а 10 (20) грудня прийшов і сам з полком¹⁾.

З польської сторони чуємо, що Чарнецький поривався бігти за козаками наздогін, коли прийшли вісти про їх відступ, але Потоцкий не дав згоди на се: від виходу козаків пройшло вже 30 годин, і не було надій догонити їх на таких страшних дорогах; висловляв признання Чарнецкому, що так їх настрашив, але радив не займати. «Давня приповідка: неприятелю, як тікає, будуй міст! дай Боже гнати його і за море, або до Московського царства; не добуваючи зброї», міркує автор дневника, висловлюючи мабуть настрій війська²⁾.

Чарнецький тому пішов під Браслав, побачити що там сталось і пошукати язиків. Браслав дійсно застали цілком опорожнений козаками і спалений; все ж удалося зловити кілька язиків: оден був якийсь заволока шляхтич з-під Люблина, інші два були за хірурга і аптекаря в козацькому війську, а ще двоє селян; вони розповідали, що козаки потерпіли великі втрати підчас приступів Чарнецкого: забито самого гетьмана (наказного), корсунського сотника—зятя Хмельницького, полк. Зеленецького ранено в бік, Махеринського в ногу і т. д., а козаків убито 50 и 70 ранено—не так то багато.

Під'їзд висланий з-під Браслава «по Надбожу» зловив ще двох козаків, і вони оповідали, що навіть з Умани козаки втікли до Дніпра. По сих звідах Чарнецький вернувся до головної гетьманської квартири, де між иншим мало рішитися, чи зникнути Браслав до решти чи поставити тут залогу і до деякої міри поправити³⁾.

Тим часом, 20 грудня приїхав до гетьманської квартири посол від султана Менлі-Герая, що йшов з ордою, з побажаннем щоб до його приходу Поляки стрималися від воєнних операцій⁴⁾. А від короля Потоцкий одержав листа з «горячим» побажаннем, щоб старий гетьман «для певних причин» кинув похід і вертався⁵⁾. Все се в додатку до инших мотивів—тяжких доріг і потреби дати війську випочати, спонукало гетьманів зробити святочний перепочинек на яких шістьораз—два тижні. Гетьман повідомив про се короля в черговій реляції своїй з 20 грудня, з Нестервара-Тульчина, котрої в'їстні звістки,—про Вушу і Тимошівку, я вже викори тач вищ, а тепер наводжу дальше: «В Браславі зібрались були і міцно замкнулися: Мисько званий Дубина, наказний гетьман, Богун кальницький і коршівський (!) полковник браслав

¹⁾ Сівського столу стовб. 158 л. 255. Коротке звітчення гетьмана див. нижче.

²⁾ Міхалов с. 734.

³⁾ Міхалов. с. 736.

⁴⁾ Се пише Лянцкоронський в своїй реляції підканцлерові, 9 січня—у Голінського с. 729.

⁵⁾ В листі Потоцкого до Сільницького, 20 грудня, Голін. с. 733.

ський Зеленецький, Грило (?) лубенський, Пушкаренко полтавський... Я спочатку післав на них п. обозного коронного, і вони вийшли против нього, бились, і він їх зганяв з поля. Потім післав ще п. старосту винницького й інші полки, щоб їх вивабити в поле—але вони від свого фортелю не відставали—билися з нашими, кількадесять їх убито, кількадесять ранено, і зігнано з поля. При тім забито наказного гетьмана, а Зеленецького підстрелено. Раховано їх на 20 тисяч, а що найменше було 15 тисяч самих козаків.

«Після сеї проби мали ми зараз на них наступати з усім військом, але наступила непогода, безнастанні дощі, так що військо ані витримати їх, ані рушити не могло. Вони ж тим часом довідалися від язика, що ми збираємося на них—бо роблено деякі приготування до штурму, військо побільшалося тими хоругвами, що йшли позаду: воевода браславський прийшов в 600 коней, Татар прийшло 200 коней. і пішла чутка, що надходить більша орда. Отже кинули Браслав і пішли за Бог ¹⁾; армати частину лишили, частину з собою були валили—але і ту мусіли кинути: частину коло мосту, інші за Богом.

«Жаль мені, що тих пташків випустилося, незле вони зібрались були до тої клітки! Але спричинило то саме небо, перешкодивши страшною погодою і через неї і тепер не можемо рушитися з місця, за для великого бою. Але і за те богам дякую, що взято те місце, досить оборонне, без утрати в людях в. кор. мил. Увиділено майже всю ту частину краю між Дністром ²⁾ і Богом, і я рішив дати війську трохи спочити, в тій місцевості—найкращій для прогоровання, чекаючи орди, про котру досі не мав вірних відомостей. Аж тепер прийшли листи від п. стражника ³⁾, що він уже вертає з Криму, доставши прихильну відправу,—і приїхали послы від Менлі-герая султана, що іде до нас з Ордою: вони заповідають його прихід до нас з ордами найдалше за тиждень. Кілька день перед тим ага буджацький через свого мусталика і п. Керницький листом своїм повідомили нас, що йдуть ще два мурзи білгородські, а з третім агою 100 коней прийшло з власної охоти тиждень тому, і добре ставилися нід Браславом ⁴⁾.

По козацькій стороні фронту маємо таку реляцію від московських драгунів висланих від А. Бутурліна в поміч уманському полковникові, з 20-х днів грудня н. с. (Бутурлін одержав її в Білій Церкві 24 н. с.). Уманський полковник Семен Ур'яненко був з полком в Браславі з наказним гетьманом Воронченком; багато було нід Браславом боїв з Поляками, козаки покинули Браслав і перейшовши Бог стали в Куні і Соболівці. Потоцький стоїть за Богом, чекає Орди, щоб з нею наступати на Умань ⁵⁾.

В реляції писаній королеві з пізнішою поштою, Потоцький подавав ще такі відомости про розквартирування війська, (на жаль тільки не все добре в тій копії. що

¹⁾ В копії на Воє.

²⁾ В копії: Дуїеріем.

³⁾ М. Якульського, що їздив в друге осіннє посольство до Криму.

⁴⁾ Теки Нарушевича 148 с. 1007—лист без дати, але її дає пізніший (там же с. 991)—він каже, що сей попередній лист був писаний в Нестерварі 20 грудня. Теж саме більше менше читаємо в листі до ротмістра Сільницького, з додатком отой звістки про лист одержаний від короля, що я подав вище. Лист до Сільницького в виїмках у Голінського с. 734

⁵⁾ Сівського столу стовб. 158 л. 290.

ми маємо). Воввода Тишкевич (здається) як замісник гетьмага став з п'ятьма полками в Тростянці; польний гетьман з дружиною п'ятьма в Олександрівці; Чарнецький з двома полками кінноти, з арматой і іншими регіментами в Ладизжині—все наоколо Нестервару. Гетьман розіслав універсали до підданих, радячи їм піддатися своїм панам. До нас заховався такий універсал адресований до підданих Бернадської волости кн. Вишневецьких—з погрозою, що непослушним, навіть і дітям їх і неводатам їх не буде помилування, і орда, що має прийти, забиратиме їх без усякої нерешкоди¹⁾. Але—додає гетьман в реляції—майже всі міста позашені їх мешканцями—тільки в деяких, як от в Чечельника і з-за Богу з Виниці й Стівки прийшли з зайвою покори²⁾.

В Варшаві на підставі наведеної реляції гетьмана було об'явлено дипломатичним представникам, що польська армія опанувала Браславське воєводство і його фортецю, вигнавши відти 15 тисяч козаків, і вже прийшло до неї 600 Татар, з відомістю, що скоро прибудуть і головні сили³⁾.

Для козацького штабу сей польський наступ не був несподіванкою. Ми бачили що гетьман, просячи у царя війська в перших днях жовтня, і в своїх листах і через бранців і перебіжчиків, висланих з його посольством до Москви, досить докладно поінформував царську ставку і про початок польського наступу, і про його завдання—йти на Браславщину, на Ставище і Умаць⁴⁾ Тиждень пізніше, в середніх днях листопада н. с., коли до гетьмана приїхав царський посол Денис Тургенев з піддядином Портомоїним, він їм ще докладніше представив ситуацію. Посли приїхали з повідомленням про закінчення кампанії на Білорусі і з перепросинами за те що московський штаб, захопившись білоруськими операціями, що називається—вивів в поле гетьмана і лишив його без обіцяної підтримки з свого боку і навіть без усяких інформацій. Посол—як звичайно в московській дипломатії—не дуже ясно, а більше натяками і недомовками мав пояснити, як се воно так сталося, що давши гетьманові з літа наказ йти під Луцьк на схід з армією Трубецького, в дійсності туди Трубецького ані кого небудь іншого на його місце не послано, так що гетьман міг би потрапити в дуже серйозну небезпеку, коли б справді став виконувати ці московські директиви. Заразом Тургєневу доручено було заручитися помічю гетьмана для московського посольства до Криму—товмача Кутлумаєта Устокасімова, що мав зложити поздоровлення на ханстві новому ханові і подати пропозиції відновлення приязни. Нарешті мав Тургенев з Портомоїним можливо докладно розвідатися про політичну ситуацію і дипломатичні зносини гетьмана та роздобути від Виговського всякі секретні документи⁵⁾.

¹⁾ Універсали в московським перекладі в Польських справах 1654 р. № 2 л. 90, дата 18 грудня під Фалцином (читай: Тульчином).

²⁾ Реляція без дати (але очевидно з середини січня з Тростянця—пор. вище с. 1014) в Теках Нарушевича с. 991.

³⁾ Жерела XVI с. 198—9, депеша з 10 січня.

⁴⁾ Лист гетьмана післаний в Кіндратенком 3 н. с. листопада, наказ йому, мабуть дещо пізніший, і оповідання Ластовецького, післаного з Кіндратенком до царя вище 957. Звертаю увагу, що дата виступу польських гетьманів подана Ластовецьким вповні сходиться з Коховским (4 тижні перед Пилипівкою—се коло 27 жовтня н. с.).

⁵⁾ Інструкція Тургєневу, 4 (14) жовтня—Агты XIV (с. 86—7, пор. вище с. 959. Інструкція Устокасімову—Крим. справи 1654, стовб. 9. Тут же чернетка

Приїхавши до Чигрина 14 н. с. листопада Тургенев застав Хмельницького в Суботіві, нездоровим, чи може просто втомленим після походу, але 15-го бачився з Виговським, а 16 мав такі авдієнцію у гетьмана. І Виговський і гетьман, хоч мали всі причини бути дуже незадоволеними на необачне й легкодушне поводження з ними і козацьким військом в такій відповідальній справі як воедна, стратегічна, одначе держалися дуже стримано і нічим не виявляли незадоволення. Але і в інформаціях були видимо досить здержливі. Тим не менше дещо з того що послові довелось почути і довідатись (богачтвом змісту його звітлення не визнається) має деяку вартість для зрозуміння ситуації.

Можна одмітити, що форми авдієнції були досить прості і ніяких особливих гонорів послам не показано; дарунки ними привезені були скромні—сорок соболів самому гетьманові, і сорок соболів і дві пари Виговському—передані йому секретно на дворі. Гетьман дуже дякував: «Велике царське жалування до мене, і відплатити не маю чим!»²⁾ На інформацію про царські подвиги на Вілоруси (се було офіційне звітлення про здобуття Смоленська) гетьман відповів як звичайно—побажаннями перемоги над усіма ворогами. Потім послі виложили царське доручення гетьманові: виправити до Криму товмача Кутлумамета, що цар посилав до хана; гетьман обіцяв³⁾.

За обідом послі поставили запитання, що сталося з тими заявами молдавського господаря—мовляв присягає цареві, шле до нього послів, і мунтянський господар і семигородський князь теж хочуть піддатися цареві? були від них якісь послілки, мав гетьман з ними потім якісь зносини і що йому відомо про їх наміри? Гетьман пояснив, що він тоді послав своїх послів: до мунтянського господаря Демка Михайловича Лисовця⁴⁾ та писарів Івана Ковалевського і Федора Погорецького, а до Ракоція корсунського писаря Івана Креховецького, і він знає, що ті його послі у мунтянського господаря і Ракоція були і поїхали назад, але тут їх перейняв воевода Стефан і тримає у себе у Ясах. Гетьман двічі писав йому, щоб він їх пустив, але Стефан нічого не відповідає: показав себе неприятелем, з королем і з ханом підтримує зносини, намовляє Татар на Україну.

При тім гетьман звернув увагу на грізну ситуацію: баша сімістрієський Ісауш уже перейшов Дунай. Станислав Лянцкоронський прийшов під Бар і хоче на Україні зійтись з ордами, здобувати Браслав, Чечельник та інші українські городи. Насувається війна. Мамет-герай, новий хан збирається з великими силами воювати Україну разом з Ляхами, і в недовгому часі треба сподіватись його приходу. Навіть такі Ногайські Татари, що над Дніпром кочували і завіди з козакам тримались, перевозяться на кримську сторону—очевидний знак розриву. Тому треба, щоб цар

царської грамоти гетьманові з дня 4 (14) жовтня: цар повідомляє його про отримані в ставці вісти про смерть хана, просить сказати Устокасимову імя нового хана, щоб він міг його вписати в свої грамотах (в Приказі імени нового хана не знали, і в грамотах лишили вільне місце), і як найскорше виправити його до Криму. Царської грамоти гетьманові, що мав йому подати Тургенев, в актах нема.

²⁾ Акты XIV с. 99.

³⁾ Тамже с. 100—3.

⁴⁾ В однім місці: Демко Михайлов ісаул войскный, в другім: лосевичкий сотник Демко Михайлов, с. 104—5.

дав наказ Шереметьєву з товаришами підійти на українську границю, і на випадок польського наступу помагати козакам.

При тім гетьман згадав, як його підвели з Трубецким, і Тургенев з Портмоїним стали переказувати московські пояснення—наведені вже вище—як се воно так вийшло, що Трубецкой ішов під Луцк, а опинився під Горами, на північ від Могилева. Гетьман прийняв сі дивні пояснення з приязною миною—побажав дальших успіхів.

По сім Тургенев виложив останню справу: розповів як приїздив до царської ставки Золотаренко, яка йому честь і жалування було, і війську роздано золото. Се було сказано, очевидно, як пригадка, що старий гетьман досі не виконав своєї обіцянки: не зложив цареві візити. Гетьман так се зрозумів і відповів: «Писав мені наказаний гетьман, що він у й. цар. вел. під Смоленськом був, бачив царські пресвітлі очі, його ласку і жалування велике. Я теж дуже на таке велике діло охотився, щоб Бог дав мені побачити пресвітлі царські очі, тільки бог не сподобив: Ляхи перешкоджують, а тепер знов і Татари на нас повстали. А що цар. вел. післяв Запорізькому війську золото, за се я чолом бю й. цар. вел., що пожалував війську Запорізьке—всіх наділив своїм жалуванням»¹⁾.

На сім авдієнція закінчилася. Гетьман (а властиво мабуть більше писар ніж гетьман) занявся висилкою до Криму того Устокасімова. В своїм звідомленні він писав потім, що гетьман властиво не хотів відправляти його до Криму, з огляду на «сору» в ханом: до нього новий хан прислав з погрозами, а Хмельницький йому на те відписав, що погроз його він не боїться. «І ходили Черкаси під новий кримський город Іслам-керман, що поставив був цар Іслам-герай, і забрали під тим городом 15 кримських Татар та 120 штук худоби»²⁾. Але се говорилося мабуть перед авдієнцією, або так собі, «між иншим»,—бо на авдієнці 6 (16) гетьман без усяких заперечень з першого ж слова згодився Устокасімова виправити—так принаймні написано в посольським звідомленню Тургенева; він каже далі, що 18 н. с. листопада гетьман відправив Устокасімова, придавши йому Чигринського козака Грицька Іваненка, і листи до хана, калги, иуреддіна та инших «ближчих людей», просячи заховати старі добрі відносини, як були за покойного хана. Велів їм їхати до Крилова, а там взяти собі провідників³⁾. В своїм звідомленні Устокасімов пише, що виїхав він з Чигрина 24 н. с., а зайхав до Криму 30-го.

21 мала відбутися відправа Тургенева. Про се повідомив його писар і притім передав з ним чимало листів: лист хана, привезений Тохтамишом, два листи воеводи Стефана, і кілька вістових листів з польського погранича, з тривожними вістями про симптоми польського, татарського і турецького наступу. Полковник браславський Михайло Зеленський і уманський (наказаний) Семен Одеяпенко, з 13, 15 і 16 н. с. листопада, сновіщали про польський марш на Бар і вказували Умань і Чечельник як на цілеві пункти Орди⁴⁾. Сі документи мали, очевидно, побудити московський уряд до швидкої військової допомоги—скоршого маршу на Україну армії Шереметева. Опису відправи Тургенев не лишив. В листі своїм позначенім 10 (20) листопаду і переданім очевидно на прощальній авдієнці гетьман по етикетальнім вступі писав цареві:

¹⁾ Акты XIV с. 110.

²⁾ Кримські справи 1655 р. стовб. 2. ³⁾ Акты XIV с. 110—1.

⁴⁾ Акты XIV с. 117—126.

«В давнішнім нашій листі писали ми твою цар. вел., що як посилали ми покійного Демка осавула військового до Стефана господаря волоського, то він при Демку осавулі хрест нам цілував, обіцяючи під рукою твого ц. вел. бути і з нами вічно в приязни жити, і після Никифора гінця мав прислати своїх послів, великих бояр до твого цар. вел. По тім ми до нього кілька разів посилали наших післанців і в листах нагадували, щоб він вислав своїх великих послів до твого ц. в., а з нами жив у приязни, як присягав. Але вже більш як 8 тижнів, що ми не маємо від нього найменшої відомости, і нічого нам не пише. Посилали ми також своїх післанців до господарів угорського та мунтянського, закликаючи їх листами, щоб вони приклонилися під руку твого ц. в. і з нами в приязни жили; але Стефан господар затримав у Ясах наших післанців—тих що від мунтянського господаря верталися і тих що поїхали від нас до короля (!) угорського, вже більше двох тижнів. Ми до нього двічі писали, щоб він їх не затримував і пустив; як тільки вони вернуться, зараз ми про все напишемо твою ц. вел. Тепер же маємо певну відомість, що Стефан господар виїздив у гори ніби з тривоги перед Татарами, а (на правду) мав там тайні наради з послами польським, татарським і інших країв, і там ухвалено, зібравшись разом усім ордам—кримським, ногайським, черкеським, очаківським, білгородським, з Уграми, Волохами і Ляхами ударити з усіх боків на наші українські городи. Ми маємо надію на Бога, що ті неприятелі потіхи не матимуть, але для всякої певности і безпечности поставили всі задніпрянські полки на границі, а самі станемо ¹⁾ в Корсуни. До всіх полковників розписали листи, аби були готові; а звідки неприятелі наступатимуть туди підемо з усім військом Запорізьким А твое цар. вел. до землі упадаючи просимо пильно: не забудь нас, розпиши листи до В. Б. Шереметьєва й усіх воеводів пограничних, аби нам поміч давали—бо неприятелі на нас усі сили звертають і з усіх сторін мають наступати».

Далі вислови радости з приводу московських успіхів на Вілоруси («по всіх городах ми післали, аби молебні служили і за твое ц. в. богові молились»); повідомлення про те що післанця царського до Криму виправлено; короткі вісти про неприятельський наступ—подані вже вище: Сіауш-баша перейшов Дунай, С. Лянцкоронський що був під Зборовом, прийшов під Вар і хоче зійтися на Україні з ордами ²⁾.

Зараз після відправи царських послів гетьман збирався виїхати до Корсуня, так сказав Ім Виговський—«Бо з пограничних городів пишуть полковники і сотники та інші урядники, що орди з Ляхами збираються і хочуть наступати на пограничні городи ³⁾».

Дійсно, кілька день пізній гетьман виїхав знову в похід—але зайшов не далеко, тільки до Корсуня, визначеного на похідну квартиру, і зазначивши таким чином початок свого походу, став вичікувати Шереметьєва, бомбардуючи його покликами до негайного походу, з огляду на польський наступ і сподіваний прихід Орди. Потім (невідомо, коли саме), пересунувся під Віду Церкву, де стояв

¹⁾ В списку—«пробываем», але лист писаний а Чигрина, і тільки після візду Тургенева гетьман збирався виїти до Корсуня, тому я так позволив собі се слово перекласти.

²⁾ Акты XIV с. 111—6.

³⁾ Тамже с. 111.

з невеликим військом (сильно ослабленим дезертирством) Андрій Бутурлін¹⁾. З гетьманом теж було невелике військо, з котрим він не важився виступати, і так тут під Білою Церквою простояв аж до самого приходу Шереметева що прибув 26 н. с. січня. Не вважаючи без нього можливим реагувати на відновлення польського наступу в новим роком, він виливав за сей час свою енергію з одного боку в алярмах до московського уряду і до пограничних воеводів, з другої сторони в різних заходах звернених на те щоб відвести Орду від помочи Полякам, або принаймні всяко затримати її.

31 листопада н. с. виправив з курсунської квартири посольство до царя з новими листами про польський наступ і потребу підмоги. Іздив послом Роман Андрійко (Андреев) і писар Кирило Захаренко з 4 козаками. В листі своїм з датою: «в Курсуні 21 листопада» с. с. (ісланим з сими послами)²⁾ гетьман писав цареві:

«Раніш уже писали ми тобі про неприятельські замисли: що Ляхи з ріжкими краями порозумівались і на нас готовились, а тепер вони, як бачимо, вже й наступають на нас з великою силою. Хоч саме лядське військо не дуже сильне, але з ним Угри, Волохи, Татари білгородські, очаківські, добрудзькі, ногайські, сполучившись разом війшли до Шаргороду й інших пограничних городів, і туди має наступати й сам хан з усіма іншими, як тільки ріки стануть. Тому припадаючи до землі прохаємо тебе—не облиши нас, але як найскорше військами своїми підтримай, щоб дати відпіву тим неприятелям. Писали б ми до Івана Никифоровича полковника віжнинського (Золотаренка), щоб він ішов до нас у поміч з військом, але не маємо наказу (властиво—згоди) від твого цар' вел. Ми ж згідно з наказом твоім війська свої на зиму розпустили і тепер скоро зібрати не можемо. Писали до боярина В. Б. Шереметева, щоб він ішов до нас—дати відсіч тим неприятелям, і чекаємо від нього (вісти чи помочи). Тепер же з тими відомостями напшидку до твого ц. вел. посилаємо, з пильним проханням—не лишити, а військо прислати—аби церкви божі і городи пограничні в цілости зістались. Бо вже Ляхи почали прелестними листами і всякими способами підіймати на нас ріжкі землі.—Докладніше про все се мали розповісти цареві ісланиці, а для ілюстрації лядських «прелестних листів» послав гетьман наведений вище універсал Конецпольського до своїх підданих³⁾.

¹⁾ 11 грудня А. Бутурлін писав цареві: «Стою коло Білої Церкви з невеликим військом. Післано від мене до Умани в майором Графом 6 рот, а комарицькі драгуни, поставлені по селах під Білою Церквою і в сусідніх городах, порозбігались до дому, покинувши порох, оливу й гармату, і вона через малолюдство стоїть без охорони. Діти боярські стародубські і рославські і полкові козаци всі піші, коней потратили, і нема кого посилати на розвідку. Як придуть Поляки і Татари, мені за малолюдством битись буде з ніким, і на винадок облоги з арматою бути небезпечно. Біла Церква місто цілком слабе, ні земляного валу ні острогу нема, і ніяких укріплень не пороблено». «А з гетьманом у Курсуні в зборі військо невелике». 21 грудня, оповідаючи про листа одержаного від гетьмана 19 грудня, з попередженням щоб його люде були готові до походу, спакували свій запас на вози, Бутурлін знову просить царського наказу, як йому бути—тому що «за малолюдством» йому не можна вивезти з собою артилерії рушаючи в похід з гетьманом. Сівського столу стовб. 158 л. 256 і 290 (виписки з реляції я подав в скороченню).

²⁾ Сибир. прив. ст. 1636 л. 315—8.

³⁾ Тамже ст. 319—21.

Шереметеву гетьман писав 6 (16) грудня в Корсуня¹⁾. «Післанці наші, відправлені від твоєї милости, прийшли до нас 6 декабря і розповіли, що вже зволив еси відправити нам у поміч окольні Ф. В. Бутурлина і полк. Раф. Корсака в драгунами. Ми за се тв. мил. велико дякуємо і пильно просимо аби те військо поспішало не гаючись, аби ми Ляхам могли дати відсіч, поки Татари не взяли сили. 11 грудня наші з тими Ляхами недалеко Браслава билися під'ядом, і якби туман не перешкодив, дуже б їх побито. Але туман перешкодив, і відступаючи (наші) багато покидали коней і річей військових. Та маємо надію, що неприятелі наші з того не потішаться, бо знову ми багато тисяч козаків дали-сьмо, наказавши боронитися доки ми з усею силою настигнемо. Накази війську, приятелю і друже наш, поспішати до нас велико дуже,—по десатеро просимо, бо азики кажуть, що Ляхів тих не багато—ледви 8 тисяч до бою, тільки нездалих (худих) безчисла багато, а Татари ще не прийшли—добре тепер тих Ляхів громити» (л. 270).

Ф. В. Бутурлину і полковнику Корсакові того ж дня. «Писав нам боярин В. В. Шереметев, що ви йдете нам помагати на Ляхів, неприятелів наших, з великим військом кінним і пішим. Так ми приходу вашого чекаємо, а на неприятеля виправили нашого нового осавула військового з пограничними полками. Ляхи хоч поблизу Браслава стоять, але за ласкою божою ще не перемогли—хоча кілька разів потребу з нашими мали. Просимо в. м. в дорозі поспішати—бо ми військо наше вже маємо готове, а скоро біг в. м. принесе, зараз спільно над неприятелем промишлятимемо. З війська того, що під Браслав зближається, двох Ляхів до нас приведено, і вони казали, що Орда вся була пішла помагати Ляхам на нас, але що на Дніпрі велика крига була, то не могли переправитись, і досі ще Орди з Ляхами нема, але скоро тільки ріки стануть, обіцяє йти просто на городи наші, додаючи помочи Ляхам» (278).

8 (18) грудня Шереметеву: «Кількома листами нашими давши знати тв. м. про всіякі замисли неприятельські і тепер ознаймуємо: Теперішнього часу, себто дня 4 дек. оба гетьмани лядські—хоронний і польний з усею потугою під Браславом мали потребу валежно з військом нашим, і забили намісника нашого, осавула військового, котрого-сьмо були на місце наше з військом післали. Але одна частина війська нашого за ласкою божою ціла зістала і неприятелеві одпір дала, багато ротмистрів, поручників і всяких людей побито, і ніякого Себаст'яновича, товариша з-під корогви Андрія Потоцького, старести винницького в язиках спіймала. Він на дониті перед нами сказав, що тут під Браславом з гетьманами їзцькими все військо кварцяне і піхоти тисяч кілька, Орди есть сот за три або чотири²⁾, а більше в тих чатах сподіваються—кільканадцять тисяч, стоять над Дністром в Сороці, а скоро тільки Дністер і інші ріки стануть, тоді сходитимуться з Ляхами. А гетьмани діставши Браслав і все Забуже (так) опанувавши, хочуть всі полки поставити над Богом, поки ріки стануть, а тоді, злучившись з Ордою зараз мають наступати в українні городи ц. в-ва і їх спустошити. Про

¹⁾ Серія листів його, досі незвісних знайшлася в 158 стовбці Сівського приказу: їх переслав Шереметев цареві при своїй одисці 16 (26) грудня—див. нижче. На жаль, все се «списки», переклади, місцями дуже лихі, але подекуди вони заховають вирази оригінальні, і я їх зберігав в своїм перекладі.

²⁾ В «списку»: которы.

короля казав тойже Себастьянович, що пішов в поміч Радивиліві і з ним має йти під Смоленськ. В Польщі велике військо затягають (наймають) і задумують з усею погугою наступати на українні городи ц. в-ва та зносити їх. Отже вглядаючи в се, аби городи ц. в-ва ¹⁾ були цілі і більше не пустошилися, і неприятель щоб не розпростирася, частину війська нашого з Браслава поставили сьмо на тамтій стороні Богу для оборони від неприятеля, і самі зараз рушимось, а до м. твоєї посилаємо прослячи, щоб або сам ішов з військом й. ц. в-ва, або висланим велів поспішати, аби неприятелям відпор дати—аби городи в нічим не шкодували. А що пишеш нам, мовляв сам без указу й. ц. в-ва йти не можеш, то нас то дивує—бо ц. в-во в грамоті своїй нам так пише: «Коли неприятелі з великими силами на нас наступатимуть, веліли сьмо бояринові В. Б. Шереметеву всім військом нашим поматати против кожного неприятеля». Отже коли б милость твоя щось добре зробив (в розумінню—поспішав з помічю), тим й. ц. в-во не образився б, але милоство б пожалував—бо все то одна земля й. ц. в-во» ²⁾.

Приписка: «Послали сьмо під Браслав перед собою кількох полковників, а самі чекаємо приходу ваших мил., і війську збиратись веліли, бо часті відомости нам доходять, що Ляхів все більше прибуває. Тепер би власне час на них ударити! Зволь перевезтися через Дніпро в Каневі, Ржашеві й Терехтемирові» ³⁾.

Приписка ся означає, що гетьман роздумав і бере назад свою обіцянку «зараз рушити» під Браслав: він чекатиме приходу Шереметева, або Ф. Бутурліна, і без них не вважає можливим ризкувати.

Попереднього дня, 7 (17) грудня він вислав таку ж реляцію Ф. Бутурлінові, і закінчив її покликом до скоршого приходу і доволі недвозначною погрозою, що на кунктаторство Шереметева він буде скаржитися цареві («о чем будет знать ц. в-во») ⁴⁾.

11 (21) грудня, з того ж Корсуня Шереметеву написав так: «Писав ти до нас через післанця свого Зосима з тов. про посланку ок. Ф. В. Бутурліна з Корсаком та инш., і ми з того тішилися і дякуємо, зараз до них посилаємо провідниками Трохима й Івана Гуляницьких, аби прудко поспішали й просто їх проводили. Бо як у попередніх наших листах ми тв. м. писали про Ляхів, так і тепер ознаймуємо, що обидва гетьмани під Браславом з військом нашим вже тижнів три або й більше б'ються, і там нашого намісника осавула забито, містечко Тимонівка Ляхам піддалась, і треба того стерегтись і старання прикладати, аби й інші городи не здавалися, видячи (від Ляхів) великі прелести, а від нас смочи не бачучи. Й. ц. в. в грамоті своїй зволив нам написати, що тв. м. сам до нас у поміч з військом прийдеш, і ми на то покладались. А що пишеш, мовляв без указу й. ц. в. йти до нас у поміч не можеш, а чекатимеш приходу хана,—так хан тепер не піде, і в поміч Ляхам лише кілька мурз прийшло, а Татари (решта) не підуть, поки ріки не стануть. Агже коли б ми тут щось добре зробили і тим неприятелям одпор дали,—то спільно б з м. т. і городи й. ц. в. охоронили. Бо Венгри, Волохи і Татари тепер оглядаються на сили

¹⁾ Козацькі себто.

²⁾ Ся фраза явно змінювана, я справляю її на підставі листу до Ф. Бутурліна.

³⁾ Стовб. 158 л. 272—4, остання фраза досить пояснена, може перекладчик наплутав.

⁴⁾ Тамже л. 280—1.

обох сторін—кому біг допоможе, а псмочи Ляхам не дають. Коли ж Ляхи тепер—не дай боже—Забуде опанують, буде велика шкода й ц. в. Тенерохана в Ляхами нема—доки Дніпро й інші ріки стануть; коли ти не прудко прийдеш нам у поміч, скажи поспішати Ф. В. Бутурлінові з тов., а ми на їх прихід всілякий корм по городах наготувати веліли старшині й меншим людям». Приписки: «Коли т. м. мав би рушитися сам з військом, давай нам знати наперед себе. Просимо тебе самого на поміч перебувати, бо маємо відомість, що хан на українні городи й. ц. в-ва ¹⁾ не піде, але всі потуги на Україну й. ц. в. обернув, а коли рушати маєш, через посланців своїх знати про себе давай. А окольничому Ф. В. Бутурліну з тов. вказали ми перевозитися на Ржищів, Канів і Терехтемирів ²⁾».

Одержавши сього листа 16 (26) грудня Шереметев повідомив царя що 18 (28) він рушить до гетьмана з Вольного, де тепер пробує ³⁾. Не знати, чи дістав за той час указ й. ц. в., чи зважився рушити на підставі попередніх інструкцій.

Цар у відповідь на гетьманські благання запевняв його, що Шереметеву дано наказ на перший поклик гетьмана йти йому в поміч. У відповідь на гетьманські пропозиції, переказані в Ждановичем, похвалював гетьманські діяння і заміри—що він звів своє військо в поля для відпочинку, а для диверсії на Татар задумує вчинити морську експедицію; при наступі ж більших сил на Україну він може рахувати на поміч Шереметева ⁴⁾.

Але на погляд царя гетьман і з власними силами міг би виявляти

¹⁾ Тут се городи московські.

²⁾ Тамже л. 275—7, дещо покорочую. ³⁾ Тамже л. 267.

⁴⁾ Царський лист з 19 с. ст. листопада, посланий з Ждановичем—брульон в ст. 1636 Сибир. приказу л. 213—221: «Писано в нашей царского величества грамоте к тебѣ, гетману нашему, с посланцы твоими наперед сего, что мы, великий государь, указали нашимъ, царского величества, бояромъ і воеводамъ из войны для осеннего времени отступить і войска распустити, чтоб ратные люди в осеннее время не изнужилися. А тебѣ, гетману нашему, по нашему, царского величества, указу для осеннего времени по тому ж велено отступить, чтоб ратных людей в осеннее время не изнужити. И что ты поворотился назад для обереганья от приходу воинскихъ людей, и то ты учинил добро. И мы, великий государь, за то тебя жалуем милостиво похваляем. И тебѣ б нашего царского величества украинныхъ черкасскихъ городов от приходу Крымскихъ и Нагайскихъ людей и Ляхов, проси у Бога милости, оберегати. А будет почаешь на себя приходу большихъ людей, и мы, великий государь, указали к тебѣ игти из Белгорода нашего царского величества боярину і воеводам Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи с нашими царского величества ратными людьми. И будет придут на наши украинные черкаские городы многие воинские люди, и ты б писал в Бѣлгород к боярину нашему і воеводам к Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи; а нашъ царского величества указ к нему боярину нашему і воеводамъ о том послан. А что к нам, великому государю, к нашему царскому величеству писал, ты, ж гетманъ нашъ, что неприятели наши великими силами на вас наступити имѣют розными промысли, и чтоб нам, великому государю, нашему царскому величеству, поволити вам готовить чолны морские,—и мы, великий государь, наше царское величество, суды морские вамъ, дѣлати поволити».

Чотири тижні пізніш, у відповідь на грамоту гетьмана з 21 с. с. листопаду, привезену Андрієнком, цар писав 15 (25) грудня, (там же л. 324—5): «И мы, в. г., наше ц. в., поборая по благочестивой нашей православной христианской вѣре и жалуя тебя, нашего ц. в. гетмана, і все войско запорожское,—велѣли

більшу активність в операціях против Поляків і в охороні України від їх нападів. В заміну ж армії Шереметева московський штаб хотів дістати компенсацію в виді козацького корпусу в поміч своїм стратегічним плянам. Не тільки Золотаренкового корпусу повертати він не хотів—як того собі бажав гетьман, а навпаки прагнув одержати ще кілька козацьких полків для операцій на півночі. Видко, при всіх своїх трудних і неопікрних прикметах, виявлених Золотаренківським військом, московський штаб цінив його воєнну вартість. А всякі сепаратистичні ухили, вияви «шпастости» й «сизменъ», що особливо старанно реєстрували йому кийські воеводи, він між иншим задумував нейтралізувати піднесенням Київ до ранга другої царської столиці—що мало, очевидно, потягнути за собою організацію там малого царського двору, і всяких церковних і бюрократичних кадрів. Про се довідуємося з цінавого—а досі в подробицях цілком невідомого посольського звідомлення Артамона Матвеєва, висланого до гетьмана разом з полк. Клишею 13 н.с. грудня. На жаль, звідомлення заховалося тільки в часті ¹⁾ (між иншим—бракує інструкції), але все таки і в такім фрагментарнім стані воно дає дуже багато цікавого для освітлення ситуації.

Матвеев з товаришем своїм піддячим Порошиним доїхали до гетьманської кватирі 14 н.с. січня. Гетьман стояв все ще під Білою Церквою.

Тим часом як над Україною стояв лемент від різні і погромів в Буші, в Тимонівці і т. д., він стоїчно вичікував Шереметева, не вважаючи можливим без нього ставати до бою з польською армією. З сидьним, хоч і старанно стримуваним роздраженням поясняв він Матвееву, як багато разів писав до Шереметева, покладаючись на царське заповнення, що йому дано наказ на перший поклик гетьмана йти йому в поміч, і тільки дістав від Шереметева відповідь, що він від царя такого указу не має. Через се в війську настала велика тривога—аж поки в останнім часі не прийшли вісти, що Шереметев дійсно рушився. З жалем згадував він як пропало попереднє літо через таку ж саму неуязку з Трубецким: як би він своєчасно був прийшов, війна тоді ж була б скінчена, і тепер, очевидно, можна було запобігти руйнації західного пограниччя, якби цар не зробив зимових вакацій саме тоді як гетьманові найбільше була потрібна московська поміч. Правда, з його розмов виходило що він все таки не вважав даного моменту критичним. Перед Матвеевим він розвивав плян весняного походу, «як тільки трава з'явиться», спільно з Шереметевим, на Львів—те що він потім здійснив уже з Вутурлиним, і не надає особливого значення

итти к вамъ на помощь нашего ц. в. боярину и намѣстнику белоозерскому і воеводам Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи, и наши ц. в. грамоты о томъ к боярину нашему і воеводам к Василью Борисовичю с товарищи посланы многиѣ, а велено имъ итти к вам не мешкая. А стольнику нашему і воеводе Ондрѣю Васильевичю Вутурлину с нашими ц. в. ратными людьми по прежнему нашему указу велено бытъ с тобою ж, гетманомъ нашимъ. И тебѣ бы, гетману нашему, со вѣсѣмъ нашимъ ц. в. войскомъ запорожскимъ и с нашими ц. в. бояриномъ і воеводи прѣся у Бога милости недруга нашего Яна Казимера короля над войсками и иныхъ земель, которые с ними будут, промышлять и поискъ всякой чинити (так виглядає текст після деяких поправок, приписок і закреслень; раніш було написано: «над неприятелемъ нашимъ над Яномъ Казимеромъ королемъ (и над его войсками) промышлять и поискъ всякой чинити, чтобъ (одволично) над (нимъ) неприятелемъ однолично поискъ учинити») и украинныхъ нашихъ городовъ повоевать не дати»

¹⁾ Сибирський приказ архива юстиції, стовб. 1471.

найближчий перспективі—війні за західне пограниччє. Можливо, що він не вірив в татарсько-польську кооперацію, і продовжуючи далі зносити з своїми прихильниками між кримськими бейми, сподівався досягнути те що дійсно досягнув два тижні пізніше: відтягнув Татар від польського походу і тим змусив до ліквідації його. Але він не відкрив цього секрету Матвєєву. Натомість інші подробиці переговорів настільки інтересні, що мусимо на них спинитися.

До гетьманської квартири в Білій Церкві посли приїхали під Ярдань, 5 (15) січня і того ж дня Вигівський попросив їх до гетьмана на авдієнцію на завтра, на Водохрещі. На гетьманському дворі стрічали послів з Вигівським полковником Москаленко білоцерківський, Тетеря перелаславський, Іван Гуляницький корсунський, Андрій Бутевко канівський і гетьман стрів послів у снігах. Після передачі царської грамоти, Матвєєв переказав царську похвалу з побажанням такої ж вірної служби на дамі: «Служіть великому государеві і далі так як почали!» Гетьман відповів запевненням, що всі за «його ц. в. наказом готові й на смерть». Описавши успіхи московського війська на Білоруси, посли познайомили гетьмана з пляном весняних операцій: наступу на Минск і Вильну, з наміром іти на саму Варшаву. Щодо України цар бажав повної мобілізації всіх сил проти Польщі і хотів би знати гадки гетьмана про плян і пору походу, але персональної участі самого гетьмана не вимагав: Коли гетьман від частих своїх походів утомився і йому трудно взяти на себе новий похід—то цар приїде для сих операцій В. В. Шереметева з московським військом, а гетьмана просить дати три козацькі полки, а сам він може обмежитися охороною України від Криму зайнявши місце Шереметева. Але гетьман не хотів випускати з своїх рук проводу й ініціативи воєнних операцій на Україні. Він заявив, що піде з усією козацькою силою, скоро тільки з'явиться трава—але разом з Шереметєвим, тому що Поляки певне зберуть проти козаків великі сили. Піде на Пиків «мимо межинашу Старого Костянтиного шляхом до Костянтиного», себто старим шляхом 1648 р. на Тернопіль і Львів. «Бо на Камінець іти—війську буде прикро: гори великі і переправи трудні. Але добре б було післати під Камінець з дороги тисяч 5—6 війська, щоб його обложити—аби не було відти, в Камінця ніякої вісти ні до турецького султана ні до угорського ні до мунтянського володари. Вони—мунтянський і угорський—побачивши велике військо, стануть і собі помагати цареві, і як би вдалося здобути Камінець, то се не тільки наведе великий страх на Поляків, але й на Туреччину зробить велике вражіннє»¹⁾.

¹⁾ «А тебѣ гетману (цар) указал ити на Коруну; и про то б тебѣ намѣ сказати—далеко ли тебѣ с войскомъ Запорожским ити, и на которые мѣста и с которого числа часѣ себѣ собраться чтобъ всѣмъ полкамъ прити в одно врѣмя, чтобъ ихъ злые замысли разорить. А будетъ ты гетман для своихъ частыхъ походоу изнемог, и великий государь, е. ц. в-во, укажетъ бытъ на своей ц. в-ва службѣ боярину и воеводе Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи. А тебѣ, гетману, ц. в-во велѣлъ говорить, чтобъ ты с нимъ послалъ три полка Запорожскихъ Черкасъ. А тебѣ гетману указалъ оберегати с достальными полки свои ц. в-ва Запорожские города, и гдѣ по указу ц. в-ва былъ бояринъ и воевода Василей Борисовичъ Шереметев с товарищи.

«И гетман Богдан Хмельницкий говорил: По указу—де вел. государя нашего, е. ц. в-ва, идетъ онъ противъ враговъ и разорителей святыхъ божіихъ церквей; а какъ—де всемогущій Богъ подасть помощь, и счастье поспешитъ ц. в-ва, отгонитъ неприятелей своихъ, и онъ де гетман на службу ц. в-ва готовъ на весну со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ, а чтобъ—де ити имъ

Сей агресивний план настільки розминався з торішньою тактикою гетьмана— його униканнями від походів, мовляв, з огляду на потребу стеретти Україну від Орди, що Матвеев поставив питання— як же буде в таким разі з охороною України від Татар, коли гетьман виведе всі сили на Поляків? Але гетьман сим разом відповів, що татарського нападу не треба буде боятись, бо хан буде з коронними гетьманами і не зможе воювати запорозьких городів¹⁾. Тоді Матвеев не став розвивати аргументів против сього, а спинився на справі запровадження московської армії підчас її постою на Україні: треба завчасу забезпечити її запасами, поки ціни низькі і всього багато. На се гетьман запевнив, що московське військо не буде мати в запасах недостачі, московське військо буде розписане по городах, містах і селах, йому велать давати стацію, скільки можна буде взяти²⁾.

вмѣсте з боярином и воеводою с Васильем Борисовичем Шереметевым с товарищи и со всѣми ратными людьми на Коруну. А собранье-де у нихъ (Полянѣв) на весну против ихъ, черкас великое будетъ. А ити на весну, кой час трава об'явитца. А ити на Пыков мимо межпашу Старого-Константиного шляхѣмъ до Костянтиного; а от Старого Костянтиного до Тернополя, а с Тернополя до Львова. А только—де ити на Каменец-Подольской и ратным людем будетъ скучно, горы великие и переправы большіе. А чтоб—де послать з дороги из войска тысяч 5 или 6 под Каменец-Подольской, и чтоб Каменец осадить, для того чтоб вѣдомости не Каменца никакой к Турскому Салтану и к Венгерскому и к Мутьянскому не было. А как де увидят Мутьянской и Венгерской рать великую, будут царскому величеству помагать; а есть ли-де поможет всемогущи Богъ, и счастье царского величества послешить—Каменецъ возмут или ададутца, не только—де что будет Полякомъ страшно, и турскому салтану будет великое сумнѣнье»—л. 55—9.

¹⁾ «И Артемон гетману Богдану Хмельницкому говорил: Сказывает онъ гетманъ, что он от частых своих походоу не изнемогъ, а хочет ити на весну на коруну польскую со всѣм войскомъ Запорожскимъ вмѣсте з бояриномъ і с воеводою с Васильемъ Борисовичем Шереметевым с товарищи и ц. в-ва с ратными людьми. И только в тѣ поры ц. в-ва на Украину или на Запорожские города наступит Крымской хан, —и Украину и Запорожские города от Крымского хана кому оберегать?

«И гетьман Богдан Хмельницкий говорил: Как-де дастъ богъ на весну пойдет он со всемъ войскомъ Запорожскимъ противъ неприятелей ц. в-ва вмѣсте з бояриномъ и воеводою с Васильемъ Борисовичем Шереметевым с товарищи, и в Запорожских—де городѣх останутца только осадные люди. А приходу-де от крымского хана не будет, для того что будет ханъ при гетманехъ корунныхъ, а на Запорожские города войною не пойдетъ.

«И Артемон говорил: Какъ дастъ богъ, учините поискъ над польскими и над крымскими людьми, а бояринъ и воевода Василей Борисович Шереметев с товарищи и с ратными людьми придутъ назад в Запорожские города,—и ты б гетман по указу вел. гос. нашего, е. ц. в-ва, ратным людем велѣл собрать запасов, чтоб ратным людем не изнужитца; а собрать бы тѣ запасы со всѣхъ Запорожскихъ городов и с мѣстъ и с сел и з деревень и с мельниц, смѣтись з бояриномъ и воеводою с Вас. Бор. Шереметевым, сколько на ратныхъ людей запасов надобеть. А запасы здѣсь в городехъ Ц. в-ва дешевые—ржи и овса и ячменю четверть купят по полтора золотыхъ польскихъхъ» —л. 59—61.

²⁾ «И гетман Богдан Хмельницкий говорил: Царского величества бояринъ и воевода Василей Борисович Шереметев с товарищи и с ратными людьми запасы скуден не будет, распшчет онъ, гетман все войско по городомъ и по мѣстам и по селамъ и велит давати стацію, по чему доведетца взяти з городов и с мѣстъ и с селъ и з деревень»—л. 62.

Далі Матвеев сказав: «Стало відомо й. ц. в., що кримський хан хоче йти війною на запорізькі городи, і ти, гетьмане, писав, щоб воювати його: побудувати на Дону струги, а на Дніпрі човни і післати їх (на Крим). Отже скільки думаєш виготовити (човнів) на Дніпрі, по скільки чоловіка сяде в човні, і скільки війська думаєш зібрати й післати Дніпром на Дін, так щоб не посилати на Дін реєстрових козаків?».

Гетьман на се сказав: «Вел. государ за його чолобиттем велить вислати човни з Дніпра¹⁾ на Дін, і з Дону йти війною на кримського хана. Але тепер сього не можна зробити, бо крім реєстрових козаків нашвидку нікого не можна зібрати; а коли реєстрових посилати (на Дін), то йому, гетьманові, самому нема на що більше надіятися! Прислана була йому царська грамота, написано в ній було, що буде в поміч кн. Трубецкой з товаришами, з великим військом. Після того прислано другу грамоту, що велено йти в поміч гетьманові В. В. Шереметеву з товаришами. З того вийшла проволочка (мешканье). Коли б князь А. Н. Трубецкой прийшов був тоді, як його згідно з царським наказом чекали (на Україні), тепер був би спокій. Бо царське вел. приймаючи їх під свою руку, хотів їм помагати військом. Тому як прийшли висті, що на Запорізькі городи наступають неприятелі їх, вони, гетьман і військо з тими відомостями посілали до царя своїх послів: Данила Виговського і полковника київського Автона, і сі послы привезли царські грамоти, що до В. В. Шереметева і товаришів післано такий наказ, аби як тільки гетьман їм напише, зараз вони мають йти до нього, без якого небудь проволікання. Згідно з сим указом він, гетьман, багато разів посилав до В. В. Шереметева, але той відписав йому, що такого царського указу йому не було. З того в Запорізькому війську сталася велика тривога (великое сумнѣнье), аж доки не довідалися певно, що В. В. Шереметев з військом іде.

«Як же Бог поможе неприятелів відігнати, тоді я велю полковникам і всій старшині робити човни, зроблять їх 300 або 400, а в кожний човен сяде 70 чоловіка. Я тепер післав на Дін бужинського сотника Лукіяна Сухиню²⁾, а з Дону просив³⁾ післати відповідних людей до калмицьких тайш, аби вони на козацьке прохання пішли війною на хана, на Молочні Води, а звідти на Перекоп, а що з тої послыки виїде, про те дам знати⁴⁾».

Матвеев став виправдувати Трубецкого, що справи його затримали на Білоруси, а так само Шереметева, і при тім зробив увагу, що гетьман тим часом і з власними силами міг противстати невеликому польському війську і не дати знищити пограничних міст: «Що В. В. Шереметев іде не швидко, відомо тобі самому, яка тепер трудна дорога, і не можна йти спішно. А що ми чули про коронного і польського гетьманів, що вони прийшли під Бушу з 20 тисячами, і спустошили багато городів, то такому війську міг би ти і з військом Запорізьким противстати не чекаючи Шереметева⁵⁾».

Гетьман, зрозуміла річ, був дуже ображений таким завваженням і відповів на се: «Коронний гетьман ніяких городів не спустошив! Ті городи і перед тим були порожні—від Татар і від нас, як туди військо ходило, а люде з тих городів, від са-

¹⁾ В списку: Дністром. ²⁾ В значінню: обіцяв. ³⁾ «Лукьянка Сухина».

⁴⁾ «велѣл». ⁵⁾ л. 64—6.

⁶⁾ Відтінок докору міг бути і в словах: «И он гетман с войском Запорожским Черкасы замешкал»—коли Трубецкому визначено було вести операції в порозумінню в гетьманом (л. 66).

мого Дністра вийшли на другий бік Дніпра¹⁾. Але як стався бій під Браславом і вбито там наказного гетьмана Васька Томиленка, тоді козаків з Браслава вийшли—сподіваючися приходу Орди, і Браслав спалили, щоб неприятель не мав де стати. А мені з нашим військом не можна було йти: я не зібравши всього війська ніколи не ходив. Царським городам²⁾ досі ніякої шкоди не було. А як тепер приїде боярин В. В. Шереметев з військом, то ми за божою поміччю, покладаючися на щасте цар. величства підемо на неприятелів³⁾.

Матвєєв послішив змінити тему, побачивши невдоволення гетьмана: «Вел. гос. велів тобі сказати: його цар. в. зволив зробити Київ столицею, на випадок свого приходу збудувати царський двір і покої на всякі потреби. Хоче він зробити Київ столицею і двір свій учинити на те щоб помолитися образів пречистої і святим мощам Антонія і Теодосія і інших святих, і для того також, що як буде Київ столицею і буде там двір й. цар. вел., то прихід його цар. вел. буде грішний неприятелеві—польському королеві».

Гетьман відповів здержливо і ухильливо:

«Се в волі й. ц. в., яку йому бог дасть гадку, не тільки Київ, але й все—його цар. величства. Що він постановив зробити Київ столицею і зробити там свій двір—се йому бог дав гадку, а ми такої його ласки дуже жадні⁴⁾».

Матвєєв очевидно відчув сю здержливість і не став розвивати свої теми, але ті питання, що він далі ставив гетьманові, очевидно увязуються льотічно з нею. спитав, що думає гетьман про замір турецького нападу «на Запорізькі городи», донесений цареві: де саме сподіватись того нападу і як від нього боронитись?

Гетьман поставився до цього скептично: «Турецький султан на україну царську (Московську) і на Запорізькі городи наступати теж не може. (По перше), дорога дальня, не то що зимою, але й літом пройти її не можна, бо ті краї, котрими йти, всі спустошені, а Турки люди вибагливі (нежнє), без провіянту ніколи не ходять. (По друге) турецький султан розсварився в Венеціанами і з Сербами, і Сербі Венеції помагають, і Туреччина терпить від них великі шкоди».

Артемю (Матвєєв) сказав: «Вел. государ велів тобі сказати—«Стало йому відомо, що султан хоче вислати башів по волоського і мунтянського господаря, щоб відібрати у них володіння, а правити башами—бо недовіра тим господарям. Що як-би післати їм в поміч тисяч 8—9? Цар. вел. має певну відомість, що вони були б раді такій помочи».

Гетьман відповів: «Під сю хвилю післати поміч мунтянському і волоському (господареві) цілком не можливо, бо наступає неприятель (Поляки) і орди. Султан на господарів своїх башів не пошле—любить, щоб вони від нього не відступили. А про мунтянського господаря є така відомість, що він набрав війська тисяч 20, і воно стоїть на турецькій границі».

Матвєєв тоді переказав таку інструкцію: «Вел. государ велів тобі сказати, що мунтянського господаря з волоським треба сварити, викликати між ними ворожнечу, (і сею сваркою відвести їх від польського короля і хана)—відповідно до того

¹⁾ Звертаю увагу на се дуже цікаве пояснення гетьмана.

²⁾ «Царського величства городам»—се може бути парафраза гетьманських слів, звичайна в московськіх звідомленнях—гетьман міг сказати: нашим городам. ³⁾ л. 62—8. ⁴⁾ л. 68—9.

що ти писав цар. вел. що волоський і мунтянський господар хочуть іти з кримськими людьми на Запорозькі городи¹⁾.

Гетьман відповів: «Тепер до волоського і мунтянського господаря посилати і їх сварити ніяк не можливо, через наступ неприятелів: польських і кримських людей. Як вони вступляться або вдасться їх побити, то я зараз пішлю, згідно з указом й. цар. вел., і думаю що їх (господарів) можна посварити—бо й так між ними згоди небагато. А про се що Венгри, Волохи й Мунтяни польському королеві помагати не будуть, єсть у мене певна відомість».

Тоді Матвєв переказав новий військовий проєкт московського уряду: «Вел. государ велів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях де ти їх сподіваєшся, треба завести²⁾ на 10 тисяч салдацьких полків—крім тих що вписані в реєстрі. Щоб навчити їх салдацькому строю, цар пришле полковників, полуполковників і майорів, капітанів і всяких урядників—салдацького строю офіцерів, а коли навчаться, призначить полковників і урядників з людей 'салдацькому ученню навичних'. На прогодованне сих 10 тисяч салдатів треба давати як платять салдатам: по 5 золотих польських на місяць, із тих «скарбів» (доходів) що збираються в Запорозьких городах. І сі салдацькі полки мають стояти в тих городах, де можна сподіватись нападу польських і кримських людей—доки Бог не дасть замирення».

Гетьман сказав: «Тепер завести салдацьких полків, окрім реєстрових козаків, не можна ніяк, тому що наступили неприятелі, коронний і польний гетьмани, і кримські люди. А як дасть Бог—неприятелі відступлять, або буде над ними перемога—тоді гетьман дасть знати про се цар. вел.

Артемон сказав: «Стало відомо вел. государеві, що в Запорозьких городах і в уздах чиняться людности (жилицьким людям) утиски і кривди від приїзжих людей, тому добре було б аби по Запорозьких городах були царські воеводи: як будуть по Запорозьких городах воеводи цар. вел., вони жилицьких людей не будуть давати в обиду проїзжим людям, і від усякої кривди будуть їх боронити».

Гетьман сказав: «Тепер цар. вел. воеводам по Запорізьких городах бути не можна, бо тепер на Запорізькі горди наступив неприятель, і військо з тих городів іде за мною на неприятеля, і воеводи не могли б чинити ніякої розправи. А як дасть бог, вони відступлять, або вдасться над ними здобути перемогу,—тоді дам знати й. цар. вел.»³⁾.

¹⁾ л. 71—2, тут в оригіналі щось бракує, але зміст приблизно такий, як я його доповнив.

²⁾ «чтоб устроить»—сі слова за контекстом можна розуміти і так що цар піддає сю гадку гетьманові на обміркованне, і так що він категорично наказує гетьманові сей плян виконати: московська приказна стилістика була богата такими «елястичними» оборотами, котрі можна було розуміти більш м'яко чи більш твердо—в залежності від настроїв і обставин.

³⁾ «Вѣдомо учинилось великому государю нашему, его царскому величеству, в Запорожскихъ городѣх и въ уздаехъ жилицкимъ людем от приезжихъ людей чинитца налога и обнда великая, и чтоб въ Запорожскихъ городѣхъ быть царского величества воеводам. А какъ царского величества воеводы в Запорожскихъ городѣхъ будут, и онѣ жилицкихъ всякихъ людей приезжимъ людем никому в обиду не дадут, и ото всякого дурна станут ихъ оберегать».

Нарешті Метвеев заважив, що довелось йому запримити підчас подорожі—по церквах духовенство не поминає царської родини і виправдується тим, що на се не було розпорядження від митрополита. Нехай би гетьман «вигорив» се митрополитові¹⁾.

Гетьман обіцяв, і навіть продовжив сю небезпечну тему за обідом. Піднявши чашу за здоровле патріарха, він завважив: «Як я був у Києві, то митрополит і архимандрит печерський говорили: «Ми маємо поставленне і благословенне від царгородського патріарха, інших патріархів слухати не будемо». А я їм сказав: «Коли не будете під властю великого государя й. цар. вел. і під благословенням великого государя святішого Никона патріарха московського, всеї Великої і Малої Росії,—то зістанетеся з тими від кого благословенне прийняли, а на ваше місце будуть інші власти—кому цар. вел. призначить». Та й користи від них нема: тільки всякі відомости дають королеві безнастанно²⁾».

На се Артемон сказав: «Коли тобі, гетьмане, відомо певно, що митрополит київський і архимандрит печерський дають всякі відомости польському королеві, то мусиш про се писати вел. государеві. Бо се діло не мале—жити під рукою вел. госу-

«И гетьман Богдан Хмельницький говорив: Топере-де в Запорозжскихъ городѣхъ царского величества воеводамъ быти нельзя, потому что ныне царского величества на Запорозжские города наступил неприятель, и Запорозжскихъ городов ратные люди идут с ним гетманом против неприятелей, и расправы воеводам чинить ныне нѣчево. А как богъ даст милость свою, уступят неприятели или какой поискъ учинять, и он в тѣ поры про то царскому величеству вѣдомо учинит» л. 77.

1) И священники нам говорили: какъ-де Богдан Хмельницький вел. гос., е. ц. в.-ву, был челом в вѣчное холопство, и нам-де от отца митрополита киевского до се время приказу не бывало, чтоб имъ за государя нашего благочестивого (титული пропускаю) и за государыню Марью Ильичну и за царевича и за царевны бога молить. А мы-де егда у престола творца всѣх и бога нашего святую его службу служимъ, и о благочестивом государе нашемъ бога молим, чтоб Богъ милостивый ему вел. государю подаль здравие и благоденствие и чтоб Богъ цар. в-ва десницу возвысил паче всѣх царей земных и покори́л бы богъ под нозе его сея враги матери нашия восточныя Церкви. А с сего-де времени мы станем о всѣх ихъ государскихъ здорбвях бога молить. И тебѣ б гетману о том к митрополиту послать и велѣть ему выговорить, чтоб онъ послал грамоты во всѣ ц. в-ва Запорозжские города, чтоб во всѣх божнихъ службах о благочестивом гомударе нашемъ царѣ и о благовѣрной царице и о благовѣрномъ царевиче и о благовѣрныхъ царевнахъ бога молили.

«И гетман Богдан Хмельницький говорил, что он о том в Киев к митрополиту стпишет, чтоб митрополит послалъ от себя во всѣ Запорозжские города и в уѣзды к священником грамоты, чтоб священники во святыхъ божнихъ церквахъ в службахъ за вел. государя нашего царя за царицу и за царевича и за царевны за ихъ многолѣтное здравіе бога молили» л. 79—81.

2) «Как-де он гетман был в Киеве, і митрополит-де киевскій і архимандрит печерской говорили, что-де они постановление и благословеніе приемлют от царяградского патриарха, а у иных патриарховъ в повиненні не будут. И он-де гетман имъ говорил: Будет имъ не бытъ под властью великого государя нашего царя... (титул) его царского величества, и не бытъ под благословеньемъ великого государя святѣйшаго Никона, патриарха московского, Всеа великие і Малыя Росіи (записано замість якихось зчищених слів), и вы будете с тѣми, от кого благословенне принели; а на ихъ мѣсто будутъ иные власти, кому царское величество укажетъ. А и житье-де ихъ не на пользу, кромѣ того что беспрестаних королю вѣдомость всякую дають» л. 83.

даря, а писати всякі відомості до польського короля. Коли цар довідається про се поза тобою, буде гнів його на тебе. А що митрополит київський і архимандрит печерський говорили, що вони не хочуть бути під благословенням Никона патріярха (титул), то се з незнання: приздять до вел. г-ря патріярхи—царгородський і ерусалимський, віддають поклин йому і благословенне від патр. Никона приймають».

На сім розмова скінчилася. На жаль, звідомлення не дає докладніших відомостей поза тим. Можливо, Матвеев рішив зістатися в гетьманській квартирі до приходу Шереметева, сподіваючись, що його поява залагодить напруженне; а може бути—затримав його до сього моменту гетьман. 23 н.с. січня Шереметев прийшов з своїм військом, і того ж дня рантом без попереднього попередження гетьман закликав Матвеева на прощальну аудієнцію і відправив з грамотою до царя. В ній подякувавши за відомости про останні успіхи на білоруськім фронті, він повідомляв:

«Зійшовшися дня 13 січня з боярином В. В. Шереметевим, згідно з указом твого цар. вел., ми пішли на неприятелів, що вже сполучилися з Татарами, і багато городів, з окрема тих, з котрих люди не вийшли завчасу до Умань, декотрих збаламутили («прельстили»), декотрих взяли під меч. Татар же—кажуть нам татарські язики, ще з Ляхами небогато. Всемогущого бога покликавши в поміч, ми з В. В. Шереметевим будемо над ними промишляти, і як тільки буде бій, зараз твое цар. вел. повідомимо. Тебе ж вильно прохаємо і надалі нас від ворогів наших боронити, і щоб не давати церков православних на знищенне—ще більші свої війська присллати. Ми ж усе що Арт. С. Матвеев нам згідно з указом твоім сказав, все вислухати, і всі вісти наші він словесно тобі оповість»¹⁾.

Устно гетьман просив Матвеева переказати цареві прохання, щоб він «прибавив ратних людей», аби Запорозькому війську було против ворогів стояти «надежно». Сам же дійсно таки зараз подався з Шереметевим на обложу Поляками Умань.

Крайній час—бо сі перші тижні нового року н. ст. були одною кривавою оргією польського війська. Браславщина гинула на очах. Роковини переходу України під «високу руку великого гусударя» знаменувалися такою загибіллю «святих божих церков і православних християн», якої Україна не бачила вже давно. Баяне першого року воєного союзу України з Московщиною виглядав дуже сумно, і хоч гетьман перед Матвеевим доводив, що нічого великого не сталось від його кунктаторства в двох останніх місяцях, а що сталось—то сталось через недодержання слова Москвою,—але в дійсности він мусів відчувати, що престиж його політики, спеціально його переходу під московський протекторат, потерпів сильну аварію, з котрої треба було ратувати, що можна і як можна.

Польська сторона розпочала новий рік карними експедиціями браславських магнатів для приборкання збунтованих підданих. Дмитро Вишневецький, випробувавши всякі універсали, з невеликим успіхом²⁾, кінець кінцем випросив у польного гетьмана собі кілька полків і з ними 29 грудня пустився підбивати шани мі-

¹⁾ Сибир. приказ ст. 1471 л. 22—6, дата: Дань з Б'ялой Церкви м'сяця генваря... дня л'бта 1654 р. День пропущений, його дає згадка про «схід» з Шереметевим—13 січня, а що 13 ж січня с. м. гетьман Матвеева вже виправив, то дата грамоти не може бути пізніша як того дня.

²⁾ Я згадував уже про сі універсали, що заховавалися в московських перекладах в Польських справах 1655 р. № 2 д. 88—91; оден польного гетьмана Лянцко-

їтягі свої маєтності—старий Бершадський ключ. Деякі застав цілком порожніми— мешканці повтікали; в інших пробували боронитись—так було в самій Бершаді, де люди ставилися настільки твердо, що прийшлося просити нових і вових полків, поки перевага стала настільки очевидною, що сі неокірні піддані пішли навтіки до сусідньої Демківки ¹⁾. Коховський вчисляє такі здобуті і знищені місточка: Зниць-

роцького 10. XII, «до славетних міщан, старшини і всього поспільства кн. й. м. Дмитра Вишневецького і волостей до них належних», другий вел. гетьмана Потоцького, 18. XII—«всім взагалі, а особливо підданам й. м. (кн.) Дмитра в місті Бершаді і в усій волості—підданам і захожим людям (забезжалым)».

¹⁾ «29 грудня виправив я кн. Дмитра Вишневецького з кільканадцятьма сотнями людей, щоб він своїх збунтованих підданих привів до покори; теж саме доручив я п. Вижицькому, стольничові новгородському—полковникові п. хорунжого коронного (Конєцпольського). Він (Вишневецький очевидно) в Бодові(?), Баланівці й Бершаді застав хлопів, що збирался в купах і їх привинцив (nadpienił). За тими що відступали пішов під Демківку (в ориг.: ку Domowcom), але побачивши там неприятеля занадто сильною, щоб міг його покорити, післав до п. воеводи київського (гетьмана) про підмогу, і в поміч йому післано п. ловчого подольського з полком його. 2 січня п. воевода київ. повідомив мене, що неприятель бунтується в Демківці і сусідніх лісах і зібрався в великих силах, і не можучи дати з ним ради, висловив в тім же листі побажання, щоб я сам туди пішов з частиною війська, обіцяючи зараз же післати також частину піхоти і артиї. Я се радо виконав і того ж вечера рушив з Олександрівки комонником—з тимх людьми що були зі мною— з паном галицьким, п. старостою літинським, полковником кн. воеводи краківського (Заславського) в 3000 в Котаршина».—Реляція Лянцкоронського підканцлерові в Олександрівки 9 січня у Голінського с. 729.

Потоцький в своїй реляції королеві писаній 12 січня з Тростянца додає кілька подробиць, очевидно з інших реляцій, може самого Вишневецького: «Князь Дмитро підданих своїх намовляв щоб піддалися, потім пішов сам і Балабанівку застав опорожнену, а в Бершаді застав людей, що вийшли в поле й билися з ним. Він став уступати, а потім наступив, погромив їх табор і прогнав до лісу (на перший погляд не зовсім ясно: ustępnie im iednak potym taborem do lasu gromił—зміст виясняється в дальшого тексту). А хоч прийшов до нього полк п. хорунжого коронного, проте дїставши осторогу, що в ночи хочуть на нього напасти, просив помочи. Тоді я післав п. ловчого подільського з полком, і після його приходу одні з того табору піддалися, інші пішли до Демківки (Demowki). Ідучи за ними що уступалися, князь в п. ловчим под. підійшов під Демківку і застав там не малий збір (gmin) людей, що восходилися в ріжних міст, і чимало козаків з сотниками Яковенком (Iskoninkiem) і Юркевичом. Покладаючись на свою силу—рахуючи себе на кільканадцять тисяч, і на фортецю, вони ставились гордо й про ніяке підданне не мислили. А що вони вже билися з нами, не годилось їх лишити не зломивши того хлопського опору; тому я дав знати п. воеводі руському і той охоче прийнявши се дорученне, пішов з полками: своїм, князя воеводи краківського і пана галицького, а я додав іще полк п. стражника військового, півтори тисячі відкомандированих з інших полків, драгонів, угорську піхоту, і артилерію 4 гармати і мортиру. І бог поблагословив сю роботу, за щастем в. кор. мил.— хоч при першій наступі боронилися уперто, але місто запалено огнистою кюлею і взято. Силу людей загнано до замку, і вони не можучи зміститися в такім місці і бачучи відвагу тих що наступали—коли вже наші стали на замкових валах, і нішого виходу не було—заявили, що піддаються, і сі три: Зарудний (Zatrudno), Яковенко (Jakonienko) і Юркевич вийшли самі змушені поспільством. Тоді військо, опанувавши вали і розходившись, иншим уже не

ківка, Балахівка, Лисянка, Котаршина. За утікачами Вишневецький з товаришами пішли слід під Демківку, але застали там сили настільки серйозні, що не відважились з ними заціпатись і звернулись до гетьманів з новою підмогою. Ті рішили, що для престижу треба за всяку ціну знищити се гніздо бунту—хоч виглядало се нелегко—з огляду на значні повстанські сили, що там у Демківці зібались, і на сильний замок оточений валами і укріпленнями. Було там кілька козацьких сотень, а ріжного люду, що посподився з усієї околиці, рахували на великі тисячі. Ляпцкоронський каже, що було там «до десяти сотників», і називає поіменно Зарудного, Яковенка, Юркевича, Корсунця і Коваленка. Але інші говорять тільки про три сотні, і тим часом як Ляпцкоронський рахує, що «стрільців вивчених в тій країні»¹⁾ було там до 20 тисяч, а козаків 5 тисяч, інші подають значно менші цифри. Хоч Ляпцкоронський міг би вважатися найбільш авторитетним свідком, як провідник сеї експедиції, здається, що треба більше віри дати тим меншим цифрам²⁾.

Рушивши з своїми силами з Олександрівки, Ляпцкоронський дістав відомість, що недалеко Демківки в лісі заложився баталіон Тетеря з своїм товариством, і відті вів під'їзди під польські становища. Кликнув охочих до наступу, і в кілька годин сеї «охотники» знищив Тетерин табор. Се зробило вражіння, і деякі сусідні осадні піддалися Полякам. Тим часом надійшла армата, і 6 січня рано Ляпцкоронський з усіма силами приступив під Демківку³⁾. Насамперед вислав парламентаря з листом,

дало часу виходити, і не можна було стримати сього воєнного зав'язтя, поки не знищено всіх—ве без утрат і в людях в. кор. м., без чого така завава (szczyzny) обійтись не може. Не богато з тих людей зісталось живих, але тих згаданк трьох: Зарудного, Яковенка і Юркевича (Zarudnego, Iakowienka і Jurkiewiczza), що завсіди виявляли велику злочинність і бувши вже перед тмля в руках (польських) і випущені на волю не залишали бунтів, а навпаки—давали правді іншим,—здавалося справедливим зжити за їх злочини, і я на домагання всього війська дав на се свою згоду. Самі операції і рекомендацію відваги кожного докладно опише в. кор. м. пан воевода руський, як учасник тої експедиції; я ж дякую богovi і щастю в. кор. мил. приписую, що він поблагословив ті початки нашої праці». Теки Нарушевича 148 с. 992—4.

¹⁾ Не зовсім ясний вираз, можна б розуміти так, що не в самій Демківці було їх стільки, а в усій околиці.

²⁾ Хотинський перкалаб так інформував канцлера польського 22 січня, на підставі отриманих відомостей: «В Демківці замкнулися сотники: Зарудний, Юркевич, третій—Крамаренко, було там козаків зо 300 і хлбнів з самополами з 4000, окрім інших людей. Лігло в тім місці під шаблею до 10 тис. люду, а ті люди що були в замку хоч піддалися, одначе всі полягали. Місто здобуто 5 січня. Хлопство українське, виглядаючи яка фортуна буде тої війни, одні пішли під Очаків до урочища званого Адрия Острів—де перед тим кочували, інші сидять таборами поза Савранем (в р. кп.: Szofrausem) і по Сухій Діброві, а найбільше пішло за Дніпро»—Теки Нарушевича 148 с. 5.

³⁾ Реляція Ляпцкоронського—безпосереднє продовження попередньої цитати: «Приступивши (очевидно до Демківки) я одержав відомість про Тетерю, що зарубався (zasiekt) поблизу в лісі; тому що вони робили велику шкоду в челяді, я вислав охотників, щоб їх знищити. Се пішло щасливо відразу, бо в кілька годин вони вирубали хлопство. Другого дня прислали з послушеством Мельничає, і потім, за моїм приїздом віддали підданство міщани й воєнні люди. Тут надійшла до мене 6 дня сього місяця армата з 1000 пішого чужоземного війська, і рано під Демківкою зібались—кн. Вишневець-

закликаючи до підданця—нехай вибирають смерть чи життя. Але обложени не хотіли навіть прийняти листа, рішучо відмовившись від усіхких переговорів. Тоді Лянцкоронський звівши під місто кінноту—щоб на ній скупити увагу обложених, і звелівши стріляти до міста запальними кулями з мортири, одночасно став вибирати місце для приступу пішого війська. Коли місто горіло від запальних куль, він пустив військо на приступ. Але обложени боролись, задавали сильні утрати польському воєводу, нарешті розпаливши щ: сильніше пожежу, щоб місто згоріло до решти, відступили до замку. Але польське військо повело завзятий наступ на замок, що потрапив до самого вечера. Коли запала ніч, Лянцкоронський розложив військо, не одводячи, на попілицю міста і по сусідніх фільварках, щоб з світом поновити наступ. Це зломили настрій обложених, становище здавалось безвихідним, і вони почали переговори. Над ранок прийшли до табору Лянцкоронського депутати—три старці з різних місточок, обіцяючи «послушення», коли польське військо відступить і лишить їх в спокою. Лянцкоронський дав згоду, щоб уникнути

вій з п. ловчим подільським¹⁾. Місто се дуже оборонне: валами, баштами обведене, людей—як виходило з язиків, і на око можна було аміркувати—велика сила, тому що тут оперлася своєволя з усіх непокірних міст і волостей: до 20 тис. було досвідчених стрільців в тім краю і козаків до 5000 тисяч на війну раховано. Старшували над ними Зарудний, Яковенко, Юркевич, Корсунець (Korsowiecz), Коваленко й інші—до десяти сотників. Я попередив операції листом своїм, що ми хотіли б обійтися з ними по християнськи і покламо їм до вибору життя чи смерть: її вони наклучуть на себе своїм упором. Але вони не згоджувались, і листа прийняти не хотіли: такі були певні себе. Тим часом я вів розвідки, шукаючи місця придатного для приступу, розставивши кінноту на показ, а піхоту розіславши по догідних місцях, і велів бити з гармат та старався запалити місто—що мортирна куля і зробила за семим разом. Тимчасом, бючи з гармат, я підтримував наступ охотниками з кінноти²⁾ а чужоземській піхоті кавав стріляти, і вони в охоту приступили під вали, не вважаючи на утрати. Коли показався огонь, піхота і охотники наступили з усіх сторін. В першій наступі вони так відважно нагискали на неприятеля, що самі бунтівники спалили перше місто і відступили до другого. Кінне ристарство зсівши з коней в власної охоти пішло на приступ, і хоч треба було спустатися з окопів і потім виходити на вали, але охота ристарства все се перемогла. Вітер тим часом розвіс огонь на ціле місто. Наші міццю бралися до парканів, здобули башту, але не могли проломити (обложених)—бо вони стріляли густо і з міста—хоч були вже в огню, і з замку—з гармат, гаківниць і рушниць. Одначе лицарство перемогло силу їх, хоч як справно вони боролись—навіть серед огня. Стали потім відходити до замку, але не могли зміститися, і одні труном лягли, інші погоріли, достатки їх пішли—одні в огонь, інші в здобич.

«Тривало то від 10 годин перед полуднем аж до смерку. Особливо побивався в тій битві пан галицький, князь Дмитро Вишневецький, п. ловчий подільський, п. Вацлав Лянцкоронський, п. стольник Ніжницький. Ранено п. Холонвского, п. мечника, п. підчашому коруяному прострілено плече наскрив, п. ротмістра Прусіновского ранено в обидві ноги, п. Каліновского пострілено гарматною кулею в бік і в руку. Впало того дня хлопства до 5000, від стрільби і від шаблі—як говорили нам дезертири. З нашої сторони забито до 40 і постріляних тяжко до 300.

«Коли настала ніч, втомленим жовнірамм треба було відпочити, я став на ніч по погорліщах на фільварках, але сторожею і розвідками далі тримав в бльокаді (неприятеля). Стративши всяку надію, прислав він у досвіта

¹⁾ Тут можливо якийсь бракус в копії, або єсть янась помилка.

²⁾ Не зовсім ясна водробица.

нових утрат—бо й попередній день коштував досить ¹⁾, і жадав тільки повної покори але підчас переговорів велів пішому війську наступати далі, так що воно вже стало на замкових валах. і тоді в замку почалась паніка. Люди кинулись виходити, давлячи одні одних, і побачивши таке козацтво з своїми сотниками на чолі, теж піддалося переможцям—вийшло з замку. Лянцкоронський велів їх відставити до Потоцького, підданним казав ставитися до своїх панів—всі вони чи їх прикажчики, очевидно, були тут при війську. Але поки він тут розправляв і поряdkував, розохочене жовнірство—до котрого прилучилась іще й жадна здобич Татарва, не вважаючи на проголошене помилування, занялось різнею безборонних. «Мертві собаки не кусають», переказує їх виправдування Коховський. Порізаних рахували на тисячі. Згадапих сотників, відправлених до гетьманського табору, Потоцький засудив на смерть і за кілька день той засуд виконано ²⁾. Живими лишилися, очевидно, тільки деякі піддані, що встигли вдатися від своїх дідичів; було їх небогато, і після сеї різні 8 січня н. с. ³⁾ околиця спустіла до решти, тим більше, що в сім часі надтягнула вже й Орда і стала в сусідстві обозу Потоцького.

«Хлопці всі з Браславщини порозбігались: одні до Дніпра, інші по лісах, а піддаватись не хочуть; міста, села, куди військо прийде—підє людей не застає», записує дневник ⁴⁾.

Мясковский пише з Камінця при кінці січня, що за приходом польського війська маса хлопів (*stoga gresz chlopestwa*) втікла з Подністрова до Волощини, і їх там

трьох, старців з ріжних міст: обіцяли послухенство, аби тільки військо відступило—чого я їм і не відмовляв, коли спам'ятаються: мав я на увазі, що замок добре уфортифікований, тому хотів його привести до піддання. Під час переговорів всунув піхоту на самі замкові вали, і настрашені тим (обложєні) так тікали, що аж душили себе виходячи (з замку). Далі почали (виходити) й сотники, ватажки бунтів на Україні—я їх віддав п. воеводі кївському: Зарудного, Яковенка, Юркевича, а хлопів повіддавав їх дідичам. Але поки я займався під замком сею справою, жадне крові за побиту і пострілану братію рицарство не могло стерпіти і вдарило (на обложєних). Дезога я вратував, але інших таки не міг оборонити, бо дуже розходилися рицарство та й Татари—котрих 150 прийшло до мене від ...багат мурзи, дуже бушували над хлопськими головами. Впало їх трупом 6000; тих що втікли до панів своїх, виведено цілих.

Коротко оповідає анонімний дневничок книги Міхаловського ч. 317, копія поправніша в іменах і датах в ркл. Оссол. 190 л. 176—7.

¹⁾ Коховський (с. 450), каже що з польської сторони впало 400; Лянцкоронський, як бачимо, виказує значно менше, але анонімний дневничок теж говорить про великі старти.

²⁾ «Зарудного, полковника тамошнього—що служив у нашім війську, взято в жінкою, і сотників двох: білоцеківського Олексія і браславського, теж в жінками. Польний гетьман передав їх коронному, здаючи реляцію, також і верблюда. Але їх не довго тримано—третього дня постинаю»,—анонімний дневник.

³⁾ У Лянцкоронського не зовсім ясно, чи наступили на Демківку 6 січня, чи другого дня. Анонімний дневник каже, що приступивши під Демківку Лянцкоронський два дні шукав ріжних способів, і запалив містечко 7-го, (так в рукописи, в друкованім очевидно помилка—5-го). Значить різня сталася 8-го.

⁴⁾ Міхаловський с. 739.

прийнято, і коло 10 тисяч Українців стоячи над берегом, по волоській стороні тільки дивляться на наше військо і вичікують¹⁾.

Що зіставалось, розуміється піддавалося—те що не в силі було тікати. Деякі козацькі ватаги, несподівано захоплені наступом Орди, приставали також до неї: заявляли свою покору, ратуючи свої голови, і згаданий дневник каже, що Потоцький встав в татарському таборі 90 таких козаків²⁾, і вони тепер заявили бажання щоб Потоцький взяв їх до себе.

Татар прийшло 30 тисяч, як казали: се була передова орда, привів її Камамбет мурза, а номінально проводив молодий султан—ліддіток Менглі-герай, син недавно померлого хана Іслама. Давши знати про свій прихід Потоцькому 6 січня, вони заявили бажання мати якийсь час на спочинок, поза тим—готовість іти за бажаннями і розпорядженнями Потоцького. 11 січня Потоцький з старшиною їздив зложити візиту султанові і мурзі Камамбету—вони стояли в Ободівці. Після візиту відбулася довга воєнна нарада в приміщенню Камамбет-мурзи. Про зміст її інформує нас гетьман Потоцький і анонімний дневник. Татари вимагали ще тижня спочинку і радили гетьманові тим часом іти наперед—бо що польське військо з арматою пройде за кілька день, вони то одним днем надолужать. Потоцькому се не подобалось, він очевидно побоювався, що зіставшись в тилу польського війська, Орда може зайнятися вибиранням ясиру і здобичи, а обловившись—вернеться до дому, лишивши союзників на призволяще. Але різко ставити се питання, очевидно, було невчасно. На висловлені побоювання татарська старшина відповіла запевненнями, що їх людям будуть дані суворі заборони брати ясир і палити оселі: обтинатимуть за се уха; мурзи заявляли, що се для них самозрозуміла річ, що треба сю козацьку людність всяко берігти, як будуче військо для війни з Москвою. Під карою смерти обіцяли також заборонити ханати коней і челядь з польського війська—бо вже початки того було помічено³⁾. Ухвалено кінець кінцем, що польське військо рушить за три дні, 14 січня, а за кілька день за ним піде й Орда⁴⁾. Близькою метою поставлено

¹⁾ Голінського с. 734, лист з 9 січня до Зацвіліховського; Мясковский наводить сей факт як доказ нещирости господаря, що війшов в порозумінне з Хмельницьким: «Боронь боже найменшої противности фортуни—показалась би приязнь волоська. І тепер що висилає щось своїх хоругв на Україну (це не вислав), робить то не для Річпосп., а тільки задля хана—бойтсья його, а инакше певно б того не зробив».

²⁾ В друкованому тексті Міхалов.—80.

³⁾ Міхалов. с. 739. 40.

⁴⁾ Реляція Потоцького (в тій же депеші 12 січня з-під Тростянця): «В тій розмові Татари заявили, що прийшли на послугу королеві, тому хочуть іти за волею і радою нашою, як господарів сеї землі. Я подякував і просив, щоб поки стане зимової пори, йти нам туди, де неприятель зібрав своїх людей. Вони згодилися, лишаючи собі часу, для спочинку коням після дороги, що найбільше тиждень, і не бачили в тім ніякого проволікання, так пояснюючи, що коли ми рушимо наперед, то що ми пройдемо за кілька день—не, можучи йти скоро з арматою, то вони за оден день надолужать. Не дуже се мені подобалось—мати їх в тилу, але щоб не тратити часу, я заявив, що рушу королівське військо в найближчий четвер, а вони підуть після нас за кілька день і теж будуть пильнувати щоб скоро зрівнятися з нами, тримаючися з правого боку. Рахують Орди на 30 тисяч, але ще ми не бачили їх у полі, і я не думаю, щоб їх було стільки, і що вони не зараз рушають, бачу тому

адобутте Умани, бо туди відійшли козацькі залоги з Браслава, і зібралися всі сили призначені для охорони західньої границі: уманський полковник Глух, кальницький Богун, браславський Зеленецький. За Уманню в Буках і Камінці, як казали язики, стояли козаки Виговського, але про Хмельницького нічого не можна було довідатися: одні казали, що невідомо де він дівся, інші казали, що помер. Москва, мовляли, пішла на Дніпро, «не довіряючи хлопам, аби їх не видавали». Польське військо було дуже оптимістично настроєне супроти запевнень Татар, що вони вплинуть на козаків і приведуть їх до замирення. Попередній марш був дуже тяжкий, дуже багато пропало людей, особливо з пішого війська—від морозів і голоду, але тут, на Побожу всього було досить—«нема тільки трунку і чобіт—в ходаках ходить челядь, та і з товариства чимало». Але сподівалися, що здобувши Умань, легко дістануться на Дніпро і зроблять лад.

24 січня н. с. Потоцький з військом підійшов під Умань, і послав наперед до залоги Чарнецкого і Соколіньского разом з татарськими послами, що мали намовляти козаків до замирення. Але залога, маючи відомости, що Хмельницький вже йде рятувати Умань (ми теж знаємо, що попереднього дня нарешті прийшов до нього Шереметьєв під Віду Церкву і Хмельницький дійсно дав наказ війську рушати)—ані чути не хотіла про які небудь переговори. Залoga, котрою кермував Богун, спалила передмістя, монастирі, що стояли за містом, і два долішні міста, перейшла до третьої лінії укріплень, над котрими панував замок. Другого дня ¹⁾ Потоцький приступив

причину, що вони чекають інших орд—бо не всі прийшли, котрі мали йти. Хмельницький сидить тихо, і хоч трапляються добрі язики, не можуть дати про нього певної відомости. Деякотрі кажуть, що йдуть полки до Умани, але я не думаю, щоб вони мали віддалитися від Дніпра, скорше там чекатимуть московської підмоги. Але нам дуже важно Умань знищити—бо занадто вона близько, і сей край, з сього Соку Богу не може бути цілком заспокоєний (поки її не буде знищено). А коли б Бог дав Умань знищити, тоді від Богу і до самого Дніпра непрятель більше не мав би на що спертися. Орда хоче, щоб ми послали з їх людьми своїх (в копії тут якась помилка), щоб спробувати, чи не віддадуться, побачивши, що вже Орда цілком по нашій стороні. І колиб удалось їх дістати (прихилити?), Орда хоче привести до того, аби козаки віддавалися й ішли з нами на війну: султан розіслав від себе універсали, намовляючи її до того. Бо справді ще перше ніж він до нас приїхав, прийшло до нього зо 100 козаків з-над-Дністра, і він їм дав корогву. Пришовши до нас тепер обіцяє їх віддати, і коли я був у султана, вже сі козаки, заступивши мені дорогу, просили милосердя; я не від того буду, коли б вони хотіли до нас збиратися, а хоч би їм і не довіряти зновні, то до штурму все ж таки можна б їх уживати.—Теки Нарушевича 148 с. 996—8.

Перкалаб хотинський, сповіщаючи про прихід Татар, теж думав, що прийшло їх не більше як 20 тис.—Теки Нарушевича 148 с. 6.

¹⁾ Докладну дату приступу під Умань: 25 січня, дає реляція Потоцького з 28 січня; маємо її в двох варіантах: оден адресований до короля, в Теках Нарушевича 148 с. 17, другий до підманцлера в ркп. Осолін. 3564 л. 334—здебільшого буквально згідні. От найінтересніше:

«Попрощавшись з Ордою я рішив рушити військо на Умань, бо різні рації вимагали її здобуття; всі наші праці коло заспокоєння краю між Дністром і Бугом і сусідньої України були б даремні, коли б не прихилено Умань. Там замкнулася вся старшина тутешніх місць: полковники уманський (зписоване імя: Dziatrunko, Ochanko), Богун кальницький, Зеленецький браславський,

під місто, і повів розвідку. Вражінне було мало втішне; залога приготувилась. Облиті водою і обмерзлі вали блищали на сонці як шкло; люди що видали види порівнювали їх з Бредою, прославленою в тих часах голяндською фортецею. День пройшов в козацьких випадах, котрі польські сили, поділені на три частини, старалися зігнати з поля. Потоцький в своїй реляції описує се так, що Полякам в сих дрібних потичках взагалі досить велося—але Рудавський чув про се менш приємні оповідання: коли польське військо з великими зусиллями здобувало першу лінію укріплень, Богун з великими силами височив за другу лінію валів і викинув відти з великими втратами. Запалити горішнє місто огнистими кулями, так як удалося в Демківці, і тепер Потоцький хотів повторити в Умані, тут теж не вдавалось: обложені взилися на способи, позастелювали дахи мокрими коцями і гасили сі запальні кулі.

Потоцький з пічним звіє військо, але другого дня хотів повести рішучий приступ,— щоб за кожную ціну здобути місто. Та прилетіли ротмистри післані на розвідки з Татарами і принесли відомість, що Хмельницький дійсно зближається—вже став у Ставищах. Московські язики, приведені живцем, як більш цінні (бо козаків бранців ротмистри допитавши постинали, щоб не обтяжати себе), потвердили сі вісти— що йде з Хмельницьким велике козацьке військо (в польських кругах його рахували потім на 60 тис.), але московського війська, мовляли, тільки 6000—«ті що були перед тим» (з Хмельницьким). себто корятує А. Бутурлина.

Глух, Махаринський, Ференц Сербин й інші, з великою силою козаків, і коли б їх лишити в тилу, то вони б бунтували нарід, навіть против його волі. Подавала нам також надія Орда, що приведе їх до підданства, і післала до них (своїх людей), і з ними й я післав п. обозного коронного (Чарнецкого) і п. Соколінського—намовляти їх. Але сі люди уперлися, певні того, що від Хмельницького йде поміч, і на ніщо не дали себе намовити. Про нього (Хмельницького) я ще не мав вістей, тому вчинивши раду з вишніми і, мосцями—пан воевода руський через нездорове не приїхав,—я другого дня, минулого понеділка, 25 січня приступив під Умань.

«Козаки там спалили два міста, також монастирі і хутори наоколо, і замкнулися з великою силою людей в однім місті й замку. Зробивши того ж дня розвідку, я другого дня, ві-второк так орієнтував полки і регімецти. Одні з п. воеводою руським з лівої руки, від Нового Міста, спаленого. Другі зі мною, з арматою п. Гродзіцкою і з п. обозним коронним, що з своєю драгоїскою і з охотною челядею свого полку досить добре справувався з тими що виходили перед вали і зганяв їх з поля. Треті полки, від монастиря спаленого—з п. ловчим подільським, що теж не менше добре ставився, натискаючи на них, що випадали з тої сторони і наробив з гармат Гранатами немалої школи в такім стуску людей. Під вечір випадали в бік п. воеводи руського, але піжота, добре витримавши (наступ), дала їм сильного огня і загнала в самі вали. Але огнисті кулі не привели до запалення міста: обложенці їх цільно стерігли і зараз гасили, понакривавши домн мокрими коцями.

«Припустити штурм того дня не довелось і відложено його до другого дня, і я сподівався того дня скінчити облогу, але саме під той час повернули п. Даншевич з п. Гродзіцким—ротмистри що ходили з татарським під'ядом, і привезли (відомости) козацьких язиків, що Хмельницький йде в поміч до Умані і вже прийшов до Ставища. Через неприятельський наступ вони (ротмистри) не могли їх (козаків-язиків) привести і постинали; привели московських, що дали звіати про немалу силу козацьку, Москви ж рахували тільки 6000—та що давно була. Тому на нараді-призвано було цілком слухним залишити Умань»

На скликації нараді рішено кинути Умань і йти на Хмельницького—зповоючи на татарські сили, і зараз же рушили, на Соколівку і Бузівку. Вентежло се, що про Хмельницького все таки не було ніяких докладних відомостей. Особливо серед Татар помічалась якась тривога і вагання—чи їм далше йти, чи не відстати від польського війська? Польська старшина приложила всі старання, щоб їх затримати при собі, намовами і обіцянками, і вони ніби дали себе переконати—але можливо що се вже були симптоми переговорів з козаками, тільки вони лишилися незвіснимі Полякам.

Коли підходили до Бузівки, 29 січня, щоб там почувати, під'їзд приніс вість, що Орда і з нею 2 тис. козаків заложилися в Охматові. Ся відомість всіх страшенно захопила, як описує в реляції Тишкевич ¹⁾. Лянцкоронський з Чарнецьким кинулися туди і за півтори години стояли вже під Охматовим, де як оповідали—сидів полковник Пушкаренко. Чарнецький хотів зараз же наступати на нього, але Лянцкоронський настав на тім, щоб почекати головне військо з арматою. Прийшла й Орда з султаном. Рішили арматним огнем розбити сей убогий замок, і вибравши для гармат позиції почали стріляти. Коховський висловлює підозрінне, що тим не стільки пошкодили Пушкаренкові, скільки допомгла зорієнтуватися в ситуації головному козацькому війську, що наступало слідом, і так воно могло бути ²⁾.

і йти на головного (Хмельницького): коли б Бог пощастив розправитися з Хмельницьким, то й Умань буде легша. Бо ж і на Умань я з тим наступав, щоб вивабити Хмельницького, аби йшов на одсіч—хочби прийшло й довше для того забавитись (під Уманню). Коли ж прийшла уже про нього відомість, то я вчорашнього дня (27 січня) відступивши від Умани, простую дорогою против Хмельницького, гаряче просячи Бога, аби він ті річи на добро Річипосп. попровадив. Коли шри відступні вискочили козаки, абито значного старшого їх,—кажуть що полковника уманського, але я ще не маю певности в тім».

Се найбільш повне і докладне оповідання. У Коховського коротко, ще менше у Твардовського. Рудаевський оповідає дещо, чого нема у Потоцького—се він порівнює Умань з славною сучасною фортецею Бредою; військо Потоцького рахує на 30 тис., головним провідником і героєм представляє Богуна і розповідає як він з 20 тис. козаків вискочивши з валів, знищив всі успіхи осягнені Поляками і задав їм великі страти. Але його дата приступу—20 січня, прийнята і Кубалею, що йде за ним у своїм оповіданню,—очевидно невірна, супроти дуже докладних дат Потоцького.

Варшавські чутки про Умань—в Жерелах XVI с. 200, і у Голінського с. 732, походять очевидно з реляції Потоцького і не додають нічого конкретного.

¹⁾ Ся реляція, найбільш детальне джерело, в зб. Міхаловського видана в іменем каштеляна чернігівського Яна Замойського і з датою 4 лютого (ч. 318), в Теках Нарушевича II копія з іменем воєводи чернігівського Тишкевича і з датою 24 лютого. Вона кінчиться подіями 4 лютого, і правдоподібно того дня, або наступного й списана. Реляції Потоцького не маємо в оригіналі, якусь використовує *Theatrum Europaeum* с. 655—6 і не знати чи се та «трансація», післана королеві, до котрої Потоцький відкликується в своїх пізніших листах—з Летичова 12 лютого до канцлера у Міхалов, с. 647, і до короля—Чортор. 2105 с. 277—9. Від такої «трансації» можна було б сподіватися більш конкретного змісту ніж подано в *Theatrum*, але може бути, що не було його в ній більше.

²⁾ Не розумію, звідки взяв Кубаля сю подробицю, що Хмельницький не підозрівав такої близькості польського війська й Орди—щиди в Ставищах, коли їм дано знати про неприятеля—с. 196.

Татарський під'їзд прилетів з вістю, що в сусідстві, за горою, стоять головні козацькі сили. Покинувши Охматів, пустилися туди оборонною рукою, заложивши табор в 15 рядів возів. Орда йшла побіч. Але було зовсім смеркло, поки вони підійшли під обоз, що заложився Хмельницький з Шереметевим—недалеко Жашкова на рівнині при потоках Багва і Бурти, що дістала від сеї битви назву «Дріжиполя»¹⁾.

Козацьке і московське військо стріло Поляків і Татар гарматним огнем, польська артилерія відповідала навазєм; тимчасом польська піхота підступила, припадаючи на землю підчас вистрелів, а за нею ударила на табор кіннота. Завязалася страшна вічна битва, одна з найстрашніших яку бачила ся кривава кампанія²⁾.

¹⁾ «Посеред чистого поля Охматовського (з долиною і річкою тамо сушою.. Бази нарицаємою), а от того времени Дріжиполем прованого, от городков Охматова і Вороного за чотири версты зостаючого», поясняє Величко, с. 117; але чотирьох миль тут нема, не більше двох.

²⁾ З згаданого вище недрукованого листу Потоцького до короля (Чорт. 2105) подаю дещо конкретне, чим доповнює гетьман долучену «транзакцію»:

«Дякуючи особливо провидінню Сожому, віншую то високому щастю в. кор. м., що тому неприятелю, який так гордовито наступав, покладаючись на свої сили і думаючи, що військо в. кор. мил. не може йому противстати, дня 27 (I) січня під Охматовим задано конфузю. Як з ним перед вечером прийшлося витатися, я то все в окремії картці в транзакції вложив. Дав бог привести неприятеля до конфузії, дав то, що без дерева і без води обложено його в полі; повної побіди не дав, тому що Орда не прийшла до нас вчас, бо не сподіваючись, що неприятель має рушитися табором, пустила загони з своєї сторони—той котрої пильнувала, і тих небогато що лишились—не могли вступити спільно (з Поляками)».

Наступають похвали старшині польського війська, що показала себе в сій битві, під кінець: «Особливо п. Кароль Потоцький, ловчий подільський—той хоч особливо бажав показати себе в сій битві, але що я йому доручив затримати Пушкаренка в Охматівськїм замку, показав себе так як доброму воюкові належало: три дні і три ночі стеріг не без значної фатиги, а коли випадали—мужно їх змушував до відступу».

З дальшого: «Треба в. кор. м. знати, які страти понесли війська за ті 4 дні, що ми билися з неприятелем, і з таким огнем з обох сторін; язик його рахували на 60 тв., а нашого ледви кілька—які то страти мусіли бути!.. Четвертого дня можна було кінець з неприятелем зробити—коли б Орда не упустила часу—лішовши в загони. Я переконавшися, що тому неприятелю трудно щось зробити при таборі і фортецях, порадившися (вибрав) инший спосіб: полекшивши військо в возах разом з Ордою мечем і огнем підтинати сили поза Дніпром, і з самим (Хмельницьким)—де виїшов би, і поки стало б воєнної пори—боротися неустанно, ценоюколич його» (так я розумію сю не дуже ясну фразу: z Ordami ulzywyszy wozow niepzila po Zadnieprzu mieczem u ogniem sily miekszyz i samego, kedy sie wyda, a poki poty wojeney stae, ustawicznie infestuiac uzywac). Порівняти про се у Михал. с. 744 (ред. Тишкевича), 747 (Чарнецького), 748 (Потоцького).

Ось іще невидана досить змістовна анонімна реляція, з Рашкова(?) з лютого—з збірки Голінського ст. 737:

«Коли з Кунелі (Kunekі) пішли ми на нічліг до Бузівки (Bozawki)—забігли п.п. гетьманам дорогу Татари і дали знати, що в Охматові вони обложили три полки козаків, трьох полковників, півтори тисячі, що пішли були на під'їзд під наше військо. Зраз яє пп. гетьмани кинувши Бузівку пішли до Охматова. Тільки що військо зішло з коней штурмувати Охматівський замонок і добувати

Полякам удалось розірвати лінію табору і втіратися до середини. Особливо Москалі страшили відвагу. Вони почали вже просити пардону, гасити кнети, кидати зброєю і корогви. Поляки захопили у них 20 менших гармат і обернувши зарзз же почали з них обстрілювати Москалів. Але настало таке замішання, що прийшлося перервати стрільбу—щоб не стріляти своїх же. Кінець кінцем козакам удалось вибити Поляків з табору і замкнути його наново. Помогло їм не мало те що польські жовірі кинулися грабувати вози. Орда ж не показала ся зовсім—виправдуючися тим, що не має звичаю битися поночі; «коли б нам хоч звичайним своїм галай-

тих козаків, аж прибіг ротмістр що пішов був у під'яд, і дав знати, що Хмельницький за горою з військом. Тут зараз військом випроваджено в поле, (кождий?) обоз з своїм полком, і полк п. старости яворівського (Собеского) з полком п. Балабана скочили за наїздом Хмельницького і впали за ним аж у табор. Більше як тисяча полягло на місці. Почали стріляти в таборі, так що в даму оден одного не бачив, бо зразу з 40 гармат огня дано. Але рицарство короля й. м. не вважаючи на сей огонь впало на московську піхоту і відразу її розгрімилло, так що вже почали звивати корогви і гасити кнети, щоб підлаватися нашим, і зараз же там, на тім крилі забрано 16 гармат. Надія в Бору, що скоро б на тім полі і війна скінчилася б, коли б ніч не зайшла. Наші почали псуватися, декотрі кинулися на адобич. Наше військом мусіло винести (гармати?) з козацького табору—бо наш табор не міг поспіти за нами і стояв за півмилі, і при нім піхота і челядь. Могли б задати добру шкоду козацькому табору, бо велике замішання було й між Москвою і між козанами, і вже вийшли щоб тікати з табору-назад; але помітивши, що наці вийшли з табору, піхота козацька і московська скоро прийшла до себе, впустили до себе кінноту і за ніч зробили порядний табор. Поставили віз на возі довкола і сіли на місці—без води, без жодої деревини.

«Радилися ш. гетьмани—чи їх другого дня добувати чи ні? всі однодушно на тім стали, щоб взяти їх витримкою, бо сіли без дерева і без води, а коли б ми штурмували, мусіли б понести великі втрати—бо маємо дуже слабу піхоту. І так були (вони) в облозі від п'ятниці до понеділка. Бо та битва зачалася 29 січня 1655, і в тій битві забито (вчисляються)—все тоді як відбрано гармати, бо на другій стороні Татари були зайняти (неясно). В суботу вже меншою сумою війна та велася—бо з табору комонником не виїдали, тільки піхота, котра нас відогнала. В неділю о полудні козаки виїдали на наших, а саме до Ясиугурского, пропонуючи переговори і до Камузат-мураи (там!) прислав Хмельницький і всовода московський з привітом Татарам і обіцянками виплатити всякий затриманий харач і його з султаном добре уконтентувати. Щось з тим і сталось—тільки досконально того ще не знаємо—бо потім зараз Орда пішла в загопи на Литву (prez Litwę). Козаки помітили під вечір, що Орда пішла в загопи, завязали битву—не так з тої причини, як на те щоб розглянутися в наших силах; бо під табором їм трудно було—дуже з гармат мішали і рушничною стрільбою, так що трудно було показатись. Військом нашотрохи погаласувало з ними і піхоті нашій вони дуже добре приглянулись—а вона дуже слаба, тільк против їх піхоти: де тільки наша покажеться, зараз її вистріляють; бо наші голі й босі, одні під возами, інші на гвалт до лісу, до огню (!) тікали.

«Так переконавшись добре, що ми на тім полі не можемо добре тримати кінноти, козаки в понеділок—після того як ми їх кілька днів і ночей стерегли, справивши собі добре табор і порядно окруживши його пішо, пішли собі позз нас назад на Україну. П.п. гетьмани, хочачи спробувати щастя, вивели військом в поле, декотрі полки наступали на табор—як от полк самого всовода київського (Потоцкого)—в нім сила товаришів покалічено як з його хоругво

кацем помогли, п'вно би ми на вічний час Україну заснокоїли», завважає Чарнецький (с. 746)—він уважав себе ініціатором сеї битви і був з неї дуже пишний, як певним реваншем Москві за її торішні триумфи. Для козаків на його погляд се було друге Берестечко: «силу своїх лишили на пляці, половину армати стратили, тільки з останком уїшли».

Одинокє оповідання українця—сучасника, котре можемо протівставити польським джерелам—«Самовидця»—дуже загальне, але зовсім не представляє сю битву такою трагічною для козаків. Згадавши, що Хмельницький, доставши відомости про наступ коронного війська і Орди, вислав полки і поставив їх по городах «від Уманя», а сам з Шереметьєвим став у Ставищах «з немалим військом», він оповідає:

так і з інших; полк обозного—в котрім теж велика шкода—у королівських хоругвах, і у всіх наших: в конях, а товаристві і челяди—у самого й. м. вбито 70.

«Взагалі вже тої зими нам з Татарами на Україні не бувати (слово не ясє). Бо і тепер—були ми урвали шмат табору і дві гармати, але не було помочи, бо Татари пішли в загопи. Треба щоб король як найбільше мав стрільців. Неприятель не так вибрався на війну! Хмель мав піхоти 60 тис. і 60 гармат, пороху 300 бочок, а других 300 лишив в полі. А тепер як прилучив уманських козаків і втікачів—буде їх 100 тисяч!

«П.п. гетьмани рушивши з Рашкова (?), вчинили раду, і піхоту з арматою відіслали до Чернієва, а ми з Татарами йдемо на Україну».

В московських актах є ще оповідання шляхтича Яна Пісочинського, захопленого козацьким під'їздом в його маєтку Жорнищах в перших днях и. с. березня; Хмельницький відіслав його до Москви, і він тут розповів що знав про сю кампанію—дещо небезітересне. Коронне військє він рахує в 15 тис.; Орду Менглі-Герая всього тільки в 8 тисяч. Битва з Хмельницьким тривала 3 дні, Поляки обложили козаків і Москалів і взяли у них 14 гармат; четвертого дня обложені перебилися через польське військє—Татари стояли одалік і не помагали. Після сеї битви Поляки з Татарами пішли назад і стали воювати українські городи; Татари взяли до 50 тис. ясиру, Руси і Подляків, і пішли до Криму, пообіцявши вернутися по траві. На їх місце прийшла нова орда, 50 тис. з чотирма султанами—вони рочують між Чечельником, Рашковим і волооською границею.—Сибир. приказу ст. 1636 д. 383—8.

В актах Білгородського столу т. 1035 л. 201, єсть чолобиття Бутурліна в проханнєм нагородити йому утрати понесені в боях з Поляками, Татарами і Німцями від 19 до 23 сїчня—в конях, зброї і всяких річах.

Дві короткі реляції Чарнецького в 5 і 7 лютого у Міхалов. ч. 319 і 320 згадав я вже вище.

Досить детальне оповідання Коховського попованє псевдо-класичною літературщиною: промовама вождів і т. ин., і дата фальшива: tertio Idus Januarii с. 453. Твардовский додає подробицю, очевидно фантастичну—що Богуні напавши підчас битви з тилом, дав тим способом Хмельницькому змогу привести свій табір до порядку; і друга «самостійна» подробиця—що Хмельницький вночі втік з обозу до Білої Церкви, і тут «реколігував», привів до ладу військє (с. 130—1). У Рудавського нічого важного.

Небезітересне—як чиста легенда вше—оповідання записанє Павлом Алепським, мабуть у Москві, де він тоді пробував; Поляки закупили Татарів, дістали поміч від Німців, Угрів і Волохів, разом зібрали 130 тис. війська і несподівано напали на козаків, застали гетьмана в однім місті всього з 3 тис. козаків. Становище було безвихідне, але гетьман вийшов з своїм малим військом, і підняв крик: Цар Олексій надходить. Від сеї вісти неприятель почав тікати, а гетьман гонив за ним і побив велику силу їх (III с. 8).

«Аже почув, же жовніри з Ордою зближаються, рушив з Ставиц к Уманю і там за Пятигорами на Дріжинолю в полях споткалися з Ордою й тими військами коронними, і стала війна велика. Військо козацьке в куну не зійшлося—Орда не допустила скунитися, осадивши гетьмана Хмельницького в полях, і так наступовало жовнірство на Хмельницького, що трупом жовнірським козаки отаборились. Бо не тільки в день, але й у-ночі билися рукопаш. Аж (у) табір козацький і московський драгунія вломилася була—котрих не так стрільбою, як оглоблями з сандей били—з котрих мало хто увійшов. Що видячи Хмельницький, що так великая налога през днів-три, казав табору рушати і просто на обоз коронний йти, резорядивши гармати і піхоту. Що видячи жовнірове мусіли уступувати назад, также й Орда—бо много і Татар пропало. За котрими гетьман Хмельницький з військом йшов в-тропи, і їх прогнавши в Умані став»¹⁾.

Кошмарність сеї кривавої битви—нічної, в лютім морозі, і тяжкі страти понесені в ній обома сторонами, не відчувуються в сім оповіданню. Коховський—що сам був її учасником і дістав контузію в плече, теж не годен досягнути бажаний ефект своєю риторикою. Вона була далеко страшніша в дійсности, ніж в сих оповіданнях. Число поляглих з обох сторін раховано на 15 тисяч, самих Москалів коло 9 тис. Сі трупи були використані козаками, за браком иншого фортифікаційного матеріалу—з них складали забороза, «справді знайшли нову голяндську фортифікацію» (Gewehr), як завважив у своїй реляції Потоцький, що маємо в німецькім перекладі.

Поляки пишались як триумфом—20 легкими гарматами захопленими в першій наступі, і кількома здобутими пізніше. 18 великих гармат лишилось на полі—але настідьки зіпсованих, що їх не можна було вживати.

За кошмарною ніччю наступили кошмарні дні: 30 і 31 січня н. с. Обидві армії стояли на сім каторжнім полі, обмінюючись гарматною канонадою і зводячи від часу до часу кінні сутички. Під неприязельською канонадою не можна було ні поїсти, ні зогрітися, ні спочити. В козацькім таборі не було ні дерева, ні води. Се то й було «Дріжиноле».

Третього дня, 1 лютого козацький табір рушив. Польська сторожа дала знати гетьманам, і ті зараз дали гасло наступати. Післали до Орди—але та «вимвилася загоями», не пішла на поміч.

В польськім таборі догадувалися, що се Хмельницькому вдалося попереднього дня перекупити Камамбет мурзу, щоб він дав йому змогу вийти з подільської облоги. Рудавський (с. 147) навіть в подробицях розповідає сю історію: Хмельницький викликав до себе «Карахмета мурзу», свого давнього приятеля, і давши йому 10 тис. золотих відправив также секретно назад; вернувшись мурза переконав султана, що коням не стає паші, а далі не стане і людям поживи, коли не висилати на під'їзди і султан бітай Потоцького дав на се згоду. Все се мабуть просто легенда; сучасники походку говорять про се як про непервірену поголеску, і в листі Карач-б'я до Хмельницького (поданому нижче) хоч згадується прислугу віддану Татарами ко-

¹⁾ За сім оповіданням іде Грабянка, комбінуючи дещо з Коховским. Величко розписує з власної інвенції фантастичні подробиці Твардовського, так що виходить в результаті історія ще більше фантастична, де мало що лишається реального.

закам абстїнацією, не видно ніякого пятаку на те щоб вона була оплачена чи куплена спеціально.

Правдоподібно, Хмельницький весь сей час не переставав через своїх приятелів впливати на татарську старшину, щоб вона не підтримувала Ляхів, і очевидно мав вплив на її настрої: серед неї раз-у-раз видимо підіймалися голоси, що ся війна нічого доброго не обіцяє, і краще не встрівати до війни з козаками, а зарвати що можна й вертати назад. Се певне становище Орди дало козакам змогу вискочити з небезпечної ситуації, в якій вони опинилися, коли московське військо виявило таку свою малу вартість.

Все таки і при абстїпенції Татар козаки перебули дуже трудну дорогу з Дріжиноля до Охматова: се маленьке віддаленне вони йшли довго, обгородившись міцним табором, під гарматною кападоною, відбиваючись від неустанних польських атак. «Ваяли ми їх на шаблі, почали табор врати, але сильний неприятельський огонь відігнав нас від табору—бо не мали ми помічи» (від Татар очевидно).

Добились до Охматова, і обсерваційний відділ Шемберка, що держав в облозі сей замок, опинився в тяжкій небезпеці між двома огнями. Уратовано його, але битва, що тут відігралася, тяжко коштувала Подякам, і нії козаки переїшли в наступ. На жаль Чарнецький тільки побіжно згадує про сей бій. «В Охматові дали ми знову велику битву з немалою шкодою нашого війська. З мого полку згинуло більше 100 товаришів (місце поповане) і дуже багато моїх драгонів—бо (козаки) мали табор такий міцний і огистий як Мальборк. Потім неприятель трохи підніс голову і пішов за нами два дні табором—бо до нього пришли нові значні сили»¹⁾. Чому спинився, лишається неясним.

Гетьмани відвели своє військо до Животова; передові сторожі стояли якійсь час під Тетіївом, слідячи за неприятелем. Коховський, учасник і свідок, в дуже яскравих рисах описує мізерний сей відступ: «сумне видовище представлялося очам—нішаки і челядь, стративши дух від незвичайного морозу, одні ще брели тяжким кроком, замороженими ногами, засипані снігом, інші лежали поміж військом то там то там; від лютої погоди військо наше потерпіло більше ніж від неприятеля» (458).

Про Хмельницького пишуть, що пішов на Буки²⁾, себто в східно-полудневім напрямі, але се, видно, була не правдива вістка,—або він перемінив марш, бо нізніші відомости констатують його похід в напрямі південно-західнім: він стов під Торчицею, потім під Лобачовим³⁾, яких півтреті милі на схід Тетієва. Московське військо розложив під Ставцями і Відою Церквою. Свою ставку переніс під Богуслав.

«Вискочив нам з горсти як проворний заяць» завважав Тишкевич. Наскільки вискочив ціло—се інша річ; не говорячи про матеріяльні страти, моральний вислід сього походу не був мабуть позитивний—хоч в оповіданнях козацької сторони видні бажання представити його можливо найменше трагічно. Що діялося в козацьким війську, не відомо, але я бачу слід якогось бунту—якоїсь козацької сесесії в звістках про «дріжиніальських козаків» що виступають потім в московських пограничних городах, в Слобідській Україні, як особлива категорія в проханнях про жалуванне⁴⁾. На

¹⁾ Міхалов. с. 746—7.

²⁾ Міхалов. с. 774. ³⁾ Див. нижче.

⁴⁾ Білгородського столу ст. 481, р. 1658—9. ч. 40: «роспись Черкасом разных городов, которые были на Дрожиноли», на початку: Новый Оскол—сотник Іван Луцький, і тутже, л. 45, чолобиття того ж Івана Луцького «з товаришами».

жаль більше того, що вони «були на Дріжинолі», «в польській стороні на Дріжинолі і під усіма городами, на всіх боях і на приступах», досі не знайшлося, і навіть можна б думати, що се просто «черкаси» московської служби, що були з Шереметевим в дріжинільській кампанії і нагадували цареві про тяжку службу в пій. Але се діялось 3 роки пізніш, і ледви чи так довго намоталось би про неї, коли се була б тільки участь. Милі правдоподібнішим здається, що сі дріжинільці звались так тому, що прийшли з Дріжиніля—ся назва поєлювала їх появу на московській Україні, Але як се сталося, поки що нам нічого не звісно, і тому тільки як здогад висловлюю, що з козацького війська підчас сеї кампанії стала сеція.

В звязок з нею тоді треба поставити мабуть і переселенне з города Ставища «великим постом 1655 р.» першої сотні родин що під проводом славного потім в історії Слобідщини отамана Герасима Кондратовича («Кондратьєва») заложила місто Суми—тікаючи «от разоренья и гоненья Ляхов и от татар Крымских»³⁾.

Переконавшись в неможливості зломити Хмельницького, старий Потоцький стратив всякий інтерес до кампанії і засніпився раптом до дому, до своїх Підтайців, виконуючи, мовляв, давно вже висловлене королівське побажання, щоб він був десь ближче резиденції. Мав його заступити Лянцкоронський, але скоро розхорувався, і головним начальником війська «регіментарієм» в неприсутности гетьманів Потоцький визначив воеводу чернігівського Тишкевича, що разом з Чарнецьким були ближшими помічниками Лянцкоронського в командуванні. Чарнецький теж поривався Хвати з Потоцьким—гойти свої рани, але кінець кінем лишився, мовляв—на спеціальне бажанне Татар, які його дуже полюбили. На воєнній раді постановлено було відіслати на зимові квартири до Шаргороду тяжку армату і мізерні оставки нішого війська—ближче до Камінця для безпечности. А з козаками ухвалено «легку війну»—жінними рейдами, використовуючи єдино для сього здатні татарські сили: «мають зносити неприятеля огнем і мечем, разом з ордами, поки воєнної пори стане»—формулював сі завдання Потоцький⁴⁾.

«Вози відсилаємо і йдемо з Татарами на війну: будемо кнївську землю пустошити—може й самих козаків запопадемо»—конкретизує програму Чарнецький після наради⁵⁾, а сам Потоцький згадує і про Заліпрове (вище с. 1044). Се мале бути, значить, продовженням того руйнування непокірних земель, що провадилоса в попередніх роках в Східнім Поділліу і на Браславщині, а тепер—«коли бог поблагосло-

пятнадцат городів»—вопи жаляться, що їм досі не сказано, з якого приказу діставати жалуванне. Люди очевидно новоприхожі. Далі на л. 45, «бють чолом Черкасы Дрожинпольские и Ђьлгородские, сотники и ясаулы и знаменщики и все рядовые, пятнадцатъ городов»—жалуються, що досі їм нема «одлуску жалування». На л. 49: «Бьет челом Нового Острожского городу полковник Ивашко Дзинковский, и обозничей и сотники и все черкасы и дрожинпольские козаки»—про те саме що не вказано, з якого приказу їм платити жалуванне,—«а мы были на твоей службе в Польской стороне за Днѣпром на Дрожиноле и подо всіма городами, на всѣх боях и на приступех, по наряду все были с приходу и до отпуску». В війську московським чи гетьманським? Я в тексті висловив здогад, що козаки гетьманські, але останню фразу можна толкувати і так і сяк.

³⁾ Сівського столу стовб. 161 л. 10—в цитованій праці Юркевича.

⁴⁾ Міхалов, с. 748. ⁵⁾ Тамже с. 747.

вив», думали посунути на Дніпро і навіть за Дніпро. Се була та стихія, в якій виявляв себе особливо Чарнецький, і раз рішившись лишитись на театрі війни, він очевидно був головним актором цього плану і мав керувати його здійсненнем.

Рахували при тім головно на Татар—бо своє військо цілком підунало. Не казати про інше військо, що цілком зайшло на ніщо—стало тінню против нішого війська московського і козацького», як висловлюється оден кореспондент (вище с. 1045)—«однек постріляно, інші повмирали, треті виморожені, четверті повтікали—ледви вибралося б 12 сот до бою»—так що їх прийшлося відіслати на поправку. Але й кіннота сильно підбилася і всю надію покладено на Татар—«які тільки гуком і криком надробляють, але кращє мати їх при собі, аніж проти Річншосполитої». Такий був погляд Чарнецкого, що хвалився такими симпатіями Татар: «так мене собі сподобали,—і найменшого джуру з моїх полків дуже шанують». «Будемо сей місяць (лютий) в одній вірі, в одній сорочці, на воді і на морозу сіяти літа над Дніпром, так ловним зради і злости як і води—Татари дають своїх коней і кожухи на 2000 салдатів», інше сей татарський побратим ¹⁾, улюблений герой патріотичної польської історіографії.

Але «гукали і кричали», «галайкали» (від «Алла—Алла») Татари теж не дурно, і вимагали за се не тільки утримання, але й ясиру та здобич, і на практиці сей план операцій найближчих місяців—лютого-березня, а властиво «аж до травня», до місяця червня, мусів звестись на те що польські генерали—патріоти, будівничі слави Річншосполитої, мали годувати голодну Орду коштом уже заспокоєної і приборканої людности, то значить доводити її до останньої руїни і рознуки та помагати турецьким султанам і мурзам нановнити руки своїх людей ясиром, коштом мовляв «непокірних реbelieзантив». В теорії се виглядало так, що гетьмани і регіментарі розписували між султанами і мурзами села на утримання, подібно як робили се з своїми ротмістрами підчас постою, «на вибиранне гіберни», а в компенсацію за службу мусіли помагати татарським загонам вибирати ясир і здобич, здобуваючи з ними на спілку непослушні місточка. На практиці Татари брали ясир і грабували і тих, що їм дано на утримання, і тих що їм віддавано «в поток і розграблення», і польським регіментарям приходилось однаково помагати їм поратися серед послушних і непослушних.

В сих заняттях і пройшли найближчі місяці—лютий-березень.

Іти в похід на Придніпрянські краї Татари під ріжними мотивами відмовлялися. Султан Менлі-герай з своїми мурзами після Дріжнішльської кампанії—в котрій вони переважно абсентували—зажадали покою і спочинку, поки прийде головна орда з калгою. Обіцували його з дня на день, казали, що загааявся на Запоріжжю, палачи козацькі човни, наготовлені на морський похід ²⁾. Добилися, що Лянцко-ронський звів військо на правий бік Богу—мовляв, щоб звабити козаків до наступу, і тут Татари займались собі вибиранням ясиру. Потім коли калга таки не приходив, Менлі-гераєві мурзи стали висловляти гадки, що час до весни треба взагалі віддати на відпочинок коням, щоб приготуватись до весняної війни—отже не пуска-

¹⁾ Тамже, Міхалов. с. 747.

²⁾ Міхалов. с. 744. Таке пояснення цього припознення подав потім і сам калга.

тися поки що в ніякі операції¹⁾. Але згодом, десь в початках березня²⁾ калга таки прийшов, з братом нуреддін-султаном й іншою старшиною і з величезною ордою— може побільшуючи дещо Тишкевич рахує її на 120—150 тисяч³⁾. Але виявилось, що й сі прийшли зовсім не з тим щоб воювати (все ж таки козаки були присяжні союзники і «братство» з ними не було розірване як годиться!), а прийшли прогудуватись і обловитись польським коштом, і хоч в сім часі вони не були потрібні, все таки щоб не розгнівати їх, а забезпечити поміч на проектувану літню кампанію, польські реґіментарі вважали потрібним чинити їх волю. Стали вилловлювати останки нещасливої людности, яка ще не вивтікала, і руками польського рипарства віддавати її татарським «пообратимам».

В результаті цієї братерської кооперації Побожке протягом сіх місяців обернулося в правдиву пустиню. В середині березня трималося ще кілька лише пунктів, а в дальній перспективі Тишкевич передбачав, що заціліють мабуть тільки Браслав і Умань.

Але до сього не дійшло: Татари вичистивши і забравши все що можна було, змусивши польських реґіментарів здобути їм різні укріплені замочки, де ще відсижувалася людність, з кінцем березня стали вибиратись до дому, не слухаючи ніяких благань, обіцянок і докорів реґіментарів. Даремно покликувались ті, що зробили що могли для задоволення татарських апетитів, і в будучості обіцяли всякі благодати від короля! Насамперед винісся Менґлі-ґерай, потім калга—покликуючись на неминучу потребу побувати в Білгороді⁴⁾. Нарешті й нуреддін—султан, що зістався з останньою частиною Орди, спаливши Чечельник на прощання, винісся в останніх днях березня, полишивши реґіментарів при порожніх обіцянках, перед перспективою весняної кампанії на руїнах спустошеної для задоволення сіх невірних союзників Браславщини і подільського пограниччя. Руїни, попілища і трупи, трупи без кінця. Особливо немовлят, задавлених, розтоптаних на шляхах—тому що Татари забирали все старше, а сіх давили і кидали.

Трудно знаходити слова, щоб описувати се. Кілька виїмків з реляцій польських реґіментарів представлять краще сю характеристичну сторінку цивілізаційної місії Польщі на Україні. Вони, на жаль, заховаляся в досить несправних копіях—так що місцями не дають доброго змісту, і ймення подекуди покручені до непізнання; але головне все таки виступає досить ясно й яскраво. Я насамперед подаю реляцію Лянцкоронського, писану перед виїздом— вона подає огляд його діяльности за місяць лютий. Потім три реляції його наступника Тишкевича доповнюють її образ подій за часу побуту головної Орди, з калгою-султаном на чолі, в місяці березні.

¹⁾ Реляція Лянцкоронського в Теках Нарушевича 148 с. 979.

²⁾ Так означає час приходу калги Коховский, с. 460; в реляціях Лянцкоронського і Тишкевича близької дати не подано.

³⁾ «Ще 6 нічого, лише він Радивилові,—коли 6 тільки з нашим військом реґіментувати, але коли приходиться 150 тисяч хлібом забезпечити і все направ порядкувати,—мусить голова потіти, лягаючи і встаючи»—Ркп. Осол. 3564 л. 337 об. (зиривки з цієї реляції нижче), і далі в тім же листі: «То певно, що Орди в нами 120 тисяч» (л. 339 об.).

⁴⁾ Ся подорож могла стояти в звязку з мобілізацією Білгородської орди. В збірці Чорторийськ. 402 с. 98 сєть лист ханського візира до короля (оригінал): «А дасть Бог, марца 15 пошлемо вам одну частину війська нашого з Агерману, а потім приспособивши як найбільше військo, і те вишлемо. і звідусіль ще будемо старатися про наші сили—а все то чинимо для вас».

«Коли щ^о ми прощалися в Животові з н. воеводою київським (Потоцким)¹⁾, неприятель вислав 1500 коней свого найкращого комонника з полковниками Золотаренком²⁾ і Зеленецьким, щоб довідатися, де обертається наше військо, і понеридив їх, що постинає, коли не приведуть йому якогось значного язика. Вчасно запримітивши, що під військо наше йде під'їзд, я не гаючися вислав на зустріч сих гостей полк п. хоруужого коронного і п. Маховського з його полком, а до того прилучився ще п. Войнаховський з кільканадцятьма Волохами—що їх прислав перед тим кілька день господар—1200. Стрівши сей під'їзд козацький наші мали щасливу битву: козаки зараз пішли на-втеки, і наші взявши кілька язиків, вирубали найкращу козацьку кінноту, інших в лісі загнали, корогви забрали і гонили за втікачами аж до табору що став під Лобачовим³⁾.

«Післав і я з Животова свій під'їзд під військо Хмельницького і від нього одержав відомість, що Хмельницький пішов з Лобачова до Торчиці⁴⁾ і відти своє військо розправляв: Москву поставив в Білій Церкві і Ставищах, а задніпрянські полки розіслав по різних фортецах. Тоді я зажадав від Татар, аби кілька днів нам помогли—послужили королеві й. м., і пішов до Кіщинець⁵⁾. В дорозі козаків які стрічалися, розходилися з табору Хмельницького, багато положили трупом і без клоцоту доїхав до того міста. Воно нічого не знало про наш прихід і ми захопили його—тут одних козаків доля під шаблю віддала, інших того дня врятувала утеча до замку, добре приготованого до оборони. Не маючи армат, окружив я їх щільно рушничною стрільбою і відтяв від води, аби тим схильніші були поддатися, а наступної ночі, підчас переговорів про підданне, я розсунув драгонів і охотників аж на самі вали і паркани, і після того легко опанував і самий замок, де було обложеної понад 10 тисяч. Віддав їх в ясир Татарам,—сподівались ми що з такого успіху дістануть охоти до продовження наших операцій, але вони таки ївально відпросилися додому. Запевняв їм безпечний поворот до кочовин, і став уже на тім щоб їх забезпечити від усякої небезпеки бажаючи за їх поміччю⁶⁾ вчинити якусь значну прислугу вашій кор. мил. Але Татари наставали, щоб я як з союзниками аж до степів їхніх з ними йшов—до Запорозьких країв, щоб там помагати собі навзаєм в добуванні здобичи, а потім назад повернутися з військом в. кор. мил. і з ними, туди де буде для них живність. Я на се не згодився: хотів післати з ними оден (тільки) або два полки, щоб відпровадити їх до призначеного місця. Але вони сим не вдовольнилися і тягнули нас з собою, нагадуючи нам, з незвичайним запалом, своє братерство і прязнь, так що я кінець кінцем мусів піти на зустріч їх домаганням, а разом—і дефектам військо в. кор. мил. Во справді одні помордовали ко-

¹⁾ Се було в днях 7—8 лютого, бо виїхавши з Животова Потоцкий 12 лютого був уже в Летичеві—так датований його лист до короля в ркп. Чорториських 2105 л. 277, і тамже очевидно був писаний лист до канцлера—Міхалов. ч. 312, що видавець хибно позначив «з околиці близько Підгаєць», тому що в листі Потоцкий говорить, що «зближається до Підгаєць». З другого боку Чарнецький пишучи 7 лютого (Міхалов. ч. 32), ще нічого не згадує про сей козацький під'їзд.

²⁾ В копії: Holotarynskiem.

³⁾ Lubaczowem, далі: Lubaczowa. ⁴⁾ Fortecy.

⁵⁾ Kiszwoynies, Кішинці на північ від Умани 30 кільом., в напрямі до Охматова.

⁶⁾ В копії се місце явно зіпсоване, я так його розумію.

ней довгою працею і мусіли їх на дорогах покидати, інші зовсім не мали з чим служити. І так мусів я їх (Татар) відправити за Бог і там, за Богом ¹⁾ дати одпочинок (війську).

«Повертаючи з-за Богу з того спочинку виїшла битва коло Маньківки ²⁾ з Богуном і Зеленецьким, післаними від Хмельницького на становище для оборони сей фортеці. Впало чимало трупу козацького і хлопського; захоплені несподіваним нападом, вибиті вони були з двох міст і замкнулися в замку. Була б се робота на одного дня, і здобутте такого сильного замку голими грудьми нічого не принесло б війську; тому спаливши наоколо всі нагромаджені для поживи провіянти, я сам відступив відти до Кристинополя. По дорозі які здобалися міста, всі віддавано вогнем. Умань в сусідстві Маньківки була забезпечена тим, що туди зігнано хлопів з околиці, а після того як ми відійшли з-під Охматова, туди відділено частину і з табору Хмельницького; але що звідти виходило, наші і Татари то нищили.

«Коли я став в Кристинополі, дано мені відомість, що бунтівники замкнулися в Ліщинові, в замку забезпеченим валами і парканами. З огляду що й Татари того просили, мусів я його здобувати і здобич віддати Татарам. Поступаючи далі до Богу надібав я чотири табори; два більші, а два менші, під Талалаївкою ³⁾, Шельнаховим, Шарівкою, Кочубіївкою, п'ятий великий під Сухою Дібровою: одні виходили з Умани, інші йшли туди. Їх щасливо знищено, здобич пішла війську в. кор. мил. і Волохам, а людей (віддано) Татарам, що стали ненаситними на ясир—безнастанно його хапають.

«Прийшовши до Камениці, одержав я відомість, що немало хлопства замкнулося в Янові—знищив і тих. З Камениці пустився до Берестяг(?)⁴⁾—але обидві були вже випалені до останку. Поступив до Усть-Вершади, і там застав багато людей; при всіх тим добрі мусіли гинути. Бо Татари на підставі союзу добивалися міцно, щоб мурзам дано два міста «в користь», без того не хотіли йти далі і загрожували розірваннем союзу. Отже добули ми того замку, і вважаючи, що сі люди з часом могли б бути Річипосполитій шкідливими—бо й тепер перед приходом нашим кількесет козаків відправили, котрих у себе перетримували, а Ляхів, що були там у них, побили, Татар перехожих громили і ясир у них відбирали, мусіли ми дати згоду тим мурзам. Та вони Рипіївкою ⁵⁾ не задоволилися, через ненаситність мурзів допевнялися все нових міст на здобич; але ми відговорилися ріжними раціями. Дуже се прикра і тяжка спілка. Невимовно трудно нашим з ними (воювати спільно з Татарам). Але треба—тому приходилось і старших і кожного з них заводити яко мога: датками, честю і учинністю ⁶⁾».

В московських справах, в московським перекладі заховався ще лист Лянцкоронського з Браслава 4 березня—писаний мабуть перед виїздом з України; на щось пересланий від Карач-бея до Хмельницького, а від Хмельницького цареві, він ілюструє сі клопоти польного гетьмана, і я тому його наведу:

«Вельможний милостивий пане Карач-бею, наймилостивий пане і брате! Вигукуючи спокійному відпочинкові в. м., мого мил. пана, велів я подковникові нашому

¹⁾ На правій, польській стороні Богу.

²⁾ Powagaiaąc zza Bogu Machowski треба читати: u Mankowky, нижче вона виступає в формі: Machowka.

³⁾ Talałowka. ⁴⁾ Peresztek. ⁵⁾ Rypijanska.

⁶⁾ Теки Нарушевича 148 с. 979—988, досить несправно списана копія без дати.

в Бершаді¹⁾ відступити два міста (Карачбеевим людям), і припускав, що то задовольить в. м. Але нині приїхали до мене військові з того міста, де в. м. став, і повідомляють, що мають велику кривду від людей в. м., що беруть у них людей і коней в яспр. А наш жовнір як відбіжить коней і челядї—сам розсуди, в. м., мій мил. павє—чи здатен він буде до воєнної справи, коли прийде пора воювати, і чи годиться від тих, з котрими має бути захована любов і брацтво, терпіти йому таке безправство? Отже будь ласкав, в. м., таке самовільство приборкати і пильнувати безпечности нашого війська—аби свої своїх не болясь. А король й. м. і Річносводита потраплять ті ваші труди винагородити»²⁾.

Кубаля припускає, що сі: «торги о людське тіло» так розстроїли Лянцкоронського, що він цілком розхорувався, мав галюцінації—як про нього оповідає Йончівський³⁾. Але в реляції Ракоцієві, писаній мабуть в останніх днях лютого, навпаки—Лянцкоронський в повним вдоленням і свідомістю добре виконаного обов'язку підсумовує осягнене в сії кампанії. «За чотири місяці, що ми війшли до України, не без успіху провели ми зиму. Що найменше 50 міст і укріплених замків взято нами, декотрі піддалися на наші намови, решту спалено»⁴⁾.

Тишкевич, що прийняв «регімєнт» в армії по виїзді Лянцкоронського, так описував свою діяльність воеводі берестецькому 18 березня: «Потім як виїхав від нас геґман великий кор.⁵⁾ в арматою і возами, ми рушивши з Животова мали комонником плюндрувати Україну. Але Орда, ніби то бажаючи згубити слід, радила відступити до Богу, так міркуючи, що неприятель в голодні краї наступати не буде. а побачивши, що ми відступаємо, буде військо розпускати, а ми тоді будемо його шарпати. І так відступили ми три милі—до Цибулева, і там радимо що робити—а вони дають знати, що калґа-суатан уже йде, і настають щоб далі до Богу йти. аби з ним зійтися, і так мусіли піти під Кичинці. Там ми застали хлопів, пішли й стали наперед ріжними способом намовляти, але вони по п'яному відповідали згорда, підстрелили кількох наших, робили вилазки і сильно відбивали нас—так що змордоване військо стало по хуторах на спочинок, щоб приготуватися до штурму. Наперед одначе наказано попробувати шастя драґоні; 50 їх пішло на став під паркани. і хлопів раз вистреливши, кинулися відти в ноги. Тоді 350 коней наших скочило до долишньої брами, драґони відчинили, і вірваншися до міста, погнали ми хлопів аж до замочка. Забрали всі їх запаси, худобу, коней: челядь кинулась до того вся що живо. Орда теж полетіла і годин за дві виграбувавши все, спалено місто. До замку двічі пробували ми приступити штурмом, але не могли дати собі ради⁶⁾, аж огонь підійшов, і нам приступ перебив і хлопів настрашив: одві почали до своїх перебігати, инші піддавались і милосердя просили. Другого дня рано пахолики, обступивши на-

¹⁾ Полковнику з Бершаді.

²⁾ Сибир. прик. ст. 1636 л. 424 (посольство Климьтенка).

³⁾ Кубаля III с. 203.

⁴⁾ Transsylvania I с. 381, датовано в Браслава, в лютім, без дня—мають коли Лянцкоронський виїздив до Львова, див. нижче.

⁵⁾ В сії копії, зробленій з ориґіналу архива Радивилів, чомусь замість «коронного» постановлень скрізь: кн. Литовського.

⁶⁾ Місце мабуть поцсоване, але зміст ясний.

вколо по шпурях і дубинах вдерлися до замочку і почали рвати й грабувати хлопів. Наступила й Орда—і всіх забрала в неволю, до 10.000 душ, а решту без милосердя постигано. Протяглося се видовище годин зо три.

«Думали ми, що Татари, заохочені сею здобичею і видівши, як ми скоро взяли таку фортецю без армат, підуть з нами далі до Дніпра. Але вони прийшли до нас і дали знати про свою ухвалу в таких словах: «Шанове Поляки, що хочете робити далі? Ми урадили йти від вас, бо вас багато розійшлося ¹⁾, гармат не маєте, великий гетьман ваш утік, ви ослабли, кинете нас! Краще киньте війну та відіровадьте нас за Бог, а на заплату дайте зо три міста, так щоб ми могли їх забрати в полон без бою. Старшину нашу обдаруйте, а самі на весну готуйтеся краще». Просили ми їх аби лишилися: але вони упросити себе не дали, і ми мусіли з ними йти к Богові.

«В дорозі надібали наші військо Богуна в Марківці ²⁾; випадали вони против нас на хутори, щоб відігнати нас, але перші ж хоругви, що були на переді, наступили мужно ³⁾, загнали їх до міста. Драгонія, теж приступивши від замочок, дала огні, тоді вони почали вступатися з обох міст; ми їх вирабувавши запалили і поставивши сторожу, спокійно ночували. Але другого дня, відходячи, запалили ми небережно хутори і огонь позбавив нас 100 возів: вони застригли і дісталися в здобич козакам.

«Поступили до Кристинополя ⁴⁾, і тут довідалися, що хлопів в Лисянці замкнулися. Післано 100 драгонії і полк п. стражника; вони взяли замочки, а орда виграбувала місто, забрала людей. Відти йдучи до Каменіці по дорозі знищили ми п'ять хлопських таборів. Перейшли Бог до Усть-Бершади, застали хлопів і там. Тих що були в місті, охоронили сьмо від Орди; тих що в замку мусів п. гетьман віддати в ясир, до 10 тисяч. Забравши їх Орда з нами попрощалася; додали ми їм і худоби по 100 штук—особливо старшині.

«Пропрошавшися з Татарами (Менглі-герая), стали ми думати, як і де розложити військо. Але прийшов лист від калги-султана, аби ми вернули до нього—під Умань. Орда поспішала в-день і в-ночі, але її догонив султанський наказ, аби відіслала ясир, і Ага-мурза мусів зі злістю вертатись. Прийшла орда з ясаром, але Кахмет-мурза з султаником ⁵⁾ таки пішли. Ми виправили до султана (калги) п. старосту яворівського (Собеского) і п. Войтковича, свідчаючи свою радість».

Наступає оповідання про зустріч з калгою, наради з ним і т. д.—я се пропускаю.—«Стало на тім аби ми їм визначили 30 міст для утримання, але ми не могли визначити більш як 25, і то половину порожніх, а собі теж 30, з котрих тільки 8 було залюднених. Другого дня постановили сьмо вийти в поле на перегляд з арматою і з військом. Третього дня орда рушила з асігнаціями (мандатами) і з приставом до кожного міста; але їх не хотіли пускати: позамикалися хлопів, так що ми мусіли їх з огнем впроваджувати.

«Якої біди ми зазнали замість помочи, оден Бог знає. Хлопів з міст тікали до нас, інші відсижувалися в замочках, не віддаючись—особливо в Рашкові і Дністровій Камінці. Вислав я туди султанові 300 драгонії, щоб міг їх добути,—коли він

¹⁾ з iustynem—не зрозуміло.

²⁾ Markowie ³⁾ nieznam, думаю, що треба читати: *meźnie*.

⁴⁾ Kristyapola—теперішня Христинівка коло Уманя.

⁵⁾ Так Поляки називають Менглі-герая, з огляду що був підлітком.

прислав до мене, нарікаючи на гетьмана, що його обманув: міста йому дав порожні! Каже, аби я не від'їздив, а додав до попередніх ще 10 міст цілих, з додатками. Я вибираюся з тим до гетьмана, коли приїздить до мене 5 мурз допевняючись того самого; уже з погрозами. Мусів я, лишивши їх на становищі, а під султанового посла давши свого коня, бігти до Браслава, де я гетьмана ще застав, але як уже на коня до Львова сідав. Затримався, зробили ми раду, дали згоду на 10 міст: я мусів віддати 5 кращих міст з тих що були призначені на мій полк; п. обозний відступив Рашкова¹⁾, і ще чотири порожні до них. Післалисьмо п. Корецкого, не знаю чи задовольється. Посла (калги) відправили. Обдарувавши його штукою атласу і кармазину, аби зацєвняв, що більше призначити не можемо, лишивши дещо собі; віддав я йому й коня свого.

«По сім п. гетьман від'їхав до Львова, зваливши на мене такий тягар: своїм горе-військом, а ще більше ордою, котрої єсть понад 120 тис. Мурзи за дві ночі з'їли у мене 15 штук худоби, 30 баранів і все що я мав—по братерськи забрали. Такі се пани-браття! Безнастанний клопіт, ніколи не взяв би того на себе, як би не бачив п. гетьмана дуже хорого; але коли не буде для мене уваги, все покину! Обіцявся мені п. гетьман (вернутися) за 6 тижнів. Але я не певний того. Приїдеться мені випроваджувати військо в поле, скоро тільки трава поспіє: голод сам викине нас тоді за Бог. Тепер післав кілька під'їздив, пішло й Орди трохи з ними, на дві сторони: одні на Умань, другі до Білої Церкви; але декотрі, хоч присягли на те братерство, чинять під'їзди під міста і грабують, забирають худобу і людей: навіть арматних коней у нас позабирали. Післав я за ними до калги-султана. Потрібні вони нам—але служать не без великої шкоди Річпосполитій, і коли вони тут побудуть, то ледви що тільки Браслав і Умань відсидяться, а 270 міст між Богом і Дністром поцілом сидять від Орди. Освінися тут вона знову пожене хлопів на Волинь і Полісе. Вже тьмою йдуть, і що їх погнала Орда за той короткий час²⁾, рахую на 200 тисяч—з тими, що до Криму забрала. Кожен Татарин мав на 30 душ ясиру. Самих дітей, подушених по дорогах і в фортецях, рахую на 10 тис. Велів я понам їх ховати, і до одної ями накидало 270, а решту й кинули ховати; не було між ними старших від одного року—старших Орда забирала. Хлопи ходять купами за нашим військом, оплакуючи свою мізерію. Самих церков зруйнованих лежить до 1000. Боронимо від Орди скільки можемо—але трудно оборонити. Думаю, що козаки підуть за Дніпро, а тут буде пустиня—на то заноситься»³⁾.

В иншій листі до Януша Радивиля, писанім другого дня. Тишкевич додав небажінтересні подробиці:

«Дав нам Бог гостей постійних: одних позбулись, воювавши з ними цілу зиму, а коли приходив час відпочити від праці на становищах—прийшов калга-султан

¹⁾ Oraskow.

²⁾ Iuz smą idą (утікачі з браславщини), а соісн napędzita (орда) pod ten czas krotki. Стиль листів взагалі дуже стислий, уривчастий, і місцями не легко його зрозуміти.

³⁾ Теки Нарушевича 148 с. 75, дата 18 березня, Кубаля поправляв її на 18 лютого (с. 403 прим. 101), але така рання дата не підходить до змісту, а ідентичність приписки свого листу (відомості козацького циркулика, приведеного до польського табору) з таким же фіналом листа до Радивиля, датованого 19 березня, показує, що лист до воеводи берестейського писаний таки 18 березня.

з усіма ордами й захотів цаново війну починати, в саму розтіч і залу пору. Дав себе переконати і пристав на те, що чекатиме тут 10 тижнів, до воєнної пори, призначивши термін на червень, тільки поставив умовою, щоб хліб і становища мав він сам і вся орда. Насилу вилатали (так!) 25 цілих міст, але не повелось їм там, бо хлопці помітивши позамикались по містах і замках, і мусіли ми їх (Татар) впроваджувати в посесію. П'ять міст ще тримаються, саме Рашків, Каменниця, Змустрова¹⁾, Юрканівка, Заряде і Кузниця. Писляли ми туди драгонію, аби їх впровадила, але не задоволились і тим: прислали до мене 300 старшини, щоб я ще дав їм міст з десяток. Мусів їм і своїх відступити, і цілий полк перевести до одного пусого міста. За моїм прикладом кожен полк поступив одно місто, але не знаю, чи й тим задоволяться, а ми теж більше нічого не можемо—хіба на Покуття їх поставити. Трудно задоволити таке множество: і просять і грозяться, і силоміць беруть: раці за пса і намови на віщо. Обіцанкам місяця нема, все готівкою мусить бути. Про славу сей нарід не дбає, тільки про взток: що побачить, рад тебе з усього обдерти; так що на мій погляд менше з них помочи, а більше страху.

«З того в. кн. мил. можеш взяти віру: прийшло їх до Зерканівки більше як 15 тис., самих мурзів 70, і не могли собі ради дати—мусів я їм писляти наших 200 коней і 100 драгонів. Скоро помичено наші хоругви, зараз козаки і хлопці вступилися до замочку, а (Татар) впроваджено до міста. Взяли до 4000 худоби і всіми достатками заволоділи. Два дні вартувала їх драгонія, поки одійшли—і знову прислали до мене, щоб я їм на кожну ніч давав по кільканадцять драгонів, аби їх вночі стерегли, щоб хлопці вискочивши вночі з замку їх сонних не порізали. Так цілий тиждень їх вартовано, поки хлопці не пішли геть у ліси. Тоді як вони (люде) тікали, то орда грабувала і в полон брала, але поки б там (у замку) хлопці сиділи—мусіла б драгонія безнастанно вартувати. На під'їзд без кількох наших хоругов ані підуть!

«Султан (калта) хоче Рашкова добувати—прислав до мене по драгонію, і я дав йому 200 коней драгонії комендованої. Має своїх яничарів, а таки нічого не міг порадити!

«Найбільша наша користь (від Орди)—що такі великі волости обернули на пустиню: міста попалили, замки теж. Християнського люду в неволю забрали, можу сказати—на 300 тисяч. Скрізь беруть, і до нас підкрадаються—наїздять потиху на наші становища, беруть ясир, худобу, коні, челядь грабують і убивають. Оногди забрали 20 коней з-під армати, і офіцерських коней до 100. Такий то союз! Пислав скаргу, побачу, яка буде розправа. Я, з свого становища, бажав якогось замирення з Москвою, бо знаю, що не скоро на війну спроможемось—а вони (Татари) призначили термін на червень. Військо ваше страшно потратило коней і ристунки; піхота повтікала. Як зле, так недобре!»²⁾

Нарешті ось реліція того ж Тишкевича Потоцькому, з останніх днів березня.

«Вбив собі в голову султан (калта), що не може бути инакше, тільки мусить їхати до Вілгороду (Акерману); запросив мене до себе—як я вже писав в. м.. Приїхавши застав його в Ольшалці—чекав мене. Прийняв гостинно. Насамперед я вступив до візиря і там багато говорив про наше становище; отже по церемоніях і різних розмовах, коли посходилися бей й аги, стала нарада про від'їзд султана. Вилзо-

¹⁾ Не берусь виправляти!

²⁾ Ркн. Осолін. 3564 л. 337—9, копія позначена 19-м березня.

жив бізир причини, серйозні: насамперед голод і всякі недостатки війська, потім проволока в приході й. кор. мил. на війну; нарешті заявив: «Нам ходу до Білгороду тільки 4 дні і звідти стільки ж; коли до вас військо буде приходити, тоді й нам буде зручніш прибути». Просив я, говорив, збивав їх раціі, вказував, що ми для них зробили—більше зробити не можна. Відповідано, що инакше бути не може. мусить султан їхати—«Краще скажи, чим хочете його уконтентувати!» Я посилався на обіцянки королівські: обіцяв, що будуть задоволені.—«То нічого, тепер нас задоволить!». Я зробився на те глухим, аж поки він сам не виложив чого хоче. Сказав: «Беі, агі, мурзи вже задоволені, бо вже вибрали ясир з призначених їм міст». І тоді подав реєстр кого ще треба задоволити: першого—султана, потім Карасбея, Котлуша, Котлан-мурзу ¹⁾, нарешті весь султанський двір: візира, підскарбія-воюшого, маршалка, хорунжих і інших двірських.

«Де було відомо про хлопів, я їм давав асігнації на ясир Одні тим задовольнилися, інші взяли мало, треті нічого—знову з вимогами до мене. Відмовлявсь я; говорив, що нема. Але вони: «Дай конче!»—таку тяганину завели. За султанськими асігнаціями силоміць де попадали забирали, нарешті зістався султан і Котлан-мурза—сі мене мало що життя не позбавили—коли прийшлося видумувати, чим їх задоволити. Коли я їх старався якось позбутись, сказав султан: «Мабуть нас уже непотрібно! казав еси гарматам і людям прийти?» Я сказав що йдуть—бо таки так мусіло бути. «Ну то добудь Дмитрашівку і Рашків—тим нас уконтентуй!» Я обіцяв взяти Рашків, але вони таки добивалися Дмитрашівки. (Калга) мене вивабив таки туди і сам пішов зо мною (здобувати Дмитрашівку). Ще перед тим хлопів вийшли на зустріч і просили милосердя; я хотів їх якось виратувати, і султан згодився. Але се множество хлопів, котре побачили Татари, вбило їм в голову инакший плян: щоб уже і до Рашкова не ходити, а взяти сих хлопів що прийшли з покорою. Хлопи б дали усе аби зістатися на волі, але не могло бути инакше, і ніякі раціі не помагали, і способів ніяких не було, мусів я по довгих ваганнях таки веліти арматі й піхоті наступити. Але вони добре уфортифікувалися і трудно їх було взяти силою. Два штурми не вдалися, і стратили ми раненими і вбитими до 100; побачили самі Татари, що не йде і тоді доперва стали жалувати. Але мені йшло о репутацію (престиж): коли я не міг добитися силою, взявся на способи, і коли султан уже виїздив, я добився від хлопів, що вони присягли візирові і Кануч-мурзі що до ясиру. Поїхав до Браславу—коли доганяє мене з фуком Котлан-мурза, вимагає ясиру—«єе відступаю від тебе, доки мені не даси!» По довгих суперечках сказав мені: «Ідь до Рашкова і до Куницького, скільки зайдеш ясиру—видай мені його!» Мусів я в велику п'ятницю (26 березня) вночі їхати до Браслава і там покинувши, дати йому ясир в Куницькому.

«З Немирова хлопів вийшли і тільки гулятя зісталися—сі скильні до бунту Війт немірівський зрадник, все видавав; взято його, прошу інформації, що з ним робити. Бог пустив. Москва піднала під Глинці ²⁾, але дано їй відсіч, пішла до Білої Церкви, був з ними Золотаренко ³⁾ наказний гетьман; Зеленський зник десь.

«Військо роз'їхалося: ротмистри, поручники, а товариства ледво 5 тис. лишлося. Коло арматі порядку нема—пороху, куль ледви 100; фірмани повтікали, тому що не платять.

¹⁾ Імення копіст покрутив.

²⁾ Islenicze. ³⁾ Zltareyko.

«Нуреддін-солтан зістався з кільканадцятьма тисячами. Після того як лист був написаний прийшла відомість що він спалив Чечельник на сам великдень, рано (28 березня), і хоче йти. Де вже його дьобувати, коли не хоче лишатись!»¹⁾

Цікаво порівняти оцінки сеї ганебної кампанії у різних істориків польських, старих і нових. «Шляхетський Гомер» Твардовський не може стримати свого обурення. Описавши як орда калги-султана, наспівши під хвилю коли польське військо вібралось на зимові квартири, поставила перед польськими регіментаріями дилему: або зараз йти воювати козаків, або взяти асир на замирений території, він зауважає: «Кінець кінцем з огляду що самі (Поляки) і коні їх, змучені тяжкими трудами, не хочуть і не можуть йти далі до Дніпра, регіментарі мусять дозволити аби (Татари) вибрали здобичу в козацьких містах і селах, котрі їм (Полякам) піддалися. Чи так годиться? Чи не образило то навіть і Бога, котрий не велить мечеві рубати покірні

¹⁾ Теки Нарушевича 148 с. 1001—5, без дати, але згадки про велику п'ятидню і великдень показують, що писалося в останніх днях березня.

Доповненням служить лист Лянцкоронського до короля зі Львова 12 квітня: звиняючися перед королем за свій виїзд з війська, обіцяє як скорше повернутися, довівши до якогось кінця своє лікування, і далі пише: «Хоч п. воєвода чернігівський мені про се не пише, але від різних жовнірів маю відомість, що потім як пішли салтани, то і всі Татари пішли до Білгороду; одні мають вернутися, інших поворот сумнівний. Вони ж мене інформують, що наші розїздилися з війська без виповіді, так що одні хоругви треба цілком звинуті, а під іншими дуже мало лишається, а в комплекті нема ні одної; мотиви сеї утечі—відомість, що комісія (в справі заплати війську) відложена на останні дні марта, не відбулась, і вони не дістали ніякої нагороди за свої труди і невчаси. Трете, що Богун з Нестеренком став у Немирові, дві милі від Браслава, має при собі дві тисячі Москові й козаків. Хлопи ті що мали свої таємні сховки по непролазних (niezbrodzonych) лісах між Богом і Дністром, знову готовлять бунти і до купи збираються».

Щоб заохотити Татар до нового приходу на Україну він, Лянцкоронський, від себе післав уже до них післанців, заповідаючи свій приїзд під Браслав «на Юра», і просить короля, щоб коли від нього їхав би посол до султанів, щоб до нього вступив на Поділлі, аби він йому міг дати вказівки, до кого звернутись і кого «уконтентувати», щоб побудити до нового походу.— «Бо тих Татар не що инше привело до виїзду з України, як тільки голод на коней, що й иншим страшенно докучує; скоро ж покажеться трава, вони не загалються прийти до нас—аби тільки військо в. кор. мил. було готове».— Оригінал в зб. Чорторійських 402 с. 47—50. До того ж приблизно часу—середини квітня, належить, очевидно лист Потоцького в Памятн. III ч. 33: загальний образ той же, з деякими новим рисочками: «Орда одійшла, хоругви позивані, неприятель сливе на карку у слабого війська, чернь знову бунтується».

Варшавські вісти з листу канцлерового покойового, з 23 квітня, у Іо-льницького с. 741:

«Татари, котрих була досить велика орда прийшла, 80 тисяч, набравши дуже багато людей, пішли на свої кочовища, лишивши наше військо в великій небезпечности. Дуже воно мале, нема і 5 тисяч, бо одні хоругви позивано, а з інших товариство, ротмістри, доручники, полковники по домах своїх пороз'їздилися. А неприятель, то почувши, присунув кілька своїх полків під наше військо—тільки дві милі. Бог зна, що там тепер з ними діється, бо й армати мали тільки 5 гармат, куль 200, пороху бочок 30—так пише п. гетьман до й. м. п. канцлера».

голови, а тим більше—видавати неприятелеві? Таку користь маємо з поганської приязни, що її оплачуємо християнськими тілами! О нещасні (козаки)! Чи не краще було б їм ударити і полягти одному на однім, а на нас не звирятись? Досить що і ті які вже прихилились до нас, після такого вчинку дістали ще більшого завзяття»¹⁾.

Але преположний королівський історіограф Беспасіян Коховський—згадавши, що деякі неприятелі Поляків закидали їм сю спілку з невірними, громадять в своїй історії купу прикладів з різних джерел, від Біблії і до Гуґо Гроція на доказ того, що в усіх часах правовірні в потребі зверталися до помочи невірних. А замикає мову таким тяжким аргументом: «Природня річ—заподіяне насильство відбивати всякими способами; коли можна користуватись поміччю слонів, коней і всяких інших нерозумних тварин, як не користатися з людей, особливо коли з ворогів вони стануть приятелями, довірливими взаємниками, віддаючи себе в клієнтелю за невеликий дарунок?»²⁾.

Сотні тисяч виведених в неволю пішли в безплатний додаток до того «легкого дарунку» (харачу).

З новіших істориків сильно відчув кошмарність сеї гекатомби Кубаля, присвятивши сьому ганебному епізодові спеціальну статтю п. з. «Запропащена країна»—включену потім в переробленій формі до його історії сеї «семилітньої війни». Оповідання про зимову кампанію 1654—5 р. він кінчить словами: «Браславщина стала пустинею. Коли в лютім, як відійшов Менґлі-герай, згідно з реляцією польного гетьмана, 50 міст з 1000 церков³⁾ лягли в руїні і попілі, а 100 тисяч людей загнано в Крим, то в березні спалено й пограбовано ще найменше 60 міст, а 200 тисяч забрано в ясар, не рахуючи подушених немовлят і тих що полягли від польської шаблі в Буші, Ободівці, Баланівці, Бершади, Демківці, Голдаківці, в Куніцях, Голзаківці і по різних містах, слободах і селах, яких 100 тисяч, а також і тих що згинули в битвах, з голоду від огню.

«З землі тої—з того раю що плавав в молоці й меді, втікло колишнє соняшне життя. З під весняного снігу і болота р. 1655 висувалися недогарки і непоховані труни. З сховків по глухих борах виглядав голод і пошість; накликав їх пугач—зловіщий привид будуччини. А ціла країна оповита була невгасимою тугою, як мля широка і непереглядна»⁴⁾.

Павло з Алена, що переїздячи через сю країну ще літом 1654 р. дивувався її многолюдности, достаткам, дозвіллю, свій переїзд літом 1656 р. збуває кількома словами, що набирають повного свого трагічного значіння, коли пригадується описана ним іділія 1654 року:

«Козаки післали (з-під Уманя, проважати патріярха до Рашкова) дві корогви війська, і ми проїхали ті городи, що торік спустошили і попалили Ляхи на спілку з Татарами. Дороги через те стали тут страшні й небезпечні—особливо оден день дороги перед Дністром (в околиці Рашкова), бо як в місцевости пограничній тут можна здібати великі банди молдавських та інших розбішак»⁵⁾.

Ні слова про ті села, замки, церкви, садки, гаї, млини, незчисленні маси людности, безконечні маси школярів, сиріт, дітей, що дивували його тут два роки тому. Все се зникло.

¹⁾ IV с. 131.   ²⁾ 1 с. 463.

³⁾ Про 1000 церков властиво говорить Тишкевич.   ⁴⁾ III с. 206.

⁵⁾ IV с. 195.

Польська шляхта, горда своїми колонізаційними заслугами, закінчила цикл своєї цивілізаційної роботи в сім краю.

Але не можна не дивуватись і тому незрушиму стоїцизмові, з котрим козацьке військо придивлялося сій руйні західньої козацької провінції.

Хмельницький стояв під Лобачовим, потім під Богуславом. Вислав під'їзди щоб дістати добрих язиків і мати докладне поняття про стан польського війська, польсько-татарські взаємовідносини, їх плани і наміри. Ми чули оповідання Лявкокороньського про такий під'їзд під проводом Золотаренка і Зеленецького десь у першій половині лютого (Коховський називає провідниками Богуна і Зеленецького)¹⁾: Про деякі побачимо слідом оповідання самого Хмельницького. Перед своїми, перед московським урядом Хмельницький і Шереметев старалися спільними силами представити ситуацію в можливо користнім світлі. Дріжинський кошмар в представленню їх та їхніх підголосків перетворився навіть в чистий козацько-московський триумф над Поляками та їх союзниками! На жаль ми не маємо офіційних реляцій обох вождів²⁾, але дещо можемо зміркувати з записок Павла Алєнського, що був під той час у Москві. цікавився вістями з України, і зазначив дещо з того, що говорилося з приводу їх.

Я вже згадав цілком легендарне оповідання уличного характера про погром заданий Ляхам: як вони обложили Хмельницького, застукавши його цілком несподівано з невеличким відділом. Перетяли всьогє сполученне його з військом, так що всі листи, післані до полковників попадали в лядські руки; але він у крайній небезпеці пішов на розпучливу штуку: вийшовши з свого замку, сполошив Ляхів криком, що йде сам цар з військом, і се так налякало неприятеля, що він без памяти кинувся тікати, а козаки вибили його до ноги (цікаво, що московське військо в тім не згадується зовсім!)³⁾. Дещо конкретніше оповідання Павла, написане в поясненні нового царського походу на Білорусь. Цар мовляв набрав охоти до сього нового походу особливо по тім як побачив присланих від Хмельницького бранців: Татар, Ляхів, Венгрів, Молдаван і Німців і довідався про його побіду, здобуту завдяки страхові, яке викликає в неприятелів імя царя⁴⁾. З слів Павла виходить, що бранців приставлено до Москви в середніх днях березня. Очевидно, се були бранці не з Дріжинополя, а надолелені пізнішими козацькими під'їздами. Але в супроводі сих бранців і дріжинський кошмар не без успіху перетворено в блискучий триумф над Ляхами, а браславські гекатомби в сій міз-ан-сцені пройшли малопомітно⁵⁾.

Коли вияснилася картина загального відступу польського війська і татарських орд, Хмельницький дав наказ своїм полковникам позаймати визначніші операційні

¹⁾ I с. 459.

²⁾ Я думаю, що гетьман післав свою реляцію з полковником білоцерківським Макаром Москаленком—се посольство згадується кілька разів, але акти його на жаль досі невідомі—Акты Ю. З. Р. X. IV с. 523, 525, 561, 566.

³⁾ III с. 7—8, пор. вище с. 1046.

⁴⁾ Тамже с. 139. Про військо Шереметева нема згадки й тут!

⁵⁾ Пор. нижче (с. 1067) як московські післанці розповідали в Криму, ханським міністрам, історію сеї кампанії: як то московське військо, охороняючи козаків «польських і литовських людей побили, в полон забрали і самих гетьманів польських з їхнього обозу прогнали» (Крим. кн. 37 л. 94).

пункти по стару козацьку границю. Сюди належить поява, мабуть в перших днях квітня, козаків в Немирові, переказана Лянцкоревським. Затім іде велика розвідка на подільсько-волинським пограниччю, представлена свідченням козацьких бранців (нижче). Але в тих трагічних двох місяцях, коли Поляки з Татарами систематично випорожнювали Побожжє, не бачимо з козацького боку ніяких серйозних зусиль, а навіть проб, перебити сю операцію. Очевидно, козацький уряд так само писав вистерігався конфлікту в Татарами, як Татари конфлікту з козаками. Вів далі дипломатичні операції в напрямі роз'єднання польсько-татарської силки, і безпосередне у Татар, і через московські посольства, і через царгородський диван, і через турецьких васалів. Далеко не знаємо всього, але те що знаємо, виразно свідчить про безнастанлі його заходи в сім напрямі. Щоб зробити турецько-татарську сторону податливою на свої бажання, він далі організував морські напади на їх землі. Одночасно старався включитися, можливо щільно в ту протестантську анти-польську лігу, що стала зарисовуватися з минулого року, і робив ріжні заходи на те щоб піднести її активність.

Ріжні перешкоди, чисто технічного характеру, і більш глибокого—політичного утрудняли йому сю акцію, але старшинський осередок і сам гетьман енергійно їх поборювали. Тільки за сею високою політикою пропускали свої більш близькі, буденні справи—як ото такий удар козацькій «репутації», висловлюючися термінологією тих часів, як отсей розгон і винищення цілої козацької території, при повній майже безрадності козацького війська. Тимчасом ніякі успіхи в заграничних зносинах і союзах не могли зрівноважити сих страт—моральних і матеріальних: страт в залюдненню козацької території, утечі людей і упадку довіри і прихильности до козацького режіму.

В листопаді 1654 р., як ми вже знаєм був у Ракоція посол Хмельницького з пропозицією формального союзу. Ракоцій переслав копію гетьманського листа королеві, на доказ своєї лояльности. Запитував, чи король не бажав би його посередництва для замирення козаків з Польщею в сих переговорах ¹⁾. Запитав і отоманський уряд, як йому бути з козаками—бо він хотів би поступати відповідно бажанням Порти. В дивані так зрозуміли, що тим способом Ракоцій хоче тільки змирнувати, яку позицію супроти козаків займає сама Порта, і відповіли Ракоцієві, що він повинен підтримувати з козаками добрі відносини, бо козаки не раз заявляли своє підданство Порті ²⁾. Але не чекаючи сеї апробати, Ракоцій відправив козацького посла з своїм послом, свідчачи свою приязнь. Волоський конфідент подільського підстоля Мясковського доносив йому в січні, що будши у господаря молдавського, в повороті на Україну, козацький посол похвалався тим, як Ракоцій його добре приймав і відправив з ним чимало козаків-бранців, що попали в неволю ще під Сучабою. З господарем молдавським і мунтянським він уложив союзний договір під час свого переїзду: мунтянський господар прислав своїх бояр, і так урочисто зложено і заприсяжено договір, молдавський господар зложив присягу перед мунтян-

¹⁾ Лист Ракоція до короля з 16 грудня в Жерелах XII с. 336. Пересилаючи листа Хмельницького Ракоцій повідомляє короля, що свого посла до Хмельницького він уже післав, «на сильне наляганне його». Про сей лист, одержаний в Варшаві, тамже звістка з лютого—ч. 417.

²⁾ Реляція австрійського резидента з Царгорода, 4 січня, тамже ч. 414.

ськими «думними боярами», а молдавські вислухали присягу мунтянського (зложеною очевидно через тих делегатів). «Мабуть така інтенція і Ракоція», завважає Мясковский, чи його конфідент—маємо сі Вісти в листі Мясковского з 29 січня 1655 р. ¹⁾.

З свого боку господар молдавський, заховуючи всі аларанси приязни і відданости польській короні, повідомляв в березні гетьмана Потоцького про дуже приязний курс турецької політики супроти Хмельницького, на підставі відомостей і відзивів сілістрійського баші: «Турки, не знати на який кінець, сильно стараються привести знову до старого союзу козаків з Ордою і шукають ріжних способів порозуміння з Хмельницьким через свого посла. (Се відкрив мені посол від баші, приїхавши в приватних справах і в дуже довичній розмові мене запитавши, чи не міг би посол від баші безпечно проїхати до Хмельницького. Я відповів йому, що се цілком неможливо, бо всі дороги зайняли польські війська, густо розложивши свої кватири по всіх берегах рік. Але зрозумів з розмови з Турчином, що Турки через те так бажать згоди з козаками, що у них самих виходять немаленькі замішання і сутячки, тому що бачуть цисаря молодого, і при нім ніякого порядку». Розповівши, як він з свого боку старався піддати тому послові польську точку погляду, господар додає: «Чудесно намовляв мене той Турчин від баші, аби я взявся до відновлення того союзу з Хмельницьким: казав, що не докажу я більшого і кориснішого діла на світі понад се, а головню—каже—найбільшу прислугу Порті тим віддасте. Я відповів, що може Хмельницький тепер, бачучи наше трудне становище, радо на се пристане, і коли ви подасте йому одну руку до замирення, то вам і дві тепер протягне, але—як перед Богом: скоро тільки Хмельницький упорається з своїми справами, то весь тягар війни звалить на вашу голову» ²⁾.

Перед тим був настрой менше прихильний для козаків. Московським послам Жеребцову і Титову довірочно оповідав про кримські справи на Перекопі в місяці березні Татарин Вахмет—заявляючи бажання вступити до московської служби. «Від Черкас до цинішнього Магмет-герая царя приїздили гонці й не раз, ніби то з тим щоб їх цар не воював. Але цар того їм відмовив, і таки хоче йти на них війною з Поляками, тому що козаки від них відступили. А від турецького султана проїхав на Запоріжжя чауш з грамотою: писав султан Черкасам, що коли вони від московського гусударя відложаться і з Кримом не помиряться, то він пішле на них військо з ріжних країв: Турків, Кримців, Ногайців, Мунтян, Темрюцьких горських Черкесів, Волохів, Угрів, Ляхів і зведить їх зруйнувати до останку. А кримському ханові від султана про теж писано, що коли Черкаси від московського гусударя не відступлять, то щоб ішов на них з Ордою скоро і з Поляками був за одно. Але того походу не сподіваються скоро, бо в Криму болється Калмиків» ³⁾.

Приблизно в січні-лютім сталася видима зміна в царгородських настроях на користь козаків, і очевидно в березні дала себе відчуті і в кримських кругах—так що і несподіваний вихід Орди з України міг статися не без впливу сих змін.

Ваша сілістрійський Сіявуш не вважаючи на всі відмовляння волоського гусударя таки приглав до козаків свого посла Шаїн-агу з чималим листом. Баша вислов-

¹⁾ В збірці Голінського ст. 734.

²⁾ Лист господаря 18 березня в Теках Нарушевича 148 с. 71—74.

³⁾ Кримські справи 1655 р. кн. 37 л. 39.

ляв жаль, що довгий час не мав вістей від свого «милого приятеля», і тому не міг нічого зробити і для полагодження відносин козацько-татарських. Чув про них, але не мавши докладніших вістей від самого гетьмана, очевидно не міг сею справою зайнятись. Висловляв жаль, що і в відносинах козаків з Портою не дійшло до такої приявані, котрої добивався Хмельницький. Винен тому був попередній візир, «суди йому боже»,—він не йшов на зустріч бажанням гетьмана; але тепер настав повий візир, що в сих справах буде слухати поради бачі Сявуша, отже можна сподіватися, що бажання гетьмана будуть словнені. Нехай тільки він пришло від себе разом з сілистрійським післанцем тямущого чоловіка: Сявуш-баша зараз перешле бажання гетьмана «до щасливого порогу» (Отоманської Порти)¹⁾.

Виговський пересилаючи до Москви сей лист Сявуша, згадує також лист візиря Азема, післаний разом з сим—але він до нас не заховався. Привіз його царгородський посол, що приїхав до Чигрина 3 г. с. квітня. Про се гетьман писав киявському воеводі три дні пізніше: «І се також подаємо до відома, що тепер, 24 марта прийшов до нас великий посол Шагал-ага з прелестями своїми поганськими: вимовлявся, що се Татари без їх відома приходили в поміч Ляхам і нас воювали, але ми їх прелестям не віримо ні трохи»²⁾. Виходить, що незалежно від посольства Сявуша, що хотів відкрити дорогу зносинам гетьмана з новим візирем, сам візир взяв на себе ініціативу посольства до козаків з якимись прихильними заявами. На його рахунок можна б покласти і те що гетьман пише киявському воеводі, що Турки виправдуються, мовлять Татари без їх відома воювали козаків—бо сього в листі Сявуш-бачі не сказано виразно, тільки натяком.

Повідомляючи царя про се посольство, гетьман обіцяв, що затримає його аж доки одержить інструкції з Москви³⁾. Але мабуть так довго його не затримувал, і скоро після сього—десь може в середині квітня відправив царгородського післанця з своїми послами.

Про се посольство Хмельницького до султана, з скаргами і погрозами за кримську неприязнь, розповідав московським послам в Криму їх товмач і провідник в липні, з нагоди нового турецького посольства до хана, в відповідь на посольство Хмельницького: «Послав гетьман В. Хм. до Царгорода. до турецького султана скар-

¹⁾ Сей лист маємо в московським перекладі, без дати; гетьман переслав його цареві в Томиленком 12 н. с. квітня—Сибир. пр. ст. 1636 л. 428. В актах Ю. З. Р. XIV с. 562 він надрукований без усяких пояснень, відки походить.

²⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 561. Маємо все в московських копіях, так що на буквральність імен нема чого спускатись. Шагал або Шаган-ага, як він називається в листі Хмельницького до царя, може бути той самі Шаїн-ага що привіз листа від Сявуша і бачі. Правда, в листі бачі сказано доволі виразно, що Шаїн-ага се його посол, але Виговський в листі до царя (тамже, с. 559) каже про одного посла, що прийшов з листами «отъ Сявушъ-паши силлистрейского и отъ везиря Аззема с листами прелестными». Так само і в листі Хмельницького з того ж дня: «пришол к намъ посол турецкии Шаганъ-ага отъ Сявушъ паши силлистрейского и отъ везирь Аззема именемъ цесаря турецкого, с прелестными листами» (нижче). Не маючи листа візиря, трудно вгадати, як воно вийшло: чи Шаїн-агу, післаного від бачі, в дорозі вже догснів гонець від візиря, і як особа меншої ранги він не згадується окремо, чи Сявуш до свого листу долучив лист візиря, якогось дуже загального характеру, без чогось конкретного, тому й не згадав про нього спеціально.

³⁾ Див. нижче—про посольство Климатейка.

житися на Кримських і Ногайських Татар за те що вони забувши їх приязнь і любов і все добро, зложилися з Поляками і їх, Черкасів, побивають, города і міста палить, пустошать і руйнують,—аби султан велів їх стримати, бо коли не стримає, то нехай на Черкасів не жалус: вони за свої кривди Кримцям і Ногаям віддячать. Турський султан тих послів Хмельницького, наділивши великими дарунками, відправив на Запоріжжє, а в Крим прислав чауша з тим щоб Татари на Черкасів не ходили. В останніх днях липня н. с. товмач бачив чауша в Бахчисарай: привіз він грамоту від султана, і в дарунку кафтан і шаблю, був у хана, віддав йому султанську грамоту і дарунки, і Татари на базарі говорили, що султан пише ханові, аби він на Запорізьких Черкас не ходив, Полякам не помагав, а жив би в згоді й приязни з Черкасами по давньому. Але хан чаушові відрік, що він таки мусить іти з Поляками на Черкасів, бо від них діються великі заціпки й кривди всьому Криму і Ногаєві, і хан післяв від себе гонцем до султана капичей Ділера, просячи дозволу на похід¹⁾.

Дещо инакше розповів про козацьке посольство до Порти «князь Маметша Сулейнов», присланий від хана до послів десять день пізніше: гетьман посилав до султана просити щоб султан козаків пожалував,—прийняв в підданство і тримав в своїй опіці (призр'яньї) так як Волощину, а від кримських людей і Поляків їх боронив. Султан їх в підданство прийняв і послів одустив; гетьманові і війську післяв корогву і булаву, а ханові і королеві написав, щоб вони козаків не воювали. Але хан таки буде воювати козаків, снільно з королем, бо козаки люде фальшиві (дживые), королеві і ханові зрадили, і ніяка держава їм віри не йме через те²⁾.

Про турецьке посольство до хана розповів полоняник Михайло Данилович, попович з Василькова, що жив при старшій царіці небіжчика Іслам-герая: «Сього року в великім пості, в перших тяжнях³⁾ приїздив до Криму від турецького султана чауш з листом, і писав турецький султан цареві, царевичам і всьому Криму і Ногаєві, щоб вони на Черкасів війною не ходили, Полякам не помагали, а жили усі дома в своїх улусах та нильнувалися настуно Казимів, Донських козаків і Запорізьких Черкасів, вичікуючи, чи не приїде у Поляків з козаками до згоди, а коли вони не помиряться—нехай би тоді помагали тому, хто буде дужчий⁴⁾».

Приятелі Хмельницького і козаків з свого боку не дпшались пасивними—з одного боку стараючися стримати кримську сторону від безпосередніх конфліктів з козаками, з другої сторони—вплинути на козаків, щоб вони розрвали союз з Московією і тим усунули сю заваду козацько-татарської приязни. Між листами пересланими цареві від Хмельницького в квітні, єсть такий цікавий лист Карач-мурзи, писаний 11 н. с. березня очевидно якимсь українським писарем, дуже нескладно і малограмотно, але як цікаву побутову памятку подаю її тільки з найбільш необхідними поправками:

«Шляхетне урожоному пану приятелеви моему и пану брату моему велце ласкавому гетману Богдану Хмельницкому.

«Зичачи доброго здоровья и на всемь щасливого панования зо всемь войском Запорожским инаиначей яко сам собѣ. И пану брату моему писару Вѣговскому поклон мой доношу през писаня мое. И всемь подкувникамь, сотника(м) и ясавулом войсковым поклон мой доношу, яко братии своей през писаня мое.

¹⁾ Крим. справи 1655 р. кн. 37 л. 164—5.

²⁾ Тамже л. 168. ³⁾ Себто в середині березня. ⁴⁾ Тамже л. 123.

«А при томъ дивуюся непомалу, жемъ послал писаня свое от Днѣпра до ваш (!), и отдано тоє писаня атаману чегиринскому, на имя Панасу; не вѣдаю, чи дійшло до ваш (!) чи нѣ, бо немалый час, а я вѣдомости жадной не маю до того часу.

«Паве брате мой, якомо присяги меже собою, абисмо били братъ за брата, и теперь есть,—на що небо и земля свѣдокъ есть—абисмо того тримали межи собою. На якую присягу уважаймо, абисмо души яки(и) межи собою не паразили. «Най-яснейший ганъ, который тебе взял до себе, не отступит тебе, и всѣ боеве готови на помучъ, на що будетъ потре(ба). Блюдо ваш, аби-с(ь) дябелского язика не уси-шаль! На якую помочъ приняло-с(ь) Москву на помочъ собѣ? А за тою помочу опустошиде-с(ь) всю землю! Яко-смо мовили под Зборовом з крулем, я того держу ся, на що ми вѣри дай—в тим я тобѣ правдиве мовлю, аби-с(ь) ми в тим вѣриль, бо стерегу присяги и души своей,—бомъ я мѣль з ганом розмову о тим. А до того аби-с(ь) писал до гана, що мислиши чинит(ь), що найпрудше, и тамъ дознаешъ правди моеї,—которий Карачъ бей взялъ все тоє на свою шию. Аби-с(ь) писалъ до гана о тим яко (в) пѣршемъ словѣ стоишь, такъ до гана аби-с(ь) писалъ. Мос и твое приятѣлство перше! А до того аби-с(ь) Москви не приймал,—земль, которая направлена, аби-с(ь) не запсовалъ. Я тобѣ добрый в тим приятѣль! Аби-с(ь) чим прудше лист писалъ и до гана слал, и тамъ з ганом найдешъ собѣ мову и раду. Во ган з крулем и до сего часу едностъ мѣють межи обою. Ти з нами воевале-с(ь) перше (!), и теперь будмо посподу—на тебе не вдарит жадний неприятель. Крул(ь) з Москвою якъ хоче нехай чинит, тилко твоя земля нехай цила будети. Гди будетъ с Криму ганъ, в тен час не потѣшитъ ся твуй неприятел(ь).

«С тим тя Богу отда(ю), а мои ся речи тримай.

«З Орди, с Кучмани 1655 в четвер второй недѣль поста.

«Наше добро и зло чому ти не помнѣшь? На то до того спомнѣ, яко-с(ь) бил ся з Ляхами, а если би смо ми не пошли, щобъ ти чинивъ з ними? Естесмо тобѣ приятель, и для того ми за тобою не гонили якомо з Ляхами були. (Татарська печатка) Ваш все доб. зич. приятел(ь) и братъ Карачъ бей, староста перекопский»¹⁾.

Хан і його візир міцно трималися короля, цінячи останні контрибуції, щедро уділений ясир і перспективи походу на московські землі, і твердо стояли на тим, що поки козаки тримаються Москви, Орда мусить помагати королеві. В переговорах про відновлення союзу Криму з Москвою, в місяці травні московські посла висловили побажання, щоб козаків теж включено в сей союз і хан обов'язався не нападати на козацькі краї; але ханські міністри рішучо відмовилися, рахуючи їх самовільними правопорушниками: вони вийшли з підданства Польщі і Криму (так!) і піддалися Москві, за таку їх зраду і султан і хан воюватимуть їх до упаду²⁾.

¹⁾ Оригінал в фондї б. Архива загран. справ—«Подлинный малороссійскія грамоты» № 59 (московський переклад в Сибир, прик. стовб. 1636 л. 421—3). Піваркуш паперу зложений як лист, на обороті адреса: «Шляхетно урожоному его милости пану гетману Богдану Хмельницкому войска Запорозкого и пану брату моему до вручення належить» Сам лист і підпис Карач-бея писані одною рукою, дуже грубим письмом. Московська поміта: «164-го апреля въ 24 день с посланцом с Васильем Климентьевым»; про сю посилку Акты Ю. З. Р. XIV с. 559—560.

²⁾ Навожу сю розмову, з огляду на характеристичні подробиці. Московські посла в розмові з Сефер-газі і Меметшою, визначеним від хана на розмову з ними, висловили 2 (12) травня побажання, щоб попередня договори гра-

Але в дійсності блокада Криму з моря і з суходолу, що повів Хмельницький, дуже серйозно стримувала активність Орди против козаків. Згаданий вище полоняник Михайло розповідав про кримські відносини: «Тепер (се було в середині травня н. с.) у царя великий з'їзд і рада з кримськими і ногайськими мурзами: кримський цар і всі кримські люди хочуть іти разом з Поляками на Черкасів і кличуть з собою ногайських улусних мурз з улусними людьми, а ногайські мурзи відмовляються, бо чекають нападу Калмиків і бояться, що Донські козаки та Запорізькі Черкаси прийдуть з Дону. Та й слухатися кримського царя багато ногайських мурз не хо-

мота Криму з Москвою з нагоди зміни хана була «переписана», з опущенням деякої неприємної для Москви, занадто сервілістичної фразеології, і з додатком нових царських титулів («Великої і Малої Росії самодержця») та з згадкою про Запорозьких козаків: що Орда не має їх воювати (як нових московських підданих). На се Сефер-газі і Маметша сказали, що грамоту переписати від імени нового хана можна, але за старим взірцем без змін, і спеціально Запорізьких Козаків включати туди не можна.—Тому що Запорізькі Козаки 800 (!) літ були в підданстві польських королів, а потім були у нас в підданстві років з 7, ми за них—запевняючи собі їх прихильність і сподіваючись від них правди і постійства—билися з польськими і литовськими людьми, багато невинної крові розливали і в кривду їх нікому не давали. Тоді Запорізьких козаків було тільки 8 тисяч, а ми їх зробили 20 тисяч, і вони з того тишилися, що ми за них стояли і поміч їм скрізь давали. Гетьман Б. Хмельницький тоді мене, Сефер-газі цілував у ногу і обіцяв бути у нас у підданстві до віку, а тепер ті Запорізькі Козаки нам збрехали, зрадливо від нас відстали, нашу прихильність забули і називають себе царськими підданими¹⁾. Так ви то знайте, ті зрадники і бунтівники і цареві так само зрадять як і Полякам. А ханові Магмет-герасві ніяк не можна таких зрадників не воювати і їх не руйнувати. Хіба як у всіх кримських і ногайських людей нігтів на руках не буде, або очі їм землекоп засиплять, тоді вони тим зрадникам за їх зраду мстити не будуть. Та й султан турецький скоро пришле на тих зрадників велике військо: Турків, Арабів, Венгрів, Волохів, Мунтян, Темрюцьких Гірських Черкесів, Шведів (!) і накаже їх знищити без останку».

Московські послы протестували против таких слів, що ведуть «меж государств на разврат, а не к тишинѣ и покою». «Ц. вел. подданных—гетмана Б. Хм. и со всеѣмъ войскомъ Запорожскимъ называетъ ворами не дѣломъ. А воровства ихъ нигде не бывало, і в подданствѣ онѣ запорожские черкасы у крымскихъ царей ни у ково не бывали и впредь не будут. А были онѣ подданные и(а)-стари польскихъ королей, и за великие ихъ и нестерпимые неправды и за поругание христіански вѣры в подданстве у нихъ бытъ не хотѣли, а учинилися в вѣчномъ холопстве у в. гос. нашего, потому что наша православная христіанская вѣра греческому закону с ними, Черкасы одно. А Магмет-гирѣю царю и калгѣ и нурадыну царевичомъ и имъ, ближнимъ людемъ в досаду ставитъ того нѣчево: (л. 87).

¹⁾ Далі московські послы докорили ханським міністрам, що хан підчас останньої кампанії посилав своїх людей Янові-Казимирові на козаків, хоча й знав, що військо Запорізьке і вся Мала Русь перейшли під царську руку, і виійшло так, що цар післяв гетьманові своє військо, а Татари, царські союзники, билися против них по стороні Полянїв. «За ласкою божою і царським щастемъ воеводи польськихъ людей побили, в полонъ забрали, а самихъ гетьманів з їхнього обозу прогнали—але підчас бою з польської сторони було багато Кримських Татар, і вони робили велику перешкоду царськимъ людемъ». Сефер-газі,

¹⁾ Гетман де Б. Хмельницкий в тѣ поры и ево, Сефер Гази агу целовалъ в ногу, а хотѣлъ бытъ за ними в подданстве и до вѣку, а яныи де тѣ запорожские черкасы имъ солгали и воровствомъ своимъ отъ нихъ отложились и доброту ихъ забыли, а называютца государевыми». л. 85.

чуть: хочуть одкочувати від Криму геть, бо їм від кримських людей великі кривди, і через Калмиків теж бояться кочувати коло Криму. А Магомет-герасві довго в Криму не жити, бо його кримські й ногайські люди, Єгреї і Вірмени не люблять, тому що він в Криму заборонив шарап і інші напитки та багато інших новин позаводив. І тому також, що докупається у турецького султана на кримський юрт, бути царем, попереднього Іслам-герасево покоління царевич Чобак-герай, і як тільки пришлють Чобак-герая дарем, Магмет-герасві не жити, бо між ними неприязнь, і Чобак-герай багато перетерпів від Магмет-герая¹⁾.

Неважаючи на сумний вислід зимової кампанії Хмельницький не кидав своїх плянів великого наступу на Поляків, що він заявив свого часу перед Матвеевим, і мабуть ширше розгорнув в посольстві білоцерківського полковника Макара Москаленка, висланого або разом з Матвеевим, перед виступом на Поляків, або слідом потім, уже в поході (на жаль, акти Москаленкового посольства досі не відомі, і тим самим ми не знаємо і цього гетьманського експозе). В наступній реляції, висланій по повороті з походу, з Богуслава 4 н. с. березня²⁾ гетьман писав цареві:

«По тім як ми виправили до твого царського величества полковника білоцерківського, весь час (Ляхи й Татари) билися з нашим військом. З початку в Ма(нь)ківці з Михайлом Зеленьським, полковником браславським мали бій—три дні билися, і в тім бою дуже багато вбито Ляхів і Татар, і так неприятель нічого не вдіявши назад відступив з соромом і неславою³⁾. Відти браславський полковник і язика нам прислав, і той перед нами сказав, що Стан. Лянцкоронський, гетьман польний, мав би ту орду, що з нами билася, аж на Кайнари відпроважати.

«Потім вийшли калга-султан і нуреддін-султан, Муняк-солтан, Карач-бей й інші бей й аги з новою Ордою. Вдарили були на город Торговицю в полку Уманським, і там їх бито. і язика татарського відти до нас приведено, але той Татарин про неприятельські замисли докладно сказати не міг, тільки те що Орда йде в поміч Ляхам. Від Торговиці відступивши та Орда вдарила була на Умань, але й там тому неприятелю відсіч дали, і язика татарського з Умани до нас приведено: він перед нами казав, що та новоприбула Орда, відступивши від Умани, зійшлися з Ляхами

вслухавши так спрепаровану реляцію про Дріжипільську битву здержливо скритикував її; посли так переказують його слова—мабуть не зовсім вірно: «В тім бою царські люде забрали у польських людей 12 гармат, а більше нічого не було. Кримських людей в тім бою було небогато, та й ті против царських людей не бились; а коли б підослів тоді калга-царевич з військом, вони б царських людей з козаками на голову були б побили». Посли протестували против такої нельояльності і домагалися, щоб на будуче до козаків—царських підданих в повній мірі прикладався принцип: хан царським приятелям приятель, а неприятелям неприятель,—щоб і Татари козаків не воювали і їх неприятелям не помагали. Але Сефер і Меметша рішучо не погодилися дати таку гарантію (л. 87—97).

¹⁾ Крим. справи 1655 р. кн. 37 л. 121 і 124, імя претендента пишеться Чобак і Чебак.

²⁾ Ця реляція надрукована була в Актах Ю. З. Р. XIV с. 523 без середини, в цілості вона міститься в актах посольства в Сибир. прик. ст. 1636 л. 360.

³⁾ Це мабуть та битва, що про неї оповідає Лянцкоронський в своїй реляції вище с. 1052.

і завертала Ляхів назад на нас. Але Ляхи сказали, що ми вже не підемо, бо війська наші дуже втомились, покалічені, і піхоти не маємо¹⁾. Казав також той Татарин, що на літо і сам хан має йти в поміч Ляхам.

«Тепер послали ми до полковника уманського, щоб вистарався вістей і язика докладного, і він в Усть-Бершаді за Богом товариша Філіпецкого, з хоругви Суходольського, полку вовводи краківського зловив і нам припровадив. Той Поляк на допиті перед нами сказав, що Ст. Потоцкий, гетьман кор., і Ст. Лянцкоронський, гетьман поль., кн. Дм. Вишневецький, Балабан, Шемберг, Чарнецький, Корицкий й инша старшина поїхали на сойм до Варшави, щоб підняти посполите рушення на краї наші. А наказним гетьманом над кварціаним військом, розложеним на становищах по городах за Богом, настановили Себастьяна Маховського. А тим Татарам, що війшли (на Україну) в калгою-султаном й иншими бейами і агами, Ляхи дали 24 міста за Богом в Браславським полку, аби та орда на тих становищах стояла до травні. і вона має стояти до св. Юрія.

«Той же язик казав нам, що в поміч Ляхам мають бути Волохи, Мунтяне, Венгри і Турки, і готовяться наступити на нас літом, а замисли мають такі—аби тільки знищити Україну, то й на городи московські йти похваляються. Для докладної відомости про неприятельські замисли посилаємо того Поляка Філіпецкого—він у подробицях про все розповість. А твоє ц. вел. з огляду на се дуже покійно, до лиця землі упадаючи, як вірні і жичливі піддаві просимо—вели вапомогти нас більшим військом скоро, поки ще тепер добра дорога. Бо коли твоє військо скоро не прибуде, а потім за лихими дорогами забавиться. то недай боже—до щенту городи твої неприятелі б попустишили».

Далі гетьман просить не слухати ніяких обмов на нього—«з ненависті, гніву і нелюбови» і нагадує, що він сім літ не жалував труду—і тепер готов стояти против усякого неприятеля (се видима відповідь на балачки, що гетьман не виявляє енергії в війні з Поляками і Татарам). З листом сим, і з тим бранцем Філіпецким висилає Яська сотника богуславського і Тимофія сотника полку Уманського²⁾ з товаришами і просить їх не затримувати. Крім сього листу послали повезли листа патр Никонові і В. В. Бутурлину з проханнями, щоб вони з свого боку клопоталися у царя про скоршу висилку війська, і щоб не вірили ніяким наклепам на гетьмана³⁾.

Москаленко тим часом не вертався, і з тим зіставалось невідомим, як поставилася Москва до козацьких проєктів великого наступу, до прохання війська і т. д. Взагалі ми не знаємо, як поставилися в Москві до Дріжинізьської кампанії—бо не знаємо і того, в яким оформленню гетьман і Шереметев подали її до відомо

¹⁾ В листі до патр. Никона (нижче) понад то: «тому що мавши кілька день «свальний бій» з нами під Охматовим, всю піхоту свою стратили і сильно багато було їх поранено, то не пішли з тими салтанами на нас, а визначили м 24 городи за Богом...».

²⁾ В заголовку актів посольства вони названі Тимофієм Семеновим і Яковом Яковлевим.

³⁾ Лист до Никона надрукований в Актах Ю. З. Р. XIV с. 526 без кінця, в цілості в Сибир. ст. 1636, с. 368 (тут дата: в Богуславі 26 лютого); лист до Бутурлина згадується в царським наказі про послів 22 березня с. с.: з царської ставки в Вязьмі їх відправлено до Москви і відти до гетьмана—л. 372—3.

уряду. Не дстаючи відповіди, гетьман за місяць по посольстві Яська і Тимофія користується доброю нагодою—запрезентувати ефективного бранця-язика, звісного вже нам Яна Пісочинського, новгород-сіверського хорунжого і ротмістра коронного війська, котрого козацький під'їзд зловив в початку березня в його маєтності під Ілицями. Післав з ним нове посольство,—сим разом приїхав сотник Осип Томиленко з товаришами: Климом Дубовиком, писарем Федором Томиленком і 8 козаками; вони повезли такого листа від гетьмана цареві ¹⁾.

«Маючи відомість від язиків татарських і лядських про неприятелів, що вони разом стоять за рікою Богом в ріжних містах в Браславськім полку, посиляли ми часті під'їзди по язики, і отсе недавно під'їзд наш спіймав у Жорницях Яна Пісочинського, підкоморія новгородського, ромістра королівського, чоловіка значного, що про всі замисли лядські й татарські добре знав. На допиті зін нам сказав, що Ляхи й Татари відложили війну до весни, і Станислав Потоцький, гетьман коронний, до Львова на комісію пішов ²⁾, а тут з військом вистався Лянцкоронський, гетьман польний. А як проважав тих Татар що з нами билися під Охматовим, зустрівся в калґю-султаном і з нуреддін-султаном, що після того бою прийшли їм в поміч з новою ордою. І зробивши між собою на-швидку нараду, післав Лянцкоронський своїх післанців до короля, а калґа-султан свого мурзу, щоб король по Великодню, нашому святі за два тижні ³⁾ пішов з посполитим рушенням просто сюди на Україну. Споді-

¹⁾ Уривок сього листу, без кінця надруковано в Актах Ю. З. Р. XIV с. 557, повний текст в Сибир. ст. 1636 с. 378—382, він має тут дату «в Богуславі 23 марта»,—але ся дата мені здається непевною, бо ванадто пізньою. Насамперед, ми маємо листи Хмельницького 21 і 27 березня (с. с.) видані в Читрині, і тому мало правдоподібно, щоб він був в Богуславі 23 с. с. березня. По друге, Пісочинського зловлено в перших днях березня н. с. або навіть при кінці лютого (на допиті 22 квітня в приказі він кавав, що його зловили «тижнів 9 тому»),—мало правдоподібно, щоб такого цінного бранця маринувано між козаками цілий місяць, або й більше, а не післано цареві скорше. По третє—як побачимо далі, саме десь коло 24 березня с. с. приїхав з Москви Москаленко в дуже важкими царськими резолюціями. Коли Томиленка вислали 23 або 24 березня, то природно було б згадати про його приїзд і одержанце революцій, як не в листі, то в додатковій щидулі, а сього нема. З другого боку—гетьман в сім листі не висловлює нетерпеливості в приводу такої довгої проволоки в відповіддю на післані в Москаленком пропозиції, як се бачимо в листі гетьмана в 21 березня. З усіх тих причин я думаю, що лист в Томиленком був висланий значно раніш: може 13 березня с. с., може навіть 3-го, — але ввагалі в першій половині березня с. с.

²⁾ На боці приписано поясненне, очевидно московського приказного: «платити заслугу денежную».

³⁾ Православний Великдень того року припадав на 25 н. с. квітня, так що 2 тижні по Великодні се 9 н. с. травня, себто кілька день по св. Юрі, що фігурував в попередній реляції гетьман як сподіваний початок нової війни. Приблизно ж до сього часу належать відомості про козацьке військо від військового пирулика, захопленого польським під'їздом під Уманею і допитуваного 19-го березня. Не багаті, що правда! Сказав сей пирулик, що Хмельницький в Білій Церкві, Москви при війську коло 6 тис., також до Київва прийшло щось московського війська, але загалом затрівжені (Москалі?) побавивши по дорогах багатьох своїх постріляних, обтятих, без рук і без ніг: кажуть, що й тікати почали. Козаки сподіваються великих чужоземних військ (по польській стороні, в майбутній кампанії). Лист Тишкевича в 18 і 19 березня—теки Нарушевича 148 с. 84, ркп. Осолінських 3564 л. 439 об.

ваються війська від Венгрів, Волохів, від баші сілістрійського і з інших країв, і донкче хочуть сього літа Україну звоювати—чого їм боже не поможи. Ми ж чуючи про такі неприятельські замисли то все твому ц. в. відомо чинимо, а не можучи всього докладно в листі виписати, посилаємо твому ц. в. того Я. Писочинського і разом з ним—після нього зловленого Татарина: вони всі замисли лядські і татарські розповідать устно. Ми ж просимо дуже нас не лишити і не дати в неволю ворогам, а ласкаво заступити і більшим військом спомогти. Бо ми зложивши тобі присягу і в підданство піддавшись ні на кого не покладаємо надії тільки на бога і на твою поміч.

«При тім повідомляємо, що Теодосій Васильович, архимандрит случський, не відомо з якої причини з Київа на Литву втік. Веліли ми пильно розвідати, хто його туди відправив і з цієї поради він то вчинив.

«Татари якби прислали послів своїх до твого ц. в. і вимовлялися, що вони з нами не воювалися,—не вір їм, в. ц. в., вони зрадники! Пізнали ми їх недавніми часами, як мали кілька день бої з ними і Ляхами під Охматовим, і вони забрали в неволю жон і дітей без числа, і церкви божі попалили».

У всіх інших справах гетьман доручає поінформувати царя своїх послів: Осипа Томиленка і Климка Дубовика, і просить повернути разом з ними Писочинського, аби за нього вимагати козаків що попали в полон Ляхам.

З останнього дня н. с. березня маємо листа гетьмана до Шереметева, від нього очевидно пересланого цареві¹⁾. Він подає до відомости останні новини: недалеко Київа був польський під'їзд, кілька хоругв: козаки їх погромили, багато побили, а сімох взяли в полон. Уманський полковник доносить, що Татари, набравши на Враславщині ясиру, тікають до дому, і вже ледви третя частина їх лишилася при короннім війську, що теж дуже змаліло (оригінальний лист полковника, що був наданий, на жаль не заховався). Далі така дуже цікава, але на жаль, не досить ясно постилізована звістка: «Ми виїхали до Чигрина²⁾, тому що багато козаків схотіло йти на Запоріжжя і Дні. Ми їх затримали, веліли ловити по городах і карати на смерть, коли б вони мали виїздити³⁾ без нашого дозволу». Минує се виглядає, як частина тої Дріжинівської сецесії, котру я принотував вище.

Гетьман просить не турбуватися сим його несподіваним для Шереметева виїздом: «В скорім часі рушимося з полком Чигринським до війська, а до Чигрина для безпечности, порадившись з в. м., пошлемо три хоругви московської піхоти». До сього щидула: «Повідомляємо також, що були у нас донські послі і оповідали, що Калмики живуть з ними в згоді, і на сім боці Волги, недалеко (від Донського війська) кочує їх багато. І ті ж послі нам казали, що Калмики пішли б зараз на Крим—тільки від царського величества указу чекають, а від нас вістей. Добре б було, щоб Калмики пішли на Крим полем, а Донські козаки човнами морем. Тоді б Татари своїх городів стерігли б, а не до Ляхів на поміч ішли!»

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 563—6.

²⁾ В копії «отъ Чигрина», але се очевидна помилка: гетьман поясняє, чому він кинув військові становища, що стояли в контактї з московськими становищами під Білою Церквою.

³⁾ «Еслибы держати без воли нашей имѣли». Держати мабуть—в розумінню: насмілялися виїздити?

«І се нам дуже дивно, що досі нема від його цар. величества Макара Москаленка, полковника білоцерківського, ані указу ніякого не маємо. А як тільки будуть у нас вісти від й. цар. вел., так негайно повідомимо в. мил.»

Я навіть сі останні слова, бо вони нам пояснюють децю, отсею асоціацією плянів калмицького походу на Крим, і нетерпеливість гетьмана з того приводу, що Москаленка цар не відсилав ані яких указів не присилав. На сім спирається висловлений вище здогад про зміст місії Москаленка. Виступаючи на Ляхів з Шереметевим, при кінці в. с. січня, гетьман післяв з Москаленком цареві між иншим проєкт ब्लюкади Криму: Донськими козаками з моря і Калмиками з суходолу, і сподівався, що вона відтягне Татар від помочи Полякам. Коли б Москва негайно дала Калмикам і Донцям сей наказ, Браславщина була б вирятована, думав гетьман і старшина, тому нетерпеливими затримкою Москаленка і безсумнівно пускали тихачем під всі чорти московську волокиту.

Нарешті кілька день пізніше, в перших днях квітня н. с., Москаленко приїхав і між иншим привіз обіцянку царя на місце здеяткованого і нічого невартого корпусу Шереметева прислати більше військо під проводом Бутурліна, а мабуть також і згоду на донсько-калмицьку операцію против Крима. Листів привезених Москаленком не маємо—бо взагалі актів сього посольства досі не знайдено, але і при недостаті їх можемо се певно виміркувати по перше—з повідомлення, післаного від гетьмана до київського воеводи, по друге—з пізніших царських листів. До Київга гетьман писав 6 н. с. квітня: «Думаємо, що твоєї милости відомо вже, що Макар Москаленко, полковник білоцерківський, назад до нас від й. ц. в. вернувся, і й. ц. в. об'являє через нього свою неказану ласку: посилає нам в поміч велике військо, кінних і піших; з тим військом відправив від боку свого ближнього боярина В. В. Бутурліна, і ще більшим військом обіцяє нас заломогти». І знову порушує гетьман—очевидно в звязку з сею ж місією Москаленка—справу ब्लюкади Криму: донські післанці дали знати, що у них уже кілька десятків човнів направлено, щоб іти на Крим за царським указом, а Калмики останніми часами захопили кількох мурз¹⁾ з жінками і дітьми, з усіми улусами, що кочували коло Терка²⁾.

Цар писав про калмицькі операції з приводу посольства Томиленка, разом з потвердженням призначення на Україну Бутурліна. Про Бутурліна він каже, що писав уже перед тим про Калмиків не говорить, що була про се мова вже ранш, але по всім попереднім за певне вже можна сказати, що сей проєкт був поставлений уже посольством Москаленка (в посольствах Яська Яковенка і Томиленка нема про се мови). Тому можна думати, що Москаленко привіз і в справі блюкади Криму принципіальну згоду царя. Наказ В. В. Бутурлінові йти до гетьмана з новими силами на перемену Шереметеву був даний дійсно ще в березні—21 н. с. «Велів государ бояринові В. В. Бутурліну й столыничові кн. Гр. Григор. Ромодановскому бути на службі в Запорогах на місце В. Б. Шереметева з товаришами, а В. В. Шереметеву велів бути в своїм государевім поході, окольничого ж В. В. Бутурліна і дьяка М. Головина відправити до Москви; з В. В. Бутурліним бути всякого чину людям полку кн. В. С. Куракина, дворянам, дітям боярським, Черемисі, Чуваші і всякого чину лю-

¹⁾ «касайских мурз» в копії—чи не «ногайських?».

²⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 561.

дам полку кн. Ю. О. Дозгорукого, рейтарському полкові з Брянська, саздацькому полкові з Києва, стрілецькому полкові з Москви»¹⁾.

Задля поглиблення добрих намірів Москви—підтримати козацький наступ на Польщу своїми силами, гетьман з писарем зараз же приготували нове посольство—я подякою за обіцянки і захоотою до їх здійснення. Для цього мали послужити документи про заходи противної сторони розвести козаків з царем: турецьке посольство, залицання татарські (лист Карач-мурзи і пересланий ним лист Лянцкороньського), «прелестний лист» Тишкевича з закликами до відновлення старих відносин.

«Дуже зрадили ми і все військо Запорозьке з повороту Макара Москаленка полковника білоцерківського з грамотою в. ц. в., де в. ц. в. являеш велику і нечислиму ласку, послаючи зараз від боку свого нам у поміч ближнього боярина В. В. Бутурлина з великим військом і ще більше військо обіцяючи. А до того ще й сам против ворогів православної віри рушився еси своєю особою ще з більшим від попереднього військом—писав гетьман цареві. Висловлюючи за се велику подяку він на доказ своєї вірності подавав до відомости царя заходи ворогів: «Прийшов до нас посол турецький Шаган-ага від Сіяуш-баші сілістрійського і від візира Азена, іменем цесаря турецького, з прелестними листами—підманюючи нас щоб ми піддалися цесареві турецькому—чого не дай боже, бо ми раз присягли в. ц. в., єдиному православному цареві і наслідникам його, за в. ц. вел. і за віру православну кожного часу готові вмерти, а неприятелі з зрадливих своїх замислів потіхи мати ніколи не будуть.

«Знову ж сими часами Карач-бей перекопський іменем хана і всіх султанів і бейв прислав прелестні листи, намовляючи нас так само відстати від в. цар. вел. Обіцяють нам за те поміч на Ляхів, але ми їх обіцянкам не віримо і помочи їх не хочемо, маючи по богу заступника в в. цар. вел., і ці прелестні листи писані від Сіяуш-баші і Карач-бея, через нашого посла в. ц. в. послаємо, аби в. ц. в. вирозумів з них зрадливі замисли неприятелів. Бо ж Татари з Ляхами ще й по сей час стоять за Богом по містах на становищах, і нічого доброго не мислять, тільки чекають короля з посполитим рушенням, та сподіваються великих сил з різних країв... Посла того (турецького) ми у себе затримали до дальшої відомости від в. ц. в.—доки вернеться наш посол з відомістю від в. цар. вел.: просимо його скоро

¹⁾ Білгород, стола ст. 382 л. 148—9, тут дата 23 березня, але се очевидно день отримання розпорядження, а в Дворцових Розрядах новий розподіл воевідств під днем 11 березня, с. 461: «того же дня післав государь до Білої Церкви В. В. Бутурлина і Г. Г. Ромодановського, а В. В. Шереметеву і Ф. В. Бутурлину велів з Білої Церкви приїхати до нього». При тім небезітересна подробиця: при зборах сеї армії виявилось, що з Москви повтікало багато людей від бояр і всякого чину людей, забравши коней і одяжу, і абираються по лісах: хочуть їхати до гетьмана Б. Хмельницького, а своїй братії пишуть, що козаки їм обіцяють маєтности. Цар дав 3 травня с. с. наказ Бутурлину в порозумінню з гетьманом виловити тих втікачів і з них чоловіка з 10 повісити «в старих городах»—Путівлі й інших, а інших вибивши кнутом відіслати до Москви. Але коли й були такі втікачі, то козаки своїм звичаєм їх закрили, і Бутурлін в червні доносить, що по всіх розвідках таких втікачів «боярських людей» «в Черкаських городах в соборьях вті»: а хто тікає з московського війська, тих полковники, сотники і отамани переймають і висилають до воеводів. Білгор. ст. 382 л. 155, у Соловйова с. 1681—2 за документами Приказа Тайних Дел.

відправити з ласкою своєю (очевидно—з більш категоричними розпорядженнями про висилку московських сил), щоб нам скоро відправити того турецького посла. маючи відомість від в. ц. в.—щоб так повести справу, аби Турки з Татарами більше на нас помочи не давали».

Посім наступає дражлива матерія—тих перешкод що робила Москва зносинам козаків з Швецією: «Відомо нам, що Данило Калугер, післанець шведської королеви, затриманий у в. цар. вел.—вже нам то дали знати з Швеції. Дуже покійно просимо його до нас відпустити, бо ми вже чотири роки ведемо переговори з королевою про союз ¹⁾, аби помагала нам на тих неприятелів Ляхів; а тепер піддавшись під високу руку в. ц. в., бажаємо, щоб не тільки Швеція, але й інші краї тих неприятелів воювали і тим замішанне у них чинили. Во ж і Ляхи, шукаючи різних способів щоб Україну звоювати, домагаються помочи цісаря християнського, Німців, Венгрів, Волохів, Турків і Татар—так і нам не годиться відганяти від себе тих що до нас з давню з своєю приязню прихляютьсѣ, а навпаки—треба таких шукати! Бажаємо, щоб сього року ті неприятелі Ляхи всі пропали—щоб більше крови християнської не проливали і церков божих не руйнували. Тому ще раз просимо в. ц. в. про того Данила Калугера: зволь його відпустити, а ми все що він нам скаже, до відома в. ц. в. подамо».

Сей лист, датований 2 квітня с. с. в Чигрині, разом з листами Виговського до Бутурліна і Милославського, повіз чигринський сотник Василь Клим'ятенко з товаришами ²⁾. Крім листів візира і Сіяун-баші він передав цареві листи Карач-бея з листом Лянцкоронського і саме привезений лист від Тишкевича, що ставив мости до переговорів, одночасно з тим як зводив останки польського війська в догранчча.

Приводом послужив приїзд посла від Ракоція, Стефана Луца, що їхав через Польщу до Хмельницького, ніби для того щоб нахилити його до замирення з королем. Такий характер посередництва до польсько-українського замирення Ракоцій надавав своїм зносинам з козаками ще в попередніх листах до короля, цитованих вище ³⁾. Тишкевич взявся помочти Луцеві дістатися до козаків і скористав з сеї нагоди, щоб попробувати у них щастя й собі. Повідомляючи гетьмана про се посольство, він наговорив від себе різних небезітересних річей, так що я вважаю потрібним навести з його листа ⁴⁾ децю, насамперед сам початок:

«Милостивий пане Хмельницький, гетьмане запорозький, мій милостивий пане і приятелю давній. Був я завсіди і до нинішнього часу приятелем в. милости, і ніколи не думав, аби наша приязнь мала коли небудь розірватися таким чином, що в. м. забувши бога і вітчизну, так розлютивсь і став таким байдужим на природні свої звязки з Річчюпосполитою, в котрій еси родивсь і виховавсь! Покинув еси матір свою правдиву, відступив еси від православної віри—царгородського патріярха. Вірікли-сьтеся нас, братії своїї; пристали до мачухи—чужого народу ⁵⁾, прий-

¹⁾ «о приязни договори чиним».

²⁾ Лист Хмельницького до царя і Виговського до Милославського в актах посольства, Сибир. ст. 1636 л. 406 і 447, лист до Бутурліна Акты Ю. З. Р. XIV с. 559.

³⁾ Лист до короля 16 грудня, Жерела XII с. 336, див. вище с. 1062.

⁴⁾ Він заховався в московським перекладі, в актах посольства Клим'ятенка.

⁵⁾ «общего народу»—очевидно обсего народу оригіналу.

няли віру неправдливу, видуманого патріярха, що не має иншого походження (свої церковної влади) тільки від царя. З ким ви побраталися тепер? з премерзким кривоприсяжником, що нікому ніколи не дотримував віри. Що ж далі? Тільки пінести і кари Божої приходиться сподіватися! Час спам'ятатися і дати місце розумові і обговорити кінець сих справ. Перше наповнив еси Ляхами бісурменські панства, тепер наповнив еси православними християнами, що їх (Татари) без кінця халають у неволю¹⁾ Влизько трьох²⁾ тисяч! Поглянь на Подністрянські краї, між Богом і Дністром—де поділися люди християнські, котрих треба було тьмами тисяч числити? Тепер і міста всі вивалені, фортеці шкереберть вивернені, попалені і поруйновані, ледви сотне місто ціле лишилося. Людей не питай—пішли в неволю і йдуть без ліку. Коли лишилася (у тебе) іскра (любви) до бога і до людей милосердя—зволь спам'ятатися, в. м., і вчини кінець тій згубі і упадковій держави. Се ще можливо, коли захочеш помогти, і тоді справді визволиш віру свою і заховаш іще ту частину людей (яка лишилась)!

«Саме послав до в. м. князь семигородський посла—він у мене,—ніякий Стефан Люцей, Венгрии, дворянин Ракоція, що був уже у в. м.—чекає безпечного проляду до в. м. з огляду на Москву. Будь ласка (пришли) трохи своїх людей, щоб приїхали під Браслав, безпечні що до своєї цілості, й відпровадили до в. м. з огляду, що він їде в посольстві до в. м. Коли хочеш завязати переговори, не погордуй в. м.³⁾—я допоможу всім що моя доброта піддасть—тільки аби в. м. схотів користати з моєї ради і того посольства. Бо ж і нам жаль християнства поневоленого. Москва в милости віри не додержить, бо у нього тільки кривоприсяжство і ламане спокою—се він і з в. м. учинить. Краще до матери хилитися: та шире обійме і в непамять положить невдячність. Отже і в друге прошу і на ласку Богу закликаю: не давай тих країв в дальші утиски, а християн у таку неволю! оберни свою мужність з нами разом і з Ордою на тих віроломців—Москву! Прихилися на згоду! Хто був козаком, нехай прийме вільність; хто хлоп—нехай працює; а хто богові служив в православній християнській вірі, нехай патріярха царгородського не відступає. Піши до мене в. м. в листах, як я до в. м.—по приятельськи і по давньому звичаю, а я з любовію прийму. Нехай не гніває тебе той лист мій—бо закон віри християнської так велить».

В закінченню прохання забезпечити угорського посла від Москви, і показати ласку вхопленому козаками Шісочинському—«бо ті люди доброго роду і війську Запорожському прихильні».

Гетьман очевидно постарався в можливо миролюбних тонах відповісти на всі сі нетактовності споляченого землячка Йому, очевидно, кортіло як скорше мати у себе семигородського посла; безсумнівно—охорона негайно була вислана, і Стефан Луц виправлений до гетьмана: маємо лист Ракоція до Тишкевича у відповідь на його писання з 7 і 20 квітня, в них Тишкевич сповіщав князя, що Луц виїхав до Хмельницького, і Ракоцій дякував і висловляв надію, що се посольство послужить на користь Річпосполитій⁴⁾. В момент, коли Виговський вислав цареві лист Тишкевича,

¹⁾ Се вже дійсно «з хорої голови на здорову!» ²⁾ Очевидно—трьохсот.

³⁾ «Понеже їдет в посольство до в. м. хочачи вложитись в разговор, не погордися в. м.»—не зовсім ясно, але контекст дає таке розуміння як я тут подав.

⁴⁾ Жерела XII ч. 433, з оригіналу що був тоді в московських архіві загран. справ.

Луц мусів бути вже у козацькій квартирі, але ні гетьман ні писар не вважали потрібним донести цареві зміст сих переговорів, де очевидно не було місця балачкам про замирення з Польщею, а навпаки—вияснялися можливості спільної акції против неї.

Безнадійність своїх пропозицій Тишкевич мусів відчуті в новій мірі. Маємо його листа до Ракоція з 11 травня; на балачки Ракоція про його пляни посередництва він відповідає меланхолійними побажаннями успіху і сумними міркуваннями, що козаки на ніяке замирення не підуть, «поки не здійснять своїх злих намірів, і тоді або згинуть, або понесуть відповідну кару за свої злочини». Сповідіає при тім про під'їзд козацький під польський табор, що мовляв їм не новіся ¹⁾.

Реальні відносини на польсько-українським фронті в другій половині квітня мають нам свідчення козацького бранця Костя—«козака старинного, що перед тим мешкав на Березках, а тепер зістає з Зеленецьким, яко наказним гетьманом Хмельницького». При кінці квітня він мав нещастя попасти в польські руки, допитувано його дня 3 травня, він розповідав:

«Зеленецький сам з 500 кіньми в Рашкові—був там на свята ²⁾. Пішого війська при собі не має—все зістається в Шаргороді, над ним старшим Іван Писар, полковник.

«Після того як (польське) військо вступилося з Браслава, Зеленецький пришовши пробув в Браславі 4 дні. Сам тільки стояв у дворі, і нікого (більше) не велів пускати до міста, аби не рабували міста. Вислав 2.000 тис. пішого війська і 150 (?) кінноти, аби позасікали в лісах табори лядські ³⁾, і за ними мав сам іти з усею силою; але що не догнали лядського табору, повернув назад, а потім рушився з Браслава і мав свята відбуті в Рашкові. Богун відправляв свята в Немирові з лійськом своїм.

«Нає 300 козаків (нижче каже, що 3000, і се правдоподібніш) післяв був під військо лядське: вийшли ми по святах наших з Шаргорода, мали вдарити на ті хоругви, що під Константиновом стали, але вони помітили, і було трудно! Сотник Розгін ⁴⁾ пішов під Зиньков з кількома сотнями пішого війська.

«Хмельницький мав вибратися під Браслав з усею силою, але що Ляхи вступилися, то лишився в Чигрині; війську своему велів збиратися під Корсунь. Має бути з ним Москва. Єсть Москва в Вільї Церкві і в Києві, але не знає скільки. Донських козаків пішло 20 тисяч ⁵⁾, але не знає куди обернулись.

«По селах, по містах і по лісах єсть сила хлопів, мають і худобу. Ті хлопів, що сходилися до замочків на місця спалених міст ⁶⁾, всі хотіли поклонитися ц. воеводі чернигівському ⁷⁾, але Зеленецький не пустив. Хлопів сподіваються замирення, тому орють і засівають в полях».

Далі додано, мабуть при поновлених тортурах, на потіху папам допитувачам: «Москви Хмельницький не сподівається; стратив на неї надію, бо й та Москва, що єсть на Україні, хоче йти до дому.

«В Умані велика пошість, полковник уманський помер з тої хвороби, і бідних людей багато вмирає. Москва аж вийшла в поле—стоїть під містом.

¹⁾ Monumenta Hungariæ XXIII. с. 177.

²⁾ Великдень руський був того року 25 квітня н. ст.

³⁾ aby tabory lackie w lasach gdzie pozastekali.

⁴⁾ Rozhun. ⁵⁾ На море, очевидно; в оригіналі помилено: на Дон.

⁶⁾ со на спалonych miastach po zamczkach stawali. ⁷⁾ Тишкевичу.

«Зеленецький посилав в степ, привели Татарина і той йому сказав, що всі Татари прийдуть по траві, від того хлони і козаки збентежилися: не знають що далі робити»¹⁾).

З Чигринського двору секретар волоського господаря подавав Ляпцковському такі відомости принесені до Яс 23 н. с. травня післанцем господаря, що той посилав в семигородським послом «для інформацій», і він вертався відти разом з Шагинчауном, послом сілістрійського баші:

8 травня Хмельницький напевно рушився²⁾ з Чигрина до Корсуня, і відти зараз має йти до Білої Церкви з арматюю і всяким воєнним припасом. Військо має при собі, і звідусіль сільська чернь збігається до нього. Зеленецький тому четвертий день, взявши 4 гармати, рушив з козаками з Рашкова на Шаргород, щоб зійтися з Хмельницьким³⁾).

Козак Яцько, що поповши в неволю від Сучавою, одержав від господаря волю і якийсь час жив у нього на дворі, а тепер служить у Хмельницького за покойового і знає його секреті, з тим молдавським післанцем був у добрих відносинах і розповів йому про замисли Хмельницького таке. Насамперед він хоче несподівано вдарити на королівське військо, де б воно не було; потім просто на Львів наміряється. Але й таке говорив, що «коли б Поляки хотіли зо мною згоди, то і я б на те пристав, а всі сили обернув би на Турчина».

Напроти Черкас він велів поставити міст на Дніпрі для скоршої переправи. і тепер відти йому прийшло три полки Москви від царя.

Але з тих Москалів, що було в Умані 12 тисяч, зісталося тільки 6 тисяч: всі взидали (!), і тепер здихають—бо пошість кинулась і між козаків.

Каже той післанець, що й сам цар рушив і має зійтися з Хмельницьким. Донські козаки неодмінно мають тепер наступати на Крим, цар післав де них частину москалів у поміч, аби йшли з Донцями на море, і Хмельницький зіставив за Дніпром два полки задніпрянські, аби з наближенням тих (московських військ) спільними силами з Донцями воювали Крим⁴⁾).

Як бачимо, дещо з тих секретів говорилось умисно на адресу польських союзників, і секретар господаря, свідомо чи несвідомо, справляв сі секреті туди, куди вони призначилися.

Але маємо лист і самого господаря з того ж дня, де він повідомляє про чигринські новини Ракоція, і тут знаходимо деякі інші небезітересні відомости з кругу балканської політики гетьмана—а саме зносин з ним волоських повстанців, що счинили були бунт в Валахії.—Очевидно продовжують вони торішні пропозиції сербських капіталів і стоять у звязку у повстанням валаських семенів—наемного війська против свого господаря.

«В розмові наш чоловік спитав (того Яська), з чим прийшли до гетьмана післанці тої волоської наволочя; і він відповів, що валаські семені прислали листа, що на

¹⁾ Теки Нарушевича 148 с. 175—6, з невіжського архиву.

²⁾ Себто мав рушитися—з листу його побачимо, що він пішов з Чигрина 27 н. с. травня.

³⁾ Се звістка самого секретаря, і належить значить до 19 н. с. травня.

⁴⁾ Теки Нарушевича 148 с. 225—7: kopia listu Stanisława Kienarskiego do woewody ziem Ruskich, з невіж. архиву. Як побачимо зараз, сі відомости відповідають змістові царського листу, привезеного Томиленком.

перший поклик гетьмана вони негайно поставлять йому 12 тис. війська, заберуть усю артилерію воеводи Константина і приведуть в поміч гетьманові багато Рацив (Сербів) і Болгарів. Але на сього листа гетьман відповів, що се наробило б їм багато страт, коли б вони пустилися в таку далеку дорогу, через різні краї, коли гетьман сам рушає на Поляків. Коли йому вдасться їх погромити, він насамперед займе Львів і туди їм можна буде прийти без клопоту».

В сій справі говорив з Стефановим послом Виговський; він спитав, чи Стефан воевода з приязни до гетьмана не перепустив би до нього через свою країну тих волоських семенів. Але Стефанів відповів, що се справа неможлива, бо перехід такого великого війська наробив би йому великої шкоди¹⁾.

Очевидно воевода Константин, занепокоєний сими зносинами, поспішив з запевненнями, що повстання семенів ліквідовано, і всі їх пропозиції не мають в собі нічого реального, а натомість він готов служити гетьманові своїми силами; ми далі побачимо сі зносини.

В середині травня с. с.²⁾ гетьман отримав купу листів від царя, в відповідь на все писане і переказуване з Томиленком і Климьтенком. 24 і 27 квітня с. с. з Смоленська цар відправив одно за другим посольства Томиленка і Климьтенка і передав з ними листи. Похваляв за службу і за вісти, потверджував уже написане раніш, що в поміч гетьманові відряджено Бутурлина³⁾. На Крим посилається з Калмиками кн. Одоєвский: гетьман повинен післати йому від себе 5 тис. козаків, разом з воеводою, якого вишле від себе Бутурлин, і всі вони разом з Калмиками і Донськими козаками, котрим цар також дав уже свій наказ, мають разом «промишляти», «чтобъ за божию помощию Крымъ розвоевать и города которые можно и сега и деревни и хлѣбъ пожечь без остатку»⁴⁾.

В листі писанім у відповідь на посольство Климьтенка цар висловляв надію, що коли неприятелі довідаються, яке велике військо цар повів на Білорусь, і одночасно в таких великих розмірах зачинає операції против Криму, то се розібє коаліцію, і оден одному помагати не стане. Турецького посла гетьман нехай відправить і з ним напише візирові і Сіауш-баші, що він «за царським указом» хоче підтримувати з Портою приязні відносини, але треба щоб Кримці перестали помагати Полякам. Про се же і цар уже кілька разів писав ханові, щоб він тримався присяги і не помагав Полякам против козаків; нехай тепер і Сіауш-баша та візир напишуть ханові те саме— треба всяко протягти час, щоб кн. Одоєвский встиг заатакувати Крим перше, ніж Орда виїде в поміч Полякам.

Що до гетьманового прохання за шведського посла Данила Калугера, щоб його пропустили через Московську землю, цар поясняв, що Данило приїздив до царя а не до гетьмана, з дорученнями від Радзейовского, разом з його маршалком: Рад-

1) Transsylvania I. с. 397.

2) Коло 20 н. с., як можна міркувати.

3) З Смоленська, 24 квітня, брульон в актах пос. Томиленка, ст. 1636 л. 389—3.

4) Другий брульон з того самого дня, на жаль дефектний: середнього листка бракує, дата та сама, поміта: «Бѣлая грамота писана на александрѣйском листу, запечатана государственною большою печатью подъ костьодѣєю», там же л. 401 і 403—4.

зейовский просив через них царя, щоб він дозволив йому приїхати, і цар ~~шлях~~ з ними дозвіл на приїзд, і затримки їм не було ніякої, а як що старець Данило приїде (вдруге) в Радзейовским, цар велить його пропустити до гетьмана ¹⁾.

Очевидно се було не так, а як саме, того не можемо знати. Радзівевский складав се фіяско на свого служебника Манаріні, що їздив до Москви разом з Данилом (очевидно се той його маршалок, згаданий в листі царя). В пізнішій листі до Карла-Густава (в вересні т. р.) Радзейовский писав, що переконалися в зрадливості сього Манаріні: він зробив усе, щоб перетяти дороги Данилові до гетьмана, хоч се було головне завдання сеї місії—зв'язатися з гетьманом, а цареві понаписувано тільки загальні компліменти. Вільше того, Манаріні знайшов способи написати гетьманові, остерегаючи його щоб він нічого не доручав Данилові, і не користувався його посередництвом, з огляду на повну його нездатність ²⁾.

Та Данило не був таким нездарою, як його Манаріні представив і коли його не перепущено до гетьмана через московські землі, він все таки знайшов собі дорогу, і приблизно одночасно з згаданою царською грамотою з'явився у гетьмана. З чим? я думаю, що в грамотах Карла-Густава, спорядженими ще в січні, в відповідь на листи гетьмана і Виговського, післані літом минулого року, і адресовані ще його попередниці королеві Христині. Карло-Густав повідомляє, що він зайняв її місце, висловляв вдоволення, що козаки змогли нарешті зав'язати зносини з Швецією, обіцяв свою приязнь і т. д. ³⁾. Головне, розуміється, було переказане на словах, але питання, чи ті січневі інструкції були відновлені відповідно останнім подіям? В тім часі як Данило добився до гетьманської квартири, ситуація була вже цілком воєнна, хоч у польських кругах не здавали собі справи з критичного положення. 19 квітня представник Карла-Густава доручив польському сенатові меморіал, що цілком ясно заповідає війну і в початках травня Карло-Густав повідомив «великого-курфюрста» Фридриха Вільгельма пруського про свою постанову воювати Польщу, довести до її розділу і поділитися з ним її землями ⁴⁾. Але на жаль невідомо, наскільки ці свої наміри він відкривав Хмельницькому і Виговському через Данила. Тільки ж вони, знаючи завзяте Радзейовського і високо оцінюючи його вплив на шведському дворі, однаково великі покладали надії на шведську інтервенцію, згідно з психологічним фактом: завжди тому вірши, чому хочеш,—і безсумнівно були дуже схвильовані сим посольством. Ухвалено було зараз післати в посольстві до короля разом з Данилом Кіндрата Вурлія—що вже раз туди їхав і не доїхав, та просити пропуску у царя: можливо що царська обіцянка в останньому листі—коли Данило знову приїде, то буде перепущений до гетьмана, подала гетьманові й його писареві надію, що Данила перепустять і в ід гетьмана.

18 (28) травня гетьман виладив такого листа цареві:

«Вудучи вірним і жичливим підданим в. ц. вел., ми взявши бога на поміч рушили 28 травня з Чигрина на неприятелів иновіртців Ляхів і збиратимемо військо наше під Білою Церквою і там війшовшися з боярином твоім В. В. Вутурдиним про-

¹⁾ Брульфон з датою: 27 квітня, Смоленськ, в актах посольства Климьтенка, Сибир. пр. ст. 1636 л. 432—443.

²⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 25.

³⁾ Листи видані в тійже збірці Молчановського, Архив Ю. З. Р. ч. III т. 6 с. 73—4.

⁴⁾ Про ситуацію: Кубаля, *Wojna Szwewska* с. 63 д. д.

тив неприятелів промишлятимемо: де їх обоз буде, просто туди підемо. Також те тобі відомо чинимо, що від 4 літ вели ми зносини (ссылалися) з Христиною королевою шведською, для того щоб Шведи нашим неприятелям Ляхам в нічім не вірили і на нас їм помочи не давали, і тепер от прийшов до нас від короля шведського від Радзейовского Данило чернець. Пишуть з ним до нас, що жадним чином не даватимуть помочи Ляхам, неприятелям твоім і нашим, але обіцяють їх всяко воювати. Тому і ми для всякої приязни послаємо з тим шведським післанцем черцем Данилом наших післанців: сотника медведівського Кіндрата Бурлія з товаришами ¹⁾, щоб вони (Шведи) неприятелям твоім Ляхам в нічім не вірили, помочи їм не послали. Але з своєї сторони їх воювали. Коли б твоє ц. вел. мав за се прогнватися, що ми тих післанців своїх послаємо, ми то на милостиву ласку твого ц. в. покладемо; однак думемо, що й тобі то за річ пристойну здасться. Во ми будучи жичливими підданими твого ц. вел. так міркуємо, щоб більше було приятелів, як неприятелів, і як наші післанці там будуть, то Шведи ніякої помочи Ляхам не дадуть і в нічім їм вірити не будуть, а будуть їх воювати. Во маємо таку відомість, що вже Ляхи годяться відріктися титулу «шведського і інших», аби тільки Шведи дали їм поміч ²⁾.

Подібного змісту листи були вислані також до Милославского і до Ларіона Лопухина, з проханням поклопотатися перед царем, щоб козацьке посольство пропустив до Швеції ³⁾. Але все се нічого не помогло: московський уряд не хотів щоб дипломатія козацька ширилася, і Бурлія знов таки не пропущено. Цар в своїй грамоті переданій з Бурлієм (з датою 23 с.с. червня) вимовлявся тим, що король шведський прислав до нього ще в січні свого сенатора, пропонуючи прислати великих повномочних послів для потвердження договору, і тепер прийшла відомість, що шведські послы вже їдуть. Приймавши їх цареві треба буде післати до короля своїх великих послів, а до того часу гетьманові непристойно посилати своїх післанців. Тому цар нагородивши Бурлія з товаришами, відсилає їх до гетьмана назад, а про те коли можна буде гетьманові післати своїх післанців—після того як цар виправить своїх послів до шведського короля,—буде особне писання від царя до гетьмана ⁴⁾.

Вільш того—не пропущено і Данила, завернено разом з Бурлієм назад до гетьмана—уже без усяких мотивів, бо се ж був післанець не гетьманів, а шведський. Ніяковість усього сього інциденту супроти гетьмана уряд очевидно вповні відчував, і тому копію сього листа до гетьмана було післано окремо до Вутурдіна з інструкцією «отговаривать» гетьмана і Виговського, «всякими мѣрами», аргументуючи мотивами виложеними в листі до гетьмана, «и иными отговори—что пристойно смотря по тамошнему делу», «чтоб они того себѣ в оскорбленье не ставили, что мы по-

¹⁾ З записок про корми, жалувание, підводи, довідуємося про склад посольства: товаришом Бурлія їхав писар Константин Неліпа і вісім козаків, між иншим син Бурлія Василь, з Данилом його писар Костянтин Попов і товмач Леонтій Христофорів (оба мабуть Греки). Бурлій пишеться в московських актах: Бурлий, часом Вырлий, правдоподібною формою вважаю: Бурлій.

²⁾ Сибир. пр. ст. 1636 л. 482—7, дата: в Чигрині мая 18.

³⁾ Тамже л. 519 і 525, дати ті ж.

⁴⁾ Тамже л. 488—498, а на л. 521 і 525 листи Милославского і Лопухина до Хмельницького, з повідомленнями про відмову царя, котрої причини, мовляв, він сам гетьманові пояснив.

сцанцов в Св'яю отпустить не указали». «А говорити їм наче від себе, щоб вони не помітили, що се говориться з нашого наказу», а що гетьман і Виговський будуть з приводу сього говорити, все те донести цареві ¹⁾».

Що там говорилося з сього приводу, лишається незвісним. Гетьман не відступив від свого: виправив Данила з звісним своїм агентом Іваном Тафларієм через Молдавію, Валахію й Туреччину—казали що поїхали від нього з Браслава 5 серпня н. е., разом з посольством до господарів, але і в Ясах і в Торговищі їх місія викликала підозріння, як побачимо далі, і кінець кінцем вони вернули назад ²⁾. Гетьман і його штаб мусіли сердечно клясти своїх московських протекторів, що їм перебили таку некучу справу, і ледви аби Бутурлин міг їх чим небудь розговорити!

Тим часом момент був дійсно дуже не відповідний для яких небудь «оскорблень» української старшини. Те що діялося на Білоруси давало московському урядові дуже серйозне *momento* не тільки для його білоруської політики, але також для відносин до Українців. В Смоленщині шляхта і міщани добровільно піддавалися Москві в осени, а потім зимою як цар звів свою армію і розіслав на зимові вакації ³⁾, почали тікати за литовський кордон, і цар при кінці січня дав наказ своїм воеводам запобігти сій «шатости і зраді» самими рішучими і різкими способами: арештувати підозрілих і відсилати до Москви, сажати до в'язниць і бити поголовно, крім жінок і дітей. В Могилівщині шляхта, міщани і козаки—в особі свого «полковника» Поклонського при кінці 1654 р. проробили в малих розмірах подібну ж угоду з московським урядом, як Українці весною: подали свої петиції цареві і дістали на них царські резолюції, привилеї і надання, все як слід. І от сей самий Поклонський, що своїми впливами привів під московську руку Могилів і цілий ряд інших міст—як він принаймні хвалився,—перейшов назад на польську сторону, коли Радивил повів наступ на заняті Москвою землі. В середині лютого Радивил приступив під Могилів, і Поклонський з своїми козаками приступив до нього,—разом з ним узяв в облогу могилівських міщан, що зісталися вірними цареві. Кінець кінцем міщани, спаливши велике місто і перейшовши до замку, в нім відсиділися, і в травні Радивил зняв облогу, коли новий похід царя на Білоруські землі, розпочатий весною знову переніс оперативну ініціативу на московську сторону. Але моральне значіння інциденту зісталося надзвичайне: моральна повага Москви була зломана, особливо коли виявилася причетність до акції Поклонського також і митрополитичого духовенства, в особі михайлівського ігумена і случького архимандрита Теодосія Василевича, що виступав в ролі митрополитанського уповноваженого, а тепер разом з Радивилом і Поклонським намовляв православну Білорусь вертатися з-під московської влади назад під свого природженого володаря польського короля. Московському урядові переслано цілу хмару «прелестних листів» Радивиїла, Поклонського і Василевича, адресованих до могилівських міщан і духовенства, і до володаренківської старшини. Вони мусіли давати багато до думання московським політикам—бо ж було ясно,

¹⁾ Брульон з тою ж датою: «в Шклове, июня въ 23 день», в Сибир. прик. ст. 1636 л. 499—509.

²⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 89: poi di nouo rimandati d-o p. abate col colonel jani Taflari per Valiachia, Moldavia, et Turkia. Мабуть перекладчик тут поплутав і з «полковника і Яні Тафларі» зробив «полковника Яна Тафларі».

³⁾ Вище с. 959.

що агітація не обмежується тільки Могилевом і Золотаренківським штабом, а силкується вплинути на все що впало було в орбіту московських впливів.

Поклонський скаржився і на Москву і на козаків. В однім листі своїм—на жаль поцсованим, він згадує свої жалі на Золотаренка, і на Хмельницького, котрого Золотаренко против нього настроїв. Оден слуга Золотаренка, мовляв, передав Поклонському листа від гетьмана до Золотаренка, де було, мовляв, таке: «Тому що той Поклончик не відзивається (не признає себе) запорізьким козаком і до твого полку не хоче прилучитись, треба о нім промишляти: або до мене його одішли, або там як небудь зглядь—бо що він має, від нас має.»¹⁾ Тут коротко формулюється причина розходжень, вже вище мною підчеркнена. Хмельницький і весь козацький штаб хотіли мати в Поклонським свого агента на Білоруси, щоб він тут «одзивався» запорізьким козаком і приводив білоруські стани під козацький реймент—розширяв козацький режім на Білоруси. Поскільки ж він не схотів цього робити, а завязав безпосередні звязки з московським урядом і приводив білоруські міста в безпосередню залежність від царя: хотів творити не нову провінцію Запорозького війська, а свою Білоруську козаччину, незалежну від Запорозької і паралельну з нею, гетьман і Золотаренко заходилися його нищити.

На жаль, в писаннях Поклонського того часу ся сторона лишилася не розвиненою: обставини склалися вже так, що Поклонському приходилося шукати порозуміння з Запорозьким військом, дбати про єдиний фронт з козаками против Москви, а не поглиблюти своїх розходжень з Козаччиною. Але все таки листи інтересні. Ставовили акт обжаловання против Москви і без сумніву знаходили певний відгомін і у місцевої людности і в козацьких кругах; дещо вони поясняють і в українсько-московських відносинах. Тому вважаю потрібним навести з них дещо —в перекладі, бо й листи до нас заховалися в московських перекладах:

В листі до Золотаренка, 24 с. с. березня Поклонський пише:

«Милостивий пане гетьмане сіверський, мій милостивий пане і приятелю! Знаю, що схочеш мене перед Москвою зрадником називати, але (не хочу) щоб я був у такій опінії у в. м. Відомо чиню в. м., що я й пред тим мав досить хліба²⁾ живучи на Україні, і знав мене п. гетьман запорозький. Але розумів я так, що та війна мала бути на визволення утисненої Руси, щоб дістати (від царя) потіху яко від государи християнського. Аж замість то одержати—таке ж грабованне домів божих, як і від Татар бувало; християн наших, що в щоденнім гоненні від уніятів пробували, тепер у вічну неволю забрали, а інших і замучено. Чи так годиться розсудному і християнському лицареві чинити, на осуд в. м. полишаю. Мині хоч і добре було у царя й. м., але бачучи таку неволю, трудно було! Не тільки світських, але й духовних наших в неволю забрали. В кращій вільности ми жили перше під Ляхами, ніж тепер живуть наші (під Москвою). Що мое око бачило—які неспотрібства над шановними жінками і дівчатами чинили—то вже сам Господь віддачить. І хто тому винен—там розсудимося. Ся причина, а не що инше—від царя відлучила. А з вашою милостю я по давньому в братській приязни й любови лишаюся»³⁾.

З його ж листу до протопопа ніженського Филімоновича, що вважався оракулом Золотаренка:

¹⁾ Акты Ю. З. Р. IV с. 512.   ²⁾ с наждъ хлѣба.

³⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 541—2.

«Милостивий о. протопопе ніжинський, милостивий господине і приятелю! Розумію я, що дивно то було в. м., що я вернувся до давнішого свого пана і так скоро до своєї батьківщини повернув. Але тому не инша причина, тільки та що не сповнено обіцянки царської нам усім що добровільно йому піддалися. Золоті слова в листах шляхті і міщанам давано, але потім їх на виворіт обернено ¹⁾, самій шляхті і міщанам залізі вільности на ноги наложено, а жінок і дочок, мучительськи і тиранськи обійшовшись, в вічну неволю віддано—так що й від поган того не буває. Відомо в. м., які права Смоленську надавали—а тепер всіх поголовно в неволю погналі. Так само і з іншими містами поступили, і нам, моголівським те саме обіцяли. А що найбільше—як шанують вони духовних наших! Надивились ми, що вони робили з кутейськими отцями: престоли в церкві обдирали і всю покірасу церковну до столиці відсилали, а самих черців у неволю загналі, де о. Йоиль з жалю помре! А що з й. м. о. митрополитом і іншими духовними виробляють? Жаль! Таки справді замість кращого в гіршу неволю поцали! Воліємо вже тепер краще в шаланах співати (богослуженне правити), ніж у золотих церквах у такій неволі у них пробувати!» ²⁾.

Козакам свого полку, наставляючи їх іти його слідами і піддатися Радивиліві, він м. ин. писав:

«З Москвою нам не на віки жити! Знаємо їх мерзькі вчинки—ледво гідні вони нам служити, а не щоб ми їм підданство віддавали! Добре нарobili вже на Україні, так що більша частина полковників від них відступила. А нам тим більше треба від них відступити!» ³⁾.

Разом з листами Поклонського Золотаренко і протопоп одержав також листи від Радивиля. Золотаренкові він писав:

«Милостивий пане гетьмане сіверський! Знаеш в. м., як я з предків своїх був засіди приятелем війську Запорізькому. І з п. гетьманом запорозьким—хоч і війна велася, був я приятелем жиячливим—невен я, що і в. м. се знаеш добре. Тому і з в. м. бажаю запізнатись і принаймні листом відізватися до в. м., доброю приязню. Від п. Жижемського і п. Поклонського знаю, що в. м. добрий козак (sic) і добрий чоловік—якже в. милости з вітчійною маткою своєю воювати, а триматися з народом московським, що не звик нікому додержати присяги ні слова? Що може бути явнішого над се, що нібито хотівши боронити віру старожитну руську і вільности її, він стільки душ в неволю забрав, і сю землю—не Ляхами, а Русю заселену, до решти знищив? Який же він вам оборонець і як він вас обороняє? Самі бачите, яку поміч має від нього п. гетьман запорозький, і яку поміч маєш ти сам, в. м.—не він вас обороняє, а йому треба, щоб ви його обороняли! Розсуди ж сам, в. м., що се за робота—бо маєш розум добрий і воєний.»

«При тім знай в. м., що хан кримський і князь семигородський Ракоцій дуже пильно заходжуються коло того, щоб помирити Україну з королем й. м. й Річею посполитою—мають в тій справі своїх послів у п. гетьмана і у короля й. м. І я також недавно післав свого посла до п. гетьмана, яко до свата свого: взяв то на душу свою (душею своєю поручився), що тут нема ніякої зради, але як тепер помиримось, то вже буде згода вічна і нерозривна, при всяких вільностях як всій вірі православної і народові тому, так і всьому війську Запорозькому. Імаю надію,

¹⁾ Місце не ясне, значіння приблизно таке.

²⁾ Тамже с. 549—52. ³⁾ Тамже с. 543.

що все то скоро здійниться—бо вже і п. гетьман приязно московською починає нудитися, і казни царської нині йому присланої брати не схотів. В. мил. про все се краще знаєш, нехай же і між нами тут се добре діло почепеться. Я перед богом можу присягнути, що король й. м. покаже в. м. таку ласку, якої цар ніколи не покаже—бо вільність народу нашого відома вашій милости, і я знаю, що й в. м. сам відчуваєш її насолоду, як чоловік доброго звичаю: маєностей, чести і грошей матимеш, скільки собі забажаєш¹⁾.

А се в листі до протопопа: «Милостивий отче протопопе! Знаю я добре, що й. м. о. митрополит київський, як чоловік великий і богобоязнений, на те і в. милость, як людину вірної доброти і богобоязнености, послав до боку п. гетьмана сіверського, аби віря його стеріг і пильнував, щоб справи були гідні обовязку християнського,—тому умисно відзиваюсь кількома словами і до в. м., згідно з листом своїм до п. гетьмана». Коротко переказується зміст листа до Золотаревка, і далі розвиваються виложені там гадки: «Вони (Москалі) вас боронити вже не можуть, а потрібують скорше вашої оборони—котрої зовсім негідні і не варі. Знаю я заслуги війська Запорізького. (Москалі), як і досі, не додержать йому слова, положать на нього ярмо тяжке—тяжше від поганської неволі, се пан гетьман запорозький і військо Запорозьке починають міркувати і прихильються до доброго, за великими посередниками: ханом татарським і князем семигородським Ракоцієм²⁾».

А Теодосій Василевич таке виписував з Радивилового табору до міщан і духовенства моголівського: «Панове бурмистри, райці і лавники! Ледви з душею втік я з України, вже чисто знищеної Ордою й військом Корони, і не міг знайти собі безпечнішого притулку, як тут у Литовським краю, і не тільки я, а і все духовенство раде було б сюди перейти, тільки що звідусіль облягли татарські загопи і збороняють вільний і безпечний переїзд. Сам його мил. о. митрополит рішив був їхати до Могилева, не знавши такої нещасливої і всьому народові нашому велико шкідливої відміни, що він (Могилів) свому правдивому панові не покоряється, але по-неприятельськи ставиться і борониться, і певно—довідавшись про се, й. м. о. митрополит уже не сюди, а де инде повернеться. Дай боже тільки, аби міг безпечно перепровадитися з-за Дніпра, де він тепер пробував. Київ досі вже певно повоювано: при мині Орда з польськими військами в восьми милях була; Вілу Церкву, Корсунь, Враслав, Умань і інші укріплені міста знищено, порубано, і Орда з собою забрала. Сам Хмельницький з кілька десятма кіньми цілком як в воду канув: не знати куди обернувся. Москву, що прийшла була з Шереметевим і Бутурлиним—12 тис., так побито, що мале що втікло, і невна там остання погибель. Самої Орди 80 тис.: 3 салтани, 2 беї, 5 мурз, коронного війська 50 тисяч. І се певно, що повоювавши Україну готуються на Москву: на Путивль і до столиці. Москва в великім замішанню: вже з Путивля тікають. Ми ж убогі, з о. митрополитом і всіми духовними ані видумати собі нічого иншого не можемо, як тільки щоб тут у Литві притулитися, покладаючи єдину надію нісяя бога на прихильности ки. й. м. (Радивиля) до гетьмана. Тільки се чинить нам перешкоду, і на правду—всій вірі і народові нашому незносні труднощі й клопоти—що в. м. не хочете покоритись і піддатись князеві й. м.»—Василевич намовляє їх до того, запевнивши їх, що Радивил поставиться до

1) Тамже с. 546—8.

2) Тамже с. 548—9.

них добре.—«Я іменем й. м. о. митрополита то пропоную і певним словом архисрейським запевнюю і хрестним цілуванням ручуюся, що ні одному з в. м. і голос з голови не спаде: бодай би я згинув назіки і нижче всіх був у пеклі, колиб котрийсь піддався згинуві!.. Ратунку ж ніякого не сподівайтесь. Козаки в руках, Україна в Орді, Московська земля і сама столиця в страху—сподіваються до себе того війська що тепер Україну повоювало, і скоро звоює мало не до решти. І я тому тим кінчаю: коли не піддастесь, самі загинете, і нарід наш і церкву божу навіки погубите—а за се і клятва пастирська, і плач людський, і вічний гнів і кара божа (на вас) наступить»¹⁾.

Могилівці не послухали сих наставлянь і заарештували ермонаха Бремію, висланого на переговори від Василевича. З сього приводу він писав до могилівського духовенства і міщан, докоряючи їм за таке «зкамелінне серця». «Я думав, що ви пошануєте пастирську власть о. митрополита, від котрого я сюди приїхав, щоб напам'янути вас його іменем, і не бажаючи вашої погибелі, зробив заходи й іменем о. митрополита вже з плачем ублагав був князя й. м., що він вас мав ціло лишити, коли б ви покорилися, в особливої своєї панської доброти до вірного народу. Але тим часом як я піклувався про вашу цілість, ви віддаючи злим за добре, не тільки спам'ятися не хочете, але зломивши дане під присягою слово вхопили на переговорах о. Арсенія,—ще й попа на таке зле діло гибрала, на вічний докір тому святому чинові й несаду всім нам. Уже ж то не тільки мені самому ганьба, але й й. м. о. митрополитові, бо ж я бувши його намісником думав, що ви його голоса панського послухаете. Коли ж ви його не маєте за пастиря, як напужені вівці, або не вважаєте за пастиря—то се вже перший знак божого гніва і близької до вас останньої загибелі: коли не спам'ятаетесь певно вона вас не обмині! Крапці заплати я від вас сподівався за мої заходи коло цілості вашої, ніж отака пагуба, котру ви вчинили, вхопивши святого ченця, через того Юду зрадника, що його солодкими словами витав. Коли хотіли у нас розвідатися, могли єсте то зробити по доброму, давши слово і в заруку якогось чоловіка. Коли ж то по звирячому (вчинили)—відомстити то вам Господь вічною погубою», і т. д.²⁾.

Коли ці листи дісталися до рук московського уряду, по тім як Радивил зняв облогу з Могилева, московські бояре дуже занепокоїлися сим інцидентом, що кидав небезпечне світло на митрополита і все українське духовенство³⁾. А вже Василевич називав себе не тільки архимандритом случьким та ігуменом михайлівським, а й «єпископом-намісником коронної митрополії», і як бачимо в дуже рішучих тонах говорив іменем митрополита, його іменем осуджував тих що відступили від короля, палили до повороту від королівської влади, пророкував загибель повстанцям, Москві і т. д. Одержавши ці листи 19 н. с. травня в ставці⁴⁾, цар вислав посланця до гетьмана з грамотою і з автентичними листами Василевича, з наказом розслідити, чи дійсно Василевич поступав так з волі митрополита, а одночасно велів Бутурліну поговорити на сю тему з гетьманом і з Виговським: про неможливість далі терпіти таку

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 381—3.

²⁾ Тамже с. 579—80.

³⁾ Соловйов одмітив як інтересу подробицю, що патріярх Никон одначе не згодився проклясти Василевича і Поклонського—X с. 1676—7.

⁴⁾ Дата в Актах XIV с. 577.

непевну і навіть просто таки зрадницьку поведінку митрополита. Коли його дали лишити в Києві, він певне далі вестиме зносини з королем і Поляками. Треба щоб гетьман його вислав до Москви. «И он бы гетман митрополиту в таком нашем великом измѣнном дѣле не терпѣл, а прислал сво к Москве, для того что в Клеве только быть ему вред, и от него без послылки х королю и к польскимъ людемъ не будет, и вред ему вѣршиť нѣ мочно»¹⁾.

Спрага стояла в звязку з місією Криницького до короля і Радивиля, п. о яку московський уряд мав стільки доносів. Але гетьман хоч сам перший свого часу авернув увагу царя на підозрілий виїзд Василовича з Києва, і вказував на недобролюбність митрополита²⁾, очевидно, зовсім не мав ніякої охоти тепер як і рік тому підносити свої руки на голову української церкви. Москва ж, хоч фактично держала Київ у своїх руках, і митрополича резиденція була обсаджена московською залогою, також не хотіла своїми руками залагоджувати таку дразливу справу. Очевидно справу сю поховано в конференціях, що велися в Києві в 20-х днях червня н. с. між гетьманом і Виговським з одної сторони, митрополитом і печерським архимандритом з другої, московськими воеводами з третьої. Мабуть для цього й уряджено сей з'їзд, з приводу нібито приїзду на Україну В. В. Бутурліна—хоч до Києва йому властиво не було чого заїздити.

Перед тим, виступаючи в похід, гетьман відбув в своїм таборі під Корсунем раду з старшиною. Щасливим випадком до нас заховалась відомості про неї в листі борзепського сотника Забіли, що їздив туди з доручення Золотаренка; лист настільки цікавий, що замість видобувати з нього поодинокі цінні згадки, я вважаю за краще подати його в цілості (в перекладі—бо маємо його в московськiм «списку»):

«Мині многомилостивий пане Іване Никифоровичу, пане гетьмане наказний війська й. ц. в. Сіверського, пане і добродію мій многоласкавий! З волі і наказу в. м. добродія мого многомилостивого, за щасливого побуту в. м., добродія мого, з чим я був від в. милости посланий, все те я добре справив, за ласкою божою. Листи від й. м. п. гетьмана і від писаря військового посилаю до в. м., добродія мого, через Івана сина свого і через хорунжого свого, і се в. м., добродій мій милостивий, з тих самих листів краще сам зволиш вирозуміти. А що було словесної розмови і наказу від й. м. п. гетьмана, се я в. м., добродію моему, через писанне відомо чиню: Кілька разів дуже то наказував й. м. п. гетьман, щоб в. м., добродій мій більше не стояв з військом своїм Сіверським під Старим Виховим, але взявши в поміч бога й царський наказ, ішов далі на неприятеля й. ц. вел., лишивши під Виховим якусь частину людей.

«Про Орду відомо чиню в. м., що половина Орди пішла Ляхам у поміч, а половина дома лишлася. Задержав мене пять день у себе й. м. п. гетьман, щоб дати мені листи—чекаючи своїх послів від цесаря турецького, і має надію на Бога, що Орда таки думає відновити з нами товариство. Від угорського короля, Ракоція прийшли наші послы, саме Іван Креховецький³⁾: каже, що ласкаво їх відправив і обіцяв кілька тисяч людей нам у поміч.

«Також і се в. м., яко добродієві своєму, відомо чиню, що польовники й сотники українські⁴⁾ просили у н, гетьмана звільнення від давання показанщини⁵⁾.

¹⁾ Сибир. прик. ст. 1636 л. 451 і 457.   ²⁾ Вище с. 1071.

³⁾ В друк. Козхецкій.   ⁴⁾ Се інтересно: думаю, що тут Україна протиставляється Сіверському війську.   ⁵⁾ о вольность от подати показанщины.

Тому й я наважився просити: була про се устна розмова з п. писарем і п. гетьманом, і він зараз звільнив весь полк наш Сіверський від того датку (подати), і руку на те дав—цидулку (писаную) для пам'яті до в. милости, аби в. м. того пильнував.

«Все се подаючи до відомо в. м., добродієві моему, сам я за ласкою твоею дома лишаюся—на тиждень часу, для спочинку коней і за для церкви божої¹⁾. Але то міні дуже наказував словесно й. м. п. гетьман—як на початку, так і на відпуску, аби в. м. не стояв на однім місці, але так каже: Нехай мені нажене литовських Ляхів, а я йому коронних.

«Про Вас. Вас. Вутурлина даю знати в. м., що з людьми стройними²⁾ і збройними пішов до п. гетьмана—то й мене її мил. пані-матка в. м. і пані малюнка вашої м., добродія мого, днів зо два затримали, чекаючи приїзду Василевича. Отже вас повідомляю, що з ласки добродійки нашої пані-матки в. м., і з милости вашої в. м. добре його учили, гостили і конем обдарували.

«Про все се в. м. добродієві моему учинивши відомо, богові в. м., добродія мого поручаю, а себе самого ласці і добродійству в. м., з повільністю услуг моїх пильно віддаю—в. милости, добродія мого, всього доброго зячливий і слуга покірний Петро Забіла сотник й. ц. в. борзенський³⁾.

Як бачимо, відбулася у гетьмана ширша рада—з полковниками і сотниками, і не обмежувалася справами стратегічними і біжучою політики, але займались і питаннями адміністрації й фінансів.

Листи вислані гетьманом і Виговським до Золотаренка до нас заховались: Золотаренко передав їх разом з наведеним звідомленням Забіли і коротким листом Вутурлина з подякою за показану йому гостиність, до царської канцелярії⁴⁾, явившись на царський наказ «побачити царські очі». Гетьман ніби то висловляв вдоволення з приводу останніх успіхів Золотаренка, в погоні за литовським військом Радзивіла, коли воно мусіло кинути облогу Могилева, але властиво заохочував до більш рішучого і сміливого наступу на неприятеля, замість займатись облогою таких другорядних фортець, «курників»—як він їх називав, як Старий Бихів—те саме що й через Забілу переказував.

«Мій ласкавий пане полковнику віжинський!⁵⁾. Вдячно то нам було почути, що за ласкою божою, а особливим промислом в. м. бог всемогучий тим неприятелям дав страх. Дай боже, аби їх бог ще краще побідив. Тільки добре було б—і про те треба особливо промишляти, коли прийде певна підмога від й. цар. вел.,—упевнившись в добрих силах, не гаючися коло курників, як минулого року, іти просто туди, де голова, або де осібно якісь неприятельські полки стоять. Во й торік багато доброго зробилося б, коли б не загалялися коло курників—а то доброго зробилося мало, тільки людей з військ московських і наших потратилося. Треба щоб в. м. радив так і тому боярину, що буде над тям військом від й. ц. вел., аби з в. м. просто на неприятеля йшло, і се літо вже дурно не проволіклось. Лиши в. м. коло Бихова піхоту, перебравши її. Коло брами вели зробити окопи. А сам в. м. там людей не трать: не гаючися, бога в поміч призвавши, промишляй в. м. над головою, а з хвостом тоді вже лекше—аби лише бог поміг. Тих же своєвільників,

¹⁾ Очевидно, пан сотник займався будовою церкви в своєю селенному місці.

²⁾ Добре убраними.

³⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 701—2. ⁴⁾ Тамже, с. 703.

⁵⁾ Тільки! ніякий там гетьман наказний чи сіверський.

що тут з нами чола ставити і вольностей боронити не хочуть, а для марности туди ухилиються—до полку вашої милости не приймай, в. м., і як зрадників карай суворо всякими способами, а хліба їм не давай ¹⁾.

«Мя ж в. м. відомо чинимо, що ми призвавши в поміч всемогущого бога, рушили на тих неприятелих. Дай боже щастя!

«Що Пана в. м. затримав у себе, добре то вчинив, але добре вважай, щоб не випорхнув! Коли якісь відомости далі будуть, не гаючись повідомляй в. м. про все. А затим в. м. богові поручаю. Вашої м. всього доброго жичливий приятель В. Хмельницький, гетьман з усім військом Запорізьким» ²⁾.

Те саме повторяв за гетьманом і Виговський, розуміється—в інших тільки тонах. Нагадував Золотаренкові досвід попередніх кампаній. «Знаеш в. м., як нам бог поміг під Плясацями, то вже ні одно місто не втрималося аж по саме Замостє». При сій okazji, з нагоди якихось двох обманців, що називаючи себе підписками Виговського, «дива строїли, їздючи в полку» Золотаренка, просив таким «слурвим сніам» не вірити, а дивитися на підписи—бо ж руку його, писаря, Золотаренко знає ³⁾. Але на жаль ні він ні гетьман не пояснили ні в своїх листах, ні Забіла обережно не положив того на папір, з яких мотивів бажав собі козацький штаб такого енергійного наступу сіверської армії. Чи в інтересах поширення козацької займанщини на Білоруси, чи в зв'язку з стратегічним пляном літньої кампанії,—щоб просуватися на захід паралельно з наступом головного козацького війська, корпус Золотаренка відтягав польські сили на північ? Як побачимо далі, такий похід в осени був зроблений київськими воеводами, мабуть—був ухвалений на київській конференції; але річ саморозуміла—в інтересах козацької політики було важно, щоб ся диверсія була зроблена козацькими ж силами. Правда, що нам не легко сказати, в якій мірі вже на корсунській раді ясно вирисовувалися ті пляни, що виявилися потім в осінніх операціях.

Про київський свій «схід» з гетьманом Вутурлин так доносив цареві: 31 с. с. травня пішли воєни, Вутурлин з Ромодановским, з Ворзни на Білу Церкву і 8 с. с. червня стали над Дніпром. Довідавшися про їх прихід під Київ, приїхав до Києва з Богуслава гетьман з А. Вутурлиним, 10 червня, і другого дня В. В. Вутурлин з товаришами з невеликим відділом війська перевезлися через Дніпро, а 12 с. с. червня вийшли з парадом до Києва. Гетьман з Виговським і з полковниками стріли їх за 5 верст перед містом, а коло св. Софії стрів їх митрополит з усім духовенством і святощами. Другого дня гетьман з старшиною були у Вутурлина на дворі і дякували за прислане їм у поміч військо, і Вутурлин передав гетьманові прислану від царя корогву і соборів, а для полковників віддав жаловання, за котре всі воєни «чолом били» ⁴⁾.

Після того, очевидно, відбулися конференції в різних воєнних і політичних справах, про котрі гетьман загально згадує в своїм листі до царя, що Вутурлин йому всі царські укази переказав—але далі як побачимо, спиняється тільки на воєн-

¹⁾ «не называй»; який жаль, що се тільки московський перекладі Гетьман натякає на утечу з полків людей на Білорусь для добичництва—як у тім епізоді з Сулименком, вище с. 927.

²⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 698—9.

³⁾ Тамже с. 700.

⁴⁾ Акты Москов, госуд. II с. 420.

них справах—на стратегічному пляні і не зачіпає справ політичних. Писав про них мабуть Бутурлін, але на жаль ми не маємо його реляції. Гетьман же писав цареві 18 (28) травня «з Готова», як стоїть у московському перекладі (було се очевидно в околиці Києва—може в Хотові, хоч се доволі незвичайне місце для тобору).

Насамперед подіка за прислане велике військо конне і піше: «Тепер війшовшия в Київі дня 12 юнія з В. В. Бутурлиним з товаришами, мали ми розмову в справах—він нам об'явив всі укази твого ц. вел. і ґрунтовно з нами в усім порозумівся, якою дорогою і городами маємо йти. Вийшовши з Києва і зібравши разом військо, будемо промишляти против неприятелів: Яляків і Татар—де гетьманів яляцьких почуємо, туди з військами в. ц. вел. й підемо.

«А підчас нашого побуту в Київі приїхав Михайло Зеленський полковник браславський і язика татарського привіз, та дав знати, що під пограничні городи браславського полку підбігав татарський загін, улусу мурз ногайських, і козаки браславські тих Татар побили і побрали, і тих язиків для відомостей посилаємо». «Про інші новини нашіше докладніше В. В. Бутурлин, ми ж даємо знати, що Костянтин господар мунтянський з Стефаном молдавським війну підняли і воюються»

В дописі гетьман просив прислати для розміну бранця Дзбановського, щоб вимінати на нього «товариша полку Корсунського Миневського, чоловіка рицарського», що попав у польську неволю торік під Острогом.

З сим листом і татарськими язиками вислано Василя Куколи осавула полку Браславського, і Максима Мартиневка, осавула полку Уманського—мабуть вони сих язиків привезли, і їм годилося дати нагоду одержати жалування від царя¹⁾.

З реляцій Бутурлина маємо одну що дотикає военных нарад в справі походу на Крим з Калмиками. Він доносить, що згідно з царським наказом він передав гетьманові царський наказ в сій справі, і копію присяжної («шертної») грамоти калмицьких «дайшів» (старшин), і гетьман велів Виговському прочитати царську грамоту в голос перед полковниками, а ті висловили радість з приводу нового царського надбання: підданя йому Калмиків. Але що до козацького експедиційного корпусу, якого домагався цар: аби було визначено 5 тис. козаків під проводом якогось доброго полковника, і на першу вість від кн. Одоевского вони разом з московським військом ішли з Калмиками на Крим, полковники признали неможливим із сього війська, приготованого для операцій на Правобережжі, відділити 5 тис. козаків—«тому що (і без того) з війська багато козаків піде на Крим». Для експедиції Одоевского полковник з козаками буде готов «з Запоріжжя, з Кайдака», і як тільки кн. Одоевський напише, він піде разом з військом, що уділить із свого Бутурлин²⁾. Я думаю, що гетьман і полковники не дуже вірили в сю експедицію кн. Одоевского, і вона таки й справді не здійснилася.

З Києва поїхали всі під Білу Церкву де мали зібратися всі війська і, почати похід. 7 липня н. с. В. В. Бутурлин прийняв тут армію від Шереметева; але детального перегляду війська не робив, тому що 11 липня рішено виступати: «ресетри взяли, а війська не переглядали, тому що гетьман В. Хмельницький пішов з військом від Білої Церкви коля 1 (11) дня, і нам (воєводам) сказав, щоб ми йшли з ним разом:

¹⁾ Сибир. пр. ст. 1636 л. 531—7.

²⁾ Білгородський стіл ст. 382 л. 278, реляція без дати, в Москві отримана 2 липня, значить післана мабуть перед 20 червня с. с.

будемо переглядати ратних людей на становищах»¹⁾. Про свої розмови з гетьманом Бутурлином доносив цареві 2 (12):

«До Білої Церкви прийшли ми юня 27, а гетьман В. Хм. і писар Ів. Виг. були у мене в Білій Церкві юня 28. Говорили з нами, що треба нам і гетьманові йти на Браслав, а довідавшись певно про коронних гетьманів і їх військо, де вони стоять, їти просто на них. В. Хм. й І. Виг. говорили нам, що коронні гетьмани з військом збираються за Львовом у Тиннім (!), але докладних відомостей нема. Казали, що на короля польського наступають Шведи, і коронне військо має йти на них. Кор. гетьманові Потоцькому писав господар волоський, що в Черкаських городах збирається велике військо твоє, з того польські люди в великім страху. До хана послав гетьман Потоцький стражника Корицького, щоб пішов їм у поміч, але Корицький вернув не з утішними вістями: хан у всім відмовив, помагати не хоче, бо сподівається від твого війська тісноти (утеснење) в Криму. А 1 юля В. Хмельницький пішов з черкаським військом з Білої Церкви на Браслав; того ж дня і товариш мій стольник кн. Г. Ромодановський з своїм полком. А я з товаришем моїм окольничим А. В. Бутурлиним рушили на Браслав 2 юля»²⁾.

Одночасно вислано з Києва розвідку в напрямі Полісся, тому що прийшли висті, нібито через Припять під Немировим переправляються великі литовські сили. За порозумінням з воеводою Волконським 5 липня н. с. пішов туди київський полковник Яненко-Хмельницький з частиною московської залоги. 15 липня вони надібали під Петриковим заставу вислану з Слуцька, що стояла під проводом Шимона Павші, погромили її, взяли корогви і язиків, а решта втікла назад до Слуцька. Тривога як виявилася, була фальшива³⁾.

¹⁾ Білгород. ст. 382 л. 28—31.

²⁾ Білгород. ст. 382 л. 308.

³⁾ Тамже ст. 382 л. 290, 301, 311

ПОХІД НА ГАЛИЧИНУ 1655 р. ПРОБЛЕМА ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ, СПРАВИ БІЛОРУСЬКОЇ ЗАЙМАНЩИНИ І УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (ВЕСНА 1656 р.).

Польські проби порозуміння: універсал короля до козаків і соймава комісія для замирення з козаками, інструкція їй і місія Ф. Виговського (червень-серпень). Польські заводи коло татарської помочи, польське і козацьке посольство в Царгороді, заходи в Криму. Похід на Львів, козаки і Москалі на Поділля, гусятинський епізод. Хмельницький під Камінцем; прихід семигородського і шведського посла, шведські дезидерати, початок осенньої кооперації, Хмельницький поясняє шведському королеві свою тактику. Зносини з Шведами Золотаренка. Нові царські титули: Марш з-під Камінця на Львів, 3 вересня н. с. Облога Львова і похід на Люблин; розходження козацької політики з московською. Відносини шведські. Посольство Любовицького; політичні плани козацьчини. Турецькі посольство Шагін-аги. Наступ гана і договір під Осірною 22 листопаду н. с. Експедиція в Прип'ятьське Полісся. Похід на Білоруським фронті, смерть Золотаренка і його страшний похорон. Посольство Шоловця. Виговський у Бутурліна в Білій Церкві. «Орала» і смерть Бутурліна. Стіснений з'їзд в Чигирині, організація козацтва на Білорусі. Зносини польські, кримські, шведські, семигородські в січні-березні. Неодійснена комісія українсько-польська; відомости в кримських вістях. Посольство Лопушина і зібрані ниж віддалості. Весняна рада на св. Юра і взятий нею курс. Українсько-польська комісія відкладається. Слідство над Нечасьм. Повстання в війську, плани нарної експедиції на Слобідчину, розходження в справі еміграції.

Тим часом як козацтво збрілося для рішучої розправи з Польщею, король взяла охота ще раз попробувати притягти його до себе ласкою. Досить се дивно і невчасно виглядало після страшного браславського нищення—але видимо польські панове не здавали собі справи з заподіяного—справді «не відали що творили». Так чи инакше король за два тижні перед соймом, що з крайньою неохотою, під натиском сенаторів скликав на день 19 травня, зробив спробу налагодити українську справу на власну руку. Був якийсь безпосередній привід до того? хто стояв властиво за сим експериментом? на се не можемо нічого певного сказати. Королівський лист, чи універсал звертався до старшини і черни, минаючи гетьмана. Були якісь симптоми того, що серед старшини єсть елементи, з котрими можна звязатися поза гетьманом? Пустив знов хтось таку легенду, як два роки тому з нагоди посольства Ждановича, що старшина минаючи гетьмана хоче порозумітися з королем? Повторяю, се зістається невідомим. Тим не менше—проба короля розщедритяє і осліпить старшину і рядове козацтво небувалими соціальними привілеїями—щоб переманити його з-під московського протекторату, сама по собі досить интересна, та і в польських кругах очевидно зробила свого часу чимало сенсацію і викликала тривогу. (Сьм сей лист¹⁾):

«Всім взагалі і кожному зособна, кому то треба знати—полковникам, осавулам, отаманам, сотникам і всім молодцям і черни війська нашого Запорозького даємо знати. Зараз на початку нашого панування, не бажаючи пролиття крови підданих наших, уживали ми всіх способів на заспокоєння домашньої війни—що посвідчують

комісії Зборівська і Вілоцарківська, часті посольства, універсали і батьківські писання наші. Так і тепер, дивлячися на останню загибель країв Руських, на вічну неволю і тиранство московське над підданими, на щоденне кровопролиття і забирання до неволі підданих наших,—заявляємо се перед богом і цілим світом, що прагнемо до батьківськи вашого опам'ятання. Готові єсємо не тільки забути на віки все що сталося, але й словом нашим королівським, правом і конституцією соймовою і яким схочете найбезпечнішим способом забезпечити, аби ніхто—нід карою утрати честі і маєтності не важився мститись і пригадувати кому небудь з вас які небудь проступки.

«Що більше—обіцяємо вам, як тільки побачимо з вашої сторони шире заспокоєння,—допустити всіх вас—людей воєнних до преюгатив шляхетських і наділити маєтностями Річиносполитої—з вакансій. Людей менших, що пильнують сільського господарства¹⁾—по тім як вийдуть свободи постановити на самих легких чиншах від ріллі і затаїв і навіки вчинити свободними. Зіставити за ними шинкування і свободний виріб пива і горілки. До всього того навів дідичних конституцією коронною приведемо (в'обов'яземо).

«А хоч не маємо сумніву, що сю нашу батьківську заяву приймете вдячно і з великою охотою виберете таке користне для вас і потомків ваших на вічні часи заспокоєння,—так знову перед богом і цілим світом заявляємо: Коли ви погордите такими великими вільностями, яких вам ніхто на світі, хочби не знати кому піддалися, напевно не дозволить,—тоді вже не ми, але ви самі будете тяжко відповідати перед богом за дальше розливання невинної крові, забирання християнських душ до вічної неволі і останнє змищення країв руських! Коли ж ту проновану з батьківської любови ласку хочете вдячно прийняти, тоді негайно нам дайте знати, аби ми військом наше, сполучивши з ордами Татарськими, де инде можем обернути. А щоб до всіх ся відемість дійшла, велимо той універсал наш по містах і ярмарках і по церквах руських розгублікувати».

Універсал дійсно був досить поширений, хоч може не стільки по торгах і церквах, скільки в шляхетських кругах, що з великою тривогою прийняли сей акт королівської демагогії, яка могла—річ ясна—відбитися не тільки на маєткових інтересах панів-дідичів України, але втягнута в орбіту подібних же вимог і жадань сільські і міські маси інших провінцій²⁾. Про якийсь відклик з українських кругів нічого не чуємо. Хоч Поклонський пише, що наслідком сього універсалу полковники прислали свою депутацію до короля потай Хмельницького,—се очевидно не правда. Коліньський записуючи сей королівський універсал, навпаки підчеркує, що козаки погордили ласкою королівською, не прислали на сейм ніяких послів з покорою, не хочуть опам'ятатись

¹⁾ Копія Тайнера: людей цивільних, що пильнують господарства, копія Поклонського: міщан і людей сільських.

²⁾ Друкований в польськїм оригіналі в збірці Міхаловського ч. 326, в латинськїм перекладі в збірці Тайнера Monumenta Poloniae III ч. 489, в московськїм перекладі, в копії пересланій Поклонськїм і з його ж очевидно коментарем—в Актах Ю.З.Р. XIV с. 624. Крім того відомо кілька невиданих копій по різнїх збірниках—у Коліньського с. 749, рин. Осолін. 1453 с. с. 393,—туж він датований як і у Міхаловського 4 травня, в копії Поклонського 7 травня, в копії Тайнера 26 квітня. Слів про дублювання по церквах, що читаються в копії Міхаловського, нема в инших копіях.

у своїм завзяттю і свободі, «живучи по тиранськи», збирають війська і все більше приймають до себе людей¹⁾.

Тим не менше соймові стани були збережені. Допущення козацької старшини до шляхецтва і наділення маєтностями—се ще півбіді. Але зламанне провінційного поміщицького права на користь підданих—свобідне не тільки варенне, але й шинкування меду й горілки. Нічим не обмежене право пробутку козаків по шляхетських маєтностях—все се на погляд шляхти і магнатів була не допустима демагогія. Можна догадуватися, що сю тривогу постарався роздухати і використати в своїх інтересах Януш Радивил, щоб дістати мандат на переговори з козаками. Сойм постановив взяти справу в свої тверді руки, не дозволяючи королеві—як то він пообіцяв у своєму універсалі—що небудь нахидити дідичам. Вибрано було величезну депутацію з обох палат на зредакування, по замшенню сойму, інструкції для переговорів з козаками, і комісію при гетьмані, що на підставі сеї інструкції мала перевести трактати з козацьким військом. З сенату на вироблення інструкцій делеговано Януша Радивиля, коронного канцлера, литовського підканцлера (за недугою канцлера?), останнього представника Руси в сенаті Максима Березівського (Вжозовського) колишнього товариша Кисіля, тепер воеводу берестейського, й ин., а між делегатами посольської палати бачимо Юрія Немирича і Станіслава Беньовського—пізніших авторів Гадяцької унії²⁾. Комісарами при гетьмані на переговори з козаками визначено з senatorів Березівського і Кр. Тишкевича, звісного нам регіментарія, автора «угодового» листу до Хмельницького 28 березня (се може вказувати на деякі звязки між тим його першим виступом, пізнішим універсалом короля і сею соймовою комісією). Між делегатами від шляхти бачимо Д. Житкевича коронного інститоратора (прокурора), королівського фактотума, що за свідцтвом Голінського дійсно їздив потім до козаків у сій справі. Звертає на себе увагу цілий ряд шляхтичів з України: крім Немирича Ян Аксак стольник київський, Андрій Моценицький ловчий київський, Юрій Мрозовицький писар земський (київський), Кр. Кордиш чапник brasлавський, П. Домбровський ловчий brasлавський і т. д.—і полковник М. Запвіліховський, колишній комісар козацький і приятель Хмельницького³⁾.

Справу рішено тримати в найбільшій секреті. Як члени редакційної комісії так і комісари для переговорів присягли тримати в повній тайні зміст інструкції і не в-

¹⁾ При сій нагоді він пускається в підсумки козацького повстання, небезітересні як відгомін того що балакалося під сю пору: «Козаки Запорозькі з холопством спустошили костелів і кляшторів з ораторіями на всій Руси і Україні, як рахують—на 30 тисяч. Тіла померших з гробів добували і свиням та псам на жир кидали, як світських так і духовних людей розкидали, инших до Турок і Татар в неволю запродали: запрудили ними землі Турецькі, а ніхто не ратував вітчизни грошима й людьми—воліли гинути.

«Міста і Русь підчас зимової війни просили милосердя у пп. гетьманів коронних, піддавались і присягу складали на вірне підданство королеві і Річпосполитій. Кількадесят міст було таких що їм показано ласку—прийнято від них присягу. Але вони знову зрадили, збунтувались і обіцяли козакам, що при них будуть стояти—їм піддалися, а наших Поляків (козаків) де могли дістати побивали, на містечка наїздили і грабували»—с. 750.

²⁾ Підписа Беньовського на оригіналі інструкції нема, так що не знати, чи фактично він брав участь в її складанню.

³⁾ Volumina legum IV с. 230—1.

кривати меж можливих уступок козацьким домаганням, не вести переговорів сепаратних комусь одному, або кільком, через яких небудь третіх осіб-посередників. Переговори мали вестися з Хмельницьким, а не минаючи його, іменем короля і Річипосполитої разом, і навіть—рагуючи авторитет короля і фактичне уневажнення його універсалу сею соймовою конституцією представляти справу так, що він був власним автором сеї постанови і своїм авторитетом змусив сойм її прийняти. Так само негайно повідомити про ці переговори хана, підчеркуючи, що Річипосполита тим виконує його бажання замирення з козаками, і що ці переговори вестимуться тільки з козаками, без Москви, з наміром одірвати козаків від Москви і приготувати спільними силами війну против Москви. Просити хана, щоб він з свого боку видінив на Хмельницького—післанець до нього своїх послів намовляти його до замирення з Польщею, по можности з участю післанця від комісарів. Одночасно через якусь певну особу, почасти втаємничену в зміст інструкції, підготувати ґрунт у київського духовенства, і через нього—у Хмельницького, і так коли буде умовлений час і місце, способи переговорів і впровадження комісарів під охороною війська,—відкрити самі трактати.

В них мати на меті як основний принцип—привести річі, наскільки се буде можливо, до передвоєнного стану. Тому не відкривати відразу всього можливого, а годитися спочатку на найменше, а потім поступати «торгом, потроху більше»—особливо в таких питаннях які дотикають католицької релігії, цілности Річипосполитої, маєтностей і вільностей шляхетського стану.

Умови намічалися такі:

Обосторопня амністія для всіх учасників.

Релігія грецька відновляється в її правах, не порушуючи прерогатив католицької і не касуючи унії. Повертаючи православному духовенству всі маєтности що йому належали, треба добиватися, щоб католицька релігія користувалася на Укр.їні всіми правами як перед війною. Коли ж ніяк не можна було б добитися прав для деяких, чи для всіх монаших орденів, то в крайности згодитися, але з тим щоб їх маєтности не переходили до православних осіб, а вернулися до фундаторів: до короля і до шляхетських родів, а самі кляштори й костели перейшли в розпорядження біскупа київського. Так само з маєтностями уніятськими. Так щоб вільно було католицьким монахам і уніятам продавати свої маєтности на козацькій території.

Козакам відновити їх вільности і привилеї, і для більшої ваги, коли б козаки того бажали, включити в копіїх до *Voluntaria legum*, збірки законів Річипосполитої.

Число козаків всіми силами старатися зменшити як тільки буде можна, і в сій справі особливо вживати інтервенції хана, представивши йому, як небезпечне для нього самого велике число козаків. Обстоювати число білоцерківське, за крайнє уважати зборівське, але, в ніякім разі його не переступати. Козаки мають мешкати як перед війною тільки в королівщинях, в староствах Київського воеводства по Зборівську лінію; на мешкання їх в шляхетських маєтностях не згоджуватися ніяк. Коли не можна буде вдоволити їх одним Чигринським староством, можна дати староство Корсунське, Черкаське і Кремінчук з приналежностями. Коли й на се не пристануть, в крайности згодитись іще на Канівське і Богуславське староство—не зразу, а по одному, торгуючися, відступати, а все для того, аби добитися щоб козаки не мешкали по шляхетських маєтностях, а переписалися до тих 5 (коли не може бути менше) вичислених староств. Там нехай поділять ґрунти між собою, і козали

реєстрові нехай то тримають доживотним правом за привілеями королівськими. Нехай служать з того замість якої небудь платні, і платять податки Річчипосполитій—принаймні від тих підданих котрих там будуть мати. Мід, ниво, горілку можуть варити на свою потребу, але не шинкувати. Сам Київ можливо виключити, або принаймні старатися, щоб козаків у нім мешкало як найменше. На «уділ» або «відріз удільний»¹⁾ яких небудь маєтностей або Диких Піль не годиться ніяким чином.

Митрополит має дістати місце в сенаті, перед світськими сенаторами (себто після католицьких біскупів); надавання (митрополичого уряду) належить королеві. «Пан Хмельницький» має бути воеводою і zarazом гетьманом Запорозьким і матиме місце в сенаті «при воеводах». Надавання цього уряду повинно належати королеві, а коли б козаки на се не годились, то нехай військо обирає на уряд гетьмана-воеводи 4 кандидатів, і одного з них король буде «подавати» своїм привілеєм, корогвою і булавою.

До гонору і прерогатив шляхетських може бути допущено що найбільше 6000 осіб: військо само їх вибере і подасть, а шляхецтво буде надане королівським привілеєм, затвердженням сеймовою конституцією.

Заховання договору віддається під контроль і патронат князя семигородського і хана кримського, але вони мають пильнувати його «мирними способами: посилавши своїх послів і комісарів в невеличому числі» (не військовими експедиціями себто!). Ближче слідити за виконанням умов мають постійні комісари, в рівнім числі від Річчипосполитої і від війська Запорізького, а голову сеї паритетної комісії буде призначати король. Вона буде засідати від сойму до сойму в Києві і розбиратиме скарги і претенсії в справах персональних і маєткових, але не має присвоювати собі функцій сеймиків і сойму, а тим більше—елекції короля.

Коли б козаки вимагали присяги на заховання договору, то присяга має бути обстороння: кожна сторона вибере, хто має з противної сторони присягти. Як би зажадали присяги самого короля—відговорювати їх від того всякими способами, на решті віддати то на волю самого короля; хіба якби від того могло розірватися все замиріння, дати згоду і на присягу короля, тільки з тим застереженням, що то він вчинить добровільно, для згоди, з любови до повірених йому народів.

Заставників з польської сторони козакам непотрібно, бо там між ними буде мешкати шляхта, скорше Полякам належали б заставці з їх сторони. Але як би домагалися конче, нехай будуть з двох сторін, тільки тримати їх в третій руках: у ки. семигородського, яко християнського володаря, коли не можливо се—тоді у кримського хана.

Се замиріння має обняти союзників Річчипосполитої—ки. семигородського, господаря молдавського і мушляського. Натомість треба всяко добиватися, щоб зараз же, при замирінню наступив розрив козаків з Московою, а якби вони з огляду на зложену присягу не годились на се, то в кождім разі мусять зараз випроводити Москву від себе, з городів, і дозволити своїм охотникам іти з коронним і татарським військом на війну з Московою. Самі можуть зістатися спокійно, тільки дати свободний перехід до Московської держави військам польським і татарським.

¹⁾ Слово се написано не ясно—odrez, чи щось инше, але ясно про що йде мова: щоб гетьман не претендував на якусь територію «як на відрізане удільне панство» своє, як висловлювалися в 1648—9 рр.

На можливі видатки сеї комісії передбачається потреба в грошах до 300 тис. золотих ¹⁾—на те щоб «вняти собі» хана, Хмельницького, старшину татарську й козацьку, «тому що козюка старшина позискана великими датками Москви».

Остання редакція сеї інструкції була списана «в останніх днях червня», як значиться на її оригіналі, що переховується тепер в бібліотечі Чорторійських (ркі. 402 с. 51—60); її підписали Радивил, канцлер Корицінський, підканцлер І. Соціга, М. Верезівський, підскарбій королівський Богуслав Лешинський, каштелян Вельгопольський і 5 послів, між ними Ю. Немирич, А. Мясковский стольник гадяцький і З. Житкович коронний інстигатор.

Вони дали нам міру того, що магнатська і шляхетська Польша вважала можливим дати в такий критичний момент, супроти демагогічних заходів короля—в повнім розриві з ним, під грозою московської окупації і перед перспективою нової грізної війни—шведської. Рівняючи королівський універсал—виданий ним в хвилі коли він майже махнув рукою на польську корону—ми бачимо як сі вельможою дійсно стягають усе до відносин передвоєнних. Одьо чоґо не жалували—се широкого ушляхетнення козацьких верхів. 6000—се ж цілий колишній козацький реєстр! Наділити таку масу шляхетськими дипломами, дати їм віддуги свою приналежність до нануючої верстви, свою причетність до шляхетських привілеїв—сеї замисел був дуже серйозний і по своїйому радикальний; коли б його вдалося перевести в життя, він міг би мати в нім чималі наслідки. Старшинська верства фактично сама потім, без королівських привілеїв проробила сю дорогу і утворила їх фікцію «заднім числом», але на се пішло майже ціле столітє. Коли б був переседений такий формальний акт, як се задумував король і комісари в 1655 р., і потім, в 1658 поновили сю ідею Беньовський і Немирич в Гадяцькім акті, хто зна—чи диференціяція козацтва не наступила б значно скорше.

На певного чоловічка, що мав би через київських духовних приготувати ґрунт для переговорів у гетьмана, вибрали Федора Виговського, писаревого родича. що давніше служив реєнтом київської гродської канцелярії. Якийсь Ростокора в Клегани розповідав в серпні, що сеї Виговський був в тих сторуах у нього 8 серпня. Ідучи від гетьманів коронних до Хмельницького з королівським листом, де мовляв король просив його змилосердитися над Річпосполитою: «Ти мене зробив королем і скинути можеш, коли схочеш, бери що хочеш, хочби й до Висли, тільки поможи мені против моїх неприятелів, бо крім Бога і тебе, і війська твого, не маю помочи ні звідки» ²⁾. Так в аспекті тодішнього шляхетського роздраження на короля—між иншим і на його залицання до козаків. переказувався зміст сього листу, котрим король «все пробачав і все позволяв» учасником козацької ребелії.

Потім 18 н. с. серпня сеї Виговський дійсно я'явився в Києві і заїхав до господи старого Виговського, писаревого батька ³⁾. На запитання київських воєводів заявив, що був з живкою на Волині і відти їздив до Вигога, на батьківщину, в тепер приїхав до Києва—побачитися з ріднею; у гетьманів не був і ніяких листів від них не

¹⁾ У Кубалі III с. 296 800 тис.—очевидно похибка друкарська, бо в оригіналі словами—trzy kroć sto tysięcy.

²⁾ Теки Нарушевича 148 ст. 483, лист якогось Тарновського невідомо до коґо з 13 серпня.

³⁾ Акты Ю.З.Р. XIV с. 883.

має. Але воеводам донесено, що він їдив до Польщі, і полковникові Яненкові призначався, що має листи від гетьманів до Хмельницького і до інших людей у Києві. Яненко на запитання воеводів сказав, що він тримає того Виговського у себе під доглядом, але листів у нього без гетьманського наказу взяти і розпечатати не може; 27 н. с. сернія піде з своїм полком до гетьмана, за його наказом, і тоді забере з собою і Виговського з його листами. Про се було донесено цареві і він післав Бутурліну указа розвідатися у гетьмана й Івана Виговського, з чим той Федір Виговський приїздив і які листи привозив. Результатів сеї розвідки не знаємо. Відповідь гетьмана на місію Ф. Виговського мабуть не була така негативна, щоб не продовжати переговорів. Так можемо судити з сеї записки Голінського: «І. м. п. Житкевич, інстагатор коронний, був висланий до козаків і до Хмельницького, щоб притягти їх до корони польської; він мав для того уваженне і повноважність на замиренне і т. д.» (с. 787). Але про місію Житкевича не знаємо така зовсім нічого.

Одночасно з сими цілями «уняття» Хмельницького і козаків що займали польським політиків в травні-червні, робилися своєю дорогою заходи коло мобілізації протів них Орди, що лишилася властиво одиноким засобом боротьби з Козачиною. Травневий сойм (від 19 травня до 19 червня) в організації оборони лишився майже безрезультатним і для скріплення польського фронту на Україні не дав нічого. Польська армія була в цілком мізерній стані, і вся надія була на Татар. Весною виправлено до Царгорода Войцеха Бечинського—забезпечити собі прихильність Порти і впливи на хана в напрямі підтримки Польщі протів козаків і Москви ¹⁾. За ним поїхав до Криму Якульський—підіймати Татар, що обловившись ясиром вилежувалися дома і не пам'ятали своєї обіцянки—з травом ставитися знову на Україні, помагати Полякам кінчати козаків ²⁾.

Але козацький уряд не без успіху перебивав ці заходи, з одного боку страшачи Крим і Порту московськими експедиціями і перспективою сухопутного наступу, з другої сторони малячи Порту обіцянками підданства, військової помочи і т. д., і підкріплюючи ці заяви відповідними дзвінками аргументами. Козацьке посольство, що пішло до Царгороду в травні з Шагін-агою ³⁾ і проробляло там свої дипломатичні операції одночасно з Бечинським, мало далеко більше успіху ніж він (тим більше що король виправив свого посла на сухо, без грошей, з огляду на свій порожній скарб). Порта незадоводена з того, що Татари підтримуючи Поляків, накликають тим козацькі походи на море, вона конче хоче помирити Татар з козаками,—писав царський агент з Царгорода в 20-х числах квітня. А місяць пізніше висловляв гадку, що Туркам удасться справді перевести се замиренне; козацьке посольство прийнято краще ніж польське, і козацькі послі користуються з цього доброго настрою, щоб поправити долю Лупула: їм дано побаченне з ним, і вони стараються вернути йому коли не господарство, то хоч свободу ⁴⁾. Післанець ерусалимського патріярха Грек Федор, що Іхав разом з послами Хмельницького—Романом і Якубом і з тим самим

¹⁾ Інструкція Бечинському з дня 16 лютого—Теги Нарушевича 148 л. 35, лист короля до султана тамже с. 1017.

²⁾ Міхалов, с. 753.

³⁾ Див. вище с. 1065.

⁴⁾ Жерела XII с. 346—реляції з 24 квітня і 3 червня.

Бєчниським, росповідав потім в Москві, що козацьким нослам були від султана дарунки і корми великі, а польського посла відправлено з нічим: султан зажадав від короля наперед харачу, і в таким разі обіцяв йому поміч своїх васалів. А до гетьмана, відправляючи його послів, знову післано того ж Шагін-агу з великим супроводом, щоб відводити козаків від Москви. Вони виїхали з Царгороду 20 н. с. липня і 4 вересня приїхали до Умани—там лишився Роман з Шагін-агою, а до гетьмана післали до Галичини Якуба з двома Турками з Шагінового товариства,—взяти інструкції що до з'їзду і переговорів. Турецькі пропозиції сей Федір представляв так, що султан пропонував гетьманові відставши від Москви, бути васалем Порти так як воеводи молдавський і мунтянський ¹⁾.

Агенти Ракоція доносили своєму панові на початку червня з Царгороду, зі слів свого турецького конфідента, що козацьке посольство поставило султанові такі «безстидні» умови: Порта має віддати гетьманові Камінецький санджак, а Львів—іншому достойному чоловікові (чи не Радзєйовському часом?), за те гетьман буде платити султанові 30 тисяч талярів щороку і приведе в підданство також Польщу. Посли говорили, що здобудуть Камінець самі (не потрібуючи турецької сили), бажать тільки бути під турецьким протекторатом ²⁾.

22 липня вони пишуть: Козацькі послы виїхали минулого понеділка ³⁾, зовсім не з такими відповідями, яких вони собі бажали. Робили заходи коло звільнення на свободу Лунула, але не добились нічого. Польський посол виїхав вчора, каже що у всіх справах дістав повне задоволення ⁴⁾.

Сим разом можемо в деякій мірі провірити ці оповідання й документально, бо заховалися листи султана і «яничарської баші» післані гетьманові з його послами.

Се та досить голосна в історичній літературі грамота султана, що подалася Костомарову в 1878 р. в актах московського архіву заган. справ і зробила на нього таке сильне вражіння, що він з чисто московського становища осудив славного гетьмана як зрадника ⁵⁾—тим часом як його антагоніст Карпов ⁶⁾ доводив, що Хмельницький не робив ніякого секрету перед московським урядом з своїх зносин з султаном, тому вельоаяльности йому з цього приводу закинути ніяк не можна (вище я згадував уже, що з цього обвинувачення Хмельницького в зраді Карпов зробив потім обвинувачення против самого Костомарова).

Султан повідомляв гетьмана, що послы його Роман і Яків принесли від нього докладні і віддали грамоту, де гетьман скаржився султанові на хана за те що він

¹⁾ Сівського столу ст. 179 л. 479—480. Голінський про се посольство пише в своїх записках: «І то також чути про козаків, що Хмельницький післав послів до Порти, до цісаря турецького, пропонуючи своє вірне підданство—віддаючи йому всю Україну, просячи щоб їм дав башу, аби мешкав у Києві. Не хочуть бути ні під Ляхами, ні під Москвою, тому що на них Мосвитини накладає тягарі й великі данини, а пиво й горілку щоб тільки на московського царя роблено. Ждають від цісаря турецького помочи на Ляхів, а зате обіцяють йому, що будуть послухати на кожний його наказ—куди їм скаже йти на війну»—с. 750.

²⁾ Monument. Hungariae XXIII с. 190—1, реляція 4 червня.

³⁾ Коли нового стилю, то се 19 липня—сходиться доволі близько з оповіданням Федора Грека.

⁴⁾ Transsylvania I с. 548.

⁵⁾ Нового вид. т. V с. 611.

⁶⁾ В зашиту Б. Хмельницького с. 22 дд, 75 дд.

злігався з Ляхами, Уграми й ріжними народами наоколо Козацької землі і воював її, переступивши свою присягу. Черз те, бачучи наоколо себе стільки ворогів гетьман мусів покликати до помочи Москву. Тим не менше, згідно з давніми своїми листами він прибігає під овіку султана і просить оборони, згідно з давніми обіцянками його. На се султан висловляє готовість далше тримати козаків в своїй опіні як вірних і жнчливих слуг. Попередній візир ставився до них неприхильно, «не відчиняв дверей їх послам», але тепер, вирозумівши з грамоти гетьмана всі обставини, султан бере козаків в оборону і сповіщає про се всіх своїх підданців, щоб вони се знали і не підносили на них своїх рук, як вірних і жнчливих, бідьше ніж які інші, султанових служебників. Від гетьмана султан жадає, щоб він не пускав своїх козаків на турецькі землі і стримував від морських походів козаків московських. За се султан боронитиме його від усіх неприятелів, складає йому на те присягу і від Хмельницького жадає, щоб він з усім військом Запорозьким тежко присяг йому на вірність. Наказує йому жити в згоді з усіми васалами Порти: з Кримом, Молдавою, Мушкетією й Угорщиною. На знак своєї ласки посилає з Шатін-агою, що їде з козацькими послами, шість кафтанів для гетьмана, аби їх щасливо носив і султана памтав.

Костомаров каже, що ся грамота була післана в місяці вересні; не можучи перевірити сього його свідчення, констатуємо що приблизно так воно в кожнім разі мусіло бути.

В Криму, як ми бачили вище, настроїй був дуже не весний. Коли приїхав Якудський з грошима для всеї кримської верхівки, се значно поправило її настроїй на користь Польщі: він мав дорученне виплатити каліа-султанові 3 тис. таларів, нуредінові 2 тис., Сефєр-казі 1500, скарбникові 300, і т. д.¹⁾ Але опозиція таки не вгавала, і казали, що сам каліа, по досвідах останньої кампанії відмовляється йти знову. Товмачі московських послів «чули в Бахчи-сарая від Татар і Євреїв, що прийшло до Криму від польського короля сім чоловіка шляхти, були у хана на посольстві—просить король війська против Запорізьких Черкасів. і цар посилає каліу, а каліа відмовляється, йти з Поляками на Черкасів не хоче: боїться, що Поляки не матимуть сили, а цареві каже, ніби то тому не хоче йти, що в степах скрізь заступили дорогу Черкаси, і пройти не можна. Про се тепер у царя рада з мурзаами й аґами, сам хан задумує йти, але скоро тому походові не бути—хіба віде як розвідає, що буде у Черкасів з Поляками, а польські гінші не відправлені, і про відпуск їх ще не чути»²⁾.

В липні прийшов уже звісний нам посол від султана з наказом—не воюватися з козаками, щоб не накликати їх походів на турецькі землі. 7 серпня н. с. оповідає московським послам в Криму Маметша Сулейшов: Приїздив з Царгороду від султана чауш з грамотою до Мегмет-герая, щоб він на Запорізьких козаків війсно не ходив, тому що Б. Хм. і все Запорізьке військо прислалали до султана послів, щоб він їх прийняв у підданство і мав їх у своїй опіні так як Волоську державу—боронив від Кримців і Поляків, і султан їх в підданство прийняв, післав гетьманові і всьому Запорізькому війську корогву і булаву, а ханові і польському королеві написав—щоб козаків не воювали. «Одначе Мегмет-герай таки піде з поль-

¹⁾ Міхалов. с. 755.

²⁾ Крим. справи 1655 р. кн. 37 л. 157, під 30 травня с.с.

ским королем на козаків війною, тому що козаки люди зрадливі, польському королеві і Кримові зрадили і тепер козакам після такої їх зради ні в одній державі не вірять¹⁾. З другого боку їм ставили на рахунок напади на Крим; що велися нібито під фірмою Донських козаків, але, як підозрівали в Криму—з намови і з участю Запорізького війська. Сулейшов і приходив з ним, щоб звернути увагу московського уряду, в особі його послів на останні відомості про ці напади: «З'явилися на морі Донські козаки, взяли турецьке місто Тамань, зруйнували місто, людей побивали і в полон багато забрали. А потім тіж Донські козаки приходили на Керч, приступали під місто і вгаробили багато шкоди». Ханські люди ходили боронити Керчи і взяли у козаків язиків, язиків сі на донити кажуть, що ходили вони на море з царського наказу—«и то от ц. вел-ва к Магмет-гирью царю какая правда, что таких горев на Крымское государство войною посылають? Посли ринучо заперчили і заявили, що московський уряд в попередніх переговорах зняв з себе всяку відповідальність за своявольні напади Донців—«нехай з ними хан сам управляється». В відповідь на таку княслу відповідь Мам-тша і розповів послам, що хан не вважаючи на заборону дивана—і московські клопотання за козаків, такі буде воювати їх разом з Поляками.

Татарські маси несприятливо оцінювали сю ханську войовничість; вони схилились до того, що правда була по стороні козаків, і хан скривдив їх, розірвавши стару приязнь і ставши помічником Поляків. Тогмач московських послів, побувавши в Бахчисараю на торгу так переказував людські балачки з приводу султанського посольства: «Посылав Я. Хмельницький до Царгороду сваржитися турецькому султанові на Кримських і Ногайських Татар, що вони забули їх приязнь і все добро і зложилися з Поляками, палать їх місто, пустошать і руйнують, люд й побивають, —нехай їх султан велить стримати, инакше вони самі будуть своїх кривд доходити на Криму і на Ногаю. Султан обдарував послів Хмельницького великими дарунками і відправив на Запоріжжя, а до Крима прислав чауша, щоб не ходили війською на козаків. Але хан в тім чаушеві відмовив і таки хоче з Поляками спільно йти війською на козаків, тому що від козаків діються великі шкоди і заціпки всьому Кримові і Ногаєві. Післяв умисного гінця, кашичея Дилера до султана, щоб дозволив йому йти війською на козаків²⁾.

В тих днях приїхав з Варшави ханський посол Деш-ата з пригадкою від короля, щоб Орда йшла як скорше, бо польське військо вже давно готове до походу на козаків, і король чекає тільки вісті про вихід хана з Криму, щоб рушити й собі в похід³⁾. Ця відомість пришпорила хана і всю партію війни, і не вважаючи на категоричну заборону дивана хан наказав Орді готуватись до походу і вислав Дедеш-агу назад до короля з повідомленням, що Орда цілком готова і зараз рушає в похід⁴⁾. Прієз московські послы довідалися від свого товмача 9 н. с. серпня, потім 13 серпня повідмив їх про се пів-офіційально Маметша-Сулейшов: хан і муреддін ідуть разом з Поляками на козаків, на всю

¹⁾ Кримські справи. кн. 37 л. 169.

²⁾ Тамже л. 167.

³⁾ Лист короля до хана з Дедеш-агою в збірці Голіньського с 162—3.

⁴⁾ Крим. справи кн. 34 л. 170—2, лист хана—ркп. Чорторійських 612 л. 21—у Кубалі III с. 294: хан іде в похід сам і королеві радить, на ніщо не вважаючи, слати військо на Україну.

осінь («до зими»), а в Криму лишається калга з частиною Орди. Посли попробували ще раз вплинути на ханський диван, щоб відвести Орду від такого нелюдяного супроти царя кроку. Коли Маметша приїхав до них «на стан» 15 серпня, вони знову завели розмову, що після того як гетьман В. Хм. і війська Запорізьке стали царськими підданими, хан як царський союзник не повинен на них воювати. Але Маметша відповів, що хан своїй присяги цареві дотримує, московських городів воювати не буде. «А про Запорізьких козаків я говорити не смію, тому що козаки зрадники («воры»), і від них діються великі заціпки («задор») людям Кримським і Ногайським, і від них же багато людей пішло на Дні і вони воруять спільно з Донськими козаками, грабують і розбивають на морі кунцські кораблі, взяли турецьке місто Тамань. Тому говорити Магмат-гараєві, щоб він їх не воював — не може»¹⁾. Так само безрезультатною лишилася проба послів вплинути в сім напрямі на Сефер-казі: той відповів, що се справа ріншна, і він відмовляти хана від походу не може, бо від козаків діються великі шкоди «в Криму і в Ногаях»²⁾.

Посли попробували порушити сю справу — з порушенням всякого дипломатичного етикету, на прощальній аудієнції, даній їм перед виходом хана в похід 6 н. с. вересня. Хоча хан в промові своїй тільки «глухо» сказав, що йде походом на неприятеля, «а на кого саме, того не сказав», тільки в повістці на аудієнцію було їм сказано, що похід підіймається на Запорізьких козаків, — послі скористали з того, що хан доручив їм переказати цареві, аби він своїх підданих, Донських козаків стримував аби не нападали на кримських улусних люд. Заявивши, що донські напади діються свосівільно і цар за них не відповідає, вони повторили свої доводи, що хан не повинен воювати Запорізьких козаків, як підданих царських, ні тепер ні потім, і се мусить бути написано в шертній грамоті. Тоді візир Сефер-казі відповів, що про се вже багато говорилося, хан дав своєю відмову і підіймати сього питання знову нема причини; «а Донських козаків цар коли й не стримає, вони однако нічого в Криму не докажуть і в Криму їх ніхто не б'ється; приходили вони сього літа до Криму, та взяли тільки три корови, а далі буде що бог дасть»³⁾. Інакше сказавши — коли цар не хочє Донців стримувати і полишає з ними «управляться» самому ханові, то хан буде управлятись не тільки в Донцями, але і з Запорізьцями.

Орда вже рушила: передовий полк з нуреддіном пішов 26 н. с. серпня, на 9 вересня визначив свій вихід сам хан, але вирушив 12-го. 17 вересня був на Перекопі; всього війська з ханом рахували більше 100 тисяч⁴⁾.

Але Маметша Судешов, котрого резниували московські послі, потішав їх оптимістичними гадками, що до війни у Татар з козаками все таки не прийде, бо скоро після виходу хана прибули до Перекопу козацькі послі: якийсь полковник, і з ним звичайних козаків чоловіка з 50. Вони приїхали від усього війська з проханням, щоб хан їх не воював і королеві на них не помагав, а прийняв назад до себе «в підданство»: вони, козаки, хочуть як давніш бути в приятні в Кримцями та Ногайцями, бо вірніших приятелів не мають. Се посольство не застало хана в Перекопі, розминувшись з ним у степу, бо він пішов горі Дніпром, а послі їхали на Очаків. Калга-султан прийняв їх до себе, обдарував кафтанамі і післав до хана⁵⁾.

¹⁾ Крим. справи кн. 37 л. 179. ²⁾ Тамже л. 180. ³⁾ Тамже л. 186.

⁴⁾ Тамже л. 190—1. ⁵⁾ Тамже л. 193.

Тим часом козацьке військо в армію Бутурлина сунуло «на Львів». Сунуло одначе доволі вільним кроком. На жаль, докладніших реляцій за перших півтора місяці походу не маємо. На початку липня («в останніх днях червня» старого стилю) вислав гетьман цареві реляцію і двох бранців «Німців»—капитана Давида і якогось Матуса, захоплені козацьким під'їздом під Межибожем, як документ свого промыслу. Віз їх не хто інший, як пізніший герой руїни Петро Дорошенко, але самим мізерним способом наскочив на польську вилазку з Старого Вихова, відвідуючи табор Золотаренка (мабуť мав листи від гетьмана і до сього війська), і у нього тих бранців і «вістові листи» Поляки забрали, і зміст їх для нас пронав ¹⁾. Потім маємо—знов таки не саму реляцію, але принаймні хоч переповідження її в царському листі до гетьмана: з неї знаємо, що Бутурлин доносив цареві (десь мабуť при кінці серпня), що вони війшовши з гетьманом на різних місцях польських і литовських людей побивали, багато язиків забрали, і городи Бар, Зіньків і Чортків цареві добили чолом. В Чорткові Павло Потоцький, багато шляхти, як також і міщани присягли на службу цареві, а город Гусятин взято зброєю—в нім багато Ляхів побили, і пішли на Львів ²⁾.

С-під Бару («в таборі під Баром») маємо лист гетьмана до воеводи мунтянського датований 15 липня—мабуť старого стилю ³⁾. Гетьман відповідав на листа привезеного очевидно мунтянським посольством. Висловляв свою радість з приводу того, що воеводи вдалося зліквідувати повстання «тих злодіїв», про котре йому доводилось чувати. Коротко поясняв причини свого походу на Поляків, що не дав йому змоги скорше післати своїх людей до воеводи (очевидно—в відповідь на його посольство): велике розлиття невинної християнської крові, вчинене Поляками зимою, змусило його до сього походу, щоб забезпечити свій край від нових наступів польських. Тепер зблизившись до границь молдавських він посилає свого посла полковника Матвія до воеводи молдавського і відти до воеводи мунтянського і просить йому у всім ятти віру.

¹⁾ Сибир. прик. ст. 1636 л. 566 і Білгород. ст. 382 л. 310. Про сей інцидент моя статейка в ювілейнім збірнику ак. Студинського.

²⁾ Брульон царського листа 23 с.с. вересня, й інструкція послові Борятинському, що він має говорити гетьманові на авдієнції—Сибир. прик. ст. 1636 л. 576—584. З них видно, що реляція Бутурлина була отримана в ставці 15 с.с. вересня; очевидно, се приїзд сеунцигів, записаний під сим днем 15 вер. в дворцових розрядах: «пригнали» сеунцики В. Бутурлина, Г. Ромодановського і А. Бутурлина з оповідненням про здобуті городи: Гусятин, Бар, Зіньків, Краснопілля, Ягольницю, і підданне Павла Потоцького з Чортковим (Дополн., с. 8).

Павла Потоцького зараз же з-під Камінця відіслано до царя; про се довідусмося з такої переписки: Федір Мурцов з товаришами, що відвозили його до Києва, 7 вересня с.с. були виправлені відси в свої полки, але дійшовши до Старого Костантинова і Межибожа довідалися, що дороги заступили польські й литовські люди, тому мусли вернутися до Києва—Приказного стола Розряда ст. 70 л. 251.

³⁾ Transsylvania I с. 443. Далі побачимо (с. 1106), що посольство виїхало дещо пізніш—5 серпня н.с., мабуť щоб узяти з собою послів до шведського короля, і виправив їх гетьман нібито з Браслава (Breszlauwal в малярській передачі), «вибираючись на Сатанів». Або воно помилка, або гетьман їздив з фронту до Браслава з тих днів?

Реляції з Торговишт одкривають нам завдання сього посольства, що мало привести до воєнного союзу против Польщі; ми далі з ними познайомимось, а тут зауважимо, що дата сього листу за браком іншого орієнтує нас до певної міри в хронології походу. Операції на лінії Вар-Гусятин-Сатанів-Чортків, згадані в реляції Бутурліна, мусіли розвиватися приблизно на протязі місяця, від 20-х днів липня до 20-х днів серпня н. с. Сюди хронологічно належить цікавий епізод, що був два роки пізній темою політичної дискусії між гетьманом і московським послом Ф. Бутурліним¹⁾. Козацький уряд обстоював тоді лінію непримиреної боротьби з Польщею і воюючи з нею спільно против Шведів, настоювала, щоб і козаки прийняли воєнні операції против Польщі. Московські послы, намовляючи до загіднічної тактики супроти Поляків, нагадали гетьманові його становище, зайняте в справі гусятинської залози. Епізод сей, в освітленню сеї дискусії, дає цікаву ілюстрацію відносин підчас кампанії 1655 р.:

«Окольничий і дяк говорили: Як 1655 р. післано було В. В. Бутурліна з військом щоб з тобою, гетьманом, спільно промишляти над корунними городами, і прийшли ви під першый город Гусятин, і ратні люди з боярського полку почали приступати, і вийшли на город,—ти велів тих людей від города відбивати, і відбиваючи багато людей порубано, а на тих людей, що були на город вийшли, з гармат стріляно. Боярини В. В. послав до тебе в сій справі своїх дворян і велів тобі нагадати, що йому, бояринові, і тобі, гетьманові велено спільно промишляти над польськими городами, а тепер коли царські люди приступали під город, і на стіну вийшли, ти не тільки що не велів їм помагати, а ще казав їх від города відбивати і з гармат на них стріляти? І ти сказав тим дворянам, що ти велів царських людей відбивати від города тому, що обложено в Гусятині присилали до тебе бити чолом, аби їх прийняли під царську руку, то їй не годилось робити на город приступ,—бо коли віддаються під царську руку не тільки що Поляки, але й бісурмени й Євреї, їх не треба нічим притіснять, а показувати їм ласку і увагу; мовляв і шведський король як наступав на корунні городи, теж до городів не приступав, сел не палив, людей не побирав і в полон не брав: тих що йому добровільно піддалися, нічим не обижав—тому трохи не вся Корона йому піддалася.—Якже, мовляв, погодити з такими гуманними поглядами, що висловлювалися в 1655 р., теперішню непримиренність, коли козаки завзялися знищити Поляків, не вважаючи на те що вони піддаються цареві?

«І гетьман на се сказав: Се правда, що під Гусятином забороняли його здобувати, але се на тому що берігли Ляхів, але тому що по тих городах багато православних християн, і (крім того) думали ми про те, щоб зробити головне: побити кварцяне військо і гетьманів та йти в Польщу: добувати там корунні городи, де Ляхи живуть, та їх приводити в підданство цареві. А (люди Бутурліна) тому нашому замислові не підпорядковувались, пішли за шарпаниною, ганялися за користю (добичею)».

Як бачимо, в своїй офіційній реляції, післаній з театра війни, Бутурліна сього епізоду не спомянув, і мабуть розповів вже його при кінці року, в серії всяких розходжень, що виявилися між ним і козаками підчас сеї кампанії; Гусятинський епізод належав, очевидно, до ранніх інцидентів в сій серії, і Бутурліна ще не вважав потрібним його підчеркувати.

¹⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 575—7.

В другій половині серпня козацьке військо було під Камінцем, не ясно як довго. Правда, звісний уже нам кореспондент з Полісся, той що повідомив про переїзд Ф. Виговського на переговори до Києва, дає про се дуже категоричні відомости, але вони при провірці виявляють свою непевність. Він пише 13 серпня що чув в тих днях: Хмельницький був під Камінцем, але захопити його несподіванкою не вдалось: козаки скочили були до брами, але їх відбили рукою зброєю і з гармат, а пустивши воду наоколо міста, припинили тим приступ. Хмельницький стояв під містом три дні; чимало шляхти, заставши по домах неприготованою до нападу, він вбрав у полон, деякого й побито. На кілька миль наоколо він велів погнати не тільки села, але й збіже в полях; фільварки підміські теж відходячи спалено. «Пляч його був їти на Волощину, зійтися там з старим господарем і осадити його на панстві, але що застав Волохів селянцями і приготованими, не відважквся пробувати і повернув відти під Бар. Бо Волохи, військо Ракоція, Мунтлане і 15 тис. Турків з яничарами, що прислав баша сілістрійський, чекали його під Сучавою, тай Татари прийшли до Волохів з Буджаків, з степів Тягинських. Довідавшись про се Хмельницький післав Виговського з частиною війська на Україну, з огляду на Татар, сам став під Баром, а Богува в 20 тис. післав під Острог—знищити Яніцького, і благословляючи в ту дорогу наказав, аби конче постарався здобути Олику і кола на колі не лишив—«а коли будеш більш війська потрібувати, прислай до мене». А сам мав їти на Львів чи на Дубно»¹⁾.

Тут коли не все, то багато фантастичного. В початках серпня мабуть був якийсь козацький приступ під Камінець. Воевода Стефан 23 серпня²⁾ сповіщає Ракоція, що козаки від 19-го почали енергичніше приступити до Камінця і не знати чим се скінчяться. Коронний гетьман не пробував був післати туди молдавською стороною на Сороки і Хотин 300 німецької піхоти на ратунок, але вона спізнилась і не могла вже дістатися до Камінця, бо козаки його окружили; від гетьмана приходили післанці по провіант для війська, і Виговський про се ж переказував.

Чи був тоді під Камінцем сам Хмельницький, не знати³⁾, але при кінці серпня і в перших днях вересня був певно: тверду дату сього походу з-під Камінця, 3 н. с. вересня він дає в листі до царя, писанім два дні по відступі, в таборі під Скалою.

Гетьман відповідав цареві на повідомлення про новий московський тріумф—погром литовської армії і підданне Вильяни цареві в останніх днях липня ст. ст. Гетьман висловлюючи свою радість з сього приводу писав про свої операції: «Ми зійшовши з В. В. Бугурлиним і всім військом в. н. в. прийшли аж під самій Камінець Подільський і обложивши його хотіли здобувати, але розсудивши, щоб на при-

¹⁾ Теки Нарушевича 148 с. 481—2.

²⁾ Так в друкованім—Transsylvania с. 438, може бути що в даті помилка, бо в тексті Стефан називає суботу вчорашнім днем, а неділя була 22 і 29.

«Що воевода Стефан нише до вівс. Костянтина, нібито Камінець здобуто, не вірь тому, в. м.—ні буде, того ні тепер, ні потім»—Ян Борош Ракоцієві 16 серпня, Моп. Hung. XXIII с. 229. «Козак не міг здобути Камінця, пішов геть—чи піде далі на Польщу, чи назад до Чигрина, ще не маємо відомости» (Ракоцієві 11 вересня—Trans. I. с. 473).

³⁾ Єміоловський пише в своїх мемуарах, що Хмельницький стояв в Моєквою під Камінцем кілька тижнів; Кубала цитуючи його означає точно: 3 тижні (с. 298)—мабуть за Єрлічем, що рахус камінецьку облогу на півчетверта тижня, і десять штурмів, що скінчилися нічим.

ступях не потратити війська, а ще більше—почувши про коронних гетьманів, що вони збирають військо під Львовом і Глинянами, ми до них як до голови рушили 3-їд Камінця з усім військом дня 24 августа. Просто під Львів і Глиняни, щоб там над гетьманами і військом їх промишляти».

При тім повідомляв, що з Запоріжжя і від воеводи Стефана одержав він відомости, що хан рушився сам і всі Орди рушив: частину пустив на українські сторони і вже в Очакові і Тягині чимало їх переправилося і стало підпадати під пограничні міста, а сам хан з иншою частиною йде в поміч Ляхам. Сілістрійський баша відводив хана від того—щоб він на козаків війни не підіймав, але хан йому відказав: «Не тільки що сам піду Ляхам у поміч, але й велю иншим ордам пустошити козацькі городи». Останні відомости говорять, що він уже наближається до Очакова, а перед собою виправив великий під'їзд, котрого треба пильно вистерігатися. Гетьман же тим не менше має далі замір промишляти над Ляхами¹⁾.

Найважливішого одначе, що діялось під Камінцем, гетьман не написав—а се був приїзд посольства від шведського короля і від Ракоція. На жаль, у нас тільки два листи, що констатують ці факти, але не вводять у самий зміст переговорів. Один се лист гетьмана до шведського короля, без дати. Гетьман висловлює радість, що шведський посол Олександр Юлій Торкват по всяких небезпечних пригодах дістався до козацького («нашого») табору під Камінцем і переказав від короля обіцянки приязни і помочи. Те що король запропонував через нього, військо Запорозьке у всім ухвалило, «і ми полишивши облогу міст, і самого Камінця, в найкоротнім часі йдемо негайно на Львів і там будемо чекати дальших бажань в. кор. мил.». Перед приїздом Торквата гетьман виправив з Данилом свого упованого Івана Тафларія, але незалежно від того і через Торквата багато переказує королеві устно і поручає себе дальній ласці короля²⁾.

Другий лист—Виговського до Ракоція, з докладною датою: «в таборі під Камінцем Подільським 28 серпня 1655». Він ще бідніший змістом: висловляє втіху з приводу того, що посол Стефан Луць приніс йому листи від свого пана і словесно переказав йому новини та залепив в його прихильности до пана писаря³⁾. Інтересний той сам факт, що одночасно з тим як полковник Матвій договорювався про воєний союз з обома господарями, разом з шведським послом був в козацьким таборі під Камінцем також посол Ракоція, той сам Ст. Луць, що був у нього в травні. Чи приїхали вони разом, чи стояла ся подорож у звязку з посольством Велінта, що його шведський король вислав іще в травні, з повідомленням про свій замір воювати Польщу і бажанне втягнути в сю акцію також Семигород? Велінт їхав довго (через Бранденбург і Шлезк) і доїхав до Ракоція тільки в 20-х днях серпня н. с.⁴⁾, коли Луць з шведським послом шукали дороги з Ясів до козацького табору⁵⁾, а козацьке посольство, переговоривши з Стефаном трактувало з Костянтином, при участі аген-

¹⁾ Московський переклад в Сибир. ст. 1636 л. 560—5, дата: «Писан в таборе под Скалою дня 26-го августа лѣта 1655»

²⁾ Архив Ю.З.Р. III. VI ч. 24—з оригіналу шведського державного архиву.

³⁾ Monum. Hungariae XXIII ч. 138.

⁴⁾ Див. його звідомлення у Сіляді, Transsylvania I с. 458—9.

⁵⁾ Тамже с. 447.

тів Ракоція. Воевода Стефан пише про нього Ракоцієві, 10 серпня н. с.: «Вчора прийшли до нас послы козацького гетьмана, вони лишили його в Браสลіві ¹⁾, минулого четверга, 5 серпня ²⁾—він збирався відти йти на Сатанів. З яким посольством вони прийшли, ще не знаємо, бо в своїм листі гетьман не пише нічого особливого, тільки ріжні чемности і всякі такі фрази, а все докладніше полишає переказати послам, але на прийняття вони не сказали нічого істотного: ми їх пильно питали, але не могли з них нічого видобути—сказали тільки, що йдуть до воеводи Костянтина, а з чим—того не сказали».

Воевода Стефан був особливо заінтересований присутністю серед них черця Данила, «про котрого (Стефан) перед кількома днями писав (Ракоцієві), що він приїхав послом від Шведів до московських воеводів і до гетьмана», і були ще такі відомости, що сей Данило був у московських бояр разом з воеводою Михайлом, мунтянським претендентом. Стефан характеризує сього «калугера» «що зве себе також архимандритом», як «найбільшого мудрия й інтригана сих країв, що привів в замішання всі сі сторони»; висловляє здивованне, чого він їде до воеводи Костянтина і до Порти, і остерігає Ракоція, що вся ся історія загрожує йому дуже неприємними перспективами. Стефанів чоловік, що приїхав з сими козацькими послами ³⁾, чув на власні уха, як вони говорили між собою, що козаки не мають ніяких злих замислів на Молдавію, навіть присягали на се, натомість їх мета—притиснути Поляків, з'єднавшись з Німцями (може взагалі євангеликами) і посадити воеводу Михайла семигородським князем. Воевода Стефан збирається послати з козаками своїх людей до Терговишт, але побоюється, що йому не вдасться відповідно вплинути на Костянтина, і він радить і просить Ракоція пильно зайнятися сим посольством і взяти в руки воеводу Костянтина, щоб запобігти сим небезпечним плянам ⁴⁾.

В цитованім вище листі 23 серпня ⁵⁾, розповідаючи Ракоцієві про післанців від Хмельницького і Виговського по провіант для війська, Стефан ділиться з ним враженнями від розмов з сими післанцями: «Ми помітили також, що, козак (Хмельницький) не рад московському товариству, хотів би відступити й перейти на шведський бік; той шведський посол, що мусів—як ми в. м. писали—перезїздити сюдою до гетьмана, так говорив, що Козак з Шведом разом; коли Москаль се помітить, козаки будуть мати з того велику неприємність. Виговський переказував до мене в секреті, щоб я посвідчив гетьманові свою добру волю, післав трохи провіанту «тим Жидам»—так він називає московських воеводів і з того можна зміркувати, що вони не дуже добре до них настроєні, коли звуть їх «Жидами» (sidoknak) ⁶⁾.

Про переговори в Терговиштах маємо перед усім листа воеводи Костянтина Ракоцієві 23 серпня: він пише, що козацькі послы просять уже відправи, але воевода не хоче їх пускати, доки не дістане від Ракоція інструкцій в сій справі ⁷⁾. З того ж дня маємо також реляцію Ракоцієвого агента Яна Бороша. Він доносить йому у з Те

¹⁾ Див. вище с. 1102.

²⁾ 5 серпня н. ст. дійсно було в четвер, се показує, що лист датований тож новим стилем. Реляції Бороша очевидно також.

³⁾ Він далі розповідає про нього, запевняючи в достовірности його відомостей, що се природжений Молдаванец, в молодих літах помандрував на Україну, оженився в Переяславі, а тепер вернувся з козацькими послами.

⁴⁾ Monument. Hungariae XXIII ч. 132.

⁵⁾ Така дата в виданню, про сумнівність її вище с. 1104.

⁶⁾ Transsylvania I с. 439. ⁷⁾ Тамже с. 231.

говинт, що козацькі послы говорять про свій союз з шведським королем і молдавські пасагани (що приїхали з ними?) «як люде неосвічені» тому вірять; але Борош не довіряє, просить Ракоція перевірити се у шведського посла, чи справді єсть у Шведів порозуміння з Москвою і козаками. Коли порозуміння у них нема, то на гадку Бороша ніяк не треба пускати до Порти «козацького попа» (Данила). «В. м. мусить знати сього духовного, бо се той чоловік, що знає всі справи московського царя і козацького гетьмана, се їх повірник, він привів до обозу гетьмана з царем». Коли Ракоцій поділяє його гадки, Борош береться справити Данила в таку дорогу, що ніхто не знатиме де він подівся¹⁾.

З листу Бороша 28 серпня довідуємося, що Ракоцій доручив Борошові при сих переговорах добитися від козацьких послів також присяги Ракоцієві, але воевода Костянтин і Борош за ним поставилися до сього доручення скептично: на їх погляд послы і так дуже розгнівані на Ракоція і Семигород, і таке домагання присяги до нічого б не привело, а тільки ще гірше розгнівало б їх. Передучора сі козаки так відзивались, що Ракоцієв посол ставиться вище від усіх бояр (хоче ними керувати), забороняє Волохам входити в союз з козаками, але ще семигородському князеві нога посковозється—аби тільки бог дав здорове московському цареві. Відправивши посольство, складали воеводи подяку «від усєї Козацької землі», за те що він Полякам не помагав, але по християнськи поводився. А ті хто помагав нехай знають, що козаки ще живі!²⁾.

Два дні пізніше той же Борош доносив: «Сьогодні вечером козацьке посольство їде відси. Головний посол вчора сказав мні при столі мовляв він певен, що як тільки вернеться, Хміль вишле до в. м. посла. Але в. м., їм як собакам не треба вірити—бо як я переконався, вони не забули ні смерти Тимоша, ні погрому козаків під Сучавою ні над Сіркою! Прошу в. м. написати до воеводи Стефала, аби вважав—бо Камінець і від Семигороду недалеко! Треба вважати—бо від одного Стефанового чоловіка що тут був я чув, що Поляки зовсім не мають війська, а московський цар має в Польщі військо велике!»³⁾.

Від сілістрійського баші був спеціальний наказ—прийняти козацьких послів з честю і свобідно пропустити їхнього священника, бо се піддані султана⁴⁾. Супроти того не рішались чинити їм дальших труднощів—але очевидно до слухів Данила дійшли балачки в духу Борошових, і він не рішався їхати дальше. «Справа священника ще не порішена», пише Борош в день виїзду козацького посольства—«чи буде вертати в головним послами, чи поїде до Порти; певно йому хтось наговорив до уха, бо він не важиться відставати від головних послів»⁵⁾.

Як бачимо—нова ліга козацько-балканська не складалася легко, але під авспіцями шведського короля, перед лицем наступу на Польщу Шведів з одної сторони, Москви з другої, під протекторатом великого лорда-протектора Олівера Кромвеля, вона таки зложилася, і місяць пізніше Януш Кемень обмірковуючи шанси війни в союзі з Швецією против Польщі, вже твердо рахує на підтримку козаків перед Оттоманською Портою—«згідно з договором»⁶⁾.

¹⁾ Тамже с. 232—3.   ²⁾ Transsylvania I с. 440.

³⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 236—7.

⁴⁾ Transsylvania I с. 440.   ⁵⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 236.

⁶⁾ accedentibus etiam jam juxta pactum Cosacorum subsidii—Monumenta Hungariae XXIII с. 23 лист 26 вересня.

Події розвивалися з швидкістю блискавичною. 21 липня н. е. шведська армія, перейшовши через бранденбурзьку Померанію переступила границі Великопольщі, а 4 дні пізніше воєводства Познанське і Калішське признали Карла-Густава своїм королем. Кілька днів пізніше піддався під владу шведського короля Януш Радзивил з своїм кузеном Богуславом, і 18 серпня в. кн. Литовське признало Карла-Густава в. князем литовським. Сам Карло в тім часі марширував на Варшаву, і Ян-Казимир виїхав відти 17 серпня до Малопольщі, а 8 вересня Варшава піддалася Шведам. Малопольська шляхта по нещасливій стрічі з шведською армією під Жарповим 15 вересня теж відступила від короля, і Ян-Казимир виїхав на Шлезк, а шведська армія в перших днях стала під Браковом, і по двох тижнях облоги він також піддався Карлові-Густавові, так що він став в сім часі паном майже всієї Польщі—з вийском тої частини України і Малопольщі, що зрималася при тих остатках польської армії, котрими провадили оба гетьмани, Потоцький і Янцкоронський. Магнати і шляхта, знеохочені до Яна-Казимира, втомлені війною, легкодушню потішали себе обіцянками Карла-Густава і його генералів, що шведський король прийме Польщу в свою опіку, оборонить від Москви, прибордає козаків, поверне утрачені порвінції і т. д. Хвиля протрації опанувала пануючі верстви Польщі-Литви.

В момент коли Хмельницький приймав у себе шведського посла під Камінцем, шведська армія стояла під Варшавою, а ниша частина її з фельдмаршалом Вітенбергом гонила за Яном-Казимиром, що тікав до Кракова. Шведському королеві дуже важно було вийти в контакт з козаками, щоб їх силами знищити армію Потоцького і по можности розвести їх з Москвою, що в перспективі мусіла неминучо стати конкурентом Шведів в претензіях на різні провінції Польщі—як се дійсно слідом і сталось. Такі завдання мусіла мати місія Торквата. З листа Хмельницького до Карла з-під Камінця ясно видно, що Торкват привіз від Карла заклик не гаячись наступати на Галичину і Малопольщу. Ми маємо такий, дещо пізніший лист Карла до гетьмана, з дня 26 серпня (мабуть старого стилю). Карло повідомляє його прохід Вітенберга на Краків, щоб паралізувати які небудь операції Яна-Казимира, і пропонує Хмельницькому звязатися з Вітенбергом, щоб у порозумінню з ним вести операції «проти спільного ворога»¹⁾. Щось таке, може тільки дещо менш конкретно, мусів привезти і Торкват, і се справді могло вплинути на те, що гетьман рішив кинути Камінець і наступати на Львів, як се написав цареві, не відкриваючи тільки секрету, що се він робив за вказівками шведського короля.

Так чи сяк, під Камінцем уложено військову конвенцію українсько-шведську, ще не оформлену, зачеркнену в загальних абрисах тільки, але вже реальну. Се дуже важний момент в розвою української політики. Московський уряд, що заборонив гетьманові зносити з Шведами через його землі, тепер мусів понести наслідки того, що сі зносини розвивалися поза його контролею і цілком незалежно від його планів і намірів. Одначе козацький уряд у власних інтересах старався не вийти по можности в конфлікт з Москвою, вважаючи розрив з нею небажаним. Сю позицію доводі ясно зазначив гетьман в тій стилізації своєї декларації до шведського уряду, що її маємо з уст Данила Калугера, так як він її виложив в останніх днях листоваду²⁾. Він каже, що прийняв її в такій формі від гетьмана під Львовом в жовтні,

¹⁾ Архив Ю.З.Р. III. VI ч. 23.

²⁾ Архив Ю.З.Р. III. VI ч. 30.

але вона характеризує і попередні; гетьман виразно згадує про раду, що відбулася у нього, очевидно під Камінцем, після приходу шведського посольства. «Скоро тільки ми отримали від нашого приятеля підканцлера Єр. Радзейовського відомости про час і шлях, вибраний королем шведським проти короля польського, ми вчинили раду і зараз же післяди частину нашого війська щоб атакувати в. Потоцького, гетьмана польського, і показати наш афект і нашу службу світу. королеві шведському. Тому не мали часу на облогу Камінця, Львова і інших міст, нами поруйнованих (стилізація не добра і її треба розуміти так очевидно: тому ми не мали часу займатися облогою міст, котрих не могли здобути відразу, а ті котрі ми здобували, ми руйнували). А то з двох міркувань: перше—щоб скорше наблизитися і з'єднатися з армією світу. шведського короля, друге—не допустити до сих твердинь московських залог, що вони там хотіли поставити. Во ми бажали лишити сю дорогу не обсажену Москаляки—аби була у послуху тому кому ми схочемо, і був простір для зносин з ваш. вел. у всякім часі і при всякій нагоді». Не знати чи за бажанням Радзейовського, чи в власної ініціативи гетьман вважає, що в інтересах такого зв'язку було б найкраще віддати Камінець у володіння Радзейовському, і коли б Потоцький не слотів піддати сю фортецю добровільно, козаки беруть на себе здобути її силоміць.

Се те що більше менше безпосереднє освітлює камінецький момент. Загально ж характеризує позицію козацького війська і його гетьмана ся декларація так:

Гетьман і військо дуже тішаться з того, що Польща переходить під владу шведського короля, і само собою готові в тім всяко помагати. Перед о. Данилом (не знати коли саме) вони вложили присягу на вічний союз з шведським королем і чекають уповноваженого шведського посольства, щоб перед ним поновити сю присягу, а разом в повній мірі довідатися про бажання шведського короля, обсудити їх з старшиною і прийняти до виконання.

Коли закінчиться війна в Польщі, козаки не можуть зіставитися без війни, бажали б щоб король зложив лігу против Турків—з Москвою і з іншими державами, для визволення християн. Козаки беруть на себе похід морем, як до того давно намовляли їх Венеціани, тільки перебила війна з Поляками і віроломство Яна-Казимира, з котрим військо козацьке ніяк не могло дійти кінця. Шведи ж нехай візьмуть на себе сухопутний похід, й іншим державам також має бути дана участь в сім воєннім плані, і так швидко і без великого клопоту можна буде Турків звозвати.

Козаки готові також помагати Шведам, коли б у них виїшла війна в Німеччині, в Семигороді чи в іншим місці—вони вишлють туди своє військо, під умовою, щоб за ним лишилась здобич, яку собі здобуде. Але з Москвою військо хотіло б зістатися в згоді і просить короля шведського без важної причини не заходити з нею в конфлікт. Розуміється, коли Москалі не будуть поступати з Шведами згідливо і справедливо, то козаки, обіцяючи помоч Шведам против усіх ворогів, і в конфлікті з Москвою стоятимуть по їх стороні. Але з огляду що військо козацьке мало з її сторони велику поміч против своїх неприятелів: Поляків, Татар, Молдаван, Волохів, Семигородців і Турків, воно цинить свій союз з Москвою як користний, і радо було б його заховати. Просить шведського короля заховувати давніші умови (з Москвою) і дуже бажало б, щоб зложився союз Шведів, Московитів і козаків: спільними силами їм би вдалося перемогти і підбити багато народів.

Декларація в такій формі була переказана Данилом шведському королеві в перших днях листопада, так як він її прийняв від гетьмана під Львовом в жовтві;

але те що висловлено було тут, Кажу, в значній мірі, коли не в цілості може характеризувати позицію гетьмана і війська також і підчас камінецьких переговорів.

Дуже можливо що тоді ж були дані директиви й Золотаренкові—зв'язатися з Шведами, порозумітися з ними що до операцій в Литві і в потребі допомогти їм своїм контингентом ³⁾).

Подробиць про сі зносини і кооперацію наказного гетьмана з Шведами знов таки маємо дуже мало. Маємо паспорт Золотаренка для якогось «урожененого Івана Петровича, товариша нашого», висланого «в пильних справах до ріжних місць», з датою 15 (?) вересня в Свислочи ⁴⁾).

По друге—Його ж лист до Карла Густава, 14 дня невідомого місяця ⁵⁾ під Биховим. Відкликуючись до попереднього листа з висловами свого поважання, Золотаренко сим разом висловлює радість в приводу того, що Карло-Густав заволодів Польщею, і обіцяє йому всяку поміч з боку козаків, з застереженням відновної влади і чести зверхника—запорізького гетьмана. Золотаренко просить, щоб гетьман мав перше місце по королі, а потім прохав також уваги для своїх козаків—«тих що під моім реїментом Білоруським і Сіверським» (in meo regimine Białoruscio et Siwerscio). Ширші відомости, не турбуючи самого короля він пише Радзейовському, і прохав не затримуючи відправити його посланця, «сотника нашого війська Івана Петровича».

Далі—одвертий лист Радзейовського, виданий в Варшаві 27 вересня, на клопотання Івана Петровича сотника війська Запорізького, що жертвуючи своїм життям через такі небезпеки прийшов від війська Запорозького, того що на Литві, офіруючи його послуги й. м. королеві шведському, і прибув до Варшави в неприсутности короля ⁶⁾).

Лист самого короля з Торна 14 листопада, без зазначення адресата, але очевидно що до Золотаренка, з подякою за пропоновані через посла, сотника І. Петровича послуги: король згадує спеціально про 10 тисяч козаків, що їх віддав в його розпорядженне Золотаренко, і вважає за краще щоб Золотаренко якийсь час затримав їх при собі, доки буде ясно, де їх буде найбільше потрібно: чи в Пруссії—де пробував король тепер, чи в иншому місці ⁶⁾).

¹⁾ Сей здогад висловив свого часу Кубаля (II с. 299), і він можливий; непотрібно тільки се він трактує як акт «відсутства і зради цареві», бо як я вказав у тексті, військо хотіло зістатися в згоді з царем і далі. Так само помилився Кубаля, що тільки посольство шведське попхнуло Хмельницького до такого «найзухвальського кроку» як похід на Львів, бо йдучи в похід і рахуючися з можливістю татарського наладу на Україну він певно не мав наміру заганятися так далеко—перед шведським посольством (с. 298). В дійсности ми бачили, що похід на Львів і знищення коронного війська Хмельницький поставив метою кампанії ще з січня т. р.

²⁾ Оригінал—Малор. подлин. акты № 60, москов. список—Акты Ю.З.Р. XIV с. 887 дата невиразна: не то 15 не то 20.

³⁾ Молчановський згадує, що пізніша поміта вказує на 14 липня 1655 р., але се цілком не можливо: раніш ніж 14 вересня Золотаренко не міг так рішучо писати про шведсько-козацьку кооперацію.

⁴⁾ Акты XIV с. 803.

⁵⁾ Тамже с. 895, незвичайно лихий переклад, навіть мало зрозумілий; король посилається на грамоту Золотаренка «даную до Бієржи дня 14 сего місяця»—найскорше б се пасувало до грамоти без дати, що могла бути дана 14 вересня,—але на ній показаний Бихів.

Лист на ту ж тему Радзейовського до Золотаренка з Торуня 6 грудня: він уважав, що зараз той 10-тисячний козацький корпус не потрібен, бо Прусія, Підляшє і властиво вся Польща признала вже шведського короля: треба б подумати про якусь нову заграничну війну, що могла б бути корисною і для Запорізького війська ¹⁾.

Як бачимо разом взята ся серія листів, при всіх непевностях в датах, в змісті і т. д., представляє справу в загальних зарисках досить ясно. «Польний гетьман», як його зве Радзейовський, не входить в які небудь політичні переговори і відкидаючися, як львівський субалтерн до того, що буде постановлено його старшим—гетьманом запорозьким, пропонував шведському королеві свою військову поміч, в скількості 10 тисяч козаків.

Представляється досить можливим, що прихід шведського посла під Камінець дав привід старшому гетьманові дати розпорядження своєму замісникові на Білоруси по можливості послужити шведським операціям також і на тім терені, як він сам збирався се зробити в Галичині й Малопольщі.

Небезітересно одмітити, що як раз сей мент—шведського наступу на Польщу, шведсько-українського союзу і т. д., Москва вибрала для маніфестації своїх прав, і свого фактичного володіння Білоруссю, Литвою і Зах. Україною. Приїхавши з своїм штабом до новоздубої Волини в місяці серпні, цар урядив 3 (13) вересня таку поворічну маніфестацію. Думний дяк Розряду Семен Заборовський, проголосив перед зібраним воєнним людом: «Стольпики, стряпчі, московські дворяне, жилиці, полковники, стрілецькі голови, дворяне і діти боярські в городів і всякого чину служили люде! Вел. Государ і т. д. велів вам сказати: З ласки божої нашим щастем, молитвами патріярха, а вашою службою ²⁾ взяли ми від польського короля предківську нашу столицю Вильну—столийний город в. кн. Литовських, і инших богато городів і міст (в. кн. Литовського), також і Білу Русь забрали й обсадили. Та в нашого наказу гетьман війська нашого Запорізького Б. Хмельницький з усім військом Запорізьким забрали городи і міста польського короля на Волині й Поділля. І так з ласки божої вчинилися ми вел. государем на предківських землях наших, на в. кн. Литовським, на Білій Росії, на Волкні й Поділля. Й веліли писати нас в государським титулі «великим князем литовським і Білої Росії, волинським і подільським». Знайте се, надалі нам служіть і на нашу ласку вновайте, а ми вас за вашу службу будемо жалувати ³⁾».

19 (29) вересня про се розіслано з московського приказу накази провінціалним урядам, і в сього часу сі «новепріябилі титули» входять в урядову практику (перед тим, від чернявської присяги твердо вживався тільки титул «Великої і Малої Росії», титул Білої Росії виступав тільки спорадично і до сього проголошення не ввійшов в постійну практику). Кільканадцять літ тому я присвятив спеціальну студійку політичному значінню сього акту ⁴⁾. Я вказав тоді, що титул володіння

¹⁾ Тамже с. 890—1.

²⁾ Спроцюю сю многослівну формулу, і взагалі офіціальний стиль сеї прокламації.

³⁾ Дворцовые Разряды, доп. до т. III, с. 6—7, також Собрание государ. грамотъ и договоровъ III с. 537 Полное собрание Законовъ № 164.

⁴⁾ «Велика, Мала і Біла Русь»—в «Україні» 1917 року кн. I. Останніми часами порушеними там питаннями—а саме титулом білоруським зайнялися

Малої Росії (в московській редакції—всєя Великія и Малыя Русіи самодержца) так як би піднесла цареві Олексієві Україна в момент свого переходу під його протекторат. Першим нам звісним актом проголошення цього нового моменту в політичних відносинах була привітальна промова перелазського протопопа, котрою він стрів царських послів, що приїхали переводити сей вступний акт царського протекторату: вона підчеркувала акт державного об'єднання Малої і Великої Росії під царською рукою (вище с. 732). Титул «самодержця Великої і Малої Росії бачимо на повідомленню гетьмана цареві про зложену йому на вірність присягу ¹⁾, і він зараз же входить в урядову московську практику (напр. висилаючи 9 (19) лютого до гетьмана і митрополита свого післанця з повідомленням про уродини наслідника, цар титулує себе «самодержцем Великіе и малые Росіи» і в інструкції післанцеві велить так себе титулувати перед гетьманом—хоча в діловій частині тої ж інструкції вживається старий титул—«государ, цар и в. князь всея Русіи» ²⁾).

Тому, що термін «Малої Росії» кінець кінцем вийшов в українське уживання для означення єпархії київської митрополії в протиставленню до єпархій митрополитів, а потім патріархів московських, таке формулювання нового політичного об'єднання як «совокушення Малої і Великої Росії» було цілком природне. Але при тім несподівано—як я се підчеркнув в згаданій студії, під Малою Росією розумілись не тільки землі Козацької України, що зложили присягу з військом козацьким в 1654 році, але й усі інші землі, що підлягали церковній владі київського митрополита: землі західно-українські, Полісся й Білорусь.

Так наприклад Максим Филимонович у своїй промові, в вересні 1654 р. (вище с. 962) накликає царя визволити «Малую Русь» в цілости, включаючи і Поділля, і Покуте, і галицьке Підгірє, Білорусь і Підляше. Говорячи про об'єднання Малої Русі в Великою розуміли не тільки вже довершене об'єднання Козацьких земель з Москвою, але й сподіване і бажане приєднання Західньої України й Білорусі:

також В. І. Щербина і М. Н. Петровський в цитованих вище (с. 814) розвідках. В. І. Щербина звернув увагу на царське розпорядження 21 (31) березня 1654 р., щоб була зроблена нова срібна печатка «с новоприбылыми титулы» і нею припечатано грамоти, що мають бути дані на руки козацькому посольству (Акты X с. 488). Покладаючись на знімок печатки, мовляв прикладеної до грамоти гетьманові на Гадяч, що має сі титули (в скороченню): вс. Вл. і М. і Б. Рс. см., В. І. Щербина думає, що ся печать 21 (31) березня мала вже всі титули, і на потвердженняє вказує же на грамоту м. Велику 4 жовтня 1654 р. (Акты Историч. IV ч. 91), з титулом Малої і Білої Росії. М. Н. Петровський вказав на замітку архівістів московського архієпископства, що рукописний Дворцовий Розряд 1653 р.—4 року містить таку замітку, не включену в друковане видання: «іюля въ 1 день (1762 г.) Государь указал свое государское именованье во всяких дѣлах писать: «всєя Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержецъ» (Описание документов и бумаг б. Архива Мин. Юст. т. XXI, с. 51). Оглянути се місце в натурі йому не вдалось: воно занадто зотліло. Але було бажано перевірити автентичність велицького документа і печатки Гадяцького привілея, а тоді подумати над мотивами, які могли вплинути на таке припинення в уживанню білоруського титулу і нові ухвали в сій справі.

¹⁾ Правда, що се тільки московський «список» надрукований в Собр. госуд. грамот III ч. 163 і потім в Актах Ю. З. Р. X. с. 261: «Б. м. великому государю и в. князю Алексѣю Михайловичю всея Великія и Малыя Русіи самодержцу», вище, на с. 743 я подав текст цього листу, але без титулу.

ми вже бачили і ще побачимо сі сподівання, що під козацьким рейментом удасться об'єднати «всі землі до Висли, де руські церкви були», і разом в Козаччино вони перейдуть під протекторат царя—чи під його військову охорону. Се підтягалось під поняття об'єднання Малої і Великої Русі, Так що властиво не було реальних причин для заміни двохчленної формули «Велика і Мала Русь» формулою трьохчленною. З становища теперішньої термінології воно може здаватися природним і логічним, що в об'єднанні козацької України в Московю з'явився двохчлений титул «Великої і Малої «Руси», а з окупацією Білоруських земель його замінено трьохчленною. Але в тім часі такої логіки не було, тому що Мала і Біла Русь тоді ще не викристалізувалися в тім етнографічнім значінню, якого набула пізніш, в XVIII—XIX в. ¹⁾ Термін «Малої Русі» зовсім добре міг покривати і Білоруські землі. Коли ж московським політикам настирливо як бачимо, лізла до голови гадка про обмеження поняття «Малої Русі» через заведення окремих титулів для Західно-Українських і Білоруських земель, то на се були спеціальні причини політичного порядку—вони почасти вже були вказані, почасти стануть перед нами в дальшій викладі. Коли старшина бажала об'єднати всю «Малу Росію» в тім широкім, сярхічнім значінню під своїм рейментом, і тільки посереднє, через «Запорізьке військо й цар. в-ва» привести під протекторат царя, то московський уряд як раз не хотів сього, а бажав привести білоруські і західно-українські землі в безпосередню залежність від Москви, без якої небудь участі в тім Запорізького війська. На сім пувкті, як ми бачили, від самого початку пішла тиха, але завзята боротьба на Білорусі. Ся ж ділема про присягу чи гетьманові чи безпосереднє цареві стала і при окупації Західно-українських земель. Московський уряд в сім менті, начебто без великої радії, бо на Волині ніяких особливих окупацій не сталось, і на Поділля операції тільки що починались ²⁾ проголошує царя володарем Волині і Поділля, аби підчеркнути, що се московські провінції, ділячки царське володіння, привернені царські землі. Се був акт вимірений против старшинських плянів на Західню Україну.

З другої сторони в момент коли шведський король виявив заміри заволодіти Польщею і Литвою, московський уряд противставляв їм свої права на Литву, Білорусь і Західню Україну—фактичне володіння ними. Одно і друге було в повній мірі відчуте. В усякого рода пересправах, особливо ж у шведській агітації на Україні против її звязку з Московю починає виступати сей мотив: новоприбрані царські титули як вияв москволюбних плянів забрати в своє безпосереднє володіння і перетворити в московські провінції білоруські, литовські й українські землі, зліквідувавши в них всяку автономію і посадивши в них московський абсолютизм всупереч свободолюбним змаганням Козацтва і взагалі українського народу.

Похід з-під Камінця на Львів досить докладно описує реляція Бутурліна³⁾. «Серпня 27 прийшли під замок Скали, і коло того замочку («городка») твої ратні

¹⁾ Див. цитовану статтю мою, ст. 16 дд.

²⁾ Нагадую, що офіційна реляція про здобуті на Поділля городи була отримана після проголошення нового титулу.

³⁾ Білгород. ст. 328 л. 382 і далі—одна з серії його реляцій зложених ним після повороту, що опинилися в столбцях Білгородського столу; в перекладі дещо покорочую.

люди спалили посад (місто), а в замочку сиділи селяни («крестьянство»), і виходили до нас (воеводів) говорили, що раді б бути під твоєю рукою. Ми той замочок покинули (не обсадили залогою), тому що було поруйновано, і селян було не багато. З-під Скал прийшли під город Ворців (Воршов) та під Височки, і з города Борщова Ляхи й міщани, настрашившись твоїх ратних людей, кинули місто і повтікали. Ми веліли город (замок) знищити, місто і села коло нього і коло Височок попалити і прийшли під город Ягольницю (Егельниця), де жив польський гетьман Лянцкоронський. В замку сидів Поляк Северин Наропінський, з ним инша шляхта, гайдуки, міщани і селяни: замкнулись і приготувилися до облоги твердо. Ми веліли спалити місто під городом і села, і поговоривши з гетьманом В. Хмельницьким обложили город кріпкою облогою, веліли викопати шанці, поставили турки, з шанців ніше військо приступали під город, і 1 дня сентября С. Наропінський з шляхтою і в усюю залогою, бачучи твердий («жестокий») приступ, здали місто і тобі присягли ¹⁾. Ми їх хотіли вислати за Дніпро, на житте в черкаські города, але гетьман і писар радили шляхти і міщан не вислати—аби инші польські города, то бачучи, також піддавались. А про гайдуків просили, щоб віддати їм, до твоєї корогви і до гармат, і ми їм дали взяти 100 гайдуків. А гармат в тім городі взяли ми 3 мідяні полкові, що взято в бою під Охматовим у В. В. Шереметева, та гармату полуторну мідяну московську—взяту в українних городах за московської руїни ²⁾, та польських мідяних полкових гармат 5; і гетьман В. Хмельницький теж узяв гармат 5 ³⁾.

З-під Ягольниці пішли ми до Львова сентября 4, і по дорозі твої ратні люди у польських городів Язлівця, Бучача, Бережан, Тербовлі, Потока, Тернополя, Підгайців і за Дністром Галича ⁴⁾, Поморян, Голих Гір, Бужська попалили «посади». Всі місточка і села наоколо тих городів верст на 30, 40, 50, 60 і більше твої люди і Запорізькі козаки попалили також. В Підгайцях Ляхи і міщане, побоявшись твого війська, великий замок, де жив гетьман Станислав Потоцький, покинули і втікли, а в малім мурованім замкнулось трохи людей—пани та міщани і потім добили тобі чолом і присягу зложили; ми їх веліли вислати за Дніпро на житте, а великий замок і мурований замочок і посади спалити. В Язлівці, Бучачу і Бережанах в маленьких городках засіли Ляхи, Жиди, Вірмени, і міщан багато, і ми до них приступали не веліли, тому що городки муровані, тверді—аби не наробити утрат».

Тим часом одержано вісти, що польське військо пішло в Глинян під Львів, і воеводи також пішли спішно під Львів. Дістали язика, і той їм розповів, що коронне військо стоїть в Городку: Львовяне не пустили до Львова коронного гетьмана, воліли відсиджуватися самі, і він відійшов під Городок. Тоді військо московське і козацьке підійшли під Львів, 16 (26) вересня, а частину московського війська під проводом Ромодановського, і козацького під проводом миргородського полковника Лесницького відряджено під Городок на Потоцького.

¹⁾ «Ляхи присягли, а благочестивые вѣры мѣщане і крестьянство по евангельской заповѣди вѣру учинили—я сеї московської тонкості не передав у перекладі, як і рїжних инших многословій. ²⁾ Разоренье.

³⁾ «Вчора, 19 сентября прийшов наш чоловік від козацького гетьмана—велику «екстракцію» чинять добули Ягольницю і замок Лянцкоронський, де він мав резиденцію. Капітан піхоти, що там було, не міг довго триматись і піддався; багато срібла і всяких вартостей забрали. 87 гармат узяв гетьман і Москва також—Стефан воевода Ракоцієві, Мюн. Hung. XXIII с. 247.

⁴⁾ Дві покручені назви пропускаю.

Так оповідає ся реляція Бутурлина, дуже сумарно згадуючи про битву під Городком і цілком проминаючи облогу Львова (дощо про се пізніше).

З польських джерел, також досить скупих на сім пункті (бо вся тодішня увага була скуплена на боротьбі Карла-Густава з Яном-Казимиром)¹⁾, довідуємося, що Потоцкий заложився був табором за Городком, виваюючи на неприступність сеї позиції, серед тутешніх ставів та мочарів, і сподівався дочекатися посолитого рушення, що мало до нього прийти в ріжних воеводствах. Але військо його було дуже мале—язики казали, що було його 6 тис. ²⁾, а Коховский рахує тільки на 4 тисячі. Козаки не дали йому тут довго попасати; приступивши під городок, вони встигли опанувати місто—зручно відтягнувши увагу до свого приступу з одної сторони, і війшовши тоді до міста з иншої, а 29 вересня н. с. приступили під позиції Потоцкого. Не вважаючи на цілком малі свої сили він попробував прийняти битву, але наступ його кінноти скоро розбився о сильне піше військо московське і козацьке, вона мусіла завернутися, і її відступ перейшов на втікачку. Козаки й Москалі гонили за польським військом до Яворова, до Ярославля ³⁾. Не втримався навіть і Ярослав. «Ярославці, почувши про твоїх ратних людей, покинувши все, повтікали, а кого ми в городі застали, тих вирубали», зазначає Бутурлин. Попалено також інші міста і села в сім напрямі, взято багато бранців, між ними брата попереднього Павла Потоцкого Яна, і цілий ряд інших значних шляхтичів. Їх в ріжними иншими трофеями з триумфом вислано цареві—але тут сталася конфузія, бо за Старокопстантиновим над Случчею напоревся сеї триумфальний похід на ханських Татар, не підозріваючи їх приходу, і так усі ті трофеї марно пропали ⁴⁾.

¹⁾ Досить докладне, й небезітересне оповідання у Єрлича: «Від Камінца» рушивши пішли до Львова—насамперед до Гусятина, далі до Чорткова—взяли там воеводича браславського Петра Потоцкого, з жінкою, дітьми і челядью: 4 дні боронився він в замочку. Відті пішли до Ягольниці: в замочку було 200 чоловіка піхоти, приступали до нього кілька днів, піхота піддалася сама і замок піддала, і сама з ними (козаками) пішла: Хмельницький обіцяв їй платити як звичайно; шляхти і офіційлістів немало забрано до московської неволі, а декого побито. Звідти пішли на Підгайці—маєтність гетьмана Потоцкого і здобувши палили міста і села, не лишивши й колеса—окрім одного млина, де млинар окупився, давши 300 золотих, щоб його не палили».

«Під Львовом» стояв Хмельницький кілька тижнів, розпустивши загони на татарський заір за Дніпром і коло Перемишля, Галича і Ярослава—ходили з Москвою, і Москва великі мордерства чинила над нещасними людьми: у двох переходила розбійників-козаків». «Обивателі Волинського і Руського воеводства з-під Львова, Ярослав, Замостя й інших країв почали тікати від козаків з домів своїх, хто куди міг», записує далі Єрлич, й іронізує з кварцяного і повітового війська, що вони не дочекалися навіть козацького війська, «почали тікати, оден другого випереджуючи, так що тільки за кілька миль сгамелулися: інші і вози з поживою й челядью кидали й тікали». ²⁾ Білгород. ст. 328 л. 340.

³⁾ «На Ворон да на Брахлов» в реляції Бутурлина. Про битву Кушевич (Жерела VI), с. 131, Коховский II с. 35—6, Ємшовский с. 61, Юзефович (в Сборн. Лѣт.) с. 171 й ин. Зібрав і аналізував сі відомости др. А. Чоловский в спеціальній статейці: *Bitwa pod Gródkiem, Tydzien, dodatek do Kurjera Lwowskiego*, 1905, ч. 47. Кубаля III с. 301—2. Кілька згадок про козаків і Москву під Ярославом—S. Morawski, *Z czasów Chmielnickiego i Szwedów*—Wydawnictwo dobroczynne Samborskie, XV rocznik, 1892.

⁴⁾ Реляція Бутурлина с. 334.

Під Львовом козацькі полки стали з'являтися від 25 вересня, і в дальших днях армія Хмельницького-Бутурлина щільно обступила місто ¹⁾. 30 вересня в місті довідалися, що головна квартира Хмельницького стала на Святоюрській Горі, Бутурлин на дорозі до Янова, за костелом св. Хреста. Місто загодя обсажене залогою під проводом колишнього коменданта Кодака, генерала артилерії Крнштофа Гродзіцького, під його проводом старанно приготувалося до облоги, і заперши дух чекало дальших подій ²⁾. З жовтня наступила канонада, після неї перед вечером рубач привіз лист Хмельницького до магістрату:

«Від мене, В. Хмельницького, гетьмана війська й. цар. вел. Запорозького вам—магістратові м. Львова і всякого стану людям—з побажанням всякого здоров'я послаємо те наше писанье. Явно то самому богові, що ми ніколи не бажали розливання християнської крові, і коли по тих усяких подіях рушили сюди військо наше, вчинили ми се за причиною військ коронних. В давніших роках, коли йдучи за Вишневецьким, притягнули ми сюди—показали ми вам нашу ласку, і тепер коли господь дав нам погромити дощенту коронне військо під Городком, виконуємо християнський обовязок і хоч не бачимо вашої покори, таки жадаємо, щоб ви зараз, коли хочете зістатися живі, дали нам своє рішення, не чекаючи собі ні звідки потіхи ні помочи, ні слухаючи чині небудь ради. Не сумнівайтесь ні трохи, що коли покоритесь, дізнаєте нашої особливої ласки, а коли ні—то непокірному за супротивлення нехлиба буде нагорода. Тим часом дайте відповідь. В. Хмельницький, з обозу дня 3 жовтня 1655» ³⁾.

Довго роздумували над сим листом львівські «батьки міста» і другого дня відповіли дуже чемним листом, просячи лишити їх в спокою, як львівських громадян. На се дістали того ж дня під вечір другого листа від козацького гетьмана:

«Мої ласкаві нани—магістратські м. Львова! Лист ваш ми так зрозуміли, що ви сподіваєтесь якогось ратунку—а він вам ніколи не прийде! Не хочете пристати на те, щоб нам покоритись, і не думаєте—хоч знаєте добре, що ми—не бажачи кровопролиття—свого часу значну вам показали ласку. Чи далі схочете зіставатися при своїм упорі, чи будете бажати собі милосердя нашого, негайно, завтра рано вишліть

¹⁾ Головним джерелом для історії сеї облоги Львова служить записка райці львівського Самійла Кушевича офіційальна, найсправніша копія її, вписана до магістратських книг (*Acta Consularia*) 1655 р. і видана в Жерелах до історії України-Руси т. VI, 1913,—вона носить назву переписувача, Я. Боженецкого; авторство Кушевича, голови магістратської депутації до Хмельницького, висерив уже Зубрицький друкуючи фрагментарну копію з архива Ставрополіті в своїй хроніці Львова—с. 348 (ще раз видана в *Supplementum ad Historica Russiae Monumenta*). Друга записка—коротка і більш літературна, а менше фактична—Стан. Добешовського, рєсента міського—у Зубрицького с. 338—346. Я тримаюся Кушевича, доповнюючи його з Добешовського й інших джерел.

²⁾ Описує пороблені приготування, фортифікації й под. Добешовский у Зубрицького с. 339.

³⁾ Листи Хмельницького до львівського магістрату в оригіналі що в ній переховуються видав Антонович, в копії Шараневича в «Сборнику летописей относящихся до истории Южной и Западной России, вид. кн.в. комисіи, 1888, с. 259; в копії Кушевича в Жерелах. Добешовский пише, що першого листа від Хмельницького привіз не трубач, а якийсь обдертий свинопас; супроти оповідання Кушевича се досить мало правдоподібно.

яких небудь людей. На поміч надія ваша пуста,—бо з ласкою божою військо наше, знищивши коронне, далеко в глибину (пішло), і коли ви не схочете покоритися, ми тут зістанемося довго. Але знаєте, що ласка наша не була вам закрита, коли попередніх років її просили, і тепер дізнаєте, коли схочете на неї здатися. Завтра рано чекаємо вашої декларації».

Рано депутати не вийшли, і козаки почали знову канонаду; тоді магістрат вислав листа до Хмельницького і до Виговського, просячи дати за депутатів заставців, для їх безпеки. На се дістали сердитого листа від гетьмана:

«Явно бачимо вашу легкодущність, змішану з великим завзяттям, в тім що ви, бачивши з нашого листу не аби яку ласку до вас—більшу ніж яку повага наша позволяла, легко собі її берете і не горнучися до сеї ласки нашої з своєю покорою, ще вимагаєте від нас якихось заставців за своїх людей, що їх маєте до нас виправити. А вже можете собі пригадати, що і тих літ, як ви дізнали нашого милосердя, одержали-сьте його за простим словом нашим, без яких небудь заставців. Тому як хочете милосердя до вас, і не хочете щоб при завзятях і невинні люди згинули—як декотрі міста таку кару від бога вже дістали, а інші через покору живі зістались,—то вже не покладаючи на нікого надії, дайте нам негайно декларацію через своїх (депутатів), покинувши се завзяття і не чекаючи заставців»...

Виговський також докорив Львовиям, що вони таким недорічним домаганнем гнівають гетьмана і військо. Вислухавши такий реприманд, гадки поділились, але кінець кінцем перемогла думка, що треба вислати депутатів, не проволікаючи часу, і упрощено тих самих осіб, що їздили до козацького табору в 1648 р., аби знову взяли на себе сю місію: від магістрату мав іти Кушевич, від Русинів Лаврисевич, від Вірмен Сахнович. Другого дня, 6 жовтня приїхав з сурмачом Іван Ковалевський «осавул війська Запорозького і майордом Хмельницького», добре знаний Львовиям з попередньої облоги, попровадив депутацію від міської фіртки Сикстівською дорогою (тепер Сикстівська улица) «через громадні полки московські, а потім і козацькі» що приймали їх чемно і великими юрбами їм приглядались, до гетьманського становища на Святоюрській горі. Тут завів їх до свого «шатерка», а потім відпровадив до гетьманського намету, де їх прийняв Соболь, «покойовий Хмельницького» і запровадив до гетьмана.

Застали Хмельницького, що сидів при столі на лаві, по турецьки підібгавши навхрест ноги. Він піднявся (до депутатів), і коли вони його привтали, «загально вже знаючи його звичай і церемонії, чемно запросив їх сідати». Піднесли йому від міста хліб і вино. Приймавши від них сей дарунок, просив також сідати. «При нім сиділи полковники війська Запорозького; Іван Виговський писар війська Зап., Тетеря—чоловік вчений в латинській, польській і словянській мові, Григорій Сахнович Лесницький ¹⁾, полковник миргородський, Самійло Богданович Зарудний, генеральний суддя війська Запорозького, Томаш Носач генеральний обозний, Данило Виговський полковник, посол короля й. м. Яна Казимира—своєк Виговського ²⁾, посол татарський і Яні Грек—чоловік дуже досвідчений що кільканадцять літ тому мирив московського царя з Отом. Портою, а тепер складав той нещасливий союз між Москвою і козаками. Іншим, нижчим велено вступитися».

¹⁾ В ркп. Ставроп. Sielnicki Zachnowicz.

²⁾ Мова очевидно про Федора Виговського—вище с. 1096.

«Тоді по звичайних чемностях Хмельницький почав вичисляти причини, які запровадили його до цього краю. Раз натискав на спустошенне, що сталось від Татар на Україні минулого року, другим разом—за недавній ворожий виступ п. п. гетьманів коронних против війська Запорозького—хоч король й. м. в доброті своїй инакше хотів поступити з військом. Широко при тім розповідав про погром коронного війська під Городком—і зачавши те оповідати казав покликати п. Потоцького, воеводяча браславського, і п. Виковського, з Серадзького воеводства, що попали в полон під Городком. Коли вони прийшли, він чемно запросив їх до столу і шлав запросити до себе двох московських полковників: кн. Ремодановського і Гротуса. Коли вони прийшли, і ми їх привтали, почали вони багато говорити не похваленого про Поляків і особливо про погром коронного війська під Городком. Тут п. воеводич браславський не міг змовчати в своїй великодушності і любови до вітчизни і в очі сказав тим Москалям, аби не приписували собі ніякої перемоги над коронним військом, бо коли б не наступила була козацька піхота, московське військо понесло було б великий погром від Поляків. Тішився з такої відповіді Хмельницький і полковники. Скоро потім Москалі пішли, щось зтиха сказавши Виговському, а той по латині сказав п. Кушевичу: «Про інші речі буде мова завтра». По виході Москалів Хмельницький і Виговський багато говорив про тяжкий стан Річипосполитої, з-часта натискаючи на Жванецьку кампанію і називаючи її причиною і початком усіх бід, з мотивів котрих тут нема чого спомиати.

«Потім наступив обід—священик, капелян Хмельницького, поблагословив, не забувши московського царя—просив у бога йому успіху. По обіді довго посиділи. і міські депутати, діставши на другий день термін своєї конференції, повернули до міста з такими листами. Перший був від Хмельницького: «З приємністю прийняли ми, що ви здалися на наше слово і запевненне ласки в листі нашому і прислали тих людей з першою заявою покори. За те покажемо в. м. нашу прихильність. Декларацію вашу відложили ми до завтра, і треба щоб ви завтра як найраніше вислали котрогось з своїх людей, ми ж тим часом, сеї ж ночі з усею старшиною нашого війська подумаємо, аби то як найкраще для вас було... Другий лист був від Виговського, цілком етикетальний (с. 132).

«Коли другого дня депутати прийшли знову до козацького табору, він завів їх до себе і прийняв листи до гетьмана і до себе.—Потім серед різних розмов считав депутатів, чи мають якісь листи до московського воеводи Василя Василевича, і чи хочуть з ним бачитися. Депутати коротко відповіли, що листа до нього не мають і в ніякі переговори з ним удаватися не можуть, бо мають повноважність обмежену. Але Виговський намовив таки депутатів, щоб трьох з-поміж себе післали до Василя Василевича й піднесли йому як гостеві білий хліб і кілька гарців вина. Пішли п. п. Їонсьоркевич, Лавришович і Хомицький, діставши від своїх товаришів пригадку—не вдатися в ніякі трактати з Москвою, а п. п. Кушевич і Сахнович лишилися у Виговського. Прийшов потім до них і сам Хмельницький. Були тут різні розмови і дебати про сучасний стан Річипосполитої: оповідали, що король й. м. Ян-Казимир зрікся корони і за границю вступився, Шведи Краків зайняли, війська коронного нема вже ніякого—взагалі широко розповідали, нагаляючи на нас страху.

«За той час повернули післані до Вас. Вас. і розповіли своїм, як він сурово поставився, не прийняв ні хліба ні вина, а домагався, щоб місто і замок піддалися, і зложено присягу на імя царя як від міщан, так і від п. губернатора (Гродзіпкого). --

але вони збули то такою відповіддю, що про се з ним говорити не можуть, і обіцяли, що до переговорів у сій справі з'являться у нього завтра інші люди. Настрашений такою реляцією своїх колегів п. Кушевич звернувся до Хмельницького і став зі здивуванням викладати йому ті всі речі, але Хмельницький відповів на то коротко, що так мусить бути. Виговський же дуже широко, з великим гнівом, раз-у-раз бючи в стід рукою, домагався того самого що й Вас. Вас., з-часта повторюючи на нашу ганьбу, що вже й біг нас відступив. Доводив то лихим станом всеї Річипосполитої, і з-часта при тім повторяв, що доки зайшла шабля козацька, доти мусить бути й козацька влада (*kozackie dominium*).

«Коли Виговський скінчив таку свою мову, Кушевич попросив іменем своїм і своїх колегів, щоб йому дозволили говорити безпечно. Хмельницький дозволив, дозволив і Виговський, такі точно сказавши слова: «Говоріть, коли що маєте, і говоріть безпечно і сміливо, бо тут не жарти!» Тоді Кушевич вставши з другими сказав: «Милостивий пане гетьмане! не буду займати в. м. довгими словами. Життя наше—котрі тут єсмо—в руках в. м., і ми думаємо так, що тільки за особливою ласкою вашою, нашого милостивого пана, ми звідси повернемося. Але щоб ми і місто мали вчинити присягу на імя московського царя, ніколи ми того не вчинимо і вчинити не можемо. Раз присягли ми королеві й. м., панові нашому милостивому Янові-Казимирові, і мусимо дотримати віри нашої, яка б не була його фортуна. Маємо надію, що за ласкою божою і старанням вашої мил., нашого мил. пана, і всього війська Запорозького,—як ми то зрозуміли.—все вернеться до свого. А коли б тепер без всякої потреби і силування—бо ж його нема, богові дяка!—мали ми так на швидку віру правдивому панові зламати, а новому присягти,—що б подумав ваша мил., наш мил. п. з усім військом своїм про легкодушність вашу, і що б потім сказав про честь і віру нашу той сам цар московський—котрого взагалі не визнаємо? Тому унизжено і покірно просимо в. м., нашого мил. пана,—не вимагай від нас того чого против вірности і сумління свого вчинити не можемо».

«Сі слова повторили й інші депутати, цілком приєднуючись до того що сказав п. Кушевич, заявляючи, що за короля й. м. Яна-Казимира готові вони завсіди життям жертвувати і кров свою проливати. Здавалось, що й сам Хмельницький не дуже був противний такій декларації, але Виговський кілька разів на різні способи повторяв свою гадку, і багато в тім стратив часу, поки нарешті депутати зробили таке закінчення: «Шкода більше часу тратити, мил. пане гетьмане! Більше нічого ми не скажемо, тільки те що тисячу разів повторяємо—що доки жив король й. м., наш мил. пан Ян-Казимир, ми нікому иншому присягати не будемо, і коли б депутати міста з якого небудь страху зробили се тут, то п. губернатор наш і все місто того б не акцентували. Тому просимо вашці, в. м. п., аби ти нас до того не примушував» (134).

«Той потаємний посол короля й. м.¹⁾ і посол татарський, як ми могли зміркувати, слухали тої заяви з утіхою, і самим полковникам не буда прикра така декларація, бо П. Тетеря, полковник переяславський, сказав потиху до п. Яна Хомницького такі слова: *Sitis constantes et generosi* (будьте витривалі й благородні). Більше на сю тему з депутатами того дня не говорили, а провели весь час в різних розмовах—по части про погром коронного війська під Городком, по части про

¹⁾ Федір Виговський.

союз з Москвою, доводячи, що військо Запорізьке не піддалося цареві в неволю (in servitute) і ніколи не піддасться, бо ж воно за вільність повстало й війну против Ляхів підняло. Нарешті по довгих таких розмовах відправив Хмельницький депутатів до міста, аби від усіх станів принесли декларації в справі піддання міста і присяги московському цареві і при тім нашав такий лист до магістрату:

«Мої ласкаві панове—магістратські м. Львова! Ще з більшою присмирністю прийняли ми нині вашу покору, тому що сновняючи нашу волю, вислали єсте своїх людей, і ми їм дали устну декларацію на початок, а по дальшу завтра, тільки знову зряна прийдіть обміркувати справу з своїми, а заневважаю в. м., що не зістане теса без нашої ласки»...

«Виговський додав знову також від себе листа, подібного змісту.

«Але тільки що депутати з тими листами прийшли під місто, як з різних місць знову почалася канонада; тривала кілька годин, правда що без якої небудь шкоди місту. Коли другого дня трубач приїхав під місто по депутатів, то Гродзінський з огляду на сю канонаду, і з інших мотивів не згодився, щоб депутати їхали, а вислано в трубачем тільки листи. Хмельницькому магістрат потверджував, що присяги цареві він зложити не може, і просить його подбати, щоб їх до того не приневольовано, бо тільки з ними магістрат хоче трактувати. На адресу Виговського Кушевич приватним листом потверджував сказане вчора, що всі мешканці львівські рішучо відмовляються присяги цареві.

«По сім другого дня, 9 жовтня, московське військо стало маршувати наступ: в городі езуїтів і по інших місцях почали ставляти батареї, сипали вали і шукали місця для міш. Але від Хмельницького трубач привіз знову листа до магістрату: «Мої ласкаві панове і т. д. Дуже дивуємось тому, що в. м. зачавши трактувати з нами про приязнь, занехали переговори і вже до нас не присилаєте. Коли хочете нашої приязни, присилайте до нас людей значних: ми їм всяку ласку і приязнь нашу заявимо і назад відошлемо, як попереднього разу, здорових і цілих. Бо давши слово, стоїмо при нім статечно. Але перед усім зараз висилайте і дайте нам знати, коли хочете з нами трактувати, сьогодні чи завтра, аби ми знали»... Був також лист від Виговського до Кушевича, з осторогою: від розпочатих переговорів не відступати і в Москву в ніякі трактати не вдаватися, перед військом же Запорізьким він обіцяв за місто клопотатися (137).

На лист Хмельницького магістрат відписав, що зістаючись при своїй відмові присягати цареві, вишле на другий день своїх депутатів до Хмельницького, вповні покладаючись на його обіцянку безпечности. На се в короткім часі, того ж дня доставлена відповідь Хмельницького, що він завтра чекатиме депутатів—просить тільки прислати їх як найраніш, щоб не тратити часу¹⁾. Через трубача переказано, що депутати другого дня ідуть; тим не менше цілий день той, 9 жовтня, з обох сторін ішла канонада. Другого дня рано приїхав трубач по депутатів і вони пішли до козацького табору з новими рекомендаційними листами до гетьмана і царя.

«Коли сі листи віддано і прочитано, були різкі розмови. Виговський надавав,

¹⁾ Сі два листи 9 жовтня в записці Кушевича (в обох редакціях—магістратській і ставропільській) переставлені оден на місце другого і редактор VI тому Жерел доводить, що се правильний порядок, а помилувався в порядку листів Антонович. Але зміст листів цілком ясно виявляє їх порядок, такий як прийняв Антонович.

що у Львові грецька релігія терпить утиски, і наводив різні приклади. Хмельницький похвалювався, що вже став паном всієї Русі і жадним чином не дасть її нікому іншому¹⁾. Нарешті снитав депутатів, чого б хотіло від нього місто; на це відповіли коротко: аби військо запорізьке, а головню московське вступилося звідси. Зараз на це заявив Хмельницький і своє: зажадав від міста якогось дарунку, додавши, що такого великого як сім літ тому не домагається, з огляду на всі біди пережиті містом. Далше відложив до завтра, і відправив післанців до міста з листами».

В листах його і Виговського нічого не було крім жадання, щоб депутати прибули другого дня для переговорів. Але тільки що вони виїшли від Хмельницького, зараз почалася стрільба, так що поворот навіть був не дуже безпечний. Другого дня Кушевич лишився в місті, їздив замість нього інший райця, і тому подробиць переговорів не знаємо. Канонада йшла протягом цілого дня; депутацію вислали на умови, Хмельницький затримав у себе через ніч, і другого дня прислав свою декларацію магістратові і всім станам, що пробувають у Львові; тут стояли такі мотивації: «Весь час не бажали ми розлиття невинної крові християнської і не давали до того найменшої причини, але що військо коронне і різні стани Річчосполитої наступали на Україну, мусіли ми боронити своє життя. Минулої зими, взявши собі поміч із сторонніх держав вони наступали на нас і тепер нас аж сюди залповало коронне військо. Одначе ми, не бажаючи кровопролиття, готові показати ласку кожному, хто просить у нас милосердя—тільки аби всі стани, які у Львові знаходяться, виконали зазначене в сій декларації:

«Насамперед рицарство, міщани, всі обивателі і старші м. Львова мають виконати присягу на те, що коли військо запорозьке й царське відступлять, вони не будуть громити різних чат що розійшлися, і в полон не будуть брати, ми ж також обіцяємо міщанам і всім обивателям львівським всяку безпечність і заборонимо війську нічого не палити по селах і фільварках.

«За те що не хочемо міста добувати і кров невинну розливати мають дати нашому війську дарунок (honorarium)—400 тисяч золотих. На слуг наших військових сугна: фалондису 100 поставів, а шпигуху 200; кожухів тисячу і чобіт 2 тисячі. Окремо на старшину і різну старшину військову кармазину 50 поставів, півгранату 20, півшкарлату 10, аксамиту штучок 5, агласу 10, адаманку 10.

«Олива на ліхоту 50 центарів.

«Взянів наших козацьких і московських аби повернено.

«Жидів як неприятедів Христові і всім християнам, аби видано з усім майном, з дітьми і жінками.

«Щоб рицарство, шляхта і обивателі львівські після відходу війська не громили козаків і царських людей і в неволю не брали, ми лишасмо у вас на перешкоду частину війська запорозького і царського.

«До тих пунктів мають приложитися стан духовний, стан шляхетський і всі обивателі львівські» (140—1).

Магістрат вислав депутатів з проханням зменшити ці вимоги, так щоб місто, вичерпане за ці роки всякими контрибуціями, могло дійсно їх виконати. Віддавши листа депутати переходили з Виговським пункт за пунктом наведені домагання. Пункт перший, розуміється, обіцяли виконати, так само годилися і на розмін бранців. Кон-

¹⁾ Ze luz panem wszystkiej Ruski ziemi zostai u onej komu inszemu zadnym sposobem nie pusci, с. 138.

трибунцію просили з меншости до 20 тисяч, і то не в грошах, а в товарах, і сюди включали також жадання сукна і одежі; олива нічого не могли дати і просили вдоволитися тим, що здерли вже з даху костела св. хреста. «Видати Жидів—був то пункт дуже трудний, згодитися не хотіли, бо такі й жадним чином не могли». «Що до останнього, сказали, що маючи залог у місті від короля, иншої вже не потрібують».

«Вислухав сеї декларації Виговський і пішов з нею до Хмельницького, а вернувшись спитав, чого ж навзаєм хоче місто від гетьмана і війська Запорозького. На се питання депутати повторили свою попередню відповідь, себо щоб військо московське і запорозьке негайно від міста відступило, і на будуче—коли б ся нещасна війна ще не скінчилася,—лишило Львів і його територію. Вислухавши се Виговський засміявся і сказав від імени Хмельницького, що він міцно стоїть при даних від нього пунктах» (142).

По сім депутатів відправлено з тим, щоб вони прибули знову другого дня. Канонада тим часом тривала. Коли другого дня (15 жовтня) депутати привезли тільки прохання, щоб гетьман задоволься тим, що місто йому запропонувало, Виговський почав дуже сердито виговорювати, що львівські католики не шанують грецької віри, чинять різні утиски православним; «дуже гнівався на бернардинів львівських, що вони зловивши кількох козаків, немилосердно новбивали у себе». Депутати старались виправдуватися, але на розгніваного чоловіка ті оправдування не багато впливу робили. Кінець кінцем депутацію відправлено з доволі суворими листами гетьмана і писаря, де магістратові робився докір, що він вимовляючись своїми бідами затягає справу, і ставилося домагання, щоб другого дня прибули депутати не тільки від міщан, але і від шляхти і духовенства, з иншими, більш можливими умовами. Віддаючи сі листи Виговський ще раз з гнівом докоряв, що стан духовний і шляхетський нікого досі не присягав до нього, що те ніх і ароганція і т. под.

Згідно з сьм бажанням другого дня вибрався православний владика Арсеній Желиборський, підкоморій львівський Ожга, каноник латинської капітули Іават—автор звісних українських інтермедій, і ще два райці і два єзуїти.

«16 жовтня всі вищезаписані пішли до табору. Наперед вступили з й. м. єпископом до церкви Св. Юра, і тут іменем Хмельницького—у котрого тоді був на конференції Василь Васильович, урочисто витали єпископа Виговський, Місницкий і Тетеря. Вийшовши з церкви пішли насамперед до канцелярії Виговського, відти до Хмельницького. Були там різні мови і розмови про сучасний стан Річипосполитої, про велику незгоду між магватами, про нещирість певних осіб до війська Запорозького, про але правління, нещасливий хід усіх справ, і всякі инші речі, що й виписати трудно. Нарешті Виговський приступив до закінчення переговорів з депутатами. Дуже багато говорилося з обох сторін, і тому що вечір надходив прийшлося справу відложити на шютім; тому вищезгадані особи, зіставивши в таборі й. м. єпископа, двох єзуїтів й инших осіб вернулися вечірнім смерком до дому. Після виходу їх з табору приїхав до Хмельницького посол від короля шведського Іамоцкий, Вірменни зі Львова, що ще за Іустава підчас пруської війни в молодих літах попав у неволю і був відісланий до Швеції; мав він при собі за товмача якогось Шотровського, шляхтича польського—колишнього агента п. Радзейовського».

Другого дня ті самі особи, з додатком підстарости львівського їздили до козаків, були у Виговського, частував їх Хмельницький, але день пройшов в розмовах, не посунувши справи, а наступного дня, 18 жовтня, зрана почалася канонада, і відпові-

даючи на неї зі Львова вбито якотось московського полковника-чужоземця. «Резгаивана тим Москва домогалася від Хмельницького, аби ковче післав на штурм своїх разом з Черемисами; така ж була воля і полковників запорозьких, особливо Обезного Носача, але єпископ відмовив Хмельницького, і той потрапив угамувати і Москву і полковників своїх, тільки добру латину вичитав міським депутатам, що лишилися у нього з попереднього дня». Каюнада тривала цілий день, і магістрат вислав листи до Виговського з перепросинами і бажаннями кінчати переговори. На се дістав такоє листа від Хмельницького:

«Вогдан Хмельницький вам Львовянам: Потім як я вас прийняв для бога, дивуюся дуже, що ви мабуть на короля Казимира оглядаєтесь. Не знаєте того, що взє король шведський й. м. знайшов собі дорогу: опанував Краків, а зо мною братерство взяв. Ми з ним війшли в певні контракти, порохувалися що до того, чим має розпоряджати король шведський—аби був вовк ситий і коза ціла, а що до нашого християнства так міркую і того бажаю з огляду що король шведський і цар московський, війшовши перед кількома літами в союз з нами козаками, тепер всі наступають на Польщу, ми з тими трьома народам так ділимося: нехай король шведський тримає, що йому бєг дав до диспозиції, а що бог нам дав зайхати своєї Руської країни, а при тім стоє¹⁾».

«Від й. м. п. Гродзїцкого бажаю, аби зо мною побачився очевисте як з давнім²⁾ приятелем, нічого не боячися: порозуміємося з ним в більших справах, щоб люды убогі беселилися і бога хвалили. А в. м. дай боже добра-ніч!

«20 жовтня пішли насамперед до неприятельського табору депутати з п. відстаростою, п. Анчевским та иншими. Скоро тільки минули московську сторожу, зараз почалася стрільба з неприятельської сторони, на котру відповідали з міста, цілком не вважючи на депутатів, і вони були в немалій небезпєні під кулями, що густо лігали над ними. Коли прийшли до табору, запровадив їх осавул Ковалевський до кватири Хмельницького, і там відбувши у нього обїд, одїслано їх до Виговського. Там продовжувано попередю початі трактати; брали в них участь своїм авторитетом й. м. є. єпископ, п. підкоморій і п. підстароста. Депутати міські клопоталися всі, але Виговський уперся, що з огляду на авторитет згаданих памїв вже досить поступився, і відїслав до останне рішенє до самого Хмельницького і радив щоб п. Анчевский з п. Кушевичом ішли до нього. Вони се зробили і застали його самого, тільки замисленого і задуманого; широко говорили з ним про закінченне трактатів, просячи пожалувати місто знищенє всякими нещастями. Красномовно викладав йому п. Анчевский всі пережиті містом нещастя й бїди і звертав увагу, що коли військо Запорізьке приїде до згоди з Річєюпосполитою—до чого Хмельницький здавався дуже прихильним—військо козацьке ще може мати з міста Львова свої вигоди і пожитки, як давніше мало. П. Кушевич пригадав йому обїцянку, даю ним місту тому сім літ, бувши в тих краях з Тургай-бєем. Довго про се говорили самі тільки втрєох, і хоч Хмельницький зпочатку твердо стояв при своїх—без гнїву і без зайвих слів, але потім піддався і пристав на ту суму, що йому піддали Анчевский і Кушевич—60 тисяч²⁾. Вони зараз повідо-

¹⁾ а со нам Р. Бог помог! Украйны swej Ruskiej zajachac, przy tem stoie—Сб. с. 263. В аб. Кушевича а з' нам... країны swej Ruskiej, в Старон.: країне swа Ruskа.

²⁾ Цифру подає Добешовский, посміваючися з дїспропорції того що Хмельницький жагадав, а на що згодився: «з великої бурї стався тихенький дощик: від 400 тис. відступивши на 60 тисяч згодився без труднощів» (с. 345).

мили про се своїх колегів, що ще були в таборі, а сі всі разом подякували Хмельницькому.

«Тим часом як цілий день ішли сі трактати, не переставала однак з обох сторін стрілянина—мабуть щоб нагнати страху на депутатів. Але ті вже привичайлись, і покладаючись на право міжнародне ні про що не дбали, та з о. єпископом і пп. Іонсьорковичем та Олькуским; що весь той час пробузи в таборі, під залізними кулями повернули до міста. Виговський для гонору провожав їх до самої міської фіртки, з великим числом своїх людей; тут його почастовано від міста вином, і він повернув до табору» (148).

Другого дня був повний спокій, Хмельницький і Виговський чемними листами запросили до себе Гродзїцького на розмову. Наступного дня приїхали під місто Тетеря і Лисницький, їх прийнято до міста і Гродзїцький частував у себе вечерю, потім другого дня поїхав на розмову до Хмельницького, багато між собою говорили—але зміст розмови лишився невідомий Кушевичеві. Розповів дещо сам Гродзїцький в листі до короля, дещо більше Рудаевский—може бути на підставі реляції Гродзїцького підканцлерові, згаданої в тім же листі¹⁾—тільки досі вона невідома. В листі до короля Гродзїцький згадує, що Хмельницький прийняв його досить людяно і давав зрозуміти, що готов би був вернутися в підданство Янові-Казимирові, але бентежило його, що гетьмани коронні саме в тім часі (22 жовтня) піддалися шведському королеві і обіцяли піддати всі замки на Русі, з тим щоб шведський король міг туди ввести свої залоги і відібрати на себе присягу. «Дуже він (Хмельницький) на се відказував, а також на той прихід ханський», каже Гродзїцький і висловляє надію, що при сій нагоді можна б було привести його до згоди з ханом і розриву з Москвою, бо Хмельницький досить сильно на се відказує.—«Каже: я тої Москви не хочу, і між нами велика неагода, як я сам то бачив»²⁾. Рудаевский передає мову Хмельницького—з приводу слів Гродзїцького про прихильність Яна-Казимира і непевність шансів Карла-Густава, в таких словах: «Коли так говориш про шведського короля, мусиш знати, що я також вірний слуга короля Казимира: вважай за доказ тобі мій спільний відступ від міста—і так поясни королеві. З Москвою роби що хочеш, я її лишав і перший відступаю назад»³⁾. В пізнішій листі до Гродзїцького Виговський нагадував обіцянку, що дав Гродзїцький під Львовом: не піддавати нікому Львова⁴⁾. Все се разом взяте дає зрозуміти, що розмова Хмельницького з Гродзїцьким оберталася коло такої теми: Львів не повинен йти слідами гетьманів, не має піддаватися шведському королеві, ні приймати від нього залоги, а зістаючись вірним Янові-Казимирові, триматися звязку з козаками—бути такби сказати під протекторатом Запорозького війська.

¹⁾ Таку гадку висловив Кубаля (III с. 435 прим. 33), вона досить правдоподібна, бо ся розмова Гродзїцького з Хмельницьким дуже випинається з оповідання Рудаевского про сей наступ козаків: воно загалом дуже коротке.

²⁾ Теки Нарушевича 148 с. 758, дата 18 листопада, див. цитату вище.

³⁾ Костомаров до сих слів Рудаевского (с. 201) ще додає: «Я переконався на власні очі,—писав після того Гродзїцький, що між козаками і Москалями нема згоди і сам Хмельницький мені сказав, що не хоче знати Москви: вона дуже груба». Костомаров цитує «польську рукопись Архива Загран. Справ», але се мабуть тойже лист Гродзїцького 18 листопада, свобідно переказаний Костомаровим.

⁴⁾ Лист Виговського до Гродзїцького з 1 лютого 1656, автограф бібл. Чергорийських 398 л. 91, цитує Кубаля с. 437.

Се провідна ідея козацької політики того часу, що Русь повинна бути під владою козацькою; гетьман розвиває її далі на конференції 4 листопада.

Після того кілька днів старшина приймала товари в рахунок контрибуцій. 28 жовтня ця робота була закінчена, старшина виїхала з міста, і того ж дня Кусевич записує проїзд до Хмельницького Любовіцького в посольстві від Яна-Казимира—що буде обговорене далі. Другого дня козакі повідомили Львовлян про висади походу на Люблин—як міський уряд люблинський присяг на царське ім'я і т. д. (про се також далі). Наступного дня (31 жовтня) відбувалась якась нарада: московське й козацьке військо вийшло в поле за табором і стріляли з гармат і рушниць пустими наболами. Се одні толкували як святкування люблинського тріумфу, інші говорили, що се козакі робили парад у приводу того, що їм того дня привезено платню від царя; нарешті було ще третє пояснення, що то вивозили з табору тіло Андрія Бутурліна, що захорували помер під Львовом.

1 листопада міські депутати вибралися знову до гетьмана, незнати саме з чим,—але застали Хмельницького «в немалій меланхолії». Тому він допустив до себе тільки п'яток, між ними Кусевича. «Інших розібрали між собою Виговський і полковники. При столі розповідав Хмельницький, що Татари з великою силою внали на Україну і немалої шкоди наробили в людях і добитку. Дуже широко розводив, яким способом можна звоювати Крим і обіцяв будучої зими наступати на Татар з військом Запорізьким і московським. До інших розмов через ту меланхолію Хмельницького так і не прийшло, і депутати під вечір вернули до дому» (149).

«3 листопаду депутати знову були у Хмельницького і застали як виходив від нього п. Заяць, посол від Радзейовського до козацького війська. І того дня Хмельницький меланхоліював, маючи у себе на розмові Василя Васильовича і капцлера його. З міськими депутатами не мав іншої розмови, тільки повторяв свої (поза) вчорашні міркування про способи звоювати Крим, і зараз по обіді виправив депутатів до міста.

«Другого дня, 4 листопада депутати знову були в таборі, і при них вернувся з своїм полком Данило Виговський, везучи з Люблина велику здобич. Потім Хмельницький покликав до себе шведського посла і міських депутатів і при них заявив тому послові, що король шведський і військо його не повинні входити збройно до Руської землі, і посол іменем короля се обіцяв. Після того пішли між присутніми загальні розмови, і після їх закінчення депутати вернулися».

В наступних днях було трохи стрільби, і між иншим ціляли з гармат на ратуш—«все се походило з намови Москви, бо та гнівалася за те, що міщани жадним чином не хотіли вдаватися з ними в ніякі переговори і трактати». Потім 8 листопада—«Хмельницький несподівано рушив з запорозьким військом з табору, лишивши московське військо. Під місто приїздив з великою громадою Виговський і іменем Хмельницького і всього війська Запорізького витав п. Гродзіцького й все місто. Майже все місто окружили вінцем корогви козацького війська і сам Хмельницький під знаком гетьманським—завадо відважно, правду сказавши, з своєю прибічною сотнею їхав поза сам вал сидячи на коні¹⁾. Нарешті 10 листопаду вступив і Василь

¹⁾ У Добешовського трохи більше подробиць: «на чолі козацького війська їхав Хмельницький на сорокатім бахматі, через Краківське передмістя, поза тамошню браму. За ним корогва нова червона, бунчук з білого кіпського хвоста. Над ним несли (корогву) Габданк з хрестом (герб Хмельницького) галтованим на білій китайці, друга з образом св. Михайла, що проби-

Васильович з усім військом московським, попрошавшися під валом через своїх офіцерів з п. Гродзіцким. Як наші наглядачі оповідали, було се військо не тільки велике, але і порядне. Дня 11 листопада вперше задзвонено в дзвони костельні і пуцено годинники, а по костелах правилися відправи в подяку богові за звільнення з семитижневої облоги.

Я розповів сю історію за Кушевичом, щоб не розбивати його оповідання, хоч одностороннього, але суцільного і повного цінних подробиць, більших і менших. Те нер спинює на епізодах ним не освітлених відповідно.

Починаю від походу на Люблин. Маємо про нього офіційальну реляцію Бутурліна ¹⁾. За порозумінням з гетьманом він послав стольника Потемкіна з райтарами, драгунами і городовими сотнями, гетьман—Данила Виговського з 4 тисячами козаків. Вони поруйнували і полустошили всю країну до Висли, «вирубали і поналили польські городи Ленчно, Парчів, Томашів, Краснобрід, Щебрешин, Лашівку, Раву, Магірив, Белз, Грубешів; Красностав». В Уханях застали чернігівського воеводу Тинкевича, регіментаря зимової кампанії і той ратуючи себе і свій масток присяг з шляхтою і міщанами на підданство цареві, і сына свого вяслав з Виговським до Бутурліна. В Люблінні знищили передмісте і місто, «Поляків, Німців і Жидів вирубали—побито більше 20 тисяч, як доносив Потемкин явно побільшуючи; «та ж шляхта, Німці і Жиди, що замкнулися в малім мурованім замку,—вони добили чолом і присягли цареві. Не згадуючи про ріжну здобич і контрибуцію забрану там, реляція підчеркує здобуту святощ—частину чесного хреста, привезену Потемкиним під Львів 5 листопада н. с., тим часом як люблинське духовенство потішало своїх вірних, що поперше—Йому вдалося випросити у Москалів, аби вони взяли тільки частину хреста, а частину лишили місту, а й та частина, котру москалям віддано, не була правдива, так що в дійсности, мовляв, святощ ціла лишилася в місті).

Що діялося в самім Люблінні, розповідає сучасна німецька брошура ²⁾. Військо

ває на виліт змія. За сими корогвами йшли інші корогви, більше-менше 34, на них виділи крім нашого білого польського орла в короні герби майже всіх дальших воеводств і панств. За ними поспішав Виговський з своїм полком, слідом за великими купами». «Москва ще роздумувала над відступом—аж третього дня рушила» (с. 345).

¹⁾ Білгород. стовб. 382 л. 319—322.

²⁾ Relation oder ausführliche Beschreibung von der jämmerlichen und erbärmlichen Verstörung und Einäscherung so bey Eroberung der schönen Stadt Lublin von der Moscovitern und Cosacken barbarischer Weise verübet worden anno 1656. (ця брошура була використана у Костомарова, с. 607 н.в. вид.; міжки тут докладна дата закінчення облоги: 27 жовтня). В московських Читанях 1910 р. кн. 2 німецький оригінал передруковано, з російським перекладом, заходом люблицького історика І. Рябичина. А кількома місяцями скорше з'явився також і польський переклад, зроблений іншим дослідником люблицької старовини Гіер. Лопацинським, п. з. Z czasów wojen Kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648—1655 ze źródeł współczesnych zebrane (Przegląd Historyczny, 1909, wrzesień—październik). Праця недокінчена—з пояснень Рябичина довідуємось, що се він ще 1906 р. уділив Лопацинському копію «Реляції», і його видання служить доповненням недокінченій праці Лопацинського.

козацьке й московське приступило під місто 15 жовтня; довідавшись, що багато з міста втікло, частина війська пішла на Вислу, щоб там зайняти утікачів. Місто не мало ніякої змоги боротися і зараз же піддалось. Магістрат зложив присягу цареві²⁾, дав згоду на розширення прав української, краще сказати православної людности: щоб православні мали кілька місць в магістраті. Виплатив чималу контрибуцію грошима й різними товарами, видав армату, католицьку шляхту і Євреїв. Але обійшлося більше грабунком і реквізіціями шляхетського та єврейського майна, а до різні, котрою грозили, не дійшло: місяцями тільки сталися криваві ексцеси: в монастирі св. Бригіти, де позамикалася шляхта з найціннішим майном, і в єврейській ділянці міста³⁾.

Львівський бурґрабій, що припадок був в місті і понав у сю історію, так описує її, обжаловуючи місцевий магістрат: «вищеречений магістрат трактати з неприхителем складає—хоч не так з доброї охоти, як страху: Жидів і шляхту згоджується видати з усіма достатками, складає присягу вірности, приймає нові закони на шкоду шляхетського стану і зараз таки його кривдить: видає едикти, щоб шляхта зносила на майдан до ратуші гроші, срібло, золото, шати і всі достатки, крім міді і цини, а як би хто щось затаїв—за певним доводом кару на горло декларує, і сю свою нещасливу

В центрі інтересу до цього люблинського епізоду стоїть отой чесний хрест, забраний з Люблина московським військом в 1655 р., з великими гонорами прийнятий в Москві, як дорогоцінний трофей, і потім на жадане польського уряду повернений на підставі договору 1667 року. Польська традиція виводила сю пам'ятку з Києва, в двох версіях. Длугош представляв справу так, що сей хрест привіз до Польщі київський князь Григорій, вигнаний з Києва; місцева люблинська традиція доводила, що вивіз його з Києва до Люблина за часів Ягайла київський єпискуп домініканин Андрій, одержавши від київського князя Івана. А до Києва, мовляв, хрест привезено з Царгороду разом з царівною Анною за Володимиром святого. Кн. Михайло Оболенский, тодішній директор Архива мін. загр. справ, де переховувались дипломатичні акти і різна люблинська література до справи сього хреста, ще в 1850 р., в III кн. Максимовичевого «Кіевлянина» умістив статейку «О двух древнѣйшихъ святыняхъ Кіева», доказуючи, що люблинський хрест принесла з Царгороду не царівна Анна, а кн. Ольга, і він переховувався в св. Софії, до часів Ягайла. Сю історію збирався він ширше удокументувати в спеціалнім виданні «О древнѣйшей святынь Кіева»—воно було ним приготовлено до друку і в 1866 р. одержало апробату церковної цензури, але видане не було. В додатках до сеї праці містився і німецький текст «Реляції», і наведена була різна бібліографія питання—її з додатками навіть у своїм виданні Рябинин.

¹⁾ «Відходячи (козакі й Москва) свого війта і райців призначили і на імя Хмельницького або на дарське присягати (казали)—що будуть мати за пана Московитина»—Єрлич. Німецький автор при нагоді недільного московського богослуження відзначає «несчислений титул вел. князя, його жінок і дітей—ютрих, я думаю, з 30 було вчислено».

²⁾ «Варто було бачити як їх (Євреїв) молодих і старих—що ратувалися з єврейського міста (Judenstadt) до нас, і тут поховалися, виганяли з домів наче на заріз, при жаліснім реві—але потім їх випрошено життя»—пише німецький автор. Єрлич каже, що загинуло більше 500 господарів-Євреїв. Про шляхту він каже, що особливо нелюдсько поступали з нею Москалі. «Москва вбивала і мордувала, але у козаків була на се заборона: убивали тих хто боронився, а здебільшого пукали живцем». Навпаки німецька реляція каже, що між московськими салдатами було більше порядку, ніж у козаків, «але одні й другі однаково старались перейти одні одних в нелюдськості».

ностанову зараз же проголосив через трубача і трубу на чотирьох рогах ринку. Жидівські склепи зараз відчиняє, відбиває і достатки видає на здобич неприятелів, а самих Жидів, своїх підвладних, виволочують, витягають з ринку, а склепів, з пивниць і всяких інших потаємних й укритих місць і згаляють до брами, обидлявши видати їх на немилучу різню. І дійсно було б до того прийшло, коли б п. Бондзіньський, бувши також в облозі під той нещасливий час, побачивши такий нехристиянський вчинок—хоча б над кровю поганаєською, виставивши на небезпеку власне життя звернувся до самого вождя неприятелів—козаків Данила Виговського і по різких клопотах у них випросив і визволив. Згадані ж нани бурмистри, зістаючися при своїх замислах, далі і далі трубили, аби шляхта не галюлася приносячи своє майно. Наче б то з доброзичливості радять їй краще позбутися того що зможуть здобути знову, а паренті проголошують за бутівників тих які б тому противилися, і гірше ніж вороги поводяться з шляхетським станом». І на potwierдження того жалібник оповідає, як магістрат поступив з ним. Коли неприятельські війська вже вертали від Висли, і Виговський прислав до бурмистрів (мабуть по заставці?)—вони його звязали і видали козакам «на смерть», глузуючи і голосно запевняючи: «Дотоць, панове шляхта, ваших вольностей было» («Скінчилися ваші вільності»)¹⁾.

Я спинився на сім епізоді, бо він кидає деяке світло на сей наступ на Галичину взагалі. Як бачимо, грабіжом і здобичю не кінчалося, були певні державні завдання в сій експедиції: Приводили до присяги на імя царське «чи на Хмельницького», як висловлюється Єрлич. Уставлялися нові порядки в інтересах православної людности, повертались їй православні церкви. Те що було зроблено в Люблині, очевидно мало б бути зроблене й у Львові, коли б обставини тому не перешкодили,—коли б гетьман осівсь у нім, як то обіцяв мунтянським повстанцям. І в сім відчувається виразний зв'язок з тими козацькими декларациями що зберіг нам Кушевнич: що зайшла козацька шабля, мусить належати до них; король шведський і його військо не повинні претендувати на Русь: в процесі розкладу чи нового оформлення Польщі Західня Україна повинна перейти під козацьку зверхність. Козацькі рейди на Люблин, Ярослав, Перемишль, в другий бік—до Галича і Коломиї мали, очевидно, сю політичну мету: зазначити козацьке право на всю західно-українську територію. Добичницький, руйнівний бік сих рейдів не повинен закривати перед нами сеї політичної сторони; грабіж, добичництво з одної сторони мали задоволати московську армію в її поході, з другої—вони мали звертатися головно против шляхти і Євреїв і мали служити—визволенню місцевої православної людности від панування чужоземців (бодай прикривалися сим гаслом). Українську православну людність козаки брали в свою оборону і всяко вигорожували від погромів, але загалом з міськими громадами старалися устатити *modus vivendi*: перевести їх під козацький протекторат, обминаючи Москву.

На сім ґрунті виникали раз-у-раз непорозуміння з московськими воєводами—бо перед ними козацькі провідники не могли, розуміється, відкривати своєї тактики. Ми бачили вище сунеречку на сім ґрунті з приводу Гусатина; непорозуміння переказані нашими джерелами що до Люблина²⁾ і з приводу Львова—почасті згадані вже Куше-

¹⁾ Памятники Київ. ком. III с. 223—5.

²⁾ Und wäre kein Missverständnis zwischen den Moscovitschen Woywoda und Cosackischen Obristen Daniel Wiowsky durch Gottes wunderliche Schickung entstanden, wären sie nicht so abgezogen sind, also auf diese Manier ihre Consilia distrahirt.

вичом, очевидно мало ту саму підоснову. В першій, офіційній, реляції цареві Бутурліні сі суперечки промовчав, але потім пригадав:

«Як ми з твоїм військом і гетьман В. Хмельницький з військом Запорозьким були під польським городом Львовом, і обложили були Львів, посилали ми до обложених Львовля намовляти, щоб вони прийняли підданство твому цар. вел. і піддали місто. Львовляне того нам відмовили, так говорили: за ким буде Варшава і Краків, за тим будуть і вони. А гетьманові вони давали гроші, щоб він не приступав до міста і відступився геть. Тоді гетьман говорив нам, що треба з них взяти гроші і відступити, бо город кріпкий і людей сидить у нім багато. Ми від грошей відмовилися—що ми грошей брати не хочемо, але гетьман таки не схотів штурмувати город, а взяв 50 тис. золотих польських і від города відступив. Прислав нам половину грошей, але ми тих грошей не взяли і відіслали назад, і говорили гетьманові, що ти нас післяв на Польську Корону не по гроші, а для визволення православної віри і церков божих, а неприятельські городи треба здобувати»¹⁾.

В пізніших «розговорах» гетьманові знов пригадано таке толерантне становище: «Як царські люди прийшли під Львів і хотіли над Львовом промишляти, ти, гетьмане, не дав ніякого промислу чинити, а бережучи їх, львівських обложених (сидѣльцов), узяв від Львова 50 тис. зол. червоних. І в Любліні, як послано Д. Виговського і П. Подемкіна, тільки передмістя (посади) взято приступом, а замок піддався, і тамешнім людям не робилося ніякої кривди, і їх не виселяли...»

А гетьман сказав: «Що з Львова взято, то роздало бідним воякам, а ми тим не покористувалися. Знаємо таких, що поживилися більше того на власну руку²⁾, але ми їх перед цар. вел. не обжаловуємо—нехай і Й. цар. вел. покаже нам свою ласку—тим що невинно нас перед цар. маєстатом обмовляють, нехай віри не дає. А я якби і шалений був (был шаленой) і тоді б такого не зробив—щоб з гармат побивати одновірних царському вел. православних християн»³⁾.

Річ очевидна, що йдучи під руку з московськими воеводами, які мали дві директиви: нищити неприятельські городи і приводити людиність до присяги на царське імя, гетьманові та його однодумцям дуже трудно було здійснити свій політичний план. Присяга на царське імя була і для місцевої людинності річчю в високій мірі оліозною, і самій старшині мало приємною тому, що вона хотіла затримати сі краї в залежності від себе. Вона маневрувала—як се ми бачимо з оповідання Кушевича, так аби всяко заглушувати гострий розрив свій з Польщею й старим королем, не доводити до піддання сі країни ні шведському королеві ні московському цареві, а затримати в звязку і контакті з собою. Се було трудно робити, не доводячи до гострого розриву з Карлом-Густавом і царем, і тому після двох місяців такої політичної еківібристики, вона кінець кінцем кинула московське військо під Львовом—що робить на перший погляд вражінне хаотичности і непослідовности козацької політики. Хмельницький з своїм військом пішли на Україну, мовляв ратувати її від Орди...

З Карлом-Густавом, розуміється, було легше домовитися в сих справах—але момент для цього був теж мало сприятливий. Карло-Густав не стільки завойовував Польщу, скільки вона йому добровільно піддавалась. Він воював з Яном-Казимиром, а не з Польщею. Шляхта, міста, військо присягали йому «як протекторові Польсь-

¹⁾ Білгород. ст. 382 л. 313.

²⁾ «которые сами себѣ часть получили болши того».

³⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 576—7.

кого королівства»—як він себе титулував, під умовою заховання Річипосполитої в цілості, більше того—привернення утрачених провінцій, в чім розумілось і приведення до послуху козацького війська. 25 жовтня він прийняв в підданство шляхту воеводства Руського, Велзького, Люблинського, Волинського, Київського, запевняючи їй охорону маєтностей—які ще не заняті Московю і козаками, а забраї маєтності обіцяючи нагородити иншими ¹⁾. В таких обставинах йому зовсім не з руки було входити в які небудь поговори з козаками що до розмежування володінь і впливів, признавати за ними право на Західні українські землі то що. Він заохочував їх до дальшої боротьби з Яном-Казимиром і з иншими елементами Шведам непокірними; маємо його лист з 18 (28) вересня з-під Кракова: Карло-Густав повідомляє козацького гетьмана про свої успіхи і просить не відступати від своїх замірів (воювати Польщу очевидно) та тримати звязок і porozумінне з його генералами ²⁾. Гетьман на се вислав до Варшави 3-тисячний полк козаків в розпорядження короля ³⁾. Із ним і Данила Калугера, з звісною вже нам інструкцією прохати короля іменем козаків по можности не розбивати козацько-московського союзу, а в porozумінню з Московю звернути всі сили против Туреччини, на вислоенне тамоніших православних ⁴⁾. Сі дезідерати Данило, не заставшу на місці короля, міг виложити йому тільки 2 (12) падолиста, і тоді ж очевидно подав від себе меморіал про те, як могла б бути переведена ся кампанія против Турків: козаки з Венеціанами й Англіяцями (з Кромвелем!) мали повести морські операції, тим часом як Шведи, Москва і козаки мали б воювати сухоходом ⁵⁾; все се досить фантастично, але виложене не без знання обставин і ситуації. Не знати чи се захопило Карла-Густава хоч у деякій мірі так як його внука. Козаки висувуючи сі далекі пляни, може бути, хотіли відтягнути інтереси Карла-Густава від Західньої України, може—думали зашахувати сею кампанією Орду (Крим мав дістатися на долю Москви). Але для даного моменту се не мало практичного значіння. Шведський король підбивав останки Польщі, як здавалося—цілком успішно і тріько, і в міру того як «спільного ворога» ставало все менше, тим менше лишалося спільного ґрунту для кооперації з козаками. А спілкуванне козаків з Московю, відбиранне присяг на московського царя і руйні рейди з участю московського війська все менше лишали місця для толерування козацьких плянів.

Радзейовский від початків шведської війни взявши на себе ролю протектора і добродія польської шляхти, перший побачив себе в труднім становищу, шукаючи способів сполучити сю місію з раніш узятою на себе ролею приятеля козаків і їх дорадника в боротьбі з Польщею. Особливо коли шляхта, тікаючи з-під Перемишля, Ярослав і Люблина, почала лементувати до нього, просячи його інтервенції. Маємо його лист до Карла-Густава з 21 жовтня: він висловлює в нім свою тривогу викликану козацьким наступом, і піддає гадку, що треба б вплинути на козаків, аби вступилися відті. «Ще якби не було з ними Москалів, я б мав деяку віру до козаків», пише він,—«а так я боюсь, що ся спілка може наробити замішання і тривоги. До гетьмана Хмельницького я писав тричі, але двох перших післанців побила люблинська шляхта. Та шляхта

¹⁾ Кубаля *Wojna Szwewska* с. 139.

²⁾ Теки Нарушевича 148 с. 589, з датою: Казимир під Краковем, 18 вересня очевидно старого стилю. Кубаля висловив здогад, що сей саме лист привіз Гамоцький Хмельницькому 16 жовтня (вище с. 1122)—але ледви чи він би так довго віз його!

³⁾ Архив Ю.З.Р. III. VI с. 85. ⁴⁾ Тамже с. 86—8. ⁵⁾ Тамже с. 94—5.

що зібралася над Вислою з ріжних воеводств, прислала до мене прохання, щоб я оборонив її від наступу козаків, тому що й самі козацькі бранці свідчили, ніби то вони (козаки) сповняють мою волю,—таким чином я невинно попав у підозрінне у шляхти. Я написав до козаків, щоб вони завернулися і порозумілися з в. кор. вел., що робити дали—тому що всі воеводства наоколо віддалися під опіку вашу і дійсно мусять дістати охорону»¹⁾. Пізніше слідство над Радзейовским, закидаючи йому, що він знеохотив козаків до короля і викликав їх поворот на Україну, розповідає про такий лист, післаний Хмельницькому під Львів. Радзейовский представив йому, що король шведський більше не потребує козацької помочи, тому нехай би Хмельницький вертав до дому. «Хмельницький так сильно зацікавився, що тутже подер того листа, приказуючи, що він живе не за наказами і волею Радзейовского. З того мовляв стався поворот козаків і сильне відчуження їх (від шведського короля)»²⁾. Данило, повторюючи потім своє свідчення, виразно підчеркував, що свого листа Радзейовский написав без королівського відому³⁾ і потім Радзейовскому се рахувалося за провинну. Але адзється, що тоді, в осени 1655 року і сам Карло-Густав (може під його таки впливом) теж заговорив таким тоном до козаків. Його історик Пуфендорф записує, що Карло-Густав жадав від них, аби вони лишили Львів, і не пустошили земель, які піддалися під шведську протекцію—бо Руське воеводство вже присягло⁴⁾. В рефестах коронного архива справді заховався зміст листа Карла-Густава до Хмельницького з 30 жовтня. з жаданням, аби звільнив Львів⁵⁾.

Французький посол Авогур в реляції Мазаринові в листопаді переказує такі слова шведського канцлера сказані йому: Ми не бажаємо ні козаків ні Венгріє, котрі б прийшли руйнувати справжню Польщу (la bonne Pologne)⁶⁾. Де Нойер, секретар королеви Марії Люїзи пише з слів якогось грецького священника, що приїхав до Яна-Казимира в посольстві від Хмельницького в місяці лютім, що Хмельницький зневірився в шведським королі, коли той здобувши Краків і вважаючи себе паном Польщі, став розпоряжатися польськими землями, тими що за Львовом (на схід від Львова), хоч не володів ними. Він тим способом порушив свій договір а Хмельницьким, котрим відступив йому сі землі за Львовом і обіцяв ніколи на них не претендувати⁷⁾. Хмельницький скаржився—король тоді відповів погрозами, тепер

¹⁾ Архив Ю. З. Р. III, VI с. 82—3.   ²⁾ Тамже с. 197.

³⁾ Його свідчення з 4 березня 1657 р.: «Радзейовский послала до п. гетьмана, без доручення від короля: «Не наступай ближче і не руйнуй краю, а вертайся до своєї землі». П. гетьман подер свого листа на дрібні кусники і сказав: «Що він собі хоче, що так до мене пише наче я в службі у нього? Се я подбав, що він війшов у ласку у світл. короля—але справедливий Господь його иншим способом покарає» (тамже с. 215).

⁴⁾ De rebus a Carolo Gustavo gestis с. 91.

⁵⁾ Наведено у Кубалі III с. 437 прим. 53 Він же без зостережень наводить (прим. 52) чутку з кватири Яна Казимира, що шведський король післав був Дугляса зайняти Львів і не пускати туди козаків, але козаки пішли ще перед приходом Дугляса, почувши про Татар; Гродзціцкий, мовляв доносячи про се, обіцяє зайняти Дугляса переговорами і взяти його в два огні, коли надтягнуть Татари (Lettres de P. des Noyers депеша 4 грудня с. 23).

⁶⁾ E. Haumont, La guerre du Nord et la paix d'Oliva с. 163.

⁷⁾ Шведський король ayant fait et signé un traité avec ledit Chmielnicki de lui laisser toutes ces terres qui étaient audela de Léopol, sans y rien prétendre jamais, quand il eut pris Cracovic et qu'il vit les généraux et les armées

(се можна б рахувати за січень 1656) шведський король хотів би полагатися сі відносини, але Хмельницький йому вже не вірить, він завзявся на шведського короля і не хоче йому пробачити¹⁾.

Чи все се мало який небудь вплив на обличчя Львова в листопаді, лишається неясним. Вступаючися з-під міста гетьман вислав Карлові-Густавові чемвого листа, з його посланцем очевидно, висловлюючи радість з причини шведських успіхів, і повідомляючи, що козацьке військо теж здобуло перемогу над неприятелем і підбило значну частину королівства в сім поході, піднятим за радою Радзейовського (!). Тепер з огляду на недостачу поживи для війська і коней, гетьман відступає «трохи назад від Львова на Україну»²⁾. Про жаданне короля або Радзейовського ніякої згадки. Але не полагоджені відносини з Швецією, при непорозуміннях з Москвою, могли мати також свою долю впливу на те що козаки лишили Львів

Всі ці обставини пояснюють нам сприятливе, легітимістське становище, замате гетьманом в сім менті супроти Яна-Казимира. Може бути, що заявив він його вже супроти місії Федора Виговського—згаданого запискою Кушевича в його таборі, а ще виразніше—супроти посольства Любовіцького, принованого нею ж під 28 жовтня. Історію сього посольства розповів широко, не без літературних прикрас, Самійло Грондський—товариш Любовіцького в подорожі³⁾. Популяризована за сім джерелом працею Костомарова, вона звертала на себе багато уваги: викликала звісну студію Драгоманова про байку Богдана Хмельницького і популярну поему Франка («На Святюрській Горі»), і при всіх своїх літературних прикметах се оповідання не позбавлене історичного інтересу, так що в головніших рисах мусить бути й тут переказане.

Ян-Казимир, пробуваючи на Шлезку, після того як виїхав з Кракова, посилав Станислава Любовіцького на Україну: кликати в поміч кого скорше досягне—чи козаків чи Татар. Полишає йому прибрати собі якогось товариша подорожі, кого прийдеться. Любовіцький коло Пореворська здибав Самійла Грондського і намовив його їхати разом.

Зачувши під Львовом Хмельницького—вони поки чекати хана, постановили звернутися до нього. Любовіцький був його давнім знайомим і кумом ще з тих часів як їздив на Україну з Осолінським—організувати козацький похід на море. Хмельницький прийняв його гостинно, і Любовіцький передавши йому королівського листа, намовляв ратувати козацькими силами короля в його тяжким становище. На се Хмельницький нагадав попередні нездійснені обіцянки:

«Пригадай но, пане куме, що нам було обіцяне під Замостем, що під Зборовом, що під Білою Церквою і в інших okazях, і що, з того дано дійсно? Скоро тільки обіцянки попадали на вагу язувітів (так мовляв він назвав єзуїтів, від wuzi-wal—обдирати—за те що вони відбирали на Руси церкви і маєтки), зараз говорилось:

polonais a sa suite, il se moqua des traités et distribua les terres qui étaient audela de Léopol, bien qu'elles ne fussent pas encore entre ses mains.—Lettres de Pierre des Noyers c. 94 і 97, два листи з того самого дня, 2 березня, що оповідають те саме, очевидно з слів того pretre grec, згаданого на ст. 97.

¹⁾ Тамже с. 97.

²⁾ Архив III. VI с. 96 «в таборі під Львовом 8 новембра», значить нового стилю!

³⁾ Historia belli cosacco-polonici с. 238 дд.

«Хизматикам не треба дотримувати присяги! і ви дійсно не тримали. А де ті обіцянки, що надавав король, як бачив при елекції, що його обличають? Як тільки коронувався, зараз вислав військо в наші сторони. І те ж саме було після пізніших договорів¹⁾. Ще коли б жовнір задоволься потрібним для його прожитку—козаки зносили б се лекше; але він надуживав їх гостинність, називав їх хлопами, тяжко бив, розхапував всяке добро, яке тільки міг знайти і відставити до безпечніших сторін. Коли ж деякі козаки, не можучи того зносити збирались до неприступних місць, лишаючи жінок з дітьми дома, тому що не могли забрати в собою всієї родини під гостру зиму,—жовніри польські наперед насилували жінок козацьких, а виходячи замикали їх разом з дітьми в хатах і потім палили як пацюків. Коли ж удавалось їм зловити козака, що чимсь провинився проти нава, то сажали його на величезну палю, аби всім показати свою нещасність до Руси, так наче не можна було знищити ворога потихеньку, всадивши його в мішок і кинувши в воду, аби й слідів не було його загибели. і незнати було хто се зробив. Тай попів наших не жалували, стинали їх без числа, і тим довели до того, що навіть і тих що раді були б жити спокійно, підняли против себе. Досвідчивши того всього, і стільки разів обманені, ми були змушені взятися для полекшення свого становища до таких способів, від котрих уже нам нема повороту. Тому король тепер даремно благає нашої помочи, і даремно пробував би хто небудь помирити козаків з Поляками».

Любовіцький одначе не відступав від свого; він толкував, що досі тільки шляхта на соймах не давала королеві можливости сповнити свої обіцянки.—«Ти сам, пане гетьмане, добре напрозорив, сказавши під час Зборівських переговорів: «Король добрий, але королевята—песята, доти брехатимуть, доки розбудять господаря, що хотів спочити». Так і сталося, бо коли король зажадав потвердження своїх обіцянок від коронних ставів, останні послали з воеводств—такі що инший не знав, де його мати повила, а другий не варт був того, щоб дати за нього два грони, доти кричали на короля, що бідний король занімів і мусів відступити від своїх обіцянок. Але тепер король заявляє, що він уважатиме за шляхтичів не тих, що рахують довгі ряди предків у своїх генеалогіях, але тих що дадуть йому поміч у тяжкому становищі. Вже тепер він не дасть перебивати свій спокій тим песятам, що тепер повтікали до різних сховків, обличивши свого господаря в пору, коли найбільше повинні були його охороняти».

Коли Грондский потихеньку, мовляв, попробував перебити сі уїдання свого товариша на порядки Річипосполитої, вважаючи їх нетактовними, Любовіцький, запалившись, став голосно переказувати гетьманові його слова, на доказ того, що такий зарозумілий шляхтич може наробити на соймі всупереч добрим заміраї короля. Хмельницький велів Грондского арештувати, щоб не перешкоджав Любовіцькому; але скоро інцидент був полагоджений, бо сам Любовіцький схаменувся, що Грондский знає секрети його місії і може відкрити їх гетьманові. Він сам став просити гетьмада

¹⁾ Тут прогаллина в розвою гадок, Грондский перескочив, очевидно, до ходячих пояснень причин козацьких повстань—жовнірських²⁾члеж (Костомаров, переказуючи сю промову, постарався стилістично заповнити сю прогаллину). Наскільки вірно він тим віддає промову Хмельницького, можливі сумніви: се, кажу, ходячі міркування про причини козацького повстання; Грондский міг їх увести від себе—але можуть бути тут і реальні спомини слів Хмельницького.

за Урендського, його пушено і Любовицький вернувся до своєї теми: замирення з королем. Тоді Хмельницький розповів йому в науку свою славу байку:

«Давніми часами жив господар у всім достатний, так що викликав зависть сусідів. В хаті його жив домашній вуж, що нікого з домашніх не кусав; господиня навіть часом ставила йому трохи молока в горнятку, і він часто лазив собі між домашніми. Так одного разу трапилось, що коли поставили молоко дітям, вуж вилізши з своєї нори і прилізши до миски почав і собі клентати, а синок господаря вдарив його ложкою по голові. Вуж тим роздражнений вкусив хлопця. Той закричав, прибіг батько і спитав, що йому сталося. Довідавшись, що хлопця вкусив вуж, він ухонив сокіру; вуж, тікаючи до нори, вже сховав туди голову і господар відрубав йому тільки хвіст. Господерів хлопець з того помер, а скалічений вуж більше не важився виходити на світ. Але після сього і достатки господаря стали явно пропадати ріжними способами. Впавши в останню біду, він звернувся до ворожбитів, щоб довідатися про її причини: «Скажіть, прошу вас, що то може бути? В попередніх роках я менше дбав про господарство, а мав усього достатком. Ніде не було стільки золів і таких гарних, як у мене. У нікого корови не мали більше молока. Нічні віви не мали м'якшої воли і не були більше плодючі. Ніде кобили не приносили кращих лошаг. Ніде поля не родили кращого врожаю. Нічні насіки не гуділи такою густою бджолою. Худоба моя не знала давніше ніякої хвороби. Не було у мене ніяких нещасливих випадків. Ніколи дім мій не стояв порожній без гостей. Ніхто з сусідів не мав більшої рідні. Відак ніколи не виходив з мого дому без датку, і одначе не бракувало нічого, але всього було дуже багато. А се від кількох років все що я придбав за ціле життя, так розсипалося, що серед усіх сусідів нема біднішого від мене; і хоч я працюю тепер для свого прожитку далеко більше, ніщо не помагає, але з дня на день іде все гірше. Отже скажіть, чи знаєте причину моєї біди, і коли можете—дайте спосіб, щоб поправити се лихо».

«На се вони відповіли: В попередніх роках ти жив у згоді з твоїм домашнім вужем, він приймав на себе всю отруту і заразу всіх бід які загрозували тобі і лишав тебе ціло; а як повстала між вами неприязнь, приходять через те всі ці біди на тебе. Коли хочеш прийти до давнішого стану, постарайся помиритися з вужем!» Почувши се той бідак, вернувшись до дому розповів усе своїй жінці і наказав їй пошукати способу, щоб відновити стару приязнь з вужем. Та ставить молоко в довідних місцях, і вуж раз і два покоштувавши його починає виходити на видні місця. Тоді господар, побачивши його одного разу починає його намовляти до старої приязни. Але вуж відповів: «Дарма ти клопочешся, щоб вернулась у нас та приязнь, яка була колись. Во що подивлюся на свій хвіст і пригадаю, що я стратив його через твого сина, знову підіймається мій гнів. І так само—як пригадаш, що через мене стратив сина, батьківське почуття приводить тебе до того, що задумеш і голову мені стерти. Тому на будуче відоволимсь сею приязню, і ти собі порядкуй, скільки хочеш, у своїм домі, а я триматимуся своєї нори, і скільки можна будемо дбати, щоб оден одному не шкодити».

«Отак, пане после, треба розуміти і козаків з Польяками. Були часи, коли в сім великім дому Річипосполитої Польської одні й другі жили спокійно доруч себе і користувались усяким успіхом. Козаки відвертали від королівства небезпеку, що загрозувала йому, на собі виносячи натиск поган; а обивателі корони, полишаючи козаків в їх старих вільностях, не гнівалися, що козаки коштують того молока, яке знайдеться в кутках, куди не заходили ті, що тільки себе вважали за синів коронних. Тоді королівство Польське блискуче процвітало, сяло своїм добробутом на

виду у всіх, викликаючи зависть сусідів. Тоді ніякий неприятель не вивозив здобичи з королівства Польського, і куди тільки Поляки справляли свій похід з сполученими козацькими силами, завсіди вони верталися переможенями, оспівуючи свій тріумф. Але як ті що вважали себе силами коронними почали ламати козацькі вільности і бити козаків по головах, вони також почали сердитися і кусати. З того вийшло таке що й їх велику частину обято, але й синів коронних немало погинуло, і кожного разу як одному чи другому народові приходять на память задані йому шкоди,— підіймається гнів, і хочби наступило якесь порозумінне, з найменшої причини воно розривається знову. Тепер навіть наймудріший з людей не потрапить жадним иншим чином завести постійної й тріркої згоди, як тільки щоб королівство Польське виріклося всіх прав, які ростило собі до всього князівства Руського: відступило козакам Русь включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем, і вдовилося тим, що вони, сидючи у норах своїх на Русі відганятимуть ворогів Польського королівства. Та що ж? коли навіть тільки сотня шляхтичів лишиться в цілїм королівстві, вони ніколи на се не пристануть добровільно. Козаки ж доки триматимуть зброю, ніколи від сеї умови не відступають. От же даремно трудитися, пане куме»¹⁾.

Тоді Любовіцький сказав: «Найясніша королева сподівалася, що я застану твою милость, пане гетьмане, в твоїй резиденції, й написала листа дружній твоєї милости. Здабавши над сподіванне твою квартиру тут, я не знаю, кому б безпечніш мав довірити лист найясніш. королеви, як твоїй милости». І додав: «Ти можеш його зараз прочитати, і може краще того не відкладати». Тоді Хмельницький, каже Ірондский, розпечатав листа і прочатавши, пустив сльозу й сказав: «Боже всемогутий! що я перед лицем твоїм—не що як тільки убогий хробак, і от яку славу мені придбала твоя ласка, що моїй Ганні найясніша королева польська не вагалася писати листа, аби за неї мене попросила! Се твоє діло: не собі, не своїм силам я признаю се, а твоїй божеській ласці, і за неї нехай буде благословенне імя твоє во віки». І помовчавши сказав Любовіцькому: «Того що й. кор. мил. пише в листі і через тебе домагається від мене, я сповнити не можу. Ми звязалися найтяжчими присягами в союз з Москвою і Шведами і порушити їх не можемо. Але становища короля й. мил. мені дуже жаль, і я зроблю що можу. Ті провінції, що на підставі союзнного договору припадають козакам, себто воєводство Люблинське, Велзьке, Волинське й Руське—я відступаю його кор. милости. Також і Ярослав, резервованій на мою долю, я лишу недотикальним²⁾. Там я думав перезимувати, але з пошани до короля й. м. я виведу відти свою залогу. Коли се буде до сподоби й. кор. мил., нехай вертає з Шлезку і відси завяже переговори про замирення з Шведами і Москвою. Дальні переговори в сій справі відложім на потім, а тепер ідіть до своєї квартири»³⁾.

Так оповідає Ірондский. Сю чутку, що Хмельницький перемінив свої відносини до Яна-Казимира під вражіннем листа королеви до його жінки і долученого до того

¹⁾ Itaque laterem lavas mi, domine compater.

²⁾ Се місце неправильно переложене у Костомарова, с. 603. В ориґіналі: Ex istis provinciis quae vigore confederationis concernunt Cosaccos, nimirum palatinatum Lublinensem, Belcensem, Wolhyniensem et Russiae concedam suae maiestati; Jaroslavia etiam, in meam rationem reservatam, intactam relinquam.

³⁾ Historia belli cosacco-polonici с. 244—249.

дарунку, переказує також Рудацький (с. 203). Сучасну запись—на підставі оповідань людей, що бачили Любовіцького в його невороті від Хмельницького—маємо в листі де-Нюера з січня 1656 р. Він пише: Пан Любовіцький, що був посланий від короля до козаків, вернувся відти і оповідав чуда про Хмельницького: він присягався все життя бути вірним королеві,—або він умре, або поверне його на трон. Сей Любовіцький привіз від королеви перстень з діамантом дружині Хмельницького і каже, що жінка була напів божевільна з радощів від сеї ласки і плачучи перепитувала того, хто їй передав сей перстень, чи справді се королева його посилає, нарешті—на котрім пальці носила його вона (королева)—аби й їй на тім самім пальці носити його все своє життя ¹⁾. Правдоподібно, що Хмельницький скористав з сеї нагоди, щоб наговорити багато приємних слів на адресу Яна-Казимира, Річнесполитої Польської і т. д. Але і з-під літературних покрас Іронського і з-під фразеології самого Хмельницького, що відчувається таки під ними, виступав цілком ясно, зокрема і реально—в зв'язку з усім наведеним і виясненим поспереду, те що дійсно являлося черговим завданням козацької політики:

Скомплектувати українські землі під козацьким рейментом.

Взяти під свою владу сі західно-українські землі, фактично не засвоєні Шведами, позбавлені військової охорони і якої будь зверхньої влади.

Номінально признаючи короля, що королював і не правив і не міг нічим виявити своєї влади в сих краях, сидючи за границями Річнесполитої,—фактично забрати під свою владу сі землі що так само номінально його признавали.

Для сього треба було не дати поширити свою владу Москалям і Шведам. Для сього висувається ідея ліги протекторів України: Москви, Швеції, Польщі.

Протекції України не вистачало для рації такої ліги, тому козацькі політики відогравають стару ідею визволення християн з магометанської неволі: задля сеї мети протектори України мусять знайти спільну мову, *modus vivendi* між собою.

Підстави сеї комбінації, розуміється, були дуже крихкі. Політична ситуація скороминує. Добичницькі рейди з грабінками і контрибуціями були дуже сумнівним засобом для закріплення козацького протекторату в Західній Україні. Але такі діляни були, в сім нема сумніву після вищезаведеного. Цікаво було б побачити, якими дорогами перевозили б далі сю комбінацію козацькі голови—але їх сполошили вісти про татарський наступ і змусили перед часом вертатися на Україну. Наступ Орди дав цілком несподіваний фінал сеї Західно-української кампанії.

Хан з усею Ордою рушив з Криму, як ми вже знаємо, в середині вересня. Перейшов Дніпро «проти Кодака на Кизивім перевозі ²⁾», і потім якийсь час стояв на Синіх Водах,—оповідали в Бахчи-сараї, що він там веде зносини з Хмельницьким, тільки ще не договорився ³⁾.

¹⁾ *Lettres de Pierre des Nouers* с. 69, лист написаний з кватири королеви 26 січня, переказує відомости щойно одержані.

²⁾ Крим. справи 1655 р. книга 37 л. 193.

³⁾ Тамже л. 196 під 22 жовтня с.с.: «Кримський цар з війською стоить за Дніпром на Синіх Водах, ссилається в гетьманом Бог. Хм. про мир, але досі ще не помирились; государеве (московське) військо і козаки стоять під Камінцем, сварок між ними не чути, а польські послы, що їх цар (хан) узяв з собою йдучи на війну, пішли від нього в дороги до Польщі».

З Царгороду могли в тім часі дійти деякі директиви що до приязного пожиття з козаками—в духу султанського послання до Хмельницького, процитованого вище. Козацьке посольство з Шагін-агою саме вибиралося від Сіауш-баші до козаків, коли Татарська Орда заняла дороги на Україну; він не рішався пускатися через степ—поки Татари не відкрили йому дороги ¹⁾. Нуреддін-султан дістав при тім відповідне поучення, очевидно так само і хан. Хмельницький під Львовом приймав сих послів, і 24 квітня вислав з Шагін-агою свого листа до султана. Висловляв утіху з приводу султанської ласки, обіцяв всяку службу султанові. До донських козаків він уже написав, щоб вони ніякої шкоди в володіннях султана не чинили, і на море жодного човни не пускали, инакше гетьман вважатиме їх за своїх ворогів і т. д. ²⁾.

Думаю, що се не зісталось без вражіння у хана і його окруження. Сумний стан коронного війська, короля і цілої Польщі в сім часі, при кінці вересня, мусіли бути ханові відомі, і се теж не настроювало його спішитися в сліди козацького і московського війська, що в тім часі громили коронне військо під Городком. Він розіслав загоны по Київщині, стараючись поживитися в тилу козацької армії, і спеціально чекав на ті транспорти здобичи, що йшла з Галичини, щоб їх перейняти ³⁾. Коло 10 жовтня чигринський наказний полковник Павло Безштайко заармував усі полки, щоб мались на обережності, бо Татари в великім числі показалися на Ігууді, під Камлякою, і взяті у них язики на допиті розповіли, що хан прийшов з 50 тис. війська, «хоче заступити козацькі городи від гетьмана, а заступивши покювати козацькі городи». 20 жовтня показалися Татари під Ольшанкою, і в ріжних місцях Білоцерківського полку—як доносить полковник Гиря ⁴⁾. Київські воеводи почали виганяти з околичних сіл і містечок козаків, які лишилися дома, і всяку людність «в осаду» до Києва. Висланий на розвідку «старий полковник» Антін Жданович довідався, що Татари приходили 25 н. с. під Васильків, побили й позабирали в полон людей, загнали стада. Жданович ішов їх слідами, вислідив як вони виїхали на Білоцерківський шлях, але далі не пішов—на його спостереження було їх з тисячу ⁵⁾. В Білоцерківщині зіставалися вони до початків листопаду. Але 4 листопада прийшла до Києва відомість від білоцерківського полковника, що Татари відійшли від Білої Церкви і пішли на гетьмана під Львів, в великому числі ⁶⁾.

З дня другого листопада (н. с. очевидно) маємо лист до короля від нуреддіна. що йшов з головним полком, з-під Острополя, на Гончарисі. Дякує за упоминок, прислані від короля, сповіщає, що на поклик королівський Орда рушила в кількості 150 тисяч—але не може нічого довідатися про коронне військо—тому вислав частину Орди з Камамбет-мурзою під Камінець, сама ж чекає коронного війська—радить зібрати всю піхоту, яка стоїть по замках—аби спільними силами воювати ворогів ⁷⁾.

6 листопада н. с. в козацькім таборі під Львовом одержано відомість від одного сотника Мих. Меньківського, що кримський хан наступає з усіми Ордами і прийшов

¹⁾ Transsylvania I с. 561.

²⁾ Monum. Hungariae XXIII с. 261—2.

³⁾ «З гетьманського війська ріжних полків козаки їхали з загонів з єдо бичю до себе, до городів, і Татари багато їх побили». Сівськ. ст. 179 л. 490.

⁴⁾ Сівського столу ст. 179 л. 482—5.

⁵⁾ Тамже 482—5. 487—8. ⁶⁾ Тамже л. 490.

⁷⁾ Автограф в бібл. Черггорійських 402 с. 63, у Кубалі III с. 439—40.

під Чолганський Камінь ¹⁾. Дивна річ, що перед тим ніби то не було в таборі скільки небудь докладних відомостей про наступ хана—або гетьман мав, а московських воевод не остеріг: Бутурлін, як ми знаємо вже, виправив трофеї до царя без особливої обережності 26 жовтня, і вони над Случею попали в руки Татарам: він, мовляв, тоді нічого не знав про них і тільки 3 листопада одержано першу осторогу від молдавського воеводи ²⁾. Діставши сю другу відомість, що хан уже під Чолганським Камінем, козацьке і московське військо стало рушати назад. Гетьман пішов з-під Львова, як ми знаємо, 7 н. с. листопада, а Бутурлін 10-го; в цитованій вище голювній своїй реляції він представляє, що се діялося за порозумінням з гетьманом, без яких небудь напружень чи ризикнів.—

«За тими вістками—піше Бутурлін цареві—ми з усім твоїм військом, і гетьман Б. Хмельницький з запорізьким пішли з-під Львова в черкаські городи. І не дійшовши городка Озірної (Езерни) 8 (с. с.) в дорозі несподівано напали Татари на обоз мого товариша кн. Г. Ромодановского, але твою війську нічого не зробили. 9 го ми і гетьман прийшли до Озірної, і гетьман почав переходити під городом через переправу, а ми стояли коло переправи. 10-го почав наш обоз переходити, і тут наступив на нас хан з Татарами, Черкесами і Поляками—з Петром Потоцким воеводою браславським і Лянцкороньским-сином. Велів ударити з усіх сторін: з—переду на обоз гетьмана, з лівої сторони на окольничого А. В. Бутурліна, а з-заду на обоз мій і кн. Ромодановского, аби розірвати наші обози коло переправи. Ми против них виходили з кінним і пішим військом, і був великий бій з рана до вечора. В тім бою побито багато мурз і (простих) Татар, і наряд (армата), скарб (казна) і військо перейшли через переправу ціло. А другого дня як переправу перейшли і з гетьманом обозом стали, минувши Озірну, хан прислав до гетьмана намовляти його щоб віддав нас з військом. Але гетьман і писар І. Виговський і волковники відповіли, що вони нас не видадуть і голови за нас положать. Як до сього договору не прийшло, зараз же хан, нуреддін та інші царевичі наступили на наш обоз з усіми силами, щоб розірвати наш обоз; ми против них вийшли з обозу в поле і був великий бій. с. 113. Кримському ханові побито багато людей, а з твоїх людей убитих нема: розійшлися з бою всі цілі, а ранено у всіх трьох полках 90 чоловіка. Побачивши, що нічого він над нами не вдіє, хан відступив від нашого обозу верст 10 і того дня і в ночі прислав до гетьмана з переговорами про замирення, а другого дня, 12-го, пройшов поблизу повз наш обоз. Ми побюючися від нього всякого лиха, веліли стріляти на них із гармат і відбили його з Татарами від обозу і війшовши з гетьманом замирилися (з ханом): хан віддав гетьманові тих твоїх людей (визначено) і Черкасів, що взято було з стольником І. Бутурліним, а гетьман віддав йому Яна Потоцкого, а у нас узяв полковника Ю. Балабана і А. Войну. Хан узявши тих Поляків пішов до Молдавської землі, а ми з твоїм військом пішли до черкаських городів і прийшли щасливо з нарядом, казною і всіми людьми до Білої Церкви. При тім як гетьман мирився з ханом, я з ханом не з'їздився і договору ніякого не мав, а на чім замирився з ханом гетьман, ми списавши їх договірні статті післали тобі з сеунщиком ³⁾.

Се, очевидно, типова офіційальна «одписка», що хоче представити все як найвразше і найгладше, і я її навів власне як документ характеристичний з сього погляду бо для фактичної сторони маємо інші, більш детальні і реальні відомости.

¹⁾ Білгород. ст. 382 л. 334, ²⁾ Тамже

³⁾ Білгород. ст. 382 л: 338—339, скорочено в фразеології

В шведським держ. архіві заховався анонімний дневник цього походу, писаний в козацькому таборі, латинською мовою ¹⁾—він також представляє інцидент не дуже кривавим.

«13 листопада (н. с.) під Глинянами прийшла вість, що хан став під Збаражем, з великою силою, наробивши великого спустошення на Україні, і військо Запорозьке і московське, хоч і дещо схвильоване, тим не менше бадьоро вчікувало Татар. 14 рушили відси під Вілий Камінь, але тим часом прийшов вістник, що Татари зближаються до Залозців і обступили козаків, що були післані наперед з добичею. Зраз скликано раду: чи наступати швидко, чи йти поволі, оборонною рукою. Відбувши раду прийшли 15-го до Залозець, і тут три дні чекали Москалів, що не могли поспіти через обв'язані вези і тяжкі переправи. Тимчасом ідуть вісти, що Орда йде на Тернопіль—просто на Польщу і на козаків, а 17-го прийшов сюди ж післанець від хана з таким секретним сповіщенням, що хан прийшов не на те аби битися з козаками, а більше щоб помститися за кривди заподіяні їм (козакам) від Москалів: «Ви, каже, війну ведете щоб вільности здобути, а в князь московський вас уважає за своїх підданих і пише як до своїх холопів» ²⁾. Але сей післанець приходив не стільки для зав'язання приязни, скільки на звідні війська; його приязно прийнято і теж з прихильними секретними дорученнями відправлено.

«18-го рушили з-під Золочева під Зборів, і тут по від'їзді ханського післанця Орда на правому крилі вдарила на Москву: вбито двох і кілька значніших Москалів взято, і з тим Орда вернулася на своє становище. Ми ж 19-го пішли на Тернопіль, але що не можна було дійти через тяжкі (або: заставлені) переправи, стали табором під Озірною.

«20-го рано Орда почала нас зачіпати; ми перейшли на инше місце, де була краща наша, і вигідніше битися з Ордою, і в сім переході мали з ними різні сутички. Але тим часом приїздить від хана післанець з перепросинами—що се сталося без волі хана, і він хоче з нами скласти договір. 21-го гетьман вислав суддю військового, а Орда Субан-газі з своїми умовами—наступає оповідання про переговори, а його відкладаю на далі.

З польської і татарської сторони цінні подробиці подає Яскульський в листі до Гродзінського, кілька день по подіях ³⁾. Він був весь сей час у ханським таборі і відповідаючи, видно, на листа Гродзінського починає від слів жалю, що той не міг сам рушитися зі Львова: якби поспів на час, зробив би кінець Хмельницькому і Москві.

«Яка була у хана з Хмельницьким транзакція, коротко опишу. Скоро тільки хан довідався, що Хмельницький разом з московським військом кинувши марш на Залозці, обернувся на Тернопіль, зараз зложив раду з беями і мурзами, що робити: чи чекати його під Збаражем. чи йти на зустріч? Всі на тім згодилися, що против нього (йти). Тоді хан, лишивши коні, пустився против нього комовником, (справивши) одні орди на Тернопіль, другі на Миклушці, треті на Теребовню, четверті на Струсів—туди й сам своєю особою пішов, і зійшовся з Хмельницьким, як той переправлявся під Озірною. Тут насамперед напала на нього Ногайська Орда і тому найкраще обловилася: положивши кількасот Москви, уврала немало возів з великою здобичею. Инше військо (татарське) прийшло під вечір, і досить мало охоти до битви, але що вступала ніч, хан дозволив деяким мурзам битися, але сам з иншим військом

¹⁾ Архив Ю.З.Р. III. VI с. 96—7.   ²⁾ Rusticos.

³⁾ Коція в рпк. Краківської Академії ч. 367 с. 78, дата: «в Большовню 27 листопада».

став під Хмельницьким і Москвою, обложеними над Дубровою. Підчас сеї битви прийшов лист до хана від короля й. м. Яна-Казимира, з тим що він просить хана ратувати його і Хмельницького приводити до того, аби спам'ятався і мав його (Яна-Казимира) за свого папа. В неділю (21 н. с.) кинувся хан на переговори з ним—однаке Орда цілий день гарячими забавлялася, від Хмельницького йшов густий огонь з гармат і з иншої стрільби, і в тій битві пострілено Камамбета. В понеділок виїхав Карас-бей, Субан-казі ага, Аз-мурза (?) на переговори, а з другої сторони кілька полковників з Виговським» (продовження відкладаю).

Хан в листі до короля, писанім з-під Галича 27 листопада, так описує свої послуги королеві, за його закликом до помочи: «Вийшовши з Криму ми пляндрували Україну, а пустивлися під Львів нашим шляхом, нищили козацькі залоги, себто війська козацькі, що назад верталися, і самого Хмельницького облягли під Озірною, не даючи їм переграви днів з чотири. Вони самі, себто Хмельницький з полковниками своїми прийшли до нас, просячи у нас згоди, і ми учинили (згоду) і привели до того, що як був він голдовником в. кор. милости, так і тепер зостає, і вас кородем і паном своїм називає, і готов нищити неприятелів в. кор. м. і наших також»¹⁾.

Коронному гетьманові—висловлюючи жаль, що не міг досить швидко поспіти на заклик його, щоб допомогти в битві під Городком,—хан також подібно винисував свої подвиги: «Ми з своєї сторони теж присуджилися, не тільки тим що частину України віддали огнєві і залізом винищили. але й се військо, що поверталося з-під Львова з заганями—ми з них ні одного не пустили, і будуть наші кроки, трупами простелені, на кілька літ дуже значні, почавши від Камінки аж до Зборова. Пристунявши туди ми самого Хмельницького взяли в облогу і билися з ним кілька день—він сам просив милосердя і піддався: найясн. короля признає своїм паном і королем, і так як раніше став його підданим, і його військо разом з нашим стоїть готове на поміч найясн. королеві, коли буде від нього наказ»²⁾.

В Криму по поверненні Орди розповідали ріжно. Маметша Суленов оповідав московським послам, що хан і нуреддін стрілися з козаками і Москвою між Львовом і Тернополем, був бій і в нім побито багато козаків і московських людей, а в полон попав син боярський (воєвода Бутурлин). Гетьман побачивши їх перемогу («свою неміру, що ему против царя с московським войском не устояти»), приїздив з полковниками і писарем до хана, щоб помиритись. Згода стала на тім, що козаки відстануть від московського наря і будуть послужні ханові, і походів на море не буде—ні з Дніпра ні з Дону, а коли б донські козаки пішли на море, то Запорозці разом з Кримцями будуть їх воювати. За взятого в полон «боярча» воєводи давали 4 тис. ефимків, але хан з приязни для царя, і тому що замирився з козаками, велів віддати його без викупу. «А крім того ні у хана, ні у нуреддіна з московськими людьми ні з Запорозькими козаками бою ні якої небудь розни не було»³⁾.

Московські послы послали своїх людей до Бахча-сараю провирити сі оповідання. і ті від якогось вірменського кушця і Волошеніна дійсно почувли що инше: Запо-

¹⁾ Оригінал, польською мовою, в ркп. Чортгорийських 402 с. 69, дата не виразна, але супроти дати листу до гетьмана треба читати «27» листопаду. Французький переклад з тоюж датою в листах де Нойера с. 41.

²⁾ Латин. переклад з швед. держ. архиву в Архиві III. VI с. 101—з Галича 27 листопада; копія також в ркп. 367 Краків. Академії ст. 79. франц. переклад у де Нойера с. 43. Тамже лист хана до Л. Опалінського с. 34

³⁾ Крим справи кн. 37 л. 218.

розькі козаки від московського царя не відступали, у царя і нуреддіна з козаками і з польським королем зносин не було. Се розуміється не вірно, але інтересніше далше: «А як хан і нуреддін були на «Запороге» (розумій—на Україні), їх московські люди і Запорозькі козаки обложили і вчинили бій, і в тім бою багато Татар побито і забрали в полон, і хан, нуреддін і Сефер-казі ага пообіцяли, що повернувшись до Криму вони пустять по 15 бранців—аби їх московські люди і козаки випустили. Як московські люди і козаки від них відступили, хан і нуреддін з Ордою вернулись до Криму обходом по-при Волоську землю і Очаків, а просто йти побоялися через козаків—бо ті чекали хана коло Дніпра на перевозі против устя Вогу, і не дочекавшись погромили Ногаїв Ур-маметового улуса».

«І до посланників (московських) на стан приїздячи багато Татар оповідали, що в липнішнім поході московські люди і Запорозькі Черкаси побили кримського війська і в полон забрали тисяч з десять»¹⁾.

З мемуаристів і письменників свого часу одні полишають сей епізод зовсім без уваги—як Твардовський, Коховський, Тембесський і наш Самовидець²⁾; інші згадують коротко, не надаючи особливого значіння. Два властиво говорять ширше, і мали вплив на представлення цього епізоду в історіографії, тому на їх оповіданнях треба спинитися—се Грондський і Брліч.

Грондський був сам тоді десь коло Львова, чекаючи кінця місяця Любовицького, що зіставася у Хмельницького, і його оповідання (252—3) має певне значіння. Хмельницький у нього спінить напротив Татар, і стративши в поході звязок з московським військом, обложений Татарями «потернів чимало», а ще більше московське військо, відрізане від козаків: Татари багато побили Москви і взяли в полон, між іншими сина самого В. В. Бутурліна. Хмельницький «сам бувши в небезпечі і заклопотаний долею московського війська, мусів присягти, що більше не буде воювати з Ином-Казимиром, хан же обовязався вистаратися у Яна-Казимира, що він замириться на почесних і добрих умовах за посередництвом хана». По сій умові хан випустив Бутурліна взаїмну за Любовицького (його доля служить тут провідною ниткою оповідання)³⁾.

Брліч, далекий від подій, оповідає очевидно з поголосок, досить недокладно, і представляє ситуацію козацького війська далеко більш трагічною ніж воно було в дійсности: «Хмельницький ані в гадці не мав, аби Татари, а особливо сам хан ішов против козаків, бо той йдучи через Україну ні загонів, ні Орди не розпускав, а йдучи з військом у купі, у загонів що йшли з Польщ—тих що козаки посилали до дому.

¹⁾ Тамже л. 219—221.

²⁾ За Твардовским промовчав сей епізод і наш Величко, тим часом як у Грabanь єсть коротка згадка про битву під Овірною—«но ничтоже успѣхъ ханъ зъ Татаръ»(с. 136), і потім дуже інтересна, хоч і цілком фантастична повість про розмову гетьмана з ханом, без усяких застережень переказана у Костомарова.

³⁾ На Грондским опер своє оповідання Костомаров, поглибивши і давши инше освітлення подробиці, що військо московське йшло окремо від козацького. Тим часом як Грондский виразно каже, що Татари тільки своїм маневром розлучили військо московське від козацького, і з оповідань козацького дневника і Яскульського (не кажучи про реляцію Бутурліна) теж видно, що гетьман не тратив звязку з московським військом, у Костомарова «русскія войска пошли роздѣльно, по всему видно, по причинѣ неудовольствія между Бутурлинимъ и гетманомъ» (604).

відбирав (здобич), а самих, що їхали при возах, велів стинати, і кільканадцять тисяч побив». «Не даючися в знаки», заскочив він Хмельницького під Озірною, так що козаки не мали про Татар ніякої відомости, «аж над своєю шиєю побачили». Татари їх немало побили і напалали бояр московських, і козаки мусіли з ханом миритись: віддали всю добычу з Люблина, всіх в'язнів і «видали Москву, що була з козаками», і та мусіла дати за себе викуп: 140 тис. таларів, соболів і всякі інші футра. Після того ще холод і непогода сильно знищили їх при повороті, так що вони (з контексту видно, що мова про Москву)¹⁾, покидали на полях всі гармати й інші знаряди, і з 40 тис. прийшло ледви 8. Цар дуже гнівався на воеводів і Хмельницького, що вони не пішли просто на Краків і даремно потратили військо. Воеводи своїх, що вимовлялися козаками—мовляв вони не хотіли йти даліше Львова, він покарав смертю, а Хмельницького тричі викликав до себе—за третім разом прислав багаті дарунки і коня в уборі, з привязаним посторопком: коли б по доброму до нього тим конем не поїхав, аби його привели силоміць, взявши за шию тим посторопником. Але Хмельницький велів царському послові обсмалити голову і бороду, коневі обтяти хвіст і рота і так відіслав їх назад, приказуючи: «Вудучи меншою особою, я можу царя відвідати перше ніж він мене скаже привести, а за його такі дарунки огнем і мечем привитати».

Не вважаючи на явну фантастичність цього оповідання воно в тій своїй частині, де говорять про тяжке становище козацького війська під Озірною²⁾, зробило вплив на новіших істориків (Кубалю в тім числі), і психологічно оправдало для них звістку Рудавського про тяжкі умови покори, прийняті козаками при замиренню з ханом, виключно до обіцянок видати Татарам московських бояр, звести козацький реєстр до 6 тисяч і т. д. Тим часом всі інші звістки людей які стояли близько до справи зовсім не показують, щоб козаки дуже потерпіли в битві або були в якимсь беспоряднім становищу і внали в паніку або що. Вони бились, готові були битись, з другої сторони—Татари не мали охоти доводити їх до крайности, маючи виразні директиви від Порти і з пеньської сторони—замиритися з козаками і привести їх до замирення з Яном-Казимиром і його партією, як силу цінну і в даних обставинах для них можливо користну.

Потерпіла Москва. Реляція Бутурліна безсумнівно доволі безсовісно ретушує понесені утрати. Але й її страти не були особливо великі, і козаки ні кидали Москві ані мали замір їх зраджувати.

¹⁾ Число 40 тисяч явно належить до них—порівняти подане перед тим число.

²⁾ Доволі фантастичне також оповідання Голіньського, до которого відносять Кубалю: «26 новембра Хмельницький присяг на короля Я. м. Казимира, погодившись в переговорах з Я. м. ханом кримським: піддавсь на тім, що обіцяв на Москву, на Шведів і інших неприятелів Корони, разом з Поляками й Татарами (воювати), і зараз же дав суми, відкупляючися від Татарів—кількасот тисяч, бо був в міцній облозі у Татар. Дав ханові 15 тис. свого козацького війська, і зараз пішли до Польщі, розділившись на три сторони: Татари з польським військом, котрого до хана зібралось до 30 тисяч або й більше—шляхти і жовнірів з України і з інших місць; армату ваяли з Камінця і Львова. Військо татарське пішло одно під Варшаву, инше під Торунь, до Прусії, третє під Краків; рахують їх, Татар на 200 тисяч» с. 783.

Про самі переговори з ханом я пасамперед наведу—продовжуючи попередню виписку—те що говорять згаданий дневник з українського табору.

«21-го гетьман вислав військового суддю ¹⁾, а Орда Субан-казі з своїми умовами: по перше—аби козаки відступили від Москви; друге—аби при Татарах лишивсь або сам гетьман, або принаймні Виговський, поки-вернуться носли (від Татар і козаків) від короля і Річипосполитої; третє—аби гетьман з козаками зложив присягу, що більше проти короля і Орди воювати не буде. На сих умовах замирення не могло статись. Відступивши від переговорів козаки постановили битися з Ордою, але в самих початках бою приходить післанець з повідомленням, що хан відступає від таких умов, а потім другий—щоб рано прибували на переговори. Іде сам Виговський і складає умови на таких умовах, щоб гетьман прибув до хана для присяги, і хан також щоб присягнув йому. На той час дано за гетьмана закладнів: Алім-казі-гірея і Карач-бей, він (гетьман) дуже радісно прийнятий зложив присягу, і так заключено згду: назаєм обіцяли бути приятелями приятелям і ворогами ворогам, згду держати вічно і не розривати її за ніякими непорозуміннями. На знак вічної приязни хан дарував Москаля, сина воеводи Андрія Василевича, з тим щоб козаки і Москалі також пустили всіех бранців. Гетьман дав згду і повернувшись до табору прийняв мурзів.

«23 ми пішли з-під Тернополя, разом з нами йшли ті мурзи. 24 привезено від хана Бутурлина, з п. н. Балабана і Войну в обмін від Москалів, і той Балабан разом з воеводичом браславським обіцялися, що вони визволять у Поляків козаків-бранців, де б вони не були. 25 ми пішли на Україну, а хан на Дністер, і відти післав послів до короля, щоб як найскорше до нього прибував: хоче не перше до Криму вертати, аж його посадить знову на троні; також і Хмельницький буде того чекати» ²⁾.

Ширше трохи оповідає реляція ³⁾—Бутурлинова очевидно, може ті самі статті післані з сеунщиком, до котрих він відкликався вище. Постиглізована вона знов таки специфічно львівсько, за звідомленнями козацької старшини:

«11 (21) ноября, після зносин кримського хана з гетьманом Б. Хм. під польським городом Озірною з'їздилися: ханський візир Сефер-казі ага, Субан-казі ага, Карач-бей, Субан-казі ага, Ширим-бей, Карач-ага бей перекопський, Коя-бей, Мунтаза-бей, Асмал-ага і мурзи: Кедембет мурза ногайський, Баратин мурза, Іслам мурза з судиею Самійлом Богдановичом, і так говорили:

Сефер-казі ага сказав: «В минулих літах гетьман Б. Хм. і писар Ів. В., і він, суддя, і полковники присягали ханові на тім, щоб бути з ним у приязни, а тепер присягу свою зламали і від хана відстали, а стали підданими царськими, віддали цареві Київ і інші городи польського короля, пустили до Києва царських людей».

«Суддя Самійло відповідав: Гетьман, писар і він, суддя, і полковники присяги свої не ламали і хочуть бути з Татарами в приязни, а цар. величеству піддалися з вічне підданство тому що вони з ним одної благочестивої віри. Київ же й інші городя віддали тому що ті городи були предків його—великих благочестивих царей російських, і про те нема що й згадувати».

«Сефер-Казі сказав, щоб вони від царя відступили, а з ними були в любови, а царських воеводів з військом їх вдали».

¹⁾ iudex castrorum.

²⁾ Архив III. VI с. 97—8. Остання фраза неясна, я переклав її буквально. ³⁾ Білгород. ст. 382 л. 323—7.

«Суддя Самійло відповів, що вони цареві присягли навіки невідступно, і царських воеводів не видадуть і готові за них голови положити.

«Сефер-Казі сказав: коли вони не хочуть їх видати, нехай ідуть ріжними дорогами від воеводів—тоді вони (Татари) на них нападуть.

«Суддя Самійло сказав, що гетьман і вони (старшина) мусять йти не ріжно, а разом з воеводами, і ріжно не підуть, бо від царя їм велено йти разом.

«Сефер-Казі казав, щоб вони з ними (Татарами) йшли в Польщу—посадити знову старого польського короля.

«Суддя сказав: що будиши в підданстві цареві, вони без царського наказу з ними (Татарами) нікуди не підуть, але якби король попросив царя, той його, як цар християнський пожалував би і в усім замирився.

«Сефер-Казі сказав: коли сам гетьман з ними не піде, нехай би післав полковників і козаків.

«Суддя в тім і в иншій на їх мову відмовив і того дня розійшлися, не прийшовши до договору.

12 (22) ноября гетьман з ханом помирився на тім, що хан і Татари на українні (московські) і на черкаські городи війною не ходитимуть, Полякам против них не помагатимуть, з царськими воеводами і військом їх не битимуться і царських людей і Черкасів узятих в полон віддадуть. На тім усім хан і мурзи присягали (шертували), для того гетьман і писар їздили до хана самі, і перші дари шерть на Курані хан і мурзи. Гетьман присягав на тім, що буде з ханом в приятель, як поперед, і не буде ходити на Крим. Закладнями за той час в козацькому таборі були Суббан-казі ага і Карач-бей перекопський».

Після того прислано гетьманові бранців.

З польської сторони маємо цінне оповіданне Яскульського (продовження його листа до Іродзіцького, зацітованого вище).

«В понеділок (22) виїхав Карач-бей, Суббан-Казі ага і Аз мурза на переговори, а з другої сторони кілька полковників з Виговським. Спитав їх Суббан-казі ага: «По що ви зламали присягу нам? Адже Хмельницький як Тугай-бесві присягав, без відомости нашої не мав з жадним монархом брататися? Чому ж побраталися з Москвою?». Відповіли: «Ми то вчинили за радою Іслам-герая, попереднього хана, що так нас завсіди вчив, що краще мати багато приятелів ніж неприятелів; а крім того ще ви без нашої відомости зложили братерство з Поляками».

«На се дістали таку відповідь: «Не можете сказати, що наша згода була без вашої відомости, бо ви там були присутні, а до того—не раз ми посилали до вас, офіруючи вам братерство, аби ви тільки відступили від Москви—чому ж того не зробили?» Мавчаннем проминули козаки се питання і його обмірнули.—«Що було то було, тепер ми готові з ханом й. м. тримати і брат-за-брата жити». Від Орди їм на се сказано таке: «Коли хочете з нами брататися, видайте нам Москву» Відповіли на то: «Коли б ми то зробили, мали б великий гріх і сором. Отщо ми готові зробити¹⁾: як їх відпровадимо до границі, зараз їх відступимо, а ви з ним робіть що собі хочете».

«По таких розмовах розійшлися. Орда знову до гарців, а хан до ради, котра скінчилася тим: зложити з козаками приятель; від пункту про видачу Москви відсту-

¹⁾ To uczynimy izesmy gotowi.

шити, але з тим щоб братерства з нею на будуче не відіклися. Ві второк ¹⁾ стала згода, і Хмельницький приїхав, щоб вислухати присягу хана—котру йому хан публично, під небом віддав на вічну приязнь, під твою умовою, аби був вірним підданим й. кор. мил. і спільно з ними (Татарами) стояв по стороні Яна-Казимира. Він (Хмельницький) то все пообіцяв, закликаючися жінкою й дітьми. По тій церемонії вишив дві чарки горілки за здорове короля, віддав йому цару румаків і від'їхав до свого табору. Хан й. м. також віддарував конем з убором. Віддав Москві Бутурліна, Хмельницький н. Потоцького і Балабана; багатом иншим виявам даровано свободу, і вони вже вільні до домах своїх.

«В середу (24) Хмельницький рушив на Україну, а хан до Дніпра—ночував у Купчаницях, в четвер над Стриюю під Петляківцями, в п'ятницю під К-см. Тут воевода браславський (Петро Потоцький камінецький староста) і я з ним попрощались і він (хан?) віддав заставників. При прощанню хан заявив: «Я не присягав королеві шведському, а королеві Казимирові, і йому приязни дотримаю: разом з Хмельницьким піду на послугу йому». Дійсно, йде з ним полк Вілонерківський, і Хмельницький обіцяв скоро ставитись—як тільки віднасять змордованих коней,— а тепер посилає листа з послом королівським, віддючи підданство. При таким стані річей треба щоб й. кор. мил. дав знати ханові, що йому робити: чи йти далі в глибину краї, і куди саме, чи вертати? Бо він тільки чекає сеї директиви, і буде чекати тут на Покутю 20 днів рахуючи від учорашнього дня (28 листопада н. с.), а як скоро отримає, зараз рушить туди, де буде воля й. кор. мил. Як же й. кор. мил. не буде потрібувати війська, він зараз оберне свою фурію на Волох і Мунтян ²⁾.

Ряд інтересних подробиць знаходимо в листах воеводи Стефана, що з великою тривогою вичікував, чим скінчиться сей похід хана. В листі позначенім в виданню неправдоподібною датою 10 листопада ³⁾, він переказує Ракоцієві «певні відомости» про договір козаків з ханом, принесені очевидно післяцем турецького візира, що повертав від хана. Пункти договору такі: 1) вічний договір буде дотримуватися з обох сторін; 2) козаки вернуть Казимирові трон; 3) гетьман обіцяє на перше жадання хана сісти на коня; 4) Донські козаки будуть стримуватись від походів на море, від нападів на Ногаю, на Крим і на Турецькі землі, в противнім разі Хмельницький мусить йти на них, помагаючи ханові. Щоб козаки відстали від Москви, хан того не вимагав: вона має бути приятельскою також і його. Воевода виявляє велике здивування з приводу сього союзу і не вірить щоб він устоявся, з огляду на союз козаків з Московою—твердіший ніж їх союз з Ордою. Адже й тепер велике московське військо з Хмельницьким і воевода так чув, що Хмельницький хоче їх лишити у себе до весни, щоб вони випочили у нього на Україні для нової кампанії; против Донських козаків він не може виступити, не розірвавши з Московою; а порозумітися з нею (з царем, очевидно) в сій справі не має часу, з огляду на несподіваний характер сього договору. Помагати Казимиру він не може, не нарушуючи своїх відносин з Шведами, і також з царем, бо він зістається Казимирові неприятелем (*dushmanu*). «Наскільки

¹⁾ Ріжниця на оден день против відомостей з української сторони.

²⁾ Ркп. Краків. Акад. 367 с. 78, дата 29 листопада з Большівця (під Галичем), себто ще в контактї з ханською кватирою. Лист кінчиться проханням про бенефіцію за службу.

³⁾ Monumenta Hungariae hist. XXIII ч. 157.

людина може міркувати, то він дуже скоро Татар облишить, як те вже часто у них бувало, але що він лише з ханом козаків, то доки вони будуть з ним, він хочби й хотів, не зможе з ним розірвати»: Близьких відомостей воевода сподівається від свого післанця, висланого з листом Ракоція до гетьмана: він доручив йому все доглянути і вивідатися, і принести від гетьмана і Виговського відповідь на післаді їм листи.

2 грудня він сповідає Ракоція; що його посланець уже вернувся: 27 листопада поїхав він з гетьманської кватіри, з листами гетьмана і Виговського, і оповідає як ваочний свідок, що там діялось:

«Дивен бог в усіх ділах своїх! Бачивши, які були гніви (disturbatio) між ханом і Хмельницьким, з якими погрозами і гнівом хан вирушив,—хто б повірив, що вони так скоро помиряться! Але з якихось причин, хан як тільки зблизився до становищ гетьмана, прислав до нього шукаючи замирення (pacem). Гетьман з свого боку також був до того готов, і вони з'їхалися. Хан прислав в застав Сефер-казі й інших великих мурз, і по сім гетьман поїхав сам до хана.

«З'їхавшись в ханом, зараз поцілувались, хан витав гетьмана з великою радістю і подарував йому коня. Відновили вічну приятель і обговорювали різні справи—затовмача був Грек, котрого ми давно собі позяскали. Сей наш приятель так збирає в коротких словах побажання хана: 1) Гетьман повинен відстати від Москви. 2) Він повинен знову признати Казимира і разом з ним повинен постаратись повернути йому корону і вигнати шведського короля. Гетьман обіцяв все се зробити і дав (ханові) вповні секретну асекурацію, що він Москву покине. В провідники ханові гетьман дав 150 козаків—тому що вони краще знають місця і обставини, і по сім гетьман і хан розпрощалися: гетьман пішов від Збаража на Україну, з хан з легшим військом пішов на Шведів, лишивши гіршу частину Орди, тих що мають лихих коней. Сі для поживи прийшли під Городенку, недалеко від нашого краю і там попустошили околицю. В нашім краю вони досі не зробили шкоди; як буде далі—не знати, але люде тікають в ліси і гори» і т. д.

«Вище згаданий наш конфідент повідомив нас також, що хан договорився з гетьманом, що вертатиметься він сею стороною (молдавською очевидно), а не тою якою прийшов (через Україну себто). В договорі застережено також, що хан буде зимувати в сім краю, але ми не думаємо, щоб він тут зістася зимувати, але що за користь з того коли він буде йти сюдою». Наступають міркування про те, що в небезпеці Стефанові прийдеться податись до Кімполунгу, на семигородську границю і т. ин. Що до самого договору він додає такі гадки від себе. Союз гетьмана з ханом тривкий не буде—нема для того підстави, гетьман не мав до сього охоти, був до нього змушений, тому що син московського воеводи Андрія Бутурліна понав в татарські руки, і гетьман мусів піти на договір, щоб його виручити, а по друге—аби забезпечити свободну путь до дому козакам, обвантаженим масою всякої здобичи. Козаки відзиваються, що аби їм тільки спокійно вернутись—вони вже тоді Татарам себе покажуть. «Зрештою Хмельницький не держиться звичайно ніяких договорів, і син разом мабуть поступить своїм звичайним способом»¹⁾.

¹⁾ Transsylvania I с. 527. До сього в листі додані інші відомости: того самого дня, що сього Стефанового посла (27 листопада), відправив гетьман і посла Яна-Казимира, з такою відповіддю, що нехай лише приїде—все буде готове. Згаданий приятель—товмач оповідає, що в розмові Сефер-казі й Виговського була мова про Ракоція, Стефана і Лупула, і Виговський за-

Далі лист без дня: Приїхали нарешті послы від хана, котрих воевода сподівався. Вони дуже пиші й надуті тим, що мають договір з козаками і домагаються від воеводи викупу: 30 тис. талларів і дорогих футер, за те що не будуть пустошити його краю, і таке ж домаганне післали воеводі Константинові. Про договір з козаками вони оповідають, що він містить такі пункти: козаки відстануть від Москви і повернуть на королівство Казимира, але воевода повторяє свої скептичні гадки щодо тривкості договору і посилається на останні листи гетьмана і Виговського, а також на нові відомости айд камінецького старости (П. Потоцкого): він пише, що під Уманню збирається сила козацтва, щоб заступити дорогу Татарам ¹⁾.

Наведені відомости не лишають сумніву в тім, що оповідання Єрлича і Рудавського про тяжкі умови, прийняті Хмельницьким під Озірною, не варті ніякого довіря. Оповідання Єрлича ми вже знаємо. Рудавський оповідає (201), що Хмельницький, відступаючи від Львова—під впливом розмов з Іродзіцим і посольства королеви, несподівано наскочив під Озірною на хана і ним обложеною після дводенних переговорів ²⁾ відновив стару приязнь на таких умовах:

«Від того дня буде вічна згода між ханом і Махмет-ґераєм і його наступниками і народом Татарським, з одної сторони, і В. Хмельницьким, гетьманом Запорізького війська та його наступниками і військом Запорізьким—з другої.

«На підставі сього вічного замирення Хмельницький признає короля польського і його законних наступників—королів польських уважатиме з усім Запорізьким військом за своїх правих, природних і законних панів і крім сеї присяги зложить нову присягу вірности теперішньому польському королеві.

«Союзу з Москвою виречеться і на будуще не входитьиме в ніякі звязки з заграничними (монархами) без відома короля і Річчосполитої Польської.

«Русь уживатиме старих вільностей, і число козаків на будуще буде 6 тисяч.

«Хмельницький підійме спільно з Татарами зброю претив шведського короля, скоро тільки буде наказ короля польського.

«Московську старшину, яку під ту хвилю має, Хмельницький видасть ханові».

Текст сей без яких небудь обмежень чи застережень прийняв як текст договору Хмельницького з ханом Равіта-Іавронський (II. 424).

Доволі близький до сього текст заховався в сучаснім копіярі Яна Лейцньського ³⁾ і в Теках Нарушевича, як копія з архива короля Станіслава-Авґуста ⁴⁾,—його прийняв Кубалі з дегенним застереженням («за польськими джерелами умови відновленого союзу були такі») —

галом прихильно відзивався і про Ракоція і про Стефана. Подробиць товмач не переказав, лише натякнув, що Стефанові краще було б післати свого чоловіка до Семигорода: туди лєкше було б переслати відомости.

¹⁾ Transsylvania I с. 536.

²⁾ У Кубалі помилково вишло з того 12 днів—«трактати з ханом тривали 12 днів» (с. 324) і мабуть у звязку з тим з'явилася і фальшива дата договору: 28 листопада. Тим часом в дневнику з українського табору і в обох реляціях Бутурліна днем замирення показано 22 листопада; можна вагатися між 22 і 23, показаним у Яскульського, але 28 листопада хай уже був за Дніпром, а гетьман мабуть десь на Гончарисі.

³⁾ Ркп. 385 л. 124, заголовок: Punkta między Machmet Gierelem chanem Krymskim a między W. Chmielnickim starszym wojska Zaporowskiego anno 1655.

⁴⁾ Тека 148 с. 847.

«Аби від того часу Б. Хмельницький, на той час старший війська Запорізького ¹⁾, нікого вишого не признавав своїм паном, тільки Яна-Казимира, теперішнього короля польського і його наступників на польським троні.

«Аби зараз же відступив від московської факції і ліги і яку має при собі Москву аби видав ханові Й. м.

«Аби задовольявся давніми звичаями, правами і вільностями, здавна паданими від королів польських.

«Реєстрового війська не має бути більше понад 6 тисяч, і те аби було перемішане ²⁾ з піхотою польською і угорською.

«З ніякими сторонніми володарями аби не входив в ніякі ліги і ніяких походів не робив ³⁾ без дозволу корля Й. м. польського і Річипосполитої.

«Аби з військом Запорізьким зараз же пішов при хані Й. м. зносити того котрого Поляки вибрали собі на короля».

Після сказаного вище ясно, що в тих обставинах не могло бути навіть мови про такі драконівські обмеження Козаччини й її гетьмана, та ні король ні хан і не були в тім зацікавлені. Ханові хотілось замиритися з козаками, розвести їх з Москвою, і віддячитись Янові-Казимирові за його золото. Порта бажала замирення Орди з козаками. Ян-Казимир просив привести козацьке військо під його руку і вплинути на нього, щоб воно йому помогло ⁴⁾. Хмельницькому було дуже легко надавати в сім напрямі приємних обіцянок, бо він і без того, з мотивів вищених вище, взяв льюбляний тон супроти Яна-Казимира. Сеї льюбляности він, розуміється, не мав заміру довести до того, щоб справді воювати за нього з Шведами, і козацький полк післаний з ханом мусів мати докладні інструкції в сій справі,—але лишити козацьке військо в Галичині, хоча б і разом з ханом, се було корисно для козацьких плянів. Розривати з Москвою серйозно старшина не мала так само наміру—але обіцяти не боронити Татарам при нагоді трохи тріснути воеводів—се справді парламентарі могли до якоїсь міри обіцяти. Про редуцію ж козацького війська, заборону заграничних зносин і т. под.—очевидно й мови не могло бути. Оповідання Яскульського найкраще се показує. Та й король пригадуючи в пізніім посольстві до хана (в квітні 1656) всю зичливість виявлену ханом в сім моменті, також зводить умови хана з гетьманом під Озірною тільки до сих двох пунктів (кондицій): «перша—аби присяг

¹⁾ Се характеристично, що разом з поворотом до 6-тисячного реєстру і титул гетьмана Хмельницькому в сім «документі» відібрано!

²⁾ *przeplatane*, Кубала (с. 324) перекладає: *złączonych*. Тут може бути мова або про те щоб військо козацьке не ходило в походи само, а тільки з польською піхотою, аби не мало своєї території, замкненої для леж польського війська.

³⁾ *zadnego wojska nie czyni*, Кубала перекладає: *ani wojska przyczyniał*.

⁴⁾ Крім самого Яна-Казимира робив у сім напрямі заходи також і його вірний прихильник, властиво єдиний фактичний представник його влади у сім краю, генерал Гродзіцький. В цитованім уже листі Гродзіцького до короля 18 листопада читаємо: «Писав сьогодні до п. Яскульського, аби намовляв хана, щоб він по змові замирився з Хмельницьким, (перехиливши його) на сторону в. кор. мил. Бо він (Хм.) сам говорить, що з тої Москви не хоче, і між ними сильна незгода, як я то сам бачив» (*gdyz on sam powiada, ze ia tey Moskwy nie chce i jest sroga niezgoda między niemi, czego ia sam napatrzył*) Нарун. 148 с: 757—8.

на вірність королеві і Річчиполітій, а друга—аби від Москви відступив, так як сам хан повідомив короля листом¹⁾.

Але не трудно зрозуміти, як з'явилися такі фантастичні оповідання про обмеження козацького війська. Вісти про прихід хана в поміч Яну-Казимирові з нечисленним татарським військом, про замирення його з козаками і приведення їх до підданства і помочи Яну-Казимиру—сильно збільшили його шанси і були використані його прихильниками, щоб перекинути вагу на його бік.

Рудавський наприклад згадує, що сі чутки дуже сильно вплинули на перехід на бік Яна-Казимира різних незадоволених і першучих елементів²⁾, а сеймова конституція 1659 р. на користь Яскульського навіть так і констатувала, що прихід хана і його Орди «переломив шведську революцію»³⁾. Очевидно, в числі інших способів для рокизрівення духа було пущено також і сей фантастичний текст трактатів, котрими хан приводив Козаччину «до давнього стану» перед Хмельниччиною. Дивно тільки, що такий серйозний дослідник як Кубала дав себе зловити на сю штучку, і навіть пускається в міркування, що пункт про обмеження реєстрового війська мабуть було лишено на рішення короля⁴⁾.

Не можна згодитись і на його—з таким темпераментом написану характеристику неfortunного становища Вугурлина. «Волрин був наів-мертвий від самої галки як то він стає перед царським лицем. Віп що в Переяславі приборкав пиху Хмельницького і привів Україну до присяги—великий чоловік, намісник, висланий з 40-тисячною армією, щоб іменем царя керувати цілою кампанією і тримати в руках зухвалих буйних козаків, від початку до кінця кампанії стояв як мотика при плоті на услугах Хмельницькому. Той проклятий хлон, наймит (?), смердячий гнойковець (!), не боячися ні бога ні царя випровадив його від Львів, не дозволив здобувати міста, на очах його вів переговори з царськими ворогами, за його плечима трактував в львівським міщинами, приймав і відправляв послів польського і шведського короля⁵⁾ і хана татарського без його відому і дозволу, а про нього, царського намісника казав, що він «цікавий та босий», Москалів називав грубим народом, і нарешті віддав його в руки Татарам. Через нього він стратив здобич, славу, будучність і власний добуток. І ще того злодія і зрапника цар буде хвалити, що він вирятував військо в неволі... Голову тратив. Був переконаний в зраді Хмельницького, але доказів не мав. В пізніших докорах ані сліду, аби він знав, який договір зложив Хмельницький з Татарамі».

Скільки тут невірного, видно з вищесказаного. І на перевірку може вийти, що таки Вугурлин мав вірніше поняття про договір Хмельницького з ханом, ніж шаповний історик.

¹⁾ Жерела XII с. 375   ²⁾ Hist. Pol. с. 203.

³⁾ Volumina legum IV с. 285.   ⁴⁾ III с. 325.

⁵⁾ Władz Szwecka с. 325. Під впливом цього хибного представлення написав і Липинський в своїй книзі (Україна на переломі с. 39), що «Хмельницький видав Московське військо Татарам, і в наслідок сеї умови Вугурлин був оточений Татарамі», і т. д. Для характеристики ситуації нагадаю ще чолобитню дубенського осавула Левка, що нагадує цареві, як він під Солоним Городком взяв в полон Яна Потоцького, а того Потоцького гетьман віддав Татарам в обмін за Івана Вугурлина—Акти Ю.З.Р. IV с. 130.

— Одночасно з великим походом на Галиччину зроблена була маленька експедиція в Припетське Поліссє, силами киявської московської залози і мабуть киявських таки козаків. Про неї так оповідав кн. Дмитро Волконський, що провадив тим походом¹⁾.

«1 вересня (с. ст.) післано нас човнами р. Припеттю поювати литовські городи²⁾. і дорогою стало нам відомо, що в городі Турові стоять заставою литовські люде. 15 вересня, години за 2 до вечера, прийшли ми військом під Туров, і туровські міщане: вїйт Богдан з товаришами, чоловіка з 300, вийшли на зустріч з іконами й били чолом вел. государеві, щоб їх пожалували,—не били і городу та острогу не палили. Бо вони против государевих людей не стоять, а хочуть бути під государевію високою рукою. А розповіли таке: «Стояв у нас в Турові заставою урядник Ян Колтевич і з ним 50 чоловіка Литви, але почувши що йдуть государеві люде з Києва, він в литовськими людьми, і міщан богато з городу втікли за два дні до вшого приходу. А ми з города не тікали, а просимо государеві ласки». І я тих туровських міщан, вїйта з товаришами привів до хреста, щоб були під високою рукою цар. вел.

«Того ж дня о годині четвєртій в почи пішли ми пішо на Давид-город, 30 верст від Турова, полишивши човни в Турові—веліли їх гнати під Давид-город. 16 вересня о годині третій дня прийшли ми під Давид-город. Там урядники були пан. Пашковський та Залеский, і з ними шляхти чоловіка 400, на конях, та пішого люду 300, та міщан більше тисячі. Ті урядники вийшли з пішним і кінним людом з города й стрївши нас за верству від міста вчинили бїй, але царські люде стали брати гору і литовських людей лобивати, загнали їх до города і город запалили, а урядники Пашковський і Залеский з кінними й пішними людьми стали тікати ріжними дорогами. А я для спочинку піших людей під Давид-городом днював—бо потомились.

«При кінці того ж дня³⁾ пішли ми човнами далі рікою Горинєю до ріки Припєти—50 верст, а Припеттю вгору пройшли до р. Вятлиці 15 верстов, а від Вятлиці йшли пішо 25 верстов до города Столини—прийшли під Столини 20 вересня о 1-й годині вдень. А в Столині староста Сава Кашкевич—з Давид-города прибіг та урядник тутешній Залеский, з ними литовських людей кінних 300 чоловіка, та піших в полковником Стрїлкою 400, та міщан і Жидів чоловіка 500—вийшли й, стрїли від города версти за 2. Вчинили бїй великий, але царські люде їх перемогли, стали литовських людей лобивати, а ті стали до города відступати, а царські люде, прийшовши під місто ні трохи не гаючися, суміш з литовською піхотою вїйшли до міста. а литовські люде і міщане з міста почали наріжно тікати. Я з усіми людьми став у города, за литовськими людьми не пішов, бо піші люде йшли всю ніч і потомились. Стояли в городі до вечера і при кінці дня, запаливши город пішли до р. Припєти, до човнів, 25 верстов.

«Йшли р. Припеттю до р. Пини, 60 верстов, а р. Пиною 30 верстов до города Пляська, прийшли тудя 25 вересня в 6-їй годині дня. Були там такі начальні люде:

¹⁾ Вилгород ст. 382 л. 114—123 (переповідаю в першій особі, а деякими скороченнями). В Дворцов. Разрядах коротке звідомлення, привезене тямже Дм. Волконским під днем 13(23) листоп.—Доповн. с. 12.

²⁾ «для промыслу над литовскими городы».

³⁾ «з отдачу часов дневных».

маршалок королівський п. Лукаш Єльський ¹⁾ і підчаший Ян Кедровский, а з ними—казали язики—700 кінних, та інших людей, міщан; Жидів зо 3-тячачі. Стріли нас з усім кінним і пішим людом і з арматєю за верству від города, і до пристани не допустили. Ми пригнали з усім військом нижче тої пристани до вишої пристани, а ті литовські люде і до тої пристани не допустили—відстрілялись, і багато човнів попробивали. Тоді ми пригрібли до берега на верству нижче під с. Пеньковичами і з човнів поспішили на беріг. Литовські люде від тої пристани відбити нас не поспіли, і наші люде вийшли на беріг з човнів, а маршалок Єльський та підчаший Кедрович в усіх сторін їх обступили і стинили великий бій—билися до 12-ої години вдень, і наші люде в тім бою б гато литовських людсї побили, а литовські люде, побачивши перемогу царських людсї і великі втрати, побігли до міста. Наші били їх до земляного валу і до города. і замішавшися між ними, вийшли до валу, до города і відті литовських людсї вибили: кінні й піші тікали різно, а наші люде сіли в городі. За литовськими людьми гоняти не було кому, бо кінних людсї не було. Котрих литовських людсї приступаючи до города забрали живих, тих порубали—тому що при малім числі «вдипати» в язики не можна було, а живих лишили 9 чоловіка Литви. Та ще взяли у них 2 мідяні гармати—кулі в 3 гривенки, 5 корогов, дві литаври, 4 барабани. Стояли в городі два дні й дві ночі, щоб людам дати спочинок, а 27 вересня запалили город і слободи й пішли до човнів. Прийшло до човнів литовської кінноти з 400, наші люде почали до них стріляти з рушниць і з гармат, і вони без великого бою відійшли.

«Ми ж пішли з усім військом човнами далі р. Припеттю, відійшли від Пинська 50 верстов і прийшли до села Стахова, 28 вересня. А в тім селі стоять зо 200 литовської кінноти, а інших з 400—чекають, чи будемо робити якусь шкоду. А ми вистерівши час пристали до берегу і учинили великий бій: билися до ночи, а в ячч розійшлися і потім ішли рікою 3 дні—прийшли против Казан-города. Покинули човни, пішли під Казан-город пішо, 10 верстов, а з Казан-города вийшли—війт Михайло Пинчуків і міщан чоловіка зо 200 з іконами, били чолом, щоб їх пожалували, не велили бити, а вони против вел. государя не стоять, а котрі були у них литовські люде, ті повтікали, почувши похід на них з Київa і війну. Ми тих міщан привели до хреста, і того ж дня пішли до човнів. Ішли Припеттю десь, а потім кивувши човни на ріці, 1 жовтня пішли пішо під город Ляхву («Латву»)—10 верстов від ріки. З Ляхви стріли теж міщане—війт Калиник з товаришами, з іконами. Сказали, що литовські люде, які у них були, повтікали з гор да, почувши прихід царських людсї з Київa, а вони, міщане против царських людсї не стоять. Привівши їх до хреста, того ж дня пішли до човнів, і човнами пішли Припеттю і Дніпром до Київa. Прийшли 26 жовтня з усіми царськими людсьми—нікому шкоди не сталося, тільки одному салдатові під Пинськом з гармати руку відірвало, та двох з рушничий равено».

З поданого реестру видно, що в поході було 450 салдатів і 150 стрільців. Про козаків Водковський не згадує, бо здає звідомлення з операцій дорученого йому московського відділу. Але ясно, що без козаків 600 московських вояків не посмілились би пускатись в таку десят' далеку експедицію на незвіснім їм терені. не орієн-

¹⁾ В ркп. Лукашенский; Лукаш Єльський був маршалок пинський; інші власні ймення з різними ваганнями в транскрипції.

тувалися б так добре в тутешніх водних і сукопутних дорогах, не ставали б так твердо до бою з переважними польськими силами (навіть припускаючи деякі перебільшення в реляції Волконського). І справді офіційальна скарга пинських міщан на погром міста підчас цього рейду¹⁾ виразно говорить про «Москву і козаків» як його учасників: «Місяця октябрю 5-го дня²⁾ Москва і козаки—неприятель Корони Польської і в. кн. Литовського, в кількох тисячах війська³⁾ (з арматою) нагло під'їхавши під місто Пинськ човнами й байдаками і взнавши до міста, заскочивши міщан і гостей, чоловіків, жінок і дітей їх, немало скількість тиранське й мордерсько мучили ріжними ничуваними муками і на смерть побили. А потім стоячи кілька днів вибрали до шенту всі скарби, готові гроші і товари ріжні—золото, срібло, цинку, мідь, дзвони, костельні й церковні [апарати і всякі оздобы], ріжні річи й усякі набутки домові позносили і позвозили до байдаків і човнів. А відходячи з Пинська [дня 7 октябрю] спалили до шенту замок, місто, костеля, церкви, крамниці ринкові, шпіхлірі, дома, фільварки, в тім два шпіхлірі в ринку—оден з арендою напштів шинкових, де були скрині в правам рільностей міських і з лібертанціями, що їх король й м. і князь староста пинський зводили надати місту, з огляду на його великий упздок після першого погрому козацького і від жовніврів, як вони тих козаків громили, і потім від морового повітря... а другий шпіхлір з вагами—де забрали богато ріжних товарів, воску і люю, а ті шпіхлірі і міру ринкову для мірвання збіжжз, взагалі все місто з достатками спалили і в нівець обернули, так що ледво кільканадцять домів лишилось з одного кінця на передмістю, котрих огонь не міг досягти».

Інші скарги говорять тільки про напад «Москвитина»—уніятський владика смоленський і турово-пинський скаржиться на спустошення його церкви в Пинську і с. Плоцова над р. Струменем, підсудок пинський Ф. Годоєвський на спустошення його маєтностей Стодлина і Тереня, Комари-Стаховські про спустошення їх села Стахова⁴⁾. Але те що сказано в скарзі міста Пинська дає нам уже досить ясне поняття про цей рейд. Для нас він інтересний головюно як пролюдія пізнішої казанської акції на Північці, що вилилася в звиснім акті підданства під протекторат козацького війська частини пинської шляхти з тим же Лукашем Більським на чолі, що виступає тут на чолі пинського війська. Мабуть і ініціатива цього рейду вийшла з українських кругів і стояла в звязку з планами західно-української експанзії Козаччини. Київські вояводи могли по просту примазатись до експедиції, котру організував київський полковник—і тим старанніше висували свою ролю—так що князь Дмитро цілком промовчав участь козаків у сім поході. Розуміється, в теперішнім стані наших відомостей висловлюю се лише як здогад!

Тяжку страту понесла в тім часі Козаччина на білоруськім фронті—в смерті Івана Золотаренка, сіверського гетьмана. Після огляду діяльності сеї сіверської армії в р. 1654 я принагідно згадував уже дещо з її історії в р. 1655. Коли звсдено головні московські сили з білоруського театру війни в осени 1654 р. і розіслано на

¹⁾ Акты изд. витепскою комиссією, т. 34 ст. 67 (подаю з скороченнями). а в ламаних дужках додаю дещо з протоколу возних тамже с. 68).

²⁾ Як бачимо, дата цілком сходиться з реляцією Волконського.

³⁾ Огже ясно, що то не були тільки 600 московських вояків.

⁴⁾ Тамже с. 69—72.

спочинок, то литовські сили під проводом Радивиля і Гонсевського перейшли в наступ, і Новий Вихів—осідок Золотаренка був також обложений армією Радивиля, в січні 1655 р. Не маючи нізвідки помочи, Золотаренко лишився в доволі небезпечній становищі в своїм переполовиненим військом—корпус. Його брата згається тоді ще не вернувся до нього з своєї експедиції під Витебськ. Але він тримався, і облога скінчилася скорше ніж можна було сподіватися, бо Радивил по кількох тяжких кинув Н. Вихів, щоб запалитися Могилевом, де Поклонський перейшов на його бік, а віддав йому місто, а треба було здобути не непокірний замок. Тоді Радивил і Поклонський попробували й Золотаренка перетягти на свій бік—використовуючи його доволі трудне і загрожене становище. Вище були наведені ці листи, всія доволі зручно вдаряли в болочі місця українсько-московських відносин, та Золотаренко на ці аргументи не піддавався, «прелестні листи» відсилав цареві і тримався дуже льояльно. Але не дуже вкладався і в боротьбу з Радивилом, не вважаючи на натиск з московської сторони, щоб ратував Могилів. Посилає гуди під проводом свого брата Василя, що в тім часі вже з'являється коло нього, брата в перших Тимоша Онисіяна, що носить титул полковника стародубського, і Самійла Курбаського полковника борзєнського. Просив царя післати скорше своє військо, а сам вимовлявся трудною дорогою, великими спігами—«з котрих чоловік конем не може вибрати». «Коли б ми мали на риск піти, то се було дуже небезпечно при такій тяжкій дорозі, бо й те товариство, що ми посилали тепер на під'їзд, поневолі musia вернуться і вертаючися мало не половина війська гнала перед собою коней до табору, що поприставали в великих спігах»¹⁾.

Та дорога дорогою, але дуже можливо, що Золотаренко, і його дорадник протопоп Максим Филімонович, вважали за краще не наставляти своїх голів у боротьбу Литви і Москви, пильнуючи своїх ближчих, козацьких інтересів. Тільки тоді як московська сторона стала на ново розвивати більшу активність, Золотаренко рушив також під Могилів—і поспіє сюди, коли Радивил уже кинув облогу, 11 травня н. с. На здогін литовського війська посилає він знову своїх помічників, і ті справді полисуються легкими тріумфами над литовськими частинами, а сам Золотаренко під оглядом цих операцій коло очищення м гилівського району під литовського війська видимо старається поширити в нім свою владу—прилучити до своєї козацької гайманщини територію горішньої Сожі. Так 22 травня виступає він перед царським урядом в ролі протектора людности «повітів» Чаусів, Чирікова, Мстиславля і Кричева, просить присилки війська для їх охорони і пох.²⁾ Не вважаючи на вповні льояльні й дуже обережні форми, в яких висувався сей фактичний козацький протекторат³⁾, московський уряд, видно, добре відгадував його значіння—отже видно бачу дуже насторожений на сім пункті, і ґрунтовно обміркувавши справу, дав на ці льояльні прохання Золотаренка таку відповідь, що згадані «повіти», як прилучені до Могилівського округу, повинні підлягати московському воєводі, а в завідуванню

¹⁾ Лист Золотаренка до царя с. 529, досить інтересний з літературного погляду, може виріб Филімоновича. ²⁾ Анты XIV с. 637.

³⁾ «Тільки від вашого царського престола бажають вони ласки і слівно прохають присилати тим часом воєводу, щоб не попаси (знову) в неволю (польську), завдяки наступові війська в. цар. вел.», пише він, доносячи, що згадані «повіти» визволено від литовського війська і наново приведено в підданство цареві.

Золотаренка лишається тільки Кричів з його околицею («увадьом») ¹⁾. І тут надалі дійсно признається тільки козацька адміністрація, сотники і осавули ²⁾—тим часом як в тих інших повітвх, на котрі претендував Золотаренко, московський центр знав тільки своїх воєводів.

Можливо, не без бажання віддалити Золотаренка дальше від цих конкурентних районів і поставити його в неможливість займатися своєю займанщиною, московський штаб розвиваючи новий наступ на в. кп. Лятовське, рішив і Золотаренка з його армією справити як найдальше від сеї займанщини. Однак перші директиви в сім напрямі Золотаренко здається пускав позз уха. 8 червня н. с. посиляючи цареві з Онківськом та иншою старшиною трофеї і бранці з козацьких екскурсій, він виправдувався, що сам не відходить від Ст Вихова, щоб не лишати позадү себе сих неприятелів, «з небезнекою міст і волостей тутешніх» ³⁾. В відповідь на се разом з милостивою похвалою дістав він від царя заклик прийти до царської кватири в Кописи «видѣть наши государские пресвѣтныя очи» ⁴⁾. Золотаренко не спішив—тоді післяво до нього спеціального посланця, Матвія Поливанова—на взір посольства. що посилалися до гетьмана: приїхавши він мав дати знати якнаказному гетьманові, що привіз царську грамоту і милостиве слово—«заби наказний гетьман велів йому бути у нього», і скликав на сю аудієнцію полковників, сотників, осавулів, всіх начальних людей і все військо. Ставши потім перед гетьманом Поливанів мав слухати про здоровле гетьмана (наказного) ⁵⁾, старшини і всього війська, переказати царську похвалу «за прямую службу и радѣнь»; далі повідомити, що військо козацьке повинно прислати тисячу коней «подъемных», з огляду що в царському обозі дуже багато вигинуло коней в поході, і сам гетьман повинен прийти до царської кватири ⁶⁾.

Поливанов знайшов Золотаренка в Могилеві, мовляв у дорові до царя, і той відписав цареві, що спішно виконує се дорученне. Справді, 10 червня він уже мав урочисту аудієнцію, тільки не в Кописи, а в Шклові, куди цар переніс свою ставку. Разом з ним його протопоп Максим, полковники, старшина і козаки, і московський стольник Дмитрисв—учасник козацьких екскурсій на литовське військо. Думний дяк Лопухня представив їх («ливив») цареві, і потім іменем царя висчислив всі заслуги Золотаренка і його війська, і об'явив їм царське жалуванне: «стобі, гетьманові нашому срібний кубок і 4 сорока соболів; протопопові, Василю Золотаренкові, суддям Іванові Нестеренкові й Янку Петровичеві (Петрову), полковникам Іванові Поповичу й Охимові Коробці, та «Данилові гетьманичеві» по сороку. А на далі наказав промишляти над Старим Виховим і там де буде наказ й. цар. величества» ⁷⁾.

По сім Золотаренко з товаришами подали Лопухину свої петії; цінно, що вони заховалися в оригіналі ⁸⁾, а тому їх наводжу:

«Реестр о що просити Иларіона Дмитревича.

«Напервѣй просити о приставѣ Василю Ничипоровичу, брату моему, которому есть указ ити вперед с Ал. ксьем Никитичем Труб цим.

¹⁾ Тамже с. 640: «И мы, в. государь, указали Кричевъ и Кричевскій увадь выдаги тебѣ и послати отъ себя кого пригожь для вѣдомости и для обереганья».

²⁾ «В Кричев к сотником и есаулом»—XIV с. 708.

³⁾ XIV с. 680—1. ⁴⁾ Тамже с. 682. ⁵⁾ «Ты, гетман его цар. вел.»

⁶⁾ XIV с. 683—5. ⁷⁾ Тамже с. 689—690.

⁸⁾ Тамже с. 693—6; провонис на жаль видимо виправлений видавцем, а тому повикладав взагалі всі в.

«2. И ведлуг указу его цар. в., пана нашего милостивого, сжели мѣ в прудком часѣ позволит из-под Выхова рушати ся из гоѣском.

«3. И о то просити в. ц. в. жебы грамоту своею цар. в. дал до Старого Выхова, из котрою грамотою жебы тѣго ратмистра, которого я тепер препроводил, пустити выволил. Жебы оную грамоту его цар. вел., пана нашего мил., тѣм Выховцам отдал и оповѣдил и его цар. величеству.

«4. Прасити его ц. в. личества о грамотѣ тов ведлуг товариства нашего, котріе тепер в домах зостаю а товарищами нашими имянуть ся, жебы до войска шли на услугу в. цар. вел.

«5. Прасити в. ц. в. ж бы нам слугам своим позволил комонником вперед ити, а табор оставивши тилко всегда противко ворогов и недругов в. ц. вел.

«И о том челом бью тѣсѣи чести, добродѣю моему¹⁾, ведлуг челобитной моеѣ, которую подадем в. ц. вел. ведлуг отца Максима духовного моего, жебы одержал ласку от в. ц. вел.

«И о том просить в. цар. вел., пана нашего мил., жебы товариству нашему волю (збиратися) из всѣх городов бѣлорусских—так Могилева яко и иных. А войти б не зборонили до боку нашего заедно из нами кушити ся на ворогов и недругов в. цар. вел.»

Другого дня на се дано царські ресолуції: визначено приставом до Василія Золотаренка звісного вже нам стольника Кикина; про похід Івану Золотаренкові обіцяно указ на пізнїше; до Старо-Вихівців нанисано царську грамоту з закликом до підданства; Максимові Филиповичу дано привилей на с. Ушню²⁾. До могиливіського воеводи післано з Кикиним наказ перевести в Могилеві й Могилівськїм повіті набор всякого воєнно-служебного люду до Золотаренкового війська, оповістити по містечках і селах, щоб усякі служили люди з Могилева й Могилівського уїзду йшли до наказного гетьмана, записуватися у нього (до війська) та йти з ним на службу³⁾. Коли притім була думка очистити повіт від усяких схильних до козацтва елементів, то Золотаренкові було дуже на руку се уповаження забирати до свого війська місцевий люд; і він потім просив царського потвердження могиливіському воеводі, щоб він не забороняв ніякому охочому йти до козацького війська⁴⁾. Про число сього війська доносив він цареві 26 н. с. червня, що переглянувши своїх козаків, нарахував 20 тисяч активних і 6 тис. «хорих»⁵⁾.

Одночасно з наказом про набор Золотаренкові дано наказ: забезпечивши облогу Ст. Вихова з усім військом і братом Василем йти на Свислеч під Менськ і надпольськими й литовськими людьми промишляти «скільки милосердний бог поможе»⁶⁾.

Для Золотаренка й його війська почалася таким чином серія далеких походів: за походом на Свислеч похід під Вильну і трохи потім під Городню і Новгород; далі під Ковну. А тим часом в його неприємності Москва попробувала здобути Ст. Вихів своїми силами: туди післано Трубенцого з великим військом і з грамотою до Вихівців—щоб піддалися на царське ім'я. Але сей номер не пройшов і каторжний «курник» не хотів слухати й царських листів так само як не слухав гетьманських—тримався далі, після зимового наступу Радзивіла набравши надії, що перату-

¹⁾ Проханне до самого Лопухина, очевидно.

²⁾ Тамже с. 695—6. ³⁾ Тамже с. 707—8.

⁴⁾ Тамже с. 788. ⁵⁾ Тамже с. 712.

⁶⁾ XIV с. 705—грамоти з 13 (23) червня.

чок раніш чи пізніш таки йому прийдє. Коли наступило фактичне замірєтєс з Пє-
 лєжками в осєни, Золотарєнко, очевидно, вєрнувєс на своєю заїмєнєцєву і разєм з Тру-
 бєцким обложив Ст. Бєхєв—але з сьєго часу не маємо бєжєжєчєх звєстєк про ньєго.
 З однєї єднєжєки Трубєцкєго з-під С. Вєховєа дєсє 7 в. с. лєстопадє, дєвідємєсь, зєє
 козакє з полковниками тєді розїшлися «чє домам», а пєд Ст. Вєховим лєжєшлоє
 тєлькє 500 козакєв, вєбравєх з рїжєних полкєв, пєд началєством Золотарєнкєа, але
 зїмовати вєнє там не збєралиєс в такїм малїм числї¹⁾. На сє москєвськїй штєд
 дав нєгєз Золотарєнкєї полїцїєтє Ст. Вєхєв і вїдїєтє до Нєвєго-Вєховєа, і вїдїтє
 «прєжїєшєятє», колї б Старєбєхєвськєа замєтє вєхєдїлє «з вєгоєв»²⁾. Але Золотарє-
 рєнко, вєдєтєсь, сьєго нєкачєу не вєкєнав, бє смєрть настїєлєа йєго такє пєд Ст. Вє-
 хєвом: про сє рєшєєдєє «Самєвїдєць» шє заєамєятєв стрєннї обєставїнє йєго нєхє-
 рєнєу:—«Іван Золотарєнко, повєрєнувєшє од є. ц. гєл. з Лїтвє, пєдїїєнов з вїйськєм ко-
 зацкєм пєд Вєхєв Стєрїєй, і там єнїєй з обложєнєю дєрєжав, дє на кєвєю пєдчас нє-
 трєбє єнєго на гєрєду пєстрїлєно в нєгу в мєшкєтєа, од кєгєрєї нєгї і пємєр пєд Вє-
 хєвом». І тут дєжє єнєрєсєнїєй, з єнїєних лєгєрєєл нєвїдємїй факт—бєнїтєу вїйськєу, шє
 змєжєєв старшїєну звєстїє вїйськєо до дємєу: «І там нє смєртї йєго, як тїлє пєдрєвєд-
 жєно до Нїжїлєа, в сєкєрєм чєсї забєнєтєвалєсє козакєтєво: на сьєвїх старшєх чєрнє вєв-
 єталє бєжєа, хєжєчєє стєрїєжє нєбєятє. Але старшїєна сєжєєвїєшїєсє мєжєчєх з чєрнє вє-
 єтїєвалєа—бє чєрнє нєпєлєзшїє на вєзї куєцєцькє з гєрїєлєкєа, євїєх рєбєжєчє нєвєнє-
 вєлєсєа. На вєзєрїєх (на чєрнє) нєпєлєзшїє старшїєна вєстїєвалєа, а прєвїдїєв нєвїєшєлєа.
 І так зжєє нє мєжєчєє дєрєжєтє бїльшє Вєховєа за (тїєм) нєпєслєшєнєством, і єнїєй зєзєтїє
 нє мєжєчєє, рїдєстєпїлєє на Укрєїнєу, зїєтєавїєшїє там з вїйськєм полковнїкєа Нєчєл—
 єкєтєрїє там стєялєє і колєє тамєнїєжєго пєвїтєу Мєгїлїєвськєго і колєє єнїєєх гєрєдїєв,
 єжє нє сємїєй Гємєлє, бє тїлькєє єднїє Бєхєв Лїхєм гєлдєувєв»³⁾.

Дєлїє Самєвїдєць єпєвїдєє, зкє бїдє трапїлєсєа на єхєрєнїє: «бє сєм там бєв
 і нєбрєвєє стєрєхєу нємєлєго». Єпєвїдєнєє сє нєлєжєтє до нєбїльшєх єскрєвїєх і лїтєрє-
 турнїєх мїєць єйєго лїтєпїєсїє, і з єглєдєу на йєго єнєрєсєнїє побутєвїє подрєбїєцїє, нє
 мєжєєа йєго тут пємїєнєтїє, я нєвєжєу йєго в мєдєрнїєзованїєй пєрєфрєзїє.

Тєє тїлє зїєтєавєлєє вєсь Фїлїпїєв пїєєт в Нїжїнїє в цєрквїє, а на єстанїєм тїєжнїє
 пєдрєвєдєжєно йєго до Кєрсєнєа. Пєрєд сєятєа тудїє йєго прїєпрєвєдєвїєшїє, пєєтєавїєлєє
 в цєркєв єв. Нїкєлєєа зє мїєєтєм нє хєвалєчєє—а хєжєчєє мєжєє сєятєа з трїєжєкєм
 прєвєдєтїєє вїдїєлєє в гєрєдє до цєрквїє Рєжєдєєтєвєа Хрїєєтєовєго, збєудєванєї вїд тєго жє
 Золотарєнкєа. І так в сємїєй дєнє Рєжєдєєтєвєа Хрїєєтєовєго в тїєй цєрквїє єв. Нїкєлєєа,
 дє тє тїлє лєжєлєо на прїєбрєнїєм кєтєафєлєкєу, сєяєєнїєкєє нїжїєнськїє з прєтєєпєєм євєїєм
 Мєкєсїєєм, ігємєнєєм і дїєкєєнєєм дєвєа—єєїєх дєвєтє ємєрєєєнєє, зїєтєавїєшїєє хєуєм Рєжєдє-
 єєтєєє тєк хєвалєбнїєй, шїєшїєє єєбєрєєм єдїєрєвєувєтїєє слєжбє бєжєу до Єв. Нїкєлєєа, дє тє
 тїлє лєжєлєо. На тєєй єєбєрєє і дїєвєєвїєськєє, а нє тєк зєдлєя нєбєжєєнєєтєвєа, мнєжєєтєвєє єв-
 рєдєу зїєбрєлєсєа, і пє єнїєєх цєркєвєх вїєслєхєвєшїєє нєбєжєєнєєтєвєо, в тєу цєркєву нєтїє-
 єєлєєсєа. А цєркєвє вєлїкєєа бєлєа, (єлєє) зєвїєєлєа, і тїлькєє єднїє дєвєрїє мєлєа, а слєжбє
 бєжєє єдїєрєєвєєлєєсєа зєбєєвнєє (дєвгєє), з мєзїкєєю єпїєвєєлєа. Зжєє єнїєєвїєєшїєє бєжєєтєвєєннєу
 слєжбєу, єкє зжєє «Вудїє їмє гєєпєдїєє» єпїєєлєа, ігємєєнєє нїжїєнськїєй Дїєєнїєєїєй, хєжєчєє
 їтїє дєєвєтїє дєрєу, євїєчєєєм чєрнєчєєм хєтїєє зєзєтїєє на гєлєєвєу пїєдкєпєк, кєтєрїєй зїєтєавєє
 єв єкєрєнїєєїє єбєє кємєрєдїє, кєтєрєєє бєлєа прїєбєудєванєа в єлєтєрїєє на нєрєвїєм бєєдїє, мєжєєчєє

¹⁾ Акты Моск. госуд. II. с. 447.   ²⁾ Тамже с. 449.

³⁾ С. 41—є мєдєрнїєєувєє фєнєтїєкєу і мєрфєлєєжїєє сьєго тєкєстєу, і пєрє-
 єтєавїєє пєдєкєудїєє слєвєа, длє лєкєшєго чїтєннєя.

собі склеплення з олтаря. І так одчинивши двері бачить, що стіна загорілася. Зараз ставши на царських вратах священник тої церкви крикне на парід: «Про-бі! церква горить!» І так той парід потиснувся до дверей і двері затумили (зачинили)—так що сам ніхто не міг вийти з церкви—аж кожного витягали. А та скарбниця загорілася з неосторожності витрікуша (паламаря), що там свічки клав на полиці не загасивши добре—бо я сам на те дивився в тій скарбниці, коли ще огонь не розширився був. Але, знати, що то особливий гнів божий був, що в скорім часі від такої малодорічя вся церква заялася і в однім згоріла квадрансі, так що люд не міг вийти, і згоріло в тій церкві людей живих 430 з наддатою, і два священники, різні брати, в усіх апаратах як служили—що на кілька тисяч контували. І так замість радісного празника мало хто знайшовся в тій місті, щоб не оплакував своїх приятелів, що в такім скорім часі страшною смертю погинули. Хто отця, хто матку, хто сина, брата остру, доньку. Хто може вивістити такий знаць, який там стався за малий час—так що все місто смерділо від того трупу паленого! І як той огонь погас, узав той трун недогорілий Івана Золотаренка брат його в двір свій, на ново, в нову домовину поклав і за своїм уподобанням відправував похорон. зробивши катафалк у (церкві) Різдва Христова. Але й там двічі загоралося—доки скінчили той похорон»¹⁾.

Я сказав, що для Козаччини-старшини й П політика, се була болюча втрата. Іван Золотаренко підчас сеї білоруської війни виявив неабиякі здібности стратега і політика і вийшов на друге місце по гетьмані, поруч Виговського. Обсадивши полковництво ніжинське і стародубське своїми братами, він твердо тримав Сіверщину в своїх руках: титул «сіверського гетьмана» що він носив, поруч титулу гетьмана наказного мало цілком реальне значіння, Сіверщина в його руках фактично відокремилася в особне політичне, адміністративне поняття²⁾. Підлягаючи загальним директивам і розпорядженням «гетьмана запорозького», вона стояла під безпосереднім правлінням свого «сіверського гетьмана», і хоч у наведенім вище листі Хмельницького до Золотаренка виглядає бажання трохи збити пихи своему вишньому шваґрові, то фактично видимо гетьман дуже мало мішався в його розпорядження і в тилу

¹⁾ Сю історію розповідає по своєму Єрлич: «Року божого 1656 в Корсуку на Україні велике чудо-диво показалось. Там мешкав і здох (!) полковник назвиськом Золотаренко, шваґер Хмельницького. По якімсь часі його ховано, і на похороні був сам Хмель і інших розбійників полковників немало. Але як почали відправляти церемонію і службу божу, тоді піднявся огонь як стовп з олтаря, обхопив усіх, що були при богослуженню і попалив; згоріло тих розбійників більше 400 в стиску. Церков також згоріла разом з тілом, але Хмельницький бувши господарем в домі небіжчика, свого шваґра, на тойчас вийшов був в церкву, щоб зробити якісь розпорядження. Дуже тому люде дивувались—а справді так сталося. Як і те також, що грим ударив на гробовець. Тимошка, сина Хмельницького, того що оженився був в донькою господаря волозького: ударив у скелешинне і кости того розбійника розкидав».

Правдоподібно, ся пригода в Золотаренком послужила вихідним моментом для різних таких страшних історій: за пригодою в гробовцем Тимоше пішло оповідання про пригоду на похороні старого Хмельницького, розповіджену у Ємбіловського: «Коли ховали його в Суботіві, в церкві ним фундованій, в волі божой огонь від свічок, що стояли наколо тіла, раптом обхопив катафалок, на котрім стояла труна в тілом, і спалив не тільки тіло, і деревляну церкву, але й усіх попів і людей немало, які були там: так від сильного вітру розгорівся, що все то в попів обернув» (с. 109).

²⁾ Див. вище лист Забіли ст. 1087.

і на фронті, і не раз нарікав на те, що дуже мало знає що там діється. Москва може не без задньої думки підтримати і поглибити сю окремішність з свого боку, лвию підносила престиж «свого наказного гетьмана»—трактуючи його уряд не як хвилеве припадкове доручення, а як певний тривкий інститут—другого хоч і нижчого рангом гетьмана (не тільки: «ти, гетьман наказний, але навіть просто «ти, наш гетьман»—звичайна титулятура в її зносинах з Золотаренком). Що кілька місяців запликувано його до царської квартири, «бачити царські очі»; і тут йому не тільки віддавано всякі гонори, але приймаю безпосереднє від нього петиції, на його проханнє видавано царські надання, і т. д. В сім таки могла бути задня думка, і хто знає, що б з цього мгло вийти, коли б сьому сіверському гетьманові судилося пережити запорозького і він не дстав би по нім булави: міг вийти фактичний поділ України не на сьог: бічну її тогочасну, як потім вийшло, а на Сіверщину і на Україну властиву, полудневу.

Але незалежно від сих небезпечних можливостей в будучині, треба признати, що в данім моменті й обставинах, наказний гетьман сіверський досить талановито, тактично й імповантно репрезентував Козаччину на північному фронті. Він виробив до себе девіре і поважаннє в московських кругах: За ним признавали заслуги, вважали льояльним і цінним васалом, з котрим треба рахуватися. Приладившись до московських вимог він не жалував етикетальних фраз, вірнопідданчих компліментів, але вів свою політику доволі твердо, згідно з правилом: *fortit et in se, suaviter in modo*. Не спішив використовувати ті московські накази, що йшли в супереч його планам, і використовував кожну нагоду, щоб проводити й закріплювати свої досягнення. Його наступник Іван Нечай видимо не мав здібностей і такту свого попередника, і зараз же ввійшов в гострий конфлікт з могиливіським воеводою¹⁾. Не відчував

¹⁾ В польських справах 1655 р. (№ 7 л. 202) виявився цікавий лист Нечая до могиливіського воеводи в 15 грудня ст. ст., ще перед призначеннєм його полковником білоруським: він титулує в нім себе «полковником чауським і новобихівським». Він пише:

«Як скором почувъ о высланом от твоей честности до Чаусъ воеводѣ, зараз вѣсь справы мнѣ алецовые покинувши днем и ночью спѣшилем ся на спотыканья. Бо Чаусы мѣсто моего полковництва, належало мнѣ, бѣдному старшому такъ знаменитыхъ людей честно стурѣсти и поклонитися; аже-м не могль заспѣсти, отжаловати не могу.

«Прето, прошу чест. твоей: чесо ради прїезджал твоей наместникъ до мене? Альбо мѣста заѣаджать? Разумѣйте, мѣста не попущу, ажъ вѣдомость одержу от его мил. п. гетмана. Есть у грамотѣ у мене от его цар. вел., же я полковникъ къ чауськѣй

«Естьли указъ от его цар. вел., абы нас козаковъ не было ту треба—же по мѣстах, мѣстечках, селах, деревнях козаковъ оборочаеш в подданые,—я не токмо з Чаусъ, але и з Нового Быхова с козаками и с пушками, з гарматою уступлю. А иначей хочъ чест. твоя сто тысячъ войска на мене приведи, не вступлю до смерти. Я по указу старшихъ дѣлаю—бо и тепер много мало грамот от его мил. п. гетмана наказного войска его цар. вел. Запор., вѣрного слуги и вычлнвого подданого его цар. вел., абымъ якъ напрудше козаковъ во всѣхъ тугейшихъ городовъ збираял противно ворогомъ и недругомъ его цар. вел. Прето я по указу его козаковъ збираю, и мѣст не попущу—бо козакъ без мѣста не жїет. Килька тысячъ в Новом Быховѣ с тугейшихъ городовъ хлѣбъ маюч, которїи на услуѣ его цар. вел. по осударском указѣ моего милостивого ѣсгаюч. Если прето мѣста заѣаджасте, то и нас козаковъ не треба. Лучше бы нам по прадахъ дома зоставать. Але на указа его цар. вел. не токмо служить вѣрне, але и умерти готови зостаєм.

очевидно того, що бракувало йому престижу і впливу, який виробив собі його попередник, а з другої сторони—що обставини для козацьких лихнів на Білорусі погіршилися значно з моментом коли наступило фактичне перемир'я, а кінцем осені, а Москва набрала надій закріпити за собою ціле в. кн. Литовське дашьлематичною дорогою—вибором царя, чи його наслідника великим князем литовським. Відносини стабілізувались і козакі стали непогрібні; сворисаючи з смерті Золотаренка їх стали притягом випроваджувати з Білоруської території. Коли б Золотаренко був живий, мабуть багато шло б інакше.

Вернуся на хвилину до подій на головнім фронті.

Повертаючись чи повернувшись з походу гетьман вислав до царя посольство з відомостями і трофеями. На жаль, досі його акти не вибиті; дещо довідуємося з актів посольства Лариона Лопухина, що було відгомоном вістей привезених від гетьмана. Висилаючи Лопухина цар доручає йому порушити деякі справи, наприкладні «сього року» через білоцерківського полковника Семена Половця¹⁾: що вєвода Тишкевич присяг цареві на вірність, що міщанам львівським і камінецьким посилалися листи. намовляючи їх не піддаватися нікому крім царя; що гетьман прохав заборонити Донським козакам, щоб не нападали на Крим, поскільки хан житиме в згоді з Запорозьким військом. Все се виразно вказує, що Половця послано зараз же по поході, і те що післанець білоцерківського полковника може натякати, що посилалися посольство з Білої Церкви, зараз у повороті. Але поза згаданим в посольстві Лопухина я підсю хвилину на жаль, нічого більше про це сказати не можу. Крім уже наведеного в посольстві Лопухина згадується ще, що гетьман просив у царя московського війська на весну, коли б звідки небудь неприятелі почали наступати на Україну. Зрештою побачмо те все далі в звітномленню Лопухина.

Можливо, що се було тоді ж, як посилялося до царя Половця з товаришами, в середніх днях грудня н. с.,—Вутурлин з своїм штабом був уже в Білій Церкві і займався виготовленням реляцій цареві, що мали відвести «сеупчі» від всіх трьох армій, разом з трофеями, бранцями і всіма іншими доказами вірної і успішної служби. Серед сих занять застав його Іван Виговський присланий від гетьмана довідатися, чи нема царських директив Запорозькому війську. Вутурлин в своїй реляції описує так свою розмову (я передаю мову Виговського в першій особі):

«За царським указом ходили ми воювати з царським військом Корону Польську—аж до самої Висли ріки. Як тепер цар зведець що до тих городів, що здобуло (заступили) царське військо? Чи стояти нам в військом Запорозьким при своїх городах, чи йти на неприятеля?»

«Що бачному розсудкови чест, твоей поданин чи себе-звличивого слугу чест. твоей якъ напильнѣхъ преподаю. С Чаусь. 15 декабря 1655. Честности твоей моего милостивого пана и добрсудья низивый слуга Иван Нечай, полковник войска его цар. вел. Запорозкого чауский и новобыховский». (Оригінал, на двох піваркушах, на обороті адреса).

День смерті Івана Золотаренка незвісний. Чи називав ще його тут Нечай як живого, чи се згадка про небіжчика або мова про котрогось з його наступників—не ясно.

¹⁾ «В вынешнемъ въ 164-омъ году какъ присылалъ я цар. вел. он, гетманъ посланцевъ своихъ—белоцерковскаго полковника Семена Половца—акти посольства Лопухина, Сибир. пр. ст. 1467 л. 49.

«Стало нам відомо, що Великопольяне від шведського короля відступили, також і Мазовецьке воєводство. У нього гетьманом Конєцпольський, що був хорунжим коронним, і з ним мало що польського війська; шведський король післав його на Великополья. Ракоцій прислав до гетьманів—С. Потоцького і Янцкороньського, щоб його вибрали польським королем, а зате обіцяє прислати військо і підняти турецького султана, Мунтян і Волохів щоб боронити Польщу від Шведів. Хочуть іти на ціні городи. Нехай би цар дав нам супроти цього свій наказ; гетьман про всі ці справи написав уже цареві.

«Воевода чернігівський Тишкевич писав гетьманові і мині, що князь Бог. Радивил хотів би бути в підданстві цареві; мабуть і до царя послав своїх посланців. Богато й інших сенаторів хочуть бути підданими царськими, а під шведським королем бути не хочуть; про се будемо мати скоро (докладніші) вісти і тоді напишемо великому государеві¹⁾.

Таким чином з козаської сторони підчеркувалась повна лояльність до царя. Замирення з Татарами тут наче б то нічого не змінило—хоч може й не принадково було, що відносно до Криму, Порти й Яна-Казіміра Виговський не деторкнувся. Гетьман і військо зазвляли свою готовність, іти за наказами царя, і наче б то бажали московської помочи проти Ракоція та його союзників (хоча в дійсности саме тепер менше ніж коли небудь, з огляду на політичну ситуацію, старшина козаська бажала бачити московське військо на Україні—щоб мати вільну руку). На жаль не маємо листів і посольств гетьмана до царя з цих місяців—вони може б нам децю сказали більше, тим часом мусимо вдовеститися сею декларацією Виговського.

В сім аспекті лояльності Козаччини—може не без впливу сеї ж декларації, видагодив Бутурлін свою реляцію цареві про кампанію, з тим щоб вислати її з сеншинами. Ми її більше менше знаємо. Вона представляла веслід кампанії можливо оптимістично: широко описувала успіхи війська, піддання на царське ім'я, вчислала трофеї, підчеркувала погодженість у всіх операціях гетьмана з воеводами, цілком обминала історію львівської облоги, щоб не входити в неприємні моменти її. Виразне підкреслювано, що в переговорах з ханом воеводи ніякої участі не брали: їх історію воевода описував устами учасника судді Зарудного, не додаючи до того нічого. Осібна реляція вигорезувала воеводу від якої небудь участі в львівській контрибуції: що він відмовився від тої частини, яку йому давав гетьман. Інша описувала найбільш ефектний епізод—здобуття Люблина і в ній сеї дорогоціної святощі—частини святого хреста²⁾. Правдоподібно всі ці реляції, включно з протоко-

¹⁾ Білгород. ст. 382 с. 315.

²⁾ Реляції ці заховалися в актах Білгородського столу в стовбці 382 в досить фрагментарнім вигляді. Головна реляція на л. 328—339, не має початку. Починається словами: «на звероті поміта: «164 года генваря в 5 день снесена с верху». Кінчиться поясненням, хто посилається «сеунчом» і обіцянкю прислати згодом решту язиків і трофеїв.

Крім неї 4 менші: л. 331—про львівську контрибуцію (вище с. 1129) має звичайний початок (титулятуру), але ніяких пояснень, коли і як її післано.

На л. 315—6: про привіз Виговського до Білої Церкви.

На л. 317—22 про погром гетьманів під Городком і похід на Люблин, в кінці про посилку того ж сеунча, що при головній реляції «декабря в 8 день», і московська поміта «164 г. декабря в 26 день».

На л. 323—7 оповідання Зарудного про переговори з ханом (вище с. 1143).

На л. 340—358 оповідання бранців взятих під Городком.

лом останньої розмови з Виговським, що посвідчувала нормальні і людяльні відносини на Україні, Бутурлин вислав до Москви 31 н. с. грудня, разом з різними сенсаційними трофеями: бунчуком польського гетьмана, польським ротмістром Вжешом, тим часом як дорогоцінний хрест пішов до Москви з особою урочистою помію і прибув туди півтора місяці пізніше ¹⁾.

В офіційних Дворцових Розрядах читаємо, що 26 с. с. грудня пригнали сеунчики: від В. В. Бутурлина Ів. Бутурлин, від. Г. Ромодановського Потемкин, від А. Бутурлина Арт. Матвеев з повідомленням про погром С. Потоцького (під Городком), здобутте Ляблина і в нім чесного хреста і підданке цагіві м. Уханів (воєводи Тишкерича). Госудр велів вислати на зустріч В. В. Бутурлину з тов. стольника Пушкіна з своїм жалуванням й милостивими словами: про здогоне спитати. Але «В. В. Бутурлина в дорозі не стало», тоді госудр велів післати до його товаришів: Г. Ромодановського і А. Бутурлина, ступаючих Шижина і Л. Рожкова ²⁾.

Але перше ніж приїхали ці сеунчики з реляціями і трофеями, в Москві отримані були відомости, які представляли в зовсім іншій світлі історію кампанії, поступованне воєводів, замирення з ханом і т. ш. Про се, на жаль, не маємо іншої відомости крім того, що розповів нам наш приятель Павло Алепський, бувши тоді в Москві ³⁾. Він цілком вірно означає, що другого дня Різдва цар одержав відомости про кампанію: того дня дійсно приїхав сеунч від Бутурлина, як видно в приказній поміті на одній з реляцій; але ті поголоски про сю кампанію, що Павло оповідає далі, походили очевидно не стільки від сеунців, скільки поприходили до Москви іншими дорогами. Він оповідає, що коли Бутурлин в Хмелем обложили Камінець і привели його до крайнього стану, Камінчане відпросилися від них, піславши малого хлопця в листом такого змісту: «Ми не будемо воювати з вами, воюйте наперед в королем, коли його забете і здобудете його столицю, тоді й ми піддаємося вам без війни»,—на тім і присягли. А Стефан воєвода прислав Бутурлину великі дари в грошах і принасах. Він і Хмель відступили від Камінця і пішли на Львів, і тут мешканці так само відпросилися, піднесли великі дарунки і гроші, і ті відступили від міста. Підчас походу вони здобули 28 замків і городів, в тім числі Люблин—мурований город в трьома замками; коли московське військо здобуло два замки, мешканці заплатили велику контрибуцію, але московський воєвода зажадав, щоб йому видали ще чудотворний кусень «чесного хреста», що там переховувався; Люблинці ватаїли його і не хотіли видавати—бо свого часу не видали навіть пані, що давав їм за нього 400 тисяч червонців; але страхом смерті воєвода добився видачі, і тоді вони всім містом, в процесію, в слізній і риданнями відпроваджали сей дорогоцінний скарб до московського стану.

Далі Павло оповідає про погром польських гетьманів і забрання в полон Павла Потоцького, привезеного до Москви—мішає все се до купи, а докладніше спинається на замирення з ханом. Хан спізнівся на поміч до польських гетьманів, і коли нарешті рушив, за наляганнями Ляхів, пішов через землю козаків, в сильную руйною. Тоді Хмель і Бутурлин напали на нього і трьохденна битва закінчилася їх перемогою: хан просив вгоди і обіцяв бути з ними заодно протів їх неприятеїв; видав Бутурлинового родича, що його був захопив у дорозі до Москви, а собі випросив у Хмеля

¹⁾ Діла—4 лютого с. с. у Павла алепського IV с. 140.

²⁾ Дворац. Разряди, доповн. III тому ст. 19.

³⁾ Ка. IV с. 114—6 і 140.

1500 козаків, щоб провели його до Волощини—дав на те кілька мурз у застав, і козакі його провели: він через Волощину пішов до Криму.

«Коли про се дійшли відомости до царя, він дуже нагнівався на Вутурлина і після наказу щоб йому відрубали голову за три його зради: перше—що він брав хабарі від тих міст і замків; друге—що здобувши міста, він їх понустишив, а не затримав у своїй владі; третє—що він замирився з ханом. Коли Вутурлин приїхавши до Києва довідався про царський гнів, він викинув отрути і смер. Пустив чутку, що він помер з волі божої, і його слуги, обрядивши його московським звичаєм, положили його до труни, щоб відвезти до Москви і поховати. Але цар, почувши про се, дуже гніваючися на Вутурлина велів спалити його тіло в дорозі. Але з огляду на дорожній скарб (чесний хрест), ним здобутий, послухав прохань патріарха і велів його привезти: його привезли й поховали в Чудовім монастирі».

Ми припадково знаємо докладну дату смерті Вутурлина: його товариші прийшовши з ним до Києва (знаємо й день приходу—20 н. с. грудня¹⁾), себто два дні пізніше після того як вислано сеунч в Білої Церкві з арматую, військовими клейнодами і всякими трофеями, доносили цареві, що «декабря против 21-го числа (за новим стилем під 31 грудня) в ночи боярина и дворецкого и воеводи Василья Васильевича въ Києвъ не стало», і вони забрані від неприятеля гармати, числом 12, і 3 литаври відбиті під Городком згідно з його волею виправили другого дня до Москви²⁾. Таким чином перше ніж у Москві отримано його реляції, і відібрано які небудь відомости від його сеунчиків, цар уже «опалювався» на нього, кажучи московським терміном, на підставі інших дорогами одержаних відомостей, і се так вразило «боярина і дворецького» що він покінчив з собою.

Порівнюючи оповідання Павла з реляціями Вутурлина, набираю такого вражіння, що складаючи свої реляції в Білій Церкві 17—18 н. с. грудня, Вутурлин уже знав в загальних рисах всі обвинувачення які против нього підвешено, і його реляції писались як апології против них (напр. те що він не взяв нічого з львівської контрибуції, що він не брав ніякої участі в переговорах з ханом і под.). Але тоді ще він не знав, яке вражіння ці обвинувачення зробили на царя—вісти про опалу прийшли видно згодом, і спонукали його зробити собі конець. Нікаво ще одмити, що не вважаючи на всі бажання вигорідити себе, Вутурлин в своїх реляціях не робить свого коптом гетьмана і козаків; тільки в реляції про львівську контрибуцію (вище с. 1129) можна бачити деякий ухил в сей бік. Ріжче поставив сі закиди потім один з менших воеводів, окольничий Федір Вутурлин, підчас посольства до Хмельницького в 1657 р., як ми бачили, і тоді гетьман на сі закиди відповів різко, що він би міг розповісти про більші зривки, що собі поробили тоді на власну руку декотрі воеводи, але він не хоче їх обвинувачувати³⁾. Се мабуть і була причина, чому В. Вутурлин не чіпав гетьмана і полковників, а навпаки—підчеркував їх повну льояльність: він не хотів викликати гетьмана на які небудь реляції з його сторони, мабуть мав справді нечисті руки, як се йому закинули перед царем.

¹⁾ Се реляція (київська, очевидна), про короги привезені з походу і прийняті в Києві—отримана в Москві 15(25) лютого—Акты Москов. госуд. II с. 483.

²⁾ Тамже с. 477.

³⁾ «Мы вѣдаемъ, которые сами себѣ корысть получили больше того, только мы ихъ передъ царскимъ величествомъ не удаемъ». Малор. 5833/22 Акты III с. 577, але тут замість «корысть» надр. «честь».

В кожнім разі сей факт мусів зробити сильне вражіння в українських кругах і психологічні наслідки його мабуть відбилися і на розвою політики. Се ж був той самий величний представник царя, що два роки тому приводив козацьку Україну під царську руку, і так суворо і неблаганно підтримував престиж царя перед його повими підданими. В очах війська він був замісником царя, влібником його суворого і нелюдського маєстату. В нізніших зносинах він сам собою став посередником в усіх зносинах з царським урядом: до протекції його звертались в усіх клопотаннях. І от такий великий чоловік, так недавно звеличений самим царем за його заслуги в приведенні України під владу Москви і безсумнівно дуже заслуживий на сім пунтаті, так легко тратьє усе і марно кінчить життя самогубством, не заслуживши у царя ніже доброго слова ¹⁾. Яке серйозне memento! Яка трагічна острота! Коли такий фінал стрічає в сій Москві своїх рідних—чого можна було сподіватися її поновприбулим приймакам? В поняттях того часу все те що закидалося Бутурлину не було нічим страшним, нічим великим. Коли за се треба було накладати на себе руки, по правді не багато доброго можна було сподіватися від такої Москви!

Над усім тим козацька старшина мала нагоду подумати поговорити до схочу під свіжим вражінням—на новорічних зборах у гетьмана в Чигрині. Сього року вони випали особливо людно і урочисто, тому що звязані були з родинним святом: гетьман видавав дошку за Данила Виговського. Було багато старшини, богате послів ²⁾ і всяких інтересованих ріжними справами людей. Було людно і гамірно. Про се маємо таке оповідання митрополита, записане і відіслане цареві київськими воеводами—вони почули від нього все се, коли прийшли по благословення, по повороті його до Києва 25 н. с. січня (передаю в першій особі):

«Іздив я по своїх маєтностях, а з маєтностей до Чигрина, і бачився з гетьманом; проживав у Чигрині тиждень, тому що у гетьмана було весілля: віддавав дошку за Данила Виговського, і я їх вінчав. Приїздив при мені до гетьмана від п. Радзівовського гонець з Варшави: Миколай Савостьянович, з тим що шведський король пішов на пруського князя, що йому не піддався.

«Ще приїхав при мені післанець від гетьмана корунного Яна (!) Потоцького, його родяч п. Тиша ³⁾: пише він, Потоцький гетьманові, що стоїть з корунним військом від

¹⁾ Заховався брульон царської похвальної грамоти за здобуття Люблина, на жаль без дня—«генваря в д...»: Цар «милостиво похваляє» Андрія Бутурлина на підставі відомости привезеної сеунчом, дуже сухо і коротко. Про В. Бутурлина тут згадано без пояснення, що він уже набіжчик—мабуть перед отриманням вісти про його смерть. Згадана вище реляція його товаришів про його смерть, була отримана в Москві 17 с.с. січня.

В Дв. Розрядах під 29 квітня: до царського столу були заклинані воеводи, між кн. Г. Ромодановский і А. Бутурлин, і одержали від царя шуби, кубки, збільшення грошового жалування. Того ж дня Г. Ромодновский був підвишений з стольників на окольничого і призначений до Білгорода, стерегти границю від Татар, а А. Бутурлин дістав посаду київського воеводи на місце Ф. Волконского (Дрп. с. 36).

²⁾ Післанець що приїздив від гетьмана до короля при кінці лютого (всланий від гетьмана в перших днях того ж місяця), оповідав, що коли він виїздив з Чигрина, було у гетьмана пять послів: шведський, московський, від хана, від Ракоція і від господаря мунтянського—листи де-Нойера с. 97.

³⁾ Що за Тиша? чи не воевода Тишківч в такій первісній формі його прізвища?

Львова за 7 миль під Сокалем (Соколиним) і шведському королю вони не піддаються, тому що він лютеранин («візнецъ»), і від нього чиняться великі утиски і шкоди. А що з Варшави під Львів іде багато Шведів, то Потоцький просить гетьмана (Хмельницького) триматися з ним і прислати йому війська на поміч, щоб оборонити Львів ¹⁾—бо вони, коронне військо, стоять за польського короля, як давніше. А польський король має бути у царя, але певного про се я не чув.

«Приїхали при мені ще до Чигрина послы кримського хана в тій справі; коли хан пішов нинішньої осені на козацькі городи, в його неприсутності Запорозькі козаки багато в Криму повоювали, і немало в полон забрали—(хан просить) щоб гетьман велів тих бранців розшукати й йому повернути, і бути з ним в згоді.

«Приїздили при мені також послы мунтянські й волоські (заявляючи), що вони польському й шведському королеві ні трохи не помагальють, а хочуть бути в згоді з гетьманом.

«Гетьман шведського гонця Миколая відправив до Варшави, а з чим—того він докладно не знає. Коронному послові Тині сказав, що коли Шведи підуть під Львів, він дасть коронному війську (поміч)—трох полковників з військом; але полковникам і козакам такого наказу (від Хмельницького) не буде, і мабуть гетьман їх так і не пошле, а того посла ш. Тину затримає у себе, поки до чогось прийде у коронного війська з шведським королем.

«Кримських послів гетьман відправив і своїх послів з ними послав ²⁾—з тим що коли хан сам не піде на царські і козацькі городи, і Орди не буде посилати, то гетьман рад бути з ним у згоді; а коли буде воювати—то гетьман буде писати до царя, щоб послав на Крим своє військо і Калмиків, а гетьман пішле своїх козаків. А що до полону забраного козаками в Криму, в тім гетьман їм відмовив: мовляв се сталося через власну ханову неправду: приходив він на козацькі городи війною, багато козаків побив, за сю війну і обиду (грубость) козаки в Криму воювали і полон забрали—віддати того полону не можна.

«Волохам і Мунтянам гетьман велів написати, щоб вони польському і шведському королеві і султанові турецькому ні в чім не помагали, в таких разі він їх радо охоронятиме. А турецьких послів, що прийшли равінш, гетьман відправив до мого приїзду, а з чим, того не знаю ³⁾.

Не більше того розповів воєводам і чернігівській владика Зосима, що жив у Печерським монастирі (і Іудив з митрополитом), і воєводський вістун, що Іудив до Чигрина і відти повернувся кілька день пізніш ⁴⁾.

Таким чином зміст нарад старшини зістається для нас в сих оповіданнях закритим; дещо можемо зміркувати тільки з ріжних дипломатичних документів. Але наперед наведу оповідання далеке місцем і очевидно легендарно забарвлене, але все таки небезінтересне: те що чув про сю нараду турецький полоненик, хрещений козацький Татарин Філька Новокрещенов, як його називав московський протокол: оден із московських та українських невіданників, що попереднього року збунтувавшись заволоділи турецькою каторгою на «Вілім» (Середземнім) морі. Він в Італії повертав в

¹⁾ «Чтобъ он, гетман, был с ними в миру, и прислал к ним людей в помощь, с кѣмъ им Львов город оберегать».

²⁾ Судячи з дальше поданих дат, митрополит се мін говорити тільки наперед—що там гетьман зробить: постановив послати своїх послів з тим і тим.

³⁾ Сівського столу ст. 152 л. 440—406. ⁴⁾ Тамже.

в червні-липні 1656 р. через Україну на Московщину¹⁾ і в Паволочи розказував йому полковник Золотаренко (І), що тої весни (я думаю, що се мова власне про сей січневий з'їзд) з'їздилися до Чигрина, до гетьмана з усіх козацьких городів полковники, сотники і козаки, і на тім з'їзді була у гетьмана рада з полковниками, сотниками і всіми козаками. Гетьман розповів війську, що хан з своїми послами прислав йому листа намовляючи його з усім військом «бути за ним, ханом». Гетьман питає військо, котрому государеві вони хочуть служити? коли хочуть служити вел. государеві (московському)—приїдеться їм ходити в личаках (лаптях) та онуках. А коли хочуть служити ханові, будуть носити гарну одержу (плаття цвітне), ходитимуть у саф'яних чоботях, їздитимуть добрими жіньми. Тільки жінок і дітей не буде де їм захистити: коли підуть з ханом на війну, вел. государ московський або король польський за той час велять козацьких жінок і дітей витяти, а доми їх до щенту зруйнувати. На се козацькі полковники і сотники і всі запорозькі козаки гетьманові говорили: «хоч би нам прийшлося і в личаках та онуках ходити, хочемо служити великому государеві московському, і всі за нього покремо!»

«І ще казав йому полковник Золотаренко, що в війську козацьким є багато бідних козаків, і сі козаки дуже нарікають на гетьмана, що вони, живучи дома, дуже збідніли і голодують; від царя жалювання не мають, нікуди їх вел. государ не посилає (на своєї службѣ быти не уважеть). (Тому) нинішньої весни багато бідних козаків хотіло разом з Кримцями йти війною на царську Україну: на велику силу тих козаків затримав гетьман, але каже, що далі він не годен загамувати й утримати своє військо. Та й по всіх козацьких городах, полковники, сотники, козаки й міщани говорять таке саме»²⁾.

Серед легендарно-літературних покрас сього оповідання не тяжко вхопити конкретне: нарада над політичною ситуацією, витвореною подіями останніх літ, труднощі вибору між звязком з Москвою—тяжким для витримання і страшним для зв'язання, і відновленням союзом з Кримом, перспективи відносин з Туреччиною та її вимогами, ситуація між Яном Казимиром і його конкурентом—шведським королем.

Дещо з тодішніх настрів віддає отсей інтимний лист роменського писаря до роменського сотника (правдоподібно брата): «Мой ласковий пане сотнику войска Запороменський! За швелякие аффекты и добротинность, за хлѣбъ за суль велице в. мл. подякувавши, новини которые чуюм и маем с Чигирна ознаймую в. мл.:

¹⁾ Акты Московск. госуд. II ч. 922.

²⁾ Перед тим, в Журавні, маєстности Саниги чув Новокрещенов від урядника Сопіжкіного таке: З богатѣх міст пишуть козаки Запорізького війська, що вони під царською рукою бути не хочуть, тільки за королем і тими великими панами як давніш—тільки щоб ті великі пани лишили їм повні вільности; і так вони (пани?) сподіваються, що й гетьман козацький буде по давньому за королем. І з козацьких городів—завважає далі Новокрещенов—возять усюде вбіже до Польщі безнастанно, а коли б козаки не возили, то в Польщі давно в голоду помиралі б. І у всім козаки що на тім (правім?) боці Дніпра, добра жичать Польщі, і всім вісти Полякам пишуть; а ті козаки що на сім боці, добра жичать вел. государеві. А руських царських людей і полонеників Поляки не жалують, убивають, тому й Новокрещенов, бувши в Польщі, називав себе «Черкашенином», а коли б назвався «Русским», то його б убили. З Шведами Поляки всякими способами хочуть замиритися, з тим щоб потім воювати Московську державу (с. 550).

Же пословъ лядскихъ королевскихъ Казымеровихъ—нѣякогос(ь) Любовицкого з гѣвомъ его-мл. панъ гетманъ великимъ отправилъ. А инше ляхи за Тинкевичомъ—мезовите Лянцькоронский що былъ гетманомъ, и Чернецкий и з иншими пулковъники и рот-мистрами во всѣмъ в корутвляхъ своими, с товариствомъ, що всѣхъ большой трохсот коний, приехавши пану гетманови поклонилися и поприсягли. Которихъ панъ гетманъ ласкаве принявши вгладъ имъ хлѣбъ—то есть становиско гдѣсь за Нежиномъ, бо вже нѣтде имъ подѣт(ь)ся.

«Шведский зас(ь) король—цокгана матъ его—Люблинъ который намъ былъ присяг, взятъвмъ взилъ и добыл. Замусть теж достачи чотири штурми тамъ стратил. А идетъ просто ку Львову добувать—бо тамъ у Ильвове, поведаетъ, есть Казимер король наский(!). А тие ляхи що Шведови поподавалися—хоружий коронный—даю с Польши звать пану гетману же хвалятся ку намъ ити: мастностей своихъ отшуковать. Зачимъ и приказъ такий пану полк.; жебы ся готовили в войско, бо и сего року не будемъ выж (?) порощивать.

«Киселевая воеводина киевская приехала до Носувки на свою мастность: панъ гетманъ юй отдалъ.

«Отецъ епископъ львовский и инше паны в сусѣди до насъ просятъ ся—бо Шведа боячи ся тутъ южъ ласки ищутъ.

«Тое в. мл. ознаймаю. А гдѣ будемъ еще чого годного до ознаймения мати, не залежаю. А при томъ отдаюся в ласку в. мл.—в Миргорода 15 марта 1656 г. В. мл. всего добра жич. приятель и слуга Іоанъ Василевичъ писарь»¹⁾.

Листъ писаний геть пізніш—але безсумнівно має дещо і в рефлексів чигринської ради. Яскраво і цінно виступає тут цілком промовчана в оповіданні митрополита проблема Західньої України, що тимчасом була одним з головніших питань цього моменту. Її не можна було поставити явно. На прилученне до Козацької України західніх земель: Волини, Галичини, Поділля, Побужа з Люблином включно, не згодився б ніхто з контрагентів: ні Москва, ні Польща, ні Румунська ліга (Ракоцій з своїми союзниками-господарями), і навіть шведський король отягався з рішучою згодою, і тим зі шкодою для себе укладняв свої відносини з козацькою республікою. Те слово, що повинно було бути сказаним, і навіть уважалось сказаним: Українська держава під шведським протекторатом²⁾, в дійсності ще висіло в повітрі. Тим більше приходилось думати якби провести сю справу фуксом, використовуючи ситуацію: конкуренцію стількох політичних сил. Дуковенство, і міщанство великих міст, було самим серйозним способом заінтересоване об'єднанням українських земель, і се не принакрово, що і київські єрархи, і західне-українські владики зачастили на чигринський двір, але проблема приєднання західньої України стрічалася з серйозними політичними і соціальними труднощами.

¹⁾ На обороті: «Моему ласкавому пану Коньдрату Василичевичу сотникови войска Запор. Роменскому ождать кармилцу моему». Оригінал в Сибир. прик. ст. 1467 л. 112 (документ сей випросив собі від адресата Лопухин підчас свого посольства до гетьмана, нагородивши його за те парюю соболів; завдяки тому лист зберігся в актах посольства).

²⁾ З листу судії вховського в Ельблонга 19 січня: «Хмельницькому (обіцяно) три воеводства українні (себто тільки Східньої України) з титулом князя Руси—васалія короля (шведського)». Токи Нарушевича 148 с. 3 (помилкою під 1655 роком).

Момент був взагалі незвичайно відповідальний, повний напруження. Рідко коли державна українська думка працювала так свідомо і виразно в українських верхах. Можливостей, комбінацій було багато—і тим трудніше було вибрати. А поки мудрі голови козацької верхівки пріли над сими комбінаціями, «чернь» наскучивши безконечною війною, походами, польськими і татарськими наступами, мобілізаціями, безконечними бездобривними постоями на границях, тікала за межі козацької республіки. І тим часом як політичні пляни покликали до нових операцій на заході,—Хмельницький мусів думати над карними експедиціями за московську границю, щоб вирубати і винагати тамовні слободи і завернути назад до полків козаків-дезертирів, що туди повтікали (разомви Виговського до Лопухиним, зараз їх подам). В сім була трагедія сих державницьких плянів, але на жаль—на сю тему не знаходимо бажано багатих матеріалів, і тому приходиться займатися сучасною високою політикою—для котрої зісталися деякі відомости, тим часом як для фундаментальних процесів, соціальних та економічних. Їх раз-у-раз бракує.

Почну з білоруської справи, що безсумнівно дебатувалася на січневім з'їзді, але на жаль відома нам не стільки з самих актів, скільки з їх пізніших відгомнів—в інструкції Лопухина та і інших згадках.

Лопухину наказано було говорити гетьманові: 3 (12) лютого до могиливіського воеводи кн. Івана Репніна приїхав від гетьмана козак Олекса Бовницький і привіз листа воеводи, щоб він з Могиливіського уїзду козаків не вискавав; також копію гетьманського універсала до полковників і сотників козацьких, щоб вони не піддавалися під суд могиливіського воеводи. Універсал був адресований могиливіському полковникові, при нім реєстр міст, в котрих жити козакам, в нім Могиливі був приписаний до Ніжинського полку, а крім нього ще Чичерськ, Кричів, Радомисль, Рясна, Гори і Гірки, Чересів і Новий Бихів. Гетьман з сього приводу пояснив, що він дійсно наказав Нечаві відати всіх хто записаний в козаки в Могиливіським повіті, з титулом могиливіського полковника.

В додатковій інструкції Лопухину було наказано звернути увагу гетьмана, що в листі до могиливіського воеводи Нечай титулує себе полковником білоруським, могиливіським, гомельським і чаусівським і запевняє, що гетьман йому доручив на Білій Русі «панувати і рядити». На се гетьман заявив, що він велів Нечаві писатися могиливіським полковником, а коли він називає себе паном Білої Русі і дозволяє собі такі самовільства, як то пише на нього могиливіський воевода, то за се він буде скараний на горло—як що се потвердить слідство, доручене полковникові Антонові Ждановичу ¹⁾.

Жданович підчас сього слідства, що велось в травні т. р., питався Нечая, чи мав він від гетьмана наказ над Білою Русю «панувати та рядити», і писатися полковником білоруським, могиливіським і гомельським? Нечай відповів, що він писався так як його гетьман називає в універсалі й листах—a саме полковником білоруським. На доказ показав універсал, і слідчі констатували, що хоч в нім не було написано нічого про панування на Білій Русі, але Нечай був дійсно названий полковником білоруським ²⁾.

¹⁾ Звідомлення Лопухина нижче.

²⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 522 і 259

Універсал сей заховався в коні гетьманської канцелярії. Але він говорить не багато:

«Богдан Хмельницький гетман з войском его царского величества Запорозким. Ознаймуем тым писаннем нашим кождоу кому бы тилко того потреба было ведати: паном полковником, сотником, есавулом, атаманом и всему товариству войска его цар. величества Запорозкого, старшине и черни, а особливе сотником и козаком на Билой Руси знайдучимсе, и ратным также его цар. вел. вшелякое кондиции людем. Иж видячи ми пана Ивана Нечая нам и всему войску нашему с. цар. вел. Запорозкому жичливого и в дилех рыцерских взятого ¹⁾, от боку нашего зсылаем на полковництво в Вдлюю Русь—до Могилева, Чаусов, Новобыхова и Гомля и иных мест и мястечек и сел там се знайдучих. Абы там застаючи на пограничу постерегал, якобы той полк вцаде был захований для дальное послуги с. цар. вел., также нам и всему войску с. цар. вел. Запорозкому напротивко розных неприятелей. Котрый без перешкоды вшелякое тим полком (міг) снасть спорязати и от неприятелей шило се стеречи, якобы с похвалою войска с. ц. в. Запорозкого найлешей могло быть, томуж пану Иванови Нечаяви, полковникови нашему белорускому позволяем кождого з козаков там застающих доброго миловати, а злого карати. А хто бы за оказанем того універсалу нашего был спречный и в том полковництве важилсе чинить якую найменшую кривду и перешкоду пререченому пану Нечаяви,—то ми кождого такового за взятьем ведомости срокто без фолкги на горле карати будем, не чинечи иначе. Дат з Чигрина януария дня 29 року 1656-го ²⁾».

Очевидно сказане тут доповнялося иншими інструкціями, писаними і устними—тим що говорилося на раді і після ради.

Так на запитанне Ждановича, як се він смів виганяти московських салдатів з залог Могилівського повіту і ставити на їх місце козаків, Нечай показав йому инший універсал гетьмана, де дійсно наказано було Нечаяві держати свої залози там де держав Золотаренко.—«Так я за гетьманським наказом і зробив: присланих з Москви на залози салдатів велів вивести, а поставив свою залогу—козаків ³⁾». Що до обсягу сього полку—його показує скарга, подана сотниками Нечаявого полку на різні кривди від могилівського воеводи—супроти його жалів на шкоди від козаків; тут виступають три сотники могилівські, сотник чауський, горський, заболотський, бо(го)родницький, акулінський, городенський, свято-озерський, слизький, уланівський, рогозинський, білявицький, чириківський, вербіжський, пропойський, заозерський, чичерський, межевський і смолинський, разом з 19 сотників. Вони називають себе «сотниками війська Запорозкого полку Білоруського»,—або «полку Нечаявого, полковника чичерського, чауського, чириківського й инших городів: могилівського, мстиславського, горського, пронойського та инших ⁴⁾».

Як бачимо справа була серйозна, потягала за собою далекосяглі наслідки. Обговорювалась очевидно в звязку з смертю Золотаренка, але трактувалась в аспекті нових претенсій царя на Білорусь і в. к. Литовське, замиріння з Поляками і відновлення *status quo*; була одним з пунктів січневої ради, і старшина рішила козаччини білоруської, всупереч московським розпорядженням не ліквідувати, а навпаки—оформити білоруську займанщину можливо твердо і дати їй розміри можливо ши-

¹⁾ Досвідченого.

²⁾ Сборник Київ. Комісії т. I с. 28, текст справлено за оригіналом.

³⁾ Тамже с. 522. ⁴⁾ Тамже с. 540—1.

рокі. Тим часом як Іван Золотаренко був наказним гетьманом—комендантом над сіверськими козаками на білоруським фронті, Нечасів дано білоруське полковництво як постійний, зверхній, білоруський уряд, так би сказати—білоруське намісництво. Перед тим, як ми бачили, він титулував себе полковником чаусівським і новобіхінським, тепер центром його аспірацій стає Могилів. Сі претензії на Могилівщину—крім участі в її окупації, коринилися мабуть і в тім також, що Поклонського—головного актора підданія Могилева гетьман уважав своїм присяжником, і з тим як ліквідувався Могилівський полк Поклонського, він вважав потрібним взяти безпосередньо під свій реємент його округ, а при тім надати своєму представникові широкі директиви поширення на білоруській території. Але справа ставилась очевидно ширше—про перехід під козацький протекторат Білоруси взагалі. Вище, в розмові Виговського з Бутурлином ми бачили обережну згадку про бажання Богуслава Радвила перейти під протекцію ніби то царя, а властиво гетьмана, як побачимо далі. Свідомо йшлося наперерві московським бажанням, творився конфлікт, що довгий час викликав потім обопільне роздраження. Але так само на переріз московським намірам старшина йшла і в цілім ряді питань заграничної політики.

Вище я процитував софмову ухвалу 1659 р., що признавала прихід хана на Україну в поміч королеві за перелом в тяжкій ситуації Польщі. Справді, листи хана після замирення з козаками під Овірною і їх згоди підтримувати короля розіслані коронним гетьманам і різним магнатам, з оповіщенням про твердий намір Орди з козаками підтримати Яна-Казимира на польським троні й помогти йому в боротьбі з Карлом-Густавом, а всіх відступників тяжко покарати, зробили сильне психологічне вражіння і на короля і на військо і на різних магнатів-спекулянтів. Вони вплинули на рішення Яна-Казимира вернутися назад до Польщі, на ухвалу гетьманів і війська—відступити від Карла-Густава і підтримати Яна-Казимира, на різні магнатсько-шляхетські конфедерації, що стали завязуватися на користь Яна-Казимира в різних частинах Мало-Польщі й Русі, слабше обсаджених шведським військом. Протягом другої половини грудня і першої половини січня стався дійсний перелом на користь Яна-Казимира, завдяки між иншим—сим поголоском про прихильне ставовище для нього козацького війська. Ян-Казимир, завдячивши свого часу свій вибір постанові козацького війська, ще раз завдячав йому свою корону—сим разом менше заслужено, бо в сім часі в 1655—6 р.р. ніякої особливої охоти його бачити на польським престолі у козаків рішучо не було¹⁾.

18 грудня Ян-Казимир з невеликим військовим супроводом, без розголосу, майже потайки рушив з Шлезька до Польщі, і немаленьку став посуватися до Львова—ближче до хана і козаків. Поспішав, щоб застати хана,—так писав про нього Ракцієві його постійний кореспондент²⁾—але поспішав досить повільно, і поки доступив границі Польщі—се було в перших днях січня, хана давно вже не було на Русі. Хоч обіцяв він Яскульському чекати короля на Покутю до половини грудня³⁾, але забрався мабуть уже в перших днях грудня, і 10 січня н. с. коли Ян-Казимир ще був тільки в Коросні, хан був уже в Бахчисараю⁴⁾. Лишив невеличку частину

¹⁾ Про ситуацію в Польщі в сей мент—у Кубалі, *Wojna Szwecka* с. 180 дд.

²⁾ *Transsylvania II* с. 33. ³⁾ Вище с. 1145.

⁴⁾ Дата повороту хана—31-грудня н. с. в звідомленнях московського посольства, *Крим. справи* кн. 37 с. 146.

Орди в нуреддіом, обіцяв на весну прийти на перший поклик, теперішній свій відхід виправдував недостаткою наші для коней, і тим що король не прибув на час. Прихильникам Яна - Казимира і йому самому приходилося маскувати ріжними способами сей неприємний факт ¹⁾. До Криму зараз же поїхав з трійма королівський посол Іван Шумович чи Шумовский, підчаший холмський,—викликати хана до нового походу, а тим часом треба було спішити якось без його посередництва привести до кінця порозуміння з козаками. Розгускалися поголоски про їх енергійну участь в операціях королівської партії ²⁾. Прихильники королеви; залюбки розробляли тому про її зручні маневри, якими зміла вона позискати собі гетьманову дружину і гетьмана своїми листами і подарунками. Але взаємничем було звісно, що в дійсності козацька старшина не йде далі прямих слів; провадить одночасно якесь безбездіччя переговори з Карлом-Густавом, що робить їй дуже привабливі обіцянки, і відносини вистаються в високій мірі невпевними. Треба було спішити з ясним і твердим договором.

Любовіцький, що був у Хмельницького. підчас його доходу з-під Львова ³⁾, нише, мовляв, Хмельницький і Виговський переказували через нього до короля, що вони готові йому бути послухними, і при його участі готові вести переговори з комісарами Річипосполитої, в Камініці або у Львові, аби тільки король був при тім. До приходу короля гетьман не може дати воєнної помочи коронним гетьманам і мусить наперед персонально порозумітися з королем щодо своєї персональної безпечности. Посол, що буде їхати до хана, треба щоб їхав через Чигрин і мав доручення до гетьмана, а гетьман в писарем обовязуються викликати Орду згідно з записаним договором (з ханом очевидно). Треба щоб сей посол привіз одного листа до гетьмана і черпи спільно, «написаний так як диктує нинішній нещасливий час», себто в дуже ласкавих і запобігливих тонах. Так само до обозного, суддів і полковників. Випадало б разом з тим післати послів і до московського царя—віддати йому честь ⁴⁾.

Крім того Виговський, каже Любовіцький, наказував йому звернути бачну увагу на посольство Радзейовського, що з дня на день очікується в иншим товаришом від шведського короля. «Кілька тижнів тому—каже Любовіцький—мені самому довелось бачити листа, присланого від Радзейовського через Себастьяновича. Я боюсь, що він незадовго

¹⁾ Голінський напр. записує такі поголоски—на (початку) року: «Татари Москву побили на голову, забрали весь московський обоз, 80 тис. возів, відіслали сю здобич і в'язнів до своєї Татарської землі, тому не швидко прибули до короля—чекали більшої Орди». Під 24 січня: «Король рушив з Ланцута до Пруссії на короля шведського, маючи при собі козаків Запорозьких». «Татари повернули назад на зимівлю, бо не мали досить наші для коней і живности для себе».

²⁾ Див. вище с. 1140—2 і попередню примітку; далі Голінський записує: «Хмельницький з козаками обіцяли королеві вірну службу Річипосполитій, але інші козаки спротивалися тому»—с. 81

³⁾ Не зовсім ясно, коли саме поїхав від нього—Кубаля думав, що каз післав його до короля зараз же з-під Озирної, але з слів Грондского, що він тут цитує (очевидно с. 255, а не 285 як стоїть у його друку), сього властиво не видно.

⁴⁾ *Contenta instruktiey danej przez imp. Lubowickiego oretanus od imp. pisarza wojska Zaporozkiego ad informationem totius Reipae et ordinum regni powiedziane*, Ркп. Оссол. 1905 л. 61, Кубаля згадувався, що сї Contenta списав з уст Любовіцького котрийсь з королівських післанців, як він лежав хорий у Львові, в кінці листопада і в грудні. Але кінцеві—може додаткові приписки сїї інструкції мають дату і лютого.

приїде до Запорізького війська, щоб скласти угоду: має їхати з Люблина на Львів. Тому треба стерегти міста Львова, бо під той час як козаки його держали в облозі, підкоморій львівський п. Ожга без відома губернатора, міщан і зібраних там обивателів: пегайки післав свого челядника з листом до Радзейовського—мабуть завязуючи переговори про передачу міста. І се також не вважає безпечним писар війська Запорізького, що на Високім Замку (львівським) стоїть залогою піхота п. писаря польного (Саліга)—бо він тримається партії шведського короля: коли б вона не піддала міста, як би (Шведи) наступали на місто».

Дістаючи такі звіти, король на Різдва, ще не вступивши в границі Польщі вислав Хмельницькому свої розпорядження щодо висилки козацького війська разом з Татарами, в поміч польському війську, і вичікував його кілька тижнів в Ланцуті, в місяці січні¹⁾. Не дочекавши вибрався до Львова, згідно з тими бажаннями Хмельницького що переказував йому Любовіцький, і визначив комісарів на переговори з військом: польного гетьмана Лянцкороньського і воеводу Тишкевича, а Любовіцькому доручив паново їхати до козаків, що нібито в числі 20 тис. стояли в Шаргороді, чекаючи насад Орду (очевидно се мав бути той козацький корпус, що супроводив хана з-під Осирної до Галича і в поголосках польської партії виріє до 20 тисяч); король міркував, що без його грамоти вони не схочуть іти до Польщі²⁾.

Інструкція комісарам «акомедована відповідно до обставин з першої інструкції» при участі соймових делегатів які знайшлися в квартирі³⁾, має дату в «Ланцуті 26 січня». Комісарам насамперед твердо наказувалося не вести переговори на власну руку, а тільки за спільним порозумінням. Ніяким чином не втягати в переговори Москву, трактувати тільки з самими козаками, маючи на увазі, що головним завданням являється відірвати козаків від Москви і посварити з нею, щоб як найкраще звязати з Татарами⁴⁾. В переговорах з старшиною насамперед довідатися, чого б вона хотіла, і з того міркувати, якими засобами забезпечити згоду. Показати конституцію попереднього сойму на доказ того, що король і Річч. ще перед шведською війною бажали трівого замирения, і дійсно його хочуть.

Для такого замирения пропонується як перший пункт—обостороння амністія: забути, не мститися; пани ніяким чином не мають карати своїх підданих за те що сталося. Грецька релігія має користуватися давніми правами («в чім здавна була, в тім аби й тепер зіставалась») — не нарушаючи в нічім інтересів католицької релігії. Коли не можна без того обійтись—згодитися на реституцію церков, монастирів, ігуменій, архимандрій, владичств і митрополій, які здавна, перед унією належали релігії грецькій, і новішими часами були надані й фундавані. Але не касувати унії і не вдаватися в переговори на сю тему, а в «ближчих краях» взагалі старатися щось виторгувати (на пункті

¹⁾ Lettres c. 49, 56.

²⁾ Лист короля до прімаса 4 лютого у Темберського с. 337; тут комісарами названо тільки Лянцкороньського і Тишкевича (теж і у Нойера, с. 79), хоча в протоколі вони виступають нарівні з Любовіцьким і Задріліховским. Час побуту короля в Ланцуті Кубаля означає на підставі актів з 16 по 29 січня.

³⁾ підписали каштелян смоленський Волович і каштелян галицький Цетнер, в неприсутности інших соймових депутатів, тому що не можна було їх повідомити нашивджу.

⁴⁾ Так недавно ще головним завданням польської дипломатії було—посварити козаків з Татарами!

мастностей). Для католицької ж релігії добиватися вильно, щоб вона в «тамтих краях» (в козацькій Україні) вернула собі те становище, в якому була перед війною. Коли ж Запорізьке військо не хотіло б мати в Київському воеводстві декотрих монахів ¹⁾, або й й воєсім віяких ²⁾, тоді випробували всі-оносаби, коли б не вдалось їх переконати. — задля доброї згоди пристати й на се, але з таким застереженням, що надалі тим монахам мастности мали б перейти не до осіб грецької віри, а до римської ³⁾.

Судачи з слів миргородського писаря, Любовацький вибрався з королівським дорученням на Україну знову; розуміється—ніякого козацького корпусу на Поділля не знайшов і мусів калатати до Чигирина. Прислали й інші посланці від комісарів, від кор. гетьмана і самого короля (звістий мирновелита, того ж писаря й інших)—але докладніших відомостей про те, як їх прийнято, досі не маємо (те що розповідає писарь, се далекі і фантастичні відомови). Найцінніший документ для польсько-українських відносин цього часу се злист Виговського Гродзицькому 1 лютого—мабуть оден з тих листів, що привіз королеві до Львова «грецький священник» присланий від Хмельницького. Де-Лойер занемає, що він привіз листи від самого гетьмана, де той писав, що він готов іти в похід (в поміч королеві) і чекає тільки Любовацького, що мав йому привезти «близкі інструкції короля». Сього листа не маємо, тільки сей лист Виговського до Гродзицького ⁴⁾, дуже цінний для пізнання ситуації, так що я подаю його майже зновні, тільки череставляю подекуди його уступи, бо уклад його в ориґіналі місцями досить хаотичний:

«Листи королівські і в. милости п. Теодозій, міщанин львівський нам передав і ми з них переконалися про велику ирлязнь. П. Байбузу мусили ми трохи затримати з ріжних причин—маж иншим і для того щоб він зібрав відомости про все, приглянувся тут пробуваючи, як з ріжних сторін трохи не щодня приходять сюди послы: з Угерщини, з Волощини, від хана й. м.; думаю, що він докладно поінформує в. м. про все що йому було доручене. Також і н. Голуб, що був тут у нас в посольстві від лш. гетьманів коронних, зможе розповісти в. м. все що тут бачив і чув.

«Дуже задоволений був й. м. п. гетьман і всі полковники, довідавшись, що вын. дотримуєш свого слова, так як обіцяв коли ми (військо козацьке) ще стояли під Львовом, і надаліше й. м. п. гетьман бажав, аби вын. при тім же слові й обіцянці стояв і фортеці своєї нікому не піддавав.

«В справі приязни і братерства з ханом й. м., що гетьман і все військо прийняло, й стверджено його присягою,—то се не було для якоїсь иншої причини й не звертається против котроїсь сторони, тільки відновлено стару ухвалу: хто був і буде війську Запорозькому неприятеlem, той і ханові й. м., і без ради його-мня. я. гетьмана хан й. я. нікуди не рушить і з військом своїм, тільки туди піде, куди військо Запорозьке рушить.

«А що владуєш в. м. про короля й. м. Мазинира—аби його посадити на стелі,—то ж ми не маємо ніякої певної умови. У всіх справах дали ми відповідь королеві й. м. через п. Любовацького—і в листах і усно, і сподіваємось репліки на кожну справу

¹⁾ Розуміється очевидно язукти.

²⁾ Тут незрозуміле: род уніа місць не сісціало.

³⁾ Сборник киев. арх. ком. 1 с. 25.

⁴⁾ Ориґінал в крак. архіві Чорторійських ркп. 394 л. 99, копія—«з архива Станіслава-Августа» (мабуть з сього ж самого ориґіналу) в Теках Нарушевича 151 с. 29; витяги, в деякими невзначеними промусками подав Кубала III с. 442.

від короля й. м., але до сього часу не маємо ніякої відомости, і п. Любовіцький не так (поступив) як обіцяв був, коли досі зістається у Львові. Супроти того трудно рушити військо не поставивши нічого певного і фактичного, так щоб на потонні часи було добре: ні військо ні п. гетьман не дадуть себе намовити ¹⁾; не постановивши чогось певного і статочного. Треба щоб ми знали, на чім хочуть стати панове коронні й інші стани і на чім станемо ми, і в. м. пан, як уважний і визначний кавалер, високого розуму чоловік, пробуваючи там між ріжними станами, духовними і світськими, звольте всім дати знати. Бо духовні захочуть так, а шляхта инак, а поспільство теж инакше! Аж постановите щось певне—тоді звольте дати знати про все й. м. п. гетьманові і війську і інші теж оповістити. Там же і п. п. гетьмани коронні—не трудно (вам) з ними порозумітися в усіх справах.

«Щодо Шведів не думаємо, аби вони против умови мали пустошити на сім боці Висли і далі посувати своєю армію—хіба за піддушенням тих панів що попереджалися на шведську сторону, стали б пускати загоні» ²⁾).

І далі знову: «Тепер послати військо—рід дуже трудна, з ріжних причин, сам можеш то в. м. зміркувати високим розумом своїм, що як тепер іще зісталось трохи бідної, пограбованої шляхти й інших станів, то (при новім поході) мусіло б усе до решти бути забране, і вони лишились би без усякої живности. Коли б щось могло бути, то хіба весна покаже, а тепер, зимою, військо мусить відпочивати. Військо ж наше завжди готове, не треба йому довго готуватись».

Потім в примітці: «Дійшла нас відомість, що п. п. Сопіги й Литва піддалися королеві й. м. шведському і розсилають універсали до Сіверських городів. Думаю, що там у лісах і багнах трудно буде ходити панам литовським. Але вже коли в. м. будете комусь піддаватись, принаймні дайте нам знати».

І зазначив уже цікаве освітлення, яке дає сей лист епізодові під Озірною. Ні натяку на якийсь погром чи пониження козацтва! Відновлено тільки старий союз козаків з Татарами, які обіцяли бути солідарними, і нічого не починати без порозуміння з козацьким гетьманом. Ані мови про те, щоб сей договір обов'язував до чого небудь козаків супроти короля: се діло дальшого договору їх з королем, і властиво в станами Річчипосполитої. Більш того, Виговський дає зрозуміти, що се буде не легка справа: військо козацьке поставить серйозні домагання і не задоволиться чим небудь. В відносинах до Шведів знову нагадується про договір їх з козаками, що на Україну вони не підуть. Західня Україна по Вислу зістається, значить, у сфері інтересів козацького війська, і всі заходи козацької дипломатії, щоб Львів та інші Західне-українські міста не піддавалися Шведам — що проступають в попередніх розмовах Виговського з Любовіцьким і в сім листі до Гродзичкого, очевидно, мають забезпечити її для козаків. Вважаючи шведську сторону сильнішою, козацькі дипломати бажали, щоб до часу остаточного порозуміння з Шведами й Поляками Західня Україна зіставалася в слабих польських руках, з котрих козакам буде легше одержати її збройною силою чи договором. Зміна в шансах польських і шведських, що заходила саме в сім часі, не представлялася їм ясною: вони не відчували, що шведська партія в Польщі вже програна безповоротно.

¹⁾ uwiesć—властиво піддурити.

²⁾ місце в оригіналі не читке, в копії Наруш. спрощене: просто szynić mieli.

Про зносини з Кримом маємо такі відомості. Московське посольство в Криму 30 п. є. січня довідалося від своїх товмачів, що попереднього дня приїхало до Бахчи-сараю козацьке посольство: уманський сотник Михайло Махаринський й осавул полтавський Михайло Андрій з товаришами, всього 6 чоловіка: товмачі їх стріли на дорозі, Ідучи з Бахчи-сараю й розпитували про посольство. Козаки пояснили, що приїхали з гетьманським листом в справі полоненників: аби хан видав на Україну українських полоненників які єсть у Криму—«бо сього року ¹⁾ гетьман-з ханом договорилися на тім, що хан пустить їх полон з Криму, а козаки не будуть ходити на Крим; коли ж хан полону їх з Криму не пустить, той договір не договор, і мир не мир». Московські послы їм переказали через тих товмачів, що в попередніх місяцях Татари, Євреї й Вірмени приводили до них на викуп багато полоненників з Запорозьких Черкасів, і вони просили, щоб їх цар викупи, і на їх донесення цар велів їх «за полонсково терпінья окупити», «видя их, черкаскую, к себѣ службу и прямое радѣнье». За сям указом послы переказували до хана через «розвітного князя Маметша Сулеймова», щоб він дав їм тих полоненників на окуп. Але Маметша відповів, що не годиться дати їх на окуп, бо хан хоче віддати гетьманові В. Хмельницькому без грошей. Москалі се дають до відомості козацьким послам, аби вони знали таку царську ласку, а ханові нехай скажуть, що коли яких полоненників він не хоче пустити на Запоріжжя, нехай прише на викуп московським послам, «чтоб им (полоненникам) живучи в неволе не замучитца». Товмачі се все переказали козацьким послам, і ті дякували за таку царську ласку, обіцяли те все розповісти гетьманові, а послам—дати знати про свою розмову з ханом,—але продовження сеї історії в звіттовленню їх не знаходимо ²⁾.

Своїм змістом дуже підходить до сього всього лист гетьмана до каїт-султана, що добув польський посол Шумовский; він має дату 22 січня, і коли б припустити що се дата за новим календарем, то він підходить би до часу приходу Махаринського:

«Яневелиможний пане султано каїто, наш великомилостивий пане і приятелю! Доброго здоровля, втіхи й успіху бажаємо в. султанській милости! Відомо то в. милости, як ми не тепер тільки, але й перед тим дотримували ціло своєї присяги, отже й тепер знову заприсягнувши на братерство, ми дотримуємо в цілости сю присягу, і наші наступники її вічно дотримуватимуть. Покинувши під сю хвилю Україну (?) ми розписали універсали ваші на Запоріжжя, на Кодаки й скрізь, аби знали наші про заприсяжене браттво й не давали найменшої приводу, тримаючися того, що з нашої сторони не даватиметься причини. Тільки з своєї сторони звольте в. м. пильно на те вважати, аби до розірвання братерства не давалося найменшого приводу, особливо Ногайців, що звикли чинити зачіпки, звольте в. м. стримувати. Бо й се даємо знати в. м., нашому милостивому панові, що й тепер—як хан вертав з військом назад, Татари впади до полку Браславського й порабували міста, людей в неволю забрали і силу шкоди наробили—самому в. м. даємо се на розсуд, чи се річ слущна? Всіх Татар що були на Україні в полоні, ми веліли зібрати разом, і вони негайно, пітрохи не затримуючи, будуть звільнені. Так і в. м. звольте з своєї сторони пустити на волю всіх козаків тих що сеї зими, за тої війни забрані були в неволю,—взаїм увільнити, і Ногайцям заборонити, аби вони козаків не брали—

¹⁾ «пильнїшого лѣта»—але мова очевидно про наш 1655-ий.

²⁾ Кримські справи 1655 р. кн. 37 л. 237—240.

як то вони звикли чинити. До хана й. м. послаємо своїх післанців при післанцях в. м.— вони про все ширше в. м. розкажуть»¹⁾.

При кінці січня у гетьмана було кримське посольство Тохтамыш-аги: під Бахчисараям 11 лютого н. с., він договив повертаючи польського посла Шумовського, і той у своїй реляції записав децю про сю зустріч. Запровадив до себе і взявши для сеї розмови тільки товмача, старався розвідати, «куди йдуть наміри Хмельницького». «Бідиавши добре міцнішого напикку—або горілки, сказав хані, що Хмельницький не хоче звиртатися на жорстока—аж буде мати з Польщі формальне²⁾ посольство або листи. Розповів також, що шведський посол і тепер у нього єсть, тільки мешкає не в Чигрині, а в Суботіві. Нарешті показав мені листи Хмельницького—до кого їх віз³⁾, і я при тім інформувався, коло кого хані ходити в тім що дотикає Хмельницького: він має багато прихильників, але як бачу—горнеться до тих що були в фаворі у небіжчика хана, а за нинішнього в тім багато змінилося». Далі оновідав Шумовський, як йому вдалося добути копії листів, привезених Тохтамыш-агою, і навіть якусь картку, писану турецькою мовою, що паній Тохтамыш згубив в кенані. Завдяки сим заходам нашого землячка, маємо сі листи.

Хмельницький писав ханові, 31 січня н. с.: «Найсвітліший милостивий царю кримський, наш великомилостивий пане! Доброго здоровля і дасливого панування в цар. милости жичемо і поклої наш віддаємо. З писання в. цар. милости і з (слів) Тохтамыш-аги, післанця в. цар. м., довідалися ми, що до в. ц. м. приходили польські послы, аби в. ц. м. дав їм поратуюнок на Шведів. Вони й до нас присилають послів по ратуюнок, але ми відписали, що трудно нам давати поміч, коли вони ще не постановили з нами ніяких пактів заприсяжених і слупних. При тім бачимо, що багато панів польських по ріжних міснях роз'їхалося, і дуже вони поріжнилися. Тому чекаємо певніших відомостей і без військової ради помочи дати не обіцаємо. Про се ми доручили Тохтамыш-азі розповісти перед в. ц. м., аби в. ц. м. все було відоме, і просимо в. ц. м. нас повідомити, коли Поляки пришлють з чимсь до в. ц. м. Щодо (полону)⁴⁾—то хоч його забрано ще перед присягою, трохи скорше, але дотримуючися з нашої сторони заприсяженого братерства ми розіслали «крізь, щоб їх зібрано до куні, і скільки знайдеться, всіх обіцаємо вернути, такжє і всіх в'язнів на війні забраних ми випустимо згідно з словом нашим, а в. ц. м. зволь наказати звільнити всіх козаків наших, що їх в нинішній війні понало в неволю». Цим прохання і обіцякы як найчастішої обшільної інформації і довіря—не давати віри ніяким «фальшивим удаванням»,—«а все, як бачимо, весна покаже»⁵⁾.

Вяговський в окремії щидулі—мабуть до візира, крім ріжних спеціальних подробиць (про панцир якогось Мурат-султана, що просили вернути) повторяє, що помочи Полякам дати неможна, тому що вони самі поріжнилися, і нікому помагати. Король писав

1) Осол. 227 л. 11, при реляції Шумовського, перед листом Хмельницького до хана з 31 січня, що очевидир датований новим стилем. Коли припустити, що лист до хана був датований старим стилем, то був би писаний другого дня по листі до хана, але в таким разі було б дивно, що в листі до хана про бранців згадано тільки принагідно. Тому правдоподібнішим здається мені, що лист до хана належить до посольства Махарианського, що спеціально займався бранцями.

2) de data. 3) Себто самі тільки адреси.

4) В коні тут прогална. 5) Тамжє л. 11. об.

і до козаків про поміч, але сам і досі пробував в царській землі, нема його в Польщі— «якби був, ми б знали». Гетьмани сприсяглися не піддаватись Шведам, але війська мають мало, «а з нами нічого ґрунтовнішого не становлять», і т. ин.

Се характеристично, що сі погляди гетьмана і його писаря зробили на хана і його візира неабияке вражіння. Коли Шумовський на першій авдієнції у візира по ріжних околичних балачках підійшов до головного: що Ян-Назимир хоче посередництва хана для порозуміння з козаками, «що король й. м. запевняє через хана й. м. Хмельницького і все військо Запорозьке в своїй ласці»,—візир недвозначно відслав його з тим пасам-перед до козацьких послів. І хан також всякі розмови про поміч королеві відложив на пізніше, і не дав Шумовському нової авдієнції, видимо чекаючи, щоб він порозумівся з козаками. Нарешті прислав одного з своїх повірників Сулейман-агу з такою декларацією: Хмельницький прислав до хана з такою заявою: «Я буду вірним королеві польському, але нехай король приїде під Камінець, і хан також, і я також приїду, там короля перепрошу а полковниками і отримав його ласку, і ти, хане, своєю повагою у короля й. м. допоможеш мені в тім,—якнайкраще довіряю». «Я Сулейман-азі—зазнав, час при тім Шумовський—відповів на то так: «Бував еси сам послом, знаюш який обовязок посла: кождий то тракує, що йому доручать; я будучи намірів короля й. м. знати не можу (бо питав мене від хана, чи король то зробить)—але так поговорім з собою. Король має війну шведську і московську, якже йому йти під Камінець, коли має неприятеля дома? Коли дасть біг, вибє одного ¹⁾, певно з'єднає свої війська з ханом і з Хмельницьким і піде на північ мститися за свої кривди спільним нашим неприятелям; бо коли б вибивши Шведів, король його милость назад уступився, шляхта й військо стратили б серце, а неприятель узив би гору». Сказав меня на се: «Правду кажеш, але вони ²⁾ не хочуть вірити; нехай би король так зробив ³⁾, бо як не буде того, то стратимо їх. Хан мене на те послав, аби ти подав спосіб, як би хан міг через свого посла дати слушну надію Хмельницькому на уконтентування і утвердження». Я на то рік: «В інструкції того не маю, але от що: нехай Хмельницький дасть в застав королеві свого сина, а король й. м. дасть йому свій застав».

Шумовський каже, що сей спосіб сподобався Сулейман-азі, а потім візирові й самому ханові, але коли Шумовський другого дня потім пішов до візира, знаючи, що хан уже вислав нового посла до Хмельницького—Піріс-агу, і спитав—з чим він їде, візир сказав: «Аби нам цілком перемігнути Хмельницького на сторону короля».—«Я сказав: «Просить також: коли Хмельницький хоче бачити знаки ласки королевської; нехай же він і себе покаже,—нехай пішли своїх послів до короля; нехай шведського посла відоніє до короля й. м. (Назимира); нехай з заграничними неприятелями короля й. м. практик не чинить,—тоді покаже себе вірним. Я прошу, аби послові хана й. м. було то доручена».—Відповів мені: «Все те зробимо, що кажеш». Говорили при тім про шведське панування, яке воно тяжке і нікому не дотримує (слова),—аби візир про се написав Хмельницькому, і він то написав—бо я дістав копії тих листів, що ці слали до нього». Коли ж по сім—іно ріжних раціях про і сонга почав я знову просити у візира скорої підмоги, на се дав він мені таку відповідь: Війську звелимо готуватись, а після відомости від Хмельницького ⁴⁾ дамо тобі у всім докладнішу відправу. Я йому на се сказав: «А коли від Хмельницького приїде щось противне—не схоче

¹⁾ Карла, очевидно. ²⁾ Козаки, очевидно. ³⁾ Як вони хочуть.

⁴⁾ Яку мав привезти Піріс-ага, очевидно.

ми бути добрим, чи то має псувати нашу приязнь?» Він відповів: «Боже боронь, ми хочемо тільки поінформуватися про його інтенції. Я тим зовсім не був задоволений: бо й не було чим, і попросив аудієнції у хана—як то він обіцяв, а виходячи обіцяв (візиреві) від короля й. м. 2000 червоних, аби охотніше ходив коло всього: сказав йому, що давно вже має йому се сказати,—«Але відложив до дальшої розмови з тобою».

Візир одначе аудієнцію відкладав, і Шумовський вистарався її через інших близьких ханові людей, і коли знов, по ріжних сторонніх «діскурсах», заявив ханові, що така декларація, мовляв «помочи від хана бути не може, поки не буде відомости від Хмельницького», його незадоволяв—і просив вищої, переконуючи всякими аргументами, які тоді біда підсувала,—хан відповів: «Не буде в тім шкоди королеві й. м.». Я йому рік так: «Коли б така небезпека була на в. ханську м., як тепер на короля й. м., і в. ханська м. допоминався помочи від короля, а той дав би таку декларацію: «Дам, але аж порозуміюся з Хмельницьким».—щоб в. ханська м. тоді подумав про приязнь короля й. м.? Таке тепер подумав собі і король й. м., пан мій».—Хан сказав: «Правду кажеш! щож тоді зробити?» Я сказав: «Чи буде Хмельницький злий, чи добрий, а королеві й. м. військо післати. Коли буде злий, то коли король й. м. ослабить тепер шведські сили, то се буде добре і королеві і в. ханській м.—бо Хмельницький буде лагідніший ¹⁾. Коли він буде добрий, а королеві й. м. з Шведами поведеться—то буде спільне добро всіх трьох».

Хан нібито погодився з сим, обіцяв на повню в місяці березні ставитися під Камінцем, і обмінявся присягою з послом, але як побачимо далі, в своїм листі, післанім з Піріс-агою, він все ставив в залежність від згоди козацького гетьмана.

Шумовський далі переказує свої розмови з козацьким посольством—Махаринського й тов., що були тоді в Бахчисарай: «Козацькі послі двічі були у мене; показував я їм ті пункти в інструкції що належить до їх задоволення, і вони були дуже в того задоволені. Написав я через них листа до Виговського. Посла Хмельницького звать Михайло Махарженський—король й. м. зна його: був у в'язниці. Він мні говорив: Вудемо вірні, тільки нехай короліки не правлять ²⁾, і багато ще иншого. Але я бажав би глибокчу справу так поставити, щоб не фундуватися на щирости Хмельницького, а коли Шведи будуть податні на згоду, то вчинити згоду, бо як на довго піде, то наприкряться наші землі війська Татарські».

В листі до Хмельницького, що повів від хана Піріс-ага (а Шумовський післав його воімі королеві), хан повідомляв, що в справі звільнення невільників з обох сторін він договорився з послами, згідно з тим як було постановлено «на контрактах» (під Озирною)—«і тепер неприятели ваші й наші будуть з того смутитись, а приятели ваші будуть веселитись—ми який афект до вас маємо, явно то богові!» Якусь частину невільників він і посилав з Піріс-агою. Посилав з ним також листи королівські принесені Шумовским і просив висловитися з того приводу. «Просить у нас помочи, також у вас—але ми не дали відповіді, поки не довідаємося про ваші замисли; ви тепер їх через послів своїх переказали: Коли король від нас помочи схоче, нехай до нас і вдається!» Зрештою поручав у всім переговорити з Піріс-агою.

Візир у своїм листі радив козакам підтримати Яна-Казимира і приготувати для того на весну військо. Відкликався до тої благодати, що король їм обіцяв у своїм листі

¹⁾ Tanszy: властиво дешевий—менше вимагатиме.

²⁾ Będziem wiernymi, tylko niech królikowie nie rządzą.

до хана, що він переслав Хмельницькому, і радив триматися старих приятелів. «Якщо думаете, що можете так жити без пана—то майте на увазі, що се не можливо, аби вам так щасте завсіди служало. Добра річ мати приятелів, ніж неприятелів, і котрі вами давніше рядили, нехай і тепер рядять. Бог свідком, що не для себе, тільки задля вас самих то все робимо—щоб то вам було на добре. Про нас байдуже—ми свої голови охоронимо: знаєте самі що у нас жодних богатств нема; нині в Криму сидимо, але коли сила дастушить, то й деінде знайдемо собі мешкання напсами шаблями. Тому зробіть те для вас¹⁾ і для короля пана вашого: вирятуйте його разом з нами від неприятелів: коли се зробите, зробіте богові службу, і буде ваша слава по всіх землях, що не кдаєте свого пана в біді²⁾».

Від шведського короля отримало листи підчас новорічного з'їзду, 12 в. с. січня, але вони мабуть давали не багато: се були тільки вістуні посольства, задуманого ще в листонаді, коли Данило викликав королеві проєкти гетьмана,—але без кінця довго відкладаного. Трудно судити, не маючи головного—інструкцій послам і протоколів устних переговорів—але можна думати, що тут грала певну, а може й головну роль невдійсненість—в очах короля і його дорадників (між иншими мабуть і Радзейовського)—козацького поступку: признати козакам Західню Україну. Данило сидів без діла в Варшаві, чекаючи заповідженого шведського посольства, що мало з ним їхати, і даремно докучав усім пригадками про свою відправу.

З 6 і 8 грудня (в. с.) маємо листи Радзейовського, що мав їхати з тим же посольством: він писав гетьману і Виговському з Торуня, що пруські справи затримали висилку посольства, і він жалує, що його побачення з ними відкладається,—тим часом виїждить сам Данило з листами, «щоб не пудився». При тім Радзейовський згадує чутки про битву з Татарами—де козаків добито; він не хоче сьому вірити,—значить про козацько-татарське замирення ще не було вістей в квартирі Карла.

14 грудня (ст. ст.?) Карло дав наказ своєму канцлерові, щоб Данила спіншно виїхав до гетьмана і наділити його коштами, бо се посольство має велику вагу. 26 грудня (в. с.) Данило нагадує королеві, що він все таки дурно сидить далі без відправи, хоч уже дав знати Хмельницькому про свою місію; питає короля, чи відбудеться се посольство, чи змінив свій замір. Три дні пізніше пише, що вже дістав від канцлера наказ на виїзд і вибирається до гетьмана через Московщину: сю предовгу дорогу сподіватися зробити в 12 днях і своєчасно виконати доручення, чекає тільки щоб повернулися «його козаки» (місіє козаки)—очевидно вислані з ним від Хмельницького. Він післав їх до вісти до Люблина і Львова, бажаючи прислужитися ними королеві³⁾.

З 17 грудня (с. с.) маємо лист Данила до Золотаренка в Варшаві—він засвідчує велику прихильність Карла до війська Запорізького: «Цив король шведський здоровле пана гетьмана, і ваше здоровле і всього війська Запорізького, бажаючи вам всього доброго,—годиться, щоб ми йому за ту прихильність відслужили». Хвалить при тім його післанця Петровича за добре виконання доручення: «король його добре прийняв і добре відправив⁴⁾».

¹⁾ Написано невиразно. ²⁾ Ркп. Осол. 227 л. 10.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 110.

⁴⁾ Оригінал, писаний польського мовою (писар на нім теж підписався—якийсь Блановський) в «Подлинн. малорос. актах» ч. 66, москов. переклад—Акты

Непевність дат і рахування за новим і старим календарем, котрого здебільшого неможна докладно розрізнити, не дає змоги добре з'орієнтуватися в уривках сього листування, що ми тепер маємо. Можна думати, що справді—як здогадувався Кубала¹⁾—вісти про замирення козаків не тільки з ханом, але і з Яном-Казимиром, поширювані в тім часі Казимировими прихильниками, сполошили Карла, і змусили його до скорішої виїзди Данила. Але ми не маємо його листів післаних тоді до Чигрина—може нам дати деяке поняття тільки відповідь Виговського:

«З листу в. кор. м., переданого мні 3 січня я вирозумів з великою радістю незвичайну ласку в. к. м. до мене, за котру я щоденно буду старатися служити в. к. м. на добро в. к. м., котрого вірно бажаю. Тепер повідомляю в. к. м. про вічне браттво що зложив найясніший хан кримський з найяс. нашим гетьманом війська Запорізького: воно записане з обох сторін і буде навіки тверде і певне. Про заповіджєве посольство всег. ігумена Данила до найяс. гетьмана і всього війська Зап. віп вислужав а великою приємністю, ми чекаємо його щасливого приходу і рішили через нього про все ширше повідомити в. кор. м., і т. д. Чигрин, 11 січня²⁾.»

Судячи з сеї відповіді, можна міркувати що в листах Карла—післаних на повідомлення про посольство Данила, не було нічого більше крім звичайних компліментів—се була властиво тільки вірча грамота для нього.

З листів писаних того самого дня до Радзейовского, від гетьмана і Виговського, довідуємося, що сі листи королівські разом з листами Радзейовского віз той самий пан Зайонц, що приїздив перед тим з листами Радзейовского до козацького табору під Львовом 3 н. с. листопада. Захорівши в дорозі Зайонц зістався в Гощі, а листи післав з своїм швагром Юриєм Себастьяновичом, і тому вдалося добитися до Чигрина—агадус про нього митрополит³⁾. В своїм листі гетьман відповідає на вісти Радзейовского про шведські успіхи, на його перепросини, що йому досі не вдалося доїхати до гетьмана, і на побажання з'їхатися для переговорів десь на Волини. Він не дивується тим перепоходам, що стали на заваді приїздові Радзейовского, бо сам якраз перебув трудну кампанію і тепер вернув з військом на спочинок на Україну. З огляду на се було б трудно висилати військо наново на Волинь, для того щоб там з'їхатися з Радзейовским, тим більше що все страшно виступіли козацькі й чужі війська. Коли ж би Радзейовский зібрався на побаченне з гетьманом, треба йому їхати на Україну, але гетьман просить його завчасу докладно зазначити місце і час, і де він хотів би з'їхатися, щоб можливо забезпечити йому дорогу. Те саме повторив Виговський, дещо розвиваючи: гетьман зістанеться в Чигрині всю зиму, бо що дня повно ріжних посольств: хан від часу останнього договору «мало не щодня трактує в ріжних справах через своїх

Ю. З. Р. XIV с. 893—4; Данило підписаний на нім: Daniel Grek poseł miłościwego papa naszego wielkiego hetmana Cmielnickiego woyska Zaporowskiego; так гетьман в тексті зветься: miłościwyu pap nasz.

¹⁾ *Wojna Szwewska* с. 297—8, сих кілька сторіч, 297—304, се майже все що присвятив українським справам покійний історик в сіій книзі, продовжуючи їх виклад подавши в III книзі *Szkiców*.

²⁾ Оригінал в бібл. Чорторийських ркп. 402 л. 95, надруковано у Кубалі оп. с. 477. Він підносить сю подробицю, що в адресі Карла нема титулу короля польського.

³⁾ Вище с. 1163.

послів, і з інших сторін різні послі». А наскільки тепер трудно куди небудь рушитися за Україну, дізнав сам Себастьянович у своїй подорожі ¹⁾.

Судячи з того, що оригінали всіх цих листів опинилися в польських руках, можна думати, що до рук Карла і Радзевьовского вони не дійшли, і не посунули справ шведсько-українського порозуміння. Сам Данило мандрував дуже довго—доїхав до Чигрина тільки в березні. Таким чином кілька місяців не було фактичного зв'язку і порозуміння між обома сторонами; і се мусіло бентежити і козаків і самого Карла: він мусів трівожитися ширеними в Польщі й за кордоном вістами про тісне порозуміння Яна-Казимира з Хмельницьким, козацький штаб мусів перуватися тим що у них з Карлом нема ніякого порозуміння і плану ні супроти Яна-Казимира з його партією, ні супроти Раконці з його планами на Галичину. Не дістаючи ніяких вістей про місію Данила ні відповідей від гетьмана, Карло слав листи за листами, але без належного зв'язку вони здебільшого гинули на дорозі. Так польські делегати подали потім у Вільні московській делегації лист Карла до Хмельницького, писаний 11 (21) лютого, скоро після побіди Шведів над Поляками під Голлобом (недалеко Вісьли в Люблинській воев.), що сталося 18 н. с. лютого. Повідомляючи про сю побіду, Карло висловляє тверду надію, що не вважаючи на перерву в дипломатичних зносинах гетьман і військо Запорізьке не піддаються на намови Яна-Казимира і його прихильників, щоб козаки помогли їм против Шведів—так як запевняли нас в твоїй щирій вірності й добродичливості твої посланники (очевидно ще осінні)—аби ми не мали сумнівів в тім, що завсіди будеш з нами в щирім порозумінню, не піддаючися на ніякі фальшиві обіцянки Казимира, тому що Поляки ніколи не стоять у своїм слові». Против союзу козаків з Татарамі й іншими сусідами в спільнім інтересі козаків і Шведів, король не має нічого—остерігає тільки щодо Поляків та їх зрадливості, і просить солідарно триматися, поки можна буде у всім докладно порозумітися через посольство: просить забезпечити козацькими силами дорогу тим послам, що він хоче послати, скоро тільки наблизяться ²⁾.

Десять день пізніше посилає він нового листа, ще раз повідомляючи про побіду під Голлобом, про своє наближення до земель козацьких—що дасть змогу вислати нарешті посольство і зложити формальний договір з Козацьким військом ³⁾. Сим разом вислав він звісного нам Грондского, що за посередництвом свого одновірця Юрія Немирца перейшов уже на сторону шведську. Зміст листу й інструкції Грондский переказує у своїй історії. По перше, Карло-Густав наказував, щоб гетьман з військом не мали сумнівів в прихильності короля до козаків через те що він досі не зложив з ними формального договору; початок йому був уже положений ⁴⁾, але потім не було ніякої можливості продовжити сеї справи бо всю зиму король був зайнятий в Пруссії; але все таки—треба сказати—в січні вислано абата атедського о. Данила—тільки королеві невідомо, чи він дійшов чи ні?

По друге—тому що королеві невідомі побажання козаків, і він не знає, яку дати інструкцію комісарам, нехай через сього посла і письменно і устно виложить свої дома-

¹⁾ Памятники Київ. ком. III, ч. 37—8, з оригіналів збірки Опадевича.

²⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 373, московський переклад в Актах Ю. З. Р. III с. 517. Дата: 11 лютого під Влостовцями.

³⁾ Московський переклад з датою 22 лютого в «Польських справах»—«Сборник» Київ. Комісії I с. 30—1.

⁴⁾ Мабуть треба розуміти переговори під Камінцем.

гання, і визначать місце і час для комісії: скоро тільки побажання козаків будуть королеві відомі, він ні в чім їм не відмовить.

Но третє—оповісти про успіхи в Пруссії і останню побіду під Голлоббом; король, з огляду на ці успіхи, не думає щоб йому знадобилася поміч козаків сього літа, тим більше що проблискує деяка надія зампрення з Поляками без брязкоту зброї. На випадок коли б ся надія короля завела, він вибрав таке сильне військо, що готов звести бій з усіма силами Поляків в надію на побіду. Але коли б потреба того вимагала, і він звернувся б (до гетьмана), нехай козаки не відмовляються прийти йому в поміч—але не перше ніж він їх покличе.

При тім—побажання всього доброго ¹⁾.

Здержливий фінал сих записин до кооперації поясняє Грондский тим, що в околицях Люблина Карло побачив такі страшні сліди торішнього козацько-московського спустошення, що заявив—мабуть для заспокоєння своїх союзників Поляків, що він ніколи більше не покличе їх (козаків чи козаків і Москалів?) до помочи на війні, хочби навіть хтось йому довів непохитними аргументами, що він за помічю їх напевно заволодіє всім королівством Польським ²⁾. Тим не менше вислав Грондского, забезпечуючи собі їх поміч против Поляків.

Ще кілька днів пізніше, 28 лютого, вислав Карло листи до Хмельницького і Виговського з Седніск. Неуспіхи останніх днів (недала облога Замостя, і загальне погіршення шведської ситуації в Польщі) очевидно відбилися на сій нервовості кореспонденції, і на змісті сих останніх листів. В тій копії що ми маємо Карло згадує, що він недавно писав уже листи гетьманові в двох копіях, ріжними дорогами, але не будучи певним чи вони дійдуть, пише ще окремо до Виговського, «як головного дорадника гетьмана і війска». Він просить його впливати на них в сприятливим для Карла напрямі: його бо листи і посольства свідчать, як він до серця приймає інтереси козаків, не відділяючи їх від своїх, *salutis mutuae nostrae vestraeque*—«бажаючи спільного добра—нашого і вашого». Радить ніяк не піддаватися на порожні обіцянки Яна-Казимира і не відступати від своїх спасених намірів. Вказує на відступство Потоцького, Лянцкоровського, і новіше—Коняцпольского, як докази непевности Поляків. Пригадує, що Хмельницький свого часу остерігав його—не яти віри Коняцпольскому, і сподівається, що він тепер скористав з нагоди помститися за старі кривди, завдані йому сим Коняцпольским ³⁾.

Се те що ми маємо з шведської сторони. Про переговори ведені в Чигрині з Данилом і Грондским на жаль не маємо ніяких подробиць. Можемо тільки констатувати, що Данило все таки випередив Грондского, бодай на кілька днів: 16 березня (мабуть с. с.) гетьман уже пише до Ракоці, просячи помагати Данилові, як послові шведського короля, переїхати через його край і дістатися до Карла-Густава ⁴⁾. З травня (н. с.) Радзейовский доносить Карлові-Густавові, що він довідався з якихось перехоплених листів (може реляцій польських комісарів), що Данило, «колишній посол Хмельниць-

¹⁾ Historia belli cosacco-polonici с. 268. Грондский не вказує дати сього посольства, але дає зрозуміти, що вислано його з-під Люблина, себто коло 20-го лютого н. с.; сьому відповідають згадки інструкції про останню битву під Голлоббом (18 лютого), і загальний оптимістичний тон її; але що про сю битву згадувалося тільки між иншим, я думаю, що лист 22 лютого був висланий перед тим.

²⁾ Тамже с. 267.

³⁾ Архив Ю. В. Р. III. VI ч. 45 і 46.

⁴⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 330.

кого», дуже зручно попрацював для короля в Чигрині, і козаки—очевидно не без його впливу—без сумніву протягнуть і взагалі провалять комісію з польськими уповноваженими, що була призначена на 1 травня ¹⁾. Сам Данило тим часом безпорадно сидів, даремно піклуючися знайти собі дорогу до Карла-Густава, старався передати йому через ріжкі окавії бодай деякі відомости про те що йому вдалося osiąгнути у козаків. Маємо оден з сих листів його, з 7 червня: він пише, що все свідчить про щирю прихильність гетьмана до Карла-Густава і хоч Ян-Казимир трохи не щодня кличе його (до себе в поміч), цілком пеймовірно, щоб Запорозьке військо виступило протів шведського короля. Але треба поспішати вислати туди посольство, бо як оповідають приїзді козаки (ті очевидно, що приїздили до Ракоція) і Хмельницький і Виговський нетерпеливляться, що та заповіджена і в листах і устно, через Данила, шведська місія все таки ніяк не з'являється ²⁾.

Очевидно, Грондский: з'явився в Чигрині кілька день по виїзді Данила: з дня 22 березня маємо листа від гетьмана до Карла-Густава, написаний у відповідь на два його листи привезені Грондским. Гетьман дуже тепло дякує королеві за виявлену, чи властиво поки що тільки висловлену приязнь. В титулі він вперше дозволяє собі потитулувати шведського короля «приятелем»—«Найясніший королю шведський, наш шановний приятелю»,—без усяких «шанів» і т. д. Гетьман висловлює надію, що «щід сприятливими звіздами ся приязнь, що тепер тільки завязується в листю, доспіє в роскішні овочі обопільного афекту», і обіцяє королеві повсякчас готову до послуг любов. Виправдується, що досі також не вислав своїх послів для порозуміння в певних справах і уложення формального договору—почасти через незнання, де король пробує, почасти через несприятливі обставини, недостачу поживи, часті напади ворогів і т. п. Все се навіть не дає змоги визначити місця для з'їзду комісарів: «аж засвітить пожадане літо», тоді довідавшись про місце пробутку короля і вибравши найбільше свобідне і придатне місце, гетьман вишле послів для договору—аби тільки шасливо того дочекати ³⁾.

Було щось конкретніше переказано через Грондского словами, а лист умисно постилізовано так загально з огляду на можливости переходження сього писання Поляками? Було б начебто дивно, що через шівроку міся першого порозуміння під Камінцем, в обставинах трудних, які притьмом вимагали від обох сторін широкого порозуміння і кооперації, козацька сторона не виступила отверто і явно з своїми домаганнями і оберталася в сфері загальних компліментів, пропозицій помочи і сподівань тіснішого зближення, які висловлялися в листах. Але уважно придивляючися інструкціям шведського посольства, що нарешті було виряджене в жовтні 1656 р.—Карловим наказам його посла, щоб вони дали козакам виговорити насамперед свої побажання, досі незвісні шведському королеві, крім того що говорилося за козаків в польських політичних кругах і загальних міркувань,—набираємо того переконання, що так воно мабуть і було. Хоч козаки й похвалялися, ще з осени 1655 р., нібито у них єсть твердий і виразний договір з Шведами щодо розмежування їх інтересів, в дійсности до самої осени 1656 року ніяких побажань в сім напрямі не було поставлено з їх сторони,—взагалі нічого конкретнішого понад побажання спільної акції протів Яна-Казимира і його партії та заховання можливо неперушними політичних звязків козаків з московським царем.

¹⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 49. ²⁾ Архив Ю. З. Р. III, IV ч. 51.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III, VI ч. 48.

Як се могло статися? Мабуть тому, що поки Карло-Густав зіставався претендентом на ціле неподільне королівство Польське і спирався на польських магнатів—серед котрих до останньої хвили був і персональний ворог гетьмана—Конешпольський, старшини могло здаватися, що рано ще виїздити з якими небудь постулатами, які могли нарушити життєві інтереси сих панів. Треба було дати дозріти сій українсько-шведській приязни, що поки що «тільки завязувалася в листю». А з боку шведського короля було може простим незнанням, а не ігноруванням, коли він в тім часі, договорюючися з Ракоцієм, заявляв готовість відступити йому землю Львівську і Галицьку-з Покутем і з прилеглими до Ракоцієвих володінь частинами Поділля і Сяніччини, вимовляючи собі ренту Сяніччини, землі Перемиську, Белзьку і Холмську¹⁾. Можливо, що й не підозрівав він, що тим завдає болючий удар козацьким плянам єдиної України.

Ракоцій в сім часі також шукав зближення з козацщиною. Силкування Яна-Казимира і його партії—знайти порятунком у цесаря, виключно до пропозиції йому королю польської в дідичне володіння (ухвала і заходи Казимирових сенаторів з серпня—листопаду), мусіли Ракоція в високій мірі затрівожити. Об'єднання австрійських земель з польськими в руках архи-католицької династії—се була б смертельна небезпека Семигородові. Правда, цесар отягався, ніяк не хотючи втручатися в війну з Шведами. Правда, знайшлася група магнатів, яка супроти неохоти цесаря висунула плян посадити на польським троні самого Ракоція, як спів-регента Яна-Казимирового, або щоб Ян-Казимир адоптував його сина на свого наслідника на польським троні. В грудні 1655 р. Ракоцій вислав до Любавлі свого канцлера до сеї групи прихильників, щоб ближче познайомитися з їх плянами. Але неприязнь виявлена до сих плянів Яном-Казимиром ще більше його вразила, і замість брати сю корону з рук магнатів під ріжними умовами, які здавалися йому прикрими й обидливими, він наміряється використати тяжку ситуацію Польщі, щоб здобути там своїй династії що вдасться зброєю, а не дипломатією,—без усяких умов і застережень.

От у таких обставинах він робить заходи, щоб забезпечити собі союз і поміч козаків на випадок операцій в Польщі. Формальніс він досі вважався союзником Яна-Казимира, але після невеликої помочи против козаків у Жванецькій кампанії він в р. 1654 і 1655 тримався нейтральності, посилаючися на свої клопоти в Валахії. Свої зносини з Хмельницьким, як ми вже бачили—робив під покривкою посередництва в інтересах Польщі: мовляв своїми зносинами і впливами хоче привести козаків до послуги королеві. Деякі його прихильники в Польщі й тепер, за сею традицією, звертались до нього як до посередника. Вальонський, каштелян воєницький, повідомляючи про місію Тешкевича, висловлює побажання, щоб Ракоцій і в свого боку післав кого небудь до Хмельницького, не тільки, щоб привязати його до Ракоція, але й впливати через нього на Яна Казимира в інтересах пісидентів!²⁾

Але тепер се Ракоцієві менше ніж коли небудь було в голові. Навпаки, його мусіли непокоїти вісти про те, що за посередництвом хана Казимирові вдалося знову взяти козаків собі на послуги. В інтересах Семигороду Козаччини треба було дати нову точку опори против Польщі, щоб затримати в опозиції. З другої сторони останній похід козаць-

¹⁾ Transsylvania II с. 137 (передр. в Архиви Ю. З. Р. III. VI с. 117).

²⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 318.

ких і московських військ під Львів і Галич давав серйозну пригадку: старатися відвести козаків від Москви, щоб вона не посунулася в сусідство Дунаю, а для цього знов таки треба було дати їм нові засоби і нових союзників против Польщі. Не без значіння була мабуть також і смерть головного Ракоцієвого союзника в Річпосполитій—невінчаного короля Литви Радивила, що зробив собі кінець в останніх днях 1655 року: тепер козацький гетьман лишився найбільшою й властиво єдиною могутньою проти-католицькою силою в Річпосполитій. Всі ці міркування мусили привести Ракоція до постанови—з позиції нейтральної супроти козаків перейти на позицію приятельську і союзу.

З сими завданнями висилає він—десь при кінці 1655 р. свого нотарія Стефана Луца, що не раз їздив в сю дорогу. Подробиць про сю його місію не маємо—перед нами тільки його «асекурація» виставлена «в стариннім руськім городі Чигрині» (in vetusta Russorum civitate Czeherin). Дату дає лист гетьмана до Ракоція, висланий з сям Луцем—9 лютого 1655 (не знати якого стилю). В своїй асекурації Луц заявляє: що його пан Ракоцій, вислав його «до найяснішого панства» (Illustrem dominationem)—«до пана гетьмана, і до всього війська панів козаків Запорізьких для оформлення і закріплення вічної й незмінної його приязни». Хоча гетьман і військо не мають сумніву щодо сеї приязни його світлости (Ракоція), але для тіснішого союзу (чи звязку), аби не лишилося місця ніяким підозрінням, Луц «від імени його світлости» присягає (fide mea mediante) за Ракоція на те, що поскільки гетьман і військо додержатъ приязни його світлости і його союзникові господареві (молдавському), так і Ракоцій¹⁾ ніякому неприятелеві їх не помагатиме ні військом ні грошима, і не уложитъ з ним ніякого союзу. Луц під присягою обіцяє, що Ракоцій виставить від свого імени таку декларацію²⁾. Гетьман відправляючи його 9 (19) лютого, перепрошує Ракоція, що різні пильні справи не дають йому змоги вислати разом з Луцем своїх послів; але він готов підтримувати приязні відносини, як годиться між християнами, і як тільки упорається з своїми справами, так вишле своїх послів. «щоб постановити про все, що буде треба»³⁾.

Се була дуже здержлива відповідь, і значіння сеї здержливости пояснив Ракоцієві воевода Стефан на підставі відомостей привезених з гетьманського двору його послом Чоголем. У нього були з гетьманом розмови на тему відносин Ракоція до Польщі, гетьман доволі ясно натякнув, що Ракоцієві годилося б вести політику більш виразну. «Хоча Чоголь не мав від нас доручення говорити на сю тему, але йому довелось почути від гетьмана, мовляв він має відомости, що Поляки хваляться і відтворюються козакам, що Ракоцій має їм помагати против Козаків. Так гетьман сказав з цього приводу, що тому не вірить, бо Ракоцій не така людина, яка б вела дволичну політику. Коли б він не вважав гетьмана за свого прителя і не хотів би підтримувати приязних, добросусідських відносин, пощо б він так часто прислав до нього свого чоловіка»⁴⁾. На се Чоголь сказав:

¹⁾ Тут в друкованій копії очевидно дещо пропущено, але зміст ясний.

²⁾ Transsylvania II с. 68. ³⁾ Monumenta Hungariae hist., XXIII, с. 313.

⁴⁾ З сих слів можна б міркувати, що Луц в ті часі приїздив кілька разів. В Monum. Hung. ч. 198 і 199 видані ще два листи післані з Луцем від гетьмана і Виговського, з датою 22 березня 1656 р. Гетьман, подібно як в листі 9 лютого заповняє Ракоція в своїй приязні і обіцяє прислати послів як тільки повернуться його люди, вислані на Запоріжжє і на інші місця. Виговський повторяє сі виправдання, хвалиться при тім, що се він привів до приязних відносин між гетьманом і Ракоцієм і буде далі в тім напрямі працювати. Але дата здається мені підозрілою: між 9 люгим і 22 березнем певже Луц встиг би поїхати до Ракоція і вернутися до Чигрина?

«Ворони боже, аби ми мали підняти зброю против в. мнл. ! навпаки, ми радо поможемо в. мнл., коли б у в. мнл. вишши якись конфлікти з Татарам!» Гетьман на се сказав «Дай боже, і ви не будете жалувати, коли мені допоможете». Але іншим разом Чоголеві доводилося чути від гетьмана, що похвазки Поляків Ракоцієвою поміччю викликають в нім певну тривогу, він побоюється, що Ракоцій не пірний супроти нього, і коли козаки будуть триматися в союзі з Татарам, Ракоцій не буде йому приятелем, а з тим і на обох воеводів він не може спуститися, бо вони залежні від Ракоція і мусять його слухати.

«Говорив він також—нише далі Стефан,—що коли в. м. (Ракоцій) шире бажав би приятельні відноси, то прислав би якусь поважнішу людину, і тоді й він, гетьман, міг би спокійніше спуститися на добру волю Ракоція і на добросусідські відносини до нього». І далі додає від себе, перепрошуючи за сю одвертість: «Про н. Луца ніхто не може сказати нічого лихого, або що він не був би вірнопідданий в. милости, або не пильний в службі. Але що він низького походження, і любить напиться, ми теж бажали б щоб в. м. післали туди поважнішу людину. Ми тоді післали б також і від обох Волоських князівств якусь визначну людину, і так могло б прийти до договору з нашим послом, і гетьман міг би бути певним приятель в. милости. Побачив в. м., що як він з в. м. договір заключить, і буде з сеї сторони спокійний, він себе покаже й Татарам»¹⁾.

Воевода заповідає Ракоцієві при тім скорий приїзд посла від гетьмана, але радить не тратити далі часу на такі чисто етикетальні пересилки, а вислати серйозне посольство для уложення твердого договору, щоб запобігти можливому козацько-татарському долучницькому рейдові. «Знає в. м.—Татари як ті собаки, а й козак іде радо на здобич, тому ми б радили: нехай в. м. пошле до його милости великого (головного) посла, а ми з ним вирядимо свого боярина—але з тим щоб він був вповні залежним від вашого посла і його слухав, і на чім ваш посол договориться з й. мнл. (гетьманом), на те погодиться і наш чоловік».

Ракоцій поставився до сих острогов з повною увагою, він зараз же поділився з матірью одержаними від Стефана відомостями²⁾, а Стефанові виписав великого листа, виясняючи свою приятельну позицію супроти козаків: 19 (29) березня він вислав до воеводи свого післанця з листами до гетьмана і Вигоського і сподівається, що воевода шішче виправить сі листи на Україну; в них він висловив бажання орієнтувати свою політику згідно з політикою гетьмана: хто йому приятель—шведський король, Ян-Казимир чи цар, того буде триматися і Ракоцій. З тих листів, сподівається він, гетьман переконається наскільки безпідставні всі похвазки Поляків, що Ракоцій їх союзник. *Verba volant—scripta manent*, слова летять, а писання лишаються—сі листи повинні гетьманові доказати й упевнити в щирій приятельності Ракоція. За його порадою воевода мунтянський післав до гетьмана також і свого посла (Удріште) з запевненням своєї приятельності. Пораду Стефана щодо висилки великих послів, він, Ракоцій також виконає, чекає тільки доброї нагоди, а тим часом просить запевнити гетьмана в його приятельності—що йому нічого не загрожує з його сторони і з боку обох воеводів: всі вони, як християнські князі хочуть жити в згоді з козаками, як своїми християнськими сусідами, так як не піддалися на заклики Татар і Поляків в попереднім році, і т. д.

¹⁾ Monumenta XXIII с. 347—8, лист з 8 дня 28 березня.

²⁾ Лист 2 квітня—Транс. II с. 95. він орієнтує в часі вислання листу до воеводи Стефана, тамже с. 81, бо сей не має дати—а був висланий мабуть скоро після листу до матері.

Гетьман і сам разом свого посла не післав—з дня (14) квітня заховались листи його і Виговського до воеводи Стефана і до Ракоція, що були мабуть відповіддю на ті листи 19 березня. З листу до Стефана довідуємось, що посланець Стефана привіз листа від Ракоція, такого власне етикетального змісту, як розумів се Стефан. Гетьман користає в сеї нагоди, щоб сказати кілька чемних слів Стефанові (сми ніколи не пропускали нагоди заповнити вашу вельможність і готовість вам служити, всяко стараючись раз зав'язу до в. в. приятель оновляти як частішою кореспонденцією, тому користуємось в сеї нагоди, щоб посвідчити нашу братську приятель до в. в. і побажати—і т. д.). В коротких словах передає свою відповідь Ракоцієві і повторяє свої заповнення, що як тільки повернуться його люде вислані до Московщини і до Криму, так він шіше посольство до Ракоція, перед тим не може сього зробити: повернуться посла вислані до різних країв, на підставі їх реляцій треба добре обдумати ситуацію, і тоді будуть вислані нові посольства до різних країв для скріплення приятель відносин. Гетьман певен, що Ракоцій не буде нетерпеливтися сею промовою і допускати якісь підозріння щодо відносин гетьмана до нього ¹⁾.

Се становить зміст і листу до Ракоція, досить короткого і етикетального, але притім доволі змістовного з політичного погляду—хоча і не в напрямі утавлення якихось конкретніших відносин до Ракоція. Гетьман дякує Ракоцієві, що він не підтримав хана в його торішнім поході против козаків (очевидно сеї доказ приятель, за браком чогось конкретнішого, пригадав Ракоцій у своїм листі). Повторяє свою обіцянку прислати посольство, як тільки повернуться його люде, розіслані до різних країв? Висловлює свої принципи: раз заключену приятель підтримувати і ніколи не забувати,—так раз заприятельявши приятель з царем і з ханом гетьман не має заміру давати які небудь приводи до їх порушення, і сподівається що сі договори будуть щиро заховувані його наступниками.—«На те аби могли боротися против кожного хто без даного з нашої сторони приводу повставатиме на знищення нашої свободи» ²⁾.

За той час приїхав до Ракоція Данило Калугер, разом з припадковим своїм товаришом подорожи Самійлом Грондским; хоча на Семигород вони їхали тільки щоб безпечніш дістатися до Карла-Густава, але їх подоріж служила також для скріплення нової шведсько-українсько-дунайської ліги, що стала тепер зарисовуватись—особливо коли обом послам против сподівання пришлося потовкитись у гостині на дворі Ракоція і Стефана досить довгий час за неможливістю безпечно поїхати до шведського табору.

Серед різних несподіванок, що виявились останніми часами в актах московського Сибирського приказу, знайшлася реляція гетьманові від Данила—що йому довелось за той час почути від Ракоція в українських справах ³⁾. На початку квітня н. с. він був

¹⁾ Тамже с 355—6.

²⁾ Лист сеї заховався тільки в малярським перекладі—там же с. 354; його стилізацію я уточнює за поміччю листу гетьмана до Стефана, що перекладає його зміст.

³⁾ Сибир. ст. 1636 листи 615—667, подереклидувані, початок на л. 622 з помітою: «оказали, что писал тот лист чернец Данил». Зміст і дата, згадка про «посланника, Самойла, который будучи у тебя, благодѣтеля моего, со мною через Волоскую землю шол», не лишають сумніву, що се дійсно лист черка Данила. Міститься він між актами посольства Скоробогатого, і очевидно був післаний цареві з ним між иншими документами.

у вояводи Стефана: 6 квітня Стефан повідомляв Ракоція про його приїзд¹⁾. Вийшовши з Яс разом з Ірондским 8 квітня він 22 приїхав до «Білгороду» (Alba Julia, Фейєрвар, Карльсбург тодішня столиця Семигороду) і другого дня був запрошений до столу Ракоція. Тут багато говорилося на адресу гетьмана: Ракоцій запевняв у своїй приязні і жичливості Запорозькому війську і бажанні йому всяко помагати («оберегати»). «І говорив мені таке: «Як хая з тобою (гетьманом) зійшовсь і замривсь—присягнувши на брацтво, повернувшись з війни написав мені (з декором), що я йому не поміг воювати козаків. Я йому відписав, що нарушити присягу і козаків воювати не хочу, бо живу з ними в приязні. Хан на се відказав, щоб я йому конче прислав 30 (тис. очевидно) ефимків, инакше конче прийде на мене війною. Ракоцій на те сказав: Коли б твого війська й Орди було і в четверо більше, раз я з козаками в брацтві й любови живу, я про тебе не дбаю і грошей не посилаю.

«Післав знов хан (се оповідає Ракоцій) свого великого посла до цесаря, аби разом з його військом післав своє в поміч Янові-Казимирові против шведського короля. А з Польщі прийшли такі вісти, нібито Поляки побили військо шведського короля, так що він мусів уступитися до Прусії—але тому не треба дуже вірити.

«А Поляки по всім королівстві й по інших державах таку вість поширили, що в. м., добродій мій (гетьман) ідеши конче з усім військом Запорізьким і з Татарами в поміч Янові-Казимирові й воюватимеш шведського короля. Шведський король тим дуже затрівоживсь і засмутивсь тою звісткою й уступився, і (Ракоцій?) дивувався, невже б в. мил. не додержав вірности й слова шведському королеві?»

«Цесар писав (Ракоцієві), що московський цар прислав до нього послів, закликаючи його до помочи Янові-Казимирові, і сам обіцявся в своїм військом Запорізьким воювати шведського короля, але він (Ракоцій) не вірять тому, щоб (Москва і козаки) помагали Казимирові.

«А по землі Краківській великі розбії²⁾, так що ні угорські, ні шведські послани не можуть пройти: послани Ракоцієві уже кілька тижнів пересиджують у шведського короля через сі великі розбії. Тому і нас король угорський (Ракоцій) затримав у себе, казав: «Не смію вас пустити, аби вас не побили, а тим часом пошлю розвідати, що там діється—аби дорога була добра і безвечна.» «Тому досі живу на Угорщині—через небезпечну дорогу» (каже Данило).

«А що король угорський говорить, все потверджує присягою страшною і непопущею. Присягь, щоб в. м. був йому приятелем, а він тобі під клятвою обіцяє свою приязнь: «Хто буде приятелем й. м. панові гетьманові, тому і я буду приятелем, а хто неприятелем, тому і я неприятель». Має прислати до тебе свого великого посла для запряження вічної згоди. І то ще наказував тобі переказати, аби ти жадним чином не вірив Полякам, бо вони велику зраду замисляють і хочуть військо Запорозьке внищити. А пана римський антихрист присяг з усіма своїми панезжниками воювати нашу православну віру і всі свої скарби на те оберне, щоб її викоринити; лютрів і кальвинів також хочуть внищити, так мині угорський король говорив своїми устами.

«І то ще казав: Поляки підробили військову печать, з написом як на військовій печатці, і підпис руки вашої милости, і так розписують всюди листи по-руськи, іменем

¹⁾ Transsylvania II. с. 83.

²⁾ Мова про селянське повстання, підняте прихильниками Казимира против шведських залог і їх прихильників-дісидентів.

вашої мил., і універсали розсилають з такою заявою, що в. мил. помагатимеш з Татарами Янови-Казимирові, і тими універсалами налякали шведського короля.

«Татарам теж не у всім треба вірити бо вони щось хочуть почати потайки з Ляхами, щоб військо Запорізьке підвести й обманути.

«Господар волоський також кілька разів писав до Яна-Казимира і послів своїх посилав, повідомляючи, що в. м. і все військо Запорізьке дуже прихильні й жичливі Янови-Казимирові і помагатимуть йому на шведського короля—з чого Ян-Казимир дуже тішиться. В переїзді моім череа Волоську землю господар післав зо мною свого боярина до шведського короля прохаючи у нього такої приязни, яку він має до в. мил.

«Позавчора угорський король знову покликав мене до себе і сказав; се певно, що папа присяг Ляхам, помагати, дати велике військо хоч би й усі скарби на то витратити. аби лютрів і кальвінів знищити, а потім і Україну¹⁾. Від Яна-Казимира угорський король сподівається великого посла і сам міні казав, що він його скаже замкнути в костелі, щоб той посол про нього не знав, а випитавши все, дасть йому відповідь в справах, в котрих той посол прийде. І так сказав перед нами: «Знаю, з чим той посол прийде: два пункти—щоб я грошей позичив і на королівстві у них був. Грошей не позичу й корони їх не хочу—досить моє!».

Грондський в своїй історії записав, що він розповідав на дворі Ракоція (но тім як той прийняв його в свою службу) з своєї першої подорожі про козаків. Розповів йому як відзивався про його (Ракоцієві) пропозиції Виговський. Йшла мова про поворот Грондського; Виговський радив йому вертати не тудою як він прийшов, а через Семигород; але Грондський боявся, вважаючи Ракоція великим приятелем Поляків. Тоді Виговський показав йому кілька листів Ракоція з проханнями твердого, постійного союзу з козаками і сказав: «От як він того бажав! але нам не подобається лучити свою зброю в з'яюком вихованім за нічю. Не можемо цілком відкидати (його пропозицій), мусимо йому також чемно відповідати. Але з того бачиш: коли він так шукає нашої приязни, то як наш п. гетьман тебе йому зарекомендує, цілком безпечно зможеш іти через його землю. Він ніколи не посміє чимсь прогрішитися супроти нас, бо знає: ще не загоїлася рана задапа п. гетьманові, що його син Тиміш згинув від Ракоцієвих людей, і він за се понесе кару!»²⁾.

Тим часом гетьман, по тім листуванню, здобувся нарешті на посольство до Ракоція, з тим і доїхав не більше не менше як пізніший гетьман Іван Бруховецький, в тих часах оден з гетьманських дворян без якої небудь військової ранги. Висилаючи його гетьман писав Ракоцієві 10 квітня (ст. с. очевидно): «Світліший князю Семигороду, пане і приятелю наш прешановний! Що висилка послів до в. світлости до сього часу протяглася, сталося се з тої причини, що ми чекали відомостей з сусідніх держав. Як тільки послы наші з тими відомостями повернули, зараз визначили ми товариша нашого військового³⁾ для продовження заключеної між нами приязни. І фактично його тепер посилаємо, для засвідчення незмінної нашої приязни до в. світлости і для переговорів згідно з попередніми обіцянками, даними на письмі⁴⁾. З попередніх листів ми виврумули, що в. світлість мали се бажанне розпочати і такби сказати—виводену

¹⁾ «А потомъ разными умысли в Украину»

²⁾ *Historia belli covacco-polonici* с. 365—6.

³⁾ *comilitonem exercitus nostri*.

⁴⁾ *iuxta iterarum promissumque jam condictum*; стиль досить плутаний і в виразах своїх не дуже справний.

вже з фундаментів приязнь нашу дальше будувати твердо. Тому думаю, що в світлість у всім дасть віру послові нашому», і т. д. ¹⁾).

На жаль дуже мало знаємо про сю місію і її зміст: в листуванні Ракоція тільки короткі згадки, що се посольство було у нього в кінці мая і в початках червня. Воно досить неприємним для нього способом збіглося з польським посольством—Пражмовського і Сільвіцького, що приїхали договорюватися про поміч від Ракоція проти Шведів—а до певної міри і против козаків. Заставши у Ракоція Давида разом з Ірондским, послаи всяко старались вивідатися про зміст переговорів, і тим більше були зацікавлені, коли приїхало нове козацьке посольство (Бруховецького). З розмов з Ракоцієм канцлером Пражмовський, дуже проворний дипломат, встиг довідатися, що хан своєю поміч Янові-Казимирові ставить в залежність від того, щоб Хмельницький післяв також поміч від себе: тільки в таким разі хан рушить Орду до Польщі на Шведів. З другого боку канцлер давав зрозуміти, що позиція Хмельницького супроти Польщі цілком вістається неприязною: «Хмельницький нічого не допускає з своєї ворожечі до нашої батьківщини, цілком відданий шведській стороні і навіть самих Татар хоче перетягнути на сю сторону» ²⁾. Тому Пражмовський став просити Ракоція, щоб він скористав з нового козацького посольства і попосередничив між козаками і Польщею. З приводу привезених з Польщі відомостей, він просив Ракоція дозволити йому приїхати до замку Раднот, де закватировано Бруховецького, і Ракоцієм виїхав туди на переговори: просив не відправляти козацького посольства не давши йому змоги побачитися з ним і поговорити, і очевидно покладав надії, що переівши конференцію в трійку—з Ракоцієм і Бруховецьким, потрапить посунути наперед справу порозуміння.

Але Ракоцієм, ведучи подвійну гру: приятеля Польщі і кандидата на польську корону в зносинах з Польщею і союзника Шведів і козаків—в зносинах з Карлом-Густавом і Хмельницьким, розуміється не мав ніякої охоти зводити польських і козацьких послів до спільної розмови. Переговори з Бруховецьким—скільки можна судити з загального ходу українсько-семигородської політики—очевидно зводилося головню до вияснення способів переведення формального союзу—шведсько-семигородсько-української ліги. Безсумнівно, Бруховецький привіз принципіальну згоду гетьмана і вимогу—прислати для сього відповідне посольство, і Ракоцієм з свого боку дав також на се згоду. Заховалась його картка до одного з визначніших його дорадників і представників Франца Шебеші, що недавно був післяний до Карла-Густава, а тепер Ракоцієм рішив післяти його до Чигрина,—вона писана безпосередне по конференції з Бруховецьким, дня 3 червня. Ракоцієм повідомляє його про приїзд козацького посла, про свій намір післяти Шебеші на переговори до гетьмана і просить його прибути негайно, не пізніш 11 або 12, очевидно—щоб їхати разом з Бруховецьким ³⁾. Але одержавши від Пражмов-

¹⁾ Чигрин 10 квітня, підп.: *Serenissimae vestrae celsitudinis amicus intimus obsequiis que paratus Bohdan Chmelnicky m. p. dux generalis cohort. Zaporoviensium—Monum. Hungariae XXIII c. 361.* ²⁾ Жерела XII с. 387.

³⁾ Отея картка: «Доброго здоровля від Господа-бога! В важний справі, з секретними дорученнями мусимо вас післяти до козаків. Послаи їх сьогодня у нас. Ми радо заощадили б вам сеї дороги, але не можучи в сій справі на нікого так спуситися як на вас, просимо зараз приїхати і 11 або 12 неодмінно тут бути. Тим послужите Батьківщині, Богові і нам. Ваша праця буде нагорожена і на нашу приязнь ви можете рахувати. Звідси мусите негайно виїхати. Раднот, 3 червня 1655. Поміта Шебеші «Принесено 6 червня», *Monum. Hungariae XXIII c. 374.*

ського згаданого листа, Ракоцій поспішив відправити Бруховецького зараз же, щоб уникнути неприємних балачок. 12 червня він писав Пракмівському: «Запорізьке посольство вважаємо нешкідливим для инших, і для нас нічим не підозрілим. Але заводити з теперішніми послами які небудь переговори про відновлення їх попередньої приналежності до Річипосполитої—яка ціль? Вони нас про се не прохали, і ваша всеч. так само не має уповаження до переговорів (з польської сторони) як і я. Радо був би одначе затримав відправу послів вашої всеч., але запізно одержав вашого листа: уже по тім як дав їм відповідь і визначив час їх від'їзду—чого вони шильно домогались. Ми ж як пропонували наше посередництво для замирення—ще коли ся ворожнеча не розвинулася так сильно,—так і тепер будемо про се старатись, коли нас про се попросять в відповідній формі. Тільки се лихо треба а коренем вирвати, аби воно ще більше не розрослося—бо ніколи твердо не поєднуються душі, розпалені релігійними образами. І їх (козаків) ніщо так не турбує як порушення свободи релігії. А коли ви, велъм. панове, не даєте свободи напій релігії¹⁾, то нема правдоподібности, щоб дали й їм, хоч бог не дає нікому влади над розумом і сумлінням людей, котрих серця він оден читає, і обмежувати свободу душ в релігії се значить розпускати союз королівства і т. д.²⁾»

Пракмівський міг на се висловити тільки жаль, що він не сподівався такого скорого від'їзду козацьких послів, і побажання, щоб Ракоцій, як приятель Польщі, даді старався коло поєднання козаків з Польщею. При тім, розуміється, заперечував козацькі заяви, нібито вони повстають против Польщі задля релігії: козаки вкидають її тільки за привід для своїх свовідств, і своїми інтригами і лукавством розбивають згоду, підіймаючи против Польщі то одного неприятеля до другого, так що не лишається ні часу ні місця для якого небудь трівого замирення³⁾.

Разом з Бруховецьким поїхали Ракоцієві послы до московського царя: Юрій Рац і Данило Тевін: переасекурувати Семигород з огляду на можливе польсько-московське порозумінне очевидно⁴⁾. Вони мали їхати на Чигрин, з тим щоб гетьман справив його до царя. Бруховецький одначе спинився в дорозі, щоб почекаати Шебеші. а Рац і Тевін поїхали просто і на кілька день випередили їх в Чигрині. Історію місці Шебеші я відкладаю до наступного розділу, а тепер ще принотую листа гетьмана і Виговського до Ракоція з 18 травня—з приводу листів від нього, принесених знову якимсь післанцем воеводи Стефана. Гетьман і писар повторяли запевнення своїх бажань оформити приятні відносини обох держав—останнє посольство (Бруховецького) має тому служити доказом; висловляли подяку за приятні відносини до післанця шведського короля, що повертався від гетьмана через Семигород (не знати, мова про Данила чи про Грондського), і просили справити його якимись безпечними дорогами до гетьмана, коли б він їхав з новими дорученнями, і т. д.⁵⁾. Згадку се для повноти огляду.

¹⁾ Ракоцій говорить про становище дисидентів в Польщі—саме в переговорах з Пракмівским дебатовалось се питання, що сны Ракоція на те щоб бути проголошеним наступником Яна-Казимира, мусів би перемінити своє калъвинство на католицтво.

²⁾ Transsylvania II с. 91.   ³⁾ Тамже с. 92—3.

⁴⁾ Вірний лист й інструкції Рацові і Тевінові з датою 12 червня в Transsylvania с. 97.

⁵⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 368.

Все се, як бачимо, кидає деяке світло і на ті обставини, в яких український уряд вів свої переговори з Яном-Казимиром про польсько-український *modus vivendi*.

Ситуація була дуже интересна. Король польський, що приїхав 9 лютого до Львова, аби звідси трактувати з Хмельницьким ¹⁾, і його шведський конкурент, що йшов з півночі також під Львів, аби звязатися безпосереднє з козаками і устави з ними спільний план і порозуміння, протягли руки до Козаччини. Весняне бездоріжжя стримало похід Карла на Україну і від Томашова, в початках березня, він повернув на захід, над Сян, під Ярослав і Перемишль. Облога сих міст, в середніх днях березня, скінчилася цілком нещасливо для Шведів, і з кінцем місяця Карло-Густав мусів вступитися з Українських земель. Нерезважно відсунув він поміч козаків в сей критичний момент—переказавши через Грондського, що аж покине їх, тоді нехай приходять: власне в сам менті козаки могли рішучо заважити в його боротьбі в Яном-Казимиром. Але гетьман не пхався йому в поміч, покладаючись на розбиття польських сил і вважачи себе спадкоємцем польського короля на Русі.

На жаль відомости наші про його переговори з Яном-Казимиром в сей мент дуже фрагментарні, і лишають чимало неясного.

Як знаємо, ще перед приїздом до Львова король вислав до козаків Любовицького, і доручив вести формальні переговори з гетьманом Яницкороньському і Тишкевичу ²⁾. Вельпопольский 11 лютого писав Ракоцієві, що Тишкевич уже поїхав до Хмельницького для остаточного оформлення договору (*ad firmanda pacta*) ³⁾.

Московський співак Лешковський, що їздив до Києва і пробув там до 19 н. с. лютого, оповідав, що чув там: приїздили до Чигрина послы від короля—просити помочи на Шведів, пробули там чималий час і мабуть уже їх відправлено; був також посол від гетьмана Потоцького, але ніяких подробиць про їх місію Лешковський не чув ⁴⁾. Кубала думає, що тут мова про Любовицького, але Любовицький мабуть був пізніше. В наведеним вище листі миргородського писаря в 15 (25) березня згадується, що він був у гетьмана і той його «з гнівом відправив» ⁵⁾, далі розповідається про приїзд Яницкороньського, Тишкевича і Чарнецького (!)—щоб вступити на службу гетьманові. Очевидно про місію Яницкороньського і Тишкевича щось чули—але у гетьмана тоді був мабуть тільки Любовицький і Пісочинський.

Заховався паспорт сього останнього, в формі гетьманського універсалу, виданого в Чигрині 9 марца (очевидно с. с.),—нова копія, але в нічім не підозріла:

«Вогдан Хмельницькій гетман з войском Запоровским—панам полковником, осалуом, сотником, атаманом и всему товариству войск наших Запоровских, стариниц и черни, также атаманом городовым, войтом, бурьмистром и вшеякой кондиции людем, и кождому кому би тилки сее наше писане показане было, доносия до вѣдомости. Иж бывши у нас п. Ян Несочинский, которий от нас, здавши одправу, назад поворочает, цилно теди ващещий жадаем, абисте оному во всем вѣру давши, всюди доброволне так там идѣющего яко знов з чимколвѣк назад до нас поворочающего пропушчили, не задаючи оному ни

¹⁾ Голінський записує: «Король Ян-Казимир мешкав у Львові для трактатів з козаками, хотючи привести Хмельницького до послушенства Короні Польській» (с. 813). Ігіперарій Яна-Казимира за лютий-квітень, коли він жив у Львові (з перервами)—у Кубалі *Wojna Szwęcka* с. 476.

²⁾ Вище с. 1171. ³⁾ *Monumenta* ХХІІІ с. 318.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. ІІІ с. 508.

⁵⁾ Вище с. 1166.

в чом найменшій трудності. Которий кеди будет чого у вышепей жадати, также оному жеби сте не заборонялі—не чинячи иначей для ласки нашею¹⁾.

З одної одписки сівського воеводи довідуємося, що 7 н. с. квітня через Сівськ їхали до царя посланці від гетьмана: Демян Якименко і Василь Клименко (Якимов і Климентьев), вони казали воеводі, що Ян-Казимир прислав до гетьмана послів: Тишкевича і Потоцького вони переказували бажання короля бути під високою рукою царя і зложити йому присягу: з семи вістями гетьман вислов отсих посланців²⁾. Я не знайшов інших звісток про се посольство, і згадую тут про нього задля сей звістки про приїзд Тишкевича. Потоцький лишився в Чигрині довше, щоб розвідатися про брата, відвезеного до Москви: його застав у Чигрині Лопухин, але Тишкевича вже не було.

В листах де-Нуйе маємо такі відомости з корснівської квартири:

Хмельницький прислав писану присягу, що він приїде до Львова; посилас ще (в додатку до попереднього корнуса, що стояв ніби то на Поділля) 6 тис. війська, а весною приїде з рештою війська (лист 10 лютого, відомости з кінця січня).

В лютім приїхав до короля, до Львова згаданий уже посланець (мабуть Теодосій Томкович, висланий від гетьмана в перших днях лютого ст. ст.), з повідомленням, що він уже готов до походу, чекає тільки Любовіцького з інструкціями (лист 2 березня).

До королеви прийшли листи від короля з 16 і 18 березня: «до нас ідуть козаки і Татари».

21 березня король одержав у Львові відомість від П. Потоцького, старости камінецького, що Виговський веде від Хмельницького 15 тис. козаків і 10 тис. Татар; Потоцький остерігає своїми універсалами шляхту на Русь, аби звезла свої речини й майно до замків з огляду на перехід сих військ³⁾.

Перед виїздом зі Львова, в 10-х днях квітня король одержав відомости, що Татари вже під Камінцем, 30 тисяч їх іде напереді, хан за ними з усіми силами, ріжні добровольці збираються йти з ним в надії на здобич на Поморю і Ливонії; ріжні козаки в надії на грабіж теж прилучилися до Татар на конях⁴⁾.

Замість пишуть в тім же часі про успіхи на Литві: здобуто Несвиж, збираються здобувати Слуцьк, сподіваються помочи Хмельницького⁵⁾.

Вісти з червня: Татари не рішались віддалятися від Криму, боячись, щоб козаки не впали тим часом туди і не пограбували; тепер Хмельницький нарешті рішився послати своє військо в поміч королеві: 6 тис. козаків вже в поході, за ними піде він сам з усім військом⁶⁾.

Десять днів пізніше (лист з Ченстохова, 3 липня): «Татари йдуть напевно, вони боялись, щоб козаки підчас їх неприсутности не пішли грабувати Крим, бо між ними були деякі непорозуміння: Татари викликали розділ між козаками, велика частина їх піднялася против Хмельницького і забрала у нього 150 гармат. Тепер обидві партії прислали послів до короля з покорюю і благаннями ласки. Татари, що запалили сей огонь, підтримують його далі й йдуть нам помагати—але ми відкликали своє прохання, бо маємо досить сили й без них. Щоб показати свою добру волю, вони послають 15—20 тис., замість 80-ти, що мали прийти⁷⁾.

¹⁾ З рукоп. бібл. Красінських видав проф. Крижанкевич в Записках львівських т. 147 с. 74.

²⁾ Книги польського двора, кн. 86, 1656, аркуші не нумеровані.

³⁾ Lettres с. 79, 97, 121, 126, 139. ⁴⁾ Тамже с. 166. ⁵⁾ Тамже с. 167.

⁶⁾ Тамже с. 166. ⁷⁾ Тамже с. 167.

Сам король так викладав історію своїх переговорів з козацьким гетьманом, висилаючи Шумовського до Криму вдруге, при кінці квітня:

Король з Річчосполитою, покладаючись на інтервенцію хана, що Хмельницький виконає озірнянські умови: буде вірним королеві і від Москви відстане, «часамперед своїми листами обіслав уродж. гетьмана війська Запорізького, ур. Виговського і всіх полковників, висловлюючи вітху з того, що він (гетьман) відновив давнішу приязнь з ханом та прирік бути вірним королеві. З огляду на се король обіслав йому і всьому війську свою панську ласку. Далі — бажачучи всьому світові показати свою природжену вибачливість до своїх підданих, король вислав комісарів визначених Річчосполитою на попереднім сеймі: воеводу чернігівського Тишкевича, стольника ціханівського Любошівського, і войського винницького Заціліховського і вони туди їздили, з повним уповажненнем уложити договір (роко) між королем і Річчосполитою та військом Запорізьким. такий щоб задовольнив гетьмана, старшину, все військо Запорізьке, а навіть і чернь¹⁾. Призначив був король до тої комісії і вельм. воеводу руського, польного гетьмана (Лянцкоронського), але він чекав відомости від інших комісарів, чи прийде до трактатів.

«Сі комісари були прийняті у ур. гетьмана війська Запорізького і віддавши йому листи від короля й. м. нагадували йому, що треба як найскорше приступити до договору²⁾, а тим часом щоб 10 тисяч війська було післано в поміч королеві, а на весну щоб уся козацька сила готовилась до походу, і порозумівшись з ханом, щоб гетьман з ними спільно рушив туди, де буде найбільше потрібно.

«На се ур. гетьман війська Запорізького відповів, що зараз він ніякого війська післати не може, тому що ще трави нема, і край голодний, а нарешті—поки не буде договору, не може дати і війська. А договору не може тепер уложити тому що полковників усіх не було—бо Дніпр пускав і води були великі: він їх скличе до себе доперва на Великдень, і порадившись з ними, доперва тоді зложить договір³⁾. Хоч міг зараз сказати його комісарам, щоб вони затрималися, аби зараз по раді покінчити з сею справою. він то відложив, сказавши, що про час і місце комісії дасть знати; в листах обіслав королеві і Річчосполитій широ складати сей договір, котрого цілком широ бажать король і Річчосполита: коли б (король) навіть і найбільшу побіду здобув над неприятелем, не відстане від сього наміру.

«Від посла свого Піріс-аги, що був під той час в Чигрині, хан й. м. може довідатися, як йому не дозволили бачитися з нашими послами, а нашим послам з ним—з того можна легко зробити висновки⁴⁾.

Оповідання нібито докладне, категоричне і ясне, але в дійсності—стараючися представити ситуацію можливо яскаво з становища польського, воно не тримається хронології, і викладає факти сумарично без належної послідовности. Воно дуже інтересне як оборотна сторона тих всіх оптимістичних вістей про покірність Запорізького війська королеві, готовість йому служити і воювати Шведів, що так старано поширювалися з двору Яна-Казимира на всі сторони, але для фактичної історії вносин користуватись сим оповіданням треба так само обережно. В сумарнім образку разом зведем,

¹⁾ а на ostatek у czerni.

²⁾ przystąpić do skonczenia pokoju—тут і далі вживається се слово не так в значінню замирення, як договору.

³⁾ pokoju stanie.

⁴⁾ Жерела XII с. 375—6.

очевидно, різні стадії переговорів—з кінця лютого і початку березня, коли Піріс-ага сидів у Хмельницького в Чигрині, і з кінця березня, коли топилися свіги і стояли великі води, і гетьман перекладав терміни комісії, відправляючи з нічим комісарів.

З першої стадії, коли мова йшла головню про військову поміч, а про комісію говорилось тільки «загаллю», маємо листи гетьмана і Виговського до короля з датою 7 березня, вислані з якимсь Сокольським, королівським післанцем. Гетьман писав коротко.— «Найясніший і т. д. Лист в. кор. мил., з домаганнем кількох тисяч людей, був би негайно виконаний, коли б не стали на перешкоді і весняні труднощі для походу і звичай ради обозової¹⁾. Обіслав я найближчих полковників, щоб подали свою гадку. Неприятель²⁾ заманив, бо згідно з обіцянкою своєю не мав переносити своєї зброї; але коли переступив, повинен вступитися, згідно з договором. Але треба почекати, поки оповіщу полковників своїм універсалом, щоб почути їх раду. Покаже себе вірність і покірність, що покрили були воєнні розрухи—лиш трохи потерпіти у бога, котрому ми нашу захитану вітчизну і безпечність в. м. поручаємо».

Виговський повторяв теж саме, тільки більше многословно, розмишуючи запевненнями в своїй готовості служити.—«Скорому до послуг не треба давати остріг (пришорювати): вирозумівши бажання в. кор. м., п. гетьман війська Запорозького зараз велів розіслати універсали до ближчих полковників, щоб не дати причин до замішання. Не вважай, в. к. м., тої малої проволоки якоюсь нежичливістю п. гетьмана—бо такий уже з давніх часів повівся в війську звичай—нічого старшому не починати без послідуєтної наради. За себе обіцяю в. к. м. не дати сону очам моїм, поки висловленого в листі бажання не докінчу позитивним вислідом, і за пана гетьмана в військом притріаю, що він не пустить неприятелів в. к. м. безкарно того його зухвалого виступу—як що він не відступить від свого наміру і буде за Вислу заганятися з своїми хоругвами. Потреба в. кор. м. навіть і зараз би мала щасливі наслідки—тільки весняна розтіч і неприсутність старшини стала на перешкоді, і мусімо трохи заганятися. Інші справи, (з окрема) те що в. м. к. доручив комісарам, сподіваємось полагодити устно, а дещо і післанець в. к. м. Сокольський устно перекаже»³⁾.

В сих листах найбільш інтересне для нас—се обережне висування тези, що землі на схід від Висли, себто Західня Україна, лежать в сфері інтересів і протекції козаків. Від посилки військової помочи Полякам гетьман і його канцлер явно відкараскуються, про комісію говорять загаллю. Комісарів при гетьмані не видно, тільки якийсь королівський післанець, отой Сокольський.

З вище зацитованого листа Радзейовського до Карла, писаного 3 травня, знаємо, що був такий мент, коли термін і місце комісії були уставлені твердо: в Білій Церкві 1 травня⁴⁾; се мусіло статися не пізніш початків березня, і в наведеним листі Виговського про комісію говорить справді як про щось уже уставлене і само собою зрозуміле: козаки дали на неї згоду. Радзейовський сподівався—покладаючи се на шведські переговори, що сей термін буде відложений, і з комісії не вийде нічого—се й справди-

¹⁾ *mos consilii castrensis*—лист гетьмана маємо тільки в латинським перекладі в хроніці Темберського с. 342.

²⁾ Розуміти шведського короля—що він обіцяв не переносити зброї за Вислу (див. вище).

³⁾ З оригіналу швед. держ. архиву видано в Архиві Ю. З. Р. III. VI ч. 47, латинський переклад у Темберського с. 342.

⁴⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 116.

лося, але в момент задокументований листами гетьмана і Виговського 9 березня, про комісію говорилося як про щось прийняте—тільки говорилося загально не входячи в деталі. Мова йшла головню про військову поміч. Натискав король і хан. Відправивши при кінці лютого Шумовського з своїми послами, і всякими приемними обіцянками ¹⁾, хан і його візир, очевидно стали намовляти Хмельницького до сього походу, призначеного на другу половину березня (на повню). Під Камінцем мали зійтися війська татарські, козацькі й польські,—маємо сліди листів, котрими хан нагадував сей термін Полякам ²⁾, очевидно теж саме писалося до козаків.

Але все воно виглядає скорше на маркування ханської вірності слову та великої жичливости королеві, ніж на дійсний рух. Хоч чуємо, що Менлі-герай уже рушив з передовими полками, і хан уже рухається—тільки цюдня виглядає вістей від Хмельницького ³⁾, але властиво справа вже буда пересуджена неприхильною поставою Хмельницького. Він проти ханських покликів до походу висунув жадання нової видачі бранців—котрих Татари не виконували, нарікав на татарські, особливо ногайські експедиції, і навіть узявся до розправи з котримись ногайськими улусами. На випадок яких небудь несприятлих виступів Орди грозив новим морським походом, московськими Калмиками і т. д. Очевидно, не тільки вигорожував себе, але й татарському походові на Україну й на Шведів хотів завадити, і супроти того хан і його візир так старанні визначали крок на місці в своїм листуванню з королем, в дійсности не маючи ніякої особливої охоти рухатися в таку недогідну пору під небезпекою нового конфлікту з гетьманом.

За недостаткою листування з березня й квітня, мусимо помагати собі для вияснення ситуації дещо пізнішими відомостями, що заховалися в реляціях московських послів в Криму і кидають ретроспективне світло на попереднє. Але треба в таким разі вернутися до згаданої вище інструкції Шумовському в друге його посольство до хана—писаної 26 квітня у Львові, складеної очевидно під впливом останніх вістей від комісарів, що гетьман зняв визначений термін для комісії і полишив то собі—визначити їй час і місце пізніше ⁴⁾. Супроти того посольство Шумовського має головним завданням привести хана до можливо енергійної інтервенції у козацького гетьмана; щоб він твердо замирився з королем, себто зложив ясний і певний договір про ті умови, на яких козаки будуть служити королеві.

Починається від подяки ханові, що він таки посідає (отже її ще нема!) частину Орди проти Шведів і через своїх послів нахиляє військо Запорізьке до «встановлення спокою» (договору) з королем. Владчно пригадуються заходи хана під Овіркою, далі йде наведена вище історія ухвалення Хмельницького від договору. «Посол має вказати ханові і його візирові, що в тім ангажована честь хана, аби за його інтервен-

¹⁾ З автографів бібл. Чорторийських видрукував листа хана і візира Кубалю в примітках—с. 479—480.

²⁾ Регести (essentia) польського коронного архіву—їх наводить Кубалю, тамже с. 480—1.

³⁾ Зміст листу Шумовського з 22 березня, в тих же реґестах, справи турецькі ч. 16.

⁴⁾ Радзівовський в листі писанім 3 травня говорить про термін комісії 1 травня в Білій Церкві, але король, даючи інструкцію Шумовському 26 квітня, мав очевидно відомости свіжіші—що вже термін сей знято.

цією постановлений був мир (договір)—як був початий під Зборовим. Під Жванцем король теж не вирікався миру з козаками, як то удають—нібито ті панове, що трактували з візірем під Камінцем, не хотіли трактувати з козаками: навпаки, через візира вони трактували про мир з козаками».

Треба вяснити ханові, що замирненне з козаками (властиво приборканне їх під владу короля) користне для Криму, «бо як би вони взяли гору і утворили окрему державу (potęsua osobła), то стали б тяжкі й Ордам Татарським». Коли козаки не будуть приведені до послуху королеві, не багато скористас з їх приязни й хан, «бо хоч війна для згоди, а згода для війни, але мир з кожним народом певніший, коли оден другого змусить». Козаків, значить, треба донконче приборкати, а не покладатися на добровільні союзи з ними.

Небезпечні перспективи: Москва, за помічю козаків опанувавши в. кн. Литовське, може схотіти використати Шведську війну і поновити операції в в. кн. Литовським, і тоді треба буде звернути проти неї литовське військо, що тепер оперує против Шведів. Або може схотіти звязатися з Шведами против Польщі. В обох можливостях конче потрібне замирненне Польщі з козаками. Після сього замирнення хан з козаками з усею силою—лишивши яких кільканадцять тисяч Орди королеві пішов би з усім військом козацьким на Москву; там узяв б велику здобич, відтяг Москву і козаків від Литви і не дав би козакам змоги сполучитися з Шведами; треба тільки з тим поспішатись.

Щоб переконати гетьмана й козаків, нехай хан їм виявить, що як вони були причиною (тих усіх бід Річипосполитої), звязавшись з Московією проти короля і Річипосполитої—хоч не мали до того ніякого поводу, бо король готов був дотримати їм мир (договір умовлений під Жванцем)—так вони з обовязку і совісти обовязані вернути Річипосполитій її утрати в. кн. Литовське. А сього не можна нічим иншим осягнути краще, ніж тим що військо Запорозьке швидко вдарить з ханом на Москву. Нехай хан пришеде королеві кільканадцять тисяч Орди, а гетьман 10 тис. козаків, і самі з усіма иншими силами йдуть на Москву; коли б королеві пощастило упоратися з Шведами, він з усіми силами пішов би на Москву також. Коли сього не буде, король мусить замирнитися з Московією—не для того щоб захехати союз з ханом, ані з неохоти до миру (договору) з козаками, тільки для того щоб мати вільні руки против Шведів.

З тих усіх мотивів—треба показати ханові—важно замирнитися з козаками як найскорше, а ханові треба постаратися, щоб вони не ставили королеві неслухних вимог. Коли супроти того всього гетьман вимагатиме від короля і Річипосполитої «неподобних річей», явно тим покаже, що він не цінить приязни хана, ні ласки короля і Річипосполитої, що щиро бажають миру.

«Коли б хан й. м. спостеріг, що ур. гетьман війська Запорозького хоче вчинити собі на Україні удільну державу («панство»), або вимагатиме для договору («покою») якихось инших неподобних кондицій, або не віддаватиме панам і шляхті маєтностей,—повинен хан й. м. пильнувати, щоб не придбати собі на Україні сильного сусіда, а приводити справи до того, щоб козаки були в послуху королеві і Річипосполитій, а Україна в володінню (possessyi) панів—що кому належить. Кінець кінцем (як останній засіб) нехай би того способу зажив хан й. м.: рупив сам особою своєю з усіми ордами, приступив під козацьку границю і добивався від них тих двох річей: договору з королем й. м. і Річипосполитою при комісарах королівських і походу против Москви.

«І ще єсть останній спосіб. Тому що всі чисто полковники, козаки і чернь, як то доходить до відома короля й. м., тягнуть до згоди, їх можна було б до неї привести,

а коли б противився ур. гетьман війська Запорізького, то нехай би хан й. м. добився щоб, вони того пожаданого миру не відкидали і до нього вели свої інтенції, і ханові помогли в тій війні з Москвою (проти воли гетьмана, чи скинувши, чи вбивши його,—інструкція недоговорює). Бо присяга зложена Москві ур. гетьманом не може вважати війська Запорізького, бо він першим підданством обов'язаний для короля й Річчосполитої, котрим не раз присягав, і полковники й чернь ніколи б не пристали на з'єднання з Москвою,—тільки вдумав то ур. гетьман з ур. Виговським, нібито ми не хотіли з ними трактувати підчас трактатів під Камінцем (і тим привів до присяги Москві). Ніби то ми послів їх відсунули, листів у них не прийняли, нечестними словами зневажали і до шабел на їх послів поривались: на самого вельможного канцлера се складають, що він був першою причиною того, не тільки інші комісарі. Тим часом візир пам'ятає, як приїзно і щиро ставились до козаків підчас тих переговорів—се треба візирові пригадати.

«І то також треба зручнo сказати, що ханові як монархові годиться мати діло з монархом, себто з королем, а нового сусіда нема по що собі робити, такого що хоче узурпувати собі більше ніж йому належить. Справедливого і слухного уконтентування треба і ур. гетьманові війська Запорізького і ур. Виговському і всій старшині, сього не вирікається ні король ні Річчосполита, і до того часу се вже б і сталося, коли б не протягав того сам ур. гетьман війська Зап.»¹⁾

Шумовський вибрався з сею місією доволі скоро: в середині травня він був уже у хана²⁾. Але поставити хана і його візира на точку поглядів інтересів Яна-Казимира, як той найвно собі бажав, розуміється не було так легко! Одинокa річ, котрої вдалось йому добитися—се присягли помічного татарського корнуса, що в липні ставився під Варшавою і брав участь в голосній, нещасливій для Поляків битві 28—30 липня. Вільшого нічого хан не міг зробити супроти неприхильної постави козацького війська, а й за сей виступ воно його досить болючо укарало, підстерігши Татар, коли вони вертали з здобичю і сильно їх погромивши³⁾.

16 н. с. травня оповідали Татари пристабу московського посольства: «Приїхав нині Субан-ага, що їздив від хана до гетьмана В. Хмельницького; спочатку по приїзді була йому у гетьмана честь, хоч говорив йому гетьман: «Чому козацького полону не привів?» А потім як пішов від гетьмана до свого двору, приїхав до гетьмана посол з Москви, стали (ханському послові) малу честь показувати, і гетьман йому говорив і ханові велів переказати: «Якщо хан козацького полону не верне, то вертай собі до Криму; а коли хан піде війною (сам) або пішле когось на козаків війною, то я до бою готов». А приїздив Субан-ага з тим щоб узяти у Хмельницького Кримців-бранців. І при нім писар Хмельницького велів козакам воювати ногайські улуси Уракових мурз, що

¹⁾ Жерела XII ч. 470, з оригіналу коронного архиву, копія в Осол. 227 л. 38.

²⁾ Де Нуайс писав про се: «Коли Татари покинули нас, щоб відвести до дому здобич забрану в Пруссії, козаки напали на них при повороті, відібрали всю здобич, постинали всіх Татар, яких захопили, і всіх бранців Шведів, примовляючи їх, що вони піддані безсовісного короля (prince sans foi), а Поляків і Прусаків пустили—с. 277.

³⁾ Московські послы приїхавши до хана 14 н. с. травня, вже встали його, а закінчилася місія Шумовського 2 червня н. с., того дня хан відправив його—Крим. справи 1655 р. кн. 39 л. 42.

кочували на козацькій стороні; Хмельницький то спинив, але Уракові Татари стали перевозитися з козацької сторони на кримську»¹⁾).

«7 (17) травня були у хана послы гетьмана Б. Хмельницького—полковник і писар²⁾, говорили ханові, аби згідно з договором віддав з Криму весь козацький полон, а хан давав з свого полону тільки чотирьох. Казав послам, що віддав би весь полон, і велів був калгі, нуреддінові, беги і мураам усім, кримським і улусним, і (простим) Татарам, щоб віддавали, але вони не послушали, не віддали: кажуть, що здобували той полон своїми головами й віддати не можуть, без того полону пропадуть з голоду. Полковник і писар ханові казали, що за те що хан не віддає полону, у нього з гетьманом виходить неприязнь, і тих 4 чоловіка не взяли. На те хан сказав: Коли гетьман з ними посвариться, він сам піде війною, або людей своїх пішле на козаків. Послы відповіли: Коли хан піде на козаків війною, гетьман на бій готов. З тим і поїхали з Вахчисараю 8 (18) травня» (л. 18).

«15 (25) травня прийшла ханові вість, що Запоровські козаки В. Хмельницького Ногайських Татар Уракових улусів за Дніпром на козацькій стороні витяли і в полон забрали більше 5 тисяч, захопили їх майно, стада, коней і худобу. Другого дня зібралися до хана на пораду: калга, нуреддін, беі (князі), мурзи кримські і ногайські—в улусів. Тривала та рада три дні, калга і нуреддін у хана ті три дні й почували. Улусні мурзи говорили на раді, щоб хан за них обстав: пішов на козаків війною сам, або султанів з військом післав, але царевичі, князі й мурзи так рішили, що цього літа війною з Криму ні ханові, ні султанам, ні Орді не ходити нікуди, а бути в Криму, а улусним людям—своїх улусів стерегти. А коли б улусні ногайські мурзи пішли війною, і на війні їх побили, або без них Калмики чи інші люди їх улуси погромили,—хан їм не допоможе нічим, самі будуть винні.

«А як була ця рада у хана, прийшла ханові вість, що під Гаурським пристановищем з'явилися на морі струги, явно воєнні—чи донських козаків чи запорізьких, напевно не знати. Хан, калга і нуреддін зараз послали одного з султанів з військом для охорони, і до інших морських пристановищ розіслали мурз з людьми.

«Великий страх мають кримські люде від козаків і Калмиків» (41).

«Польських³⁾ послів—хана Шумовського з товаришами хан відправив 23 (с. с. травня); сам хан королеві в поміч не піде, калгу і нуреддіна, кримських беів і мурз не пішле; пішле мабуть улусних Татар з-під Выгорода» (л. 42).

«3 (13) червня приїхали від козаків послы, три чоловіки, і кримський Татарин, що їздив до гетьмана з його послами, відпущеними з Криму 7 (17). Привезли ханові листа від гетьмана, і говорили ханові: Нехай хан живе з Хмельницьким у приязні і в спокою, на його військо не їде, і не посилає, і Хмельницький його теж не воюватиме; козаків своїх, що були на Дону, він відті відгналив, а король старший з королем новим (Ян-Казимир з Карлом) нехай собі б'ються» (47—8).

¹⁾ Московські послы по приїзді почули, що Орда готується до походу, в поміч Янови-Казимирові на шведського короля: койі вигодовані і люди на поготові, «а ногайські мурзи Уракові почують з улусними своїми людьми за Дніпром на козацькій стороні, тому що хан з гетьманом у брацтві і згоді»—кн. 39 л. 34.

²⁾ Московські послы встали їх в Криму, але не бачили й їх імен не подають; приставу що був при козацьких послах хан заборонив під карою смерті ще давати їм бачитися з польськими послами. Тамже л. 39.

³⁾ В москов. оригіналі: литовські.

Ясно, що в таких обставинах і при таких настроях хан пітрошки не міг допомогти королеві своїми впливами у Хмельницького. Вони були дуже малі, і Хмельницький зовсім не рахувався з ними, без церемонії відкладаючи комісію. Рудавський про це дає таке оповідання, без застережень повторене не тільки в старій праці Костомарова, але і в новій книзі Кубалі¹⁾:

«Почав король пробувати й Хмельницького нахилити до згоди, і той не відмовився від переговорів про згоду—аби лиш були на користь всієї Русі. Додав, що на все погодиться, аби лише Річпосполита через своїх будучих комісарів проголосила Руський нарід вільним, як десять літ тому проголосив Голяндців король гішпанський. Островів король від такого грецького лукавства (graecum ingenium) Хмельницького, тим не менше велить воеводі руському Лянцкоронському спішно їхати до Чигрина і всякими способами притягти Хмельницького на польську сторону. Але на марно пішли всі зусилля воеводи—бо Хмельницький думав тільки про знищення Польщі. Коли він 1 травня дістався до Чигрина і другого дня виложив причини свого приїзду, побачив Хмельницького вороже настроєним; він все толкував в злу сторону і підозрівав, що воевода приїхав на те тільки аби вивідати секрети Хмельницького і його потайні заміри та відкрити їх московському цареві. Не згати, чи то присутній шведський посол піддав йому такі підозріння, чи самому Хмельницькому се спало на думку, тільки постановив відразу збентежити воеводу такими докорами і прибити неприємного. Але щоб не виглядало, що він з місця відкидає всякі переговори, просить наперед виложити способи замирення, що йому доручили в Польщі. Воевода повів справу обережно: нічого більше не хоче від Хмельницького тільки воєнного союзу проти шведського короля, нічого не згадуючи про Москву. Але на сю пропозицію воеводи Хмельницький спочатку став сміятися, далі впав у гнів. «Що за божевилле останнє вашого короля і вашого сенату! Просити в союз проти Швелів козаків, котрих так недавно, минулого року ви хотіли знищити до одного битвою під Ставищами? Тепер ви, не згадуючи навіть про договір, хочете гратися козацькою кров'ю? Сі чудові вояки, що так відважно давали вам відсіч, мають падати жертвами ваших забганок! Досить глумитися з відважних людей. Я сам досить глухо вів справу, занадто довіряючи Полякам, завсіди віроломним. Жалую, що свого часу пішов з Потоцьким на його фальшиві переговори про замирення. Але вимагали того обставини; разом робив я уступки старому гетьманові, котрого досить вичучив у татарських кайданах; робив для короля, про котрого думав инакше, ніж він себе в дійсності показав. Тепер нехай знає Польща, що я більше трактувати не буду инакше як на користь цілої Русі,—себо щоб Поляки признали Русинів свободними, шанували їх як приятелів і сусідів, а не вважали за своїх підданих і невільників. Щоб шляхта виріклася навки всяких претенсій, коли які має. Бо згода і Поляк разом на Русі жити не можуть».

«Се не стідки з жалею, скільки з погрозою говорив Хмельницький. Воевода мовчав, і скоро поїхав з Чигрина нічого не зробивши—удавачи нібито скоро приїде знову» (243-4).

Хоч се оповідання користується довірем в науці²⁾, воно очевидно являється літературною інвенцією автора. З королівського експозе (в інструкції Шумовського)

¹⁾ Богдан Хмельницький, вид. Лит. фонда с. 611. *Wojna Szwecka* с. 303.

²⁾ За Кубалею без усякого застереження приймав се оповідання Рудавського і Липинський («Україна на переломі» с. 43—4).

видно, що Лянцкоронський доти не їздив до Хмельницького, вичікуючи вислідів місії Тишкевича і Любовіцького. В 20-х же днях квітня король уже знав, що комісію відложено на невзначений час, і по сім Лянцкоронському менше ніж коли небудь було поводів забиватися до Чигрина. Але дещо в сім образку Рудавського інтересне—починаючи від дати 1 травня—сього терміну комісарського з'їзду в Білій Церкві, що ми знаємо від Радзійовського. Далі ся ідея інтересів «всєї Русії», так підчеркнута в оповіданню: ми повинні її звязати з проблемою приєднання Західньої України, що дійсно в сім часі ставилося в гетьманським осередку. Нарешті узвденне задушевних мрій гетьмана і війська: повного визволення України від Польщі, від соціальних претенсій шляхти, від суприматії Корони. Все се влучено так добре як рідко.

В межичасі приїхав нарешті Лопухин. Виразжати його почали мабуть зараз же по відправі Половця: вірний лист йому виставлено ще 7 (17) лютого. Але почали, видно, напхивати різкі матеріали—що також хотілось поручити висвітлити славному дипломатові. Наказ послам виготовлено 10 н. с. березня, і на перший плян висунулася в нім справа Нечая: видима річ, одержана від могилівського воеводи одписка про вмішання гетьмана в справу виводу козаків з Могилівського повіту неабияк схвилювала уряд. Потім до неї прилучилися ще інші відомости про козацькі непорядки на білоруським фронті; знову пройшло 10 днів в підбиранню матеріалу перше ніж Лопухин виїхав з Москви (19 березня н. с.), а наздогін йому ще посилали все нові та нові доручення щодо Білоруси й інших справ¹⁾.

31 н. с. березня Лопухин з своїм товаришем дяком Кузьминим були на українській границі, а 5 квітня приїхали до Чигрина. За дві версти від міста стрів їх Юрко Хмельниченко й Іван Виговський, полковники й осаули з 200 козаками і зсівши з коней питалися про здоров'я. Приїхавши на квартиру послали зажадали скорої аудієнції, і на другий день вона вже була їм визначена—гетьман сповістив про се Лопухина через осаула Гр. Ковалевського, і він же другого дня, 6 квітня привів коней для послів і провів їх на гетьманський двір, а там їх стріли «коло коней» Виговський, суддя, осаул Мисько з козаками, а гетьман «стрів у снігах». Вийшовши до світлиці, після звичайних церемоній Лопухин переказав царське доручення. Воно починалося від звісного вже нам листа гетьмана до могилівського воеводи, щоб він не виводив козаків з Могилівського повіту, а військо щоб не піддавалося під суд воеводів (вище с. 1167). Цар, висловляв велике здивованне, що гетьман без відома царя приписав Могилів до Ніжинського полку, і настановив тут особного полковника могилівського: «Самому тобі, гетьмане, відомо, що Могилів здався на імя царського величества, і царські московські люде сиділи в нім в облозі, голод і всяку нужу терпіли, а не козацьке військо. А хоч би й козаки добули Могилів, то без царського указу приписувати його до Ніжинського полку не годилося». В Могилеві стоїть московська залога, села тутешні роздані на прогорованне воевод і війська, а також могилівській шляхті, що присягла цареві.—«Тому ц. вел. і велів звести козаків з Могилівського уїзду, а бути там царським ратним людем, дворянам, дітям боярським» і т. д.

Далі зверталась увага гетьмана на непорядки, що сталися в козацькій займанщині в момент смерті Золотаренка. Цар велів йому лишити в Новім Бихові на зиму єдла

¹⁾ Акти посольства в Сибир. приказі ст. 1467.

береженья города и уѣзду» кого небудь з старшини, і Золотаренко полишив був в Н. Вихові полковника Івана Дорошенка, доручивши йому тримати далі в бльокаді Старий Вихів, з огляду що там уже показався великий недостаток в поживі. Тим часом Дорошенко невідомо з яких причин не мавши ніяких вістей про неприятеля, не давши знати моголивіському воеводі, покинув Н. Вихів, лишивши в нім великі запаси, а сам став в Чаусах—хоч Чауси належать до Моголивіського уїзду і записані до царських дворцових сіл (а не до козацької території). Скориставши з цього старобихівська залоза налетіла на Новий Вихів, погромили міщан, захопили запаси і тим поправила своє становище в С. Вихові—а то вже були близькі до того щоб піддатися з недостатків. Отже Дорошенко «учинил кабы измѣною»—почувши про великі недостатки Старобиховців, полишив в Н. Вихові запаси, і Старобихівці, мавши змогу захопити їх «в осаде укрепились».

А вийшовши до Чаусів, Дорошенко з своїми козаками почав докучати шляхті і всякого чину людям в Мстиславськім повіті, котрі піддалися цареві. Козаки з Кричева і Чаусів «по присылке полковника Ивана Нечая» нападають на шляхетські маєтности і на царських салдатів, б'ють, грабують і чинять «всякое разоренье», так що шляхта і люде тікають на всі боки. В селі Жиливалі напали вони на майора московської служби Ст. Пятокрута: як він туді приїхав з 10 салдатами, другого дня прийшли дві хоругви козацькі з Чаусів, побили того майора й його салдатів, забрали зброю, побили й пограбили селян, і т. д.

«За присылкою» ж Нечая до Мстиславського, Борисівського, Оршанського й інших уїздів приїздять козаки з Чаусів та інших місць, б'ють і грабують салдатів і «пробіжи станиці», що посилаються з Вильня до царя. Б'ють і грабують місцевих селян, «а декотрі пристають до них (козаків) для воровства, і вони їх приймають, а ті селяне наводять їх на інші осади, грабують і побивають¹⁾, і багато місць спустіло від такої руїни». Про се цар писав до гетьмана з Путивльцем Іваном-Тонкого, а після того 30 (с. с.) січня прийшли з Чаусів козаки Гнат Сливський та Іван Коношенський до села Романова Кописького уїзду, зруйнували, селян били й мучили, жінок і дітей брали на муки і забрали з собою до Чаусів. Заповідали, що прийдуть і під Копись, і справді прийшло в тім часі під Копись багато кінного й пішого люду, стали на передмістю (на посаді), почали бити й грабувати люде, а жінок і дітей забирали в полон. Стояли під городом два дні, до города приступали. Воевода дав знати до Моголева, звідти прийшло військо, питали тих люде, чи вони люде литовські чи Запорізькі Черкаси? Коли Черкаси—то нехай би такого лиха не чинили, а тих хто завів таке воровство, нехай би скарали смертю, а самі вертали до Нового Вихова. Люде ті відповіли, що вони Лисовчики, підполковник Федір Константинович (Константинов) з товаришами, і дали бій царському війську. Але коли розпитано взятих в неволю, виявилось, що се було Запорізькі Черкаси, а не Лисовчики: «Лисовский полк» присяг цареві, і в нім підполковника Константиновича не було, видно, що се з козацького (Черкаського) війська, тільки назвав себе Лисовчиком.

Поки в тих краях був наказний гетьман Золотаренко при нім такого воровства не було, а коли й виникла яка небудь сварка, то він зараз чинив слідство і управу

¹⁾ «А иные мужики приставают для воровства к нимъ и они их приимают, и тѣ мужики наводят на иные жилие места и грабят и побивают и многие мѣста от того их разоренья запустѣли» л. 31—2.

давав, а цар, вел. служив вірно, які вісти відки побудь бубали—він царським воеводам доносив зчаста ¹⁾.

В місяці лютім писали цареві воеводи смоленські, що міщане (посадські люде) і селяне з уїздів Гір і Гірок спаржилися на свою братью мужиків, що поприставали знову до козаків (Черкасів): ті козаки двори їм руйнують, самих їх бьють і мучать, так що й проходу від тих козаків не стало, навіть на торг до них ніхто не сміє їхати.

Також з Могилева писали воеводи, що на ті села, де вони розквартирували царських офіцерів, наїздять козаки, села нищать і селян рубають, майно забирають. І як воеводи послали до козаків, щоб вони виходили геть, козаки їх не послухали, з Могилівського повіту не пішли, а воеводських посильщиків бьють, грабують, вьжуть і сажаять до кюмір. Воеводи послали в тій справі до Чаусів, до полковника Корнія, але Корній козаків не стримує.

Також ті козаки, що приїздять в ріжних справах до Могилева, воеводів не слухають, до приказної ізби приходять з великим шумом, з погрозами, могиливіських міщан бунтують й приводять їх «в суміньє» ²⁾.

А 23 (с. с.) лютого був лист від смоленських воевод, що писав їм в Малих Горок капитан Мещеринов: приїхали 1 лютого з Чаусів до Горок два сотники козацькі, щоб набирати мужиків у козаки, а приїхавши торг в місті знищили, селян мучили і грабували. Ті що позалисувалися в козаки наново, їздять по селах і селян мучать, шаблями бьють. Селян, що не хочуть іти з козаками—таких забирають з собою силоміць. Таких «ворів» Мещеринів ухонив трьох і прислав до Смоленська. Сотник Олекса Боларський з козаками хотів його самого вбити. А полковники з Чаусів пишуть, що ті козаки їздять без їх відому.

В уїздах Оршанських і Горських, в Колишеськім, в Дубровенськім, в Мстиславськім козаки теж приходять, селян бьють, грабують і палять, так що від того козацького нищення ті повіти спустили, а государевим людам з городів проїхати не можна.

Нехай же гетьман пішло відповідних людей до Могилева, до Чаусів і до інших городів і велить вивести відти до козацьких городів полковника Нечая і Корнія, сотників і всіх козаків, і надалі ні Могилева, ні Чаусів ні всіх вищевчисленних го-

¹⁾ В інструкції після того: Нехай же гетьман велить вивести всіх Черкасів з Могилівського уїду; Чичерськ, Кричів, Радомисль, Рясну, Гори і Горки і Чересів цар. вел. велів відати своїм воеводам в Смоленську і Могилеві. Івана Дорошенка і сотників нехай він забере до себе і за таку явну зраду, що покинув город без наказу, нехай велить Дорошника скарати на смерть; в Новім Бикові цар велів бути своїм ратним людам. Іванові Нечаяві нехай також накаже вийти з козаками з Могилівського повіту, Чаусів і з усіх вищеназваних міст до мозацьких городів, без усякого сопротивлення. А за те, що він, Нечай, посилав людей для воровства до царських городів, нехай гетьман учинить з ним згідно з військовим правом—що йому за таке воровство належить. Федора Константиновича нехай також велить приставити до себе і перевівши слідство, накаже скарати на смерть без усякого милосердя, аби ніши не важились «так воровати и смути чинити».

²⁾ В інструкції потім: Нехайже гетьман за таке воровство велить учинити з полк. Корнієм і козакам згідно з військовим правом, і дасть сувору заборону, щоб козаки не приймали до себе «деревенских мужиков» для воровства, не чинили государевим людам ніяких кривд, а всіх козаків щоб вислано з Могилівського повіту негайно.

Сі частинні накази послаи в промові своїй потім зібрали разом.

родів не приписує до Ніжинського полку і нікому не дозволяє писатися могилівським полковником, тому що тими городами цар велів завідувати воеводам смоленським і могилівським. З тими післанцями, що гетьман пішло, посли від себе пішлють (для контролю) свого стрілецького сотника Микиту Сивцова¹⁾. Івана Дорошенка за його явну зраду, що він город кинув без указу, нехай гетьман велить скарати на смерть. Федора Константиновича за його вчинки нехай теж велить розшукати і скарати на смерть без милосердя. З Нечасом і Корнієм за те що вони насилали козаків на городи й уїзди, нехай накаже поступити згідно з військовим правом, що вони заслужили, аби й інші не квапились «так воровати і смуги чинити» між царським військом. Про се нехай гетьман видасть сувору заборону: щоб козаки до себе «для воровства» селян («деревенских мужиков») не приймали, кривд царським людям ніяких не чинили, і щоб усіх козаків з Могилева і з повіту виведено негайно (с. 120—133).

«На се гетьман сказав: «Були про се прислані грамоти вел. государя до Поклонського й Золотаренка: велено приборати козаків хто схопе в Могилеві і Чаусах і по інших городах, на тій підставі охочі люде позаясувалися в козаки, живуть вони по тих городах, мають свої дома і вивести їх відти до козацьких городів ніяк не можна. Козаків Ніжинського полку, що полишилися на залогах в Могилеві в Чаусах і по

¹⁾ По сім в інструкції стояло: «Да и о том гетману говорить, чтоб он велѣл закау учинить крепкой, чтоб Черкасы деревенских мужиков на подговаривали и в Черкаское войско не принимали, а которые ныне мужики к Черкасам пристали, и тѣм бы велѣли жить в деревнях на пашне по прежнему». В своїй промові посли се тільки частинно висловили гетьманові судячи з їх звідомлення (див. нижче). Потім в інструкції читається такий інтересний наказ, послани не використаний: «А будет гетьман или полковника учнут говорить: Вѣдомо им учинилось, что Запорожскихъ Черкас трех человекъ из Горок Малых воевода взяв отослал в Смоленскъ, а в Смоленске их пытал, а у них такой безчестной казни по ихъ обычаю не бывает,—Лариону Дмитриевичу и дяку Тимофѣю говорити: «Из Горок Малых воевода в Смоленскъ послал воровских пашенныхъ деревенских мужиков, а не прямих (справжніх) Запорожского Войска Черкас. Потому что тѣ мужики приставали к воровским козакам и многое воровство чинили. И что им в Смоленске учинено, того не вѣдомо» (л. 70).

Як раз було добре відомо, тільки в тім ціяково було признаватись! В актах посольства маємо одписку смоленського воеводи, що дала привід до сєї інструкції. Воевода писав, що капітан Мещеринов прислав йому трьох арештованих козаків, з тих «новоприбраних», що то грабували селян в його районі, «сі ми тих трьох Черкасів веліли розшукати, на що їх сотники збирали, чому вони воюють і куди збираються йти. Ті козакі назвали себе козаками з Гірок Малих: Федька Іванів, Бронька Лаврів і Тараско Терент'їв. На допиті сказали, що до Гірок Малих приїздили козацькі сотники і їх збирали, а на що збирали, і куди мали йти, того вони не знають. У Гірках вони торгу не розбивали, селян по селах не грабували, з козаками не їздили—але козаки беруть силоміць (з собою) тих селян, які з ними йти не хочуть. Ми після допиту тих приведенних козаків веліли мучити (пытати) і вони на мунях сказали те саме» (тажже л. 81).

Тут небезінтересний образок сього вільного і невільного козачення: козаки приїздять на села, закликають селян і вони волею і неволею опиняються в козацьких рядах і мусять брати участь в їх заїздах.

Друге інтересне—ся свідомість московських людей, що у козаків муки не практикуються.

и інших містах, або людей не оселих («которые безсемейные») — тих накажу ¹⁾ вивести. Але якби почати під теперішню пору виводити в козацькі городи козаків оселих («которые живут домами»), то в війську піднялось би велике невдоволення, і можна з того сподіватися великої біди.

«Іванові Нечаяві велів я тими козаками завідувати і моголівським полковником писатись тому що над тими козаками (місцевими, вписаними на підставі царського розпорядження) полковника не було (по сільські оселих козаків вивести не можна, нема радці лишити їх без полковника).

«Про Ів. Дорошенка вже ми чули і перед сим царським наказом, що він покинув Н. Бяхів, і я велів тримати його в кайданах в Нізкинї до царського наказу; тепер, після царського наказу звелю його скарати горлом. Федора Константиновича не знаю, велю розшукати, і коли доведуть на нього в слідствї те «воровство» — я велю з ними зробити так як з Дорошенком, згідно з наказом вел. государя.

«Про Івана Нечая і Корнія полковника і про тих козаків що наїздили «для воровства», государевих людей били з грабували, а полковники їх в тім не стримували ²⁾, пішли для того умисно і коли ті воровства потвердяться, я Ів. Нечая й Корнієві і козакам учиню відповідно до їх вини чого вони будуть варті.

«А про те кого на те слідство післати, і про полковника Ів. Нечая — щоб його козаків з Могилева і Чаусів вивести і надалі йому полковником не бути, — про се я поговорю з суддями, полковниками й осавулами: як вони постановлять, про се вам відомо вчиню». (л. 134—5).

На се послали сказали: «Поклонському і Золотаренкові велено було ³⁾ приборати козаків тому що тоді був неприятель, а тепер неприятеля нїде нема; в Могилеві і по інших містах велено бути воеводам і з ними ратним людям, а уряди тих городів рздано для прогодовання воєним людям і шляхті, що приїдять до великого государя, щоб йому служити і бути під його високою рукою. Тому козакам в Могилеві, Чаусах і по інших городах бути нема по що». А гетьман на се:

«Неприятель великого государя і всіх нас польський король стоїть тепер з військом у Львові, і з ним у вел. государя ніякого договору нема. А тепер ще наступає другий неприятель — шведський король. Коли тепер тих козаків з їх господарством зруйнувати — се пронесеться по всім війську Запорізьким, і я побоююся від козаків усяких заворушень — бо у нас люде вільні! ⁴⁾

І далі він казав іще (каже Лопухин): «Великий государ, польський король і шведський король всі хочуть мене і козаків мати при собі ⁵⁾. Нехай же вел. государ буде ласкав — тих козаків, що мають у Могилеві та в Чаусах господарства ⁶⁾, тепер вивести не велить, аби від них не було якогось заворушення (шатости). Бо далі се не втіче:

¹⁾ Тут і далі гетьманову мову перевожу на першу особу.

²⁾ Московську стилізацію, що ті козаки приходили «по присылке» Нечая, гетьман таким чином мовчки відкидає.

³⁾ Нагадую, що в сім московським етикетальнім стилю «велеть» значить і «наказувати» і «дозволяти» — як собі хто хоче розуміти.

⁴⁾ «И только нынѣ тѣх козаков разорить з домами, и то вѣдомо будет во всем войске Запорожском, и он, гетман, от казакав опасаетца всякой шатости, потому что у нихъ люди вольные».

⁵⁾ «Первой де великий государ наш, е. ц. в., да польской и свѣйской короли — а всѣ его гетмана, и Черкас хотят чтоб ему быть при нихъ».

⁶⁾ «Живут домами».

як служба скінчиться, тоді можна буде розвести¹⁾. А тепер на Юра буде рада—як їм іти на неприятеля, і про се він чекає наказу від вел. государя».

На сей натяк на польські та шведські залицяння посла розуміється нагадали гетьманові, що він зложив присягу на вірність цареві і повинен стояти в тім міцно,—аби «на прелестные письма польского и швейского королей не уклонялся и никаким прелестным писмам не вѣрил, также бы и полковников и ясаулов и сотников и Черкас подтверждал, чтоб они помня православную вѣру и свое обещание в. г. нашему служили вѣрно». Гетьман на се сказав: «Я тому й кажу се, що просився (быв чолом) з усім військом Запорізьким до вел. государя і дали ми віру (присягли) бути під його високою рукою, і тепер служу вірно (і боюсь), щоб не вчинити в козаках якогось бунту (смуту)». Але посла почали його переконувати, що вони краще знають ситуацію! «Смуту в війську болять нема чого, і нема з чого й бути, бо в Могилеві, Чаусах та інших вгаданих міснях козацького війська ніколи не бувало. Здобув ті городи вел. гос. своєю особою (!), піддавались і присягали з тих городів люде вел. государеві (не гетьманові себто), і потім як приходили під Могилів гетьмани Радивил та Гонсевский, сиділи в Могилеві в облозі ратні люде цар. вел. І тепер цар. вел. велів в Могилеві й по інших городах бути своїм воеводам і ратним людам, в Могилеві і в Чаусах поставити своїм государеві двори. Козакам тут бути нема чого, а коли якісь міщане і селяне позацисувались в козаки, ті мають бути по давньому—хто в яких людах був перед тим. А коли якісь козаки з інших городів пожевились з міщанками й селянками, ті мають іти до своїх старих місць, хто звідки прийшов. Незадоволення і розруха (сумнівья и шатости) в війську нема чого бути».

Гетьман стримався від дальшої полеміки і здержливо відповів: «Я вам говорю як обіцяв²⁾—що знаю, а ви то передайте вел. государеві, щоб було йому відомо».

Далі в інструкції Лопухину передбачалися два пункти, котрих йому в розмові з гетьманом торкнутись не довелось. Перший дотикав загадкової смерті звісного нам сотника Івана Петровича. «Коли б Б. Хмельницький, або котрийсь полковник запитав про сотника козацького війська Івана Петровича, що був післяний від боярина кн. Ол. Трубецкого і товаришів до шведського короля і бувши у нього в Торуні в повороті був убитий в Троцьким повіті, разом з своїм хорунжим Климом, і всі листи його забрали, і вони стали б просити, щоб вел. государ велів розшукати про се вбивство,—в таким разі Ларивонові (Лопухину) і даку Тимофіїві говорити так: Про се убийство сотниковоє цар. в-ву не відомо; мабуть убили його і хорунжого в дорозі в якій небудь зваді непослушні ц. в-ву польські або литовські люде. Коли ж виявиться, що вбили їх царські піддані, цар винних не помилує» (л. 35—6).

Судячи з сеї стилізації, інцидент сей був добре відомий московському урядові, так само як тортування козацьких бранців, і він почував себе в тім так само ніково; але українська сторона не хотіла процесуватись і не порушила сих інцидентів.

Друга справа більш принципіальна:

Лопухину доручено було порушити перед гетьманом питання про заведення московських воевод в головніших містах України, переказану свого часу через Матвеева; в наказі Лопухину продиктована була така промова до гетьмана:

¹⁾ «Тогда можно разобратъ».

²⁾ «Я де то говорю вам по своему обещанию»—з обов'язку вірної служби.

«Як минулого, 163 року (1655) був післаний до нього, гетьмана В. Хмельницького, А. Матвеев, говорив той йому: Стало відомо царському величеству, що в запорозьких городах і уїздах чиняться жалецьким людям від наїзду таких же своєвольних людей ¹⁾ великі утиски і кривди. Тому добре було б, щоб по Запорозьких городах були царські воеводи: як будуть по Запорозьких городах царські воеводи, вони будуть жалецьких городів захищати, в обиду нікому не дадуть і суд над ними будуть добре судити ²⁾. Гетьман (тоді) говорив, що під ту пору царським воеводам по Запорозьких городах бути не можна було,—тому що на Запорозькі городи наступив неприятель, і війсьکو з тих городів іде в ним на неприятеля і ніякої розправи воеводи чинити б не могли; а як дасть біг—удасться над неприятелями здобути перемогу,—тоді він дасть знати царському величеству. Так як тепер за ласкою божою і царського величества щастям неприятелів на них (козаків) іде не чути,—без воевод у козацьких городах бути не годиться ³⁾. Та й перед тим про се говорилося, і положено було на волю цар. величества. Отже цар бажає тепер, щоб по головних козацьких городах були царські воеводи для всякого захисту їх; а прав і вільностей їх ті воеводи нарушати в нічим не будуть» ⁴⁾.

В звідомленню Лопухина, в протоколі переговорів з гетьманом сього пункту не залишилися: чи виїнято його, чи Лопухин вважаючи на мало приємний тон взятий гетьманом в тих переговорах не вважав тактовним порушувати таку дразливу тему? Се друге здається мені правдоподібнішим, поскільки і в пізніших актах ми не знаходимо згадок про таку розмову.

Натомісць послали порушили інші доручені інструкцією справи—те що гетьман писав цареві і переказував через свого посла Сем. Половца на повороті з походу.—Повідомляв він царя, що чернігівський воевода Криштоф (Тишкевич) підчас походу на Галиччину присяг цареві й обіцяв жити на Україні і з собою інших Поляків привести —так от де той Тишкевич, чи приїхав він на Україну, привіз з собою урядників і слуг і шляхту? збирається приїхати до Москви вдарити чолом цареві? можна сподіватися від нього вірної служби?

Гетьман не без задоволення відповів, що приклад Тишкевича показує, як взагалі мало можна вірити Полякам: присяг він цареві перед Потемкиним і Д. Виговським, і потім знову вернувся в службу королеві і приїздив від нього послом.

Далі—просив тоді гетьман, щоб на випадок весняного наступу неприятелів на Україну цар не лишив її без помочи; так от коли справді є небезпека від неприятеля, нехай гетьман негайно царя оповістить докладно, звідки він той небезпеки сподівається; військо московське на Україні стоїть (без московської помочи вона не буде).

Гетьман відповів, що він про се вже докладно написав в своїм післанцем сотником Демком (л. 141).

¹⁾ Як тих, що своєволили з запорозької сторони над білоруською людиною—про що Лопухин мав говорити перед тим: Пор. звідомлення Матвеева вище с. 1033.

²⁾ «жилицьких всяких людей учнуть оберегать, а в обиду нікому не дадуть и розправу учнуть чинить добрую».

³⁾ «и без воевод в черкаских городѣхъ быть непригоже».

⁴⁾ «И ныне о томъ цар. вел. изволенъе есть, чтоб в черкаскихъ знатныхъ городѣхъ быть е. ц. в. воеводам: для всякого ихъ обереженья; а тѣ воеводы прав и вольностей ихъ нарушивать ничемъ не учнутъ»—л. 48.

Через тих же послів гетьман просив царя, щоб він стримав Донців від походів на Крим, оскільки Орда буде зіставатися в добрих відносинах з Запорізьким військом—так от цар се його прохання виконав, спільно вислав наказ Донцям, щоб вони на море не ходили і з Азовцями і Кримцями не зачіпались³⁾.

Гетьман подякував за се, і пояснив, що коли Орда не буде вірна своїй присязі і чим небудь порушить договір, то він, гетьман, їй тої неправди не потерпить, буде просити у царя нового указу, і в дозволу царя поведе з Ордою війну і по землі і морем,—аби тільки упоратися в Польщею. А договір з ханом став на тім, що хан буде нейтральним в польсько-українських відносинах: «не чинитиме помочи польському королеві на гетьмана ані гетьманові на польського короля». «Хан має випустити в Криму полон литовський (себо бранців з України) і пустити його в государеві черкаські городи, а гетьман пустить кримський народ, який у них єсть» (141—2).

Через те ж посольство гетьман дав був знати цареві, що він посилав до Львова, до Камінця Подільського і до інших міст листи з обіцянкою всяких вільностей від царя і заховання їх старих прав,—аби тільки вони не піддавались нікому крім цар. вел. Цар похваляє гетьмана за таку «службу и раденьє», але й перепитує: чи гетьман таки справді посилав такі листи до Львова і Камінця? коли посилав—що про се мислять в Камінці і Львові? Нехай гетьман і полковники далі се роблять, як вірні слуги царські: нехай йдуть туди, щоб вони шукали ласки царської, піддалися під царську руку і присягу зложили. А цар їм ласку свою покаже—не нарушить ні віри їх, ні прав і вільностей.

Гетьман відповів: «Я і тепер для того посилаю під Камінець полковника Гоголя і з ним козаків тисячі три, або й більше. Переказую з ним до Камінця, щоб вони піддалися під високу руку й. цар. вел.—а що в тім у Камінці постановлять (спридумують), полковник Гоголь мені дасть знати, а я напишу й. цар. вел. А полковникові тому велів я без наказу від Камінця не відходити» (143).

В секретній розмові, «на одині» гетьманові поставлено питання: Дорогою Лопухин довідався від купецьких людей⁴⁾, що в козацькі городи приїздили для торгівлі міщане з Слущька, в козацьких городах їх затримано, а далі випущено назад до Слущька; так от нехай гетьман пояснить, як се їх пустили до козацьких городів, чому затримали і назад випустили—хто саме випустив.

Гетьман відповів ухильчиво, не бажаючи пускатися в деталі. «Були у нас з Слущька купці з товарами, коли розпродались—велів я їх випустити—бо торговим людям у нас затримки не буває ніколи. А зброї, пороху й олива продавати не велено, се я заборонив суворо по всіх городах» (л. 145).

Далі, з різних міст Брянського, Карачівського, Рильського й Путивльського уїзду були чолом цареві дворянські діти боярські, що як були вони в царській службі, в литовських походах 1654 і 1655 р. р., за той час багато людей їх і селян повтікало в козацькі городи: до Новгородка Сіверського, Почепи й Стародуба. Тепер приходячи відти вони нападають на оселі своїх поміщиків, розбивають, грабують, жінок і дітей

³⁾ В наказі послан по сім запитання про турецьке посольство, що приходило до гетьмана ще торішнім літом—«от которого еще ни единые рѣчи не слышали»: нехай би гетьман пояснив, з чим воно приходило і з чим його відправлено (л. 52). Лопухин сього питання гетьманові не поставив, мабуть здволився неофіціальними розвідами.

⁴⁾ Се була фікція: в такій формі наказано Лопухину се питання з Москви.

по хатах завалюють колодами, а людей і селян з усім добром вивозять з собою в козацькі городи; багато з жалібників чисто зруйнувалися від того. Нехай гетьман видасть суворий наказ, щоб ніхто не приймав боярських людей і селян, аби не виникло пограничних сварок, і царські служилі люде щоб не руйнувалися; коли воеводи пограничних городів будуть писати про таких втікачів, нехай їх видають.

Гетьман обіцяв про се написати по городах, але вказав, що і з козацької сторони йдуть люде за границю: «Багато козаків пішло від нас до царських городів, селяться над Пелом і на інших ріках, на те від нас заборони нема, бо люде у нас вільні»¹⁾.

Очевидно, московським жаданням, щоб їх утікачів не приймали на Україні, він хотів противставити свої жалі на те, що царські воеводи приймають утікачів з України. Зараз далі, в розмовах Виговського з Портмоїним, посланцем Лопухина, побачимо, як глибоко сиділи в його печінках ці слободи над Пелом. В звідомленню се закрито наведеною фразою гетьмана, що військо не може закривати гралиці для своїх виходців. Можливо, що гетьман сказав П, але хіба між іншими, і не в ній була сила²⁾; виглядає, що дяки, списуючи—протокол, використали П, щоб затушувати дійсний зміст слів гетьмана.

Посли, мовляв, відповіли на се гетьманові: «Черкасы люди служилые, вольные, а не крепосные: от ково хто и збежит, и по указу ц. в-ва по смыску и по крепостям отдают их тѣм людям, у кого хто жил». Гетьман зрозумів викрут і не став розвивати сеї теми, а послі перейшли до політичних подій, свого часу переказаних через гетьманських послів (С. Половця очевидно).

Стефан воевода обіцяв був прислати своїх послів до царя, але не прислав досі тому, що хан з Ордою виїшов був; так от цар переказує гетьманові, щоб він не затримуючи пропустив до нього тих Стефанових послів, як тільки він їх вишле.

Гетьман відповів, що він тих Стефанових послів сподівається хутко, і як тільки вони прийдуть, він їх зараз виправить до царя (дійсно, вони прибули ще перед вїздом Лопухина з Читрина, як то зараз побачимо).

На запитання послів про відносини між Семигородом, Волощиною і Валахією, і чи можна сподіватись від них помочи польському королеві, гетьман відповів: «Венгерський, волоський і мунтянський (володарі) досі між собою в приязни, і непорозумінь між ними ніяких нема. Волоський і мунтянський польському королеві не помагатимуть, і готового війська у них нема. Ракоцій збирає військо не мале, але кому буде помагати, незнати. У мене були послі його, але того не сказали, кому вони будуть помагати; я тепер посилаю своїх послів на Угорщину, щоб довідатися певно, на що у них військо зібране, і кому вони будуть помагати; як довідаюсь певно, паншшу й. цар. в.-ву» (л. 146).

На запитання послів, чи були послі від польського короля, і які відомості про нього, гетьман і писар відповіли, що послі від короля були, принесли короткого листа, а устно переказували від нього, щоб козакі допомогли йому на шведського короля, а неправди його (Яна-Казимира) не памятали, що їм злого вчинив: і так їх уже бог

¹⁾ «Многие де Черкасы з женами и з детьми пошли от них в государевы украинные города и селяцта на реку на Пелю и по иным рекам, а от них де о том закаву нѣт, потому что у них люди вольные» (с. 145).

²⁾ Може бути, що він сказав щось таке: Від війська заборона на вихід нема, бо у нас люде вільні, але пощо воеводи їх приймають і дозволяють їм селитись на царських землях?

покарав». «А що ви (Хм. і Виг.) з військом козацьким від нас відійшли, в тім теж доведеться каятись: поки Хм. і Виг. живі, доти цар козаків не буде неволити, а по вашій смерті прийде на козаків велика неволя». На се ми відписали з послами, і словами переказали: Єсть у короля архієпископи, єпископи і сенатори, котрих він слушає, чого вони забажають,—нехай вони йому й помагають у всім. «Н—сказав гетьман—дав йому життя замість смерти під Зборовим—як він у мене в руках був, а він те все забув; а тепер ми і все військо Запорізьке під високою рукою Й. цар. вел., на чім дали душі свої (присягли), будемо стояти ми і потомки наші на віки неодступно, і без волі царської на нікого не підемо. Коли йому чогось треба, нехай посилєє своїх послів або післанців до вел. государя: коли Шведа їх не пропустять, нехай посилєє до мене, а я пририянши їх відправляю до вел. государя з провідниками» (л. 147—8).

Посли як звичайно сказали, що цареві відома їх вірна служба, і він їх похваляє; нехай служать і далі так же вірно, а на прелестні листи польського короля чи інших людей нехай не піддаються, і ті листи які прийшли від Яна-Казимира і Карла-Густава, з архим. Данилом чи з іншими послами, нехай передадуть через цих цареві ⁴⁾. Гетьман відповів, що він написав цареві з сотником Демком все що писали йому король польський і шведський, і тепер передасть і оригінали грамот королівських і султанських. Що до вістей, то Ян-Казимир тепер у Львові, з ним гетьман Потоцький, а війська у короля конного і пішого з 15 тис. Чаряецкий з кварцяним військом стоїть за Львовом, від венгерської границі, війська у нього було з 10 тис., на сирній неділі був у нього бій з Шведами, Шведа його побили. «Шведський король писав до мене з старцем Данилом, запевняючи в приязни, і я йому так же відписав, а крім того більше у мене нікого від нього не бувало, і листів не приходило» ⁵⁾.

Посли сказали, що царські люде бачили після того якогось післанця від шведського короля в Ніжині. Гетьман і писар те заперечили: «Крім того у нас від шведського короля не було нікого. А бачили хіба Німци, що приїздив із Слуцька від шведського губернатора, щоб ми козаків з-під Слуцька вивели і дали їм ⁶⁾ хліба. Але ми їм того відмовили: без цар. волі того учинити не сміємо» (л. 150).

Нарешті остання справа, записана в сих «розговорах» посольським звідомленням—з приводу одишки путивльського воеводи:—Він звертав увагу царського уряду, що з козацьких городів приїзять до Путивля шинкарі й шинкарки й привозять в великих масах горілку: возів по 20, 30 і більше; ставши під містом (около посаду) продають горілку путивльським людям всякого стану і тим підтинають доходи царського «кружечного двора». Воеводи їх «відсидали» від міста, але ті шинкарі й шинкарки не слухають, від міста не йдуть, а до більш рішучих заходів—гнати їх силоміць («в большую неволю»), рубати бочки, а навіть писати гетьманові про сей ненослух—воеводи не сміють. З сього приводу на здогін за Лопухиним вислано наказ: говорити гетьманові, щоб він дав по козацьких городах сувору заборону, під карою смерті, аби з козацьких городів шинкарі й шинкарки до Путивля й інших місць з продажним

⁴⁾ Про листи шведського короля «прислані з архим. Данилом і з нашими післанцями», щоб гетьман їх видав, був додатковий наказ царя, післаний Лопухину наздогін 13 (23) березня—л. 78.

⁵⁾ «Писал к нему, гетману, с Данилом старцом о приязни, и он писал к нему против тогожъ, а oprичъ того от свѣйского короля никто у него не бывал и ни о чем к нему не писал».

⁶⁾ Себто шведській залозі в Слуцьку, очевидно.

корчемним вином не їздили, бо від тої продажі виходить великий недобір по царських кружечних дворах.

Гетьман на се відповів, що він уже раніш писав про се путивльському воеводі, щоб він велів тих шинкарів і шинкарок займати і до вязниці сажати, вино забирати на государя (конфіскувати), а гетьманові про се аби писав: гетьман приїде від себе відповідних людей, щоб тих шинкарів покарати. Тепер він з Лопухиним напише воеводі знову¹⁾.

На сім закінчилася перша авдієнція, 6 н. с. квітня. Другого дня Лопухин післав свого піддичого Портомонна до гетьмана і до писаря, щоб нагадати їм про висилку наслідство до Могилева казацького делегата разом з московським сотником Сивцовим— аби дали знати, кого саме посилають, а їх, послів, щоб відправили скоро. На се Виговський сказав, що гетьман виїхав до Суботова, побуде там до 1 (11), як повернеться, то негайно оповістять, хто поїде з Сивцовим, і затримки в відправі посольства також не буде.

Того ж дня, 7 н. с. квітня прийшов до послів Ян Потоцький, щоб розпитатися про свого брата Павла, взятого в полон в Чорткові минулого року,—чув що він в Москві? Посли потвердили, що він в Москві, забажав з сином і з челяддю перейти на православну віру, і тішитися царською ласкою. Спитали Яна, з чим він приїхав: чи мав листа до гетьмана від короля і які небудь доручення? Ян Потоцький відповів, що приїхав тільки щоб розвідатися про брата: від короля мав тільки рекомендаційний лист, і ніяких доручень. Тепер хотів би переслати з послами листа братові. Посли намовляли його піти за прикладом брата—їхати на царську службу до Москви, але Ян не згодився, сказав, що він в ласки царя до його брата тішиться, але сам їхати зараз не може. В день від'їзду послів він приніс два листи: оден до брата, другий до його слуг²⁾ і сказав, що буде у гетьмана в Чигрині чекати відповіді від брата (154—6).

1 (11) квітня гетьман прислав до послів осавула Ковалевського, закликав їх до себе «для государева д'їла». Посли зараз же пішли, і гетьман повідомив їх, що до Могилева, Чаусів та інших городів послається колишній київський полковник Антін Жданович. Представив їм його і при них дав йому наказ: полковника Дорошенка за зраду, що Н. Вихів кинув—скарати горлом. Федорові Константиновичу, коли розпитукають, зробити те саме. Над Ів. Нечаєм і над Корнієм перевести слідство: чи посилали вони козаків до государевих городів і увідів? Били козаки государевих людей і грабували, а вони того не розслідили? Відповідно до того поступити з тими полковниками згідно з військовим правом, а з Могилева і з Чаусів їх в кожнім разі вислати до козацьких городів. З козаків, що тепер в залогах в Могилеві, Чаусах та інших містах, одиноких вислати всіх до гетьмана у військо, і в тих городах більше їм не бути; тихже козаків, що мають там доми,—зараз їх виводити не можна, бо з того вийде в війську великий заколот (смута), і гетьман побоюється від козаків з того приводу великої біди («всякого дурна»).

Посли знову стали намовляти гетьмана, щоб велів вивести всіх козаків без виїмку, «аби тим не навести на себе гніву й. цар. вел-ва». Але гетьман не подався, відповів: «В тій й. цар. в-ва воля, ви мої слова донесіть й. ц. в.ву, але жоватих козаків тепер вивести не можна, бо я від козаків у війську боюсь великої біди («всякого дурна»).

¹⁾ л. 74—6 і 152.

²⁾ Вар.: від слуги його (Я. Потоцького).

Потім гетьман і писар повідомили послів, що до Чигрина приїхав з Луцька влади́ка Діонисій Балабан, каже, що втік від лядського гонення¹⁾, а довідавшись про посольство царське просив Виговського дати йому змогу побачитися з послами.

Тогож дня послы бачилися з ним; розпитували про його подорож і про польські новини. Балабан розповів, що він вийхав з Луцька на сирній неділі²⁾, в Луцьку тепер польний гетьман Лянкоронський, з ним тільки луцька шляхта, небогато; король у Львові, з ним коңдого й пішого війська 15 тисяч. Вибрався Балабан з Луцька через «велике изгонение від Ляхів», хоче з Чигрина їхати до митрополита до Києва, щоб той писав до царя, аби він пожалував його, єпископа, і шляхту і міщан луцьких—прийняв їх під свою руку. В такому разі він поїде назад до Луцька і візьме у шляхти, міщан і всяких людей запись за їх руками (підписами), що вони бють чолом цареві, і сю запись за своїм підписом пішле цареві.

Послы почали йому радити, щоб зараз виладив про се листа цареві, з своїм підписом, а вони його відвеауть цареві. Але Балабан відрік, що без відома митрополита він сього не може зробити: розповівши митрополитові він потім вишле до царя своїх старців (160—1).

Виговський приходявши з Балабаном розповів про приїзд волоського посольства: того самого дня приїхав митрополит Гедеон та логофет Ненон і з ними всяких людей 33 душі, післані в посольстві до царя; вони переказували через Виговського бажанне бачити царських послів. Послы прийняли митрополита й логофета, але розмова нічого інтересного не дала. Після них прийшов ще коморник воеводи Стефана Лляш, Лопухин його частував і дарив, для більшої одвертості, і коморник розповів, що воевода Стефан вислав своїх послів до царя просити, щоб цар велів йому з усею Волоською землею бути під його рукою, «также как и гетману В. Хмельницкому». (163—8).

Другого дня, 12 н. с. квітня Лопухин з Кузьминим мали прощальну авдієнцію у гетьмана. Дістали від нього куну документів: 3 листи від султана, оден від хана, оден від Яна-Казимира, оден від Карла-Густава і два від його канцлера, лист Ракоція і воеводи Стефана. Того ж дня вийхали з Чигрина; проважав їх Виговський, осавуд і козаки до того міста де їх стрічали.

В дорозі, коли вже були в Лубнях, 14 н. с. квітня Лопухин з тов. стріли царського гінця, що доручав їм звернути увагу на новий вибрик Нечая, оповіщений цареві згадалим вище листом моголівського воеводи Решпина: коли воевода розіслав своїх салдатів по селах Моголівського повіту для їх охорони, Нечай тих салдатів повітганяв, а поставив своїх козаків, а місцевим селянам велів в нічім не слухати московських воеводів³⁾. Міщан висланих з Могилева в повіт на закунню конопляного прядвеа, під охороною салдатів, Нечайві козак з Чаусів побили і відібрали від них гроші, а коли воевода написав

¹⁾ «Сказывал им, что он избегает от гонения Ляхов».

²⁾ Від 26 лютого до 5 березня н. ст.

³⁾ «Посылали де они из Могилева для обереганья города и уѣзду в села и деревни на залого салдат, и полковникъ де Иван Нечай из Могилевского уѣзду из сел и из деревень тѣхъ салдат в залого выслал, и въ их мѣсто велѣл быть на залого Черкасом. И Могилевского уѣзду крестьяном слушать их ни в чем не велѣл»—царська грамота Лопухину і Кузьмину 22 с. с. березня—тамже с. 83. Лопухин і Кузьмин в своїм звідомленні останню фразу доповнюють, очевидно правильно: «и Могилевского повѣту крестьяном слушать воевод ни в чѣм не велѣл» (тамже л. 164).

у сій справі до самого Нечая, домагаючися розслідування і суду, Нечай слідства і суду не вчинив, а прислав листа, де посилався на те, що гетьман велів йому на Білорусь «панувать і уряжать» (панувати і рядити) і називав себе полковником білоруським, могиливіським, гомельським і чаусівським¹⁾: Лопухину велено звернути увагу гетьмана, що се написано «воровски» (нелюдяно супроти царя): «пануванне» в перекладі на руську мову значить «государствованне», а на всій Великій і Малій Білій Русі государствує і пишеться (сим титулом) цар, тому Нечай не може присвоити собі «пануванне на Білорусі», та і могиливіським полковником писатись йому не годиться, бо в Могилеві поставлені від царя воеводи і ратні люди, Нечасні до Могилева і до Могилівського повіту нема дла; а що він пише, «на ссору» (щоб посварити царя з гетьманом) ніби гетьман настановив його могиливіським полковником і велів йому панувати над Білою Русью—цар тому не вірить, з огляду на безсумнівну вірність гетьмана, і жадає суворої кари на Нечая за таке його многе воровство, а в кожному разі—не призначати його нікуди полковником. Тим більше коли стало відомо, що він «католик римської віри», а таких иновірців не можна призначати на такі уряди, бо від них ніякого добра не буде, тільки замішанне²⁾.

¹⁾ «Иванъ (Нечай) в томъ расправы не учинилъ, и прислалъ к нимъ листъ, а в томъ листу написано, что полковничество Могилевское гетманъ Богданъ Хмельницкой далъ ему Ивану, и тамъ онъ хочеть (останні три слова зачеркнені і натомість написано: «і велѣл ему над Бѣлою Русью») панувать и уряжать. Да онъ же пишетьца полковникомъ белорускимъ, могилевскимъ, гомельскимъ, чаушскимъ».

²⁾ «И, какъ к вамъ ся наша трамста придетъ, а вы—ажъ богъ дастъ—у гетмана у Б. Хм. будете, і вы б гетману говорили о томъ ево Ивановѣ воровстве накрепко. А что онъ, Иванъ Нечай пишетьца в листу своємъ белорускимъ и могилевскимъ и иныхъ мѣстъ полковникомъ, и хочетъ в Могилевѣ панувать—а пануванье рускимъ языкомъ именуется государствованье,—и то онъ пишеть воровски. А ему было такимъ (зачеркнено: непристойнымъ) именованьемъ писатись не годилось, потому что (зачеркнено: на Бѣлой Росіи) на всей Великой Малой и Бѣлой Росіи по милости божей государствуемъ и пишемся государемъ мы, великий государь. А в Могилевѣ оставлены наши ц. в-ва столницъ и воеводи и ратные люди, а ему, Ивану «до Могилева и дѣла нѣтъ». (Дальше дописано в сій чернетці між рядками: «А что онъ в писемѣ своемъ на ссору пишеть, что будто онъ, гетманъ учинилъ его могилевскимъ полковникомъ и панувать ему велѣл над Бѣлою Русью, и мы в. государь такимъ ево ссорамъ не вѣрнимъ, а почитаемъ ево, гетмана себѣ вѣрнымъ слугою, для того, что онъ наше государские милости для вѣры христіанские много лѣтъ искалъ, и учинился под нашу царского вел. высокою рукою в подданстве и вѣру намъ вел. государю (зачеркнено: учинилъ не имѣя никакихъ невольныхъ причин) далъ вольне. А мы в. государь приняли ихъ под нашу царского вел. высокою руку отъ гонения неприятельскаго на вѣру христіанскую, ко борону имъ на гонителей вѣры христіанские учинили нашею ц. в-ва персоною многими ратьми, а не ищючи отъ нихъ корысти. І впрѣдъ нашу ц. в-ва милость и жалованье и отъ неприятелей оборону яко единовѣрнымъ благочестивымъ христіаномъ усердно тдемся имѣти, а не на какие ссоры слухи нашими не внимаемъ».

«И гетманъ бы Б. Хм. велѣлъ тому полковнику Ів. Нечаяу за такое его многое воровство учинить наказанье жестокое, чтобъ на то смотря инымъ не повадно было такое самовольство чинить. І велѣлъ (бы) онъ, гетманъ его, Ивана и иныхъ полковниковъ и Черкас изъ Могилевскаго уѣзду и изъ Чаусъ и иныхъ мѣстъ выслать всѣхъ в Черкаские города вскорѣ, і впрѣдъ бы ему, Ивану за его воровство полковникомъ ни в которыхъ городѣхъ быть не велѣлъ».

Лопухин не вважав потрібним вертатися назад в сею справу, і так багато обговорюваною, і дорученою спеціальної слідчій комісії, тому вислав з нею до Чигрина підданого Якова Портомоина. 15 н. с. Портомоин був уже у гетьмана і переказав йому се все. «І гетьман сказав: «Я йому велів писатися полковником моголівським, а що він писав себе паном над Вілою Руссю, і царські гроші від міщан відібрав і їх бив,—сього я не знаю; коли він називав себе паном Вілої Руси, царські гроші забрав і бив міщан,—про се буде наказано полковникові Антонові Ждановичу, котрого я посилав до Могилева і Чаусів в сотником Микиткою Сивцовим—вислати відти козаків. За такий його злочин (воровство) я велю його скарати на смерть, а царські гроші, які у кого він заграбив, велю від нього відібрати і віддати воеводам до Могилева».

Але до сього гетьман додав свої жалі: 3 (13) квітня від Ночая приїхав його писар Яків з скаргами на моголівських воевод, що вони козаків кривдять і б'ють, всіх козаків порозганяли, в моголівській в'язниці тримають під сю хвилю козаків зо 100 або й більше; се він також наказує розслідити Ждановичеві (л. 166—7).

Вечері того ж дня, після авдієнції у гетьмана Портомоин бачився з Виговським і той велів йому переказати Лопухину: приїхали в Волощини козацькі вістуні й розповіли, що на Угорщині (в Семигороді) збирається велике військо, в поміч шведському королеві, а думають там (в Семигороді), що й Орда буде разом з Угорщиною йому помагати. Тому гетьман посилав своїх послів до волоського і мунтянського (господаря) і до венгерського (князя) та до кримського хана—писав їм про приязнь і братство, але щоб Венгри і Кримці шведському королеві не помагали ¹⁾, а посланцям своїм велів розвідувати про все, і коли б хан з своєю Ордою, на спілку з Венграми став помагати шведському королеві, нехай би цар велів своїм воеводам стати на пограниччю (сна українці) з військом від Вілгорода: коли б Орда з'єднавшись з Венграми пішла на поміч шведському королеві,—нехай царське військо з України (московської) йде на Крим. Коли від вістунів буде цілком певна відомість, що Венгри й хан з Ордою будуть помагати шведському королеві, то гетьман зараз піде з військом під Камінець Подільський, щоб Венгри й Шведи Камінцем не заволоділи—бо вони (козаки) за Камінець билися багато! Тим часом, за тими вістями послали вони (гетьман, з старшиною) в поле Ніжинський, Перяславський і в інші до полковників: веліли їм з усіми людьми зараз іти за Дніпро і збиратися на Росаві. А полтавському полковникові велено для охорони від Татар бути якийсь час дома на поготові.

«І ще Ів. Виговський сказав: «Як гетьман збереться з військом на Росаві, звелить полковникам з обозом іти в степи і надслухаючися, де неприятель. А сам гетьман з невеликим військом хоче звернутися на Україну (московську) на козаків, що порозкодилися з козацьких городів та оселилися понад Пислом: хоче тих козаків половину вирубати, а решту взяти з собою: з того йому ще прибуде війська—тисяч з десять або й більше ²⁾».

«Да про него ж, Івана вѣдомо учинилось, что он католикъ римское вѣры, и такому иновѣрцу в том уряде бытъ не годитца, потому что от него oprичь сооры добра никакова не будетъ»—л. 84—7.

¹⁾ Дійсно в 14 н. с. квітня маємо листи гетьмана до воеводи Стефана і до Ракоція, вище с. 1186.

²⁾ «Как де гетман на Росавѣ с войскам соберетца и велит полковникам своим ис обозы итти в степь послыша гдѣ неприятель. А он де, гетман с неболь-

З Москви тим часом «резвые гонцы» оден за другим везли ще нові накази Лопухину і Кузьмину, але вони вже не застали їх на Україні. Лопухин і Кузьмин уважали зайвим посылати їх гетьманові, і ці накази лишилися тільки документами відносин на Білорусі і московських настроїв з їх приводу.

5 н. с. квітня одержано в Москві нову скаргу смоленського воеводи Бориса Рєпнина на нельояльну поведінку і вирази Нечая. 12 (22) березня, згідно з царським наказом посла Рєпнин з «капитаном салдацького строю Єфимом Козинським» листа Нечаєві, домагаючись, щоб виведено було решту козаків з залог в Мстиславським, Горським, Дубровенським, Шкловським і Копиським уздах. Ці козаки, живучи в тих уздах, селян б'ють, «грабують і всяко нищать», тому був уже раніш даний наказ від царя, щоб їх відти вислати на службу до Нового Вихова, і багато їх уже вислано, «а деякотрі указу не послушали, далі в тих уздах живуть і селян кривдять, а також і нові ватаги прибувають ¹⁾ і також селян грабують. Супроти того Рєпнин післав ого Нечаєві листа, аби він дав суворий наказ, щоб козаки з тих уздав до решти виїшли до Нового Вихова, і нові козаки туди не приїздили, а котрі б приїздили і селян кривдили, тих згідно з попереднім царським наказом вислати. (20 (30) той капитан повернувся з своєї місії від Нечая і дав таке звідомленне. Прийняв його Нечай як годиться: вислав на зустріч своїх козаків, чоловіка з 50, і зараз прийняв його, грамоту велів тут же прочитати, а вислухавши сказав:

«Піше мені воевода, щоб я відіслав козаків з сіл до Нового Вихова. Але ж ми Новий Вихів зруйнували і спалили, прийти мені туди з людьми—дітсья нема де, пити-їсти нема чого. Коли козаки по селах стоять і у мужиків поживу беруть, так мині крім того прогудуватися нема й чим! Ми ні государевого жалування ні місячного корму не маємо. А государеві люде з городів і сіл козаків побивають: з того війська козацького вбито з тисячу чоловіка. В Могилеві воевода Ів. Рєпнин мого війська козаків з дворів усіх повиганяв».

«А далі сказав: «Добре огонь гасить, доки полузя не розпалається, а як огонь розпалається, тоді гасити тяжко! А тому могилівському воеводі вистрихнемо ми перший жарт!» ²⁾.

Капитан почав його опам'ятувати, нагадуючи присягу цареві і т. д., а Нечай на те відказав: «Пошукає бог тої крові на винному, хто те діло починає! від одного пропадає тьма тисяч». А далі почав говорити: «Я про всі свої шкоди писав до великоможного ³⁾ нашого гетьмана В. Хмельницького—якої шкоди нам наробили, а князь Іван мені що за воевода? я чекаю указу від великоможного гетьмана В. Хмельницького».

«На те щоб із Чаусів і з інших городів і сіл вислати козаків, до мене ані государевої грамоти не бувало, ані від гетьмана наказу нема, а як буде до мене госу-

щими людьми хочет поворотитца на украину к казакам, которые из Черкасских городов разошлись и поселились по Пелу, и тех козаковъ хочет де оны половинку высечь, а достальныхъ взять с собою. И тутъ де война еще прибудеть тысячъ здесять и больше»—л. 169.

¹⁾ «а иные собрався приезжают вновь».

²⁾ «Добро де огонь в ту пору тушить, покамѣста поломя не распалаецца, а как де огонь распалаецца, и в ту де пору тушить тяжело. А тому де мы могилевскому воеводе учиним первую штуку».

³⁾ Так в ориг. тут і нижче: «великоможного», може вельможного.

дарева грамота і від пана гетьмана В. Хмельницького, ми готові йти куди скаже государ і гетьман В. Хмельницький. А що козаки по селах на залагах—то війську Запорозькому перед усім треба ситим бути! вони тим ситі, що добудуть!»

Потім Нечай запросив капітана на обід, і тут як «порознілися», почали пити і на здорове цареві, боярам, гетьманові й усьому війську Запорозькому, а потім котрийсь сотник козацький підійшов з чаркою до капітана і каже: «Випємо на здорове польському королеві»¹⁾. Капітан почав відмовлятися: «Служу я разом з вами вел. государеві, ви самі знаєте, що польський король нашому государеві неприятель». «Тоді всі козацькі сотники на нього накричали, і був гвалт, але Нечай їх заспокоїв, і по сім розійшлися. А як капітан вернувся до дому з того обіду, хутко Нечай приїхав до нього на квартиру з своїми сотниками. Капітан почав їх частувати, а при тій нагоді почав розпитувати одного сотника, так щоб полковник не чув, чи бувають у них в Чаусах посли і з яких країв. Сотник розповів, що був шведський посол і вони його пропустили до гетьмана, але з чим він приходив, сотник не сказав. А сам Нечай розповів, що прийшли були до них з Чаусів Ляхів сім хоругов, і він їх відправив до гетьмана, «а наш пан-гетьман В. Хм. їх пожалував, дав маєтності». А відправляючи капітана так сказав: «Нема чого вам подарувати»—подивився на шаблю й додав: «Одна тільки шабля у мене». На се капітан відповів: «Волочимось і з своїми шаблями, дякуємо за твоє жалювання»²⁾. З тим його Нечай і відправив, велівши провести, і сотники проважали його верст за десять»³⁾.

Одержавши сю одписку воеводи, і переслану ним реляцію капітана, московський уряд дуже нею схвилювався, і того ж дня 5 н. с. квітня, щоб ще застати Лопухина і Кузьміна у гетьмана, пустив їм спільного листа такого змісту: «Одержавши сього листа (очевидно з одпискою смоленського воеводи і звідомленням капітана, що опинились через се в актах посольства Лопухина), як будете говорити у гетьмана В. Хм. про наші справи, розвідайте і розгляньтеся всякими способами, чи вірний нам гетьман і полковники, чи нема в нім і в війську Запорозькому якоїсь нечестивості, і коли єсть—то з чого вона пішла: з якоїсь причини чи з чийсь прелестної посилки. А що довідається, напишіть то нам зараз нашвидку, з тимже нісладшем, що приїде з сею нашою грамотою, і велить йому їхати в день і в ночи. В «разговорах» з гетьманом доручається розповісти йому все те що доніс Рєпнин, при чім интересне освітлення дане сьому матеріялові урядом: Нечай нічого не зробив, чого від нього домагався В. Рєпнин,—а напившись паний говорив різні непристойні слова—нібито від наших царських людей Черкасам чиняться обиди і убийства (зачеркнено: і побито Черкас нібито з тисячу чоловіка). Се він видумує «на ссору», з усього його діла видно, що він Лях, а не благочестивий християнин. Говорив з погрозою: «Добре було б огонь гасити, доки полумя не розпалається, а від одного пропаде тьма тисяч». На могилівського стольника відгрожувався великою бідою. (Зачеркн. «і того смоленського післанця сотники, що були з Нечасем, примушували пити за здорове нашого неприятеля, польського короля, і лаяли його», післанця

¹⁾ «выпьем де про польского короля здоровье».

²⁾ «Дарить де мнѣ вас иѣчем, и взгляня де на саблю: Вод де одна у меня сабля. И он де Еуфимъ ему сказалъ: Волочимся и с своими саблями, на твоём де жалованье челом бьем».

³⁾ Одписка воеводи Ю. Рєпнина в Сибир. пр. 1467 л. 89—90, оповідання кап. Є. Козинського л. 91—95.

себто). Нехайби гетьман того полковника і сотників (зачерк.: що в його полку, за таке їх лихе воровство велів скарати смертю без милосердя, аби від таких ворів і мятельників не сталося якогось лиха) велів перемінити і ніякого уряду займати їм не давав, а за «сорные річи» поступив з ними згідно з військовим правом, що йому належить»¹⁾).

Не встигли вислати цього наказу з супровідним листом до путивльського воеводи, що переслав його Лопухину «тотчас наскоро, с рѣвным гонцом», як другого дня 6 н. с. квітня напіла инша серія скарг могилівського воеводи, вислана перед тим, але десь затримана в дорозі. 11 (21) березня він доносив, що того дня одержав він відомість від звісного вже нам капітана Мещеринова з Гір і Гірок, що туди 8 (18) березня прийшов з Чаусів сотник Чеовський (!), з сотнею козаків, і до них стали приставати охочі люде з міщан і селян, і разом з ними вони селян грабують і уїзд руйнують, так що міщане і селяне тікають, а на 14 (24) чекають приїзду до Гір самого Нечая.

15 (25) березня приведено до Смоленська двох чоловіка «шипів» (бандитів або розвідчиків), захоплених в с. Зверовичах. Було їх всіх до 300, вони забрали в селі збіже і майно, і пішли до Чаусів, а сих трьох з них зверовицький вїїт з селянами зловив, з усею волостю пустившись за ними наздогін, і відставив до уряду. На допиті сі бранці сказали, що вони козаки Нечаявого полку з Чаусів, післяв їх Нечай 300 чоловіка: 100 кінних і 200 піших з сотником Жуковським на села по збіже, а майна ніякого брати у селян не велів, і вони тільки годувались («кормились»), а селян не грабували. Тільки в дорозі сотник Жуковський з своєю сотнею пограбували якогось московського чоловіка, взяли коня, а чи брали якісь річи, того не знають. Потім Жуковський пішов під Мстиславль, а в суботу 15 (25) березня Нечай велів йому бути в Чаусах.

Тогож 15 (25) одержано в Смоленську нового рапорта від Мещеринова: 14 (24) з'явився той же Жуковський в Горах і Горках, з нововиславими козаками, вони розбивають по дорогах, б'ють і грабують міщан і селян, так що вони розбігаються.

16 (26) привезено до Смоленська побитих салдатів з Шкловської волости: вони проважали аристантів зо Шклова до Смоленська, але на дорозі по сей бік Зверович наїхали на них козаки, трох салдатів забили, двох тяжко порубали, а шість невідомо де пропали. Супроти того воевода вислав до сих zagrożених місць, для охорони людности, роту салдатів і сотню тамбовських козаків, наказавши старшині з свого боку козаків не зачіпати і до боку приводу не давати²⁾.

З цього приводу другого дня, 7 н. с. квітня спішно вислано другого наказа Лопухину і Кузьмину; маючи його в чернетці, з поправками самого Алмаза Іванова, першого з думних дяків, можемо добре уявити собі рефлексі сих вістей в урядових кругах і їх ніякову позицію супроти гетьмана (я тому подаю його текст з зазначенням цікавих поправок і з покороченням нецінної фразеології. «Як почнете говорити з В. Хм. в наших справах (зачеркн.: гетьман почне, натомість надписано в горі) і помітите в гетьмані В. Хм. (зачерк. і в Черкасах) якісь шатости, і він почне говорити вам задорні річи: мовляв писав йому полковник І. Нечай³⁾, що від наших людей чиняться обиди і смертні убиства, з городів їх висилають, і таких прикростей

¹⁾ Сибир' пр. №1467 л. 96—7, поправки на чернетці, як бачимо, дають нам змогу краще вїйти в психологію уряду: первісний різкий тон потім пом'якшили.

²⁾ Тамже л. 99—104. ³⁾ Сі слова про Нечая дописані.

Ім терпіти не можна,—то ви розговорюйте ¹⁾ гетьмана всякими способами. Нехай спам'ятає православну християнську віру ²⁾, свою обіцянку і клятву (зач.: за непорочною Христовою заповіддю) і нашу державську превелику ласку; нехай стоїть при своїй обіцянці твердо, як почав нам служити вірно, так і далі того нехай тримається. А на смутні, воровські писання і слова нехай не піддається, і не вірять. Відмовляйте його від шатості всякими способами ³⁾. Во'за полк. Нечаєм виявилось багато воровства, як то було написано в наказі вам, а потім і в грамоті нашій ⁴⁾, і се він закриваючи своє воровство пише вигадки на наших людей ⁵⁾.

Далі розповідається зміст одержаного 26 березня від Б. Рєднина листа Нечая, де він скаржиться, що багато козаків побито і пограблено і пропало без вісти, і подає реєстр таких безвістих—очевидно складаючи се на московських людей. З цього приводу Лопухину доручається звернути увагу гетьмана, що в самім же реєстрі Нечая значиться, що сі козаки пропали в під'їздах під Ст. Вихів, під Слуцьк та інші неприязельські городи, інші їздили по здобич і провіянт, вони могли зникнути від польських чи шведських людей, «чема на кім того питати». Царські люде козаків не чіпали, одначе для певности, з огляду на сей Нечаїв лист, цар вислав певного дворянина, щоб розслідити сю справу, і коли дійсно виявиться, що царські люде робили щось лихе козакам, вони понесуть відповідну кару. Але з свого боку Лопухин повинен виречитувати гетьманові всі ті козацькі ексцеси описані в останніх донесеннях Рєднина: наїзд на Зверовичі, вчинки сотника Жуковського і т. д. Нехай гетьман велить зараз же вивести козаків з Могилівщини до рєшти, а Нечая укарає за військовим правом і надалі ніякого уряду йому не дає ⁶⁾.

Лопухин одержав сі останні накази вже виїхавши з України і відвіз їх назад до Москви.

З наведених вище сповідань Виговського перед Портомонієм вирисовується перед нами перспектива козацького збору і разом з тим великої ради, що збереться на Росаві коло св. Юра, себто в перших днях травня н. с., і вирішить питання біжучої політики: відносини до Польщі, Москви, шведського короля, Ракоція, хана, питання зв'язані з проблемою Західньої України і Білоруської займанщини, пляви лютої боротьби з дезертирством, з виходами за московську границю і т. д. На превеликий жаль не маємо ніяких відомостей про сі наради й повзяті ухвали—але не помилилося, коли в тих напрямках, якими пішли сі справи після ради, будемо бачити результати її директив—вислід становища, занятого на сій раді більшістю старшини.

В відносинах до Польщі рада очевидно завляла цілком негативне становище і дала різкі директиви своєму урядові в сім напрямі. Так приходиться думати, порівнюючи приязні тони супроти Яна-Казимира і його партії, що лунали в українсько-польських зносинах всю зиму, а відпорною позицією супроти всяких проєктів відновлення старих державних зв'язків, взятою гетьманським урядом після ради. Вона дуже різко відбивається від приязної позиції занятої до Польщі Москвою, але очевидно—не могла бути взята тільки з духу опозиції московській політиці. Децю можна було б зложити на той факт, що уряд Яна-Казимира в сім часі перестав бути такою фікцією

¹⁾ В розумінню: заспокойте. ²⁾ Про віру дописано. ³⁾ Сю фразу дописано.

⁴⁾ Се про грамоту (додаткову) дописано. ⁵⁾ Дописано.

⁶⁾ Тамже л. 105—8.

люкою став був в осени. Тоді козацький уряд міг тішити себе надією, що під фірмою Япа-Казимира він зможе фактично правити в колишніх провінціях Річипосполитої (в Західній Україні з-окрема). Тепер політична сила Річипосполитої очевидно відроджувалась, і треба було рахуватися з відновленням її претензій на Україну.

Але ще більше треба, очевидно, покласти на рахунок змін у взаєминах різних течій серед самого козацтва (головно старшини, очевидно): над течіями угодовими, компромісними, шляхетськими взяли перевагу напрями, групи й верстви більш радикального і непримиренного настрою щодо старого шляхетського режиму. Приходиться думати, що ті течії, які вступали в таку різку й тверду боротьбу після смерті Богдана, звели між собою герць уже на росавський раді: в формах більше лагідних і парламентарних, ніж потім, але все таки досить рішучих, і дали на якийсь час перевагу твердому і непримиреному курсові супроти шляхетської Річипосполитої.

Можна мати поважні сумніви в своєчасності такого курсу в тодішніх обставинах. В той мент, коли Польща шукала компромісу з Москвою, а одночасно і з коваками, а козацькі політики вже свідомі були своїх принципових розходжень з московською політикою і московським режимом, для них мабуть корисніше було балансувати між Москвою і Польщею і виторговувати певні політичні концесії і від Москви і від Польщі. Мабуть тільки сею дорогою могло бути здобуте поширення козацької території на Захід і Північ, що було основним політичним завданням моменту для козацьких політиків. Тільки сею дорогою могли вони поставити заперу забаганкам московського централізму на Україні.

Рішучо ж відвертаючись від Польщі і відкликаючись до православних почувань московського царя як свого єдиного протектора, вони тим самим віддавали себе з руками і ногами на ласку московського уряду. Вони можна сказати—провокували його на всякі політичні експерименти над Україною.

Правда, у них був в запасі Карло, був Ракоці—але позиція Ракоція була дуже хистка супроти Польщі (точніш—супроти магнатів-прихильників), а з Карлом Москва була вже в стані війни, і всяке приятелювання, договори, чи навіть зносини з ним, Москва вважала актом нелояльності (не кажучи, що відносини самого війська до Ракоція і Карла і погодження їх претензій іще не дійшли до кінця). Балансувати і провадити політичний аукціон між Швецією і Москвою було далеко тяжче, ніж між Москвою і Польщею. Момент коли Москва і Польща, претендуючи на протекторат над козацщиною, стояли між собою в відносинах формально-приятельних, а інколи доходили до фактичного порозуміння й союзу—був далеко сприятливіший, виїмково-сприятливим для політики аукціону.

Але очевидно—сі моменти в козацьких кругах приймалися не в аспекті відносин зовнішніх, а далеко більше—відносин внутрішніх. Політика залицянь з Польщею і відновлення політичного зв'язку з нею трактувалася серед козацтва як програма партії—назв'їм її шляхетсько-старшинською чи польською, і сю політику поборювали її противники як партійно-шляхетську. Перемога над нею мала означати перемогу елементів демократичних над панськими—так можна міркувати оцінюючи сей поворот в світлі ізнiшних явищ.

Гетьман і його канцлер мусіли рахуватися з сею перемогою і прийняти директиви непримиренців. Вони дали сим непримиренцям перекозатись самим в неможливості московської політики, що хоче р'шати з Польщею долю України, не питаючи козаків. Тактику дискредитації московської політики, поведenu в другій половині року

гетьманом і його писарем—їх заходи коло виявлення «московської зради»—треба оцінювати також не тільки в аспекті відносин закордонних, але як аргументацію проти політики домашніх непримиренців.

Але в даний момент гетьман і писар виконали директиви непримиренців, висесені на росавській раді. Причинившись до якогось посольства, гетьман зірвав переговори з Річпосполитою після ради—десь в середніх днях травня. Про се довідуємось з дементного листу Тишкевича до гетьмана козацького, писаного 25 травня (н. с. очевидно) з Крутка; на жаль він захований в дуже дрантивім московським перекладі, що місяцями цілком загубив значінне поодиноких фраз, так що ми тільки дуже загально можемо перекладати його зміст. Проте повний крах польсько-українських переговорів констатує він все таки виразно, і тим інтересній.—

Ясновельможний, милостивий пане гетьмане війська Запорізького, мій многомилостивий пане і брате! ¹⁾ По тім як післанці мої повернулися від в. м., м. м. п. ²⁾, я теж повертаю до Войславич, мешкавши перед тим в Крутку. Що в. м. із військом Запорізьким, прихилившись на той з'їзд, що король й. м. і Річпосполита хотіли через нас, добрих приятелів в. м., урядити на обостеронне добро—і в. милости з військом Запорізьким і Річпосполитою, тепер його в проволоку зволив (пустити)—тому нехай буде бог суддею! Всяка жичливість ³⁾ показана і показується вашим милостям від короля й. м., і тепер уже дарма випуватити Річпосполиту: щиро вона хотіла погодитися з в. м., і хоче,—але в. м. силоміць відкидаєте ласку богу і приятель короля і Річпосполитою! Що ж робить? Перед богом неба й землі свідчимось, що щиро, вірно й правдиво й охоче старались ми про згоду і спокій—що міг статися твердо. Ваші ж милости бажаєте якогось неспокою—бо ті справи, що в листі до короля і до мене в. м. написані—недорічні! Що посла не повернулися, то й з'їзду не треба?! Хто хоче бути вірним підданим королеві й Річпосполитій, може і без тих посольств бути! 300 літ військо Запорізьке було в опіці королів, панів своїх, не вимовляючися посольствами, але тепер нещасливі часи то принесли, що коли хтось згоди не хоче, посольством вимовляється. Нехай мене бог скарає, коли я в тім завинив, але самий жаль і добро всього християнства велить мені писати до в. м., як до певного приятеля і брата. Нехай би кров християнська більше не розливалася і не тішилася тою нашою незгодою чужі народи. На решті—бійтеся й суду божого! Живши на світі не жити, ївши хліб дати його людям—річ добра. Так і Август імператор говорив: «Бувши на світі не бути» ⁴⁾. А дух святий через мудреця рече: «При всіх достатках, хочби й монархом всього світа бувши, морем і землею володівши, се ніщо коли душу свою запропастити». Тому в Войславичах ще почекаю дальшого рішення в. мил.» Далі оновідаються перемоги Поляків над Шведами, посередництво цісаря для замирення Польщі з Москвою, жичливість хана до короля і т. д. ⁵⁾.

¹⁾ Такої титулятури від польського вовводи наш гетьман ще досі не сподоблявся!

²⁾ Далі я пропускаю тих «моїх милостивих панів», котрими вщерть переповнений лист.

³⁾ Се місце в перекладі попсоване.

⁴⁾ Признаюсь, що значінне сих афоризмів мені самому не дуже ясне.

⁵⁾ Сибир. прк. ст. 1636 л. 598—601, в актах посольства Скоробогатого (видно лист був з ним пересланий цареві); дата: «дан с Крутка на выезде мая 15 дня 1656-го».

Таким чином приводом для зірвання переговорів Хмельницький виставив неприїзд якогось посольства. Яке се посольство? Мабуть з польської сторони. Насувається гадка, що може се був як-раз неприїзд Лянцкоронського: гетьман заявив образу, що головний комісар не приїхав до нього. Але настоювати на сім згоді, розуміється—не буду.

В відносинах до шведського короля і Ракоція український уряд продовжує лінію «прихильно вижидачою» політики. В тиждень по св. Юрії гетьман пише листа до Ракоція і воеводи Стефана, дякує за прихильність показану його післанцеві до шведського короля (мабуть Данилові), решту переказує усно через Стефанового посла, з котрим сей лист посиляється.

Пізніший лист до швед. короля, з лижня може дати поняття про загублені листи Хм. з травня і червня.

В відносинах українсько-московських небезітересно насамперед відзначити ситуацію на церковній ділянці—позицію московського патріархату супроти київського митрополита. 10 (20) травня 1656 патр. Никон виписав йому благословенну грамоту—чорновик її, з інтересними виправками заховався в актах пізнішого процесу патр. Никона¹⁾; я подаю сей текст в скороченню, але з зазначенням цікавіших виправок. «Б. м. великий государ Никон всеї Великої, Малої і Вілої Русі патріарх—любому в Духу синові Сильвестрові Косову, митрополитові київському, галицькому (зачерк.: екзархові св. трону константинопольського) мир божий і наше благословенне. Безнастанно маючи в гадках Христову заповідь любови, схотіли ми написати тобі, улюбленче, аби ти заховуючи заповіді євангельські показував відповідну (зач.: синовську) любов і нам (зач.: пастирєві твому), та зчаста (зач.: знаючи як ми тебе щиро любимо як сина нашого в Духу і бажаємо знати про добре життя твоє) сповіщав нас про твоє здорове. Про нас же знай, що ми з ласки божої здорові і маємо добру надію на будуче. Щодо тебе бажаємо, аби завсіди молився за здорове в. государя нашого (зач.: користно полагоджував всі його справи, які там у вас) і підтримував відповідну приязнь з київськими воеводами й. ц. в. (зач.: згідно з повеліннями й. ц. в-ва). Бо воля ц. в-ва має добре виконуватися скрізь, всім християнам на вітху—тож і ти (зач.: улюблений в Духу сину) щиро, добре і безтурботно (немятежне) її виконуй. Будь здоров» і т. д.

Конкретне в сім етикетальнім писанню, як бачимо—порада згідного пожиття з київськими воеводами і пильного виконування царських бажань без яких небудь заперечень. В стилізації звертають на себе увагу повичеркувані вирази, які могли б виглядати занадто фаміліярно і западто нагадувати на залежність («синівство») митрополита від московського патріарха. Никон підчеркував свою зверхність над українською церквою в своїм титулі, вичеркував екзарший титул митрополита, що нагадував його залежність від царгородського патріарха, але не вважав потрібним дуже налягати на підрядне становище митрополита супроти себе, як московського патріарха (вичеркнено вираз: пастир). Відносини невизначені, переходові, їх різче оформлення як супроти гетьмана так і супроти митрополита відкладалось на пізніше. Смерть гетьмана і митрополита в наступнім році дала для того добру нагоду.

В тія часі перемінено київських воеводів. На місце вч. Ф. Волконського 29 квітня н. с. київське воеводство дано окольничому Андрію Вутурлину, що ходив з гетьманом

¹⁾ Видав її відти Макарій в XII томі своєї праці, ст. 103.

в походи 1654 і 1655 рр., а в товариші йому придано дяка Василя Герасимова, на місце Андрія Немирова. Дано їм при тім наказ, з датою 1/11 травня—він заховався в новім тексті і відкриває різні небезітересні подробиці з практики сеї московської експозитури¹⁾.

Починається з поучень, як належить прийняти від попередників фортецю, залогу, припаси—все списати і прислати се звідомлення до Розрядного приказу. Далі інструкція щодо заховання обережности і безпечности: держати варту, висилати вістунів на розвідку; на випадок облоги наказати людям мати в фортеці хати, комори і вський припас, але без певних вістей про неприятеля людей до фортеці не збивати, щоб не мучити їх ненотрібно тісною і не приводити до шкід і утрат.

«Пильнувати гостро, щоб городські люде²⁾ жили в городі і в острозі згідно з давнішими царськими наказами; без дозволу царського виселитися не дозволяти. Городи для ярини і токи для збіжжя тримати не близько від городу і острогу, щоб від них не було якоїсь шкоди городові. Пильнувати, щоб у Києві в місті («на посаді») і по селях в Київським уїзді не було ніякого розбою, злодійства, шинкування, ні розпусу («блядни»), ні гри («зерні»), ані якогось іншого «воровства». А хто буде розбивати, красти, шинкувати, промишляти рознустою, грою, тютюном—таких брати на допит, і коли будуть на них докази, брати на муку» і т. д. (125).

«Завести об'їзджиків, щоб об'їздили безнастанно вдень і вночі вулиці й провулки, аби в Києві в городі й острозі в гарячі дні люди не палили в хатах ні в лазнях і пізно з світлом не сиділи. Для печення хліба і варення страви веліти ставити печі в городі і місті, не близько від забудоваць, обгородивши їх від вітру, щоб від огню в Києві було безпечно, А по дворах, в будовах веліти тримати літом бочки з водою на випадок пожежі» (126).

«Коли приїздять до Києва якісь люди з городів московських, українних чи сіверських до своїх свояків або для якогось промислу, вони новинні заявитися в приказній ізбі, а не заявившись аби ніхто ні в Києві ні в слободах у нікого не жив. Тих приїзжих і прихожих людей записувати до книги поіменно: імена, по батьку і прізвищу, звідки, до кого і в якій справі приїхав. Тих хто їх знає («знатців») кликати і ставити з ними на-віч, розпитувати; а у кого таких знатців не буде, тих допитувати докладно, роздавати на поруки, під записи, на випадок воровства і зради. А у кого поручників не знайдеться, таких тримати в тюрмі до закінчення слідства—аби (таким чином) не приходили до Києва і Київського уїзду з Литовської сторони і з городів боярські холопи, злодії, розбійники та інші воровські люди» (129).

«А заставним головам (начальникам застав) наказувати пильно, щоб поза їх заставами і вартами ніхто з-за границі не приходив і не прокрадався ніяким чином. Во коли недбалством тих голов і вартових пройде або переїде за границю який небудь зрадник, будуть вони в великій опалі від государя, понесуть велику кару без ніякого помилування. Також пильнувати гостро, щоб до Києва і до Київського уїзду і до інших, Сіверських городів з Литовської сторони ніякі люди відку не приходили» (130).

¹⁾ Видано його в Актах Ю. З. Р. XV с. 117.

²⁾ Мова про московських людей, що жили в московській фортеці й «острозі» при ній.

Коли придуть до Київа кунці з Черкаських городів для торгівлі, дозволяти їм торгувати всякими товарами на Гостиннім дворі, за попереднім царським наказом. Тільки вином (горілкою) і тютюном торгувати не дозволяти, завертати вино і тютюн назад, і попереджати, щоб з вином і тютюном на продаж більше не приїздили, бо як придуть знов, тоді їм бочки порубають і тютюн попалять. Але якогось безчестя; грабіжу або чогось лихого з ними не робити. А в Київі всяким людям оповістити гостру заборону, аби від литовських людей ніхто не кунував вина і тютюну, ні дурно не брав ¹⁾.

В питанню білоруським гетьманський уряд взяв тактику саботажу, не доводячи до гострого конфлікту, але й не снішачи здавати своїх позицій. Антін Жданович з московським сотником Сивцовим займалися старанною перевіркою обосторонніх обвинувачень. Почали від Ніжина як полкового міста; розшукали Івана Дорошенка і зробили йому допит—як се він зважився кинути на призволяще Новий Вихів? Дорошенко виправдувався тим, що йому дав такий наказ Василь Золотаренко, заступаючи небіжчика брата (до призначення Нечая): він прислав йому устного наказа через ніжинського сотника Михайла Бердичівського, щоб він кинув армату й запаси і вертав з військом. Дав при тім зрозуміти, що приводом до такого наказу послужили вісти про бунт в козацькій війську (вище, с. 1156 наведені в оповіданню Самовидця). Зазначив, що властиво не було ніяких причин відступати—«військо не бунтувало, готове було стояти, запасу всякого було досить і було що їсти, але велено відступати»; Дорошенко вже на власну руку, з великою бідою вивіз армату. Се potwierдив Бердичівський й інші старшини, що були при тім як Золотаренко давав свій наказ: Петро Забіла, Григор. Кобилецький та інші. Жданович признав Дорошенка в нічім неповинним—так сказав: мені безвинного карати нема що, чоловік він правий». Одначе всетаки лишив Дорошенка в язвиці, поки гетьман порішить сю справу за зібраними відомостями ²⁾.

Слідство з приводу Федора Константиновича дало небезінтересний побутовий образок. Константинович пояснив, що він був давніше в лядській службі в Литві, а потім перейшов до Запорозького війська з 6 хоругвами і пішов через Копись до гетьмана Хмельницького. Коли він в Кописі став на передмістю, запросив його до себе тутешній московський воевода Толочинюв, а підчас тої гостини прийшов лист від могилів-

¹⁾ Тамже ст. 132—3.

В звязку з сим з московського посольського приказу дано новому воеводі «образцові письма»—форми зносин з українськими урядами.

До гетьмана писати, по царським титулі: «воеводы А. В. Бутурліна с товарищи великого государя, е. ц. в. войска Запорожского гетману Б. Хм. со всѣм войском Запорожским от Господа Бога здоровья желаем»—«потом писать дѣло».

Полковникам та «иным начальным людям государевых черкасских городов»: «его цар. величества полковнику или иному какому начальному человеку—имярек».

Попереднім воеводам дано було инакшу форму:

«Его царского величества отчины—вел. княжества Киевского бояря й воеводы царского величества войск Запорожских приятелю нашему—другу гетману Б. Хм. любительное поздравление».—Акты ЮЗР. III. 543—4.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 519 і 526—7: тут два паралельні протоколи, оден списаний Ждановичом, а другий Сивцовим, здебільшого вони згоджуються в головнім, розходячися в ріжних деталях.

ського воеводи Решпина, і в нім наказ Константиновичу їхати до царя до Москви. На се Константинович відповів, що він їде не до царя, а до гетьмана, а гетьман як хоче, то може від себе відіслати його до царя. Та після сеї гостини напало на нього московська війська і з ним козацький сотник Василь Дрозд, або Дроздович, і Константинович, мовляв, бився з ними більш боронячися від їх збройного нападу, а людей кониських не чіпав. Дрозд же доволі образово представляв, як він припадково в дорозі бувши заночував у Кописі і рано хотів виїздити, коли побачили людей, що тікають до міста з сіл: биті, криваві, ранені й мучені, і воевода місцевий його затримав: «Почекай, давай синтаємо, що се за люде і хто їх бив». За тими людьми прийшли під місто 6 хоругв Константиновича і Дрозд їх питав. «Хто вони і які люде? чи государені, чи війська Запорозького? відки й куди йдете? чи маєте грамоту від цар-величества чи від й. м. нага гетьмана». Але Константинович на се сказав: «На що вам грамота? Я вам таку грамоту покажу, що дехто і з замку не виїде. Яке вам діло, куди я йду і де я був?» З сім почав наступати на місто і бити людей. Воевода запросив його до замку і став частувати і старався його в мягких словах опам'ятати, щоб він не бив царських підданих. Але Константинович на воеводу тільки «фунзув» і пішов до свого табору, а другого дня почав знову наступати на місто, так що воевода мусів попросити салдатів з міст інших, і прийшло до справжнього бою. Константинович відбивавсь і відійшов оборонною рукою, а підчас слідства виступав в Борзні, очевидно—в складі Ніжинського полку. Жданович вислухавши тут його свідчення, очевидно признав їх за вдоволяючі й лишив Константиновича на волі¹⁾:

Прийшовши до Чаусів 19 н. с. травня, Жданович оповістив про свою місію по сусідніх містах, де стояли козаки, щоб усі хто має якусь скаргу, приходили до нього, і скликав всю старшину і товариство. Вони запевняли, що ніяких насильств за ними нема, навпаки—вони гостро забороняють своїм людям всякі насильства і кривди, за те на жадання Ждановича подали довгі реєстри кривд від московських людей; се забрані коні, вози, гроші, одежа, зарубані, спалені, замучені чоловіки й жінки²⁾.

22 н. с. перевів Жданович донят над самим Нечаем що до його титулу; вище я наводив се, що Нечай показав універсал і листи гетьмана, де його титуловано полковником білоруським, і Жданович тільки на будуче заборонив йому вживати свого титулу, а за попереднє не наложив ніякої кари—підчеркує Сивцов.

¹⁾ Тамже с. 520—1, 527—8.

²⁾ Акты ЮЗР III с. 522, 528—9, 532—540

Ось дещо для приклада: на дім сотника Улянівського Ів. Сонцев наслав салдатів і забрав його жінку до в'язниці, без усякої причини. Іншим разом наслав 30 салдатів і ті робили що хотіли: взяли 50 коней, 40 корів, на 40 кіп одежі, 15 чоловіка і не відомо де поділи. У сотника рогозинського взято 10 козаків—не відомо де поділись, 40 мушкетів, 10 коней, панцир, 18 шабель, 80 рублів грошима, 4 казанки. Самого сотника хотіли спалити в лазні. В селі Селдлуках 18 чоловіка зарізано ножами, 4 жінок огнем припалювали і замучили на смерть, двох недорослих дівчат знасилували і вони лежать смертельно хорі. Коней забрали, 24 ями вибрали. Декого забрали в полон і їх потім викупали. В с. Березівці вимучили 60 кіп грошей; 2 чоловіки зарубали, 2 мучили. В с. Алешні двох зарубали на смерть. В Хотольні відрубали козакові руку і спалили двори. В м. Зимниці стяли 2 мужиків; в другий 4 чоловіки і 4 жінки, 2 спалили і село теж, і т. д. (с. 536—7). З поміт в Малор. справах кол. архиву загр. справ, 1656 № 9 видно, що ці акти привів до Москви Сивцов.

В справі заміни московських залог козацькими Жданович прийняв оправдання Нечая, що він тим чином тільки відновляв залоги Золотаренка. Не ясно, чи Золотаренко вивів був їх на московське жадання, а Нечай відновив. Чи Золотаренко не виконав московського наказу з 26 с. с. травня, і московські воеводи скористалися з смерті Золотаренка і виводу козацьких залог за правління його брата під впливами поголоски про бутт серед козаків, і поставили московські залоги, а Нечай було доручено поставити козацькі залоги скрізь де вони стояли за Івана Золотаренка. Се друге здається мені правдоподібнішим. В кождім разі Жданович прийняв до відома, що Нечай виконував тут геґманський наказ, але велів повиводити козацькі залоги з Могилева і Могилівського повіту, і з інших повітів включно з Чаусами. Одначе все дальше показує, що се розпорядження про вивід робилося більше для московських слухів, як для козацьких.

Приноровлюючись до московських норовів, для сатисфакції московських воеводів, Жданович велів забити кіями на смерть кількох чоловіка з приводу московських скарг на розбії і грабїжі. Запитав Нечая, чи се з його наказу чи відомістю, чи з відома й наказу його сотників козаки нападають на місцевих людей, на царських післанців, на московські залоги, місцевих селян намовляють до себе приставати і т. д. Нечай відповів, що він навпаки суворо, під карою смерти, забороняє робити які небудь насильства, а салдатів не бито, тільки виведено з залог і заступлено козаками. Тоді Жданович розіслав козаків на місця скарг—разшукувати тих, що робили ті грабїжі і насильства, і другого дня приведено до нього 12 чоловіка, що з різних полків пішли на розбїй: жили по лісах і рабували. Жданович допитував, з чийого наказу вони розбивали? чи не наказав їм того Нечай або його сотники? Сі бандити заперечили: «Не наказував нам того ні пан Нечай ні сотники Нечаявого полку, і ніхто з них не знав про той розбїй і шарпанину нашу—навіть про нас самих ніхто не знав і не відав, що ми тут зібралися з різних місць полку Ніжинського, Миргородського, Полтавського і вибравши з-поміж себе старших тим займалися». Жданович велів двох старших з них, з Ніжинського полку повісити і «на останнім ступню шибениці» коли їм уже мотузка на шию кляли ще раз запитав їх, при Сивцові: чи Нечай або котрий сотник знав про їх учинки або їм наказував? Відповіли, що не знав і не наказував ніхто, і ні пан Нечай і ніхто инший нічого не знав. Повісивши їх Жданович велів решту їх товаришів, 10 чоловіка, бити в два кії нещадно «так що вони ледви чи житимуть потім».

В справі відібрання царських грошей від могилівських міщан Нечай пояснив, що він тих самовільників розшукав, відібрав у них усе заграблене, а самих провинників засудив був на кару смерти, але міщане і салдати, що від них потерпіли, не хотїли, щоб за них людей вішали: зазвили, що вони з ними помирилися і видали їм на те посвідку на письмі. Приїхавши під Могилів, Жданович з Нечаем кликали до себе воеводів, аби вони приїхали або когось прислали, щоб вислухали всіх тих що поз'їддилися з жалями на московських людей, а хто має жаль на козаків—нехай теж, іде й свідчить. Але воевода відказав, що самому йому їхати не личить, а післати нікого не має, до козаків же претенсій ніхто не має, і конець кінцем запросив приїхати до нього. Супроти того Жданович з Нечаем 20 н. с. травня поїхали до воеводи, але тут знову стали випоминати Нечаві, що він не пошучав винних в відібранню царських грошей. Нечай повторив те що говорив Ждановичу: що він винних відшукав і засудив був на смерть, але ж самі жалібники випросили їх від смерти і дали їм на те посвідку; се

посвідчили самі салдати. Тоді воевода почав на жалібників кричати: «Що ж ви скурві сини, скаржитесь тепер на полковника, коли помирились?» І велів їх арештувати, але Жданович з своєї сторони виявив не меншу галантність супроти воевод: не зважаючи, що справа була вже начебто ліквідована, він трьом учасникам проголосив кару за військовим правом—велів бити киями нещадно.

По сім іще кілька днів трівав суд на обидві сторони: в скаргах на козаків і на московських людей. Двох сотників Жданович велів арештувати супроти обвинувачень поставлених їм, а третього, Жуковського—за те що допускав в своїй сотні своєвільства, до убийств включно,—засудив на смерть, і потім стято йому голову прилюдно на майдані.

В закінченні, 30 н. с. травня, скликано козацьку раду і на ній оголошено наказ: всім козакам українським, з полку Ніжинського і Чернігівського вийти з Могилева і Могилівського повіту, і з інших своїх давніших осель, згідно з волею гетьмана. Полковника Нечая Жданович признав невинним в піднесених против нього закидах: у всіх справах він себе обілів. Додатково поставлено раді запитання: чи правда, що Нечай католицької віри, як се йому закидають? На се всі зібрані однодушно відповіли, що се неправда: він віри православної християнської¹⁾.

Таким чином, московській стороні дано всяку можливу сатисфакцію—але фактично Могилівську козачину не зліквідовано. Гетьманський уряд мабуть сподівався, що цар задоволиться показаними йому знаками дльовльности, і Нечай, віддавши на кару кілька підрядних людей, як побачимо—далі повним ходом повів поширення Козаччини. Але сі надії були даремні, і царський уряд далі настоював на новій ліквідації білоруської козащини, викликаючи тим сильне роздраження Козацтва і особливо старшин.

В иншій сфері розходжень з московським урядом—в справі еміграції за московський кордон, напруженне теж розійшлося без конфлікту—але ролі були відмінні: гетьман хвилювався, московський уряд тихо саботував і проводив свою лінію, яка підтримала живу базу гетьманщини самим безпартонним способом.

Я мав нагоду торкатися сеї теми: розбіжності на сім пункті московської і української політики і того значіння яке відплив людности з Козацької України за московський кордон мав на розвій козацької політики, на вислїди боротьби. Паралельна робота, що ведеться на сім полі одним з моїх співробітників²⁾, звільняє мене від потреби детально обслідувати се питання в рамках сеї книги, і я обмежусь кількома загальними вказівками щодо сеї теми.

Ми бачили вище, що московський уряд, коли ще не зважився на боротьбу з Польщею, як форму розв'язання конфлікту Козаччини з шляхетською Річечкопосполитою пропонував виселення козацького війська на московську територію, тільки подальше від польської границі, щоб не було пограничних суперечок. Мав при тім на оці, річ очевидна, також і при тім розпорощенні сеї еміграції, щоб компактне військо не стало якоюсь небезпечною силою в самих внутрішніх відносинах Московського царства.

²⁾ В. Юркевич, Заселення Слобідської України в часах Хмельниччини: праця ся зачитана частинами в засіданнях Науково-досл. Катедри Історії України в Києві, має в році 1930 вийти в «Студіях до Історії України», видаваних тою ж катедрою.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 523—5, 530—1.

Такі приготування для прийому масової української колонізації, за досвідами еміграції 1638 року, московський уряд почав робити вже підчас кампанії 1649 року: козаків жонатих і сем'янистих велено відсилати невеликими партіями на службу в українні города «від кримської сторони», одиноких справляти на Дін, а «від литовської сторони» нікого не лишати, щоб не було «сорь», і самим переселенцям—небезпеки від Поляків ¹⁾. Тоді такої еміграції не піднялось, але московський уряд сподівався її після берестецького погрому, і на перші донесення про нього, на запитання пограничних воеводів, як їм поступати на випадок масової еміграції, він поновив попереднє розпорядження: розсилати емігрантів на життє невеличкими партіями, а коли б приходили «большими людьми», висилати їх на Волгу до Симбирська й інших городів, а в ближчих до польської границі не лишати—«для сорь» ²⁾. Так і поступали з тими переселенцями, які посунули за московський кордон в 1652 р., коли жовніри з'явилися на лежах в задніпрянських полках, і людність втратила віру в можливість відборонитися від польської шляхти під гетьманським рейментом, або не хотіла далі витримувати сеї тяжкої і малонадійної боротьби ³⁾. Так і самому гетьманові запропонували тоді, замість приймати його під царську руку разом з Україною—вийти з військом на московську територію і поселитися на Дону в сусідстві Донського війська ⁴⁾.

Але гетьман сам не хотів виходити з України, і кривим оком дивився на утечу людности, особливо козацької що повинна була витримувати боротьбу за визволення від Польщі ⁵⁾. В очах його і війська, се були зрадники і дезертири ⁶⁾. Скільки можна було—їх не випускали, переслідували і за кордоном, конфіскували їх майно, яке вони полишали в межах Козацької України, і самих їх били й грабували, коли вони з'являлися на старих місцях, щоб забрати свої «остаточные животы». «У нас тепер така ухвала всього війська Запорізького»—оповідав оден пасічник за московським кордоном—«коли хто з нашої братії—козаків підуть на царське імя, таких велено рубати» ⁷⁾. І дійсно, коли може не рубали, то били й грабували широко, а заразом гетьман надокучав і пограничним воеводам і самому цареві своїми пригадками, щоб вони його людей за границю не перепускали, в службу не приймали і т. д. Се листування з тих років досі відоме мало, але воно відчувається в принагідно висловлюваних згадках пізнішого часу, що українських емігрантів без гетьманового дозволу приймати не можна ⁸⁾.

¹⁾ Розпорядження уряду, отримане в Путівлі 9 липня с. с. 1649 року, переказує в такому вигляді путівльський воевода в своїй однісці—Малор. приказу стовб. 5816/5 л. 147, у Юркевича.

²⁾ Див. вище с. 314. ³⁾ Вище с. 414—5. ⁴⁾ Вище с. 416—7.

⁵⁾ Пор. наведену вище (с. 415) вістку з України в весні 1652 р., як то Хмельницький пише погрози цареві, за те що той приймає під свою протекцію «своєвольних хлопів з України і з-під Смоленська».

⁶⁾ В Білгород. стовбях зберігся напр. такий епізод з лютого 1651 р., коли оден емігрант з Зінькова Тишко Донець звернувся до пограничного воеводи з проханнем видати йому перепустку на Дін; слідом з'явилися зінківські козаки, вислані наздогін за ним від місцевого отамана, з листом до воеводи, щоб він затримав того Донця з товаришами, бо вони «гетьманові Б. Хм. зрадили»: втікли коли в їх краю війна і хан стоїть з усею Ордою—ст. 298, у Юркевича. ⁷⁾ Тамже.

⁸⁾ Пор. вище епізод з Сулимівцями, ст. 929.

Однак фактично сей принцип ще додержувався, особливо з того моменту як принципіально було рішено таки прийняти Україну під царську руку і відпав таким чином мотив «сорь» з Польщею за переселенців. Переселенців уже не розсилають примусово по дальших містах, не велять мандрувати на Донець тощо, а дозволяють селитися при границі, а се притягає все більші маси емігрантів: можна завчасу собі вибрати догідне місце для господарства в сусідстві границі і помаленьку, непомітно перенестися. Во виходити за московську границю на промисли й уходи полкова старшина і сам гетьманський уряд не тільки не забороняли, а навіть добивалися від московських воеводів як найбільшої свободи в сім напрямі для своїх полчан. Часові виходи на пасіки й уходи гетьманців за московський кордон сильно зросли в сих роках, і дуже улегшували еміграцію, даючи можливість легкого переходу на багаті, родючі і досить безпечні землі. Ця можливість видимо деморалізує військо, особливо східні, приграничні полки: при кожнім конфлікті, і просто в моментах утоми від безконечних походів і безнастанних мобілізацій незадоволені елементи не тільки самі виходили, а й розвивали неприємну і шкідливу для інтересів визвольної боротьби агітацію против старшини і гетьманського уряду. Ми бачили се в наведеном вище (953) листуванні з осені 1654 року: гетьман нарікав, що багато козаків тікає за московський кордон не висулуживши своєї служби, себто дезертує серед походу, при тім бунтують і роблять замішання в війську. Доходить до кривавих конфліктів, виникають цілі повстання і потім коли таке повстання не вдається, всі причетні тікають за царський кордон.

Так треба розуміти ці явища—в листах гетьмана ледво зачіплені не дуже виразними натяками.

Шкода для гетьманського режиму була подвійна: утікала жива людська сила, козацькі контингенти, і разом під самою границею осідали елементи ворожі старшині і гетьманові, зацікавлені в тім, щоб зірвати кордон. При кожній пробі повстання против гетьманського осередку, чи против старшини, ці приграничні емігранти могли дати дуже небезпечні контингенти. Ця ситуація яскраво виявила себе по смерті Богдана, ставши одним з головних моментів руйни української державности, і вона зовсім ясно давала себе відчувати вже в явищах сих. Гетьманський осередок хвилювався 1655—6 років, й настоював, щоб царські воеводи не приймали сих своєвільників: завертали назад, або на місці побивали, а майно забирали «на государя» (не аби яка проба матеріально зацікавити пограничну адміністрацію!). Просив царя дати в тім напрямі як найбільш рішучі директиви пограничним воеводам. Московський уряд принципіально признавав його погляд за правильний, і иноді, як то ми вже бачили, давав такі директиви своїй адміністрації: ніяких «вольних людей» з України не приймати, а відсилати назад «в Черкаські городи» (вище, с. 929). Але на практиці сей принцип не витримувався ніскільки. Східня границя Гетьманщини швидко обростала сею дезертирською, своєвільною колонізацією, Гетьманщина діставала новий фронт противу-гетьманський. Гетьман і його окруження нервувались бачучи, що їх відклики до московської адміністрації й самого царя зістаються безрезультатними. Вони поривались перейти слідом за тими бунтівниками, що тікали «на слободи»—вирізати й випалити їх оселі, силоміць повернути на Україну сей дезертирський елемент і відстрашити від нових експериментів в сім напрямі. Те що здійснилося потім в осені 1658 року і послужило стимулом для гадяцького уніонного акту, не раз ставилось уже перед тим як чергове завдання—і як от ми бачимо, такий плян був повторений і може навіть

здійснений до певної міри, тільки в невеликих розмірах, весною 1656 року, в зв'язку з повстанням піднятим емігрантами під проводом якогось Григорія Неблядина, що перейшов з повстанцями границю Гетьманщини, аби тут збирати охотника, і тим дав гетьманцям привід перейти й собі границю, щоб погромити бунтівників на московській території.

Але перше ніж перейти до цього високо симптоматичного епізоду, я мушу ще повернутися до осійного листування в справі еміграції. Я навів лист гетьмана до пугачівського воеводи, з проханням помощи йому знищити козацьке своєвільство, спеціально розігнати тих уходників, що збиралися на торських промислах: там очевидно збирався особливо небезпечний елемент, і туди подались учасники останніх бунтів, глухо згаданих гетьманом. Такі листи були, видима річ, розіслані до різних пограничних воеводів. Заховалась царська відповідь з дня 30 с.с. вересня на одніску білгородського воеводи В. В. Шереметева, що сповіщає про лист від гетьмана «з табору під Лозовою» такого ж, очевидно, змісту: щоб своєвільників не приймали і спеціально з Торських уходів вигнали на Україну. Заразом Шереметев подавав відомості про нових пересельців на слободи: на Цареборисове городище прийшло з 50 козацьких родин з Кобиляк і Кременчука і селяться коло старого городища; з Торських озер—де їх зібралось тисячі 2—3, або й більше, теж багато хочуть оселитися під тимже городищем і післали по жінок і дітей до Черкаських городів. Але Шереметев тих торських козаків не хоче приймати, тільки тих 50 нововізьких родин—заходиться коло наділення сих нововізьких землею і хлібною дачею, також тих що за царською згодою («указом») оселилися між річками Харковою і Лопиною (пізніший Харків, що саме того року згадується вперше). А до торських козаків він післав свого чоловіка—«сказати їм щоб ішли в полк до Б. Хмельницького». Цар у своїй відповіді похвалив сі розпорядження Шереметева і товаришів. «Ви се зробили добре, що таке їм переказали, не хочачи сорозити між валними людьми і Черкасами». «Генер одержавши сю грамоту, напишіть гетьманові В. Хм., що тим Черкасам які прийшли на Тор варити сіль, ви посилали листи і переказували, щоб вони вертались до тебе, гетьмана, до (своїх) городів, а на будуче їх приймати не велено. Щодо українських городів—ви писали до воеводів і приказних людей, щоб вони не приймали і не оселявали на віки ні Черкасів ні яких небудь інших людей, які б прийшли з полків від гетьмана В. Хмельницького, ні з Тору ні з інших городів перед сим нашим указом,—веліли то крішко заборонити. На Тор і до Чугуєва Черкасам написали, щоб вони з Тору і з Чугуєва ішли в черкаські городи до гетьмана В. Хм. Також написали від себе (приказним людям?), щоб вони післали свого жителя на Тор і наказали їм вертатися до гетьмана, а надалі їх там приймати заборонено. А котрі Черкаси селитимуться в Чугуєві і на Цареборисовім городищу, тим грошевого і хлібного жалування від царя не буде»¹⁾.

Розуміється, Шереметев такого листа гетьманові написав і він міг служити за відповідь на переслане через Ждановича прохання до царя, щоб він розписав до пограничних воеводів накази, аби не приймали емігрантів і назад гонили (вище с. 953). Але гострі очі гетьманської канцелярії мусіли ясно добачити, що се не більше як одписка про око: замість розігнати емігрантів і оружною рукою приставити їх на границю, посилати їм такі делікатні поради та попередження, що їм не буде царського

¹⁾ Сівського стовб. 158 л. 237—у Юркевича; стилізація листу не визначається прозорістю, я старавсь переказати його можливо ясно.

жалування в нових слободах. І дійсно, наступний 1655 рік фактично пройшов в дуже жвавій роботі над реєстрацією нових емігрантських осад Слобідщини, наділенням їх землею, призначенням воеводів до новозаснованих міст (Харкова, Сумів, Охтирки й ин.), з директивою—далі «осажувати Черкасів вел. государеві»¹⁾. Московський уряд рішучо вийшов з попереднього ухильчивого становища і постановив не оглядаючись на прохання гетьмана вести повним ходом колонізацію своєї території українським емігрантським матеріалом, що показувався таким цінним і догідним на практиці. Попередні побоювання воевничих і своєвольних нахилів сеї людности очевидно розвіялись, й інтерес «государства» взяв гору над усіма сентиментами супроти васала-гетьмана. А може—прилучились і макіявелівські мотиви—ослабити його і взагалі Гетьманщину сим відливом живої людської сили під безпосереднє завідування царської бюрократії, по тім як виявились розходження в політиці Гетьманщини з плянами московського уряду (вже підчас львівської кампанії 1655—6 року і ще більше—в осені і зимою 1656—7).

Як реагував гетьман і його окруження на таку еґоїстичну, некоректну супроти нових підданих політику царя? Протестували, просили, переконували, чи переконанішися в неможливості змінити її, замовчали, затаївши обиду і гнів у серці? Не розпоряджаю листуванням на сю тему з 1655 року, але весною 1656, з приводу якогось повстання, піднятого против гетьмана під проводом отого Григорія Неблядина емігрантами, що пішли були на Дін, гетьман рішився вчинити карну експедицію за московську границю, аби знищити ті дезертирські своєвольні слободи, що приманювали до себе все нових емігрантів, і zarazом служили зборищем всякого ворожого гетьманові і Гетьманщині елементу. Про се, як ми бачили, Виговський оповідав московському посланцеві 5 (15) квітня в Чигрині—що потім як збереться військо на Росаві, гетьман хоче відти йти на закордонні слободи що поосідали над Пслем (ст. 1213). Два місяці пізніше ми справді бачимо гетьмана з його штабом при самій московській границі: відти вислав він в посольстві до Москви Скоробогатого, 7 с. с. червня. З того видно, що свого пляну йти вибивати козаків з слобід на Пелі він таки не лишив. Слободи над Пслем, до котрих він вибирався—се територія пізнішого Сумського полку, Гадяч найближче до них полкове місто. Очевидно, росавська рада, чи збори старшини, що мала там зібратися, апробували плян розгрому слобід, і гетьман щось зробив в задуманому напрямі, але що саме, зістається досі невідоме: я не знайшов в сучаснім листуванню ніякої вказівки на се.

Можливо, що «великі бунти», згадані в гетьманським листі, висланім з Гадяча, могли стояти в звязку з сею карною експедицією. Гетьман велів Скоробогатому пояснити цареві, що від Донських козаків пішли були великі бунти: якийсь Грицько Неблядин зібрав п'яниць і своєвольників, проголосив себе полковником і хотів битися з гетьманом, вийшов на гетьманську територію і скликав тут охотників, запевняючи людей, що має на те царську грамоту—людей збирати і гетьмана воховати. З скуних пояснень зроблених гетьманом в його наказі Скоробогатому, можемо міркувати, що гаслом бунту була—охорона козацьких вільностей. Хмельницький їх не пильує, не хоронить, і сей Грицько нібито з царського наказу збирав козаків, щоб його скинути. Гетьман велів тих своєвольників розгромити, самого Грицька й інших провідників повстання уязвено—до царського указу, і гетьман через своїх послів виправдується перед

1) Про се у Юркевича, ор. с.

царем в сих репресіях над людьми, що мабуть називали себе військом Донським, гетьману запорозькому невідданим. Мовляв грізна небезпека повстання до того примусила його, гетьмана, до сього кроку, бо як би було тих своєвільників лишити на свободі і дати їм зібратися в більшім числі, виникла б на Україні велика усобица,—бунтівники так відгрожувався: «Тепер ви горою, а на літо ми вас воювати будемо». Гетьман нагадує московському урядові повстання Остриянінових козаків у Чугуєві, що скінчилося убиством гетьмана і поворотом бунтівників назад під Польщу: на його думку в повстання Грицька могло вийти що небудь подібне. Се змусило його до експедиції за московську границю. Грицька погромлено—але справу не доведено до кінця, судячи з того, що гетьман в обережних виразах піддає цареві під увагу потребу добити сих своєвільників на московській території ¹⁾).

Взагалі короткі й побіжні згадки гетьмана—що полишає своему посліві дати потрібні пояснення устно, линають багато неясного в сім цікавім епізоді. Рух розвинувсь очевидно за межами козацької України, на Слобідщині, під проводом людей, що втікали з України на Дін. Вони перейшли козацьку границю («вшедши тут», каже гетьман), але громлячи їх гетьманці очевидно перейшли московську границю—інакше ми не зрозуміємо тих перепросин, котрими гетьман обставляє свій виступ. Довести до кінця свою боротьбу з «своевільниками» гетьман не наважився—може тому, що вони відступили в глибину Слобідщини. Він рахується з можливістю, що сі недобитки повстання будуть обмовляти його перед царем, готовитимуть новий виступ і т. д.

Мав він і його прибічники на увазі сей рух, коли Витовський розповідав Портману, 15 квітня н. с., про плян карної експедиції на Слобідщину, і ця експедиція мала на меті підняти сей небезпечний рух? Чи навпаки, виступ Грицька врізався не-

¹⁾ В листі до царя: «И то тебѣ великому государю, вашему царскому величеству извещаемъ, что великие бунты всчалися было от донских, а полковником у них был Гришка Неблядинъ, которой многий бражник и своевольниковъ собрал было, хотя на нас разъ поднятъ, ис чего—сохрани боже—всѣ неприятели наши (б) тѣшилися. И мы велѣли тѣхъ своевольниковъ разгромить, а то для того, что указу от вашего царского величества не-имѣл ничего, и он был неповинен войска собирати. Которыхъ (бранців-своевільників?)мы задержали до указу вашего царского величества,—но сохрани боже, ежели б больша тѣхъ своевольниковъ собралось, то бы огонь, великій загорѣлся,—что они такъ говорили, что «ныне вы тѣшитесь, а мы на лѣто вас воевати будем».

В інструкції Скоробогатому:

«Бити челом о том его ц. в-ву, чтоб о том не прогневлялся, что в своевольников тѣхъ донских казаковъ, которые вшедши тут на охотника,—а нихто доброй не пошел, только своевольники, и много их собралось было, а старшина у них был Гришка Неблядин, который сказался, что бутго е. ц. в-ва в том повеленье было и что е. ц. в-во велѣл нас воевать. И мы не видя указа е. ц. в-ва, только своевольников без вѣдома в. ц. в-ва собранных, для чего велѣли есмь тѣхъ своевольников сносить. А если б гдѣ тѣ своевольники объявились и про нас недобро говорили, чтоб е. ц. в-во не вѣрил. Понеже мы будучи под е. ц. в-ва крѣпкою рукою прилѣжно остерегати вольности будем и остерегаем. Понеже они хотѣли такую своєюлю всчать, какая была в Чюгуеве. А указу на то е. ц. в-ва не было ни через посланца ни через письмо. Надобно бы такихъ своевольников и там казнить—и то под высокое разсужденне е. ц. в-ву подаем».—Сибир. прик. ст. 1636 л. 592 і 596, див. нижче.

сподіваним інцидентом в сю ситуацію і змусив гетьмана, замість наступу на закордонні слободи подумати про самоохорону? Поки що я не маю відповіді на це питання.

Але годиться зазначити, що поголоска про якусь внутрішню боротьбу серед Козаччини пішла тоді широко, тільки в дуже неясних формах, як звичайно. Уже 8 н. с. червня австрійський агент пише з польського табору: «Пускають такі чутки, що за Дніпром козаки збунтувались против Хмельницького і виставили іншого—наказного гетьмана але треба чекати потвердження певности цього»¹⁾. Потвердження приходили, хоч в досить відмінних формах.

Так Радзейовский в листі з 22 н. с. червня переказує Карлові-Густавові сю поголоску в такій редакції, що Хмельницький понав у ворожнечу з полковником Богунем (Вонга), тому що той тримається польської партії і хотів Хмельницького також привести до того,—відгомони старих чуток, що Богун не схотів присягати цареві²⁾. Акакія, французький агент, що перебував тоді у польським таборі під Варшавою, доносить в депеші 25 червня, що між козаками розділ, і вони шукають порозуміння з королем³⁾. Голінський записує під місяцем липнем вісти з Волини, з Дубна, що Задніпрянські козаки обрали собі гетьманом Вдовиченка (знову!) і він жодним чином не хоче Хмельницького пускати за Дніпро і тягне за згоду з Польщею⁴⁾.

Під сими чутками може лежати дещо про сей слобідський рух, зовсім реальний як бачимо—хоч все се промайнуло так швидко, що скептики справді могли зістатися при переконанню, що все се була тільки польська вигадка.

В кожному разі епізод незвичайно інтересний і глибоко симптоматичний. В такий критичний момент, коли йшла мова про об'єднання Української землі і широку експансію Козаччини, як її провідного державно-творчого елемента, великому гетьманові приходилося думати про забезпечення тилу, про криваву боротьбу против дезертирства, про повстання, що грозили його скинути з провідного становища.

Історикам публіцистам лишаємо для обміркування, хто тут був більш винен. Чи козацькі маси, що лишаючи на мліні своїх провідників-політиків і дишлематів, в такий критичній хвилі мандрували собі далі від походів, війн і рад, щоб господарити на дозвіллі: закладати хутори, стави, пасіки, ставити меди і варити горілки та на прохолоді з-далека смакувати думи про спохальну боротьбу за визволення? Чи сі козацькі верхи, що ширяючи розумом по політичних констеляціях забували про той народний ґрунт, що не витримував сеї високої політики під їх ногами? В кожному разі епізод сей віднині буде характерним проявом великої історичної української трагедії навіть в тих неясних обрисах, що тут я приготував.

1) Жерела XII с. 391.

2) Архив ЮЗР. III VI с. 122.

3) Les Cosaques divisés entr'eux recherchent à l'envie la protection polonaise. Теки Люкаса в Осол. 2973, л. 76.

4) Осол. 189 с. 829.

«МОСКОВСЬКА ЗРАДА» і НОВА ЛІГА

(літо 1656—весна 1657).

Непремирене становище козацтва супроти Польщі і тривога з приводу московсько-польського замирення; посольства Скоробогатого і Гапоненка (червень-липень). «Московська зрада». Польські присилки, Д. Балабан з королівським листом. Виленська комісія (серпень-жовтень) і наради старшини з приводу польсько-московського замирення в вересні-жовтні і листопаді-грудні. Посольства Кикина і Фомина, лист Хмельницького цареві з Фоминим; український уряд не признає замирення з Польщею. Білоруська справа і козацька експансія на півночі. Зносини з шведським королем, липнева місія Данила і жовтневий проект договору. Переговори з Ракоцієм, вересневий договір і воєнна конвенція. Пляни прилучення Західної України, експедиція Ждановича. Посольство Абрама Донушина. Посольство Велінга; непорозуміння що до Західної України. Заходи в Царгороді і Криму. Польські посольства. Австрійське посередництво, місія Парчевича, її звідомлення. Посольство Кикина, царські докори і побажання з приводу спілки з Ракоцієм. Посольство Капусти. Відправа Парчевича і Беньовського; позовошки про в. кн. Руське.

Після того як військо Запорізьке на весняній раді признало для себе неможливим порозуміння з Польською Короною і небажаними—всіма переговори з нею, з тим більшою підозрливістю і неприхильністю мусліо воно ставитися до мирних переговорів, що розвивалися між Польщею і Московією. За більш неофіційними балачками, що ще з кінцем 1655 року завязалися між ріжними урядовцями і достойниками Москви і Польщі (докладніше—в. кн. Литовського) в р. 1656 пішли вже вповні офіційні переговори—облекшені посередництвом Австрії. При всіх своїх обережностях і побоюваннях, щоб не заллутатися в нову війну, віденський двір не відмовився посередничити між Московією і Польщею, і в осени 1655 р. приїхали до Москви в сій справі царські послы Адегреті і Льорбах, і цар прийняв посередництво цісари. В квітні 1656 р. приїхав посол Яна-Казимира Галінський і одержав принципіальну згоду на замирення. Цар і його дорадники охоче прихилили ухо до польських метикувань про перспективи вибору московського царя королем польським і мирного обєднання обох монархів сею дорогою, і навіть авансом взяли на себе роль захистників польсько-литовських володінь від шведських претенсій. В травні 1656 р. зірвали дипломатичні відносини з шведським королем і вислали військо в його володіння при Финській затоці, накликавши таким чином на себе довгу, тяжку і клопотливу війну. На той же травень були призначені мирові переговори з Польщею при посередництві австрійських послів. Але через опізнєння мандатів термін пересунєно на 1 серпня, і місцем переговорів визначено Вильну¹⁾.

¹⁾ Перший з'їзд делегатів стався 22 н. с. серпня; закінчилися переговори 4 н. с. листопада. Докладне звідомлення московської делегації міститься в кн. 88 і 89 «Книг Польського Двора» московського посольського приказу;

В середніх днях н. с. червня 1656 р. гетьман дістав про се офіційальне повідомлення від царя. Царської грамоти не маємо—знаємо про неї тільки з гетьманського листу, висланого з цього приводу з тодішньої гетьманської квартири в Гадячу, з особним післанцем «Чигиринцем Іваном Скоробогатим», як він називається в московських актах. З ним поїхав підписок Виговського Остап Федькович (Федоров), Лубенець Степан Вербицький і з ними 10 чоловіка козаків.

Гетьман дякував цареві за превелику ласку, яку йому розповіли його післанці (про се посольство гетьманське нічого більше не знаємо). Цар прислав з ними грамоту, повідомляючи про посередництво римського цісаря в справі замирення а Польщею, і разом з сим гінця, що віз повідомлення від царя Яну-Казимирові про посольський з'їзд: очевидно, гетьманові доручалось переправити цього гінця до Яна-Казимира. Гетьман повідомляє царя, що він того гінця негайно вислав до короля, але в обережній формі нагадує що його, гетьмана, також не годилось би поминути в сій справі: «Просимо в. ц. в., щоб і нам було відомо, де і на яким місці буде відправлятися той з'їзд¹⁾. Бо з Лядських сторін приходять багато православних, через великі обиди, які вони приймають від неприятели в. ц. вел. і наших, і розповідають також, що Ляхи далі заходяться против нас, на віру і церкву православну, продовжуючи свої давніші нечестиві замисли. Розіслали багато єзуїтів і ксьондзів своїх по всіх краях римської віри, до королів і князів: шукають у них помочи против нас, а нас і віру православну і церкву обіцюють викоринити. Також інших заграничних неприятели підіймають против нас: одного послали до Ракоція семигородського князя, прохаючи грошей і війська на Шведів, а його, Ракоція, обіцюють взяти на королівство по смерті Яна-Казимира, або дати городи в застав. Инше (посольство) післали до турецького султана, обіцюючи щорічну данину, аби лише прислав з інших земель на нас поміч. Знову ж двох послів—одного до римського цісаря, другого до римського папи післали прохаючи помочи військом. А папа римський писав до Яна-Казимира і панів-рад, щоб яко мога з в. ц. вел. мирилися, а потім, вигнавши Шведа, всіми силами хочуть узятися до нас і православної віри. Тепер знову післали Ромашкевича, Вірменина, до хана кримського, щоб ішов з військом на Шведів, а потім хочуть обернути військо на Україну в цар. величества. Отже ти, вел. государю, єдиний поборник православної віри і церкви, видячи такі лукавства сих наших неприятели, нас у наругу иновірцям не давай, але в ласці своїй і вільностях неодмінно захочуй!».

Далі гетьман подає до відому царя про той бунт, що підняв був Грицько Неблядин—вище се було наведено (с. 1230), а з рештою відкликається до устних доручень даних Скоробогату і Федьковичу²⁾.

за ними досить докладно оповів сі переговори Соловьев, 11, с. 1699 дд. За польськими матеріялами описує їх Кубаля, *Wojna brandenburska*, розд. II—*Traktat Wilenski*; головно використовує ркн. Чорторийських 2113, що містить матеріал в копіях; оригінали кореспонденції в ркн. тойж бібліотеки ч. 386. Матеріяли австрійської делегації використав Валевский (*Walewski Historia wyzwoleńia Polski*), I, 1866, ст. 300. Спеціальна праця: Gawlik, *Projekt unii rosyjsko-polskiej*.

¹⁾ Виразніше прохання, щоб на з'їзд допущено козацьких представників—в п. 7 інструкції Скоробогату і тов.—див. далі.

²⁾ Акты посольства Скоробогату в Сибир. прик. ст. 1636, лист гетьмана л. 589—592, «дан в Гадяче июня 7 дня 1656 г.» (московський переклад).

Наказ даний їм, був поданий «в посольском шатре», і заховався в актах, в московським перекладі:

«Поклон від нас—В. Хм., гетьмана й. ц. в. Запорізького віддати й. ц. в., також від усього війська Запорізького; титул весь говорити до й. ц. в. за звичаєм.

Пункт 1-й про з'їзд лядський: бити чолом й. ц. в. щоб нам об'явив, де, на яким місці і як скоро буде відправлятися. Тому що Ляхи намовляють різні чужі землі, а найбільше кримського хана, і без нього не хочуть і з'їзду робити,—доки хан не дасть згоди. Про се посилаємо лист Криштопа Тишкевича, бувшого чернігівського воеводи, для переконання й. ц. в. ¹⁾).

2. Яка секретна рада була у панів-рад лядських при Яні-Казимірі, що вони між собою постановили і як папа римський писав до кор. Казимира: щоб мирилися на чім-будь, тому що все то може бути в ніщо, і як різних сторонніх панів на нас затагають—про все те посилаємо відомість, принесену достойним православним чоловіком і подану на письмі: як вони тепер задумують нас пізніше звоювати, тільки б у силу зібратися ²⁾).

3. Післали Ляхи і до Ракоція, князя семигородського, щоб їм помагав грошима і військом проти Шведів, а Ляхи мають його взяти на королівство, як тільки король помре, а поки до того прийде—тепер же відступають йому частину земель, про се свідчить відомість ³⁾).

4. Післали посла до турецького султана, аби велів Татарам іти в поміч Ляхам—обіцяють всякі дарунки, аби яким будь чином привести султана до того щоб їм на нас поміг ⁴⁾. Похваляються, що Шведів уже погромили, а упоравшись хоч трохи з Шведами, хочуть обернутися на царя і на нас—готові й миритися з Шведами.

5. Ромашкевича Вірменина, наділивши шляхецтвом, післали до кримського хана з великими дарунками, щоб їм поміг; так Татарам кажуть: коли нам не дасте помочи, то цар з козаками вас у Криму звоює, а коли дасте нам поміч тепер зараз, ми вам потім помагатимемо против усіх ваших ворогів.

¹⁾ Се лист Тишкевича з 25 травня, наведений вище, с. 1219, в нім Тишкевич сповіщав гетьмана, що цар дав згоду на посередництво в замиренню «царя християнського», і король визначив на з'їзд своїх представників: воеводу руського Лянцкоронського і маршалка в. кн. Литовського Паца, «тільки від хана й. мил. тепер ся справа залежить: король й. м. не хоче укріпляти миру з царем московським без згоди хана, і до нього післано в сій справі».

²⁾ Не зовсім ясно, що то був за «достойний чоловік». Між листами пересланими з Скоробогатим є «вѣстовое писъмо», з такою припискою: «Писал Володка Львовской». Тут оповідається, що Поляки ширять фальшиві чутки про свої перемоги над Шведами, аби ними переняти на свій бік козаків; сам канцлер кор. говорить, що Поляки хочуть тільки замиритися на час, аби потім відомстити своїм ворогам. Тимчасом вони підбивають на козаків Ракоція і Татар. Тамже л. 608—11, дуже лихий московський переклад.

³⁾ Додучена звісна нам уже реляція Данила, з сими остерогами Ракоція про замисли Поляків, папи і т. ин. —вище с. 1187.

⁴⁾ Як ілюстрацію гетьман долучив листа посла до султана, В. Беньовського, писаного з дороги, з Сілістрії, 10 травня, до канцлера кор.: він описує прихильність нового сілістрійського баші—на перевірку виявилось, що се шляхтич з Польщі, років 20 тому взятий в полон на Мерлі: Беньовський переказує його вісти: що Венеціане теж роблять заходи на віденським дворі, щоб цар поміг Полякам.

6. Бити чолом е. ц. в., аби не гнівався за тих своєвільників, Донських козаків, що вийшли сюди по охотника, а нікто добрий не пішов, тільки своєвільники. Богато їх збралось, а старшим був у них Грицько Неблядин: він казав, що від й. ц. в. був на те наказ, і й. ц. в. велів нас воювати. Ми не бачучи указу й. ц. в., тільки своєвільників, без указу й. ц. в. зібраних, велили тих своєвільників громити. А коли б ті своєвільники десь показалися і про нас недобре говорили, нехай й. ц. в. не вірить! Бо ми будучи під кришкою рукою в. ц. в. щільно охороняємо вільності і будемо охороняти, а ті хотіли таку своєвою підняти, яка в Чугуїві була. А указу й. ц. в. на те не було ні через післанців ні через письмо. Таких своєвільників треба б і там ¹⁾ карати—се ми подаємо на високий розсуд й. ц. в.

7. Ляхи як звикли жукавством ходити, так і тепер у тих своїх хитрощах не перестають. Ждемо указу й. ц. в.—чи йти нам на них з військом? А як той з'їзд буде, нехай й. ц. в. сповістить, щоб нам і своїх туди післати—до боку й. ц. величества.

8. Про хана кримського коли б спитали, чи має йти Ляхам у поміч, сказати, що ще не рушився і нікого не посилав; а як тільки пішле, або сам рушиться, негайно дамо знати.

9. Бити чолом й. ц. в., аби про все через тих же наших післанців нас повідомив і указ свій дав (593—7).

Окремим листом Виговський просив Лопухина мати ласкаву увагу для сього посольства і посприяти йому, щоб цар його ласкаво прийняв і «без заваги одшустити рачив» ²⁾.

Тим часом поки Скоробогатий їздив, від царя прибув стольник В. П. Кикин з інформацією про з'їзд з австрійськими і польськими послами,—котрої бажав собі гетьман. Самої грамоти досі не маємо—мабуть було там висловлено бажання, щоб гетьман прислав від себе матеріяли і конкретні пункти, котрі треба мати на увазі при переговорах. Гетьманська канцелярія проворно взялась до виготовлення матеріялу. Про се довідуємося з листа гетьмана до царя, з Чигрина 26 липня с. с. (5 серпня н. с.); маємо її в московськiм перекладі, в актах посольства сотника Романа Гапоненка з тов.; що повезли сього листа і всякий матеріял на з'їзд. Подаю з нього що інтересніше:

«Згідно з наказом в. ц. в., в грамоті присланій з стольником В. П. Кикиним, на з'їзд до Вильни, столичного міста в. ц. величества вел. князівства Литовського до великих і повномочних послів в. цар. вел. послаємо з війська в. цар. в. Запорозького посланників наших Романа ³⁾ Гапоненка з товаришами, на з'їзд з польськими послами. Тільки як у попередніх листах так і тепер тебе, вел. гос., покiрно просимо, аби згідно з своєю побожною вдачею боронив благочестиву віру, православні церкви і весь православний нарід Російський, що не мають нікого над тебе, одного під сонцем православного царя,—аби його в неприязельські руки не віддавав, а під своєю великою і кришкою рукою держав...

Все се віддаючи під милостивий розсуд в. ц. в., просимо наказати своїм великим послам, аби тим нашим післанцям на з'їзді любов свою показали, а як той з'їзд з Яном королем польським скінчиться,—нас ласкаво сповісти. Тільки Ляхи будуть всякі

¹⁾ На московській території. Оригінальний текст сього пункту вище с. 1230.

²⁾ Автограф в «Подлинных малор. грамотах» ч. 68/69; дата: «з Гадяча 8 липня».

³⁾ В перекладі помилкою: Германа.

неправди вишукувати, аби той з'їзд протягти: щоб замиритися на час (тільки), тому що не мають ніякої сили.

«А тих посланників наших не послаємо до столиці в. кн. Литовського, а просто до в. цар. вел., на те аби вони взяли указ від в. ц. в., як мають на з'їзді справуватися¹⁾».

Останні слова знов таки означали прохання, щоб Гапоненко з тов. дістали від царя мандати на з'їзд, як повноправні учасники; але царський уряд знову пустив се прохання поза уха—викликавши тим велике незадоволення гетьмана і старшини.

В наказі Гапоненку з тов. (що заховався в московським перекладі, трохи подертим, так що має подекуди прегалини) гетьман після звичайних поклонів, наказував віддати боярам адресовані до них листи і просити прочитати їх перед царем—«аби нас з ласки своєї не випустив». Далі наступають такі пункти²⁾.

Військо, піддавшися цареві, як оборонцеві православної віри, все на його покладає, і послі мають триматись того указу, якого від нього одержать³⁾.

«Просити й. ц. в., щоб то було доручено його послам на комісію, на випадок коли б приходило до згоди, а границя не була показана згідно з (володіннями) давніх князів руських. В таких разі щоб владитва, архимандритства, ігуменства, церкви, також усі села й маєтности, з давніх часів надані, а уніятами, панами, ксьондзами та іншими людьми забрані, аби були повернені зараз—не відкладаючи з сойму на сойм, як то давніше бувало. Хоч би навіть кількадесят літ вони їх держали, силоміць відібравши. Просити великих послів, щоб про се ґрунтовно порозумілися з нашими (підсланнями).

«Унію—тому, що вона—богові всемогутньому образу, аби негайно скрізь викоренено, не вимовляючись ніякими привидами від королів. Нехай віддадуть православним церкви і монастирі з маєностями: ксьондзи чи інші особи на підставі привилей чи інших прав нехай не відмовляються і не протягають.

«Православним щоб відно було мати всяке набоженство, з святими тайнами в процесії ходити, мертвих провожати з святощами згідно з старим звичаєм грецьким, скрізь де тільки православні проживають. А то тепер «невірні Жида» більше вільности мали ніж православні—служби свої відправляли, а православні не мають ніякої свободи.

«Щоб з священників світських, в містах і селах королівських, княжих і панських, не бралось податків ні підвод, а мали вони такі вільности як давніше, і щоб належали до суду єпископського, а не світського.

«Завели були давніше панове-ради, щоб православній шляхті не давано ніякого начальства, гідности ні уряду, а по містах осіб руських православних до магістрату, війтівств і бурмистрств не допускано, а то для того, щоб православна шляхта задля начальства і урядів свою віру кидала і приймаючи віру римську до урядів поривалася і тим способом православних людей меньшеало.—Надалі щоб всякому православному шляхтичеві давалися начальства, уряди земські й інші, а по містах православні міщане щоб допускалися до магістрату. А де шляхта щось випросила під православними, духовними чи світськими,—щоб то все було уневажнено.

¹⁾ Картки в стовбці помішані, упорядковані членами нашої експедиції: л. 637—8, 643, 649, 636, 648 теперішньої нумерації.

²⁾ І тут картки перебиті: 664, 667, 663, 669, 662, 659; порядок останніх статей я дещо змінив, бо він очевидно цілком przypadковий.

³⁾ Пункт має прегалини, тому я переказую його загальною

«Король і пани-рада мають присягти, що вони на військо Запорозьке війною не підуть і інших заграничних народів на нього підіймати не будуть, і ніяким чином війську шкоди не будуть чинити.

«А коли б Ян-Казимир не хотів помиритися так, як бажає й. ц. в., тоді просити й. ц. вел. дати нам негайно знати, а ми з військом готові.

«Тепер Ян Казимир прислав Діонісія Балабана, православного луцького владика, запрошуючи до переговорів¹⁾, але ми з ними ніяких з'їздів робити не хочемо, бо покладаючися на бога і ласку й. ц. в. сподіваємося, що ніякої шкоди не потерпимо».

Далі йдуть принагідні вісті. Донські козаки ходили на Азов, але там їх погромлено, і після того Татари прийшли на р. Тор і немало наробили шкоди. Татари пішли в поміч Ляхам і тепер мають бути під Люблином. Згадано дещо про боротьбу за Варшаву, і нерешано копію умов II капітуляції.

З пересланих листів заховалися лише деякі: лист Яна-Казимира присланий з Діонісієм Балабаном, й деякі інші, менш важні. З рекомендаційних листів післаних до бояр маємо лист гетьмана до Морозова, змісту не інтересного.

Подібні остороги против переговорів з Поляками як отсе до царя, гетьман посилав на всі приступні йому адреси. Заховалось напр. таке його писання до поваго Київського воєводи Андрія Бутурліна. Повідомляючи про свій приїзд, літом того року він просив гетьмана надсилати йому всякі вісті. 13 (23) липня гетьман вислав йому такого листа з побажанням всякого добра на новім уряді і з такими вістями:

«Сими днями (онамедвишнього дня) приведено до нас язика зловленого під Камінцем Подільським, він нам сказав, що повз Камінець пройшло 40 тис. Орди в поміч Ляхам. З того міркуємо, що коли тепер Ляхам пощастить і вони Шведа вигонять, то всі сили свої разом з Ордою обернуть на нас. Також прислав до нас Ракоцій, король венгерський, боярина свого Себенц-Ференца і сповіщає, що Ляхи прислали до нього, прохаючи війська і грошей—обіцяли взяти собі за короля його самого або його сина, а він нас через посла свого просить, аби ми з ним у приязни жили. Ми вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів²⁾, волімо мати собі приятелів ніж неприятелів, щоб уже християнство могло в цілости пробувати. Тому посла того з приязнею відправили, просячи венгерського короля (тільки про те), щоб він ніякої помочи Ляхам не давав і в нічім їм не вірив. Маємо також відомість, що 10 дня місяця августва має бути з'їзд у Вильні, і не знати що на тім з'їзді буде. Відомо, які то Ляхи—які вони лукаві: доки Шведа вигонять, будуть той з'їзд проволікати, а потім—як щасте послужить, вони подавньому будуть свій замисел сповняти; добре б було, щоб й. ц. в. в нічім (їм) не вірив. Чули ми, військові люде й. ц. в. й з Шведами вже зачали війну (задор учинили)—бо-зна, як то воно далі піде»³⁾.

Московський уряд старався пускати сі остороги повз вуха. Відправляючи Скоробогатого цар в загальних виразах запевняв гетьмана, що буде і далі заступати православному віру і православних християн. Похваляв його за прислані вісті й листи і на-

¹⁾ Слово вирвано, але зміст мусить бути такий.

²⁾ Тут переклад якийсь неясний: «И мы видя дѣло непристойное к тому напрасно всѣ земли на себя гневить».

³⁾ Сибир. ст. 1564 л. 5—8; під кінець листу мова про сінокос і риболовлі в Києві: воєвода, видно, скаржився, що наказний полковник не давав київській залозі місця на сінокос і риболовство, гетьман обіцяє дати прихильне розпорядження. Дата: «в Чигрині 13 липня 1656».

казував передати з Кикиним автентичні реліції Данила, що видимо заінтересували московських політиків: очевидно, вони сподівалися дещо з того використати в переговорах з Поляками. Про час і місце сих переговорів цар, мовляв, іще перед приїздом Скоробогатого написав з Кикиним і не вважає потрібним повторяти ¹⁾. Прислані з Гапоненком побажання цар почасти сам безпосереднє передав до уваги своїх представників на виленським з'їзді, почасти,—те що вважав менше важним лишив гетьманським послам реферувати і боронити самим—скільки їм удасться ²⁾. В сій справі писав 13 (23) вересня своїм виленським представникам: «Писав до нас гетьман запорізький Б. Хмельницький і прислав своїх післанців: Романа Агафонову з товаришами, а з ними статті для мирного договору. Ми вислухавши ті статті веліли виписати з них, на чім маєте твердо стояти при мирнім договорі—вони посилаються вам з сею грамотою; а з иншим, що належить до мирного договору, веліли післати до вас самих запорізьких післанців. З статтями післаними з сею нашою грамотою поступайте згідно з (сим) нашим указом; а що до статтів написаних у запорізьких післанців в їх наказі понад се—ви договорюйтеся з польськими комісарами, наскільки можна буде прийти з ними до порозуміння» ³⁾.

«Статті» доручені представникам як необхідні, се пять наведених вище пунктів про церковні справи. Инше, написане в наказі, як бачимо, царський уряд доручав своїм представникам підтримувати постільки, поскільки се не могло б перешкодити договору. Правда, що в наказі послам тільки церковні справи і були конкретизовані докладніш, про політичні гарантії говорилось загально—що Річсполита має обіцяти повне невмішування в українські справи («ніякої шкоди війську не чинити») — див. вище, і царський уряд, очевидно, не хотів себе звязувати тим, як се козацькі послы будуть розвивати перед польськими комісарами.

Таким чином принципіальний протест українського уряду против замирення з Польщею був з'їгнорований царем—він уважав можливим вийти тільки в конкретні церковні справи, вказані йому гетьманом. З свого боку український уряд, як бачимо—в делікатних виразах висловивши своє переконання про неможливість устанавлення згідного пожиття з Річсполитою, наче б то вийшов у скромну ролю консультанта—не виразно настоюючи на участі своїх представників у сих переговорах. За старою традицією відконав старі постулати, що ставилися на всяких переговорах з польськими парламентаріями—оборони православної церкви, православної шляхти, міщан і т. д., і подав їх для памяти царському урядові. Формально взявши, все наче б то було зовсім гладко і обосторонньо льояльно. Але в дійсности козацька старшина була глибоко обурена тим, що Москва не вважаючи на всі остороги з її боку пішла таки на замирення з Польщею—тим часом як Україна різко зазначила свою непримирену ситуацію супроти неї. Заховуючи далі етикетальні форми супроти свого московського протектора: стараючись не давати з своєї сторони ніяких приводів до розриву, вона в дійсности до глибини душі була обурена, що сей протектор не вважаючи на її протести береться без її участі розпоряджатися долею України, і торгує з польськими панами козацькими головами, що здались на його ласку. З тих звідомлень, які проскочили

¹⁾ Акти посольства Скоробогатого, Сибир. Прик. 1636 л. 627, 639—641.

²⁾ «Книги польського двора» № 87 л. 179—186.

³⁾ «А которые статьи у запорожских посланцов написаны в наказе оприч того, и о тѣх статьях с польскими комисары по тому ж договор чинили, на чом с ними утвердитца мочно»—л. 181—2.

в московських джерелах про ради старшини, скликані в вересні і грудні для обміркування сих подій, і з деяких пізніших відзивів козацьких (правда теж досить рідких) бачимо ясно, що в козацьких кругах сей оборот московської політики вважався формальною зрадою, віроломством з боку царя чи його уряду, бо приймаючи Україну під свою протекцію він обов'язався, устами своїх повноважних представників, боронити Україну і нікому не видати, а тепер фактично видавав її польським панам-магнатам, гонячися за їх голосами на виборах на польське королівство. Найбільш виразно було се висловлене в пізнішій (1658 р.) маніфесті українського уряду, котрим він оповіщав європейські держави про свій розрив з Москвою:

«Не в інших мотивів прийняли ми протекцію в. князя московського, як тільки для того, щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого свободу нашу, здобуту зброєю з помічю боюю і стільки разів назад повернену жертвою крові. Засипане обіцянками і пречченнями в. князя московського наше військо перше виступило на підбивання йому Литви—під проводом нашого полковника ніжинського Золотаренка. Ми сподівалися, що з огляду на щирість віри і наше добровільне підданне, в. князь московський буде справедливим, прихильним і ласкавим до нас, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замищатиме, а навпаки—примножатиме їх більше і більше, згідно з обіцянками своїми. Але здурили нас ті надії! Міністри і вельможі московські намвили того пречестного, всепобожного і найласкавішого володаря, що зараз першого ж року як завелися переговори між Поляками і Москвою, разом з тим рішено придавити і поневолити нас, з огляду на надії на польське королівство. Москалі пообіцяли Полякам, що з наказу вел. князя нарушимо нашу присягу Шведам і будемо їх воювати, а замисел їх був той, щоб заявши нас війною з Шведом, лекше нас придавити і поневолити. В. Хмельницький з канцлером нашим ніяк не хотіли на се пристати і всякими доводами переконували вел. князя через Вас. Петр. Кикина, аби війни з Шведами в Ливонії не починав. Ми мали в руках копію згаданого наказу, цілком певну,—але думали, що се був тільки лукавий замисел міністрів, інтрига вельмож, що хотіли підлеститися своєму государеві, а сам ласкавий государ і святійший патріарх не дадуть згоди на таке злодійство¹⁾),—тому далі хотіли нашою вірністю перемогти московські замисли. Але війна розпочата в Ливонії з світл. королем Швеції, нашим союзником і приятелем, без усякої причини—тому тільки, що світл. король шведський війшов в союз з нами,—була першим явним документом сього злочину. Шведський король, відтягнений сею диверсією, не міг прийти в поміч нашим плянам. Послові нашому до нього, Грекові Данилові Олівебертові (з Оливної Гори) двічі відмовлено переїзду через Московію, і се змусило нашого гетьмана вислати його до Люблина з військом, котрим провадив тоді Данило Виговський, зять гетьмана, а надалі щільно слідити за московськими інтригами. Підозріння збільшилася також будова нової фортеці в нашій київській столиці і залога з кількох тисяч московського війська, поставлена там: навіть Поляки, при всім нашим тодішнім поневоленню, не вимагали того від нас, а Москва пускалась на таке, в своїм бажанню мати нас своїми союзниками поневолі. А найбільше проречисті свідчення їх замислів мали ми на Білій Русі—як вони там майже 200 родин шляхетських, що добровільно перейшли на московську сторону, силою і лукавством переселили на Московщину. Міщан моголівських та інших мешканців Білої Русі, а городів і сіл, понад 12 тисяч вивели

¹⁾ huic sceleri, Архив Ю. З. Р. III. VI с. 363. Розбивка в тексті моя.

на заслання в Московські пустині, а на їх місце привели кольоні московські. Поминаю переговори їх про те щоб Старий Вихів й інші наддніпрянські міста були передані в їх руки—аби весь Дніпро був обсаджений їх залогами», і т. д.

Сеї пізнаний о два роки маніфест безсумніву вірно віддає вражінне і настрої старшини в сіх часах. Стримуючись від яких небудь різких виступів перед царем, щоб не давати приводу до конфлікту і розриву, старшина самим різким способом засуджувала сю поведінку і вважала себе звільненою, через сю зраду, з усіх обов'язків супроти царя. Вважала, що має тепер цілком вільну руку в міжнародній політиці,—але ще не втратила надію заховати в цілости свій воєнний союз з Москвою, що був для неї головво цінним. Різка відмежовуючися від відновлення, в тій чи иншій формі давніх зв'язків з Річечоуполитою, против нової польсько-московсько-татарської ліги, що фактично зарисовувалася в сеї мент перед її очима, вона паралельно з польсько-австрійсько-московськими переговорами в Вільні оформлювала свою власну нову лігу, що мала складатися з України, Семигороду, Дунайських князівств і Швеції.

Польська сторона не переставала і в сім часі атакувати Хмельницького пропозиціями замирення і відновлення старих відносин. В той час як Тишкевич висловляв свої жалі Хмельницькому з того приводу, що доручена йому комісія з військом Запорізьким зійшла на ніщо, летіли листи до гетьмана і його писаря від иншого сенатора—одного з найповажніших і близьких дворові—воеводи Яна Лещинського. З доручення двору чи в порозумінню з ним ¹⁾ він наово, ігноруючи всі розчарування, дізнані попередніми парламентаріями вдарив в оптимістичні тони і як людина «з найдалших кінців Польщі», не замішана в ніякі сварки і рахунки з козацтвом, пробував нового порозуміння, виходячи з ясно заявлених мовляв добрих побажань гетьмана. Старався послати недовіре до шведського короля і розвести з ним гетьмана; нагадував старі приязні мовляв настрої, апелював до пам'яті старого посередника Кисля, і т. д. Заявляв готовість приїхати на переговори не вважаючи на слабе здорове, що його затримало у Львові. Висловлював надію, що ся нова комісія, до котрої його визначено; дасть уже щось певне і невідмінне, і т. д. ²⁾

Чи була не се яка відповідь з козацької сторони, з його листування не видно ³⁾. Але не сталося, видно, нічого й такого, що знеохотило б його до дальшої кореспонденції, як далі побачимо.

Потім король скористав з тої нагоди, що післанець Хмельницького приводив до його табору під Варшавою царського гінця, висланого з повідомленням про прийняте австрійське посередництво і визначені переговори. Відізався до гетьмана і війська Запорізького пригадкою про свою готовість вступити з ними в переговори для

¹⁾ Висилаючи свої листи до гетьмана і Виговського 14 травня, Лещинський повідомляв другого дня королеву: «розпочинаю кореспонденцію з Хмельницьким», ркп. 384 с. 373, як нижче. Див. про сеї епізод у Кубалі *Wojna Szwewska* с. 481—2.

²⁾ Чортор. 384 с. 433. і 477.

³⁾ В своїм листі з січня 1657 р. (див. нижче) він згадує тільки про охоту «до генерального покою», заявлену гетьманом «через своїх послів у Варшаві» що мабуть означає не більше, як ту присилку від гетьмана, до котрої зараз переходжу.

складання договору, а посередником для цього дуже влучно взяв православного владу лугцького Балабана, що перед тим уже, весною, їздив до Хмельницького—пачеб то з жалями на кривди православним, і очевидно—встиг завязати добрі відносини в війську. Король писав гетьманові: «Урожоний, нам приємно милій! ¹⁾ Гонець царя московського, післаній з вашим післанцем, застав нас під Варшавою, і ми його прийнявши з належною і звичайною пристойністю так і відправили. Показує то бог на здивування світу, як всі держави заходяться ратувати Річпосполиту (очевидно натяк на цісарське посередництво, далі евакуацію Шведами Варшави). Але хоч би біг звеселив нас іще більшими побідами над тим неприятелем, се не одмінить нашої охоти до ґрунтовної згоди з військом Запорізьким: аби-сь тільки захотів вповні до того приложитися—ми ж тобі бажаємо доброго здоров'я. Дано в таборі під Варшавою в місяці червні» (день пропущено) ²⁾.

Гетьман відіслав цього листа цареві—ілюстрував ним двоєдушність Яна-Казимира, що шукаючи мовляв широго порозуміння з царем, одночасно пропонував сепаратне порозуміння гетьманові й переманював його під свою владу,—і zarazом непримирене становище війська Запорізького, що не хоче ніякого порозуміння з Польщею, ніяких переговорів з Яном-Казимиром.

Висліді посольства Діонісія Балабана були дійсно дуже не втішні, бо в результаті Ян-Казимир наказує своїм комісарам у Вильні, листом з 18 серпня, нещадно демаскувати віроломну і зрадливу політику Хмельницького перед царськими уповаженими:

«Не без великого здивування то мусять бути у нас, бо ніколи ми того не сподівались—що хоч ми пропонували йому (Хмельницькому) нашу ласку і згоду, він не кидає завязятих практик проти нас, і веде зносини з князем семигородським Ракоцим і заприсягається з ним—як то нас остерігають з певного джерела. Така була й давніша його поведінка—як ми з ханом кримським договорювалися, а він відступив від заприсяженого союзу з Татарами, а пошукав протекції цар. величества. Так от і тепер—передбачаючи близький договір наш з царем й. м., хилиться до нового протектора, саладаючи новий союз, мабуть не тільки против нашої держави, але й против царя й. м. Маємо також нехибну відомість від тих, що то на свої очі бачили—що козацькі послы тепер в таборі шведського короля. Ніколи не можемо припустити, щоб се діялося за відомістю й цар. вел., і коли козаки продовжують свої відносини з ним, ми вважаємо потрібним повідомити про се вас і то вам пильно доручити: поскаржитись і ґрунтовно остерігти (царя) від такої поведінки—оскільки се звязане з безпечністю і тривкістю вічної згоди. Ми широ хочемо згоди з й цар. вел., і хоч шведський король дуже нас намовляє, і пан де-Люмбр, посол французького короля був у нас—і знову завтра його сподіваємось—з ріжними аргументами, щоб ми вийшли в згоду з Шведами і сполучені сили наші обернули на державу й цар. вел.,—ми більше цінимо трівку приязнь з й. цар. вел. і вище ставимо її від шведської. Ми певні,

¹⁾ «Урожденный приятно наш любимый»—переклад польського: «urodzony nam urzędnie miły», звичайна інституція листів короля до своїх значніших підданих. Переклад дуже лихий із ріжними прогалинами, я переповідаю його загально.

²⁾ Сибир. приказ 1636 л. 661 і 658, під перекладом приписки: «А по сказке гетманских посланцев—что тот лист привез от короля к гетману лугцкой владыка Діонисей Балабан».

що ми в ній не помилилися, особливо як цар накаже пильвувати всяких неприязних заходів Хмельницького і їх силою і повагою своєю відверне і стримає. Кримський хан теж його пильнує, а нам обіцяв, що як би Хмельницький пішов за лінію ¹⁾, він зараз вийде на Україну і не допустить ніяких операцій против нас і Річчосполитої ²⁾. А хто зна, чи шведський король, порозумівшись через Ракоція з Хмельницьким, не задумує й диверсії—походу на державу й. ц. в. Тому накауємо вам пильно: ті замисли шведського короля и згадані інтриги Ракоція з Хмельницьким подати до відома й. ц. в., маючи на увазі у всім ґрунтовне заспокоєння між нами і Річчосполитою (з одної сторони) і й цар. вел. (з другої ³⁾).

Се була тактика Поляків протягом цілого року, відколи тільки почалися перші балачки про можливість замирення з Москвою. При кожній нагоді вони гуділи в московські вуха, що козаки цареві не вірні, що вони ведуть свою власну політичну лінію і при першій нагоді відступлять від царя. Показували московським представникам, з відповідними коментаріями, козацьке листування, розповідали правду і неправду, про вносили в Шведами, з Турками, з ханом—против Москви і т. д. З другої сторони так само не переставали повторяти козакам, що Москва їх здурить, не додержить своїх обіцянок, не полишить ніяких прав, перетворить на своїх безгласних невідьників, холонів таких як й власні прирощені піддані. Почасти ми вже се бачили, не одно можна б додати на доповнення.

Лихареву, висланому ще в осени 1655 р. на переговори з Радивилом і Гонсевским оден з приставлених до нього шляхтичів розповів, що кілька Німців утікло з царського війська до литовського, і додав до того, що й сам Хмельницький хоче вернутися до короля, а инший шляхтич завважив: «Хоч би малий упадок прийшов на царських людей, зараз козаки на вас же повстануть».

Лихарев відтяв їм: «З Хмельницьким ніколи вам не погодитися, се ви неправду кажете» ⁴⁾.

В розриві Москви з Шведами, що стався весною 1656 р., чималу ролю відіграли листи шведського короля до гетьмана запорозького і наказного, почасті передовлені Поляками і передані московським боярам на доказ того, що шведський король переманює козаків з шід московського царя в підданство до себе, почасті переслані самими адресатами. Московські представники подали їх як доказ недоброжичливої поведінки Шведів; шведські представники доводили, що переклади листів зроблені не вірно. В дійсности, мовляв, шведський король договорювався з козаками для спільної акції проти Яна-Казимира, і то ініціатива сих переговорів вийшла від козацької сторони: козаки просять підтримати їх против польського короля, а шведський король зовсім не робить ніяких заходів, щоб перетягнути їх під свою зверхність, і навіть до пропозицій воєнної помочи ставиться дуже здержливо. Тим не менше Москва взяла се за оден з приводів до війни з Шведами—не вважаючи на те, що старшина дуже не хотіла сеї війни, всяко старалась її відвести, і було зовсім ясно, що ся війна дуже поглибить розбіжність московської й української політики.

¹⁾ Розуміти демаркаційну лінію, що ділила козацьку Україну від тої, що лишалася під королем.

²⁾ nie dopusci szeryc się iakiey przeciwko nam i Rzptey zawziętosci.

³⁾ Ориґінал в ркп. Чортгор. 386 с. 35 (се листування з виленськими комісарами в ориґіналах); копія—Текл Нарушевича 149 с. 289.

⁴⁾ Книги польського двору N 85 л. 20.

Підчас виленських переговорів польські депутати іменем короля остерігали Москву, що Хмельницький веде переговори з Карлом-Густавом і Ракоцієм, тому що боїться кари за свої діла, коли у царя з королем польським піде до замирення, тому хоче відстати від царя. Козаки беруть участь в акції Ракоція і Карла проти вибору царя на польське королівство—бо вони бояться шіксти від Поляків. Шведський король заходиться об'єднати їх в противумосковській лізі як людей «шатких». Воляре на се відповіли, що цілком певні вірності козаків¹⁾. Їм в том оповідали ріжні річи австрійські делегати.

Показано боярам листа від цісарського резидента при польським королі—очевидно інспірованого з польської сторони,—в нім подано такі остереження: «Замітна річ що Хмельницький, побачивши, що Поляки приходять до сили, а Шведів скрізь побивають, теж піше до кор. й. м.—обіцяє йому служити против усіх його неприяте-лів. Що то за чоловік: то Москві, то Шведам, то Полякам хоче служити, і так своїм лукавством (воровством) уміє повернутися як «вітрианиця» на кожний вітер. Та й се не дивно—бо з молодости своєї навчився таких штук у єзуїтів»²⁾. Два тижні пізніше ті ж цісарські послы розповіли, що Хмельницький помер, а на його місце вибрано писаря—прихильника римської віри, і не відомо який тепер оборот візьмуть справи³⁾.

Підчас переговорів царського післанця, Артамона Матвеева з Іонсевским в осени 1656 р. Іонсевский звертав увагу на зносини Хмельницького з Карлом-Густавом і з Ракоцієм: Хмельницький присяг перед послами Ракоція, що в усім буде чинити його волю, і агент Хмельницького чернець (Данило) беззастанно їдить до Карла-Густава; думка у них одна—посадити на польським престолі Карла-Густава (тим часом як Матвеев намовляв Іонсевського і пробував закуштити його грошима, щоб він підтримував кандидатуру на польське королівство коли не самого царя то його царевича)⁴⁾.

З другої сторони—цікаві такі інструкції від польського уряду польським комісарам на виленським з'їзді: «Король й. м. велів мені цильно доручити вам доходити ириязни козацької—тому що козаки там присутні». Се піше 5 жовтня Іонсевский Пачові⁵⁾. А в «категоричній резолюції» короля і сенаторів з того ж дня читаємо: «Козаків всякими способами задоволити, хоч би навіть їм виділяти щось удільне за Дніпром—про се цильною поштою пошлеться інструкція—написана для переговорів з козаками»⁶⁾. На жаль сеї спеціальної інструкції (як що вона дійсно була післана) ми не маємо; в ранішому листі короля, 3 жовтня маємо загальну директиву—за посередництвом царя «заспокоїти козаків» чи за зборівськими, хоч за білоцерківськими пактами, а гарантії їм самим лишити сформуловати, як вони будуть за краще вважати⁷⁾.

Але і з наведених директив можемо зрозуміти, які забіги робилися коло козацьких послів у Вильні. Як їх з одної сторони старалися привернути до Польщі всякими

¹⁾ Звідомленне Одоевского—Книги польського двору № 38 л. 332 дд.

²⁾ Звідомленне Одоевского з виленських переговорів під днем 30 с. с. серпня—Книги польського двору N 88 л. 561.

³⁾ Звідомленне Одоевского л. 280.

⁴⁾ У Соловйова с. 1705.

⁵⁾ Теки Нарушевича 148 с. 453.

⁶⁾ Надруковані у Кубалі Wojna brandenburska с. 397—8—шифрований текст і його розв'язка.

⁷⁾ Тамже с. 396.

обіцянками (заразом і грошовими аргументами очевидно). А з другого боку—можливо підозріливо і ворожо настроювали до московської сторони: до її торгування козаками як московським інвентарем, без волі і відома козацького війська, до московських плянів поневолення України і перетворення в прості московські провінції, і т. д.

Коли б козацькі послы були допущені до нарад виленської комісії, се мабуть розсіяло б багато з сих підозрив, і усунуло б той ґрунт, на яким вони розвивалися—через сю неофіціальну, образливу для козаків роллю: недопущених до переговорів консультантів. Формально, Москва займала в козацьким питанню позицію ясну й тверду, і козацькі послы—коли б могли бути її свідками і контрольниками, могли б бути вдоволені. Московський уряд стояв на тім, що козацьке військо з своєю територією піддалося під протекцію царя, се факт над котрим царське правительство не допускає ніяких дискусій. Проектована границя—до Буга—не мала нічого дати Польщі з козацьких займанщин. В «великим наказі» своїм послам цар передбачав можливість, що Поляки виступлять з докорами Москві за те, що вона вмшалася в польсько-українські відносини, недодержавши трактату—«Як підчас безкоролівя піддані королівські і запорізькі козаки збунтувались і покликали в поміч спільного неприятеля християн кримського хана, почали з Поляками воювати і державу їх руйнувати, а від царя були присилки з покликами щоб вони перейшли на царський бік відмовляючи їх від королівського підданства, і Запорізькі козаки (після того) почали ще гірше бунтуватись і державу Польську нищити, а цар прийняв їх під свою руку з багатьма городами, і се дуже знищило Польську державу».—В таких разі царські послы мали розповісти всю історію московсько-українських зносин, почавши від початків козацького повстання 1648 р.—мовляв московський уряд старався розвести козаків з Ордою і привести до замирення з королем,—але польський уряд унеможлиблював сю льоальну політику своїми насильствами над православною вірою, невиконаннем даних в сій справі обіцянок (у Зборівським трактаті) і т. д. Король порушив свою присягу, козаки стали вільними від яких небудь обовязків супроти нього, і цар кінцею кінцем прийнявши їх під свою руку, нічим свого договора з Польщею не порушив і т. д.¹⁾ Тут все було закрито—нема про що говорити. В тайній інструкції послам наказувалось домагатися непорушности православної віри згідно з козацькими вимогами, жадати границі по Буг ріку, коли можна—добиватися також, щоб король обязався Запорізькому війську і його старшини за все що сталося ніяк не мстити і «ніяких воєнних діл з ним не вчинати»²⁾. Одначе—ніяк не доводити до розриву переговорів, і в крайнім разі непогоджені питання переносити на рішення найближчого сойму³⁾,—От се й був би той пункт, котрий би козацькі послы, обізнані з польськими практиками, мабуть оспорили б самим серйозним способом московську тактику: замирення і переговори тільки були польською штукою, щоб припинити воєнні операції до кращих обставин, не давши ніяких серйозних уступок і гарантій.

На вступних засіданнях до такої принципіальної дискусії не прийшло. Московська сторона виступала з обвинуваченнями Польщі за її правонарушення, що викликали війну, і жадали всього в. кн. Литовського і покриття воєнних витрат; польська сто-

¹⁾ Справи польського двору кн. 87 л. 45—59.

²⁾ Тамже с. 131 і 141. ³⁾ Тамже с. 131—2.

рона протиставила жадання звороту всього завойованого і покриття шкод і витрат польських. Царські посередники радили московським делегатам не бути завядто вибагливими, щоб Поляки не мусіли з біді миритися з Шведами. Московська сторона як розв'язку висунула проєкт вибору царя королем польським — наступником Яна-Казимира, і польська делегація досить сприятливо поставилася до нього, вірно вгадавши, що се зробить московську сторону податливішою в інших вимогах. Натомість австрійська була дуже неприємно вражена — бо польське наслідство було пропонуване цісареві і ним остаточно не відхилене; вона готова була розірвати переговори, але Поляки і Москалі того не хотіли, рішили вести переговори далі, хочби й без посередників, і от тут, по сих вступних переговорах виринуло — в перших днях нов. ст. вересня українське питання. 4 жовтня московські делегати подали польським таку писану пропозицію: В царську сторону Біла Русь від Динабурга на Березину до Борисова, відти на Свислоч на Припеть. Інші землі в. кн. Литовського зістануться за царем на 20 літ, в покритте понесених царем видатків. Мала Русь, Волинь і Поділля цареві на віки. «Корол. величество не має на вічні часи вступатися в ту Малу Русь, Поділля і Волинь, в замки і уїзди, де тепер цар. вел. війська Запорізького люде — та Біла Русь (мб. Мала), Волинь і Поділля до Московської держави цар. вел-ву по ріку Буг на віки. До Корони Польської за рікою Бугом ¹⁾ тої Малої Русі, Волини й Поділля замків і уїздів ні жилих ні пустих не займати ні засідати, ні воєнних людей з свого панства, ні наємних, ні з чужих земель, ні явно, ні потай за ріку Буг не посылати. Гетьманові Б. Хмельницькому, писареві, полковникам теперішнім і наступним, які будуть за постановленням цар. вел., ні всякого стану людям війська Запорізького не мстити ані жадних воєнних справ з ними не зачинати, ні жадного лиха їм не хотіти» ²⁾.

Польські делегати сі пропозиції відкинули і заявили, що вони готові відновити старі границі, початків XVII віку: віддати Москві Смоленськ і Сіверські городи, з тим щоб Москва відступилася від козаків і України, і цар постарався помирити Поляків з козаками. На се бояре відповіли, що козаки цареві присягли і відступитися від них цар не може, і нічого доброго з того б не вишло: не будуть ні вашими ні нашими, — коли цар від них відступиться, вони піддадуться або султанові, або ханові, або шведському королеві, і з'єднавшись з ними стануть воювати і Москву і Польщу. Коли ж Польща і Москва об'єднаються під пануванням московського царя, то й козаки будуть з ними разом ³⁾.

Діскусія не розвинулася, бо від царя прийшла інструкція — перед усім дохдити воєнної конвенції проти Шведів; але в актах польської делегації лишилися цікаві концепти відновиди «О Україні» — дещо з них вийшло потім в проєкти договору, ми побачимо їх далі, а тепер наведемо ті що зісталися тільки «концептами»:

«Козаки Запорозькі через союз царя з Короною Польською не можуть бути відірвані від Річипосполитої, але з огляду, що в нинішнім заміщанню Річипосполитої вони зложили цареві присягу, і цар присяг їх не випускати з своєї протекції, то цар їх матиме в своїй протекції. Але як тільки буде коронований на королівство польське і в. кн. Литовське, так (козаки) зараз з'єднуються в одно панство з Річ-

¹⁾ Себто на схід від Буга.

²⁾ Ркп. Чорторійських 2113 с. 121.

³⁾ Московське звідомлення кн. 88 л. 242 дд; звідомлення польське у Ку-балі с. 43.

посполитою і вічно належатимуть до Річипосполитої підданством і послушенством. Тепер же по договорі і виборі царя на королівство вони ніяких утисків, заціпок, наїздів, прикостей і утисків людям і панствам Корони Польської і в. кн. Литовського не будуть чинити, а навпаки — за порозумінням короля з царем козаки Запорозькі будуть повинні ставати на кожного неприятеля Річипосполитої — бо ж він заразом ворог і царя й. м. — і відправлятимуть воєнну послугу де буде потрібно. А король ні сам козакам ні потомкам їх за попередні провини не допустить ніяких кривд ні претензій ні помсти: прийме їх до ласки і у всіх вільностях, привілеях і свободах заховає і ще до більших, але слухних допустити обіцяє. Для ґрунтовнішого заспокоєння король і цар виплюють своїх комісарів, порозумівшись між собою і з козаками про час і місце, і ті комісари всі труднощі й претензії Річипосполитої й козаків заспокоять, так щоб і Річипосполита була певна їх вірності, і обивателі коронні і в. кн. Литовського по маєтках своїх, в ріжних воеводствах, між козаками могли безпечно мешкати і господарити. Для того або вимежують козакам певний уділ ¹⁾ або ґрунтовно загарантують безпечність обивателів коронних і литовських між козаками ²⁾.

Інший «концепт» (третій) мотивує і становить справу трохи инакше: «Що до України — з огляду що козаки не заспокоєні ще Річипосполитою в своїх претензіях, вона зараз повернена (до Польщі) бути не може, — аби відступивши від царя не шукали собі иншої протекції, і при теперішній комісії нема нікого з повновластю до трактування ні від самого гетьмана Б. Хмельницького ні від війська Запорізького. Тому нехай уже цар вел. — коли приходить до братерської згоди і вічного спокою з Королівством Польським, візьме на себе посередництво і в відносинах з козаками, з небажності своєї запобігаючи дальшому розливанню християнської крові. Аби і Річипосполита була помирена з тим військом, завсіди їй потрібним; і військо Запорізьке в своїх претензіях як найпристойніше було задоволене, і обивателі коронні повернувши до домів і маєтностей своїх, безпечно в них мешкали — хоча б (прийшлося) виділити також якусь частину Запорізькому війську. А що тепер козаки Запорізькі піддалися під владу царя вел., то має він їм наказати, аби поки з ними не буде уложена згода і порозуміння, вони виїшли б з тих країв, що не містяться в визначеній їм лінії і не боронили обивателям Річипосполитої повороту до їх власних домів» ³⁾.

Два наступні концепти, з котрими стрінемося далі, повторюючи ті ж мотиви і гадки, вносять деякі нові конкретні риси. Так що до лінії козацької поясняється що се має бути лінія Білоцерківська. «Україна з послушенством козаків Запорізьких, яко піддана Річипосполитої має вернутися до Річипосполитої не після коронації, а вже після елекції царя, і т. д.» ⁴⁾.

Перше ніж щось з тих «концептів» попадало на комісарський стіл, гадки і проекти в них виложені широко ходили наоколо і доносилися до козацьких делегатів, що сиділи бездіяльно коло комісарів і не допущені до офіційних нарад з тим більшою увагою і підозрілістю прислухалися до всяких чуток і вигадок, котрими годувала їх і одна і друга сторона, по можливості вороже настроюючи на противників. Ті плани

¹⁾ wczynią albo wdział pewny kozakom zamierzywszy.

²⁾ «Drugi Koncept» — ркп. 2113 с. 165; те що названо тут концептом першим і перша половина другого — се проєкти поалагодження церковної схизми

³⁾ Тамже с. 166. ⁴⁾ с. 169—171.

що містилися в польських концептах не могли не настроювати їх трівожно. Бути поверненими до Польщі після вибору царя на Польське королівство, а тим, часом зараз же вернутися на польську службу на умовах Білоцерківського трактату, опорожнити всі позиції поза білоцерківською лінією, пустити на Україну шляхту — се була перспектива як найгірша. А при тім заінтересованню, яке виявляли московські делегати в елекції царя, можна було справді побоюватися з їх боку яких небудь необережних ексцесій, а потім московського натиску на військо в напрямі козацького «послушенства» Полякам. Без сумніву, в такім напрямі інформували гетьмана козацькі післанці, а коли інформація з яких небудь причин переривалась, розтрівожена уява д'яльовувала одержані відомости ще більше несимітичними можливостями. В сім напрямі козацька верхівка працювала навіть не без певної тенденції, добуваючи з несимітичних настроїв козацтва диктаторські уповаження для себе: шукати всяких способів щоб забезпечитися від таких прикрих можливостей — системою нових союзів, договорів, воєнних конвенцій то що.

На жаль до нас тільки з третіх рук, в обстанові не дуже то певній долетіли відомости про наради, які відбувались у гетьмана в осени сього року в звязку з сею трівожною ситуацією. В жовтні воєводи київського Андр. Бутурлина затрівонили відомість, що у гетьмана відбулася велика рада, «сойм з полковниками і всею старшиною»¹⁾, як він висловився, доносячи цареві, і після того сойму гетьман велів бути готовими усім полковникам і сотникам. Бутурлин всяко старався щось розвідати про той «сойм», але ніхто йому не хотів нічого сказати, тільки київський наказний полковник Василь Дворецький, що заступав Яненка-Хмельницького, «за більшою клятвою» розповів дещо, запевнюючи собі московську ласку. На запитання воєводи, «наединѣ тайнымъ обычаемъ», «не часть ли въ гетьманѣ и писарѣ какіе штатости, и нѣтъ ли у у нихъ какихъ дурныхъ умысловъ, и о чемъ у него былъ сеймъ, и для чего всему войску велѣлъ быти готовымъ», сказав він:

«Бойтѣся гетьман царського гнѣву, і дуже трівожаться за своїх післанців, післанних від козаків на комісію: досі не вернулись вони, і так думають, що їх затримано, а котрі козаки приїздили (з Вильна чи з Білоруси), кажуть, що їх розіслано (до вязниць). З того вони (гетьман і військо) міркують, що цар на них гнівається,— думають, що він їх велів віддати назад польському королеві, і воювати їх. Гетьман і писар з того трівожаться поготовів, і болячись такого, гетьман посилав своїх послів до Ракоція венгерського, до господаря молдавського і до мунтянського і до кримського хана, намовляючи до союзу. З тих усіх країв були у гетьмана послы і зложили з ним договір: коли хто небудь на нього буде наступати, всім йому помагати і всім разом триматись — на тім зложили між собою присягу і обмінялися листами». (На взірєць тих листів Дворецький передав Бутурлину український переклад договірної записи Ракоція з 7 вересня).

Потім, 12 н. с. листопада батько Виговського Остафій, приїхавши з Гоголева до Києва, загостив до Бутурлина і «гораздо напившиися» розповів дещо на ту ж тему «Гетьман і писар боятѣся царського гнѣву і дуже трівожаться, щоб не заволділи ними Ляхи по давньому. В тій справі зібрали сойм, і на соймі всі полковники, оса-

¹⁾ «Въ нынѣшнемъ во 165 году октября въ 2 день вѣдомо намъ учинилось, что у гетьмана Б. Хм. въ Чигиринѣ съ полковники и со всеми начальными людьми былъ сеймъ»—Акты ЮЗР III с. 551.

були і сотники зложили присягу: «хто б на них не наступив, всім за одно против того стояти. Тим що у царя з польським королем тепер порозуміння, гетьман, писар і все військо Запорізьке дуже незадоволені («добрѣ оскорбляються») і Поляків бояться: кажуть, що їм вірити не можна — хоч і помиряться, присяги не додержать»¹⁾.

Правдоподібно, головною темою сих нарад, що дійсно могли відбутися при кінці вересня, була апробата нової ліги України і Семигорода з його союзниками: господарем молдавським і мунтянським; в сій лізі мав бути також шведський король з своїми союзниками — бранденбурзьким курфюрстом і литовськими дисидентами. Трівожні відомости з виленської комісії мали послужити оправданнем формування нової ліги, котра мала обстати за військом Запорізьким против якого небудь наступу.— Хочби навіть то було московське військо, коли царський уряд дійсно, згідно з польськими побажаннями, взяв би на себе обов'язок посередничати між Річпосполитою і козацьким військом і в потребі — оружною силою, чи її загрозою став би приводити козаків до «послушенства» королеві.

Виленські переговори розуміється до того не привели. Польські делегати не допускали елекції царя інакше як під умовою, що він поверне Польщі Україну і Білорусь (особливо Білорусь), а цар не хотів купувати елекції за таку дорогу ціну. Офіційний керівник польської дипломатії був противником союзу з Московією, стояв за замирення з Швецією. Одна і друга сторона не хотіли йти на рішучі уступки і за краще вважали пустити справу в проволочку, в надії, що за той час удасться побороти головного неприятеля — Шведа, з котрим прагнули замиритися одні й другі. Замирення з Шведом сподівалися мати кращі шанси в трактатах з Польщею. Тому замість договору скінчилося на перемир'ю, прийнятому в перших днях листопада: розв'язанне питання відложено на сойм, а до того часу припинялися всякі воєнні операції між польською і московською стороною, включаючи в то і військо Запорізьке (спеціально згадано Ст. Бихів, що мав бути звільнений від воєнних операцій). Тимчасом обидві сторони мали спільно воювати шведського короля і його союзника — князя бранденбурзького, вільно перепускати через окуповані місця війська для операцій против них, і в сенатні договори з ними не входити²⁾.

Царським воеводам і Хмельницькому московське посольство вислало зараз же повідомлення про замирення і припинення воєнних операцій. Правдоподібно, се повідомлення було вислане до гетьмана з козацькими послами, але крім нього вони привезли до Чигрина і те також, що одержали з польської сторони. Се був польський проект договору: він був відкинений московською стороною, як московський—польською³⁾, але без сумніву був прийнятий до повної уваги українським урядом, одна-

¹⁾ Тамже с. 553.

²⁾ Тексти заяв польської і московської делегації, з датою 3 листопада за нов. календарем—24 жовтня ст. ст., видані у Кубалі дод. 5 і 6. Делегації обмінялися ними того ж дня—звідомл. Одоєвського кн. 88 с. 493—6. Другого дня був прощальний обід у польських комісарів; третього, 5 н. с. листопада у московських бояр, що роздали багаті дарунки польським комісарам і австрійським послам—тамже л. 497—9.

³⁾ Московський проект надрукований в Собр. госуд. грамот и договоров (V ч. I, привезений Лопухиным польський проект в Актах ЮЗР. VIII с. 395 дд. В розмові з Лопухиным гетьман говорив легковажно про «грамотки» прислани під «приятелів» з Польщі—«як нас царські послы віддають польському королеві» (тамже с. 292) й гетьман, мовляв, їм не вірить. Може бути, що се

ково—чи посла його привезли як проєкт, чи як затверджений текст тайного договору Москви з Польщею (се теж зовсім не виключене!). Тому я вважаю потрібним навести все важніше з нього і з реляції польської делегації, мабуть також привезеної козацьким посольством—бо се пояснить нам вражіння і настрої козацької старшини, коли вона обговорювала сі результати виленської комісії.

Сі тексти одержав потім в Чигрині, в місяці січні московський посол Абрам Лопухин, не відомо від кого.

Почнемо від заголовку, він цікавий: «Статьи с Москвою поста(по)влєнные, а потом до пришлого сойму—будет показетца Рѣчиносполитой (коли Річнесполита буде вважати то за потрібне) на совершенъе (затвердження) отложеное».

Перші пункти трактують справу вибору царя польським королем «на тім же будучім соймі», з тим щоб се не перешкождало спокійному пануванню нинішнього короля до його смерті, і цар до справ Річнесполитой за його життя не втручався, аж доки по його смерті, на конвокації зложить присягу на *роста conventa*, і потім буде коронований.

Пункти 4, 6 і 7 присвячені релігії. Перший з'обов'язує царя тримати «віру святу католицьку в її свободах і розмноженню», а права і вільности грецького закону «по звичаю»; другий—що відповідає домаганню скасованню унії в московським проєкти постановляє, що після елекції московського царя «оба монархи» порадившись з «своїми духовними», приложать нильне старання, щоб привести до давньої згоди, яка цвіла в церкві божій за апостолів і ними була лишена наступниками, себто до поєднання церков в тім роді як се плянувалося ще за Петра Могили.

Пункти 9 і 10 дають два варіянти або конценти «про Україну»¹⁾.

«Україна як член Річнесполитой нашої хоч під сі часи, попавши в замішанне через козаків, піддалася під пануванне царя, і він (цар) прийняв (козаків) під свою протекцію²⁾, але як з віків привалєжна провінція не має бути одірвана від Річнесполитой при такім³⁾ звязку Корони Польської і в. кн. Литовського з панством Московським через елекцію царя на королівство. Цар й. м. після елекції, в першім же році по своїм виборі, порозумівшись з королем й. м., зложить комісію для заспокоєння гетьманів запорізького і всіх козаків в їх претензіях, та задоволення їх. Комісарі короля й. м. і царя—як вибраного короля, з'їдуться на ту комісію з гетьманом і з козаками

мова як раз про сі пункти? Але так легковажно відзивався про них гетьман очевидно тільки «з політики». В пізнішим маніфесті Виговського до заграничних держав, навіски говориться про них як «безсумнівні копії» постанов комісії (Архив III. VI с. 363—пор. вище с. 1239). Пункти про поєднання церков, про Україну і козаків, і польське звідомленне про закінчення комісії містяться також в кн. 25 Польських справ 1656 р. разом з актами московської делегації (не пагіновані). В латинським перекладі з польського вони знайшлися в австрійським державнім архіві, перехоплені у якогось «шведського воєка»—Жерела XII с. 409; в заголовку копії се названо «протоколом трактату відбутого і заключеного при посередництві легатів cesарських у Вильні 3 листопаду». Як бачимо, все показує на велику сенсаційність і поширеність сих пунктів.

¹⁾ Вони відповідають 4 і 5-му концентів ркп. Чорторійських № 2113; перекладаючи я маю на думці не тільки московський переклад, а й польський оригінал; те що московський текст додає проти польського або опускає, подаю в скобках.

²⁾ В польським тексті: *protectia*, в москов.: под свою оборону.

³⁾ Розумій: вище описанім.

і залагодять і замирять все, що досі давало труднощі¹⁾,—хоч би прийшлося їм визначити певний уділ з огляду на зачіпки²⁾. Король і Річпосполита навіки пробачать їм і потомкам їх всі попередні провини і ніяк не будуть мститися, а навпаки приймуть до ласки своєї,—заховають при правах, привілеях і вільностях, і до ще більших допустять, оскільки се буде слушно, та забезпечать їх найґрунтовніше. А протектором постанов тих буде цар—щоб їх з ніякої сторони не нарушали. Поки ж здійсниться та комісія, обивателям Корони і в. кн. Литовського має бути вільний поворот до маєтностей своїх і безпечно мешкання в домах своїх між козаками по різних воєводствах. Козаки ж запорізькі щоб не тільки не робили випадів за лінію визначену Білодерквіськими пактами і в Короні та в. кн. Литовським не чинили ніяких зачіпок і утисків, але були готові на воєнну послугу як цареві так і Річпосполитій против кожного неприятеля, де того спільна потреба буде вимагати.

При тім очевидно—приписка: «Сей пункт про козаків беремо на той же елекційний сойм, на рішення Річпосполитої, а царські комісари беруть на рішення царя. Не брали б ми того пункту про козаків на сойм, але що царські делегати не мали наказу від царя в сій справі, прийшлося таки відложити».

Потім новий варіант: (Щоб не розривати уже ухвалених пунктів)³⁾ союзу Річпосполитої нашої з панством Московським, тим що ми (допоминаючися забраних на війні провінцій)⁴⁾ ждали повернення України, здавна приналежної до Корони Польської з послушенням⁵⁾ козаків Запорозьких, яко підданих Річпосполитої нашої,—після щасливої елекції царя й. м. на королівство польське, як він виступить посередником в справі козаків,—Тому що повномочні послы царські не мали на привернення її царської волі і наказу,—Сю справу ми комісари королівські беремо на сойм, до ставів Річпосполитої, а ин. послы царські до цар. вел. оддесуть, і так ми то відклали. А тим часом—до ґрунтового заспокоєння сеї справи через великих послів—козаки Запорозькі, зістаючися під протекцією царя й. м., не повинні чинити обивателям коронним і литовським ніяких кривд, шкід, наїздів і зачіпок, випадаючи за лінію, і на спільного неприятеля Річпосполитої і царя й. м. мусять бути готові й нести службу воєнну».

Дальші пункти говорили про спільні операції против шведського короля, включно до відзискання від нього шведського королівства і прилучення до Річпосполитої, і про інші, менше для нас важкі справи.

В реляції про закінчення комісії між иншим згадувалося, що по заключенню перемирря розіслано універсали, «славлячи радісну згоду», а козаків відправлено до Хмельницького, аби він оновістив козаків, щоб не було ніде зачіпок, і прийняв до відома замирєння та був готов на послуги цареві і Річпосполитій, де буде потрібно»⁶⁾.

Очевидно, таку грамоту привезли до Чигрина козацькі післанці. Яке вражіння зробило се все між козаками, оповідав тойже Остафій Виговський московським послам в секретній розмові в своїм Гоголеві, в червні 1657 р.

«Як минулого року цар. вел. великі послы договорювалися з Поляками про згоду, на той договір Б. Хмельницький і все військо за царським наказом посилали своїх післанців. Коли вони, ті післанці вернулись до війська, Б. Хмельницький

¹⁾ trudnôto—пом'яшку чинило. ²⁾ Роз.: щоб обминути зачіпки.

³⁾ Сих слів нема в москов. тексті.

⁴⁾ posłuszenstwem, послушаніємъ.

⁵⁾ Акты Ю. З. Р. VIII с. 400.

писар і полковники розпитували, на чім став договір у царських послів з лядськими комісарами і чи правильно поступали Ляхи з царськими послами. Тоді післанці припавши до ніг гетьмана й обливаючися сльозами говорили: «Пронало тепер військо Запорізьке в Малій Росії! немає нам нізвідки помочи і не маємо де голови свої прихилити. На чім договорилися царські послы з лядськими комісарами, про те нам зовсім нічого не відомо: царські послы не тільки що не радилися з нами про ніщо і не пускали нас до польського шатра, але й здалека не допускали до шатрових пілок— чисто як псів до церкви божої. А Ляхи напевно, під сумлінням сказали, що царські послы з лядськими комісарами в комісії вчинили згоду за Полянівським договором, і нам, війську Запорізькому з усею Малою Росією бути знову в королівській стороні, у Ляхів, неприятелів Христа святого. А коли військо Запорізьке і вся Мала Русь в послушенстві у Ляхів не буде, то цар. вел. буде помагати Ляхам своїм військом і разом з ними битиме військо Запорізьке». Полковники дуже затрівожилися, що щось таке над ними сталось. А гетьман як божевільний що розум стратив ¹⁾ закричав такі слова: «Вже, діти, тим не журіться! Я вже знаю, що робити: треба відступити від руки царської, а підемо туди, куди бог поведить: не тощо під християнського пана, але хоч і під бісурмана». Так розпалився, як не годиться християнинові, і зараз усіх полковників велів кликати на сойм.

«Син мій писар, на самоті, ухопивши гетьмана за ноги став говорити: «Гетьмане, не можна того робити з-опалу. Треба післати до цар. вел., розвідати докладно, як то сталось, за які вчинки то зроблено? А присяга діло велике, нарушити і зломити її неможливо, сам бог за те буде мстити!» І до полковників, що були тоді при гетьмані забігав і з плачем їм говорив, щоб того не робити—високої царської руки не відлучатися, щоб по всьому світу не прославитися зрадниками і кривоприсяжниками. Але гетьман мого сина не послухав: просто відрік, що за таке цареве немилосерде ніяк не можна нам бути під його рукою.

«Як полковники стали з'їздитися ²⁾, сини мої Іван і Данило ще таки їх намовляли, щоб того не робити: не відлучатися від високої руки цар. вел. Вчинили над тим раду і на тій раді полковники гетьманові в тім просто відмовили, що того ніяк не можна зробити, щоб вони і все військо Запорізьке і всі православні християне, духовного і світського стану люде, після такої великої клятви і присяги відступили від царської руки і шукали собі иншого государя і на весь світ прославилися зрадниками. Ми так думаємо, що се справа неможлива, аби цар. вел., показавши своє велике милосерде над усіма нами, православними християнами, і визволивши нас з рук неприятелів своїм страшним мечем, віддав би назад в руки поганям, неприятелям, ворогам християнства». Гетьман не хотів, щоб Військо Запорізьке і Мала Росія далі були під царською рукою, і ледви в тім ублагали його мій син писар і полковники.

«А Ляхи безнастанно присилали своїх послів, намовляючи щоб гетьман і все військо послали своїх послів до короля, поки ще не затверджено пакти в послами цар. вел.—щоб пригорнулись ³⁾ до короля, і він би їм у всіх винах пробачив; бо коли тепер не випросять у нього пробачення, то Поляки з'єднавшись з царським військом,

¹⁾ «Яко шалений которой ума уступився заволаз и молвил».

²⁾ В ориг.: «поѣхали», мабуть в значінню—стали з'їздитися, як я то переклав.

³⁾ В друкованім: «прихохолились».

всіх як зрадників вирубають. І полковники радилися з гетьманом, що робити, коли справді може у царських послів дійшло з Поляками до договору?

«Тим часом Ракоцій венгерський беззастанно прислав послів, намовляючи гетьмана, щоб він поміг йому на Поляків, доки у них крила не відросли. Гетьман був тому рад і вислав своїх послів до Ракоція, щоб домовитися про союз, приязнь і з'єднання (війська) на неприятелів. Послав також послів до господаря молдавського і мунтянського, щоб з'єднатися в союзі й брацтві. Вони тому були раді й присягли на союз, приязнь і брацтво: хто буде неприятель військові Запорізькому, той неприятель і Ракоцію і господареві молдавському і мунтянському, а хто Ракоцієві і мунтянському та молдавському господареві буде неприятелем, той неприятель і війську Запорізькому, і їм одним другого не видавати: військом помагати і разом стояти. Потвердили то записями:

«А все се гетьман зробив тому, що думав, нібито цар справді віддав нас назад Ляхам і тим затрівожився: побоювся, щоб Ляхи не обійшли ¹⁾ якимсь чином (Москву) і не привели до союзу на знищення війська Запорізького і всіх православних в Малій Росії сущих» ²⁾.

В сім описуванні, розуміється, багато тенденційного: старий Виговський хоче висунути перед московськими послами лояльність своєї родини і зложити всі підозріння «шатости» на старого гетьмана. Се стояло в звязку з виборчою агітацією за булаву, що йшла в тім часі з огляду на безвихідну хоробу Богдана. В дійсности гетьман мабуть ніяк не хотів нарушити воєнного союзу з Московією, і ледви чи заявляв свідоме і тверде бажання цілком з нею зірвати.

З другої сторони — в словах старого Виговського єсть бажання виправдати офіційну політику старшинського осередку — союз з Ракоцієм і участь Запорозького війська в його поході на Польщу: пояснити се певними помилками допущеними московською дипломатією, — що вона не допустила козацьких послів до переговорів з Поляками, і под.

Але се не підлягає сумніву — незалежно від того в якій мірі старшина і військо вірило в те, що Москва вийшла з Польщею в договір що до України і козаків ³⁾ — що військо і особливо старшина були незвичайно подразнені тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним аргументом против московської політики, против лояльності до Москви, против орієнтування на Москву. На сей доказ московського авторитаризму і грубого непошанування прав війська — що цар розпоряджався Козаками і Українцями взагалі, паче своєю худобою — «немов якимись безсловесними», не переставали нагадувати козакам усі хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг в політичній свідомості України, як вічна остоорога против московської невірности, московської зради супроти козацтва і України. Звичайно сей вираз заступається иншими, мякшими висловами — наприклад в вище наведеній промові гетьмана.

¹⁾ «не прельстили».

²⁾ Акты ЮЗР. III с. 555—7.

³⁾ В пізнішій маніфесті Виговського до заграничних держав про вищенаведені пункти говоритья як про безсумнівні ухвали виленької комісії: «ми мали безсумнівну копію згаданої комісії», так само як се значитья на віденській копії».

як її переказує московським послам Ост. Виговський, говориться про «немилосердця царя до України. Але се безсумнівно, що так власне як злочинна зрада (вираз злочин, *scelus* ми бачили в цитованім вище маніфесті, с. 1239) була усвідомлена і кваліфікована ся московська поведінка в українських кругах.

Відомости про такі непрямі настрої і жалі дійшли до Москви очевидно вже з початком грудня. На-жаль, до нас не заховалися звідомлення царських посланців висланих до гетьмана в осени, для провідуння українських вістей. 30 с. с. вересня (10 жовтня) вислано звісного нам спеціаліста в українських справах стольника В. П. Кикина. Йому доручено відвести гетьманові й Виговському неведичкі дарунки (кожному одного сорока соболів ціною в 80 руб.). Мав при тім повідомити гетьмана про успіхи царського війська в Інфлянтах, против шведського війська. Головно ж повинен був розвідати про зносини гетьмана з королем польським і шведським, з Ракоцієм і господарями, з турецьким султаном і кримським ханом: чи були посли, в яких справах і з чим відлучені¹⁾. Час коли Кикин був у Чигрині і дістав відправу знаємо з листу Виговського до думного дяка Лопухина, післаного з Кикиним 16 н. с. листопаду. В пізнішій наказі Кикину згадується й його розмова з Виговським, що він мав тоді, в листопаді. З приводу очевидно балачок про війну царя з Шведами і її причини, Виговський висловляв, з усякою, звичайною для нього обережністю побажання, щоб цар краще не вірив і не мирився з королем польським, а відновив приятні відносини з королем шведським. Брався написати сам до шведського короля, коли б цар не мав нічого против того, і повідомити його, коли б з боку шведського короля виявилась охота до відновлення добрих відносин²⁾.

В пізнішій виписці з посольського звідомлення Кикина цитується ще розмова його з Виговським про границі з Польщею, що відбулась очевидно в сей же приїзд:

«Говорив в розмовах писар Іван Виговський: від початку границя у вел. князів руських з королями польськими була по саму Вислу і угорську границю³⁾. А як був договір у гетьмана В. Хм. з королем під Зборовим, положено границю Малої Росії по сам Бар—від Дністра⁴⁾ на Винницю, від Винниці вище Павлоди на Полонне до Словечни, від Словечни до Дніпра і від Дніпра на Чернигів і Ніжин. До Малої Русі що за вел. государем, до Поділля і Волини—де залоги війська Запорізького⁵⁾, польський король на вічні часи не має претендувати ні на міста ні на повіти. Сі частини: Мала Росія, Волинь і Поділля по ріку Буг мають во віки належати до Московської держави. А за рікою Бугом городів і повітів Малої Росії, Волини і Поділля, заселених і порожніх, де були раніш городи, Корона Польська нехай не займає, не засідає і війська свого—польського чи наємного—туди не посилає. Гетьманові, писареві і полковникам, пинішнім і наетім будучим⁶⁾, і всякого чину людям війська Запорізького нехай вони не мстять, ніякої війни не починають і ніякого лиха їм не замишляють.

«Коли ж би польські комісари не погодилися на сі пункти і уперто стояли при Камініці Подільській і Берестю Литовській, то нехай послы великого государя говорять про границі Зборівського договору. Коли ж польські комісари і на границях Зборівського договору не захочуть миритися, і будуть на тім твердо стояти, то послы вел. гоу-

¹⁾ Царський наказ в Кикинських паперах—Симбирский сборник ч. 19.

²⁾ Симбирский сборник, с. 55, про сей наказ Кикину далі, с. 1349.

³⁾ «По самую Вислу и по границу венгерскую». ⁴⁾ Помилкою: Днепр.

⁵⁾ Розуміється, скрізь пишеться «великого государя войска Запорожского».

⁶⁾ «и впредь до указа цар. вел. будучим».

даря в самій останній мірі нехай постановляють договір на тім, які городи і землі завойовані до Малої Росії і ними володіють (фактично) гетьман і військо Запорізьке, — щоб ті міста, повіті і землі на віки зісталися по стороні цар. величества, при Малій Росії, і положити границі на ті міста, де стоять залоги війська Запорізького»¹⁾.

Місяць пізніш, був у гетьмана звісний нам дяк Іван Фомин. Ні наказу, ні звідомлення його не маємо, тільки лист гетьмана, післаний з ним до царя 19 н. с. грудня і згадку в пізнішій каказі Кишкину про наведену в його звідомленню розмову гетьмана з Фоминим. З того бачимо, що Фомин мав повідомити гетьмана про осягнені в Вильні успіхи: згоду на вибір царя королем польським. Гетьман поставився дуже скептично до сих обіцянок: він радив цареві не вірити польським обіцянкам і замість переговорів знати справу на козаків: він, гетьман, може рушити на Польщу 300 тис. війська «і без усяких польських договорів посадити царя на польським престолі»²⁾.

В листі до царя він писав: «Зволив еси ласкаво повідомити нас своєю грамотою, що ваші великі послы на з'їзді з королівськими комісарами зложили договір про вибір тебе на Корону Польську і в. кн. Литовського, а для докінчення сього діла маши післати послів на сойм. Ми—В. Хм. гетьман з військом Запорізьким, як вірні слуги в. ц. в., дуже тишимся тим договором про твій вибір на королівство польське і в. кн. Литовське—заключеним і записами підкріпленим. Тільки ж ми, як вірні слуги в. ц. в., остерегаємо перед неправдами і хитроцями лядськими—що вони того договору ніколи не дотримують. Так як давніше не схотіли дати повного задоволення (исправленья) за людей обвинувачених в безчестю в. ц. в-ва, тільки від сойму до сойму кільканадцять літ одволікали, а ніякого задоволення не чинили, хоч то було застережено присягою і конституцією—карати таких преступників. Особливо показується явна неправда лядська перед богом і перед в. ц. в-м., що вони здавна воюють на віру православну і ніколи їй зичливими бути не можуть. Тепер же той договір на те вони заключили, щоб трохи передихнути і договоритися з султаном турецьким, з Татарами й иншими державами, та знову воювати з в. ц. в.

«Бо якби Ляхи по правді обирали в. ц. в., на що б вони посилали воеводу познанського і каштеляна войницького в посольстві до цісаря римського, запрошуючи на королівство його рідного брата Леопольда? Сі послы 12 октября стали в Відні, столиці цісарській—саме при закінченню виленської комісії»³⁾. А перед тим посилали Празмювського до Ракоція з короною, скипетром і яблуком (державою—одним з знаків королівської влади) і запрохували його на королівство. Се все явно свідчить про лядську неправду—що вони того договору (виленського) не додержать! Хто зна, чи й на соймі всі стани приймуть той договір. З огляду на ту вишеописану неправду лядську ми Ляхам жодним чином вірити не можемо. Бо знаємо певно, що вони нашому православному народові не доброжичливі. От і тепер Субан-казі ага, ходивши в поміч Ляхам з Татарами, повертаючи назад набрав у полон і невеселу ногоайську людей, найбільше православних—тому що Ляхи не мали чим платити Татарам і дозволили брати в заплату християн і всяких людей нашої східньої віри. З тих причин віри Ляхам з нашої

¹⁾ Польські справи, стовбець 1657 р. № 28 л. 231.

²⁾ Тамже.

³⁾ Ян Лещинський і Ян Вельпопольський дійсно були тоді в Відні, в справі формального союзу Польщі з Австрією; рівнобіжно з сими переговорами Леопольдові дійсно кілька разів пропонувалося стати наслідником Яна-Казимира. Про сі переговори ще нижче.

сторони бути не може, і ми тобі даємо знати про всі їх хитрі замисли—як вони на в. ц. вел. підбивають султана турецького і хана кримського.

«А що в. ц. вел. зволив нас сповістити про город Юрьів-ливонський, що він тобі піддався, ми з того тішимось, і бажаємо, щоб не тільки неприятельські городи, але і всі сусідні королі і пани тобі поклонилися. А що написано в иншій грамоті, з тимже дяком Іваном Фоминим про козаків Чауського полку, що вони минулого року ¹⁾ мучили шляхту і всяких людей в повіті Шкловським, Копишкім та инших,—то ми в тій справі послали в Білоруський край Антона Ядановича, суддю військового, і він велів уже винних постинати або повішати: слідство про те все Алтін посилав в. ц. в. з Микитою Селивестровим ²⁾ і Петром козаком, але того козака вернули з Смоленська. Що до Бихова—то до нас приїздили посли з Бихова і піддавалися під високу і кринку руку в. ц. в., а тепер як Биховляне почули про виленський договір, вони вже й не скотіли піддаватися під руку в. ц. вел., так говорили: «Що нам нового гусударя шукати? волимо старого держатись». Для такої їх неправди я під карою смерти заборонив довозити поживу до міста. І з того видко людське лукавство: всього кілька шляхтичів у Бихові, а як хитро поступають,—а що ж ті найвищі особи людські промишляють про тебе і всіх православних?

«Тому ще раз тебе, єдиного під сонцем православного царя благаємо: не давай православного народу в наругу, що обережно приготовляють йому Ляхи! А що до Нечая—то ми йому написали, щоб двір у Могилеві ставити залишив; а лист його до магістрату—де він про се пише, не наказуючи і не просячи дозволу магістрату—що б не було йому в тім перешкоди,—ми сей лист прочитали, і не бачимо в тім кривди (магістратові), коли ся будова нікому не перешкоджає ³⁾».

«Даємо до відома в. ц. в., що король шведський вийшов у союз з Ракоцієм, з Іданськом, з князем бранденбурзьким, з князем саксонським і з иншими євангеликами. А від молдавського вєводи маємо відомість, що (Карло-Густав) Ляхів під Торунем погромив ⁴⁾».

Як бачимо при всій здержливості і захованню прийнятих компліментів, обминаючи які небудь докори на адресу царя і його бояр, гетьман так виразно як тільки міг заявляв, що військо Запорізьке замиріння з Ляхами не приймає і не перестане їх трактувати як неприятеля. На жаль, не маємо звідомлення Фомина, де могли міститися дуже інтересні розмови з гетьманом і старшиною—більше експансивні й менш здержливі, ніж ся грамота. При всій здержливості вона вповні потверджує негативне становище гетьмана і старшини, схарактеризоване Ост. Виговським. Гетьман і його прибічники поглибляли його з свого боку, щоб оправдати політику союзів з иншими державами, що мала забезпечити Україні Козацькій змогу вести свою політику незалежно і в супереччя політиці московській і робити натиски на Москву в бажанім для себе напрямі.

Відомости про се очевидно дійшли до Москви ще перед поворотом Фомина—від Кикина чи якогось иншого вістуну. Се видно з наказу даного Абрамові Лопухину виправленому з Москви 28 н. с. грудня. За привід до того взято висилку послів на сойм в справі вибору царя на королівство: цар уважає потрібним запитати у гетьмана його гадки про пограничну лінію між Черкаськими городами і Корону, і за-

¹⁾ Розумій той рік що скінчився 1-м вересня 1656.

²⁾ Сивцовим, московським сотником.

³⁾ Фраза неясна: «гдѣ пишеть не указывая и не прося манстрату чтоб вольно дом поставитъ, и то есть ли не будет помѣшкою, а в том никакие кривды не видим».

⁴⁾ Малор. приказу ст. 5844/33 л. 31, дата: «в Чигрині 9 декабря літа 1656»

пропонувати, щоб він вирадив при московських послах від козацького війська «людей знатних и умных». Але видно, що після того як Лопухина вислано, прийшли вісти про настрої у гетьмана і старшини власно такі, як оповідав Ост. Виговський, і в додатковим наказі висланім Лопухину наздогін йому наказано:

«Будучи у гетьмана всяко говорити йому, що вел. государ вислав його (Лопухина) до гетьмана і всього війська, жалуючи і вірячи (на знак ласки і довіря), і наказав говорити: Вел. государ вислав своїх великих послів на сойм за проханнем короля і всеї Річпосполитої. Коли король і Річпосполита у всім задоволять царя, буде згода на мир. Коли в чім nebude він не буде задоволений—ніякої згоди не буде, і цар за церкви божі і за них—православних християн (Українців) зараз пішло на короля бояр і воеводів з великим військом—нехай гетьман з військом Запорізьким будуть також готові. А про те щоб цар мав віддати військо Запорізьке в королівську сторону, нехай вони тим не трівожаться ані в голову собі не беруть: се якийсь ворог бога і православних християн їм то вбиває в голову, нехай вони тому не вірять! Як послы царські з'їздилися з послами польськими, то на першім з'їзді королівські послы одного разу заговорили були про се; але царські послы закричали, що вони про таке й чути не хочуть: відмовили королівським послам і з шатра були пішли геть. Тоді королівські послы сказали: «Коли цар на се не годиться, то вони більше про се не будуть говорити», і після того таки й не говорили.

«Коли б гетьман став щось говорити сердито,—тоді йому треба відповідати «легенько»—що се він говорить непристойно. Іншим разом прийти до нього умисно й сказати: «Говорив ти такі слова—а тобі треба пам'ятати, на що ти присяг вел. государеві, (як присяг) так і служи з всім військом Запорізьким. Та й знаю, що служитимеш вірно й на далі, і служба твоя вел. государеві нашому відома по всіх сусідніх державах (християнських) і поганських. А що ти такі слова говориш при людях, то се тобі ж сором, коли спам'ятаєш твою присягу і царську велику ласку до тебе. Твоє ж товариство, що чує, тебе ж осудить. Я того вел. государеві не донесу, а коли поза мною стане відомо, вел. государ буде на тебе гніватися».

«А говорити про се вважаючи на слова гетьмана, так щоб його до ренти не розсердити: коли він буде говорити дуже сердито, перестати і більше не говорити. І взагалі коли гетьман буде гніватись, то того (подиктованого вище) не казати йому.

«Коли гетьман стане говорити про своїх посланців, що їх великі послы до шатра не пускали, а коли ввійшли, то їх вислали,—з таким разі йому говорити: Се посередники, царські послы, того домагались, аби з обох сторін окрім великих послів не було нікого: ні царських стольників і дворян, ні твоїх послів, ні королівських дворян: твої послы виходили з стольниками і дворянами царськими, а не вислали їх ніколи. А які були розмови між великими послами, царські послы то об'являли твоїм послам. А тепер пішли людей значних і добрих—вони все будуть знати».

Доручено було заспокоїти гетьмана також у справі білоруської окупації (Чауського полку)—«говорити про все відповідно до того як буде говорити гетьман».

«Але більш усього і з найбільшими запевняннями (накрівко) говорити, щоб вони не трівожилися, що від них відступиться (цар).

«А про лінію не говорити богато: що б вони не говорили (про границю) по Бугріку, про те богато не говорити і їм не перечити»¹⁾.

¹⁾ Акты ЮЗР. VIII с. 287—8.

Але перечитись не мав охоти ні гетьман ні старшина. Вони вже рішили не оглядаючись більше на царя полагодити свої справи в Польщі на власну руку, за поміччю Ракоція і Карла-Густава.

Як бачимо, московський уряд нарешті відчув, наскільки серйозним джерелом розходжень стали справи Білоруської Козаччини, і як його безоглядна ліквідаційна політика будить все нові й нові ускладнення і поєє настрої стрічаючися з планами поширення козаччини на півночі. Друга половина 1656 року з сього погляду пройшла дуже неспокійно.

Коли після заспокоюючої реляції Ждановича, одержаної в царській квартирі 2 (13) червня стали приходити вісти про те, що козаччина на Білоруси держиться і Нечай далі веде свою лінію, се видимо дуже схвилювало царських дорадників. Жданович писав, що він розслідив усі жахі на козаків, пограблене велів повернути, винних покарав; козакам, зібравши на раду, вичитав гетьманського листа і словесно пояснив, що всі козаки мають вийти з Могилева, Чаусів й інших міст та їх уїздів і вернутися до своїх місць, а в Чаусах можуть зістатися тільки женаті, старі козаки, що мають свої доми; а за яке небудь воровство заповів їм сувору кару включно до горла. Тим часом «вел. государеві відомо стало, що Нечай тільки з декотрих городів і міст зивів козаків, а по інших вони й далі лежать, і прибирають собі козаків, і ті мужики воруять ще гірше». 10 червня одержано одписку минського воеводи Федора Арсеєєва, що до Минського повіту прийшло багато людей під корогами, побивають на смерть шляхту, їх людей і селян, забирають коней, всяку худобу і збіжжє, мучать селян всякими муками, містечка і села палють. Воевода посилав своїх райтарів—спитати їх, що вони за люде, з чийого наказу прийшли і так поступають; ті відповіли, що се наказний полковник Нечасового полку Филімон Бутко з товаришами—присланий від Нечая до Минського повіту: велів Нечай за царським указом писати в козаки шляхту і мужиків, а котрі не схочуть—записувати їх силомиць. З інших городів і уїздів приходять такі ж відомости про воровство і насильства. Нечай прислав листа (тимже Бутковим козакам—як виходить з тексту), щоб вони йшли за Березину, і там також записували силою в козаки шляхту і міщан; котрих мужиків своїх, що стали бити і грабувати шляхту, шляхта половила і припрводила до Минська воеводі, ті мужики на допиті сказали воеводі, що вони шляхту бють і грабують з наказу того ж наказного полковника Нечасового Филімона, а Филімон своїм козакам і уїздним людям поясняє, що він то все робить за царським наказом. Нарешті 12 (22) червня царська квартира одержала такі відомости, що Нечай—всупереч наказам гетьмана і Ждановича, далі пише себе полковником білоруським та інших городів—«принісеє собі городи в титул», і далі тримає козацькі залоги «невідомо по що» в Чаусах, в Горах і Горках, в Барзильськiм вiйтiвствi і по інших уїздах, і ті козаки й мужики їздять по селах, шляхту і уїздних людей грабують і на смерть побивають, а Чауси, Гори і Гірки й інші міста і села називають своїми козацькими, не відомо на якій підставі.

З сього приводу спішно вислано до Нечая дяка Григорія Богданова, щоб зажадати від нього твердого виконання попередніх наказів. Нечай повинен був вийти з Білоруси і вивести козаків до речти, а всіх винних в воровстві тяжко покарати, включно до кари смерті¹⁾.

¹⁾ Звідомлення Богданова, з котрого про все се довідуємось, заховалося в Малорос. Приказі, стовбець 5830/19. Судячи з того, що 14 (24) червня Богда-

14 (24) черв. він був уже в Чаусах, але Нечая не застав: той поїхав до Могилева до нового воеводи Хованського, настановленого на місце Рєпнина, з котрим Нечай так завзято воював. Маємо листа Нечая до Хованського з 13 (23) червня, з ріжними етикетальними висловами, в відповідь на висловлені воеводою бажання побачення²⁾ і слідом очевидно Нечай до нього виїхав, для усталення приязніших відносин. Богданов велів чауському вїтові зараз по нього післати. Тим часом над'їхав Скоробогатий з товаришами, що їхали в посольстві від гетьмана до царя; вони приходили до Богданова і розпитували, куди їм їхати до царської ставки, і при сій нагоді розвідували про причини сеї посилки до Нечая. Богданов пояснив, що Нечай з Білоруси не виїшов, приймає в козаки ріжне гультяйство, розсилає їх по городах і селах на залоги і ведить силоміць записувати в козаки шляхту і мужиків, а котрі не згоджуються—тих каже бити і грабувати, себе ж далі називає і инше полковником білоруським. «Переїздячи через Мстиславський уїзд чув я від багатьох шляхтичів і мужиків, що козаки Нечаявого полку приходять до них на села, наказують, щоб усі були козаками, а коли не послухають, Нечай їх усіх вб'є, а на царських людей гетьман В. Хм. шле йому козацьке військо. Що ж коли справді Нечай, лякаючи селян, щоб вони його слухали і писалися в козаки, видумує на гетьмана такі лихі і неприємні слова—чого гетьман і не думає? І не знати на що!»³⁾

«І се вам даю знати—говорив Богданов—Нечай держить при собі в Чаусах бунтівників, що в усяких справах йому притакують і його покривають: вїта Омелька Шаравару, райцо Матвія Мацька, міщанина Корнія Дра(ла),—тепер сього Корнія настановив він козацьким сотником. Сі бунтівники намовляють його на всяке лихо, у всім притакують і його покривають, а вел. государеві від них нема ніякої служби, тільки всяке лихо і воровство. Тому ц. в-во прислав мене сказати, щоб він, Нечай гультяїв до себе в козаки не прибирав, «нишевать» і мужиків грабувати заборонив, на заставах їх не ставив—тому що від них іде велика ссора і смута». Білоруським полковником щоб не називав себе і не писав, і з Чаусів виїхав геть.

Скоробогатий з товаришами вислухавши се не стали перечитись. Вони сказали: «По дорозі до Чаусів ми чули багато жалів на Нечая від мужиків, але ми тому мало вірили. Аж тепер почувши такі слова від тебе, всьому віримо, і як будемо у гетьмана, все йому розповімо, а як гетьман про се довідається, певно Нечая з козаками в Чаусах не буде».

Розмова ся велає 18 (28) червня, і того ж дня повернувся Нечай; Богданов з ним бачився і переказав свою місію. Але за той час 15 (25) червня, як виходить з слів Нечая—він бачився, мабуть у Могилеві ж таки, з иншим царським висланцем—стольником Леонтьєвим, що мав аналогічне доручення в звязку з попередньою слідчою комісією: перевести слідство з приводу обілієних жалів—козаків і на козаків. З розмов з ним і з новим воеводою Хованським Нечай набрав видимо такого враження, що справа його не стоїть але. На його усні жалі на царських людей Леонтьєв заповідав

нов був уже в Чаусах, можна думати, що останні інструкції й звідомлення—як отсі відомости 12 (22) червня, були йому післані з царської ставки наздогін—бо того самого дня царська квартира виїшла з Смоленська.

²⁾ Ліцгуванне Нечая з актів Майор. Приказа в Сборнику Київ. Археограф. Комісії I с. 60 і далі.

³⁾ Сю частину промови я перевів з третьої особи на першу, як вона ведеться даліше.

від нього, мовляв за царським указом, повного перепису козаків—де і скільки їх в яких городах і селах, і кому яка кривда сталася. А Хованський в розмові з Нечаєм висловився так, що він до козацьких справ мішатися не буде, і де якісь мужики записані в козаки, йому до них діла нема ¹⁾.

Наслідком таких заяв і розмову Нечая, очевидно з'явилась надія, спираючись на сі заяви, протиставити їх попереднім категоричним жаданням ліквідації білоруської ксааччини як нове слово московського уряду. Його листи зібрані слідчими—Леонтьєвим і Богдановим, дають зрозуміти, що він сподівався викрутитись від сих жадань, зістатись на своїм уряді білоруського полковника ²⁾, а висилаючи свої залогі-ніби то для охорони людности від вояцьких кривд, фактично козачити міщан і козаків, організувати козацьку управу і поширювати козацьку територію. В московських актах заховаались напр. такі його універсали:

«Всім ввагалі і кожному зокрема, кому о потреба знати: й. м. панам князям, стольникам і воеводам, полковникам і полуполковникам і ратним людям й. ц. в-ва всякого чину, панам сотникам, асавулам, отаманам і всьому товариству війська й. ц. в-ва Запорізького до відома подаю, що я від боку мого посилаю до села Жаливля товариша мого—на ймя Якуба Харитоновича, аби він пильнував, щоб бідним селянам не було кривди. Тому прошу пильно ласки в. м., аби згаданому моему товаришеві в усім вірили, а сам готовість мою до послуг ласці в. м. пильно поручаю. Писано в Чаусах 11 іюня 1656 р. В. м. жичливий на все добро приятель, радий служити, Ів. Нечай полковник війська й. ц. в-ва Запорізького» ³⁾.

«Всім в-обець и кождому зособна, кому о том ведати буде потреба, ихъ млыостямъ паном князем и воеводам, полковником и цолуполковником и ратным людемъ вшеякого чыну его цар. вел. и сотником, асавулом, атаманам и всему товариству войска его цар. вел. Запороскому,—допашу до ведомости, ижъ посылаю товариша моего, на име Андрея Петровича Качановского, для зревидованя свовольныхъ людей и для залог по розныхъ селахъ будучыхъ, од котрыхъ бы убогимъ хрестьяномъ кривда была, абы справведливость з нихъ учынили, моцю моею, а кождого свовольного и непослушного абы звезавшы до мене одсылал, под ласкою моею и под срогкимъ каранемъ. Который кожъдый, своволю чынячий од мене на горло буде караный. Писан у Чаусахъ для 14 юня року 1656. Пры которымъ посылаю товариство мое розное. Вашимъ млыостямъ всего добра жычливый, прыятель и радъ служить Иванъ Нечай, полковникъ войска его цар. вел. Запороского».

Далі приписано іншою рукою: «По росказаню его мл. пана полковника и даны уверсалу овому на сотництво дня 14 іюня, а подписалъ руку по его велеенью Николай Козловский, писар полковника Нечая,—што есть то самый от пана полковника лист даный на залогу и на сотництво» ⁴⁾.

От з сього приводу й вийшла розмова між Богдановим і Нечаєм. Богданов нагадав йому місію Лопухина, що мала метою ліквідувати білоруську козащину—для

¹⁾ Цит. стовбець л. 17—8, див. нижче.

²⁾ Про се зараз далі—розмови з Богдановим.

³⁾ Малор. прик. 5831/20 л. 38, «список», тому я дав в перекладі.

⁴⁾ Оригінал на аркушику розміром трохи більший за чвертку паперу, поруч з підписом Нечая невелика овальна печатка, на білім воску під надервовою кустодією—тамже л. 39, а на л. 40 московський «список».

сього була вислана комісія Ждановича і Сивцова, яка нібито всі справи полагодила, а тепер цар дістає відомости—наведені вище—що Нечай далі утримує і навіть ширить свої залоги, силоміць записує людей в козацтво, титулує себе білоруським полковником, а його люде називають козацькими городами Чауси, Гори і Горки і т. д. Цар наказує Нечасві суворо укарати всіх винних в яких небудь самовільствах, а на далі вивести козаків з Чаусівського полку, самому вийти і ліквідувати тутешню козацьчину до останку.

Нечай сказав Богданову: «Що ти мене раптом взявся лякати і велиш негайно відси виїздити? Годі! Хіба не знаєш, який мені генер указ й. ц. в-ва? З Чаусів їхати мені не велено. А що кажеш, ніби то я пишусь білоруським полковником, так після від'їзду полковника Антона на мнін того не покажеться!».

Коли Богданов попрохав у Нечая того царського указу, Нечай пояснив, що грамоти про се гін від царя не отримав, але стольник Леонт'єв устно переказав йому царський указ, щоб він, Нечай, переписав всіх козаків, скільки їх в котрім місці й по селах, і кому була вчинена яка пубудь шкода від воеводів і царських ратних людей, і ту роспись йому подав. «А воевода моголівський кн. І. Хованский сказав так: «Котрі мужики Моголівського повіту написані в козаки, мнін до них діла нема, я в ніякі справи їх мішатись не хочу». Тому я (Нечай) по тих місцях, де мужиків запишу в козаки, поставлю козацькі залоги, для розправних діл. А досі, потім як полковник Антін поїхав, я козацьких залог нікуди не носив, і з усіх городів, міст і сіл козаків вивів ¹⁾».

Богданов сказав: «А я знаю, що козаки твого полку чинили грабїж і убійства всякого чину ратним людям й. ц. в-ва, також шляхті і мужикам, всяко їх нищили, і такий був слух, що то все велике лихо, воровство і бунти чинїлись з твого наказу! В. Хм. прислав для слідства полк. Антона і про се писав ц. в-ву, а ц. в-во прислав стольника Леонт'єва, щоб він з ними разом про се докладно розслідив: які козаки були в Моголіві і в Чаусах на службі, і які обиди були посадським і уїздним людям від ратних государевих людей. Але полк. Антін виїхав перед його приїздом, тому Леонт'єву велено в усяких «обидних ділах» переводити слідство одному. Се може бути, що він велів тобі принести роспись козаків, яким стались обиди—тих що були з України ²⁾ і тепер за царським указом всі виїхали на Україну з полк. Антоном, тому що їм тут без служби не було що робити ні жити, і ц. в-во велів без них і без їх чолобиття розслідати, коли кому з них сталась якась обида ³⁾. Але щоб стольник велів писати в козаки мужиків в городах і селах Моголівського, Мстиславського й інших уїздів і подати йому роспись їх—се ти вдумуєш, стольник тобі того не казав, я певен, бо такого указу від ц. в-ва не бувало. Він ⁴⁾ міщан і мужиків козаками називати і в козаки писати не велів, тому що в тутешніх городах козаків не має бути: мають бути по всіх тих городах воеводи і з ними ратні люде й. ц. в.: райтари і салдати, і ти в ніяких тутешніх городах нікого в козаки не запишуй і на залоги не посила! А що ти вирікаєшся, нібито після від'їзду полк. Антона полковником білоруським не писався

¹⁾ «Козаки со всѣх городов и мѣстъ и сел и деревень сведены»—л. 19.

²⁾ «которые были с Украины»—с. 22.

³⁾ Я покорочую тут многословний московський текст, перевівши його в першу особу.

⁴⁾ Цар чи стольник Леонт'єв? з тексту може бути одно й друге, але зміст з того не міняється.

і в ніякім місті без царського указу козакам на заставах бути не велів, і того ніде на письмі покажеться, то я тобі то докажу письмом—що ти білоруським полковником пишешся і нові залоги розсилаєш».

«І виговоривши се з „большим вычетом“ (докором), показав йому листи за його підписом і печаткою: всі ті листи писані в місяці червні, в останніх днях, після від'їзду полк. Антона ¹⁾. Нечай подивившись на листи, став говорити податній, а відмовлявся тим, нібито писали се його писарі без його відому, а він того не знав.

На се Богданов йому сказав: «Як тобі не стидно таке говорити? Коли б ти того не знав, не було б на тих листах твого підпису і печатки! Ні, ти більше в Чаусах не мевкай, виждь і всіх козаків які лишилися, з собою заברי, бо незадовго прийдуть до Чаусів государеві ратні люде: райтарі і салдати. Ти більшої онали ц. в-ва на себе не стягай, бо як не поїдеш тепер зараз, то ц. в-во напише про твій непослух до гетьмана, і то тобі дурно не пройде!»

Нечай відповів: «Я царському указові в нічім не противлюся й виїхав би й зараз—але післав до ц. в-ва брата свого з королівськими листами: везли їх до Бихова, а я їх перейняв і велів подати ц. в-ву. Також наказав йому бити чолом, щоб ц. в-во надо мною милосерде своє показав: не велів вірити нічому, що на мене наговорено, без усякої вини, і висилати мене з Чаусів щоб не велів також. Коли ж від ц. в-ва приїде з братом моїм такий указ, щоб я з Чаусів виїхав, я зараз виїду». «І дуже прохав мене»—додає Богданов ²⁾—«щоб я віддав йому ті листи, де він писав себе полковником білоруським і козаків посилав на застави—давав їм універсали. Але я йому відмовив, що тих листів йому віддати не можна—дехай ту вину покриває своєю службою: нехай козаків на заставах ніде не держить, мужиків в козаки не пише і з Чаусів виїде. Нечай на се став говорити: «Ніде в жадних городах ні в селах ніяких залог від мого полку ні козаків нема, а ті козаки що називають себе козаками мого полку чи інших полків, то люде Лісовського і Юндзила: воруять, а на мене всяку неславу пускають». Я йому сказав: «Нанищи те що мині говориш в листі до ц. в-ва: що з твого полку ніде залог козацьких ні козаків нема, а воруять люде Лісовського і Юндзилового полку, називаючи себе козаками твого полку. Думаю, що ц. в-во звелить їх половити і повішати, аби таким ворам не кортіло вибріхуватися і воровати». Нечай відповів, що все напише в своїм листі до ц. в-ва—щоб тим козакам, які називатимуть себе козаками Нечаявого полку, не вірили, і кого на заставах зловлять над тим роля ц. в-ва».

«Коли Нечай дав мині на одпуску такого листа, до й. ц. в-ва, я йому сказав: «Ти пишеш ц. в-ву, що в жоднім місті нема козаків твого полку ні козацьких залог. Ц. в-во пошле по всіх городах свій указ воеводам і приказним людям, щоб коли зловлять кого небудь на залозі і він буде себе називати козаком твого полку, тому не вірили і вчинили йому кару смерти. Отже коли той козак був на заставі з твого наказу, буде той гріх на твоїй душі, що через тебе старано його на смерть».

«Нечай на се сказав: «Коли в котрім городі або селі знайдеться такий, що буде називати себе козаком мого полку, і у нього буде мій полковницький універсал, нехай государ велить скарати не тільки того козака, але й мене самого без усякого милосердя!» (л. 25).

¹⁾ Дійсно на листах своїх до могилівського воеводи з 13 (23) червня (згаданих вище) і з 17 червня, що заховалися в актах Малор. Приказу, Нечай титулує себе полковником білоруським.

²⁾ В третій особі—я заміняю її на першу.

«Я взявши листа, поїхав до государя—лише далі Богданов—і як був я в Горах і Гірках¹⁾),—тутешній таки міщанин Андроник Качалівський запише силою в козаки міщан з Гір і Гірок і мужиків з уїзду. Я його покликав і кажу: «За чим наказом ти тут на залозі стоїш і силою запишуеш в козаки міщан і людей з уїзду? в яким чину був ти перед тим і де жив?» І той мині розповів, що він з сього ж міста міщанин, але не хотівши бути міщанином був спочатку козаком в полку Поклонського і у Нечая, а тепер їздив до Нечая і просив дати йому сотництво. Нечай сотництво дав і велів бути сотником в Горах і Гірках, видав недавно і універсала на сотництво і на залозу²⁾)—після від'їзду полковника Антона. За сим універсалом набирає він до своєї сотні козаків і на залозі живе. Я йому сказав: «Я за указом ц. в-ва їздив до Нечая—возив йому государську грамоту і наказ: самому виїхати з Чаусів, про се йому в грамоті писано і я йому словесно говорив, щоб він сам з Чаусів виїхав і козаків з залогою забрав. А Нечай сказав, що його козаки за указом ц. в-ва вже всі з залог забрані, і кїде козаків нема, а ріжні мужики звать себе козаками без його відому, «воровством». Тому ти за таке воровство варт великої і суворой кари».

Богданов велів арентувати сього сотника його ж козакам, але він утік. Міщеві міщане розповіли Богданову, що за слідства Ждановича сього Качалівського заковано в кайдани й засуджено на смерть за ріжні провини, не відомо як він від того викрутився і тепер приїхавши сотником від Нечая обтяжає їх ріжними тагарами, силою запише в козаки і каже, що то все з государевого наказу. Вони через те запустили свої промисли і хазяйство, і питаються, чи надалі їм слухатися, коли Нечай пришле їм якогось нового сотника, і знову зведить їм писатися в козаки або давати якісь побори? Він же посилається на царський наказ! Нехай би цар заборонив козакам до них в'їздити, а дав їм якогось порядного воеводу, такого щоб порядок завів і від козаків боронив.

Богданов їх потїшав, що цар їх без «начального чоловіка» не лишитї, порадив займатися своїми промислами і в козаки себе записувати не давати—і на тім кїнчитьсь його звідомленнє, принаймні в тій копії яку маємо.

Нечай, позбувшись Богданова, енергійно заходився поправляти свою репутацію у царя—постаравшись для того, видимо, придбати прихильність нового могоїлівського воеводи. Своє посольство до царя з братом Юрком, згадуване в розмовах з Богдановим, так як вислано вже, він в дійсности виправив тільки 24 с. с. червня—з Могилева, мабуть за порозумінням з Хованским, а може й з Леонтьевим. Постарався як найбільше назбирати для царя приємних московському урядові новин і «прелестних листів». В листі своїм описував, як то розставивши застави «війська полку мого» на ріжних дорогах, щоб польське військо не прийшло на ратунок Старого Вихова, переняв він листи що йшли до бихівської залози і міста від короля і від гетьмана литовського, з похвалами за витривалість, обіцянками помочи і т. д. Зрозумівши з того листування і з свідчень захоплених бранців, що на ратунок Вихова має йти польський полк, Нечай порозумівся з могилевським воеводою що до оборони, і сповіщає царя, що вирухає з своїм полком против неприятеля разом з воеводою, а листи посилає цареві з братом своїм і з своїм «підручним сотником над усею шляхтою» Іваном Кошанським. При сій окаяні просить потвердити сьому Кошанському його масток—видати йому гра-

¹⁾ «в Горах Больших і в Горах Малых».

²⁾ Се той, очевидно, універсал що подав я вище на с. 1259.

моту, «аби мав з чого служити», і прохас для себе царського приповідного листу на організацію панцирної хоругви в 120 чоловіка (очевидно замість вербовання козаків, що йому було заборонено). Обов'язується утримувати се військо з доходів самих Чаусів і двох війтівств Пудківського і Благовицького, не чіпаючи могилівських маєтків («уряду могилівського»). При тім підчеркує, що взагалі він і давніше нічим не руйнував могилівських маєтків, обмежуючись згаданими двома війтівствами, і все на нього з ненависти наклепав попередній воевода Репнин: Нечай сподівається, що його вірна служба цареві «як олій на воді явиться» в супереч сим наклепам; які були в його полку свосвільства, він за них карав, до смертної кари включно, а йому самому ніхто ніякого проступку не доведе—він готов на се стати на суд царський. У всім же просить царських наказів, як має поступати¹⁾.

Другий лист з Чаусів, три дні пізніше—се лірика свідчення своєї служби, вірності, послухності, прохання довіри і ласки і т. д.—«на каждом мѣсцѣ кров нещадно розливать готов застаю, со всяким опасным стяжаніем понуждаюсь, яко прежде и нинѣши всяко вѣроу и правдоу в. цар. вел. служить.—Лишь за правдоу шестует неаваисть: богом вся быща и вся суть, на него увесь уповаю, на пресвѣтлое лице в. цар. вел. взываючи: Приклони милостивое ухо, в. цар. вел., ко исправленію незлобія моего!» При тім реляція, як виконано царський наказ: «Коло Миньска, Борисова и иных мѣст и уездов жадных залог козацких немає, и не толко²⁾ в дальних краях, але и близ Чаус всѣх звѣвши пан Антон Жданович украинных людей з собою побралъ. А тут толко тін, которіи давно поженили ся в своих домах застают. А я сам в килку коней застаю на своем хлѣбѣ до указу в. цар. вел. Есть не мало полку Лисовского, полку Юндзилова³⁾ и иных шляхты новоприбылых безчинных людей, которіи с Нечавими не бывають безчинни дѣлаючи, а они мене, а я их и в очи не знаю. Гдѣ сам отвѣт дати в невинности моеи (очевидно пропущено: готов) до пресвѣтлого маестату в. ц. вел. низко до земли упадаючи» і т. д.⁴⁾.

Третій лист менш цікавий, можливо—післаний наздогін, 1 (11) липня. Нечай повідомляв, що прийняв від Богданова прислану йому царську грамоту і буде пильно виконувати дані йому накази—але при тім заносить скаргу на сю високу особу, що вона допустилась ріжких насильств над його козаками: забрала у них коней і зброю, біла їх і мучила, хоч се козакі старі й заслужені, ранені в царській службі і т. д.

Місяць пізніш, з 3 (13) серпня Нечай сповіщає царя про свої досягнення⁵⁾. Слов'яючи царський наказ, він щільно окружив Ст. Вихів заставами свого полку, щоб не допустити ні помочи ні припасів. Розіслав на се весь свій полк, 15 (25) липня перейняв польський караван, що йшов Березиною, а відти хотів р. Другтю пройти до Старого Вихова. Було в нім 26 берлинів («суден»), і 43 човни («лотки») з ріжним запасами, і все се козаки захопили, людей що було при них потопили і порубали; «также жидов с возами многих порубили». Сам Нечай на спілку з воеводою Хованским веде облогу Ст. Вихова

¹⁾ З Могилева 24 июня 1656—Сборникъ Кнѣв. Ком. с. 64—5.

²⁾ В друк. «такого»

³⁾ Надруковано: «Наудзилова».

⁴⁾ Стор. 65—6, лист писаний цікавою мішаниною українського і московського канцелярського стилю, на жаль не всюди можна спуститися на вірність передачі. Підпись: «В. цар. величества, пана а пана моего милостивого найпадший слуга и подножок Иван Нечай наказный полковник в. ц. вел.»

⁵⁾ Тамже с. 68—70.

з міста передаються різні люде, але місто тримається «в високій городости». За те Нечай має приємність переслати цареві шляхтича Юрія Тихоновича, що добровільно передався на царське імя. Він добре знає замисли короля польського і всеї Річипосполитої і що там діється—Нечай посилав його з своїм листом цареві для інформації.

При сім оправдується від обвинувачень Рєшнина, нібито він приймає до себе московських дезертирів—салдатів: з приказу йому прислано реєстр таких утікачів що пробувають в Чаусах, з наказом, щоб їх видано, але він таких дезертирів не приймає—«присягаюсь, що ані одного не знаю; хліба й для себе мало маємо, не то щоб утікачів годувати»¹⁾.

Але присипляючи таким чином увагу московського уряду Нечай не спускав з ока своїх завдань—поставлених собі з власної ініціативи, чи диктованих гетьманським урядом. Він не переставав скріпляти козацькі контингенти й поширювати козацьку територію. В серпні напр. доносив борисівський воевода: першого серпня с. р. прийшов до Борисівського уїзду сотник Нечаявого полку Мурашко з козаками і забрав у селян їх добро—одежу, збіже, коней і худобу, в багатьох селах. 2 серпня вїт села Борка приставив до збірні трьох людей, з тих козаків, що приходили на їх село, і на допиті вияснилось, що се місцеві селяне: оден з села Лукомля Борисівського уїзду, а два з села Пийгосів Минського уїзду—пристали сього літа до сотника Мурашка, і взагалі в різних уїздах багато людей пристає до козаків. До Борисівського повіту приходило такого люду чоловіка до 500, по збіже і коней, і від їх поборів селяне розбігаються, так що не можна зібрати корму для царського війська. В додатку воевода додає реєстр «сіл і деревень» свого уїзду, де побували козаки, числом 22²⁾.

На се Нечаяві післано таку грамоту від царя «с нежинським полковником Романом Ракушиным», 14 (24) вересня³⁾. «Писано тобі нераз, щоб ти козаків з Борисова й інших городів⁴⁾ вивів, а ті мужики, що записалися в козаки аби були далі на тяглих жеребях, і надалі мужиків в козаки щоб не записували, тільки щоб старі козаки були далі козаками. На проговоранне дано тобі нашого жалування корм Чауса і два вїтївства, з тим щоб до інших міст козаків ти ні по що не послав». Наступає переказ борисівської воеводської реляції, і потім потвердження наказу: залоги вивести, приписаних в козаки мужиків повернути в попередній стан і більше не приписувати, а сотника Мурашка, за те що він без відома Нечая⁵⁾ ворує—скарати згідно з козацьким правом.

З приказних поміток видно, що сі грамоти до Нечая і борисівського воеводи писалися в звязку з «приїздом і одпуском Черкасів Івана Нечая», в посольстві був славний Роман Ракушка, сидів у царськїм таборі під Ригю мабуть довгенько⁶⁾ і

¹⁾ Царські грамоти про сих дезертирів з 13 липня і 3 серпня с. с.—Малорос. пр. 5831/20 л. 59 і 89.

²⁾ Малорос. Приказу 58312/0 л. 94.

³⁾ Тамже чорновик, сильно виправлений, я позначаю цїзавїші виправки, загалом же скорочую і спрощую канцелярїйний стиль.

⁴⁾ Зачерки: «которые близко Чаус».

⁵⁾ Се застереженне «без твоего вѣдома» в чорновнику було повторено аж тричі, але потім повичеркувано і полишено тільки в однім, першїм місці.

⁶⁾ Міркую з того що на грамоті борисівському воеводі, що має сю поміту: «Приїздъ и отпускъ Ивановіх Черкас Нечая», стоїть дата 7 вересня (л. 102), а на грамоті Нечаяві—14 вересня (з тою помітою: «Послана с нїжинским полковником с Романом Ракушиным того ж числа»—л. 99).

за підмогсю всяких свідчень Нечаєвої служби і воєнних успіхів очевидно переломив настрої царської кватири на його користь. Можливо, що видано було не одну тільки сю грамоту, а цілу серію, і в певних, обмежених, що правда формах, білоруську козащину признано знов так як проєктував то гетьманський уряд, і навіть більше того: всіх взагалі старих козаків лишити на місці¹⁾, і про вивід їх і вихід самого Нечає з Чаусів вже нема мови.

Білоруська козащина була признана знову, була санкціонована; шкода, що не знаємо ніяких подробиць з сих переговорів Ракушки з дяками в таборі під Ригою: чи заважили тут служби Нечає, чи дипломатичні здібности його посла, чи вплинула загальна політична ситуація,—але гострий момент пройшов щасливо, і навіть нові конфлікти Нечає з воеводами і їх скарги не зіснували ситуації.

Історію свого посварення з новим могилівським воеводою, кн. Хованским виложив Нечає в своїм листі до царя 2 (12) січня 1657 р., потверджуючи свій виклад свідченнями московського дезертира, що перебув у Стар. Вихові його облогу і потім утік до Нечаєвого війська:

«Хоч я не мав ніякого указу від в. цар. вел. ані від вірного слуги в. цар. вел. гетьмана війська Зап., але з повинности й зичливости моєї стояв я під Старим Виховим 6 тижнів і за спільною радою з могилівським воеводою кн. Ів. Ан. Хованским вчинили ми приступ: я з Чаусівським полком до одної половини города, а кн. Ів. Хованский з своїм полком до другої, приступали ми одночасно і мали все робити за спільною умовою, щоб завладіти Виховим. І так я з своїм полком перші пожертвували своїм здоровем на імя в. цар. вел. і богом даного государя Олексія Олексієвича (наслідника), впади на бихівські вали, завладіли ними, дві корогви бихівські на валу взяли. А кн. Ів. Хованский не тільки що не сповнив договору, а навіть і окрику не схотів учинити з своєї сторони, і так уся сила бихівська звернулася на Чаусівський полк і відбила його від валів: кількасот товаришів мого полку побито, інших поранено, або й живих забрано. Побачивши таку несприятливість кн. Ів. А. Хованского я щоб не тратити більше товариства—підданих в. цар. вел., відступив від Ст. Вихова, бо й запасів не стало мні й усьому полкові—я ж тільки з двох вийтвств маю проголошанне, і козакі не маючи запасу, не могли більше стояти під Виховим. Бо що каже кн. Хованский, нібито я володію Кричевим і Нов. Виховим,—того не бувало. Кричевим володіє пан полковник ніжинський, а в Нов. Вихові стоять люде в. цар. вел. А кн. Хованский, маючи великі доходи і запаси, відступив від Ст. Вихова і злакомився: всі свої запаси за гроші продав обложеноцям бихівським, і так зразу запоміг Бихів всякими запасами. Та й більше того: за його недбалством куці з Могилева возили запаси до Вихова, і в тім виявили його лиху службу в. цар. вел. Тепер же, за наказом від й. м. п. гетьмана військ Запорізьких я поставив сильні залоги і до Вихова ніяких запасів возити не пропуская.

«А що кн. Хованский мене обвинувачує, ніби то я писав недоброчишливі листи до Вихова²⁾, того він ніколи не доведе, бо се неправда. Неправда й то, нібито я ставив двір з кривдою могилівських міщан: я куцив собі двір в Чаусах, і хотів поставити в Могилеві (перевезти?), в місці коло Св. Спаса, за призволенням о. Методія, намісника спаського—на його приїзди; але що кн. Хованский не позволив мені ставити того

¹⁾ «А которые старые козаки, и тем велено быть в козаках по прежнему».

²⁾ Очевидно з намовами, щоб Виховляне не піддавалися Москві.

двору не тільки в місті, але й на посаді, на другій стороні Дніпра, я не противлячись його волі дав тому спокій і до сього часу двору того не ставив — покладаючись на щедру ласку в. цар. вел., що мене, слугу твого («холопа свого») не забудеш і ушедриш.

«Щодо обид ріжним людям в. цар. вел.-ва, то від кого б не прийшло письмо, або хочби й словесна скарга, я над тими свосвільниками («ворами»), що свосволили (воровали) чинив управу: сім чоловіка за ріжні злочини—одних велів повісити, інших розстріляти, а за менші вини і свосволю чинив кару козацьким правом, так що (ми) всі козаки з усякими людьми в. цар. вел. пробуваємо в згоді й спокою і нікому ніяких мук і знищення не діється. Тільки ріжна шляхта, що повиїздила на імя в. цар. вел., називаючи себе козаками мого полку, за Німаном, коло Миська й по ріжних інших міснях оден на одного найжають, майно грабують, але я того не знаю і до Чауського полку їх не приймаю. Не від Черкасів, а від шляхти всяка шкода діється—а козаків без вини обвинувачують»¹⁾.

Дезертир Іван Малов, приставлений від Нечая разом з сим листом, бувши в Ст. Бихіві від Купала до місяця грудня («за тиждень перед св. Миколою з Бихова вийшов») розповів, що дійсно Нечай з Хованским приступили під Ст. Бихів скоро після його переходу, і Нечай став був приступати під місто, але невдатно, і Бихівці його відбили. Простояв шість тижнів і відступив, з причин йому, Малову, невідомих. Після того Хованский стояв під Биховим 11 тижнів, але приступів не робив, тільки нераз прислав закликаючи до піддання. «А такого що бихівські обложенці (сидельцы) писали до гетьмана В. Хмельницького, аби город прийняв він, гетьман,—такого він не чув». Після того Хованский відступив від міста, приходив під Бихів Нечай, за наказом гетьмана, з усім своїм полком, «щоб прийняти місто», але Бихівці його до міста з полком не пустили, а сказали щоб їхав до міста з 50—60 людьми; він з такими малими людьми їхати не схотів і вернувся до Чаусів. В місті був великий недостаток припасів, так що їли котів, собак і шкіру з худоби, але потім як царське військо відійшло, стали возити до Бихова всяку поживу і з Могилева, і з Перяслава, і з Ніжина»²⁾.

Сі пояснення Нечая були прийняті царським урядом: йому прислано царську грамоту «з милостивим словом за службу». «Жалуючи його» (з знак ласки) цар подавав до відома Нечая, що Ян-Казимир не виконав даних обіцянок—не зложив сойму щоб перевести вибір царя на польське королівство, тому цар готується до війни з ним і Нечаві велить бути готовим, а тим часом про всякі неприємельські замисли зчаста писати³⁾. Хованского з Могилева забрали, може власне за сі непорозуміння з Нечаем, Лопухину веліли заспокоїти гетьмана, що з поведінки Нечая цар задоволений. Але наступник Хованского Іван Бутурлін незадовго подав урядові цілий ряд фактів, які московські керманічі не вважали потрібним пройти мовчанкою. Нечай—доносив він—зганяє царські залоги і на їх місце ставить козацькі, пильнує закорінитися в самім Могилеві, його сотники переводять селян в козаки, навіть силоміць, тим приводять до повного упадку шляхту, що піддалася цареві, виганяють з маєностей і побивають, а «відлучаючи селян від рілі, привели до такого голоду, що давно вже не чувано—люде їдять не то що всяку нечистоту, а й трупи людські,

¹⁾ Акты ЮЗР. III с. 589—90.

²⁾ Тамже с. 591—2.

³⁾ Тамже л. 593, дата: з Москви 22 с. с. січня.

і все се відстрашує Поляків на Литві піддаватися під царську руку, глядячи на таке», і т. д. Не маю сих донесень його в оригінальнім тексті, тільки те що доручено було потім околичному Федорові Бутурліну говорити з сього приводу гетьманові і заховалося в його посольськїм звідомленні ¹⁾.

25 с.с. березня переказували воеводі суддя моголівський і городничий, що їм доніс улянівський війт: черкаський сотник Яцько Васьковський ²⁾ пописав селян його війтства в козаки, роздав їм засівки і порожні землі, иншим селянам також каже писатися в козаки, а коли в козаки не запишуться, то їм орати ріллі не дозволить. Два дні потім почув він від одного боярського сина, як козаки та міщане говорять, мовляв на моголівське передмістя Лупулово прийдуть на мешкальне козаки і буде у них тут другий Моголів. Воевода покликав до себе магістрат і міщан, щоб провірити сі чутки, і війт, бурмістри, райці, лавники і все поспільство потвердили: чули вони від моголівських міщан, що бували в Чаусах—говорять козаки: «Будемо ми жити з вами поблизу, на Лупулові». Деякі козаки збираються жити на Лупулові, а деякі вже й живуть—насильством («васелившись»), і так говорять, що буде у них на Лупулові другий Моголів—а з того буде моголівським мешканцям тіснота і упадок. В самім Моголеві—казали війти й бурмістри—живе в Меннім Валу козацький сотник Іван Мишків, а на Лупулові сотник Черномаз—з короугою і козаками. А таке від сотників діється самовільство і селянам знищенче, що пишуть їх в козаки силоміць, а котрі не хочуть, тим ріллі орати не дають.

А 28 березня (с.с.) одержав воевода листа від Нечая: домагається він, щоб воевода велів вивести з Дашкова прапорщика і салдатів, що стоять там залогою, а коли воевода їх не виведе, то Нечай вижене їх відти силоміць: прийде і громитиме і битиме як неприятелів.

Нечай, що стрівся з московськими послами під Чигрином 12 н. с. червня, виправдувався, що се мусить бути якась мистифікація: він ще до березня місяця виїхав з Чаусів до гетьмана, і 28 березня його в Чаусах не було, «хїба хтось написав за очі воровски»; він просить визначити слідство в сих справах, а сам повернувши до Чаусів розсїдить всякі кривди, які без нього сталися царським людям, покарає згідно з військовим правом, а хто буде того варт, то й повісити звелить. З Лупулова козаків виведе і на будуче заборонить їм там будуватися. Селян після того як цар заборонив писати в козаки, таки й не дозволяє. Що б він робив против царського указу? він у всім послушний царській волі, як вірний підданий, і як обіцяв так хоче й до смерти служити великому государеві. «І клявся на тім і виїнявши шаблю говорив:» Коли я не щиро і не всею правдою служу великому государеві, дай господи мнї сю шаблю видіти на своїй шнї!» (558).

Неважаючи на сі запевнення, посла таки переказали гетьманові, згідно з своїм наказом, всі ті моголівські претензії на Нечая і його козаків. Гетьман з очевидною досадою завважив, що під сю хвилю, коли Турки й Татари стоять замахнувшись шаблею над Україною, трудно йому занятися тими моголівськими сварками. Трудно йому припустити, що Нечай міг так поступати: грозитися громити царських людей і битися з ними як з неприятелями. Але як проміне воєнна небезпека, він вишле «людей гід-

¹⁾ Акты ЮЗР. III с. 576—9, тамже на с. 557—8 уривки розмови послів з самим Нечаем, котрого вони стріли під Чигрином, як він вертався від гетьмана.

²⁾ В друк. Войсковский.

них і уважних» на розслідування цих справ, і з винними велить поступити згідно з військовим правом, навіть і на горло карати—«щоб у всім було згідно з царським указом і нашими правами». На Лунуволі селитися козакам буде заборонено, і під смертною карою на будуче буде наказано, щоб не робилося ніяких кривд і заціпок. Провинники Нечая буде переведене слідство, і коли б щось за ним знайшлося—поступлять з ним «по військовому праву» (579).

Кульмінаційним пунктом цих білоруських напружень стало те, що Старий Вихів піддався козакам, а не московському війську,—на імя гетьмана. Переговори з цього приводу потягнулись потім на довго, вже по смерті гетьмана, і ми ще будемо мати нагоду про се почути. Перші розмови на сю тему для нас пропали, і навіть докладна дата і обстановка сеї події не відома: коли і як саме піддалися Вихівці. В листі своїм до уряду 13 (23) березня гетьман сповіщає про се царя: «доносимо в. ц. в. також і се, що Бихівляне, бачучи велику біду від війська в. ц. вел. полку Чауського, тому що запасаю покори не мали, присягли на імя в. ц. вел. і піддалися, і вже там тепер козаки і повік (Бихівляне) мають бути при війську Запорізьким в. ц. вел-ва¹⁾. Сею фразеологією про царське імя гетьман хотів можливо ослабити неприємне для царського уряду вражіння від цих недопустимих з становища московської політики фактів, що козацьке військо примусило Ст. Вихів піддатися на імя війська Запорозького і обсадило його козацькою залогою.

Історія ліквідації цих фактів ще перед нами, але тим часом і наведеного тут стане щоб зміркувати, яка сила напружень, нервовости, тертя залягала в цих білоруських відносинах, особливо з моменту, коли паралельно з програмою приєднання Західноукраїнських земель «по Вислу», з осені 1655 р., ясно і виразно стала перспектива консолідації й вирівняння білоруського фронту. Переводячи сі плани приходилось їх затаювати, маскувати і ріжними льобяльними мотивами прибирати супроти зматань московського уряду—прилучати всякі нові провінції польсько-литовські безпосереднє на царське імя, як провінції московські і завчасу перетинати всякі «поползновения» українського уряду взяти що небудь з них під козацьку руку, під гетьманський реїмент. Гетьманський уряд старався можливо непомітно здійснити свої плани, обминаючи конфлікти з царем, не доводячи до обгострень. Через се ми так мало знаємо про сі плани. Але кінець кінцем навіть ті фрагменти, які можна було досі назбирати, дають про них досить ясне поняття.

Першим кроком в сім напрямі можна вважати описану вище експедицію рікою Припеттю, в осені 1655 р. Я висловив тоді обережний здогад, що ініціатива її могла належати козакам, а московське військо тільки чинилось їх; факти, котрі тут наведу, схильють мене до гадки, що так воно мабуть було—що се була козацька розвідка, доручена київському полковнику Яненкові. Слідом, зимою широкі доручення і уповаження в сім напрямі були дані Нечасві, як ми бачили.

Під літо 1656 р. гетьман вислав на Білорусь чималий козацький корпус під проводом ніжинського полковника Гуляницького і переяславського Тетері. Що вони мали робити там, зістається неясним, бо знаємо про се тільки з чернеток царських грамот до цих полковників, 12 (22) липня: цар довідався, що вони за царським указом і за розпорядженням гетьмана «ідуть з своїми полками» в похід на царську службу

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 599.

і прийшли до Гомля; цар похваляє їх за таку ревну службу, але велить не йти до нього в похід, а побути в Гомлі та інших сумежних черкаських (!) городах до дальшого наказу¹⁾. Судячи з такої резолюції приходить думати, що царської ініціативи в сім поході було мало або й зовсім ні; козацьке військо на Білоруси йому в сей мент було на Полків не потрібне, на Шведів би не пішло; гетьман міг формально причепитись до якогось небудь раніш висловленого царського бажання, а мати на увазі свої власні плани: розширення козацької займаници, підтримку шведських операцій—або протекторат над Слуцьким князівством Радивилів.

Се було тоді питання дня. По тім як не стало Януша Радивиля (в останніх днях грудня 1655 р.) династія Радивилів звернулася по протекцію до гетьмана як старшого свояка, швагра покійного Януша і природженого протектора його вдови, старшої сестри домни Роксанди. Очевидно, в сій справі приїздив до нього служебник Радивилів Стефанович: про сей його приїзд знайшлась одписка кївського воеводи,—з мая 1656 р., на жаль—в дуже дефектній формі. Воеводи стало відомо, що до Кієва приїхав з Слуцька якийсь Литвин; викликавши в сій справі до себе наказного полковника Дворецького і віята Самковського, воевода зробив їм закид, що вони досі його про се не повідомили. Ті розповіли, що се шляхтич Стефанович з двома челядниками, їде до гетьмана Хмельницького з листом Богуслава Радивиля, з того приводу, що гетьман просив був царя, аби він прийняв під свою руку Слуцьке князівство Радивилів: «писал Буслав Радивил к гетьману, что гетьман писал к вел. государю, чтоб в. ц. вел. велѣл пожаловать ево Буслава Радивиля из городом Слуцком принять под свою высокую руку и Слуцек от свѣйского короля оборонить»²⁾. Виходить з того, що се було не перше посольство в сій справі—котру полковник і віят устилізували відповідно для московських слухів. На щасте маємо звідомлення самого Стефановича Бог. Радивиліві—дуже коротке, без дати—але все таки дещо додає до сеї воеводської звістки (я думаю, що се звідомлення з сеї таки місії Стефановича)³⁾.

¹⁾ Малоросійського приказу ст. 5831/20 л. 60—лист Гуляницькому, з помітою: «А к перяясловскому полковнику к Павлу Тетере гдрева грамота послана такова ж слово в слово, какова послана к полковнику к Григорю Гуляницькому с Василем Борода(в)ченком». І друга: «Приїзд ко гдрю Запорожских Черкась». В грамоті Нечаєві того ж 12 (22), з приводу його жалів на Богданова: «По нашему ц. в-ва указу посланы наши ц. в. двѣ грамоты с посланцы твоими: с Василем Бородавченком с товарищи, одна к пѣжинскому полковнику к Гр. Гуляницькому, а другая грамота к перяясловскому полковнику к Павлу Тетере—и ты б тѣ наши грамоты взяв у них і послал тотчас к полковникам к Гр. Гул. і к П. Тет. с нарочными посланцы»—тамже л. 55.

²⁾ Білгород. ст. ст. 386 л. 249—251, одписка без дат, одинока повна дата—що Стефанович має виїхати з Кієва до гетьмана 2 квітня ст. ст., а приїхав до Кієва очевидно десь скоро по 20-ім, себто в перших днях травня н. с.

³⁾ Архив ЮЗР. III. VI с. 190, одинока цодробиця, що може ближче орієнтувати в часі написання сього звідомлення, се згадка, що Ракоцій зложив уже присягу на союз—Се можна було сказати Шебеші після посольства; коли Стефанович, приїхавши до Чигрина, скажім, при кінці травня, говорив з гетьманом в початках червня, він міг щось таке почути від гетьмана з деяким прибільшенням. Коли ж думати, що мова про присягу Ракоція в вересні, тоді треба прийняти, що повернувши з своєї весняної подорожі до гетьмана, Стефанович був знову висланий до нього в тій же справі літом, і звідомлення писане з сеї літньої подорожі, бо з тексту не видно, щоб Стефанович тоді довго просидів в Чигрині.

«Згідно з наказом і волею в. високости я віддав листи адресовані п. гетьманові і п. канцлерові,—спеціально листа найяснішого короля шведського до власних рук п. гетьмана. Оден і другий прийняли їх вдячно і навзаєм офірують свої щирі послуги в. високости і хочуть незмінно підтримувати заключену приязнь, просять тільки аби й. кор. вел. і ваша високість завжди щиро до них ставились—а нехай бог карає і нещасте постигне тих які будуть з ними поступати инакше. Я на се відповів, що і король шведський і в. високість готові присягою потвердити, що не лицемірно, а щиро поступають і поступатимуть з ними. Потім (гетьман) покликав мене до себе в ночі і кілька годин говорив зо мною в присутности самого тільки п. Виговського. Головно се велів переказати в. високости. Перше—аби король шведський не давав спокою королеві польському, але настоював на повному його усуненню. Друге—аби король прислав когось з своїх і зазначив, що він відступає їм¹⁾—а вони обіцяють йому, чого він забажає. Листа гетьманського до короля переслано в. високости: оба вони дуже мені то наказували і просили, щоб я в. високости віддав його до рук, але що се було неможливо, то я порадившись з доктором в. високости і пастором копильської церкви, як людьми в. високости найвірнішими, передав його через Волесковицького, покладаючися на бога, що він дійде до в. високости. П. гетьман наказував мені таїтися з тим листом від случького коменданта—бо він їм підозрливий, і таки признаюсь—не варт довіря; коли б ніяк не міг передати сього листа в. високости, просили мене аби я спалив його.

«Сказав я п. гетьманові, що наші бажання й інтереси спільні з їхніми. Він дуже зрадів з тих слів і сказав буквально так: «Отже коли об'єднаємось, підуть справи добре, доб'ємся, що знову розцвіте слава божа, і церкви забрані у вас і вас будуть повернені! Бог поблагословить нас, і крім Бога не будемо нікого більше потребувати. Тепер уже маємо по нашій стороні князя Ракоція—присяг нам союз; воевода молдавський і мунтянський і хан татарський через своїх послів поновили і потвердили свою приязнь». Се в моїй присутности. Але так я зрозумів, що (гетьман) зістанеться при Москві—поки заключить твердий союз з королем шведським—або польський король буде усунений. Універсали про незайманість Случького князівства міні дав, прийняв се князівство цілком у свою протекцію і заявив, що захистить його від кожного неприятеля—призначив уже на се два полки—Київський і Білоцерківський. Наказав міні, щоб негайно словищав його, коли б якийсь неприятель загрожував, і обіцяв що кожному дасть відсіч, ані на Москалів не буде дивитись. Взагалі свідчили вашій високости як найкращі почуття і п. гетьман і п. канцлер і кілька разів повторяли прохання, щоб до них були щирі».

Наведу кілька звісток, в котрих справді можна дебачати опіку козацького уряду над князівством Случьким.

В червні доносили київські воеводи цареві, мовляв стало їм відомо, що з Київа, Переяслава й інших Задніпрянських городів до литовських городів: до Случька й інших возять збіжжя, мясо, рибу й інші запаси водою й сухнуть. Київські міщане ладять великий караван з Київа Дніпром—з 50 байдаків (судов) з збіжжям і з ріжним товаром. Воеводи звертали увагу полковника Павла Яненка, війта і бурмистрів,—питали, чи се з їх відома київські купці возять збіжжя й інші товари до Случька

¹⁾ quid ad ipsas praesiarı (praestare?) velit, місце зіпсоване, перекладаю ка згодат.

й до інших литовських городів. Війт з товаришами пояснили, що дійсно київські люди возять збіже до Слуцька, також до Петрикова, Давид-городка і Казан-городка, а з Слуцька приїздять туди торговці, закупають збіже і возять до Слуцька, а діється се за відомом полковника. Полковник на запитавні воеводів відповів, що був на то гетьманський наказ: велено пускати з Києва людей з збіжем, а куди вони їздять, він того добре не знає. Тоді воеводи в тій справі звернулись до гетьмана, і гетьман і Виговський відписали, що після їх листу гетьман післяв до Києва і до інших міст заборони, щоб не пускали людей зі збіжем до литовських городів¹⁾. Але чи були видані такі заборони, зістається сумнівним, бо кілька місяців потім воеводи доносять, що експорт худоби і всякого товару в районі Припєти іде далі як поперед, козацькі залоги Київського полку що стоять на заставах їх не спляють, подковнячий уряд тих торгових людей не стримує, а гетьман на пригадки воеводі нічого не відповідає²⁾. Хоча тут може бути загальне розходження в фіскальній помітці гетьманського і царського уряду, проте можна додати і спеціальну протекцію Слуцького князівства з боку гетьмана і пограничного київського полковника, котрому взагалі була доручена охорона інтересів Слуцьких маєтностей Радивилів. Дещо говорить в сім напрямі інша звістка, до котрої тепер переходжу.

Підчас виленських переговорів, в вересні того року оповідав московським боярам слуцький кунець Мартин Федорович. В Слуцьку стояла шведська залога, потім виїшла і скоро потім приїхав до Слуцька від В. Хмельницького полковник Яненко—що його тепер звать «Залого Слуцький», з ним 6 хоругов кінних і 3 піші, козаки розложилися також по сусідніх селах. Міщане при Яненку цілували хреста на вірність цареві. Потім приїздили Шведи, але довідавшись, що в Слуцьку стоять козаки, поїхали назад.

Підкоморій Якуб Кунцевич при тім пояснив боярам, що шведська залога чинила кривди слуцьким міщанам, тому Богуслав Радивил вислав її з Слуцька і написав до Хмельницького, щоб він прийняв на себе охорону Слуцька й інших маєтностей Радивилів, і Хмельницький прислав свою залогу.

Бояре зацікавились сим оповіданням і післяли на звіди до Слуцька свого чоловіка з листом до Яненка. Післанець 11 (21) вересня повернувся і розповів, що козаків у Слуцьку нема, а тільки «Німці»; його звели до шведського коменданта, одночасно був у того ж коменданта післанець від Хмельницького, сотник Ісай,—з чим він приїздив, післанець не міг довідатися. Комендант показував Ісаві привезеного тим післанцем листа до Яненка—бо ніяких козаків ні Яненка нема. Ісай просив коменданта, щоб він того московського післанця пустив не затримуючи, і дав післанцеві півзолотога на страву. Але його затримали на кілька днів під арештом і пустили після того як поїхав той Ісай³⁾.

Зістається неясним, чи дійсно так були безпідставні оповідання купця Мартина, як виходило б з донесень московського післанця. Я думав, що оповідання сього Мартина, potwierжені Кунцевичем, мабуть не видумки. В кожному разі про козацький протекторат над Слуцьким князівством говорилось тоді багато; польний гетьман литовський

¹⁾ Білгород. ст. 386 л. 367.

²⁾ Тамже л. 783, без дати—але результатом сеї одписки було пояснення царського уряду з 17 грудня, що з огляду на перемирє з Польщею транспортів стримувати не треба, і гетьманові про се не писати—тамже с. 685.

³⁾ Книги польського двору москов. польського фонду, кн. 88 л. 547—9 і 598—9 (звідомлення місці Одоєвского).

Ґонсевський в грудні (12 с. с.) оповідав Матвееву—що приїздив від царя схилати його аби на соймї підтримував кандидатуру царя на польське королівство: «Гетьман В. Хм. посилає до Слущька урядникові В. Радиви́ла—велить йому називати Слущьк своїм гетьманським—аби його ніхто не нищив; і пересилки від В. Хм. безнастанно ідуть на Слущьк—посилає тудю до шведського короля, кажуть, що їдять від Хмельницького чернеця»¹⁾.

Нарешті ще оден документ, цілком безсумнівний—се клопотанне гетьмана перед царем за Янушеву вдову, сестру його невістки, за її маєтности в Виленським воеводстві, що попали в московські руки й були роздані ріжним литовським пашам, що поклонилися цареві. В березні 1657 р. він передав з В. Кикиним таку «чолобитню»: «Милосердна вдача в. ц. в. явна всьому світові, і я знаю, що хто лише під ноги милосердя в. в. принадає, тільки задоволений щедротою в. в. відходить. В сім і я і всі ми, вірні й зичливі слуги в. в., не раз переконалися, бо за кого тільки заступний і чолобитний лист до в. в. писали, завсіди не зачинені знаходили двері милосердя в. ц. в. Тому певні, що і сею чолобитною грамотою нашою знайдемо у в. ц. в. незачинені двері. Бо хто ж після бога може бути найвищим заступником сиротам і вдовам в госу́дарствах в. ц. в. як не ви—єдиний під сонцем православний госу́дар і цар? Тому і ту зруйновану вдову княгиню Радивиліву зволь в. ц. в. прийняти під милостиві свої госу́дарські крила—пам'ятаючи службу її батька, колишнього воеводи Молдавської землі Василя, і своїми грамотами зволь привернути її маєтности, недавно випрошені у в. ц. в. маршалком литовським п. Завишею: Орле, Заблудів, Любеч, Кейдани (і т. д.), а також королівщини: Вистрицю, Сейни (й т. ин.). А крім того благаємо й просимо в. ц. в. післати указа до своїх виленських воеводів, щоб вони вищеназвані маєтности віддали в володінне тій зруйнованій вдові. Біг милосердний нагородить ту щедроту в. ц. в. довголітнім і щасливим панованнем і побідою над ворогами—котрої ми в. ц. в. щиро бажаємо на всіх неприятелів»²⁾.

Тепер от цікаво одмітити, що по тім як гетьман прийняв під свій протекторат Слущьке князівство, Козаччина—може й не без порозуміння з Радивилами, в інтересах забезпечення їх володінь від московських претензій, стала охоплювати їх з півночі своїми займанщинами. Початок положив ще Зодотаренко, з порічь Сожи й Дніпра силкуючися поширити своє володінне в поріччях Березини і Свислочи. Тепер, літом 1656 р. очевидно не припадково чуємо скарги про козацьке бушування в Борисівським повіті, на середній Березині, і в Минскім повіті—на горішній Птичи. А з кінцем року піднялася буча з приводу козацької експанзії в Новгородським воеводстві, в безпосереднім сусідстві Копиля і Несвижа. Нечай, що правда заявляв, що він і козаки тут ні причім і беться між собою сама шляхта називаючи себе його козаками. Але в самих тих писаннях, котрі він мусів видавати на домагання польської шляхти (правдоподібно підтриманої в своїх претензіях також і московською адміністрацією—з огляду на перемирє), знайдемо доволі ясні вказівки, що Козаччина в дійсности не була непричетною до сього руху. Так на Різдво депутація новгородської шляхти

¹⁾ Тамже кн. 90 л. 57.

²⁾ Акты ЮЗР. III. с. 599 (легенда невірна), дата: в Чигрині 13 марта.

добула від Нечая такі два документи, вписані до книг Гродських Новгородського воєводства ¹⁾:

«Іван Нечай, полковник є. ц. в-ва войска Запорозкого, всим в-одец, а особливе паном сотникомъ, осауломъ, атаманомъ и всему товариству в пулку моемъ знайдучымъ ся до ведомости доношу, ижъ зашла ²⁾ овъде скарга од ихъ млстей пановъ обывателей воєводства Новгородского, же разныє свовольники подъ титуломъ войска Запорозкого а пулку моего купы свовольныє за Немномъ на розныхъ мєстьцахъ збираютъ и незносныє кривды людямъ невиннымъ чинять—черезъ которыхъ свавольниковъ войско Запорозкое великую неславу поносить. Зачымъ з влады ураду моего даю мѳцъ и позволяю такихъ свавольниковъ яко непрятелевъ зноситъ(ь), а людей пулку моего упоминаю и подъ срѳгимъ каранемъ розказую, абы нихто не важыль ся наймєйшоє кривды чынитъ(ь) ихъ млстямъ паномъ обывателемъ воєводства Новгородского, подъ срѳгимъ на горле войсковымъ каранемъ. А для легышоє важности тотъ мой универсалъ выдадемъ,—писанъ у Чаусахъ дня двадцатъ четвертого декабра року 1656».

А далі такі «пункти», списані вже польською мовою й підписані рукою Нечая і ствержені його печатю (подаю їх в децю систематичнішимъ вигляді—в оригіналі вони списані, як то кажуть, «на коліні»):

«Відповідь на прохання І. м. панів обывателів воєводства Новгородського, занєсені через п. Лядинского, дана від мене Івана Нечая полковника війска й. ц. в. Запорозкого. Перше—на жаданє І. м. п. обывателів висилаю сотника моего полку п. Івана Миткевича і з нимъ трьохъ товариства ³⁾, а саме: пана Бушму, пана Форощу і пана Самійла Круковського, що мають там справуватись згідно з інформацією від мене даною. Друге—пану Станішевскому ⁴⁾ визначаю час і місце—12 лютого в Чаусахъ. Трєте—наказавъ я чинити справедливість усімъ покривдженимъ, де що покажется—пильнуючи, щобъ усе відповідало слушности, в тімъ й. м. п. Міржевському і п. Дибовському дати справедливість на виннихъ. Четверте—всімъ панамъ сотникамъ і товариству моего полку заборонити під горломъ, абы не важылися (посилати) жаднихъ чатъ і людей не затыгали. Пяте—всімъ панамъ шляхті і всякого стану людямъ має бути вільний переїздъ—чи до маєтностей своїхъ чи хто куди хоче з усякими товарами. Шесте—всякі купы, які б де небудь були під титуломъ війска Запорозкого, а полку моего—завявши людей від п. Мурашки з поміччю воєводства Новгородского зносити і суворо карати, хочби й на горло. Сьоме—коли б кому не досить було з тої справедливости, тоді термінъ І. м. п. обывателямъ дня 22 лютого за старимъ калєндаремъ, і я самъ обіцяю чинити справедливість якъ надъ п. Станішевскимъ, такъ і надъ иншими. Восьме—доходити справедливости у п. обывателів за забитого козака моего полку. Девяте—тихъ козаків що з Цехановичомъ забрали до Несвижа, допевнятися щобъ їхъ визволєно, і тоді

¹⁾ Акты изд. вилєнскою комиссією, т. 34 ч. 81 і 83. Другий документ бєз дати, але що бувъ внесєний до книгъ разомъ з першимъ, тимъ самимъ Самійломъ Лядинскимъ, що згадується в пунктахъ Нечая якъ представитель новгородської шляхти, то можна прийняти за певно, що «пункти» дані були разомъ з универсаломъ, того самого дня, або в тихъ же дняхъ.

²⁾ В друк.: зшла.

³⁾ trzech towarzystwa.

⁴⁾ З дальшихъ слівъ видко, що Станішевский бувъ обжалований шляхтою, себто бувъ однимъ з шляхтичів, що приставъ до Нечаявої Козаччини і напирився новгородській шляхті.

зараз їх карати відповідно до вчинків, хоч би й горлом, тільки допитатись, за що і з якої причини їх забрано до в'язниці. Дев'яте і останнє—з людьми й. цар. м., з усіма обивателями воев. Новгородського і з тими що перебувають з різних країв жити в згоді й любови братерській, не даючи ніякої оказії до неприязни, при тім послуги свої й. м. п. обивателям воев. Новгор. офірувати і на взаєм просити зичливости для війська Запорізького, заповідаючи лицарським словом, що від війська Запорізького найменшої оказії до незгоди не буде подано—аби тільки самі І. м. були терпеливі і жадної оказії до неприязни не подавали.

З сих резолюцій ясно видно, що фактично Козаччина доволі розгоспадарилася в Новгородським воеводстві. Бєть там сотник Мурашка з козацькими силами; «сотники і товариство» затягають людей в козацтво; якихось козаків пєарештовано на території воеводства і забрано до Несвика; від козаків шляхті трудно стало їздити навіть з власних мастків, возити товари і т. д., і Нечай кінєць кінєцєм не обіцяє ні вивести козаків, ні посилати їх туди, а тільки—пильнувати згідливого пожиття всіх трьох сторін: польської, московської і козацької.

Се був момент після воєнної конвенції України з Семигородом і волоськими князівствами (а фактично і з Шведами) і постанови про висилку козацького корпусу, під проводом Ждановича, до Польщі для її розділу між союзниками—при чім усю східну частину «до Висли» хотів забрати козацький уряд, і питання засвоєння й обсадження козацьким військом сих земель стало особливо актуальним. Приєднання Західно-українських земель, обсаження бузької й дніпровської дороги на північ для стику з пруськими й шведськими володіннями, поширення Сіверської козащини на північ і північний захід (формування Стародуоського і «Вілоруського» полку) все се поставило на черзі різні стратегічні, організаційні й адміністраційні питання. В звязку з ними мабуть ото й їздив Нечай до Чигрина в лютім 1657 р. Не ясно, чи в сей мєнт йому вже нарешті вдалося взяти до своїх рук сей каторжний «курник»—Старий Вихів, що паралізував сю козацьку експанзію. 9 (19) березня в листі до львівського магістрату гетьман уже ставив їм перед очі «бихівську фортуна», і в момент виїзду Нечая капітуляція могла вже статись—або бути річчю передрішеною. Може бути що Нечай хотів саме порадитися з гетьманом і писарем що до форми сей капітуляції: пізніше Виговський підчеркував, що Вихівці присягли на те, що «ніколи тої фортеці кому иншому не піддадуть, але по-вік при війську Запорізькому оную заховати мають»¹⁾, і се власне та формула, яка була висунена гетьманським урядом для сей козацької експансії в той мєнт. Висилаючи Ждановича на захід, гетьман розіслав такого універсала: «В. Хмельницький гетьманъ з войскомъ е. ц. в. Запорозскимъ—всемъ в-обецъ и каждому в-особна, кому о томъ ведати належить, вселякого стану и копьдщыи людемъ, кому тулко сєє наше показано будетъ писаньє, до ведомости доносимъ, нязъ мы посылаючи войска наши Запорозские, жебы ся злучили з войсками князя е. м. семиградского и тамъ шлы где онымъ указано, тєды увєняємъ ласкою пашою, же хтоколько вєкъ горнѹти се маєть до войска Запорозского, абы найменьшєє кривды не мѣль ни од кого, и означеный высланный намєстникъ нашъ того постерегати маєть, жебы никому утяжєнья не було, хто пры ласєє нашой и войску Запорозскомъ зостава(ь) будетъ. Спротивныхъ тежъ и войску Запорозскому не зычливыхъ и не прѣбличныхъ (!) ро-

¹⁾ Ргп. Чортирійських 3776—у Липинського, Україна на переломі с. 319.

сказали смо громить.—Счо иначей не маст быть над росказаніе наше. Дань в Чигиринь 31 декабра 1656 ¹⁾).

Як бачимо, разом з операційним корпусом Ждановича розсилалися гетьманські намістники, що мали приводити місцеву людність під владу і зверхність гетьмана. Як видно з пізніших документів, вони мали замінити собою польських управителів—воеводів і старост, переймаючи на себе їх функції, охороняти людність від військової і всякої іншої свєволі і підтримувати лад і порядок. Така ж акція, очевидно, мусіла розвинутись і в північних, білоруських аннексах, в звязку з загальними завданнями нової українсько-шведсько-семигородської ліги. Козаччина поширювала свою територію, закріпляла її своїми залогами, волею і неволею переводила місцеву беззататну людність в козацтво, приводила під свій протекторат шляхту і міста і при першій нагоді готовилися винолошити відси Москву з її претенсіями так само як і Польщу, і перетворити все в замкнене козацьке володіння, оперте о Карпати і Балтик, звязане з новими союзними державами—Швецією і Прусією. Одержавши відомість про підданне Старого Вихова Запорізькому війську український уряд видав такий цікавий універсал—недавно віднайдений І. П. Крип'якевичем:

«Богданъ Хмѣльницкій гетманъ з войскомъ его царского велич. Запорозкимъ. Всѣмъ вобоецъ и кождому з-особна, кому о томъ вѣдати належить, меновите п. пувковникомъ, асавуломъ, сотником, атаманомъ и всей старшинѣ и черни Войска Запорозкого и вшелякого стану свѣцкого в местах, местечкахъ преложоннымъ людемъ доносимъ до вѣдомости тымъ нашимъ писанемъ, и кому толко показано будетъ: іхъ з волѣ божое унаметавши се шляхта, месчане и вси обивателѣ Старого Вихова цале и вѣрне поддали се под владзу и протекцию нашу и присегу виконали нам, же нѣгды кожь нѣкому иншому тоѣй фортеши не подадут, але по вѣкъ при Войску Запорозкомъ оную заховати мают. Видечи мы южь ихъ щирую вѣрность, позволили смо купцомъ и месчаномъ киевскимъ—поневажь портъ сотворил се—вгору люб самымъ ити, люб своихъ факторовъ посылатъ до Вихова и где колвекъ залоги нашѣ зстают, а вшелякими легкумѣнами и купецкими речами сухимъ путемъ и водою, якъ хто может. Пилно теды жадаемъ и приказуемъ, жебы безъ вшелякого задержаня и гамоваяя всюди пропусчано такъ самыхъ, яко и факторовъ ихъ, мыт жадныхъ торговыхъ и подачокъ абы у нихъ не витягано, веддугъ давныхъ привилеевъ отъ королей наданихъ. А хто спротивнымъ былъ волѣ нашей и дороги тоѣе имъ зборонялъ и мыто витягалъ, таковый кождый за найменшою скаргою срокто отъ насъ караный будетъ,—іначей не чинечи. Данъ в Чигиринѣ 15 марца 1657 Богданъ Хмелбницкій рука власна ²⁾).

Судячи з того, що знаємо, київська громада не мала часу порушити сю справу з власної ініціативи. Гетьманський уряд властиво давав їй від себе доручення зайнятись організацією торговельного звязку з Ст. Виховом, і через Ст. Вихів з усєю окупованою країною Горішнього Дніпра,—використовуючи, очевидно, тутешні торговельні шляхи до Балтійського моря. Коли се ми зіставимо з попередніми відомостями про торговельні звязки з Слуцьком, з тим що ми чули про шведські плани бузького і горішньодніпровського торговельного звязку, з планами торгу чорноморського (план торговельного договору з Туреччиною, хроньологічно й річево звязаний з сими швед-

¹⁾ Акты изд. вилен. ком. т. 34 ч. 82.

²⁾ Записки тов. Шевченка 147 с. 75, з оригіналу, також у замітці того ж Крип'якевича «Вольний порт у Старім Вихові», Науковий Збірник за рік 1929 (коментар).

ськими плянами—котрих в обох випадках головним інспіратором був очевидно Немирич)—перед нами вирисується доволі ясно загальний образ (бідний деталями, але безсумнівний в головнім) сей нової козацької експанзії та її увязки з новою лігою.

Що з сього приводу балакалось, які перспективи українсько-московського конфлікту, війни і завоювань висувались перед очима козацької старшини, польської і української шляхти і міщанства на тлі сих плянів об'єднання українських і білоруських земель і утворення великої Українсько-білоруської держави, до певної міри можуть ілюструвати дві справи з приводу «зрадницьких балачок» про пляни Хмельницького. Перша виникла в обставині конфлікту з Нечаем літом 1656 р.

В серпні доміс цареві шкловській воевода Яковлев про невенні річі, що говорив про гетьмана й війське сотник Нечавого полку Котел проковникові Самійлові Тихоновецькому. Бувши разом у Яковлева считав сей Котел Тихоновецького: «Куди їдеш?» Тихоновецький відповів: «Їду до государя в полк». Котел на се сказав йому: «Чекай, я тебе остережу в одній справі»¹⁾. Потім зійшовшия з ним знову, викликав його з хати на подвірє й сказав: «Ніяк не думай їхати до государя! Государь пішов до Пскова, а король польський замирився з Шведом, і козаки зістакються при королі: послаи цісаря християнського і богатєх королів помирили з козаками короля (польського очевидно), а котрі люде повивздили (з Польщі) на государеве імя, тих усіх будуть стинати»²⁾. Тоді зараз покажеться, яке то військо прийде на государя—козаків, польського короля й інших королів—що ні здумати ні зміркувати!» Козак Филип, що з ним приїхав, а був війтом у Переймі, також сказав Тихоновецькому: «Я тебе за твій хліб і сіль остерігаю: не їдь до государя в полки! Той козак Бородавка, що їде з моїм шурином від Хмельницького в двадцяти колях нібито в посольстві до государя,—їде не для посольства, а на те щоб провідати, скільки війська з государем, і де він стоїть. А що потім буде, сам побачиш». І додав: «Для бога, стережись того!»

Тихоновецький не надумав нічого кращого, як офіційально переказати воеводі всі сі, дуже неясні, повні недоговорень натяки (я старавсь їх переказати можливо зрозуміло). Воевода списав офіційальний протокол³⁾ і переслав цареві. Котла посадив під варту, Филип утік до Чаусів. Царський уряд був видимо збентежений такою дурною пригодою, з котрою незнати було що робити. Котла наказано відставити «тайним обычаем ночью» під Старий Вихів до Хованського, щоб той передав його Нечаві, запевнивши при тім, що цар зовсім не вірить сим наклепам на Хмельницького, нібито він змовляється з польським королем на царя. Виписано окрему грамоту такого змісту до Нечая і до гетьмана—Хованський мав її переслати Нечаві з своїм дворяпином, що мав відставити Котла до гетьмана, а Филипа Нечай мав постаратись відшукати і теж відставити до гетьмана. Цар докладно описував в своїй грамоті весь інцидент, запевняв гетьмана, що ні трохи не вірить сим балачкам, і наказував йому «учинить Котлу

¹⁾ «Дай мне сроку—постерегу тебе в одной мѣре».

²⁾ В сім очевидно й остоорога: Тихоновецький, видима річ, належав до тих, що «перейшли під на царське імя», тому Котел і Филип й остерігали його, щоб не їхав до царського війська; Поляки з козаками діставши до рук таких «перейзжих», будуть їх стинати.

³⁾ Столбець Малоросійського приказу ч. 5831/20, л. 61—3, оригінал, підпис Тихоновецького по польськи.

и Филипу наказаніє по своим правам, чтоб иным не повадно было такихъ воровскихъ смутныхъ и затѣйныхъ речей говорить»¹⁾.

Гетьман відповів на се таким листом: «Писав еси, твое цар. вел., в свой царскій грамоті до нас про Івана Котла і Филипа, будімо вони, а головніо Іван Котел говорив перед Самуйлом Тихоновецьким у Шклові непристойні речі—нібито ми з усім військом Запорізьким з королем польським маємо помиритись і від твоєї високої і кріпкої руки відступити. Ми ж з всім військом тв. цар. вел. Запорізьким і з усім православним народом Російським як раз присягли тобі єдиному православному на землі цареві вірно служити, так від тебе відступати ніколи не мислимо й не хочемо. А твое цар. вел. покійно просимо: пустим словам і фальшивому наклепові не зволь вірити! Во є багато таких, що такими порожніми словами й невірними вістками хочуть тільки прислужитися тв. цар. вел. Того Івана за його неправду полковник Нечай післав був до нас, і він був би від нас суворо покараний, але в дорозі, в Гомлі, він помер, сповідавшись і запричастившись—як ми мали відомість. Филипа веліли ми привести до нас, і він також дістане відповідну кару. Твое ж цар. вел. ще раз просимо, низько чолом бючи: не вірь неправедним і маловірним словам про нас—бо ми з усім православним... (кінця нема)²⁾.

Друга аналогічна справа виникла дітом 1657 року. Смоленський шляхтич Яків Оловенецький, що називав себе Нечасвим братом-в-перших, розповів в червні смоленському воєводі такі зрадницькі балачки Нечасового сотника Гаврила Дериглаза. Провівши з Смоленська до Борисова боярина Вас. В. Шереметева, повертав він з сим сотником і в дорозі підчас почастунку почав той Оловенецькому радити, щоб переїхав з Смоленська до Чаусів. На запитання Оловенецького чому він уважає се за краще Дериглаз сказав: «Хіба не знаєш, що Хмельницький з'єднався з Турками, Кримцями, Шведами, Ракоцієм, Волохами, Мунтянами і з коронним військом, хочуть посадити на польським королівстві Ракоція, а потім підуть війною на цареві городи—аж до Москви; а що цар жадує козаків собою, тим їх не удобрить!» Оловенецький почав доводити, що Смоленськ не легко здобути—там багато війська і артиї; Дериглаз на се відповів, що козаки Смоленськ обминуть і підуть на Москву сьїнниською та рославською дорогою, тоді ті городи що лишаться в тилу однаково попадуть під їх руку; а похід буде скоро «перед Петровим днем»³⁾.

Як бачимо, се було доволі близьке повторення торішніх острогов Котла. Одно й друге конкретизувалося в порадах «переїзкій шляхті» краще бути під зверхністю гетьмана ніж царя: Оловенецький, роблячи свій донос воєводам, взявся поїхати до Нечая і розвідатися що єсть під тим—користаючи з свого свояцтва з Нечасем. Але що там довідався, і чи повернув з сеї розвідки, лишається невідомим.

Військова конвенція Козаччини з шведським королем все не виходила з того фактичного стану, якого набрала в 1655 р. під Камінцем, і перетворення її в формальний союз, що так бажала старшина, все не давалось. Причиною були всетаки мабуть

¹⁾ Царські грамоти до Хованського, Нечая і Хмельницького з днів 15 і 16 с. с. серпня, «Коканауз, в Инфлянтех», брульони тамже с. 64—77.

²⁾ Видано в Сборнику кiev. ком. I с. 71, з поміткою, що приведено сього листа від Хованського з-під Старого Бихова октября 2 (друга цифра вирвана).

³⁾ Польські справи 1657 року ст. I, неум.

найбільше ті ілюзії, що Карло-Густав далі мав щодо польського королівства. Боявся уступками козакам ослабити свою позицію у польських магнатів; боявся козацькими спустошеннями викликати невдоволення у Поляків. Можливо що до сього прилучались і впливи Радзейовського, котрого Карло-Густав скоро по тім, при кінці року, формально обвинувачував, що він йому зіпсував відносини з козаками. А при тім трали ролю—хоч і другорядну—технічні труднощі звязку з козаками. Данило висланий від гетьмана з пропозиціями військової допомоги ще в місяці березні, застряг у Ракоція, не можучи собі знайти дорогу до Шведів—ні через Турецько-татарські землі, ні на Краків (де стояла шведська залога). В червні він кінцем кінцем повернув назад до гетьмана з листами і вістями від Ракоція ¹⁾ і тільки при кінці липня н. с. вибрався від гетьмана з новою місією до Карла-Густава ²⁾. Сим разом він добився до нього і мав аудієнцію 29 н. с. серпня в Закрочимі під Варшавою. Листи привезені ним (маємо лист гетьмана до короля і другий до Радзейовського, з датою 13 липня, в Чигрині), не містили в собі нічого конкретного. Гетьман жалувався «панові і шановному приятелю своєму», що вже двічі висилав свої листи, але вони не дійшли до короля, і сим разом очевидно він пише дуже здержливо, рахуючися з такою ж можливістю. Тільки potwierджує свою приязнь і запевняє, що не вважаючи на часті заклики шведських неприятелів (можливий натяк на Москву, на Польщу, на хана) він з боку свого війська не допустить нікому ніякого ворожого виступу против Шведів. Так треба розуміти ці досить загально постилізовані, але не безінтересні для нас фрази: «З поучень самої природи і з прирочдених правил поведінки засвоїли ми собі: нікого не кривдити, а навпаки—з тими що добре до нас ставляться на-взаводи йти в приязні» ³⁾.

¹⁾ «Отець Даниїл за порадою князя поїхав назад, а Грондский лишился тут до сього часу; після того той Даниїл знову був посланий від козаків і пробував проїхати через Полісе»—писали Карлові його послі з Семигороду в початках вересня (Transsylvania II. 164—Архив VI, III с. 137). Сю подоріж від Ракоція Данило зробив очевидно під іменем Андрія: ясно, що се він під іменем Андрія Грека пише з Яс. Ракоцієві 18 червня, що не може проїхати до Чигрина, через татарський похід, і буде в Ясах чекати послів Ракоція до царя, щоб їхати разом, тим часом просить Ракоція сповістити гетьмана, коли єсть якась можливість через Краків, або иншою дорогою—Monumenta с. 380. Він підписаний тут: *legatus zaroroviensis Andreas Graecos*. Хоч шведські послі думали, що Данило і через Полісе не пробився і мусів вертати, але він очевидно тудою проїхав таки під Варшаву—де його бачимо при кінці серпня у Карла.

²⁾ Дата сього другого виїзду очевидно 13 (23) липня: 12 липня Данило пише Ракоцієві з Чигрина, що гетьман посилає його до шведського короля «через Литву, а саме через Підляше» (підписаний *Andreas Grecos-Daniel Grec. Xeniensis*, мабуть *Atheniensis*—Monumenta с. 406), а 13-м липня датовані листи гетьмана до Карла-Густава і Радзейовського, Архив III. VI с. 124—6. В Жерелах XII с. 392 лист до Радзейовського має дату 15 липня, але се копія Мізолі, а на оригіналі швед. держ. арх. стоїть 13 липня. Непевно виглядає також дата 1 серпня ретести листу воеводи Стефана до Радзейовського, де він повідомляє його, що користаючи з подорожі Данила до Карла-Густава, посилає йому також листа від себе—тамже с. 393.

³⁾ *Ex naturae ipsius magisterio et innato nostro ergo unumquemque praescepto didicimus: neminem laedere, sed reciproco cum bone nobis fauentibus contendere studio...* Стиль листу не дуже правильний, а виданне текстів і в сім-томі не дуже поправне, так що на нього покладатись не можна.

Тому ясно видівши добрі відносини в. кор. в. до нас, ми вже двічі з отвертих грудей висилали листи до в. кор. м., але нещасте так хотіло, що протип нашого і вашого бажання вони до рук ваших не дійшли, бо можливості частіших зносин з обох сторін були перетяті тою ж нещасливою долею, і се не якомусь недбальству нашому чи неприязни треба полічити, тільки тій завистній і неприязній долі. Тому тільки потверджуємо нашу приязнь з в. кор. мил. і виразно заявляємо, що ми нікому не дамо помочи—котрої у нас так часто домагаються, ні з військом нашим на нікого не наступимо з офензивою, тільки боронитимемо з божою помічю по силам нашим нашу віру, свободу і границі наші. Коли б про нас пронеслася яка небудь неприязна поголоска, ніби то ми протип в. кор. вел. хочемо піднести зброю, нехай в. кор. мил. їй не вірить, як фальшивій. Бо ми — як то свідить про нас все попередне (букв.: обличчє минулого часу) не трубімо в военну трубу, коли нас не зачіпають»...¹⁾

З шведської сторони маємо такі листи—теж ледви чи донесені до рук гетьмана: Карло-Густав 30 червня с. с. з-під Варшави повідомляє гетьмана про новий договір свій з курфїрстом бранденбурзьким, котрим він забезпечив собі його военну поміч²⁾. Висловлює надію, що сей союз не буде неприємний гетьманові і війську Запорізькому—«бо так нас поінформовано, що між попередниками курфїрста і гетьманом і народом Запорізьким³⁾ завсїди були добрі відносини». Король вичікує курфїрста з військом⁴⁾, і висловлює бажання—в виразах досить загальних:

«З ріжних доказів ми переконалися, що ваша світлість і весь нарід Запорізький має такі ж як і ми жалі за безбожно порушені договори і присягу (з боку Яна-Казимира очевидно) і з того виникає обопільний зв'язок, який так би сказати—примушує нас до обопільної оборони і убезпечення. Тому вичікуючи нагоди для посилки до вашої світлості наших міністрів, ми отсим даємо вам знати, що нічого більше не бажаємо, як скорше мати змогу з вами порозуміватись і вести спільні операції для спільної нашої мети. Коли ж такі бажання і вашої світлості—просимо як скорше з свого боку подумати про можливість з'їзду наших міністрів, про час і місце, а також і про те, яким би чином в. кн. московський і хан татарський могли б бути позискані для наших спільних завдань»⁵⁾.

Французький агент Авогур, що пробував при Карлі, повідомляє, свій уряд 29 червня (н. с.), що Фрізендорф, колишній шведський посол в Португалії, вже дістав дорученне їхати до козаків, відти до Семігороду і до Царгороду, і нема сумніву, що пропозиція розділу Польщі буде поновлена і може прийти до здійснення, коли тому не перешкодить порозумінне між обома королями» (Карлом і Казимиром)⁶⁾. Але все се

¹⁾ Архив ЮЗР. III. VI с. 124 початок: *Serenissime rex Sueciae, domine et amice nobis observandissime!* дата Czibirini die 13 iulii 1656 iuxta vet. calend. Той самий зміст, в коротчій і простішій формі повторяє польський лист до Радзевського—тамже с. 126.

²⁾ Мова про договір в Марієнбургу 26 н. с. червня, котрим Карло відступав «великому курфїрстові Великопольщу, в заміну за військову поміч проти Яна-Казимира; найближчим стратегічним завданням сього военного союзу було забезпечити собі Варшаву, котру облягали війська Яна-Казимира, і і липня н. с. вона їм піддалася.

³⁾ *duces gentemque Zaporovianam.*

⁴⁾ Курфїрст прийшов під Варшаву, до Закрочиму тільки 27 липня н. с., і Карло був дуже обурений такою проволокою.

⁵⁾ Архив ЮЗР. III. VI с. 123.

⁶⁾ Виписки Люкаса з французьких депеш—Осфл. 2973 л. 60 об.

ще були тільки балачки. В своїм посланію до державної ради з дня 17 (27) липня Карло-Густав висовує ще тільки загальні міркування про потребу тіснішого зв'язку з Козаччиною і просить раду висловитися з сього приводу:

«В будущині в сих краях козаки мусять бути нашою головною підтримкою. Тому при замиренню з Поляками маємо замір взяти інтереси козаків під свою протекцію. До трактатів між Поляками і Росіянами вони не включені, тому треба постаратися розвести їх з Москвою: се було б немалою користю для нас, бо сили козаків для нас можуть бути важніші ніж приязнь Поляків. Ми вважаємо потрібним порозумітися про се з вами і просимо дати негайно свої гадки»¹⁾.

В таким власне духу—підбурюючи Запорізьке військо проти Москви, написав в тих же днях, повторюючи в копії свій попередній лист, з 30 с. с. червня, Карло-Густав гетьманові. Повідомляючи про свій розрив з Москвою і розпочату нею війну в Лівонії, він підносить, що приводом до того послужили зносини Карла з Золотаренком—так наче військо Запорізьке позбавлене всякого права собою розпоряджатись.—

«Між ріжними причинами (розриву) в. кн. московський закидає нам зносини з недавню помершим гетьманом війська Запорізького Золотаренком—ніби то ми його хотіли відвести від вірности²⁾ в. кн. московському. З того й інших мотивів можна бачити, яких маловажних причин ухопився він для розриву. Ми ж знали, що між в. кн. московським і народом Запорізьким зайшов певний договір—але такий, що полишав свободу вашого народу цілою і непорушною. Покладаючися на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, за відомом навіть в. кн. московського, вийти в листування з вашою світлістю й іншими особами з Запорізького народу—не на те щоб відтягнути нарід ваш від союзу з Москвою³⁾, але щоб одушевити против спільного ворога—короля і Річпосполитої Польської, обєднавши наші пляни і зброю.

«Коли вашому народові—теж як нам тепер—не вважаючи на найкращі ваші заміри і вірну послугу, сталась би якась кривда від Московського народу, про се в своїм часі треба буде нам подумати—про способи (як тому запобігти). А що до Поляків, то як попереду ми заявляли⁴⁾, так і тепер повторяємо: чи прийдеться нам вести війну далі, чи закінчити сей конфлікт якимсь договором,—ми завсіди будемо пильнувати, щоб свобода вашого народу була застережена непорушно. Тому і сим листом ми хотіли побудити вашу світлість повідомити нас про заміри свої і всього народу Запорізького: коли вашій св-и лежить на серці устави ти тісніше порозумінне з нами й прийти до обшійного союзу⁵⁾, то просимо приспінити се діло висилкою своїх комісарів»⁶⁾.

Три дні пізніш, з приходом курфірста, розпочалися голосні бої під Варшавою (28—30 липня н. ст.), що закінчилися відступом польського війська. Карло-Густав 27 липня (6 серпня н. с.), знову посилаючи гетьманові копії попередніх листів, з 30 червня і 15 липня, чиниє сю битву і передбачаючи, що Казимир з своїми прибічниками після сеї невдачі знову почнуть забігати коло Запорізького війська, щоб перетягти його на свій бік,—остерігає гетьмана від яких небудь сенаратних кроків.

1) Архив ЮЗР. III. VI с. 128.

2) devotione.

3) Muscorum unione.

4) Тут шамминь мабуть помилка.

5) mutuam societatem.

6) Архив III. VI с. 127, дата Новодвор, 15 липня (ст. ст.)

Радить присіпити з дипломатичною конференцією, щоб уставити спільну лінію супроти Польщі і уложити трітій війсьній союз обох держав, України і Швеції.—

«Наскільки можна довіряти їх обоцямкам, навіть записаним, нарід Запорізький се знає, і ми про се з певних доказів переконалис». Коли для безпечности нас обох—народу Запорізького і нас треба буде подбати, щоб Поляки прийняли справедливі умови і свято заховали сей договір,—то се безперечно можна буде забезпечити тільки війсьним союзом і вічним звязком Швеції з народом Запорізьким. Коли Запорізький нарід прихильється до такого плану—нехай в. світлість подбає як найскорше повідомити нас про се і вказати час і місце, де наші уповноважені з обох сторін могли вигідно з'їхатися. Бо територіяльні віддалення, що нас розділяють від України, і подорожування через місця заняті в. кн. московським і Поляками, настільки небезпечні для наших, що се відіймає майже всяку можливість висланя від нас.

Далі Карло просить у гетьмана інтервенції в татарських справах. Поява значного татарського війська під Варшавою, де воно брало участь у згаданих боях 28—30 липня, була, мовляв, повною несподіванкою для Шведів, які не дали ніякого приводу для такого воєнного виступу, після того як хан свого часу через своїх послів заявив про свої добрі бажання. Карло потім, уже досить давно вислав був свого посла до хана, але небезпечні дороги і недостача в людях обізнаних з татарською мовою утрудняють сі зносини ¹⁾.

Сумні передчуття і сим разом не обманули Карла: з актів польської делегації висланої на виленський з'їзд довідуємося, що сей лист попав у польські руки, і з ним разом—лист Радзейовского до гетьмана, досить інтересний судячи з того змісту, що був присланий виленській делегації. Подавши дневник битви під Варшавою, Радзейовский намовляв гетьмана триматися шведського короля, аргументуючи се такими раціями: «Від шведського короля йому нічого боятись не треба, чорез саме віддалення місць, чорез котре шведський король не може сягнути так як інші пограничні з Україною монархи; з другої сторони—шведський король завсиди може його ратувати війною, бо легко її може почати з тими, котрі б хотіли воювати (Хмельницького) на Україні». При тім радив Хмельницькому, щоб він прислав йому, Радзейовскому, повновасть на переговори з Поляками,—очевидно на виленську комісію ¹⁾.

Чи були ще листи від Карла, не знати. Нарешті при кінці серпня приїхав Данило з листами від Хмельницького і від молдавського господаря з ріжними устими, пропозиціями. Шведи були незвичайно раді з його приходу—бо вже на підставі співіщення від Ракоція, що козацьке військо рушає ім в поміч робили шумні заяви—устами самого канцлера—про козацьку підтримку. Але тут стався неприємний інцидент—оновідає про нього австрійський посол Франц Лізоля, що пробував при королівській квартирі. Патер Данил—каже він—заявив, що він свої доручення може викласти не инакше як в присутности Радзейовского, бо йому наказано нічого не робити без порозуміння з Радзейовским і без його відому. Дуже се було неприємно королеві і канцлерові, бо вони вже втратили довіре до Радзейовского. Але нічого робить, мусіли його покликати, і в його присутности Данило передав листа гетьмана і його запевнення приязни і бажання тіснішого союзу. Козаки—казав він—не ставлять

¹⁾ Архив III. VI с. 129, московська копія в Сборнику кн. в. к. м. І с. 32.

²⁾ Na ostatek radzi Chmielnickiem aby na traktaty polskie swoje in personam tego to jest Radziejowskiego posłał plenipotentie—лист з 23 серпня, невідомо від кого і кому, ркн. Чортор. 386 л. 127.

собі завдань понад охорону своєї свободи і безпечности, против нікого не мають ворожих плянів—на нікого не збираються нападати. Всякі підозріння, що розсїваються про них, невірні: Поляки і Москалі не раз підбивали їх виступити против Шведів, але вони на се не годились. Коли ж шведський король хоче вийти з ним в союз, то гетьман бажав би, щоб ся місія була доручена Радзейовському, бо з ними би вони радо трактували. Се знов була неприємна для короля подробиця, але щоб не утрудняти справи, він доручив свому канцлерові разом з Радзейовским вести дальші переговори з Данилом ¹⁾.

Так оповідає Лізоля, зі слів якихое «приятелів»—мабуть самого таки Радзейовського ²⁾, що носився тоді з плянами перейти в царську службу і мабуть у звязку з сим так старався переконати Лізолю про незвичайні свої впливи у козаків. Тому сі подробиці про ролю Радзейовського належить брати з обережністю, і мати на увазі, що в слідстві над Радзейовским, що велось потім, ні Данило, ні інші свідки не згадали таких подробиць. Що до самого Данилового посольства, то в актах шведського державного архиву, на жаль, заховалась тільки вступна частина протоколу сеї адеісії з 19 (29) серпня ³⁾—тої самої очевидно, що її розповідали Лізолі, і ся частина дає небагато конкретного. Після привитань посол передав листа і заявив, що його принціпал ⁴⁾ і всі козаки дуже хочуть добрих відносин з королем і далі бажать прийти в тісний союз з ним. Се можна б було зробити через легатію, з сповіщенням про приязнь корол. вед.—він тим би скріпив відданість козаків.

«Задовго до теперішньої війни з Польщею Хмельницький і козаки бажали вийти в тісний союз з королевою і кілька разів посиляли його, о. Данила, до неї і короля з такими заявами, і з сеї (шведської) сторони його запевняли в таких же бажаннях». Але обіцянка—прислати посольство для переговорів про союз все відкладається, і се починає викликати невдоволення і підозріння: козаки можуть знеохотитися і перехилить на противну сторону. Вислаючи тепер Данила військо постановило чекати 10 тижнів і з них 5 уже пройшло. Данил просить як найскорше відправити його і коли можна—післати з ним і посольство: воно мало б повний успіх. І тепер військо пропонує свою поміч: на перший раз 20 або 30 тис. війська, а на весну 100 або й більше.

Король відповів, що він знає сі приязні настрої і бажання козацького війська і вже рішив післати послів з потрібною повновластю і інструкцією—хотів би тільки почути від посла, які власне наміри війська, для чого шукає воно союзу і якої сатисфакції бажав за свою военну поміч.

Та тут уривається протокол, і ми не знаємо, які пояснення дав Данило на сі питання. Можемо здогадуватися, що не були вони дуже конкретні—бо в інструкції королівським послам, даній в початках жовтня, 5 тижнів пізніше, як зараз побачимо, сим послам доручається на місці вимірювати заміри і бажання козацького уряду і відповідно до них поступати. Очевидно, від Данила довідались небагато.

Деякі вказівки могли тимчасом дати відомости від послів що пробували у Ракоція. Вони розвідували про договір зложений між семигородським князем і козацьким військом і довідалися про формулу козацьких домагань: *Totam Russiam Rubram usque*

¹⁾ Діпеші Лізолі, Archiv т. 70 с. 199—200.

²⁾ На се натякає факт, що у Лізолі в руках опинилася й копія листу гетьмана до Радзейовського.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 60

⁴⁾ Тут Данил виразно виступав, як агент гетьмана.

ad Vistulam, «Червона Русь по Вислу»,—взамін козаки обіцяли Ракоцієві протягом 14 днів від одержання від нього закликати стати йому до помочи ¹⁾).

З огляду, що висланий до Семигороду радник Іотард Велінг був на місці і вже встиг у загальних рисах ознайомитися з козацькими справами, Карло-Густав рішив доручити йому виїхати з Семигороду до Чигрина, щоб бути товаришем другому послові, що мав виїхати разом з Данилом на Тикоцин—мабуть через Служьке князівство; се була певно та сама дорога «через Поліссє», котрою Даниїл приїхав і мав вертати назад. Та ця справа пішла знову в проволоку—між иншим через інтриги Радзейовського. Стратиги впливи і ласку у Карла-Густава, він хотів тепер виплистити на козацькій справі, запевняючи, мовляв має у козаків таку репутацію, що без нього у короля з ними нічого не вийде; коли його не вишлють послом самого, або не візьмуть від нього інструкцій і рекомендацій, не буде ладу. Чіплявся з тим Фрізендорфа, що був призначений до цього посольства. Чіплявся о. Даниїла—то радив йому кинути шведську акцію й їхати з ним до цісаря, бо мовляв шведська справа програна безповоротно; то обмовляв його перед Шведами як людину не варту ніякого довіря. То нерешті грозив написати гетьманові про розпусне життя Даниїла (між иншим—що він нагуляв собі «французьку хоробу»)—так що той його безперечно повісить, коли він вернеться. Заразом він зносили з Поляками і цісарськими послами, викриваючи їм що знав ²⁾).

Історія ся скінчилась кінцем кінцем арештованнем Радзейовського за те що він замість помагати в козацькій справі, по зрадницьки цував її своїми інтригами. Було йому поставлено в вину, що він минулого року знеохотив козаків своїм листом—радячи їм вийти з Польщі і не пустошити її, і так образив гетьмана невластивою формою своїх листів, що той в останнє посольство переказував через о. Даниїла: «Нехай на будуче пише до нас відповідно до наших заслуг і гідности, а не з своєї фантазії» ³⁾. Закидали йому, що він величався своєю репутацією у козаків в формах образливих для самого короля—мовляв підучив післанця Хмельницького говорити прилюдно, що козаки більше шанують Радзейовського ніж Карла-Густава, і Хмельницький одного разу сказав, що Радзейовский надів Карлові на голову корону польську, але може і зняти коли схоче ⁴⁾. Що він похвалився перед королівським радником, мовляв знає спосіб, як

¹⁾ Архив III. VI с. 138, Transsylvania II с. 160, 166.

²⁾ 21 н. с. жовтня московському посліві Нестерову пристав передав від Яна-Казимира лист, привезений того дня з обозу шведського короля, «від польського шляхтича, що служить при шведській королі—начебо зрадник, але у всім сиріає польському королеві». Очевидно се мова про Радзейовського. Лист заховався в звідомленню Нестерева, в дуже лихій московським перекладі. Тому я наведу з нього дещо в свободнім, а не буквальнім перекладі. «Козацький посол присланий до шведського короля буде скоро відправлений з великими дарунками і з дорученням перекликати козаків до шведського короля. З ним посилається послом від шведського короля Фрізендорф з дарунками для Хмельницького і до його близького чоловіка, говоритиме про союз: дає швед. король Хмельницькому нові воеводства в Короні, обіцяє без порозуміння з ним не миритися з польським королем, а Хмельницького просить бути посередником у кримського хана, щоб Татар з Польщі завернути до Криму... Поїдуть сі послы до Хмельницького на Тикоцин, а як не можна буде їхати на Тикоцин, поїдуть через Поморську землю на Шлезк.—Польські справи 1656 р., стовб. 30, ненумерований.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 215.

⁴⁾ Тамже с. 198.

можна знищити Хмельницького і весь нарід козацький обернути в неволю, і королеві то відкрає ¹⁾ і т. п.

Між колишнім маїнатом і козацьким аїєнтом ішли такі присмні діяльогї, запро-токольовані підчас слїдства:

«Коли в жовтї Бровїм Радзейовскїй був хорїй в Брунсберку»,—оповїдав Данило,— а його вїдвїдав і вїйшовши до кїмнати привїтався. Перше його слово було: «Поїдеш зо мною до Любека!». Я вїдповїв: «Що я б робив з тобою в Любеку?» Вїн вїдказав: «Коли не хочеш їхати зо мною до Любека, їди до чорта!» Потїм додав: «Я хотїв тебе взати з собою до цїсаря і постаратися, щоб ти дїстав великі дарунки, а ти вїдмовляєшся від сих дарунків і гонорїв—їти до чорта!» Я був дуже загнїваний тим і вїйшов з кїмнати з такими словами: «Я хрещений христїянин, їди ти до чорта з твоїм родом!» Пїслав по мене єзуїтїв, і тї мене пїльно просили, щоб я вернувся до кїмнати. Вїйшов я вдруге—вїн мене обїймав, цїлував, перепрошував, приговорював: «Я тебе вважкою за батька і брата, а ти не хочеш слухати моїї поради! Чи не бачиш, що всї Шведи пропали, вїдколи перестали зо мною радитися, а поки слухали моїї ради—все їм ішло добре! Тепер менї треба себе ратувати—сховатися в якомусь безпечному мїсцї». Щоб краще вївїдати його гадки, я сказав: «Ми поїдемо до цїсаря і будем вести переговори про козакїв?» Вїдповїв менї: «Уже все мною зроблене: маю у себе листи вїд цїсаря і щоденну кореспонденцїю вїд його резїдента». Змїркувавши се, я сказав: «Пане, не маю вїд гетьмана наказу трактувати з цїсарем, тїльки з свїтл. королем шведським, тому не можу їхати з тобою до Любека», і з тим пїшов з його кїмнати ²⁾.

Плїни Радзейовского стояли в звязку з проєктом цїсарської мїсії до гетьмана, до котрої далї перейдемо, але йому не вдалось узяти в нїї участь. Арештований в груднї вїн лишився в вязницї до самої смерти Карла-Густава, що не мїг йому пробачити його їнтриг.

Тим часом замїсть радника Фрізендорфа визначено в посольство на Україну державного секретаря Якоба Терненшїльда, вїн мав їхати разом з Данилом на Тикоцин. 5 жовтня н. с. вїроблено їнструкцїю для його посольства, а кїлька днїв пїзніше проєкт договору з козаками. Одну копїю вислано до Семигороду Велїнговї, що мав їхати як найскорше до Чигрина і самому робити справу, коли б Терненшїльд не цосїв на час.—«Бо путь через Пїддялє дуже небезпечна і переїзд тудю на Україну сумнївий, так що єю спїдну дорогу нашого посла з козацьким висланцем може стрїнути рїжкі провїлоки» ³⁾. Їнструкцїя зачеркнена широко і дає богаго їнтересного для сучасної полїтичної ситуацїї, так що мусимо її приглянутися—хоча безпосереднього практичного значення вона їй не мала.

Насамперед послам доручалося висловити всяке признанє для прїязни і доброзичливости гетьмана і вїйска для Шведїв, спеціально для тих острогов від польських їнтриг, що були переданї через о. Динїла. Король шведський мав їх на увазї в своїх вїдносинах до Полякїв і протягом усеї вїйни не погоджувався на нїякі польські про-

¹⁾ Тамже с. 183.

²⁾ Тамже с. 214.

³⁾ Transsylvania II с. 177—Архив с. 171

позиції, що мали бути на шкоду козацтва і навіть на повне знищення його,—хоч як Поляки силкувалися його на се подвинути. Спеціально мали послати докладно розповісти, що діялося горішньої осені під Краковом, і взагалі предоставити ворожі замисли Поляків на козаків¹⁾. Не зовсім ясно, які саме ворожі Козаччини моменти з минулої осені розумів тут король—правдоподібно те, що його пробували тоді звернути на козаків, підчас їх походу на Галиччину.

З другої сторони король, припоровлюючися до бажання гетьмана, переказаного тодіж через Даниїла²⁾, шукав всяких способів для пристойного порозуміння з московським царем—хоч кінцею кінцем всі ці зусилля були даремні. Взагалі весь час старався мати неприятелих козацтва своїми неприятелими, а приятелів—своїми приятелями; і власне для сього висилає тепер своїх послів, щоб обсудити з гетьманом ситуацію, пляни і наміри козацького уряду, прийти до певних рішень в обохліх інтересах і на сій підставі уложити твердий формальний союз на будуще.

В сих розмовах про Польщу і Москву послати будуть мати змогу зміркувати пляни і бажання Хмельницького. Коли він виявить бажання тісного зближення з Швецією і готовість вийти в воєнний союз, тоді послати повинні постаратись вплинути на нього, щоб він визволився від яких небудь звязків з неприятелими Шведів і орієнтувався виключно на шведського короля: готов був підтримувати його против всіх неприятелих, теперішніх і будучих, користуючися навзаєм шведською підтримкою в усіх своїх справах.

«В таких інтенціях треба козаків намовляти, щоб вони утворили цілком самостійну державу від нікого незалежну, в союзі з шведським королем і під його протекцією (*protectitium foedus*), до чого мають послужити такі кондичії:

«Козаки зараз вишлють в поміч королеві 30 тис. війська, більше чи менше, для виконання завдань, які дасть їм король.

«Сам Хмельницький з усім військом сеї зими чи весни піде в Польщу або на Московщину, відповідно до того як порозуміється з королем.

«Се помічне військо не вимагатиме платні й утримуватиме себе війною, але буде заховувати воєнну дисципліну (*krigzordre*).

«Підчас сеї війни Хмельницький і козацьке військо без порозуміння з королем не будуть починати ніякої війни, яка б вимагала помочи короля і Швеції.

«Без згоди короля вони не повинні входити в ніякі договори ні перемирря з його неприятелими.

«Всякі непорозуміння з козаками мають полагоджуватися через послів і їх зручність (дипломатичною дорогою, а не зброєю).

«З свого боку король може прийняти на себе такі зобовязання:

«Він не буде підтримувати ні помагати неприятелим козаків, але навпаки—буде їх поборювати, а козаків боронити.

«З своїми ворогами, на котрих йому козаки помагатимуть, він без згоди козаків не замириться, і в договорах—особливо з Польщею буде мати на увазі їх інтереси.

«Для (дипломатичних) зносин з народами, що лежать між краями королівськими й козацькими, буде полишена свобідна комунікація.

«Для торговельних зносин земля козацька має бути відкрита королеві, а коли

¹⁾ Архив III. VI с. 141—2, переклад с. 154—5.

²⁾ Вище с. 917.

козаки того самого зажадають, так само їм мають бути відкриті володіння королівські¹⁾.

«Коли б в сих пунктах прийшло до згоди, послы мають ближче вяснити спільну політику України і Швеції що до Польщі й Москви: сі дві сторони мають головне значінне.

«Коли козаки хочуть вийти з складу Польщі (собргое Poloniae) і утворити свободну державу (fry statum) без якої небудь залежності від неї (sine dependentia), на території трьох воєводств—Київського, Чернігівського і Брацлавського, то се можна забезпечити при шведсько-українським союзі на вищевказаних умовах. Але треба застерігти, що король зможе гарантувати їм се абсолютно тільки в такому разі, коли за поміччю козаків опанує Польщу. Коли опанувати Польщу не вдається, король обіцяє при договорі з Польщею вжити всіх заходів, щоб добитися для козаків незалежності. Всякі пакти з Польщею мусять укладатися за порозумінням з козаками, на таких кондиціях. які будуть ухвалені козаками і Шведами.

«Коли козаки не хочуть відділятися від Польщі, з бажають зістатися її частиною (membrem), то таке їх бажання мусить бути прийняте під увагу і король приложить всі старання, щоб добути бажані для них взаємовідносини з Польщею, які тільки можна буде від Поляків добути.

«При тім прийдеться орієнтуватися інструкцією, що дала торік Річесполита своєму послові до козаків, та документами інших посольств. Найтяжчою справою при тім буде, коли козаки зажадають, щоб шляхта була видалена з сих трьох воєводств. Послы повинні обминати се питання і не пускаючися в суперечки загально триматися формули, що як король добує Польщу зброєю, то віддасть сі воєводства козакам (в повну волю). Коли ж буде укладатися трактат в таких умовах, що можна буде забезпечити інтереси і Шведів і козаків, то король буде дбати про інтереси козаків, як вище вже сказано. Козаки ж з свого боку повинні всіма силами помагати Шведам приборкати Поляків і не входитьи з ними ні в союз ні в перемире без волі короля.

«Але козаки мусять повернути дідичні маєтности тим польським шляхтичам які весь час стояли по стороні шведського короля в нинішній війні, особливо князь Богуслав Радивил і генерал-майор Немирич: таких людей небогато і вони можуть бути корисні козакам; послы повинні сього добиватися, а в крайнім разі мусять переконати Хмельницького, щоб поміг сим людям дістати собі компенсацію в інших місцях.

«Коли Хмельницький буде настоювати, щоб шведський король згодом коронувався на польського короля, то послы обережно мають висувати всі труднощі з тим звязані і переконувати його, що коли Польщу змусять до вищевисловлених кондицій, тоді король й козаки, маючи свободну комунікацію між собою, зможуть керувати нею по своїй волі (не роблячи Карла-Густава формальним королем польським). Коли ж не можна буде їх в тім переконати, то послы мусять поставити справу так, що сього самі козаки мусять добитись; коли ж їм се не вдається, то се не може нарушити союзу (що Карло не стане польським королем)²⁾.

«В відносінах до Москви королеві незвичайно важно, щоб козаки оружно виступили против неї. Послы повинні докладно вяснити Хмельницькому всю безпідставність і безправність війни, початої царем в порозумінню з Поляками (подаються

¹⁾ Архив с. 143—переклад с. 156.

²⁾ Архив с. 144—5, переклад 157—8.

деякі фактичні пояснення для вжитку послів). Коли б Хмельницький став доводити, що Москва таки мала деякі поводи до війни, то треба оправдати короля і вказати на далеко більші несправедливості з московської сторони—на котрі шведський король не реагував, щоб не робити розриву, небажаного козакам.

«В сих розмовах, або при іншій нагоді послі мусять ясно представити козакам, що нинішньою війною вел. князь московський виявляє замисли (зазначені) в іменах його титула: «Волини, Поділля, Білої Руси і многих інших земель східних, західних і північних отчя і дідиц»²⁾. Він тим заявляє претензії на землі які ніколи не належали в. кн. Московському: на Володимир (Волинський), Твер, Новгород, Псков, Смоленськ, Київ і Галич й інші—на котрі ніоден з предків його не підносив претензій. З того козаки легко можуть зміркувати, що згрожує їм,—коли вони не постараються розбити його замислів: вони повинні взяти під увагу, що в. князь вклучив між свої титули і їх країну. Сей аргумент треба розвинути докладніш і пояснити Хмельницькому, чому Москва шукає порозуміння з Поляками, і Поляки воліють союз з Москвою ніж з Швецією—тому що Москва, роблячи собі пляни на Польщу і Литву, задумує через Поляків підбити собі козаків і позбавити свободи. Бо вони (Москалі) не зносять її ні у себе ні у сусідів. А Поляки, порозумівшия з Москвою, сподіваються підбити собі Шведів і козаків, потішаючи себе, що пізніше знайдуть спосіб упоратися і з Москвою.

«Сими і подібними аргументами, близькими козакам, треба підбити Хмельницького на Москву. До річи нагадати йому, як о. Даниїл ще в перший приїзд до Стокгольму говорив, що Хмельницький радіший був би союзові з Швецією, ніж з Москвою, а потім у Варшаві виразно пропонував королеві козацьку поміч проти Москви, взяти для сього копії сих переговорів. Вказати, яку вигоду можуть мати козаки в такій війні: Хмельницький зможе поширити свою владу на більшу територію, визволити Київ і всі свої землі від московських залог, і зможе мати найкраще сполучення з Швецією через Смоленськ—заволодівши сим трактом з ріжними городами в сії стороні.

«В сумі—посли мають яко мога старатися привести козаків до акції проти Москви. Але коли б кінець кінцем—чого трудно сподіватися—вони не рішилися йти на повний розрив навіть у власних інтересах, послі мають конрацювати над тим, щоб Хмельницький післав корол. вел. на службу значну скількість козаків. А в крайности—щоб він не допустив з боку козаків помочи Москві против короля, а навпаки—діверсією в Польщі звільнив його від польської війни. Король наказує послам особливо постаратися коло сього, щоб добре розвідати всі замисли козаків, аби прихилити їх на королівську сторону, та вияснити всі розходження між Москвою і козаками, щоб використати їх для переговорів.

«Нарешті, коли б Хмельницький захотів посередничати, щоб припинити війну з Москвою,—посли повинні вияснити йому, які великі кривди задано королеві і Швеції, і що король має змогу як з сеї сторони (від Литви), так і від Фінляндії боротися з Москвою і обернути на неї зброю підняту против нього. Одначе в своїм довірю до Хмельницького і козаків король радо прийме їх посередництво, коли б сею дорогою можна було добитися справедливої сатисфакції. Але послі мусять уважати, чи се посередництво не пропонується тільки для того аби ухилитися від помочи; в таким разі

²⁾ В мотивації розриву з Швецією, так само як перед тим з Польщею, немалу ролю відіграли нові титули прибрані царем в останніх роках, під час війни з Польщею, що манифестували претензії царя на ріжні землі Річипосполитої.

з усякою честю трактуючи про посередництво вказати Хмельницькому, що найкращий ефект дало б, коли б він виступив збройно і в разі потреби силою змусив Москву до гідного порозуміння»¹⁾.

Коли в сих конференціях виясяться прихильні настрої, тоді в довірочних розмовах з Хмельницьким, Виговським та іншими відповідними особами посли мають їм дати знати, що за посередництвом козаків король хотів би вийти в приязні відносини з їх союзниками: Молдавією, Валахією, Семигородом і Татарами. Супроти порозуміння козаків з Семигородом посли повинні зазначити повне вдоволення короля. Що до обіцянки Ракоцієві польських провінцій посли повинні заспокоїти козаків—коли б вони виявляли в тім якийсь незадоволення, що сі переговори ще не закінчені (не стають на дорозі козацьким плянам на Західню Україну). Молдавію і Валахію важно використати в тім напрямі, щоб вони закрили свої границі для Татар і відтяли Полякам їх поміч; треба щоб Хмельницький вислав туди Даниїла в ролі козацького посла з листами шведського короля до обох господарів, і в такому разі посли мають дати Даниїлові секретні інструкції від себе. Так само і в відносинах до Орди: чи Хмельницький не післав би свого післанця з листом Карла-Густава, аби вплинути на хана, щоб він прислав свого уповаженого до Чигрина для переговорів з шведськими послами в присутності гетьмана? Взагалі чи не схотів би взяти на себе посередництво в сих відносинах, щоб відвернути надалі поміч від Татар Полякам, а як можна—то підбити їх до походу на Московщину? Для сього можна обіцяти ханові 50 до 100 тисяч талларів, і було б дуже добре коли б Хмельницький згодився виплатити послам сю суму під королівський вексель платний у краківських банкірів²⁾.

Але першим ділом посли все таки мають постаратися, щоб гетьман зараз же рушив ближче до шведського війська, або пішов хоч би невеликий козацький корпус, навіть 8—10 тисяч, аби тільки маніфестувати перед неприятелем свою спільну акцію і забезпечити зносини. Навпаки—всяким плянам замирення з Поляками треба заобігти.

«Розвідати, чи не можна б було прихилити Хмельницького на шведський бік, помагаючи забезпечити владу над козаками його потомству. Або виявити прихильність короля—коли б се було користно—до sukcesії Виговського. Або не торкатися сих питань.

«Розвідати, наскільки ті чи інші особи між козацьким урядом можуть бути користні чи шкідливі для інтересів короля. Виявити всяку чемність для Виговського й інших відповідно їх урядові й становищу. Коли б мова йшла про Радзейовського—запевнити незмінну прихильність до нього короля, поскільки се може бути козакам приємно, і т. д.»³⁾.

Лізоля додає до сього, що посли мали передати Хмельницькому дорогоцінні «гемми» з скарбниці шведської королеви—гетьманові вартости 6 тис. червоних, писареві—4 тисяч⁴⁾.

Проект договору виготовлений при тім для посольства властиво формулював тільки ті побажання що містилися в інструкції. «Обопільний союз, тверда і постійна приязнь між й. вел. королем шведським і світи. п. гетьмана, котрим (союзом) вони

¹⁾ Архив с. 146—9, переклад с. 159—162.

²⁾ Краків ще був в шведській окупації.

³⁾ Архив с. 152—3, переклад с. 165—6.

⁴⁾ Жерела XII с. 396, дописка до листу.

обов'язувалися до обопільної любови, зичливости, помочи і воєнного союзу против усіх неприятелів, які виступатимуть безпосередне чи посередне», мав своєю першою метою поборювати всі заходи до підтримки польського короля і до захитання нинішньої ліги України з Москвою.

На підставі сього союзного договору, зараз по його затвердженню гетьман мав післати в поміч королеві 20 тис. козаків, а коли б сього не вистачало,—негайно, за простим повідомленням мав би післати більше, а навіть і всіми своїми силами помагати королеві. Се військо не буде діставати плати, але буде утримуватися «з воєнного доходу», однак з захованням «пристоїних воєнних закопів». Потім був пункт, що гетьман підчас сеї війни і по її закінченню не може починати війни без порозуміння з шведським королем, коли рахує на його поміч, ані не може укладати згоди чи перемир'я без його згоди. Сей пункт потім вичеркнено.

Тепер пункт в справі Москви—дуже здержливо постилізований (пам'ятаючи давніші бажання гетьмана, король очевидно не знає, чи може в якій небудь мірі рахувати на його поміч проти Москви): «Гетьман вважаючи на великі кривди завдані королеві від Москви обіцяє не тільки листами упоминати її, аби відстала від своїх намірів і всі нанесені шкоди нагородила ¹⁾, але коли вона того не постухає, то сподувавши своє військо з королівським на неї наступити і примусити її до замирення на справедливих умовах».

З свого боку король обіцяє всяко дбати про те, щоб гетьман і все військо Запорізьке користувалося давньою свободою, предківську релігію заховувало свобідно і без усяких труднощів. Ніяким ворогам козаків не помагати, але противстати і по змозі примушувати їх до справедливих умов (в чорновику було ще: по можности нищити), а військо Запорізьке завсіди охороняти і помагати йому у всім, що може служити його добру.

Той війни, в котрій гетьман буде активно помагати королеві, король обіцяє не закінчувати доти, доки гетьман і військо Запорізьке не дістануть повної сатисфакції. Коли б королеві не вдалося опанувати Польщі вповні й прийшлося кінчати справу договором, король всяко подбає, щоб військо Запорізьке осягнуло повну свободу (*libertate absoluta gaudere possit*), без якої небудь залежности (*sine ulla dependentia*), і в ніякі трактати на шкоду війська Запорізького не вйде (в першій начерку було ще сильніше: «в ніякі договори з Поляками без затвердження війська Запорізького не вйде»).

Нарешті кінцевий пункт, найбільше інтересний, що значно конкретніше ніж вищенаведені інструкції ставить питання про претензії війська на Західню Україну:

«Коли світл. пан гетьман окрім тих великих земель і володінь, котрими володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші части Руси, й. кор. вел. не має против сього нічого, і навіть про ті, які він дозволив окупувати князеві трансильванському, король обіцяє приложити всі старання, щоб приятельськи без якої небудь образи і без нарушення присяги налагодити сю справу з князем трансильванським, і справедливі бажання н. гетьмана задоволити» ²⁾.

Інакше сказати, король обіцяв взяти назад свої обіцянки Ракоцієві що до Західньої України і подбати, щоб постулят Хмельницького: «Вся Русь до Висли»—був виконаний.

¹⁾ Тут кінчилася перша редакція в чорновику, дальше дописано потім.

²⁾ Архив III. VI с. 167—170.

Але маємо кілька варіантів формулювання союзних відносин України і Швеції¹⁾. На жаль вони не мають дати і заховалися тільки в московським, не всюди зрозумілим перекладі, зробленим з копії привезеної з Польщі Ієвлевим. Одержав він їх в початках травня 1657 року, і невідомо коли і як дістали їх Поляки. Чи се були додаткові інструкції до проекту договору даного Велінгові і були передані Полякам якимсь польським конфідентом, чи посилалися наздогін і попали до польських рук, чи походять іще з пізніших часів—не можна нічого певного вгадати з їх змісту²⁾.

«Просити Хмельницького, аби сказав, якого титулу і влади собі бажає, і договорюватись на одно з трьох, вивідавши наперед, в чім він бажає згоди і прихильности короля:

«Чи разом з Короною Польською хоче він піддатися під протекторат короля з своїми козаками, зістаючися при старих правах і вільностях—тільки справивши їх і задоволивши кривди, так щоб вони (гетьман і козаки) пробували в належнім стані?

«Чи згодиться він на васальне право, обіцявши кор. вел. і державі його поміч військом і всім потрібним?³⁾»

«Тоді вяснити користи, що матимуть козаки з того коли вийдуть у союз і об'єднаються з королем шведським—бо від Поляків вони ніколи не можуть сподіватися якоїсь безпечности, а з'єднавшись з Шведами вони можуть так натиснути на Поляків, що ті б ніякої шкоди не могли їм робити: через Шведів козаки були б забезпечені від насильств шляхти. Навзаєм козаки мали б помагати шведському королеві й наступникам його, щоб корона Польська ніяким чином, ніяким війнами не могла відірватися від корол. вел. і Шведської держави.

«Про границі договорюватися з Хмельницьким також на котрусь з трьох: Коли Хмельницький захоче окремої («судільної») держави—чи йому більші чи менші границі мають бути? Тут треба з ними умовитися, якої границі він хоче з Москвою. Як має йти границя з кор. вел. в Польщі, в Литві й на Руси, і що зістається (з Польських земель) за Москвою

«А неодмінно мусить бути договір на тім, що

«Хмельницький згідно з своєю обіцянкою має забороняти Татарам входу до Польської і Литовської границь: щоб вони не переходили через Дніпро, Дністер і Бор на шкоду корол. вел. і Короні Польській.

¹⁾ Сборник Київської Археографічної Комісії I с. 107.

²⁾ Солов'єв, що коротко переказав зміст сих проектів, не вказуючи джерела, в X томі (стер. вид. с. 1714), і Каманин що видав тексти їх разом з статейним списком Ієвлева в Сборнику I і дав потім коментарій до нього в т. II (Договори Б. Хмельницького с. 104), клали їх на рік 1656, не мотивуючи ближче своєї гадки. Липинський висловив такі здогади, що ся інструкція була післана від Карла Велінгові перед тим як була виготовлена інструкція Тернешільдової, і Велінг тримався сеї інструкції не маючи ще Тернешільдової, тому викликав незадоволення гетьмана і Виговського (Україна на переломі с. 270—1). Але більш того що Велінг сього тексту не дістав—бо перехопили його Поляки.

³⁾ Очевидно сі три можливости треба розуміти так:

а) Хмельницький з військом Зап. готів зіставитися далі в складі Польської держави і разом з нею перейти під владу шведського короля, забезпечивши певні привілеїї козацькій верстві; б) він хоче бути васалем шведського короля непосредне, нерахуючися в складі Польщі; в) він хоче мати цілком окрему державу.

«Коли корол. вел. і Шведська держава будуть захоплені війною, Хмельницький за проханням кор. вел. і Шведської держави має послати в поміч 40 тис. війська як в границях польських і литовських так і поза ними. Має тримати їх в службі своїм коштом 3 місяці, а по 3 місяцях вони мають служити далі, тільки годувати їх мають уже з скарбу кор. вел. як і инше військо, а плати їм не давати. Коли ж Хмельницький не схоче давати стільки людей, можна з ним умовитися і на менше число—20 тис., і не обов'язувати його посилати на далекі держави, а тільки на сусідні з Швецією. Коли ж у кор. вел. протягнеться війна з Польською короною і з иншими сусідами, Хмельницький повинен тримати 40 тисяч на поміч против якого небудь неприятеля.

«Повинні також козаки пообіцяти не входити в союзні в договори з якою небудь державою без відома і волі й. кор. вел. і його наступників, ані не мати приязни з якими небудь сторонніми монархами на шкоду його, його держави і приналежних йому земель. Треба також щоб Хмельницький і козаки пообіцали без волі і дозволу шведського короля не починати ні з ким війни—щоб кор. вел. не попасти через те в якусь нову несподівану війну¹⁾. Коли кор. вел. замириться з котрим небудь сусіднім монархом, сей договір лишається незмінним. А Хмельницький і козаки повинні виріктися всяких пактів і договорів з королем Казимиром й иншими монархами, таких що могли б бути шкідливі для шведського короля і до нього привалезних.

«Коли ж Хмельницький занадто звязався з Москвою своїми обіцянками (і не може з нею розірвати), то має він всякими способами привести Москву до того, щоб вона не претендувала більше ніж по Березину, а решта Литви щоб лишилася кор. вел. і державі Шведській. Також що по той бік Березини, на Україні і на Волини, щоб Москва не мала до того ніякого діла, і поза уділом Хмельницького все щоб належало королеві і короні шведській.

«Хмельницький повинен дозволити перевозити через свою землю всякі товари, і щоб король міг брати мито з всяких товарів—але можна четверту частину його поступити Хмельницькому. Для кращого торговельного промислу випросити для короля окремі землі при тих трьох ріках: Дніпрі, Вогу і Дністрі: щоб там ставити магазини і привілеями як найкраще забезпечити ті місця—щоб Хмельницький і козаки не чіпали їх, ні тих людей, що там жили б і туди приїздили.

«Хоче також король вибрати собі місця над Дніпром придатні для будови фортець і городів, щоб заборонити приступ Татарам. На се королеві потрібна відповідна місцевість над Дніпром, на кілька миль, на будову такої фортеці. Козаки неповинні дозволяти тим селянам, що на тих місцях тепер живуть, відти тикати і до козаків переселятись: таких утікачів козаки повинні назад віддавати, або дозволити королеві їх розшукувати. Також козаки неповинні в тій місцевості ставити своїх домів. Мають вони боронити її від всякого неприятельського насильства і всякої небезпеки, і не забороняти королеві посилати до неї на поміч своє військо через козацькі краї і битися там з своїм неприятелем. Місця сі, що й. кор. вел. хоче для себе при р. Дніпрі, лежать при р. Тетереві, від її початку до устя з прилеглою територією²⁾ на 12 миль по обох сторонах. В иннім місці король хоче ставити городи і фортеці там де Татари переправляються через Дніпро—для сього король хоче острова з прилежною територією на 4 милі по обох сторонах Дніпра. Добре було б якби можна

¹⁾ Я тут і далі переставляю деякі фрази для більш логічного порядку і кращого зрозуміння.

²⁾ Тут і далі не зовсім ясний вираз: уъзд, уъзды.

було виділити для нього і город Київ з такою ж територією як вище зазначено; але коли того не можна буде одержати, то можна й лишити.

«Коли королеві трапиться післати своїх послів до Татар, чи до Москви чи до Турків, або до інших країв, Хмельницький має дати їм вільний переїзд і дати охорону, також забезпечити їм поживу і підводи.

«Королівські грамоти у всім мають бути шановані.

«В вірі нікому не має бути утиску, особливо євангеликам: для них по всяких містах мають ставитися церкви ¹⁾.

«Коли Хмельницький захоче окремої держави ²⁾, то мусить до вище зазначених пунктів додати спеціальні договірні вимоги. Король же з своєї сторони обіцяє по можливості своїй підтримувати його, Хмельницького, в такому стані і владі, і боронити від людського насильства, так щоб йому не треба було нічого боятись. Вірі грецькій король рад сприяти, так щоб ті місця де в віра грецька, ні в чім не терпіли обмеження в давніх правах і звичаях, а навпаки—щоб через нинішні договори права грецької віри були примножені і поправлені.

«Також вільно буде Хмельницькому завести у себе Республіку Козацьку — як буде собі вважати: дати їй певні права і закони, за котрими могли б козаки жити, а наступники Хмельницького—правити ³⁾.

«В границях його (держави) має лишитися тільки воеводство Київське, а Чернігівське треба відступити Москві. А коли б Хмельницький не хотів на се пристати, можна йому відступити частину Брацлавського воеводства до Богу, а від Винниці до Брацлава піде границя польська. А як і на те не пристане і доконче захоче границі по Ямпіль,—можна йому й те відступити, тільки з тим щоб за королем лишилося право на вільну торгівлю, і місця для будови городів і фортець над Дністром і Богом так само як і над Дніпром, і мито з товарів—з котрого Хмельницькому можна відступити четвертину, або й половину.

«Коли й кор. в. на нияльє прохання Хмельницького згодиться дати йому поміч і оборону, Хмельницький тому королівському війську, яким король йому помагатиме, має давати всякі змасаї і страву своїм коштом, і всякі видатки зроблені королем через ту поміч козаки мають йому нагородити.

«Кораблям і човнам королівським на Дніпрі і за Дніпром ніяких перешкод не чинити—козаки скрізь мають їм давати вільну дорогу і позволяти купувати занаси.

«Коли король схоче наняти козаків за гроші в свою службу, козакам щоб було вільно найматися в королівську службу. Але з козаків визначених від Хмельницького на службу ніхто без його відомости не може йти в королівську службу.

¹⁾ Треба розуміти так, що досі подані загальні умови мають бути в договорі при всякій формі державного ладу в козацькій державі; вони мають нумерацію від 1 до 6, але настільки нельогічну, що я її пропустив.

Далі наступають постанови спеціальні, відповідно до того чи буде самостійна чи васальна козацька держава, чи тільки привилейована козацька верства в Польській чи Шведській державі.

²⁾ «Удільним быть» в значінню самостійної держави, в противстваленню до васальства, котрого умови обговорюються нижче.

³⁾ «Такоже Хмельницкому волно будет постановить у себя Рѣчь Посполитую Козацкую, как ему надобно будет, и чтоб он им подлинныя права і уложенья дал, по котрым им, козакам, жить и как наследникам его, Хмельницкого властвовать» с. 111.

«Коли Хмельницький схоче бути васалем (голдвником) шведського короля¹⁾, то заховуються всі вище (на початку) подані статті²⁾».

«Має бути відступлене йому Київське воеводство, має він писатися князем київським і чернігівським і гетьманом війська Запорізького і владу мати в своїй землі— в своїх шляхетських маєтках, в суді й управі тих країв, що йому й козакам будуть дані й potwierdжені від кор. вел. діличним правом—так щоб він на свою користь обернув маєтки в сій землі, наділяв тими маєтками службових людей своїх, відповідно їх гідности і службам, і всякі приходи вибирав давнім звичаєм».

«Духовний чин має бути в усім по давньому: поставленне митрополита й інші справи мають бути в волі королівській».

«Коли Хмельницький захоче, щоб його васальне володіння було діличним, треба щоб він зложив послушенство королеві й прийняв свій лен³⁾, як курфюрст бранденбургський і герцог курляндський складали королеві польському. Потім всякий раз за наказом королівським щоб готов був ствердити своє послушенство присягою королеві і наслідникам шведської корони, і то не тільки своєю, але й (присягою) виборних уповажених людей від повітів. (І не тільки послушенство але й обовязок) значнішої данини на оборону того князівства і на потреби королівські. З доходів половина має йти на Хмельницького, а половина на короля».

«Коли в державі Шведській не стане короля і піchnуть вибирати нового, земля Запорізька має новому королеві подарувати 30 тис. золотих. Також щоб не забували піднести скільки можна, коли королівські сини будуть женитись, а доньки виходити заміж. Також новий князь запорізький, настаючи на місце помершого має піднести королеві шведському 30 тис. золотих».

«Також договоритися з Хмельницьким, які закони він своїм підданам дати хоче, як далеко сягатиме його влада, які права і вільности заведе, як він себе і кожного в володіннях і привилеях схоче забезпечити, а яких привилеїв захочуть реєстрові козаки,—все то Хмельницький наперед у себе має перевести, а потім прислати на затвердження й. кор. вел.—аби честь королівська в нічім не була применшена».

«Коли ж Хмельницький не захоче прийняти державу Запорізьких козаків⁴⁾ як д і д и ч н и й князь, то запропонувати, щоб держава («стать») і військо Запорізьке вибирали зноміж себе 4-х осіб на князівство Київське і державу Запорізьку, і з тих 4-х осіб кор. вел. вибирав одного, щоб він як князь володів як у цивільних так і у воєнних справах, і так правив як вище описано про васальне володіння».

«Рад би був король, щоб усі маєтності того князівства були розділені й розписані—щоб їх роздати козакам, котрих служба визначна («явна»), себто визначніший старшині, щоб вони разом з князем правили б і були його сенаторами. Треба щоб їх було 12 для правління державою. На прожиток їм треба дати шляхетські маєтки, і відділити також на князя, на його утримання. Але то буде в волі Хмельницького, чи він схоче роздати своїм службовим людям маєтності в діличне володіння, чи в доживотне, і яку службу з тих маєтностей визначити. Одначе всякі уряди, які у них будуть, не повинні даватися в діличне володіння».

¹⁾ Починається друга евентуальність: васальної козацької держави.

²⁾ «во всем стоятъ против первых 6 статей» ті що вичислені у нас на ст. 1290—2.

³⁾ «голдвную честь принял».

⁴⁾ «стать запорожскихъ».

«Селянам, які тепер у нього в підданстві, було б добре щоб Хмельницький наказав жити в своїх домах¹⁾, і платити йому й старшині грошеву дань, щоб ріля не лежала порожнем.

«Але в усім тим покладати на волю Хмельницького. Коли б він твердо став на тім, що в тих повітах що будуть у його володінню він має розпоряджатися всіми мастками, навіть духовними,—і в тім йому поступитись. Тільки щоб київський митрополит не мав призначатись і настановлятись без волі королівської.

«А що козаки через сей наш договір стали вільними людьми²⁾, то падали воли в своїм князем неповинні мішатися до справ Польської держави, а вдоволятися тим, що їх князь постановить, і не претендувати на вільні героси³⁾. Мають зівставатися вільною й окремою державою під охороною й зверхністю⁴⁾ короля шведського і польського і держав Шведської і Польської, помагаючи корол. вел. і державі його на всяких неприятелів. Також і князь їх згідно з своєю обіцянкою повинен буде ходити на службу королеві з вище зазначеним числом козаків і бути в війську під начальством короля.

«Невільно буде князеві й козакам збільшати число укріплених городів, на шкоду кор. вел.—все вони мають робити за відомом і волею корол. вел.

«Привидеї надані кому небудь від князя, не матимуть сили, доки не потверджені кор. вел.

«Гроші у них мають бути як у Польщі.

«Апеляція в судових справах має бути, як давніше бувала. Надалі буде апеляція до князя, а коли там справа не закінчиться—до короля.

«Князів своїх відставляти восведство Київське і військо Запорізьке не матимуть права: се право належатиме тільки королеві. Коли підані схочуть обжалувати князя за порушення прав і законів їх, вони можуть скаржитися кор. вел. і покликати його на королівський суд, і король винесе постанову як розсудить. Може він також і незалежно від війська Запорізького і підданих князевих відставити князя волею своєю королівською і визначити йому кару, коли князь стане нарушати договір з корол. вел.»

Як бачимо, все се писалося в аспекті претенсій і надій Карла-Густава бути королем польським і мати зверхність над військом Запорізьким не тільки на підставі нового договору з військом Запорізьким, але і за старими традиціями зверхности над ними Корони Польської, що мала перейти до Карла-Густава, як польського короля. Тому його проекти васального Київського князівства так близько сходилися з проектом в. кн. Руського, що одночасно висувано як останній спосіб розв'язання справи з польського боку.

Але все се тим часом зісталося в сфері побажань. Данило з Терншільдом не виїхали вчас. Данило сидів без діла в Пруссії, і гетьманський уряд не знав що думати про се: маємо з 21 н. с. січня лист Данила до короля з Ельбінгу, він словіщає його, що

¹⁾ Мабуть у тім значінню, щоб їх не витягано на військову службу.

²⁾ Звільнені від польської зверхности.

³⁾ Участь у соймі. ⁴⁾ «но оставатца имъ какъ волному и удѣльному статусу подъ обороною и голдемъ королев и господарствъ свѣйскихъ и полскихъ». Себто королів шведських, що будуть одночасно й королями польськими і правитимуть державою Шведською й Польською.

з України прийшли до Королевиці (Кенігсберга) купці з 100 возами товарів і з наказом від гетьмана і від писаря переказати Данилові їх велике здивованне, що він не вертає і вістей не дає. Данило просить Карла-Густава щоб він своїм листом оправдав перед гетьманом сю неакуратність і висловив гетьманові свої бажання ¹⁾. Очевидно, Данило не дістав відправи від короля ні можливості повороту, і з ним сидів без відправи і королівський посол. Скінчилося се тим, що Данило перестав себе вважати агентом Хмельницького і перейшов у службу шведського короля—в пізнішій інструкції своему послوی король згадує, що Данило за згодою Хмельницького ввійшов з його служби і перейшов на службу шведську ²⁾.

Тим часом 14 (24) листопаду гетьман писав королеві з Чигрина:

«За весь час відколи ми вислали о. Даниїла і досі, ми не одержали віяєних листів від вашого вел., але тепер, коли ми ввійшли в договір з князем семигородським, ми сподіваємось легко мати зносини з в. вел. От і з сього листа, з засвідченням нашої незмінної приязни ми посилаємо через володіння згаданого князя і просимо оповістити нам щасливі успіхи в. вел. в поборюванню неприятелів і все инше що дотикає нашого добра. Бо і ми підчас усієї сеї війни з Поляками, яку вели й ведемо досі з сим віроломним неприятелем, ніякої помочи не давали неприятелям вашим, шануючи приязнь в. вел. Виявили б її в. вел. через нашого посла—коли б переїзд не був такий небезпечний. Тому просимо в. вел. про все нас повідомити» ³⁾.

Але слідом, очевидно, прийшов лист через Семигород, і гетьманська канцелярія відповіла напушистим листом, складеним ще більш кулявою латиною, ніж яку пускала канцелярія шведська, так що можемо тільки в приближенню віддати зміст сього досить важного послання; що висловляло бажання гетьманського уряду устави між Україною і Швецією такі союзні відносини, які вже уставилися з Ракоцієм і обома господарями:

«Не иншим способом може закоріюватися приязнь і виростати в твердий звязок, як обопільною вірністю і незмінною постійністю. Богато в останніх роках мали ми доказів приязни світлішої Христини, засвідченої багатьма листами, але вони легко могли ослабнути і забутися, приспані довгим мовчаннем. Але коли одержуючи часті листи в. вел., які оживляють їх і старі задатки підіймають до справжнього звязку, ми не тільки що почувасмо себе зобовязаними до взаємности, але совість, неодмінний свідок понуджує нас до висловлення і великої подяки. Так прийлявши і сі письмєнні засвідчення приязни в. вел. з належною вдячністю, ми і з свого боку відповідаємо нашою покірною прихильністю, обіцяючи виявити її всякими послугами в. вел. і бажуючи в. вел. постійних успіхів. Що довгий час ми з свого боку не давали знати про наші справи і наміри, сподіваємось —в. вел. не буде тому дивуватися, довідавшись від подавця сього листу, як се сталося через неможливість свобідного переїзду. Але при сій нагоді заявляємо: ми з самого початку як тільки підняли зброю на Поляків за віру й вільність ⁴⁾, так і далі триваємо в сих намірах против усіх хто силою хотів би

¹⁾ Архив III. IV с. 192.

²⁾ Тамже с. 266, див. нижче; в березні бачимо Данила в Марієнбургу, тамже с. 214.

³⁾ Архив III. VI с. 178, дата Czyhirini 14 novembris 1656 vett, титулятура як у попереднім: Serenissime rex Svecorum, domine et amice nobis obsequantissime, на листі поміта про одержання 7 лютого 1657.

⁴⁾ Властиво «для розмноження віри і вільности», pro aucta fide ex libertate.

Кидати на шлях наших ¹⁾ — покладаємось на Бога, що він нас від їх насильств і пастуців захистить. А в. вел. як обіцали ми неудану приязнь і любов, так постановили й трівати в ній постійно—що й доказуємо не подаючи ніякої помочи жадним неприятелям (вашим), неважаючи на часті їх прохання, і не маючи при тім інших мотивів крім того щоб догодити тим в. вел. і дістати в нагороду непохитну вашу приязнь. З приводу щасливих успіхів в. вел. широко поздоровляємо і даліше такого ж насти зичимо. Собі ж найбільше бажаємо—просимо се в. вел. прийняти до відома—таким же звязком (союзом) звязатися з в. вел. як звязалися ми тепер з світи. воведами обох Молдавії і в світи. князем Трансильванії. Се наше бажання радо ми б і здійснили, щоб тільки як скорше відкрився свободний приступ (комунікація). Бо досі така була в тім тіснота, що за виїмком одного листа, пересланого нам через світи. князя трансильванського, ми нічого не могли ні одержати ні вислати ²⁾.

Скільки тих гетьманських листів, що стали посилатись через Семигород, дійшло до Карла-Густава, лишається невідомим. З шведської сторони маємо згадку шведського посла в Семигороді Штернбаха, що він одержав три рази копії листів від Карла-Густава до Хмельницького—з 2 і 9 грудня (ст. ст. очевидно), і кінець кінцем передав одну з тих копій «козацькому генералові Антонові», щоб той переслав гетьманові,—а дві інші післав в гірцями Ракоція ³⁾. Але 22.XII поїхав нарешті до гетьмана Ведінга ⁴⁾, щоб про все розговоритися на місці.

З Семигородом справа йшла скорше ⁵⁾. Місія Шебені значно посунула переговори, і в вересні союз вважавсь уже формально заключеним, так що шведський ко-

¹⁾ Contra quosuis qui nostris inequitare violenter cupierint cervicibus, очевидно розуміються Поляки й Москалі.

²⁾ Конструкція в оригіналі неправильна, але не хочу її радикально виправляти, щоб не розминутися зі змістом. Архив III. VI с. 180—181, dabantur Czychyrini die 16 novembris vet. styl. a. 1656, на обороті адреса: Serenissimo Carolo Gustavo, Dei gr. Suecorum, Gott. Vand-que regi etc., domino et amico nobis observandissimo.

³⁾ Transsylvania II с. 272. ⁴⁾ Тамже с. 259.

⁵⁾ Я приложив не мало старання, щоб докладніш представити історію українсько-семигородського союзу і спільної кампанії в Польщі, але не міг дійти бажаної повноти. Дечого не вдалося дістати, особливо з публікацій мадярських; переклади з мадярської мови, що робились на моє замовлення місцевими мадярами, не вдались зовсім, а й замовлені професійним перекладчиком у Відні, не завжди точні; поміг мені їх уточнити проф. будапештського університету А. Домановський, котрому за се складаю щирю подяку. Таким чином в нинішній праці використано чимало матеріалу, який досі поминався. Праці двох галицьких дослідників: К. Заклинського: Зношення козаків з Шведами і князем Юрієм Ракочим II (Справозданне львівської академ. гімназії за р. 1882/3, тільки початок) і С. Зарицького Stosunki księcia siedmiogrodzkiego Jerzego Rakoczego II do Rzeczypospolitej polskiej w czasie wojny swedzkiej od r. 1655 do 1660 (Sprawozdanie gimn. w Kolomyi za r. 1889 і 1890) не використовували мадярських текстів, так само як і повіша праця Кубалі—Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Бажано було б, щоб сей епізод був оброблений ще монографічно, за поміччю мадярських бібліотек і архівів. Я не міг сього зробити в рамках сеї праці.

роль, вийшовши в союз з Ракоцієм, міг уважати й себе до певної міри союзником гетьмана, хоча й посереднім,—тому що гетьман і Ракоцій присягли собі навзаєм мати одних приятелів і ворогів.

Паспорт Шебеші до Чигрина був виставлений слідом по виїзді Бруховецького, 16 червня, але над інструкцією приходилось подумати. Хоч 20-го списано й доручено йому і повноважність і інструкцію, однак різні гадки приходили далі й далі, і до інструкції додавались все нові додатки.

Повноважність написано латинською мовою; в ній значилось, що її подавешь Франц Шебеші з Волгарфальви, міністр семигородського князя, людина гідна такого високого доручення, аби оформити від кількох літ завязану і засвідчену обосторонніми дружними послугами приязнь між князем семигородським і гетьманом В. Хмельницьким, полковниками і всім військом Запорізьким. Так рішили обидві сторони—сю приязнь двох народів, вихованців Марса ¹⁾, закріпити урочистими договорними актами, в прийнятій для того формі. Князь семигородський дає для сього Шебешеві цілковиту повноважність трактувати з згаданими представниками війська про приязнь, союз і добро обох народів—Трансильванського і Запорізького ²⁾, згідно з даною йому інструкцією, уложити договір і підписати його. Князь своїм словом прирікає, що все постановлене і підписане його міністром для закріплення приязни він прийме і не заперечить ніяким чином, безпосереднє чи посереднє, і коли треба того буде—потвердить договір «в найбільш автентичній формі» зложений Шебеші договір ³⁾.

В інструкції Шебеші наказувалось, догонивши козацького посла (Бруховецького) разом з ним їхати до гетьмана. Приїхавши привитати гетьмана, Виговського, полковників та інших визначних осіб і передати їм листи (на жаль вони до нас не заховались); заповнити їх в приязни князя і всяко старатися придбати їх приязнь і прихильність. Пояснити їм, що хоче між ними і князем взагалі і від довного часу існують приязні відносини—закаламучені тільки на якийсь час в 1653 році—не з вини князя, і потім знову відновлені,—але князь хотів би їх закріпити і перетворити сей фактичний союз в цілком формальний, стверджений всіми прийнятими для того урочистими обрядностями. Щоб гетьман потвердив його своїм «дипльомом» і присягою своєю і своїх визначніших старшин, за формулою яка для сього посилається, і по сім вислав своє посольство до князя, й тоді князь потвердить своїм дипльомом обіцянку заховувати приязнь з гетьманом.

«Коли б зайшла мова про форму сього з'обовязання, і вони б стали домагатися щоб так як вони не тільки своїм писаннем, але і своєю присягою стверджують свої з'обовязання, щоб так і ми не тільки своїм писаннем, але і своєю присягою потвердили нашу приязнь,—можете на се їм відповісти, що ми абсолютний володар, при божій помочі ніщо крім смерті не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть инакше: захованне гетьманства або зміна його за-

¹⁾ quae tamen (amicitia) ex nostro et ipsorumque Illustrissimi Ducis et Exercitus Zaporoviensis consensu arctiori vinculo per solitam pactorum conventorum solennitatem astringenda e hos duos Martis alumnos populos ritu solemni, per firman pactorum et foedaris societatem coalescere ex utriusque gentis bono visum est. Стиль дуже не граматичний, але й коректа не всюди бездоганна.

²⁾ de amicitia et societate utriusque Nationis Transylvanicae et Zaporoviensis bono.

³⁾ Monumenta Hungariae XXIII c. 384.

лежить від свободної волі підвладних і гетьман не має персональної влади ¹⁾. По третє— у них такий звичай, що вони присягають, і то не сам тільки гетьман, в нашім же краю і у інших християнських володарів видається тільки диньом з відкликом до слова володаря». «Але коли вони самі сього питання не порушать, ви від себе до того не дайте приводу, аби вони до сього не причинились. Відразу жадайте забезпечення («асекурації») від них, а про наше буде час говорити потім—коли придуть їх послы щоб одержати асекурацію від нас. Зрештою можете посилатися на те, що гетьман як у власній справі так і на справах инших (осіб або держав) мав можливість пересвідчитись, що Угри взагалі, а особливо ми (Ракоцій) будучи після бога їх зверхником, свято і ненорушно заховуємо дані приречення не тільки ті що скріплені нашим підписом і печаттю, але й видані нашими підвладними».

«Союз і приязнь між нами має тільки на те служити, аби з обох сторін була та певність, що вони ніколи, при ніякій нагоді, на нічий наказ ні против нас персонально ні против наших наступників ані против наших союзників—сусідів, себто против Молдавії й Валах і їх воеводів, не виступлять ворожо, ні помочи против нас нікому не дадуть, ні перепустять через свій край наших неприятелів,—таке саме запевнення готові и ми їм дати.

«Але що в будучині, коли Польща трохи поправиться, може статись, що там зараз почнуться релігійні переслідування,—поставте їм питання, яке б становище вони заняли в такім разі: коли б дідсенти в Польщі, підпали релігійним нагінкам, чи схотіли б вони за них обстати, чи ні? Але коли б вони хотіли б в тій справі якоїсь постанови, відкличтеся до того, що вони мусять сю справу доручити своїм послам, і ми з ними договоримось. Во ся справа дотикає також і инших осіб, а ми тепер трактуємо тільки в нашій власній справі. Але ви постарайтесь привести до того, щоб вони з нами зложили умову обсторонньої помочи і на випадок релігійних нагінкоу у Польщі.

«Коли б зайшла мова про те, чи ми більше схиляємося в шведську чи польську сторону—чи ми будемо помагати котрій небудь стороні,—відповідайте, що ми досі не були виразними неприятелями Польщі, але з Шведами приязнь перейшла на нас іще з наших предків, і тепер вона стоїть. Що ж до помочи, то скажіть, що шведський король досі не жадав від нас помочи, тільки приязни, а польський король дуже настирливо домагається помочи і против козаків і против Шведів, і тепер у нас їхній посол в сій справі. Але ми досі не дали ніякої обіцянки—наперед хотіли забезпечити собі приязнь гетьмана.

«Думаємо, що вони наперед будуть старатись вивідати, до котрої сторони ми схиляємось. Але ви старайтесь довідатись, до котрої сторони прихилиються вони—до Шведів чи до Поляків, і чи мають намір помагати котрій небудь стороні. Також як стоїть справа з їх обов'язками супроти московського (царя) і з їх союзом з Татарами. Чи вони збираються сього року на війну чи ні, і чи московський (цар) рушає куди небудь сього року».

Се основна інструкція, датована 20 червня, до неї додано на окремім листку ще такі завваження, подиктовані побоюваннями, щоб якось передчасно не відкрити карт і не продешевити свого політичного престижу.

¹⁾ az hetmansagnak allatasa, változtatasa függ az allatok levöknek szabadasagokbol; egyebant is az directio maganos hatalmaban az hetmanoknak nincsen—386.

Не бажаючи відкрити своїх думок що до Польщі—бо вони ще й у нього самого не викристалізувались, Ракоцій уважав потрібним тим часом грати й перед гетьманом роллю прихильника польсько-українського замирення, і велів Шебеші говорити про його бажання послужити посередником в сім замиренню.

«Як з початку ми мали відразу від кровопролиття між християнами, так і тепер ми рекомендували б (козакам) замиритися з Поляками—без шкоди для московського (царя), з котрим гетьман має союз, і без шкоди для шведського (короля), з котрим ми стоїмо в приязних відносинах, тим менше—без згоди на релігійні утиски, против котрих ми протестуємо так само рішучо, з огляду на дисидентів, як і його мил. (гетьман). Старайтеся по можности чамовити, щоб він здався на наше посередництво, під сказаними умовами. Коли б вони тепер на се не годились, то все ж таки—з огляду що кожда війна мусить кінчитися замиренням,—хоч тоді як будуть братися до переговорів про згоду, нехай вони се роблять не через инше посередництво, тільки наше. Говоріть про се з гетьманом і з иншими, з ким треба, і по можности старайтеся одержати се в писаній формі».

Дальше йдуть остороги—не давати «асекураціі» Ракоція, не одержавши асекураціі з козацької сторони: коли б не можна було обмінятися сими «асекураціями» на місці, нехай Шебеші се відложить до приїзду козацького посольства до Ракоція: воно одержить асекурацію від Ракоція на авдієнції у його, передавши йому козацькі грамоти. Наступний лист до певної міри пояснює сю незвичайну обережність, а навіть боязкість, щоб козацькі дипломати, не давши відповідних гарантій, якось не видурили документів семигородської сторони—як се мовляв сталося в козацьких переговорах з молдавським господарем. «Вважайте в кожному випадку на нашу гідність», кінчиться додаткова інструкція ¹⁾.

Три дні пізніш наздогін пішли сі нові завваження ²⁾. «Ми післали нані приречення (асекурацію), але будьте дуже обережні з сею справою, аби не вийшло так, що вони нані візьмуть, а своїх не дадуть—так як зробили з воеводою Стефаном: він зложив присягу персонально перед послом гетьмана, а той потім обіцяної присяги не вчинив».

Політичні новини, одержані останніми днями і переказані Шабешеві в сім листі, до певної міри пояснюють сі побоювання: «Зловлено татарського шпіона, і він розповів, що се вже рішена справа: Татари і козаки зійдуться в Польщі, щоб напасти на нас. Ми можемо допускати такий намір, але сам оден хан (без козаків) не посміє (на нас напасти),—сумніваємось, щоб він се мав зробити». Тому—«дуже уважайте, які їх наміри (гетьмана і війська)—чи вони справді хочуть нашого союзу, чи тільки удають, і коли хан виступить против нас, чи вони (козаки) не зроблять того ж? кому вони властиво сприяють?»

«Коли б під час подорожі вам довелось від козаків почути, що вони готові приєднати на тім, що не будуть нашими ворогами, повідоміть нас про се».

«Закадайте від воеводи (Стефана) чоловіка, через котрого ви могли б повідомити нас, коли б вам прийшлося затриматися довше».

Гетьманові і його людям належить переказати останні відомости, що справи Яна Казимира дуже лихі, і Поляки ледви чи утримаються власними силами. Французи,

¹⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 388—9.

²⁾ Тамже, с. 390.

Шведи, Англійці, Бранденбуржці в союзі. Я думаю, що при сім розумілося як то користоно до гетьмана звязатися з сею лігою через Ракоція. Про посередництво Ракоція в замирню з Польщею вже нема мови.

Нарешті технічні вказівки: «Начерк листу для гетьмана зроблено латинською мовою, титул треба перемінити і додати формули присяги». Мова про текст договору, що має підписати гетьман. Як побачимо далі, через ці формальности, котрим Ракоцій надавав занадто багато значіння, справа пішла в проволочку.

Шебеші догоновив Бруховецького 23 червня, разом приїхали до Яс 4 липня, затрималися два дні у вєводи, 6 липня виїхали і 10 були на козацькій границі в Рашкові. Полковник Зелєський стрів посла на березі Дністра з сотнею козаків і прийняв його обідом. Пробыли у нього два дні, виїхавши 12-го зробили пристанок на понілищах «Пішанці»—було місто, але Татари спалили, обїдали в полі; «почавши від Рашкова все спустошенє, через сю пустиню йде татарська дорога; боязко і небезпечно—записує в своїм дневнику Шебеші ¹⁾. 14-го були в Умані, у полковника Ханенка; 17-го вечером в Орловці у «військового судії, дуже поважної людини», другого дня у нього ж обїдали, а на вечір поспїли до Смілої—«нею володіє молодший брат Виговського; довгий міст через ріку, але саме болото, біжучої води навіть не видно». Другого дня були в Чигрині. Гетьмана застали, на другий день (20 липня) він прийняв Шебеші, і запросив до обїду, але переговорів очевидно не було. Наступна записка під 23-м: обїд у Виговського, після обїду туди ж прийшов гетьман. 25-го обїд у Бруховецького, другого дня нарешті Шебеші «посольство у гетьмана відправив і мав з ним переговори». Потім під 29 відправа; гетьман посилає з Шебеші до Ракоція осавула Ковалевського і «Поляка» Грушу; того ж дня й виїхали, другого дня були знову в Смілій «в місті Данила», 3-го серпня в Умані, 7-го в Рашкові і т. д.

На жаль, нічого понад такі подорожні одмітки не лишив нам Шебеші з своїх чигринських розмов. Мусимо звернутися до офіційльних актів посольства та деяких побічних відомостей, щоб виробити собі деякі поняття про хід і зміст переговорів.

Перед усім в актах його маємо *visum legationis*, латинською мовою, з датою 26 липня: очевидно копія змісту посольства, поданого ним на переговорах з гетьманом. Вона складається з 4-х пунктів, скомпонованих Шебеші почасти з основної, почасти з додаткової інструкції, одержаної від князя. Хоч зміст їх нічого нового не дає понад те, що ми в тих інструкціях прочитали, про те інтересно бачити, що становило тему переговорів:

«1. Як з самого початку князь ²⁾ відмовляв від проливання християнської крові і радив вашим вельможностям замиритися з Поляками на добрих умовах, так і тепер бажав би сього, аби тільки се могло статися з користю для Москви, з котрою у вельможностей ваших союз, без шкоди для Шведів, з котрими у нас приязнь ³⁾, і без релігійних репресій, котрими князь смутиться однаково з вашими вельможностями.

2. Тому що кожний війні кінець згода, князь бажав, щоб ся згода сталася за його посередництвом—коли нарешті вельм. ваші її собі забажаєте.

¹⁾ Тамже с. 378.

²⁾ *celisissimus princeps*—так скріз для Ракоція, *dominationes vestrae* або *magnificae dominationes*—для української сторони.

³⁾ Тут і подекуди нижче в тексті дещо упущене (се ж чернетки), але що зміст ніяким сумнівам не підлягає, ці дефекти виправляю в перекладі без спеціальних застережень.

3. Хоча приязнь між князем і в. вельм. з того часу як відновилася, з обох сторін заховувалася, але щоб вона була з обох сторінь певна і був формальний союз між князем і вельм. в., бажає князь, аби вельможн. вані забезпечили її дипломом вашим, з присягою нана гетьмана, полковників і старшин. «Форма» (текст) асекурації і присяги у мене в руках. З свого боку князь—пан мій—як тільки ви прийдете до нього своїх послів, дасть свій диплом або асекураційний лист і забезпечить в. вельможн. ностям, що буде заховувати приязнь і прихильність до в. вельм.

4. Коли Поляки, прийшовши до сили ¹⁾, стали б утискати громадян що не підлягають пані, себто лютеран або евангеліків та інших, яких паписти звуть дісидентами,—чи в. вельм. не мали б охоти таких громадян боронити і захищати і своєю зброєю від Поляків-папистів? ²⁾.

«Форма диплому» подана гетьманові така: «Ми Б. Хм., найвищий гетьман, полковники і т. д. іменем нашим і всіх Козаків Запорізьких даємо знати всім: бачивши безсумнівні докази щирої приязни до нас князя Ю. Ракоція (титул), ми запевняємо (assecuramus) його вірою нашою християнською, що ми ніколи ні з якого приводу, ні за чим будь наказом або жаданням не будемо неприятелями ні самому князеві, ні його наступникам, ні його державі і підвласним народам, ані його сусідам-союзникам, а саме мешканцям і воєводам обох Волощин: Молдавії й Валахії—доки вони непохитно заховуватимуть приязнь і союз заключений з князем. Не підіймемо зброї ні за плату, ні за яким небудь иншим приводом, безпосереднє чи посереднє, ні помочи не дамо, ні воляків наймати чи набирати не дозволимо, ні переходу через землі наші не попустимо неприятелям їх, коли такі покажуться. На їх шкоду ніяких кореспонденцій, договорів ні змов. (collusiones) не будемо чинити, навпаки—коли такі до відомости нашої дійдуть, ми завчасу дамо їм знати. У всім щирої приязнь і вірність договорам з князем і його наступниками, з його підданими і союзниками свято заховуємо і подбаємо про захованне нашими підданими» ³⁾.

Не маємо сеї асекурації так як вона була підписана гетьманом і старшиною; але судячи з того що з сього приводу дискусії не чути, і асекурація Ракоція обертається приблизно в таких же межах, можна думати, що текст запропонований Ракоцієм був українською стороною прийнятий. Але він непотрібно викликав питання що до процедури потвердження—що з української сторони союз буде потверджений і грамотою і присягою—не тільки гетьмана, але і старшини, а з сторони Ракоція тільки його «асекурацією», і т. под. Гетьман з старшиною рішучо повстали против такої нерівности, домагалися, щоб обидві сторони трактувались однаково, і на сьм ґрунті потім вийшли непорозуміння й жалі. Призначили зараз же послів—генер. осавула Івана Ковалевського й Івана Грушу—шляхтича польської едукації,—що з тої причини понав у днешнику Шебеші в Поляки. В листі до Ракоція переданим з ними—писаним дуже пишним, але не дуже зрозумілим і ясним латинським стилем, гетьман висловляв велике вдоволення, своє і «всього Російського світу» (universo Russiano orbi) з посольства Шебеші, відчеркував свої старання як найкраще його прийняти, і свої надії, що дотепершні відносини з Ракоцієм тепер уже скоро принесуть «найкращі овочи приязни», і т. д. ⁴⁾

¹⁾ Буквально: діставши деякий перепочинок.

²⁾ Monumenta XXIII с. 415—6.

³⁾ Тамже с. 417.

⁴⁾ Transsylvania II с. 106, дата 18 (28) липня.

В «суммі легатіє»; що мала служити відповіддю на «сумму легатіє» Шебеші і призначалась на те щоб бути дорученою Ракоцієві ¹⁾, на 4 пункти Шебеші давались такі відповіді, теж у 4-х пунктах:

«1. З приводу того, що світл. князь Трансильванії жалує тепер, як і раніше сим жалем поводився що до проливання християнської крові, то се відомо всьому світові і всіми устами проголошено, що з нашої сторони не було Полякам зроблено ніяких заціпок ані дано ніяких причин до ворожнечі й кровопролиття. Ми як перед тим було вірно піддані королям польським і не доручно заховували присягу їм, так і тепер готові її заховувати. Але Поляки зважилися погвалтувати найдавніші наші свободи, кілька разів пролили невинну кров християнську в землях українських ²⁾, церкви наші позабірали в багатьох місцях і віддали уніятам, а нарешті й зовсім віру нашу викоринити задумали й забажали. Тому ми в нічім неповинні і स्वобідні від якої небудь вини, бога в поміч покликавши, стали в обороні нашої святої віри і предківських дривилев. Такко богові навищому і всьому світові явно, що все що сталося, не в нашої вини і причини сталося.

«Але що світл. князь бажає згоди, то і ми її не відмовляємось—аби тільки вона була не без користи цар. величеству і без шкоди для шведської сторони. Що до цар. вел.—Поляки мають з ними вийти в договір 10 серпня в Вильні, і ми уважно чекаємо результатів сеї комбінації. А що до того щоб не було ніколи шведському королеві—мабуть сам світл. король шведський посвідчить, як і тепер те має переконання, що з нашої сторони він не має і не терпить ніяких кривд і ми йому не бажаємо ніякого лиха, і самі (від нього) нічого лихого не мали. Тільки ж бачивши власними очима польські лукавства—як вони підіймають різні народи на загибель нашу, мусіли ми піддатись під опіку цар. величества і цілковито йому віддатись.

2. Се правда непохитна, що кожної війни не инний край, межа і кінець як угода і мир. Коли б він мусів статись між нами і Поляками, нехай світл. князь буде посередником. Але військо Запорізьке і Яснорельм. пан гетьман ³⁾ з ним разом держать в пам'яті, що Поляки вже не раз згоду, навіть присягою затверджену порушували й руйнували, і ніколи не поводитись щиро з Яснорельм. гетьманом і військом Запорізьким, навпаки—вимишляють різні способи на наше знищення, міста українські до щенту кілька разів нищили й руйнували. Як з такими невірними людьми можна становити згоду? Яснор. п. гетьман завсіди бажав і тепер бажає мати з свого боку посередником світл. князя; та коли ті (Поляки) не сприяють згоді й єднанню ⁴⁾—трудна справа. Але як вони захочуть замирення без усякого лицемірства, ми без сумніву запросимо світл. князя бути арбітром і посередником з нашої сторони.

3. Як з першого року розпочатої (з Поляками) війни ми засвідчили світл. князеві нашу приязнь, так непорушно дотримували її всі ці роки, і тепер готові заховувати її в попереднім стані, на старих основах. Але треба просити світл. князя, щоб

¹⁾ «Grosorum Ioannis Kowalowski asauli generalis exercituum et Ioannis Hrusza, a nobis, Bohdano Chmielnicki generali duce cum exercitu imperatoriae mtis Zaporoviensi («й. цар. вел. Запорозького» ad serenissimum Transylvaniae principem legatorum, legationis summa et compendium», з датою (видавця ?) 29 липня—тамже с. 107.

²⁾ in oris Ukrainensibus.

³⁾ ilmus dominus campiductor—в паралель serenissimus princeps.

⁴⁾ concordiae unionique.

він пам'ятаючи таку щирю нашу прихильність, для певнішого заховання сеї приязни зволив зложити присягу в присутності названих послів наших, за спеціальною формою, котру ми передаємо через послів, виражену письмом. Ми ж істною клятвою і щирим сумлінням обов'язалися перед послами світл. князя, що тут у нас тепер пробувають ¹⁾, що як тільки світл. князь вчинить присягу перед делегованими нами особами, так ми також—як тільки світл. князь пришло назад своїх послів—не відмовимось і не виречимось зложити таку саму присягу в їх присутності, за формою яка нам буде дана від світл. князя. Сим же разом, за ріжними заняттями і справами дорученими нам від цар. вел., ми не мали змоги, в таких трудних обставинах скликати полковників і всю старшину війська Запорізького ²⁾ і негайно вчинити присягу.

4. Добре се нам відомо і цілком ясно, що як віра наша так і та що заховується в володіннях світл. князя Полякам ненависна і противна. Тому якби Поляки замислили якісь утиски чи тісноту тим людям що тримаються нашої віри, або тим що держать ту віру яку ісповідує світл. князь,—ми спільно і однодушно з світл. князем обов'язуємось боронити таких людей і щиро противстати (їх утискаєм).

Виговський додав листа від себе, дякуючи за ласкаві слова прислані з Бруховецьким і запевняючи в своїм бажанню з свого боку сприяти як скоршому заключенню союзу—«аби такі побожні і християнські наміри не терпіли проволочки, але як найскоршим вінчалися успіхом, і весь світ дивувався нашому союзові і шанував його» ³⁾.

Менш приємні річі написав воевода Стефан, на підставі того, що довідався від Шебеші, Ковалевського і Груши в їх переїзді, 13 серпня:

«Вчора вечером приїхав п. Фр. Шебеші з послами п. гетьмана, сьогодні рапо з'явився він у нас з тими козацькими послами. Їх два, оден зветься Ковалевський, він бере участь у всіх нарадах і секретах гетьмана, другий—писар⁴⁾ гетьмана, дуже освічений і розумний чоловік, а Ковалевський фальшивий і лукавий. Як ми довідалися, п. Шебеші не багато міг осягнути в сій справі: на поставлені в милостю пункти і жадання козацтво ⁵⁾ не схотіло погодитись; гетьман і Виговський зложили присягу, але інші полковники і старшина Запорізького війська не схотіли: хочуть наперед мати присягу в милостю і вашого краю, потім в. м. пришлете їх послів з своїми послами і тоді вони зложать присягу, так як в. мил. бажає, інакше ні. Вони сказали ще, мовляв гетьман вислав їх з такою інструкцією: довідатись у нас, чи в. мил. і ваші радники на се згодяться і чи зроблять так як вони собі того бажать: коли ми їм того не пообіцяємо, то вони зовсім не пойдуть до в. м., а вернуться назад. Ми всяко їх умовляли; говорили, що у князів і королів нема такого звичаю, щоб вони персонально складали присягу, і з огляду що в. м. абсолютний монарх (*absolutus dominus*), вони можуть покладатись на те що в. м. стверджує своїм княжким словом (*sub verbo principalis*). Але вони таки на се не пристали і сказали, що князі міняються, і союз не може стояти, коли він не асекурований землею ⁶⁾. Наше переконання таке, що коли в. м. не покінчите з ними тепер, то пізши буде ще тяжче з ними договоритися, бо вони сказали б, що місциці вони вже не дадуть згоди, коли в. м. тепер з ними не покінчить так як вони собі бажать. Ми набрали також такого переконання, що вони хотіли б включити у договір

¹⁾ Розуміється посольство Шебеші.

²⁾ *totius praefecturae exercitus Zaporoviensis*.

³⁾ *Monum. Hung. XXIII c. 412—3.*

⁴⁾ *piszrja.*   ⁵⁾ *az kazaksag.*

⁶⁾ *hanem az orszagtol is kell venni assecuratoriat.*

(такий пункт), що коли їм треба буде, в. м. повинні будете дати їм поміч на Поляків, і ми також, або Волоські князівства—бо вони згоди з Польщею не хочуть ніколи. Но приїзді п. Шебеші в. м. зможе з ним все се докладніше обговорити. Бог неблагословив в. м. високим розумом і в. м. не потрібує нашої ради, але ми все таки хочемо завважити, що було б краще якби з ними покінчити тепер, аби не було запізно. Во коли в. м. покінчите з ними, тоді бісурмени¹⁾ не зможуть уже грозити ними в. милости, а скорше в. м. зможете грозити ними иншим²⁾.

До Семигороду Шебеші з Ковалевським приїхали 20 серпня. Але завдалегідь одержавши відомість про поворот Шебеші Ракоцій вислав йому наказ лишити козаків в Натомсзок—де вже дано наказ їх відповідно прийняти, а самому приїхати до Клявзенбурґу, щоб здати князеві звітлення³⁾. Шебеші пробув у нього три дні, і відправлений з інструкціями що до дальших переговорів з козацькими послами. Для сього визначено Фейервар, в перших днях вересня⁴⁾. Момент був незвичайно серйозний, з огляду що саме йшли переговори в послами Карла-Густава, і між иншим трактувались питання увязки обох сторін з козаками і задоволення їх претензій при сподіванім поділі Польщі.

Карло-Густав вислав сих послів: Генриха-Целестина Штернбаха і Готарда Велінга ще в травні, але через всякі непевності і перешкоди в дорозі вони тільки 17 н. с. серпня дісталися до Семигороду. Перед їх приїздом, 8 серпня Ракоцій відправив Празмовського, переславши з ним різні компліменти Янові-Казимирові, і приготувався слухати пропозиції шведські й козацькі. Привезеного Штернбахом листа від Карла-Густава до Хмельницького зараз вислано спінним посланцем, і 7 вересня (мабуть старого стилю) Хмельницький дякував Ракоцієві за сю прислугу і просив передати його відповідь Карлові-Густавові через тихже послів, чи яких небудь посланців семигородських⁵⁾.

Таким чином утворився перший конкретний стик, на ґрунті переговорів про союз українсько-семигородсько-шведський,—реальний звязок сеї нової ліги, хоч її оформленню самим серйозним способом перешкоджала неясність, недоговореність і непогодженість політичних плянів, особливо в претензіях на польські володіння. Відносини козаків до Ракоція не могли представлятися ясно Карлові супроти неясного становища Ракоція до Польщі; в своїй інструкції з 8 (18) травня, виславючи послів до Ракоція, він доручав їм вяснити відносини його з козаками: чи нема між ними якихсь непорозумінь, чи конкуренції, коли єсть—в чім вона полягає і звідки походить? чи Ракоцій має охоту шукати порозуміння з козаками, чи не прийняв би в сім посеред-

¹⁾ mas roganuok—інші погане, себто Татари й Турки.

²⁾ Transsylvania с. 109—приписка, мадярською мовою, з датою видавця 14 серпня 1656 р.

³⁾ Сіляді представляв собі так, що се остороги воеводи Стефана против Ковалевського спонукали Ракоція викликати і вислухати наперед Шебеші, перше ніж побачитися з Ковалевським (II ч. 19). Але ж цидула воеводи датована 13 серпня, а записка Ракоція до Шебеші—15 серпня (Monum. ч. 244); очевидно Ракоцій викликав Шебеші незалежно—мабуть з огляду на присутність шведських послів.

⁴⁾ Дневник Шебеші с. 279, коментар у Сіляді II с. 19.

⁵⁾ Transsylvania II с. 113—4.

ництва Карла-Густава? Посли повинні були всяко вяснити Ракоцієві, що се лежить в його інтересах, так само як і в інтересах шведського короля, щоб козаки можливо еманципувались і політично, і в своїй орієнтації від впливів і залежності «від сусідніх більших держав», себто Польщі і Московщини¹⁾. З другої сторони на випадок яких небудь конфліктів інтересів послы повинні були заспокоїти Ракоція, що Карло-Густав не звязаний ще ніяким договором з козаками, і має цілком свобідні руки в укладанню своїх умов з Ракоцієм.

18 серпня відбулася перша аудієнція шведських послів у Ракоція. Вони переказали пропозиції Карла-Густава за його інструкцією 8 (18) травня. Карло-Густав пропонував союз, що мав включати союзників обох сторін—претендентів на польські землі,—воєнну конвенцію (*conjunctio armorum*) супроти Польщі. Він пропонував політиці Польщу задержуючи для себе і для свого союзника, бранденбурзького курфюрста всі північні провінції, а Ракоцієві пропонуючи карпатське підгір'є. Відчуваючи в сім можливість розходжень, послы на пункті поділу обмежились загальними фразами не ризикаючи деталізувати пропозиції свого пана і напирчаючи на те, що всякі такі розходження і неясности можна буде вяснити потім, дорогою додаткових порозумінь обох потентатів, а зараз важно прийняти принцип союзу і сильних воєнних операцій. Ракоцій висловив бажання, щоб послы сконкретизували свої пропозиції на письмі, що вони й зробили—в можливо загальній формі²⁾. Тоді він зажадав деталізації—спеціально щодо тих земель, як Карло-Густав хоче лишити собі й своему союзникові курфюрстові, а які відступає йому. Штернбах і Велінґ старались се уточнити, на підставі інструкції 18 травня і додаткових деректив даних 2 (12) серпня в Радомі, коли Карло-Густав, відчуваючи погіршення свого становища, вважав потрібним зробити ще де які уступки Ракоцієві, аби заохотити його до воєнного союзу³⁾. Але Ракоцієві все те що вони йому пропонували, здавалось смішно малим. В травневій інструкції Карло-Густав призначав йому Спіш, землю Галицьку і Львівську і сусідню частину Поділля—та й то ще не сразу, а торгуючися в залежності зід запросів Ракоція. В серпневій він дозволив своїм послам згодитися в потребі на уступку землі Сяніцької, Перемиської і Белзької. Що до титулу, котрий мав би при тім прийняти Ракоцій, послы полишаючи се його волі, від себе мали рекомендувати йому титул великого князя галицького⁴⁾. Ракоцій заявив рішучо, що се його не вдоволяє. Він не має причини починати війну. Поляки йому пропонують королівську корону, він може стати володарем Польщі не пробуючи воєнного цастя («не віддаючи на суд божий», як він висловлявся). Тільки в інтересах євангелицької віри готов він помогти Карлові, але ніяк не може зріктися польської корони, і з нею претендує на всі польські провінції, з виїмком шведського і пруського погранича, зайятого шведськими і пруськими військами,—він їх готов лишити Шлеції і Бранденбургіві, але з тим щоб вони з свого боку помогли йому своїми

¹⁾ *Hac occasione ostendant primo, quod principis etiam intersit, ut Kossakorum animi et potentia a vicinis majoribus statibus separentur, ne coalitio illa illi et aliis detrimento sit.* Transsylvania II c. 138.

²⁾ Transsylvania II s. 149—реляція Штернбаха і Велінґа про аудієнцію, 11 (21) серпня; Monumenta XXIII ч. 259—їх пропозиції.

³⁾ Реляція Штернбаха і Велінґа з 8 н. с. вересень—Trans. II c. 155.

⁴⁾ *de titulo et characterе dicant aبلغati esse in optiōne principis eligere quescumque characterem velit, sed aبلغatos existimare, titulum et qualitatem magni ducis Haliciae illi hac ratione conventiissime posse dari—Trans. c. 141, спор. 137 і 156.*

військами затримати і закріпити за собою решту польських земель. Так напр. хоч Краків має відійти до Ракоція, Шведи повинні там далі тримати свою залогу для охорони і т. д.

В таким напрямі дано шведським послам категоричну відповідь 2 вересня н. ст., від Кемєня і канцлера Мікєша, що були делеговані до переговорів¹⁾. Чи шведський король хоче за собою лишити титул польського короля? в таким разі Ракоцій не буде претендувати на сей титул, але нікому іншому він його не поуступить. Собі він хоче взяти всю Велику і Малу Польщу, крім Ливонії, польської Пруссії і деяких земель пограничних з володіннями курфюрста. Литва зістається під знаком запитання—до ближчих переговорів з Москвою,—що з тих земель треба буде відступити їй. На всю ж Русь-Україну претендує Ракоцій для себе, очевидно—бажаючи з титулу польського короля мати зверхні права навіть над Козацькою територією.—«Воеводство Київське, Брацлавське, Белзьке, Волинь з Поліссям, вся Русь з землями Сяницькою, Перемиською Галицькою і Холмською, все Поділліє з Покутем в сусідстві Марамароського комітату Трансильванії, Україна по сей і по той бік Дніпра—згідно з договором, який буде уставлений з козаками». Можна думати, що Ракоцій тішив себе надією, що йому вдасться вийти в старі права польських королів супроти козацького війська: признавши за ними його станові права зробити гетьмана своїм підвладним, військовим функціонарієм, і т. д.

Сі переговори велися вже не в Колошварі (Клязвенбургу), а в Фейєрварі—туди з кінцем серпня виїхав Ракоцій на переговори з козацьким посольством, забравши з собою й шведських послів—Штерйбаха і Велінга. Переконавшись з звідомлення Шебеші, що козаки дійсно шукать порозуміння і союзу з Семигородом, бажають з ним іти проти Яна-Казимира, і не мають заміру входити в які небудь змови з Татарами против Семигороду чи Волоських господарів, Ракоцій очевидно хотів кинути своє порозумінне з козаками як серйозну карту в переговорах з Шведами. Хотів змусити Карла-Густава цінити союз з Семигородом тим більше, що він улекшував переведенне союзу Швеції з козаками, утворенне великої балтійсько-чорноморсько-дунайської ліги, котра могла б бути звернена і против польсько-австрійської спілки, і против турецько-татарської системи, і против всяких інших можливих небезпек. Переговори пішли паралельно, і Ракоцій використовував з одної сторони против шведських партнерів се що він випередив їх в договорі з козаками, а супроти козаків—що він фактично держав в своїх руках їх зносини з Шведами і ставав так як би посередником в їх порозумінню з Карлом-Густавом²⁾. Се в данім моменті дійсно дало Ракоцієві певні користи, хоч в дальнім розвитку подій його спекуляції, западто велика жадність і дволичність суворо над ним помстилася.

З шведських реляцій знаємо дещо про сю стадію переговорів; їх короткі звістки в деякій мірі доповнюються текстами документів і пізнішими згадками в чигринських переговорах з сього приводу в місяці жовтні.

Штерйбах і Велінг в своїй реляції 8 вересня пишуть, що 1 вересня козацькі носли приїхали (до Фейєрвара), другого дня мали офіційну аудієнцію і подали свою пропозицію—очевидно ту *summa legationis*, що ми вже бачили вище. Але крім цієї

¹⁾ Transsylvania II с. 161.

²⁾ На брульоні записки для шведських послів, писанім рукою Кемєня, з датою 21 серпня, поміта: «13 вересня 1656, малярські концентти переговорів, що велися з Шведами і козаками». Transsylv. с. 153.

офіційної декларації про готовість гетьмана вийти в формальний союз непідтримування ніяких виразних плянів против котрого небудь з союзників, мовляв інша мова також про военну конвенцію: козаки обіцяли на кожне жаданне Ракоція поставити йому стільки війська, скільки він забажає, на час і місце, яке він їм вкаже; за се зажадали собі «всю Русь до Висли»¹⁾. Так очевидно оповідали їм, Шведом, Кемель і Мікеш, додаючи, що сей договір не буде ні в чім суперечити інтересам шведського короля, і шведські послы вважали для сього потрібним як найскорше перевести формальний союз з козаками, щоб змусити Ракоція бути скромнішим у своїх вимогах.

В листі 9 вересня переказують вони amicis colloquitur з Ракоцієм; Ракоцій заявив, що як тільки король згодиться на його бажання—щоб йому відступлено Підляше і побереже Буга, і право на Краків з салінами і з усіми їх прибутками, так він зараз переведе фактичне сполучення війська, виславши свої сили через Марамарош до Галичини, і козаки також візьмуть участь в сій кампанії: договір з ними заціпний і відворний вже заключено і присяжено²⁾, козаки готові розірвати з Москвою—мають для того причини, і Татари до того їх підбивають³⁾.

Доносячи 2 (12) вересня про відправу козацького посольства, Штербах і Велінг дають знати королеві, що козаки одержали «таку відправу як собі бажали», себто що їх бажання задоволено: вони обов'язалися князеві, що на кожне його жаданне вони протягом 14 день рушать у похід, і коли Татари або Москва не вчинять їм перешкод, то рушать все військо Запорозьке, і сам Хмельницький власпою особою⁴⁾.

Офіційльні акти маємо такі:

«Ассекурація» Ракоція з дня 7 вересня: «Ми, Ю. Ракоцій (титул) разом з єдинастами і магнатами нашого королівства даємо знати і заявляємо під вірою і присягою, що після того як бог всемогутний привів до щасливого skutku наші заміри щодо заключення приязни з ясновельм. гетьманом і всім військом Запорозьким і нас учинив між собою нерозлучними, ми від сього часу обов'язані будемо запобігати всякій шкоді Війська. Ніяких факцій (інтриг) з иншими державами на його шкоду ні самі ні через якісь небудь підставні особи замишляти не будемо і ніякими приманами не дамо себе звести на такі замисли, маючи перед очима страх бога триєдного. Навпаки, коли б хто небудь схотів воювати гетьмана і військо, його наступників і підвладних, ми самі й наступники наші обов'язані будемо негайно, як тільки отримаємо відомости про які небудь ворожі замисли, їх (гетьмана і т. д.) оповістити, остерігти й спільними силами тих ворогів совістно відбивати. Хто тільки хочби найменшим учинком показав себе ворогом нашого присяжника (союзника), ми тому також покажемо неприязнь, і матимемо спільних ворогів і приятелів (з військом Запорозьким). А коли б від яких небудь сусідніх держав, з яких небудь претензій задана була яканебудь кривда ясновельм. гетьманові і Війську Зап. або наступникам його, і ми були оповіщені про се, ми самі, достойники і радники держави нашої будемо обов'язані зараз обоз рушити, поміч післати, поживу і всякий потрібний для війни припас давати і так спільно відганяти від спільних границь наших всяких неприятелів. Особливо коли б хто небудь

¹⁾ totam Russiam Rubram usque ad Vistulam.—Transsylvania II с. 159, вивривки також в Архиві Ю. З. Р. III. VI ч. 138.

²⁾ die alliance zwischen ihm und den Cossaken offensive et defensive rechtlich auch iuramento confirmiret; dieselbe wolten seinenthalben mit dem Moscowiter brechen.

³⁾ Transsylvania II с. 164. ⁴⁾ Тамже с. 166.

хотів наложити руку на Іх православну віру, котру вони з предків своїх ¹⁾ тримають і заховують. Кожного такого—хоч би то був наш кривний, ані не вважаючи на спорідненне ні на давнішу приязнь, хоч би найліпша ²⁾ була,—нашим і наших наступників обов'язком буде насамперед відраджувати від таких його намірів, далі нашим-пути, а коли б він далі уперто трівав в затверділости серця свого—зброєю на його наступати. З підданих наших коли б котрийсь став чинити зачіпки з пограличними людьми війська Запорозького, і з того могла б вирости якась невгода і порушення заприсяженого брацтва,—всіх таких після переведення старанного слідства з боку старшини городів і пограличних залог наших, ми допилюємо, щоб Іх було покарано, запобігаючи дальнім замішанням і внутрішнім пожарам—бо се перша і певна загибель держав—навіть і найсильніших. Взагалі які б не виникали непорозуміння, ми їм завчасу запобігатимемо і пильнуватимемо того, щоб з них не виростало ніякої шкоди для спільного добра. Ні в яких навіть найдрібніших справах нашого союзу ³⁾ ми між собою не розійдемось, пильно, з нашими наступниками і всією старшиною ⁴⁾ нашої держави, будемо заховувати договорені умови союзу і нашим мешканцям накажемо заховувати Іх ціло і непорушно. А щоб все се мало повну силу, ми прикликавши до цього всіх належних до пильнування держави нашої достойників, радників і урядників, сю присяжну запись ⁵⁾ веліли ствердити підписом нашої руки на вічну певність і пам'ять ⁶⁾.

Се те що потім і вважалось союзним актом; український переклад переданий московським воеводам від Вас. Дворецького має наголовок: «Примѣрья князати седмигородского з в. м. л. гетьманом всѣмъ войскомъ Запорозьскимъ вѣчно постановленномъ, также съ господаремъ волоскимъ и мулянскимъ ⁷⁾», і такий сам заголовок стояв на тексті переданім Бутурлинові літом 1657 року; тексти сі мають туж дату 7 вересня. Крім нього були виставлені тоді ж ще два акти, переховані в семигородськ. держ. архіві, але не знати, чи вони були передані коли небудь гетьманові в дійсности.

Оден—се присяжна запись Ракоція: «Ю. Ракоцій (титул) потверджуємо присягою в імя бога триєднього, що договір заключений між нами і яснов. п. гетьманом і всім військом Зап., потверджений підписом нашої руки і завішенням печати, ми в усім свято і непорушно будемо заховувати і підданих наших виконувати заставимо, і наступників наших до цього ж обов'яземо—доки згадані панове: гетьман і військо і його старшина теперішня і наступна з свого боку цього договору будуть триматись і його заховувати ⁸⁾».

Другий—се асекурація згаданих радників і достойників семигородських. Вони посвідчують, що договір Іх князя з гетьманом стався за Іх відомом і згодою, і воли його

¹⁾ *avits*, у Рудавського: *sanctoe*.

²⁾ *optimae*, у Руд. *aut habitae*.

³⁾ *foederatae amicitiae*.

⁴⁾ *magnatibus*. ⁵⁾ *Scriptum juramentum*.

⁶⁾ Офіційна копія видана в Transsylvania II с. 110—1, з датою 7 вересня 1656, без місця, має поміту: «Копія дилльому даного яснов. гетьманові і війську Запор.» З не згоджуються тексти Дворецького і Бутурлина—се свідчить, що в такім тексті, з датою 7 вересня сю асекурацію одержав український уряд; місце видання в сих українських текстах: Альба Юлія, Фейервар. Текст Рудавського (с. 325) коротший, з датою 20 листопада *Albae Colosmonasteriensis*.

⁷⁾ Акты ЮЗР. III с. 546, москов. переклад в XI т. с. 691 (тут з р. 1657).

⁸⁾ *Monum. Hungariae hist.* XXIII с. 450.

підписують і скріплюють своїми печатками і обов'язуються за себе і своїх наступників у всім його заховувати не порушно, поскільки заховуватимуть його гетьман і військо»¹⁾.

В звітженні Уйлакія побачимо зараз згадку, що сих актів козакам не передано тоді, і не знати, чи передано й потім. Ракоцій витримував супроти козаків тенденцію виспости, в гадках своїх вважаючи їх будучими підданими своїми як короля польського і не хотів ніяк ставати на одну дошку з ними. Він хотів, щоб крім анальогічної асекурації, яку він давав їм, вони присягли на якісь детальні «кондиції». Текст їх не заховався, і ми не можемо судити, чи ці кондиції мали забезпечити його інтереси в задуманій польській кампанії, чи гарантували йому якісь зверхницькі права над козацьким військом, виходячи з колишніх прерогатив польських королів²⁾. В кожнім разі старшина козацька дуже гостро відчула в них зазіхання на самостійність козацького війська, і здається що ці «кондиції» зістались незаприсяженими.

Все що ми знаємо про се, знаємо з звітження Ракоцієвого посла Яслава Уйлакія, що поїхав з Ковалевським і Грушею для остаточного оформлення договору. Ракоцій мав намір післати з ними знову Шебені, і ще 5 вересня післав йому наказ ладитися до нової подорожі до козаків, але Шебені захворів³⁾, пришлося його замінити кимсь иншим, і замінено отсим Уйлакієм. Заховалась його реляція з сеї місії, з 19 жовтня, настільки цікава, що я її наведу в цілості.

«Згідно з наказом в. м. діставсь я до Чигрина і з'явився у гетьмана. 11 жовтня передав йому листа в. м., переказав йому в княжу ласку і передав дарунок, так само його синові від імени нашого молодого пана, далі п. Виговському і всій громаді (universitas). Гетьман наказав про всі доручення в. м. переговорити другого дня з п. Виговським. Отже 12 жовтня я мав розмову з п. Виговським і п. Тетерею в присутности инших осіб. Сказав їм, що ми хочемо зложити присягу на пункти що маємо з собою. На се вони насамперед зажадали, щоб ми їм показали «дипльом». Я їм показав, вони перечитали і сказали: Коли в дипльомі нема тих умов, чому князь домагається такого від нас? Ми сказали: Тому що ви визначені від гетьмана і всього Запорозького війська, маєте від них уповноваженнє до договору з князем і мусите на тім стояти, на що присягнете йому. Тоді вони сказали, щоб ми показали їм ті кондиції, що їх посла, за печатю і за підписом подали в. мил. Ми відповіли, що ми їх з собою не маємо. «Що ж князь жадає цього від нас? Ми му-

¹⁾ Transsylvania II с. 112—3.

²⁾ В паперах Ракоція заховалась анонімна записка якогось дорадника—запитаного в справах нової ліги. Він пише тут: «Щодо кон'юнкції з козаками, то вони будуть підвладні тому, кому належатиме королівство польське. Доти, милостивий пане, треба їх тримати при собі, годуючи ласкавими словами, а там час научить в. м., як з ними поступати, в залежности від того, чи пере- може Поляк чи Швед». На записці помітка руки Ракоція: «Козацькі справи— згода ради старшини, козацька повновласть, 20 березня 1656». Monumenta XXIII с. 470. Перед тим, літом, своему висланцеві до московського царя Ю. Рацові Ракоцій між иншим доручав довідатися, чи Москва трактує козаків як своїх підданих (sibditos), чи як союзників (baratjokot, вл. приятелів-побратимів,— слов. брат.)

³⁾ Monumenta XXIII с. 261, приписка Шебені: «Через колік не міг я сього наказу сповнити, бо лежав хорий».

симо відласти нашу присягу на ковдиці до того часу, як зберуться судії й полковники, і тоді побачимо, що його робити».

«Коли ми потім, 14 жовтня обговорювали сю справу у Виговського, вони сказали: «Муєте показати, на які пункти присяг князь». Ми показали їм дилльом. Вони сказали: «Ми всі, гетьман і полковники, готові також на таке присягти». Принесли формуляр, писаний рукою п. Кемеля Яноша (і запитали) чи пункти згадані п. Кемелем єсть у нас з печаттю і підписом (князя)? Ми сказали, що присяги, підписаної і припечатаної в. мил. у нас нема, тільки дилльом. Вони сказали тоді: «Князь не може від нас жадати більшого, ніж сам зробив! Ми не хочемо брати ярма на наші шиї! Князь нас не завоював шаблею, як Молдаван та Мунтян, ми з доброї волі та з приязни хочемо мати з ним союз, і не давали нашим послам наказу, щоб вони присягали на такі кондиції!».

«Сей бесовісний обманець Ковалевський сказав перед гетьманом, що він не присягав (на кондиції), тільки Груша зробив се, щоб придобитися в. милости, аби в. м. дали йому всеводство, коли бог pomoже в. м. заволодіти польським королівством. Так брехав він і перед полковниками, і як би не було при тім Виговського, вони його вбили б; не знати що тепер буде з тим небораком через брехню тої бесовісної людини. Вони (полковники) не повірили їм (Юв. і Груші) ні трохи і далі сумнівались аби в. м. не дали ні їм ні нам до рук тих кондицій».

«15 і 16 вони збиралися всі в домі п. Виговського і радилися, що мають робити. Як я то з певністю довідався, полковники переконали гетьмана, що вони не мають присягати, тільки ми—вони дадуть нам на руки листи, і щоб ми з ними верталися, з чим прийшли. Але п. Виговський був иншою гадки і намовив гетьмана щоб післати до нас послів—що й зроблено. 17 жовтня вони прислали до нас на квартиру п. Виговського з кількома полковниками й иншою старшиною, і вони не сідаючи категорично заявили: «Скажіть нам, хочете нашої приязни чи ні? Гетьман не хоче більше протягати в сею справу, часу занадто мало, він не може довше затримувати полковників». Стоючи перед такою великою справою, ми стали просити, аби й. м. (гетьман) почекав поки ми порозуміємося з в. мил. Але (Виговський) на се відповів, що ні гетьман ні полковники довше не чекатимуть; «коли ви не хочете, можете зараз узяти ваші листи й вертати так як сюди приїхали». Нарешті я прохав Виговського, щоб вони почекали до другого дня, і вони за натиском Виговського ледве на се згодилися».

«Ми зараз обговорили з п. Удріштем, що нам робити в сій справі; з огляду що се було б з великою шкодою нашого мил. пана, коли б ми відкинули їх добру волю (до заключення союзу); він (Удр.) порадив, щоб ми вислухали їх присягу, коли вони приймуть дилльом такий, як в. милости. Я відповів, що так воно й мусить бути, бо коли вони (полковники?) роз'їдуться не договорившись, з нашою справою нічого не буде, і бог зна що з того може вийти. Бо, мил. пане, ми побачили, що як ми відкинемо тепер їх добру волю і не вислухаємо їх присяги, ми зробимо їх ворогами вашої мил. і вашого краю. Тим часом (гетьман) три дні перед нами відправив з нічим Ногайського Татарина Хельмер-бега, що приїхав з тим, щоб гетьман дав їм кілька тисяч пішого війська, аби йти разом на Семитород; кажуть, що вже в весни хан домагається від них приречення. Тому 18 жовтня ми вислухали присягу вчинену їх звичаєм—на Біблії і хресті. Гетьман і вища старшина і всі зібрані присягли, що вони ввадатимуть цілком такий самий дилльом, як дав в. милость».

«Коли ми були камі одні в домку п. Виговського, він нас на бога прохав, щоб ми не зробили шкоди нашому панові, і так говорив під присягою: «Аби бог так був ласкав

до мене і дав ми́ні щастя, як я бажаю добра в. м.»—і я маю те вражіння, що він хоче шире служити вам. Тепер же він покликав мене до себе і сказав, що з Запоріжжя сьогодні вечером при́хав козак з таким писаннем, що Татари рушили в сі сторони з великою силою; 15 тис. Запоромців пішли против них, щоб спиняти сей похід, а (гетьман) сьогодні вислав до хана листа. питаючись, чого він властиво хоче? Коли він іде в поміч Полякам на Шведів, то він зараз піде против цього і буде битись,—бо Шведи його приятелі. Коли він іде на семигородського князя—то сей теж йому добрий приятель, і він цього теж не допустить. Заразом розіслав він універсали, щоб полковники були на поготові йти з ним у поле.

«Від Москви вони здається не бояться нічого, так ми́ні казав сам п. Виговський. Одначе казав він і таке, що ходять чутки, мовляв вони (Москва) замирилися з Поляками. Але (козаки) мають там своїх послів і чекають від них відомости, чи сталася згода (у Москви з Поляками) і їх союз (з Москвою) розірваний. Що сі послі напнуть, гетьман спішно, вдені і вночі дасть знати в. мил., так само і про всякі інші справи.

«Що до війська—скільки тисяч міг би гетьман дати в. мил., про се говорив я з полковником браславським, що тепер буде в Рашкові. Також уманський полковник ¹⁾—що разом зо мною був в домі п. Виговського, одержав приказ (йти в поле); він при́хав сьогодні, і зараз же зложив присягу. Третій (що одержав наказ) се Рац Ференц: він має наємного війська коло 2 тис., як ми́ні казали. Принаймні так ми́ні сказав Виговський, що вони готові в кожній хвилі, як тільки в. м. дасть наказ,—15 тисяч, з добрими гарматами і всім воєнним приладом. Крім того гетьман наказав щоб до Каміниці не пускали ніякого провіянту. Прехає також в. м. не давати довозити до Польщі ні провіянту, ні воєнного припасу: пороху, салітри, оліва і всякого иншого такого матеріалу. Чутки такі, що Поляки збираються під Сокалем, в. м. мабуть буде мати про се відомости з Марамарошу.

«Я думаю, що Виговський сам звернеться листом до в. м. і тоді в. м. зможе легше знайти рішенне що до пунктів. Груша також писатиме до в. м., щоб оправдатись. Ми пробудемо тут іще 2 дні, але будемо спішитися до змові!..

Привіска: «Давльом підписаний і призначаний радою (tanacs) і достойниками (семигородськими) не був показуваний. Про давий до моїх рук лист в польських справах вони не згадували. Як буде з Татарами, про се вони дадуть знати в. мил. Коли се буде бажано, гетьман власною особою ставиться до в. м.» ²⁾.

Лист Груші дійсно маємо, він досить інтересний:

«Світліший княже, пане і пане мій великомилостивий! Инакшу ніж я, сподівався нагороду одержала моя праця від яснов. п. гетьмана. Через неправдивий донос мого товариша я не тільки що не одержав ніякої подяки за понесені труди, але й більше того: кілька разів на зборах старшини величали мене зрадником! Бо коли кондиції запропоновані від в. вис. були взяті під розвагу і були признані тяжкими і прикрими, і невідповідними для братської спілки ³⁾, він (товариш) не тільки їх вирікся—мовляв не були йому показані в такім змісті,—але й набрехав, ніби то я без його відомости в змові з в. вис. прийняв і ствердив таке що не було користне Військові, але подобалося в. вис. Коротко сповідаю се в. вис., і хоч туга заступає мені очі, але разум наказує з проханням простертися до ніг в. вис. і благати, щоб в. вис. своїм авто-

¹⁾ В друк.: urnani pukownik. ²⁾ Monum. Hung. XXIII c, 485—9.

³⁾ inconvenientes fraternitatis.

рительним листом оправдав мене від такого явного наклепу. Коли досягну се, вічно буду служити в. вис. всіма силами і з усею ширістю. Віддаючись високій ласці бажая довгих і щасливих літ і т. д. В Чигрині, 20 жовтня 656»¹⁾.

Хто їздив сим часом від гетьмана до Ракоція, не знаємо; не чути ніякого близше і про переговори. Можемо одмітити тільки те, що чули шведські послы. У козаців були деякі труднощі щодо заключеної з князем конвенції, і вихід в похід дещо затримався; але порозумінне досягнуто, присягу złożено, і козаки з 15 тис., обидва вєводи—молдавський і волоський з 6 тис. і сам князь з 20 тис. мають стати на подільській границі зараз по Різді—якщо тільки не зайде яка небудь непереможна перешкода²⁾.

З Ракоцієвого листування довідуємось, що відповідь гетьмана на посольство Уйлакі прийшла 19 листопаду: гетьман повідомив Ракоція, що він визначив трьох полковників в поміч йому, і коли не буде яких небудь перешкод з боку Татар або Москви, він сам готов піти в похід—коли Ракоцій сього бажая³⁾. Ракоцій зараз же вислав свого гінця Гентера, наказавши йому як найшпідніше їхати до Чигрина, щоб уставити термін сполучення війська. Заховалася власноручна записка Кемєня того ж дня 19 листопада, де він на запитання князя висловляв свою гадку щодо терміну спільного походу; він рахував, що при швидкій їзді Гентер може обернутись до 16 грудня, і підготовивши до того часу угорське військо, Ракоцій міг би поспіти на мармароські проходи до Галичини на 6 січня, не раніш, і очевидно—відповідно до того мав визначити речінці сполучення гетьманові і обом господарям, волоському і мунтянському⁴⁾. Вслід за Гентером Ракоцій вислав одного з визначніших своїх достойників Стефана Хорвата, щоб він доцільнував висилки козацького війська⁵⁾. Самого гетьмана Ракоцій не хоче турбувати, щоб він ішов у похід, але обцяних 15 тис. в поміч він повинен вислати, в напрямі на Львів, з тим, щоб вони помогли Ракоцієві дістатися туди через Мармароські проходи, на випадок коли б Поляки захотіли йому загородити сю дорогу. З другої сторони, Хорват мав умовитися з гетьманом що до того, як забезпечити операції від татарської диверсії. Ракоцій передбачав, що гетьман може домогатися, аби для охорони сеї сторони прислано було також семигородське військо, і Хорват мав обережно викрутитися від таких домагань та зложити се завданне на гетьмана і господарів. Третій пункт—забезпечити Ракоцієвих прихильників у Польщі від яких небудь неприємностей з козацької сторони; Хорват мусів вияснити гетьманові, що Ракоцієві треба взагалі притягти до себе Поляків—між ними й тепер є багато прихильних йому, і він сподівається, що його пляни опановання Польщі не викличуть там опозиції. Як орієнтаційний речінець для сполучення Хорват мав вказати, що коло 23 грудня Ракоцій буде «на мармароській дорозі»—не знати чи Ракоцій умісно прискорив термін против того як йому вирахував Кемєнь, чи тут крім того треба рахуватися з ріжницями старого і нового стилю.

Про результат місії довідуємся дещо з листу Хорвата до всевери Стефана з Чигрина 31 грудня. Гетьман не знав, коли війська мають зійтись, тепер він дав євурого наказа всім своїм силам, щоб на день 8 січня були під Білою Церквою, відти на 12 або 13 січня їх частина має бути під Камінцем, і на той же час

¹⁾ Тамже с. 489; підпис: Ioannes Hrusza de Meckuny, останнє явно попованє

²⁾ Transsylvania II с. 190. уривок також в Архиві ЮЗР. III. VI с. 182.

³⁾ Transsylvania II с. 127, ⁴⁾ Тамже с. 126.

⁵⁾ Інструкція Хорватові 20 листопада, тамже с. 127.

мають ставитися на Дністер сили молдавські і мунтявські для спільних операцій ¹⁾).

Порозумінне осягнене у козаків з Ракоцієм, оформлення договору і воєнного пляну на наступний рік прищорило також заключення шведсько-семигородського договору і переговори шведсько-українські. Шведські послы вважали некорисним далі протягати переговори; король з свого боку наказував їм спішитися з договором, зробивши уступки в спірних пунктах, щоб як найкорше повести спільні операції в Польщі ²⁾. Слідом по приїзді Уйлакія з відомостями про останнє оформлення договору з козаками шведські послы заявили Ракоцієві свою згоду приступити до складання договору, і 6 н. с. грудня текст його був обома сторонами прийнятий і підписаний. Головною метою договору поставлено спільну боротьбу против Яна-Казимира, щоб вигнати його з Польщі і поділити його володіння. Питання про дальшу долю польської корони в договорі промовчано, очевидно тому що послы не мали в сій справі формального уповання від свого короля. Справу про побереже Буга і Підляшє відложено до дальшого порозуміння, так само про уділ козаків в польській спадщині: «Й. корол. вел. крім згаданих провінцій, застерезених для себе і згаданих князів (мурфірста і Богусл. Радивиля), застерігає також для Козаків Запорьзьких Україну і що понад то можна було б їм відступити. Але й. високість (Ракоцій), не бажаючи чим ребудь перешкодити союзові з ними, ані їх володінням, всетаки вважає, що всяка більша уступка понад Україну буде шкодити його будучому становину в Польщі. Тому й. вис. застерігає собі претензії до цілости (до всеї Польщі крім виділеного для шведського короля і його союзників) і протестує (против більших уступок козакам), доки в сім пункті не прийде до порозуміння між королем і ним, і так само послы й. кор. вел. застерігають й. вел-ву його претензії» ³⁾.

Се віщувало мало доброго на пізніше, але Ракоцій легковажив се собі, ринувшись здобути зброєю польську корону. Війна була не популярна; близька родина Ракоція: мати, жінка, тецьа—Польки з роду, всякі радники і достойники католицької віри відмовляли його як могли, й духовенство голосно, з проповідниць виступало против задуманої війни ⁴⁾. Старий приятель Ракоція і свояк Любомірський прислав свого родича Станіславського намовляючи ратувати Польщу від шведського короля, як своє будуче володіння. Але Ракоцій затаїв і не хотів відступати. 19 грудня повернув від козаків його післанець (котрийсь товариш Хорвата) з повідомленням, що козаки мобілізуються, 30 тисяч їх визначено в поміч Ракоцієві, і гетьман не загається походом. «Скоро почуємо дивні річи», пише його носол ⁵⁾. Великі виїхав 22-го до Чигрина, оформлювати союзний договір. В останніх днях грудня мав прибути відти посол—мабуть теж з повідомленням про козацький похід ⁶⁾; ніби то на 5 січня козаки обіцяли свій прихід ⁷⁾—мабуть старого стилю—як що взагалі був визначений такий термін. Поздоровляючи Карла-Густава з новим роком, Ракоцій заповів йому, що на день 22 січня буде в Стрию, на території Польщі, а дня 31 грудня видав манифест до

¹⁾ Monumenta hist. aevi turco-hungarici ser. I tom. 6 с. 439.

²⁾ Transsylvania II с. 188 д. д.

³⁾ Текст договору тамже с. 193 дд. (пункт 6 про козаків).

⁴⁾ Реляція шведських послів про настрої в момент підписання договору—Trans. II с. 197. ⁵⁾ Архив Ю. З. Р. III VI. ч. 191.

⁶⁾ Transsylvania II с. 259. ⁷⁾ Тамже с. 260.

мешканців Річигосподитої, обіцяючи скорий прихід, щоб за помічу свого війська привести до ладу Польську Корону, котру йому, мовляв, піднесли коронні стани¹⁾. На день 6 січня він визначив свій виїзд в похід, і дійсно сеї дати дотримав, хоча козацький посол, що вже був у нього тоді; настоював, щоб Ракоцій почекав козаків і без них не вступав на територію Польщі: вони мовляв не були повідомлені, що похід буде такий спінний. Шведський посол Штернбах, що лишався на дворі Ракоція і мав часті зносини з козацьким послом через його брата і писаря, не без приємности добачав тут можливість якоїсь «емуляції» між гетьманом і Ракоцієм і з натиском приотворював козацькі заяви, що вони прагнуть вийти в тісніший союз з Швецією²⁾.

З української сторони немає якоїсь декларації, яка б мотивувала сеї політичний крок. Правда, маємо пізніші пояснення Ждановича, дані ним царському посланцеві Желябужському в серні 1657 р. Але читаючи їх треба пам'ятати, що говорилось се після повного провалу кампанії, компромітації Ракоція, смерті Хмельницького, повного засуду всієї сеї політичної афери з боку царського уряду і козацьких мас. Невважаючи на се, всетаки в сих оповіданнях лишається дещо, що мотивує сеї політичний крок гетьманського уряду рисами реальними і психологічно-важкими для моменту закінчення сеї військової конвенції.

Вислухавши царську заяву, що його похід з Ракоцієм і шведським королем на Польщу і здобуття Люблина й Береста (котрі Москва вважала своїми) противились бажанням царя, Жданович говорив Желябужському:

«Чув я давно, що государ на мене за те гнівається. Але я з шведським королем не входив у спілку (не соединялся) і на війну до Ракоція пішов не своєю волею. Післав мене В. Хмельницький з військом. Велів мені зійтися з Ракоцієм і наказав мені під смертною карою в усім слухатися Ракоція і ні в чим його волі не противитись. Коли я зійшовся з Ракоцієм, а до Ракоція під Сендомиром прийшов шведський король, мені з огляду на гетьманський наказ таки не можна було відступити від Ракоція. Я посилав про се до гетьмана (чи вести операції з Шведами), і від Шведа з Польщі їздилі послы; гетьман мні написав, щоб я був з Ракоцієм не відлучаючись, волі його не протививсь і робив що він скаже, а про Шведа нічого не згадав—я маю сеї лист. А Ракоцій пішов разом з Шведом під Бересте, і мені не можна було відступити від Ракоція,—я пішов з ними (під Бересте) і Бересте піддалося Ракоцієві, на третім тижні після Великодня. По сім Ракоцій, лишивши в Берестю свою залогу, на шестім тижні після Великодня пішов з шведським королем на Варшаву—і я з ними ходив. З-під Варшави шведський король пішов до свого краю лишивши з Ракоцієм во три тисячі війська, а всього мав з собою тис. 12—пішов спінно тому, що його землю став воювати данський король. А Люблина ніхто й не брав: Швед і близько до Люблина не приходив».

На запитанне Желябужського, який договір був з Ракоцієм, і як ділилися здобутими городами й добичею, «которые города на Запорожское войско достались и кон Ракоцъ» і які відносини шведського короля до царя, Жданович відповідав: «Мені гетьман не велів приймати (принимать) города і залогами осаджувати, та й Ракоцій тільки в Берестю лишив залогу, а більше ніде не лишав, скрізь брав тільки окоп з міст

¹⁾ Transsylvania II с. 129. ²⁾ Тамже с. 260.

і городів (замків), а мені (з того) на військо не давав. А піддалися були йому такі городи: Самбір, Перемишль, Галич, Тарнів, Ланцут ¹⁾—з усіх він брав гроші, а скільки з котрого, того я не знаю. З шведським королем разом доводилось мені бувати у Ракоція часто, і я чував від нього, що він хотів би замиритися з нашим государем, говорив так: «Гетьман Б. Хм. взявся мене помирить з государем, і я чекаю, що він мені напише, а коли не помирить він, я поведу зносини иншою стороною», а через кого поведе зносини, того не сказав».

Желябужський спитав: коли гетьман не велів переймати городів і брати добичку, то яка ж була мета сього походу—чого гетьман шукав, посылаючи тебе до Ракоція, і що велів тобі добувати в Польщі? Жданович на се відповів: «Я думав, що государеві відомо, пощо мене післано і що я мав добувати Ракоцієві, а коли государеві се досі невідомо, то я тепер все відкрию, бо тоді ми поневолі мусіли переступити ²⁾ присягу і боячися гетьмана не відкривали його гадок государеві. Послав мене гетьман воявати Польщу і добувати Ракоцієві королівство. Бо гетьман і Ракоцій сприялися між собою, що Ракоцій доступить королівство і буде в союзі з гетьманом, з Волохами і Мунтянами, а від государя він (гетьман) хотів відступити. Сі його замисли знали ми, полковники, а військо не знало. А як те військо, що було зо мною, довідалось, що ми добуваємо для Ракоція королівство, так військо хотіло мене вбити ³⁾, а потім пішло від мене, так казали: «Ми під Ракоцієм не будемо ⁴⁾, і короля нам непотрібно, есть у нас государ!».

На запитання, що привело гетьмана до такого пляну, і як се ніхто з полковників не відкрив цареві гетьманських замислів, Жданович сказав: «Ніхто не міг суперечити гетьманові, а хто б посмів, не був би жив ⁵⁾ Ми з Павлом Янеюком і Павлом Тетерею говорили, щоб потайки повідомити государя, але не посміли. А гетьман видумував ⁶⁾ нам таке: «Приїхали з Вільни наші післанці, що були при великих послах цар. вел-ва, і сказали, що Польща й Литва піддалися государеві—щоб бути під його рукою, з тим щоб король до смерти володів усім як досі володів, і права їм і вільности їх були по давньому. А нас віддано назад під владу людську ⁷⁾, і нам добра нема що чекати! Давніше, коли ми ще не наприкрились так Ляхам ⁸⁾, і годі нам була (від них) наруга і гоєнне, а тепер час до кінця виницять!» А видумавши такі річи, почав (гетьман) зносини з Ракоцієм, з Волохами і з Мунтянами, щоб їм зложитися разом. Тепер всі полковники на мене нарікають і всю вину складають, аби на мені се окопилось—начебто я своєю волею ходив. А у мене є гетьманські листи. Та й хто б мене з війська послухав, якби я своєю волею пішов? ⁹⁾».

Тут найбільше цінне—се підчеркненне причинового зв'язку нової ліги з московсько-польським порозумінням у Вільні—гетьман, мовляв, рішив розірвати з Московою,

¹⁾ Назви Самбора і Ланцута вгадую в сих зіпсованих словах: Сентгурі, Пивчюг (с. 1262).

²⁾ «порудили»—се мабуть польське rozucisli, в московській передачі «поруюти».

³⁾ «и войском всѣм за то мене хотѣли убить».

⁴⁾ «нам при Ракоцѣ не бывать»...

⁵⁾ «а хто б и молвил, и тот бы жив не был». ⁶⁾ «нам вмѣшал такую рѣчь».

⁷⁾ «отдали попржежнему во «владѣнье Ляхам»

⁸⁾ «коли мы Ляхами и не таковы грубы были».

⁹⁾ Акти посольства Желябужского, Рус. Истор. Библ. VIII с. 1260—5.

спираючися на нових союзників, коли цар згодився віддати Україну Польщі. Що при тім Ждановичу не було дано ніяких вказівок щодо поділу польських провінцій і обсади певних територій козацькими залогами, сього ніяк не можна брати буквально, судячи з того як шведські послы у Ракоці докладно були поінформовані щодо козацьких жадаць земель по Вислу¹⁾, як потім підчеркував сей пункт Виговський в розмовах з Велінгом в січні і з Шебеші в червні 1657 р.

Гетьман, як ми бачили вище, в момент коли Жданович виходив в свій похід («як ми посмалочы войска наши Запорозские жебы ся злучыли з войсками князя е. м. семигородского»), широко оновіщав всякого стану людей тих територій, куди Жданович виряжався, щоб вони «горнулись до війська Запорозького», і «зоставали при нім». Давав їм знати, що на сі території висилаються спеціальні «намістники» для охорони безпечности і порядку на сих територіях, а з пізнішого листування, знаємо, що з тим звязано було і розложенне козацьких залог, що мали забезпечувати той порядок і боронити людиність від насильств війська—чи польського, чи венгерського, чи козацького. Уже з перших місяців 1657 р. ми маємо вказівки, як поволі крок за кроком воеводства Волинське, Подільське, Берестейське (Приплетське Поліссє) обсаджувалися такими залогами і гетьманськими намісниками, не без участі і самого Ждановича, так що наведену вище його заяву треба вважати або за просту неправду, виреченне всупереч фактам, або за формалістичну витівку, побудовану на тім, що козацькі залоги посилалися мовляв на власне бажання місцевих дідичів, шляхти, а самому Ждановичу гетьман не велів здобувать міст на власну руку и обсаджувать залогами на імя Запорозького війська²⁾.

Се правда, що гетьманський уряд фактично продовжував тактику прийняту ним підчас галицької експедиції 1655 р.—давати вигляд нібито річ іде про фактичний протекторат козацький—оборону шляхти і міст від руйні небезпек, а не про зміну правно-політичного терміну. Незвичайно цікаве з сього погляду і характеристичне листування гетьмана з одним з визначніших таких клієнтів Запорозького війська—князем Степаном Святополк-Четвертинським з перших місяців Ждановичевої експедиції. Старий князь пише 7 с. с. січня гетьманові з Нової Четвертні: «За присланне універсалів м. м. п. панів рипарства війська Запорізького на охорону худіб моїх волинських я віддав поклін Найвищому панові, що він добре настроїв до мене серце в. м., пана, а що в. м. маєш відомости про мій домок, який веду від давніх князів руських,—за се я покірно дякую в. м. Одначе ті універсали їх м. м. панів війська Запорізького ваги не мали і я мусів всетаки наказати, щоб дали хліб такий, як їх м. забажають, тим полкам що стоять у Турові, і до Висоцька, де був й. м. п. Зарудний. Вудучи певен, що їх м-и вчинили се без розпорядження в. м., м. м. п., мушу вдатися до в. м., м. м. п.—думаю, що з милостивої ласки своєї накажеш суворо, аби більше не вимагали і не мучили убогих моїх підданих і мене в старости моїй—за відміною неспійної фортуни зіпханого з широких волостей бідного Русина—слуги в. м., м. м. п. Пильно прошу за себе самого, і за сина мого, пана мінського, котрому маєтности по відбирали—про се він сам ширше пише—прошу: зволь подати руку підданому. Як то звикли великі і славні гетьмани, яким і ти еси, в. м. п. м.,—побіду (над неприят-

¹⁾ Вище с. 1307.

²⁾ «Мягъ гетманъ городовъ принимать не велѣлъ и залогъ пометывать» Рус. Ист. Библ. VIII е. 1262.

лями) здобувати, а тим що кланяється їм—милосерде показати. Вповні покладаюся на милостиву ласку в. м., що ми то отримаємо, і за се до віку мого одслуговувати обов'язуєтесь служби мої поручаю», і т. д. ¹⁾).

Гетьман відповів на се 17 (27) січня: «Світліший княже, м. п. підкоморію brasлавський, мій милостивий пане і приятелю! Хоч і неприємно самих себе хвалити, але коли правда, то й похвалити себе можна, що нам ніщо инше так голови не длопоче, аби поламавши старі ярма на синах Східньої Церкви потішити саму сю Матір Нашу милою свободою і гідністю! Досить вона стогнала, стільки літ осідлаюю будши своїми гонителями. Досить наплакалась зазнавши стільки прикростей; час осушити від сліз її очі, намочені руїною церков божих! А супроти того, що і в. князя мил. з шановною своєю фамілією, як рідний син, вірно помагав тій Матері в її болях і смутках, ми маємо особливу увагу до маєтків в. кн. м.—аби принаймні забезпечити їх від клопотів з нашої сторони—бачучи, що досить уже пограбували й знищили їх інші руки.—Тому веліли ми видати нові універсали, ще суворіші від попередніх—заповідаючи кару на горлі тим, які б не вважаючи на вдруге повторену волю нашу сміли піднести ївальному руку і видумати які небудь побори в худобах в. кн. м. Але й без того не будуть вони такі своєвольні й вигадливі—бо окремо наказали ми п. полковникові кнївському (Ждановичу себто), щоб поближших козаків з свого полку, що стоять на залогах, стримав від дальших насильств» ²⁾).

Отже як бачимо—залоги розставлялися з полку Ждановича від самого початку його операцій, ним самим—хоч може організація нової української адміністрації була доручена не стільки йому як Самійлові Богдановичу Зарудному, котрого старий Четвертинський в своїм листі до Виговського з того ж дня 7 (17) січня, просячи його поклопотатися перед гетьманом, називає «стражником»—такби сказати воєнним губернатором фронтового поясу, охоронцем ладу і порядку. Може на сім треба и положити наголос в вище наведеній заяві: а йому, Жданович, гетьман не велів займати міст і обсаджувати залогами. Але з пинського листування, котре будемо розглядати дальше, побачимо, що й сам Жданович безпосереднє займався оформленням нових відносин. Він твердо натискав на шляхту окупованих країв, щоб вона з ролі прийнятих під козацьку протекцію обивателів Річпосполитої переходила на становище підданих нової Української Держави і приймаючи на себе підданчі обовязки супроти неї ліквідувала свої відносини до Річпосполитої ³⁾).

В сім власне полягала тактика гетьманського уряду в західно-українській акції цього року 1656—7. Коли ми візьмемо під увагу з одної сторони тількищо наведене листування Степана Святотолк-Четвертинського з гетьманом і Виговським з одної сторони, а славу «субмісію» пинської шляхти—котрою доведеться нам зайнятися далі—з другого боку, ми побачимо вихідний і конечний момент сеї тактичної операції. Починаючи з свідчень приязни й ласки для шляхти і міст, в тім роді як гетьманські листи

¹⁾ Чортор. ркп. 2446 л. 23, з поміткою: «Копія листу третім разом писаного до Хм.», у Липинського *Z dziejów Ukrainy* с. 559—60, з деякими пропусками. З того ж дня тамже—лист до Виговського, з подякою за його «причину» перед гетьманом про універсали і з жалями, що вони «ваги не мали, і убогі піддані—котрих тільки тинь зістається після знищення,—мусіли давати хліб який їм наказано, і до Висоцька до й. м. п. стражника Зарудного відвозити, і ще потім часто наприкряються», л. 17.

²⁾ Тамже л. 24, у Липинського с. 561.

³⁾ Універсал Ждановича з 14 травня і пинського маршалка з 18 травня—Акты изд. вилен. ком. т. 34 ч. 92 і 93—нижче.

місту Львову з місяця березня 1657—розслані без сумніву в більше й менше аналогічних формах на адреси різних міст і дідигарів, котрі ніби то сею ласкою до нічого й не обов'язуються, бо диктується вона ніби то моральними мотивами: інтересами руської віри, національними руськими традиціями, інтересами християнства тощо,—гетьманський уряд ріжкими моментами чисто практичного характера—охорони свого добробуту і безпечности, визволення від контрибуцій козацьких, угорських, польських, московських і т. д.—змушував їх шукати далі й далі «ласки війська Запорізького». А вадля її придбання мусіли вони переходити все в реальішу й формальнішу залежність від нього: обов'язуватися признавати над собою тільки власть Запорізького війська і нікого більше, не шукати і не мати інших протекторів, вирікатися від всякої залежности від Річчосполитої й її короля, від участі в її державнім життю—в соймуванні, посолитім рушенню тощо, розривати всякі звязки, кровні, релігійні й політичні, котрі їх з ким небудь звязували. Крок за зроком західне-українська територія все тісніше звязується з Українською державою. Зв'язок деклярується ріжкими «субмісями» а закріплюється козацькою залогою. В пізнішій листуванні ми стрічаємо сі заліги «почавши від Полонного—в Константинові, Заславі, Межибожу, Острові, Гопі, Степани, Межиричі, Корці»; організується фактично новий Волинський полк, на чолі котрого стоїть Тарновський, що резидує в Межиричі—в Корецьких маєтках—тепер Самуеля Лещинського, спадкоємця кн. Корецького ¹⁾. На північ його новий полк Турово-пінський, в Припетсьім Поліссю. Старий Подільський полк, що давній обмежався Побережем Могилівським, тепер старається ширитись на ціле Подільське воеводство. Підчас переговорів з Беньовским, в квітні місяці гетьманський уряд очевидно вимовив се собі, що сі нові козацькі займанщини мають зіставатися в фактичній козацькій володінню до остаточного урегулювання відносин. Все се виглядає на вповні плянову акцію, аналогічну з білоруською, начеркнену в осени, в зв'язку з експедицією Ждановича—плян прилучення західне-українських і південно-білоруських земель, так як формулував се ошмянський староста Ад. Сакевич в листі до Матвеева: «Присилав Хмельницький до Пинська, що йде туди з військом—нехай піддаються: він воює не для царя, ні для Шведа, ні для Ракоція, а на військо Запорізьке» ²⁾.

Не маємо докладніших відомостей, як і коли козаки рушили в поміч Ракоцієві. Ів. Виговський казав московському послові Лопухину, що Антін Жданович поїхав з Ракоцієвими послами «після Миколиного дня», і з ним мають іти полки: Київський, Переяславський і Білоцерківський: мають сходитися під Білою Церквою ³⁾. Старий же Виговський, Остафій, оновідав потім іншому послові, Бутурлянові, що Ждановича виправлено в січні: велів йому гетьман зійшовшиися з військом Ракоція і обох господарів іти на польські городи і їх воювати і засідати ⁴⁾. Судячи з того, що Лопухин підчас своєї подорожі, в першій половині січня н. с. бачив сих козаків, як вони доперва йшли на схід під Білу Церкву ⁵⁾ виходить, що похід стався не в грудні, а в січні, і козаки дещо спізнилися в порівнянні з Ракоцієм. При тій «емуляції» яка дійсно існувала між козацькими претензіями «на всі городи аж до Висли, де жили руські

¹⁾ Лист Беньовського 27 січня 1658—Памятники киев. ком. III с. 265, наведений буде пізніш.

²⁾ Польські справи 1657 р. N 1, нелум.

³⁾ Акты Ю. З. Р. VIII с. 394. ⁴⁾ Акты III с. 557. ⁵⁾ Акты VIII с. 393.

люде благочестиві й церкви були» і плянами Ракоція на всю Польщу, з винятком окопованого шведським королем і курфюрстом, розуміється Ракоцій не мав ніякої охоти чекати приходу козаків. Навпаки, він спішив як найскорше завісити свої корогви на снірних землях, може й старався використати в сім напрямі неприсутність козаків.

Крім реєстрових козаків (Ів. Виговський, як бачимо, говорить про три полки) інші охотники під проводом таких ватажків як Рац Ференц (вище с. 1311) то що. Козаки—учасники походу, розпитували потім Киянином говорили, що взагалі гетьман казав їти в сей похід «охотникам, хто схоче», без плати, «добувачи на себе»¹⁾. Уйлак називає військо Раца наємним, платним, протиставляючи його реєстровим полкам. Далі в оповіданню про кампанію ми побачимо такі охотничі ватаги, які стояли тільки в посередній залежності від Ждановича; правдоподібно вони робили і в приготуванні чимало замішки, і потім ще більше в самих походах своїм цілком одвертим, ні чим не стриманим добичницвом.

Здається довший час козацьке військо простояло під Баром, і тут виїшла якась затримка. Де-Нуайе пише: «Цар, довідавшись, що козаки зібралися під Баром, аби послати 20 тисяч війська князеві трансильванському, остеріг Хмельницького, щоб він не посилав війська комусь небудь в поміч на польського короля, коли не хоче аби (цар) негайно послав сильну армію на Україну. А Татари, ще проворніші, довідавшись, що козаки зібрані під Баром призначаються против Польщі, напали і погромили Уманський полк, 60 тис. війська, і загрозили, що вони спустошать і випалять Україну, коли Хмельницький піде яку небудь поміч против Польщі, так що він мусів послати до князя трансильванського і вимовитися від походу. Восводи молдавський і мунтянський, почувши се і злякавшись татарських погроз, теж відмовилися послати обіцяні Ракоцієві 20 тис. війська. Його універсали вислали до польської шляхти, що зібралася в Перемишлі, щоб їх вислухати, були подерті нею в присутності його посланця—хоч вони були складені в можливо улесливих виразах. Тоді князь—бачучи що його заходи приймаються так неприязно, і вся шляхта великопольська і малопольська збирається щоб сполучитися з військом вел. маршалка, спішився на семигородській границі і щоб замаскувати затримку свого походу скликав свій сойм»²⁾.

Сюди ж очевидно належить дещо з того, що оповідає про сей похід семигородський літописець Кравс. Він каже, що Ракоцій вислав до Хмельницького Стефана Хорвата з тим, щоб він змобілізував тих 40 тис. козаків, що йому обіцяно було для походу на Польщу, і неодмінно на день 24 січня привіз їх до Хусту, куди він, Ракоцій, на той час намірився прибути з усею своєю армією. Але що в поході самого Ракоція зайшли різні труднощі, він послав Хорватові наказ, щоб замість Хусту він прийшов на той день, 24 січня до Стрия і там чекав його приходу. Хмельницький виправив Хорвата з 40 тис., і він зробив уже чималу частину дороги в напрямі польської границі, а що впали на той час великі сніги, то козаки кинули вози і взяли санки (на «транспорт»). Але тут пішли теплі дні й вітри, сніг стопився, і не можна було йти далі. Заразом були в великій тривозі з огляду на Поляків, підійшовши до них так близько. Мусіли заложити табор і послати по вози, а за той час пильно стеріглись. (Бо у козаків—поясняє при тім Кравс—такий звичай на війні, що кожен ідучи на коні має припряжений маленький візок з провіантом, і в поход сі вози йдуть з двох боків, а в середині піше військо, і в потребі сі вози служать їм на шанці; сими возами вони дуже сильні,

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 806. ²⁾ Лист з 4 лютого, с. 296.

і про них кажуть, що нема на світі війська (чи народу) зручнішого в закладанню шанців як козаків—се було видно в Молдаві в 1653 р. ¹⁾. Отже коли вийшли у них сі труднощі, прийняли вони се за злий знак для війни, і було з того приводу багато нарікань,—бо з одної сторони князь не міг іти з причини великих снігів, а козаків—тому що снігу не стало. Але коли нарешті вози прийшли, козаків прибули на призначене місце до Стрия, а не заставши тут князя згідно з його діянням, стали дуже сваритися з своїм комісаром Хорватом і з калаузами, і в друге впали в тривогу, що хан глибоко зайшов до польського краю, Поляки можуть на них настати і всіх перебити. Часто вони грозилися Хорватові смертю, а той слав одного післанця за другим до князя, описуючи йому стан річей і небезпеку. Князь з огляду на се йшов день і ніч, не вважаючи на великі морози, і заравно слав одні листи за другими, заповідаючи свій приїзд. Але козаків не давали себе заспокоїти, через той страх перед Поляками; обвинувачували Хорвата в обманстві, щодня збиралась йому втяти голову і тривожилися далі—аж як 3 лютого князь прибув до Стрия, се козацьке незадоволення утихло. Два чи три дні радили вони раду, що їм робити далі в таких обставинах, і урадили закликати сусідні городи й замки, щоб їм піддалися, і поставити в них залоги (с. 256).

В сім оповіданні—багато недокладностей, не вважаючи на зверхні прикмети ніби то точности. Хорвата вислано до Хмельницького не 3 грудня, а два тижні раніш ²⁾. Цілком неймовірно, щоб Ракоцій визначив Хуст місцем сполучення, а навіть Стрий для сього мало правдоподібний. В околиці Стрия козаків при кінці січня зовсім не чути, хоч уже 2 лютого Ракоцій був там; вони зійшлися з Ракоцієм в околицях Перемишля коло 20 лютого; в листах Ракоція й відомостях шведського посла висланих з Ракоцієвої квартири з дороги до Стрия нема ніякого натяку на козацьке військо донебудь по близу: воно з'явилось під Львовом мабуть не раніш 10 лютого і пішло відси просто під Перемишль, щоб зійтись з Ракоцієм. Та й у інструкції Хорватові Ракоцій дає козацькому війську директиву на Львів, як ми бачили.

Не свідчить про добру інформованість Кравса і те що він цілком ігнорує Ждановича, як офіційного провідника козацького війська, протиставляючи козацькому загалові Хорвата. Але в сих історіях про неувязки Ракоцієвого плану з фактичним маршем, перешкоди в поході, нарікання козаків і їх сварки з Хорватом мабуть лежить щось реальне.

Кравс оповідає ще цілком анекдотичну історію про татарського посла, що приїхав до Ракоція перед виїздом його в похід з домаганням окупу за прихильну нейтральність; Ракоцій мовляв по п'яному його образив і тим дорешти зіпсув відносини (с. 244).

Фактично Ракоцій вирушив в похід 6 січня, визначивши на 14 січня збір армії в Мармароші, щоб іти з нею на Стрий ³⁾. В Вишкові визначив сесію сойму, дуже коротку, щоб перевести потрібні ухвали ⁴⁾. Тут же прийняв московського посла Волкова, що їхав з царської ставки до гетьмана, і відти з гетьманськими людьми до Семигороду. Цар переказував Ракоцієві свої бажання, щоб він не помагав ні шведському королеві ні Татарам, а підтримував далі приязні відносини з гетьманом, як царським підданим, і через нього давав знати цареві про всякі новини ⁵⁾. Ракоцій відповів етикетальним ли-

¹⁾ В друкованому хибно 1654.

²⁾ Кубаля (с. 134) не називаючи Кравса приймає його дати і вважає дату інструкції виданої в Transsylvania за хибну, але для сього нема ніякої підстави.

³⁾ Transsylvania II с. 260.

⁴⁾ Monumenta comitialia Transsylvaniae XI с. 245.

⁵⁾ Акти посольства—Жерела XII с. 397.

стом, обіцяючи завсіди сприяти цареві, свої ж відносини до Шведів пояснив у відповіді на «статті» Волкова так: против царя мовляв він не має спілки з Шведами ні з Татарами ні з Поляками, але старої приязни з Шведами розірвати не може; з гетьманом зложив і заприсяг союз, і до царя буде ставитися прихильно, доки з його боку буде бачити «добру волю»¹⁾.

В своїм звідомленню Волков, пише, що під той час був у Ракоція посол козацький «суддя війська Запорізького»²⁾, з ним два товариші і третій писар; Ракоцій подарував послові оксамітну фезезю на соболах, а товаришам по 50 таларів; він «призивав князя на польське королівство», так само посол польський—очевидно післанець Любомірского Станіславський; в одному і в другому випадку так їх посольство очевидно об'ясняли Ракоцієві люде. «Всі послы обіцяли воювати на царя з військом шведським, польським, венгеським, волоським і мунтянським»; козаки з Татарами нападуть з своєї сторони.

Оповідали Волкову, як поділили Польщу—що дістають Шведи і Прусія; Богуслав Радивил буде удільним князем на Підляшю. Але що дістануть козаки—нема мови.

Про се записує деякі балачки Штернбах в своїй реляції з Ракоцієвої квартири 28 січня. «З розмов з деякими радниками (Ракоція) я так зрозумів, що з огляду, що Хмельницький має одного сина, а Виговський і інші провідники (duces) не прагнуть влади, Хмельницькому треба дати частину Білоруси з титулом князя, полковникам певні маєтности в державі, а рядовому козацтву—його старі свободи»³⁾. «Не можу напевно твердити, додає він, що се плян князя, але ясно, що се не приватна гадка того що мені се говорив». Про які небудь конкретні домагання козацькі він не міг довідатися. «Чи отець Даниїл мав який небудь мандат домагатися яких небудь земель, в кор. в. дуже справедливо сумнівались, бо досі він не робив ніякої згадки про збільшення земель тих, якими він (очев. гетьман) заволодів, тільки—кажуть—домагався, щоб не було перешкод в користуванні старою свободою»⁴⁾. Натомісць чув таке оповідання про прощальний обід козацького посла, що відбувся «не так давно». «Побачивши княгиню дуже засмучену, так до неї вромовляв: «Не потрібуєш журитися від'їздом князя! ми його так попроведимо нашим військом, що хутко зможемо привитати тебе як королеву в самій Польщі, в королівській столиці!»

Про Хмельницького Штернбах чув від посла, що він зліг від тяжкої хвороби. Хан прислав до нього инше посольство—що розуміли очевидно як знак політичного

¹⁾ Тамже с. 405, дата 17 січня в таборі під Вишком.

²⁾ В друкованім «Данило суддя війська Запорожського», але Данило може се Данило Калугер, приплетений сюди через непорозуміння. Що послушав справді суддя Самійло Богданович; потвердженням може служити звістка Грондського, що на початку 1657 р. іменем старшини чи війська (nomine universitatis) зложили присягу в Самош-Уйварі Самійло Богданович, генеральний суддя й Іван Ковалевський, генеральний осавул, а Хмельницький і старшина присягли перед Хорватом і Топошем (с. 359). Зараз потім бачимо Богдановича-Зарудного на Волини, учасником окупації—вище с. 1316—7

³⁾ Quod vero Cosacorum satisfactionem attinet, ex discursu cum aliquo consiliariorum habito intellexi: Cum Chm. prolem masculinam unam habeat et Wioviskyus caeterique duces nullum imperium affectent, debere Chmielnicio dari partem Albae Russiae sub nomine ducis, caeteris legionariis s(ive) ducibus singulis tantummodo pro rata, et cuiusvis conditionis reliquis gregariis pristinam libertatem.—Trans. II с. 264, теж в Архиві ЮЗР. III. VI ч. 264. ⁴⁾ Тамже.

наближення. Союз заключений з Ракоцієм не зменшив ні трохи бажання козаків ввійти в союз з Шведами, се свідчив посол свого свояка і писаря, що буралл у Штернбаха, і він набрав з розмов з ними такого переконання, що коли б Ракоцій не додержав союзу з Шведами і ввійшов в згоду з Казимиром против Карла-Густава (як то дійсно Ракоцій потім пробував)—то козаки готові звернути свою зброю против самого Ракоція. Але союз їх з Москвою тріває далі—як то показує факт, що гетьман дав через московського посла свої листи до Ракоція—«коли се не припадково сталось, тому що саме тоді їхав»¹⁾.

Мабуль з сям гетьманським посольством звязана нова «асекурація» Ракоція на випадок коли дістанеться на польське королівство (копія без дати, видана без пояснення її походження, з гіпотетичним означенням, січень 1657 р.—що дійсно правдоподібно):

Ми Юрій Ракоцій і т. д. даємо знати для памяти—що хоч ми як князь Трансильванії вже зложили тверду і постійну конфедерацію з й. м. В. Хм. і всім військом Зап., і на се обі сторони обмінювалися певними дипломатами, але що з ласки божої і його таємного призначення, за помічю вищезгаданого війська Запор. і його гетьмана та заповненої їх зброї маємо ми бути вибрані на трон польський, тому нашим словом княжим і вірою нашою християнською асекуруємо вищезазваного гетьмана і всі шаховні стани (*vitezlo rendezket*), що ми в сій новій гідности полишимо їх і потвердимо в усіх їх імунитетах, свободах і в володіннях (*hataroknak birbolamiban*), і наших підданих то заховувати примусимо, Згідно з договорами учиненими з Казимиром, королем польським і Польською республікою, або так як підчас нашої інавгурації (*tempore inaugurationis posthac*) буде у нас умовлено з ними що до їх становища—з тим щоб вони нам і нашим наступникам згідно з вимогами кожодчасного стану річей виявляли вірність, послух, а ми їм як і иншим приналежним нашої держави урочисто прирікаємо, силою сеї нашої асекурації нашу повну прихильність»²⁾.

Була ся асекурація переслана з Сам. Богдановичом гетьманові чи ні, вона в кожному разі лишається дуже цікавим документом—ілюстрацією того, як уважав собі Ракоцій роль козаків в тій Польщі, котрою він мріяв правити.

Відправивши московського посла, Ракоцій рушив в похід через гори, стараючись поспіти на визначений ним термін до Стрия, але тут зайшли ті стихійні перешкоди, коротко згадані Кравсом, а більш мальовничо описані у Грондского, що був свідком і учасником цього походу. Спочатку впадали великі дощі й вилили ріки, так що неможна було знайти місце для табору. Потім раптом впадали великі сніги і потисли тяжкі морози. Дороги стали непрохідні. Але Ракоцій велів зігнати людей, платив війську за роботу при відкиданню снігів, і не вважаючи на такі, здавалось—непоборні перешкоди, на початок лютого наспів на границю Польщі. А ще перед тим, наперед себе післав спочатку відділ війська під проводом Бакоша, аби зайняти гірські прооди і Стрий, як ключ до них, «на випадок коли б прийшлося чекати козаків», а далі свого ментора Кеменія, придавши йому своїх польських прихильників Косаковского і Грондского—робити серед шляхти настрої на користь Ракоція, мовляв самими Поляками покликаного короля, протектора і спасителя Польщі від чужоземного завоювання і внутрішньої усобиці.

Листи до матери, писані з цього походу дають кілька цінних подробиць до загального образу даного сими мемуаристами. 21 січня Ракоцій пише з табору під Прислоном, описуючи тяжкий перехід через сей перевал.—«Не чоловік наш неприятель, але

¹⁾ Transsylvania II с. 264—5.   ²⁾ Тамже с. 131—2.

сам бог против нас! Неприятлива погода так знищила нашу транспортну худобу, що ледви одного (вола) можна знайти, який би міг потягнути якийсь тягар. Води вилилися через сі жакливі дощі, Секлері застрягли за Тисою... Не можемо описати, які клопоти маємо—бажали б уже скорше якоїсь почесної смерті. Воїмось, що коли якесь нещасте трапиться з Козаками (до приходу Ракоція), вони будуть думати, що ми се зробили навмисно (співнілись), і ми втрачимо всяке довіре... Військо Бакошове стало під Бескидом, лавна Кемеля рано виправляємо з тисячею драгонів, маючи на гадці три можливості: перша—коли Козацтво прийде і там не буде неприятеля, який міг би дати відіч, Кемель з козаками звяжеться, а ми підем без арматі—бо ми були змушені провіянт і армату пустити на Мукачівську дорогу. Коли Поляки будуть до нас прихилатись, він мусить підтримати їх прихильність. Третє—коли він стріне неприятеля такого, що на людське міркування він міг би його перемоги, він мусів би вдарити на нього. Коли ж перехід покажеться неможливим, і Козацтво не прийде, відправимо військо до дому, піхоту й наємне військо розложимо на квартирі, а самі подамось до Ечеду і будемо чекати божої ласки і кращої погоди», і т. д. ¹⁾

Але всі труднощі перебуто, і 31 січня Ракоцій пише з Скольбого, з Галицької границі: «Вчора ми прийшли до Скольбого, не вважаючи на тяжку дорогу, й мирно здорові. Вози лишилися, вони придуть за нами, але що найменше тиждень ми не бачили нашого провіянту і утримувалися виключно з мукачівських припасів. Сьогодні йдемо звідси до Синевідська, завтра до Стрия і як дасть біг—сполучимось з козаками: вони дають нам знати, що за три-чотири дні придуть сюди. Панові Кемелю принесено відомість, що Чарнецький з 8 хоругвами хотів дати битву під Самбором, але з ним в битву не вступали, а з 500 німецької піхоти Остророга знищено; 100 чоловіка з 2 корогвами й старшиною післано сюди. Під Перемишль на 8 лютого салікано шляхту. В Львівській околиці шляхта піддається, і в Перемиській землі багато зложело присягу, але чи додержать, біг зна. Тих що зберуться під Перемишлем ми з божою поміччю розгонимо, поїдемо туди наших людей з Стрия. Аби лише прийшли козаки, ми не будемо гаятись і потягнемо під Краків...» ²⁾

Так от, як бачимо, Кравс помиляється, представляючи, що козаки чекали Ракоція в Стрию—навпаки він чекав їх тут, щоб іти разом на Краків. Вони зазіглилися—дуже правдоподібно, що їх затримала в дорозі відлига, як то представляє Кравс. В кожнім разі протягом яких двох тижнів Ракоцій був одні паном ситуації в Галичині і міг тут на власну руку уставляти відносини, так як собі бажав, цілком ігноруючи козаків і приготавляючи їм таке місце в майбутній Польщі, яке визначив їм Ян Казимир своїми договорами. З становища козацької політики се буда непростима стратегічна помилка—отсе опізнення Ждановича до Галичини. Правда, що доля посміялася кінцем кінцем з мрії Ракоція так само як і з їх планів.

Саме в розпалі козацької мобілізації до походу на Польщу мало приемним свідком її з'явився згаданий Абрам Лопухин ³⁾. Висланий з дорученням лагодити козацьке невдоволення з московського порозуміння з Поляками, він цілком несподівано для себе і для московського уряду наскочив в дорозі на похід козацьких полків під

¹⁾ Transsylvania II с. 351—2.   ²⁾ Тамже с. 353.

³⁾ Акти посольства в Актах Ю. З. Р. VIII с. 385 дд.—на жаль з копії сильно знищеної.

Вілу Церкву, на війну з Польщею. Цікаво, що киявські воєводи, очевидно, не мали про се ніякого поняття; маючи своїм обов'язком слідувати за тим що діялось на Україні вони фактично жили тільки тим, що припадково попадало до їх «с'єажей избы», і всі їх інформації мали наскрізь випадковий характер. Московські післанці мали з сього погляду більше можливостей, і Лопухин певно не пропустив нагоди розпитатися про мету сеї мобілізації. Але те що він віддався в дорозі, для нас пропало, й лишилося тільки дещо з того, що він говорив і чув про се в Чигрині.

Він приїхав туди на Голодну Кутю, 15 н. с. січня. Стрічав його генеральний осавул Іван Ковалевський, і того ж дня гетьман—загодя понережений про його приїзд, дав йому першу аудієнцію. Лопухин передав царського листа (тексту не маємо), дарунки гетьманові—доводі скромні: два сорока соболів; призначене для Выговського видано «иншим часом», секретно. Всі ці розмови гетьман відложив на пізніше; з огляду на піст і кутю, очевидно, не просив до обіду.

«Розговори» велись на другій аудієнції, по Йордані, 17 н. с. Посла приймав тільки гетьман з писарем. Лопухин пасамперед переказав «милостиву похвалу» від царя за присланий з Кикиним текст договору з Ракоцієм і воєводами молдавським і волоським: цар не висловлювався против сього договору, навпаки—висловляв побажання, щоб гетьман даді підтримував зносини з Ракоцієм і воєводами та сповіщав царя, що вони будуть писати. Під сю хвилю жадав від гетьмана писаної реляції про хана і його політику, також про відносини між Ракоцієм і воєводами, і кого вони будуть підтримувати (очевидно в Польщі), і як саме—чи військом чи грошима?

Гетьман пообіцяв давати інформації; про хана оновів, що той ладиться до походу на весну, але невідомо куди саме. Між Ракоцієм і воєводами відносини добрі. Пізніше Лопухин розпитував гетьмана за несольство Волкова, що поїхав через Україну до Ракоція: коли його гетьман відправив і чи не чув про його дальшу долю.

Далі темою розмови були відносини до Польщі: цар запевняв, що він замириється з Польщею тільки в таким разі, коли Поляки виконають всі бажання царя, і не може бути мови проте, аби цар від України відступився—Лопухин говорив згідно з даним йому наказом, наведеним вище (с. 1256) про висилку козацьких послів на сойм разом з московськими, про границю з Польщею, про виленську комісію. Гетьман відповідав незвичайно стримано, замкнувся що, називається. Послів на сойм «людей добрих і знатних», обіцяв вислати, але на запитання—кого саме, відповів, що мусить про се порадитися з старшиною. В справі границі здавався на волю государя—йому мовляв відомо, де межа козацьких городів з коронними ¹⁾. На виправдання свого скептицизму в справі виленських переговорів завважив, що король не раз уже присягав і козакам і цареві, та ніколи не дотримував присяги. На се Лопухин відповів доволі довгою, але мало переконуючою реплікою, що цар покладається на бога—що той покарає його неприятелів, коли вони присяги не дотримують, і він їм в таким разі вірити більше не буде.

Гетьман тоді сказав: «Прислали нам приятелі з Польщі листи, як то кн. Одоевський з товаришами в своїм посольстві поступалися нами, військом Запорізьким, польському королеві перед його комісарами. Але ми тим листам не віримо: віримо тому, що вел. государ переказує до нас через тебе і у всім на нього покладаємось» ²⁾. В відпо-

¹⁾ Текст звідомлення в сям місці неясний.

²⁾ Копія в сям місці сильно потерпіла, і текст не дуже ясний, але в головнім зміст не викликає сумнівів—Акты ЮЗР. VIII с. 392.

відь на нові запевнення посла, гетьман і писар встали і повторили свою декларацію довіря цареві, з побажаннями йому всяких успіхів над ворогами (не наводжу її, бо передава вона в шаблонних канцелярських виразах московських, які не лишили ніякого оригінального кольориту).

Розмова поновилася другого дня, 18. н. с., і гетьман з писарем знову наказували Лопухину запевнити царя в їх повній лояльності. По сих запевненнях Лопухин став розшитувати гетьмана і писаря про козацький похід, що він спостеріг у дорозі: «Як я їхав козацькими (черкаськими) городами, і з богатіох городів і місточок ідуть козаки, а як я їх питаю, куди йдуть, відповідали: «Йдемо на службу під Білу Церкву».

Попереднього дня—зазначає в звідомденню Лопухин, він зібрав деякі відомости (від Виговського очевидно, ім'я пропало)—сказав йому, що попереднього року були шведські послы, пробули три дні і були відправлені, але гетьман з ними своїх послів не послав; потім були послы венгерські, волоські й мунтянські, і волоських та мунтянських відправлено скоро, а венгерські (Ракоцієві), видно, зіставалися довше і з ними «після Миколиного дня» (18 грудня) поїхав Антін Жданович, а з Ждановичем мають іти полки: Київський ¹⁾, Переяславський і Білоцерківський—мають сходитися під Білою Церквою, і там же мають зібратися «охотники». Тепер на сю тему Лопухин хотів дістати офіційні пояснення від гетьмана. Але гетьман і писар не відарили дійсної мети походу, а засловилися пограничними зачіпками з Поляками:

«15 грудня ²⁾ стало нам відомо, що Ляхи напали на городи Чернівці і Калюс ³⁾, вирубали людей і майно забрали, і ми післали полковника київського Антона Ждановича з полком (Київським очевидно), та ще полк Білоцерківський і Переяславський, і багато охотників пішло, і ми їм веліли стати в козацьких городах на границі від Ляхів, і коли Ляхи їх зачеплять і будуть пустошити козацькі городи, він (Антін) буде з Ляхами битися; а збирати Антонові веліли ми всі полки під Білою Церквою».

При тім гетьман в такім світлі представив похід Ракоція на Польщу—виразно відділивши його від експедиції Ждановича. Ракоцій змовившись з воеводою молдавським і мунтянським пішов на Ян-Казимира; 22 січня (с. с.) вони мають зійтися з Ляхами (прихильниками Ракоція). Робить се Ракоцій в порозумінню з шведським королем, своїм союзником і свояком; коронний маршалок Любомірський просив Ракоція не чинати його маєтностей, обіцяв йому за се віддячити. А Ян-Казимир тепер в Іданську, і шведський король пішов на Іданськ. Ян-Казимир веде переговори з царем про замирення, а сам післав ксьондза до султана, перебравши за черця (православного очевидно)—буде він намовляти султана, щоб наступив на козаків, обіцяє йому за те Ян-Казимир вічну даїнину. «Ми післали на Волощину щоб про все се розвідати, і як дістанемо відомости, зараз приїдемо з умисним післанцем вел. государеві».

Додав ще про цісаря: він виступає посередником перед царем, а сам безнастанно допомагає Янови-Казимирові.

Писар пригадав, що гетьманські послы ті що були в Вільні—«Григорій Гинмар ⁴⁾

¹⁾ Се ім'я пропало, але його можна зміркувати з розмови 18 січня, с. 393.

²⁾ Ім'я місяця пропало, але очевидно, що се грудень.

³⁾ Були може названі ще якісь містечка, але се місце зіпсоване; замість Калюса в друкованім Кальник, але судячи з листу гетьмана (нижче), треба думати, що се Калюс. «Чернець» мб. Чернівці.

⁴⁾ так надруковано, але викликає сумніви.

в товаришами», не одержали від московських уповажених ніякого звідомлення про ухвали комісії коли їх відправляли до гетьмана; те що гетьман знає про всі ухвали, знає з листів отриманих з Польщі від приятелів—і тепер Виговський пересилає їх цареві ¹⁾).

В сепаратній розмові Виговський оповів Лопухину, що Ракоцій доручив йому намовляти гетьмана виступити посередником між царем і шведським королем, щоб їх помирили; Виговський просить дати се знати цареві, коли б була на те нагода. Також нарекає йому дещо про Старий Вихів.

Другого дня, 19 н. с., гетьман відправив Лопухина з грамотою до царя; в ній повторив запевнення своєї вірности й готовости служити, а далі подавав такі відомости:

Султан турецький велів усім ордам бути готовими на війну. Козацькі послы повернулися з Криму, теж привезли відомість, що вже третій наказ вийшов від хана, аби всі орди були готові, тільки не знати, куди мають йти; «дехто каже, що чохвалляються йти на тутешні українці, і на інші пограничні волости», тому цар мусить показати велику обережність на пограниччю, бо звичайно Татари де-інде чутку пускають, а де-інде бють.

«Ляхи своїх старих хитроців і неправд не хочуть лишити: уже після з'їзду (віленського), випавши з Камінця вирубали город Калюс ²⁾ і на інших місцях. коло Бару не мало християн побили. А тепер знову в Пинським повіті монастирі пошалили, православного архимаедрита лещинського отця Йосифа замалим не вбили. а ченців його таки всіх побили на смерть, тільки сам він ледви втік, за помічю божою. Також по інших місцях чинять християнам (православним) різні кривди, і нашу православну віру зневажають. І ми видівши такі їх неправди вже почали збирати військо до пограничних людей: кільком полкам веліли рушитися против них» ³⁾.

Все се робить таке вражіння, що поставивши на карту спільний з Ракоцієм похід на Польщу, гетьман і його одностумці старалися притишити всякі можливі непорозуміння і розходження з Москвою, щоб не сполошити сього плану.

Сі настрої відбилися мабуть і на незвичайно здержливим прийняттям, яке стріло так довго проєктоване, так довго сподіване посольство шведського короля. В двадцятих днях січня добився до Чигрина його післанець, Том Гаршовен з листом не знати котрим: він не заховався, але судячи з відповіді гетьмана не містив нічого більшого над попередні запевнення, що Карло-Густав має велике бажання вийти з формальний союз з козаками, і при першій можливості його посольство з'явиться у гетьмана. Але на той же час наспів з Семигороду і Іотард Велінг, як повномочний посол для договору ⁴⁾, і скоро помітив, що український уряд під сю хвилю зовсім не хоче входити в формальний союз, хоч і не жалує запевнень приязни. Виговський поспішив виправити Гаршовена з нічого не значущим листом гетьмана: не згадуючи про приїзд Велінга, гетьман запевнив Карла-Густава, що проволоки з посольством, через неможливість переїзду, нічого не зміняють в приязних настроях: український уряд твердо стоїть в своїх оби-

¹⁾ Ся частина звідомлення знищена до непізнання, я приблизно реставрую зміст, наскільки можна його відгадати.

²⁾ Надрук.: На Люв.

³⁾ Акты VIII с. 392—5.

⁴⁾ Вийхав від Ракоція 22. XII.—Trans. II с. 259.

цянках і додержити їх до моменту, коли являться можливість формального договору. Тома Гарсова (так), дворянина королівського, радо прийнято і негайно відправлено, щоб його місія не потерпіла якоїсь шкоди; коли являться можливість безпечного приїзду і від'їзду для королівських послів, вони також як найскорше будуть відправлені. «Взагалі в. к. в. не буде мати ніяких причин скаритися на яку небудь змінність з нашої сторони—бо ми самі не любимо ніяких непевних людей (непостійної вірності), в. к. в. знайде в нас пирість відповідну мужам, що цінять своє честне ім'я»²⁾.

Тільки виправивши сього післанця, 28 січня, Виговський війшов в переговори з Велінгом. Але побачивши, що до козацьких претензій на Зіхідню Україну він не має точних і ясних позитивних директив від свого короля, Виговський взяв се на раду, і рада старшини ухвалила стриматися від союзного трактату, поки шведський король не дасть виразної згоди признати за козаками право на західні землі і на все, що вони в сій війні здобули (розумій в Західній Україні і на Білорусі).

Сам Велінг так се описує в реляції королеві:

«Того самого дня (по приїзді)³⁾ я зараз же привитав п. писаря Виговського і він просив у мене короткої розмови перед авдієнцією. Я з повною готовістю на се погодився, залживши, що мало виразний наказ вийти з ним як з високим міністром в цілком довірочні зносини. Але за кілька годин він мене перепросив, що не може зо мною побачитися, тому що зайшли важні справи і не дають йому сеї змоги. Другого дня по тім визначив мені авдієнцію гетьман і обмінявшись чемностями (surialien) запросив мене до столу, як се у них прийнято. При сім обіді було споминуте з похвалами ім'я й діла в. кор. вел. Але що гетьман живе просто і мізерно, так що в тім же покою де він дає авдієнцію він їсть, спить і всю свою фамілію при собі має⁴⁾, я не мав змоги вложити своє, і тільки в загальних виразах запевнив прихильність в. кор. вел. і щире бажання оберегати інтереси Запорізького війська і все що може служити забезпеченню сеї держави⁴⁾.

«Те саме висловив і гетьман—що він присяг богові ніколи від сеї приязни не відступити, та просить і остерігає в. кор. в. не давати себе переконати брехливим Полякам і не входити з ними в ніякі союзи. Кілька разів пр тім гостро закляв, щоб їх бог знищив і викоринив. А я запевнив, що в. к. в. ніколи ні в гадці не мали сього, тим менше не вийдете в довірочні відносини і трактати з таким кривоприсяжним народом, і се йому було приємно і мило.

«Другого дня я чотирма наворотами просив у Виговського розмови, але він кожного разу відмовляв ріжними вимівками, і я зрозумів, що він се на те робить, аби

²⁾ Архив III. VI с. 375—6, підпис: Serenissimae maiestatis vestrae regiae amicus intimus obsequiisque paratus Bohdan Chmielnicki dux Согор. Запорозіанає. Лист очевидно також попав в польські руки і був переданий Москві, бо опинився в актах Посольського Приказу. Мабуть се про нього оповідав гетьманові Бутурлін, що 17 лютого (с. с.) зловлено післанця шведського короля, що їхав від Хмельницького з його листом до короля на Слуцьк, і приведено його до литовського гетьмана Сопіги до Берестя—так Сопіга оповідав московському післанцеві. Акты Ю. З. Р. III. с. 572.

³⁾ День його приїзду до Чигрина Кубала виводить на 26 січня н. с. (с. 190) але мені здається, що приїхав він трохи скорше: 22—24-го.

⁴⁾ Weil aber der Feldherr sehr privat und schlecht lebet, auch in derselben Stuben da er Audience giebet, isset, schläffet und seine ganze Familie um sich leidet...

⁴⁾ und was zur Conservation ihres Statss gereichen könnte.

я з тим Скотом (Гаршовеном), присланим з листом від в. к. м., не міг повідомити в. в., що хоч вони й бажають добрих відносин і приязни, але входити в альянс або в твердий союз до цього часу ще не рішились—як я то поволи виміркував. Через те вони дуже присіпили виїзд того Скота Тома Гаршовена, а міні виразно дали зрозуміти, що мені нічого нетреба писати при сій нагоді до в. вел., чому я й покорився і не став далі наставати ¹⁾.

«По двох днях він (Виговський) запросив мене на переговори, і я ні трохи не загалвся, зараз ставився, наговорив йому компліментів, привитав від в. вел., обіцяв усяку ласку—бо мовляв ваше величество певні, що він візьме до серця сю спільну справу і зробить все що може послужити широму союзові й приязни. Виговський відповів коротко, що завсіди був вірним слугою і приятелем в. вел., і ви можете бути певні, що таким липитесь до свого кінця. Далі просить мене, щоб я цілком ширю виложив доручене мені від в. вел.—бо у них не прийнято довго трактувати. Тоді я докладно представив йому, як в. вел. завсіди ставився прихильно (до них), не тільки задля старої приязни яку вони підтримували з Коронаю Шведською, але і з огляду на ту довірочну кореспонденцію, яку вони вели весь час з в. вел. В. вел.-во тримаючи в своїй протекції їх інтереси за таку їх вірність, постановив не тільки продовжувати ці старі приязні відносини, але й заключити більш формальний союз, тим більше, що обставини складаються так що для обох держав (beyder stats) він дуже потрібний.

«Виложивши все се широко, згідно з інструкцією, я закінчив чемним проханням, щоб вони мені дали відповідь на ці два пункти: Чи можуть вони для підтримання і поглиблення старої приязни ввійти в ближчий союз і альянс? Чи на підставі такого союзу схотіли б вони зараз післати в. вел. поміч против спільних ворогів обох держав?

«Я умисно поставив ці запитання, тому що тут прийнято, що їх питають категорично і вони почувують себе обов'язаними так відповідати, і я за тими відповідями хотів покерувати свої переговори. Ія дістав відповідь, що вони нестановили післати з визначніших своїх старшин двох до в. кор. вел. і заключити такий договір. Не думали вони, що в. в. потрібна поміч; але коли б вона була потрібна, то вони не тільки з 1000 ²⁾, але і з усіма силами готові стати до послуг в. в. Тепер вони післали 40 тисяч семигородському—князеві не силою нового союзу з ним, але тому, що довідалися про союз його з в. вел., і тому ся їх поміч має послужити так же в. вел., як і князеві семигородському.

«Хоч мене ся відповідь здивувала, я подякував приязно і заневнив, що в. вел. буде приємно мати змогу устно відкрити свої гадки таким високим особам.

«Що до помочи пояснив я, що мусіли в. в. винести протягом сих двох років, на собі одним дивляючи весь тигар війни і виручаючи тим приятелів сусідів; висловив здивованне, що тим відкладається сей союз, тим часом як вони самі його бажали. Тут писар перебрав мені мову запитанням, чи маю я повновласть? Я відповів, що без такої повновласти я не став би й говорити, і взяв її навіть з собою. Вони перечитали і перепросили, бо не знали, чи я в не присутності Торнільда маю ті самі права. Писар зараз велів її перекласти на свою руську мову ³⁾ і обіцяв про все поінформувати гетьмана і лише потім повідомити.

¹⁾ Одначе листа з Гаршовеном Велінг мабуть таки передав—того самого, а 17 (27), що згадує на початку своєї реляції.

²⁾ Очевидно помилка, не знати чи має бути 30 тис., так як стояло в інструкції (вище с. 1285) чи инша цифра.

³⁾ in ihre Reusische Sprache—с. 204.

«Помітивши, що вони не дають мені приводу до дальших питань, я використав се що вони сказали про непотрібність помочи і вияснив їм, як в. в. були несправедливо ображені Московитами і понесли великі шкоди, і що б вийшло для них (козаків), коли б вони сидючи тихо пустили се повз себе. Канцлер схвилювався сими представленнями, виявив великий жаль з приводу того, що так несправедливо поступалося з в. вел., закликав і писанцем своїм хотів доказати, що приложить всі зусилля аби відвести (царя) від його намірів. Той не тільки не відчував сього, але був невдоволений на козаків за те що вони йому не помагають против в. корол. величества. А тепер побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні з Шведами) як він собі то уявляв, і затрівожившись, що (козаки) теж можуть против нього виступити,—він (цар) незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана ¹⁾ з виправданнями за те, що він учинив перемирє з Поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готов зробити все, що гетьман хоче. На се гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з в. кор. вел. Наказав уніминуть в. князя, щоб він постарався, аби війна з в. кор. в. була як найскорше скінчена, і попередив, що він (гетьман) в. величества приятель, і доки буде живий, нічого не почне против в. величества.

«Другого дня считав мене оден міщанин, скільки мені треба буде коней під вози—бо гетьман йому наказав про се подбати. Я зараз післав до канцлера, щоб довідатися, як я се маю розуміти. Той зараз попросив мене до себе і виправдував сього чоловіка, що він се зробив з обережності, аби чогось не забракло.

«Але при тїм пояснив мені, що з приводу моєї пропозиції була рада, і на ній ухвалено, не вступати в ніякі трактати, доки в. кор. вел. не признає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де грецька віра була і мова (їхня) ще існує—до Висли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того що було ними втрачено і несправедливо у них забрало ²⁾.

«Коли б я мав (таку декларацію) за рукою і печаттю в. кор. вел., то можна було б легко покінчити з союзом, тим більш, що у них нема звичаю робити довгі переговори. А з того побачив, що до ніяких реальних договорів не прийде, доки сі краї, на які вони претендують, не будуть за ними признані. Тому взявся виробляти проект договору, почасти на те щоб вивідати, в чім вони погоджуються з в. вел., а в чім розходяться; почасти—щоб до певної міри задоволити їх в їх претензіях. Коли я передав його канцлерові, знову відбулася рада, і третього дня її ухвала була мені переказана через канцлера в присутности багатьох старшин («офіцерів»). Вони дуже дякували за щирю приязнь, яку весь час в. вел. виявляли, охороняючи їх інтереси

¹⁾ Очевидно мова про посольство Лопухина; цікаво порівняти його звіт до кн. з переговорів з гетьманом з інформацією Виговського.

²⁾ es wehre dan dass ew. konigl. mt. ihnen cedirte das jus totius Ukrainae Antiquae, vel Roxolaniae—da der Griegische glaube gewesen und die sprache noch ist—biss an die Weixel, damit sie dasselbe behielten, wass sie mit ihrem schwerdt gewonnen, und verlachtet werden würden, wen sie nit vindicirten bey itziger gelegenheit, wass die ihrigen verlohren und ihnen mit unrecht ist genommen worden—с. 205. Се місце, взагалі дуже інтересне, між иншим показує, що в сім часі, під впливом відродженої національної і політичної свідомости, поняття «України» починало вже набирати того національного означення всеї етнографічної української території, якого воно набрало цілком виразно аж в наших часах.

й державу, і обіцяли завсіди покійно виконувати волю в. вел. Що до тіснішого звязку й союзу, то хоч вони й дуже хочуть вийти в такий союз, але під сю пору не може се статись. (По перше)—тому що полковники ¹⁾ всього Запорізького війська, без згоди котрих се не може статись, про се ще не повідомлені; за кілька годин дано буде наказ, щоб вони за кілька тижнів зібралися і щось певне в сій справі постановили. По друге—з князем семигородським і з обома волоськими князями уложено союз, і їм також треба дати знати про се (проктований союз з Швецією). По третє—вони ще не мають гарантії від в. кор. вел., якої сатисфакції і нагороди мають сподіватися в сій війни. Тому вони просять в. вел. з усею приязню відкрити їм остаточні ітенції і категоричні резолюції що до сєї польської війни, а вони за кілька день те саме зроблять через своїх послів до в. кор. вел.

«Тим часом альянс завязаний з кор. Христиною і короною Шведською далі зіставатиметься в силі, і в. вел. можете вповні спуститися на їх слова та ні трохи не сумніватися що до їх постійности. Для кращого заповнення в. в-ва. гетьман не тільки вбирається сам вийти в поле з першою травою, щоб знищити сільних ворогів, але хоче закликати й вел. князя (московського), щоб він стримався від яких небудь ворожих кроків против в. кор. вел., а за всі вчинені шкоди вчинив сатисфакцію і реституцію; в противнім разі він ²⁾ пошукає інших способів. Свому полковникові Антонієві він уже дав наказ, на випадок коли б в Польщі завийшлися якісь Московити, трактувати їх як неприятелів. Післав також до Отоманської Порти і до татарського хана, сповіщаючи їх, що він вийшов у тіснішу приязнь з в. кор. в-вом., з князем семигородським і з обома волоськими князями, і просить їх (султана і хана) нічого против них не починати, бо инакше буде змушений виступити против них.

«Хоч я широко відповідав на се все, вони не хотіли відступити від сих постанов і навіть зробили мені закид, що мабуть я порозумівся з Московитами, коли так дуже їм опонує і протестує. Тому мусів покоритись і заспокоїтись на тім, і без протестів пуститися в дорогу назад ³⁾».

Так оповідав Велінґ у своїй реляції королеві. Але Виговський Лілієкроні, що приїздив продовжувати зачаті Велінґом переговори, зовсім инакше пояснив причину такого несподіваного закінчення Велінґової місії, і се пояснення повторив потім історіограф Карла-Густава Пуфендорф. Він пише що козаки були ображені тим, що Велінґ став торгуватися з ними за ті землі, на які вони заявляли претензії; силкувався лишити за королем Львів, Камінець і Поділля до Бару, тим часом як козаки домагалися всеї Червоної Руси до Висли. «Вони резонно питали: пощо Шведам сі широкі області, котрих козаки добиваються від Польщі в сатисфакцію, і як вони їх думають обороняти». Велінґ в'їдливо відтв. Хмельницькому, а коли Виговський хотів побачити його інструкцію, чи дійсно йому доручено ставити сі величезні жадання, він подер її перед ним. Хмельницький через те не схотів вести з ним переговори і заявив, що пошле послів до самого короля ⁴⁾».

Я навіть се оповідання Пуфендорфа, бо воно мені здається правдоподібнішим ніж як се місце розшифроване в виданню реляції Лілієкроні Молчановського. Там сказано,

¹⁾ Велінґ пише—hauptmann, hauptleute.

²⁾ «Гетьмана» Велінґ в своїй реляції пише з великої літери як пануючу особу, хоч у друкованім не витримано сєї правописи.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 201—7, лист без дати і місця написання.

⁴⁾ De rebus a Carolo Gustavo gestis, с. 273.

що Велинг викликав невдоволення при першій же розмові з Виговським, заявивши, що король претендує на городи по Бар, і він, Велинг питає козаків, пощо вони хочуть багато земель від Польщі, і як вони їх будуть боронити ¹⁾). Ціаком ясно, що Пуфендорф далеко правдоподібніше розуміє ситуацію, вкладаючи таке занятанне в уста козаків.

Місія Велинга таким чином розбилася на справі приєднання до козацької України західних земель до р. Висли, українських і білоруських, «де була грецька віра».

Тому що Велинг приїхав з Семигороду, козацький «канцлер» й инша старшина могли підозрівати, а сказав би—мали підставу підозрівати, що се Ракоцій настроїв його так, що він став торгуватися у козаків за Галичину і Поділля, що в даних обставинах—се було зовсім ясно—не мали ніякої вартости для шведського короля. Ними інтересувався Ракоцій, і з ним на пункті сих земель у козаків не все було ясно, як виявилося слідом. Відті підозріння, що Ракоцій тут щось інтригує і звязав Карла, а ще більше Велинга на пункті козацьких претензій на Західню Україну. Пізніше, після краху Ракоція; гетьман і писар се досить ясно дали зрозуміти Лілієкрони. Коли він добивався, щоб приступлено було до складання формального договору, вони відповідали, що наперед треба порозумітися з королем і з Ракоцієм в справі границь тих володінь, які вони хотіли одержати, і зазначали, що вони вважать свої інтереси нарушеними договором Карла з Ракоцієм. Даремно Лілієкрона старався їх розговорити, посилаючись на свою інструкцію,—гетьман і писар і инша старшина посилалися на реляції Антона, скаржилися на поведінку Ракоція і висловляли переконання, що в тім пункті він спирається на якусь конвенцію з шведським королем.—«Кн. Ракоцій договорився з в. кр. в-вом. на некористь поширення і укріплення їх свободи», формулював Карлові їх позицію Лілієкрона ²⁾. Се очевидно виявилось і в переговорах з Велингом, в недовірю до його поведінки і бажанню перевірити, чи єсть у нього се в інструкції, чи він персонально працює для Ракоція. Чи при тім дійсно дійшло до такої різкої і не дуже правдоподібної сцени, що Велинг одержав королівську інструкцію на очах у Виговського, инша річ. Може бути що Лілієкрона «різав» свого попередника. Але в кожному разі довіре до Велинга пропало, гетьман і писар не хотіли з ним трактувати.

Лист гетьмана, висланий з Велингом до шведського короля, досі невідомий; маємо тільки лист до Ракоція, що мав Велинг візвезти, вертаючи назад через Семигород; він має дату 26 с. с. січня (5 лютого)—се мабуть день відправи Велинга. Гетьман згадає про принесеного Велингом листа від Ракоція, з намовою вийти в союз з шведським королем (як то зробив сам Ракоцій). Гетьман заневня в своїй охоті до цього—се він засвідчив листом до короля, дорученим Велингові. Тому що шведський король не передав через Велинга конкретних умов договору, гетьман хоче в короткім часі вислати до короля своїх послів ³⁾. Очевидно, що такий більше менше лист пішов і до короля.

В посольстві до Карла-Густава вислано Дорошенка, але і сим разом йому не пощастило. Виговський оповідав потім Бутурлину, що «козак Дорошенко», післаний від гетьмана з листом до шведського короля, не міг проїхати, тому що Ляхи в різних місцях стояли в значній скількості (в скоп'ї) і він вернувся з тим листом назад ⁴⁾.

¹⁾ Переклад Молчановського на с. 295—6.

²⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 309, переклад на с. 315.

³⁾ Архив III. VI с. 193.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 572.

Тому що післанця названо по імені, я думаю, що се був не простий гонець, а повномочний посол—що се було те гетьманське посольство, пообіцяне королеві через Велінґа. Думаю, що воно було післане доволі скоро після від'їзду Велінґа, але не могло добитися до короля і вернулося з нічим.

Карло-Густав тим часом хвилювався не дістаючи від Велінґа ніяких відомостей про висліді його місії. Як довідуємося з його листу з 20 с. с. лютого ¹⁾, він 9 (19) після Велінґові пригадку через Кеніґсберг, копію другого дня через Семигород, а 2 п. с. березня пише йому знову наказ—не упускати нічого задля скоршого виконання даного доручення. «Коли у гетьмана Хмельницького і всього Запорізького війська се лежить на серці, щоб предківську віру, свободу і нову державу ²⁾ від польських кривд не тільки під сю хвилю, але і в будучині від усяких напасників захистити і становище держави своєї уліпшити і утвердити, нехай вони зрозуміють, що саме нищій час придатний на се. В збройнім союзі з нами і з князем трансильванським вони можуть виступити з справедливою німстою проти ворогів своїх, стільки разів віроломних, і відібрати їм всяку можливість шкودити на будуще. Щоб здійснити сей спасений плян, дуже важно, щоб ти використав усяку нагоду, аби усунути всякі розхобдення які існують між згаданим князем (Трансильвані) ³⁾ і козаками і могли б зашкодити спільній справі, та вплинув на них, щоб вони мали на увазі свою користь в сій спільній справі. Во коли вони (козаки) дадуть відвести себе від сєї спілки яким небудь обставинам: або зв'яжуться з Поляками, за порадою наших неприятелів ⁴⁾—так як Москалі в вилельських умовах до того змагають, щоб їх кінець кінцем привести до послуху Полякам,—або вповні покораються Москалям,—ти мусиш їм представити, як мало безпечности вони в тім можуть сподіватись для себе. Во ж вони не можуть нічого доброго чекати від зближення (Москви з Польщею). Мати над собою паном сильного московського царя було б для них также небезпечно як і польського короля. Вони не можуть подбати про свої інтереси краще як захистивши свободу своєї держави за помічю зброї нашої і трансильванської, так щоб не мати якогось небезпечного пана над собою і не терпіти більше кривди в тих політичних і церковних справах, котрі вони собі поправили (буквально: назад собі вернули).

«Для сього вони повинні забезпечити себе не тільки від Поляків, але і від Москви, так щоб не треба було згодом берегтися з її сторони того самого (що козаки терпіли від Поляків). Тому се лежить в інтересах їх держави (Status), щоб московський цар мав обмежені сили (*potestatis imperii viribus gaudeat*) і не протягав своїх жадних рук далі, ніж то йому належить і добро сусідніх народів позволяє, а користувався своєю владою спокійно, не викликаючи їх невдоволення.

«Коли ж він і далі не перестане нас наагустувати війною, гетьман Хмельницький повинен пошукати нагоди витолкувати йому, що йому треба добре обрахуватися з перспективами сєї війни, розпочатої ним (царем) без усякої справедливої причини, бо коли він буде її продовжувати, то може накликати на себе велику небезпеку, піднявши на себе різні народи».

Далі наказує постаратися у гетьмана, коли козаки підтримують ще зносини з Та-

¹⁾ Архив III. VI с. 208.

²⁾ *novum statum*.

³⁾ Можливо, що се натяк на непогодженне претензій козаків і Ракоція на українські провінції Польщі.

⁴⁾ Розуміється мабуть австрійське посередництво.

тарами, щоб він вплинув на хана, аби той не воював Шведів в інтересах Польщі, а краще звернувся против Москви, як свого природженого ворога ¹⁾.

Чи зловили донебудь сі листи Велинта, не відомо; але вертати назад до гетьмана по одержаній відправі він, розуміється, не мав чого, і по його повороті, не діждався козацького посольства, Карло-Густав вислав у квітні Данила, уже як свого агента, з новим послом—своїм камергером Лілієкраною, особою більш поважною і певною ніж Велинт.

Тим часом гетьмана атакувала рядом посольств польська сторона—безпосереднє своїми власними і через різних своїх посередників. Чи переривалися взагалі вони хоч на мент, не можемо судити, бо не можемо докладатись на повноту наших відомостей; але ясно, що відомости про наступ козаків разом з Ракоцієм розворушили наново польські круги і дали притоку до довгого ряду дипломатичних кроків в козацький бік.

Звісний нам «континуатор переговорів» воевода Ян Лещинський при кінці січня вислав нове послання до Виговського, виправдуючися з довгої перерви в кореспонденції—вимовлявся своїм здоров'ям, що вимагало заграничного лікування, і падлями на те що виленська комісія полагодить також і козацьку справу. Приймаючи вісти про козацьку поміч вислану Ракоцієві за симптом того, що козаки не почувують себе задоволеними, він пропонував свої послуги гетьманові і війську Запорізькому ²⁾.

Королева задумала повторити торішній експеримент, що проголошений був таким чудодійним: вислала свого персонального післанця до Чигрина, мабуть не так до гетьмана, як до його дружини. Подобиць не знаємо, але з згалки цісарського посла, що посол королеви був у Чигрині перед приїздом цісарців, себто в місяці лютім, і потім приїхав у друге разом з послом від короля, вже за побуту австрійського посольства ³⁾, треба-думати, що сей королевин післанець, Слоневский, був прийнятий чемно. Тому й був потім приданий до офіційної місії (Беньовського), в надії що се зможе улекшити її роботу. Мабуть гетьманський двір знову не пожалував висловів незвичайної утіхи з такого вияву ласки і уваги з боку королеви.

Офіційну місію доручено писареві луцькому Станіславові Беньовському, особисто му знайомому Виговських і Тетері що придбав репутацію зручного дипломата і зробив швидку кар'єру на сих переговорах з козаками.

Формально йому наказано вяснити гетьманові, що Ракоцій не мав ніяких оправданих причин зачинати війну з Польщею, і військо Запорізьке не повинно йому помагати. Але головним ділом йому доручено було шукати порозуміння, чи то «успокоєння» як висловлюється інструкція, з гетьманом і старшиною, на основах сеймової ухвали 1655 року.

«Працювати треба в двох напрямках. Перше—вибити з голови Хмельницькому і війську Запорізькому, що ті їх маневри і переходи від протекції одного (монарха) до другого, ніби то здаються доцільним для заховання окремішности ⁴⁾, але в дійсности се тільки тїп і видамість.

¹⁾ Архив с. 207—9.

²⁾ Лист з 31 січня, в копіярі Лещинського, Чортор. 388—витяг у Кубалі *Wojna brandenburska* с. 360—1.

³⁾ Реляція Маріяновича с. 544, як нижче.

⁴⁾ *te jego procedery—szodząc od jednego do drugiego protektyi—zdzadzą sie bydz pro tunc dobre, ze go conservant separatim.*

«Спочатку мав союз з Татарами, але прийшло до того, що ті воліли погодитися з королем і Річпосполитою, а від нього відступити. І торішньої угоди вони з ним ніколи б не вчинили, якби не прийшло гаряче писання від короля до хана—аби він перетягнув Хмельницького в наш бік.

«Пішов Хмельницький до Москви—але чи й та не жалує також згоди з ними? Нехай Хмельницький уважав, як його Москва трактує, коли не хотіла його послів допустити до наших послів у Вильні. Коли Москвитянин через відірвання провінцій претендує на Україну, чи можна думати, що він не взяв би козаків у ярмо, як би одержав (Україну)? Тільки того ніколи не буде! ¹⁾.

«Нарешті бере Хмельницький останню протекцію—Ракоція, на такий випадок коли б ми помирилися з Московією. Але нехай поміркує, що Ракоцій міг би мати успіх над нами тільки зразу, поки ми не замирилися з іншими сторінами. Але чи може він видерти від Москвитина і у Шведів, що ті забрали? Виходить, що не може! А здобувши (лише) кілька воєводств, мусів би він шукати фортуни на Україні, а значить—сідлати козаків. Бо без України не маючи ані Вликопольщі, ні Пруссії, ні Литви він не міг би боронитись. Значить—руїна козакам!

«Чи ж не краще порозумітися з справжнім паном, себто королем і Річпосполитою, що мають право (до козаків) і об'єднати (на ново) се тіло? Не для уданого тільки спокою і не для фортуни—але щоб триматися трівко і на вік, коли даються їм ширі, найкращі умови—як то Річпосполита поступила їм у своїй інструкції, що має під печатю Річпосполитої п. воєвода чернігівський ²⁾, і в. м. то читав еси. Як почла в квітках мід, так він може в тім найти ґрунтовне заспокоєння і задоволення війська Запорозького, коли поставитися розважно і розумно.

«Взагалі всю узагу звернути треба на те, аби показати йому (Хмельницькому), що з ніким він не може договоритися краще й ґрунтовніше, як з королем і Річ., бо по замиренню з ними легше піде з всіми іншими.

«Насамперед—Шведи вже серйозно заходяться коло замирення. Коли б прийшло на замирення з ними на справедливих і почесних умовах, а з козаками теж стала згода,—тоді Москва, що має тепер (тільки) перемире до союму, побачивши, що ми і з Шведами погодилися, і з козаками,—мусіла б сама шукати згоди з нами. Тоді й ми замиримося з ними не інакше як на справедливих умовах, і замиривши Річпосп. з усіх сторін в нічім не порушимо вільної елекції ³⁾.

«А коли Хмельницькому так дуже лежить на серці приязнь з Ракоцієм, чи не краще мати її в спокою і лишити все инше на волю божу? Бо коли його веде до того союзу даремний страх, що ми замирившись з іншими державами обернемо нашу зброю на козаків—то сього нема в замірах Річпосполитої і короля. Навпаки, і нам і Хмельницькому з козаками почесніше і корисніше саме тепер замиритись!

«Взагалі все вести до того, щоб він (Хмельницький) запевнився в ласці короля і Річпосполитої і з нами замиривсь, а помочи против нас нікому не давав—бо князь семигородський не має ніяких причин до війни, як видно з наведеного вище».

¹⁾ Дивна нелюгідність! Польський уряд страшить козаків, що Москва поневолить їх, коли дістане Україну, і додає що того ніколи не буде. Значить не може бути й замирення Москви з Польщею, і козакам нічого не загрожує.

²⁾ Розуміються умови ухвалені соймом 1655 р.—вище с. 1093.

³⁾ Натяк на московські домагання, щоб московського царя примусово вибрало на польського короля.

Важно, аби се замирення з козаками наступило до сойму, що має трактувати питання про вибір царя на польського короля. Сойм міг би тоді з легким серцем відкинути московські жадання, що зводяться до альтернативи: або відступлення України, або вибір царя на польський престіл. А перше значить поневолення козаків, друге—поневолення всіх мешканців Річипосполитої. Козаки повинні допомогти Полякам відкинути й одно й друге.

Коли Хмельницький почуває себе звязаним даною цареві присягою, нехай при наймні зістанеться нейтральним: нехай не домагає Полякам на Москву, ні Москві на Поляків. Союз свій з Ракоцієм нехай трактує як союз дефензивний—бо Ракоцій не має причини до зачіпної війни. З Шведами також може бути згода, але передумова для того всього—замирення з козаками ¹⁾.

Все се виглядає, розуміється, дуже наївно. Аргументувати Хмельницькому, що він повинен допомогти Річипосполитій поратися з своїми неприятелями,—коли вся політика козацька зміряла власне до того, щоб можливо залутати Польщу в заграничні війни. Настоювати на тім, щоб військо Запорізьке як найскорше хапалося умов запропонованих соймовою комісією 1655 р.—коли протягом півроку, що минуло з того часу, військо ні разу не заявило, що сі умови його вдоволяють. Домагатися щоб замирення сталося іще перед найближчим сеймом—аби поставити московську дипломатію в можливо некорисне становище, тим часом як тільки соймова конституція могла дати якусь певність новому договору козаків з Польщею—як би вони вже таки на неї закомілися!

За всім тим не можу погодитися з пок. Кубалею, ніби то посольство Беньовского мало тільки маніфестаційне значіння: «показати цареві, Порті й ханові, що Польща бажає згоди з козаками», а реальних виглядів на успіх в тім часі не мало ніяких ²⁾.

Справу трактовано серйозно, бо обставини дійсно більш ніж коли небудь змушували Польщу бажати замирення з козаками за всяку ціну. Завданням Беньовского було перед усім, як показує інструкція—пошукати доріг до настроїв старшини: викликати в ній бажання порозуміння, відновити колишні звязки і нахили в польський бік. Як волинський шляхтич і земський писар він дійсно дуже добре знався на козацькій старшині, на її шляхетських елементах спеціально, і знайшов до них дорогу. Визнався в дуже сприятливій ситуації, котру втворили московські претензії, боротьба партій за спадщину великого гетьмана, страх перед небезпекою будущего. Як побачимо далі (і се признає Кубала), сам Беньовский дуже оптимістично оцінював результати свого посольства, і так само двір, і дійсно—моральні успіхи його були значні, хоч

¹⁾ Інструкція без дати і без початку, з актів метрики що була в московському архіві заграничних справ, в Жерелах XII с. 420; час виясняється змістом і обставинами подорожі Беньовского—се місяць січень 1657 р. очевидно. В збірнику листів кн. Четвертинських, Чортор. № 2446, ст. 47 єсть лист Беньовского до старости луцького, «Ідучи в посольстві до Хмельницького», теж без дати: Беньовский сповіщає його, що вернувшись з Жорнова, одержав наказ від короля на се посольство, виданий мабуть іще перед тим як прийшла вість про наступ Ракоція. Мабуть се треба розуміти про час перед тим як Ракоцій перейшов границю Польщі, себто перед серединою січня. Беньовский каже, що вислав уже перед собою Адама Радліньского «з гончими листами», і сам за ним слідом поспішає до Хмельницького.

²⁾ Wojna brandenburska с. 193 і 199.

ми, на жаль, і не маємо якогось фактичного звідомлення з його переговорів і розмов, без сумніву дуже цікавих.

Одночасно польський двір заходився зробити натиск на козаччину в сім напрямі через її союзників і протекторів—кримського хана і отоманський диван. До Криму приблизно одночасно з Бєльовским вислано звісного нам агента Романкевича. Йому доручалось повідомити хана про успіхи Поляків в війні з Шведами і про результати миленської комісії: уложено перемире; але до згоди не можна було прийти через нєлїкі вимоги Москви, бо цар жадає або відступлення частини Литви і цілої України— або польської корони для себе. Такі високі претензїї піддає йому союз з козаками. Доконче потрібно відвести козаків від сього союзу, щоб збити Москві її пуху або приборкати її зброєю, і нема на те иншого способу, тільки щоб хан, як протектор і союзник козацький, кетрому козаки завдячують, «що тільки мають щастя», примусив їх до того, щоб вони задовелилися Зборівськими пактами і замирилися з Поляками на сих умовах, подигтованих покійним ханом і нинї ще живим візирєм. Поляки щиро прагнуть згоди з козаками, вони навіть готові ще бїльше дозволити Хмельницькому і Виговському—аби тільки була щира згода, шляхта вернулася на Україну, нани мешкали в свої маєностях. «Тодї б хан й м. скоро б погодився з козаками, а ми заспокоїли Москву».

«Але Москва так удає, що ніхто не може замирити козаків з нами, тільки вона, бо вони сприсяглися оден одного не відступати. А се противне повазї хана й. м., бо козаки завдячують всі свої успіхи покійному ханові.

«І то треба сказати, що шляхта в. кн. Литовського, і та що має маєности на Україні, з огляду що козаки з Москвою тримають ті маєности, може повірити заневненням Москви, що (тільки) вона може повернути їй маєности на Україні. Тому стане на соїмї натискати, щоб ми доконче помирилися з Москвою» (себто вибрали царя королем польським).

«Тому хан мусить або відвести козаків від Москви, або принаймні добитись від них нейтральности, а тоді Поляки—особливо якби ще замирилися з Шведами, дали б собі раду з Москвою».

На думку короля для сього могли б бути такі способи:

Оден—се щоб хан і Отоманська Порта вислали послів до Хмельницького і загрошили йому, як що він далї схоче триматися з Москвою против Поляків.

Другий—рекомендований королевї самим ханом—щоб Поляки замирилися з Шведами, а хан добивсь у султана наказу обом господарям, щоб вони разом з частиною Орди пішли на Москву, коли Поляки підуть туди походом. Друга б частина Орди тим часом сама чи з господарями «стала над козаками», щоб вони не смїли вийти з дому—ні Поляків воювати ні Москві помагати.

На Ракоція також добитись від султана наказу, щоб він не помагав ні Шведам, ні козакам, ні Москві против Поляків. А хан щоб на всяк випадок ладився на вєсну в похід.

Тим способом Польща і Крим могли б зломити своїх ворогів.

До сього було потїм наздогїн додано ще інструкції. Ракоцій таки вибирається походом на Польщу, в союзї з козаками і господарями. Тому треба, щоб пограничні башї наступили на їх краї, а хан щоб став зараз з Ордою над козаками, і коли б вони хотїли рушити на Польщу, щоб Татари воювали Україну. Иншу частину Орди нехай хан виправить на Семигород і на оба господарства ¹⁾.

¹⁾ Жерела XII с. 428, з коронного архиву, без кінця і без дати.

Такі самі побажання виправлено безпосереднє до султана, з звісним нам стражником коронним Мар. Яскульским ⁴⁾. Він мав насамперед рішучо заперечити те що говорили в Царгороді попередньому послові Беньовському: що Поляки своїми насильствами привели козаків до того, що вони піддалися («присягу вчинили») Отоманській Порті. Дійсною причиною їх повстань було те що король в інтересах Порти забороняв козакам ходити на море. Хоча хан старався замирити козаків з Польщею, і Польня щиро того бажала, козаки ухилились від сього замирення і піддалися Москві. А тепер коли й Москва йде на замирення з Польщею, Хмельницький укладає нову лігу з обома господарями, з князем семигородським і з королем шведським. Король просить отоманський уряд вглянути в сю ситуацію і своїми впливами і силами розбити сю лігу—небезпечну не тільки для Польщі, але й для Порти. Бо коли притиснена стількома ворогами Польща буде примушена сповнити домагання царя і вибере його своїм королем, чи се користно буде для Порти мати такого сильного сусіда грецької віри, маючи під своїм пануванням стільки Греків (взагалі православних), котрі б тоді потягли під пановання московського царя? Порта не тільки з огляду на свій договір з Польщею, що порушується тепер виступом її васалів; але і з огляду на власний інтерес мусить розірвати згадану лігу. Вона повинна написати до Хмельницького і порадити йому замиритися з Польщею, тому що Порті навечно відомо, як щиро бажав король польський і Річпосполита жити в згоді з козаками. Вона повинна стримати князя семигородського і господарів від війни з Польщею. Найкраще се може зробити через хана і баців сілістрійського і будинського (буда-пештського)—нехай їм се доручить. Найкраще буде як хан з башами спільно одною частиною Орди зв'яжуть козаків, а другою нападуть на князя семигородського (і господарів), якби він пішов на Польщу.

«Однак король і Річпосполита не бажать ніякої офензиви ні против князя семигородського ні против Хмельницького ні господарів. Хочуть тільки оборони від їх нападу—аби вони не перешкождали заспокоєнню Річпосполитої і не давали причини до нової війни. Коли ні козаки ні згадані «коалігати» не будуть мішатись (до війни з Шведами і Московю), Річпосполита за поміччю божою і приязнею Порти і хана зможе прийти до замирення з ними. Князеві семигородському теж може бути користнішим тримати приязнь з королем і Річ., ніж з ким иншим. І Хмельницькому нічого не може бути безпечніше як жити в згоді з тими, що найкраще можуть дотримати з ними згоди—себто з королем і Річ.»

Післано також агентів до господарів, і до царя. Інструкція послові до царя, підкоморю колимському Бонковському датована 20 січня, але говорить про наступ Ракоція з козаками на Польщу ще не як про факт, а тільки як можливість. Посилаються перехоплені реліції шведських послів, висланих на двір Ракоція, аби переконати царя, що шведський король «зпрактикував Ракоція з козаками против панства й. к. м. (Польщі) і против царя, аби покладаючися на отоманську могутність Ракоцій воював з нами. На се Ракоцій і Хмельницький зложили собі обопільно присягу і коли не зимою ще, то певно на весну стануть з своїми військами в землях й. кор. м.» З огляду, що на виленських переговорах московська сторона гарантувала Польщі спокій також і з боку

⁴⁾ Жерела XII с. 422, звідти ж, теж без дати. Тамже на с. 441 відомости від королевої, що Яскульського виправлено 7 лютого; але інструкцію зложено без сумніву раніш.

козаків, цар повинен тепер скоро післати своїх послів і розірвати такі замісли проти Польщі. А коли б Хмельницький і козаки від сих замислів не відступили, нехай цар вєдить своїм військам на них наступати, «як на неприятелів своїх і наших»¹⁾.

Одночасно виступив перед Хмельницьким посередником в інтересах Польщі і цісарський двір²⁾.

Ще в початках шведської війни він затрівожився можливістю порозуміння Шведів з козаками і радив польському дворові зробити все можливе для замирення з Козаччиною. За найкраще вважав він поновити для сього посольство до Хмельницького від лєнєцької республіки, так заінтересованої козацькою поміччю. Але польський двір тоді стрів сі плани неприхильно³⁾. Потім, коли з польських переговорів з козаками не виходило нічого, Ян-Казимир, навнаки, став просити цісаря взяти на себе посередництво у козаків, щоб замирити їх з Польщею, або принаймні вплинути на них, щоб вони вірно дотримали трактатів з королем⁴⁾. Заразом цісарський посол при шведській квартирі, Лізоля, під впливом своїх розмов з Радзейовским, теж став радити цісарському дворові пошукати безпосередніх звязків з козаками. Радзейовский, незадоволений з поведінки шведського короля, як ми знаємо, роздумував над переходом з шведських хлібів на австрійські, і між иншим розписував Лізолі, яке значінне надає шведський король помочи козаків, і який то має у них вплив він, Радзейовский Козаки, мовляв, тільки йому вірять, і не хочуть инакше трактувати з шведським королем, як тільки через нього⁵⁾. Під вражінням сих розмов Лізоля писав цісареві при кінці вересня:

«Коли в. цісар. вел. задумає щось почати против Шведів, нема на те нічого кориснішого на мій погляд, як привязати козаків безпосередне до себе. Тим способом не тільки випередимо союз Шведів з Хмельницьким, але і самих Шведів без всякого труду візьмемо під свої впливи, і Поляків в. ціс. в-во будете тримати в залежности від себе, щоб вони здобувши нашою зброєю свободу, не задумали, потім змінати при обіцянї умови. Тим способом в. ціс. вел. триматимете в страху Турків і у всіх противників викликатимете повагу, і взагалі в усяких випадках буде незвичайно користь мати козаків готових виконати всяке дорученнє. І се не здається мені трудним, коли в. ціс. в-во рішите сим занятись. Бо обставини диктують се козакам—знайти собі якусь

¹⁾ Жерела XII с. 434, звідти ж.

²⁾ Про сей епізод в цитованій студії Пеячевича: Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Marianopol, в Archiv für österreichische Geschichte т. 59, 1880. Пеячевич, історик-аматор, вивчаючи історію свого роду, надивав сього Парчевича, що походив з того ж роду, зібрав про нього документальний матеріал і написав біографію; в додатках видав між иншим акти посольства Парчевича до Чигрина.

Новіша праця д-ра М. Кордуби: Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею, в львівських Записках т. 84, 1908. Недрукований матеріал, використаний в сій студії, він видав потім в XII Жерел.

Кілька сторін присвячених йому у Кубалі (Wojna brandenburska, 194—5) не додають до того нічого.

³⁾ Жерела XII с. 351.

⁴⁾ Про се згадав цісарський радник Вальдероде, коли в цісарській раді обговорювано пропозицію Лізолі—пошукати звязку з козаками, в середині вересня 1656 р.—Жерела XII с. 395. ⁵⁾ Див. вище с. 1283.

нову опору, коли вони відступили від Москви і бояться цього ярма, а не довіряють польській шляхті. Татари їм ворожі, і Туркам піддаються вони не з охоти, а тільки тому що не мають иншої надії. Тому не лишається їм нічого иншого як тільки пристати до в. ціс. вел. або до шведського короля. Але вони вже побачили безсилність Шведів—як вони підупали, і мусять при тім боюватися, що можуть сим союзом наклікати на себе зброю московську, польську, татарську. Коли ж звяжуться з в. ціс. в-м. їм нема чого боюватися, навпаки—з усіх боків вони будуть забезпечені.

«Здається мені, що сю комбінацію має в руках Радзейовский, і він може додати сим справам успіху, коли схочемо привязати його до себе. Тим способом вирвемо у шведського короля останній шанс, що лишається ще йому в союзі з козаками»¹⁾.

Під впливом сих ото розмов підмовляв Радзейовский Данила Калугера разом з ним виїхати до Німеччини, на службу цісареві, щоб відвести гетьмана від Карла-Густава і звязати з цісарем. Але Данило за краще вважав триматися Карла-Густава, а Радзейовский кінець кінцем дістався під ключ.

В Відні тим часом поради Лізолі знайшли сприятливий послух. Плян привязати до себе козаків подобався. Цісарські міністри, міркували, що Хмельницький як схизматик не має причини триматися неодмінно кальвинів (Ракоція) чи лютеран (Шведів)—однаково йому бути в союзі з ними чи з католиками. Але було розходження на пункті: чи вести переговори з козаками безпосередне, чи краще відводити їх від Шведів через Поляків і Москалів, а не через своїх послів, щоб не вийти в конфлікт з Шведом? ²⁾ Кінець кінцем рішено повести зносини з козаками безпосередне і самостійно, тільки за відомом польського короля: підшукати відповідну особу, зібрати відомости про попередні переговори з Хмельницьким, вяснити, які титули треба вживати в зносинах з ним і т. и. Таку ухвалу прийнято 9 жовтня ³⁾. З тим справа готова була піти в традиційну австрійську бюрократичну проволочку. Але вісти про союз козаків з Ракоцієм, формування нової ліги шведсько-семигородсько-козацької, плани ІІ наступу на Польщу, що стали приходити слідом все в гострішій формі, не дозволяли ІІ заспати. В середині жовтня послав цісарський резидент при польським королі Фраішпайн відомість про листи шведських резидентів у Семигороді, перехоплені Поляками. Згадує, що вісти про союз Ракоція з козаками на Поляків потверджуються з дня на день все більше і більше ⁴⁾.

Все се лякало не тільки Поляків, непокоїло також і австрійських політиків, і тому нашвидку розшукано «підхожу людину» для цього посольства—в особі «угорського канцлера», єпископа Юрія Селенчені, і 3 листопаду цісарські міністри відбули з ним секретну конференцію в справі посольства ⁵⁾. Ухвалено було показати пункти посольства польським послам, щоб цілком погодити його з польськими інтересами. Лізолі доручити притягти до сеї справи Радзейовского, щоб він ужив своїх впливів, аби відвести козаків від шведського короля і всяких инших неприятелів Польщі, а помирити з Польщею. Головним же завданням місії до Хмельницького поставлено: вийти в довіре у нього і довідатись про його бажання—обіцявши йому всяку дискрецію в сій справі. А що за відомостями цісарського двору се розбивається на недостачі

¹⁾ Денеші Лізолі, Archiv für össter. Geschichte т. 70 с. 201—2, денеша в 27 вересня.

²⁾ Жерела XII с. 395. ³⁾ Тамже с. 406. ⁴⁾ Тамже с. 407.

⁵⁾ Протокол ІІ в Жерелах XII ч. 499.

довіря з боку Хмельницького і козацького війська до польського уряду, то заявити йому, що сим разом гарантію і поруку за договір візьме на себе сам цар.

Польські делегати дали, очевидно, повну згоду (лізніш, коли передано польському канцлерові посольську інструкцію в останній редакції, він висловив тільки побажання, щоб Хмельницького титуловано не *illustris*, а просто *generosus*, і то «гетьманом короля польського»¹⁾). Польський двір навіть настоював на царським посередництві. В політичній конвенції уложеній у Відні польськими послами з царськими уповноваженими 1 грудня між иншим містилася обіцянка з боку царя як мага скорше і зручніш поести справу привідення гетьмана і війська козацького до послуху королеві²⁾.

Але Селепченія тим часом прийшлося вислати до Ракоція, як найбільш підходящого чоловіка, щоб якось стримати його від походу на Польщу, і на його місце кінець кінцем надумали взяти нашого довголітнього приятеля Петра Парчевича. За той час, після своєї болгарської місії 1650 р. він висидів собі у Римі титул архієпископа марціанопольського *in partibus infidelium* і уряд адміністратора католицьких церков Молдавії. А побувавши в сій своїй єпархії і заваривши нову інтервенціоністську кашу, приїхав в осени 1656 р. до царя з новою місією—від різних бідш і мевш апокрифічних церковних і світських нотаблів балканських: з проканнями помочи, протекції, інтвервенції і т. д. Цар мішатися в сі справи не хотів, Парчевич сів без діла в Відні, просячи надмоги, і тут раптом надумали післяти його замість Селепченія на Україну, тому що він похвалився знаннем «козацької мови» «і їхати на Україну не дуже йому було з дороги»³⁾.

10 січня виставлено йому віруючі грамоти—одну на переговори з Хмельницьким, другу на переговори з Хмельницьким і старшиною (можливо на випадок, як би Хмельницький тим часом таки помер—що говорилося ще з літа). Дано інструкцію на трактати, дуже бідну змістом—вона містила властиво парафразу звісного вже нам протоколу наради царських міністрів про місію до козаків 3 листопаду⁴⁾. В товариші і секретарі придано йому боснійського прокуратора Христофора Маріяновича. Самому Парчевичу надано титул царського радника, видано йому на руки дарунки для гетьмана—більше ніж скромні (срібний золочений кубок і 3 малі годинники—мабуть для членів його родини), і ще скромну суму на видатки самого посольства—600 червоних або тисячу таларів⁵⁾, і він набравши собі службу, 15 чоловіка, убравши їх в зимову одягу і узброївши карабінами, накупивши куну різної галантирії на дрібні дарунки (ножів, бритв, ножиць, зеркалаць, рукавиць і т. и.), 17 січня вирушив у свою подорож. Ріжні цікаві побутові подробиці, заховані в поданех ним реляціях і в звідомленню його секретаря, змушують нас спинитися на деталях сеї подорожі—не позбавлених також і політичного інтересу.

Серед холодної зими, трудною дорогою через Карпати, що так далася в знаки кілька тижнів перед тим армії Ракоція, що марширувала в напрямі на Стрий, Парчевич з своєю службою з тяжкою бідою передостався до Ярославля дня 8 лютого і вислав

¹⁾ Тамже ч. 522—3.

²⁾ Жерела XII ч. 503—виривок із протоколу.

³⁾ *weiln er der Cossäkichen Sprach khundtig undt solches ihme sonstn etwanit gor zu weith aussn Weeg gewest*—Archiv 59 с. 567. Парчевич був з Болгарії і знав болгарську мову—вона, видно, й пішла за «козацьку».

⁴⁾ Документи його місії, зібрані Парчевичом—ч. 22, 32.

⁵⁾ Тамже ч. 34.

відти своєю реляцією цісареві (ч. 37). Думав їхати відси на Львів, але ярославські єзуїти заперили його, що се неможливо: під Львовом стоїть Кемель з Ракоцієвим військом і дороги непроїзжі, саме приїхав відти оден єзуїт, і його погромили в дорозі, забрали коней і все що з ним було. Коронний маршалок Любомірський, що прийняв тут Парчевича, вислав на його прохання одного з своїх людей перевірити се, і той потвердив, що проїзду нема, і Любомірський радив з ним разом вертати назад, тим більше, що знову пішли чутки, що Хмельницький помер. Але Парчевич рішив кінець кінцем їхати далі, минаючи Львів, на Сокаль, і згодив собі в провідники якогось єзуїта, «дуже обізнаного в днішрянських краях», перебравши його за священника і пообіцявши привезти до своєї молдавської резиденції¹⁾.

Дорога з Ярослава на Сокаль—північним краєм Української землі, що тепер козакі заходилися прилучити до своєї держави, описані в звіттовленню місії фарбами незвичайно темними; розуміється Парчевич і Маріянович мали всі причини представляти свою місію дуже тяжкою, бо мусіли випрошувати у цісарської комори покриття погосених видатків, виплати пороблених позичок, і под.²⁾ Але все таки в сих описах багато реального, що говорить нам про перепетії війни, спустошення, татарські загани і т. д. Спеціально ся північна країна, Ярослав-Сокаль, була ареною козацьких і московських рейдів підчас походу на Галичину 1655 року, і очевидно не встигла загоїти сих спустошень, а тепер на вість про новий похід Ракоція і козаків тутешня людність заворушилася, ховаючись хто куди міг.

«На всі сторони бачили ми убогу людність в утечі серед такої тяжкої зими—нещасні жінки з дітьми і худобою тікали в ліси й на навищі йшли, щоб там якось сховатись. Ледви проїхали ми три милі, і вже нам не хотіли давати ні коней ні возів, боячися козацького війська. Приставши в однім убогим і цілком спустошеним селі ми заблукані в одчаю ходили від хати до хати, просячи щоб хто небудь став нам за провідника в дальшій дорозі, але не могли знайти живої душі і нарешті пустилися на волю богу без провідника або комісара. З кіньми ж і возами була незвичайна трудність. Коли щось і знаходили, то мусіли платити в-тричі. Хліб і мясо незвичайно дорогі і навіть рідкі. Сорок миль—самі пусті оселі, зрівняні з землею; лежать людські трупи, голови скрізь повішані при дорозі на деревах віділілися по обох боках. Тому що не лишилося иншого способу, мусіли ми брати коней силою і так йшли далі, поки не дісталися до одного воеводи, недалеко від Сокальського замку—у нього ми лишили тих забраних силою коней, і просили, щоб він замість них дав нам инших, бо ж ідемо в справах миру для добра Польської Корони» (542).

(В рахунок: «О 7 годині в ночі прийшли до Ольшиці, за нових коней і двом провідникам дали 20 зол. Відти йшли вдень і вночі і ледви дісталися до Субалки, де було багато польського війська, тут заночували у одного єврея і заплатили за коней 7 зол. і 20 гр., а за сніданне без обіду 3 зол. Звідти їхали в великій небезпеці від буйних вояків, що трохи нас не вбили вночі; ранісінько виїхали нанявши нових коней

¹⁾ Документи Парчевича с. 527, 541, 553.

²⁾ Як я сказав уже, Парчевич дістав на дорогу тільки тисячу таларів, а рахунок подав на 12 тисяч; рахунок сей (ч. 51) досить цікавий ріжним подробицями, що подекуди сходяться з звіттовленням посольства (ч. 49), а подекуди його доповняють (одно й друге писав мабуть секретар Парчевича Маріянович). Ми будемо користати з одного і другого, але мусимо мати на увазі, що спеціально цифри рахунку мабуть писані «з запросом».

і проїхавши 6 добрих миль ледви дістались до Белза, де застали воеводу і він затримавши на сніданне, власними кіньми приставив нас до Сокаля» (554).

«Приїхали ми о півночі, але жадним чином нас не хотіли пустити, бо думали, що ми Ракоцієві. Нарешті вислали до нас двох офіціалістів, ми показали наші паспорти і нас пустили—таких замерзалих від страшного холоду, що ледви могли говорити. З огляду на людей воеводи, що були з нами, обійшлись з нами людяно, але коней і воза дістали ми тільки за свої гроші, за велику ціну, і що далі то в більшим страху ми їхали, боячися Ракоцієвих воєнків, що чинили скрізь такі убийства й грабіжи. Отже рішили манівцями та обходами посуватись наперед, і потім як я видав свої 100 червоних, що взяв з дому, мусіли ми тут робити позички у Вірмен, що дійшло до 6 тисяч гульденів.

«І так їхали ми 7 день, поки доїхали до Дубна, на перний день посту, і там княгиня—вдова Домініка (Заславського) показала нам більше людяности, ніж інші Поляки—дала нам коней, вози і все потрібне до Тайкурів і Гоці¹⁾.

(В рахунку: В Дубні мешкаючи під замком в місті в єврейським заїзді видали за 5 день 56 гульд.; ледво мали хліб, а мяса зовсім ні, але при такій дорожнечі, купуючи провіант (profiant) на дальшу дорогу—хліб і сушену рибу, мусіли видати 20 гульд., і архиепископ (Парчевич) перед виїздом позичив у Дубні у одного Вірменина тисячу фльоринів. Відти приїхали до села Глинська²⁾, другого дня до замку Тайкура, і там переночували в великій небезпеці від козаків. Відти виїхали під конвоем (confoy) 20 їздців, котрим дали 20 фльор., аж до місточка Гоці—відти вернули коней княгині.)

«Наявши в Гоці за гроші коней і воза, так само великими обходами—боячися Москалів і козаків—і таки мусіли боятись, бо вони як хижі вовки бушували в тих сторонах, шукаючи здобичі,—ми пройшли 20 миль до міста Корця. Там ледви за свої гроші—як і в інших місцях—могли дістати вози й коней, так боялись усі розбійників, що бушували там. Відти—наложивши цілих 30 миль обходу, через спустошені Татарами місця пройшовши 50 миль, перетерпіваючи згагу, голод, мороз страшний, прийшли ми до спустошеного місточка³⁾, де не знайшли живої людини. Рушили далі—і мусіли переночувати в полі під деревом, а раннім ранком пустившись далі приїхали до козацького города Брусилова».

(В рахунку: «Проїхавши—від Гоці—добрих 8 миль до Корця, заплатили за коні 14 фльор., за снідання, обіди і конвою—20, їздцям—308 фльор. З Корця конвою 205 (?) осіб; взято коней, 75 миль, все без перерви порожні місця, спустошені Татарами і козаками, де не то що людини, а й собаки не можна було побачити, тільки трупи і кости людські. Їхалося в таким холоді і по таких порожніх місцях, по великих просторах, що з рушниць мусіли добувати вогонь, і так ночували. За коней мусіли дати за всі сі милі 300 фльор.; проводило нас—поки ми перейшли сі порожні місця—70 їздців, і ми їм мусіли заплатити в порожнім місточку (Коростишеві) 208 фльор.⁴⁾, і за нанятих коней 100 фльор. Відти раннім ранком виїхали до мі-

¹⁾ В звідомленню Kakusna, з рахунку Kusezja.

²⁾ Knin, імення взагалі сильно потерпіли від копіювання.

³⁾ Kerstus, Kerstuth, мабуть Коростишів.

⁴⁾ Тут не зовсім ясно: solvere debuimus cum tanta difficultate nolentes a nobis accipere—с. 555.

сточка Брусилова; відти коні і провідники пішли назад, але ми ледви тільки хліба могли дістати¹⁾.

«З Брусилова їхали ми до Дідини (Дідівщина), за коней і новим провідникам 10 фл., за сніданне і обід при тій дорожні—20 фл. З Дідини рапівськко виїхали і доїхали до міста Фастова, за нанятих коней і конвоєві виплатили 18 фл., за сніданне і обід 6. Відти їхали цілий зимовий день й ледви на ніч дісталися до Білої Церкви, заплатили за коней і конвой 50 фл., за страву людям 6. А місто се метрополія Русь²⁾. Пожичили ми ту від одного Вірменина тисячу фл.

«З Білої Церкви з іншими кіньми і конвоєм поїхали на ніч до Сіявви; за конвой 30, їздцям 34 фл. Звідти поїхали тими ж кіньми, бо інших не могли дістати, і мусіли їм дати 13 фл., а конвоєві до ночі 30 фл.; за сніданне і обід 8 фл. Далі на інших конях і з конвоєм проїхали 8 миль³⁾ і заплатили за коней і конвой 20 фл. і за сніданне і обід 6 фл. 10 гр.

«25 лютого приїхали до місточка Zenіka і дали 15 флоринів. Виїхавши відти доїхали до снідання до одного села і коні не могли ніяк іти далі; заплатили за них 5 фл. 10 гр., за сніданне і обід 4 фл. 19 гр. і взявши інших коней на ніч до Богуслава; заплатили за коней і конвой 49 фл., за сніданне і обід 6 фл. 10 гр. Відти рано рушили і доїхали до місточка Gradіcha⁴⁾, і там на сніданне 5 фл. 10 гр., а звідти нізно вночі прийшли до Корсуя—за коней 10 фл., конвоєві 17. В сім місті позичили у одного Верменина тисячу фл., а конвоєві, що мав провести нас до безпечніших місць—300 козакам, що мали проважати нас з огляду на велику небезпеку, дали ми 305 фл. За сніданне і обід 9 фл., за новонаятих коней 30 фл. і за сніданне і обід 9 фл.

«Відти дуже рано, нанявши інших коней, і взявши сотника з 250 козаками їхали цілий день; нічого не ївши на ніч приїхали до місточка Мліва⁵⁾; мусіли дати (козакам) разом з кіньми 90 фл. і за обід 5. Відти проїхали далі 7 миль, нанявши коней і конвой аж до ночі, мусіли дати за коней 9 фл. і конвоєві—30 фл., кінним козакам 20 фл., на страву 7 фл. 10 гр. Відти виїхавши приїхали до місточка Капитанки—за коней і конвойним козакам 50 фл. Відти на ніч доїхали до Медведівки—за коней 8 фл., за страву 7 фл. Потім до місточка Суботова—за коней і конвой 30 фл. і за страву 4, і відти приїхали до Чигрива—резиденції гетьмана Хмельницького, першого марта 1657 року».

На жаль, свій побут в Чигрині, що воли там чули й бачили, Парчевич і Маріянович розповіли далеко не так докладно, як свої подорожні пригоди і видатки. А мали б що розповісти, бо гетьман затримав їх майже 2 місяці. Парчевич, що правда, розхорувався і здебільшого лежав дома—але Маріянович ходив зчасти до гетьмана і до иншої старшини, і та їх зчасти відвідувала. В рахунках читаємо: «На грецький великдень (5 н. с. квітня) приходила вся челядь (familia) гетьмана Хмельницького по крашанку (pro rubro ovo), як то у них звичай: коли не дати тягнуть чоловіка силоміць і кидать у воду або болото, не вважаючи ні скільки на особу. Дали ми їм за

¹⁾ Дальша подоріж описана з звітномленню дуже коротко, тому продовжуюю за рахунком, а з звітномлення додаю, що цікавіше.

²⁾ Звідки се? Мабуть з назви.

³⁾ Oppidum Kuchіbna—в звітномленню Ractuam, виглядає на Ракитну, але після Сіявви? чи перемішано порядок нічлігів?

⁴⁾ Хіба Нехворощ. Бо ж Городище де!

⁵⁾ Mioiuillam.

кращанку всім 100 фл. Радникам гетьмана числом 12, що нас відвідували: кожного разу як вони приходили, мусіли ми кожного приймати як найкраще і показувати всяку честь, кожного разу се коштувало 5 фл. 10 гр., були вони у нас 20 разів, видали ми фл. 110. Полковники (tribuni militum ducis), числом 26, відвідували нас одним—на кожду годину видавали ми 6 фл. 10 гр., а всього на сей трактament, з відповідною почесною видали ми 160 фл. і 10 гр. В канцелярії за відправу заплатили 30 фл. і 3 гр. Хірургові і лікарям підчас недуги архієпископа 93 фл., і т. д.»

Про приїзд до Чигрина Маріянович оповідає: «Щіздлячи до Чигрина, звичайної резиденції гетьмана, упевнилися ми, що він ще живий. За наказом його канцлера нам приготовлено помешканне, в тіснім заїзді, і все инше яко тако уряджено. Другого дня рано прийшов до нього поменшання сам канцлер з кількома радниками, привітав нас з честю і поздоровив з приїздом. Всечесніший наш (Парчевич) показав йому грамоту його вел.; прочитавши він сказав, що добре виворумів, і зараз удався до гетьмана Хмельницького, що був за милю відти в Суботові, щоб повідомити його про наш приїзд. Але тільки по 6 днях покликано нас на авдієнцію до Суботова. В дорозі стрів нас ватажок (dux), Капуста на імя, привітав нас з повагою і проїхав з нами до палати (palatium) гетьмана. Тут нас заведено до господи, холодної, і ми тут трохи відпочили, тоді прийшли до нас двоє гетьманських радників і знову привітали нас з честю іменем гетьмана. Тим часом приладжено було воза, застеленого перськими коврами, і ним завезено нас до гетьманської палати. Велике число війська з ружницями стояло наоколо неї і канцлер провів (через сей шпалер) нас до гетьмана, що лежав у ліжку. Всечесніший наш, хоч досить утомлений і змучений хворобою, одначе дуже гарно промовив до нього ¹⁾.

«Світлий і вельможний пане, гетьмане славного і воевничого народу Запорозького й ласкавий пане! Фердінанд III, з божої ласки імператор римський і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця, законний, найвищий і августійший голова, обіймаючи своєю любовю всіх заслужених, здавна пізнав славі вчинки твоєї світлості і прийняв твою світлість у свої батьківські почуття, а нині через мене, свого посла, засвідчує твоїй світлості батьківську приязнь і ласку.

«Знаючи обєднувати духи славних мужів—раніш поріжнених, але згодом нерозлучно обєднаних про всяке людське добро і примноження своєї чести, бажає він в своїй приязни і доброті, що все се залагло свобідно, трівко і щиро в духу твоєї світлості—можу се посвідчити від усього серця.

«Відкриваю се слово батьківської любови святого цісарського маєстату, пана мого найласкавішого перед світлою і велеліпною твоєю вельможністю і перед вельможними і славними совітниками, що становлять сю славу і воевничу республіку.

«Всіх разом і кожного окремо обіймаючи звязком моєї братської любови, передаю під глибоку обраду вашу, славі мужі, побажання його цісарського величества, мого наймилостивішого пана».

По сій напуштістї, але цілком безамістовній, як можна бачити з мого приблизного перекладу, промови—з котрої не знаю вже що зробив козацький перекладчик, посол передав гетьманові цісарського листа

¹⁾ Промова ся, передана Парчевичом до актів цісарського архіву, видана в тій же збірці під ч. 38; я тільки перекладаю приблизно сю напуштісту риторику—небезінтересну все такі для пізнання тодішніх відносин.

«Гетьман піднявшись на ліжку прийняв його, поцілував, приложив до чола і потім сказав: «Я негідний слуга приймаю листа й. ціс. і корол. величества, найвищого монарха світу, котрому негоден обмити його святі ноги, тим менше цілувати». Сказавши ці слова просив архієпископа сісти, а тим часом принести страви—бо був час спідати. Сидячи за одним столом з ним ми спідали, і під час сього спіданку велів він наповнити медом кубок до верху і закликав своїх радників випити здоров'я цісарського величества і всього австрійського дому. Вони радо се прийняли і оден за другим випили до дна. Приємно розмовляли з нами підчас спіданя і по скінченню його дуже чемно відпровадили нас аж до нашого помешкання».

«Під той час пов'язалося до гетьмана ¹⁾ сила послів: від Шведів і Ракоція по двічі, від Турків двічі, від Татар двічі, з Молдавії тричі, з Валахії також тричі, від польської королеви оден: перед нашим приїздом від Іхав був і вдруге при нас був разом з послом від короля польського. Через такий вплив (гетьман) відправив нас пізніше ніж хотів. Тому що архієпископ був звязаний хворобою, я кілька раз мав приватні розмови в наших справах з начальником штабу ²⁾, і навіть з самим гетьманом козацьким; але той мене завсіди відсилав до свого писаря (канцлера)—як йому сподобається те що ми з собою говоримо,—і той дуже все похваляв. Одначе як сам гетьман, так і канцлер повторяли, що гетьман не може відповісти на листи його вел. ані порішити (порушених ними) справ без інших полковників, радників і сотників свого війська—поки їх збере і відправить вищезгаданих послів» ³⁾.

Відні цісарці, очевидно, прийняли за чисту монету приємні для них запевнення, що відповідь на листи такого голови всього християнства, яким вони уявляли цісаря, а гетьман з старшиною їм у тім притакували,—зовсім не те що відправа якого небурь иншого посольства, і вимагав особливого обміркування. Гетьман же з писарем затримавши їх майже на три місяці, зручно використовували се сенсаційне, але в ґрунті річи мало актуальне посольство, щоб шахувати ним всякі натиски на козацький уряд, щоб він відстав від против-польських операцій шведських та семигородських ⁴⁾.

Гетьман вислав до Царгорода тільки що згаданого Лавріна Капусту, щоб зашахувати польські посольства до султана і хана. Посол мав між иншим розповісти, що до гетьмана прибули послы від цісаря і польського короля, і підтримуючи себе навзаєм в переговорах з гетьманом, намовляють його приступити до против-турецької ліги і воювати турецькі краї. Але гетьман не тільки не піддався на їх намови, а велів їх зараз же арештувати, як ворогів султана—козацького протектора, і коли собі султан того бажає—готов зараз же прислати їх голови до Царгорода. Так доносив цісарський

¹⁾ Се місце Целячевич хибно переклав: «Повернувшись (з аудієнції у гетьмана) до свого заїзду (послы) застали послів з багатьох інших держав...», і за сим перекладом пішов Кубаля: «Вернувши на свою квартиру, Царевич застав у себе—як пише, послів шведських, двох Ракоцієвих і т. д. (Wojna brand. с. 194). В дійсности Маріянович вичисляє з яких держав приїздили до гетьмана послы підчас як вони жили в Чигрині, деякі по скільки разів.

²⁾ Сопрі дусе—се відповідало б наказному гетьманові, але може бути й військовий осавул.

³⁾ Archiv—59 с. 544, продовження про квітневу раду і відправу перекажу далі.

⁴⁾ Се влучно висвітлив Кордуба в своїй розвідці, згаданій вище.

резидент в Царгороді, Ренігер, після офіційної аудієнції козацького посольства у султана ¹⁾. Я далі ще повернуся до цього посольства. Тепер тільки кочу пояснити, що хоч у цісарській інструкції Парчевичу нічого не доручалося в сій справі, і в звітженню цісарському дворові про се нічого не згадується, він і Маріянович, очевидно, вели з гетьманом і його канцлером балачки на сю тему, коли не з ініціативи цісарського і польського двору ²⁾, то венецького уряду. Я вище висловив здогад, що Парчевич фактично працював мабуть весь сей час для венецького уряду, уряджуючи від часу до часу маніфестації і відкрити балканських християн до різних європейських джерів, і тепер виїжджаючи з Відня на Україну мав конференцію з венецьким послом і обіцяв послужити інтересам Венеції. Представити гетьманові, які корисні обставини мають тепер козаки для того щоб нападти морем на Турецькі землі і збагатитися там здобичю. Туреччина не може протиставити їм ніяких сил під сю хвилю, а Польща також не буде нічого против цього мати, бо—поляськ венецький посол Парчевичеві— на випадок замирення нема для неї нічого зручнішого як замішати козаків—нарід неспокійний ³⁾—в війну з Туреччиною ⁴⁾. Сю обіцянку Парчевич з Маріяновичом сповнили і дали тим влучну зброю гетьманові і против цісарського двору і пролив польського.

Цісарському послові, що приїхав в середині березня з новими поясненнями і заспокоєннями від царя на тему польсько-московських переговорів: що Москва не думає віддавати України Полякам, і військо Зап. повинне зіставитися спокійним і в ніякім разі не приставати до Ракоція і Шведів,—гетьман теж передав документи привезені Парчевичом і Беньовским. Представив їх місію можливо яскравою ілюстрацією фальшивої політики польського двору, що дурить Москву приязними заявами і обіцянками не маючи ніякого заміру їх сповнити і здійснити, і удокументував се тими листами.

На жаль в нашій розпорядженню все ще дуже мало таких матеріялів, які б безпосередне походили з цього цікавого моменту української політики, що дійшла була верхів своїх державних і національних аспірацій, а найбільше—верхів тих дипломатичних хитрощів, що у всіх часах і у всіх народів важалися верхом державного мистецтва політичної зручності, і виявила незвичайну енергію і хит—часом політичний, а часом політиканський. Найцікавішим документальним відзеркаленням дипломатії гетьманського уряду в сім моменті зістається його лист до царя, висланий в 20-х днях березня н. с. з царським послом, стольником Василем Кикиним. Сей звісний уже нам спеціаліст в українських справах був знову посланий від царя в місяці лютім, котім як повернувся від гетьмана Абрама Лопухи і привіз від нього листа і копії виленьських статей, присланих гетьманові з Польщі.

В родиннім архіві Кикина заховалася простора інструкція дана послові 17 (27) лютого—вона добре знайомить з завданнями сеї місії ⁵⁾. Насамперед мав він побачитися в Києві з митрополитом і поговорити з ним з приводу його розмов, що він мав 18 (28) січня з київським воеводою А. В. Бутурлиним і його товаришами. Митрополит згадав про пункти виленької комісії прислані йому від гетьмана (очевидно ті самі, що гетьман дав Лопухину); з приводу висловленого там з польської сторони наміру старатися

¹⁾ Жерела XII с. 479—480.

²⁾ Допустимо, що Беньовский також вів розмови на сю класичну тему, і Парчевич чи Маріянович його підтримував.

³⁾ natione trassa ma inquiete. ⁴⁾ Жерела с. XII 433—4.

⁵⁾ Симбирский Сборникъ, папери Кикиных ч. 19, ст. 48 дд.

про поєднання церков, митрополит висловив побоювання своє і всього духовенства, щоб Ляхи не повели тепер ще більшого натиску на православну віру і не винищили її на Україні ¹⁾. Кикин мав заявити йому царським іменем, що цар дивується, як се митрополит, будши розумною людиною, і знаючи як Поляки, будучи людьми не-левними, завжди сідали сварки, може вірити таким річам, що цар дасть на се згоду. Адже цар тільки задля православної віри і прийняв Україну від своєю руку, і найбільше про те і дбає, щоб розширити православну віру, а унію викоринити. На Виленським з'їзді царські послы домагалися знищення унії не тільки в в. кн. Литовським, але і в Короні, і таке домагання подали на письмі. А про військко Запорізьке і всю Малоросію заявили рішучо, що вона ніколи не може бути відлучена від Московського царства. Для переконання посилається з послом копія пунктів присланих від польських комісарів царськым послам, відповіді царських послів і децю з протоколів ²⁾—нехай митрополит перечитає і порівняє з тим що було йому прислане від гетьмана: там багато написано умисно щоб поріжнити з Москвою («многое на ссору»). Нехай же митрополит і надалі таким «сорным письмам» не вірить, і напише се гетьманові, писареві і полковникам. Бо цар хоче їх тримати у всяких вільностях «без всякого умаленья» і вони можуть бути цілком певні царської ласки.

Гетьману Кикин мав сказати на самоті, після офіційної передачі царського листу: те що гетьман написав у своїм листі, переданім з Лопухиним—його запевнення в вірності цареві Запорізького війська і самого гетьмана і його намір послати кілька полків на польську границю для охорони України від польських нападів—цар все «милостиво похваляє». Але вислане гетьманом військо повинно стояти на поготові, а на польське військо не наступати, щоб не дати з царської сторони причини до порушення виленського договору. В Вильні царські послы договорилися з польськими комісарами про те щоб царя обрано на королівство Польське і в. кн. Литовське. Умоєлено було, що сеї зими, в грудні або січні, король збере сойм, а перед соймом прашає до царя свого гінця, щоб цар прислав на сойм своїх великих послів. Як-Казимир сього договору не виконав: сойму не скликав ні своїї грамоти про скликання сойму цареві не прислав. Коли він в скорім часі сього не виправить, цар йому того довго терпіти не буде: велить своему війську готуватись, і прише тоді гетьманові свого указа. Тим часом про ті всі польські зачіпки і насильства над православною вірою, що гетьман виписав у своїм листі до царя, цар вислав до короля умисного гінця. Коли ж будуть які небудь нові зачіпки (задори), гетьман повинен боронити українські міста і зчаста давати цареві звідомлення (але очевидно за вищесказаним)—якої небудь зачинної війни з Поляками не вчиняти.

Про Виленську комісію гетьман і писар писали до київського воеводи Вутуряйна: прислали копію виленських пактів, прислану їм від Поляків, і висловляли тривогу, що цар хоче її повернути до Польської Корони. Цар порівняв сю копію з автентичними актами і переконався, що в гетьманській копії багато написано невірно, подописувани такі річи, котрих не говорилось. Він дуже дивується, що гетьман і військко Запорізьке, користуючися великою ласкою царя ³⁾, при тім вірять таким «смутиным

¹⁾ «Митрополит и все духовенство видя такіе ляцкіе пункты, зъло оскорбляются и опасаются чтобъ вѣра христіанская в Малороссіи до конца не оскудѣла, и Ляхи б на кровопролитіе христіанское больше прежняго не устремились».

²⁾ «и каковы меж ими записи писаны».

³⁾ «живуть въ е. ц. вел. большой милости».

письмам». Цар повідомляє гетьмана, що коли на виленських переговорах комісари заговорили були про те щоб цар відмовився від Малої Росії і війська Запорізького, то царські послани на те дуже різко («з большим вычетом») їм відповіли і хотіли навіть їхати геть. Кикин мав показати гетьманові копії автентичних текстів і нагадати, як то він сам бувало цареві писав, що Поляки люде неправдиві і вірити їм в ні чім не можна,— нехай же і гетьман ніяким їх «ссорным письмам» не вірить.

«Та ще гетьманові ¹⁾ й Іванові Виговському говорити: «Стало також відомо й. ц. в. що ти, гетьмане ²⁾, з'єднався против Поляків з Ракоцієм, щоб разом над Поляками промишляти і посадити на Корону Польській Ракоція, і вел. госуд. дуже дивується, яким чином починається таке діло?

«Ще як ви були чолом в підданство й. ц. в. і зчаста присилали до нього, й. ц. в. пожалував вас і прийняв під своєю високу руку. Задля православної віри, а не для користи,—бо тих доходів, що перед тим збиралися на королів польських і парів, цар. вел. не велів на себе збирати: всім тим володіш ти, гетьмане! Одначе й. ц. в. стоїть за вас більше ніж за своїх прирощених одновірних християн і держить вас у своїм милостивім жалуванню згідно з своїм словом. Ви ж з клятвою обіцяли йому служити і ў всім добра хотіти, і вам то треба пам'ятати і поза ц. в.-м нікого на Корону Польську не хотіти! Коли ви Ракоцієві дали слово, що вчините його королем польським, якого добра ви в тім собі шукаєте? Ракоцій вам не одовірець, чужовірець; якого добра він вам буде бажати? Та треба вам і не рад богом з неправду свою страх мати! Бог в правді помагає, а за неправду від бога кари посилаються!

«Тобі, гетьмане, і всьому війську Запорізькому добре відомо, з писання царських послів, що король Ян-Казимир і пани-рада добровільно згодилися вибрати на королівство Польське і в. кн. Литовське вел. государя нашого. Коли він буде обраним на Корону Польську государем, тоді все буде під його державою, і військо Запорізьке житиме в спокою, без усякого страху від ворогів. Ти, гетьмане, сам мусиш всяко старатися, щоб на Польському королівстві був наш вел. государ, тому що він государ благочестивий християнський» (і далі ся гадка многословно ще раз повторяється).

«Коли ж би гетьман сказав, що у нього з Ракоцієм договір, і воли записями укріпились на тім, що оден за другого стоятиме і не видасть, і за тим договором гетьман післав з свого боку кілька полків, Ракоцій також, волоський і мунтянський господар мали також прислати військо, і тепер ті війська зійшлися і пішли на польського короля, і ніяк того не можна перемінити,—Василь (Кикин) має йому говорити: «Коли ти вже то й зробив ³⁾, всетаки попам'ятай сам і все військо Запорізьке велику ласку, цар. вел. і присягу свою: вірно йому служити і щиро добра бажайте, і бога молити, щоб господь нашого государя вивів на Корону Польську і в. кн. Литовське, і ті держави прилучив до Московського государства. Покажи тим свою вірну службу і прихильність: коли вже вчинив договір з Ракоцієм і війська з обох сторін зійшлися

¹⁾ В друкованім сього «и» бракує, так що виходить: «Гетьману ж Івану Виговському» с. 53.

²⁾ Для кращого зрозуміння обертаю в другу особу переказане в інструкції в третій.

³⁾ «Хотя онъ то и учинилъ—только б он, гетман и все войско попам'ятавали... Укорочую многословну і через те не дуже ясну на перший погляд фразу, і знов такий для ясности держу в другій особі переказану в звідомленню в третій.

і пішли на польського короля, то все що вони в тім поході заберуть у польського короля—визначні коронні городи, чи то по обох боках Висли, чи при угорській границі,—нехай тим володіє наш вел. государ. І щоб він був на Короні Польській і в. кн. Литовським, а ви—одновірні православні християни—з усім військом Запорізьким і з усею Малою Росією будете у цар. вел. під одним володінням на віки. Аби чуючи таке об'єднання всі православні народи тішилися, а неприятелям християнства був би страх».

Мав посол нагадати, як свого часу (в листопаді минулого року) гетьман говорив дякові Фомину: «Нехай государ буде на своїм пренайвищим престолі Великої, Малої і Білої Росії в Москві, а мене з військом Запорізьким пошле на своїх неприятелів—Ляхів: буде у мене війська тисяч з 300, і я сам оден упораюся з польським королем і з Ляхами, все згідно з волею царською учиню, і буде цар государем над Коруною Польською і в. кн. Литовським разом з Московським государством. От тепер, гетьмане, поступи так як говорив тоді Фомину: промишляй над Поляками і приводи до того, щоб Коруна Польська з в. кн. Литовським була під царською рукою разом з Московським государством. То благочестивій вірі було б на вічну похвалу,—і як перед тим під владою польського короля, в лядській неволі багато людей від утисків і насильства прикладалося до латинської віри, і благочестивих меншало, а римська віра через уніятво примножилась, так у царським підданстві примножилась би православна віра».

Виговському посол мав нагадати, що він говорив Кикину в попередній його приїзд в місяці грудні про замирення з Шведами: коли то цареві не буде в гнів, гетьман міг би написати до шведського короля, вказати його неправди перед царем і порушення договору. З того виявилися б шведські настрої: чи відписав би король гетьманові, чи став би просити посередництва для замирення з царем? А гетьманові й війську було б дуже корисно відновити попередню згоду між царем і шведським королем. Бо що польський король і Річсполита шукає замирення з царем, то все лукавство, і присяги вони свої не додержать: папа римський однаково їх від клятви розрешить. Так попереднього разу говорив Виговський; так от сим разом Кикин має йому сказати, що сю пропозицію цар похваляє: нехай гетьман напише від себе шведському королеві, виписне його неправди перед царем і порадить йому в тих неправдах «справитись». На се Виговському посилається з посольського приказу виказ неправд свейського короля, щоб він їх виписав в тім листі: нехай перепише «білоруським письмом» (переложить їх собі на українське), а оригінал поверне.

Посол має розвідатись про політичну ситуацію в Польщі і відносини з Кримом. Добре довідатися, чи козацьке військо вже зійшлося з семигородським, молдавським і мунтянським, і де саме; що діється у них з польським військом, чи послав Ракоцій військо Карлові-Густавові, і на щє саме (проти Поляків чи проти Москви).

«Та ще государеві стало відомо, що гетьман дуже хорий,—тому їдучи черкаськими городами посол має розвідуватися щільно у всяких людей, яково йому, і чи єсть його хороби полекна. Коли ж би сказали, що гетьман помер,—провідувати, кого хоче вибрати військо Запорізьке: чи писаря Ів. Виговського, чи когось иншого, чи мають післати до государя і бити чолом, кого ім государь призначить бути гетьманом ¹⁾, і чи нема між козаками якоїсь невірности ²⁾».

¹⁾ «или о гетманѣ хотят послать битъ чолом, кого им государь пожалует—велит учинить гетманом».

²⁾ В друк.: «шалости».

Інструкція, як бачимо, дуже інтересна. З одної сторони, московський уряд ніколи не брав іще такого прикрого тону в відносинах до гетьмана, закидаючи йому нелюбність, порушення присяги, страхаючи його карою божою за неправду супроти царя-сюзерена самовільний союз з Ракоцієм і підтримку його претензій на польську корону против інтересів царя. З другого боку цар давав гетьманові згоду на операції проти Польщі під умовою, щоб усі там забрані землі належали цареві. Се настільки ж трудно було здійснити (вимогати то від Ракоція, щоб він зрікся своїх здобутків у Польщі, які б йому вдалось досягнути), наскільки розминалось і з плянами українського уряду—прилучити західні українські землі до своєї території. На превеликий жаль, посольське звітження Кикина не заховалося, або не віднайшлося¹⁾, і ми тільки з вищезгаданого листу гетьмана можемо міркувати, як поставився він і український уряд взагалі до сього царського «виговору» і до царських побажань. Се було в 20-х днях березня с. с.

14 березня н. с. Кикин був у Києві у митрополита²⁾, другого дня виїхав до гетьмана, так що мусів стати в Чигрині перед 20 березня, а 23 дістав відправу назад з таким листом гетьмана:

«Утішається весь православний нарід російський³⁾, що ви, вел. государ, в. ц. в., до нас зволили прислати ваше милостиве слово, і за се ми, як вірні слуги і піддані, довголітнього панування на в. ц. в. престолі і над усіми ворогами побіди щиро бажаємо.

«Ми ж бачучи неправди лядські—що вони ріжними способами против нас промишляють і багато шкоди й убійства нарobili, зчаста нападаючи з Камінця й інших місць, поставили були на пограничу кілька тисяч війська для охорони пограничних городів. А потім напевно довідалися, що Ляхи підіймають ріжні землі на вас, вел. государя, і на нас: післали попереду до кримського хана Мислішевського, а тепер Ромашкевича, намовляючи його на війну з нами, і ми поміркували, що се вони витягають їх чи на ваші (московські) городи, чи на тугешні. Тому веліли війську йти туди, де вони б могли здобати тих неприятелів нашої віри—Ляхів. В той же час рушивсь на них і Ракоцій за свої кривди. Ми ж те військо посилали не в поміч Ракоцієві, щоб його настановити королем польським, тільки щоб воно щастем в. цар. вел. і помічю божою громило неприятелів наших де їх надібають.

«В грамоті в. ц. в. теж написано про се, що з польської сторони не дотримуються договори, постановлені в стольнім городі вашого в. кн. Литовського Вильні повномочними послами вашими і польськими комісарами про вибір ваш на Корону Польську і в. кн. Литовське. Ні грамоти від короля польського про скликанне сойму не прислано ні сойму не скликано. Ми вас в попередніх наших листах остерігали від тих хитроців лядських: що вони з в. цар. вел. поступають лукаво, а не по правді, і того договору ніколи не виконають,—тепер же в. цар. величеству вже самим ділом ясно стало, що вони договору свого виконати не хочуть. Та не тільки се, але ще й посла свого, Станислава Казимира Бензовського, секретаря свого, король польський прислав до нас з тим щоб відлучити від високої і міцної руки в. цар. вел.—щоб ми з Ляхами по дав-

¹⁾ Були б дуже інтересні його відомости про те, що говорилося на Україні з приводу недуги гетьмана і всякі міркування звязані з перспективою його смерті.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 595.

³⁾ Розумій—український («руський»).

ньому були в згоді і в сполучі. Але ми того ніколи не то що не зробимо, але й думати про те не хочемо, щоб відступити від в. цар. вел., єдиного православного царя.

«Той посол (Веньовський) каже, що пункти уложені на виленській комісії ніколи не будуть здійснені. Каже, що та комісія зложена була з біди—щоб в. цар. вел. з військом не наступав, а вони того й не думали, щоб в. цар. вел. вибрати чи коронувати на Корону Польську і в. кн. Литовського.

«Також від римського цісаря прибув посол: арцибіскуп марціанопольський, з тим щоб нас намовляти, аби ми були під королем польським, обіцяючи нам більші против попереднього вільності і права, яких тільки забажаємо, і з тим щоб на Україні шляхти вже не було.

«Через такі лукавства і неправди людські—що вони все роблять на зневагу православної віри і на безчесте вам, вел. государеві,—ми виправили на них частину війська Запорізького, щоб не дати їм часу вибрати сили і ще кого небудь іншого на літо на нас напустити.

«Пункти ж (виленські), скоро тільки прийшли до нас від Ляхів, ми зараз післали воеводи, А. В. Вутурлину, як вірні слуги і піддані,—бо добре зрозуміли, що се пункти фальшиві, прислані щоб посварити (з царем). А (пункти) прислані від в. цар. вел. з стольником В. П. Кикиним, скоро ми тільки прочитали, зрозуміли, що то пункти справжні. А все се робиться з польської сторони на сварку—щоб нас з усім військом Запорізьким і всім народом православним відлучити від високої і міцної руки в. ц. вел.

«Тому ми з усім військом і всім народом російським православним просимо і молимо, аби в. ц. в. не вірили таким людським і всяким іншим (вгадкам), котрими б нас перед в. ц. в. обріхувано, але заховували нас і надалі при ласці государській, правах і вільностях наших. Бо весь світ і всі иновірці тішилися би й раділи, коли б—не дай того боже—від вас якась неласка показалася на військо Запорізьке, як то різні лукаві люде хитро промишляють, щоб нас відлучити від ласки й жалювання в. ц. вел.,—чого їм боже не поможи!

«То також в. ц. вел. даємо знати, що Биховляне, бачучи велику біду тісноту від війська в. ц. вел. полку Чаусівського—що запасного хліба не мали, присягу вчинили і піддалися: уже козаки там, і (Биховляне) вічно мають бути при війську в. ц. вел.

«До короля шведського напишемо про його неправди, щоб він з в. ц. вел. не воювався.

«В. цар. вел. заносимо жалі наші, що Путивальці і Камінчани чинять багато кривд пограничним людям: смиренно просимо зробити з ними що треба. Про інші справи словесно дасть знати вірний слуга в. ц. в. В. П. Кикин»¹⁾.

Таким чином гетьман рішучо відрікся участі в операціях Ракоція, заявивши, що козацький похід на польські землі не стоїть в ніякім звязку з походом Ракоція, а має на меті відімести Ляхам за обиди, що від них терплять козаки, і перешкодити дальшому зброєнню їх против козаків і против Москви. Царя він також намовляє, хоч і в не досить ясних виразах, вважати перемире нарушеним і відповісти против Поляків воєнні операції. В відносинах до Шведів, навпаки, в обережних виразах пропонує своє посередництво для припинення війни—в пізніших своїх заявах він сам розшифровує сю пропозицію, зроблену з нагоди посольства Кикина.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 597—9, дата: в Чигрині 13 марта.

Крім сеї відповіді на царське посольство гетьман вислав з козаками кілька листів меншої ваги до царя і до ріжких його достойників. Осібним листом він прохав царя за вдову Януша Радивиля, в риторичних виразах відкликуючися до його доброти і милосердя, котре, мовляв, ніколи ще досі не лишало даремними гетьманових прохань¹⁾; а вище згадував про зміст сього прохання, тому не буду повторювати. З листів висланих до ріжких московських магнатів маємо писанне гетьмана до думного дяка Ларіона Лопухина²⁾. Путівдськомому воеводі Зюзину, дякуючи за присланий листовий привіт, гетьман пише про ті кривди пограничних людей, що він згадав у листі до царя— в ресстром Іх послав до Зюзина якогось Мартина Яцьковського «для подисканія справедливости», а від себе спеціально згадував убійство козака з своєї «власної маєтности» Плесцівця³⁾.

Другого дня одержавши вісти від Ждановича, гетьман післав Кикину наздогін сю звістку, удаючи, ніби то вважає так самоприємною для царя як і для козаків сі новини, що військо Іх перейшло Сянок, наступає на Краків, і Поляки не мають з чим їм протистати:

«По від'їзді в милости принесено нам листа від Антона Ждановича, що його з частиною війська послали ми против неприятеля. Лист писаний в таборі під Череворськом 24 лютого, об'являє нам, що все йде добре: про Ляхів мало де чути більше військо, все геть порозбігалось. Тільки з Чарнецким за Краковом небагато, але й ті не сміють стати до бою. Військо (козацьке) з-під Череворська рунівши пішло аж під Краків, і де б не почуло якесь військо лядське в зборі, підуть на них, аби неприятелі не розпростералися. А ми яку відомість далі будемо мати, не загаємося післати й. ц. вел.»⁴⁾

Похід козаків за Вислу, на Краків гетьман представляв таким чином самостійним ділом козаків—превентивною війною, що мала запобігти наступові Поляків на Україну, і цілком відмовчувався від царських бажань, щоб козацьке військо на імя царя і для нього робило свої здобутки в Польщі.

Перше настільки виразно розминалося з відомостями, які приходили з польської сторони, що невірність гетьманських заяв ставала цілком ясною. Поскідьки ж гетьман вів операції в Польщі на власну руку, чому ж він відмовчувався від царського бажання, щоб усе що він там здобуде, було цареве? Се не могло не викликати все більшого роздражнення в Москві, і понижало московський уряд до все ріжчих висгупів против гетьмана, до самостійних висгупів на Україні, обрахованих на дискредитацію гетьманського правління, і робило неминучим конфлікт і розрив, що старшина хотіла обминути.

¹⁾ Тамже, с. 599—600, та ж дата. В заголовку помилково, що се прохання за вдову Лупула.

²⁾ Подлинные грамоты Малор. приказу ч. 73.

³⁾ «И о том тебѣ, приятелюи нашему, ознаймуемо, же многие козаки и мещане какъ з Веприка и многихъ городовъ ускаржаючи се, же там в. Пѣщани (?) ваши люди ихъ грабят и на смерть убивают, —где уже теперъ з власное маєтности мое Плешувецъ козака на смерть забыли и многихъ позабирали».—Сівського столу ст. 152 л. 111, оригінал. Кілька день перед тим, 8 березня с. с. гетьман післав Зюзину листа в справі прикростей од «людей Каменських»: забирають кофей, одежу, сокири, «и онѣ заграбивши по десяти зол., по двадцати выдирают»—там же л. 113, теж оригінал.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 600—1, дата: 14 березня (московський переклад, подаю його в скороченню).

Се прослідимо ми далі. Тепер я хотів звернути увагу на ту інтерпретацію польсько-українських відносин, що давалася в сім листі. В московсько-польських зносинах спинює на московським виступі, згаданім в інструкції Кикинові: цар вислав до Польщі свого післанця, щоб вивяснити польському урядові порушення вилєнських постанов допущене в справі вибору царя на королівство польське, і разом випітнути ті «задорні», що робляться від Поляків на українській границі. Звідомлення сього посольства, дуже докладне й интересне, до нас дійшло і було нещодавно видане ¹⁾. В царській грамоті, що повіз сей царський післанець, Климент Ієвлев в перших днях березня н. с., цар вичисляв всі ті польські кривди, що визначав гетьман в листі своїм, післанім в Лопухиним—напади на Калюс і околиці Бару, знищення монастирів, побивання ченців, і т. д. Але коли Ієвлев звернувся з сими закидами до тих дїгнitarів, котрих мав нагоду побачити в дорозі—були то маршалок в. кн. Литовського Завіна, гетьман Савіга, референдарій Бжостовский—ті заявили йому рішучо, що се козацький гетьман видумує умисно, щоб сварити царя з королем. «Хоче бути собі паном», сприявся в Ракоцієм і післав йому в поміч козацьке військо. Ієвлев, відповідно до московських інструкцій спочатку пробував се заперечити: «Се не можливо, щоб гетьман мав післати своїх людей Ракоцієві без відомости цар. величества». Але маршалок не се відповів: «Я се знаю напевно, і тобі кажу: гетьман Хмельницький присяг Ракоцієві угорськьму і хоче цар. величеству зрадити ²⁾. Референдарій заявив: «У Вильні у нас був договір з послами цар. вел., щоб військо стримати і ні з котрої сторони не чинити зачіпок і війська не посилати: тепер же нам стало відомо, що гетьман Хмельницький післав своїх людей на польські міста, і вони на різних місцях села попалили, шляхту порубали, а тепер ідуть разом на Бересте і на Підляше. Отже ми дуже тому дивуємось, як се воно так чиниться, тим часом як гетьман Хмельницький і все військо його Запорізьке піддані цар. величества». На се Ієвлев відповів, уже більш ухильчиво: «Мені про се нема у кого довідатись, тільки від вас то чую, а вважаю, що се неможливе, аби гетьман післав своїх людей села палити і шляхту рубати без відома і наказу цар. вел.—великий же государ того йому не дозволить. Ви говорите, що гетьман присяг Ракоцієві, а вел. государєві правди (присяги) не додержав, і ти сам говорив, що гетьман Хмельницький хоче напасти на Малу Русь, самі можете міркувати, що на таке не було цар. величества наказу ³⁾».

Се говорилося в квітні, в Москві ж дня 3 квітня н. ст. польський післанець Бонковский подав до польського приказу таку записку: «Одержавши нового листа від й. кор. вел., котрим мені дає доручення до й. цар. в-ва, бю чолом, щоб мене прийняли й вислухано, щоб договориться в такій справі: Дає знати й. кор. в., що він 9 лютого з Іданська вийшов не давши себе ніякими тепними словами намовити до яких небудь договорів з Шведами,—покладаючися на замирення, відложене з комісії до найближчого сойму. Дає знати також, що Ракоцій уже вийшов до панства й. кор. вел., взявши присягу від Хмельницького і козаків, і йде щоб з ними сподучитись. А мати неприятелем ⁴⁾ обіцяли вони не тільки короля, але й царя, і Хмельницький так писав козакам: «Коли Ляхи миряться з Москвою, мушу я шукати собі

¹⁾ «Сборникъ» кїив. арх. комісії, т. I (1911), ст. 72 дд.—посольство Климента Ієвлева, 19 с. с. лютого 1657 р.

²⁾ Ст. 76, розмова 6 и 7 квітня н. с.

³⁾ Розмова 16 н. с. квітня, с. 81—2.

⁴⁾ «такую нелюбов обещали».

иншого пана, і воювати як одного так і другого»¹⁾. Безсумнівно в тім же союзі—се напевно запевняє й. кор. вел.—також і оба господарі, волоський і молдавський, й їх війська з Ракоцієм. Тому й. кор. вел. лишивши військо протів Шведів, пішов протів Ракоція. Належить се тедег сусідській і братській приязни й. цар. велич. до короля. величества: своїм військом візирвати Хмельницького, так щоб від не міг сполучитися з Ракоцієм; а як тільки полагодиться справа з сими людьми, тоді знову обернути все військом вротів Шведа, і він за божою помічю не переможе!»²⁾.

Перейдемо до інших дипломатичних кроків українського уряду. До посольства Капусти до Царгороду маємо листа таки самого гетьмана, писаного в березні, але без дня (в копії, що заховалася в шведським державним архіві):

«Вже давніше постановили ми післати нашого посла до Отоманської Порти, щоб засвідчити нашу стару приязнь до неї, щирю вірність і службу. Але в сих сторонах мали ми багато неприятелів, треба було з ними воювати і не могли ми післати свого чоловіка. Тому я хотів би, щоб був еси певний нашої вірности і постійности супроти найяснішого пана, як досі так і надалі. Також зайшло, що ми зложили новий союз і постійну приязнь з найяс. ханом кримським, в котрій згідно з сим договором постійно будемо пробувати. Через те виправили ми нашого посла отамана³⁾ Лаврина Капусту до Отоманської Порти, до непобідимого царя турецького, нашого найвищого пана, щоб засвідчити йому нашу покору, підданство і вірність». Далі прохання подбати, щоб посла відправили назад не затримуючи і т. д.⁴⁾.

Конкретніше могло бути в листі до візира, найбільш реально доручено виложити устно.

Посольство приїхало до Царгороду 29 квітня, 3 травня мало авдієнцію у візира і по всяких свідченнях вірности і підданства подало йому до відома, що козаки й князь семигородський змушені були виступити протів Польщі, очевидно змушені до того неможливою поведінкою польського уряду і маїнатів: козаки пішли в поміч Ракоцієві в числі 40 тисяч⁵⁾.

На спілку з семигородським і шведським послом, що прибули скоро потім, і з агентами обох господарів Капуста з товаришами мали завданне паралізувати обвинувачення на Ракоція за непослух і самовільство. Їх піднесено з боку Польщі, Австрії, а головню хана, котрого підтримували також приграничні бані, тим часом як посол французький і англійський тримали сторону шведського короля. В яким напрямі вели оборону свого виступу протів Польщі наші союзники, довідуємося дещо з реляцій австрійського агента. Я вище говорив уже про се: протів польсько-австрійських інсинуацій, що козаки злигавлися з Москвою готують православну революцію на Балканах, гетьманський уряд висунув протів Польщі й Австрії обвинувачення в організації протівтурецької ліги і підбиванню козаків до морських походів на Турецькі землі⁶⁾.

В середині травня Капуста захворів, і замість нього на авдієнції у султана був:

¹⁾ Розуміти: польського короля і московського царя.

²⁾ Польські справи 1657 р. стовбець 11, без нумерації.

³⁾ В латин. копії: certae militiae commendantem.

⁴⁾ Архив Ю. Э. Р. III. VI ч. 89, заголовок: «Копія листу, що писав Б. Хмельницький наміснику яничарському, рекомендуючи йому свого посла».

⁵⁾ Реляція Ренігера з Царгороду 7 травня—короткий зміст в Жерелах XII ч. 560.

⁶⁾ Див. вище с. 1343.

оден з його товаришів. Як доносив Ренієр на підставі зібраних відомостей,—він говорив на тій аудієнції султанові й иншим, «з намови семигородського князя й инших», що від цесаря і польського короля прийшли до гетьмана Хмельницького два послы, щоб намовити козаків до ліги і війни против Отом. Порти. Але (козаки) їх не послухали, а зараз всадили до арешту, і коли султан звелить, то гетьман скаже їм відрубати голови і прислати до Царгороду».

Семигородський посол поясняв диванові, що Ракоцій підняв війну проти Польщі саме для того, аби на спілку з шведським королем, добрим приятелем Порти, не дати московському цареві заволодіти Польщею. Як би не його похід, московський цар уже б був досі заволодів усею Польщею й почав війну з Портою. Всі чотири православні патріархи, а особливо антіохійський (що саме сидів тоді в Валахії, вертаючися з Москви до дому), благають царя, щоб він змилювався над християнами Порти і поміг їм відновити грецьку імперію, і якби тільки він а'з'явився, зараз би піднялася Молдава, Валахія, Албанія, Тракія і Македонія разом з Греками ¹⁾).

Козаки таким чином опинилися в подвійнім оскарженню—з боку своїх приятелів і своїх союзників, як православні підданці чи союзники московського царя; але се їм пошкодило менше ніж царгородському патріархові, що наслідком сих балачок був повішений серед міста на страх православним підданям Порти. Хмельницькому за відомостями Ренієра: відписали, що по скізьки він зістається в приязни з ханом, Порта буде його мати в своїй опіці і напише ханові, щоб він з Хмельницьким порозумівся,—тільки аби козаки не пускали чайок на Чорне Море ²⁾).

Про свою приязнь з ханом Хмельницький, як ми бачили, заявив у своїх листах, і се потвердив також і хан через свого агу, що приїхав до Царгороду, в тім часі, коло 10 червня ³⁾. Обидві сторони дійсно робили все можливе, щоб обминути оружний конфлікт, в високій мірі не бажаний і одній і другій стороні, але політична ситуація непереможно пхала до нього.

На жаль, наші відомости про кримсько-українські відносини в сих місяцх дуже бідні, і се шкода, тому що вони мали в розвою подій велике значінне. В осені хан з гетьманом обмінювались етикетальними, доволі холодними посольствами; кримський гонець, повернувши від гетьмана в середині жовтня, оповідав, що Хмельницький зістається з ханом у приязни, але честь йому, гонцеві, була невелика, московських же послів, що під той час приїхали до гетьмана, приймав він з великою честю, «з ними пив і їв», а ханському гонцеві і бачити його не довелось ⁴⁾. Потім прийшла відомість, що Запорозці відогнали Ногайцям коней, штук з 500; калга-султан посилав за тими Запорозцями погоню, і погоня привела 4 козаків: з них калга прислав двох ханові, а двох післав до гетьмана з своїм післанцем—довідатися, чи то сталося з волі гетьмана, чи козаки зробили то «собою воровски» ⁵⁾. Згодом сталась справа ще серйозніша, коли козаки підстерігли Татар, як вони вертали з шведської кампанії чимало: побили під Галичом і на инших місцях, відібрали здобич і полон—так писав зі Львова 9 листопада якийсь кармеліт ⁶⁾. Приязні відносини між обома дворами—чигринським і бахчисарайським від того не потерпіли,—але довіри в щирість сеї приязни не було ні з одної ні з другої сторони.

¹⁾ Реляція Ренієра з 12 червня—Жерела XII с. 479—80.

²⁾ Ренієр тамже с. 482. ³⁾ Тамже с. 483.

⁴⁾ Кримські справи кн. 39 р. 1655 л. 61. ⁵⁾ Тамже л. 63.

⁶⁾ Жерела XVI с. 221.

Черговим завданням козацької дипломатії, і козацької стратегії заразом, було тепер—не допустити хана до оружної підтримки Польщі против Ракоція і козацького корпусу Ждановича. Як Польща заходила всіма способами підняти хана, щоб він звязав козаків і що найменше—зробив їх нейтральними в кампанії з Ракоцієм, так Козачинні треба було за всяку ціну затримати в Крим і Порту в нейтральній позиції і не дати їм вдарити в тил сїї нової дніпровсько-дунайської лінії: Козакам, Волохам, Семигородцям. Посольство вислане до хана в березні, приблизно одночасно з посольством Канусти до Царгороду, мало очевидно доручення розвинути шахішші зусиль в сїм напрямі. А далі післано сильну козацьку залoгу на Дніпрові перевози, щоб загородити дорогу Татарам на Правобічну Україну, на Дунайські й Семигородські землі, в тил Ракоцієві й Ждановичу. Як побачимо далі, зусилля сї тільки припізнали виступ Орди, а не стримали її. Тим не менше сї заходи для відвернення ханської інтервенції дуже інтересні і характеристичні для ситуації і для політичної техніки українського уряду.

На жаль, знаємо тільки те, що захвалoся в звідсменню московських послів Жукова і Пашина, що були тоді в Криму ¹⁾. Тут читаємо насамперед згадку про приїзд козацьких послів від гетьмана 2 (12) квітня ²⁾, і потім їх авдієнцію у ханського «ближнього чоловіка» Сефер-газі:

«4 априля (с. с.) приїхав на становище товмач Абдул і розпитував посла: «Як я був у ближнього чоловіка, були при мені послі В. Хмельницького, 5 чоловіка, і я став за Татарами і ближній чоловік мене не бачив. Як війшли козаки, він їх питає: «Єсть якийсь приказ від великого гетьмана В. Хмельницького?» Козаки сказали: «Прислав нас великий гетьман В. Хмельницький до милого брата Магмет-герая з тим, щоб був він з ним у братській приязні і любови по давнішму. Як у нього була війна з неприятелем польським королем і з усею його землею, тоді Магмет-герей гетьмана з усім військом Запорізьким боронив, з польським та литовським військом разом бився і в усім заступав самого його і військо від неприятелів. Від початку Магмет-герей учинив з гетьманом братство і приязнь, і жодна держава не помагала (гетьманові) і не боронила ні в чім, не облишив тільки цар Магмет-герей, учинив приязнь і любов вічну, і за його охороною і обороною гетьман з усім військом Запорізьким живуть тепер в тишині і спокою. І тепер присилає великий гетьман з тим, щоб Магмет-герей далі був із ним у старій приязні і разом стояв против неприятелів, що тепер на нього наступають».

«На се Сефер-газі відповів, що тепер великий гетьман віддаєсь у вічне холоцтво московському государеві, якже тепер Магмет-гереві за нього стояти? Не може він його у всім захищати!

«На се козаки сказали: «Від того часу як гетьман упросився в підданство великому государеві і до динішнього часу (від великого государя) нам ніякої помочи ні охорони нема» ³⁾. Потім додали: що великий гетьман мав написати братові своему Магмет-гереві, то написано в його приятельським листі. Понадто нічого не говорили і пішли геть з палати, і я пішов з ними, і ближній чоловік мене не бачив, тому що в палаті було багато людей».

¹⁾ Так у кн. 40; в паралельнім тексті в стовбці 11 квітня 3.

²⁾ Кримські справи 1656 кн. 40 л. 225, 335, 362, теж в стовбці 11 року 1656 л. 458, 534.

³⁾ «Никакіє їм помочи і заступы и обереганья нѣтъ».

До козаків приставлено капіджеїв; і згодом старший над капіджеями Мустафа-ага вийшов з палати і побачивши Абдула велів сказати московським послам, що їм ханським словом заборонено які небудь зносини з козацькими послами. Коли хто небудь буде говорити, буде арештований ¹⁾.

В тім часі приїхали також польські послы—прохати у хана помочи «на Можары» (на «Угрів») Ракоція і 10 (20) квітня московські послы вислали того ж Абдула до Бахчисарая розвідати про обидва посольства: козацьке і польське. Того ж дня Абдул вернувся з такими вістями. Бачився він з козаками, що привезли листа від Хмельницького і мав з ними довгу розмову. Сказав їм, що царським послам стало відомо, як тепер Хмельницький з військом Запорізьким піддається в підданство ханові, і з тим своїх послів прислав—свого часу так впрошувався в підданство цареві, а тепер виявляє таку «неностійність і не твердість». Козацькі послы то рішучо заперечили, і пояснили, що гетьман занобігає тільки, аби хан не нанав на царські українні городи і особливо на козацькі—бо царські городи дальші від Криму, а козацькі близькі, «і козаки безнастанно ходять Дніпром за звірем і рибою», отже треба бути з Татарами в приятни щоб не було між ними «ссори». Згадали при тім, і се, до них приходили чутки про замірненя царя з польським королем вічним миром—«тільки ще певної відомости не було». Товмач винитувався, коли їм буде відправа, і радив по відправі побачитися і московськими послами. Козаки сказали, що відправи сподіваються після 12—20, з з московськими послами вони самі раді були б побачитися, але думають, що їм того не позволять ²⁾.

Кілька день потім, після відправи очевидно, таке казав московським послам звісний нам князь Маметша: «Що ви раз-у-раз говорите про В. Хмельницького і про козаків, що вони в підданстві у вашого государя? Хан завсіди вам говорив, що В. Хмельницький і козаки за вел. государем ще не утвердилися, і тепер їде до Магмет-герая царя від В. Хмельницького писар його Ів. Виговський, з тим що він з усім військом Запорізьким хоче бути в підданстві у кримського царя; як приїде, самі побачите».

На се послы відповіли: «Се всі доохрестні держави знають, і сам Магмет-герей також, що В. Хмельницький і всі Черкаси піддалися нашому вел. государеві в вічне холопство, і В. Хмельницький служить йому неврадливо і в ні чім нема за ним шатости. Як Ів. Виговський до Криму приїде, тому повіримо; а то ви, ближні люди, давно вже говорите, що В. Хмельницький хоче бути в підданстві у кримського царя, тільки тому вірити не можна: він не подумає, щоб кудись іти від такого милосердного і благочестивого государя» і т. д. Маметша нічого на се не відновив і більше про се не заговорював ³⁾.

Про саму відправу маємо тільки пізніші міркування того ж товмача з приводу того, що говорять між собою бранці: хан їде війною на Волохів і Мадярів, а також, підступом—і на Запорізьких козаків. На те він відправив козацьких гонців до Хмельницького з честю та з дарами, щоб вони не сподівалися його походу; а волоських та мадярських післанців він велів пограбити і арештувати—там і тепер сидять. Хан насамперед їде на козаків і знищать дорешти, з потім на Волохів і Мадярів. Турецький

¹⁾ Крим. справи 1656 р. кн. 40 л. 352 дд., теж в стовб. 11.

²⁾ Книга 40 л. 251—3.

³⁾ Стовбець 11 л. 533—9.

цар посилав йому в поміч 8 башів морем і суходолом, і з ними 80 тис. війська: стоять уже в Білгороді і чекають, щоб хан перейшов Дніпро ¹⁾).

Се дійсно вповні правдоподібно, що хан на облесні заяви козацькі відповідав гоїними запевненнями приязни, тільки щоб приспати увагу до своєї експедиції на Україну, котру задумував згідно з польськими проханнями. Але козацький уряд приймає його запевнення також з усякою обережністю, і гетьман не тільки держав на Дніпрі сильну залогу, щоб стримати Орду від переходу, але одночасно організував морські походи і напади на кочовища, щоб знеохотити Татар до походу. Правда, ми маємо про се доволі побіжні згадки і мусимо в повній мірі рахуватися з можливістю, що прихильники політики так би сказати—українофільської умисно поширювали й роздмухували алармні чутки про козацькі напади, можливість спустошення Криму, повстання невільників і т. д. Такі прихильники в Криму безсумнівно були далі, і підтримувалися з козацької сторони. Але безсумнівно дещо під тими вістями було й реальне, і воно в загальнім висліді дуже затримало татарський виступ на польським театрі війни. Мушу де що з того тут навести.

Так український бранець Олекса Кушнір, що жив у Маметші, розповідав московським послам в день виходу хана з Бахчисарая на війну 14 (24) травня, що вертаючи з Бахчисарая він стрів багато ногайських Татар. Вони вели на продаж невільників, і ті невільники оповідали, що весь Ногай прикочував до Перекопу, тому що «Черкаси» в останню зиму вуть побили багато Татар, погромили їх улуси, і хто жив лишився, прикочували під Перекоп. Казали також, що над Дніпром стоїть козацьке військо, чекають хана—щоб не перепустити його через Дніпро, а коли схоче силою перейти, будуть битись. Далі Олексі стрілося двоє Татар—гонили до хана від Дніпра з звісткою, що козацьке військо над Дніпром, не перепустило через Дніпро Ширин-бея, що пішов з частиною Орди перед ханом.

Інший український бранець «Велорусець Сенька» оповідав, що чув з розмов Маметші з дітьми: «Сьогодні прислав до хана гінця Ширин-бей з листом; нише, що козаки стоять над Дніпром і не хочуть перепустити його мурз і Татар, як хан звелить? А я знаю, що хан піде до Дніпра і відти пішле до В. Хмельницького і до козаків своїх послів «обманом», ніби то в приязни: сповіщатиме їх, що йде на Волохів і на Мадяр, а як перейде Дніпро, тоді своє зробить» ²⁾.

Сам Маметша оповідав московським послам, що хан не доходячи до Перекопа мав раду з мурзами, куди йти на війну, і тут почали говорити одверто, що треба йти на Московську державу. Мовляв московський цар в союзі з багатьма державами, і з ними та з Зап. козаками як захоче може напасти на Крим і знищити. Тому краще на нього напасти, ніж чекати війни на себе. І хан посилав до козаків, щоб інгли з ним на царські городи, а ті начебто відповіли, що підуть, коли хан перейде до них за Дніпро. Мовляв «нашою стороною краще і царські городи ближчі», а хан кликав їх щоб вони перейшли до нього, і так ще не договорились. А на Волохів йти не можна, бо козаки за Дніпро не перепустять ³⁾.

В середині червня люде оповідали, що козаки збили і перекинули назад Ширин-бєєву орду, а хан стоїть на Дніпрі, і просить у козаків, щоб перепустили за ріку,

¹⁾ Тамже л. 381—2.

²⁾ «тогда де свое дѣло у царя будет»—книга 40 л. 383—4.

³⁾ Стовець 11 під 2 червня.

годиться дати заставу. Козаки хочуть 50 мурз у заставу, і хан радиться над сим з мурзами¹⁾. Одночасно розійшлися чутки, що на морі з'явилися Дюпські козаки, до них вийшло багато Запорозьких, «без дозволу Хмельницького»²⁾. Далі, що козаки висадилися на беріг між Кафою і Керчу, палять села, забирають худобу, побивають людей. Потім—що вони виходили на беріг на устя Альми, і т. д.³⁾

Невільнянки говорили, що вони чекають тільки певного потвердження, що козаки обложили хана—тоді зараз повстануть, знищать Крим, вирубають всіх Татар, жінок і дітей, а знищивши Крим підуть на Дніпро до козаків, і т. д.⁴⁾

Все се в сумі спаралізувало операції Орди на яких півтора місяці, як побачимо далі, і коли б Ракоцій, Карло-Густав і Жданович зручно використали сей час, вони б могли за сеї проволочки осягнути великі успіхи і може навіть дійсно «знищилиб» Польщу.

В відносинах до Польщі гетьман перед Москвою маркував повну непримиреність, як ми бачили, і наступ козацького війська під проводом Ждановича в глибину Польщі надавав сій декларації повного переконання.

В козацьких кругах з приємністю відзначали побідносні походи Ждановичевого корпусу по Польщі й Литві: погром Ланцута, марш під Краків, здобутте Береста, потім Варшави⁵⁾. Козацький протекторат ширивсь і поглиблювався на Волині, в сумежнім Поділлі і Поліссю. В березні гетьман виправив до Львова свого фінансового агента Теодосія Томківича «в ріжних військових і приватних справах», фактично для того щоб відновити старі плани протекторату Запорізького війська над західнеукраїнським міщанством і шляхтою.

Але при тим, відповідно ранім узятому курсові супроти ЯнаКазимира і його партії, становище гетьмана і старшини не було цілком негативним, так що оптимістичне звідомлення зложене Беньовским королеві з своєї місії не було безспідним, як я то зазначив уже вище. Без сумніву—йому вдалося вже в сій подорожі завязати звязки того компромісу, що вилився потім в змінених формах в Гадацькій унії. Але одною з його передумов—прийятих Беньовским—було також признание польською стороною тої козацької експансії—заведення фактичного козацького протекторату в ріжних ділянках Західньої України, так як його було осягнено в сім часі.

¹⁾ Ствб. 11 л. 195, 108. ²⁾ Вісти 12 квітня кн. 40 л. 363.

³⁾ Вісти з 26 червня і 1 липня кн. 40 л. 416. ⁴⁾ Тамже 414—5.

⁵⁾ «Самовидець» описує в своїй літописі: козаки «потягнуши Подгорям на Самбор, там злучилися з войсками венкгерскими, а напотом и з шведскими и пуштошили Польщу аж по самыя Прусы, бо и Варшаву узяли были; барзо тогда великое спустошеня стало Полци, бо начавши от зимы немал ц'лое л'то там пуштошили».

4 квітня с. с. київський нак. полковник В. Дворецький показував воєводі Бутурліну лист Виговського до Яненка Хмельницького, «що наказний гетьман Антін Жданович з козаками город Ланцут узяли і військо коронного гетьмана Потоцького під амогем розбили; шведська залога вийшла з Кракова і зійшлася з Ракоцієм. А шведського війська гетьман Дуґляс, кн. Богуслав Радивил і з ним 30 тис. шведського війська ідуть на литовський город Бересте й інші литовські городи».

«А від київських міщан та інших київських людей нам (воєводі) стало відомо, що від шведського короля буде присилка до гетьмана, писаря і всього війська Запор. з грошима—щоб їх тим запевнити і до спілки привести» (обнадежить и с собою соединить за одно)—Білгород ст. ст. 386 л. 906—8.

Витримавши Беньовського і Парчевича до закінчення старшинської ради, що зібралася на провідній неділі і протяглася цілий тиждень, вирішаючи цілий ряд кардинальних питань внутрішньої політики—між иншим наступство по старім гетьмані, що ладився до смерті ¹⁾,—гетьманський уряд очевидно взяв від старшини певні принципи директиви і для відносин українсько-польських в сім аспекті.

В той мент, в 20-х днях квітня мусіло йому бути ясно, що акція Ракоція не розвивається так успішно як можна було собі бажати ²⁾. Його кандидатура на польське королівство не стрічала спочуття; ніяка впливова магнатська клієнтеля не ставала при нім.

Можна було передбачити, що він вернеться до попередньої політики—шукатиме порозуміння з Яном-Казимиром і з магнатами, щоб здійснити денцо з своїх амбітних плянів в Польщі—особливо маючи на увазі воєнну інтервенцію австрійську, що ладилася обтяти крила його кампанії.

З другої сторони—питання розмежування козацьких, семигородських і шведських інтересів в землях Річипосполитої лишилися невиясненими. Тил цілої акції зіставався незабезпеченим збоку Орди й Туреччини; порозуміння тут не було osiąгнене. Відносини з Московією були досить непевні. В сих обставинах пляни приєднання Зах. України і Білоруси, очевидно, не можна було переводити силою козацької зброї на перебіг з керівними сферами Річипосполитої. Ясно, що треба було вертати до тої компромісової політики, яка шукала можливостей привести і закріпити в фактичній володінні козацьчини сі краї, формально не відриваючи їх від Річипосполитої. В тім, бачу, лежав завязок Гадяцької унії—хоч у дальшій переведенню ся власне сторона відпала, коли прийшлося переводити її під знаком повного розриву з Московією. Беньовський, очевидно, встиг досить влучно вхопити сей нерв справи і почав її зручно розмотувати.

На жаль не маємо ніякого звідомлення з сеї його місії—тільки деякі листи передані з ним: від гетьмана до короля, від Виговського до канцлера. Але Маріянович у своїм звідомленні коротенько описав відправу свого посольства, а тому що гетьман відправляв їх одного дня, і виїхали оба посольства разом, відправа австрійського посольства кидає деяке світло на становище зайяте гетьманським урядом до всеї польсько-католицької ліги. Через те я пічну від його оповідання.

Після того як рада закінчилася, Юрка вибрано і проголошено гетьманом (так представляє справу Маріянович—далі ми до сього повернемо) і скінчилися трьохденні ири з сього приводу, австрійське посольство звернулося до Виговського з проханням, щоб його також відправлено, коли відправлено инших послів. Виговський переказав се прохання гетьманові, і той другого дня рано покликав до себе Маріяновича.

«Дуже чемно (pulchre) виправдувався, що нас так довго затримав. Хотів нас як найскорше відправити, коли б ті перешкоди, що я вище описав, не перепинили того—як ми то собі могли пізнати і побачити. «З усих сил старавсь я (казав гетьман), щоб вас—такого монарха послів, відправити гідно, з повною резолюцією, як до сього патрона і посередника. Ми його св. величність, і нікого иншого взяли собі за патрона і посередника і бажаємо, щоб він залагодив сю довголітню ворожнечу між нами: скінчив і заспокоїв її без нашої шкоди і кривди, аби кров християнська більше не проливалась. Що він в сій справі між нами постановить, ми обцяємо того триматись,

¹⁾ Про сю раду і вибір, а властиво—дисігнацію, наміченне на гетьманство Юріса Хмельниченка буде мова далі.

²⁾ Огляд кампанії нижче—бо головні події припадають на травень—липень.

і виразно за являємо, що коли котра небудь сторона дозволить собі порушити ласкаву постанову й. вел., то й. ціс. вел. разом з покривдженою стороною може повстати і укарати сторону, що не додержала пунктів постанови. Далі ми від усього серця обіцяємо на будуче вірно служити й. вел. ціс. і австрійському домові і мати його приятелів за своїх приятелів, неприятелів за своїх неприятелів. і против котрого б з них його вел. схогів,—ми против такого неприятеля не то що з 100, але як треба було—і з 200 тисячами повстати і битися будемо завсіди готові. Про се все ми докладніше повідомимо й. в. через спеціального нашого посла. А наше козацьке військо—тих 40 тисяч, що ми післали в поміч Ракоцєві, ми з огляду на вставленне і ласкаву намову й. вел. зараз нашим листом відключимо». «Вони», додає від себе Маріянович—«отримавши того листа, справді повернули—з великою здобичею і награблєним добром».

«28 квітня гетьман переслав через свого канцлера листа з відповіддю до помещанія архієпископа і переказав свої прощання в гарних виразах. Сам архієпископ через лихий стан свого здоров'я власною особою попрощався з ним не міг, але я його іменем і своїм висловив йому наше поважання і попрощався. Після сього гетьман покликав свого сина і в моїй присутності сказав йому: «Сине мій Юрку! вважай аби справувався добре! Маєш ад (ою) ласкавого пана цісаря римського, котрого ми взяли собі за посередника і патрона, постарайся йому послужити, а від, як ласкавий пан, у всякій потребі тобі поже!» І з тими словами, заплакавши простяг мені руку, і сина свого, і поблагословив нашу дорогу».

Далі Маріянович сповідає, що по сім прощання вони того ж дня виїхали, разом з польськими послами: від короля польського і королеви, але їхали разом тільки один день бо польські послы, побоюючися, щоб їм чого небудь не сталося від козаків, посіщали в день і в ночі, так що загубили вісім коней в дорозі. Парчевич же через свою недугу не міг так спішити, і в Білій-Церкві трохи їх козаки не побили, а в Брусиліві догодили козаки від гетьмана і показали його наказ: разом з польським послом привести назад. Відвели їх до Фастова, і тутешній суддя (мабуть сотник) велів їм чекати від гетьмана дозволу на дальшу дорогу. Маріянович пустився до полковника, до Білої Церкви, щоб в'яснити причину сеї затримки, але той повторив те саме—що має від гетьмана наказ затримати їх до дальшого розпорядження гетьмана. Та тут прилетів з Фастова до Маріяновича гонець, що архієпископ помирає; кинувся він до нього, щоб не пропали там папери—але тим часом йому покращало, і довідавшись, що тим часом приїхав до Київа на весілля Виговський, Маріянович полетів до нього—добиватися в'яснення. Виговський вислухавши виявив здивованне, бо мовляв гетьман звелів затримати не їх, а польського посла,—«Тому що після вашого виїзду хтось приніс фальшиву вість, ніби то королівські воєнки вирубали козаків ²⁾ і король післав до Татар свого посла, щоб підіймати їх на козаків; але що й одно й друге не потвердилося, як ми переконалися—як і не припускали того,—то ви можете їхати куди хочете і коли хочете». Після сього одержавши від Виговського козаків для охорони, цісарські послы хоч і з значним спізнєнням, але зате безпечно переїхали до Дубна через усі пустині і розболі—«а як би їх при собі не мали, то хоч би й сто душ у собі мали, смерти б не минули».

Так розповідає в своїм звітженні Маріянович. Проф. др. Кордуба підозріливо ставиться до його звітження, тому що він занадто висуває свою особу, закриваючи

²⁾ «Після того як козаків допущено свобідно до Київа, тут їх воєнки й. кор. вел. побили»—або Київ згадано помилкою, або помилено щось з самим фактом, бо Поляки не могли пускати чи не пускати казаків до Київа.

ною особою самого посла Парчевича, і старається можливо оптимістично представити результати посольства, тим часом лист гетьмана до царя далеко не містить тих приємностей, які Маріянович вкладає в уста гетьманові. Шумна і напушиста риторика листу поза компліментами цареві за його піклування про добро християнського світу і його послів за його пильне й зручне виконання доручення, зводиться до обіцянки гетьмана—не приймати нішого посередництва крім царєвого, і не слухати інших порад крім його, «та й то ще поскільки, се не буде шкодити безпечности і цілости нашої держави». Поза тим гетьман покладається на устне звіттовлення посла, що він докладно перекаже все йому доручене ¹⁾. Але се не значить, щоб в усній розмові гетьман не сказав чогось більшого—чого не хотів «довіряти напереві»: за сказане устно не неслося такої відповідальности, і шпівні можливо, що те що переказує в його слів Маріянович, не відбігало дуже значно від дійсности... Писати ж було не дуже безпечно: хто зна, в чії руки міг замандрувати сей лист—як мандрували ті листи, що призначалися гетьманові, а навіть і одержувалися ним.

Що наговорив гетьман і писар устно Беньовському того ж самого дня, ми не знаємо, хоч се було б дуже інтересно почути. В листі ж від гетьмана до короля, що Беньовський повів, теж більше було фразеології, ніж конкретного змісту, але не бракувало і досить виразних натяків на можливість порозуміння і договору—того договор, що Беньовський справді таки й здійснив трохи згодом, але вже по смерті гетьмана.

«Найясніший, милостивий королю, пане наш велико-милостивий! Довгий би треба було вчинити коментар, хотівши виписати по порядку наші заслуги і жичловости до іскійних попередників в. кор. мил. Але декотрі і жалко пригадувати, бо довгі й прикрі, а інші за давністю випали людям з пам'яті. То поминувши їх потішимся тільки свіжими і в. кор. м. добре відомими. Головне те що нас ніяк оказія не заставала лінивими на прикази в. кор. м.—аж поки якісь намови злих людей, нагодувавши нас несмаками, відсунули й від ласки в. кор. мил. Навпаки, настільки чулі були ми панські прикази, що сповняли їх як найвірніше, вистерігаючися в своїй службі й найменшої догани. Але хоч як ми старалися уцукрувати нашу покірність і охоту.—завсіди знаходилися брехливі язики, щоб зробити їх гіркими для в. кор. м. Така була фабрика Ахітофедова, що хоч ми аж незносними ставали, наприкрюючися з нашими послугами, все таки вважалися невартими ласки!

«Але тепер, коли в. кор. м. зволиш нас обсилати листом своїм панським через п. Беньовського, а в нім задляєш свою ласку, і вигладжуєш наші провини, коли які були, ми покірно за се дякуємо в. кор. м. панові нашому мил. і вдячно приймаючи, будемо старатися, щоб і в. к. м. був навзаєм і з нас задоволений. Для сього з повним довірем розмовляли ми з п. Беньовським в справах й му від в. кор. м. доручених, всяко міркуючи, щоб і маєстат в. кор. мил. не попав у новевірку, і наші свободи не пішли в упадок. Коли побажання в. кор. м. не прийшли до повного здійснення,—причини тому розновість п. Беньовський, і виложити порядок річей трактованих з нами. Як чоловік правої віри і доброго досвіду, думаємо, зробить він се добре. і за ту свою службу заробить собі то, що й закінчений буде той акт, коли бог дасть, не ким иншим, а ним таки—чого і ми б бажали!» ²⁾.

¹⁾ Акти посольства ч. 39.

²⁾ Памятники III ч. 40, дата: «З Чигрина 18 квітня», старого стилю.

Від Виговського маємо в однім збірнику копію листа до короля з датою 7 квітня ¹⁾. Кубала поправляв її на 18 квітня—як на листі гетьмана; може не конче се було саме 18 квітня, але ясно, що писалося при відправі Беньовського. Писар—кандидат на булаву починає з висвідчень своїх персональних заслуг і афектів—погортуючи більше менше фрази гетьманського листу складеного очевидно ним же—тільки в приложенью до своєї особи. «Поруч свіжих услуг міг би я засвідчити і показати давншу свою жичливість до попередників в. кор. м.—як би прийшлося презентувати не тільки довгий ряд відважних учинків—зовнішніх і людськими очима видимих, але проходити довгу драбину (drabować) внутрішніх ²⁾ афектів до вітчизни, котрим тільки сам біг свідком. Але всі минулі річі—тільки німі тіні, не що инше як нагробники побілені (гроби повалені). Тому волю я пописуватися свіжою жичливістю, котрої досконали надивились очі посла в. кор. м. п. Беньовського. Бо я певен, що як чуло відправляв він функцію вложену на нього—все пускаючи в рух, так сеї ж своєї енергії уживе він і залицяючи перед в. к. м. мою прирощену цноту для вітчизни. А та хоч і заслонена хмарами обопільного роздору—одначе ні в чім не зменшилася і по нинішній час. Тому як тільки дійшли до мене, через його руки, листи в. к. м., обіцяючи, що всяка ворожнеча буде забута і прийде знову ласка панська,—я не тільки прийняв їх вдячними руками, але взявся й здійснити волю в. к. м., з такою пильністю, яка б була гідна намірів в. к. м. Сам посол посвідчить, що я не дав тоді спочинку зміслам моїм, поки не довів бажання в. к. м. до кінця—хоч може і не цілком годящого, але все таки доброго. Через се й п. Беньовському прийшлося довго тут посидіти, хоч він і досить старався прискіпити справу,—почекати поки скликано полковників для спільної наради, аби вони однодушно ухвалили те, чого вимала від нас ласка в. к. м. Але вся ся справа полишена устній реляції п. Беньовського при особистім привітанню в. кор. милости: він ровдівість всі наші трактати в сій справі і в своїй правості не замовчить і спільної нашої жичливості до в. к. м. Тому бажав би я, щоб своєю оборотністю він і закінчив сей акт—бо його бог наділив особливою здібністю до таких справ, і я добре знаючи гумори наші не думаю, щоб хтось инший був до того сносібніший. Тому і бажаю його (для закінчення переговорів)—аби з зміною осіб не приходилося їм за кожним разом звайомитися з тутешніми звичаями і до них призвичаюватися, а тоді доперва приступати до порученої їм справи—на що треба було б не одної розмови (non unius congressus)».

В короткім листі післанім з Беньовским до канцлера Виговський також хвалився, що сидньо попрацював («попотів») коло залагодження «того оплаканого внутрішнього замішання», і висловляв надію, що Беньовский потрапить відповідно представити його заслуги «в перетворенню» («метаморфозі») зайчених і упертих диференцій на добро обох сторін ³⁾.

Все се розуміється інтересні риси для ситуації і для дальшої політики Виговського, але особливо важні вказівки, що справа усталення нового *modus vivendi* з Польщею була обговорена вже тоді на ралі старшини, унята в якусь формулу—проект договору, односторонно ухвалений полковниками, і Беньовському треба було тільки одержати спеціальні уповаження для його завершення.

В своїй реляції висланий королеві з дороги, він очевидно дав дуже оптимістичну оцінку осягнених результатів і прихильних настроїв гетьманських кругів, і з особливою по-

¹⁾ Виданий в додатках до *Wojny Brandenb.* с. 435, текст де дуже справний.

²⁾ *zewnętrznuch*—похибка, або фразеольгія того часу. ³⁾ Памятники ч. 39.

хвалою відзивався про жичливість Виговського. Так що Ян-Назимир поспішив вислати Виговському свого листа, висловлюючи признання і надії, що його «хвальні і всьому християнству приємні замисли стануть в непорушній твердості»¹⁾.

Цісарський посол Лізоля, бачившись з Беньовським в королівській квартирі, в день його приїзду, 3 червня, переказує так його вражіння. Хмельницький і козаки не басалють нічого більше як замирення в Поляками. Вони ображені, що Москалі не допустили їх послів до участі в переговорах у Вильні. Згодилися на цісарське посередництво і умови пропонували досить добрі: годяться вернути частину України²⁾.

Нарешті записки Голіньського знайомлять з тим, що говорилося про конкретний зміст сього нового договору. «Посла від Хмельницького кілька днів тому відправлено, і з ним п. Беньовського післано наново: дано згоду, чоґо вимаґав (Хмельницький)—аби Україна була осібним князівством³⁾, і було в нїм тільки два воеводи: київський і чернигівський, і урядники мають бути так як у Литві. Кажє: «Хоч я присяг царєві московському, що не буду воювати против Ракочія і короля шведського, та нехай король й. м. дасть гетьманську булаву війська Запорізького мойому синові: тоді мій син, отримавши її, так як царєві не присяґав, то зараз по повероті п. Беньовського пішлє на поміч військо, скільки буде потрібно». Во воно вже готове. Тому тепер згаданий Беньовський спішно їде, і можна скоро сподіватися того війська на поміч. Розважаючи перший пункт—що до присяги Хмельницького, що він значить,—здається мені, що Москва задоволиться Литовським панством, не шукаючи Польського королівства, і відти не можна сподіватися помочи»⁴⁾.

Збираючи разом сі патаки листів і сі чулки, можна міркувати, що той начерк угоди, чи нової польсько-української унії, дійсно щось говорив уже про будуче велике князівство Руське, організоване на взірєць в. кн. Литовського, з такими ж міністрами («урядниками»), але зложено тільки з двох воеводств: Київського і Чернигівського, а Браславське старшина нібито годилася вернути (реституція частини України, згадана Лізолею).

Интересне, ще раз повторює, що сей початок договору, як кажє Виговський, було продискутовано і ухвалено на великодійї радї полковників, до котрої далі вернемося.

Але з тої ж ради виїшли нові, як найгарячіші представлення царєві про потребу воєнних операцій против Польщі як непримиреного неприятеля. Значить се, що на сій весняній радї 1657 р. взяли перевагу течії угодові для Польщі над течіями непримиреннями, що нанували на радї торішній, а становище супротив Москви обгострилось? Чи старшина рішила політикувати на два фронти і дурити рівно одних і других? Відповідь на се питання постараємося дати нижче.

¹⁾ Лист з Данкова, 28 травня н. с., в лихїм московськїм перекладї з ориґінала переданого до Москви через Кикина—Акты Ю. З. Р. VIII с. 815.

²⁾ aliquam partem Ukrainae restituendam exhibent—Жерела XII с. 475.

³⁾ Aby Ukraina było księstwo udzielne i w niej nie było tylko dwóch wojewodów: kijowskiy a czerniechowskiy, urzędniczyz małą bydz tak iako w Litwie.

⁴⁾ Голіньський, як бачимо, наплутав. Очевидно поголоски треба реституувати так, що Хмельницький, мовляв, звязаний з Москвою і мусить помагати їй против Польщі, тому не може помагати Польщі против її теперішніх неприятелів: Шведів і Семигороду; але його син може помогти Полякам против них; в Литви ж не можна чекати помочи, бо там буде війна з Москвою.

Чи приїздив з Беньовським якийсь козацький посол—як кажє Голіньський, з инших джерел не видно.

КІНЕЦЬ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.

Недуга Хмельницького і справа наступства. Приготовання до вибору. Повстання на Запоріжжі. Рада на провідній неділі. Вибір Юрка Хмельниченка; дума про нього. Смерть митрополита. Посольство Ф. Коробки до царя. Царські грамоти до гетьмана. Польські оскарження на Хмельницького; вісти привезені Шумовским і Ієвлевим; посилка Желябузюского і Матвеева. Кампанія Ракоція - Ждановича в Польщі (лютий—квітень). Місія до гетьмана Ліліскрони: інструкції дані йому і королівська декларація 10 (20) квітня. Марш угорсько-козацько-шведського війська на Бересть. Здобування Люблина і капітуляція Берестя 13 (23) травня; розпорядження Ждановича. Сублисія пинської шляхти і одержана нею гетьманська охорона; депутація шляхти волинської. Початок одеської війни, Карло-Густав відступає на північ; марш Ракоція під Варшаву і козацькі протести; шведське військо кидає Ракоція. Місія Бутурліна і зібрані ним відомості. Звідоження Ліліскрони, Данила і Шебені; невдоволення з Ракоцієвої поведінки, гетьман відкликає Ждановича. Угодові настрої старшини супроти Польщі, друга місія Беньовського. Місія Богдановича і Гетері до Москви. Татарський наступ на Україну і оборонні заходи гетьмана, його листування з Ромодановским. Марш Ждановича і Ракоція на схід, нагинка польської кінноти, козаки кидають Ракоція; капітуляція під Чорним Островом, бунт в війську Ждановича і Юрка Хмельниченка. Місія Желябузюского і його аїтація. Смерть Богдана; з відзивів і летенд про його.

Хмельницький доживав свої останні дні. Ще весною 1656 року був він сильно хорий, так що не зміг прийняти царського посланця, як то було на своїм місці згадано ¹⁾. Чутки про його хоробу і смерть прелетіли літом того року; вони скоро були здементовані ²⁾ але поновилися з початком нового року ³⁾.

Зимою гетьман розхорувавсь, очевидно, настільки, що близька смерть його вважалася всіми неминучою. Посланець, що приїхав від Хмельницького до табору Ракоція при кінці січня, оповідав, що гетьман лежить в тяжкій хоробі ⁴⁾.

В зв'язку з сям дебатувалося на всі боки і в ріжних направах питання про наступство. Чи буде добиватись булави Виговський, чи будуть висунені інші кандидатури?

¹⁾ Сборник Київ. Арх. Ком. I с. 40.

²⁾ В листі де-Нуайе 10 вересня 1656: «Кажуть, що Хмельницький помер в день богородиці в серпні» (с. 242). В депеші нунція Відоні з польської квартири, 20 вересня, говорення з приводу повороту королівського посланця від Хмельницького — «так відпадає чутка, що пішла була про його смерть» (Жерела XVI с. 220). Австрійський агент Крайштайн з Польщі: «Про смерть Хмельницького, згадану недавно, звідусіль суперечні чутки: посол короля, недавно висланий, приніс вість, що він лишив його живого і здорового» (Жерела XII с. 396).

³⁾ Цісарським послом оповідали в Галичині в лютім за певне, що гетьман помер; тільки приїхавши під Чигрин, вони увевнилились, що він живий — акти місії Парчевича (с. 527, 541, 543).

⁴⁾ Transsylvania II с. 265 = Архив II, VI с. 195.

В початках червня 1656 р. Лізоля піше з Казимирової квартири, що Виговський ялицяється до Казимира, обіцяючи йому всяку поміч в присилці козацького війська, аби тільки король підтримав його кандидатуру на гетьманство по смерті Хмельницького ¹⁾.

Карло-Густав в інструкції своїм послам до Хмельницького, в початках жовтня, наказує їм виміркувати, чи не можна придбати прихильність Хмельницького, обіцяючи підтримувати його пляни дідичного гетьманства, себто забезпечення по нім гетьманства його синові? Чи навпаки—обіцяти підтримку Виговському? Чи краще зовсім не мішатися до сеї справи? ²⁾.

В сих обставинах велика рада, визначена на провідну неділю мусіла стати ареною стрічі ріжнорідних політичних, соціальних і партійних, чи групових течій, і їх сутичка мала визначити напрям українському життю на дальший час.

Се мусіло звязуватися з питанням наступства на гетьманстві так: Коли буде гетьманом Виговський, він продовжуватиме той політичний курс, що вівся ним уже в останніх роках: орієнтація на Західню Україну, на її міщанство і шляхту, компроміс з польським урядом, лавірування між Москвою і її противниками. Вибравши Юрія можна буде організувати регентство з інших людей і дати політиці инний напрямок. Який саме—на сім пункті могли бути різні гадки і пляни, але в відміну від ситуації з гетьманом Виговським важно було, що тут були можливості якого небудь иншого курсу—не тільки звязаного з тою чи иншою групою правлящої старшини, але і з передачею влади їй впливу в інші руки.

Воевода київський А. В. Бутурлин доносив цареві в середині квітня: «2 (12) квітня казав нам київський полковник Павло Яненко Хмельницький, що гетьман велів йому і з усіх городів полковникам і всякій старшині, також війтам і бурмістрам перебувати до Чигрина. Буде після провідної неділі ¹⁾ рада у гетьмана в Чигрині: чи далі їм бути під царською рукою, чи в послушенстві у Ракоція ²⁾, коли він на польській короні укріпиться, чи під иншим чимсь володіннем. Ми говорили Яненкові, щоб вони в правді стояли і гетьмана укріпляли, і від твоєї високої руки повік не відступали. А Яненко нам сказав, що вони ніколи б від твоєї руки не відступили, але бояться того: як був тепер у гетьмана посол царя християнського арцибіскуп з товаришами, горорили їм, що коли козаки не сполучаться з польським королем по давньому, прийде на них твоє, царське військо, а з другого боку цар і папа, військо польське й литовське—буде козакам тоді біда! Отже, коли ти великий государ, звелиш боронити їх, козаків, від Ляхів та инних їхніх неприятелів, то вони від твоєї руки не відступлять. Але того щоб Поляки мали ними по давньому володіти, вони й чути не хочуть.

«Отже коли ухвалять бути по давньому під твоєю рукою, тоді Павло з полковниками з сіверських городів згідно з гетьманським наказом піде під литовські городи: під Вересте й Пинськ й инші—ті що тобі не піддалися, аби їх під твою руку підвести. А нам (воеводам) дати їм салдатів» ³⁾.

¹⁾ Secretarius Chmielnizkii promissa facit regi Poloniae speciosissima quoad Cosacorum auxilia, dummodo rex Poloniae ipsi successionem assecuret generalatus in Cosacis post mortem Chmielnizkii. Жерела XII с. 390.

²⁾ Архив Ю.З.Р. III. VI с. 153, переклад с. 166, див. вище с.

³⁾ «после свѣтлые недели». ²⁾ «под Ракоциным послушанем».

⁴⁾ Тут кілька слів пропало.

«А ігуменія Ми(хай)лівського дівочого монастиря Олександра—писаря Івана Виговського рідна тітка, й різні київські міщане оповідали, що на Запоріжжю збирається багато казаків-своєвільників: хочуть іти на Чигирин, на гетьмана, на писаря, на полковників, і на всяку иншу старшину, щоб пограбувати і побити за те що вони з усіх городів, з оранд, і з сіл збирають собі великі доходи і з того багатіють, а козакам нічого не дають¹⁾. Гетьман і писар посилають на Запоріжжя старшину: з Київського полку Скочка, і з інших полків таких козаків, від котрих сподіваються правди і собі помочи, на залогу до Кодака—там приготовлено велику армату і припас до неї. А хто у тих самовільників старшиною, то їм невідомо».

Далі новини—наведені вже вище—про козацькі операції в Польщі. Чутки про присилку грошей від шведського короля, що набирають специфічного значення в зв'язку з вище сказаним, і потім такі вояводські міркування: «При такій козацькій непевності (шатості) і нестійності, остерігаючися тих козаків своєвільників і того наказного гетьмана, що пішов з військом до Ракоція, без прибавки війська в Києві бути не можна; а як буде прибавка твого війська хоч трохи, тоді й козаки і всяке инше військо буде остерігатись, а твоїм людям і міщанам київським та інших городів буде безпечно».

«А коли гетьман напише за (присилку) твого війська, або Яненко стане просити (дати йому) твоїх людей в похід на Литовські городи, чи йому давати?»²⁾

Як бачимо, паралельно з мобілізацією старшини і суспільних верхів проголошеною гетьманом, для розв'язання з їх становища найбільш актуальних питань біжучої політики, між ними і в зв'язку з ними—справи наступства на гетьманстві, заворушилися також і козацькі низи, наміряючися дати генеральний бій сим верхам під гаслом поборовання старшинської господарки і спеціально—неплатення козацького війська, всупереч обіцянкам. А московський уряд, розжалений на гетьмана за його непослух—за союз з Швецією й Семигородом проти Польщі, всупереч московським планам і рахункам, почувши про се роздвоєння в війську,—як зараз побачимо, постановив використати се внутрішнє замішання, щоб підкопати гетьманський уряд і змусити його до капітуляції, поставивши перед лицем козацького бунту. Для того заходився підогрівати сей рух з свого боку на сім економічним ґрунті—демагогічною агітацією з приводу неплатення війська.

На превеликий жаль ми не маємо докладніших відомостей про те як пройшла та квітнева, на провідній неділі рада. Одиноке оповідання—дуже сумарне—маємо в звітженню Маріяновича. Він каже, що потім як зібралися полковники і старшина (tribuni et consiliarii), гетьман цілий тиждень держав з ними раду про заграничні справи (тут він згадує пропозиції зроблені царем) і про вибір на гетьманство його сина. Коли його «вибрано і проголошено»³⁾, гетьман задав трденний багатий пир,

¹⁾ «Хотять приходить в Ч(иги)рин на гетьмана, на писаря и на (пол)ковників и на иных начальных (людей)... розграбить и побить за то, что он, гетман и писарь и полковники и иные начальные люди со всех городов, с ранд и с сел и з деревень емлют себѣ поборы большие и тѣм самим они (бога)тѣют, а им, козакам ничего не дают».

²⁾ Білгород. ст. ст. 386 л. 905—908.

³⁾ postquam electus et publicatus fuisset—акти мисії Парчевича, Archiv für oest. Geschichte с. 545.

з музиками і садьвами гарматними і рушничними, «до нестями», і на сім справа скінчилися. Судачи з того, що після роз'їзду старшини Маріянович попросив відправи, і досить скоро П дістав—дня 28 квітня, можна вирахувати—відтгнувши яких 4—5 днів на нир і роз'їзд, що рада відбулася в днях 15—21 н. с. квітня; сьому відповідає від'їзд київського полковника в Київ до Чигирин 13 квітня.

Гучний фінал ради, описаний Маріяновичем, покривав правдоподібно найбільш довірочну частину—підсумованне результатів нарад в тісних гуртках довірених людей, що протяглося мабуть досить довго по повній раді. Справ було багато, можливо що під кінець насніда вість і про смерть митрополита, що вмер десь у тім часі.

Про наступство на гетьманстві сам гетьман так писав цареві в черговій реляції (з Коробкою, зараз нижче): «Почуваючи себе недобре я за згодою всіх полковників доручив гетьманство синові моему Юриєві, і просив царя держати його в своїй ласці. Поясняючи се в устних розмовах, Коробка казав, що гетьман через свою старість і недугу здав гетьманство на сина свого, за радою полковників і всього війська; тепер йому 14 літ, і хоч бузаву йому гетьманську дали, але влади він ніякої мати не буде, доки живий його батько: всім володітиме і гетьманом титулуватиметься і писатиметься (далі) його батько. І далі додав, що гетьман і військо, всі від малого до великого бажають, аби до Києва приїхав патріярх Никон і там би поблагословив митрополита на митрополію, а гетьманового сина не гетьманство.

Але коли царські послы в місяці червні на підставі того, що чули в дорозі: що гетьман здав гетьманство на свого сина і гетьманом став Юрій,—зажадали, щоб Юрій зложив цареві присягу як гетьман—«чтоб ему, гетману Юрью, вел. государю быти в подданствѣ»,—старий гетьман на се не погодився. «Бачите ви самі, що я тепер у великій недузі і при старости, тому я поговорив з полковниками щоб вони спімнуди мою службу, промисел і старання і вибрали на гетьманство запорізьке після моєї смерти сина мого Юрия. Але поки я живий буду, гетьманство і всяке старшинство тримаю при собі; а як після моєї смерти стане гетьманом Юрій, він зложить присягу на вірну службу цар. величеству»¹⁾.

Звідомлення переказує слова гетьмана по московськи, і точність їх може бути тільки приблизна: «по смерти б моеї обрали на запорізькое гетманство сына моево Юрья». Се може зрозуміти і так, що старий гетьман висловив бажання, аби полковники пообіцяли йому після його смерти вибрати гетьманом сина, так, що його тоді ж таки вибрано, з тим, щоб в урядуванне він вступив тільки по смерти батька.

З того що говорили люде Вутурлин так інформував царя: «У гетьмана про те, що він за старістю здає гетьманство своему синові Юриєві, військової ради не було, тільки приїздили полковники, на його заклик, і то не всі, і гетьман з ними говорив, що як настане його смерть, то аби вони вибрали гетьманом його сина, памятаючи його військовий промисел і щире піклуванне. Полковники сказали, що памятають його військовий промисел і щире піклуванне і виберуть його сина: Але з смертю гетьмана та обіцянка стратить силу²⁾—все буде в волі твоєї, вел. государя: кому зведишь бути гетьманом над військом Запорізьким, той і буде. А тепер усяку розправу чинять, в чолобитних і всяких писаннях пишуть гетьманом Богдана, а сина його ніде і в віяких писаннях гетьманом не пишуть».

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 579.

²⁾ «Будет тому слову и отъѣна»—Акты XI с. 684.

З другої сторони не тільки Маріянович, але так само і Ліліскрона—оден і другий з слів козацьких достойників, яких вони бачили в Чигрині, говорять про те, що Юрія на раді «вибрано і проголошено гетьманом»¹⁾. Оден і другий уживають тих самих виразів, хоч Маріянович чув се зараз після ради, а Ліліскрона два місяці пізніше: мабуть се була твердо усталена офіційна формула для сього факту, що повторялася в тих самих виразах²⁾.

Виходить так, що на московську адресу й гетьман й інша старшина вважали потрібним зменшувати рішучий характер вибору гетьманського наступника, мабуть побоюючися, щоб Москва не схотіла оспорювати його, і тому характеризували його як фактичну десігнацію, визначенне Юрія на сю посаду. На інші ж адреси—де не треба було такої обережності, говорили про вибір як цілком формальний і рішучий, дефінітивний. Так се застав московський післанець Желябужський.

А як інформовано про сю подію широкі українські маси, можна бачити до певної міри з звісної думи про вибір Хмельниченка, що до недавніх часів служила й історикам з джерело для оповідаць про сю подію. Як деякі інші думи про Хмельничину, вона має виразні позначки офіційної інспірації. Але не кажучи вже про деякі сліди інтелігентської руки, чи впливу на тих текстах що маємо (іх тільки всього два!)³⁾,

¹⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI. с. 295.

²⁾ Липинський в своїй останній праці пробуючи довести, що Хмельницький хогів абсолютної монархічної влади, з династичними правами (Україна на переломі с. 117 дд.), против сих виразів висовує стилізацію листу Карла-Густава до гетьмана 6 серпня, де він поздоровляє його з приводу п р о г о л о ш е н н я Юрія гетьманам (ab universa Milicia Zaporoviana, declaratum esse Natmanum, Архив III. VI с. 329).

Липинський вважає потрібним підкреслити се «всупереч поширеним хибним поглядам на сю справу», що тут мова не про вибір, а проголошення (с. 272), і в проханню гетьмана, щоб патр. Никон поблагословив Юрія на гетьманстві, добачає не більше не менше як бажанне «одим благословенством—однаковим як для гетьмана, так і для царя зрівняти українську владу гетьманську з московською владою царською». Висловляється навіть так, що Хмельницький «під кінець свого життя добивавсь усіми силами» сього патріяршого благословенства для сина.

Се, як бачимо, досить натягнуто, бо крім сього—досить побіжно висловленого побажання, переказаного через Коробку, більше ми не стрічаємось з такою мрією старого гетьмана, не кажучи вже, що благословенне патріярше зовсім не те що коронація на царство. «Посуд з св. миром» привезений антиохійським патріярхом в дарунку Хмелеві (вище с. 987) зовсім не означав, що се миро призначалось на коронацію гетьмана—як припускає Липинський тому що мовляв «іначе патріярхові не було чого його самому святити і з собою везти» (с. 118). Щорічне варенне мира підчас великого посту якраз було функцією патріярха, і Паїсій віз миром на дарунку і роздавав прт всякій нагоді зовсім не для коронаційних цілей, а тому що миром в православної церкви мається кожен християнин при хрещенню. Тому не тільки цареві, але й патр. Никоні і московським боярам Паїсій роздає «посуди з миром» «старим», звареним раніш і «новим»—тим що він зварив по дорозі в Молдавії великим постом 1654 р. (кн. III ст. 10 і 31). Теорію гетьманського монархізму розвинену Липинським в останній праці і викриту нім у Хмельницького від самих початків його гетьманства взагалі вважаю цевдалим винаходом, навіяним політичними тенденціями останніх літ.

³⁾ Один опублікований Цертелевим—Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, передрукований в II збірнику Максимовича, і звідти

в них виступають виразно і старі наверстовання на прототипі, що мають пояснити зміни на гетьманстві—тому Юрась не став наступником батька на гетьманстві і булава фактично перейшла до Вигівського, і як се так Юрась пізніше все таки настав на гетьманстві. Приблизно виступають такі верстви:

Хмельницький з Вигівським (Луговським) скликають раду і гетьман пропонує вибрати йому наступника. Варіант Шута вносить подробицю, котрої не бачимо в варіанті Цертелєва—що рада відкладалася дуже довго, і була скликана мабуть не для виборів, а для походу, і тільки наслідком недуги Хмельницького на ній поставлено справу вибору.

Текст Цертелєва:

Зажурилася Хмельницького сідая голова.
Що при йому ні сотників ні полковників нема:
Час приходить умирати
Нікому поради ¹⁾ дати.
Покликне він на Івана Луговського,
писаря військового:
Іван Луговський писар військовий
Скоріше біжи да листи пиши,
Щоб сотники полковники до мене
прибували,
Хоч мало пораду давали.
То Іван Луговський, писар військовий,
листи писав,
До всіх розсилав.
То сотники, полковники, як їх прочитали,
усе покидали
До гетьмана Хмельницького скорій
прибували ²⁾.

Текст Метлинського:

Ей зажуриться, заклопочється Хмельницького старая голова
Що при йому ні сотників ні полковників нема;
Тільки пробував при йому Іван Луговський,
Писар військовий, козак лейстровий.
Тоді вони од своїх рук листи писали ³⁾.
По городах по полковних, по сотенних
розсилали,
А до козаків у листах приписували:
Ей козаки, діти, друзі, прошу вас,
добре дбайте,
Борошно зспайте, до Загребельної
могили прибувайте,
Мене, Хмельницького к собі на пораду
ожидайте!

Отгоді ж то козаки добре дбали,
боронно зспали,
До Загребельної могили прибували
Воскресення Христового дожидали —
Хмельницького в вічі не видали.

у Антоновича і Драгоманова. Другий опублікував Метлинський, Южнорусскія народныя гѣсни, з зазначенням, що записано сей текст від Андрія Шута, себто в 1850-х р. р., тим часом як тексти Цертелєва походять з другого десятиліття ХІХ в.—див. К. Грушевської Укр. Нар. Думи, (вступної розвідки с. 20 і 53). Але старша запис, як покаже дальше порівнянне—явно фрагментарна. Тому, очевидно, і Антонович-Драгоманов поставили на першій місці текст Метлинського.

¹⁾ В друкованім параді.

²⁾ Тут недорічна вставка—антиципація фрази що належить до дальшого: «стали у раді як малі діти», я її поминаю і реставрую фразу.

³⁾ Образ вицікування гетьманав паралельнім тексті Метлинського виглядає як locus communis і не належить до первісної редакції думи: гетьман же скликав козаків до резиденції. Але козацький поклін гетьманові мабуть належить до початкової редакції.

Вознесення Христового дожидали—
 Хмельницького в вічі не видали.
 Духа-Троїця дожидали—
 Хмельницького в вічі не видали.
 Петра й Павла дожидали —
 Хмельницького в вічі не видали.
 Іллі—пророка дожидали —
 Хмельницького в вічі не видали.
 Тоді ж козаки стали у раді як малі
 діти:

«Хвалився нам гетьман Хмельницький
 Батьо-Зінов Богдану Чигиринський,
 У городі Суботіві Спаса Пресображенне
 ярмалок закликати...»

Тоді на те козаки добре дбали, до
 города Суботова прибували,
 Хмельницького стрічали,
 Штики у суходіл стромляли, штики
 з себе скидали,
 Хмельницькому низький поклон по-
 силали.

Пане гетьмане Хмельницький,
 Батьо-Зінов наш Чигиринський
 На що ти нас потрібуєш?
 Тоді на то Хмельницький стиха сло-
 вами промовляє:

То гетьман добре їй приймає, словами
 промовляє:

Панове молодці, добре ви дбайте,
 Гетьмана собі настановляйте!

Бо я стар болю,
 Більше гетьманом не здолію.

Ей козаки, діти, друзі, прошу я вас
 добре дбайти

Собі гетьмана настановляйте.
 Взяє ж я час од часу хорію,
 Міждо вами гетьмановати не здолію,
 То велю я вам междо собою, коза-
 ками ¹⁾ на гетьманство обирати,
 Чи нема междо вами котрого козака
 старинного,

Отамана курінного? ²⁾
 Буде междо вами гетьмановати,
 Вам козацькі порядки давати.
 Тоді то козаки стиха словами
 промовляли:

«Пане гетьмане Хмельницький,
 Батьо-Зінов наш чигиринський?
 Не можем ми самі міждо собою
 козаками гетьмана обібрати,
 А жолаєм од вашої милости послухати ³⁾.

Оттогді ж то Хмельницький стиха
 словами промовляє:

Ей козаки, діти, друзі, прошу я вас
 —добре дбайте!

¹⁾ В друк. козака.

²⁾ Сі два рядки в записи Метлинського стоять вище, після слів: Собі гетьмана настановляйте; я їх переставив, бо думаю, що вони належать сюди.

³⁾ Сі десять рядків в тій чи иншій формі мусли бути в первісній редакції.

Есть у мене Іван Луговський,
 Котрий у мене дваццять літ за джурю,
 пробував,
 Всі мої козацькі звичаї познав —
 Буде междо вами козакамц гетьмано-
 вати
 Буде вам козацькі порядки давати ¹⁾.
 Тогді то козаки стиха словами про-
 мовляли:

Паде гетьмане Хмельницький,
 Батьо-Зінов наш чигиринський!
 Не хочемо ми Івана Луговського!
 Іван Луговський близько Ляхів,
 мостивих панів живе,
 Буде з Ляхами, мостивими панами
 накладати
 Буде нас козаків за невіщо мати.
 Тогді то Хмельницький стиха словами
 промовляє:

«Ей, козаки, діти, друзі
 Коли ви не хочете Луговського—єсть
 у мене Павло Тетеренка»

«Не хочем ми Павла Тетеренка!»
 «Дак скажіте, говорить, кого ви жо-
 ласте.

Коли хочете, панове, Антона Волочай
 київського

Або Грицька Костиря миргородського,
 Або Филона Чичая кропивяньського,
 Або Мартина Пушкаря полтавського?²⁾
 То козаки тес зачували, смутно себе
 мали

Тяжко адіхали, словами промовляли:
 «Не треба нам Антона Волочай київ-
 ського

Ні Гртцька Костиря миргородського
 Ні Филона Чичая кропивяньського
 Ні Мартина Пушкаря полтавського
 А хочем ми сица твого Юруся молодого
 Козака лєстрового!»

«Він, панове молодці, молодій розум
 має,
 Звичаїв козацьких не знає!»

«Ми кажуть, жолаєм Евраха ³⁾ Хмель-
 ниченка⁴⁾». «Ще ж, каже, мосму Евраху
 Хмельниченку тільки всього дваццять
 літ от роду, він возрастом малий,
 розумом не дійшлий».—Будемо, гово-

¹⁾ Рекомендація з боку Хмельницького Виговського як першого кандидата теж льогічно майже необхідна. Але характеристика, дана козаками йому, наді- хана пізнішою агітацією проти нього і належить мабуть до третьої верстви—тої редакції, що описувала реституцію Юрася.

²⁾ Сей реєстр імен завсіди здавався мені крайнє сумнівним, і викликав підозріння, що сей текст не був записаний самим Цертелєвим (що в підроблю- ванню чи прикрашуванню дум цілком непомічений), а дістався до його рук уже в препарованій виді. Антін Волочай—се очевидна пара до Филона Чичая. Чичай (Чичилей-Джалалій) може бути автентичним, як автентичний мабуть Грицько Костир. В пари їм мабуть додані препараторами Антін Волочай і Мартин Пушкар: Антін Жданович і Пушкар особи історично більш відомі, і їх скорше могли додати аматори другого десятиліття ХІХ в. Грицько Костир Миргородський—дуже ха- рактеристична комбінація «наказного гетьмана Костирьського» з «Грицьком ми- ргородським» (Лісницьким): аматор би сього не втяв. Але першим іменем повинно було б бути імя Виговського, як у тексті Метлинського (припускаю, що Шутові його не вложили в уста).

³⁾ Еврах—Евграх, замість Юрася.

⁴⁾ Ся частина—прозаїчне переповідженнє, як показують вставки «каже», «говорять». Тому нема чого й розбивати її на вірші.

«Будем ми старих людей біля його держати, Будуть вони його научати, будем його добре поважати, Тебе, батька нашого гетьмана вспо- минати!»	рять попліч його дванадцять парсон скликати, Будуть його добрим ділом научати, Буде междо нами козаками гетьмано- вати
Тое Хмельницький тес зачував, вели- кую радість собі мав, Сідою головою покліні отдавав, сльози проливав.	Нам порядки давати. Єврася Хмельниченка на гетьманство настановляли Тогді із різних піщаль погрімали, Хмельниченка гетьманом поздоровляли!

Се те що—з певними можливими відмінами становило первісну думу про вибір Юрія. Я вважаю її офіційною інформаційною песою, реляцією пущеною в маси для відповідного її освідомлення, як наведені вище думи про похід на Волощину і очищення України від польського війська. Дивитись на наведену частину як на вступ до історії вибора Виговського або реституції Юрія я не вважаю можливим: структурно вона самостійна і очевидно творила самостійну цілість, на котру потім були наверстовані такі самі офіційні «роз'яснення» пізніших урядів:

а) про те як Юрась утратив гетьманство, переступивши батьківський тестамент—редакція інспірована урядом Виговського; і

б) про те як Юрася реституовано після скинення Виговського—інспірація противників Виговського.

Сі наверстовання заховаалися далеко слабше¹⁾, особливо друге (тільки в тексті Цертелєва). Основна ж дума все таки доволі ясно виступає в сих двох варіянтах, що доповнюють себе навзаєм. Її мета цілком ясна: довести, що вибір Хмельниченка стався на жаданне самого війська, яке відкинуло всіх інших старих заслужених кандидатів, пропонуванях гетьманом (між ними на першій місці мусить стояти очевидно Виговський). Вибрано Юрія цілком дефінітивно і проголошено, і батько злав на нього гетьманство. Далі побачимо, що на Чигиринськй дворі в червні-липні вважали Юрася цілком правим гетьманом—тільки після смерті Хмельницького партія Виговського постаралась поставити під сумнів сей вибір і використавши невдалі початки Юрасевого провду в війську, відсунула його й перевела вибори свого кандидата.

До ріжних аспектів сього моменту прибуло ще опорожнення митрополичої столиці: помер митрополит Сильвестр²⁾. Тимчасове заступство гетьман дав славному потім Лазареві Барановичу, що саме починав тоді свою політичну діяльність, недавно висвячений на місце відомого нам еп. Зосими чернігівського³⁾, і розіслав листи до духовенства

¹⁾ Я розгляну їх далі і в наступнім томі.

²⁾ Дату смерті Косова дає Величко, каже, що він помер «на седмиць мирноносць з вовторка на середу, априля пятого-надцять» (нов. вид. с. 157); середя неділі мирноносць дійсно припадає на 15 (25) квітня, але в літературі повелася дата 13 (23) квітня, не знаю яким чином.

³⁾ 8 (18) березня 1657 р. Лазар Баранович бувши ректором братської колеції висвятився в єпископи в Ясах—святив. його митрополит сучавський Гедеон з двома єпископами, на підставі рекомендаційних грамот митр. Сильвестра, гетьмана і писаря Виговського, після вибору «мирным и благоизволенным духовного и мирского чину совѣтом» (ставельні грамоти надрукована в статті А. Страдомського: Лазар Баранович, Ж. М. Н. П. 1852 р. VIII с. 95). Приїхавши до

місцевого і закордонного, запрошуючи на вибори нового митрополита, на певний на се визначений термін¹⁾. Царя і московського патріярха, видимо, про се не повідомлявано; гетьман, висилаючи в перших днях травня свого посла до Москви не згадав смерті митрополита—хоча повинен би був уже мати про неї вісти, тільки мабуть додатковим наказом, нісладним наздогін²⁾ наказав висловити побажання, щоб московський патріярх приїхав до Києва поблагословити гетьманича на гетьманство, а нового митрополита посвятити: очевидно, потім як він буде вибраний на митрополію. Але про участь патріярха в самих виборах, чи обсадженню митрополії, він нічого не згадав. Супроти того інтересу, який потім московський уряд виявив до сеї справи, дивно вражає, що в сім менті, зарав по смерті митрополита, ні гетьман ні царський уряд не порушили сього питання.

Ейнгорн на тій підставі, що в офіційальнім наказі Коробці про се мови не було, висловив здогад, що се не гетьман, а Виговський велів заговорити про митрополита—аби прихилити до себе патр. Никона. Але ж бо взагалі про приїзд патріярха не було мови ні в наказі ні в грамоті!

Харлампович з огляду на се скваліфікував заяву Коробки як неофіційну порожню балачку, якій в Москві не надали спочатку ніякого значіння, хоча Коробка мовляв—коли навіть і не мав офіційального доручення на таку заяву, «не видумав від себе того, що сказав», бо були такі елементи на Україні, які бажали приїзду патріярха і підпорядкування йому української церкви (Харлампович посилається на балачки в Путявлі двох духовних осіб, що їхали зі Львова, і оповідали 8 (18) липня, що їм казало київське духовенство—Баранович, Гізель і софійський намісник: з собору вони хочуть післати прохання Никонові аби він благословив і посвятив митро-

Київа Баранович встиг іще отримати благословенну грамоту Косова; вона датована 12 (22) квітня, митрополит в ній каже, що на опорожнену з смертю Зосими єпископію чернігівську він вишукав «мужа благочестива и всякими от бога добродѣтельными правы и цѣломудрієм украшена, во иночестѣм житїи от юности совершеннѣ воспитана, господина отца Лазаря Барановича, ректора кїевского, св. православиѣи первыи много благо содѣлавша». Грамота надрукована в Чернігівськ. Губ. Вѣдомостях 1854 № 3. Дослідників немало інтригувала ся обставина, що Косів—нібито не маючи нічого против промоції Барановича, не посвятив його сам у Києві, а вислав до Ясів; толкують се звичайно тим, що Косів мабуть уже був такий хорий, що не міг сам посвятити.

¹⁾ Про се мова буде в наступнім томі, тут відзначу тільки, що про заходи гетьмана коло вибору нового митрополита говорить фрагментарна (без початку) одписка київського воеводи, писана скоро по смерті Хмельницького—Акты Ю. З. Р. IV с. 7. З тексту видно що воеводі розповідав се Баранович—що від небіжчика гетьмана були листи до закордонного духовенства, щоб воно приїздило на вибори нового митрополита. З того що Баранович в сих розмовах виступав як замістник митрополита, з усякою правдоподібністю можна міркувати—як то загально й приймають—що він був визначений на сю позицію за життя Хмельницького і з його доручення вів підготовку до виборів нового митрополита. Але можливо що перші грамоти з запросинами закордонного духовенства були розіслані від імени гетьмана, як то чув від Барановича київський воевода—хоча взагалі в розмові Барановича з воеводою і: переказує її воевода—прозирає бажання Барановича можливо вигородити себе з того всього що робилося в сій справі: спеціально з ігнорування московського уряду і патріярха в справі вибору нового митрополита.

²⁾ Бо в тексті наказу, переданого Коробкою в посольським приказі, сього пункту теж нема.

полита кого вони виберуть ¹⁾. Након пізніш писав патріярхові Діонісієві, що цар кілька разів намовляв його, аби він висвятив київського митрополита, але він. Никон, мовляв на се не погоджувався не хочачи нарушати прав царгородського патріярха ²⁾.

В листі, що повіз Коробка з товаришами (був з ним писар Василь і два козаки) гетьман давав цареві таке звідомлення з ситуації під датою 23 с. с. квітня:

«Зістаючися вірними слугами в. цар. в., пильнуємо ми одержувати всякі відомости про неприятельські замисли, особливо про султана турецького і кримського хана: що вони задумують на православне наше і пограничні городи в. цар. вел. Дає нам і господар молдавський знати, що султан, змовившись з Фердинандом III, цісарем римським, і з Ляхами—котрі вже всі краї своїми видумками здурили,—збирає велике військо на християн і велів уже будувати нашвидку міст на Дунаї. Частину хоче обернути на Мунтян і Волохів, частину на Угрів, а частину на пограничні городи в. ц. в. Хан також готов з усіма орлами своїми—не знаємо тільки, де хоче вдарити і на які городи йти. А то не з якої иншої причини тільки з намови лядської: як перше пересварили православних російських князів, і пресвітлі їх сідалища в ніщо обернули,—так і тепер ті одступники Ляхи ні про инше не дбають, тільки щоб православіє знищити—що й в. ц. в. сам еси дознавав. Тепер бачучи сю від бога призначену останню погибель, вони в. ц. в. коряться,—але в серцях їх яд зміїв, отрутою наповнений, бо покораючися в. ц. в. посилають вони своїх послів до турецького султана і просять його воювати християн, а за сю поміч обіцяють йому всі українні городи вашого ц. вел., почавши від Камінця Подільського. Маємо таку відомість від господаря молдавського і тебе, вел. гос., про сі неприятельські умисли сповіщаємо. Просимо тим одступникам Ляхам найменшої віри не давати—бо вони не широ в. цар. вел. коряться!

«Але більшої неприязни ніколи не чувано, як те що той же господар нані дав знати: що султан турецький, не наситившись крові християнської, в сам день благовіщення пославши мучителів своїх, велів святійшого патріярха, коли він з архієпископами і кліром в церкві літургію відправляв, від престолу взяти і на вічне посміховище і безчесте всьому православному християнству перед дверми церковними в усім убранню святительським повісити. Також і святійшого Паїсія патріярха єрусалимського з митрополитами післяв узяти, замисляючи й на тім таке ж мучительство своє сповнити—тільки він, побачивши таке мучительство, з столиці своєї утік. І все се сталося за порадою лядської! В листі господаря молдавського багато без числа написано про таке мучительство султана турецького—посилаємо з сим листом Фелора Коробку ³⁾ посла

¹⁾ Малорос. вліяніє с. 173.

²⁾ Лист Никона до Діонісія в Записках Отд. слав. и рус. археології т. II с. 817, міркування про се у Карпова, Макарія т. XII с. 536 і Харлампівича с. 172. Припускають, що таке бажання цар висловляв уже по смерті Косова, але Никон не хотів йти на се, щоб не порушити прав царгородського патріярха; але се розуміється тільки здогади.

³⁾ Дійсно Коробка привіз з собою листа господаря Стефана до царя а 15 квітня, в нім оповідалися сі історії про обох неприятелів, але про те що се сталося за нарадою лядською, в нім нема, тільки далі господар пише, що Турки «за наученнем Ляхів» збирають велике військо, бо Ляхи кличуть їх до себе в поміч і обіцяють за те піддати під поганську руку турецьку багато країв християнських.

цанного і просимо його не гаючи до нас відпустити, та милостивого указа свого скоро прислати, щоб нам з огляду на сю бісурменську лють завчасу військо зібрати—ми таки й веліли до Дністра сходитись.

«Думаємо, ще й те в. цар. вел. відомо, що Фердинанд III цар римський прислав до нас Петра Парцевича архиєпискупа марціянополітанського, намовляючи нас бути в вічній згоді з Ляхами. І король польський Ян Казимир прислав свого посла Казимира Веншовського, великожовдцу луцького, намовляючи до згоди. Але ми знаючи їх давні хитрощі відписали, що ми ніякої згоди з ними не будемо мати по вік.

«І про се також тебе, вел. гос., сповідаємо, що почуваючи себе недобре, я за згодою всіх полковників доручив гетьманство синові моему Юриєві Хмельницькому, і за нього навько чолом б'ючи прошу, аби в. ц. в. ласкав до нього був і в неодмінній ласці своїй тримав. А все инше посланець наш усно в. ц. в. оповість¹⁾».

Наказ даний від гетьмана Коробка теж подав до приказу, і він заховався в московським перекладі²⁾. Віддавши гетьманського листа, Коробка мав розповісти про турецькі приготування: баші сілістрійському наказано готуватися на Мунтян і Волохів, з тим, що як вони підуть з ним воювати Україну, то дати їм спокій, як ні то випалити і випустити обидві землі—тим їм загрозити. Будимський баша має йти на Венгрію—щоб вони також помагали Туркам на нас. Все тому, що Фердинанд і Ляхи взлися помирити Турків з Венеціанами і вже вислали до Венеції послів, щоб вона на який час дала Туреччині спокій.

«Ті ж Ляхи двічі посилали до султана, оскаржуючи святійших патріархів: константинопольського, єрусалимського й антиохійського: мовляв вони писали цареві, щоб він ішов війною на султана, а до нас—щоб ми з моря напали на Турків, і за се вселенського патріарха мучительськи страчено, а до інших післано, щоб їх ухонити.

«Хан кілька разів послав до Стамбулу, щоб султан поміг Ляхам, і сам збирається йти Ляхам у поміч, тому що як цар. вел. з нами, військом Запорізьким, Ляхів ізвоює, го вже—мовляв—нема куди війська обернути, тільки на султана.

«Фердинанд III цар умовився з Ляхами, то і він з своїм військом буде їм помагати.

«Гетьман литовський Павло Сапіга прислав до нас—гетьмана Хмельницького і всього війська Запорізького питаючи, при кім стоїть військо Запорізьке? Ми зрозумівши їх лукаву гадку відповіли, що коли раз присягли цар. величеству, то й ми самі по вік наш і наступники наші будемо під рукою ц. вел.

«Нехай же міркує цар. вел., як то Поляки починають. Правда ніколи не поступають: тут протягають³⁾, а інші краї підмовляють, щоб нас воювали. Коли ж Литва має піддаватись цар. вел.⁴⁾,—бити чолом щоб нас цар. вел. повідомив, на яких умовах.

«Про се також має наш посол дуже прохати, щоб цар. вел. нам відкрив усе, як рішить з Ляхами і Литвою, і чи буде воювати з Шведами чи ні? Бо Ляхи тут проволікають, а гордою своєю думкою відпочивши, ріжними хитрощами готують на нас

¹⁾ Малоросійського приказу ст. 5832/26 л. 1, також 35. Дата: з Чигрина 23 квітня. ²⁾ Тамже л. 8—12:

³⁾ З вибором царя на королівство.

⁴⁾ Себто коли цар жадає, щоб козаки Литви не воювали—як то було в пляні старшини (похід на Бересте й Пинськ).

війну; Турків і Татар підіймають. Мусимо знати цар. величества замисли і рішення. щоб мати певність, кому відсіч давати.

«Коли питають про короля Казимира, має посол наш сказати, що був у Ченстохові, а тепер збирається виїздити на Шлезьк ¹⁾».

«Коли питають про Ракоція, сказати, що він під Краковом. І се також дати знати, що коли Турки стануть переправлятися через Дунай, і Татар рушать, ми будемо збирати військо Запорізьке нашивку до Дністра щоб занобіти небезпеці».

В устних розпитах в посольським приказі 14 (24) травня Коробка з товаришами сказали: «Як їх гетьман відправляв, були чутки, що полковник Антін Жданович з Венграми і Шведами зійшовся, і був у них з Поляками великий бій в Польщі на Підгіррі в Ланцуті. Війська у Антона тисяч з 50, все охотник. Тепер сі козаки що з Антоном, з Венграми і Шведами, стоять під Краковом; Антін не вернувся і від гетьмана йому наказу про поворот не післано.

«Вважаючи на турецькі й кримські вісти гетьман велів просити царської ласки—присилки війська, щоб не чекаючи їх приходу завчасу промишляти проти них. Волохи і Мунтяне будуть з гетьманом разом стояти проти Турків, і всі хочуть бути під рукою цар. вел.

«Гетьманство своє гетьман за старістю і недугою здав за радою полковників і всього війська сину своєму Юрдеві. Тепер йому 16 років. А булаву йому гетьманську хоч дали. але влади він ніякої мати не буде, доки живий буде його батько: всім володітиме і гетьманом називатись і писатись буде його батько, В. Хмельницький.

«Пять тижнів тому післав гетьман до Криму двох синів Коробки та Скоробогатька, з тим щоб хан не нарушав союзу (дружби). Чекали їх назад скоро. А від козаків (Черкас) Татарам усяка зачіпка ²⁾. З товарами до козаків Татари їздять. А хан ще в Криму, нікуди не виїшов.

«А що були збунтувалися козаки на Запоріжжю, то гетьман велів вхочити у них трьох провідників—полковників, і розстріляти—тим бунт і припинено ³⁾».

«Як що турецьке військо і наступить на Волоську і Мунтянську землю і на козаків, то полковник Антін задля сього з Польщі вертатись не буде, а далі промишлятиме над Поляками. А на турецький прихід готувить гетьман нове військо: має сходитися над Дністром в Могилеві, а переправа на Дністрі 10 верстов вище Могилева, а друга від Хотином. А Турки без мостів Дністра не перейдуть».

«А у Венгров, Волохів і Мунтян з козаками на тім твердий договір, щоб проти Турків і Поляків стояти разом, скільки їх сили стане. Війська Запорізького зібрано буде тисяч зо 100, і зброї у них багато. Але як турецьке військо піде, то на сам перед піде на венгерського (князя): туди їм ближче і зручніше; а на Волохів, Мунтян і козаків турецьке військо перед венгерським (князем) ніяк не піде.

¹⁾ Король приїхав до Ченстохови при кінці лютого і з 4 березня мав тут конференцію з сенаторами (на ній між инним віддав маршалкові Любомірському гетьманство польне, опорожнене з смертю Лянцкоронського), потім вернувся до Данзова—замку на шлезькій границі, де проживав в сих роках.

²⁾ «А зачіпка де Татарам всякая бываєт от них Черкасы; неясно, як се розуміти: чи козаки зачіпають Татар, щоб утримати від походу, чи навпаки—роблять їм ріжну вигоду, щоб вони цінили приязні, союзні відносини.

³⁾ «А что де было в Запорожье забунтовались Черкасы, и гетьман де велѣл взять у них начальных людей 3-х человек полковников и велѣл их расстрѣлять». Згадка про се в звідомленню Лілієкрони—див. нижче.

«Як турецьке військо почне перевозитись через Дунай, гетьман зараз напише цареві, а тепер він велів просити, щоб цар дав їм указ, що мають робити з Турками й Поляками. З тих початків, як Турки вбили царгородського патріарха, Волохи і Мунтяне чекають собі від Турків великої руйни.

«А гетьман і все військо, всі від малого до великого бажають того, щоб святий Никон патріарх московський зволив приїхати до Києва і там поблагословити митрополита на митрополію, а гетьманового сина на гетьманство. Всі вони будуть раді патріяршому приїздові¹⁾».

Крім того посли передали в приказі польського листа, від підчашого подільського, до якогось пана Дерського, післаного кудись на полудне від коронного гетьмана. Згадується в нім Турки, сподіванки царського війська, помочи від царя і т. и. В сумі мало цінний лист сей мав служити ілюстрацією осторог гетьмана.

18 (28) травня посли були на відправі у царя в селі Покровському, «в передній» дано їм дарунки: самому Коробці один сорок соболів за 40 карб., камка куфтир і грошма 20 карб., писареві Василеві і двом козакам по 2 пари соболів і сукну аглицькому, челядникові в половину²⁾.

Гетьманський уряд хотів очевидно сим посольством, реляціями й інформаціями заспокоїти московський двір, зводячи все до необхідної самоохорони України перед польським лукавством і небезпечними замислами і рекомендуючи таку ж обережність московському урядові. Але сей не прийняв гетьманських коментарів і не вважав їх правдивими і достатніми. Ще перед виїздом з Чигрина Коробки і тов., дня 19 (29) квітня цар вислав до гетьмана своїх послів: окольничого Федора Бутурлина й дяка Василя Михайлова, мабуть не так під вражіннем листу і вістей привезених В. П. Кикиним, скільки тих відомостей про нову козацьку лігу з Ракоціем і Карлом-Густавом, що йому постачали Поляки через своїх послів і через московських агентів, що пробували обробляти ріжних впливових магнатів на користь царської кандидатури на польське королівство. Не маємо грамоти висланої з Бутурлиним до гетьмана і про даний послам наказ можемо судити тільки з того, що вони говорили гетьманові і Виговському. Се ми далі побачимо, тут тільки констатуємо, що через таких поважних і авторитетних послів уряд робив рішучу спробу опам'ятати гетьмана і старшину і завернути їх з злочинної дороги: вказати на недопустимість такої поведінки, що гетьман без волі царя і всупереч його інтересам входить в союзи і підтримує Ракоція і Карла-Густава. Ті заявляють претензії на Польщу, пустошать її, розбирають її землі й прилучують до своїх держав, тим часом як цар вважає її своєю і гетьман як вірний царський підданий не повинен мати в Польщі інших завдань як тільки сприяти її переходові під царську руку. Посли повинні були нагадати гетьманові всі добродійства, які він і військо і вся Україна бачили від царя, і відкликатися ще раз і в останнє до його сумніння—щоб потім перейти до репресій, коли б він сих напівнеень не послухав.

Тому і на посольство Коробки і всі, зроблені через нього аванси московським амбіціям і плянам (чого варта була сама пропозиція, щоб московський патріарх приїхав до Києва—прийняти фактично в свою владу київську митрополію!) цар відповідає здержливо і сухо³⁾.

¹⁾ Тамже л. 13—7. ²⁾ Тамже л. 53—7.

³⁾ Акти посольства Коробки—Малорос. приказу ст. 5832/21 л. 24—34.

Коротко переказавши лист гетьмана, цар, що правда похваляє гетьмана і військo «за службу і обережність». Далі переходячи до звістки гетьмана, що він передав (вручив) гетьманство синові, висловляє побажання: «вам гетьманові, бачивши нашу ласку і жалуванне, (годиться) синові своєму Юриві наказати, аби він нам, вел. госу-дареві, служив вірно і правдою, так як ви, гетьмане, служите. А ми видячи його вірну службу і в цілости заховану присягу, триматимемо його в нашій жалуванні». Але до гетьманських алярмів з приводу турецької небезпеки цар ставиться з очевидним скептицизмом. Коли буде справді певна відомість, що турецьке військо перевозиться через Дунай і хоче перейти також і Дністер і наступити на Україну—нехай гетьман спішно повідомить царя. А до турецького баші або взагалі кому буде те військо доручене нехай ніше запитання, з якої річи вони йдуть на Україну, не мавши ніякої кривди ні зачіпки? Як козакі були під польськими королями, тоді за їх наказом ходили бувало на море, під Царгород і над кримськими людьми промишляли, і з того багато людей в Запорізьким війську збагачувалось. Але по тім як козакі перейшли під царську руку, на море не вишпов ні один човен—бо така була царська воля, а гетьманова і війська Запорізького вірна служба (послушність) цареві. Бо у царя з султаном до сього часу була тільки приязнь і ніяких неприязних пригод. Коли ж Турки не послу-хають сеї пригадки і таки будуть наступати, військо Запорізьке нехай боронить пе-реходу, і за Дністер ніяк не перепускає.

Нарешті на запитання гетьмана про дальші наміри царя дається ухильчива відпо-відь: «Коли котрийсь неприягель захоче помиритися на всій нашій волі, щиро, а не лукавством,—ми на мир згодимось». Ніяких своїх намірів цар гетьманові відкривати не хоче, і дає розуміти недостачу обопільного довіря, се доволі ясно йому показується.

Два тижні потім новим матеріялом против гетьмана починав московських політиків польський посол Ян Шумовский, присланий з новими оправданнями недодержання виленської умови з польської сторони із проханнями, щоб цар підтримав Польщу і Яна Казимира в сім критичнім моменті ⁴⁾. Після авдієнції у царя дня 1 (11) червня йому визначено розмову в криказі з боярами; і тут між иншим він поновив сю королівську претензію, що всупереч виленській умові Хмельницький післав своє військо Ракоцієві, аби з ним разом воювати Польщу. Король просить, щоб цар післав йому наказ, аби він своє військо від Ракоція забрав і Польщі не воював, а коли він такого наказу не послухає, щоб цар післав військо на нього, Хмельницького. На се бояре виречитували те що свого часу написав Хмельницький: виленську умову нарушили самі Поляки, на-навши з Каміниці вирубали «царського величества Малої Росії город Калюз, а коло Пин-ська багато монастирів попалили, людей чернечого і світського стаду повбивали». Тому гетьман «бачучи таку несправність з королівської сторони, післав кілька полків на охо-рону України». Але тепер уже післано йому від царя указ, щоб він від Ракоція відстав і на королівську землю не наступає. Тоді посол ситав, чи цар вірить Хмельниць-кому—«вѣрен ли ц. в—зу Хмельницкой». Йому відповіли, що «гетьман царський під-даний і служить вел. государеві вірно». На те Шумовский показав їм листа Великіа писаного а Чигрина 28 с. с. січня, що поцав в польські руки, і був присланий Шумов-ському в дорозі, на демаскованне Хмельницького. Шумовский звернув увагу бояр на те

⁴⁾ Вислано його ухвалою ченстоховської конференції—див. реляцію Лі-золі, с. 253, і звідомлення Ієвлева с. 93; Кубаля не знав сеї другої звістки, тому імя посла лишилося йому невідоме—с. 110—111.

місце в листі, де Велинг сповіщає Карла-Густава, що на вступній авдієнції гетьман «ясно заявив, що він в своїм слові (шведському королеві) стоїть твердо», і доказав се, підславши військо Ракоцієві («когорые с Ракоцею хотят соединитца, и может быть, что уже ныне в Польше есть»¹⁾).

Кілька днів потім привіз свої матеріали про козацький прихід в поміч Ракоцієві і знесенні з козаками Шведів звісний уже нам Івлев з своєї місії до Польщі. Що йому наговорили по дорозі в Литві, я вже згадував. В королівській квартирі, в Далкові, в перших днях травня, польські комісари з виденського з'їзду—воєвода пюлцький і підканцлер Нарушевич, забігаючи дорого московським докорам в недодержанню умови, так само висунули—з одного боку бездіяльність Москви проти Шведів, з другого—наступ козаків з Ракоцієм на Польщу. Івлев повторив виправдування Хмельницького про Калюс і Пинськ, але комісари заявили, що в Малой Росії нема й города такого «Калюса», «а що гетьман скаржится цар. вел., мовляв вчинили задор польські люди, так се було поневоді: нікому на хочеться вбитому бути, а козаки Хмельницького роблять нам великі шкоди: рубають і палять всупереч договорів, руйнувати стали безнастанно, самі не розуміємо на що се, і який у них умисел. Та і з того знати неправду Хмельницького супроти цар. вел.: присяг він кн. Ракоцієві і полковників своїх Антона і Богуну прислав з військом до Ракоція: 12 тис. козацького війська з Ракоцієм. А що Хмельницький пише про монастирі, що їх попалено і всякі злости починено, того не було нічого: гетьман Хмельницький писав до цар. вел. про пана Тукальського, котрого брат був архимандритом; як п. Тукальський помер, архимандрит забрав у його вдови, а своєї невістки, все майно до монастиря. Потім оженився з тою його невісткою п. Юдицький, і наїхавши забрав у монастиря майно своєї жінки. Про се Хмельницький прислав²⁾ підкоморія до гетьмана Саліги, щоб їх розсудив, і їм визначено суд в Бересті, але вони не ставилися—помирився, а крім сього більше не було нічого. Про військо шведське і Ракоцієве комісари дали такі відомості: шведського війська в королем 7 тис. з Ракоцієм 20 тис., Хмельницького війська 12 тис., від курфюрста пруського 2 тис., всі війська з шведським королем ходять усі разом, не кожде окремо³⁾).

Іншим разом підканцлер Нарушевич сказав послові:

«Сьогодні 26 квітня⁴⁾ приведено козаків, що були з полковником Антоном; спіймано їх у під'їзді під Краковом. Король велів розпитати, і вони на доніті призналися, що Хмельницький дійсно послав їх до Ракоція, а цар. вел. він хоче зрадити так само, як зрадив королеві. Нехай цар знає, що замисли його недобрі; се він, підканцлер, говорить з королівського наказу.

«З Камінця Подільського прихав п. Жук, каже, що полковник Хмельницького Зеленецький прийшов з військом, а за ним і сам Хмельницький збирався незадовго прийти. під Камінець. Король посилає до нього п. Венювського, щоб він під Камінець не йшов і полковникові своему велів відступити»⁵⁾).

Того ж дня пристав приніс послові листи, писані німецькою і латинською мовою і привезені королеві з шведського табору, з усякими відомостями: король посилає їх до відома цареві. Звідомлення не поясняє, що було в тих листах; правдоподібно були там

¹⁾ Польські справи 1657 р. ст. 12, нenum.

²⁾ Друк.: писалъ.

³⁾ Сборник Киев. Ком. I. с. 94—6.

⁴⁾ В друкованім помилково: мая.

⁵⁾ Гамжэ с. 99—100.

шведські проекти умови з Хмельницьким, наведені вище (с. 1290)—привезені Ієвлевим з сей місії, і мабуть ріжні реляції польських конфідентів, які мали компромітувати в очах царя Хмельницького і козаків.

В дорозі Ієвлев здибав післанця, що їхав з вістями від литовського гетьмана до короля. Він розповів, що військо шведське, семигородське і козацьке стоїть під Берестем, і сьогодні - завтра Бересте мусить піддатись, бо нема чим боронитись. Шведський король прислав свого трубача до литовського гетьмана, закликаючи його до канігуляції; той випросив собі 6 день на обміркуванне: чекає ще помочи від царя. Се було під Тикоціном коло 20 н. с. травня ¹⁾.

Під видивом таких алармів з польської сторони царський уряд відповів на посольство Коробки, ще перед поворотом Ієвлева і перед розговорами з Шумовским—поставивши приступити до рішучіших кроків против акції Ракоція і козаків. 9 червня вислано царського дворянина Івана Желябужського до табору Ракоція і Ждановича з імперативними предсталеннями в сій справі ²⁾. Супроти труднощів сей дороги Желябужский повинен був насамперед удатися до Чаусів, до Нечая, там розвідатися, де тепер пробуває корпус Ждановича, добитися до його, а від нього до Ракоція і передати царські грамоти щоб завернути їх з походу. В грамоті Ракоцієві 28 с. с. травня цар нагадував його обіцянки переказані через його після Раца і потім через царського післанця Волкова: мовляв Ракоцій обіцяв тоді поступати згідно з бажаннями московського царя, у всім сприяти, не звязуватися против нього ні з Шведами, ні з Поляками, ні з Татарами і т. д. Нагадуючи се цар витикав Ракоцієві теперішні нельюдські вчинки: союз з шведським королем, наступ на Польщу і спеціально на землі які вже присягли цареві—насамперед на Люблин, а далі на Бересте—тим часом як вел. кн. Литовське через гетьмана Сапїгу піддалося під царську руку. З огляду на се цар ультимативно жадає від Ракоція, щоб він—коли хоче зістатися в приязні з царем, зараз би відстав від шведського короля і вийшов з Литви ³⁾. Подібну ж грамоту написано Ждановичеві безпосередне, минаючи гетьмана. Цар пояснив, навязуючи до відповіді гетьманові, даної Коробці, що він готов миритися з тим, хто пошукає з ним згоди «на всій царській волі, правдою, а не лєстю». Але шведський король такої широкі охоти не виявив, переговори ним завязані виявили тільки лукавство Шведів, тому Ждановичу треба від них відстати. Нехай облишить городи в. кн. Литовського (повторяється те саме, що Люблин уже перед тим присяг цареві—се козакам мусить бути добре відоме, а в. кн. Литовське теж піддалося Москві)—нехай повертає до гетьмана, котрому цар про се також написав ⁴⁾.

Головне одначе в сій місії—се ті санкції, чи репресії, що мав Желябужский вжити на те, щоб змусити українську сторону до послуху царським наказом. З звідомлення Желябужського відчуваємо ясно, що він не діставши від Нечая маршрута до Ждановича

¹⁾ Тамже с. 105.

²⁾ Акти посольства видано в 8 томі Рус. Истор. Библиотеки, 1884 р.

³⁾ Русская Истор. Библиотека т. VIII, с. 1276.

⁴⁾ Тамже с. 1257: «І тобі, полковникові Антонові, згадати собі дану перед богом обіцянку, як ви нам з військом Запорізьким перед евангелією обіцялись, від неприятеля нашого, шведського короля відстати, на городи і міста в. кн. Литовського не наступати, ніякої руїни не чинити, а йти назад до гетьмана Б. Хмельницького з усім військом, що при тобі. А гетьманові Б. Хм. про се написано також».

навпростець, а справлений кружною дорогою на Ніжин і Київ¹⁾, підчас своєї довгої подорожі козацькою Україною займався агітацією против самовільної і нелюбовної супроти царя політики гетьмана і старшини, і наводив тих людей, з котрими мав нагоду говорити, на такі гадки, що їм краще було б бути під управою царських воеводів, бо від гетьманського і козацького правління їм діються самі тільки кривди²⁾. Не маючи наказу Желябужского не можемо напевно сказати, в якій мірі вірно виконував він свій наказ і чи не прикладав чогось з власної пильности; але що в наказі було щось в сім напрямі: ширити відомість, що гетьман і старшина післали військо в поміч Ракоцієві против волі і бажання царського і війна з Поляками ведеться своєвільно,—в тім не може бути сумніву. Заяви козаків й інших станів людей, що вони против царської волі воювати не хочут, гетьманського правління не зносять і бажать царських воеводів, в такім небувалім перед тим боацтві записані Желябужским, явно були спровоковані

¹⁾ Виїхавши з Москви 1 (11) червня Желябужский 16 (26) доїхав до Чаусів і давши знати Нечасві про свій приїзд, дістав від нього запросини, через сотника Михайла Крюковського, прибути з царською грамотою на другий день. Прочитавши грамоту Нечай сказав: «Велів государ, щоб я післав з тобою провідників до полковника Анто́на Ждановича, але ми й самі не знаємо, де він тепер з Ракоцієм. З-під Берестя вони пішли давно: писав Антін гетьманові, що Бересте піддалося і вони пішли під Замостє і під Львів, тому більше 3 тижнів. Відси їхати тобі до них Польщею не можна, бо там воюють Шве́ди й люде з інших країв, і мої провідники тебе через Польщу проважати не можуть, та й не знати де шукати Ракоція й Анто́на. Треба вам їхати на'городи й міста з нашими козацькими залогами—на Ніжин, а їдучи розпитувати, які відомости про Ракоція і Анто́на, де вони—і з того міркуватимець, як до них доїхати» (с. 1238).

Доїхавши за сею порадою до Стародуба, Желябужский 24 с. е. червня розпитував тутешнього наказного полковника Ів. Голенецкого і писаря, і вони йому сказали, що за їх відомостями, властиво чутками, гетьман велів Анто́нові йти під Камінець Подільський «против турецьких і кримських людей». «Наші полковники з військом давно пішли: збираються на Ташликах і зібравшись теж підуть під Камінець. Ракоці́й, Мунтяне й Волохи теж туди підуть: разом з нашим військом стоятимуть против турецьких і кримських людей» (1239).

²⁾ Стародубського віята Желябужский питав: «Чи відомо вам, з якої причини Антін пішов з військом до Ракоція і пощо воюють спільно з шведськими людьми?» Віійт сказав: «Ми думали, що пішли вони з царського наказу, а тепер від торгових людей чуємо, що Ракоці́й воює Польщу, бажачучи стати королем у Польці, а козацьке військо помагає йому, щоб він був королем, і ми самі не знаємо, як се розуміти: козаки присягли государеві, а служать Ракоцієві й йому добувають королівство. Ми ж чули, що Польща хотіла бути під государевою рукою, а тепер до нас безнастанно приходять листи від гетьмана Б. Хмельницького з наказами, щоб города укріпляти і запаси запасати; ми вже купили пороху 270 пудів і більше купити не годні, а від кого крпнимося, не знаємо. Присягали государеві, а володіє нами гетьман, і ми вже від їх володіння загибаємо («я нынѣ мы от их володѣнья в конец погибает») — «их» се очевидно про козаків, старшину). Чекаємо як милости від царя—його воеводів («а ожидаем де милости мы от государя воевод»). Коли ж сеї милости не буде, і воеводів він нам не пришле, то ми від гетьманського володіння пропадемо до решти, а і государеві від нього добра не буде» (с. 1240).

Безсумнівно, такі незвичайні балачки були викликані, наведені з боку Желябужского, так само як і записані ним оповідання київського протопопа (с. 1255): «Козаки з Анто́нового полку їдуть до дому і так говорять про Анто́на: «Хочуть нас поморити! Шукав (Антін) королівства Ракоцієві, а завів його в такі

його розвитами і коментаріями. Пізніше Виговський виразно казав царському післанцеві, що бунти проти старшини почалися в війську від агітації Желябужского ¹⁾. А він їх не робив би, коли б не мав якоїсь інструкції на се; се певно. Очевидно, царський уряд, маючи відомости про недугу гетьмана—що дні його пораховані, більше не вважав потрібним з ним рахуватися, і рішив повести агітацію против гетьманського правління, котрої досі собі не позволяв. Самовільний виступ гетьмана, його союз з Ракоцієм і Карлом і війна з Казимиром, давали певне моральне оправдання сій агітації: цар виступав против гетьманського й старшинського самовільства не порушуючи мовляв своїх обов'язків перед військом.

До гетьмана з сим делікатним дорученням—вимагати ліквідації нової лінії післанцо Артамона Матвеева, що був в Чигрині при кінці червня і на початку липня, як довідуємося з одного гетьманського листу ²⁾. Актів сього посольства досі не відшукано, і не знати в яких тонах: більше різких чи більше м'яких доручено було Матвееву вести сі переговори. Рівняючи згадку гетьмана про се посольство з оповіданням Шебеші, що в тім часі був в Чигрині, приходиться думати, що записка його про приїзд «ще двох московських послів» під 24 червня н. с. належить до посольства Матвеева—хоч се дивно виглядає, що звідомлення Бутурліна, сягаючи по день 28 червня (того тільки дня Бутурлін мав відправу у гетьмана), не згадує про приїзд другого посольства. В своїх записках Шебеші багато місця уділяє тому, що йому довелося почути про сі посольства. Але конкретного в тім мало, бо крім того, що в сих оповіданнях очевидно мішаються збітки про «перше» і «друге» посольство (Бутурліна і Матвеева), найбільшу роль грають тут загальні характеристики українсько-московських відносин, що перепліталися з оповіданнями про останні московські посольства, а конкретно могли й не

місця що й сам попав у неволю. Ми з ним ходили, думаючи, що то за государевим указом, а я: довідалися, до се Антін здобуває королівство Ракоцієві, ми від Антона роз'їхалися. І тут у війську козаки говорять: «Без государевого указу на війну не підемо».

Ніякого оповіщення в Антоновім війську, що се похід своєвольний, не могло бути зроблено. Мусимо вважати всі такі інсинуації за результати агітації Желябужского. Він записував відгомони того, що сам пускав, прибільшуючи і роздмухуючи те що йому було потрібно.

Поведінка Желябужского взагалі була настільки незвичайна і підозрілива, що викликала глузування. Стародубський писар Михайло, проважаючи його з міста сказав йому: «Чого ти їдеш до Ракоція нашими городами, а не навпростець?» Желябужский відповів: «Іду тому, що Ракоцій на війні, де його довідуюся, туди й їду». Писар на се відказав: «А ми думаємо, що ти сею дорогою їдеш не для Ракоція, а рахуєш козацьке військо і оглядаєш городи, наскільки вони забезпечені. І туди їдеш на те, щоб військо зрахувати. А там з самим тільки Антоном війська 350 тисяч». Желябужский став сваритись: «Що ти, писарю, говориш неподібні річи. На що б вел. государеві в своїй державі посылати потайки рахувати військо і доглядати городових укріплень? Як йому буде потрібна перепись козацького війська і городових укріплень, він пішле не потайки—військо переписати і укріплення оглянути. Пощо ти се говориш?» А той сказав: «А се говорю жартуючи з тобою» («с тобою издѣваешься») — с. 1240—1.

¹⁾ «Первые бунты зачались в войскѣ от посланца цар. вел. от Ивана Желябовского, как посылан был к Ракоцѣ» — Акты Ю. З. Р. IV с. 126.

²⁾ Акты Ю. З. Р. с. 713—сей лист гетьмана наводимо нижче; пор. XI с. 758—листи Виговського до Матвеева.

виступати в разсвах сих послів—скажім отсі докори гетьманові, що він не хоче поїхати персонально до царя на переговори, і т. под.

Коли постаратись вилучити все те, що може конкретніше характеризувати місію Матвеева, то тут розуміється головне місце займає московське жданнє, щоб гетьман розірвав свій самочинний союз з шведським королем і Ракоцієм. З свого боку Москва запевняла, що Полякам проти гетьмана вона поможе не подаєм, навпаки—на випадок польського наступу пограничний корпус царського війська буде в його розпорядженню як проти Татар так і проти Поляків. З шведським королем цар готов миритися і приймає посередництво гетьмана. Могло щось говоритися на тему білоруських конфліктів—про Старий Бихів тощо. Кінець кінцем все се те ж, що доручене було перед тим Бутурліну, але з особливим підчеркуванням ударного завдання—розірвання нової ліги. Порушувались мабуть і інші питання, які не попали під увагу Шебеці—як напр. наступство молодого Хмельницького, обсада митрополичого престолу і т. д. Розмови велись очевидно в тонах лагідних. Рейту далі побачимо.

Головне, що виступає потім як конкретне досягнення сих останніх переговорів—се ліквідація війни в Польщі і відкликання козацького війська під Камінець—для охорони України від татарських пустошень і турецьких зазіхань на Поділлі (в звязку з балачками про турецькі претенсії на Камінець).

Кампанія в Польщі-Литві в сім часі—в травні-червні—пішла так хаотично і безрезультатно, що справді нічого мудрішого не можна було видумати як тільки чим скорше її припинити. Всі ілюзії, які хто небудь міг мати що до її перспектив, в сім часі вже розвіялися безповоротно.

Початки виглядали сприятливіше. Ірондский, що був учасником кампанії—всланий від Ракоція в Кеменим разом з другим ще шляхтичем, Казановским, щоб робити настрій між шляхтою, пише що се йому вдалося: галицька шляхта мовляв обіцяла держати нейтральність супроти Ракоцієвого походу і провіятувати його військо, коли він не буде амушувати щоб йому присягали, і забезпечить їй безпечність і незайманість. Ракоцій, каже він, прибувши до Синевідська, дуже тішився з таких приязних відносин між його військом і місцевою шляхтою. В Стрию в перших днях лютого він видав нові відозви до шляхти і військових польських, закликаючи їх вступати до його війська, обіцяючи недоторканість усім, хто йому піддається, а Кемени з тим же Ірондским і Казановским—додавши їм ще Станіславского, хоружого галицького, що пристав до нього, він відправив під Львів—прихилити Львовян на свій бік ¹⁾. Вони повезли з собою листи Ракоція до шляхти зібраної у Львові і до львівського магістрату—з закликом прилучити свої зусилля до Ракоцієвих заходів «коло відродження Річипосполитої», усталення в ній ладу і спокою. З лютого Кемени з компанією стали під Львовом і Станіславський взяв на себе роллю посередника, використовуючи свої знайомості і звязки ²⁾.

¹⁾ Охоронний лист Станіславському з датою 2 лютого, в Стрию, й обіжники до польських воєнків з датою 4 лютого тамже—рхп. Осолін. 3568 л. 56—7, листи до львівської шляхти і міщан з дня 2 лютого—Осол. 2346—про них нижче.

²⁾ Листування м. Львова з часів Ракоцієвого наступу зібрав звісний нам райця львівський Кушенич для задуманої, але не докінченої історії його, збірка переховується в бібл. Осолінських під ч. 2346, дещо з того видано в VI «Жерель».

Грондський—котрого жінка пробувала тоді у Львові, привів до малого з'їзду представників обох сторін на львівським передмістю. Але і шляхта, а ще більше магістрат ховалися дуже ухильливо, не хочучи нічим підтримувати претенсій Ракоція, і тільки дбали, щоб тим часом забезпечити свою околицю від руйнації. На докори Ракоція, що вони досі не зазначили свого становища, вони виправдувалися, що досі не знали нічого про його плани і наміри і просять лишити їх на нейтральній позиції, щоб приставши до нього не накликати репресій з боку Яна-Казимира і його союзників—Москалів. Так писала більш опортуністично настроєна шляхта, магістрат же ще більш безоглядно маніфестував свою вірність Яну-Казимирові, і в такому тоні відписав 6 лютого. До Ракоцієвої квартири були вислані делегати на переговори від шляхти і магістрату, просячи відвести військо від міста і лишити його в покою. Вони привезли від Ракоція умови перемиря: Львів має відкрити вільний доступ до себе уповаженим від Ракоція особам, також семигородським купцям і негодіантам, а противників Ракоція нічим не спомогати, їх війська до міста не приймати і т. д. ¹⁾ На се вислано знову ухильливі відповіді, з датою 16 лютого, між инш. шляхта просила вибачення за спізнену відповідь, виправдуючися тим, що переїзд дорогами став небезпечним через козацькі насильства (ob diversas insolentias Kozakorum)—їх напади на шляхетські і церковні маєтки ²⁾; саме в тім часі, 10—12, вони проходили повз Львів, і 12—13 зійшлися під Стриєм з Ракоцієм ³⁾. Тому що Ракоцієві хотілось кинути всі сили на Краків і він не міг відділити більшого війська для облоги Львова, йому прийшлося вдоволитися сею чемною фразеологією і відповісти рівно ж чемними фразами—висловами надій, що Львов'яне своєю поведінкою оправдають показану їм ласку—відведенне війська від міста і т. д. ⁴⁾. Військо ж зводилося тому, що було потрібне для походу на Краків і лишати його далі в такій ізольованій позиції було небезпечно: король польський і гетьмани старалися підтримати свою східну базу, і Ракоцієві слати сюди військо або лишати під можливий удар невеликий відділ було нерозумно.

¹⁾ Ясно, що се проєкт декларації; Кубаля думає, що делегати її підписали (Wojna Brandenburska с. 142); але се безпідставно, взяти хочби реліцію Ожги, одного з депутатів, що їздили до Ракоція, про результати подорожі, в копіїрї Четвертинського, Чортор. 2446 л. 30: «Вернули ми минулого вторка вночі (з 13 під 14 н. с. лютого) від кн. Ракоція—вдячно нас приймав, приятель офірував, щоб для своєї безпеки війська в тил (не посилати); такі кондиції подав (додаються особно); їх м. Львов'яне приймати не хочуть, і звіди велика турбація між їх м-ми. Ми пригадували слова сказані при прощанню гетьманом Ракоція: «Коли ці кондиції не будуть підписані, прийдеться послам инакше пити, і прийдеться потім инакші кондиції давати». Попрощавшия Ракоцій вівторок рушив під Краків з усім військом, має його разом 30000, козаків 20000, волоського й мунтянського—при нас і минали».

²⁾ Се проєкт листу, замість нього вислано инший, але текст сей має всю вагу для ситуації. Жерела VI с. 225.

³⁾ 7 лютого козаків ще не було під Львовом; п. Ляхович, що їздив до львівських єзуїтів з якимись дорученнями від кн. Четвертинського і поїхав зі Львова вечером в середу 7 лютого, коли збирались висилати денутацію до Ракоція, висловлюється так: «Львів в страху, а коли б і нам не дісталося того, як прийде до нього (Ракоція) козацьке військо (kozackie posilki), котрих він сподівається» (Чортор. 2446 л. 27). А 13 лютого Ракоцій рушив зпід Стрия під Краків, вже ввійшовши в стичність з козацьким військом—як бачимо з листу Ожги, вище.

⁴⁾ Листи Ракоція і Кеменя з Торків під Перемишлем 22 лютого—в збірці Кушевича надруковані в VI т. Жерел. с. 226.

Яких небудь заходів коло приведення Львова і тутешнього краю в залежність від козацького війська з боку Ждановича або Зарудного досі незвісно. Гетьман поспробував своїх впливів. 9 (19) березня вислав він до Львова свого фінансового агента Тодоса Томковича з листами до магістрату від себе і від Виговського. Гетьман і писар радили львівській громаді не вловати на теперішню ситуацію і не забувати показаної свого часу науки, інакше сказавши: не легковажати собі патронату Запорізького війська (для прикладу нагадували Старий Бихів, щб' як тримався, а такі мусів піддатися козакам):

«Не зрікаємось раз обіцяної вам приязні»—писав гетьман—«навапак, тим певніше її тримаємо, що маємо зчаста відомости про добру охоту ваших милостей до нас. Бо такі й справді годяться, щб' за зичливу прихильність, показану в обставинах небезпечних і дійсно такі відстражданих, і за заслону від явної загибелі ті що приймають добродійство відплатували найщирішою вдячністю тим що їм те добродійство показали. Нагадуємо і вам, аби пам'ятали нашу приязнь і не давали себе звести ніякими аплявзами щастя і його оборотами: відміни як у місяця, так і у фортуни часті, а ви майте перед очима, що ми пильнуємо цілости вашого міста завсіди, і запобігаємо тому, щб' в. м. не терпіли ніяких інфестацій від чат і від головного війська нашого. На се ми звернули увагу і недавно висланого полковника Антона, аби так військо своє стримував, аби найменшою кривди в. м. не сталось не тільки від війська Запорізького, але і від війська князя Радоція, в котрим сполучені наші гадки і наша сила ¹⁾. Тому радив би зчаста приглядатись нашій охоті до вас і мати на увазі Бихівську фортуна. Але як рівняти простий і грубий нарід з людьми полірованими й освіченими! ²⁾. Ми про вас инакшою гадки і певні, що ви зіставитиметесь в однаковій мірі зичливости до нас. А про наш невигаслий афег до вас доручили ми розповісти вам п. Теодозію, слугу й екзакторові нашому. Бажаючи і т. д.» ³⁾.

Виговський теж нагадував колишні послуги і радив не покладатися на змінливу фортуна. Застерігався, що не думав, аби такі статочні й мудрі люде як львівські магістратські дали себе провадити як малих дітей,—але все таки вважав потрібним пригадати їм потребу обережності і розваги,—а з рештою відсилав до устних представлень Томковича.

Було таких листів мабуть і більше—до Львов'ян і до інших міст. Кушевич заховав листа Виговського писаного до нього приватно, 10 (20) березня. Просив «показати приятельське серце тому Теодозію, що їде в справах наших військових і в деяких приватних» і передати через нього якийсь даниїарок відданий у Львові для направи—«коли вже вийшов з рук ремісничих» ⁴⁾. Охоронний лист для Львова, котрим мав Томкович похвалитися перед магістратом, виглядав так:

«Вогдан Хмельницький гетман з войськом й. ц. пресв. в. Запорозким—озпаймуємо тим писанем нашим кождому кому о тим в'їдати належить, а меновите пану Антонови наказному нашому и при ним будучим полковником, осавулом, сотником, атаманом і залогам по мистах будучим: старшим і черни войска нашого Запорозкого і всему нашому товариству.—Иж якосмы през першое постановене року прешлого мисто Львов зо всіма обивателями взяли в свою оборону, об'їцуючи их—поки бы вирне и веддуг слова ку нам пререченого ся заховывали, од шведляких так своего яко и об'їх войска

¹⁾ z którym sie umysły i potęga zjednoczyła.

²⁾ Грубий нарід—се старобихівська залога, очевидно, а ludzie polerowani genique illustrioris—се львівські магістратські.

³⁾ Видано в додатках Кубалі Wojna brandenb. s. 430

⁴⁾ Осол. 2346 л. 239 і 379, виврки у Кубалі с. 342 і 430.

наб'язов заступати так і тепер сурово приказуєм, аби ся жаден так зп'яних яко и б'ядних не валил наб'ягати, лубо произдом якимкольвець способом ани в домах шарнал. Але овшем аби ся з людьми міста Львова як з власними нашими обходиян, до вшелякого гандлю и купецтва (не) чияччи перешкоды.—Иначеж гдыбы хто мал з ними поступоват над выразное наше розказане, и тоє было до нас донесено,—сурово таковий кождый без фольги и одушту караны будет ведлуг заслуги и учинку своего—бы теж и на горло¹⁾.

16 квітня магістрат сповіщав про приїзд Томковича з сими листами кор. гетьмана і Чарнецького—свого воеводу, але на жаль нічого не знаємо про зміст устних розмов, що відкривали властиву мету його місії. Ясно, що козацький гетьман поновляв через Томковича свої попередні заходи коло утворення козацького протекторату над галицькими містами; було б надзвичайно інтересно почути щось з його пропозицій, побачити ті форми, які пропонувалися з козацької сторони. На жаль нема нічого—за те результать ясний: нічого більше понад чемні фрази Томкович в тодішніх обставинах не міг зі Львова привезти. Козацьке військо було далеко і не могло з свого боку зробити ніякого особливого впливу на настрої львівських батьків міста.

Ми вже знаємо, що Ракоцій тільки й чекав козацького війська, щоб рушити на Краків. Се важно було для його престіжу: заволодіти старою столицею Польщі, резиденцією Семигородця Ваторія, прийняти її з рук Шведів і показати тим, що він, а не Карло являється наступником Казимира. Надавав він сьому також і велике економічне значінне, хочачи заволодіти краківськими салінами і нагромадженнями в них запасами соли. Уперто він торгувався за них з Карлом при складанні союзного трактату і тепер як найскорше хотів вступити в фактичне володінне ними. Тим більше, що шведська залога Кракова, обложена польським військом, з свого боку кликала Ракоція як скорше прибувати в поміч, бо більше як шість тижнів на могла триматись²⁾. Все се змушувало Ракоція спінитися яко мога на захід. Коли козаки Антона в середніх днях лютого з'явилися в околицях Львова і звязалися з його стрийською кватирою, він рушив зі Стрия на Самбір, покликавши і Кеменя з його відділами, щоб іти разом на Краків, а поперед себе вістником приходу вислав відділ кінноти під проводом Фр. Іншана³⁾.

Під Самбором одначе виїшла неприємна пригода, котру учасник походу Грондский представляє критичним моментом кампанії. Досі мовляв все йшло як найкраще. Руське воевідство було з обох сторін признано фактично нейтральним, уставлено добрі відносини з шляхтою і міщанством Галиччини (важну, ролю в сих переговорах Грондский приписує собі і очевидно старається представити її в можливо найкращому світлі). «Але не довго так йшло бо козаки і помічні полки волозькі прийшовши до табору почали все перевертати догори ногами, а початком тому послужила пригода під Самбором». Коли мовляв Ракоцій зближившись під Самбір запропонував місцевій шляхті і міщанству замирення на таких же умовах як се сталось у Львові, і вони «обома руками ухопилися за сю пропозицію», підчас приготовань до сих переговорів, в випадковій сутичці вбито брата Януша Кеменя Вальтазара. Хоча пригода сталася властиво з його власної вини, угорське військо було незвичайно тим уражене і домагалося кривавої пімсти на Самборянах.

¹⁾ У Кубалі дод. 23, с. 429; в виправленій формі видав Антонович—Сборник лѣтописей с. 265. Я не йшов так далеко в виправці, але все таки мусів справляти спольщену транскрипцію Кушевича.

²⁾ Лист Штернбаха з стрийської кватири 3 (13) лютого—се остання дата побуту Ракоція під Стриєм. Transsyiv. 11 с. 268.

³⁾ Грондский с. 187.

Ракоцій же не хотів псувати відносин з-за цього інциденту, в котрім Самборяне властиво не були винні, і зложив з ними все таки замиренне, на львівських умовах. Се страшенно обурило військо, почались крики, що Ракоцій дбає тільки про те, щоб приподобатися Полякам, а угорську кров цінить гірше собачої, водить своїх Угрів як псів на шпурку не даючи їм ніякої свободи, і т. д. ¹⁾

За сям пішла доволі неприємна для Угрів сутичка з Поляками на Сяні під Перемишлем. Гетьман Потоцький громадив військо під Ярославом, і Ракоцій, маючи вже при собі козаків і Волохів ²⁾ хотів викликати його на рішучу битву. Але Поляки побачивши перевагу Ракоція, ухилились від бою відсунувши домі Сяном на північ, і Ракоцій не став гонити за ним. Під Перемишлем лишив Кемена договоротся з перемиською шляхтою і міщанами щодо нейтральності (договір про се зложено з ними 3 березня—в пернім пункті його Перемишляне обов'язувалися не мститися після війни ні Уграм, ні козакам, ні Волохам, ні иншим учасникам її) ³⁾. А сам Ракоцій з своїми союзниками в 20-х числах лютого став під Перемишлем і Ярославом, лагодячи похід на захід.

Він так писав про се Карлові 27 лютого з Ярослава: «Чекаючи козаків я мусів якийсь час лишитися в Стрию, тепер я зійшовся з ними за милою за Перемишлем, прийшов сюди і якнайскорше піду в середину Польщі—працюватиму в спільних наших інтересах. Чутка про мій прихід, як свідчить лист п. маршалка до вельм. п. Вірца (коменданта краківської залози) звільнила Краків від неприятельського війська, я дуже з того тіпуюсь і сподіваюсь, що за божою помічю также успішно піде мені і з польським військом» ⁴⁾.

Ситуацію тодішню досить добре малює шведський резидент при Ракоцію Штернбах, в реляції свому королеві «з Семигородського табору між Ярославом і Перемишлем 12 (22) лютого». «Хмельницький, як я зрозумів з його листів 2 січня і 10 лютого, мавши нагоду бачити і читати їх в автографах, головно того прагне, щоб в. кор. вел. не мирилися з Поляками як спільним ворогом. Але бажає, щоб було замиренне і з Москвою, і прохає князя (Ракоція) посередничати в сій справі у в. вел. Князь сього також, здається, бажає серйозно, між иншим з тих мотивів, що коли замиритися з Москвою, то вона може стримати Татар від помочи Польщі. Він боїться сеї помочи, бо Поляки дуже прохають хана, а Порта дає на се згоду, і тепер в дорозі турецький посол,—присланий до князя з тим щоб намовами і погрозами відкликати його з Польщі. Князь доручив своїм урядникам полишеним в Семигороді щоб повели його обводними дорогами, аби він не скорше доїхав до нього як у Кракові. Бо князь так думає, що при трудних обставинах Туреччини вона не виступить против нього, коли йому пощастить (у Польщі). Тому було б спільним інтересом щоб в. вел. прислали частину війська на сполученне, аби в потребі боронити власні землі і помагати спільним плянам.

«На мій скромний погляд князь занадто боязкий, і при нинішнім (великім) числі війська всетаки не рішається ризикувати, тому все покладає на сполученне з Шведами. Думав, що як прийде до Польщі, так маїтати, особливо приграничні, між ними Любомірський, стрінуть його по приятельськи для того він поводився з усіма ласкаво. Але тепер він уже бачить, що все йде инакше, і ніхто тої ласки не приймає, крім окремих одиначь, котрим загрожували шкоди від війська; тому він так і клопочеться про збільшенне сил.

¹⁾ Грондский с. 395—3.

²⁾ Їх агадує договір з Перемишлянами, зараз нижче.

³⁾ Текст договору в Ос. 3568 л. 90.

⁴⁾ Transsylvania II с. 274.

«11 (21) лютого, наближаючися до Перемишля, мали ми відомість, що Любомірський кинув Краків, налякавшись наближення князя, але zarazом були вказівки, що той же Любомірський, Потоцький, Чарнецький й інші мають статися над Сяном. Відбулася рада з начальниками Козаків і Волохів, в моїй присутності, і однодушно рішено всіма силами йти на ворога, як що він дасть нагоду з ним зійтися. Отже такий уложили порядок, що князь з своєю кіннотою вестиме праве крило, козаки ліве, піше військо з арматами в середині, і обоз буде так уряджений, щоб і він в потребі міг послужити; Волехам же, що з своєю кватирою були далеко, наказано поспішати за військом. Війська князя я нарахував на 18 тисяч кінних і 5 тис. піших, крім самого князя провадить ними Кемень Янош і Баконш Табор. Козаків в лавах, з самопалами ¹⁾ 20 тис.; челядь їх полишено в обозі—число її не мале, вона має рушниці і не менше здатна до бою як і інші. Волохів рахувалося на 6 тис. Коли передні полки стали над Сяном й почали гарці, неприятель відійшов—було його коло 3 тисяч. Найблизший рень покаже, чи сі відомости бранців були вірні, чи того напливу ворогів треба ще сподіватися.

«Коли я зрозумів, що князь кинувши Перемишль хоче йти просто на Краків і хоче зараз заволодіти містом, а може й прибутками від соли.—я став стримувати його доказуючи що туди спішити нема чого, а треба приступити до Ланцута, де засів з військом Любомірський, а головне військо післати на Литву. Але нічого я не міг добитись. Мушу сказати що нестae гармат для мурів—вони мають бути привезені до Кракова з Патаку і з інших угорських замків. Але головно нестae проводу (conspicium), і було б в спільнім інтересі, щоб в. в. прислали кілька полків з генералом, що поміг би сим операціям своїм розумом» ²⁾.

Проводу, пляну, політичного розуму дійсно бракувало очевидно і Ракоцієві, і його генералам і нашому Ждановичу,—та не виявив його й Карло-Густаф у своїх операціях у Польщі.

З становища українських плянів було великою дурницею, що козацьке військо замість виконувати свою функцію патронату над Західне-українськими землями і прихилати на свій бік місцеву шляхту, міщан і селянство, намісто того лишило сі край на призволяще і пустилося з Ракоцієм на Краківське Підгір'є, що не могло нічого дати крім здобичи. Ракоцій мабуть спирався на букві конвенції, котрою гетьман обіцяв дати в його розпорядження своє військо. Але се власне й була політична помилка Хмельницького чи Виговського, що вони взяли на себе обовязок помагати Ракоцієві, не застерігши собі права рішати про стратегічні і політичні пляни акції і таким чином позбавили себе ініціативи в такий одвічальний момент. Не забезпечивши своїх політичних інтересів, вони потім тільки «заднім числом» нарікали, що Ракоцій робив на власну руку не радячися і не питаючи їх, і тому йому не варто більше помагати.

Розуміється, могли б багато значити персональні впливи Ждановича, якби се був чоловік з політичною головою—хочби такою яку показав Ів. Золотаренко на Білорусі; але у Ждановича не видно політичного розуміння моменту, і в його пізніших жалях на Ракоція (правда звісних нам тільки з переказів Шебеші і Лілієкровоу) трудно розібрати, чи жалівся він на те, що Ракоцій не дозволив козакам добичничати в Польщі на власну руку, чи на те, що він накидав їм стратегічні пляни для них неінтересні.

¹⁾ in acie stantium et samopallis utentium.

²⁾ Transsylvania II с. 272—3, передр. в Архиві ЮЗР. III. VI с. 210—2.

Добичництва було й так загато. Не тільки козаки й Волохи, нічим на зінтересовані в поході на Краків, крім здобичи, але й власне військо Ракоція захопилося шарпаниною, не дбаючи про стратегічні плани, послух і дисципліну.

Обидва війська поводитись наче в неприятельськiм краю, цілком забуваючи, що сей край, сих людей малось на увазі приєднати, прилучити, прив'язати до себе. Волки і ватажки добичникували, а напакувавши вози здобичею, запрудивши обоз худобою і возами, поривались додому, щоб відставити сю здобич поки час. Угри, Волохи, Козаки, рядовики і старшина не робили в тім ріжниці. Голіньскій в своїх записках, уболіваючи над спустошенням краківських костелів, палат і т. д., заразом присвячує доволі сильні вирази і подвигам війська по містечках і селах.—«Козаки що при кн. Ракоцію великі мордерства чинять над людьми: над каптанами, шляхтою і посполитим людом, білими головами (жінками) і малолітками—стинають, мучать, палять куди тільки прийдуть: містечка і села коло Ланцута, Перемишля, Переворска, Ярослава, Веча, Закличина і т. д.»

«Козаки і Волохи з Венграми з військом кн. Ракоція впали на Підгірє і чинили по селах великі шкоди і мордерства над людьми і дітьми малими, нікому не фольгуючи: палили двори і села, костели грабували, кляштор в Щижичу вирубали і понустишили, каптанів порубали. Містечко Горлиці спалили і людей вистинали: боронились люде добре, міщане і хлопці, варубали немало того гульгяйства, але перемажево їх».

«Під Краків вернуло козаків і війська Ракоцієвого коло 2 тисяч; пограбили Скавину і помучили міщан, дивні муки задаючи їм: ксьондзові плебанові скавинському руки й ноги повтинали, голову крутили й вертіли (питаючи) за гроші і срібло. Також і по інших місцях чинили, задаючи тяжкі муки, палачи вози, двори і містечка, а людей мордуючи і костели дулячи. Нове Місто спалено, Жабно і багато інших»¹⁾.

Семигородський хроніст Кравс, описуючи облогу Ланцута—маєтку Любомірского, на дорозі з Перемишля до Кракова, малює також в дуже темних фарбах поведінку Ракоцієвих вояків. «Семигородці, Козаки, Молдавани і Волохи чинили великі шкоди, палили все що надібали, не жалували, а забивали дітей у колисках, безчестили жінок, нищили шляхетські двори, церкви й монастирі, забирали всякі церковні прикраси, знущалися з попів і ченців, викопували з могил мерців, шукаючи дорогоцінних речей: просівали порох зотлілих трунів, шукаючи перел і виробляли різні інші вчинки, яких тут і часу не стане вичисляти»²⁾.

Прототипом сих понурих малюнків був очевидно маніфест самого Любомірского, що пускаючися в свій рейд на Угорщину в тилу Ракоцієвого війська, вперед виправдував свої грабунки тим що зазнав від Ракоція: мовляв в маєтках його родини Ракоцієве військо спалило 300 сіл і багато міст, не жалуючи ні людського ні божого: церкви безчестило, грабувало й палило, як худобу побивало людей, дивними і нечисленими тортурами і муками забивало християн—одних сажали на рожен і так пекли, інших варено в цебрах у пиві, інших кидано в огонь, помастивши смолою і дегтем і так убивано, не жалувано ні стати, ні літ, ні стану: дітей ухопивши за ніжку до мурів розбивали, жебракам і прощакам вибирали очі, обгинали вуха, відрубали руки—так що навіть шведський неприятель жалував і дорікав за се князеві»³⁾.

1) Ст. 984, 986.

2) Fontes rerum austriacarum. Scriptores III c. 261.

3) Маніфест Любомірского поданий у Кравса ж таки, с. 277.

В дійсності се було ні трохи не гірше того, що робило литовське військо в околицях Київа, а польське на Браславщині в 1655 р. ¹⁾, але розуміється так само як ті подвиги не послужили уставленню добрих взаємовідносин між військом і тубільцями, так і сі нові не помагали стати твердою ногою в Малопольщі і в Галичині ні Уграм ні Козаччині. А крім того шкідливо відбивалися на дисципліні війська, що стало трактувати все з становища добичництва, ухиялялося від боїв і риску, заводило між собою сварки за здобич і провіант і виходило з послууху своему начальству, доходячи до чистих бунтів против нього. А з боку місцевої людности все більше розгоралася ненависть і завзяте против сих наїздників. Коли були у них якісь прихильники, між православними і дісидентами, і всякими соціально покривдженими елементами, сих елементів вони не використовували й вони не відважались виступати з своєю підтримкою. Зате дуже енергійно проявляли себе елементи консервативні. Против наїзду велася завзята партизанська війна, наїздників нищили всякими під'ядами. А тим часом за кордоном в поміч Польщі зброялася Австрія, сподівалися з часу на час Татарської орди, а против Швеції підіймалася Данія заохочувана намовами і обіцянками її ворогів: Польщі, Москви, Голландії.

Розуміється, не треба спускати з очей, що наші відомости походять з української периферії та з земель не-українських, де козацькі ватажки не мали спеціальних організаційних чи анексійних завдань. Ракоція ризав свої пляни на королівство польське, але се нібито була його справа, Козаччина ж могла добичничати не журячись його інтересами. Могла навіть підчеркувати сю безоглядність, сю безжалісність супроти людности, се вeen не пекло в контраст тим територіям, які вона брала в свій протекторат і повинна була поводитись можливо лагідно і толерантно. Дещо з особливо гарячих нарікань може походити з тих місць, де козаки вважали потрібним нагнати жару елементам неподатним, неприхильним козаччині, щоб переконати їх в необхідности піддатися. Могли бути й такі міркування, що чим більше Ракоція збере жару на свою голову, тим більше буде змушений дбати о козацьку ласку і понускати з своїх претенсій—переконавшись, що не має в межах Польщі иншої сильнішої опори крім Козацтва і Руси. Слідом в епіводі пинським побачимо Ждановича в сій ролі—охоронця інтересів тих що віддалися під протекцію козацького гетьмана ²⁾, а тим часом принітуємо дещо з листування старого Четвертинського з місяця лютого, коли ватаги Ждановича разом з Ракоцієвими бушували в Малопольщі. Четвертинський повідомляє луцького владика Діонісія Балабана, що хоче завчасу, поки ще не прийшло польське військо, спровадити для охорони своїх маєтностей козацьку залозу, і питається його ради. Балабан боїться, щоб таким завчасним кроком не зіснути

¹⁾ Кубалья, не рахуючися з походженням сих явно перебільшених описів так пише в своїй книзі: «Семигородці, Козаки, Волохи—а перед усім Козаки з сатанинською жорстокістю палили все по дорозі, не жалуючи немовлят», і т. д., повторюючи від себе, як історичну правду те що писалось на те щоб оправдати такі ж свої власні грабунки на Угорщині. Треба мати на увазі, що центр ваги сих описів лежить очевидно не в немовлятах і тих неймовірних муках описаних маніфестом Любомірекого, а в профанації католицьких церков, в знущаннях з ксьондзів і монахів, що в значній мірі могли мати характер Релігійної ворожнечі, конфесійної пімсти з боку православних козаків і кальвіністів-Угрів, а з польської сторони такі факти—може бути зовсім не масового характеру, роздувалися до гіперболічних і цілком казкових розмірів. Історик не може повторяти таких перебільшень тогочасних агітаційних листків, обрахованих на те щоб оправдати свої власні експеси.

²⁾ Універсал виданий під Берестем 14 (24) травня, див. нижче.

«репутацію» і не стягнути тим гіршої біди з боку польського війська, що йде на Волинь під проводом Дмитра Вишневецького. Радить князеві тримати «при боці Антоновім» свого чоловіка, щоб той йому дав знати, коли буде відповідний момент, і тоді й його, владнику, повідомити—«аби й я міг забезпечити охорону здоров'я й субстанції моєї, бо хоч випросив собі універсали (у гетьмана), бувши в ньому в доручення Річчосполитої, але на самі універсали, без залогі і сам пан гетьман заборівський не радить спускатись». Четвертинський вислав 9 (19) «Довитого» листа до Дм. Вишневецького, в рішучим жаданнєм, аби він не ставив в його мастностях польського війська, і одночасно, 10 (20) вислав своїх людей до Ждановича з таким проханням: «Велику ласку показав нам ясновельм. Й. м. п. гетьман добродій наш, що не тільки наказав видати універсали на охорону худіб наших, але й особливого листа зволив написати до в. м., м. м. п., щоб і нам самим безпечними бути. Цюсилаю його в. м., м. м. п., більш того—прошу, абись був ласкав на нас і залогу прислав. Про се устно будуть просити мої післанці, а в. м. зволь бути до них ласкав—за що я з силами моїми в. м. відслужувати буду»...¹⁾

Так діялося в зашіллі, в сфері козацької анексадії. Тут не було місця здобичництву, самі противники козаки признають, що козацтво поводилось *moderate*. Але в тім що тактика в зашіллі не була погоджена з тактикою фронту, лежала безсумнівно велика хиба, яка не загаялась за себе помститись.

Коли вже стало ясно, що прихід Ракоція не викликав в Польщі ніякого сприятливого руху і про проголошення його королем Польщі самими Поляками-дисидентами і людьми прихильними йому—нема чого сподіватись, навпаки—його напад викликав тільки загальне роздражнення, обгострив ситуацію і для нього і для Шведів, і справа може рішатися тільки зброєю, Карло-Густав в середині березня рушив в Пруссії, де він пробув сю зиму, на сполучення з семигородським і козацьким військом, лишивши в Пруссії свої залогі. Ракоціве військо за той час товклося на Підгіррю—з невеликим успіхом облягало Перемишль, Ярослав, Ланцут; під Замостем погромило військо Потоцького, так що сам він ледво втік, стративши коня, як хвалився Карлові Ракоцій²⁾. Сам він рушив на Краків, з його приходом комендант шведської залогі, що сиділа в краківських замку з осені 1655 р., вивів її на сполучення з шведською армією, а на її місце Ракоцій поставив свою, і таким чином нібито закріпивши за собою Підгіррє рушив на зустріч Карлові, що йшов горі Вислою. В середині квітня оба війська зійшлися недалеко Сендомира.

Але прибувши на територію війни, шведський король—як оповідає його історіограф Пуфендорф³⁾, був дуже прикро вражений неорганізованістю Ракоцієвого наступу. Приїхавши 9 н. с. квітня до Ракова—славного колись соцілянського гнізда, він наскочив тут, каже Пуфендорф, на неприбрані козацькі труни—сліди нещасливого козацького набігу, що стався два тижні тому: 400 їх було, і вирубано їх до ноги, труни лежали на вулицях, і незносно смерділи. Другого дня прийшли до Іваниск—де був визначений почліг, але за кілька днів перед тим козаки розграбували се містечко і здебільшого спалили, так що ночувати прийшлося по сусідніх селах. З'їхавши того самого дня з Рако-

¹⁾ Рип. Чортгор. 2446 л. 23, 25, 29, виривки у Липинського *Z dziejów Ukrania* с. 564.

²⁾ *Transsylvania* с. 276, пор. вище.

³⁾ *Samuelis de Pufendorf, De rebus a Carolo Gustavo gestis* с. 254—тут день за днем оповідається ігінерарій Карла.

цієм, що приїхав привітати Карла з тисячею угорського й козацького війська, Карло-Густав звернув його увагу на неможливість такої ситуації, і другого дня почалися в сій справі наради, що протяглися на кілька днів. Карло-Густав вказував, що против такої значної мілітарної сили, яку становили разом зібрані війська Ракоція, Ждановича і його, Поляки очевидно не рishаються виступити. Супроти того цілком недоцільно сидіти в сих місцях «цілком спустошених недисциплінованим козацтвом»¹⁾, а треба шукати способу задати рішучий удар польській стороні. Карло-Густав для цього радив перейти за Вислу і вдарити на Замостє, Люблин, Берестє. Під Люблином, казали, кучиться польське військо, і там його можна погромити; але особливо цінним пунктом здавалось Карлові Берестє—туди можна підвозити провіант з Литви, Мазовша, України, «можна буде викидати більше полків з України, а з Пруссії тим часом наспіє тяжка артилерія».

«Але крім того він радив Ракоцієві привичаїти військо до дисципліни, аби запаси провіанту не марнувалися нашвидку через таке своєвільство і між самим військом не виникало з сього непорозумінь і ворожнечі. Привичаїти своє військо, щоб воно переймало шведські порядки в строю, в веденню бою, в закладанню табору. Бо не міг королєві в високій мірі не подобатися нелад Ракоцієвого війська, що він давніше чув, а тепер і на очі побачив. Доходило до того, що коли військо наступало лавою, а на полі десь показався зайць або инша дичина, то не тільки начальники, але цілі хоругви і полки, кинувши всякий порядок, кидалися за звірятем, так що часом 40, 50 і більше хоругов гонило за зайцем».

По закінченню сих нарад привітав короля Жданович, «окружало його дуже скромне товариство, тим не менше король дуже привітно його прийняв і щедро обдарував». Визначними ватажками козаків крім самого Ждановича називаються у Пуфендорфа «якийсь Сулейман, з роду Турок, але знайомий з мовою латинською й иншими і досить тонкий в манерах; далі Ференц Трас—з роду Тракієць, магометанської віри, проворний і визначний вояк; нарешті скарбник військовий Крицький, чоловік ініціативний і хитрий».

Відомости сї очевидно фантастичні. Так про того Ференца розповідає в сучасних своїх записках Янчинський, що був він родом «з українського міста Гуманя», Мартин Калиновський уманський дідич узяв його до свого пішого війська, потім пізнавши його хист і проворність зробив своїм обозним наглядачем (*custodem rhedas suae*), «і хоч був він Русин (*Russita*), прозвав його угорським іменем—«наче б він був Франціском». Під Батогом, по смерті Калиновського, пристав він до козацького війська і скоро дістав уряд сотника (*legionis questorem*). В Варшаві, за рекомендацією Ждановича настановлений був від Ракоція над п'ятитисячним відділом війська»²⁾. Загальне тодішнє число війська угорсько-козацького і шведського Пуфендорф означає на 60 тис. і з вдовolenнем лідносить, що хоч Шведи з Прусаками разом становили в нім незначну скількість, але за весь час що вони були разом з Ракоцієвим військом, ті ніколи не наслідіялись далеко віддалятися, і хоч Карло домагався, щоб вони не наближались до його війська ближче як на 5—6 миль—щоб його вояки не переймали угорських звичок до білого хліба, вина тощо,—але Ракоцій ніяк на се не годився, покликаючися на можливість несподіваного нападу неприятеля.

У сих обставинах—розглянувшись в військах угорських, волоських і козацьких, обміркувавши всебічно ситуацію, дочекавшись повороту Велінга і вислухавши історію

¹⁾ *locis per Cosacos disciplinae nescios plane vastatis.*

²⁾ Осолін, ркп. 627 с. 301—2.

Його невдалих заходів у Хмельницького, Карло-Густав постановив вислати нове посольство до козацького війська, щоб пішовши на зустріч всім його бажанням, напевно дійти союзу і порозуміння. Пропустивши стільки добрих нагод для утворення міцного зв'язку Швеції з Україною і кооперації шведських сил з козацькими, що під таким зручним керівництвом, яке міг їм дати Карло-Густав, могли дійсно показати себе і стати таким сильним мілітарним і політичним фактором в тодішній ситуації, як тільки можна собі уявити,—Карло-Густав знову захвилювався і засліпився з шведсько-українським союзом. Істинно—в дванадцяті години, коли час його побуту на території Річчосполитої був уже порахований, і данська загроза з хвилини на хвилину мала його відси відкликати. Чи не рахувався він з тим, чи навпаки—саме рахуючися з перспективою кинути на якийсь час, як йому думалося, польський терен війни, щоб завчасу зламати роги Данії,—він хотів забезпечити собі в Польщі певного і цінного союзника в козацьким війську, яке нарешті починав відповідно цінити? Се трудно, розуміється, рішити; але серйозніше трактування справи сим разом ясне.

Після невдалої спроби з Велінгом доручено справи королівському камергерові, Густавові Лілієкрону. Посольську повновасть виставлено йому 6 (16) квітня в Завихості на Вислі, де стояв Карло, чекаючи поки побудують тут моста через Вислу; 10 (20) квітня датована присяжна грамота Карла, що Лілієкрону мав повезти гетьманові. Ту ж дату має велика, незвичайно детально розроблена інструкція; але зареєстрована вона тільки під днем 15 (25)—се показує як уважно її вироблювано ¹⁾. Нам треба пильно приглянутись до цього матеріалу, дуже цінного—не тільки для пізнання шведської політики (се ще було б для нас менше важним, бо реального значіння вона вже не мала),—але цілої тодішньої політичної ситуації.

Лілієкрону мав виїхати з Ракоцієвими людьми на Угорщину, там з'їхатися з Шебеші і з Данилом, що їхав сим разом уже з титулом шведського резидента при молдавським дворі: разом мали їхати до молдавського господаря, далі до гетьмана і до хана з різними делікатними дипломатичними дорученнями,—потім назад і знову через Чигрин. Молдавському господареві Лілієкрону мав переказати міркування про потребу далі продовжувати фактичні союзні відносини, що виникли через союз Швеції з Семигородом—союзником обох господарів. Оформленням і укріпленням цього союзу зайнятий мав Данило, що свого часу привіз королеві вісти про приязні настрої Яського двору; Лілієкрону ж треба було тільки помочі господаря в своїй подорожі на Україну і до Криму, інформацій про відносини кримські, кримсько-українські, кримсько-московські, і т. д.

Діставшись до гетьмана мав він, ігноруючи Велінгове фіяско, поставити справу так, що переговори ведені Велінгом сийнилися на тім, по перше, що гетьман без ради старшини і без порозуміння з своїми союзниками не міг приступати до формального союзу, по друге—він хотів мати королівську декларацію що до задоволення вимог козацького війська поставлених ним у сій війні. Тому король посилав тепер з Лілієкровою провізоричну свою декларацію, уноважнюючи його присягнути на Євангелії «на душу короля», що поскільки гетьман і військо Запорізьке не будуть претендувати ні порушати тих земель, які собі Швеція застерігла в Польщі,—постільки й король і його наступники

¹⁾ Всі ці документи видав Молчановський з швед. держ. архиву в Архиві ЮЗР. III т. VI ч. 92—4; інструкція має такий заголовок: «Меморіал вірному підданому і камергерові й. к. в. Густавові Лілієкрону з Гальстаду, котрою він має регулюватися в місці до генерала Хмельницького і кримського хана».

не будуть ні претендувати ні оспорювати тих провінцій і воєводств, які гетьман і військочуть одержати в Польщі «як сатисфакцію»¹⁾. З свого боку приймаючи сю декларацію гетьман мав би дати одночасно таку саму декларацію королеві від себе. Щодо обміркування умов союзного договору з старшивою, король сподівається, що воно вже пройшло, і з союзниками справа теж поладжена; посольство ж, обіцяне гетьманом королеві, досі не прибуло,—тому Лілієкрона має просити гетьмана сям разом порішити з ним справу негайно і відправляти як найскорше до Криму. Наказувалось йому також обійтися з усякою чемністю в Витовським: йому послався окремих лист від короля, і Лілієкрона мав до того щедро доложити всяких компліментів на тему його високого авторитету, впливів і заслуг.

Вияснюючи становище справ в данім моменті, треба було наладити те, що свого часу переказувалось не раз: мовляв король у своїх відносинах до Польщі йшов за інформаціями, поданими від гетьмана через Данила, і ніколи не згоджувався на польські пропозиції на шкоду Козацтва, тим менше на повне його знищення, хоч як клопоталися коло сього Поляки. Останні пропозиції мирних переговорів на тім і розбилися, що король шведський не згоджувався вести переговори сепаратно, без своїх союзників, і настоював на тім, щоб комісари від козаків також були допущені до переговорів й отримали охоронні листи: Поляки не годилися на се, і король тоді відкинув переговори²⁾ і постановив відновити военні операції з усею енергією. Тепер зійшовши з семигородським і козацьким військом він хоче привести Поляків до повної капітуляції на тих умовах, які їм будуть поставлені (§ 1—8).

Для сього Карло і Ракоцій потрібують більших козацьких сил. Незалежно від армії Ждановича королеві треба ще 20—30 тис. козаків—щоб вони прийшли під Бересте для сполучення в шведським військом, в розпорядженне шведського короля і відповідно його інструкціям наступали чи то на Поляків чи то на Москву, утримуючи себе власним промислом—але заховуючи відповідний порядок і дисципліну (§ 13). Для сього, очевидно, з одної сторони між шведським королем і козацьким військом мусять бути уложені постійний союз, приблизно на вірець того проєкту, що мав показати їм Лілієкрона (§ 12). Карло минулого грудня уложив военний союз з Ракоцієм, відступаючи йому частину польських земель, але без шкоди козацьких інтересів (§ 17). Тепер він хоче вийти в безпосередню спілку з господарем молдавським і волоським, головню для звязку і впливу на Татарську Орду: для того визначив своїм резидентом при господарі молдавським Данила, після того як гетьман звільнив його з своєї служби і дав дозвіл вступити до служби королеві. Звязки з Татарами, Молдаванами і Волохами, союзниками козаків, мають послужити доповненням до союзу шведського короля з гетьманом і військом Запорізьким (§ 18).

З другого боку передумовою сього союзу має бути коли не повний розрив, то можливе ослаблення звязків козацького війська з Москвою. «З огляду що для корол. вел. незвичайно важно, аби Хмельницький і козаки були в ворожих відносинах з Москвою, Лілієкрона мусять в сям напрямі вести переговори, але з незвичайною обережністю, слідячи за настроєм Хмельницького що до Москви. Найлекше можна прихилити його до війни в Росію переконаннями, яка велика небезпека загрожує йому і всім козакам з того.

¹⁾ Текст декларації тамже ч. 93.

²⁾ Очевидно, се підчеркується з огляду на виленський інцидент—що Москва і Поляки не допустили до трактатів козацьких представників, а шведський король зробив з сього питання, бути чи не бути переговорам.

що Росіяне стають панами всієї Польщі, згідно з виленським договором, а козаки мають бути приборквані й поведлені. Річ відома, що Москва не зносить вільного народу і хоч прийняла (козаків) під свою зверхність з мотивів спільності віри, але се не перешкоджає їй змовлятися против них» (§ 9). Лілієкроні, як перед тим Велінгові¹⁾, доручалось звернути увагу гетьмана на небезпечні московські пляни, що виявляються в царських титулах—що він претендує на козацьку територію, на Поділля і Галичину, на Вілу Русь і т. д., і на всю небезпечність останнього замирання Москви з Польщею. «Москва, в гадах своїх проковтнувши вже всю Литву і Польщу, думає через з'єднання з Поляками приборкати козаків і позбавити свободи, котрої вона не зносить ні в сусідстві ні в самих своїх землях. Поляки сподіваються наперед погодившись з Москвою, потім приборкати Шведів і козаків, заплутавши Швецію в тяжку війну з Росією і її союзниками, а потім сповнивши сей плян вони знайдуть спосіб відчинитися і від Москви»²⁾. «Король в персональній доповіді Велінга, так і з власного листу гетьмана до кн. Ракоція, з приємністю довідався, що коли в князь (моск.) не піде за порадою даною йому гетьманом: не замиритись з королем, не поверне йому захоплених городів, не нагородить зробленої шкоди,—то гетьман готов його змусити до того силою і вважатиме своїм неприятелем». Послові доручалось підтримати такі настрої вказуючи, що козаки матимуть змогу збогатитися сею не тяжкою і не довгою війною, позбутися московських залог і коли схочуть мати стик з Швецією, можуть забрати Смоленськ з кількома містами в сім напрямі. Коли ж гетьман ніяк не схоче розривати з Москвою, нехай не дає помочи Москві, а з усіма силами йде на Польщу разом з Ракоцієм, щоб зняти з Шведів польську війну, а Татар постараться напустити на Москву. Його посередництва, коли б він брався мирити короля шведського з царем, не треба відкидати, але Лілієкроні повинен вважати, щоб не дати гетьманові викрутитися сим посередництвом від военной помочи (§ 10—11).

Коли б зайшла мова про Радзвйовского, посол мав пояснити як викрилася його зрада—Його зносини з ворогами Швеції, що примусили короля його арештувати. Треба також остерігти гетьмана перед царською інтригою—перед приїздом посольства Парчевича (що давно вже сидів у Чигрині). Лілієкроні доручалося всяко паралізувати його заходи коло розбиття союзу України з Ракоцієм. З Данилом, хоч він уже рахувався в шведській службі і мав підтримувати шведські інтереси, Лілієкроні наказувалося також поводитися з певною обережністю: очевидно Карло не почував повного довіря до многостороннього Грека.

Покінчивши українські справи Лілієкроні мав їхати до Криму з семигородським послом і з ісламцем Хмельницького—коли б він згодився з ними іслати свого чоловіка. В Криму Лілієкроні треба старатися напустити Орду на Москву, щоб паралізувати її операції против Шведів, а принаймні розвести з Поляками і відновити її союз з козаками проти Польщі. Перспектива об'єднання Польщі з Москвою під владою царя повинна настрашити Татар і звернути їх на Москву. При тім виникали однак такі перспективи: може хан не схоче виступити проти польського короля, щоб не стратити харачу, отримуваного з Польщі, або зажадає виплати несплаченого за останні роки харачу від спадкоємців польського короля: Карла, Ракоція і гетьмана. В таких разі Ліліє-

¹⁾ Тут інструкція Лілієкроні багато повторяє буквально з попередньої інструкції Велінгові.

²⁾ Пор. вище інструкцію Велінгові.

крона мав вяснити ханові, що з Яна-Казимира хан нічого не дістане бо він фактично лишився без королівства, його спадкоємці платити за старі роки зараз теж не можуть: їх паї в польських землях ще не вяснилися. Коли ж Польша прийде до ладу, кожен з них буде правильно платити Татарам, скільки на кого припаде відповідно одержаній частині (*ratione portionis obtentae*). Притім ханові і його міністрам мали бути виплачені ріжні грошові суми—Лілієкроні, як перед тим Велінгу доручалось вистаратись у гетьмана поруку, щоб добути ті гроші можна було на його імя на місці.

Загалом нова інструкція в українських справах здебільшого йшла слідами попередньої, даної Велінгові, додаючи тільки ріжні штрихи і розвиваючи деякі подробиці відповідно змінам принесеним сим швірком, що минув з того часу ¹⁾. Видимо, ясного уявлення того, що саме забажає гетьман як свою найку в розділі Польщі і як конкретно він собі уявляє свої відносини до Швеції, Польщі і Москви, Карло-Густав і його міністри не мали й тепер—хоч мали змогу дещо довідатися від Ждановича і його товаришів, поскільки хотіли. До певної міри вони були звязані договором з Ракоцієм, де все що виходило за межі шведських претенсій (по Варшаву і Підляше, в загальних рисах), признавалося за Ракоцієм, і те що мало бути звідси викраєне козакам понад Україну в тіснішім розумінню, могло бути викраєне тільки за окреим порозумінням шведського короля з Ракоцієм ²⁾. Висилаючи Лілієкрону Карло такого порозуміння з Ракоцієм не перевів, в інструкції йому і Ракоцієвому послюві не знаходимо яких небудь поучень на сей випадок. В згаданій декларації, що мав записягти Лілієкрона іменем короля, як я вже сказав, Карло-Густав загально тільки обіцяв в нічим не перечити претенсіям, які заявить гетьман і військо для себе. Се був важний недогляд—чи знов таки вимушена уступка претенсіям неповздержного в своїх апетитах Ракоція, що серйозно загрожували твердому порозумінню з козаками.

Від Ракоція їхав разом з Лілієкраною Франц Шебеші. Мав наказ підтримувати у Хмельницького і у хана доручення дані шведським королем: кримським справам інструкція надає особливу увагу. Хмельницькому Шебеші повинен був вяснити, що Ракоцій не настає на нього аби він розривав свій союз з Москвою, тільки хоче, щоб він не помагав їй проти Карла ні против Ракоція і всяко запобігав татарському наступові, відтягаючи увагу морськими і суходутними нападами. На випадок якби против обох господарів піднялись якісь повстання (в звязку з їх союзом з Ракоцієм і участю в польській кампанії, очевидно), гетьман повинен помагати їм в трудних обставинах. В своїх справах Ракоцій доручав нагадати гетьманові його давнішу обіцянку—прислати тих Німців що їх має в своїй службі—як найскорше переправити їх до Семигороду: вони діставатимуть тут таку ж плату і гонор, як инше німецьке військо семигородське ³⁾.

Поки виправлялися сі посольства, писались інструкції і т. д., в сих же днях військо переходило за Вислу, мостом спеціально для сього побудованим під Завихостом. Перейшовши попробували захопити Замость. Писав до Замойского листи Немирич, покладаючись на давну знайомість з ним і намовляючи до піддання—але обібрав тільки дуже ризку

¹⁾ Новою була частина додана для переговорів з ханом.

²⁾ *Transsylvania* с. 192—3.

³⁾ Угорський текст в *Monum. Hungariae hist.* XXIII с. 516, латинський переклад з швед. держ. архиву в Архиві Ю. З. Р. III. VI с. 261.

і мало почесну відповідь ¹⁾. Писав і Ракоцій—так само безуспішно ²⁾. Послушно піддався натомість бдний, наполоханий Люблин—як ми бачили, се в особливу вину потім ставив цар козацькому війську, що воно змусило піддатися Ракоцієві місто, яке в 1655 р. присягло було цареві. В місті була пошість, і тому його скоро покинули ³⁾. Почувши від козацьких під'їздів, що війська Потоцького і Сопіги стали за Венгровим під Луковим, спішно кинулись туди, щоб їх розгромити, але довідалися, що Поляки пішли на Буг. Карло-Густав затрівожився, що вони можуть піти на Прусію, досить слабо обсадженою його залогами, і погонив за ними загоняючися в район Прип'яті ⁴⁾. Погоня тривала більше тижня і дужче стомила військо. Кінець кінцем післано частину козацького війська, Угрів і Шведів наздогін під Варшаву, а король з Ракоцієм стали під Венгровим. Та прийшли нові вісті, що неприятель громадиться під Берестем, щоб дочекатися тут московської й татарської підмоги. Спішно рушили туди—але знову не застали: Потоцький рушив під Сандомир, Сопіга з литовським військом вступився під Камінець Литовський. Тактика польська полягала в затягуванні кампанії йбереженню війська в надії, що шведське й угорське військо не витримає довгої війни і розлізеться—що дійсно йому загрожувало. Не потрапивши підняти дисципліну у своїх союзників, король хотів відцепитися від Ракоція й пропонував, що або він буде добувати Бересте, а Ракоцій нехай іде за Сопігою, або навпаки. Але Ракоцій боявся відлучатися від шведського війська і настоював щоб разом здобувати Бересте, тим більше, що про Сопігу прийшли вісті, ніби він кинув Камінець і відступив на Случку ⁵⁾.

Коли приступили до Берестя, залога попала передмістя, і приготувилась нібито до облоги, але як Шведи й Угри й собі стали ладитися до облоги, стягнули артилерію і почали канонаду, залога витримувати наступ не рішилась і зараз заявила охоту до переговорів, а далі і до капітуляції. Другого дня, 17 травня місто піддалось. Переговори разом з шведськими генералами від Немирич, вони потривали кілька днів. Ка-

¹⁾ Biblioteka Warszawska 1860 II. с. 359—360.

²⁾ У Рудавського с. 333 і в Жерелах XII ч. 555—6 (тут тільки замість Замоиского названо Любомірського).

³⁾ Пуфендорф с. 258. ⁴⁾ Янчинський, сам бувши тоді в районі сих операцій, описує сю погоню за польським військом на початку квітня н. с. *Coniunctis copiis insequi polonum exercitum caeperunt, exercitus autem polonus Casimiria Belzicis, tam Lublinum, deinde Lukoviam, praeterca Mederecum, Medereco Bialam, deinceps Brestam, tandem Kobrynum, deinde Lubomliam, ad extremum Sokalium pervenit. Acciter hostis persequabatur nostros Ratnum usque. Accidit ea exercitus polonici persecutio primis aprilis*—р. 288.

⁵⁾ Пуфендорф с. 259, Гордона Tagebuch I с. 137. Лист Ракоція до матери 4 травня, Буг під Городком: «Ві второк був тиждень тому—ми лишили наші вози і піхоту з королем, а самі з драґонами тільки, легкими гармизами і пішим військом пішли на неприятеля. Робили великі марші, не тільки днями, але й ночами, але всі зусилля були даремні—ми його не догнали. Козаки й Волохи пішли одною дорогою, ми з королем другою, підійшли з королем (до неприятеля) на 3 милі, кількасот наших їздців навіть ударили на їх задні полки, багато литовського війська побили і забрали в полон; але властиве військо вже перед тим дійшло до фортеці на литовській границі—до Берестя, що хоч лежить уже в Литві, але віддалене від нас (тільки) на 12 польських миль. Чекаємо нашої піхоти і возів,—поки вони надійдуть; коли (неприятель) буде чекати, то ми нападемо—навіть скорше ніж прийде піхота»—*Monum.* XXIV с. 518.

літуляцію остаточно підписано 23 травня¹⁾. Карло доручив охорону міста Ракоцієві; шведський генерал Дальберг дає інструкції щодо кращого укріплення замку, на чолі залегли з 2 тис. вояків поставлено «генерал-майора» Немирича²⁾.

Бересте було важним стратегічним і комунікаційним центром. Карло-Густав цілком правильно оцінював його значіння, як ми бачили. Коли б він і курфюрст з своєї сторони, Ракоцій з своєї—так як то собі козаки бажали, помогли їм там закріпитись, а за собою, тверезо оцінивши ситуацію, подбали закріпити пограничні землі: Карло-Густав і курфюрст прибалтійські, Ракоцій—карпатське Підгір'я, Москва—Вілорусь, Польща була б обкарнана й не могла б прийти назад до сили. Але фактично йшло яграз навпаки. Москва вважала в. кн. Литовське своїм набутком і жадала від козаків, щоб вони відси вступились. Ракоцій претендував на цілу Малопольщу й Русь. Карло-Густав також не міг положити межі своїм претенсіям. І так замість того, щоб здобутте Берестя стало твердим етапом в розвою акції нової ліги, її скріплення і поширення,—як се дійсно могло бути, як би окупаційні війська подбали навіть тільки про крапку організації, запровадження, навязання відносин з людністю, — се здобутте в дійсності стало тільки останнім промінням успіху перед нечуваним крахом.

Але, очевидно, се в тім менті не відчувалося, принаймні можемо се сказати про українські круги, про штаб Ждановича, про гетьманський осередок. Того надриву, що залягав в семигородсько-шведській спілці, вони в сій хвилі видимо не відчували, а навпаки—покладаючись на неї стояли в кульмінаційнім пункті своїх заходів коло будови нової Української держави. Жданович не знає—чи з власної ініціативи, чи за директивами гетьманського уряду, настоює над перетворенням козацького патронату над західними землями в більш реальну, оформлену і регламентовану залежність, дійсну владу Запорізького війська над сими землями. 14 травня «с табору с-под Берестя Литовского» видає він свій охоронний універсал для Пинського повіту: «Анѣтънъ Ждановичъ, намѣстникъ его милости пна гетмана войскъ Запорожскихъ, всѣмъ в-о-б-ец и кождому з-особна, кому о томъ ведати належить, меновите паномъ полковникомъ, асавуломъ, сотникомъ, отаманомъ и всему товариству войска Запорожского до вѣдомости доносимъ.—Ижъ зближившы ся мы з войсками князати его милости семигородского ку повѣту Пиньскому, а маючи от обывателей того жъ воеводства достаточную информацію, ижъ его милость панъ гетьманъ под протекциєю своєю ихъ всѣхъ принявши и залогу для легшого безпеченства имъ придавъ рачыль, во всѣмъ до тыхъ же универсаловъ его милости пана гетьмана стосуючы ся сурово приказую, абы жадень с товариства нашего так в тягненью чатами и подезздами шляхте воеводства Пинского жадное найменьшее кривды задавать не важыль ся, обавляючи ся ероктого каранья войскового. А ежели бы таковые свавольники легце себе сесь нанъ универсалъ поважы ышы онымъ чынили, tedy таковые за даньемъ намъ вѣдомости сурово на горьде карани будутъ. В чем и повьторе всѣхъ васъ напоминаемъ подь ласкою нашою и ероктымъ караньемъ войсковымъ»³⁾.

Одночасно поставив він одначе пинській шляхті якісь ультимативні жадання, коли вона хоче користуватися з опіки війська Запорізького. Про се довідуємося з універсалу

¹⁾ Дата Пуфендорфа; Кубала відзначає як дату Гордона—26 травня, але у нього її нема.

²⁾ Пуфендорф с. 260. Янчинський с. 289. Urkunden VIII с. 169, реляція Вальдека з 22 травня.

³⁾ Акты изд. виленьскою коммиссиею т. XXXIV ч. 92.

маршалка і хорунжого Пинського повіту, що скликають шляхту до Пинська на нараду в інтересах своїх і своїх родин, на день 23 травня, «без усякої одволочи—бо ледве упростили ми п. полковника київського, що він до того терміну згодився почекати»¹⁾.

Очевидно результатом сих нарад була депутація до Чигрина сього самого маршалка Лукаша Ђельського і стольника пинського Адама Спитка—Ђжеского, що в Чигрині 20 червня зложили гетьманові свою субмісію й одержали від гетьмана «асекюрацію» своїх прав.

«Присяга І. м. панів обивателів пинських, віддана гетьманові Богданові Хмельницькому, р. 1657.

«В імя найсвятішої трійці, отца, сина і духа святого. Амінь.

«Великі війни попускаються на держави з двоєм наслідком: або щоб по малім (кровопролиттю) принести спокій на долі людські (віки)—або для повного знищення і викорінення, на випадок коли завзявшись не скаменуться. Такого понушення дізнало і кн. Лиговське, і через вороже бушування ріжних військ ледво вирятувалоси з повного і жалісного знищення—мабуть даючи заплату за гріхи свої. Повітові Пинському теж не мала частина тої кари мусіла дістатися в тім пожарі...²⁾. Але за порадою висланих з поміж себе шановних людей, щоб утікти видимої і близької вже божої кари, таку намовили ми приязнь, й. м. п. гетьманом запорізьким і всім військам—котру ми за присягаємо в таких словах:

«Ми, урядники Пинського повіту—Лукаш Ђельський маршалок і Адам Спитек-Ђжеский стольник—як вислані послы іменем своїм і всеї братії повіту нашого присягаємось богові в трійці єдиному, найсвятійшій діві і всім святим, згідно з обрядом і вірою нашою, через апостолів нам переданою і визнаною: Все в чім ми іменем всеї братії і за її дорученням договорилися з й. м. п. гетьманом військ Запорізьких в справі вічної і нерозривної приязни,—те ми самі і ті іменем котрих ми се постановляємо, все дотримасмо в усіх належних до тої приязни кондиціях і пунктах, і потомки наші будуть обовязані дотримувати, силою присяги, tener нами даної.

«Обіцяємо, що не будемо ніколи думати про якусь зраду і розірвання звязку нашого з військом Запорізьким, ані потайки не підійматимемо на нього сторонніх неприятелів, ані факцій ніяких не будемо чинити на його шкоду. Навпаки на всяких неприятелів того війська ми будемо повинні стати, не вивовляючись ніякою близькістю й своємством—хочби то були й найближчі нам люде. Іменем всеї братії обовязуємось своєчасно давати знати про всякі неприятні наміри, які будуть відомі на нашм пограничу, остерігати про все що могло б заноситись на шкоду У к р а ї н и і всього війська і в нічм не ухибити приятельській вірности.

«Одностайно з військом н а ш и м Запорізьким ми і потомки наші будемо боронити віру православну грецьку так само як і римську, свободи і границі наші, спільні, коли який небудь неприятель мав би на них наступати.

«Старшинства, гідности і начальства як земські так і військові мають залежати від й. м. п. гетьмана запорізького і з рук його одержуватись³⁾, з тим одначе, що для всіх урядів, які замінчались здавна вибором, зістається вибір свободний всім обивателям Пинського повіту, а після вибору має проситись конфірмація у й. м. Уряди і власти вій-

¹⁾ Тамже ч. 93, дата—в Пинську, 18 травня.

²⁾ Очевидно прогалина.

³⁾ В ориг. стигнена форма: з рақ... dependere.

ськові будуть належати тільки до нього, і коли буде в тім потреба, ми чекатимемо наказу від нього або від того кого він схоче настановити над нашими військовими урядами, і баз його відомости ніхто не може проголошувати війни, ані не може нападати на які небудь краї без його дозволу.

«Через нього ж, (будучи) при війську Запорізьким ми маємо признавати себе в вічних підданстві цареві й. м., і в нічим не помагати його неприятелям, ні радою ні якими небудь підмогами, явними чи потайними.

«Взагалі, наскільки й. м. п. гетьман заховав нас при давніх, наданих від королів польських правах, прерогативах, вільностях, судах і зверхностях, в нічим не нарушаючи їх ваги, і відібрав тільки королівщини приналежні до Пинського староства, недавно роздані, і не порушив навіть ленних і доживотних надань, наданих здавна, тільки поставив умову, що доживоття по смерті особи, яка має на нього право, мають бути прилучені до Пинського староства,—то і ми і потомки наші будемо заховувати до п. гетьмана теперішнього і наступного, і до всього війська Запорізького таку саму вірну приязнь і зичливість, як до попередніх панів наших,—в щастю і нещастю обопільно, на вічні часи, не піддаючись на лукаві чужі намови. Навпаки—коли б ми (довідалися) про когось в сусідстві, в краях Польських чи Литовських, що вони уперто не хочуть горнутись до приязни й сполучення з й. м. п. гетьманом і всім військом Запорізьким,—ми обіцяємо відводити їх від тої упертости нашою намовою, і взагалі пильнувати всього, що належить до обопільної приязни.

«У всім ми повинні залежати тільки від й. м. п. гетьмана запорізького—теперішнього і наступного, і не присвоювати собі ніяких урядів без його волі: не видумувати собі соймиків для нарад ні збирати хоругв без окремого сповіщення й. м. п. гетьмана—хіба в наглім і гарячім випадку.

«Унію й інші чужі віри, обом сторонам неприязні й противні, ми повинні викорінити одностайно з усею братією, не даючи місця і принади в своїм повіті такій заразі душ християнських. Але, коли б хтось з духовних ¹⁾ перепросив належного ²⁾ київського митрополита і одержав від нього свідомство покути за відступство і за нього гаряче прохало духовенство, такий має право на панську увагу й. м. п. гетьмана.

«Нарешті—всі взагалі обовязки приязни, хоч би й не названі тут, ми обов'язані обопільно виконувати вічно.

«Так нам боже поможи і невинна мука Христова ³⁾.

«А по виконанню присяги їх м. п. п. послі—й. м. п. Лукан Більський маршалок і п. Адам Спитек-Бжеський стольник Пинського повіту з тими братами, що при них, для ґрунтовнішого скріплення підписалися при печатях своїх власними руками, обіцяючи, що теж саме без одволоки зроблять всі і. м. обивателі пинські.

«Діялось у Чигрині 20 червня 1657 р. ⁴⁾.

Гетьман відповів на се такою асекурацією, «письмом польським»:

«В імя боже! Амінь. На вічну память сеї справи.

¹⁾ Розум.: пинських уніятів.

²⁾ Себо православного.

³⁾ Формула присяги.

⁴⁾ Ркп. Чортор. 2446 л. 75, видруковано у Липинського Z dziejow с. 514, укр. переклад—«Україна на переломі» с. 11; в сім перекладі Липинський перекладає скрізь слово przużazi словом «союз», думаю що се не зовсім правильно, тому вжив слова «приязнь».

«Ми Богдан Хмельницький, генеральний гетьман військ й. ц. м. Запорізьких, об'являємо всім кому то потреба знати, тим листом, ствердженим присягою нашою і всього війська:

«Предвчна премудрість, вказуючи дороги спільного пожиття, заборонила віддячувати злом за добро, приятних наказала приймати приятельським серцем, вказавши для сього відповідне порівняння—що то не добре аби хтось за рибу змію, за хліб камінь й інші злі річі відбирав за добрі вчинки. Коли ж найвищий творець і правитель підсонечного світу учив таких способів поводження з людьми і за найневішну уставу щирости і приятни обопільної фондував віддаване добрим за добре, то й нікому ласкою його сотвореному не годиться човодитися з ближнім своїм инакше, коли не хоче уникнути божої кари і людського суду за ухилення від спасенної дороги. Тому й ми—не відступаючи від злавна уставлених звичаїв—коли бог ласкаво прихилив волю й серця повіту Пинського до сполучення з нами—ми приятельсько й вдячно прийняли присланих від них на запевненне вічної приятни послів—достойників пинських: й. м. п. Лукаша Єльського маршалка і й. м. Адама Спитка-Бжеского стольника, обговорили і усталили обовязки відповідні для такої приятни.

«Забезпечили ми їх цілком безсумнівно, на совість нашу, що ні самі не будемо поводитися з ними по неприятельськи, ані війська окремого, крім особливих залог, призначених для безпечности, на їх маєтности не посилатимемо, і нікого чужого на їх погибіль не будемо підущати, ні ми самі не через яких небудь намовлених людей. Навпаки, коли б хто небудь хотів їм шкودити і з військом війшов до їх краю та пүстошив мечем і огнем їх маєтности, чи то з ненависти за те що вони війшли з нами в приятнь і сполученне ¹⁾, чи з иншої причини завзявшись,—ми обцяємо боронити і помагати їм, хочби навіть усім військом прийшлось нам відганяти тих неприятелів, хочби то були й близькі наші, коли б вони не послухали наших намов і їх не лишили (в спокою).

«В обрядах римської віри, з котрею вони до нас пристають, ми і наступники наші ²⁾ з усім військом Запорізьким ні грохи перешкоджати їм не будемо, нікого не будемо примушувати до віри православної грецької, ні фундушів на костели не будемо нищити й вносити—ні давних ні нових, коли тільки не утворені вони з маєстстей видертих від православних церков і не з кривдою убогих православних. Чужі ж секти й унію, як приводи до великого лиха, ми постановляємо викоріняти сиїльними силами—не загороджуючи одначе приступу до ласки нашої, колиб котрийсь з духовних, прийшовши до пізнання правди, віддавши послушенство належному київському митрополитові й учинивши правдиву покуту, мав за собою гарячі рекомендації й прохання духовних наших.

В прерогативах, свободах і судах належних їх станові забезпечуємо їм уживанне і відправлюванне таке як було за королів, вимагаючи тільки одного—щоб скороченнем правної процедури загорожено убогій шляхті дорогу до убоження через надмірні пені.

«Дигнітарства, гідности й почести так земські як і військові, які досі мають надані від короля польського й. м. ш. обиватели Пинського повіту, зістануться пра кожнім до

¹⁾ Dla uszytienia z nami.

²⁾ Липинський підчеркує, що в присяжнім тексті Єльського і Бжеского говориться про hetmana teraz і napotem będącego, а в тексті гетьманським ту з potomkami nazwami; він добачає в тім дві різні концепції; мовляв гетьман говорить про дідачну владу гетьманів, шляхта—про наступство гетьманів вільною елекцією (Укра на с. 249). Але «z potomkami» в тодішній фразеології—може значити й «з наступниками».

вику. Коли ж за присудом божим котрийсь з урядників, котрих вони звикли здавнього звичаю через елекцію настановляти, уступить з світу сього, можуть перевести вільну елекцію на місце помершого згідно з звичаєм, але конфірмацію вибраного ми полишаємо собі. Іншими ж старшинствами, що належать нашій волі і виборові, ми будемо розпоряджатися, беручи під увагу заслужених, за рекомендацією вашого старости пинського.

«Військові ж уряди всякі, які тепер або потім будуть існувати, запевняємо в повній владі, полишаючи полковникові, який на той час буде, свобільне призначування ротмістрів і поручників. Одначе всі вони без нашого наказу не повинні заповідати війни ані входить в приязнь з ким небудь на ново без спеціального нашого дозволу.

«Маєтности ділничі в повітах Пинським, Мозирським і Турівським і в інших трактах (округах) всім хто зложить-присягу вірности полишаємо вільно вживати з усіми приходами. Також ленні права з давніх королівських надань за кожним зістануться вповні—се ми асекуруємо їм за себе і за потомків наших з військом Запорізьким. Тільки королівщини приналежні до староства Пинського й інші—з котрих прихід має нам іти, виключені будуть з їх уживанья. Доживотні ж надання повинні служити кождому (державцеві) до його смерти, а по смерти свого посесора повернутися до нашої диспозиції.

«Богослуження, процесії звичайні відправи, дітей шляхетських свобільна наука, духовних рямських всяке пошанованне залишити при них вповні ми й потомки ваші з військом Запорізьким прирікаємо словом християнським, в нічім не чинячи хочби найменшої уйми чи перешкоди їх вихованню ¹⁾).

«Загалом в усіх інших вільностях належних обов'язуємось не чинити ніякої кривди, аби се тільки не були якісь нововидумані, на те щоб нас здурити. Також всякі кондиції, що належать до приязни обіцяємо дотримувати статечно і беремо на себе потвердити се через наших послів присягою—обов'язуючи нею самих себе і потомків своїх з усім військом Запорізьким від сього часу мати спільних приятелів і неприятелів і вічно й непорушно зіставатися в приязни. А сподіваємось, що й і. м. обивателі пинські вповні дотримують таких же кондицій, як обов'язали своє сумління, кожен з-особна своєю присягою. А щоб все се було важніше і ґрунтовніше, ми те наше забезпечення ²⁾ підписуємо власною рукою при печаті військовій. Діялося в Чигрині 28 юня за старим календарем р. 6. 1657. Богдан Хмельницький гетьман війська й. ц. в. Запорізького ³⁾).

Документи незвичайно важкі—хоча практичне значіння їх було мінімальне, бо в життє ся пинська конституція майже не вийшла ⁴⁾. Як побачимо далі, діяльність пинської депутації була зараз же опротєстована льояльними супроти Польщі елементами, які спішили на тім збити собі якийсь політичний капітал, і мало хто зістався при козаках: гетьманський намісник Груша з козацькою залогою мусіли вийти з повіту слі-

¹⁾ ćwiczenia. ²⁾ ubezpieczenie.

³⁾ Видано з актів уніятських митрополитів, з копії вписаної до книг міських київських 7 липня ст. ст. в. Памятниках київ. ком. III ч. 43, з ркп. Чорторійських 2105 у Липинського *Z dziejów Ukrainy* с. 517, переклад в «Україні на переломі» с. 14.

⁴⁾ На се показове значіння пинської хартії (тоді відома була тільки гетьманська грамота) вперше, здається мені, було вказане в моїй ювілейній статті 1898 р.: «Хмельницький і Хмельниччина» (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. 24). Ширшу аналізу дав потім Липинський публікуючи присяжку грамоту пинських делегатів в 1912 р. (*Z dziejów Ukrainy*), і ще ширше обговорив в своїй «Україні на переломі». Але в сій останній праці він занадто нагнув свою аналізу

дом по тім як ся конституція стала відома. Але документи цінні тим, що яскраво, а що особливо важко—безсумнівно документально, в двох паралельних обосторонніх актах показують нам, в якім напрямі працювала політична думка українського осередка в сім кульмінаційнім її моменті. Як уявляв собі гетьман і його найближчі дорадники політаичну конституцію нової, соборної Української держави, котру збирались вони будувати за поміччю нової ліги. Як мислили собі уязку старої козацької України з її непоказачевими провінціями ¹⁾.

Основна вага сеї конституції лежить в тім, що гетьман з військом має зайняти в конституції сих провінцій те місце, яке досі в ній належало королеві й Річчосполитій. В однім пункті пинської присяжної записки, що правда, говориться, що через гетьмана Пинський повіт входить в підданство також московському цареві, але се чисто тактична побудовка, котрою гетьманський уряд очевидно хотів на всяк випадок ослабити в очах московських політиків невольність своєї акції супроти московської опінії, що всі здобутки поза Козацькою Україною мусять бути під безпосередньою владою царя. Нові провінції Війська тільки через Військо і гетьмана рахуються під зверхністю царя—поскільки Військо Запорізьке се «військо й. ц. вел.», як се зазначає гетьман в тім розумінню, що Пинська шляхта, як і Запорізьке Військо повинні, мовляв орієнтуватися на московську політику і не підтримувати неприятелів царя. Та знаємо як свобідно брав собі сей обовязок сам гетьман! Фактично в політичнім устрою козацьких провінцій, так само як і в життю козацького війська царській владі не лишалось ніякого місця ²⁾.

Шляхетській верстві гарантуються її класові права і повна станова автономія, в межах які признавались польською конституцією; але те місце, яке в її житті належало королеві, повинен був тепер зайняти гетьман ³⁾: він затверджує шляхетських урядників, він признає старосту, котрому належать певні адміністраційні і поліційні компетенції і карне судівництво над усею людністю, в тім і над шляхтою повіту. До гетьмана належить вся військова справа—начальство над тими військовими частинами, в котрих служитиме шляхта. Він збирає податки з шляхетських маєтків і розпоряджує всіми доходами з повіту, також з королівщин, які лежать в межах повіту. По аналогії повинні були мислитись такі самі відносини до міських громад і до ерархії обох обрядів, грецького й римського; гетьман мусів увялятися «подавцею хлібів духовних» для обох церков, зверхником міських республік, арбітром їх справ.

Звязки з Польською державою цілком розривались. Се не висловлялося різко декларативно, але давалося цілком ясно знати, всею сумою нових норм життя. «Король» був тільки мигувшиною. Участь в соймах Річчосполитої припинялась. Пинська шляхта обовязувалася триматися з «нашим Запорізьким військом» против усіх його неприятелів в усіх конфліктах, хоч би й «против найближчих нам людей, не вимовляючися ніякою

до концепції гетьманської аристократичної монархії, котру розвиває в сій своїй книзі.

¹⁾ Липинський справедливо завважив, що в обох документах не говориться виразно, кому саме складається присяга. Очевидно, «війську Запорізькому», може з додатком слів «його цар. вел.», як протитулував себе гетьман. Додаток чисто декоративний,—але сю присягу самому тільки війську, нікому більше, теж видно не хотіли дуже підчеркувати.

²⁾ Я через се не вважаю відповідним термін «союза» для тих відносин, що утворюються сими актами між козацьким військом і Пинськими повітом. Річчосполита не була федеративною республікою, а відносини до війська Запорізького повторяли відносини до Річчосполитої.

близькістю й своємством». Пинський повіт став складовою частиною «України», як виразно називається сей новий державний організм в одному з пунктів цинської присяжної записи ¹⁾; «військо Запорізьке» заступає старе поняття «Річиносполитої».

Питання, чи було се явище відокремлене і виїмкове—чи навпаки се були загальні риси і директиви нових відповідей? В записках Шебеші побачимо, що так уявляли собі протекторат Козаччини над Литвою (ст. 1439): козацькі залози і козацька зверхність.

В самім тексті гетьманської грамоти Пинському повітові ми знаходимо вказівки, що такі норми признаються не тільки для нього, але і для Турівського й Мозирського (себто цілого Принетського Полісса), і для «инних трактів», де зложать «присягу вірности» Запорізькому війську.

З візнішого часу, з кінця 1659 р., заховалась протестація пинського войскового Ієдройца «на обивателів повіту Турівського і Давидгородського, як на шляхту тамошню так і міщан і піданих», за те що вони, а спеціально шляхта «забувши свою шляхетську «вокацію» і зложивши присягу Хмельницькому, не малий час у всім допомагали ріжним полковникам, що присилялися від нього—почавши від Івана Яхименка потім Зарудному, Дворецькому, Коїст. Виговському, а після нього, потім як учинено згоду (Гадяцьку), прилучилися до Кургана, що сплюндрував місто Пинськ». Іздили (до них), їм помагали і до всього злого приводили против короля і всеї вітчизни—вся їх хоругва, що прибрала була собі за ротмистра пана Яна Ущановского, (спорудила) значок і котли, й Іздила по цілім повіті, розпоряжалась і кривди чинила які хотіла» ²⁾.

В збірнику бібл. Чорторийських, що містить грамоту Хмельницького, за нею йде текст присяги, затитулований зпочатку як текст (рота) присяги п. Сурина, військового житомирського, а потім сей заголовок змінено на загальний: «рота присяги виконаної перед п. гетьманом війська Запорізького». Текст такий (скорочений з повного тексту пинської присяжної записи): «Я NN присягою Богові Всемогучому і т. д., що все умовлене з п. гетьманом війська Зап. послами повіту Пинського і Мозирського про вічну й нерозривну приязнь в усіх пунктах і належних до приязни кондиціях довінен буду дотримати я сам і потомки мої як обовязані присягою, виконаною мною тепер. Обідию не мислити ні про зраду ні про розірвання нашого звязку з військом Запорізьким, ні підбивати ніяких неприятелів потайки, ні факцій робити на шкоду війська Запорізького. Навпаки, я повинен стати против всякого неприятеля війська Запорізького, хочби й против найближчих нам людей, не вимовляючися ні близькістю, ні своємством, і всякі обовязки обоїльної приязни, хочби й не зазначені тут, мушу конче виконати й заховати» ³⁾.

Вповні правдоподібно, що одночасно з тим як Жданович насідав на пинську шляхту, щоб вона через своїх делегатів упорядкувала свої відносини до гетьмана і війська, так само оброблялася шляхта і міські громади інших «трактів» Західньої України і мусли висилати до Чигрина свої делегації, складати свої «субмісії» Запорізькому війську.

Маємо такий лист шляхти Полудневої Волині висланий до гетьмана її делегатами 7 червня (мб. нового стилю) ⁴⁾.

«Ясновельможний мил. пане гетьмане війська Зап., наш великомилоствивий пане і брате! З поворотом від в. м., н. м. п., й м. п. Веньовский приїс утішну новину, що

¹⁾ sokołwiekby na uszkodzenie Ukrainie i wszystkiego wojska sciagać się miało. ²⁾ Акты Вилен. Ком. XXXIV с. 138.

³⁾ Видано у Липинського, Z dziejów с. 520.

⁴⁾ Виданий тамже с. 560, копія його (рш. Чортгор. 2446 л. 64) має очевидні пропуски, які й заповняю приблизно, в дужках.

всєводство наше Волинське має бути цілком (патроноване) від війська в. м., нашого мил. пана, і щоб, ми всі обивателі (своїх післанців посилали) аби заховати в цілості житте своє з жінками й дітьми і своє майно. Що до способа спускаємось цілком на ласку в. м. нашого мил. пана і брата і покірно просимо гострих універсалів до наших міст головних предківських: Луцька, Володимира, Олики й інших, що вже цілком конають знищені грабунками ріжних народів, а також листів до їх м. н. п. Молковняків — ш. Аптона, Горкуші й інших, що за наказом в мил. н. м. п. пробувають в краях наших Руських або будуть повертати. Подаш нам, як наш мил. пан, свою руку, бо вже дійсно тонемо! Так звикли дійсно великі гетьмани—як ти, наш мил. пане, дарувати спокій тим що їх просять, і ми певні того будучи, просимо його у тебе, н. м. п., а ми сю милостиву ласку по вік наш і сини наші в віках потомних обов'язуємось відслужувати. Се прохання наше вносимо через брата нашого М. м. п. Зелінського, підчасного городенського, і при тім служби наші в ласку в. м., н. м. п. віддаємо. В Олиці, 7 червня 1657».

Се були часи коли повага нової ліги стояла ще високо, і мабуть багато шляхти і міст і «ріжного стану людей» «горнулося до війська Запорізького», згідно в рецептами, які давали їм окупаційні козацькі війська—поки місяць липень не приніс рантового і рішучого краху сих анексійних планів.

Початок катастрофи зробив Карло-Густав, поставивши потайки вимкнутися з сеї кампанії, аби задати швидкий і несподіваний удар Данії, що йдучи за намовами й обіцянками Голландії, Австрії, Польщі й Москви, рішила почати війну з Швецією, щоб вернути собі провінції, забрані Шведами. Вся надія сеї коаліції була на те, що Шведи занадто глибоко угрузили в війну з Польщею й Московією, і не зможуть вискочити з сього театру війни, щоб перекинути своє військо на данський фронт. Але Карло-Густав рішив зробити власне се коли слідом по капітуляції Берестя довідався, що Данія перервала переговори, далі проголосила війну і почала вєснні операції против шведських володінь в Німеччині. Не відкриваючи своїх намірів союзникам, він відступив від Берестя і став лагодити переправу за Вислу. Помалу витягав своє військо, мовляв для оборони Прусії, лишаючи з Ракоцієм тільки невеличку частину під проводом фельдмаршала Штейнбока, а за неї хотів суто нагородити себе вербованнем охотника в союзних військах, особливо між козаками, доручивши се своєму резидентові при Ракоцію Штернбахові. Було се дуже нечесне як на союзника постування. Може бути, Карло-Густав не вважав потрібним бути совісливим супроти Ракоція, дещо знаючи, або тільки підозріваючи про його секретні зносини з двором Яна-Казимира в справі замирення,—але загалом він був повним цїніком в політиці, так що нема потреби шукати для сього кроку яких небудь спеціальних оправдань.

Союзники—курфїрст з одної сторони, Ракоцій з другої дуже скоро відчули непевність його поведінки. Курфїрст рішив зараз же вийти з ліги, рішучо відмовився від пропозиції Карла-Густава —обсадити своїм військом Бересте, повним кроком повів давній уже розпочаті переговори з Яном-Казимиром, і закінчив їх (вмісяці вересні) дуже корисним для себе союзом з Польщею против Швеції. Ракоцій не здобувся на такий зручний вольг; він плакався, нарікав, просив, благав, кидався на всі боки і повільно котівся похлядою площею до своєї політичної загибелі.

Шведський резидент Штернбах доносив Карлові з Берестя, 12 (22) травня:

«Розділ армій князь видимо відчув особливо сильно, так що в розмові на сю тему очі йому почали плакати, коли він доводив, що в його військах (Volken) се викличе непевність. Причини, з яких в. вел. вважав потрібним особисто вдатися до Прусії, відомі тільки вам, але становище тутешніх країн і польської армії звісні вам обом—він підчеркує ці чутки у Львові й Люблині, що Казимір з 6 тис. йде до Люблина щоб сполучитися насамперед з Потоцьким, а потім з Татарами—про котрих у Львові говорять, що вони вже в Молдавіі...

«Далі, майже жалуючися, вказав він мені, як багато Волохів відступило від його армії, щоб іти з в. вел. Я назвав се вигадкою: він міг щонебудь чути про козацьку пропозицію, а того у нього з'явилася гадка про Волохів. Я пояснив бажання в. вел. щодо козацького охотника. Він зараз відказав, що й козаки без його спеціального дозволу не можуть сього робити, і вояк так і сказави йому, коли він їм се пропонував. Я на се вяснив йому повну можливість сього—бо ж вони нічим не звязані люде; згадав, що я вже взяв від них слово. Він на се нічого иншого не міг сказати, тільки повторив двічі: «Нехай й. вел. сього не робить!» Зараз потім були у нього козацькі офіцери, але чи була про се мова, се я сьогодні розвідаю. Мене ж як я вертався вчора, стрів Тракс Ференц і з власної ініціативи заявив своє бажання служити в. вел. Отже я лишав власному судові в. вел., чи далі продовжувати се, не вважаючи на незадоволення князя, а сам всемірно стою за те, щоб в. вел. від сього не відступали. По-перше—аби князь не взяв собі в голову, що він може у всім звязати в. вел. По друге—аби в. вел. могли далі вести зносини з иншими тутешніми козаками і обережно відділивши їх від Угрів трамати при собі. По третє—на козаків можна більше пекладатися» (бо тим часом між Волохами виявився підозрілий рух на користь фамілії Басарабів¹⁾).

В сій справі маємо лист самого Ракоція до Карла-Густава, з 20 травня. Дуже перенрохуючи за се «молестованне», він звертав його увагу, що немало люду з молдавського війська завербовано шведськими вербовщиками і відійшло до шведського табору. Висловляв переконання, що се сталось без відома Карла-Густава; підозрівав, що офіцери молдавські тільки покриваються сим наміром переходу до шведського війська, а в дійсности «за своїм звичаєм» хочуть пуститися на добичинство, або дезертувати, бо між ними багато таких, що раніш служили в Польщі. Просив короля завернути їх до Ракоцієвого табору і більше не приймати, бо инакше й инші готові піти тимже шляхом, і в війську може вибухнути бунт, в першій лінії против офіцерів—що того побоюється вже²⁾).

Король відписав, що він дійсно нічого не знає про вербованне Волохів і Молдаван, не давав ніяких доручень переманювати кого небудь з союзнаї армії, і коли йому дадуть специфікацію таких завербованих, то він готов дати всяку сатисфакцію князеві. Але що до людей свобідних від військової присяги—він на вважає можливим відмовлятися від їх послуг, що вони йому пропонують, розуміється—за порозумінням з їх старшиною і з князем³⁾. З приводу сього Штернбах мав нову розмову з Ракоцієм; той заявив, що він не забороняє королеві перебрати в свою службу кілька тисяч козаків-охотників⁴⁾, але «Франца Сербина»⁵⁾ він не хотів би відпускати, бо той має до нього

¹⁾ Transsylvania II с. 287—9.

²⁾ Transsylvania II с. 293, дата 20 травня; Кубаля перекладає се на 30 н. ст. (с. 159), але для сього нема ніякої підстави, лист датований травнем, а 30 в Берестю Ракоція же не було. ³⁾ Тамже с. 291. ⁴⁾ ex voluntariis Cosakis.

⁵⁾ Franciscum Servium. Очевидно той же «Ференц Тракс».

спеціальні зобов'язання—що не потверджуються», завважає в своїй реляції Штернбах. «Крім того він також хотів би й для себе кілька сотень таких (охотників), але на це не дано згоди; тим часом коли кор. вел-ву вільно се, не повинно бути відмовлено і князеві (мова мабуть про вербованне до Ракоцієвого війська козацького охотника, з тих самоцвітних «козацьких» банд, що потворилися підчас походу при війську Ждановича).

«Я тим часом,—пине далі Штернбах—«вислав свого чоловіка, щоб він зарештував їх на підставі умови і шінов з ними до армії вашого вел., але князь все се припиняє».

«Ті козаки, що були в Кракові з ген. Вірцом і післані від нього разом з іншими д експедицію на Ченстохову і свавільно втікли прийшли сюди через Люблин, оповідають, що король ще під Ченстоховою; вони дещо затрималися в Люблині, бо неовалік люде бачили 12 мольських хоругв»—додає він ¹⁾. Вказівка на козацькі ватаги, що відставши від головного війська волочилися з Шведами—чи з ким небудь іншим.

Як бачимо, козацьке військо і так не дуже трималося купи, а сі торги за козацькі голови, сі вербуаки й обіцянки нових здобичливих походів ще більше розложили його. Жданович, очевидно, не міг відповісти завданням, і ріжна охотницька «биранина з своїми ватажками-авантюристами все більше зганяла його на другий плян. Козаки, Угри, Волохи навзаводи ходили на здобичу в сусідні околиці, полюючи на шляхту, що з своїм добром крилася по лісах і болотах. «Погинула нечисленна сила подільської шляхти—вже ніякі ліси ні болота не можуть її охоронити від множества козаків та інших вояків; вчора 25 кінник з нашого війська більше як сотню визначної шляхти надбали в лісі, майже всіх порубали і корогву здобули», доносить курфюрстові його резидент при Карлі 24 травня ²⁾.

Коли вияснилося, що Ракоцій ніяк не хоче відставати від Карла—боїться сам лишитися в Берестю під небезпекою татарського й московського наступу і буде йти за шведським військом за Буг, під Варшаву,—козацьке військо рішуче виступило против нього. Дійсно, відриватися від Берестя з становища українських плянів було недопустимо. Треба було навпаки приложити всі старання, щоб закріпитися тут, випросити нові контингенти від гетьмана, зв'язатися з Пилипчиною, з Слуцьким князівством, з Мечавими козаками, з прихильними елементами Волині. Відхід шведського короля і Ракоція розв'язував Ждановичеві руки в сім напрямі. Підтримуючи зв'язок з ними, підсилуючи по змозі їх операції, він очевидно повинен був свою роботу повести в вище сказанім напрямі, виконуючи стратегічний козацький плян, або—коли вважав безнадійним його здійснення, повинен був відступити на Україну. З дасерає наших не видно, чи робив він скільки небудь іспі і свідомі проби, чи бодай представлення в сім напрямі, але ясно, що кінець кінцем на самостійну акцію він не здобувся і тим заніпастив справу. Пуфендорф каже, що козаки не хотіли переходити за Нарву, щоб їх не навели на конфлікт з московським військом («боляся, щоб їх часом не повели на Москалів, вважаючи се недопустимим, з огляду на союз з ними»), але Ракоцій вислав до них Немирліча і Штернбаха, вони заспокоїли козаків з сього погляду, і ті згодилися йти з Ракоцієм ³⁾. Се було початком катастрофи.

Кілька подробиць з сього критичного моменту знаходимо в листі Ракоція до короля з 27 травня н. ст. Виправдуючи своє епізнання, він поясняв, що козаки поставили «не-

¹⁾ Тамже с. 297—8, реляція з 25 травня.

²⁾ Urkunden VIII с. 172. ³⁾ Пуфендорф с. 262.

дорічне і цілком несвочасне жадання, щоб їм вертатися до дому, під якимись благовидними мотивами; я ніяк не міг того допустити, але вчора (себто 26 травня) провідники війська вимовили то собі, щоб відіслати на Україну значну частину возів, обтяжених великою здобичю (що таки й справді було), і з ними якусь частину війська. З тої причини я сьогодні міг тільки трохи посунути свій табір в напрямі до в. в-ва поза Янов—звідки вони хочуть посилати сі вози. А що ген.-майор Немирич при нагоді сеї відправи козацьких возів хоче їхати в своїх справах на Україну до п. Хмельницького, то коли в. вел. схоче доручити йому які небудь переговори там, прошу се зробити, але так щоб з того не було проволоки»¹⁾.

В дійсности справа не була полагоджена, і тиждень пізніше, в ночи на 3 червня Ракоцій сповіщає короля, що «несподівано серед козаків виник новий бунт (rebellio), вони не схотіли слухатися своєї старшини і йти за табором моїм, а стали ладитися до повороту. О годині 12 по полудні гетьман (Жданович), бувши в 3 милях від мого табору, дав мені про се знати і я вислав до них Целестина (Штернбаха) і Немирича; в сій хвилі вони повідомили мене, що мають надію їх переконати; я посилаю до них, щоб вони йшли за мною в вибраними людьми»²⁾.

На сім кореспонденція на сю тему вривається; як розв'язано справу, докладно невідомо. Козаки пішли з Ракоцієм під Варшаву, яка частина саме—не ясно; що їх зісталось в Верестю, що пішло на Україну—не відомо так само.

Ракоцій не догонив Карла, що викликавши його з Стенбоком під Варшаву, прогнїв польського війська, сам спішно вийшов в Польщі в середніх днях червня, щоб зайняти операціями против Данії. Закриваючи очі на небезпечне становище, в яке він ставив себе і Ждановича, Ракоцій нависередки з Стенбоком заходилися коло здобуття Варшави; 19 червня місто піддалося і всі учасники—Угри й козаки, Волохи й Шведи регулярно занялися її грабуванням³⁾. Ракоцієві приємно було думати, що от уже обидві столиці Польщі—Краків і Варшава в його руках. Але се була остання, дуже шкворна шотіха. Стенбок мав уже наказ від свого короля кинути Ракоція і поспішати до головного війська, і 21 червня Штернбах повідомив про се Ракоція. Ракоцій, почувши се зробив йому істеричну сцену, нарікаючи, що Шведи його сировокували на таку небезпечну авантуру і тепер так ганебно його покидають. Мовляв сидів він спокійно дома, Поляки, цар, Москва, Татары запобігали його, щоб він зв'язався з ними против Шведів, але він «во славу богу і з любови до шведського короля» (яко протектора евангелицтва) зістався в союзі з ним, пустився задля нього в такий тяжкий зимовий похід, а тепер, коли неприятель зібрав свої сили, і австрійський сукуре уже приступає, його кидають на погибель, против точного змісту договору, і т. д. Коли ж Штернбах стоїчно витримав сю істеріку, запевняючи, що король зовсім не думав покидати Ракоція і вібравши нову армію вернеться до Польщі та з новими силами поведе боротьбу против Ява-Казимира, почав Ракоцій благати Стенбока, щоб він принаймні ще на кілька день зістався при нім, щоб замаскувати відступ і не допустити до якого небудь небезпечного вибуху в війську.

¹⁾ Transsylvania II с. 299, дата: в таборі під болонями (ad Ionie) 27 травня.

²⁾ cum selectforibus, тамже с. 303, дата: in castris ad Grod 3 Junii hora noctis 12, поміта шведської квартири: 27 травня (ст. ст.).

³⁾ «Козаки чісто розграбили місто. Рядовики-Шведи теж посвособилили в місті, і Ракоцій за се робив закиди, але Стенбок відповідав, що він з Варшав'янами не входив в ніякі умови і вважає їх за неприятелів, найбільше тому що попередня їх невірність зробила йому ненавидним се місто»—Пуфендорф с. 262.

Бо як вони побачать, що Шведи їх кидають, то не тільки козаки теж покинуть його зараз, але й Угри можуть підняти повстання.

Становище Ракоція в тім менті дійсно було розвучливе; він загнався на сам край авантюри, з котрої йому тепер не було повороту. В тім моменті він ще не знав, що саме в тій хвили коли його військо грабувало Варшаву, його колишній приятель Любомірський—котрого він так небезпечно роздражнив грабуванням його Лянцутської маєтності,—на чолі ріжної жадної зброячки збірники вступив на Угорщину і віддає йому в лихвою, грабуючи його маєтки і всю країну, викликаючи заальне обурення против Ракоція за накликану ним біду. Але й те що він мав перед очима, приводило його до відчаю. З одної сторони він і його повірники кинулися шукати порозуміння з Яном-Казимиром і його двором, щоб забезпечити собі свобідний поворот до дому, з другого—благали Стенбока замаскувати їх відступ перед власним табором. Але Стенбок, на конференції 22 червня рішучо відмовився йти в Ракоцієм, щоб не бути відитим від головної шведської армії. Кінець кінцем згодився провести Ракоцієве військо нівтори милі гори Вислою і потім непомітно відлучитись, так щоб Ракоцієве військо того не помітило. З тим Ракоцієм того ж дня 22 червня вирушив с-під Варшави Вислою, шукаючи безпечнішою дороги додому на Угорщину.

Оповідання бранців захоплених в переддень капітуляції Варшави, 18 червня, не-безінтересно характеризують стан козацького і Ракоцієвого війська в сім моменті ¹⁾.

«Іван Бошина з полку Ференца Сербина, козак родом з Самгородка на Україні (оповів): козацького війська 6 тисяч, гетьманом (General) Антін київський, Богун за обозного (General Quartermaster) і заразом командує полком; звичайні полковники: Ференц Сербин—заразом комендант сторожі (General Wachtmeister), полковник Сулименко, полковник білоцерківський—котрого імени не знає. Має ще гетьман Антін полковника над яничарами—котрих одначе тільки 50, але його післяв до Хмельницького послом з Берестя, в 150 коней, і тих яничарів відіслав з ним, бо трудно було з ними—не було чим платити. Чули вже, що царське військо прийшло до Польщі, і коли се так—думають, що їм (Ракоцієвим себто) буде але. Поки стояли на другім боці Висли, карано їх коли вони паляли; тепер їх за се не карають, тому палять. Сподівається, що Варшаву здобудуть. Післяв їх (козаків)—сам Хмельницький, але всі козаки вже під Берестем хотіли вертати до дому, тільки Ракоцієм їх затримав, навіть грозився, що буде їх бити як ворогів».

Інший бранець, Молдаванин, між иншим сказав: Зловлено їх 18-го, коли їх післяно на звідні, партію з 300 чоловіка, всуміш Молдаван і козаків. Молдаван і Волохів разом тільки 4 тис., всі кінні, що дия богато х умирас від якоїсь лешдомої, але заразливої хороби; не мають соли ні хліба, живляться тільки м'ясом, і взагалі провіанту не довзять правильно, а хто того більше виїздить, гродає лишок иншим. Молдаване, Волохи і Козаки мають замір провондти Ракоція до Кракова, але та покинуть, а коли б їх хотів затримувати силою, то воліють в них битися, а не дати себе змусати йти далі, так вони собі урядни. Скільки тепер з ними самих Венгрів, того не можна певно знати—бо ведуть з собою силу волонг, награбованої худоби, коней і всякої всячини, і тим усім заставляються; може бути самих Венгрів тисяч 16. Під Тарновим Ракоцієм відіслав до дому 15 возів під охороною. Козаків з Ракоцієм тепер 6 тис., їх гетьманом Антін; мають 6 гармат, але малі, на сляжель ²⁾ довгі.

¹⁾ Жерола XII с. 475.

²⁾ Klafter—смільни чоловік ситає обома руками.

Така була ситуація, коли в середині червня, майже в однім часі прибуло до Чигрина—ще не знаючи тих рішучих змін, які сталися на польським театрі війни—з одної сторони московський посол Бутурлин, щоб натискати на гетьмана і військо, аби розірвали з Шведами, а з другої—шведський посол Ліліскрона з семигородським Шебеші—навпаки старатись про діяльну поміч від козацького війська, про тісніший, формальний союз з Швецією, і т. д. Гетьманський двір став ареною незвичайно цікавого дипломатичного турніру, що правда—властиво в своїх підставах вже пережитого, перейденого тими подіями, що пройшли в тім часі на театрі війни, але дуже цікавого ідеологічно. Москва пильнувала, використовуючи критичну ситуацію—хоробу гетьмана, смерть митрополита, боротьбу партій,—на те щоб тісніше звязати Україну своїми центральстичними плянами. Навпаки шведська дипломатія анемлювала до свободнолюбних поривів, до потягів до державної самостійности, лякала авторитаричними замахами Москви, її нетерпимістю до свободи і т. и., щоб підсилити окремішність України і змусити її зайняти самостійне політичне становище.

Бутурлин з дяком Михайловим приїхали до гетьманської резиденції 13 н. с. червня ¹⁾, але вже перед тим, в дорозі мали дуже цікаву розмову з Остафієм Виговським, батьком писаря. Посли їхали (може навмисне) через Гоголів (Оглав), де мешкав Остафій, він урядив їм тут парадну стрічу, з духовенством вийшов на зустріч, потім запросив до церкви, відти на обід. Крім самого Остафія були його сини Данило і Константин, виглядає се на умисно підготовлений з'їзд чи з ініціативи Бутурлина, що міг мати охоту розмовитися «по душам» з такими довіреними людьми, чи правдоподібніше—з ініціативи родини Виговських, що мали охоту через сих послів приготувити сприятливий ґрунт для кандидатури на гетьманство для свого Івана. На жаль, послы очевидно не все вписали з тих секретних розмов до свого звідомлення, були мабуть і такі річні, якими не було чого хвалитися перед царем, а крім того і в звідомленню в сім місці прогалина.

В звідомленню записано, що послы поставили питання про поміч Ракоцієві від козацького війська: як се гетьман без відома царя взявся помагати Ракоцієві здобувати польську корону, призначену цареві, і як козаки собі уявляють будучі відносини з Польщею, коли б Ракоцієві вдалося дістатися на королівство: яка тоді буде границя війська Запорізького? На се Остафій розповів ото що ми чули вище (с. 1250—2) про тривогу і підозріння, викликані у гетьмана і в війську виленським договором, про крайнє роздраження гетьмана, його намір відірватися від царя, союз з Ракоцієм і посилку до нього Ждановича; тепер продовжую по поданім вище. «Полковника Антона Ждановича післано з військом Запорізьким сього року в місяці січні. Наказано йому сподувившись з військом Ракоція венгерського, з мунтянським і волоським іти на польські городи і ті городи волювати і засідати; а умова у гетьмана з Ракоцієм така: городи по Вислу ріку, в котрих жили руські люде благочестиві й церкви були, мають належати до городів війська Запорізького. А гетьман сидьно ошалів і від хвороби на всіх гнівається: краще б і не жити, аби його не бачити, або від нього утікти. Син мій, писар так мині казав, що гетьманському злодійству і неправді ніяким чином догодити неможна—«Коли б, каже, не ти та не мати, то я б від жалю сердечного давно б утік чи до

¹⁾ Їх звідомлення, дуже інтересне, писане дуже докладно, на жаль не заховалося в цілости; початок його надруковано в Актах Ю.З.Р. III с. 554 дд., докінченне, з иншого списку тамже т. XI с. 81 дд., але все таки багато бракує

цар. величества чи до иншої держави. Для вірної служби цареві Іван і оженився тепер—на пляхтянці благочестивої віри, доньці Богдана Стеткевича—у сих Стеткевичів маєтності в Оршанським повіті, вони на своїх грунтах Кутейнський монастир побудували. А другий син Константин оженився з дочкою Івана Мещерського. Хочуть бити чолом цар. вел., щоб їх пожалував—дав їм маєтності як инші шляхти». На тім занеся уривається (557).

13 н. с. червня Бутурлін і Михайлоц приїхали під Чигрин. Не доїздячи верств 10 стрічав їх миргородський полковник Лисницький з козаками. Привитавшись розповів, що дістав від гетьмана наказ: іти наказним гетьманом з усім військом Запорізьким против Кримського хана, щоб не пустити його до пограничних городів царських і війська Запорізького. Тепер стоїть ¹⁾ за 10 верств від Чигрина і збирає військо, а хан перейшов Дніпро під Очаковим і стоїть недалеко. «А тепер до нас прийшла така чутка, що цар. вел. не знати за які вини гнів свій положив на нас, підданих своїх: хоче послати на нас своє військо—нас воювати. Одначе ми лишили своїх жінок і дітей без усякої охорони. Коли впаде на нас меч його цар. вел., ми підложимо свої голови під його меч не противлячись—нехай буде у всім воля вел. государь нашого!».

Посли на такі неприємні слова відповіли: «То вам хтось говорив зрадливо (воровски), на сору. Вел. государь держить вас, своїх підданих в своїй ласці і жалюванню, і ви йому служите, против неприятелів його стійте, а воровским смутным словам нілким не вірте! Служба ваша у цар. вел. забовна не буде». І так поклонившись собі роз'їхались.

Потім за п'ять верств перед Чигрином стріли послів гетьманчч Юрий, писар Выговський і осаул Ковалевський, з ними козаків чоловіка з 200. Гетьманчч, писар, осаул зайшли з коней, окольничий і дяк вийшли з ридранів і гетьманчч привитав їх іменем гетьмана і перепросив, що сам не міг виїхати, бо дуже хорий. Привитавшись сіли всі на коней—посли і старшина, і так їхали разом, аж до господи призначеної послам. Згодом прийшов писар іменем гетьмана спитати про здоровля, і послы просили через нього гетьмана, щоб визначив їм скору авдієнцію. Другого дня рано прийшов осаул Ковалевський і з ним козаки привели двох коней в уборі; осаул сказав: «Добродій наш гетьман велить вам їхати до нього». І так поїхали. На гетьманським дворі в сінях стрів їх писар і сказав: «Не майте за аге—гетьман лежить хорий і сам ніяк стрінуги вас не міг». Війшовши до кімнати, помолвившись богові і гетьманові вклонившись «то обичаю», послы «за наказом» спитали про здоровля гетьмана, писаря, полковників, обозного, осавулів, сотників і всієї старшини, всього війська і всіх православних християн і передали гетьманові грамоту, котру прийнявши, гетьман «чолом ударив», питав про здоровля царське і засвідчав підданці афекти: «Дай господи вел. государеві многолітне здоровля, побіду і одолінне на неприятеля. Щоб покарати не тільки иновірців-еретиків, але і самого бісурмена турецького султана, а ми його вірні піддані раді за його наказом битись і кров проливати» ²⁾.

Тоді Бутурлін роздав дарунки і об'явив царський наказ: щоб гетьман вислухав послів у царських справах. На се гетьман сказав: «Слухати мені сьогодні государських справ ніяк не можна, бо постигла мене недуга велика, вам самим відома, і я ті царські великі справи велю вислухати писареві військовому». Але послы настоювали, що їм

¹⁾ Гетьман чи гетьманчч? з тексту не ясно.

²⁾ Промови записані в звітженню то в першій то в третій особі, я перевозжу в першу для однастайности де можна.

наказано говорити з самим гетьманом, а не з писарем, і їм від царського наказу ніяк не можна відступити.

«Але гетьман говорив, що в такій його великій нинішній недугі про государські справи говорити і відповідати ніяк не можна. Та й усе що буде йому говорено, (одваково) не буде утаєне від писаря».

«Окольнічний і дяк сказали: «Відмовлятися тобі ніякими замислами не годиться, а треба слухати указу і повеління вел. государя без всякої суперечки». Але гетьман відказав: «Я указу і повеління вел. государя у всім слухати повинен, але тепер за недугою про государеві справи говорити не можу; як дасть бог, буде мені від хвороби легше, я вам дам знати». І велів цареві просити окольнічного і дяка до столу на обід. Окольнічний і дяк відказали: «За ласкою цар. вел. готові у нас обіди на господі, будемо їсти у себе». На се гетьман сказав: «За ласки цар. вел. всі що бували до мене прислані від цар. вел., в моім дому їли—для ласкавости царського до мене і всього війська—і за многолітне здоровле государське чашу пили. І вам годиться такжє вчинити—щоб мині не було в тім сумніву при такій недугі; а коли не вчините, то здаватиметься мині, що то ніби цар. вел. недаска до мене».

Тоді окольнічний і дяк лишилися на обід; сиділи з ними і частували: гетьманова жінка Ганна, гетьманова донька—жінка Данила Виговського, писар і осавул, а гетьман за столом сидіти не зміг, лежав на постелі. «А як було в пів стола, велів собі налити срібний кубок і піднявшись з постелі, велів себе тримати і так пив чашу за многолітне здоровле государеве», приказуючи на здоровле і на побіди цареві і його родині, патріярхові, боярам і т. д. «А випивши за государеве здоровле чашу, більше стояти не зміг, і підчас усього обіду лежав на постелі. А після обіду окольнічного і дяка проважали до господи писар і осавул, а за ними з гетьманського двору принесли венгерського і волоського вина, і писар з осавулом говорили: «Прислав нас гетьман просити і частувати, а ви то гетьманові за але не майте, що за своєю хворобою ніякої вигоди вам учинити не міг». І так почастувавши пішли до дому ¹⁾.

Другого дня, 15 н. с. червня посла вирядили свого чоловіка до Виговського—добиватися розмови з гетьманом і відповіді в доручених їм «великих государських справах». Виговський пішов питати гетьмана і прийшовши до посяїв сказав, що гетьман велів переказати: «Шестигла мене недуга конечна, і хоч мині самому дуже б треба вислухати государських справ, але за недугою ніяким чином того не можна вчинити—не майте мині того за зле». Посли повторяли, що їх виправлено було спішно, і гетьман повинен їх вислухати і дати відповідь негайно; але Виговський відповів тільки, що як гетьманові стане легше в його хоробі, він їх попросить до себе в государських справах. Тоді послы частували його і приступили до винитування від нього, що їм було наказано. Відкликавшись до його православної віри і присяги, пообіцявши велику милість царську і т. д. пост вили йому питання: «Для чого шведський король, Ракоцій, і господарі волоський і мунтянський вийшли в союз з гетьманом, і про що вони між собою ведуть зносини?»

«І писар дивлячися на ікону Спасову, перехрестившись і великі клятви підносячи говорив: Гетьман і все військо государеві слуги і піддані правдиві, без усякої шагости. А що гетьман вийшов у союз (соєдинился) з шведським королем, Ракоцієм, Мунтянами і Волох ми, і завели м ж собою приязнь і любов, то не для чого иншого як тільки на

¹⁾ Акты III с. 558—561.

славу і честь царського імени. Се правда, що пішли такі балачки, нібито вел. государ велів в Поляками робити згоду згідно з Полянйвським договором—щоб Запорізьке військо належало як давніш—до Корони Польської, і гетьман і все військо з того засмутились. А Поляки дуже були зрадили тоді, що вел. государ велів учинити з ними договір і дати спокій: почали лукаво хитрувати і забігати до всяких держав: до турецького султана, хана, цісаря, шведського короля, до венгерського і до інших, щоб вони на спілку з ними воювали і руйнували військо Запорізьке і всіх православних християн Малої Росії. Отже гетьман подумав: куди навіть вел. государ і не велів віддати нас Полякам по давньому до Корони Польської, нехай встали Ляхи з сусідніми державами не сполучаються і на нашу руїну в військом своїм в союзи не входить. Писав до Ракоція венгерського, до господарів волоського і мулятинського—договорюватися про любов і приязнь і про союз на неприязня, і Ракоцій і господарі тому зрадили, зложили умову з гетьманом про приязнь, любов і братство, і присягу вчинили на те щоб бути з нами в братській приязни, любови і спільці. Се ми зробили цар. вел. на вічну славу, що такі шановні володарі вчинилися в приязни і братстві з нами, а на царських неприязнів у спільці. І полк. А. Жданович з військом пішов на Поляків не на те, щоб Ракоція посадити на Короні Польській, а тільки щоб спільні неприязні Поляки не звязувалися приязню й підданством з сусідніми монархами та нас не воювали і не руйнували».

Посли не прийняли сього пояснення. Вони заявили, що дуже дивуються, як се гетьман і військо мають зносини і спілку (соединенє) з неприязнем царським шведським королем, і всяку охоту до помочи переносять на шведського короля і Ракоція: царське військо Запорізьке чинить поміч неприязням царським без царської воли і повеління. Нагадували присягу зложену на послушенство цареві і докоряли за її порушення.—«Тепер ви то робите забувши страх божий і вашу обіцянку: всяку добру поміч чините неприязневі цар. вел., а Корону Польську, на котру обрано вел. государя, руйнуєте, грабуєте і кров християнську проливаєте; церквам православної віри і людям православним в Короні Польській суцям від кальвінів діється велика руїна і безчесте, так що й слухати страшно. Вважайте, щоб вам не стягнуті на себе такими неправдами гніва божого», і т. д. ²⁾).

Звідомлення в сім місці має знову прогалину, і ми не знаємо, що на се відповів писар, і що далі говорили послы. Стаємо свідками нової розмови, котру мали з послами гетьманич і писар 19 червня; трьох днів бракує, і можемо собі уявити, міркуючи з попереднього, що всі ці дні йшли штурмували Виговського домаганнями розмови з гетьманом, нарешті на жадання гетьмана конкретизували питання («статті»), на які мали дістати його відповідь. Розмова відбувається, як сказано, з гетьманичом і писарем, очевидно висланими від гетьмана. Початку бракує. Гетьманич і писар кажуть, що на перший пункт—очевидно про підтримку Ракоцієві в його претензіях на польську корону—гетьман відповідь приготував і питає, що далі ще мають послы його питати. На се послы відповіли, що поки вони не покінчать з першою статтею, вони не можуть переходити до дальшого. Тоді гетьманич і писар пішли знову до гетьмана і повернувши писар дав таку відповідь:

«Всі ті пункти, що ви говорили, написані були в царській грамоті до гетьмана, а гетьман як перед тим писав вел. государеві про лукаві замисли лядські, так і тепер велів сказати всю правду..

²⁾ Тамже с. 563—4.

«Цісар римський, як давній ворог благочестивої віри, намовляв нас бути під королем польським. І таке ж говорили (цісарські послы), щоб гетьман і військо, відставши від царя, жили під цісарством (зверхністю цісара) окремою землею, так як живуть ріжкі графи і свободні князі під владою його; обіцяли великі вільности і великими дарунками звабляли. Але гетьман і всі ми не можемо ні думати того, щоб зломивши присягу відлучитись від царської руки і бути в підданстві у инівірців.

«З Ракоцієм венгерським нас зовсім не було такої умови, щоб збивши Поляків посадити на королівстві Ракоція. Як ще Ракоцій де небудь почне писати себе королем польським, гетьман з військом будуть з ним битися, не жалуючи своїх голів. Се Ляхи помагали Ракоцієві дістатись на королівство польське: канцлер Корицінський, гетьман польний Любомірський й инша шляхта, що мають маєтности коло угорської границі, і нам се відомо певно, що Любомірський й инша шляхта, взявши корону і державу польського короля, відвели то Ракоцієві, аби він був королем польським і їх своїми силами обороняв. А гетьман і військо ввійшли в союз з Ракоцієм й иншими тільки на те аби вони не з'єдналися з Поляками»,—іде буквально повторення того, що говорив Виговський послам 15 червня, і потім таке закінчення: «А против неприятелів царських: польського короля і Поляків гетьман і військо за указом царським готові битись і кров проливати. Ми жичимо того¹⁾ щоб вел. государ володів короною, також як і в. кн. Литовським²⁾. Тепер Ляхи стягають війська свої під Камінець Под.; і Татари прийшли Ляхам у поміч: всі орди стоять по обох боках Дніпра недалеко Чигрина. Турки з сілістрійським башою й иншими теж ідуть на нас і переправляються через Дунай. Тому гетьман велів війську рунитися против Татар—неприятелів божих, що разом з Ляхами пильнують церкву божу знищити і віру християнську викоринити. Треба насамперед тих поганців Татар викоринити, а потім і на инших ворогів царських рунитися—на Ляхів»³⁾.

Послы знову почали твердити: як се зломивши присягу цареві, козаки підтримують шведського короля і Ракоція, грабують Польщу і підтримують кальвинів і еретиків? «За наказом» нагадали слова гетьманські, сказані Фомину, і повторили те що з сього приводу було доручено говорити Кикину: гетьман повинен приложити всі старання, щоб на коруні Польській і в. кн. Литовським був цар, в інтересах розмноження православної віри. В інтересах її цар же й прийняв під свою руку Запорізьке військо, зібрав великі сили і сам персонально ходив на війну, «а в городи Малої Росії⁴⁾, для оборони твоєї і всього війська Запорізького не раз послав своїх воеводів з великим військом. Вони билися з коронними гетьманами й Кримськими Татарами й визволили військо Запорізьке своїм твердим стоянням, а цар. величество від тих походів поніс превеликі видатки». З сього приводу зроблено такий характерний екскурс в історію (скорочую його фразеологію де вона не має вартости)—

«Як минулого року 162 (1654) прислав гетьман і військо в потребах військових своїх послів С. Богдановича і П. Тетерю, вони на розговорі у кн. Трубецкого з товаришами з наказу гетьманового і військового говорили, щоб цар. вел. велів бути своїм воеводам в великих містах Малої Росії: в Києві, Чернигові, Переяславі, Ніжині, а по

¹⁾ «и зычимъ того, абы»... дяк старався записати автентичні слова.

²⁾ Завоюванням себто, а не вибором.

³⁾ Тамже с. 564—5.

⁴⁾ «в свои, великого государя Малыя россії войска Запорозкаго городы».

Складна формула.

инших містах щоб воевод не було, а всякі доходи з городів Малої Росії щоб збирали валі люди, а зібравши передавали царським-воеводам і приказним людям. Бо коли дохід на царя збиратимуть свої люди козаки, то хоч декому й здаватиметься тяжко то не будуть досадувати, тому що збиратимуть згідно з їх правами. А переписати всі доходи і обрахувати нехай цар доручить якійсь своїй людині. Одначе вел. государ, прийнявши гетьмана, військо і всю Малу Русь під свою руку, велів з городів Малої Росії бути своїм воеводам тільки в Києві. В інших городах воеводів і досі нема, а доходів ніяких ні в однім городі, окріч дрібних доходів київських, вел. государ до своєї казни не збирав, і всі доходи з тих городів збирає гетьман на себе. Таке милостиве жалування треба пам'ятати. Вел. государ держить вас під своєю рукою для самої тільки православної віри, а не для користі. І чи ж годиться вам вести зносини з неприятеlem цар. вел. і без царської волі з ним заходити в спілку? Треба і вам царського неприятеля мати за свого неприятеля—як правдивим православним християнам, зв'язаним союзом Христової любови»¹⁾.

Вислухавши таку предіку гетьманич і писар сказали, що вони все се перекажуть гетьманові й принесуть його відповідь, і повернувши від гетьмана сказали: «Гетьман і військо бажає і вичить, щоб на Короні Польській був й. цар. вел., і щоб вона була прилучена до Російської держави також як і в. кн. Литовське. То також бажаємо бачити, щоб король польський у ніг цар. вел. смиренно просив милосердя і був його підданим, і щоб Господь підняв християн над усіми невірними. А з Шведами у нас приязні зносини здавна—ще як була королевою шведською Христина. Знаючи, що Ляхи наміряються на нас, натиснути, ми з ними не мирились, вичікуючи, щоб Шведи натисли на них війною в своїх интересах»²⁾.

«А такого запису у нас не було, щоб помагати шведському королеві і Ракоцієві здобути польську корону. Тільки знаючи, що вони, лукаві Ляхи, підняли на нас різні держави, і бачучи самі, як Турки вже через Дунай переходять, а Татари зближаючися до них ідуть обома сторонами Дніпра,—ми шукали собі союзників, щоб дати відсіч неприятелям царським і нашим, і викоринити до останку тих злохитрих Ляхів та їх помічників Татар»³⁾.

Іншими словами, гетьман обстоював своє право на самостійну дипломатію. У козаків давні приязні відносини з Шведами, і вони хочуть їх заховати незалежно від того, чи цар воює з ними чи мириться. Цареві вони бажають всяких успіхів в Польщі: чи польським королем стати, чи польського короля взяти під ноги і зробити своїм васалем. Але для себе твердо знають одно: Ляхи проти України лукаво мислять, наступ готують, і Українці повинні против них шукати союзників де можуть, не оглядаючися на московську політику. При всій нібито зльовальності і доброзичливості, в відповіді гетьмана звучало явне легковаження московської дипломатії, тим часом як Москва вимагала, щоб він докладно тримався московської політичної лінії. Цар хоче бути королем польським, Ракоцій і Карло-Густав ідуть на переріз сим плянам, гетьман повинен з ними приставати, а всю енергію повинен звернути на те, щоб помогти цареві опанувати Корону і в. кн. Литовське, як то він обіцяв перед Фоминим.

¹⁾ Тамже с. 566—7.

²⁾ Се місце відповіді гетьмана особливо лихо перекладене в московським звідомленню. Загальний зміст досить ясний, і відповідно до того я постарався реставрувати і сю фразу.

³⁾ Акты III с. 563.

Тому вислукавши відповідь гетьмана, посла рішуче зажадали розмови з ним сам на сам. Писар пішов і приніс відповідь: «Гетьман просить до себе». Прийшовши до гетьмана посла в доволі різких тонах—судячи з їх звітлення, повторили йому те що говорили писареві (я скорочую фразеологію, яка затемнює хід гадок, і упрощую їх виклад):

«Присягли ви, гетьман і військо, бути в повнім послуху цар. вел. і в усім йому добра шукати, а замість того помагате Ракоцієві. А тепер не знати як—ще гірше робиться: ви поєдналися з неприятелем царським, королем шведським, і з його військами, і за помічю козацького війська Карло-Густав здобув багато міст в Короні Польській і прилучив до Шведського королівства. Ти, гетьмане, велів полковникові А. Ждановичу помагати шведському королеві без волі царської і переступив присягу. А вам годилося, намагаючи віру православному і премногу ласку цар. вел., дбати про те, щоб цареві бути на Короні Польській і в. кн. Литовським, щоб ті держави прилучилися до Московської, і всі православні народи тішилася, бачучи послушність вашу і всеї Малої Росії цареві, а не спілку з кальвінами»¹⁾.

«На се гетьман сердито відповів: «Я від шведського короля ніколи не відстану! Во у нас союз (дружба) і приязнь і згода давня: тому більше шести літ, ще як ми не були в підданстві під царською високою рукою. І Шведи люде правдиві, всякий союз і приязнь —я що слово дали—додержують. А царське величство зо мною і всім військом немилосердно поступив²⁾: помирившись з Поляками хотів був нас віддати в руки Полякам. Тепер же до нас дійшла чутка, що цар. вел. післяв з Вільна на поміч Ляхам, а против нас і шведського короля та Ракоція 20 тисяч війська. А ми, як іще в підданстві не були, цар. величеству служили і добра хотіли: кримського хана умовляли і на царські пограничні городи не допускали вже 9 літ—а вони (Татари) були вже й порозумілися з Ляхами на знищення Російської держави³⁾. Таке зробив я в послугу царському величеству. І тепер ми від царської високої руки не відступимо, і як вірні піддані йдемо на неприятелів цар. вел.—бісурменів. Хоч би в якийсь недугі моїй постигла мене смерть! На те веземо й труну з собою.

«А судді Самійлові і полковникові Тетері я не казав, і в гадці того у мене не було, щоб цар. вел. велів бути своїм воеводам в більших містах: в Чернігові, Переяславі й Ніжині, і щоб збираючи доходи віддавано царським воеводам. Бувши на трактатах з ближнім боярином цар. вел. В. В. Бутурлиним з тов. ми тільки умовилися, щоб воеводи були в самим Києві—на те (тільки) щоб сусідні володарі бачили їх підданство під високу руку цар. вел., що в стародавній столиці вел. князів російських царські воеводи.

«А доходи в Малій Росії невеликі: що й прищлють з котрого небудь міста, все розкопиться на корми послам і посланцям з різних держав та на всякі військові потреби.

¹⁾ Тамже с. 568—9. Дальше я подаю промову гетьмана можливо близько до Бутурлинового звітлення, тільки переводячи з третьої особи на першу

²⁾ «Над ним, гетьманом і надо всім войском Запорожским учинул было немилосердіє свое»—з контексту ясно, що ці слова вжито для чемнішого виразу замість того щоб сказати виразно, що цар слово зломив (зрадив) і договору не додержав.

³⁾ Тут гетьман очевидно розумів головно події 1650 року—як він не пристав до походу на Москву і відвернув Орду, справивши замість Москви на Молдаву.

«А віри християнської я ніколи не руйную! Бували зі мною в спілці й бісурмени: кримський хан і всі Татари, але мене слухались, кров свою проливали за моїм поделінням за церкви божі й віру православну.

«Вел. государ у всім має волю, яко монарх великий. Але мені то дивно, що йому бояре нічого доброго не порадять: ще Корону Польською не завелодили, і згоди до кінця не привели, а з другим панством—з Шведським війну почали. А шведський король так міцно договорився—з усіми курфюрстами, графами і вільними князями, щоб йому помагали воювати з царем римським, і 16 земель до союзу з собою привів. Як би я не звязався союзною приязнею з Шведами, то Поляки з усіми тими, що тепер зі мною у згоді: з Шведами, з Ракоцієм, з Волохами, з Мутинами, з Кримськими Татарами напевно всіх нас, царських підданих в Малій Росії вирубали б, випалили і спустошили. Хочби цар і хотів боронити, але його військо так скоро на поміч би не поспіло, а ми всі марно б згнули, і Російській державі царській теж було б не весело¹⁾.

Посли на се відповіли (московське многословіє можливо скорочую—тим більше що воно здебільшого повторює те що вже говорився писареві й гетьманичеві): «Гетьмане, стид тобі було говорити такі непристойні слова! Годилось тобі пам'ятати бога і присягу та милость царську і поміч від нього, та йому добра шукати. А тепер за поміччю війська Запорізького, за твоїм наказом шведський король і Ракоцій забрали багато міст Польської Корони; неказанне багатство пошарпанши, прилучили їх до своїх держав. Ви неприятелів царському помагаєте і Корону Польську—на котру вибрано його цар. вел., руйнуєте, грабуєте, кров християнську проливаєте, а церквам нашим православним від кальвінів Шведів і Венгрів руїна чиниться велика, так що страшно й слухати. Треба вам пам'ятати милосердя царського вел., як він задля православної віри, за вашим чолобиттем і сльозним риданням прийняв під свою руку і з неприятельських рук визволив. А як цар. вел. на неприятелів наших—Польських і Литовських людей наступив, військом своїм побив і зруйнував, і Поляки через його перемогу стали безсильні,—підчас упадку їх на грабованне та на шарпаннню знайшлося у вас приятелів багато. Поки неприятелі ваші польські й литовські були страшні та сильні, то ніхто не помагав вашому визволенню, тільки й цар. вел., і як вам було від неприятелів тісно, тоді й ти, гетьмане, говорив з послами й ц. в-ва лагідніше (пословнѣ), а тепер говориш з великою пихою, не знати як²⁾. Сам пам'ятаєш, як я приходив з великим військом в поміч вам і в оборону від неприятелів наших—Поляків і Татар: тоді ти був дуже покірний і до нас виявляв велику любов³⁾. Годиться одягу міняти, а слово неодмінно (держати).

«Шведського короля против царського величества неправди і договору нарешення тобі добре відомі; таких великих неправд не тільки вел. государеві нашому, помазаникові божому, терпіти не можна, але й ти, простий чоловік (!) не стерпів би, якби тобі хто такі прикрости поробив.

«Твоя служба й цар. вел. відома і ніколи забута не буде, вел. государ держать тебе в своїй милости, великій чести, і надалі ти будь певен милости й цар. вел., але непристойну гордість відложи! Щоб вас від своєї високої руки відложити і віддати в під-

¹⁾ Акты III с. 569—540.

²⁾ «говориш с большими пыхами невѣдомо по какой мѣрѣ».

³⁾ «был добръ низок и к нам держал любовь свою большую».

данство польському королеві, того й. ц. в. і в гадці не було. І се не можливе, що й. ц. в. велів послати на вас з Вильни 20 тис. війська: се хтось говорив, щоб посварити—тобі тому вірити не треба: царське величество вас, своїх одповірців, православних християн, держить в своїй ласці».

Гетьман видимо втомлений довгою розмовою відповів лагідніш:

«Й. цар. вел. вірний підданий і від царської високої руки ніколи не відступлю. Цар. в-ва милость і оборону пам'ятаємо—як боролися нас на Дріжиполі, і за се ми цар. в-ву також готові служити і голів своїх на жалувати. Але тепер треба тому дати спокій. Ровдумавши все, дамо вам відповідь иншим часом, від тяжкої хороби що впала на мене я страждаю і більше говорити не можу, від болю що мені докучає»¹⁾.

Велів застелити стіл і просив послів поїсти що бог дав. З кімнати вийшла дружина гетьмана Ганна і донька Катерина, що за Данилом Витовським, сіли за стіл разом²⁾ і частували послів. Сидів при столі також гетьманич Юрій, писар Ів. Витовський і гетьманів зять Данило. Після обіду послі поїхали—проважали їх до гостини писар та осавул Ів. Ковалевський³⁾.

Другого дня, 20 червня прийшов до Бутурлина писар і сказав: «Гетьман велів вам сказати «Добрідень», спитати про ваше здоров'я, а в чім вам вчора вигоди не було, за аде не майте, бо гетьман був дуже хорий—тільки тім і порадувався, що ви у нього в домі хліб їли. А що в тяжкій своїй хоробі говорив з серцем (запальчиво), то йому пробачте: він у недугі своїй на всіх гнівається, такий має норов, на всіх нас свариться за малу дрібницю, так що й підійти не можна. Та ще велів вам сказати: Як сього року приїздив стольник В. Кикин, я з наказу гетьмана говорив: коли вел. государеві не буде в гнів, гетьман пішло від себе до швед. короля і в листі нагадає йому неправди перед цар. вел. і порушення договору, і з того що той відпише, виявляться його гадки—чи буде він просити згоди з цар., вел. а вам його гадки треба знати.—То стольник про се чи доніс цар. вел-ву?».

Послі відповіли, що Кикин се цареві доніс, і коли гетьман про се королеві писав, нехай він їм тепер про се розповість: кого посилав, які вісти його післанці привезли, коли король відписав—нехай їм грамоу віддасть; а які були з шведської сторони порушення договору, тому у них єсть реєстр (очевидно на той випадок, як гетьман буде про се писати до шведського короля). У московського ж уряду такі відомости про зносини гетьмана з Шведами (вже наведені нами вище): гетьман Павло Сапіга говорив стольникові Нестерову, що у гетьмана Хмельницького були послі шведського короля, і 17 лютого такий післанець їхав через Слуцьк до Прусії, і його литовські люде зловили і привезли до Сапіги до Береста з листом Хмельницького: там гетьман запевняв короля в своїх добрих почуттях—чекає мовляв шведських великих послів, щоб з ними договоритись. Ті шведські великі послі, мовляли Бутурлин і Вас. Михайлов, з слів Сапіги чи що, були виправлені ще в листопаді, мали їхати Помор'ям, землею царською, угорською, мунтянською й волосською, але досі їх не було, загалися в дорозі, але гетьман їх скоро мабуть сподівається?

Сім єхидним завважаннем послі хотіли виявити, наскільки вони добре поінформовані—можуть слідати і слідають за всіма неольоальними зносинами гетьманського

¹⁾ «трудности ради належашіе на мнѣ». Яка шкода, що все се в перекладі.

²⁾ На московські поняття річ не пристойна.

³⁾ Акты ЮЗР III с. 570—1.

двору з шведським. Говорилося в переддень приїзду до Чигрина Ліліскрони, і Виговський з свого боку, а московські послы з свого, ведучи сю розмову очевидно мали на гадці сей завтрашній приїзд. Отже Виговський на се оповідання відповів:

«Гетьман посилав до шведського короля з листом козака Дорошенка, але він не міг проїхати, бо в кількох місцях Ляхи були в великим числі, тому він вернувся. А тепер гетьманові й нам стало відомо, що йдуть від шведського короля його радники (думные люди) і скоро мають бути в Чигрині. А що Саліга казав, ніби гетьман в листі підкріпляв увіреннє своє¹⁾, то казав се на ссору: в листі того не було, а написало було про стару приязнь, як ще за королеви Христини були зносина, щоб з двох сторін послуху ювати короля і Ляхів і всю Річпосполиту».

Послы ще раз покликкали Виговського до ширшої служби цареві, щоб задоволюючи собі ласку царську, і на сей многозначний заклик до сугубої відвертости він відповів такою характеристичною заявою:

«Я великому государеві вірний підданий, служу всею душею, гетьмана і полковників укріпляючи відвоюю від усякої шатости. На знак своєї ширшої служби я тепер женився з дойкою Богдана Стеткевича, у котрого на ґрунтах в Орні побудовані Кутейські монастирі. Хочу пресити милости вел. государя, щоб дав мені й жінці моїй маєтности: й батька Богдана, за стародавніми привилеями, а я вел. государеві вірний підданий до кінця життя мого: як зачав служити і працювати, так працювати невідступно. Іншої шляхті, яка цар. в-ву й не служила, була така царська милость і жалуванне: й. цар. вел. велів їм володіти маєностями за королівськими привилеями».

Се було досить виразна ціна писареві служби, але послы, не маючи в сій справі виразної директиви, не пішли далі загальних запевнень, що цар за всяку заслугу милостиво жалує, а натомість доручили писареві вистаратися у гетьмана нову аудієнцію, аби він вислухав інші справи, а на те що було йому сказано в першій розмові, «учинив відповідь совершенно». Писар «відклонившись звичайно» пішов з тим до гетьмана²⁾.

Тим часом другого дня, 21 н. с. червня, «послѣ обѣда в вечернях» приїхав до гетьмана післанець від шведського посла і зараз же був прийнятий у дворі гетьмана, і з ним понесено дарунки гетьманові: справне сідло, ченрак і меч (кошчар)—як довідалися московські послы. Оповідали їм гетьманські челядники, що сього післанця вислав перед собою великий шведський посол, що стоїть в 6 милях від Чигрина. Гетьман вислухав його промову лежучи, велів подарки прийняти і зараз його відправив. Другого дня приїхали самі послы: від шведського короля і від Ракоція (їхали вісім тижнів!) Стрїчав їх за дві верстви від Чигрина писар і осавул. Шведський посол був вараз же у гетьмана, а після нього посол Ракоція, але не їли у гетьмана (московські послы очевидно тільки слідять за сими подробицями—кого з більшою често приїняв гетьман: їх чи тих).

Московські послы розпитували у челядників, з чим ті послы приїхали, що говорили гетьманові; і що той оповідав. Челядники казали, що були тільки етикетальні фрази (о отданім поклону и о поздравленіи), і не відомо, з чим приїхав шведський посол, а Ракоцій з-часта послів присилав.—«щоб іменуватись йому королем польським».

²⁾ Тамже с. 571—3.

Тоді Вутурлін і дяк послали до підписків гетьманської канцелярії: до Остафія Федьковича і Захара Миськовича, довідатися що було на авдієнці і що є в листах? Обіцяли за те царську милість і дали наперед по 2 пари соболів. Підписки сказали, що Ракоцій прислав з тим, щоб йому іменуватись королем польським і венгерським. Воевода волоський і мулятинський нагадують гетьманові, щоб їх охоронив від наступу турецького і татарського: вислав надротив свої війська, щоб не допустити до землі Волоської і Мулятинської, не дати зруйнувати. А з чим прийшов шведський посол, того ніяк довідатися не можна: при гетьмані він нічого не говорив, а з писарем розмовляв сам на сам, промов не записувано, товмача не було: говорив з писарем латинською мовою.

Вутурлін і Василь Михайлів попросили прийти самого писаря, і спитали про все: «Объяви подлинно». Писар сказав: що від Карла-Густава прийшов його підскарбій Лілієкрона, з вірчим листом. На переговори гетьман відіслав його до нього, писаря. Писареві Лілієкрона сказав, що Карло-Густав прислав його для приязни і любови з гетьманом і військом Запорізьким: побачивши промисел, мужність і перемогу Запорізького війська над Поляками захотів він бути й собі «з приязни, дружбі і любови з гетьманом і з усім військом Запорізьким»¹⁾.

Другого дня, 23 н. с. червня, прийшов осавул Ковалевський, приведено з ним гетьманських коней і запрошено до гетьмана на розмову. На ганку стрів Виговський і завів до гетьмана. Очевидно, він сим разом приймав на ногах. Посли «поклонились звичайно», і гетьман говорив:

«Я певен, що не тільки я, але ніхто в Малій Росії не має заміру відступити від царської високої руки²⁾, і ми просимо вас донести наше прохання—щоб цар. вел. не вірив, коли хтось нас невинно удаватиме (наговорюватиме). А що ми війшли в товариство з Шведом і з Ракоцієм не попередивши царя, і цар. вел. за се на нас (гнівається)³⁾, то зробили ми се страху ради—тому що Ляхи задаючи фантазії великі⁴⁾, під клятвою мовили (нам) власне так, що цар. вел. вернув нас Ляхам. Також і для того, щоб Ляхи не з'єдналися з Шведами і з Ракоцієм на знищення наше. А того щоб вони⁵⁾ заволоділи Корonoю Польською, ми ніколи не жили і не живимо;—тільки аби й. цар. вел. вчинив мир і згоду з Шведом. Думаємо, що Швед буде до мирного договору прихильний, а коли не буде годитись, знайдемо на нього инший спосіб. Тепер же треба розпочату з Ляхами справу до кінця привести, так щоб всею силою з обох сторін: з одної царське військо, а з другої шведське били Ляхів, аби їх до кінця викоринити і з заграничними державами з'єднатися не дозволити. Во ми то знаємо добре: хоч вони на словах вибирали цар. вел. на Корону Польську, а ділом той вибір ніколи б не стався. Се вони тільки задумали своїм лукавим вишислом на заспоковині, поки житиме Казимир: вони б узійшли в змову з заграничними державами і знову виступили б протав. Сей їх лукавий замисел саме свідоцтво виявляє—листи писані до турецького цесаря, що я післав цар. вел. в своїми послами, з Фед. Коробкою»⁶⁾.

¹⁾ Тамже с. 573—5.

²⁾ Дяк старався передати сю промову з zachovannem виразів гетьмана, але вийшло місцями незнати що: так тут «Трактую певно, иж есмь я и ти никто живущий в М. Россіи». Але зміст ясний.

³⁾ Слова цього нема в тексті, але потреба його ясна.

⁴⁾ Розуміти—подаючи цареві надії на Польське королівство.

⁵⁾ Карло і Ракоцій.

⁶⁾ Акты Ю. З. Р. III. с. 575.

Очевидно слова гетьмана й інших осіб, яких їм довелося чути, перед усім писаря, кінець кінцем переконали Бутурліана і дяка, що гетьман не має заміру піддержувати претенсії Ракочія на польську корону, а ставить своїм завданням повне знищення Річчиполитої і поділ її між сусідами (се ми далі побачимо в їх реляції). Протип такого непримиреного становища гетьмана супроти Поляків почали вони йому пригадувати похід 1655 р.—як тоді сам гетьман тримався того погляду, що польських городів не треба нищити, а вдоволятися їх покорою і підданством—так було під Львовом, під Люблином: гетьман вдовольняв окупом, підданством і стримував московських воевод від кровопролиття²⁾. А тепер ще діється? Шляхту, що присягала цареві й одержала від нього привілеї, Нечаяві козаки руйнують і в маєтностей виганяють, селян від рілля відводять (записуючи в козаки), і тим привели до голоду, а бачучи таке інші Поляки на Лівті боляться піддаватися цареві. На виленській комісії польські комісари заявили охоту вибрати царя польським королем, аби тільки він не порушав їх прав і вільностей, на відбирав маєтностей,—«і ти, гетьмане, тоді віддавав все те на волю государську». «А тепер говорив еси Кицину і Фомину: «Коли навіть цар вел. помириться з польським королем, я з ним в згоді не буду—або ми їх знищимо, або, самі пропадемо!» З того видно, що твої слова стали неспостійні і змінні! Давніше під Гусятиню говорив ти так, що «не тільки Поляки, але й Татари, Жиди якби піддавалися під царську руку, чому їх не прийняти?» Хоч би й сам король піддався, ви б його радо прийняли під царську руку—і в приклад ти давав шведського короля, що нічим не кривдив тих, що йому піддавалися. А тепер Поляки ж самі бажають бути під царською рукою. І який же тобі прибуток з того (що ти їх не вважаючи на те лещиш?). Від вашого гонення і тісноти Поляки піддадуться шведському королеві і Ракочеві, та й тільки!»

Гетьман поясняв, що в Гусятині і Львові він жалував не Поляків, а православну людність. До Нечая будуть послані листи, щоб він не чинив ніяких кривд шляхті, що піддалася від царську руку, і дав їй волю їздити для купна-продажі і для всяких потреб в городи війська Запорізького. А хто їй якісь кривди й обиди задав, над тими буде слідство і кара по військовому праву без усякого милосердя. «Але просимо царського милосердя, щоб і царські воеводи і всякі начальні воеводи на Вілорусі не чинили кривд і обид шляхті, що живе в городах війська Запорізького—себто тій що піддалася під протекторат і присуд козацький.

Посли на се відновили реєстром насильств, погроз і несправильностей з боку самого Нечая і його сотників, обжалованих могилівським воеводою Іваном Бутурліним: сотники мовляв силоміць переводять селян у козацтво, грозять, що инакше де дозволять їм землю орати, поквалляються в конкуренцію старому Могилеву утворити новий Могилев козацький у Лунуволі—що дуже трівожать могилівських міщан і т. д. Носли домагались, щоб гетьман зробив край тому всьому.

Гетьман просив з тими дрібними справами почекати до свободнішого часу:

«Тепер неприятелі наші, Турки й Татари, стоять над нами замахаючися павлею: хочуть нашу кров реалізати і нас руйнувати. Ляхи збирають росполите рушення під Камінець, чекаючи на поміч собі Турків і Татар, щоб нас руйнувати. Ми взявши бога в поміч ідемо протип нах, щоб дати відсіч, не допускаючи Турків і Татар до горо-

²⁾ Сі виводи були вже подані вище, с. 1103, як і відповіді на них гетьмана і я тут їх не повторюю.

дів на руїну нашу. І от як будемо—бог дасть—у війську¹⁾, пішлемо людей гідних і уважних, велівши їм все те розслідати і хто в чім буде винен, зведемо їх покарати по військовому праву без милосердя—инших і на горло, щоб у всім згідно з царським наказом і нашими правами негайно зробили порядок. Про полковника Нечая не думаю, аби міг говорити такі слова: що буде громити царських людей і битися з ними як з неприятелями; одначе велю і те розслідати і після судства розпоряжуся по військовому праву. А на Лупулові жити (козакам) забороняю, і надалі під карою смерти закажемо чинити які небудь кривди чи зачіпки»²⁾.

Далі послали поставили жадання, щоб гетьманич Юрій зложив присягу цареві з огляду на вибір. Путивльські торгові люде, бувши на Україні, оповідали своєму воеводі про сей намір гетьмана: буде рада, і на тій раді гетьман хоче зложити гетьманство і просити війська, щоб вибрало гетьманом його сина, а самим послам їхавши довелося чути від усяких людей війська Запорізького, що рада відбулася і гетьман здав гетьманство на сина, «і тепер гетьманом всього війська Запорізького став той син Юрій».—«Ти б, гетьмане, звелів своєму синові зложити при нас обіцянку перед святою Євангелією, що государеві нашому, царю і царевичу буде в підданстві воїки нерухома, служитиме і добра хотітиме—як і ти перед Євангелією свою обіцянку чинив». Але гетьман відмовився, як ми вже знаємо³⁾, тим що за його життя гетьманська влада при нім, і Юрій як стане гетьманом по його смерті, тоді й присягу вчинить.

Потім, маючи на увазі царського листа, одержаного мабуть в дорозі, посла порушили справу оселення стрільців у Києві: цар велів їм жити в Києві з сім'ями, і для того треба дати їм місця під садиби і ґрунти під рілля,—аби вони на несподіваний неприятельський напад завжди були готові; але полковник і війт київський без гетьманського наказу ґрунтів не дають, і стрільці з сім'ями живуть в шалашах. «Ти, гетьмане, пишеш цар. вел. про злі замисли турецькі, польські і кримські, що мають прийти на царські городи війною, а коли ратним людям не дадуть ґрунтів під двори і під рілля, то ви ж самі наведете руїну на місто. Стрільці без дворів у Києві жити не будуть, розійдуться, а коли щось станеться з Києвом через недостачу «осадних людей», се буде з вашої вини. Тепер мешканців у Києві мало, і вони часто влідають, а стрільці житимуть постійно, і від неприятельських нападів буде безпечно. Тому, гетьмане, написав би ти київському полковникові скоро, щоб він негайно велів дати ґрунти стрільцям під садиби і рілля».

На се гетьман відповів ухильчиво: «В Києві мені давно не доводилося бути, але від тих, що у них під город забрано ґрунти, і досі клопіт і плач великий. Трудно селити на чужих ґрунтах: тим домиється право».

Писар же і осавул заговорили «шумно»:

«Як же се можна зробити: відібрати власні стародавні ґрунти, надавані святий соборній церкві від великих князів руських і королів польських, або хочби й власні дома й ґрунти козацькі і міщанські та дати під садиби стрільцям? Тим наведемо на себе люту біду! Ляхи відібрали були у гетьмана стародавню його маєтність Суботове, і за сю кривду досі ллється кров—аби й нам на себе не навести такого ж! В Києві можна

¹⁾ Вираз неясний: чи тоді як військо збереться в похід, чи після походу; з змісту друге здавалось би правдоподібнішим.

²⁾ Акты III с. 576—8. ³⁾ Вище с. 1563.

й без московських стрільців обійтись, а такою малою кількістю від неприятеля не оборонитись!».

«І відмовили рішучо, що давати ґрунти під садиби і рілля ніяк не можна».

Посли відповідали теж досить різко: «Чи се пристойна річ, щоб указ цар. вел. про стрільців і салдатів не був виконаний? Воеводи бувають з людей поважних, думних (з царської думи), для їх чести й оборони, і на випадок несподіваного неприятельського нападу при них бувають великі відділи кінного і пішого війська. Тепер, коли станеться якась халдепа над Київом і воеводами, се не буде на славу царського імени. І тому не можемо надивуватись, як се стрільці й салдати вже другий рік як приїхали до Києва за царським указом, а й досі не мають де голів своїх приклонити: блукають з жінками й малими дітьми між дворами, терплять мороз, дощ і сноту, спеку і порохи, і з того помирає їх багато: не те що дивитись на них жахливе, але й чути страшно, що таке немилосерде діється. Ти, гетьмане, зараз би повинен дати їм ґрунти, нічим не відмовляючись. А вам, писарю й осавуле, приставити до гетьманських слів не годиться: так роблять тільки негідні люде, а ви робите царському ділу «розвратъ», забувши його ласку до вас! В домах своїх ви не тільки своїм челядникам покої ставите, але й псам буди, коням стайні, худобі хліви—а військові царські, в службі й. вел. не мають де голови прихилити? Бога побійтеся. Сорому не маєте! Чи то ваша любов до одновірців—православних?».

Гетьман сказав, що подумає про се й дасть знати через Виговського й Ковалевського ²⁾).

Посли вернулися ще раз до непорозумінь козацької старшини з воеводами на Білорусі. Козаки ставлять свої залоги в воеводських повітах, де сидять царські воеводи; силоміць записують міщан і селян в козаки, виганяють шляхту з покозачених маєтностей, б'ються з царськими людьми і под. Покозачені люде говорять «смутные рѣчи»—нібито вибрали вони на польське королівство Ракоція, а про самого гетьмана цареві стало відомо: «Говориш ти, що вел. государ до тебе і всього війська Запорізького милостивий, а бояре вас буцім ненавидять, щирю твою службу цареві не доносять і не об'являють. Так се тобі хтось сказав про бояр, «на ссору» не правдиво: боярам цар. вел. тебе ненавидіти нема чого, вся служба твоя і вел. государеві і боярам його відома, нічого від вел. государя не затаєно. Ти, гетьмане, таким воровським смутним словам не вірь!» ³⁾).

Гетьман potwierдив свою підданчу вірність і обіцяв вислати на Білорусь «чоловіка уважного і годного», щоб припинити на далі конфлікти між козацькою і воеводською адміністрацією ³⁾).

На кінець прийшли ще змалі дворян і боярських дітей Брянського, Карачівського, Рильського і Путивльського повітів на їх підданих, що повтікали на козацьку територію до Новгородка-Сіверського, Почепя, Стародуба—підчас коли сі поміщики були в походах на Білорусі в 1654 і 1655, і тепер приходять та їх садиби грабують, побивають їх родини, а селян і клопів забирають з собою «в черкаські городь», полковники їх не розшукують і не видають. Гетьман обіцяв видати нові накази. На тім авдієнція скінчилась.

²⁾ Акты III с. 579—80. ³⁾ Тамже с. 582. ³⁾ В друкованім (583. і) тут єсть прогалина.—И доповнюе текст статейного списку в Малор. пр. ст. 5833/22 л. 84: «а которые будут самовольники без его, гетманскова розказанья в воеводства и волости цар. в-ва въезжают и меж царскими людьми...»

Другого дня знову прийшов Витовський і говорив послам: «Не майте за зле, що вчорашнього дня не приніс я вам гетьманської відповіді про київських стрільців: велів гетьман бути у мене на розговорі шведському послові, а мені наказав добре розвідатися у нього, яка гадка шведського короля про мир: прочитати йому всі причини дані з боку шведського короля до порушення договору, та намовляти, щоб він свої несправди перед цар. вел. виправив, а як не виправить і з царем не порозуміється про мир і угоду, то гетьман і військо Запорізьке будуть йому неприятелями. Шведський посол вислухавши ті королівські неправди, завагався, розуміючи їх справедливість. А колиб вел. государ вважав за добре, щоб ми післали свого посла до шведського короля, щоб принизити війну, ми і то зробимо. Бо знаємо, що шведський король поєднався з ріжними володарями і королями».

В справі київських стрільців гетьман післав до Києва товариша Ів. Волевача, щоб підшукати для них ґрунти під садиби і рілля, і що він налише, з того можна буде обмірковати. Але послы не задоволилися сим і вичитали дуже гостру науку за те що на вчорашній авдієнції писар і осавул «говорили розвратно и шкмно», так що викликали сумнів що до своєї вірної служби. Нині ти клявся, що вірно служиши вел. государеві, а вчора говориши на всякий розврат і непристойні слова видумуєш. Писар просив на нього не сердитись, бо він говорив так з гетьманського наказу, против гетьманського наказу инакше говорити йому було неможна.—«а більш усього перешкоджає в тім осавул Ів. Ковалевський—дуже суперечиться в тім зі мною перед гетьманом; може б йому лийсь дарунок дати, щоб у тім не чинив перешкоди».

Послы домагались закінчення своїх переговорів—щоб гетьман на всі пункти дав відповідь на письмі й відправив їх не затримуючи. Писар обіцяв то гетьманові переказати ¹⁾).

Наступного, 25 н. с. червня Витовський прийшов і повідомив, що гетьман велів приготувати листа цареві і відправити послів, а відповідей на письмі дати не може, бо такого звичаю нема: «Що гетьман говорив з вами в господарських справах, ви то вел. государеві передасте і без листу». Послы настоювали, щоб таки дано їм ті писані відповіді, аби гетьман потім від своїх слів не відрікався: Те що говорено гетьманові, він позабуває, а як буде «отвѣтное писмо и ему рѣчей своих отмѣнять будет нельзя». Намовляли також писаря, щоб він видав їм листи цісаря, шведського короля, Ракоція, хана, господарів, і всякі вісти. Писар обіцяв—«хоч би прийшлося від гетьмана й постраждать», і того ж дня приніс 9 листів в оригіналах і кілька копій, між ними вірчі листи Парчевича, Жілаєвського, Шебеші й ин. і сказав такі вісти: король з посполитим рушенням іде під Камінець, з ним 18 тис. цісарського війська, і гетьмани коронні стягають військо. Гетьман велів Антонові Ждановичу йти також туди, шведське військо піде з ним також ²⁾).

Нарешті 28 червня н. с. після обіда прийшов Ковалевський, і запросив на відправу—«на отвѣдѣ поеднатца», як се запише з відомчення,—«а лист до цар. вел. і відпуск ваш зовсім готов».

Церемонія була дуже коротка. Гетьман взявши від писаря листа передав його Вутурлину з етикетальними вірнопідданчими фразами: «Ми його цар. вел. служити і всякого добра хотіти і против неприятеля стояти і битись і кров свою проливати, не жалуючи голови своєї готові, і від царської високої руки не відлучимось». Послы

¹⁾ Акты III с. 583—4. ²⁾ Акты XI с. 684—5.

приймавши листи поїхали до дому, провозжав їх Ковалевський, а згодом прийшов Виговський—з прощальними дарунками від гетьмана—по коневі окольнічому, його синові й дякові, і грошима окольнічому на 20 рублів, а дякові на 13. Потім іще підписок Федькович приніс від Виговського два листи «вістов», і посли поїхали. Проважали їх Виговський і осавул Мисько верст з 6, «і поклопившися звичайно і попрощавшися, поїхали назад»¹⁾.

Листа гетьманського до царя, післаного з Вутурлиним, не маємо. Відомости Вутурлинової реляції доповнюються з одної сторони його реляціями, післаними цареві підчас посольства (в посольськім звідомленні заховалось їх три)²⁾, з другої—звідомленнями Лілієкрони, Шебеші і Данила, що пробували у Чигрині в тім же часі³⁾. Починаю з тих реляцій. Політична ситуація, за відомостями зібраними послами, в середині й другій половині червня н. с. представлялася так:

Від Ждановича давно не було вістей, мабуть він під Пинськом або під Берестем. Стоять з ним війська: мунтянське, волоське, шведське і семигородське, боють і громлять непрятелів царських Поляків: вони в усіх городів тікають, ніде не приймають битви. Корунне військо втікало до Замоста, до Камінця Подільського, до Львова, під Сокаль і на Волинь; під Сокалем стоїть невелике військо з гетьманами коронними, а литовський гетьман утік за Німан, не давши бою під Берестем, і тепер там, в Берестю залоза Ракоцієва. Відомости про пляни союзників дані підписками і ріжною старшиною (значные люди) потверджували те, що розповів батько писаря. Ждановича виправлено в січні (с. с.) з таким дорученням: зійшовшися з Ракоцієм і з військом мунтянським і волоським іти на польські городи, сі городи воювати і займати (засѣдати). Договір з Ракоцієм на тім: городи по Вислу, де жили благочестиві руські люде і (православні) церкви були, мають бути прилучені до козацьких городів⁴⁾. Волоський господар прислав 6 тис., мунтянський 3 тис., під умовою що військо Запорізьке і Ракоцій за те буде їх боронити від кожного неприятеля: коли наступлять на них Турки або Татари, Запорізьке військо і Ракоцій будуть з ними разом стояти і їм помагати; а на коронні городи оба господарі ніяких претензій не мають.

Шведський король довідавшися про сей похід і пляни Ракоція на Польське королівство (хочет быти на корунѣ Польскої королем), прислав до гетьмана своїх післанців⁵⁾, прохаючи щоб городів де стоять шведські залози союзники не зачіпали й не воювали, а він сам з військом бранденбурського курфїрста буде разом з козаками воювати польські городи. На плян Ракоція—стати польським королем шведський король не погоджується, і сам таких претензій не має, а стоїть за те, щоб Польщу як державу скасувати («снести б Коруну вся»), а польські володіння поділити «за промьслу войскової», як военну здобич—котрі землі кому зручніш (кому гдѣ сручніше). Гетьман пристав на сей плян повної ліквідації Польщі⁶⁾; подія її земель—«чтоб Коруну

¹⁾ Акты ХІ с. 685—8.   ²⁾ Акты III 584 і X с. 681 і 682.

³⁾ Звідомлення Лілієкрони в 12 с. с. червня і Данила в 15 в Архиві Ю.З.Р. III VI с. 287 дд. Дневник Шебеші в Monumenta Hungariae XXIII с. 517.

⁴⁾ «Городом твоего цар. вел. войска Запорожскаго». III. 585. Се те що казав і Остафій Виговський.

⁵⁾ Розуміються післанці, що приїздили перед Лілієкроною.

⁶⁾ «А учинити так чтоб Коруну Польская у Ракоцы у Свейского в титулах не именовалась: так бы учинить, будто коруну Польская и не бывала».

Польская ровнесте»: як знищати польські сили до останку і по всіх городах поставляти свої залози, тоді гетьман, шведський король і Ракоцій поділять між собою городи—«котрі городи кому будуть зручніші». Але Ракоцій на се не погоджується, «щоб Корона перестала іменуватись», хоче бути на королівстві польським, іменуватися королем польським і венгерським. Кінець кінцем шведський король се віддає цілком на волю гетьмана ¹⁾.

Досі союзні війська невоювали Велику й Малу Польщу і городи забрали по Бересте Литовське, де поставили залозу Ракоція. Польське і Литовське військо, як сказано, розбіглося, але королеві, що пробуває на шлезькій границі, цісар уже прислав 6 тис. війська, і можна сподіватись іще більшого. В Камінці Подільським польське військо чекає в поміч собі Турків, Кримців і Ногайців.

Хан і гуредліні уже виступили на поміч Полякам і стоять від Чигрина тільки в 20 милях. До гетьмана хан прислав посланиців з повідомленням, що султан велить йому йти війною на Волохів, Мунтян і Венгрів, воювати їх і в полон забирати, за те що пішли на Поляків без дозволу султана. Хан кличе гетьмана йти з ним «по прежней своей дружбі»—воювати разом, а коли не піде, хан має наказ йти на нього самого ²⁾.

Султан велів також баші сідистрійському й иншим з великим військом йти на Волохів і на Семигород, і вони тепер переправляються через Дунай.

Гетьман переказував ханові через його посланиців, щоб він на Волохів і Венгрів не йшов і вертався назад, гетьман на Мунтян, Волохів і Венгрів йти з ним не може, бо має заприсяжену приязнь і союз з ними. «Коли ви підете на них, великий государ пішли на вас своїх воевод з великим військом, і Донським та Запорізьким козакам наказе воювати Крим, все-ваша кочовище зруйнувати, жінок і дітей забрати в полон, а я з Ракоцієм, з Волохами й Мунтянами, і шведський король також будемо против вас разом стояти і битись, та й не тільки против вас, але й против турецького султана будемо битися разом ³⁾.

Як вище сказано було, гетьман і старшина встигли в значній мірі переконати московських послів, що польське обвинувачення, ніби вони підтримують претензії Ракоція на польську корону,—несправедливі, козаки йому в тім не помагають, а ведуть разом з ними і з шведським королем превентивну війну з Поляками, запобігаючи кампанії на знищення України, що вони замишляють спільно з цісарем, султаном, ханом. Союз козаків з Ракоцієм, з господарями і з королем шведським мав на меті придбання союзників для війни з Польщею, а ще більше—запобігав можливому союзові Польщі з ними: врятував їх до ліги антипольської, перспективами польської спадщини, щоб не дати Полякам змоги взяти їх в орбіту своєї ліги, зверненої против України тільки в першій лінії, а в дальшій пляні небезпечної також і Москві. Тому рішучо відмовляючись від плянів Ракоція на польську корону, гетьман і старшина настоювали на дальшій участі в против-польській кампанії, спільно з Ракоцієм і Карлом-Густавом, ставлячи своїм завданням прилучення до козацької території православних країв до Висли. Коли раніш гетьман на бажання Москви обіцяв відкликати Ракоція, тепер про се не було вже мови. Натомість просив Москву помагати йому військом против Татар і Турків.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. с. III 585—6.

²⁾ Порівняти лист хана з-під Шаргороду, нижче с. 131.

³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 586—7.

З дневника Шебеші знаємо, що Лілієкрона з'їхався з ним у Феєрварі 14 травня; тамже був і Данило Калугер—котрого Шебеші далі зве «козацьким послом». 6 червня вони були у молдавського воеводи ¹⁾ і 9 переїхали за Прут—де заночували в полі, «маючи страх одночасно перед Поляками і Татарами». 11 переїхали Дністер під Со-рокою, і другого дня під Жабокрічом, в «Вучманськмі дісі» ²⁾ ледви не наскочили на татарську чату, 200 чоловіка, тільки щасливим випадком проїхали иншою дорогою. В Баланівці стріли Зелєнського з його військом і після сього вже їхали безпечно. 18 приїхали до Суботова, а 20 до Чигрина.

Лілієкрона в своїй реляції поясняє, що з Суботова вислали вони до Чигрина на-перед Данила. Але його прийняли тут зо всім не ласкаво і протримавши кілька днів, дали йому таку відповідь: коли нове посольство не привозить нічого иншого понад те з чим приїздив Велинг, то гетьман не має що з ним говорити. Не знаючи, що там наговорив Велинг, Данило і Лілієкрона не могли нічого иншого зробити, як пока-зати Виговському всі документи дані їм від короля—з котрих видно було, що Карло-Густав принципіально готов прийняти всі жадання Запорізького війська. Тоді настрої змінилися, Лілієкроні післали запросини, щоб приїздив, і Виговський виїхавши за півмилі на зустріч, привитав його іменем гетьмана і переказав, як йому приємна значливість і незмінна приязнь шведського короля ³⁾.

Неважаючи на присутність московських послів, Шведів з помістю впроваджено до Чигрина, і вони мали те переконання, що се було зроблено умисно, аби Москва побачила на власні очі, як козаки цінять приязнь і союз з шведським королем. Лілієкрона говорить, що так Виговський поясняв йому присутність московських послів в Чигрині—мовляв гетьман хотів, аби Москва побачила сю честь, зроблену Шведам, а Данило в своїй реляції дає таке пояснення від себе ⁴⁾.

Приїхавши до Чигрина Лілієкрона попросив авдієнці у гетьмана і «полковник Ковалевський» справив його з тим до Виговського. Лілієкрона передав Виговському лист короля «з відповідними компліментами», Виговський попросив показати йому вірчого листа, і по сім направив його до гетьмана, попередивши, що з огляду на недугу гетьмана його не треба томити довгими промовама. Тому Лілієкрона, передавши королівського листа, лише в коротких словах запевнив приязнь свого короля і його бажання підтримувати старе приятельство Шведів з військом Запорізьким. Гетьман відповів через «канцлера», запевняючи, що на нічию віраість і слово він не може так покластися, як на шведського короля, і тому нічого більше не бажає як заховати на завсіді таку надійну приязнь. Він тішиться, що парешті прибув посол уповажений до вчинення формального союзу, і доручає канцлерові обговорити сю справу і довести до кінця.

«Все се відбувалося в присутности сина Хмельницького. Знаючи, що все військо Запорізьке вибрало і проголосило його гетьманом, і його батько за своєю недугою здав на нього весь реїмент, я погратулював йому іменем в. кор. вел., додавши відповідні

¹⁾ 18 (23) травня воевода Стефан писав гетьманові—дякуючи за прихильні обіцянки всякої помочи против Татар, переказані недавно через воеводиного писаря: «Посилаємо листа від отця Данила, посла й. м. короля шведського,—його самого щоденно чекаємо, разом з иншими шведськими послами, заповідженими до Криму—як з того ж листа в. м. виrozumіти рачиш».—Акты Ю. З. Р. XI с. 726.

²⁾ az bucsmáni erdőn—може Кучманський?

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 287, переклад с. 294. ⁴⁾ Тамже с. 301.

компліменти, і се було дуже приємно його батькові—він заявив, що власне хоче сповістити про се в. вел. і приятельськи попросити, щоб в. вел. після його смерті зіставлявся в ширій приятній й прихильности до його сина¹⁾).

В розмові з Виговським Лілієкрона перед усім довідався, чому так нещасливо пішли переговори Велинґа—я вище наводив се оповідання. Лілієкрона очевидно поставився все зробити, щоб заглянути неприємне вражіння від розмов з Велинґом, на се давала йому змогу звісна нам декларація Карла-Ґустава, де той обіщав не заперечувати ніяких претензій козаків на польські землі, поскільки вони не дотикали тих північних провінцій, які він застерігав для Швеції—а козацькі претензії дійсно не дотикали їх (хіба може щось трохи на Підляшю).

Таким чином сей пункт міг бути полагоджений—коли б не лишалося неясности що до претензій Ракоція: шведський король супроти них займав більше менше таку саму позицію не вмішання, як і супроти претензій козацьких, і полишав їм самим розмежуватися в Малопольщі і на Русі. Перед Данилом—каже Лілієкрона, «вони» (се могло значити Виговського і Ковалевського) заявляли одверто, що хочуть одержати всі землі до Висли²⁾. Той факт що шведський король, чи його послі не виявляли бажання явно і рішучо підтримати ці козацькі домагання, розхолоджував козацьку сторону до союзу з Шведами і стримував переговори—поки не прийшов повний крах Ракоція, що звів його цілком зі сцени і розв'язав руки шведському королеві.

З другої сторони, побачивши в інструкції Лілієкрони доручення розвести козаків з Москвою, Виговський в першій же розмові дав йому ясно зрозуміти, що про повний розрив козаків з Москвою не може бути мови. Мовляв, коли Турки і Татари замишляють наступ на козаків, їм треба підтримувати з Москвою приятні відносини; але се не може перешкодити союзові з Швецією: козаки будуть посередничати і вести до замирення Москви з Шведами, і мають всяку надію на полагодження: мовляв, московські послі дали тверду обіцянку, що цар не буде помагати Полякам, і гетьман і його канцлер сподіваються, що їм удасться стримати Москву від неприятельських операцій в шведських провінціях. Лілієкроні нічого не лишалося більше, як згодитися, згідно з даною йому інструкцією, на козацьке посередництво—тим більше що Данило запевняв, нібито йому з козацької сторони було сказано, що коли Москва не припинить своїх ворожих операцій в шведських землях, гетьман сам об'явить себе неприятелем Москви і піде на Московські землі з своїм військом. Тому Лілієкрона заявив, що король радо приймає посередництво гетьмана—охотніше ніж кого небудь иншого, і зараз було рішено, що разом з московськими послами гетьман пішле листа цареві, намовляючи його до згоди. До Карла ж Ґустава піде Ковалевський і повезе гетьманську декларацію в відповідь на його декларацію—себто буде формально заключений союз, скоро тільки порішені будуть ріжні деталі. Такими були—ромежування претензій на польські землі, воєнна поміч королеві з козацької сторони, і т. д. Як тільки виясниться, що з боку Татар нічого не загрожує, так гетьман зараз же збере в поміч королеві 20 тисяч козаків. Але тепер ситуація критична: хан персонально виступив в похід з 60 тис. Орди і стоїть над Дністром, де гетьман поставив свою залогу, щоб не пустити Татар на своїх союзників: обох господарів і Ракоція. Хан прислав післанця—намовляти гетьмана, щоб він не тільки перенустив Орду, але й своє військо

¹⁾ Архив Ю. Э. Р. III. VI с. 288 (пер. 294—5).

²⁾ Тамже с. 290 (пер. с. 297).

прилучив до неї, щоб громити волоські землі й Семигород. Гетьман на се відповів, що він не може нарушити союзу й присяги сим своїм союзникам, і коли хан нападе на них, то се буде кінець приязни його з гетьманом, бо гетьман обіцяв боронити їх від усяких нападів. Кілька днів тому він послав свого чоловіка до татарського табору, щоб докладно розвідатися про їх наміри і від того будуть залежати козацькі приготування і операції. Лілієкроні ж і послам Ракоція і господарів нема що й думати їхати до хана. Підчас походу хан взагалі не приймає ніяких посольств—послів відправляють до його столиці і вони там мусять чекати його повороту, майже в ролі бранців. І так уже хан затримав попередніх послів Ракоція і господаря молдавського і віддав під варту.

Тому Шебені й посол молдавського господаря рішили вертатися назад, Лілієкрона ж рішив чекати закінчення переговорів. Гетьман подав йому надію, що йому ще може вдатися вплинути на хана і інтересах шведського короля. Так Лілієкрона доносив своєму королеві 12 (22) червня ¹⁾.

Взагалі перші вражіння Лілієкрони були досить оптимістичні. Приїзд шведських послів і їх запевнення, що шведський король зновні готов підтримати пляни і наміри козацького війська,—в сім менті коли ще невідомо було, що він властиво вийшов уже з гри,—очевидно підісе настрої в гетьманській квартирі. І гетьман і його канцлер не жалували різних приемних перспектив, обіцянок і запевнень на шведську адресу. В постскриптумі до своєї першої реляції, зложеної в день приїзду, Лілієкрона описує, як після офіційальних переговорів, під вечір («після обіду») «секретар Хмельницького» ще раз попросив його до канцлера, бо гетьман велів себе перенести туди, щоб побалакати з послом в кругу старшини. Наговорив йому різних приемних слів, випив кубок за здоровле короля, сказав, що того дня приїхав другий московський посланець, з дорученням відтягти гетьмана від короля, обіцюючи йому великі гроші, коли він схоче обернути своє військо проти Шведів ²⁾. Але гетьман, мовляв, відповів, що даремні сі заходи: він завжди цінить приязнь шведського короля, і посол може повідомити свого «вел. князя» (царя), що гетьман не тільки зістається вірним приятелем шведського короля, але як і раніше говорив і писав: коли вел. князь не дасть королеві сатисфакції за починені шкоди і не замириться, то гетьман з ними не буде далі підтримувати приязни: він хоче бути приятелем приятелям шведського короля і ворогом його ворогам. Кімната була повна старшини і козаків, завважає Лілієкрона, і гетьман кілька разів повторив се прилюдно. Тільки зараз, поки нема відповіді від Татар, він не може рішитись на що небудь, завважив гетьман. Але військо стоїть на воготові і може однаково скоро напасти на Москву як і на Татар; гетьман хоче тільки знати, де тепер пробуває король, і що діється в його армії ³⁾.

Діялися в ній під сю пору річі дуже сумні, як ми бачили вище, і як би гетьманові було звісно, де обертався король, він мабуть говорив би инакше з його послами.

¹⁾ Тамже с. 291 (пер. 297—8). Шебені в своїм дневнику відзначає тільки: «22 (червня) був у гетьмана Хмельницького. 12 липня були на обіді у канцлера Виговського, разом з шведським послом. 8 вкрадено у мене 200 таларів, обшиту хутром шапку і ланцюг від кінського убору».

²⁾ Данило також доносить, що за першим московським послом приїхав другий. Але з звідомлення Бутурліна не видно, щоб тоді приїхав хто небудь з Москви. Хиба якийсь незначний гінець, не так від царя, як від котрогось з пограничних воєводів. ³⁾ Архив III. VI с. 293 (пер. 300).

Але вісті про вихід шведського війська ще не дійшли до Чигрина. А навпаки Лідіакроні казали, що Жданович у своїх реляціях дуже хвалив шведську армію: ласкаві відносини короля до нього і всього війська, приязні відносини між шведськими воїками і козаками, і сі відомости робили дуже приємний настрій на чигринським дворі. На Ракоція ж, казали Лідіакроні, Жданович дуже нарікав,—ми сі нарікання вже знаємо; Лідіакрона каже, що вони викликали у гетьмана невдоволення против Ракоція, і се потверджує й Шебеші.

Данило Калугер крім доручень шведського короля привіз гетьманові також листа від бранденбурського курфїрста—не знати чи за відомого шведського короля чи на власну руку. Бранденбурський курфїрст в сім часі ще вважався союзником Шведів. Весь час зручво маневруючи між Яном-Казимиром і Карлом-Густавом і в залежности від обставин трактуючи то з одним то з другим, він при кінці попереднього року, по довгих торгах добився від шведського короля згоди на свої суверенні права в Пруссії. Се була його головна мета, яку поставив він собі, використовуючи суперництво Яна-Казимира і Карла-Густава. Осягнувши її договором в Лабіві (Labiau) 20 листопаду, курфїрст завів переговори з Яном-Казимиром (за посередництва Лізолі) і в січні 1657 р. запропонував замирення під умовою, що Польща признає йому те, що признав шведський король: суверенність його влади в Пруссії і скасування васальної залежности від польського короля з титулу сього володіння. Коли одначе прийшли відомости про наступ на Польщу Ракоція з козаками, курфїрст перервав сі переговори, і очевидно став і собі шукати звязків з козаками, щоб увійти в нову лігу. Про се знаходимо згадку в листі гетьмана, висланім з Данилом Калугером—його недавно знайдено в пруським державним архіві, і поки що він являється єдиним документом сих зносин ¹⁾.

«Наясніший електоре Св. Римської імперії, пане і приятелю найшановний. Ніхто не може мати сумніву, що як найсмачніша присмака нам контує, коли замісце розкішного обїду дістаємо від когось свідцтва приязни і щирої прихильности. Бо се привільїя приязни, що вона не робить уїми навіть і кільком контрагентам, коли рівно розділює між ними гонори і вигоди. Тому так уганяють за нею і здобувають всякими заходами—особливо приязнь правдиву і щиру. Ми від вашого електорського в-ва вже й раніш мали гоївні запросини до приязни, але ще більш відданими і прихильними до в. вел. зробив еси нас, коли й винішнім (писаннем) нас до того понудити не захав. Як нам се було приємне і учинне,—нехай і в. вел. переконається з того, яких нас матиме готових до послуг, на кожне навіть незначне дорученнє чи заклик. Віддавши таким чином подяку за пропонувану останнім листом приязнь, свідчимо нашу безсумнівну любов в. вел. і обїцяємо добровільно і невимушено не облїшати в. вел. в ніякій петребі, а показати і неприятелям в. вел., яких прихильників в. вел. в нас має. Нехай буде певен (в. вел.), що се приреченне наше буде сповнене вірно, бо Нація Наша ²⁾ тим способом звикла здобувати собі приязнь, коли тільки переконується, що друга сторона не прийме їх невдячно. У всім покладаємось на докладне оновїданне папа Данила: він усе потрібне ширше оновїсть і не проміне нічого з нашої

¹⁾ Факсиміле сього листа видав Д. Оляничин в збірнику «Хліборобська Україна» кн. біята. Латинський стиль ориґіналу дуже складний і запутаний, я старався виложити його зміст можливо ясно.

²⁾ Natio Nostra—з великими літерами.

готовности. Ми ж поручаючись покiрно щирiй ласці в. вел., благаємо у всеблагого Господа мiцного здоровля в. в-ву і щасливих лiт. Дано в Чигрині 21 червня 1657 р. В. електор. величности зичливий приятель, до послуг готовий Б. Хмельницький гетьман вiйска Запорiзького».

Коли сей лист писався, 1 н. с. липня, «великий курфiрст», вважаючи на вихiд шведського короля з Польщі на вiйну в Данiю, вiдновив переговори з польським королем, бажаючи свочасно «вийти з гри»—як йому радили його польські кореспонденти, і в серпні, скоро після смерті гетьмана, був готовий начерк трактату, котрим курфiрст, за ціну звільнення з васальства, обiцював уже Польщі вiйськову помiч против Швеції. Можливо, що від Беньовського гетьман мав вiдомости про можливість такої зміни; але полiтичний звязок з курфiрстом через те не тратив ваги в очах його і старшини.

Гетьман виправляв з сим листом Данила—мабуть разом з послами обох господарів і з своїм посольством до Царгороду—про се дови́дуємося з листу гетьмана до воеводи Щербана, з 18 (28) липня ¹⁾. Гетьман повiдомляє, що він все вiйсько скликав до табору, для охорони від Татар, вислав свого посла до хана, і що він дови́дається про його наміри, на підставі того уложити дальший плян; висловлює надію, що хан послухає його порад і занехає ворожі пляни против його союзників. Зрештою про все, що дови́дається про Орду, і які вiсти будуть з Царгороду, обiцяє повiдомити. Лист держаний взагалі в тоні спiльної боротьби в iнтересах православної вiри против мусульманського свiту.

Переходимо до вiдомостей Шебеші.

Сим разом маємо від нього чимало. Крім цитованого вище дневника його подорожі заховалась його реляція, вислана князеві в останніх днях червня н. с., і потім кілька записок з його довгого чигринського побуту—від 20 червня до 16 серпня н. с.; вони писані здебільшого без днів і не приведені до ладу ²⁾, містять всяку всячину, що доводилось Шебеші чути—на жаль часто без зазначення, від кого саме і коли. Се зменшує їх вагу, хоча ясно, що ці вiсти і розмови походять головню від Виговського. В кождім разі вони iнтересні, як відбитте того, що говорилося тоді в Чигрині,—хоча б для «дипломатичного вжитку», а дещо таки й незвичайно iнтересне, так що я вибираю все iнтересніше, дещо систематизуючи ці розкидані звiстки, пiдбираючи матерiял разом, пропускаючи деякі незрозумілі місця. Записки мають характер сирового неупорядкованого матерiялу. Подекуди фрази недокінчені, або записані на стiльки «для себе», що їх не можна зрозуміти. Надаючи велику вагу своєму матерiялові, досі не заведеного до нашого iсторичного обiгу—хоч опубліковано його вже бiльш як пiвстопiття, я крім перекладу спорядженого вiденським спеціалістом-перекладчиком, звернувся до вiдомого мадярського iсторика проф. Домановського, щоб він доручив якому небудь будапештинському спеціалістові зробити другий переклад для контролю, що він і зробив ласково, сам його провiрив і виправив. За всім тим дещо таки лишається неясним.

Починаю від звiдомлення Шебеші ³⁾. «Прибувши разом з шведським послом до гетьмана,—пише він Ракоцiвi—я передав йому вашого листа і пункти згiдно з iнструк-

¹⁾ Monumenta Hung. XXIII с. 307.

²⁾ Сiляді видав їх з паперів Шебеші що переховуються в архiві гр. Viczay в Федерварі під загальним заголовком «чигринських записок з 20 червня до 16 серпня» в Monum. XXIII с. 531 дд. Далі я цитую просто сторiнки цього видання. ³⁾ Monumenta XXIII ч. 310.

цією ¹⁾). Він не згодився, щоб ми їхали до хана, бо він має велике завязтте на наші три краї і всі сили збирає на їх знищення. Від воеводів вчора вечером прийшли листи ²⁾, що три їх калараші заковані в кайдани, і ваш голець Крочон. Воевода писав ханові про прихід послів від шведського короля і від в. м.—але той заткнув уха і нічого не хотів слухати. Він сам вийшов, перейшов уже за Дніпро, його посол був у гетьмана і всяко обробляв його, щоб він розірвав союз з в. м. і йшов з ним спустошити наші три краї. Його милість гетьман послав на се свого посла з короткими словами: коли хан хоче бути з ним у згоді, нехай не йде на його союзників, інакше гетьман розірве з ним згоду і буде його неприятелем; козаки в зборі, коли хан рушиться, він піде за ним і дасть йому бій. Під Камінець він також послав 20 тис., дорога (Татарам) буде відтята, так щоб вони не могли сполучитися з Поляками. Гетьман чекає тільки свого посла (щоб знати), як заявився хан: чи хоче зістатися в добрих відносинах, чи ні. Тоді гетьман хоч хорий, сам виїде до війська.

«Московський посол також тут; нема що боляться, аби вони дали поміч Полякам. П. Барчай написав мені, що Турки хочуть на новий місяць зайняти Сне ³⁾; тіга темешварського баші казав його чоловікові, що той чекає лише кінця байрама. Вашій м-ч не пошкодить посунутися з військом під Камінець, щоб послати поміч (туди), бо війська тут досять. Гетьман обіцяв поміч, але Турків більше, і вони можуть наробити в краю великої шкоди.

«Антін—тамошній козацький генерал дуже нарікав на в. м., що ви його про ніщо не повідомляєте, а Угри убивають і грабують (козаків) де запонадуть. Гетьман був також дуже ображений, що вже давно не має від вас ніяких відомостей про те що діється.

«Ведінт (свого часу) розповів був йому, що в. м. вимагає Камінця, Львова і Бару; по довгих запевнюваннях він заспокоївся, що такого жадання в. м. не доручали. Він викликав Данила з Суботова—і насамперед спитався, чи ми маємо такі доручення. Той присяг, що ні. Інакше він би з нами й не говорив і зараз би відіслав назад.

«Писав Антін також, що в. м. не пускаєш його на Поляків—бо вони б їх вбили, і що в. м. веде з Поляками переговори.

¹⁾ Сі пункти, *summa legationis*, як тоді говорилось, се мабуть те що Сіляді видав тамже під ч. 313, означивши їх «серединою липня», але се означення годиться тільки для приписок, дописаних рукою Шебеші, основний текст мабуть належить до першої авдієнції, або завчасу був приготований для подачі. Пунктів п'ять: 1. Що думає гетьман про посольство до хана, чи воно можливе? 2. Зміст посольства до хана, як воно було доручено в інструкції. 3. Коли гетьман ухваляє се посольство, просити його щоб послав свого посла разом з ними і поручився за гроші, призначені для хана. 4. До того приводити гетьмана, щоб він далі заховуючи свій союз з Москвою не помагав їй ні против нас ні против шведського короля—«боронь боже аби ми мали домагатись від нього розірвання цього союзу, але коли б щось таке трапилось, чого належить сподіватися від шриязни і союзу з ясновельможним гетьманом?» 5. На випадок наступу Татар чи Турків на князівства, щоб гетьман згідно з своєю обіцянкою постарався «положити всякі перешкоди як на морі так і на землі». Приписано до цього пригадку в справі німецьких вояків, що гетьман обіцяв прислати Ракоцієві давниш, і далі конспект: що говорити—з Виговським мабуть, з приводу вістей про наступ Турків на Семигород.

²⁾ На сій підставі можна б сю реляцію датувати 25 червнем—маючи на увазі замітку про приїзд посла від мунтянського господаря під 24 червня.

³⁾ Женб в Арадським комітаті, на зах. границі Семигороду.

«Московське посольство помагає в тім, що цар запевнив гетьмана, що він Полякам не допоможе,—посол присягається, що поміч не буде послана.

«П. Виговський обіцяє постаратись, щоб Татари Полякам не дали помочи. Він оповідав, що Поляки пообіцяли Туркам Камінець, але (козаки) цього міста Туркам не попускають, а заберуть собі.

«Тих Німців, що гетьман писав, він не може післати, бо вони стоять під одною фортецею в Лявві (зараз побачимо, що се мова про Старий Вихів).

В записках Шебені знаходимо сей самий матеріял, що він виложив в своїй реалляції, але з деякими небезітересними додатками і відмінами.

«Від московського царя прийшло посольство до козацького гетьмана, 150 копей»¹⁾ починається перша записка, мова очевидно про посольство Вутурліва. Пункти такі: 1. Чи гетьман бажає замирення (царя) з шведським королем? Гетьман сердито відповів, що цар мусять замиритись і нагородити шкоди вчинені в краях (шведського короля), в Лівонії й Інфлянтах, бо коли вони не замиряться, (гетьман) разом з Татарами й Турками воюватиме Москву.

2. Московський цар жадає собі города і фортеці Старого Вихова, в Вілорусі, що піддався гетьманові; але гетьман відказав що його не віддасть. Він (гетьман) хоче відібрати від нього (царя) Могилів—тому що його здобули козаки.

«Гнівався гетьман на шведського короля, що він затитулував московського цесаря *Moskoviae dux*.

«На границі Московії й України (Октайна) стоїть на поготові 75 тис. московського війська; московський цесар полишає гетьманові вести їх, куди хоче.

«Від хана тут часті послы, і тепер чекають якогось мурзу. З одного боку кочуть вони обіцяючи присягою з молодим гетьманом і відновити з ним договір, з другого—плянують похід против обох волоських князівств і Семигороду. Гетьман відповів: «Як ви хочете йти на волоські князівства й на Семигород, коли вони ретельно платять цесареві данину і заховують вірність? Як би не заплатили, я б пішов з вами на них. А може ви тому на них гніваєтеся, що вони на моїх ворогів виступили і мині поміч дали? Але ж, сі краї в приязні зо мною, я з ними зложив союз, і вважайте: коли ви хочете рушити (на них), я наступатиму на вас морем і сухопуттю, я піду за вами, куди ви ні підете—чи на сі три князівства, чи підете в поміч Полякам, я посплю військо на Крим і велю забирати ваших жінок і дітей. Вважайте, чи ви в тих трьох краях добудете більше?

«Виговський сказав, що за Дніпром 15 тис. козаків, мають наказ йти на Крим, коли б (хан) вирушив. Казав також, що московський (цар) не дасть помочи Полякам ні на шведського короля ні на князів.

«Гетьман хоче воювати також з Т. (Турками), просить у шведського царя 5 тис. Шведів, а сам дає 10 тис., аби тільки оповістати се людям. Він посилав до шведського короля свого посла Ковалевського. Розвідувався також, чи (Шведи) не могли б прийти (на Турків) морем з Швеції й Англії.

«Виговський сказав, що Поляки пообіцяли Туркам Камінець, аби лишь їм помогли. Вся їх надія в Татарах була і тепер єсть, але козаки їх затримують. А про Камінець Виговський казав, що він їм самим (козакам) буде належати, і вони його не попускають нікому» (531—2).

«Антін, козацький генерал²⁾, що тепер з нашим князем, прислав гетьманові

¹⁾ az kozak generalis.

скаргу на налогов пана, і гетьман був нею збентежений. По перше, що Угри але з ними поводитися, вбили 300; де вони стрічають їх в такій скількості, що можуть з ними упоратись, вони їх (козаків) грабують і побивають. Гетьман сказав (з сього приводу): «Коли вони так поводитися з моїм військом, я вже знаю, що маю робити! Моє військо здобуло всі побіди, і воно побороло всі труднощі ¹⁾. А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішла туди 50 тис. козаків і всі Семигородці за один день будуть знищені».

«Другим пунктом написав він, що (Ракоцій) не дає козакам волі в Польщі, так якби держав (Поляків) в своїй протекції (patrocinium).

«Написав також, що князь веде переговори з Поляками і з Москвою, і гетьман тим дуже засмутився, і так висловився, що вже не знає, чи (Ракоцій) йому приятель чи зрадник? мабуть хоче для себе завоювати Польщу?

«З приводу того ще Бересте занято (Угрями) сказав: «Як се вони (Угри) взяли? що по сей бік Висли, то належить нам, і я не погуңу того нікому». Ключ від Львова він теж узав собі(!)

«Він має сумніви що до князя, чи не для себе (одного) хоче він завоювати (осцирате) Польщу. Але шведський посол заперечив: кожен дістане свою пайку, і для себе її здобуває.

«Не напише нам жодного листа, як там з нашим військом, і воно теж не знає, чого він хоче» ²⁾ (с. 532—3),

«В розмові з Виговським почув я, що Антін написав, мовляв князь його має за ніщо, в ніяких справах з ним не радиться. Антін не знає зовсім, чого він хоче. Не знає, чи він (Ракоцій) для себе окупє той край, і куди хоче обернутись. Про ніщо не має відомости.

«Дивиться на нас, не як на союзників, але так як на молдавського й мунтянського вєсведу—але там він господарів призначає, а нас він не визволив з жодної неволі. Коли він вважає нас за приятелів, добре; коли ні—то ми не для того війну вели, щоб другим щось здобувати, тільки собі!

«Антін не може навіть листа написати—йому взагалі заборонено щонебудь писати.

«Не може гетьманові писати!»

«Як часто (Ракоцій) посилає листи до молдавського вєсведи, а до гетьмана ні разу. Не написав, як стоять справи і що він задумує. Все робить з власної голови, так наче все через нього сталося! Тепер шведський король пішов до Пруссії ³⁾; наші люди не знають, де чого воно йде. Сам (Ракоцій) лишився—а не повідомляє нас про свої заміри, і нашим людям ⁴⁾ не дає знати, аби ми могли повідомити гетьмана в усяких справах.

«Про подія Польщі—гетьман хоче одержати ту частину, що по сей бік Висли. Шведський король—Пруссю, Литву, Польщу по той бік Бугу і дві милі за Варшаву. Нарешті князь—Краків і все що по сей бік Бугу (на захід від Бугу) до Варшави—так що Польща має зникнути цілком (533—4).

«В одній розмові з шведським послом Виговський згадав, що йому говорив московський посол: що шведський король і семигородський князь хочуть Польщу для себе завоювати, а нас від того виключити. «Краще вам воювати спільно з нами, ми нею поділимося між собою». Казав також, що хто б не володів Польщею і хто б не

¹⁾ Властиво—воно було більше подібне.

²⁾ Очевидно—слова гетьмана про Ракоція, пор. зараз нижче.

³⁾ Отже розмова пізніша. ⁴⁾ Тим, що з Ждановичом, очевидно.

панував у ній, вони хочуть затримати за собою Польщу по Вислу, і її нікому не поустать» (539).

«Татарського посла гетьман відправив з такою відповіддю: Нехай хан ясно скаже, чи він йому приятель чи ні, бо коли вони (Татари) підуть на ті три краї, з котрими гетьман має союз, і хоче сей союз заховати, то як Татари щось піднуть з тими країнами, то він буде неприятелем Татарам. Се мусить бути тим показано: коли хан хоче держати союз з козаками, мусить від нього прийхати посел з головних музр, щоб обговорити сі справи. Коли посла не буде, се буде знак, що згоду з козаками розірвано. Гетьман буде чекати; він не хоче давати приведу до розірвання союзу, але чекає рішення від хана» (533).

«Від шведського посла зажадали повновласти: считали його, чи є у нього уповаження на те щоб гетьман вів переговори з Москвою про згоду. Посол відповів, що такого уповаження не має, але гетьман, будучи в приязни з ними (з обома сторонами чи з Москвою?) повинен, посередничати: король готов замиритися на сприятливих умовах. Але з огляду що він повновласти не має, сказано йому, що гетьман не буде з ним про се трактувати.

«Гетьман висловився перед шведським послом так, що він більше сиріє Шведом, ніж Москві. В присутности сына він сказав: «Коли я буду вмирати, я наказу синові, щоб він тримався союзу з шведським королем» (533)¹⁾.

«Велінг так відправив був посольство від шведського короля, ніби то наш пан (Ракоці) доручив йому жадати від гетьмана Львів, Камінець і Бар. Гетьман тим був дуже заклопотаний. Виговський спитав, чи єсть то в його інструкції? Той заперечив, мовляв се тільки наш пан жадає. Мав при собі 300 червоних і показав їх, і з того приводу говорено, що се князь дав йому за се. Виговський зажадав, аби той показав йому інструкцію, що її держав в руці, сягнув щоб вирвати у нього з рук, але Велінг подер її і сказав, що того нема в інструкції шведського короля, того усно зажадав семигородський князь. На се Виговський відрік: «Коли ти посол шведського короля, як же ти ведеш чужу справу; семигородський князь має досить людей щоб полагоджувати свої справи, він може ніслати на переговори свого посла!» Гетьман був тим так схвилюваний, що й тепер, як ми приїхали, він викликав з Суботова Данила і спитав його, чи у нас така сама інструкція—бо коли така сама, то він з нами не говоритиме, і ми мусимо вертатись. (Данило) заручив своєю головою, що такої інструкції у нас нема, і тоді (гетьман) велів нас закликати.

«А Велінг, як його частували, випив за здорове гетьмана фляшку вина, і випивши розгриз шкляний кубок і з'їв—скоро з того й помер.

«Якби вони віддали Камінець і Львів, аж до Бару, ми були б іще в ближчій сусідстві ніж перед тим, бо відті тільки 20 миль до них». «Але ми не на те вели війну, щоб віддавати їх комусь иншому! ми здобули їх нашою зброєю без чужої помочи» (535)²⁾.

«Про Німців, що гетьман обіцяв був прислати нашому панові в службу, відновідь буда така, що він їх не може прислати, бо вони на Литві облягають фортецю. Зветься вона Старий Вихів. Вони, мовляв, мусять нильзувати, щоб дати відсіч, коли

¹⁾ Тут записка: Про сі справи написав я 22 (червня) панові банові.

²⁾ В виданню сі дві фрази виглядають як одна цілість. Друге виразно взято з козацьких уст. А перша виглядає як міркування самого Шебеші.

московський (цар) стане помагати Полякам,—треба обережності скрізь. Але се не правда, бо ті Німці в Суботіві ²⁾.

«Сю фортецю (Старий Вихів) Москалі разом з козаками облятали більше трьох років, багато при тім згнуло, нарешті козацький полковник відправив Москалів кажучи, що він здбуде сю фортецю сам, на свого пана, і війшов в переговори з обложеними, намовляючи їх краще піддатися козакам, ніж Москалям, і ті піддалися козакам, і вони тою фортецею володіють тепер» (533—4).

«Хан і чути не хоче, щоб шведський та угорський посол до нього мав їхати, казали: нехай не їдуть, їх нам не треба. Трьох каларашів (волоських гінців) забили в кайдани, і нашого також (535).

«Про те що нам неможна їхати до Татар, була у них рада, і коли ми пішли на розмову до Виговського, пішла там балачка з гетьманом його радників, що нам не можна їхати, бо се була б для них образа, коли б нас там взяли до вязниці а вони (Татари) вже вийшли в похід, і їх натура звісна—нічого від них не добитись, вона міцно тримаються свого, і не треба їх ще більше розпалювати: коли бачуть, що їх бояться, вони тим твердіш тримаються. Коли б наш посол був би там, і мусів вести там переговори, певна річ—від нього ждали б дарунків і він мусів би з тим вертатись; але як побачать вони що другі сильніші від них, і вони з ними не можуть міряться, тоді вони самі приймають просити згоди, без усяких дарунків (535).

«Другий пункт. Тишкевич і інші писали нам ³⁾, що 20 тис. Москви пішло їм (Полякам) у поміч; такі відомости вони теж мали; але в московській столиці піднялося велике невдоволення ⁴⁾—домогалися щоб Полякам ніякої помочи на гетьмана не дано і союзу з ними (козаками) не розривано, і тоді московський цар написав (з ставки), присягаючись, що він ніякої помочи не давав і не дасть. Теперішній московський посол присягається, що Полякам не дається ніякої помочи. Коли б була дана, то козали виступили б против них (Москви), бо за договором вони мусять виступити взагалі против кожного неприятеля їх союзників: шведського короля, князя і обох волоських господарів: хто против них зброю підійме, вони з усею силою дадуть тим одсіч.

«Що до помочи ⁴⁾, то він сказав, що одна тисяча козаків нічого не допоможе; він побачить, що його робити, без Татар (поки з Татарами не вяснено) він нічого не пічне. «Бо коли ми пошлемо ту тисячу козаків, зараз скажуть: «Диви, козаци нарушили договір!» Як наш посол повернеться від хана, будемо знати, чи буде війна чи згода; коли хан підійме зброю, мусимо воювати з Татарами, і Турок буде нашим неприятеlem, тоді ми будемо змушені боротися з ним і пошлемо в поміч не тисячу, а 10 тисяч».

«Читав Виговський чоловіка, що прийшов з табору (очевидно Ждановича), чи там чули, що хан уже рушився, і що Турки їдуть на Семигород і обидва Волоські князівства. Той відповів, що такі чутки були під Замостем, що Татари рушають і Козаки також, і не знати було з ким козаци мають битися: з Татарами, з Москвою чи з Шве-

¹⁾ В сім місці не дуже ясна записка: «Через Ковалівського переказав з гетьманові, яку відповідь дано ще до помочи» (534).

²⁾ Кому се нам? виходило б, що послам.

³⁾ Villongas—суперечка, бунт.

⁴⁾ Мова про козацький відділ, котрого просив Шебеші, щоб гетьман післав для охорони семигородських границь від Турків при їх сподіванім наступі на Єне.

дами—міркували над сим. Я завважив, що і наш пан не має відомостей про їх наміри» (536—7).

Наступає кілька записок, надписаних числами 25, 24, знов 24 і 28, але я вище вже висловив сумніви щодо дати приїзду посольства Матвеева; взагалі в сих цифрах пось недобре (див. нижче), і їх не можна приймати за певні дати.

«24. Знову приїхали два московські послы, зміст їх посольства такий, що (гетьман) мусить розірвати свій союз з шведським королем і князем семигородським і мусить іти разом з ним на Болоські князівства, потім на Семигород, завоювати їх і потім звернутися на Поляків. Гетьман відповів, що він сього союзу не розірве, бо шведський король дотримує даму присягу, а він, гетьман, не обіцяв своїм союзникам помочи проти Москви. Сказав також, що ті 60 тис. війська, що стоять на литовській границі для помочи Польщі, коли підуть, то не вернуться» (537)¹⁾.

Під 25 приїзд польського посла і звістка про Лунула, що він обіцяє козакам великі гроші, аби вони йому помогли дістати Семигородське князівство. Потім, під 24—приїзд посла з Валахії—«степер у гетьмана два московські послы, посол польський, шведського короля, семигородського князя і обох воеводів; був і татарський, але вже поїхав»²⁾.

«Гетьман сказав, що не пустить нас до хана: мусить попередити зложити договір, тоді наше посольство подасть йому свої пропозиції, коли піде на се, то добре, коли ні... (недокінчено, 537).

«Московський (цар) хоче, щоб козацький (гетьман) був йому підвладний (subjugalis) і робив що йому цар звелить; гетьман має там своїх людей, ті сповіщають його про все. Він так відписав цареві: я піддався не на те щоб робити що ти скажеш. Дай но краще мені своє військо в руки, аби я міг робити з ним що зможу. Я з польським королем уже перед тим бився, щоб вернути свободу мні й козакам, аби вони не були хлопами, але носили козацьке імя, як давніше» (538).

«Московського посла відправив з тим, щоб військо (московське) рупило зараз і прийшло (на Україну): він додасть їм козаків, що будуть їм за провідників» (538).

«Сеї зими збунтувалось було на гетьмана якн 1000 козаків. Він велів тих бунтівників взяти на реєстр (regesigálta) і вислав з Запоріжжя в бій, а Татарів попередив, щоб вони були готові і всіх їх побили: він хотів їх знищити, тому що вони бунтувались против нього. Татари їх всіх окружили. Коли б ся інтрига (praktika) стала відома, було б гетьманові лихо з військом (kbatók).

«(Тепер) Запорізькі козаки всі пішли на море, тільки діти лишались дома.

«Він (гетьман) боїться Запорізьких козаків, тому, що вони бунтуються, а тут оселих не боїться, бо коли котрийсь піде против нього, зараз велить його привести і збити. Тому сі не відважуються виступати, тільки ті другі» (538).

«Минулої осени запросив був Виговський гетьмана до нового монастиря (мб. своєї фундації) на празник. Як гетьман там наївся, пішов і міг. Оден калугер підніс свій кубок на здорове Виговському, щоб був гетьманом. Гетьман збудився, велів сідлати коней, приїхав з 30 козаками і нанавши на Виговського, витягнув уже на половину свою шаблю примовляючи: «Хочеш бути гетьманом!» Поїхали оба до Чигрина, геть-

¹⁾ Фра а доволі неясна, я її упростив; сама погроза досить виразна.

²⁾ Сі послы перераховуються двічі, в різних комбінаціях під 25, потім під 24, і так що польський посол вчислений під 24, тим часом приїзд його записаний під 25 (с. 537). Я звів сі дві згадки до одного реєстру.

ман зліз з коня в господі Виговського, і почали там сваритися. Виговський переказав, щоб прийшли його салдати. Прийшло їх щось 14. Виговський поплакував перед гетьманом, а сам поглядав через двері, чи нема там кого, і вже тоді набрався духу, як побачив своїх людей. Гетьман сів на коня і поїхав до дому. Ковалевський також був тоді в монастирі на обіді, і гетьман велів його шукати від хати до хати, щоб убити, за те що він був тоді там» (541).

Під 28: «Привели язика. Гетьман написав Запорізьким козакам, щоб вони не йшли (на море), доки він їм не скаже—він їм дасть знати. Ті відповіли, що тутешні козаки досить збогатились, а вони вже давно не мали здобичи, і пішли. Вони мають 400 човнів, а як з'єднаються з Донцями, матимуть ще більше.

«Запорозці зловили язика. Взяли на муку 4 яничарів і 2 Татар, і ті оповідали, що Турки й Татари йдуть разом на козаків, хоч і кажуть, ніби то йдуть на Семигород. Але иншим разом казали трохи инакше: що вони підуть перше на Семигород і на обидва Волоські князівства, а потім на козаків. Антонові гетьман написав, щоб ішов з козацьким військом під Камінець і здобував його» (538).

«Виговський говорючи з другим московським послом, сварилися про те, як се без відому царя зложено союз з Шведами і семигородським князем, і чому гетьман ніколи не приїде персонально порозумітися з царем, а посилає послами простих козаків. Виговський на се говорив, що як цар в своїй землі цар, так гетьман в своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма (iga) визволив. «Коли хочете, захуйте приязнь, і жийте з нами по доброму, коли ні—будемо боротися і наведемо ва вас Татар, Шведів, Угрів. На се Москаль сказав зпочатку, що будуть наступати на козаків. Виговський на се одрік: «Ви хочете тільки горючі, а про християнство не дбаєте. Як перше нам церкви забирали—і ви не кращі від Євреїв! ріжниця тільки та, що ви хрещені, але повні поганства (pogánság).

«Першому послові Виговський ще сказав, що коли вони припнуть поміч, то вона мусить іти під Камінець.

«Говорив іще московський посол, аби шведського посла і семигородського віддано їм до рук, аби відвести до московського царя. Виговський відповів: «Як нам се зробити? Се наші приятелі, вони прийшли помагати нам воювати Поляків». Хотів також знати (московський посол), з якими інструкціями ми прийшли, і які переговори вели» (539).

«Казав (Хмельницький очевидно), що він додержує присяги кожному союзникові. До Литви посилає 50 тис. війська, відті підуть козаки деінде (розум. мабуть—на Польщу).

«Говорив шведському послові і таке, що скорше розірве союз з Московою, ніж з Шведами, і коли йому вдасться замиритися з Татарами, то він таки розірве союз з Московою, візьме Татар і справить на них (на Москву). «Чекають з чим повернуться їх козацький посол від Турків: чи Порта добре до них постробна. Але Татари вже розірвали союз, вибивши без усякої причини тисячу козаків» (539—40).

На окремім листку без дати, мабуть коло 1 липня: «Приїхали послы з Литви, від Сапіги і від маршалка—піддаються гетьманові; коли гетьман буде стояти по московській стороні, вони також, коли гетьман буде триматися Шведів, вони також будуть по його стороні. Гетьман відповів їм, що кожного хто йому піддається, він прийме в свою протекцію, тільки мусять прийняти до своїх фортець козацькі залоги. «Коли мені хтось простягає одну руку, я простягаю обидві, але мусит бути до мене з щирим серцем».

«Надавно, коли московський посол став перед гетьманом, а той лежав на ліжку, посол зажадав, щоб гетьман устав і прийняв царського листа стоячи. Гетьман відпо-

вів, що він уже не встає й перед богом, не тільки перед ним. Посольство було таке, що коли гетьман коче, цар замириться з Шведом, і чого він коче, того буде хотіти й цар.

«Польський посол, що їхав з інструкцією до Порти, понав (в козацькі руки), листи переслано цареві; в них стояло, що Поляки тільки з біди на якийсь час війшли в союз з Московією, але не будуть триматись цього союзу.

«Гетьман не хоче кликати московського війська в поміч на хана, аби (цар) потім не казав, що Татар прогнаю з його поміччю, і не жадав за се частини його землі. Його і Запорізького війська буде досить, щоб приборкати Татар.

«Гетьманові прислано язика, що хан стоїть на місці і тільки музр післяв на Молдавію. Гетьман післяв туди також своє військо, аби воно било їх (Татар) разом з молдавським, мунтянським і семигородським. Направляє перевози, а Запорізьким козакам велів напасти на Крим» (540).

«Юрко Рац прислав свого поручника — спитати Виговського, куди йому йти ¹⁾. Той відповів—нехай іде до дому; потім сказав, що туди він його не пускає, але коли коче йти до Шведів, то добре, бо се наші приятелі, а до Семигороду і до Турків він його не пускає, бо сам жалуватиме, коли піде туди».

На кінці: «2 липня. 30 семенів князя втікли й прийшли разом з семенами Виговського, з поручником Миколаєм.

«Чув я, що Москаль казав: коли вони з ним не підуть на Семигород, він піде на них самих» (541).

На иннім листку (писано десь 14 липня):

«В місті Кременчуку, що недалеко Запоріжжя, пробували вчинити повстання на гетьмана, і від велів звозити до Суботова гармати і порох. Повстали тому, що гетьман віддав Татарам назад табуни, що (козаки) забрали у Татар.

«Молодший брат Ланти (?) піднявся на гетьмана з 600 чоловіка і зруйнував йому два міста, тому що минулої весни побито Татар і гетьман велів розстріляти Ланту. Його наказний в 1000 коней гонився за ним, розгромив, але той втік до Московської землі. Се було тиждень тому, 7 липня (541).

«12 липня ми разом з шведським послом були на обіді у Виговського ²⁾. Черновицький паркалаб написав, нібито Поляки мають 80 тис. війська і здобули Варшаву. Пощо пише фальшиві вісті, коли не знає певно і не бачив очима вірогідної людини? Я сказав, що напишу про се вововоді.

«Шведському послові Виговський сказав, що з Туреччини нищать, мовляв походу на три князівства не буде, але в обозі язик оповідав, що хан наперед попробує щастя з козаками, і коли побачить, що може їх перемогти, тоді Поляки спустошать три князівства і віддадуть Камінець Туркам.

«Мені сказав, що гетьман журиться, що післяв сю поміч (Ракоцєві), бо не знає, чого вони хочуть: не дістає ніяких відомостей. Скільки ворогів? Коли б він знав, не давав би помочи. 6 липня він післяв Запорізцям дяста, що вони можуть йти чи морем чи сухопутть. Сухопутть також.

«Старий козак, Вишня на ймя, казав, що князь поклякав до себе Татар, хоче напасти на козаків. Виговський питав семена, що прийшов з обозу, чи справді Угри хочуть напасти на козаків і побити? Козаки мусіли 4 дні сидіти в окремім таборі,

¹⁾ Фраза не зовсім ясна. ²⁾ Так і в дневнику: «12 липня ми з шведським послом були у канцлера Виговського»—с. 518.

а князь мав дати наказ, щоб військо його було на поготові, щоб на них нападсти. Але шведський король не дав згоди, і тоді князь велів спитати Антона, нащо вони стали окремим табором. Антін відповів: «Во ми чули, що ти хочеш нападсти на нас. Коли маєш замисли, то гляди».

«Козаки мовляв узяти Замость і Антін прислав сюди 600 Німців, що там були; мають прийти до гетьмана і матимуть у нього ласку. Семена, що прийшли з обозу, хвалили приятну поведінку Шведів—що вони щирі, а Угрів лаяли—мовляв фальшиві.

«Німці, що прийшли до Кракова в поміч (Назимирові) ¹⁾ писали шведському капітанові Вірцові, щоб він передав їм се місто на добрих умовах—бо ж він тепер воює не з Поляками, а з Німцями. «Ми против вас не маємо нічого, тільки на Угрів—тому що вони були піддані цісарські і збунтувались, і збунтували козаків проти Польської корони: ми до них доберемось, хочби в пеклі були, то й звідти витягнемо» (542).

«27 липня прийшов козацький посол, що був посланий до хана; відправлено його а Царгороду. Тому що оба воеводи послали ханові в дарунку 40 тисяч таларів, підзривають, що вони нарушили договір, і навели Татар на них (козаків).

«Посла відправлено з дарунками; хан заявив: «Гетьман мій приятель, я йду мирити козаків з Поляками. Як буду вертатись, він виїде під Корсунь, а буду йти тудю, ми там зійд мось і заключимо вічну приятнь».

«Про воеводів говорив Виговський також шведському послові.

«Посол оповідав ще, що молдавський воевода написав князеві, що вони повинні йти сюди—бо хан рушає з усею силою» (544).

Що говорилося в зв'язку з смертю гетьмана, відкладаю на потім.

Найбільш яскраво в сих відомостях Шебені виступає розуміється те що найбільш його интересовало—се незадоволення гетьмана, старшини й війська з поведінки Ракоція і спільної кампанії против Польщі: Жданович і його козаки нарікали, що Ракоцій тримає їх при собі не даючи їм ніякої волі собою розпоряжати. Він не радився в нічім з Ждановичем і не позволяв йому нічого робити на власну руку. Він не ділився ні з ним ні з гетьманом своїми плянами, його політика в Польщі зівставалась неясною, гетьман і військо були непевні що до своєї пайки в польських землях. При тім козаки ображались на Ракоцієвих Угрів за зневажливу поведінку, жалувались, що вони їх грабують і побивають, де тільки можуть.

На се жалівся гетьман обом воеводам, мабуть з згаданим вище посольством кінця червня. «Молдавський воевода пише про жалі гетьмана, на нашого пая, що він не поводитья з козаками з належною пошаною», писав Шебені до Чигрина оден з семигородських регентів Алош Барчай, доручаючи йому збивати такі обвинувачення.—«Се неправда, наш милост. пан не такий нерозумний, аби він з таким хоробрим військом і з самим гетьманом не поведився з належною пошаною, ви мусите боронити нашого мил. пана від таких закидів» ²⁾. В листі 18 (28) липня воевода Стефан так відповідав на сі жалі гетьмана: «Я також—видить то бог, з великим жалем прийняв се, що довідався з листу в. м., м. м. п., що й. м. князь семигородський поступає против договору з й. м. п. Антоном, намісником в. м.; я того по ні не спод вався, та й думаю,

¹⁾ Мова мабуть про помічний австрійський корпус Гацфельда.

²⁾ Monum. Hung. XXXIII ч. 312, лист Барчай з 14 липня, отриманий в Чигрині 30 липня.

що таки дане в милости слово він додержатъ вірно—бо я я не загаюся добре порадити йому з сього боку, аби він більше не писав таких листів, що без усякої причини на-рушають братську любов і приятельський союз»¹⁾. На жаль, докладніших відомостей про сей зухвадий лист Ракоція не маємо. Павло Алепський в своїх записках пере-казує те що доводилось йому чути про се в двірських кругах Валахії—але се дуже загальні відомости. Ракоцій показав себе дуже гордовитим і переступив межі справедливости. Він поступав в польській землі незвичайно немилосердно, порушував багато церков і монастирів, а на Хмеля похвалявся і ганьбив такими словами: «От я вже за-володів Валахією і Молдавією, вони в моїх руках, Угорщина—се моя батьківщина, а тепер я завоював Польщу і зайняв їх столицю; лишається мені тільки підбити сього хлопа Хмеля». Почав потайки побивати його козаків, щоб зменшити їх силу. Хмель довідався про се й дуже розгнівався на нього; післав до хана і намовляв його йти й воювати Ракоція, щоб віддати його до рук Хмеля. І осягнув се, бо Турки й Та-тари, почувши про сей похід на Польщу, піднятий без їх згоди, дуже розгнівалися; пішли поголоски, що сім королів змовилися й підуть походом на Волощину в великим пост і тут була велика тривога аж до Зелених Свят—коли прийшла відомість, що хан вийшов в похід і буде йти сими краями²⁾.

Мабуть відомости про вихід Карла-Густава з Польщі, привезені Венковским були останньою краплею, що довершила гнів гетьмана на Ракоція зате, що він не приго-товив його до такого несподіваного обороту справи, і тому в записках Шебені так на-стирливо повторюється нота жалів гетьмана і Виговського, що Ракоцій не інформу-вав їх про ніщо і держав в повній невідомости про стан річей на польським театрі війни—з тим часом підняв своєю акцією Турків і Татар, що сунули тепер не тільки на Дунайські князівства, а й на Україну. Гетьман післав наказ Ждановичу кинути Польщу й рушити під Камінець. Не маємо докладнішої дати сього наказу; в записках Шебені вона виступає під 28 червня. Желябужский почув про нього 4 липня в Ста-родубі (Нечай 27 червня ще не знав про сей наказ), дата Шебені мабуть недалеко спізнанється за фактом—зін занадто був важний для нього, і гетьманський осередок не мав причини його затаювати.

Видаючи сей наказ гетьман з одної сторони сповняв домагання царя і заспокоював ханську сторону. Протиставляв козацьку силу всяким грабівничим плянам Орди. Ішов на зустріч невдоволенню, що все більше підіймалося серед козаків Ждановича і в війську взагалі. Але се був серйозний удар по козацьких плянах на Західню Укра-їну і Вілорусь, майже ревізіція з них. Іще з більшою силою ніж перед тим, гетьман-ський уряд мусів тепер узяти курс на замирення з Яном-Казимиром: з огляду на вихід з Польщі Карла, очевидний крах Ракоцієвих плянів і неясности в відносинах до нього, грозу татарського наступу і т. д.

Місії Венковського щастило незвичайно. Він попав в відповідний момент, при-їхавши в Чигрин саме на се похмілля від Ракоцієвої кампанії і очевидно потрапив взяти відповідний тон. Супроти вище сказаного за точку приложення його дипломатії треба розуміти західно-українську проблему, до котрої він видимо вмів зручно підійти і знайти їй конкретне оформлення. Потім проблема відсунулась, але оформлення з-сталосся і як то буває—само по інерції добилось своєї реалізації: ефектною, хоч і ефемер-ною—в Гадяцьким акті унії.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 728.

²⁾ Переклад Мурьоса кн. V с. 21

В відповідь на своє звідомленне з першої чигринської місії Беньовський одержав від короля широку повновасть на переведенне договору з військом Запорізьким на тих доволі значних уступках, що були ухвалені соймом 1656 року, і лягли потім основою Гадяцької унії. Інструкція датована 13 червнем н. с.¹⁾ і списана очевидно так щоб бути показаною Хмельницькому і Виговському (що виступає в с м моменті виразно як актуальний шеф козацької політики). Вона являлась таким чином одною з тих відповідальних політичних декларацій, котрих таку спору серію маємо з тих часів:

«Поздоровити іменем Й. кор. мил. щирим батьківським афектом уродженого гетьмана²⁾, з усім військом Запорізьким.

«(Пояснити йому), що Й. кор. м. вважає для себе найбільшим щастем, будучи з божого провидіння королем польським, мати змогу за ласкою божою об'єднати в одно поріजनні члени Річипосполитої. До того він і на початку свого панування прикладав старання, і тепер так само—бажаючи, аби та пожадана година зблизилась як найскорше. А бажаючи привести до кінця визначену на останнім соймі, за згодою всіх станів комісію з уродженням гетьманом війська Запорізького, знову висилає того ж уродженого Беньовського, секретаря і посла свого, для продовження сеї справи, покладаючи надії на ласку божу. Як вона настроїна щиро Й. к. м. і всіх станів Рчп. до сеї одности, так ачеї милосердною опікою своєю надхне любовию до власної вітчизни та одности і ур. гетьмана та війська Запорізьке.

«При тім запевняє перед богом Й. к. м., що він сам і всі стани Рчп. бажають ретельної, правдивої й ніколи не відкличної одности з ур. гетьманом і всім військом Запорізьким. Все щз з обох сторін сталось за гріхи вони віддають то справедливости божій і на вік законують ненамяттю, покликуючи найвищого суддю на свідка сеї правдивої і ретельної щирости з своєї сторони. А щоб ур. гетьман і все військо Запорізьке тим більше пізнало сю щирість Й. к. м. Річипосполитої, він за радою сенаторів дав згаданому Беньовському повновасть приступити до переговорів з ур. гетьманом і військом Запорізьким, так щоб приніс Й. кор. м. умову здатну загасити внутрішні й домовий пожар, через задоволенне війська Запорізького і Річипосполитої. А Й. к. м. обіцяє за себ і всі стани Рчп., що вони слухним річам преречити не будуть, а триматимуть все постановлене. Во сподіваються, що ур. гетьман і все в військо не схоже зневажити доброї охоти короля і станів Рчп., а забезпечивши в цілости се пожадане об'єднання сполучить силу війська Запорізького з силою війська Річипосполитої, я спільної вітчизни. Все се доручається зручності посла—виконати сю справу як найкраще і найскорше, з задоволенням обох сторін.

«Але має він пильнувати як найуважніше, щоб сі щирі пропозиції короля гетьманові і війську Запорізькому не скінчилися ніяким обманством³⁾. Во то річ певна, що Порта з Татарами збираються приборкати князя семигородського, господарів молдавського і волоського і нарешті й самих козаків. У Москви Хмельницький не має вже віякого довіря, се явно показується: поминувши багато інших причин вистане одна: його сполученнє з Ракоцієм і Шведами. Не має довіря і у Порти—тому що стільки

¹⁾ Ся дата стоїть в заголовку видання сеї інструкції в Памятниках Київ. ком. III. с. 242; в тексті її нема, мабуть була в заголовку; але вона вповні правдоподібна.

²⁾ Титул дуже скромний, як бачимо.

³⁾ Тут еліпса—пропущена посередня гадка, в тім роді: се обманство самому Хмельницькому не вийшло б на добре.

ра. ів їй піддавався, а без її відома звязався з Москвою, і тепер збільшив сили васалів Отоманської Порти: Ракоція, господарів волоського і мунтянського.

«Доказом того, що (гетьман) щиро хоче замиритися з королем і Рчп. буде се, коли по приїзді посла він не гаючись нітрохи буде справу кінчати: обговорить умови і приступить до їх списування, підписання і печатання обома сторонами. Коли він уже відкликав козацьке військо (від Ракоцького війська) і схоче прислати королеві проти Шведів десяток тисяч добрих і комонних козаків, а другу частину козаків оберне в ханом на Угорщину—сам зіставивсь для обережності на Україні (є будуть докази доброї волі Хм. і війська).

«Коли ж почне вигадувати якісь проволоки, то се буде або на те щоб подавитись, як нам справи підуть, або на те щоб тим часом післати до Москви і посварити її з нами, а нахилити до згоди з Шведами, або щоб і до Порти та до хана післати листи, що король (йому) пише—(як доказ) що вже згода з ним роби ься, аби тим двернути небезпеку, що насувається на нього від Порти і протягти час. Тому доручається розмислові посла вести справу так, аби король і Рчп. не здурено. Та се й не буде (тяжко) ¹⁾, бо послові дається лист і до хана; ханський посол і сам хан вложать свій авторитет у сю справу, і ханському послові буде легко підшешнути, чи мають (Татари) сполучити свою зброю (з козацькою) чи поступати (з козаками) як з ворогами. Сього ми собі не бажаємо—хочемо згоди, але поки згода не стане як слід, не можемо не забезпечувати себе. Бо турецькі сили звикли швидко вертатися з поля, і не треба щоб нас і їх обдурено.

«Тому вся вага в тім, щоб скоро скінчити, намовити, списати, відписати. Один оригінал нехай зістанеться там, а п. посол щоб мав два оригінали: один при собі, а другий нехай поїде з певною оказією до Дубна, а відти до короля й. м.—бо оказії бувають часті. А по щасливім закінченню договору треба послові добитися, щоб козацькі послы виїхали з тим договором сюди, щоб зараз, при них же його потвердити, і через руки п. посла передати, аби він там урочисто його передав, і потім з частиною війська Запорізького прибув на послугу королеві і Рчп.

«Найбільше пильнувати того, щ б не дали знати Москві, поки те все не скінчиться. Бо дуже важно при угоді з Москвою, щоб нам було можна лекше з нею договоритися, ставши знову одним державним тілом. По закінченню переговорів можуть дати знати, що вони повернули до послушенства й. кр. м. і хочуть всі свої зусилля звернути на те, аби між короною Польською і Короною Московською була згода. Ракоція теж можуть унімнути, аби вернувся і війну залишив. Порту і хана візьмуть за серце, коли будуть в послушності королеві і Річпосполитій».

Одержавши се дорученне Бєльовский поспішив зібратися в нову дорогу, але вважав потрібним попередити Хмельницького і Виговського, запитуючи як вони ставляться до сеї місії, і чи може він рахувати на її успішне виконання супроти ріжних поголосок про ворожі пляни і настрої козацького війська чи уряду. Можливо, що на знак своєї повної щирости—цілком відкритої гри з його стороны, він тодіж переслав їм сю інструкцію; мені се здається дуже правдоподібним: інструкція, як я вже зазначив написана саме так, щоб вона не виявляла нічого небезпечного, чого не можна було виявити, а тимчасом мала характер нібито дуже довірочний, тащю показуючи її наперед посол робив нібито дуже яскравий жест інтимности. В кожному разі, в тій чи іншій

¹⁾ Слово пропущене, я доповнюю се з змісту.

формі такі вияви щирого, інтимного довіря Беньовський гетьманові і його канцлерові дав, і з їх сторони дістав запевнення їх повної прихильності і бажання довести згоду до кінця. Хмельницький писав йому 9 (19) липня:

«Всякі публичні справи найкраще поступають, де обидві сторони приятельсько довіряють одна одній, і найспішніше відправляють їх, коли приступаючи відговяють від себе всякі страхи. Бо неможливий там успіх в піднятому ділі, коли органи надвоє дліяться, і голова задумує одно, а серце хотіло б чим иншим завягтися. Тому в. м., маючи призначення на розмову з нами, не повинен давати місця у себе людським балакам, бо їх діло тільки сіяти повітряні чутки, повинен звіритись давній нашій приязни— і в помічю божою безпечно пуститися в намірену дорогу, в тій певности, що з вашої сторони не дізнаеш ні жодної перешкоди ні затримання, але по достаточній розмові в річах потрібних здорово й безпечно повернеш до домашніх порогів. Притім виділяю поручаю себе ласці ваш. мосць пана—цілком зичливий приятель і слуга Б. Хмельницький.»

Виговський долучив до того запевнення особливої своєї приязни: «Великомилостивий мій пане і брате! Не зник я в словах своїх не статкувати—особливо тим кому обовязався приязнею. А маючи в пам'яті вияви приязи в. м. і обіцянку братерства, я завсіди йому сприяю. Тому ніщо не може утруднити в. м. дорогу, на котру завяв еси охоту й. кор. милости. Навпаки, коли за моєю порадою пустися в сю дорогу, то достаточо з н. гетьманом розмовиши і без всякої перешкоди повернеш ціло до вітчизни». Намовляючи не вірити ніяким байкам і як скорше пуститися в сю подорож, запевняє його: «Добре погостиш і швидко будеш відправлений—не так як удають лихі люде, що не бажать нам доброї репутації»¹⁾.

Желябужский записує в своїм звідненні, що 12 (22) липня до Корсуня при нім прийшов польський гонець, і розповів, що він на імя Миколай Грибовський, їздив від Стан. Беньовського, з Дубна, до гетьмана, повідомити, що їде до нього від короля. Був в дорозі 7 день, самого гетьмана не бачив, бо лежить хорий. Приймав його Виговський і велів переказати послові, щоб їхав не гаючись²⁾. Очевидно він саме й віз тільки що процитовані листи гетьмана і писаря Беньовському, з записинами до скоршого приїзду.

Але виславши Беньовському залик як найскорше прибувати, гетьман з писарем поступили собі власне так як припускав король: другого ж дня вони вислали з Павлом Тетерею такого листа цареві:

«Заховуючи вірність підданства тобі, вел. гос., з усім військом Запорізьким, і обіцявши подавати всякі відомости про неприятелів православної віри ми даємо до відомості³⁾ одержані свідом по від'їзді голови і полковника стрілецького Артамова Сергієвича (Матвеева):

¹⁾ Видані в додатках до Кубаліної *Wojna Brandenburska* с. 437 з рип. Осолінських.

²⁾ Звідомлення Желябужского в Рус. Істор. библ. VIII с. 1247—8. Грибовський нібито казав: «а ныне де тому осмой день» як його післяв Беньовський з Дубна; але се мабуть треба розуміти так, що Грибовський приїхав з Дубна до Чигрина на восьмий день, себто Беньовський вислав його 11 або 12 липня н. с. Заїхати з Дубна до Чигрина і поспіти з Чигрина до Корсуня на 8-й день ніяк не можна було: на дорогу з Дубна до Чигрина лишається 4—5 днів.

³⁾ Ця фраза в оригіналі (себто москов. черекладі) еліптична—Анты Ю. З. Р. XI с. 713.

«Хан своєю особою перейшов Дніпро і Бог¹⁾, (пішов) на Рашків, з військом Кримським і з Великим і Малим Ногаєм, більше дбаючи про гроші ніж про присягу.

«Що до шведського короля: хоч ми й знаємо його великі неправди против в. цар. вел., але він бажає згоди; коли буде воля в. цар. вел. на згоду, і одержимо указ в. цар. вел., ми пошлемо до нього умисного післанця, щоб вивідати його наміри.

«Про Антона, що був указ в. ц. в., то ми йому веліли з військом відступити і під Камінець іти; швидко сподіваємось від нього вісти.

«Турок мав прислати поміч Татарам, але Венеціане взяли у нього два городи, і він виправив на них візира з усею силою, так що нема надії аби він міг прислати Татаринowi якусь поміч. А що король Казимир послав до нас знову Казимира Бельовського²⁾, і він до нас іде в посольстві, то що поперед ми їм (Полякам) говорили, то й тепер скажемо, як приїде Бельовський: як вони і всі пані Корони Польскої на Корону Польську і в. кн. Литовське тебе в. г-ря, вибрали, так того нехай непереміняють і неодмінно держать. А ми як вірні піддані того щиро зичимо в. цар. вел., як госуда-реві православному, єдиному під сонцем,—аби в. ц. в. прийняв Корону Польську під свою царську руку. А що Поляки пишуть нам, нібито Леопольд, вибраний на цесаря римського, післав їм 20 чи 30 тис. війська, і більше того має прислати, то ми тому віри не ймемо і покладаємось на бога, що за його ласкою, а в. ц. в. шастем всі неприятели і віроломці будуть посоромлені. Але якщо ми нинішнього року не запобіжимо їх лихим замислам, то на другий рік вони конче³⁾ піднімуть на нас самого Турка, тому що ми не вчинили їх волі. Ми післали відомість околичному кн. Гр. Гр. Ромодановському, що Татари з'єдналися з Поляками і задумують поруйнувати всі українні городи, чого їм боже не поможи. Бо коли б україну⁴⁾ поруйнували, то й до иншого б додумались! Тому ми й післали до кн. Г. Г. Ромодановського, щоб згідно з указом ц. вел. поміг нам військом на спільних неприятелих православної віри і разом з нами давав відсіч неприятелям, за віру православну і гідність в. цар. вел.

«З червня, як кримський хан свої загони розпустив, полковник brasлавський, піславши свій під'їзд, щасливо погромив під'їзд татарський, лезків добув і нам прислав; ми одного з них посилаємо до в. ц. вел.—звели його розпитати. А ми як від нього, так і від инших, що тут собі лишили, (з того, що вони говорили) зрозуміли, що хан нам великий ворог. Так писав нам і господар волоський, що хан післав до Поляків Дедеш-агу і всяко стараються помиритися⁵⁾ з шведським королем і Ракоцієм. А Поляки зрозумівши, що Шведи і Ракоцій не хочуть відступити від ліги⁶⁾, післали до Константинополя і до хана великі гроші, щоб з ними війшов у спілку. Тож той бісурменши з Черкасами, а Ордою Вілогородською, Очаківською й Вуджацькою пришов на городи в. ц. в. 7)—до Brasлавського полку, недалеко Рашкова став обозом і розпустив загони скрізь під городи і села Brasлавського полку; задумав таке чого йому боже не поможи: городи руйнувати і православних людей в полон забирати. Тепер прийшла свіжа відомість від brasлавського полковника, що Ямпіль й инші городи

¹⁾ В друк.: «Дністр и Буг», може розуміти й так: перейшов Бог і Дністер під Рашковим, але се менш правдоподібно.

²⁾ Бельовський мав подвійне імя: Станислав-Казимир.

³⁾ «Кончее»⁴⁾ Мабуть в розумінню пограничних городів.

⁵⁾ Мабуть треба розуміти: помирити Поляків з шведським королем і Ракоцієм.

⁶⁾ В пер.: «миру того не отлучны». ⁷⁾ Козацькі себто.

витато, передові загони пішли сим і тим боком Дністра просто під Камінець і сполучилися з Замоїським, старостою камінецьким, а сам хан з ордами стоїть в Браславським повіті, чекаючи більшого поьяського війська. Доти там стоятиме, аж прийде король польський і гетьман (коронний): післав з тим до Поляків Дедеш-агу—кликати короля, аби прибував як найкорше.

«Отже ми бачучи такі їх неправди (раніше) вже скупили частину війська на Ташлику, велівши йти в поміч Браславському полком полкам Уманському, Полтавському, Подністринському і полкам пішим. А тепер діставши відомість, що Поляки з Татарами зійшлися вже, веліди йти всьому війську—воювати кривеприсяжника кримського хана і Поляків, аби той неприятель городів не пустошив і людей в полон не брав. На Запоріжжє ж післали само наказ, аби воювали Крим. І тебе вел. государя прохаємо: вели війську Донському, Астраханському, Казанському, щоб разом з Запорізьким військом воювали Крим, стелючи всіх неприятелів під ноги в. цар. в-ва. З сим от сішшо послаємо Павла Івановича Тетерю, щоб він всякі відомости устно в . ц. в.-ву переказав: зволь його ласкаво вислухати і у всім повірити, і військом своїм нас скоро спомогти»¹⁾.

Крім листу до царя послали повезли купу листів до різних впливових осіб: до Морозова, Мілославського, Алмаза Іванова—від гетьмана і Виговського, до Ф. Бутурліна, Нар. Лопухина і Арт. Матвеева—від Виговського²⁾. В сих листах, як звичайно, просилося ласкавої уваги до справ переказаних через Тетерю. Підчеркувано прохання військової помочи, аби Поляки сполучившись з Татарами, не знищили України,—«як пустошили наші городи на Дріжиполі», і взявши сього року гору над козаками, на другий рік не підняли й Турка. Але прослячи ласкавого клопотання перед царем, розуміли очевидно й інші справи, писані й неписані, переказані через Тетерю.

На ілюстрацію воєнної небезпеки і потреби військової помочи, гетьман долучив листи молдавського господаря з відомостями про кримські приготування (лист 18 травня)³⁾, потім про перехоплених вістунів, що їздили для порозуміння від хана до Камінця, і навзаєм з Камінця до хана—що під ту пору стояв коло Маяків на Телигулі, «чекаючи посла від Поляків, і останнього слова від в. м. м. п.» (Хмельницького). і відповідь від баші (сілістрійського) про поміч від нього» (лист з 13 червня). Тон сих вістей не був тривожний: баша, мовляв, не має ніякого війська, не більше 300 чоловіка, а Татари зловивши козацького язика і почувши від нього, що на війну з Татарами збирається таке велике військо, аж «землі тяжко»⁴⁾, так тим збентежилися, що ради собі не можуть дати. Але листи полковника надністрияського Гоголя з Озаринців 29 с. с. червня і браславського Зеленського з Браслава з того ж дня свідчили, що Орда розвиває наступ і може з дня на день відтяти козацькому війську приступ до Камінця—де громадилося польське військо.

Гоголь доносив, що Поляків все прибуває, а татарські загони вже почали крутитися коло надністриянських козацьких городків. Невеликий загон в 200 коней козакам удалось погромити, але відомости захопленого в полон язика, очевидно, були мало втішні, і Гоголь, посилаючи його гетьманові для інформації, пильно просив помочи для

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 713—5, московський переклад, фразеологію його покорочую. ²⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 751—8.

³⁾ Тамже с. 725—8.

⁴⁾ Звісний епічний вираз з українських величальних пісень (тепер колядок).

дальшої боротьби або інструкції, чи держатися далі—«бо будучи тільки в двох городках з моїм полком на пограниччю, не маю нізвідки помічи»¹⁾).

Зеленський давав знати, що з огляду на наступ Орди на Побережжя і на свої невеликі сили він мусів відступити до Браслава, і зв'язок з надністриянськими городками вже страчений—«до Рашкова нема дороги», і може не без зв'язку з ним упадком козацької влади й престолю почалися тут бунти «мужицькі», на котрі нарікає в своїх листі Зеленський: «хочуть бути старшими над полковників, вибирають самі собі сотників» і промишляють на те собі якісь листи—мабуть у гетьмана, ігноруючи полковника,—«хоч то не їх уряд, і всюди до полковників се належить—сотників вибирати»²⁾.

Пидулки долучені до цього листу дещо ослабляли тривожний тон цих відомостей. В Камініці на перевірку не виявлялося ніяких нових контингентів. Татари пустили чутки, ніби то Калмики «покловилися» ханові, так що від них не загрожує більше ніяка небезпека; але виявилось, що се була чиста містифікація, споруджена мабуть на те, щоб підняти настрій серед татарських мас—аби вони не турбувалися за свої родини і господарства в Криму: за калмицького посла вбрали якогось свого Татарина і стріляли з гармат на потіху «аби світ чув і бачив як їм щастить»³⁾.

На устних розмовах з дяками в Москві Тетеря і товариші дали такі інформації про ситуацію в момент їх виїзду.

Тетеря перед виїздом був разом з «гетьманським сином» у війську висланім против Кримців; тоді воно стояло між Уманню і Корсунем, в нім зістався гетьманич Юрій. Між Корсунем і Браславом, під Балахівкою стояв полковник Зеленський; він посилав на Кримців під'їзди, і його козаки багато Кримців побили й забрали в полон. Але довідавшись про його малі сили Кримці кінець кінцем обложили його під Балахівкою, а на головне військо, де був гетьманич, вони не пішли. В дорозі вирубали два містечка: Ямніль на Дністрі і Косницю. Сам хан пішов на Браслав, і гетьманич почувши про се теж рушив туди. Мабуть прийшло у них до бою. Про те що Кримці мали зійтись з Поляками, були поголоски, але чи зійшлися вони справді—не знати. Турецьке військо прийшло було на Дунай, і збудовано для нього міст, але коли прийшли відомости, що Венеціане виїхали на Віде море, Турки міст знищили і пішли назад. У Поляків нема ніде великого війська: з королем на шлезькій границі 3—4 тисячі, Чарнецький ходить з невеликим військом по Волині, «тікаючи від Ракоцієвого війська». Але тепер як Ракоцій і Жданович виїхали з Польщі, польське військо зможе зібратися в більших розмірах⁴⁾.

Розглянувши привезені листи і обміркувавши дані інформації дяки повідомили гетьманських послів, що царське військо буде післано—але при тім поставили такі питання. По перше—чи се військо не буде терпіти недостатку в провіанті—бо з собою воно запасу везти не може.

По друге—чи послы знають певно, що козацьке військо зійшлося з Татарами? були у них бої? може вони хутко розійдуться? Во треба вважати, щоб не трудити даремно царського війська!

На перше питання послы відповідали, що врожай на Україні добрий, царське військо не буде терпіти недостатку—треба тільки написати гетьманові (до дискусії, що з цього приводу розвинулася в Москві ми повернемося далі). Що до стратегічної

¹⁾ Тамже с. 759.

²⁾ Тамже с. 760. ³⁾ Тамже с. 740—2. ⁴⁾ Тамже с. 711—2.

обстанови поясняли: в момент виїзду було відомо, що татарське військо сходиться з козаками; про те як будуть розвиватися бої, гетьман обіцав післати наздогін скорого гінця, але досі гінця не було, і думали з того міркують, що від Татар «ще ніякої тісноти нема». 20 тисяч Запорізького війська рушило на Перекоп. Вони мали на меті сполучившись з Донськими козаками воювати кримські улуси—себто зробити диверсію канському поході на Україну²⁾.

Крім сеї воєнної справи Тетеря мав порушити перед урядом ріжкі інші:

«Гетьман бе чолом цар. в-ву.: він уже в старости, а кождий чоловік не безсмертний, і проживши стільки літ хотів би душу свою перед смертю очистити. Турбує його, що тепер війна ведеться зразу з кількома державами; всяка війна кінчиться згодою, і нехай цар. вел. не думає, що гетьман хоч згоди прагне, а шукає війни і кровопролиття. Ні, гетьман і сам турбується тим, щоб дати християнству спокій і замиритися хоч з одною державою: хоч з польським, хоч з шведським королем.

«Велів також бити чолом, щоб вел. государ не памятав того, що він, гетьман, не прийняв був виленської комісії і мав що до неї сумніви, так наче б хотів (з Польщею) не згоди, а війни. Ні, гетьман комісії не прийняв тільки тому, що Польки на з'їзді поводилися фальшиво, і (здавалось йому), що комісія неправдива, тому що багатом доводилося чути від Ляхів такі слова, мовляв царське вел. відступив їх назад Коруні Польській. А тепер, переконавшись з царських грамот, що комісія не має в собі ніяких лихих замірів («комісія правдива»), і цар не має заміру віддалити (козаків) від своєї руки, В. Хм. таким фальшивим, людським словам уже не вірить і в усім покладається на царську волю. Чи хоче він замиритися з польським чи з шведським королем, (козаки) тому будуть раді і в нічим не противляться царській волі».

«Тепер польський король прислав до гетьмана гінця перед своїм послом: чи прийме його гетьман чи ні? Буде послом Беньовський. Коли гетьман Беньовського не прийме, бідніше король до гетьмана в тій справі нікого не пришле. Гетьман відправив гінця з тим, щоб Беньовський приїздив, і хутко його сподівається. А той гінець натякав, що король посилає Беньовського з тим: коли цар і гетьман згоди з ним не вчинять, то Полякам прийдеться піддатися турецькому султанові, а тоді хоч плач—прийдеться їм воювати з гетьманом і з військом Зап. А як не піддадуться бісурменам, а цар з ними не замиритися, то вони—кажуть—замиряться з Шведом, поступивши йому Прусію і Данськ. Через те гетьман і хотів просити царя, щоб з ким небудь замирився. А коли рішуть замиритися—з польським королем чи з шведським,—гетьман пішле і від себе значних людей послами, щоб згоду з цар. вел. вчинено, так як цар собі багатиме»²⁾.

На іншій конференції Тетеря з тов. ще до того додали: «Кримський хан післав через Молдаву до польського короля свого посла Дедеш-агу з 30 особами—оглянути його війська: коли у короля військо велике, хан хоче разом з ним ударити на царських підданих, а коли мале, то хан хоче вийти в союз з Шведами і Ракоцієм, знов таки щоб на них ударити. А причину дає таку, чому Москва в Вильні замирилася з польським королем не порозумівшись з ханом? Та Московська держава і з-давня з ними (Татарами) в неприянні. Тому гетьман дуже наказував просити царської ласки, щоб цар велів ще

¹⁾ Тамже с. 742—3.

²⁾ Ахты Ю. З. Р. XI с. 721—3.

до весни замиритися з котрим небудь королем. Бо коли Поляки, поступивши Прусію і Гданськ замиряться з Шведами, та сполучившись з ханом напнигуть до турецького султана, а султан дасть свій наказ Венграм, Волохам і Мунтянам—зведе їх зібравшись разом іти на царські (українські городи) і на царських підданих (козаків),—тоді буде у царя десять неприятелів¹⁾.

Стараючися зрозуміти сі доволі таки плутані балачки²⁾, я уявляю собі провідні гадки гетьмана так. Перед усім, він виправдується перед царем з закидів зроблених йому Бутуринним, що він має завязок на Ляхів і не хоче з ними миритися, хоч би державна рація то наказувала. Ні, він не має завязку тим більше що й не годиться се йому, як людині старій, що готується до смерти. Він повторяє своє старе переконання, що не можна вести війну одночасно з Польщею і з Швецією, треба з котримсь помиритися—як з Польщею, то нехай і з Польщею. Але в останній формі він все таки піддає цареві думку, що треба б добре обрахуватися—чи не краще замиритися з Швецією, так як козакам сього хотілось. Потім—з ким би не велися переговори: чи з Поляками, чи з Шведами, треба щоб в комісії брали участь представники гетьманського уряду як повноправні члени, і треба сеї справи не відкладати—щоб за зиму довести договір до кінця. Нарешті—гетьман виговорює собі такби сказати—право прийняти Бєльовського і вести з ним сепаратні переговори.

Крім того всього доручено Тетері купу персональних справ: мабуть не тільки те що заховалося в актах його посольства, а далеко більше. Іван Виговський післяв з ним таку чолобитню цареві: «Будучи вірним підданим і т. д., чолом бю до лица землі, щоб в. вед. пожадував мене маєтностями, що держав пок. Богдан Стеткевич каштелян новгородський, а тепер належать його доньці, котру я волею божою, а твоїм щастєм (!) за жінку собі взяв». «Також за Костянтина брата мого і Павла Тетерю зятя мого до лица землі чолом бю, щоб ім згідно з окремою чолобитною ласку показав—а ту ласку я сам і вони з усім домою нашим весь вік живота свого отслужувать будуть готові»... «І потім ще раз десятирицею чолом бю просячи всьому, що Павло Ів. Тетеря в. цар. в-ву подасть, істинно повірити і ласку свою в усіх проханнях показати³⁾. На окремих листках маємо подані від Тетері реєстри: Дідичних маєтностей Стеткевичівських, щоб цар дав наказ всім своїм воеводам, аби вони ті маєтності передали в володінне пані Виговської, а коли б не хотів дати їх, аби дав взамін їх інші, а крім того «в наддачу попустошених дібр Стеткевичівських» містечко Кадни з присілками, в воеводстві Мстиславським—що належало Глібовичеві. Далі — реєстр маєтностей пана Івана Мещерина, тестя Костянтина Виговського—що просив собі сей Костянтин⁴⁾. Для себе самого Тетеря просив—переписати йому на пергаменті грамоту на міст. Смілу видану 1654 р., тому що вона зіпсувалася, як була захопана в землі⁵⁾, і т. д. Але що з приводу сього всього в Москві говорилося, відкладаю надалі—бо то вже було по смерті гетьмана, а тут я мав пояснити, з чим посольство було вислано, і тепер повертаю до ситуації перед Богдановою смертю.

¹⁾ Тамже с. 747.

²⁾ Я спростив стилізацію, доволі неясну і ухильчиву: очевидно послі говорили «не просто», а дяки записуючи і стилізуючи на свій лад, зробили вислід ще більше неясним і невручним.

³⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 717.

⁴⁾ Тамже с. 719—720. ⁵⁾ Тамже с. 770.

Можливости діверсій, козацькі застави і під'їзди, що стрічалися в поході ¹⁾, й перспективи дуже невірної боротьби з козаками настроювали дуже скептично хана і кримську старшину і змушували їх шукати всяких виходів з неприємної ситуації, всяких способів порозуміння. Ми бачили з записок Шебені, які жваві зносини велися про се між ханською ставкою і Чигрином. Лист хана писаний в Шаргороді в сам день вилзду Тетері до Москви і пересланий від гетьмана до Ромодановского, служжить цікавою ілюстрацією сих заходів. Характеристичний самою своєю безграмотністю, він варт того щоб його навести в цілості. Але й зміст його цікавий: він говорить про часті посольства, про настирливі прохання до гетьмана, щоб він виїшов Татарам на зустріч на Кюдиму і повторив добичливу прогулянку на Молдаву, і винядає велике небажанне татарської верхівки воювати з козаками замість такого здобичного рейду вкупі з ними:

«Милостивий пане гетьмане запорожській, приятелю наш! Здоровья доброго зичаю вам, полковником и атаманомъ и всему войску Запорожскому. Мы пришедши з ордами нашими под Ачаков, послали-смо до вас посла нашего, то есть Салганаша, отъезжающись вам с приятельством никогда не разорваннѣмъ, и просили-смо, бы-сте были з войском своимъ вышши: под Кодемомъ мѣли-смо с собою мовить о речахъ, а о тѣмъ теж просили-смо васъ, абы-сте намъ даномогли компаниі на нашихъ неприятелей. Для лѣпшой вѣрн хотѣли-смо вамъ дать заставу з людей нашихъ, якую быстѣ хотѣли. На счо от васъ ани жаден значный человекъ не пришол, ани тежъ вы з войскомъ своимъ. Любо бы-те были не пришли, теда было выслать людей якихъ до насъ значныхъ, абы-смо с собою розмовили-смо в правде. Прислали были-сте до насъ одного человекъ блиского, которой до насъ пришол недалеко ²⁾ Днестра. Мы до васъ якъ много разъ великихъ людей нашихъ посылали-смо, то есть акговъ? Вы теда сами не приповини до розмовенья ся з нами, албо тежъ якого человекъ блиского своего не приславши,—Теды орды наши мовили намъ: «Вы есте паномъ нашимъ и поведаете намъ, ижъ прислага есть ваша с козаками ³⁾; а кгда онъ з вами есть о приятельстве, чему черезъ цѣлыи рокъ стада наши забираютъ ⁴⁾, такъже й людей нашихъ в неволю берутъ, козаковъ своихъ не востегаютъ отъ своevoli? Такъже послали есте до него, абы вышеть с войскомъ своимъ противко вамъ до розмовенья, албо тежъ якихъ значныхъ людей выслалъ, штож? с того немашь ничего! Чи такое приятельство будетъ? Онъ самъ южъ давно тую присягу зломал! Мы якъ много доброты ему учинили-смо, а онъ запомнѣлъ, а теперъ з нами ничего доброго не хочетъ учинить». Такъ мовили всѣ орды наши. Мы тутъ в тую сторону пришедши з ордами нашими заразом, почели всѣ орды наши мовити о васъ, на счо ⁵⁾ мы имъ ничего не мовили, абы ⁶⁾ не вѣдали, гдѣ ся маемъ обернути з войсками нашими.

«Мы теда раду чинивши з беями, мурзами, акъгами нашими, абы-смо се от васъ жаднымъ способомъ не отлучились, гдыжъ з насъ жаден от васъ не отступил, а счо ⁵⁾ смо передъ тѣмъ мыслили—бога взявши на помочъ южъ есмо пошли на нашихъ неприятелей.

«Мы все для вашего доброго працювали-смо. Нашого слова не слушали-сте, помочи намъ не дали-сте; чтошъ с тѣмъ чинить, богъ намъ самъ нехай допомагаетъ. Одного просимъ, ежели тежъ воля ваша з нами зоставати в приятельстве, теда свавольныхъ новстегайте, и же зобраны добра и людей одошлѣте. Мы з вами, учинивши разъ присягу, чи тежъ вамъ шкода албо с Крыму албо с Очакова, албо з Белогорода од людей нашихъ?

¹⁾ Тетеря одначе щедро перебільшивъ розміри тихъ козацькихъ відділівъ, що посилалися на Крим: вінъ говорить про 20 тисячъ, тимъ часомъ якъ гетьманъ у листі до Ромодановского каже, що з Запоріжжя на Крим ходило тільки 700 козаків.

²⁾ В копії: «не долека». ³⁾ казаками. ⁴⁾ зобираютъ ⁵⁾ сча. ⁶⁾ Може, бо.

Вб'яємо о том добре, же жадная не пришла шкода; з Ногаєвъ такъ же. Але вы своєволи не повстегаете,—про то ж теперешнего часу повстегайте і на присязе стойте. Тьлькы вашьмость своей стороны не розрывайтє, мы своей стороны—заховай боже! Прето ж повстегайте, абы-смо и мы скверчене од наших людей не слышали; а коли повстайнете, же нашим людям кривда не будет, то они не будут перед нами плавати ¹⁾.

«Дать под Шаргородом дня 20-го мѣсяца июля року первоа (1) 1657-го. Вашьмости всего добра зычливый Магмет Кирѣй.

«Число в том листу написано ведлухъ ляцкого калевдару».

«Приись под листом: Мости пане гетманє, вышли-смо з ордами нашими, которє дармо не вернутца, му-сять тут гдѣ добыватца коло ²⁾ вас» ³⁾.

Лист сей гетьман зараз же післав Ромодановскому, що стояв з військом при українській границі, і гетьман накликав його до походу на Україну, щоб задати страху Татарам. На прохання Ромодановського—подавати йому вісти про Татар, він писав йому перед тим 3 липня (23 червня с. с.): хан з усіми ордами в Очакові і притяг до Телегулу, стоить з ордами на Телегулі, день ходу від Дністра. А нуреддін-султан вислав з частиною війська під Камінець, аби сходитися з Ляхами: як зійдуться, тоді хан рушить з усею потугою, і зійшовшия хочуть воювати українні городи й. ц. в. Ми ж видячи їх заі замисли, зібрали наше Запорізьке військо, а по язика післали ва Дністер: скоро тільки дістанемо, зараз з того зміркуємо і просто на них підемо. Бо Ляхи писали і до сілістрійського баші, аби йшов їм у поміч з яничарами й арматою, і він таки рушився і йде їм в поміч. Також одержали ми відомість, що частина Ногаїв пішла горі понад Орелею до того місця, котре ти, друже наш, з військом й. ц. в. зберігаш—тому остерігаємо, щоб на вас не приготованих ті погани не напали,—бо як вовки ходити звикли ті здрайці. Ми ж коли б велику навалу турецьку побачили, пішлим і до цар. вел. післанця нашого, щоб нам поміч дав, і до вас посилаємо». А в приписці: «По написаяю листа прийшла свіжа відомість, що Татари прийшли з полоном і взяли 60 чоловіка: то вже значна зачіпка робиться» ⁴⁾.

В відповідь на листа Ромодановского, що він не має царського наказу, значить не може рушитися на Україну, гетьман переслав йому наведеного листа від хана, а таким коментарем: «Што єсьмо в прежней грамоте до тебе приятеля нашего писали, ознаймуючи, же хань крымской з ордами вышєвши в полкъ Бряслowskiй, городы украинные пустошат, казаковъ стинает, и людей в полон берет,—тыє вѣсти истинные и подлинные суть. Бо посылали-смо посланника нашего Василя Бута, сотника хорольского ещє перед тым, покиль се не рушил самъ хан, до него, звѣдуючи его замыслов, для чего он присягу зѣомал, на городы украинные вышел с Крыма ⁵⁾. Теды хань крымский откозалъ посланцови нашему: «Для того з ордами вышел он с Крыму, же бы он ся з Ляхами зышел, а скоро злучим ся зараз со всею потугою ляцкою, крымскою и ногайскою, пойдемъ просто на козаковъ». А то для того учинили и ходят воевать, же єсьмо з войском его царского величества Запорожским не хотѣли з ними

¹⁾ плакоти ²⁾ кола. ³⁾ Білгород. ст. 391 л. 70.

⁴⁾ Білгород. ст. 391 л. 84, оригінал—цікавий бажаннем підписка—Українця яко мога приладитися під московський стиль і мову, з того виходить цікава мішанина української (канцелярської) і московської фразеології. Сим листом розпочинається серія таких повідомлень Хмельницького Ромодановскому, що йдуть до його смерті. (Саме з'явилися воєни в 149 томі львівських «Записок»—надрукував їх І. П. Крипякевич). ⁵⁾ Крылу.

и з Ляхами всевать, і помочи им давать, на кого они-скотят пойти; зрозумѣвши мы добре зъ языков тотарскихъ и с повести посланника нашего о замыслахъ ихъ бусурманскихъ, взявши бога на помоч и счастьемъ е. ц. в., руйнивши все войска е. ц. в. Запорожские с сыномъ нашимъ, в очи тому неприятелю тое войско е. ц. в. Запорожское послали-смо. Которое войско южъ до тыхъ часъ ставши подъ Брасловлемъ и потребу с тѣми неприятелю маюч и бѣютца, и по указу нашему Антон, которой в Польни з войскомъ былъ, южъ пришедши подъ Хотѣвъ, идетъ такъ же в очи тѣмъ неприятелемъ. Просимъ тебя, приятеля нашего, какий указ от е. ц. в. мѣти будете, рачъ намъ извѣстити, и того посланника нашего не баяя со всякими вѣстями, какіе у тебя, приятеля нашего, суть, вскоре отпустить. На Дон писали-смо до казаковъ Донскихъ, жебы Татаромъ покою не дали, але взявши бога на помоч, ихъ воевали, такъ же на Запороже указ от насъ былъ, и южъ хвала богу; же пошодни казаковъ з Запорожа семсотъ, несчисленное множество Татаровъ позаста-длыхъ і Татарокъ постинали і невольниковъ килько тысячей вызволили. І повторе тебе, приятеля нашего просимъ о скорюю на тую грамогу нашу отписи¹⁾.

Навівши ханського листа, гетьманъ додає такий пастискриптумъ: «Уважаю же ваш-мосць тот лист, яка неправда бесерьянская: рекомо то хорошо пишут, а войну з нами хотятъ точить, и Ляховъ взяли пять хоронгвей, и двѣ горматы с Каменца Подольского, а другихъ Ляховъ ожидаютъ еще. С тые вѣсти вашмосць яко бы своимъ окомъ виделъ²⁾».

Два дні потім, 19 (29) липня він писавъ тому жъ Ромодановскому: «Подлинная и певная вѣсть пришла свѣжо, же Антон по указу его царского величества (з войскомъ) Запорожскимъ, отлучивши ся од Ракоцого, тянетъ до войска, которое есьмо вы-правили тешер против ханови. Счо постережни Ляхи, же Антон отлучил се, зараз с Татарамы знявши се потребу маюч с Ракоцымъ, а бодай до сыхъ часъ южъ трактатовъ з Ляхами и с Татарамы Ракоцый не учинилъ і примире не взялъ. А скоро с собою всѣ тие три здоймутъ се, то всѣ силы нѣ где инде, только на города его царского величества украинные обернут. Зачимъ тое ознаямивши, просимъ тебя, приятеля нашего, рачъ с тѣми е. ц. в. ратными людьми к намъ на посылкъ поки еще татаре не обогнали поспешать се, жебы тие заобонильное неприятеле, Тотаре і Ляхи не утѣшились,—акожъ уповаемъ на милость Божию і щастье его царского величества, же не утѣшатъ се — только вашмосць прудко поспешай с тымъ войскомъ. О Лытѣ тую вѣдомость маемъ, же вся на Киевъ хочетъ итти и воевать, и Ляхи, которые передались до Антона, всѣ поутекали знову до Ляховъ. Такая то зрада ляцкая; якъ здавна звыкли тешер явная ихъ зрада показала. І повторе просимъ, рачъ вашмосць с тымъ войскомъ поспѣшать і намъ вѣдомость в прудкомъ часе, какий указмѣти будете, днемъ і ночью давайте знать³⁾».

Три дні пізнішъ новий поклик: «По килкократь пишемъ до вас, друга і приятеля нашего, ознаямучи, же хан з ордами, вишовши і з Ляхами злучивши ся, всю свою поганскую потугу на города украинные обернуть конечно умыслили. Боже только имъ не дапоможе, якоже і надѣю маемъ, же тие погане потѣхи не отнесутъ,—вашмосць только рачъ се поспешать з ратными его царского величества людьми, которыхъ в области своей маемъ, и якъ прудко вашмосць рачиши притегнучъ в города украинные с тѣми войскама, альбо нѣтъ, рачъ намъ ознаямить, жебысмо запевне вѣдали, ежели вашмосць до насъ поспешитъ се. Во южъ Ляхи обудни і хитриє, маючи с собою Татаровъ, и князя

¹⁾ Тамже л. 67—9, дата: с Чигирина 17 дня месяца июля.

²⁾ Тамже л. 72. ³⁾ Тамже с. 63—5.

семигтрацкого бодай южъ до сего часу не отшучали¹⁾ і лес(т)ками своїми не звели. А если звездут, то і тотчасъ неприятелем достанеть. Притомъ приязни важности шильно помечаемъ се, а о одисеи прудкїи просимъ, ежели сподевать се важности, альбо нѣтъ²⁾.

І другого дня, 23 с. с.—за чотири дні до смерти гетьмана останній лист з сеї серії (московська копія, сильно русифікована в транскрипції, тому я подаю її в свободніший передачі): «До кількокрот поновляеть ся писання наше до милости вашої, приятеля нашого, жадаючи, аби мил. в., друг і приятель наш, в ратними й. ц. в. людьми до нас на поміч поспішав напротивко ханові кримському і Ляхам во єдино совокупленно. Которї на нас і на всі городи наші й. ц. в. українї жестоко наступають, а все прாவославїе—чого їм бог нехай всемогущий не допоможе—іскоренити хочуть. О що повторе вельце просимо, аби есте м. в. к нам поспішав і до нас о походї своїм як найскорїй дзем і ночью знати давав. Жеби сми були залевне увідомленї, ежели ся маємо скоро мил. вашої сподівать—жебы-сьмо могли чим рихлій тих замислїв поганських запобігать і над ними скільки бог милосердний помочи подасть, шцастем й. ц. вел-ва промисел учинить. О що й по-третє м. в. жадаючи, самих нас ласці приятельській як найшильніи залацаю. Дан в Чигрина іюля дня 23-го року 1657* (л. 77—78).

Ромодановский не рушився на сі прохання: пар не давав наказу, беручи на витримку гетьманський уряд—щоб змусити його до повної ліквідації самостійних союзів з Карлом-Густавом і Ракоцієм і до ріжних уступок в сфері внутрішньої політики. В 20-х днях лишня н.с. хан був під Камінцем і вичікував сполучення з польським військом, для операцій протав Ракоція і козаків, і нетерпелився, що воно не надходить. З дня 27 н. с. маємо такий його характеристичний поклик до короля. «Переправившись через Волоську землю ми прийшли під Камінець з усею нашою силою і тут прийшла до нас відомість про неприятеля вашого Ракоція, що він стоїть під Збарожом і хоче пробитися до Старого Константинова. Тому я лишив тут усі тягари і спїшно рушив просто—дай боже щось добре справити. Во ж я то все зробив для в. к. м., лігу і приязнь з козаками розірвав і прийшов з усею своєю силою, аби знищити їх як неприятелів в. к. м. Але не маючи при собі нічого з війська в. к. м. ані ординанса, мусїв спититися; одначе сподіваюсь, що з приходом вашого війська, за спільним і згідним заходом, справи ваші ідуть сього року значно краще ніж торік. Тільки нам дуже сумно, що війська ваші досї до нас не прийшли—прикро нам, людям рипарській даремно тратити час. Зволь в. к. м. дбаліше і уважливіше вести справи всього року: присилай як скорше до нас на сполученне все своє військо: кінне, піше і армату, бо я маю при собі війська більше ніж 100 тисяч, а стоючи на місці не можу їм наставити поживи. Отже чи маєм свою особою перебувати, чи гетьманів післати,—нехай яко мога хутчіш поспішають з військом і арматою—як до бою, скільки того бути може. Ми як тільки можна старатимемось, аби щось добре справити сього року—аби в державі вашій як скорше зацїв спокій, і тоді ніякий неприятель не посміє против нас виступити. А як в. к. м., або гетьмани будуть ліниво поступати і не поспішать з нами вїтися—тоді все піде в провалюку, і вдруге вже менї не легко буде йти в поміч в. к. м. з таким великим військом, з огляду на віддаленне тих місць і труди походні з наших країв³⁾.

¹⁾ Ошукали—адурили. ²⁾ Тамже л. 40.

³⁾ Переклад або скорше—скорочений парафраз ханський—з москов. архива видав Кордуба, Жерела XII с. 508, оригінал в Чортор. ркп. 609 л. 55, переклад тамже ркп. 612 л. 18.

Гетьман поставив сильну заставу з виборних козаків від усіх полків «на Ташликах» (Чорний і Плетений Ташлик від Синюхи до Інгула), під проводом наказного гетьмана Лісницького ¹⁾. Одночасно на Камінець велів йти Ждановичу—щоб розірвати сполучення Орди з Поляками; тільки той запізнився, загальов і не виконав цього доручення через бунт війська. В резерві наказав війську громадитися під Корсунем, виславши туди молодого гетьмана—свого сина (з ним був і Тетеря, поки не покликано його в посольство); війско стояло між Уманею і Корсунем ²⁾. А для діверсії вислав козаків з Запоріжжя на Черекон, і одночасно організував морський похід на Азов і Крим. Подробиць маємо мало, і ефекти сих діверсій представляється різно. В вище наведеним листі до Ромодановського гетьман говорить про невеликий рейд 700 козаків, які витяли «несчисленне множество» Татар і визволили кілька тисяч невільників. Тетеря оповідав про вихід в похід на Черекон 20 тис. козаків, що разом з Донцями мали громити Кримські улуси. Сим погромом поясняли потім, що хан спішно вернувся до Криму, не важившися наступити на козаків; Данило Калугер, на підставі відомостей одержаних в Чигрині в осені, рахує, що козаки вивели тоді з Криму 7 тис. невільників і 100 тис. штук худоби, а в Азові вибили 4 тис. снагів і визволили 600 семигородських бранців, і т. д. ³⁾. Так чи инакше, охоронна організація переведена гетьманом взагалі себе оправдала: Орда в переході трохи зарвала пограниччя—Хмельниченко рахував «12 городів», вибраних Татарами, за словами Желябужского ⁴⁾. Але від більшої руйни Україку охоронено, не вважаючи на бунт і непослух, що відбули в війську в звязку з фіналом Ракоцієвого походу.

В сих днях рішалася доля Ракоція і тих козацьких плянів що були звязані з сею дунайською конфедерацією. Після того як Шведи покинули його 22 червня н. с. під Варшавою, Ракоцій почув себе цілком безпорадним—тим більше, що разом з сим одержав відомости про прихід австрійського війська в поміч Казимирові. Раптово, нервово, нетактовно відкриваючи свій безрадний настрій, кинувся він шукати порозуміння з Яном-Казимиром, щоб випросити собі безпечний поворот через польські землі до дому. А стрічаючи тут дуже стримані або й зовсім неприязні настрої (особливо шеф помічного австрійського корпусу гр. Гацфельд радив Казимирові не слухатися на пропозиції Ракоція, добачаючи в них тільки бажання вийти з трудного становища, тим часом як королева вібито стояла за те, щоб замирити Ракоція і використати против Шведів) Ракоцій робив різні обіцянки що далі те щедрійші — але все даремно ⁵⁾. «Напротягу

¹⁾ 9 н. с. липня говорив Желябужскому ніжинський полковник: «За всіма вистями (про те що хан іде під Камінець до Ляхів, а Турки громадяться на Дунаю) велено нам з усіх полків вислати всіх козаків до війська на Ташлики, і на турецьку границю полковники наші пішли, стоять при границі, а до Ракоція і Антона полковника гетьман писав, щоб ішли під Камінець проти Турків і Кримців»—Рус. ист. библ. VIII с. 1280, теж с. 1242—те що оповідав попереднього дня Поляк Таргоні: гетьман написав до Ракоція і Антона, щоб ішли під Камінець, «а від себе післав військо з Григорієм миргородським і велів збиратися на Ташликах».

²⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 717.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 340—1. ⁴⁾ Рус. Ист. Библ. с. 1282.

⁵⁾ Перші пропозиції замиріння, які маємо, походять з 21 червня—себто власне з того часу, коли стало певно, що Шведи покидають Ракоція—у Рудавського с. 338—9; листування в сій справі—Жерела XII с. 490 дд.

шести днів чотири рази прислав Ракоцій до короля просячи згоди, пише де-Нуайє; «в останніх пропозиціях було таке, що він опорожнить обидва міста, які він тримав в Польщі (мабуть Краків і Бересте), виплатить гроші нашому війську, віддасть нам частину свого війська і вийде в союз против шведського короля. Йому на се подали надії, але не залишили наступу на нього; від налякавсь і спаливши свій обоз перейшов під Сендомиром за Вислу; коли він довідався, що наши вже в Пинчові, і залога шведська і Ракоцієва піддалися,—Його похід став виглядати на просту втікачку»¹⁾.

Пуфендорф оповідає, що з шведської сторони, виводячи своє військо, дано було Ракоцієві пораду: з огляду на австрійське військо податися на схід, за Буг, щоб держати звязок з козаками, Семигородом, Волоськими князівствами і Портою; заложити свій табор під Львовом, а в потрібі відступити до Пинська, маючи через Україну і Молдавію забезпечену дорогу до Семигороду, і з Семигороду атакувати далі Польщу²⁾. Се була рада не погана—тільки вимагала того, на що досі не спромігся ні Ракоцій ні сам Карло-Густав: повного погодження з козацькими бажаннями.

Ракоцій на се не спромігся. Він хотів конче дістатися до Кракова, щоб трактувати з Яном-Казимиром в ролі володаря його старої столиці і Підгірря, тому пішов горі Вислою—вичікуючи відповіди на свої пропозиції. Але нічого конкретного з сеї сторони не приходило, натомість різні обставини де далі—показували неможливість сього плану. Австрійське військо ще стояло під Краковом, нині мало йти на Семигород. Різні добровільці-Поляки, що поприставали були до Ракоція, кадали його і переходили на сторону короля. З Семигороду приходили вісти про рейд Любомірського. Козаки рішучо відмовлялись йти далі й забирались до дому. Тим часом в сей мент се була найсильніша й найцінніша частина армії Ракоція; коли в початках кампанії польські політики відзивалися про корпус Ждановича легковажно, тепер вони підчеркують, що в війську Ракоція тільки й доброго, що козаки³⁾. Але вони вже й перед тим поривалися відставити свою здобич до дому, як ми вже знаємо; тепер же не вважаючи на всі вмовляння Ракоція в останніх днях червня, недалеко Сендомира стали на власну руку перевозитися за Вислу, щоб йти до дому. Супроти переговорів Ракоція з королем—що стали відомі козакам, їм дійсно небезпечно було зіставитися в глибині Польщі: Ракоцій міг віддати їх в розпорядження короля, польські війська могли їх обступити і винищити. Може бути, що вже прийшли якісь інструкції і від Хмельницького. Тоді Ракоцій—не маючи ніяких певних шансів замирення з королем, бояючись лишатись без козаків над Вислою і рішив йти з ними.

¹⁾ Лист з Ченстохови 11 липня, с. 336—7; про листи Ракоція до різних достойників з пропозиціями замирення Жерела XII с. 495.

²⁾ De rebus a C. G. gesis с. 263—4. Кубаля закидає сьому оповіданню, що того мовляв нема у Штернбаха (с. 348). Але Штернбахове представлення (нижче) посереднє потверджує оповідання Пуфендорфа, а докладно нагадувати шведському королеві його власні поради не мав він рації.

³⁾ 12 квітня де-Нуайє пише про Ракоцієве військо: Ces prisonniers disent qu'il a trente mille hommes et vingt mille Kozaks, mais fort mauvaises gens et point aguerris ni armés (318). А 27 червня: Il y a une troupe de Kosakes avec lui, qui est tout ce qu'il y a de bon, qui n'a pas voulu obeir a Chmielnicki (334). І тиждень пізніше, 4 липня: qui sont les meilleures troupes de l'armee de Rakotzi (336). В своїх записках описує їх французький агент Терльон: гарна кавалерія, піхоти тільки два німецькі полки, артилерія на волах—I, 51, у Гомона с. 173.

От як описується ця ситуація в пізнійшій редакції Штервбаха, що був в квартирі Ракоція: «Після того як армії (шведська й угорська) розсталися, поради в. кр. вел. злегковажево і князь піби то йшов на Краків, але вагаючися в дорозі й тримаючися Висли. Я пильно радив йому поспішати, поки Австріяки не обкружили міста; стати табором над Вислою і тоді в залежності від обставин або дати бій або відступити на угорську границю. Але його збентежений розум не приймав спасенних радок, так наче його фатальна загибель і ганебний договір вже були неминучі. Отже йдучи за волею козаків, щодня шукали ми переправи через Вислу, а не знайшовши 20 (30) червня перейшли між Завихостом і Седдомиром з незвичайною швидкістю на лодках, човнах, парканах і всяких пливучих матеріялах—потім як три дні наперед перебігли до приятеля три волоські хоругви Станіславського, а потім і сам Станіславський. Другого дня після переходу показалося кілька хоругв Литовського війська і звівши в наших гарці пустилися навтіки і наповнили страхом свій табор; можна було їх усіх без труду погромити, коли б передня сторожа козацька не дала фальшивої звістки, що Литвини вже перейшли за Вислу. Ми ж як утікачі, ідучи в усім за розпорядженнями козаків, котрими провадив Немирич, пішли на Туробин повз Замосте, трудними переходами. Післали до Замойського трубача, домагаючися річей Немирича, зложених у попередніх часах, инакше гровилися спалити місто, але даремно. І так далі спішно йшли на Русь,—аж в двох мідях від Львова, з лівої сторони від нього, зачули ми за собою погоню Чарнецького ¹⁾».

Сю коротку редакцію писану слідом по подіях, доповнимо деякими подробицями з хроніки Грондського —учасника того ж походу. Він розповідає, як прийнято вісти про рейд Любомірського; Угри стали наставати на Ракоція, щоб як найскорше вернутись до дому, козаки ж почали хвилюватися, вимагаючи від нього, щоб їх не кидав так далеко від їхнього краю, а відпровадив до безпечніших місць, зате обіцяли відставивши здобич зараз вернутися ще з більшими силами. Але були й такі, що радили відложивши все инше спішити таки на порятунок Краківу. Інші радили навпаки не зачінатися з Німцями, після того як так їх підвели Шведи, а відступити на Підгірє, за Самбір, розпустити шляхту, а наняти нове наемне військо. Серед сих суперечок і вагань, насамперед почали тікати польські хоругви, набрані Ракоцієм—зробив то й сам Станіславський, їх провідник. Далі козаки позбиравши човни, почали перевозити своїх за Вислу. Побачивши се Семигородці ще більше почали журитися, а деякі й грезити—що не прошаючися з князем ідуть до дому. «І так ваяла гору думка—лишити на волю божу Краків і Бересте і вертати тудою звідки прийшли. Стали думати як перейти Вислу, що було далеко тяжше при повороті, бо розлилась більше ніж в поході на Краків—тобі без труду її перейшли. Але помогли козаки: переправивши всіх своїх людей і тигарі, вони запропонували свою поміч і князеві. Одначе ся поміч коштувала дорого: по червоному за коня, за веза пять, а часом і більше. Тоді багато стали кидати до Висли худобу й иншу здобич забрану у Поляків, бачучи, що відвезти не можуть, а лишати ціло для перших хто прийде—здавалось завадно прикром» (414).

Він додає, що сі річи, що плвли Вислою, і ті відомости що приносили втікачі з Ракоцієвого табору, давали розуміти, як лихо стоять справи його війська. Се накликало ту атаку литовських хоругв, і з усіх сторін заігалися тепер ріжні відділи польського війська, щоб його добити. Сили були ще дуже великі, але цілком дезоргані-

¹⁾ Transsylvania II с. 316—7; реляція королеві 2 (12) серпня 1657 р.

нізовані й деморалізовані. «Він має ще 30 тис. війська, але як я вже говорив се дуже мале військо»—писав де Нуайє з королівської квартири ¹⁾. «Козацький полковник Антін, що з Ракоцієм, не відступив від нього, доки не мав наказу від Хмельницького, а тепер між ним, і Семигородцями відносини невірні, і сей козак ставить свій табор окремо, з своїми 7 або 8 тисячами—а се найкраще військо в армії Ракоція» ²⁾. «Вовода вилєн-шювський живе за ним з 5 тис. кінього війська, Полубенський з 3 тис., Чарнецкий—перейшовши ріку в тім самім місці що й він,—з 5 чи 6 тис.; великий гетьман коронний з рештою своєї армії, котрої більшу частину дав вел. маршалкові (Любомірському) для нападу на Семигород. Крім того 6 тис. Татар—що прийшли до нас, і тепер в Коросні, йдуть на зустріч (Ракоцієві), а до великого маршалка післано кур'єрів, щоб він загинув переходячи в горах, аби не перетяли йому відступ. Вчора вечером ми мали відомість, що всі оті війська сполучилися і прийшли до Лежайського, і відти до Семигородця не більше як 3 милі—сподіваємось, що вони його заіпадуть» ³⁾.

Козаки повели Ракоція далі на північ, на Туробин і Замость ⁴⁾. В Замостю, як ото ми вже чули від Штернбаха, були сховані річи Немирича, і він рішивши податися з козаками—котів ті річи забрати. Заховалися листи в сій справі до Яна Замойського, від Ракоція і від Ждановича, що з свого боку просили за Немиричем і за ріжними людьми, що були в Замості ⁵⁾; видно простояли за тим кілька днів ⁶⁾—так що не-так іще безоглядно тікали, як уявляли собі Поляки. Листи Ждановича варті того, щоб на них спинитися:

«Ясновельм. м. п. підчайний коронний, мій великомил. пане і приятелю! Наблизившись з Запорізьким військом до тих країв, і знаючи що в. м. п. тут у Замостю резидуєш, вважав я за слушну річ засвідчити мою зичливість м. м. п., тому що військо Запор. досі завнавало приязнь не тільки від пок. предків, але і від самого в. м. м. м.

¹⁾ Лист з 11 липня с. 337.

²⁾ Лист з 4 липня с. 336.

³⁾ Лист 11 липня, с. 337.

⁴⁾ В записках Яциньського справа представляється так, мовляв сей напрям походу був подиктований Ракоцієві Сапігою. Не маючи ніякого уявлення про дійсні сили Сапіги, Ракоцій перебільшував їх, тому що Сапіга дуже зручно шарпав його своїми під'ядами. Жданович—виступив против Сапіги, ніби то щоб дати йому бій, але ся охота козацька не була щира; козаки зайняли такі позиції, що між військом козацьким і литовським були багнисті місця, і Сапіга почав наступати на Ракоція. Той щоб спекатися Сапіги, прийняв умови подиктовані йому, між ними головна була така, щоб він не приступив до Люблина, але тікав навпростець. Прийнявши сі умови, Ракоцій пішов поза Замость, але воляки Замойского, вискочивши з Замостя, дались йому в знак: 700 в полі положили, і багатьох бранців привели, котрих Замойский поставив на працю—сипати вал, і визначив їм платні по грошу. Ос. 627 с. 294.

Останнє не дуже годиться з листуванням Ракоція з Замойским (нижче).

⁵⁾ Ракоцій просив ще випустити жінку Олександра Чаплича (представника зв'язної української унітарської родини), що пробувала в таборі Ракоція, і се було сповнено.

⁶⁾ Лист Ракоція писаний «в таборі нашім коло Туробина 5 липня», перший лист Ждановича з того ж табору маб. 8-го (в копії помилково 28 інілі, але очевидно, що се 28 ст. ст. червня, бо відповідь Замойского Ждановичу 8 липня, як і відповідь Ракоцієві). Другий лист Ждановича «з табору...» (не докінчено) в копії датований 29 інілі, друга відповідь Замойского Ждановичу—10 інілі.

п. Будучи певен, що і тепер в. мил. не змінився в тім і не занехавши відповісти своїм афектом на наш афект, особливо коли висловимо свої прохання в певній приватній справі й. м. п. Немирича, київського підкоморія, здавна зичливого Запорізькому війську—що й тепер, пробуваючи з нами статечно дбає про загальне добро¹⁾. А саме просимо, аби в. м. велів видати без всякої проволоки рухомі річі й. м., що в певних місцях знаходяться в Замостю,—маючи на увазі, що за учинність в. м., якої зазнаємо в тій справі, як і в інших наших бажаннях (котрі я доручив усно оповісти подавцві листа) ми і військо Запорізьке, й. м. князь семигородський й інші чужоземні війська, волоські й мунтянські віддячимося повною охороною маєтностей в. м. І тепер—чекаючи повороту подавця листу і не маючи сумніву, що в. м. зновні прихилилися до нашого прохання,—ми суворо заборонили рипарству чинити спустошення в маєтностях в. м. При тім щільно поручаю ласці в. м. свої вірні послуги і себе самого».

Замойський відповів, що він «відшує собі» свої пам'яті про приязнь його предків до Запорізького війська, що живе в нім—«чого й тепер має свіжий доказ з України», і дуже тішитися з приязни виявленої в листі Ждановича—сподіваючися, що «приватний приятельський трактатент», котрого Жданович недавніми часами зазнав у його домі (очевидно в 1653 р., коли Жданович затримано в Польщі), підтримує в нім сю приязнь. Не може, при всім бажанню, виконати прохання Немирича, бо його депозит разом з іншими забрано ще торік до коронного скарбу «з відомих причин». Тим не менше сподівається, що не вважаючи на се його маєтності будуть таки охоронені від спустошення, бо відносини війська Запорізького певно залежатимуть не від сеї оказії, а від усеї традиційної приязни дому Замойських—«за котру воно досі не добре платить, пустошачи мої маєтності».

На се Жданович відповів таким листом: «Коли б Запорізьке військо забуло прихильність попередників в. м., саме небо побудило б нас—особливо в теперішніх часах, коли инакше діється і в Річиносполитій і в війську нашім,—аби ми вважаючи на наступників, шукали б якогось спокою, при добрій згоді з обох сторін, аби сторонні неприятели не тіпилися з дальшого кровопролиття. Коли я вчора відізвався з своєю прихильністю до в. м., вчинив то з обов'язку і дбаючи про ласку в. м. на будуче—котру буду старатися по можливості компензувати своїми вірними послугами, пильнуючи схорони маєтностей в. м., і прошу в. м. тримати мене в усякій ласці. А при тім прохаю в. м., аби з огляду на зичливість війська Зап. на будуче,—велів в. м. пустити свобідно до нас тих козаків, що ще зістаються в'язнями, в тій певности, що Запорізьке військо не занекає відслужити се добродійство в. м.».

Мова йшла мабуть про тих козаків з посольства Ждановича, що ще зіставалися інтерновані в Замості, і Замойський поспинив сповинити се бажання: він повідомив Ждановича, що які єсть козаки—бранці, він всіх їх вислав до козацького табору—знайшлося їх шість, де котрі не дуже здорові, але сподіваються витримати дорогу, і він їх пускає²⁾.

Я кажу, що ся зупинка на кілька день Ракоцієвого війська під Туробиним, зроблена мабуть на бажання Немирича, що взяв на себе—судячи з слів Штернбаха—провід у сім поході, показує, що ні козаки ні Угри ще не вважали сього становища критичним, і не тікали так безоглядно, як представляли собі Поляки. Але затримавшись

¹⁾ O popolite stara sie dobro.

²⁾ Ркп. Осолін. 3568 л. 82—6.

коло Замостя, вони дали змогу польським передовим роз'їздам догнати їх обози і пали в дуже небезпечну ситуацію. 10 липня Замоїський відписував на останній лист Ждановича, а другого дня, яких 50—60 кільом. відти, недалеко Магерова, на пересправі через р. Білу, передовий роз'їзд Чарнецького уже цаїхав на обози Ракоція, що йшли без всякої обережності, вповаючи на повну безпечність,—як оповідає езуїт Пікарський, капелан Чарнецького, що був в його поході. Сим епізодом він починає свою історію погрому Ракоція ¹⁾—цінне історичне джерело, хоч і написане сторонничо, з славовища Чарнецького, патрона і героя авторового.

Грондський підчеркує зміну пляну, що сталася під Замостем. Він, і так само Кемєнь мовляв радили Ракоцієві йти на Бересте і зняті тамошню залогу: се скрінить його сили супроти польського наступу, дасть змогу звязатися з Хмельницьким і одержати від нього нове військо. Ракоцій носився з пляном—згаданям у Штермбаха—«обмінати військо»: розпустити шляхту і набрати нові наємні контингенти. Грондський доводив, що небезпечно зближитися до Львова: козаки зараз їх покинуть. Семигородці й Волюхи, наблизившись до своєї границі також, «навіть не попрощавшись», як найскорше кобтікають до дому. Коли сам Хмельницький не міг затримати козаків, коли стояв під Львовом, а прийшли вісти про Татар,—тим менше потрапить се князь. «А взявши напрям на Бересте, можна їх буде затримати при собі і в потрібі дати їм битву; Полякам же не так легко буде за ними гонити в ті краї. Кемєнь похвалив сі гадки, додав, що й козаки так само йому радили, але потім напрям походу таки змінено—з північно-східнього на полуднево-східній, замість на Городок. Славатичі й Городло на Бересте пішли на Лашівку, Магерів і Жовкву—«невідомо за чією порадою». Берестейську залогу полишено її долі; Ференц облищений з своїм полком під Варшавою, каже Ячницький, поліг під Равою в бою з Жегоцьким, старостою бабімоїським (303).

Виправдувано потім сю зміну знов таки плянами «обміну війська»: козаків відправлять, дістануть з Семигороду нові сили, що тепер стережуть границі, і т. под. А що до Татар, то заспокоювали себе, мовляв чутки про них непевні, і певно вони не прийдуть скорше, ніж наспіє семигородське військо. «Тим часом коли табор князя наближався до Жовкви, Чарнецький несподівано як блискавиця налетів від Кракова на козаків, що йшли без порядку за табором князя і сильно їх потромив, відбив значну частину здобичи разом з возами, і такого наробив страху, що потім уже йшли перед військом князя, і скільки разів нападали на них Поляки—ті що прийшли від Кракова, з Литви, і ті що повернули з маршалком з Угорщини,—під Глинянами і в інших місцях,—ніяк не можна було їх намовити, щоб дали відсіч Полякам, а тільки поспішали яко мога. Вауччи се й семигородська шляхта почала хвилюватися: за Тернополем раптом три тисячі їх покинули військо й пішли на Молдавію, а рента впала духом і вже думала не про битву, тільки про поворот» (419). Подібне розповідає і Ячницький. Під Тернополем, ніж він, почали козаки тривожитися і відказувати, що Угри йдуть безпечно наперед, а їх лишають позаду, під польську зброю. Тоді їм сказано йти на перду Угрів і так вони йшли спокійніші, аж до Борцівки. Тут побачивши гать між Богом і Божком, вони вмить виділи на неї і розкозли, так що Угри побачили перед собою і з боків воду, а з тилу польське військо. Тут Ракоцій побачив свою погибіль і відложивши свої горді пляни почав думати про замирення (297).

¹⁾ Видана в Biblioteka Ossolińskich, poczet nowy, т. IV, 1864.

Тепер продовжу почату вище виписку з реляції Штернбаха.—«В двох милях від Львова, з лівої сторони від нього, зачули ми за собою погону Чарнецького: він напав на задні обози козацькі, що йшли без охорони; більше як тисячу козаків побито, післано їм у поміч Угрів, але неприятель уже встиг, незадовго перед тим, відступити з здобичею, і ми не думали гонити за ним, а раз почату утечу стали продовжувати тим проворніше, що Чарнецький що для заціпив обози, що йшли за військом, і не вважаючи на трудні переправи гонив (за нами) через Полтву до Глинян, далі на Гологори, Зборів, Озірну, Тернопіль. В Тернопільським замку заложився Подльодовський, висланий в 7 хоругвами на залогу і на коменданство до Камінця від Замойського—що одержав камінецьке старство недавно після смерті воеводи браславського (П. Потоцького); легко було його здобути, але ми навіть не пробували і скорші відійшли ¹⁾. Венгри мавши кілька днів голодних, нарікали, що козаки ведуть їх через місця порожні і до Татарів близькі, і намовляли князя, аби йшов просто на Галич, або Сятин, війшов до Молдавії й зайняв семгородські границі. Кричали «гатра», себто назад, і жадали повороту. Але князь, чинячи волю козаків, се повстання приглушив твердими словами. Три тисячі Венгрів і Волохів все таки відійшло, а решта пішла за козаками—на Збараж і Околиці аж до Межибожа» ²⁾.

Пікарський розмальовує сю шарпанину такими яскравими фарбами. Неприятель вважав себе цілком безпечним перейшовши Вислу—знаючи напевне, що тяжке австрійське військо не може за ними гонити, а головне військо Корони, щасливо побушувавши в володінях Ракоція і видобувшись на Підгір'є, не буде спінати виходити з Угорщини. Однак воевода руський (Чарнецький) з добрим відділом литовським 11-го (липня) день і ніч гонячи догонив неприятеля під Магеровим—хоч той ішов в день і вночі. Застав його п'яного і в неладі—тому що він був певний своєї безпечности. Богато їх побито в полях і селах, 30 живих приведено, а сотню, що заложилася на однім фільварку, покладаючись на свої галівниці, знищив староста Данилович. Неприятельський табір збитий з кількох тисяч возів по переході через Магерівську переправу ³⁾, заходом старости Веселя, Жегоцького й інших ротмістрів захоплено й знищено. «Могло наше військо того дня дістати як здобичу тих 4 мільони, котрих тепер (під Межибожем) доневався від Ракоція, але тим часом як воля ганебно кидали битву для здобичи, неприятель зібрав свої сили, і легко відігнав наших, занятих добувництвом, на цілу милю. Потомство ледви чи повірять, яка величезна здобич була утрачена—але нехай подумав, що сього року вперше пограбована була Польща—чого не зазнала вона ні після Пилявецького ні по інших погромах».

«Сам воевода з головним військом стояв за півмилі від сих поточок, і на першу відомість післав поміч, козаків відбито, і вони спішно пустилися звозу від Жовку в тамошні тяжкі болота. Побито того дня неприятеля по різких місцях 200; вони просили помічи у Антона і Ракоція, але страх помішав їм розум—спішили щоб пограбувати Жовку і вимусити контрибуцію від Львовян.

¹⁾ Ягчинський представляє навпаки Подльодовського приятелем Ракоція: Чарнецький мав намір потопити тут Ракоцієве військо в болоті, «але неоптимальний Подльодовський промостив йому дорогу через болото і дав змогу ціло втікти» (296).

²⁾ Transsylvania II с. 317. Оповідання Штернбаха про межибіжську капітуляцію відкладаю надалі. Коротші реляції про похід Ракоція і козаків з-під Сендомира в Жерелах XII с. 507 і 511—вони не точні.

³⁾ Магерів лежить на правім, східнім березі річки Білої.

«Воввода дав своєю війську тільки малий відпочинок, і за кілька годин догонив неприятеля на болоті. Неприятель з дивною і навіть неймовірною зручністю перейшов сі болота, але польське військо, в числі 5 тис. злякалось сеї страшної переправи, і відступивши стало чекати приходу вовводи. Тільки дві хоругви, саме коли я переїздив повз них, звели гарці з передовою сторожею неприятеля з перемінним успіхом; нарешті відбито наших,—але третя хоругва, самого вовводи, розбила наступ неприятеля і погнала аж до того страшного болота: тут привитані огнем яничарів вони мусли відступити, втративши кількох убитих і ранених. В поміч їм прийшла хоругва королівська, і нарешті вже при заході сонця наступив в боєвій порядку на неприятеля сам воввода з своїм гідним помічником п. Полубевським. Неприятеля прогнано, подекуди погрозлено; він полишив поле, спішно відступивши на болота, і воввода вже в потемках відвів військо до Куликова ¹⁾, здобувши 9 неприятельських хоругв, значок Кемени і коргву самого Ракоція.

«Вночі неприятель утік, перелізши через ті тяжкі болота. Воввода ж на світанку поїхав на місце битви. Тут ясно була видна ганебна утеча неприятеля і жалісна утрата такої величезної здобичі з Корони: порозсипуваний гарматний порох, разом з возами кілька гармат загрузених в болоті, 4 двірські вози Ракоція, нечислена сила возів, коней, овець, ридани різного роду і майже 2 тис. вівів. Очевидно цілий сей день і наступний «реєстрували» сю здобич—Пікарський про се не згадує, тільки зазначає, що третього доперва дня (в попередніх днях очевидно нікого не можна було одігнати від згаданої реєстрації) староста Жегоцький, висланий від вовводи, погнався за неприятелем і догонив його під Красним, поспробував на нього ударити—але нещасливо. Пікарський каже, що «неприятель» був тоді в такій тіснині, в груднім, чи скорше—в неприступнім становищі, якого тільки можна побажати ворогові, і щоб його атакувати, треба було б щоб друге військо наступило під Глиняни. Чарнецький пустився писати листи до обох гетьманів польських—Потоцького і Любомірського, мавши відомість, що вони зішлись під Самбором, але два дні не можна було дістати ніяких вістей про них (також не «аби який порядок»), і тільки третього дня, цілком випадково знайшли їх біля Підгайців, і Чарнецький звернув свою дорогу в сім напрямі, щоб скорше з ними зійтися—бо його сили були ослабі, щоб атакувати неприятеля на власну руку. Тойже маючи перед собою свобідну дорогу, пробився за сі дні через болота, так що Чарнецький стратив всякий слід його. Шукали його під Тадами і не знаходили, і вже серед війська почалися нарікання і жадання повороту—бо коні були дуже зтомлені, і багато їх поздыхало,—коли принесено звістку до війська, що стояло тоді в Шулях ²⁾, що неприятель тільки в півтори милі відті. Зараз у довіта, поки неприятель не довідався, що польські сили зішлись, військо рушило на нього. Вислана наперед кіннота захопила його на тяжкій переправі під Розвалинцями ³⁾, збила сторожу, розбила частину табору, захопила здобич. Неприятель потратив багато худоби, армату, возів, але розваливши греблі й заливши сусідню рівнину водою, так утруднив Полькам наступ, що тільки а великою бідою вони перебули сю дорогу, і поки вони тут бросалися головні сили Ракоція були вже під Чорним Островом. Тут передова польська кіннота знов його заатакувала, забравши, мовляв решту здобичі і побивши чимало обозової челяди, але

¹⁾ На полудне від місця битви, в напрямі на Львів.

²⁾ Так виразно написано в рукописи, завважає видавець.

³⁾ Rozwalnice в друк., місцевість невідома також, очевидно в околиці Волочиск.

козаки кинувши вози, вже дісталися під Межибож, «що був уже останнім щаблем їх пригону».

Можливо різними фарбами старається представити нельояльну поведінку козаків супроти Ракоція Ірондський. «Коли Поляки з кожним днем все завзятіше налягали на війське князя, особливо під Залізцями (на лінії Броди-Тернопіль), і князь кілька разів послав Ірондського до козаків, аби хоч трошки дали відсіч—коли не хочуть битись, то щоб Поляки хоч не бачили їх утєчи і з того не набирали духу, а княжі вояки щоб не впадали духом,—сі негідники не хотіли спинитися ні трохи. Козацький гетьман Антін таке переказав князеві: «Треба знати, що у козаків вдача тих собак, котрих привязують до возів: коли вони голодні, доги сякуються розірвати ремінь, доки не відчепляться, а тоді бігають туди й сюди, шугаючи чого б поїсти, а як притягнуть до воза шматок стерва, то вже хоч і не прив'язуй—не можна їх відігнати від воза. Така й козацька вдача. Поки голі й нічого не мають, то хоч би як хотів затримати їх в таборі, не затримаєш; на власну руку вибігають в найдавніші околиці, щоб знайти яку небудь добычу. А як наповнять нею вози, тоді ніяк не наженеш їх до бою. Тільки й думають про те щоб відставити до дому що здобули. Так каже—й скажи князеві: Тепер уже не час битись, але рятуватись. Князь нічого кращого не зробить, як кинувши обози піде за нами і трохи підправить своє військо в наших сторонах, а тим часом за кілька днів прийде сила наших молодців». Сказавши се рунув свій табор, що був положений на високім горбі, так що був добре видний і Полякам і Ракоцієвому війську—себто одні й другі могли бачити, що казаки не тримають фронту в Ракоцієм.

Розуміється, не могло й бути инакше з тим як ся кампанія в очах козаків і їх старшини стала просто добычницьким рейдом—а вона неминучо мусіла стати з моментом, коли стало ясно, що Ракоцій використовує її виключно в своїх інтересах, не дбаючи про політичні впливи козацького уряду, цілком ігноруючи або навіть свідомо їх мінаючи. Тепер мстилася над ним його вузько-еґоїстична, інтриганська політика. Козаки мали всі причини побоюватися, щоб він при теперішніх своїх заходах коло замирення з Поляками не видав їх—не залпав їх головами за свобідний пропуск до дому.

Але тим більше було нарікань, жалів і підозрив в Ракоцієвім таборі. По аналогії з своїми власними замислами козаків підозрівали, що вони війшли в порозуміння з польським табором, на погибель Ракоцієвого. З сими поголосками знайомить нас Штернбах, описуючи сей же момент ¹⁾. Коли Венгри йшли під Межибіж за козаками, 11 (21) липня 200 Поляків напали на обоз, що не мав з тилу ніякої сторожі. «Князь сам прилетів на поміч; довідавшись що сили Поляків збільшилися—бо прийшов Потоцький, Любомірський, Вишневецький (Дмитро) і Санига з кількома полками, він велів своїм стати лавою щоб дати відсіч. Але козаки—почуваючи себе в сусідстві України і не журячися князем, пішли з Немиричом просто з поля до дому. Не знати, чи виконували тим свою з-часта вже висловлювану погрозу, чи злякалися, щоб їх не захопили Татари. Молдавани і Валахи теж повтікали з своїми ватажками, навіть не прощавшись з князем, а навіть і Венгри не дуже спішили на поміч, розійшовшись по городах і вимовляючися тим, що мовляв коні потемнілись, і вони без них не можуть битись. Добрий князь не відважуючися йти на бій з малим наємним військом, пішов на сей ганебний договір. Чи така вже доля була, чи наша вина, се тяжко рішити—бо

¹⁾ Transsylvania II с. 317, се продовження реляції поданої вище

не можна заперечити, що коли б козаки стали б у лавах разом з Венграми, самі Венгри відбили б Поляків. Але щоб козаки мали порозуміння з Поляками—як потім се говорили польські гетьмани князеві, я сьому не вірю, а скорше думаю, що козаки порадили князеві таку дорогу на те, аби безпечніше в супроводі Вентрів дістатися на українську границю з своєю здобичю, а Немирич підтримував козаків, аби тим краще забезпечити у них свої інтереси; бо кажуть, що крім ожерелення своїх мастків, він хотів оженитися з Тимошевою вдовою

«А правдоподібніше, що князя видали свої ж таки. Бо як же так всі майже польські генерали пустилися на нас через такі величезні простори, в голодні краї, через незвичайно тяжкі переїзди і напали на нас з таким малим військом—мали всього 55 хоругв? Що значать сі листя, котрими канцеляр сандомирський ще під Варшавою обмінявся з канцлером (Ракоцієм) Мікешом? Сі слуги, що Станіславський посилає до неприятеля? Се що самого Станіславського не завернули з утечі? Сі великі гармати закопані на очах війська, порох спалений і кноти разом з кулями покинені прилюдно, коли ще не було певности, що неприятель уже тут? Як се так число неприятельського війська замість 6 тис. було подано князеві і Венграм за 20 тис.? І паренті самий сей договір (під Чорним Островом), що його просили з нашої сторони через трубача, і заключено протягом кількох годин в повнім мовчанню, так що ніхто й не знав про нього крім канцлера (Мікеша) і генерала (Кемена)? Я намовляв князя, щоб він відложив повне виконання договору до того моменту, коли наступить замирення між в. кор. мил. (Карлом) і Поляками, і щоб до того часу він затримав залоги в Кракові і Берестю—тим більше що Вірц без наказу в. в-ва Краків не здасть, а тим часом князь міг би довести до замирення між в. вел. і Москвою, притягнути Турків і дістати нові сили від Хмельницького і Волохів. Але здавалось мені, що він сам себе не був певний, знеохочений війною, і хотів як небудь замиритись, чи з ганьбою, чи з честю, виправдуючи сей ганебний факт тим, що всі союзники його покинули».

Перед московськими людьми—особливо перед Желябужским, що спеціально займався висвітленням сього епізоду,—відхід козацького війська від Ракоція, як ми вже бачили, пояснювано льояльними почуттями до царя: козаки мовляв довідалися, що похід сей вчинено без волі царя і в супереч його інтересам як претендента на польське королівство. Так поясняв се сам Жданович—мовляв козацьке військо, довідавшись, що кампанія ведеться на те аби здобути польське королівство Ракоцієві, збунтувалось і хотіло Ждановича вбити, бо здобувати польського королівства Ракоцієві й бути його підданими як польського короля козаки не хотіли і покинули не тільки Ракоція, а й Ждановича ¹⁾. Так поясняли й різні люде з війська, що їх розпитував Желябужский. Козак, що приїхав 5 липня до Корсуля від Ждановича з Погребища, оповідаючи, що козацьке військо від Ракоція пішло все геть, так се поясняв: «Ми вже давно хотіли покинути Ракоція і піти геть, і від Антона пішли, побачивши, що він шукає королівства Ракоцієві: за се козаки хотіли навіть убити Антона» ²⁾. Але таке пояснення з'явилося мабуть потім—як стало відомо, що цар інкримінує сей похід гетьманові й війську. Відомість про се поширилася мабуть дуже вчасно: Жданович казав, що ще «за Вислою», себто перед переходом під Завихостом, казали йому козаки, що Желябужский шукає Ракоція і його, щоб передати царські грамоти ³⁾. Але се царське

¹⁾ Више с. 1315. ²⁾ Рус. Ист. Библ. VIII с 1252.

³⁾ Тамже с. 1259—60.

невдоволенне стало особливо дорічн, коли прийшов гетьманський наказ, щоб козаки йшли від Ракоція під Камінець на Татар, тим часом як їм треба було перед усім відвести добичу до дому. Тут от і стався сей пароксизм небувалої льобляности, що давала привід зліквідувати не тільки накази Ракоція, але й Ждановича і Хмельницького, поскільки вони були не в лад козакам.

Подробиці капітуляції описує Пікарський, по гарячим слідам подій. Коли Чарнецький настояв, щоб негайно наступати і не пускати з очей неприятеля, «доки не перейде Бог», і польське військо рушило на Черноострівські позиції,—в дорозі стрів його посланець Ракоція з заявою, що Ракоцій хоче закінчити війну і готов дати всяку сатисфакцію. Тоді Чарнецький, підозрюючи, що се робиться тільки, аби вигадати час для переходу за Бог, поставив умовою, щоб неприятельське військо не рушалось і чекало приходу Поляків для переговорів, а тим часом новів далі наступ бойовим порядком—не питаючи дозволу гетьмана. На нові посольства поставив умови капітуляції і дав двогодинний термін для її оформлення. Жадав 2-х мільйонної контрибуції для польського війська, харачу для хана, видачі всієї здобичи захопленої в Польщі, артилерії, корогв, бранців, зрадників і т. д. Після коротких торгів того ж дня підписано трактат. Цифру контрибуції зменшено до 1200 тас.; про харач, на прохання Ракоція, в договорі промовчано. Він загально, не згадуючи поіменно, обов'язувався розірвати союзи і договори з усіякими неприятелями Польщі, відновити союз з нею—помагати їй своїм військом. Поляки з свого боку гарантували Ракоцеві безпечний поворот до дому—тою дорогою, котру вони йому вкажуть, під охороною і доглядом визначених на то комісарів і частин війська ¹⁾.

Про козаків не згадувалося ні словом; вони вже виїшли з гри, покинувши військо Ракоція. Він уважав їх відступ останньою причиною сього провалу; маємо його лист матери з Чорного Острова 25 липня (н. с.):

«Шведська і козацька пріянь обманула. Козак примусив нас провозжати його аж до свого краю; ми згідно з своїм обов'язком билися з Поляками, а він усунувся. Перемога була наша, богові слава,—але коли в суботу (се було 21 н. с.) прийшло все польське військо, а козаки нас підтримували тільки обіцянками, а на ділі зовсім ні,—вчинили ми перемире, тому що Поляки хотіли згоди. Се було в неділю, великі пани здебільшого були при тім.

«Навіть поганам треба вірити. коли вони присягають, присязі Шведів і козаків ми вірили як християнській. Але здобич псує козаків—вони не могли дочекатися, щоб її відставити до дому. Але ми не думаємо, щоб вони з неї поживилися!»

«Вчора ми порозумілися з польським військом; коли Татари не стануть на перешкоді, ми підемо на Молдавію; коли перешкодить—будемо змушені вибрати иншу дорогу. Нам конче потрібно дістатися до якоїсь країни з хлібом—бо (тут) не тільки наше, але й польське військо живе вишнями; я не думаю, щоб у цілім нашім таборі знайшлося 20 мір муки. Одним словом, як ми вже переказували в. м., перемогла нас не зброя неприятельська, тільки бог—сі тяжкі, погані дороги, шляхи котрих ми не знали—і ще до того козаки!» ²⁾.

¹⁾ Договір з датою 22 липня, разом з присяжними грамотами обох сторін видані в Monumenta Hungariae XXIII ч. 314—8, сам договір також у Жерелах XII ч. 595.

²⁾ Monumenta Hung. XXIV ч. 604.

Шікарський записує те, що оповідали в польським таборі: «Негідники козаки не тільки до погибели привели бідних Венгрів, ще й осмінили: «тикаючи їм греблю в Межбожі переконали»¹⁾, тому Венгри просили потім, щоб їм дозволено було гонити за козаками». Відгомін сих балачок бачили ми вище також в'оповіданню Яничинського.

Але секретар Ракоція Конет. Шаум спромігся на об'єктивнішу оцінку ситуації: «Все ми могли б перебороти, коли б був добрий настрій між вояками; але більшість їх пішла по набору, а не наймом, вони були обтяжені здобичею, утомлені довгими походами, хотіли вернутися до дому і одногласно жадали згоди, якої небудь, хочби й ганебної, не хотіли піднести зброї на неприятеля, що стояв перед ними. Наші союзники—Шведи, Козаки, Валахи і Молдаване, трималися далеко більш ризарсько (паша може galant) ніж ми. Але бачучи нашу малодушність і побоюючися, що ми можемо поєднатися з неприятелем против них,—мусіли кинути нас, тим більше що наші дійшли такого свосвідства (rebellion), що не слухали наказів князя і можна було сподіватися їх зради. Так біда примусила нас до договору, що безсумнівну зістанеться нашим вічним соромом і нечестям»²⁾.

Поміг сей договір і вся капітуляція небогата. Тільки що спекалися Поляків і дістали пропуск до дому, як налетіли Татари—жадні свого уділу в здобичи, роздражені тим, що Поляки без них покінчили з Ракоцієм. Як оповідає Грондский, Любомірський й інші приятели Ракоція—заінтересовані в тім, щоб він міг скоро і повно виплатити свою контрибуцію, відразу радили йому не гаятись ані одного дня, з огляду на Орду: лишити Полякам в гронах аргату і обоз, а самому спішно і легко вертатись до дому. Але Ракоцій і його канцлер Мікенш запевняли, що Татар їм боляться нічого, не буде їх більше як 24 тисячі здатних до бою. Тоді Поляки рушили на Волинь, а угорське військо на Скалат і Тернопіль до дому. Але Любомірський слідом отримав відомість що хан наступає з величезним військом, якого ще не бачила Польща; він ще раз остеріг Ракоція і той кінєць кінцем дав себе переконати: кинув під Скалатом своє військо, під проводом Кемєня, а сам з кількома сотками пустився навпростець до дому. Не встиг від'їхати мило, як дали йому польські комісари знати, що Орда вже приступає до скалатського табору. Львівські приятели радили йому схоронитися на час сеї небезпеки до Львова, але Грондский, оповідає, порадив йому не звирятися на польську гостинність, а вертатися на Стрий до своїх країв; він його послухав і щасливо дістався до дому. Військо його, тим часом атаковане Татарами, попробувало битись, але скоро стратило охоту. Кемєнь поїхав на переговори до хана, але опинився в ролі бранця, чи заставця, а покинєне ним військо другого дня, 31 н. с. пустилося навтеки, і здебільшого попало в татарську неволю³⁾.

В автобіографічній записці своїй Кемєнь виправдує себе, що совсім не з тим видавив з війська, аби його лишати—Татари зрадливо його затримали, а так само

¹⁾ Сю фразу записано по польськи серед латинського тексту.

²⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 346.

³⁾ В збірці Кордуби (Жерела XII ч. 600) єсть коротке відомленне Сефер-казі королеві «Татарське військо, обложивши неприятеля вашого Ракоція під замком Вишнівцем, три дні тримало в облозі, не даючи нікуди вийти, а четвертого дня, в усіх сторін прискочивши табор розірвали і взявши на шаблі, силу трупу поселили на місці, так що дуже мало живими втікло, і ті забрані до неволі, між котрими й Кімій Янош з усею старшиною».

вели себе зрадливо Поляки, спеціально Сапіга—не борошили від Татар, як обіцяли, а навпаки сами були його військом³⁾.

Хан після цього спішно відступив назад. Оповідали, що саме отримав наказ від султана, аби вийшов з Польщі й не мішався до польських справ; був се нібито наслідок записаних відомостей про успіхи Ракоція в Польщі, одержаних в Царгороді: диван готов був помиритися з його походом на Польщу⁴⁾. Але хан взагалі не мав чого гаятися: Орді треба було як скорше відпровадити здобич і бранців до Криму, і все питання було тільки в тім, щоб не стрінутися з козацькими чатами при повороті. Данилові Калугерові оповідали, що козаки будуть стерігти Татар при повороті⁵⁾ і Шлієк-рона чув, що Запоріжці дійсно так їх придибали, «що з здобичю і власні трупи по-лишили, більший був погром ніж здобич»⁶⁾.

Тим часом козацький бунт з Ракоцієвого війська перекинувся і на Юрасеве, що стояло під Корсунем для охорони України від Татар. Оповідає про се Желябужский—котрого старшина вважала значним, коли не виключним винувинком сих бунтів (вище с. 1383) і я думаю—виповні справедливо. Його оповідання про візити в Юрасеву квартиру дає кілька цікавих рис сеї ситуації, і я вважаю потрібним його переказати, бо взагалі мало що про се знаємо.

Приїхавши в Корсунь до війська, щоб шукати відти дороги під Камінець, до Ждановича і Ракоція, Желябужский довідався від наказного полковника Дмитра Трутина, що військо нинішнього дня, 9 (19) липня стоїть в Капустиній Долині. Другого дня приїхав він туди і не доїждячи війська пристав, а перед себе післав товмача—сказати полковникам, щоб вони дали знати йому, де Ракоцій, і прислали козаків, щоб провести. Товмач поїхав в становище Корсунського полку, до полковника Ів. Дубини, а той сказав, що про Ракоція певних вістей нема і проїхати до нього ніяк не можна, бо воюють Татари. Післав товмача з козаком-провідником «до гетьмана Юрія Хмельницького» (так його скрізь зве Желябужский, очевидно не в розумінню наказного, а вибраного на гетьманство). Стрільці гетьмана, як їхав з становища, і він спитав хто їде від царя і до кого?—тоді післав з товмачем до Желябужського корсунського сотника. Сотник розпитав, чи не має Желябужский грамоти до гетьмана, і другого дня приїхав від гетьмана військовий осавул Іван Ковалевський. Він переказав Желябужському від гетьмана: «Ракоцієві і Антонові було писано, щоб ішли до нас на поміч против Орди, але від них не було вісти, і не знати де вони: ані вісти добути про них не можна, ані кого післати, тому що вийшов хан з усією ордою, стоїть коло Камінця, а Татари воюють наші городи. А стало нам відомо, що Ракоцієву землю новоювали Ляхи, матір його в полон взяли; судячи з того думаємо, що Ракоцій пішов до дому—дорога йому туди через Волоську землю, але Волоську землю воюють

³⁾ Автобіографія Кемєня: Kemeny J. Erdelyi feledelem öneleltirasa, вид Салай 1856 р., в додатку ся історія останнього погрома—с. 503—523, вона була зараз же прислана до Чигрина, в актах Малор. приказа 1657 № 10 л. 74—88 єсть московський переклад з таким заголовком: «Упадок войска Семигородского черес генерала Кимни Януша описан, з поясненнем, що прислав його воєвода А. В. Бутурлин, одержавши від Витовського, «списана въ нынешнем во 166 году (1651) сентября в 14 день».

⁴⁾ Kubala, Wojna brandenburska с. 179. ⁵⁾ Архив Ю. З. Р. III.Vic.331.

⁶⁾ Мопум. Hung. XXIII с. 568, лист до Шебеші в Чигрина 17 с. с. серпня.

Татари, справити тудю тебе до Ракоція неможна, не доїдеш ти до нього, вертайся до цар. вел-ва». Желябужський відрік, що не бувши у Ракоція ані доставши певних відомостей про нього, він вертати не може і просить прогнати його до Семигороду, коли думаютъ, що він там. Ковалевський обіцяв се переказати гетьманові і того ж дня вернувся з його резолюцією: їхати Желябужському до Корсуня і чекати від гетьмана вiсти,—як можна буде до Ракоція проїхати, гетьман його повідомить, а тим часом сповідає свого батька, аби він повідомив царя, що Желябужського затримав гетьман. Прислав трьох козаків, щоб провели його до Корсуня, але Желябужський лишився ночувати при війську і був свідком його виходу з табору: «11 (21) липня о четвертій годині гетьман Юрій Хмельницький пішов з Капустині Долини, а Ів. Желябужський стояв, поки гетьман і полковники з усім військом пройшли. На рахунок було з ними війська тисяч в 20; перед гетьманом пішло 5 полків, а за військом обозу возів тисяч 35. А на становищу військо стає обозом, і коні ходять стадами, а не ставлять коней «у прикоду» (на припоні) ¹⁾.

З 12 (22) і до 17 (27) Желябужський пробув у Корсуні збираючи від переїзжаків вiсти про Ракоція і Ждановича, про Поляків і Татар. Оповідали йому, що козаки Ракоція і Ждановича покинули ²⁾, Жданович в Погребіщи, а Ракоція в Беаграми Поляки обложили під Межибожем. 17 (27) приїхав товмач з Чигрина: старий гетьман цтверджував, що до Ракоція проїхати не можна і вiстей від нього нема. Тоді Желябужський рискнув на власний страх їхати до Ракоція під Межибіж і на третій день, 20 (30) липня наїхав військо Юрася, що йшов, значить, туди ж, під Межибіж, ратувати Ракоція ³⁾. Желябужський післав свого товмача до Ковалевського, щоб сповістити про свій приїзд і просити гетьмана, щоб поміг йому доїхати до Межибожа. На се товмач привів відповідь, що гетьман велить йому їхати за ним до становища на Наливайковім Броді. Желябужський проїхав на вказане місце, і гетьман закликав його до себе. Стрів його з полковниками перед шатром і питав про царське здорове, а коли вийшли до шатра, полковник миргородський Григорій (Лісницький) спитав його при гетьмані: «Чого ти приїхав вдруге без відомости від гетьмана? ⁴⁾ Не віриш гетьманові й нам? Якби можна було до Ракоція проїхати, ми б тебе повідомили!» Желябужський виправдувався тим, що він довідався від козаків—що Ракоцій під Межибожем. Лісницький відказав на се: «Був Ракоцій під Межибожем, три дні відсижувався від Ляхів в окопах, а як довідався, що йдуть Ляхам у поміч Татари, він Ляхам піддався—кажуть, що дав їм викун. А на третій день по тім як він піддався, прийшли під Межибіж Татари, довідалися, що Ракоцій без них піддався Ляхам і пішли ліся Ляхів добувати його. А поки він сидів в окопі, від нас не було до нього проїзду, і тобі тепер до нього їхати не можна—бо він сам у неволі». Желябужський сказав, що все се відомости не певні («не подлинная вѣсть»), з ними йому до царя вертати не можна, і він просить провести його до Семигороду: коли Ракоцій

¹⁾ Рус. Ист. Библ. с. 1243—7. ²⁾ Див. вище с. 1464.

³⁾ В звідомленню Желябужського сказано, що наїхав він Юрася, «не доїхав Межибожа за тридцять за пять верстъ». Від Корсуня до Межибожа коло 350 верст, цілком неправдоподібно, щоб за два дні Желябужський заїхав кудись за Літин, і там догонив Юрася. Тут якась помилка, котрої не можу виправити і уточнити місце, де Желябужський надібав у-друге козацьке військо.

⁴⁾ «Для чего прїѣхаль вдругоряд не въ подворье съ гетманской вѣсти»—не зовсім ясно.

вийде з татарської неволі, він там його побачить, а не вийде—принаймні матиме про нього певні вісті. Лісницький на се сказав: «Гетьман велів прибути всім полковникам, що напереді з військом,—буде рада, куди гетьманові йти. Тоді гетьман розпитається у тих полковників, що стоять поблизу волоської границі, чи можна тобі проїхати через Волоську землю, коли скажуть, що можна, тоді гетьман велить тебе провести, а ні—тоді дасть тобі знати».

Другого дня, 21 (31) прийшов Ковалевський і сказав: «Гетьман і всі полковники веліли тобі сказати: через Волощину йти тобі не можна: хан пішов на-легко за Ракоцієм, а кіш його стоїть на Волоськім пограниччю, під Хотиною. А від одного козака, що вийшов з неволі від Ляхів, стало гетьманові сьогодні відомо, що Орда догонила Ракоція під Гримайловим ¹⁾, і Ракоцій сидить в окопі, а Ляхи обстоюють Ракоція: не хочуть видавати Орді ²⁾, тільки взяти з нього викуп; а Орда готова і з Ляхами битись, коли вони будуть його боронити: хоче його скарб забрати, а самого до турецького царя відвести. Через такі вісті гетьман переказує тобі, що проїхати тобі не можна і нема до кого: вертай ніш ж з війська до цар. в-ва, бо завтра рано гетьман іде з усім військом з становища—воювати Польщу» (1252—4).

Але Желябужский з війська не поїхав—став чекати вістей, а разом з собою, відому вже нам агітацію на тему самочинності гетьманської політики, і робив відповідний настрій між козаками. В своїм звідомленню він записує свою розмову з київським протопопом, що трапився на стану; я вище навів уже сю розмову: протопоп мовляв розповідав йому, що козаки з Антонового полку роз'їздяться нарікаючи на нього, що шукав Ракоцієві королівства, а довів його до неволі, і козаків трохи не поморив. «Ми ходили з ним, думаючи, що то за царським указом, а як довідалися, що Антін Ракоцієві королівства шукає, так і роз'їхалися від нього». «І тут козаки говорять», мовляв протопоп—«Ми без государевого указу на війну не підем». ³⁾

Желябужский, каже, спитав протопона: «Де ж тепер Антін, і що з ним гетьман зробить за те що він без государевого указу Ракоцієві королівства шукає?» Протопоп сказав: «Тепер Антона ваято до гетьмана, до Чигрина: чув я, що хоче його гетьман повісити за те, що Ракоція видав, а Антін виправдується тим, що військо від нього розійшлося» (1255).

Без результату такі балачки не зістались.

«Юля 29 (1 сернія н. с.) гетьман велів оповістити війську, щоб підіймалося з стану: іде гетьман на війну в Польщу. Козаки ж з ріжних полків, в великім числі, прийшли до гетьманського становища й так почали говорити до гетьмана і полковників «Вислали ви нас против Орди—стерігти погранича ³⁾. Стоїмо вже довгий час, стоючи запаси поїли і заголодалися. А тепер кажете йти на війну в Польщу. А нам іти нема з чим, запасів нема. Та й без царського наказу йти не можна. Досить уже й зимового війська загубили. Як з Антоном посидали, тоді казали, що за царським наказом; а як зійшлося се військо з Ракоцієм, Антін військо розгубив—Ракоцієві королівства добував. І тепер ідете не воювати, а короля шукати, Ракоція від Орди рятувати. А нам короля не треба, у нас єсть государь, котрому ми хрест цілували!»

¹⁾ Грималів коло Скалату.

²⁾ Війзд Ракоція з табору стався так секретно, що саме військо його про се не знало.

³⁾ «оберегать государевы окраины».

«Осаули почали козаків від гетьманського стану відбивати, щоб ішли в похід, а козаки всім військом на осауливі закричали: «Ви нас не бийте дурно, ми се всім військом говорили, що без царського наказу воювати Польщі не підемо. Ми цілували хрест цареві, а досі на вас служимо, ви нашими головами користь собі заробляєте. А ми тепер хочемо цареві служити, котрому хрест цілували. А вашу правду до царя ми побачили: поки вам було від Ляхів тісно, так ви тоді до царя прихилились, а як за царською обороною побачили простір і велике володінне та збогатилися, так хочете бути самовласними панами, і короля невірного обираєте. А нам крім царя, котрому ми хрест цілували, короля не треба, і звідси, з сього становища без царського наказу Польщі воювати не підем!»

«І з гетьманського стану прийшло багато козаків до становища Ів. Желябужського і так казали: «Ідеш ти до царського величства, оповідж усі наші кривди цареві, що ми від своєї старшини тернимо. А се ти й сам чуєш, що ми без царського наказу до Польщі не хочемо йти»¹⁾.

«Того ж дня прислав гетьман військового підписка Захарка і наказав, щоб ми йшли негайно: «Ми й самі не знаємо, що з нам буде: і Орда близько і Ляхи, і Ракоція стережемось: нуж відкунитися від Орди та на нас піде. А у нас у війську стала незгода (несоюз). Посилає тобі гетьман двох козаків, щоб ти їхав до Чигрина».

«Того дня їхало з війська богаро козаків і казали, що гетьман хоче йти на Білоцерківські поля—стояти там, стережучи від Татар, бо сподіваються, що Татари підуть з Польщі великим шляхом, повз Білу Церкву.

26 липня вчинилася в Бузівці тривога від Татар. А козаки які прийшли розповідали, що Татари Ракоцієве військо побили, а Ракоція з невеликою кількістю людей Ляхи з собою забрали. І сподіваються татарського нападу на козаків. За тими вістями Желябужский поїхав до Києва, тому що козацькі городи й містечка слабкі, не укріплені для облоги» (1258).

Очевидно, гетьман і старшини старались перемогти опозицію війська, але не опанували його, і значна частина його розійшлась. Чи се було причиною, що похід в Польщу занехано, чи стримали його вісти про Ракоція, що він капітулював і віддався в охорону Поляків. В кожному разі помітна річ, що гетьман і старшина відчували небажаність Желябужського в війську під сей час, і той дійсно виявляє підозрливу цікавість до його настроїв, хоч мовляв не мав тоді вже иншої мети, як тільки завести царського листа Ракоцієві, або добути про нього «подлинні вісти». Але мав, очевидно, інструкцію використати сей інцидент для дискредитації і гетьманського уряду.

Капітуляція Ракоція і бунти війська—того що відмовилось послуху Ждановичеві, щоб його боронити, і того, що збунтувалось против Юрся і не хотіло йти в Польщу—ратувати Ракоція, були останніми прикростями, що переповнили чашу життя старого гетьмана. Міліекрона в своїй реляції королеві, писаний в Чигрині другого дня по його смерті, зафіксував нам ту форму, в якій гетьман одержав відомости

¹⁾ «Бдешь ты къ царскому величеству, извѣсти наши всѣ нужи государю, какъ мы отъ старшинъ своихъ тернимъ. Да и то ты все слышишь, для чего мы безъ государева указу въ Польшу не идемъ»—с. 1257.

про сей погром ліги: 12 (22) Поляки напали на Ракоція на Богу між Межибожем і Винницею; Козаки, Молдавани і Валахи його покинули, і він мусів замиритися з Поляками: кондиції невідомі детально—кажуть, що Поляки забрали армату, обоз і припаси, Ракоцій відступив їм своє піше (наємне) військо, віддав бочку золота зараз, а дві бочки обіцяв дати на границі, і в застав лишив Кемеля і Шебеші (Миколу), а Поляки за те обіцяли відпровадити його безпечно до його границі, тільки Татари довідавшись про се, погонили за ними, щоб взяти й собі найку в багатій здобичі, і тому Поляки мусили з Ракоцієм разом сховатись у Львові. Невірність козаків супроти Ракоція—оповідає Лїлієкрона—так вразила гетьмана, що він велів викликати Антона й інших начальників козацького війська, що ходили з Ракоцієм, і скарати їх на смерть. Але він так схвилювався, що дістав удар, п'ять день пролежав без язика і шестого дня упокоївся. Тому сей останній смертний засуд не виконано в очікуванню нового гетьмана ¹⁾.

Останні часи бурхливого і турботного життя старого гетьмана були тяжкі. Прикований до ліжка довгою хворобою, свідомий близької смерги, він болізно переживав неуспіхи своєї політики, хитрі підкопи Москви, що зручно почала використовувати всі слабкі сторони його останніх розпоряджень, і ту складну боротьбу соціальних груп, політичних течій і персональних відносин, що стали розгортатися коло питання наступства. Ми читали вище записки Шебеші про повстання на Запорожжю, Лїлієкрона в своїх листах згадує про напружені відносини і замішання на гетьманським дворі. «Таки прийшли часи, що все в замішанню й пеладі», пише він ще 28 с. с. червня. «Гетьман дуже хорий, а канцлер, що вів всі давніші переговори, викликає сильні підозріння, що з смертю гетьмана попробує захопити владу. Так уже зложилось дві партії, але після того як чотири важніші особи потайки вбито з наказу гетьмана, стало трудно вести які не будь переговори» ²⁾. Те що Татари таки пройшли через Українські землі, пояснювано непорозуміннями і конкуренцією полковників; щоб її нейтралізувати, старий гетьман вислав до війська свого сина, але й його присутність не могла пригдушити їх «несвочасних капризів», і се дало змогу неприятелеві подолати всі заходи гетьмана. Паралізований хворобою, він очевидно тільки злостився й надолужував свою безсильність отакими кривавими ексцесами, які отсе припадком записав наш шведський свідок.

До останніх моментів своєї свідомости гетьман силикувався утримати західноукраїнську акцію. Виговський і старшина потім заявляли, що з їх сторони все було зроблено, щоб вирятувати Ракоція з біди: на місце Ждановичевого війська були післані нові сили, і тільки надмірна скороспішність Ракоція—що він нічого не чекаючи поспішив якбудь замиритися з Поляками, провалила справу, і козацьке військо вернулося до дому ³⁾. Очевидно, мова про ті полки, що стояли під Корсунем, під проводом Юрся: очевидно коли стало відомо, що Татари пішли на Ракоція, гетьман велів їм іти туди на ратунок, але Ракоцій поспішив капітуляцією і ся карта була бита безпово-

¹⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 318—9 (переклад с. 320—1).

²⁾ Тамже с. 308 (переклад на с. 314).

³⁾ «Що до справи кн. трансильванського і погрому його війська козаки виправдуютья дуже переконуючими доводами, що вони негайно післали йому поміч, але князь як найскорше зложив договір і союз з Поляками, і тому козаки вернулись до дому»—лист Данила 8 (18) серпня, Архив Ю. З. Р. III. VI, с. 331.

ротно. В момент смерті гетьмана ще не могли передбачати, як сумно для Ракоція скінчиться ця кампанія: могли сподіватись, що він ще опанує ситуацію і зможе вести далі політику ліги; гетьман і старшина залежали, що вони всяко його підтримають. В наперах Шебеші маємо з датою 7 серпня, себто другого дня по смерті гетьмана, декларацію—очевидно заготовлену ще за його життя і відкладану до момента, коли старий гетьман прийде до себе і можна її буде його іменем відчитати; коли він уперше прийшовши до себе, її відчитано, чи передано Шебеші як офіційну декларацію гетьманського уряду¹⁾. Вона починається заявою, що хоч за попустом божим, після того як від Ракоція відступили інші²⁾—Станіславський, Волохи, Молдаване і Семигородці, відступило і «наше військо», але се не може нарушити приязни, союз зостається в силі, «а тих хто дав причину до сеї ганьби», військо готово покарати смертю. Воно приложить всі старання до того, щоб утримати Ракоція при владі, але якщо се не вдалось, союз зістанеся в силі супроти наступника Ракоція, регентів і достойників землі. Військо обов'язується нести їм поміч против Турків, Татар і інших неприятелів, які б нападали на Семигородські землі; визволити бранців забраних Татарами; висилати свої конвої для охорони семигородських послів, які будуть присилатись козаків, і т. д.

Старий гетьман і його окруження до останнього менту твердо трималося нової ліги і зв'язаних з нею плянів приднання Західньої України, не вважаючи на всі директиви царя і агітацію, поведену на сім ґрунті московською стороною против гетьманського уряду. Московська тактика мусіла їм бути ясна, але гетьман і його однопіч хотіли йти пробочем против неї.

З другої сторони гетьман обстоював до кінця прийняту ним династичну комбінацію—передачу булави синові, так треба думати з огляду, що в момент смерті Богдана його син в старшинських кругах твердо вважався вибраним гетьманом, і Виговський зпочатку не вважав можливим піддавати сей факт якому небудь сумнівові. За проби захитати сей факт гетьман не вагався стинати голови старшині, як се ми чули від Лілієкрони. Самому Виговському се не раз грозило смертю; бачили ми оповідання Шебеші про такий епізод; на Україні розповідали, як розходився старий гетьман, довідавшись про агітацію, що велася в інтересах кандидатури Виговського в військо. Мовляв, Грицько Лісницький, післаний наказним гетьманом в військо з Юрасем, затримав у себе булаву і бунчук, бажаючи передати їх «свому приятелєві» Виговському, і Богдан довідавшись, що Лісницький мостить його на гетьманство («гетьманство прочит Грицько писарю»), велів привести до себе одного і другого. Лісницького хотів віддати на смерть, а Виговського звелів покласти ниць і приковати за руки³⁾, і так держав його трохи не цілий день, поки у нього (Богдана) серце відійшло. А Виговський лежучи на землі весь час плакав, і паренті гетьман йому вибачив. Очевидно, Юрась був післаний до війська, щоб призвичаїти козаків до його проводу, але поведінка молодого геть-

¹⁾ *Oretenus dicenda magn. domino Fr. Szebesz coram il. principe (перед Ракоцієм), il. domino locumtente (або еро перентом) primatibus ac consiliariis (семигородськими) (ab) ill. d. campiductore, omnibus consiliariis, capitaneis totaque cohorte Zaporoviana proposita*—Monum. XXIII ч. 318; рукою Шебеші приписано (по малярськи): «Відповідь князеїв від козацького гетьмана Виговського.

²⁾ *praevia aliorum utpote Stanislavscii Valachorum, Moldavorum; Siclerumque recessione.*

³⁾ «А писаря перед собою велѣл росковать по рукам лицом к землѣ и держать его мало не цѣлой день»—Акты Ю. З. Р. VII с. 189, оповідання Михайла Стринджи в Москві в грудні 1657 року.

мана в війську не придбала йому авторитету, навпаки—очевидно дала приводи говорити про те, що до уряду він не доріс, не має послуху полковників і т. д., те що ми чуємо від Штернбаха вже 8 н. с. липня. А в думі про смерть Хмельницького сей вигляд Юрася до війська представлений в вигляді легкодушної забави молодого гетьманіча, котрим він перестунив батьківський заповіт ¹⁾.

До гетьмана се мабуть доходило, міг він навіть почути дещо й про останній бунт війська; але він не відступав від наступства—тільки злостивсь і гнівався, і в такім пароксизмі розбила його апоплексія. Зрана 6 серпня (27 лютого с. ст.) він помер серед такої трудної ситуації.

«6 серпня рано помер козацький гетьман Хмельницький, а о вечірні почали дзвонити», записав у своїм дневнику Шебеші ²⁾.

«Пролежавши пять день без языка, шестого дня—27 липня (ст. ст.) упокоївся»—писав своєму королеві Лілієкрона другого дня, 28 с. с. липня ³⁾.

«Упокоївся гетьман минулого вторка, липня 27-го (ст. ст.) в пятій годині дня», писав Остафій Виговський Тетері ⁴⁾.

¹⁾ Оттоді Хмельницький як благословенне синові здав, так і в дом одправився, і сказав йому: Гляди ж, сину мій —

Як будеш немного Ташликом рікою гуляти,
На бубни на цуромки вигравати,
Так будеш отця живого заставати.
А як будеш много Ташликом рікою гуляти,
На бубни, на цуромки вигравати,
Так не будеш отця живого заставати.
Тоді ж Еврась, гетьман молодий
Ташликом рікою довго гуляв,
На бубни на суромки вигравав,
Додому приїжав
І отця живого не заставав —

І ся легкодушна поведінка, очевидно в архетипі думи, була причиною, чому гетьманство обминуло Юрася.

До річи Антонович і Драгоманов, в своїх коментаріях до думи, вважали незрозумілим, звідки ваялась така прогулька Юрася над Ташликом. Тепер, маючи відомости самого гетьмана й інших джерел, що військо в тім часі стояло між иншим і на Ташликах, для охорожі України від Татар, ми можемо легко собі уявити, як Ташлик став місцем неfortunної поведінки Юрася в момент смерти батька, незалежно від того, чи в дійсности був Юрась в війську над Ташликом чи ні. Кінець кінцем військо приглянувшись гетьманічові, набрало такого мовляв, переконання, що на гетьмана він ніяк не здався:

Ей, Еврасю Хмельниченку, гетьмане молодий:
Не подобало б тобі над нами козаками гетьманувати,
А подобало б тобі наші козацькі курені вимітати.

Можливо, що в сій строфі маємо ходячий віршище—римований апостроф про гетьманіча, зложений саме підчас його невдалого виступу в військовій квартирі, військового бунту против нього, і т. д. Дослід над думовим стилем переведений К. М. Грушевською показав, що такі римовані крилаті слівця відгравали важку роллю в складанню дум на біжучі теми.

²⁾ Augustus 6 reggel hala meg az Kozak hetmann Chilminczki, vecsernyekor kezdenek harangozni—Monum. Hung. XXIII с. 518.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 319.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 706.

«27 липня й. м. пан гетьман з свого світу зійшов»—офіційно повідомляв путивльського воеводу Виговський Іван ¹⁾).

Тільки шестого дня потім 12 серпня н. с. повернувся з табору молодий гетьман, «ми з Виговським, з шведським послом і з Немричом виїздили йому на зустріч за милку», записує Шебеші (тамже).

Похорон визначено на чотири тижні від дня смерті—на день 25 ст. ст. серпня ²⁾—щоб могло з'їхатися духовенство і старшина—урадити що до дальшого.

Як сучасний український голос, викликаний смертю великого гетьмана, особливо широко цитується дума в записці Цертелєва:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйні вітри в темнім лузі бушували,
Козаки Хмельницького ховали,—
Батька свого оплакали ³⁾.

Але як справедливо було одмічено ⁴⁾, ажраз не автентичні, народні твори, а складені в духу романтичного відродження підробки під народню поезію знаходили найвищу оцінку в літературі, і процитована строфа таки більше підходить під ходячу романтику другого десятиліття XIX віку, ніж під справжній думовий стиль.

Мотив голосіння козаків в псевдо-думі «Запорозької Старини», перероблений рукою Миколи Маркевича, також іще недавніми часами, в праці Кубалі знайшов місце як сучасний голос ⁵⁾. Ідучи слідами українських романтиків 1830—1840 р. р. той же Кубаля дав також образок всенароднього похорону великого гетьмана в Суботіві, в тім же романтичній стилі ⁶⁾.

¹⁾ Тамже IV с. 3.

²⁾ «Понеділок—восьмий день від сьогодні—призначено на похорон яснов. гетьмана; нетерпеливо чекатиму, що вони задумують»—Ліліскрона до Шебеші 17 с. с. серпня, Monum. Hung. XXIII с. 566.

В записках самого Шебеші: «Похорон гетьмана відкладається, поки прийдуть відомости» (з тексту виходять що з Орди)—Monum. Hung. XXIII с. 543.

³⁾ Костомаров в своїй останній праці про українську нар. поезію підкреснув «поетичність і правдивість» цього опису (VIII с. 854), Буцинський без застережень цитує сю строфу як голос сучасности (с. 236), Кубаля наводить як голос «пізніших лірників» (Wojna Brandenburska с. 215).

⁴⁾ К. Грушевська, Укр. Нар. Думи I, передм. с. 101.

⁵⁾ Чи вже таки ти пане гетьмане,

Хмельницький Богдане,

Що ти хочеш нас zostавляти,

Сиротою Україну покидати,

Ляхам-ворогам на позор давати.

Чи вже дармо тая безчасна Україна
богови молила,

Щоб міцна його воля

З-під кормити людській (!) свободила.

Хто тепер пожене ворогів наши і бо-
ронить нас від них

Померкло сонце наше,

Лишились ми ворогам і а поталу.

Маркевич I. 3 7.

⁶⁾ «Супровід минувши Сторожову могилу, йшов поза Погибельними могилами, а на заході сонця вступив на велетенський міст, довгий на шість верст,

Сироти ми нещасні.

Батьку, де ти ся подів.

Хто думатиме про нас.

Хто встереже від ворогів,

Хто ратуватиме нас!

Зайшло сонце наше.

А ми лишилися на поталу.

Wojna Brandenburska с. 215, з
цитатою на Маркевича

Поруч автентичних відомостей про похорон старого гетьмана в Суботівській церкві—до котрих на взір історії Золотаренкового похорону примішувалися легенди, що Суботівська церква так само згоріла підчас похорону Богдана, як корсунська з труною Золотаренка (вище с. 1157)—з'являється вже в сучасних авізах інший образ—похорону Хмельницького як традиційного козака в степу, без понів і дяків, серед самих козаків, що насилають над ним високу могилу. Так заповів сам Хмельницький—щоб поховали його в Суботіві, «без дзвонів і церковних церемоній», і виснажили над ним високу могилу ¹⁾.

В дальшій еволюції сеї легенди з'являється варіант, що Хмельницький помер під Замостем, облягаючи його разом з Шведами. «Замойські черці» поховали його «обрядом грецьким», а козаки поставили на могилі кам'яного хреста, з таким написом: «Тут спочиває красний воїн, Богдан Хмельницький, великої булави, бунчука і корутви польської гетьман, сили і слави козацької вождь (і) хранитель, і непоколебийний государ» ²⁾.

Сеї образ оспіваний в Шутовім тексті думи про смерть Хмельницького, де сполучено два моменти, здається—окремі й, самостійні. Юрась ховає батька «у Штоминнім дворі на високій горі», в Суботіві, очевидно. До цього додано «загальне місце»—похорону козака товаришами:

Тоді ж козаки штихами суходіл копали,
Шликами землю виносили,
Хмельницького похоронили,
Із різних ницьць підзвонили,
По Хмельницькому похорон счинили.

Се похорон в степу, серед війська, без церковного подзвіння—заступленого вистрілами з гармат, мабуть в неприсутності родини (може в казлу з мотивом, щ) Юрася не було при смерті батька—легкодушно відлучився).

В збірці Грабянки записана історія—не знати звідки зачерпнена: «Достовірно оповідають декотрі, що Поляки не мігши усмирити Хмельницького іншими способами, надумали отруїти його смертельною трутиною. А зробили так: одного великородного молодика підстроїли з тим, нібито він хоче оженитися з донькою Хмельницького, і той приїхав до Чигрина й удаючи таке засватав його доньку. Коли він від'їздив і Хмельницький його проважав, той почаствував свого нареченого тестя за єдоровле своєї панни—з пляшечки повної горілки з розпущеною трутиною, не скоро смертель-

збудований на палях серед лісу, не впоперек, а вдовж багнистого допливу Тясмина. На нім і вдень не було безпечно, а поночі страх—бо в болотах і трясовицях гніздилися гади і нечисті сили...

«Від Спаської брами Чигринського замку вдовж цілої дороги палили смоляні бочки, наче на знак зближення Орди. Міст хитавсь і трявся (dygotaj) під напором люду, гать сичала, палі дуднили й тріщали під панцирною кіннотою і велвезним возом з тілом гетьмана. Йшли серед жалібних співів і голосінь плачок. Чорні хмари їх проважали, вітер дув за ними. Ліс шумів дивними голосами. Смолоскини гасли. Коні кидались. Перестрашені люди благають божого змилування, бо там у віддалі, з-під мосту щось стогне і кричить... То дзвони суботівські стогнали і кричали до небіжчика» (с. 215).

Історик ХХ століття почув себе у владі романтики попереднього століття.

¹⁾ Авіза з України Чортор. 2446 с. 52—збірки Герасимчука № 2.

²⁾ Чортор. 1880 ст. 95—тамже ч. 4.

ною. Сам наперед випив ніби з тої фляшки, але то була проста горілка і йому не пошкодила, а бідний Хмельницький стратив життя від такої проклятої приязни. Що то було все підстроєне, доказало се, що той підстроєний зять ніколи більше на Україні не показався» (с. 154).

Костомаров переказавши се оповідання в першій виданню без застережень¹⁾, в пізнішій вказав його неправдоподібність—тому що дві доньки Хмельницького були вже замужні, а більше у нього не було, і додав таку характеристичну дописку: «Далеко правдоподібніше, що той повільно-смертельний яд, що звів Богдана в могилу, принесено йому не з Польщі, а з Москви: се була та московська політика, що ламала всі його широкі плани знищення Річпосполитої, єднання і зросту Руси—ламала саме в хвили коли вони скорше ніж коли небудь могли здійснитися. Хмельницький бачив далекі перспективи—як свідчать різні його слова. Він передбачав, що Москва більш ніж всякі інші сусіди зіпсує розпочате ним діло і на довгі часи полинить Український нарід під ярмом католицизма і панства. До того ж грубіянське поводження московських людей з українськими—на котре йому звідусіль заносилися скарги; недовіре до нього самого московської старшини; недопущення українських комісарів до нарад Москви і Польщі про долю українського народу; незадоволення з Москви митрополита і значної частини православного духовенства.—все се показувало йому, що об'єднання України з Московською державою не може обійтися без непорозумін і потрясень. Все се смутило гетьмана. Йому було за 60 років, пережив він багато ударів, але виленська умова з усіма звязаними з нею подробицями була ударом для нього найбільш погубельним»²⁾.

У того ж Грабянки характеристика старого гетьмана інтересна як підсумок традиції про нього, як вона жила в другій половині XVII в.: «Муж істинно гідний гетьманського імени: сміливо підіймав він бідн, добру раду знаходив в самих бідах; тіло його не утомлялось ніякими трудами, добрий настрій не упадав під ніякими неприємностями. Рівно витривало зносив він і холод і спеку. Страву і питте вживав не зайвим лишком, а скільки лише природі було потрібно. Хіба як від справ і воєнних занять час вільний лишається, тоді трохи спочивав, і то не на дорогоцінних ліжках, а на такій постелі яка військовій людині випадає. І не клопотався вибирати для снання десь місце на самоті, але спав спокійно серед немалого воєнного крику, ніскільки тим не журачися. Одежею від інших не різнився ні трохи, тільки зброя на коні була трохи краща від інших. Часто бачили його вкритого воєнною свитою, як він спав між важкими знемігнися від труду. Першим виходив на бій, останнім відходив.

«Міркуючи такі й інші тим подібні прикмети, чи дивуватись, що він став побідником і страхом Ляхів, коли ті віддавшися цілком цивільним (мірским) утіхам, занедбали зовсім військову справу і виправу. Тому не військо своє вони стратили, але якби Хмельницький їх потайки не жалував—всю б Польщу свою на віки погубили б» (с. 153).

Величко замість характеристики подав нібито надгробну промову, виголошену на похороні Хмельницького його секретарем Самійлом Зоркою—в дійсности зложену ма-

¹⁾ Вид. 1859 р. т. II с. 537; до оповідання Грабянки Костомаров тут додав тільки: «Прийшов рік і непорозуміння з царем довершили упадок сил гетьмана». Потім він розвинув сю гадку—я цитую її далі.

²⁾ Останнього видання с. 621, перекладаючи я замінив одним «українським» терміном зміну термінологію автора («русский», «малорусский», «южноруский»).

буть самим таки Величкою (судячи з характеристичних подібностей і в змісті і в фразеології цієї промови з історичним викладом самого Величка)¹⁾. Характеристики гетьмана вона не дає, майже не виходячи поза вичислення його подвигів (битв), порівнювання з різними старинними і новими, історичними і мітологічними постатями—змістом взагалі дуже бідна, даючи тільки характеристичний взірець шкільної риторики.

Такі риторичні екзерциції дійсно склалися по школах і ходили по руках мабуть в неمالій кількості. Акад. Перетц в київськiм академічнiм підручнику 1693 р. між взірцями різних риторичних утворів знайшов кілька схем і взірців похвальних слів Хмельницькому, власне в формі похоронних промов—доволі анальоґічних з псевдо-Зорковою: порівняння Хмельницького з Леонідом, Ганібалем і Тамерланом, Збаразької облоги з Троянською, Пилявців з Каннами, і т. д., все се в дуже скромним накладом історичних відомостей із безмежною свободою в анальоґіях і порівняннях²⁾.

Телер І. П. Крипякевич з пізнішого підручника (1729) опублікував латинські вірші продиктовані студентам як взірець риторичної ампліфікації: тема—«Б. Хм. прогнав з України панів-Ляхів» повторюється в двостихах «синонімічно» на різні способи: Б. Хм. правдивий вождь вождів, патрон і оборонець Руської батьківщини, славний герой, Богдан—від бога даний, простай козак—добрий і мудрий провідник, істиний вихованець Марса, справжній Ахіль, вигнав Ляхів—пишних, немилосердних, безбожних тиранів, а до війни нездалих, прогнав з козацької руської землі за Вислу, навчив страху божого всіх папистів, і т. д.³⁾

В. І. Герасимчук включив до своєї збірки анальоґічну екзерцицію польську—порівняння Хмельницького з Ганібалем, на взір «паралельних біографій» Плотарха, в формі епітафії: «Стий, подорожничче» і т. д. Як спільну рису анонімний автор висуває стару характеристику Ганібала: вмючи перемогати, не вміти використовувати перемогу. Далі як спільну прикмету автор екзерциції вказує, що подібно як у Ганібала дивувалися хистові Хмельницького з таких різнородних елементів зложити дисципліновану армію і затримати її в послуку до кінця. Як відмінні від суворой повдержности Ганібала риси Хмельницького вказано його охоту до жінок (не тільки він Чаплінського жінку відібрав, але й останню свою дружину від якогось Филипа, за його життя); його піячення, і навіть його побожність представлена пияною...⁴⁾

¹⁾ Кілька таких паралель вказав М. Н. Петровський в своїй студії про «Псевдо-дітріуш Сам. Зорки», в Записках іст.-філ. від. Академії, т. XVII, ст. 165—6. Липинський подав сю промову в збірці своїй *Z dziejów Ukrainy* с. 853; стрячуючись від ближших коментарів, але в обережних виразах обороняючи її автентичність, на с. 664 він пише «Форма в котрій подає її Величко, не будить поважних сумнівів щодо автентичности,—могла вона справді бути сказана на похороні гетьмана»,—але цінніша мовляв як ілюстрація того піетизму, з яким шляхта XVIII в., як Величко й ин., в по-мазенинських часах вищукувала і переховувала всякі подробиці щодо Богдана.

²⁾ Къ історіи Кієво-Могилянскої коллегіи—Чтенія в істор. Обществѣ Нестора XIV, I.

³⁾ Україна 1930, травень.

⁴⁾ Копії в теках Нарушевича 150 с. 385 і Ягайлонській бібл. 93 ч. 40, в збірці Герасимчука під ч. 3.

З польських письменників-сучасників найоб'єктивніш проявив себе Рудавский, коротко згадавши смерть Б. Хм.—для нього «він вождь козаків, перший оборонець і мстник руської свободи, а для Польщі бич»¹⁾.

Часто цитують відзиви Коховського (не дуже точно, як звичайно²⁾), з огляду на його тяжкий стиль—але вони не мають в собі нічого характеристичного. Він називає Хмельницького «ославленим гробокопателем спокою», «віджигачем Криму, Москви, Семигороду й Турків против Польщі»; підчеркує, що як ціле життя був він ворогом її, так і при смерті без того не міг обійтись (248). Твардовский пускається в мітологічні образи: Горгони на вість про смерть Хмельницького заляскали в долоні й запалили смолокиши; підземний суддя Радамат виїшов йому на зустріч перед пекельні ворота і обняв його дякуєти за нечисленні юрби душ післаних Богданом під землю (238).

Для українськи же літератів він з'явився провіденціальним мужем, виконавцем божих судів, патронів і протектором України:

Діл предное своїх теплий подражатель,
древней козацкой славы соблюдатель,
свою на брани положити главу
готов за славу.

Добродітелями сими украшений,
божія к тому духа ісполнений,
горесть обратитъ нашу хотя в сладость,
печаль на радость.

О кто ты ліно восхвалить, Богдане?
Кто толиких діл висоти достане?

Ми іже похвал достойна ты знаем —
не увінчаем.

В похвалах твоїх язик наш безділен,
ублажить бо ты достойно не силен.
Будеш развѣ ты вравеличен в небі,
яко есть требі...»³⁾.

¹⁾ primus libertatis ruthenicae assertor et vindex, flagellum Poloniae—с. 391.

²⁾ У Кубалі більше навіть ніж свобідно.

³⁾ Собр. сочиненій Максимовича I с. 506 (кінцевий хор).

ХІІІ.

КІЛЬКА ЗАГАЛЬНИХ ЗАВВАЖЕНЬ.

Переглянувши детально документальний матеріал, мушу дати деякі загальні підсумки. Тим більше, що на протязі моєї наукової праці мені кілька разів доводилося давати загальну характеристику Хмельниччини, як у загальних курсах, так і в різних принагідних статтях ¹⁾, і тепер проробивши її на підставі більшого ніж коли небудь перед тим джерелового матеріалу, мушу я здати справу, в чім я стою при давніших моїх висновках, а в чім від них відступаю, або вношу якісь поправки, аби принаймні дати новішу редакцію своїм давнішим тезам.

Перше питання тут — наскільки Хмельниччина як епоха була суцільна, плянова, конструкційна?

Стара українська традиція розглядаючи її як вихідний момент, як базу, а далі — як санкцію пізнішого ладу Гетьманщини, що з неї мовляв зріс, або як ту норму, котрою сей пізніший лад повинен був нормуватися, схильна була трактувати Хмельниччину як щось монолітне, одноцільне, утворене волею і замислом «батька вільності, героя Богдана», як його назвав Сковорода. В сім завжди акцентувалася історична місія і значіння Богдана і його епохи — він «визволив» Україну з неволі, за поміччю Москви, і положив початок її «вільному життю» під ласкавою опікою Російського царства.

Момент конструкційний при тім відходив на другий план, бо Україна під проводом Богдана боролася за свої старі права і за офіціальними виразами козацьких декларацій — «надані від святої пам'яті князів руських і королів польських». Война не потрібувала творити нових форм свого життя — вони лежали позаду, були вже дані.

---

¹⁾ Сі статті зібрані були в збірці моїй: «З політично з життя Старої України. Розвідки, статті, промови, 1918, але вона вийшла в моменті дуже несприятливім, і здається малопоширена. В ній передруковані були отсі статті: «Хмельницький і Хмельниччина», 1898, «250 літ Сполучення України з Московією» 1904, «Богданові роковина» (250 літ смерті), 1907, «Мазециство і Богданівство», 1912; не вийшла сюди брошура про «Переяславську умову», 1917 р. Крім того Хмельниччині була присвячена популярна брошура: «Про батька козацького Богдана Хмельницького» (1909), а белетристичне освітлення її дав і в драматичних образах: «Хмельницький в Переяславі» (1915) і в кількох оповіданнях: «Ясновельможний Сват» (1897) «Стріча з Кривоносом» (1914), до певної міри належить сюди й «Вихрест Олександр» (1914)— хоч се переповідженне документального матеріалу. Загальні огляди розумію такі: «Очерк истории Украинского народа» в кількох редакціях (1904, 1906, 1911 і «Иллюстриров. история укр. народа» 1913), «Ілюстрована історія Українського народа» (1911 і пізн.), «Про старі часи на Україні» (1907 і пізн.), «Исторія Украинского народа» в вид. «Украинский народ в прошлом и настоящем» (т. I, 1916), «Українська історія для середніх шкіл» (1920).

На перший план при тім — згідно з традиційною політикою і українською і московською — висувалася боротьба за віру і церкву. Організація козацької держави, утворення нових соціальних відносин, нової української держави — се не трактувалось: або ігнорувалось або не помічалось — тому що Богданове діло розглядалось в аспекті визволення, реституції українського життя, поневоленого шляхетською, католицькою Польщею. Се життя яке було, кажу, дане, воно існувало перед тим і тільки визволялось. Вся увага зосереджувалася на тім визволенню, на боротьбі за вільність, що вів «Український нарід» «козако - руський» під проводом великого гетьмана, і при тім вільність релігійна — визволення з підрадної, унослідженої ролі православних верств, зовсім являлось найбільш конкретною і яскравою категорією сього визволення, його маніфестацією. Зненавиджена унія зникла, православна, церква стала пануючою, православні пани, протектори церкви православної, освіти і книжності заступили місце Ляхів — се ті здобутки, які найбільш реально мислились і підчеркувались тими соціальними верхами, що творили опінію, традицію.

Відповідно до того, чи аспект був більш церковний, чи більш шляхетський (козацько - старшинський), в сій боротьбі сторона церковна, релігійні утиски польських часів і православні тріумфи і досягнення всупереч їм, — процвітання українські ерарахії під царською опікою, підчеркувались або більше або менше. Але в однім і в другім випадку визволення мислилося всенароднім. Боротьба йшла за визволення всього народу. Тільки в уявленню одних він боровся під проводом церкви, а козащина була лицарями віри руської православної. У других руська віра була атрибутом козацького лицарства, а вага лежала в козацтві — в тім що козаки втілювали ідеали народні — свободи, рівноправності і т. д. і визволення віри входило в комплекс понять загального визволення. «Нарід Руський» мислився як нарід козацький — так як у Поляків нарід репрезентувала шляхта, і мислилася як нарід польський; без сумніву, українська старшина перейняла сей аспект в значній мірі від шляхти бо ж і вона була такою самою привілеюваною воєнно-служебною верствою і хотіла такою бути, і для неї кінець кінцем виходило на одно: або весь нарід боровся раз м з козаками, під їх проводом, або козаки боронили за весь нарід за його вільности.

Всенародня боротьба за визволення, і на чолі його Богдан, найкращий син Українського народу і найкращий репрезентант сього всенароднього характеру козацтва, всенародній герой, свободитель України, що віддав своє життя своєму завданню визволення, і так чи инакше його здійснив, — така традиційна концепція старшини, від неї потім перейнята українською інтелігенцією.

Визволення не було досягнене в повній мірі кількісно — що не цілу Україну, визволення якісно — що Богдан не зміг в повній мірі загарантувати свободу народові, і вона підпала новим обмеженням з боку московської бюрократії. Се залежало чи від несприхильних обставин, чи від лукавства ворогів. Але в тім не було сумніву, що Богдан був борцем за весь нарід, і се була всенародня боротьба. Український нарід під проводом козацтва, і свого героя Богдана боровся против польського насильства, против польського панства, католицької інтриги і т. д. В сім зміст доби — її суцільність.

Коли робилися завваження (з польської сторони насамперед, але із великоруської також), що кінець кінцем козацтво боролось не за всенародні інтереси, а за свої класові козацькі права, і Богдан був репрезентантом і провідником козацтва як класу, а не всього народу, се сприймалось як замах, як атентат на історичну ролю і козацтва і Хмельницького, і на ідеологічний зміст української історії — історичну

ролю Українського народу. В відповідь на такі завваження Костомаров писав в 1860 рр.: «Треба розуміти не так, що козаки бунтувались і маскувались народними інтересами, а так що против польських панів - шляхти підіймався нарід, і ся опозиційна маса називала себе козаками». «Козацтво дійсно концентрувало в собі народню думку і життєві потреби народу, доки завданням народу було визволення від Польщі» (тільки потім стало розминатися з народними бажаннями коли під проводом шляхти стало організуватися на польський взір)¹⁾. І пізніше в полеміці з Кулішем він заявляв: «Дій Куліш виступає проти істориків які вважали козаків за нарід взагалі — в протиставленню вищим класам, що відірвалися від народу. Але нігди правди діти, коли воно так і справді було. Козаки в юридичнім розумінню означали стан Всенний, землеволодільчий, свободний від податків і обовязків, які падали на не - козаків, мужиків або поселятих, але в поглядах народу «козак» значило свободну людину, якою хотілося бути кожному. Але і як стан козаки були не малі числом, і завжди грали ролю двигуна політичних інтересів свого краю; тому Малоросія звалася козацьким краєм, а її нарід — народом козацьким»²⁾.

Найвиразніш попробував схарактеризувати класову фізіономію Хмельницького пок. Буциньский: він трактував його як польського поміщика і кріпостника, капризом долі занесеного в ряди козацької демократії, але вірного шляхетським ідеалам під козацькими корогвами³⁾. Антонович в своїй рецензії підчеркнув перебільшення і гололюбности його характеристик, але в повній мірі признав теж класову фізіономію Богдана і його товаришів.

«Дійсно Хмельницький не уявляв собі иншого громадського ладу поза тим в яким виріс і оден тільки й знав. Дійсно він хотів такого укладу, щоб позбувшись спільщеної шляхти і релігійного утиску — заховавши тільки залежність від короля, можна б було сотворити з козащини, а особливо з старшини якусь своєрідну, нову, тубільну шляхту. Все се правда, але сі прикмети не залежали ні трохи від індивідуального характеру і персональних інтересів Богдана, а виявляють тільки слабу міру інтелектуального і громадського розвитку, що на жаль була прикметою всього українського народу того часу. За часів Хмельницького всі хоч трохи замітні своєю освітою люде, добиваючись самостійности (самобитности) розуміли під нею польські державні форми — тільки з національними елементами. Се залежало не від того, що польський устрій був добрий і корисний для Українського народу, а тому, що взірці кращого устрою не були відомі Українцям, (вони їх не бачили) ні у себе ні поза собою, а нарід Україн-

¹⁾ Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова с. 58 і 73.

²⁾ Монографії т. XIV нового вид. с. 624.

³⁾ «Не треба забувати, що Богдан одержав польське виховання і жив так як жили польські пани на Україні. Завдяки польським порядкам, він мав багато землі й підданих («крестьян»), тому й інтереси його більше підходили до панських, ніж козацьких; гасло Козащини: рівність і персональна свобода — виключало польське кріпацтво, котрим користувався і Б. Хм.» (с. 5). «Вражіння молодости, як говорить ся, лишаються на ціле життя, і Хм. не був винятком: шляхетське виховання відбилося на всій його пізнішій діяльності і привело до розходження між ним і народом що вибрав його своїм провідником» (с. 7). Ставши гетьманом Хм. далі лишився польським паном, що богацтво і персональну своєволю ставив вище королівських привілежій. Ані в гадці не мав він нарушити цілість Річипосполитої, маючи до неї ширі симпатії (75).

ський не стояв на такому рівні розвитку, коли критикою і інтелектуальною роботою відкидаються вироблені історією форми й творяться краці. Правда, можна вказати, що в народніх масах видніє інстинкт — неясний потяг до поступовіших, демократичніших форм життя, — але ж на самім інстинкті, не усвідомленім культурою, не здатнім ні сформуватися в виразні громадські норми, ані навіть сформулювати свої побажання, не може вирости ніяка політична форма громадського побуту. Серед товаришів Хмельницького і в часах безпосереднє наступних серед козацької старшини було чимало людей таких, що стояли на демократичнім, народнім становищу, але всі вони були знищені — наслідком недостатньої громадської підготовки самого народу. Не знайшовши ні виразної формули своїх побажань, ані вмівши агуртуватися для їх здійснення, вони або згинули в хаотичній, безплідній боротьбі, як М. Пушкар, або Ів. Попович, або ставали демагогами й експлуатували нарід для власної користі як Бруховецький. При неможливості спертися на некультурну масу, не дивниці, що більшість козацьких провідників іде лєкшою і принаймні їм самим яснїшою дорогою: добиваються автономії і засвоюють собі, з більшими чи меншими поправками єдиний їм відомий громадський лад — лад польський. З сього погляду Хмельницький був тільки одним з багатьох снів свого часу і своєї суспільности, і думаємо — не можна вважати його персональною виною те, що було результатом культурної незривнености мас, на чолі котрої доля поставила його. Колиб можна було припустити в нім якісь надприродні здібности, такі щоб дали йому змогу зрозуміти або вимислити такі політичні ідеали, які ані снилися його окруженню, то він однаково не здійснив би нічого замітного для їх реалізації: лишився б одиноким і незрозумілим для сучасників, і не виїшов би на провідні позиції. Ми думаємо, що провідник кожного народнього руху тільки дає вираз тим переконанням, тому моральному капіталові, яким володіє маса, і він ні сам не може піти далі тої міри, в якій підготовлена маса, ні — тим менше — її не може повести»¹⁾.

Як бачимо, вигороджуючи Хмельницького від персональної відповідальности, в виразах можливо м'яких, супроти грубих атак Буцинського, Антонович все таки досить виразно відділяв Хмельницького і його товаришів, взявши їх за одну скобку, як компанію виховану в польських шляхетських ідеалах, від демократично настроєних народніх мас, і се був, можна сказати загальний погляд кївської школи, що працювала під рукою Антоновича. Наведу для його ілюстрації відзив початкуючого тоді ще тільки Ор. Левицького, з його дисертації 1875 р.:

«Саме козацтво з його становою залежністю, з виключними правами і вільностями, одним словом таке яким ставилося в статтях Хмельницького, не відповідало народнім вимогам. Нарід любив козацтво, звязуючи з ним ідеї свободи і незалежности, але розумів його тільки як певне становище для всіх, а зовсім не виключний стан (сословіє). Нарід сам весь поголовно хотів стати козаками, але з ним в сім разі повторялася та сама сумна історія: коли тільки козакам удавалося, спираючися на народню масу зломити за Пломіччю якісь некористи для них сбащини зараз виявляли тенденцію замкнутися в окремім стані (сословії), захопити до своїх рук певні права — не допускаючи до участі в них народу і взагалі полишаючи свого вірного союзника його власній долі. Так було гень перед Хмельниччиною, так сталося і за його часу. Визволення України переве-

¹⁾ Кієвская Старина 1883, II с. 423—5; «ожноноруску» термінологію я замінив на «українську», і дещо менш важке для нашої теми пропустив.

дено з участю всього Українського народу і підчас боротьби з Польщею всі були рівними козаками, а як тільки боротьба пройшла, так для козаків складається реєстр. Всі хто війшли туди, стають дуже шановну клясу (сословіє), з широкими правами і привілеїями, а хто не війшов — виключаються з козацького стану, позбавляються всіх зв'язаних з ним прав і мусять перейти до простого хліборобського стану «посполитих», а сьому стані на долю не впадає вже ніяких прав, крім персональної свободи, тільки самі обов'язки... Нарід довго не хоче миритися з своїм становищем. З початку терпить тільки тому, що ще ніхто серйозно не береться до пильнування відносин за нормою уставленою статтями Хмельницького. Проби його самого, зроблені для перевірки реєстрів і розмежування козаків і посполитих, викликали небезпечні рухи серед народу, і здається такі проби обішлено. Але нарід зносив своє понижінне дуже прикро, і кожен рух звернений протів гетьмана і старшини міг знайти серед нього велике спочутте і підтримку»¹⁾.

В сім напрямі мусіла піти й дальша історична праця, з тим як соціально — історичний аналіз розвиваючися в сих десятиліттях, на переломі XIX і XX ст. показував все яснш, що козацтво було не тільки узброєним українським народом, але також і соціальною верствою, з усіми прикметами й тенденціями її — з боротьбою за соціальні привілеї з іншими верствами, конкуренцією і змаганнями до провідної ролі. При тім ближче дослідженне соціальних відносин XVIII в. ще й розколювало сю соціальну верству на дві класові групи — на рядове козацтво і старшину, між якими теж виявлялася завзата соціально-економічна боротьба, суперечність класових чи групових інтересів.

Але з другого боку — наростав українсько-державницький аспект. В сім аспекті козацтво, чи навіть козацька старшина се було не просте «сословіє» Російської держави, що силкувалось як найбільше урвати й закріпити за собою соціально-економічних вигід; ні, се була керівна державна верства, що в своїх власних інтересах, як верства командна, мусіла дбати про інтереси всієї держави як цілости, її національно-культурне і економічне добро, пильнувати добробуту інших верств — підтримуючи свій престиж представниці загальних, всенародніх інтересів. Коли скажیم пок. Ол. М. Лазаревський висував егоїстично класову, експлуататорську політику старшини, то цілий ряд критиків його праць, і дослідників українського життя взагалі нагадували про потребу рахуватися і з культурно-національними, державницькими, патріотичними мотивами її діяльності. Сі критерії мусіли бути приложені, очевидно, і до провідників Хмельниччини, і перед усім до самого Хмельницького. Як представники козацтва, як члени козацької старшинської верстви розуміли свою роль? наскільки в своїй діяльності водилися вони всіма класовими інтересами — наскільки свідомо фундавали українську аристократичну верству? Чи оглядалась і наскільки оглядалась при тім на інтереси всенародні, державні, політичної незалежності і національної автономності українського народу? А з тим Хмельниччина — чи се бодай хоч у якійсь мірі національна епопея, якою вона малювалась на протягу століть українській старшині, українській інтелігенції і навіть народнім масам? як формулувала се апокрифічна дума про смерть Хмельницького²⁾.

Тим і сталась по всьому світі страшная козацькая сила, що у всіх у вас, панове молодці, була воля й дума єдина.

¹⁾ Очерки внутренней истории Малороссии ст. 30—1.

²⁾ Запорожская Старина ч. II кн. I с. 42—3.

Ся популярна формула підроблена—але взяти автентичні думи про Хмельниччину, що вважалися, ще й досі вважаються витвором народньої творчості, виявсм народнього історичного світогляду.

Іх ідеалізація Хмельниччини має під собою щось реально-історичне, чи се тільки «корчемний хмель», як його атестував Куліш, аполлоґія канібальства, і вся Хмельниччина — оден руйнацький вибух темних соціальних сил, викликаний купкою єгоїстів—авантюристів, котрім народні маси послужили тільки знаряддям, «тарматним мясом», обду-реним свбодолюбними і демагогічними гаслами, а в результаті — руїна України, занепад культурного життя, тажке поневолення народніх мас сею самою старшиною — як представляли се ріжні польські письменники, в російській історіографії Буцинський, а у нас Куліш і т. д.

Куліш навіть тоді як ще признавав козацьку верству вповні позитивним явищем з погляду національного і культурного — великою творчою і охорончою силою, для котрої добичництво було тільки засобом, а національний сбв'язек був метою і реалією¹⁾, — до Хмельницького ставився неприязно, — ставив йому в рахунок, що він повернув Україну в пустиню, припинив усіх культури й освіти, і т. д. В останній же періоді своєї творчості — роздратований тим, що українське громадянство рішучо відверталось від його зусиль розвінчати разом і Козаччину, і Хмельницького, і українську історіографію, що не одрікалася Козаччини, він, у своїм «Дзвоні» (1892) перейшов навіть шляхетських лихословів XVII в. — Єрліча і всіх йому подібних:

Богдане, зраднику і патріарху зради.
Цураєшся й на тім, як на сім світі правди.
На лоні в Сатани з Іудою єхидним
Сидиш ти, псе, мов брат єхиди з братом рідним.
Бо з-малку в Мокрського лукавити навчався,
І єзуйтської зрадливости набрався.
Вподобали тебе писаки суселю і
І їх читателі, буяки безголові.
Що Польщу до-гори ногами й Русь поставив.
По всіх шинках ножі та пожари прославив.
Колиб єси до нас, пекельнику, вернувся,
Увесь би молдох знов по Русі стрепенуєся.
Гострили б скрізь ножі на громадян заможних,
І славославили б тебе в піснях безбожних.

¹⁾ Див. аналізу сих поглядів Куліша в моїй статті про нього, в «Україні» 1927 кн. I с. 25 дд. Дивно подумати, рівняючи з пізнішими поглядами його на козацьку добу, що не хто, а він колись співав такі пісні організаційному хистові «Українського народу», себто Козаччині доби Хмельниччини і самому Хмельницькому: «І сей нарід вишовши під проводом Хмельницького з невідничого стану, позбувшись своєї аристократії (дворянства) — себто кляси освіченої, знайомі з адміністрацією й політикою, в сей же мент утворив у себе своєрідне правительство, з судівництвом і розправою на всіх пунктах землі Української (Южнорусської), з поштовою комунікацією для розсилки адміністраційних розпоряджень, з мужами громадськими в кожному, хоч найменшій селі, з представниками станів для розрішення важних громадських справ і з верховним трибуналом, котрого президентом був вибраний гетьман, обмежений голосами генеральної старшини. Якби ми не пояснювали собі явне переродження бунтливих рабів на одноподушну суспільність, але воно показує наявність в українському народі вищих громадських (гражданських) понять». — Записки о Южній Русі II с. 327, 1857.

А вчена Татарва, без домислу писаки,
 В імя народности, брехали б як собаки.
 Та вже не вернеться до нас лиха година:
 Устала з поелів руїна—Україна.
 Москва нас підняла потужною рукою,—
 Не знохаються вже. Паливоди з Ордою.
 На брехні ж Татарви ученої-сліпої
 Озвалася струна поезії святої.
 Як гайдамак — писак почесне міркування,
 Постає у віках грядущих дивування:
 Що над таким добром письменство працювало,
 Правдивих земляків собаками цькувало!

Українські історики відповіли на сі інквизитивні устами Антоновича, кілька років пізніш, у 250 - літє великого повстання:

«Зістаючись на історичнім ґрунті, треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупив громадські змагання мільіоновсі маси і зрєбляв на її користь усе, що в умовах його часу і культури могла зрєбити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженням духових і інтелектуальних сил — що довело його до перевтоми, вживаючи теперішнього виразу, і прискорило кінець великого патріота».

Як бачимо питання, розціплюється і ускладнюється. Нарід і владущі верхівка. Гетьман і його окруження. А далі — наскільки було суцільне одно і друге — нарід і його старшинський осередок? Що представляла з себе та група старшини з Хмельницьким у центрі, що провадила повстанням, війнами, дипломатією, державною роботою Хмельниччини? На скільки вона була одинцільна? інтереси яких верств чи груп репрезентувала? наскільки виходила за межі сих групових інтересів і виявляла розумінне загальнодержавних чи загально-національних інтересів? Наскільки в своїй політиці була незалежна від впливу інших груп чи клас — наскільки допускала їх до впливу чи поборювала, і наскільки сі інші групи, і які саме, виявляли бажання кермувати подіями і сею провідною групою? Яке становище в ній було самого Хмельницького? наскільки виявляв він свою індивідуальність, і чи можна помітити певну одноставність і послідовність в його індивідуальній політиці? як належить взагалі оцінювати його індивідуальність і його впливи?

Найзручніш може буде почати від кінця — від оцінки ролі й індивідуальности Хмельницького. Вплив його важиться дуже високо, але я не бачу щоб хто небудь постарався ближче оцінити його специфічну вагу наукавим, критичним аналізом. Новіша історіографія все ще зістається під владою традиції, для котрої Хмельниччина скуплялася в Богдані як ініціаторі, і виконавці, першій причині і головнім акторі всього руху, його розумі й волі. «Другорядні діячі» доби викинуть, дотри нього; кінець кінцем маємо короткі й побіжні реєстри важніших осіб з його окруження¹⁾, короткі характеристики, одну-дві монографії²⁾, але всі сі «співробітники Богдана» по нинішній день губляться в про-

¹⁾ Головно в працях Липинського — в його монографії про Кричевського (Z dziejów Ukrainy s. 301 dd.) і в пізнішій обробленню: «Україна на переломі» (с. 157); але він головно звертає увагу на осіб шляхетського походження.

²⁾ Властиво справжньою монографією може похвалитись тільки Кричевський (пера Липинського), і тільки почасти Виговський — в працях Герасимчука й ин.

міннях його слави. Досі приймається як аксіома, що ніхто з них навіть в приближенню не міг з ним зрівнятися, і взагалі українське громадянство не виставило людини, яка могла стати в рівень з ним — як то показують усі невідлі зусилля його наступників¹⁾.

Тим часом належить спитати себе, чи не в щасливім збігу оставив; в тім, що припадково саме Хмельницькому довелося першому зібрати нагороджені і не порушені ще засоби революційної енергії, лежить в значній мірі причина всіх його успіхів: більше не дано було тим засобам відрости наново і акумулюватися, з тим і ніхто з його наступників не мав таких ресурсів, якими розпоряджав Богдан. Та ж обставина що йому першому довелося пустити в рух акумульовану енергію, дала йому престиж, популярність, авторитет, який мусіли цінити його однодумці й товариші; беріти його як носія сих вартостей, підтримувати його престиж і навіть легенду — в інтересах сильної справи, стримуватися від виразних виступів проти нього навіть т. ді, коли може чути за собою більші інтелектуальні сили і вважали свою тактику правильнішою. Я навів вище сей відзив Мик. Потоцького — такого досвідченого ворога Козаччини, що стільки разів мірявся з нею в різних обставинах: «Чи у них оден Хмельницький? тисячами б їх рахувати треба, одного сьогодні стратять, на його місце виберуть инш го ще здібнішого й справнішого» (с. 105). Хотілось мені поставити сю фразу епіграфом сього тому як незвичайну високу оцінку революційної української маси — її безмежних інтелектуальних і моральних ресурсів. Але — признаюсь — я побоювався, щоб у сім недобачили якоїсь тенденції на пониження репутації Хмельницького. Я не маю сь го бажання, і зістаюсь при переконанню, що Богдан був людиною високих здібностей; але я не хотів би, щоб його історичне «щастя» заслпіляло наші очі й не давало оцінити великих здібностей також і тих людей, що його окружали, але не мавши того «щастя», зісталися в тіні, хоч, може бути, деякими сторонами свого характеру стояли навіть вище від Богдана.

Переходячи історичні звістки про Виговського, Богдана, Ів. Золотаренка, Кричевського, Небабу, Кривоноса, Пободайла, Данила і Івана Нечаїв й ин., я питаю себе, чи ці люди не відіграли б свою історичну ролю не гірше, а може навіть краще від Богдана, коли б доля дала їм ті карти що випали Богданові? Велику історичну ролю відіграють не завсіди ті що мають найкращі для неї здібности. Богдан був безсумнівно великий чоловік, але в тих блискучих рядах, що його окружали, і в тих скромніших лавах Революційного Українського Народу, що проробив сю велику революцію чи не було здібніших і кращих кандидатів на фундаторів Української держави, на визволенне Української землі, на промованне української культури ніж Зиновій - Богдан Хмельницький? Сь лишасться невідомим, і можна тільки підчеркувати, що не сам оден Потоцький — що висловив сю думку найбільш яскраво, але взагалі сучасна Польща не вважала Богдана явищем в козацьких кругах єдиним, небувалим і неповторним, людиною для котрої нема порівняння серед інших представників козацтва. Навпаки, вічно говорила про його конкурентів, і завсіди рахувалася з тим, що на його місці може появиться ще більш небезпечний і безоглядний ворог шляхетської Річипосполиті.

¹⁾ Я сам, стаючи в обороні Хмельницького від спроб представити його диким руйніником, морально-підупалим піяком і т. д., писав колись: «Найліпшою мірою може бути для нього порівнянне з пізнішими заступниками Козаччини: чи не стрічаємо тут чоловіка, щоб хочби в приближенню дорівняв йому». «Хмельницький і Хмельниччина» — З політичного життя, с. 75).

Після атак на Хмельницького Куліша, Буцінського, Равіти-Гавронського найбільшим панегіристом його виступив Кубала в своїй історії Московської війни, 1910 р. Його похвальне слово Хмельницького було звернене спеціально против польських письменників, які продовжують хибну політику легковаження Хмельницького, його талантів і їх переваги над польськими противниками. Кубала вважав пікідливою псмялкою «легковажити пам'ять людини, з котрим ми не могли дати рада, коли були в силі, а й тепер це нам з могили грозить»¹⁾. Здававши, що чужоземці порівнювали Хмельницького з Кромвелем — цілком зрозуміло для тих часів, «коли сі два притягали до себе майже виключну увагу Заходу і Сходу Європи», — і підчеркнувши подібності в історичній ролі одного й другого — двох ворогів пануючої церкви, що в старих літах «здіравши руки від плуга, стали на чолі повстання і здобували успіхи, поспіваючися з науки і досвідів найвправніших стратів і політиків, створили сильні війська, і за їх поміччю майже одночасно здобули найвищу владу і затримали її до смерти, переказавши синам», — Кубала підносить, що Хмельницький мав при тім перед собою заєданя трудніші — тому викликає ще більше здивування.

«Територія його влади майже звідусіль мала відкриті границі. Не розпоряджав він як Кромвель вишколеною інтелігенцією і засобами старої і сильної держави, війна, фінанси, державне хозяйство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все треба було сотворити і все лежало на його голові. Мусів добирати і вчити людей, вглядати в найдрібніші подробиці. А коли його військо не ємирало з голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпитів і зручних агентів, коли не бракувало йому ніколи грошей — то се його персональна заслуга, котрої йому можна було позавидувати, і то не тільки у нас в Польщі!

«Була то людина з кожного погляду незвичайних розмірів, настільки переростала людей навіть високо здібних, що переходила межі зрозумілого. Можна про нього сказати, що вродився на володаря: змів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь сильна воля і залізна рука.

«Ся його рішучість сполучена з природженою проникливістю, вихованою і випробованою в тяжких переживаннях і незвичайних пригодах життя, позвляла йому в найкритичніших моментах заховати спокій розсудку і євсвідне орудування своїм розумом. Не тратив з очей мети. Не було такої тяжкої ситуації, з котрою він не потрапив би вийти з користю для себе». «*Rebus in arduis audax et providus*» (в трудних обставинах відважний і передбачливий — вираз з Горация) — так схарактеризовано його в Польщі.

«Сей «dziki sprawa oratznościewu» (дикий приказчик провидіння) не знав обмежень культурного життя, не звязував себе нічим. Здається, що не знав ні страху, ні докоїв сумніннн, і як Адам перед гріхонадіннем не мав почуття д брого і злого.

«Невірність завтрішнього дня і небезпика що його звідусіль окружала, була джерелом його дивної енергії і передбачливости. Через те така чуткість, обережність в виборі людей, уважливність для кожної зміни в відносинах. Звідти сі блискавичні відрухи кожного разу як він помічав нещирість і зраду. В неустанній боротьбі на життє і смертє він не знав спочинку ні половичности. Він не вагався, не відкладав: керуючися інстинктом самозаховання йшов лінією найменшого опору туди де була користь і безпека. За-

¹⁾ Се виглядає, як відповідь на недавно перед тим випущені незугарні напади на Хмельницького Равіти-Гавронського, необережно нагороджені премією Краківської академії, і правоподібно, що се мав на гадці Кубала, пишучі сі слова.

гальний рух не підривав його, не перевертав, не ніс безвладною колодою, ні линшав корчом на мліні — не слягав йому вище коліні!»¹⁾

«Підіймаючи повстання, міг на перших порах сподіватись, що прийдеться йому служити Татарам, так як служив Польщі. По перших несподіваних перемогах, коли чернь захопила королівщини і дідичні маєтки шляхти, повстала в його голові козацька держава, і він хотів розширити її границі на цілий простір Польської Руси, себто Київської митрополії. З того часу згода з Річпосполитою була неможлива... Навіть коли б дано йому все чого б він забажав, він не вірив би обіцянкам. Війною вибився — війни потрібна була далі. З'єднався з Татарами, піддався Туркам, скушався в шляхетській крові — чого ж би міг сподіватись, якби козаки від нього відступили?»

«Про симпатії для вільної Річч-тої, почуття приналежності до неї — шкода й говорити.

«Прагнув — мовляли — відділитися від Польщі сухолупною границею, пустинною на 40 миль вшир, так щоб там ні міст ні сіл не було»²⁾. Зложив собі історію про окреме походження Ляхів та їх мандрівки³⁾ і цілий світ підбивав протин них. «Ахерон би порушив»⁴⁾.

«З другого боку, ті держави, котрим він піддавався, бажали використати його в своїх інтересах, і побоюючись його сил, старались на випадок зради ослабити його владу всякими способами. Він се відчував і під'южуючи одних протин других, шукав опори для себе в неугасній війні.

«Головним його завданням було — затримати владу в своїх руках. Від того залежала його персональна безпечність. А се було звязане з дисципліною і з послухом війська Запорізького, і вимагало багатьох заходів, хитрости й енергії. Козаки не розуміли потреби сильної влади. З ними можна було багато досягнути, але треба було до крові роздразнити, або захопити багатою здобичею. Бувало, що задля малої причіни не хотіли йти штурмом і тікали безглядно. А найгірше, що за найдорожче право вважали — всім радити в важних справах і постановляти. Перемоги вважали своїми, а погроми ставили на рахунок провідників, котрого давнім звичаєм вибирали на час потреби, і трактували легковажною назвою, даючи до зрозуміння, що мають досить таких людей, які потраплять добре проводити. Провідник не щасливий гинув при першій бунті, коли не видало його в руки справедливості, щоб отримати помилування: «Нехай твоя голова за всі нації голови! прощай наш сподарю!»

«Сю зухвалу і в природи своєї охочу до бунтів стихию легко можна було порушити якою небудь брехливою відомістю. Не трудно було там купити зрадника і доносчика, знайти людей готових убити гетьмана і підпалити Печерську Лавру.

«Хмельницький дав бунти, що вибухали по кождім неуспіху: після Збараської і Білопечерівської угоди, після Берестейської катастрофи, під час походу на Волошину, на вісти про союз з Туреччиною, з Московією, з Ракочієм — вість про бунт його й добила...

¹⁾ Szkice III с. 7—8.

²⁾ Кубала цитує тут Павла Алепського, але Павло говорить тільки, що середню частину Лядської держави гетьман спустошив і «обернувся в порожній степ, що став границею між ним і Ляхами на кілька днів дороги» (І с. 35). Кубала дещо вільно поступив з сего звісткою. Таку пораду, кажуть, давав гетьманові хан — вище с. 688.

³⁾ Джерела сього Кубала тут не цитує, здається мені, що й тут мав він на гадці оповідання Павла (І с. 6); але Павло зовсім не оповідає сього як погляду гетьмана.

⁴⁾ В розумінню — підняв би саме пекло проти Польщі.

«Про око все робилось за відомом полковників. Навіть чужоземних послів, агентів, гонців приймав і відправляв він в їх присутності. Питав ради — але опозиції не зносив. «Всі втрішно гетьману говорять ми не сміли, а хто б і мовил, и тот бы жив не был» — говорив полковник Антін царському посліві.

«В справах великої ваги скликав загальну раду черни, але як, де, кого запросити, а кого на той час на службу виправити, в тім була його голова. Говорив сам, а всі слухали, бо фірман коней не питає, куди має їхати. А хто був инші гадки, того випягав — аби за границю виносився.

«Аби не дражнити почуття кезацької рівності і не будити зависти, до кінця життя мешкав у своїм дідичнім Суботіві. Старшині теж не позволяв розширатись по замках можновладців, по богатих дворах шляхти, Вірмен і Євреї. Стоалин пустками й чскали повороту власників» (9 - 10).

«Як всюди так і тут повний скарб, добре господарство й фінансова незалежність запевняли йому послух і повагу. Міг сказати про себе, що більше дає ніж бере. Бо побори на Україні не були ані великі ані прикрі. Тільки чужоземні купці платили більші податки від привезених і вивезених товарів. Зате здобич гетьмана була величезна. В чигринськiм замку лежали в бочках дорогі цінності і гроші — по смерті Хмельницького Виговський забрав мільон таларів зложених в льохах гадяцьких ¹⁾.

«Взвнні здібности оцінити трудно, бо в перших пяти роках він мусів прилаштуватися до волі Татар і вони рішали в всенних справах. І не стільки він був щасливий в полі, як у трактатах заграничних. Всюди мав зручних агентів і договорених приятелів. Знав до кого звернутись, кого просити й кому заплатити. Ну та й людина яка каже, що має 200 тис. війська і пропонує свої послуги, всюди бажана і добре обслужена.

«Рухливість його на сім полі викликав подив. Здається не було дня, щоб він не приймав заграничних послів, дипломатичних агентів, курерів і посланців, або не виправляв своїх. На покриття заграничних зносив він і наложив податок на чужоземних купців. Кореспонденція його, як на таку початкуючу канцелярію, була величезна; викриваються все нові й нові акти Н. Важніші, здається, він сам і редагував.

«Може б і инший на його місці теж благає милосердя у короля піддавався сусіднім монархам, теж приймав чужоземних послів, і старався викликати у них довіре, але так понижатись, даститись, розгулюватися, грозить і лякати як Хмельницький мабуть ніхто б не потрапив. — А робив то все з таким розмахом, висловлявся з таким нестримним темпераментом, розпоряжав такими засобами драстичних жестів, був такий невичерпаний в виявах покоря, гніву, жалю, зневаги, легковаження, що впливав психологічно і на своїх і на чужих. «Як хамелеон прибирав різні кольори». Був артистом в спорядженню патетичних сцен. Здавалось, ніби відслонював найглибші тайники своєї душі. А коли годував людей обіцянками, вмів так вийти в їх становище, відгадати їх бажання, викнути в їх потреби й інтереси, що викликав таке довіре, яке потім не могли викорінити навіть найсильніші докази його зради.

«Повно тої його політики в посольських реляціях, в листах його — немало колючок і пильних квіток що ростут при дорозі. Цареві обіцював Литву, Польщу, Крим, Туреччину, цілий Словянський світ, «всіх православних від його високу руку — аби був оден пастир і одно стадо». «Батько мині на смертнім ложі наказував, аби вірно служив

¹⁾ Посилка на Role, Kobiety, звістка більше ніж сумнівна.

цареві... Сівш і під кватирюю московського агента зі слізми в очах нарікав, що мусить піддатися султанові, коли цар не хоче його пожалувати (11 — 4).

«Ян Казимір був переконаний, що тільки Хмельницькому завдячує корону. Вірив і хотів вірити що за його ж поміччю заспокоїть Україну, розпочне війну з Турками, скрипить у Польщі королівську владу. Дарма, що кожного року нова зрада і нова війна: завсіди він готов був пробачити. Невважаючи на явне легковажне і глузування, не міг звільнитися від того дивного довірря — лишався під сугестією козака...

«Мужна сказзти, що значну частину успіхів в зносинах з заграничними державами Хмельницький завдячав своїм персональним виступам. Умів брехати і дурити приятелів і ворогів, чужих і своїх, великих і малих, до тої міри, що його помічник Виговський — хоч обидва одними устами говорили, довірливо висловлявся: «на гетьманове злодійство і неправду ніяким чином догодити не можна».

«На перший погляд не робив сильного вражіння, і трудно було відрізнити його з-поміж старшини. Сучасники описують його як чоловіка в старім віку, фізично сильного, з хитрим виразом, плечистого, похилого, лихо одягненого. Лице чорняве, з довгими обвислими вусами, погляд понурий. Выглядав як мокрий вовк, дивився з-під лоба, руки за спиною, великі пальці в кулаках.

«На гравюрі Гіндіуса 1651 р. бачимо його в нараднім убраннн, в гетьманській шинці з двома перама, глибоко насуненій на голову, в керві обгятій футром з богатими застіжками. Очі випуклі, брови піднесені уважним поглядом, ніс довгий, вуси козацьким звичаєм продовжені підвусниками, обвислі, тверді, вимащні, рот гарний, на чолі дві зморшки гніву. Так виглядав, коли приймав чужоземних послів, слухав рапорти полковників і видавав накази — невідкличні як бездушна необхідність.

«Але коли починав оповідати — а здавсь було се для нього потребою, бо був дотепний і висловний — живив до непізнання і легко захоплювався. Почуття — з початку удачі — далі наслідком образowego представлення, піднесеного голосу і жвавих рухів, набирали такого розмаху, що переходили в афекти — і нехай би хто йому тоді перечив! Швидко, з великою фантазією переносився в усякі можливі ситуації, творив навіжені пляни, лютував, грозив, глузував — з приятелів і неприятелів. Проймав морозом, коли зачинав плакати, скаржитися на людську нещирість, з жадем вичисляти свої кривди, зглядаючись на образ роззятого — наче кличучи пімсту від бога» (16 — 8).

Я навів так багато з сеї характеристики, бо вважаю її дуже проникливою ¹⁾. Автор виявив не тільки бажання бути об'єктивним і відповідно оцінити цього ворога Старої Польщі, але на мій погляд, багато відчув у нім вірно. Сеї незрівняний темперамент, надзвичайна енергія, рухливість, вражливість, сильно розвинена фантазія, легкість гадки, нахил до гіперболізму. Незвичайний хист психологічного впливу, сугестії, з сильним ухилом до лицедійства ²⁾. Неперебірчивість і безоглядність в засобах, свобода від яких небудь моральних обмежень. Незвичайне, неймовірно привязанне до влади як дотмат життя. — Все се, на мое переконанне, вхоплене дуже вірно. Богдан був дійсно природжений вождь - правитель і політик - дипломат. Легко підіймав і рухав маси, вмів панувати над їх настроями — так само кривавим насильством, як і ласковим словом, покірним жестом; у удачі його було щось несорбно чарівне; що з'єднувало йому людей.

¹⁾ Кінцеві зауваження, більш белетристичного характера (с. 18), я пропустив.

²⁾ Пор. мою характеристику Хмельницького як людини в VIII. II с. 163.

Се вірно. Але чи був се також політик в вищій значенню — будівничий соціальний і державний, організатор громадський і культурний? на віддалі, на довгі часи?

В сім напрямі поспробував розвинути характеристику Кубалі В. Липинський в своїй книзі «Україна на переломі». Він вважав Богдана великим державним гениєм, якого не мала Україна «від часів занепаду нашої київської княжої могутньої Русі — і по сьогоднішній день». Він одні умів розв'язати історичні «смертельні протиріччя» українського соціального і культурного життя — її посереднє становище між Заходом і Сходом, між західною цивілізацією і східними умовами життя, між воєвничим демократичним низом і хліборобською, аристократично-монархічною Україною, як вона являється авторові. На сильних підвалинах здригнув Козацьку Українську державу, союзом з Московією забезпечив її від претензій і впливів Польщі. Фундуючи козацьку аристократичну монархію під правлінням своєї династії, він під її заборолом охороняв від руйнівних впливів Азіатської Московії західні елементи українського життя. Тільки на нещастя помирає, а за його «невдалих наслідників» — котрі за його життя одначе були незвичайно талановитими його помічниками, «небезпечні центробіжні сили», ним знейтралізовані і обернені на будову Української держави, позбавлені внутрішнього українського регулятора, знову стерлися між собою, спалахнули великим пожежарцем і спалили Україну війська Запорізького (131).

Я не буду тут вводити в концепцію української хліборобської монархії, проєктовану автором з подій і відносин недавнього минулого в часи Хмельниччини і розташовану на її іменних і датах, — до деяких інтерпретацій подій Хмельниччини я буду мати нагоду повернутися далі. Тут спинюсь загальною на сій пробі представлення Хмельницького глибоким подіником — конструктивістом, який мовляв за глибоко — продуманою, одноцільною схемою пляново творить національно-політичну будову Козацької Української Держави. Питання інтересне незалежно від публіцистичного чи політичного вжитку що з нього робиться.

Насамперед отся сама теза, поставлена вище — одноцільний політичний плян в Хмельниччині. Скільки небудь уважний і об'єктивний перегляд подій Хмельниччини промовляє проти неї. В першій році повстання Хмельницький, чи може треба всюди говорити точніш: Хмельницький і гурток його впливових дорадників, що направляли його діяльність, бо мабуть в питаннях політики він сильно піддавав впливам своїх дорадників — Хмельницький і К-о безоглядно відкинули всі ті можливості, котрих потім запізно, але даремно добивалися в 1655 — 7 рр. Вони могли тоді розвадити Польщу або зробити державний переворот, поставивши певні конституційні умови конвокаційному, чи елекційному сеймові. Принаймні могли взяти Західню Україну — що їм лізла тоді до рук, ще не обезкровлена, сорозмірно сильна, не розчарована в козацькій режмі. Татари тоді ще не напрактикувалися в тактиці політикування на два фронти для утримання рівноваги між Україною і Польщею, як пізніше, і Тугайбей, що командував татарськими силами був вірним приятелем Богдана — як сам Богдан потім хвалявся. Хмельницький і К-о в 1648 р. могли багато здійснити з того, що вони прагнули пізніше, але видно — в тім році вони не мали тих бажань і плянів, що в 1655 — 7 рр., не тільки підчас весняної, але й осінньої війни 1648 р. Сієї війни, очевидно, велася в цілком іншій аспекті. І не тільки в 1648 — навіть в 1653 р. ми не бачимо сліду тих плянів які стали на черзі два роки пізніше; Хмельницький і К-о не виявляють ніякого інтересу до тих Західне-українських земель, котрими вони зацікавилися так живо потім;

вони полищали їх немилосердному татарському знищенню, що в значній мірі й обезціпило їх для пізніших плячів гетьмана. Ми не бачимо підчас цієї довгої війни ніяких заходів на те щоб притягти на свій бік західне - українську шляхту і городи. Очевидно, пляни 1655 — 7 рр. прийшли пізніше.

Я думаю, що весь 1648-й рік, підчас обох війн, весняної й осінньої Хмельницький стояв під впливами козацьких і шляхетських мальконтентів, тих що стали його товаришами, коли він утік на Низ в 1647 році, і тих, що влилися в його гурток з польської армії розгромленої під Камінним Загоном, Жовтими Водами і Корсунем. З їх участю складалися (я хотів сказати — під їх диктат писалися, але не хочу вживати виразів занадто різких, нижче читач побачить, чому саме такі вирази йшли мені на гадку), так кажучи — за їх порадою складалися постуляти-мінімум вислаї з - під Білої Церкви королеві: 12 тис. козацький реєстр і повернення церков православним ¹⁾. Вони б укладали й більш далекосіяжні побажання, котрі мали бути поставлені комісарам нового короля; ми їх не почули, і тому можемо тільки гіпотетично про них говорити, на підставі заяв на елекційній сіймі і різних балачок ²⁾. Військо Запорізьке мало підлягати тільки королеві; на козацьку територію не мало вступати коронне військо; коронні урядники і достойники, воеводи і старости на сій території або позбавлялися зовсім своєї влади або дуже обмежувалися в ній (козацьке «удільне панство», як се називали ³⁾; мабуть обмежено було б маїнатецьке землеволодіння; в релігійній сфері — вже не оборона православної церкви від насильства, а повне скасування унії. Так можна приблизно уявляти собі домагання тодішньої компанії Хмельницького — в дусі козацько-шляхетських побажань (перетворення «старинного козацтва» в своєрідну шляхту Козацької України) і шляхетсько-козацького монархізму (зміцнення влади короля супроти можновладців, безпосередній зв'язок з ним козацького війська, вже сильно насиченого — в його гзрішніх верствах — шляхетським мальконтентським елементом, епоха великих війн під королівським проводом, честь і місце відважним енергійним воякам — як в часах Ваторія або в часах Московської смуги).

Ясно сформулованих домагань цього менту не довелось почути, тому що на гурток Хмельницького, з його приїздом до Києва при кінці 1648 р. налягли нові впливи — київської інтелігенції, ерархії української і грецької, концепції визволення української церкви і східного християнства, — українська національна проблема в церковнім аспекті. На своїм місці я вяснив, чому я думаю, що досі Хмельницький здалека стояв від цих кругів, і ся ідеологія була для нього новою і чужою. Походженням і вихованням він був близько зв'язаний з тими «покривдженими шляхтичами», що оточили його в перших стадіях його повстання ⁴⁾ і вибрали його своїм проводирем, а потім ще гоїно доповнилися суголосними елементами з виходом Богданового війська на волость. Син

¹⁾ Див. т. VIII. III с. 15. ²⁾ Див. тамже с. 114. ³⁾ Тамже сс. 11—12.

⁴⁾ Див. VIII. II с. 166 (Міхалов. с. 6, Памятники с. 196). Я вважаю правильною гадку Липинського (Україна на переломі с. 154—5), що тут треба розуміти шляхетських мальконтентів — різну шляхетську публіку подражнену як не тою то іншою стороною режиму Річчипосполитої. Він влучно вказує на паралельні звістки Кунакова — з оповідань, які він збирав у Польщі по гарячих слідах повстання: до Хмельницького, на Низ почали приїздити козак, шляхта, «вольные люди» в великім числі, і саме шляхта найбільше намовляла його до рішучої розправи з Річчипосполитою, мовляв «такої нагоди нам більше не трапляється, тепер їх треба приборкати, доки вони не прийшли до себе» (Акты ЮЗР. III с. 281 і 404).

панського офіціаліста, що вважав себе шляхтичем, вихований мабуть на польським майнатським дворі, потім в єзуїтській колегії, в такім же шляхетським оточенні, позбавлений «фортуні» утвореної з панської ласки, він мислив тими ж категоріями, що й сі шляхетські «неудачники», що його оточували і більш менш однаково реагував на сучасні обставини і події повстання. Але ніщо не вказує на які небудь зв'язки його з національно і церковно настроєними колами — кторих Київ був тоді осередком ¹⁾, і тим ріжчий перелом настав в його гадках, плянах, тактиці, коли сей київський осередок проголосив його надією християнства, порівняв з Мойсеем, Макавеєм, Костянтином Вел., і сим комплементом притакувала не менша особа як вселенський патріарх, називаючи його князем Руси, фундатором нової православної держави, підчеркуючи ту велику роль, яку може ся козацька держава відіграти в боротьбі за визволення православного світу. Під впливом задушевних розмов на сі теми з патріархом, митрополитом, найвизначнішими представниками київського церковного і ученого світу твориться нова політична програма, котру Богдан накидає своїм товаришам. «Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру», формулував він сам сю політичну зміну. Формула буде мабуть вірна, коли «свою шкоду і кривду» ми візьмемо не в чисто персональнім розумінні, а приложимо се до «кривди» тої верстви, з котрою зсолідаризувався Богдан, підіймаючи повстання, а «православну віру» візьмемо в національнім аспекті — визволення православної Руси, «по Львів, по Холм і Галич». Богдан не хотів уже ні говорити про чисто козацькі справи: реєстр, права козацькі. Метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях, в сім розумінні очевидно називав себе «єдиновладцем і самодержцем руським» — не в значінні монарха з необмеженою владою, як се інтерпретує Липинський, а голови суверенної держави, в противстваленні до торішнього роялізму — плянами автономної козацької України в безпосередній владі короля. Доводилося йому инколи й тепер збиватися на сі роялістичні ноти, але політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну.

Я таким чином рішучо відкидаю погляд, що Хмельницький і його однодумці в 1649 р. далі лишлись на ґрунті козацької автономії в рамках Річипосполитої так як стояли в р. 1648, і мовляв Зборівський договір дав нам вираз їх політичної програми ²⁾. Зборівський договір був їх капітуляцією, продиктованою зрадою хана; він не виявляв ніякої програми, се був тільки примусовий виступ з безвихідної позиції, до котрого Хмельницький і його компанія навіть не вважали можливим признатися перед вій-

¹⁾ Див. т. VIII. III с. 129.

²⁾ На такім становищі ще стоїть Липинський, для нього Зборівський трактат се вияв політики козацького автономізму в межах Річипосполитої («Зборівська умова єсть в розумінні правно-державнім першою спробою забезпечення української нації в рамках польської державности: 1-о політичної автономії на території козацькій, і 2-о культурно-національних прав в цілій Річипосполитій»—с. 19). На його погляд ся доба потяглась аж до Переяславської умови, що вперше проголосила повну політичну емансипацію від Польщі— хоч уже безпосередні наслідки Зборівської умови показали, «що без радикальної зміни внутрішнього устрою Польської Річипосполитої, місця для козацької України в межах польської державности бути не може», а «державний органам Річипосполитої був уже ослабий на те, щоб таку радикальну реформу і таку засадничу зміну свого устрою перевести» (с. 20 і 22).

ськом, як то було, здається мені — досить ясно показано в попередній частині сєї праці ¹⁾. Козацько-шляхетська програма — пінішим скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький. К^о до неї більше не поверталися — хоч прихильників у сєї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького — але виявилися всі труднощі П переведення. Фляско зборівське, далі берестецьке ясно показували, що Крим перестав бути козацьким союзником, а хоче бути арбітром в українсько-польських змаганнях і не допустить до повної емансипації України від Польщі. З другої сторони ясно виявлялася зневіра маси селянської і почасті — козацько-хлеборобської («черняків») до політики старшини. Ся маса маліла через спустошення й еміграцію. а то що з неї лишилось, ставало все менш охочим до підтримки українського уряду. Крива української революції безговоротно заломилася в зборівській капітуляції і більше не змогла випростуватись. Небезпечні повстання раз-у-раз ставлять грізне мemento перед очима Богдана, він не може обходитися без підручної татарської орди і німецької гвардії. Його гурток розкучливо шукає зовнішньої сили, яка б могла заступити місце зрадливсі Орди в усякого рода стратегічних плянах — і скріпила б становище уряду супроти своїх мас. Москва, Порта, Євангелицька ліга з Ракоцієм і Радивилом на чолі (поки не вдається завязати ближчих звязків з Швецією і Брандєбургом) — мляво й безуспішно се йде. Порта не жадує чемностей і компліментів, але не може дати нічого реального. Москва зловіщо вичікує. Ракоцій і Радививил не ринаються виступити відважно. Швеція ще безвладна під проводом свого старого канцлера.

Україна нидіє, розпоршує свої сили. В суперечних борсаннях українського уряду трудно вхопити яку небудь тактичну лінію. В сих скоках з одної орієнтації в другу я власне бачу доказ того, що Богдан досить легко підпадав впливам близьких людей; в сій затяжній кризі спиралися суперечні гадки різних близьких йому людей і він давав себе вести то в один бік, то в другий. Я думаю, що був тільки оден пункт, на котрім він не давав себе збити з орієнтації, яку йому давала його інтуїція — там де панував інстинкт самозахавання — себто захавання своєї влади. Тут Богдан був безоглядний і рішучий і не піддавався нікому. В політиці ж і у нього не було твердої лінії, і тому що в сім політичним присмерку інстинкт не виручав і «по-нєси всі коти сирі», він так легко йшов то за одною орієнтацією то за другою.

Особливо се ясно показують його хитання між орієнтацією мусульманською й антимульманською. Ходячі фрази того часу про спільний інтерес всього християнства і святий обовязок боротьби з мусульманським світом очевидно не перешкождали йому бути повним індиферентистом в сих справах, і він був би твердим прихильником Отманської системи, якби вона могла послужити для нього твердою політичною базою. Але в сей мент вона була неадатна на се — так само як і католицька, против мусульманська ліга. Тому Хм. виходить то на ту стежку то на сю, не жадує фразеології — але нічого конкретного на сих стежках не знаходить і тільки заплутує ситуацію своїми перескоками.

Не вносить в політику його ніякої послідовности і Череславська умова — як се хоче довести Липинський. Я се говорив свого часу і тепер можу тільки повторити, що в той мент Хмельницький і К^о зовсім не відчували епохального, фатального значіння сього акту; для них се був цінний в даних обставинах мілітарний союз, ще оден в до-

¹⁾ VIII. III с. 220 дд.

даток до союзу з Татарами, з Турками, з Млдовою. Цілком байдухо сипали вони обіцянками, аби тільки прискорити московську інтервенцію — зовсім не журячися тим, як то прийшлося би здійснювати ці обіцянки на практиці. 1653 рік був одним з найбільш похмурих на небозводі цієї компанії, й інтервенція Москви була незвичайно потрібна щоб переілюстри се. Море Теневгагит (море мряки). Слідом виявилось, що союз з нею веде за собою дуже серйозні недогоди у внутрішніх і зовнішніх відносинах і не дає змоги сійтися без помочи Татар — сеї тяжкої болячки української державної політики. Не можна згодитися навіть з поглядом Липинського, ніби то Переяславська угода морально еманципувала Україну від Польщі, і змусила Польців трактувати Україну як союзну політичну силу. Дрижинілівська кампанія і спустошенне Браславщини Поляками і Татарами на спільку виявили ясно, як мало дає українсько-московський союз в обставинах утворених Переяславською угодою. Непорозуміння на білоруським фронті викрили політичні розбіжності між тенденціями українського і московського уряду. Віроломство Москви в справі української еміграції їх довершило. Стало очевидним, що Москва не може бути базою української політики.

Натомість розгром Польщі Карлом-Густавом літом 1655 р. здався нашим політикам початком нової епохи. Оживає стара програма — Української держави в межах руської віри, «де жили руські люди і церкви були», — але з сильними модифікаціями. Західні козацькі території за сей час страчено, знищено, випустошено. Підступити тут з козацькою програмою було неможливо; тільки довгими і обережними заходами, обминаючи конфлікти з шляхтою, можна було б організувати козаччину в тутешніх королівщинах, перетворених в державні маєтки Запорізького війська: Українська держава, хочаби прилучити ці землі, мусить шукати порозуміння з шляхтою й містами. Починається третя стадія Хмельниччини, незвичайно інтересна. У неї широка, краще усвідомлена програма. Вона проводиться більш продумано й серйозно — рахуючи не не на ріжних утікачів, авантюриків, а на елементи ослі на місцях, національно і громадсько настроєні. Але вона не кінчиться з смертю Богдана, навпаки — треба підчеркнути, що смерть його не робить в сій програмі ніякого перелому, ніяких змін, робота йде тими самими шляхами, викінчуючи почате за життя Богдана — тими самими руками, очевидно, що вели її за Богдана. Крах що її спіткав за Виговського, можна було передбачати в повній мірі і за життя Богдана: для неї так само бракувало твердих підстав тоді як і потім.

Таким чином з одної сторони Хмельниччина не становить чогось однецільного, прийнятого одною думкою й одним шляхом. З другої сторони — вона фактично не відмежована скільки небудь виразно від пізнішої доби, від часів Виговського. Уявлення, що часи слави, сили, політичної мудрости урвалися з смертю Богдана і наступило замішання, упадок, безглузде, усобія — цілком невірні. Що смерть Богдана була нікчемною, може навіть і великою для політичного престижу України і її внутрішньої рівноваги — се певно. За Богданом був певний авторитет, традиція великих побід, «весни» української революції. «Тебя, какъ первую любовь, России сердце не забудет»¹⁾. Те що я говорив вище з приводу смерти Золотаренка, ще в більшій мірі треба сказати про Богдана. Але він вмер своєчасно для свого авторитету! Те що розгертнулось за Виговського, в повній мірі починалось уже за Богдана. Недавно оден з наших молодих дослідників М. Н. Петровський висловив гадку, що «Руїну» треба ра-

¹⁾ Вірші на смерть Муромцева, першого голови Державної Думи.

хувати вже з Виговського¹⁾; се має рацію, але тоді треба сказати, що Руїна починалась уже за Хмельницького. Я сказав, що крива революції заломилась під Зборовим; з моменту коли шведський король, утік від Ракоція і козаків, провалилась остання політична комбінація Хмельниччини й почалася руїна в повній формі. Москва вважала себе звільненою з усяких зобов'язань супроти гетьманського уряду — за його нельюальну лігу з Шведами і Ракоцієм. З ханом знову конфлікт. На Запоріжжю бунти. В війську повстання. Треба було знову стинати, давити, або ластитись і упокоритись; клеїти угоду з Беньовским, робити уступки Москві. Се було вже чисто Вигівщина — але вона почалася за Хмельницького.

Не хочу зменшувати індивідуальности Хмельницького, ні трохи. Але хочу побігти фальшивому і шкідливому в своїх наслідках для історичної перспективи поглядів, що се ніби то був титан між пігмеями, втіленне державного розуму і державного будівництва, до котрого ніколи не могли підвестися його наступники. Мовляв за Хмельницького діялося щось таке, чого ні збагнути не могли його помічники і епігони; що коли б він прожив ще довший час, ми б побачили Українську державу он яку — а не ту Руїну яка наступила.

Я в повній мірі признаю, що Хмельницький був великий чоловік — але його велич не лежала в площині ні політичного ні державного будівництва Нової Європи. В нім занадто багато від Азії, від великих азійських завойовників-кочовиків, фундаторів держав-Орд. З тою важною відмінню, що для нього матеріалом, гарматним мясом служили не чужі, підбиті племена, а свій власний нарід. Він збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви ціною страшних жертв мас. Він зробив пустою половину України, щоб укріпити панування своє і своєї династії, чи своєї компанії в другій половині, але і звідси розігнав половину людей, примусив тікати за кордони України, поза межі досягнення його влади. В нім просто вражає ся марнотратність українським людським матеріалом в кампаніях і байдужість про заховання території. В нім цілком не видно елементарної державної економії, руки державного хазяїна Української землі, як колись говорилося. Справедливо завважив оден з дослідників²⁾, що Хмельницький все вів війну на українській території, ніколи не стараючись перенести її на неприязельську, навіть коли і мав на се змогу. Се була крайня неощадність — бо ж ці війни зв'язані були з мандрівками Орди і наступами польських військ — котрі Хм. і К^о так як би замащували звичайно в глибину української тери-

¹⁾ До історії Руїни, Зап. ніжин. інституту VIII с. 12.

²⁾ Умер Хмельницький саме тоді як розрухав основні стихії горожанського й домового ладу, а не забезпечив на будуче долю Україні, ні в її власнім нутрі ні в відношенню до сусідніх держав. Зістався тільки слід сеї безрезультатної довголітньої боротьби, веденої несамовитою пристрасною обопільної непевности, — такою фактично видається його політика позбавлена на перший погляд ясної мети і добірних способів і певного методу її осягнення. Через се пішли на ніщо величезні і грандіозні пориви народу. Їх прибив і звів до нікчемних результатів і гетьман сам, в своїх поглядах доволі консервативний, що не зовсім гаразд числився з народними постулатами ані з голосами радикальнішої старшини, та особливо, що ніколи не оперся на народі, не утворив з організованої народньої платної армії, як аб завсіди стояла на гетьманський розказ, — до чого його нераз звивали. Через се не завдав ніколи своему смертельному ворогові рішучого удару, а противно — давав іно деморалізуюче оружє в руки до дальшого прояву крові. А ще прикріпший був наслідок цього факту, що питання воєнного щастя рішав на своїй власній землі, і через

торії, і тому страшенно нищили її, підтинаючи економічну і популяційну базу Козаччини. Се був метод скитських царів, що пропонували Дарієві шукати їх в безмежних українських стінах. Хмельницький відновляє перед нами постать такого Великого Скита — але се не годиться на провідника європейської держави, а Україна XVII в. була все таки Європою, і хотіла нею бути, кожним суставом свого ества! Се була тактика козацьких війн кінця XVI і поч. XVII в. — але се вже не годилось для Козаччини доби Хмельницького, коли вона хотіла репрезентувати Українську державу!

Велика дезерція українських мас за кордон, глибоко неоправдана з політичного погляду, знаходить своє повне психологічне оправдання супроти такого відношення до них Хмельницького і К^о — такого державного господарства сеї компанії.

Політика Хмельниччини повна таких фатальних помилок, що ратуючи репутацію Хмельницького його адоратори мусять приймати, що се не була його сфера. Тут мовляв господарила його компанія, і розходження в її гадках спричиняли помилки і хаос. Я теж так і думаю, що Хмельницький мало керував політикою, і часто віддавав ініціативу своїй компанії. Людина розумна — а Хмельницькому розуму ніхто не одмовить, не могла робити таких неконсеквенцій в політиці, ведучи її на власну руку. Я думаю, що в другій половині Хмельниччини в ній далеко більше значила родина Виговських, ніж сам Хмельницький; повторюю — Виговщина почалась уже за Хмельницького.

Від якого часу? Думаю, що велика інтимна близькість Виговського до Хмельницького і безграничне довіре до нього з боку Богдана почалися від 1651 р., від славної пригоди їх «в полони» у хана; Хмельницький опинився тоді в цілком критичних обставинах, Виговський був одним товаришем його в тих пригодах, товаришем очевидно наскрізь щирим і вірним, і коли їм удалось вивнутися і стати на ноги, по деяких тертях, які нібито зайшли тоді між ними при замиренню з Поляками, Виговський став не то що правою рукою, а керівником політики Хмельницького. Поволі, не відразу, ділячи все таки впливи з іншими визначними товаришами гуртка — не тільки тому що треба було рахуватися з їх авторитетом, але й тому також, що індивідуальність Виговського взагалі була позбавлена тої стихійної безоглядності, якою визначався Богдан. Дослідник Виговщини В. І. Герасимчук виявив охоту протиставити Богданові з його «великанським егоїзмом» і безоглядною активністю Виговського, як людину більш вироблену політично, більш послідовну і принципіальну, більшого політика, патріота і державного діяча - теоретика в протиставленню «фантастичному героєві діла». Се можливо навіть правдоподібно. Я б сказав, що Виговський се був політик-звонець, тим часом як Богдан стихійна сила більш євразійського чи просто таки азійського характера. Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, а політиком був не великим, і поскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро.

Що в 1648 р. козачина легкодушно пройшла повз тих можливостей в політиці супроти Польщі, котрих потім шукала так жадібно і даремно пізніш, се я відмітив, і се

се наносив таку рану своїй вітчизні, що її не гоїли навіть і найсвітліші побіди. Смілі побідники інакше робили і перед ним і по нім» — В. Герасимчук, Виговщина і Гадяцький трактат ст. 14 (Зап. Н. Тов. ім. Шевченка т. 87).

Я навів сю цитату як оден з скептичніших українських поглядів; дещо з нього придасться нам ще далі.

занадто широко (хоч і не загально) признаний факт, так що на нім тут не треба спиратись.

Що в політиці волооській буда зроблена фатальна помилка — після того як господарство молдавське було повернене Лунулові, і Тиміш став фактичним спів-рєфєктом і треба було тільки закрити такий корисний стан річей, а замість того розпочато війну з Валахією, спровоковано Ракоція, утворено тим польсько-дунайську лігу і тріскучо провалено справу — се ясно було вже й сучасникам (відзив Мирона Костина вище, с. 541).

Мізерність козацькі політики супроти Москви була досить ясно схарактеризована вище, так що я теж не буду спинятися на всіх її недорічностях й фатальних помилках. Ніякого сліду послідовного переведення української державної ідеї, повне свідомство її убожства. Знову замість політики — дипломатія самої невисокої марки, яка пильнує тільки забити баки, заговорити противника на дану хвилию, щоб якось через сю хвилию перезіти. Дають обіцянки і навіть присяги, цілком не задумуючись над їх виконаннем, і дискредитують себе на кожнім кроці. І при тім помилки, помелки без числа — нічим не вимушені, котрі можуть бути витолковані тільки повною байдужістю до державних аспірацій Козаччини.

Досить пригадати собі сі депутатії українських станів до Москви по потвердження прав, поруч козацького посольства, — вислані за згодою і підтримкою козацького уряду. Або се клянчення козацького уряду у царя, щоб він наказав міщанам українських міст, аби не перешкождали козацьким уходникам в їх промислу на Нізу (с. 807). Се були голоси минулого століття, якимсь чином прийняті і подані українським урядом новому протекторові в такий критичний момент! А ся готовність гетьманського уряду віддати під владу московського патріярха свою митрополію, в супереч рішучому небажанню самого духовенства — чого гона варт?

Формованне нової ліги, шведсько-семигородсько-дунайської, іде теж не багато краще — по всіх болючих попередніх досвідах.

Розуміється, становища самого Карла-Густава і Ракоція з їх претензіями на польську корону, творили великі труднощі в переведенню програми єдині України, а се означив. Але з другої сторони, лінія взята українськими урядом — се знов таки дипломатованне, недоговорюванне, брак ясної платформи, виразно поставлених домагань, що творив ситуацію просто таки дурну. Карло-Густав протягом двох літ на ріжкі єнособи повторює, що не знає, чого хочуть козаки, і се мабуть була правда. Не хотіли сказати правди, так наче боялись своїх власних плянів. Вважалися союзниками — без якого небудь договору. Всенний союз — без якої небудь координації акції.

Так і з Ракоцієм: гетьманський осередок нарікає, що він робить все без порозуміння, вони не знають, чого Ракоцій хоче. А вони йому поставили свої умови, сказали, чого вони хочуть і вимагають? Дали військо в безконтрольне і безоглядне розпорядженне, не поставили свого плану — і потім нарікають, що контраєнт не те робить, що їм би хотілось. Видимо, вся надія на обставини — мовляв самі так уложаться, що можна буде їх потихеньку використати, без декларацій і маніфєстацій — або незалєжно від зроблених декларацій.

Одночасно — яка незручна, нерозважна політика супроти Москви. Розривати з нею Хмельницький і К^о не хотіли, Москва їм була потрібна — хоч про запас! Тим часом мусіли ж розуміти, що підтримуючи Ракоцієві претензії на польську корону против претензії царя і входячи в формальний союз з шведським королем — в той мент

найбільш одіозним неприятелем Москви, вони ображають царя до живого. Правда, вони вважали, що Москва зрадила козакам, вийшовши в сепаратне порозуміння з Польщею. Але тоді, очевидно, одно з двох. Або супроти такої зрадницької поведінки Москви підчеркнути свою вірність договорам і вимагати поправи чи певної компенсації. Або — санкція: супроти твоєї невірності ми шукаємо собі гарантій на власну руку, беремо собі таких і таких союзників, ставимо собі такі й такі пляни. Коли того не хочеш — поправся, поступай з нами інакше! Але ні одного ні другого не було зроблено тоді з козацької сторони; на словах запевняли в вірності, лязьальності і т. д. — і робили нельюальні кроки, закриваючи їх ріжними нічого не вартими, цілком прозорими витівками — в тім роді, що Поляки спалили Калюс і Чернівці на Поділлі і под. Давали можливість ловити себе на явній брехні. Дали Москві можливість супроти таких брехливих союзників уважати себе свободною від усяких союзних зобов'язань, від всякої вдячності за попередні послуги і заслуги.

Справді й бачимо, що московські казуїсти зараз же взялись до перегляду відносин до України, повитягади й поставили на чергу всі неприємні питання, приховані перед тим з огляду на неохоту до них гетьмана. Запелювали на гетьманську й старшанську нельюальність до військових мас, розвели агітацію против старшини. Одним словом приготували *сюр д'État*, і не знати що б показали Хмельницькому і К^о — коли б смерть його не змінила ситуації і не відкрила нових доріг інтервенції.

Та скажім, що тут, в відносинах до інших держав трудно було домовитись тому що вони мислили старими історичними категоріями. Запорізьке військо було для них не державним суб'єктом, а збунтованим військом, козацька старшина — купюю підозрілих індивідів, банітів і мальконтентів, збунтованих підданих законного монарха — польського короля.

Не свободна була від такого ніякового почуття і сама старшина. Мусіло минути десятки літ, щоб признати таку свою ролю не з конфузом, а з гордою самосвідомістю — як се потім читаємо в передмові до праці Трабянки — мовляв «не точію сами славно-россійскіе монархи мужества своего страхом обносили вселенную, но и раби их за отечество собственных государей и за обиду Россіян могут и преобладающих чуждых монарх силам вооружившись противостать». Купці офіціалістів, рукодаїних слуг маїнатських або недоцінених служак королівського війська, що творили Богданів осередок, не легко було відразу всісти на такого високого коня і трактувати сих «монархів» за рівнорядні політичні сили. Худонахольське «паданне до ні», що так незносно смердить нам в кореспонденції з польськими маїнатами і королем до самої смерті Богдана, свідчить про се.

Але візьмім таку сферу, де не треба було ніяких політичних апарансів, а все залежало від мілітарної енергії — сферу відносин козацько-татарських. Се ж безсумнівно найганебніша сторона Хмельниччини, і не дурно нарід прокляв за них Хмельницького — нарід відчував се. З дивним засліпленням весь час і до смерті Хмельницький і К^о дивляться на Кримську Орду як свою двірську гвардію, якихось преторіанців, а в дійсности зробили з них рішаючий чинник української політики. Добутком і кровю Українського народу вони вигодовують її — як се справедливо докоряли старшині козаки в своїм повстанні 1653 р. Вона, старшина скривила і зміцнила сьго кримського кліща, що впився в живе українське тіло і став дивитися на українську людність як на підвладну провінцію (в 1653 — 4 рр., як ми бачили — хан формально пропонував Хмельницькому замість царя піддатися в підданство йому, і Татари рахували, що

від часів соого повстання козацьке військо замість Річипосполитої пробувало під їх зверхністю). Коли, припустім, у Хмельницького і К^о могли ще бути які небудь ілюзії на пункті воєнного брацтва з Кримчаками в 1648 р., які могли бути ілюзії після Зборова, Берестечка, Жванця? Коли не раніш, то з літа 1654 р., коли Україна мала за собою Москву, і Польща була цілком розбита московським наступом, як було не знищити сю тяжку болячку? Пройти Крим здовж і попереки, винищити всі небезпечні елементи, поставити на чолі розгромленої, приборканої Орди вірних приятелів, в ролі фактичних васалів і підручників, а не протекторів. Чи не було для сього сили? Коли міг Мих. Дорошенко з кількома тисячами ходити через Крим збройною рукою, не міг зробити сього Хмельницький з десятками тисяч? Не кажучи, що міг покликати до участі і Донців, і Калмиків, Черкесів і т. д.

Завдання було вповні здійснимо — а наскільки цінне? Як би таке приборканне Криму, визволення невільників, знищення тутешніх невільниківських торгів підняло авторитет гетьмана, престиж Запорізького війська і на Україні і в очах цілого світу — християнського і мусульманського? Натомість зіставивши до кінця днів своїх на позиції запобігання кримської ласки, на взаводи в Річпосполитою, український уряд приготував жахливе спустешення Брацлавщини на поч. 1655 р. — сю гандебну пляму Хмельниччини. В 1656—7 рр. був цілком зв'язаний в своїй політичній акції непевністю Криму. А в останніх днях Богданового життя, коли він піби то найбільше виснащувався в своїй політиці, і спеціально супроти Москви хотів бути самостійним, він змушений був бити чолом за московською помічю супроти перспективи кримського наступу ¹⁾.

Так, в сфері державної політики величатись Хмельниччині трудно — не вважаючи що в її державнім осередку не бракувало ні розумних голів ні блискучих ідей. Поясню се собі, по перше, недостаткою ясного політичного плану, державної ідеї, політичного проводу — відсутністю хозяйна політики, так би сказати. Не був хозяйном Хмельницький, і не було взагалі хозяйна. Різкі настрої й орієнтації стрічались і перехрещувались, боролись і навзаєм нейтралізувались. Та кунка «бувних людей Річпосполитої», до котрої належав і сам гетьман і його найближчі товариші з повстання, що мали найбільший вплив на справу, — може найменше були здатні творити новий державний лад. Творити нове взагалі трудно; коли людині навіть здається, що вона творить нове, в дійсности вона найчастіше повторює вже йй знане — з деякими тільки змінами і поправками. Так, бачили ми, характерезував творчість старшини пок. Антонович і характерезував правильно. Сі ж бувші люде — колишні жовніри, дрібні

¹⁾ На се доводиться чути завваження, що Татари були потрібні Хмельницькому як кічка, тому що козацьке військо було властиво піше військо — хоч і відило на конях. Я нераз обмірковував се завваження, і все таки воно мене не переконує. По перше, в козацьким війську були також дуже добрі кавалерійські частини (напр. вище відзвів Павла Алєпського), і коли була в них потреба, гетманський штаб міг їх збільшити. По друге, як бойова кавалерія Татари були мало-що варті, вони більше «галайкали», як зневажливо висловлялися Поляки, що мали дуже добру кавалерію. По третє, я ж не кажу, що Хмельницький повинен був зрїтися Татар: я кажу що він міг їх приборкати, взяти в руки, зробити залежними від себе замість бути залежним від них. певні татарські контінгенти він таки й держав на службі, на платі, незалежно від політики кримського уряду; се він міг зробити і з Ордою в цілости, при певній енергії, рішучости і свідомости сеї потреби. Та мабуть її саме й бракувало.

урядники, офіціалісти, дворяне панські ледви чи й мали замір творити по новому. Завадто вони були замариновані в соціалнім, політичнім і культурнім укладі Річпосполитої — завадто пересякли ним, щоб навіть тоді коли б хотіли організувати щось неподібне до сього укладу, потрапили втікти від її шаблонів. Свідомо чи не свідомо сі люде з невадалою карєрою «синів коронних» жили під домінуючою ідеєю дати реванш всім тим хто викривив їх карієру в Річпосполитій Польській, на злість їм зайняти в ній почесне і впливове місце, або утворити нову «вільну Річпосполиту»¹⁾ на звір і подобу її ж. І сі свідомі й несвідомі тенденції фатально відбивалися на плянах і політиці «вільної Річпосполитої» козацької, котру диктувала українська революція. Се, думаю, була одна з серйозних причин багатьох «фальшивих кроків» козацької політики, почавши від білоцерківської декларації 1648 р. і до подій 1657 р.

Розуміється в повній мірі треба рахуватися з традиційною козацькою і взагалі українською тактикою: не висувати по можности нічого нового, настоювати нібито тільки на виконуванню старих норм відвічних прав і привілеїв козацького війська і народу Руського. Але всього сим не покриєш.

Затхлиною і мертвечиною віє на нас з декларації гетьманського осередку всього сього десятиліття — з виїмком хіба деяких переяславських балачок 1649 р. записаних Мясковским. Ніякої свіжої, сміливої, нової думки, яка б відбивала в собі сей великий соціалний і національний переворот, пророблений українським народом за сей рік. Здебільшого дешевенькі латки на старі пережиті порядки Польської Річпосполитої, і майже нічого більше понад те. Се чиста історія Саула, що мовляв пішов шукати заблудящих осят свого батька і надбав королівство. Хмельницький і К^о пустилися поправляти свої соціалні позиції в Річпосполитій і непомітно проробили з народніми масами — міщанськими, селянськими і дрібно-інтелігентськими ту величезну революцію, що стала підставою Нової України і перерисувала карту Східньої Европи. Проробили не помітно для себе, не хочючи тої революції, і цілком не здібні були рахуватися з її значіннем і наслідками.

Селянство в переважній масі скинуло з себе підданські тягарі; де неде тільки відбувало воно щось з «звичклого послушнства» — особливо в мастках духовних, монастирських. Але даремно ми б шукали в деклараціях Хмельниччини бажання порухатися з наявністю сеї нової визволеної селянської людности як соціалної верстви зафіксувати її права, дати гарантії її вільности і звязати її з новим ладом України. Весь час над сим визволеним селянством висіла перспектива повороту дідичів на свої пошлиця і відновлення старого підданства. Гетьманський осередок старався тільки знейтралізувати найбільш гострі кінці сього факту: домагався, щоб дідичі не приводили з собою війська і не робили кривавої розправи; висилаючи на ґрунт своїх офіціалістів вибирали їх по можности з «руського елементу», тощо. Але против повороту кріпацтва ніяких гарантій не було, і тому маси так стихійно і непочесно тікали з визволеної України «під московську неволю», не покладаючись на свій український уряд і бажючи відгородитися московським кордоном від перспектив старого підданства — чи то в формі повороту панів-утікачів, чи то претензій своїх домашніх

¹⁾ «Будет когдась от тых юнаков (властиво—лотриков, злодюжок) речпосполитая волная» — пророцтво вложено заднім числом в уста Баторія, у Грабянки с. 22.

кандидатів на дідачів. В. Липинський, що правда, в своїй останній праці представляє так нібито селянство нічого не мало против «звичного послушенства», поскільки воно мало віддаватися людям, що несли службу в війську Запорізьким¹⁾. Але ледви чи кого переконає така іділія.

Але скажимо, що поняття свободного селянства для тих часів було занадто радикальним, так що реальний факт його існування не міг влізти в старшинські голови і в них усвідомитись як щось дане і управлене до існування і консервування. Але як так само не знайдемо ми в деклараціях і трактатах Хмельниччини і справи далеко більше ясної усвідомленої і всім західноєвропейським життям задокументованої — прав міст і міщанства! Дарма, що міщанство відіграло таку роль в українським відродженні XVI—XVII на памяти тих людей, що робили Хмельниччину! Воно було українським активом, так недавно. Економічний добробут міст і культурний розцвіт і політична роль шпали саме під татарем шляхетських привілеїв, під зобомом шляхетської старостинської і вийтівської юрисдикції. Міста дали величезні континенти козацтву і старшині; безсумніву не тільки квантитовно, кількісно, але і якісно — своєю інтелекцією, організаційною ініціативою й енергією вони відіграли величезну роль в формации нового ладу. Але при тім усім Козаччина навалилася на міське життя так безпardonно. Старшина виявила такі неприкриті бажання загорнути і в своїх руках, заховати все що встигли видерти від міщанської громади ліквідовані повстанієм елементи — старостинський уряд, дідачі, католицька церква. Гетьманський уряд так елементарно брався до експлуатації міського промислу і торгівлі індуктою і електою,—

¹⁾ «Старшина війська Зап. — «что на услугах войсковых завсегда обрѣтаются и хлѣба сами пахать не могутъ», кажучи словами переяславських статей, — одержує цей хлѣб від селянства, від «панешного крестьянина». Але одержує не так, як давня шляхта польської держави — за якісь ненависні для українського селянства свої окремі права, не на підставі чужої і незрозумілої тому селянству «панської Річпосполитої». Нова старшина українська дістає свій хлѣб від селянства за реальний обов'язок служби Війську Запорізькому, служби українській державі. Ця держава не тільки Війську Запорізькому, але й селянству українському потрібна та необхідна, бо вона забезпечує його і від повороту старих зненавиджених магнатів і захищає його від страшних татарських загонів. Повага для нової держави і потреба тієї держави роблять в очах селянства його повинности супроти слуг цієї держави законними й зрозумілими...

«Та сама стара, зненавиджена було шляхта, тепер підчас пактів переяславських одержала урочисту царську грамоту, а в ній підтвердження всіх своїх давніх прав і привілеїв. Під охороною влади гетьманської вона знову в своїх маєтках оселилась, знов «повинности звичайні» від селянства одержувати стала. Але селянство проти цього не протестує, бо це вже не шляхта старої й не потрібної Річпосполитої. Це тільки ті, що «служать у Війську Запорізьким», — як виразно підкреслює грамота царська і як розуміє її становище український гетьман, під якого диктандом і на жадання якого ця грамота царська для шляхти була написана і видана» — «Україна на переломі» с. 136.

Так, дійсно гетьман і його окруження бажали відродити і розвинути шляхетську верству на Україні, і не їх вина була, що ся верства не виявила життєздатности і фактично розплилася в козацькій старшині. Але сказати, щоб селянство против свого не протестувало — се значить з'їгнувати всі відомости про повстання против гетьманського уряду, про масову еміграцію, і ті протести проти претенсії шляхти війська Запорізького, які стають нам відомими після смерти Богдана, але в повній мірі ілюструють ситуацію і за його життя.

що міста першам ділом постарались забезпечити себе царськими привілеями від претенсій Війська.

Се була одна з найбільш небезпечних пунктів в будові гетьманської України, а вище відзначав се. В старій Польщі місто не було увязане з шляхетською земською організацією, експлуатовалось шляхтою як внутрішня колонія, залежна тільки від монарха і тільки з ним звязана. В козацькій Україні вийшло це гірше, бо через голову українського уряду міста звязалися з царським урядом і віддалися під його протекторат против яких небудь претенсій Козаччини і гетьманської влади.

Вийшло щось аналогічне з утечею селянства з Гетьманської України: селянство тікало за II кордон, міщанство тікало з-під влади гетьманського уряду. Записана Желябужским розмова з стародубським війтом на тему, що під гетьманським володінням міщанство до кінця загибає і пропаде до решти, коли цар не візьме міста під свою безпосередню управу, вийнявши з-під влади гетьмана (вище ст. 1382) звучить як глибокий засуд над державно-організаційним убожеством Хмельницького і Ко — що виявляли свою нездібність в такому кардинальнім для української держави і для самого Козацтва питанню. Розуміється, говорилося воно після відповідної московської підготовки і записувалось так як краще було для московського вжитку на будуче, але видимо таки говорилося! Поки-що рідше, потім частіше — як язика розв'язались; але важно одмітити, що вже говорилося за життя Богдана, як засудження його політики, а не в противставленне його теніальної, всіх задовольняючої (як II представляє В. Липинський) державної концепції — недолугому партацтву його наступників.

Се тим більше треба підчеркнути, що економічне становище міщанства все таки в децим виграло: припинено було деякі побори польських часів, а завідання московської адміністрації мало сим підб'гам зробити кінець. Але неважаючи на се неувязка з новим ладом. Гетьманщини, очевидно, докучала настільки сильно, що вони, міщанські громади, готові були зріктись і пожертвувати ріжними вигодами свого нинішнього стану на те аби позбутися його негодів.

Розуміється, козацький устрій часів Хмельницького має чим імпонувати. Я не раз підчеркував в попереднім викладі ту чіткість, з якою козацька машина працювала під рукою Богдана. Се доказує великі таланти його як правителя отсих воєнних часів; сі таланти я йому признавав і тепер признаю в новій мірі. Але великої конструктивності не видно, ще раз повторюю. Розуміється, час не був придатний для реформи адміністрації, судівництва, фінансів, з сим треба рахуватися як найбільше. «Перше жити, потім філософувати». Воротьба за існування, питання життя і смерти стояли занадто над душею, щоб можна було з спокійною головою віддаватися питанням конструкційним. Коли б Гетьманщина дістала якісь спокійніші часи, років на кількадесят; коли б їй дали змогу спокійно подумати над своїми порядками і справами в 1650-х роках, так як вона мала не те змогу хочби за часів Мазени, — то безсумніву вона б значно змодифікувала свій полковий устрій, даний їй попередніми часами, з-перед Хмельниччини, і такийже штабовий характер свого державного осередку. Але не мавши спокійного часу, щоб се зробити, вона й поїхала з ним у свою державну путь мало що його удосконаливши. Полковники зістались полковниками, прилучивши до того виморочні функції старостів — і то старостів не судових, кажучи польською термінологією, котрі на козацькій території майже не існували (тільки в Чернигівщині, від кінця 1630-х років) — а старостів-державців, з перевагою функцій поміщицьких над адміністраційними. Гетьманський осередок майже не виліз з функцій

штабу армії. Інші верстви зісталися не зв'язані конструкційно з козацьким устроєм як військовим; не утворено для того ні організаційних зв'язків ні спеціальних органів. Вони не чули над собою опіки Української держави як такої; вони уставляли відносини до Гетьманщини як війська. Відти такі шпари в державній організації України, в які почав залазити московський централізм і так скоро її розруйнував.

Розуміється ся державна організація відма нам щ: мало і недостатно, і рисується тільки в дуже загальних зарисах (ясніше ми побачимо її в ретроспективних студіях, котрих ще не маємо). Але все ж можемо сказати, що в сім пункті доба Хмельницького показала себе дуже слабо, і Хмельницький не проявив ні своєї індивідуальности ні тих державних талантів, які йому приписують деякі сучасні українські державники.

Нібито найбільше ідеології, програмовости було в заходах коло реституції національних прав — в тій стороні, яку так підчеркувала стара українська традиція. Хмельниччина або таки сам Хмельницький зробив кінець понижженню руського життя, руського імени, руської віри. Підніс наново захмарену руську славу, дав реванш її ворогам. «Польщу засмутив, Україну звеселив» — як співає дума про Молдавський похід. Але в грізній річі і тут — як мало будівництва, конструктивности, а як багато механічних повторень старих гасл релігійної боротьби XVI—XVII вв.! Яку переважну роль грають тут чисто механічні методи: винищити латинські і єврейські біжніці, вигнати не те що духовних, але й самих ріжновірців і не пускати на Україну ні ксьондзів, ні монахів католицьких, ні Євреїв.

Відпали релігійні обмеження, які тяжили на православних. Коли трактується питання про поворот козацької України в рамці Річносополитої, застерігається право на уряди православної шляхти і православних міщин. Митрополитові і владикам місця в сенаті. Унія касується — традиційний постулат, що підтримується сліпо і ригористично, навіть там де се властиво перечить інтересам державної політики, викликає зайву опозицію і тертя (як напр. при уставленню відносин в нових провінціях — те що вище було сказано про Пинціну).

Механічне повторення старих, пережитих кличів — і знов нічого нового, ніякого будівництва у властивім значінню слова.

Нема будівничого руху і в культурі. Будування церков, потвердження володінь монастирям, додавання нових — більшого не бачимо. Ні в організації просвіти і школи, ні в літературі, ні в мистецтві ся доба не принесла нічого скільки небудь визначного (хіба що офіційні думи — реляції, для інформації громадянства, коли прийняти погляд висловлений мною вище). Розуміється, *inter arma silent musica*; не був се час сприятливий для «наук і мистецтв», і се зрозуміло, що десятиліття Хмельниччини не було розвітом їх на Україні, а навіть хвилиєю застою. Я підношу сей момент тільки для цілости — для доповнення сказаного вище, що десятиліття Хмельниччини не було добою будівництва, не визначилася творчою і конструкційною ініціативою державного, гетьманського осередку на полі культури — так же як у справах економіки, колонізації, господарства. Не відчувається дбайливої казайської руки, поза тим що виходить за безпосередні інтереси самого гетьманського осередка: заховання влади.

Та як і сподіватись його — при тій байдужості до найелементарніших підстав громадського життя, яку виявив керівний осередок Гетьманщини: в питаннях консервування людности і консервування території. Я вище вказав сі два найтяжчі моменти — занедбанне і знищення західнього пограниччя і руїни марші татарської орди навіть через суто козацькі території. Правда, ми бачили ріжні охоронні заходи при

сих переходах: опоріщення людности, накази збиратися і замикатися по містах підчас сих переходів. Але се паліативи, се латки на хибній і шкідливій в основі своїй політиці. Бунти 1653 року явно показали, як мало сі охоронні засоби помагали, як улілися сі татарські спустошення козацькій масі— не кажучи про селянство і міщанство. Але Богдан на се не вважав — відповідав терором, потайним душенням помічених в бунтівництві, і вів далі своєю лінію — консервацію влади, влади перед усім, без підкування про людність і територію.

На крайній випадок він готов був сам кинути Україну. Серед тривожної атмосфери 1653 року, як ми чули, він збирався перенести свою резиденцію під московську границю — до Миргорода. З тих же мотивів мабуть випросив при підданстві цареві пограничну Гадяцьку волость для своєї родини. В небезнеці, очевидно, перейшов би московську границю і пішов на московську територію як Остригин або Дзиковський, аби тільки зберігти себе і свою компанію. В сій слабій увязці з територією відчувається той евразійський підклад — пережитки чи впливи кочовництва в Богдановій компанії, почасти і в Козаччині середини XVII в. взагалі, що я підчеркував вище. Коли таке тяжке, пригноблююче вражінне викликає дезертирство українських мас за московську границю за Хмельниччини і по ній, що на мліні лишка український державний корабель, підтягало боротьбу за самостійність, за соціальне й національне самоозначення, — трудно судити за сю малодушність, короткозорість, невитривалість маси, коли не виявляли сих прикмет провідні старшинські верхи. Ні сам герой Богдан, котрого нам хочуть представити тим унікамом державно-будівничих здібностей, якого ні перед тим ні потім не було, і котрий мовляв тільки тому що заскоро вмер, не міг викінчити монументальнісі старшинсько-національної української держави від фундаментів до шпалів. Мовляв, знав для сього способи — тільки забрав сей секрет з собою в могилу, не передавши ні синові ні недолугим наступникам.

З поданого вище просторого огляду його дсби і історії наступних літ, над котрими тепер працюю і сподіваюсь випустити в недовгім часі, мині здається — досить ясно впливає, як мало є підстав на те щоб противставляти се Богданове будівництво Руні його наступників, солідарність і консолідацію всіх верств і течій України за Хмельниччини — пізнішої розтічі, дезертирству і партизанству.

«Страшний вузол соціальних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротивностей», як називає се Липинський (с. 131) — лежав не розрублений, тим менше — не розв'язаний, навіть не ослаблений весь час Хмельниччини. Не зумів його розрубати ні Богдан — як твердить Липинський, висуваючи його як єдиного державного генія над усім осередком, — ні весь сей осередок разом, з усіми колізіями своїх персональних і групових інтересів. «Смертельні протиріччя» між соціальними й економічними змаганнями мас, порушених провідниками повстання і цілою Козаччиною, з одной сторони, і між поміщицько-старшинськими тенденціями сих провідників і зверхньої козацької верстви — з другого боку, не були вирівняні ні трішки.

Маси сподівались, що вони втічуть від Поляків і кріпацтва під проводом сих провідників революції, а сі провідники викраювали для себе панські латифундії на сій нібито визволеній землі. Починаючи від самого гетьмана з Гадяцьким ключем, від Виговського, Зарудного, Тетері, Золотаренка — з їх більшими і меншими латифундіями, випрошеними у царя підчас торгів за державні права України, — із їх ваганнями, до котрої верстви їм корисніше приписатись: до шляхетської чи козацької, — і до всякої иншої старшини, котра за їх прикладом і без прикладу кукобила собі мастки!

масточки. Збирала підданих і підсусідків, пильно підтримувала традицію старого «послушенства», і громадила матеріал для нових розрухів—уже против свого православного козацького панства. Конфлікти підданих і козаків з одомашненою шляхтою і «новими панамі»-старшиною безсумнівно треба розуміти в тих «убийствах», котрі ставить на рахунок українських емігрантів за московський кордон гетьман, жадаючи від московських воеводів, щоб вони тих українських утікачів стинали, вішали, конфіскували майно і т. и. Вони не набрали такого розголосу як погром мастку Боклевського, швагра Виговського в р. 1658, розписаний найяскравішими фарбами заходами Виговського; Хмельницький не розписував сих ексцесів, що сталась у «Веприку і Гадячу» (Гадяч — його власний масток), але очевидно — ми маємо тут прецеденти тих пізніших розрухів, що так виразисто виступають перед нами трохи згодом.

В. Липинський хоче нас умовити, що за Хмельниччини українське селянство не жалувало своїх трудових повинностей, не жалувало своїм кривавим потом запрацьованого хліба для тої шляхти, що присягою ствердила свою спідність з новою національною («православною») Українською державою і через те була наражена на пімсту Річнесполитої. «Бо вона виконує корисний для селянства державний обовязок, бо вона перейняла рідну і зрозумілу цим масам селянським козацьку лицарську традицію. Давніше шляхта вимагала від селянства повинностей і хліба на підставі якихось законів, що вона сама для себе в своїх соймах устанавляла і сама ж силою своєї держави виконувати примушувала — це був у розумінню селянства акт односторонньої волі, акт самоволі, акт беззаконня. Тепер шляхта так само як і селянство кориться владі державній, владі гетьмановій, і ця рівність супроти символу держави, супроти особи монарха¹⁾ робить законним і зрозумілим неоднаковий супроти тієї держави лицарський обовязок шляхти і трудовий обовязок селянства» (с. 137).

Але се цілком неймовірні психологічні припущення; коли б було так, ми не побачили б сих протизву-шляхетських і противу-старшанських виступів і бунтів, які пішли в рік по смерті Богдана.

Не погоджна була політика гетьманського осередку і з міщанством, ні з селянством, ні з козацькими масами ні навіть з духовенством, як показали Богданові наживування перед московськими агентами на нельояльність київської ерархії, як необережні його аванси московському патріярхатові. Скрізь світить розбіжність, відкриваючи широкі шнари стороннім міщаням, які підгинають в корені і державні і національні інтереси Гетьманщини. В останнім році життя гетьмана вже повним ходом іде московська і польська інтрига в тих напрямках, які потім розгортуються підчас Вигівщини. Гетьман вмирає від апоплексії викликаной відомістю про бунт війська против його сина - гетьмана, против старшини, против усього гетьманського режиму, з благословення московського уряду, під царськими авспіціями. Ся смерть не була фатальним нещастем що перервало будівничу, творчу працю великого гетьмана — се був вияв тої страшної руїни, розвалу української революції, що вже зазначився в повній мірі і переходив сили і можливости і гетьмана і його окруження. Для репутації гетьмана було щастем, що він відійшов в сей мент, і сей упадок Гетьманщини в пізнішій перспективі впав цілим тягарем на рахунок

¹⁾ Так трактує Липинський Богдана з становища своєї монархічної теорії. Для зрозумілості я подекуди переставив слова в сій цитаті, що визначається своєрідною, неприродною для української мови синтактичною конструкцією.

Його епігонів. Продовження Богданового життя могло б дещо затримати темп цього розвалу. Але повна безрадість його самого супроти цього розвалу для нас цілком очевидна.

Повторяю, тим не хочу понизити Хмельницького. Все таки він лишається не тільки центральною фігурою, репрезентантом найважливішої епохи в житті нашого народу — найбільшої революції ним пережитої, — але і великим діячем, головним актором ІІ, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями.

Але сих здібностей не вистачало йому для розв'язання історичного вузла нашого життя — так як не стало і у його епігонів. Між ними теж були голови і правителі не абиякі. Витовський, Дорошенко, Мазепа се теж були не рядові люде, а в порівнянні з Богданом мали далеко трудніші обставини для своєї діяльності і своїх планів. Він витратив українські ресурси за себе і за них і лишив їх без козирів (агутьів). Се треба пам'ятати щоб не піднімати його на якусь недосяжну височину над наступниками — так як і над тими сучасниками — товаришами не долі, котрих я для прикладу назвав вище. Але ті ж фатальні труднощі які стояли на їх арені мав і він перед собою.

Передусім «нещасливу географію України» — котру вже Кубала одмітив як момент ш) незмірно утрудняв розв'язання проблем української революції в порівнянні з англійською: несприятливі географічні обставини, відсутність природних границь української території, відкриті fronti на всі боки — це стільки разів фатально підтинили культурне, економічне, політичне життя України. Front польський, московський і татарсько-турецький не давали змоги українському громадянству і його політичним провідникам хоч на хвилю скупити увагу на своїм внутрішнім будівництві, приложити до нього засоби й енергію.

Тяжкі дефекти соціальної структури — як от недорозвиненість українського міста, слабосилість міської верстви, інтелектуальна і чисельна слабина інтелігенських верств, їх занепад через національну дезерцію.

Культурна відірваність України після того як висохли джерела її візантійської культури і вона через свою приналежність до східно-європейського культурного світу не знаходила опертя в якимсь новім культурнім циклі: ні в католицькім, ні в протестанськім. Для одного і для другого являлась вона тільки «стороннім слухачем», а не вихованцем ні учасником їх культурної роботи, не могла органічно зв'язатися з культурним процесом, що переходив в однім чи в другім і кінець кінцем ішла з опізненням з усякими дефектами за нейтріними й найбільш відсталими — як найлегшим до переймання: за католицькою реакцією сучасної Польщі. І т. д.

В таких несприятливих умовах трудно було досягти чогось великого і нам треба дивуватися здібностям і енергії як нашої етнічної маси так і її провідних елементів, що все таки і в таких безконечно несприятливих обставинах організувалось життя, творились якісь соціальні і культурні вартости, якась національна традиція. Річи кінець кінцем звісні добре, які я повторюю тільки щоб ослабити тіні попереднього нарису. А підчеркнути ці тіні я мусів, щоб запобігти нездоровій ідеалізації доби й індивідуальности Хмельницького, що зчаста прокидається в останніх часах, і Хмельничину намагаються представити якимсь утраченим расм українського життя — коли нібито ціла Українська земля, повним ходом будувалася Українська держава, панувала в ній соціальна гармонія, і всі любувалися в своїм батьку-гетьмані. Матеріали зібрані в сій книзі, думаю, проречисто показують, як далека була дійсність сеї доби від такої іділії, і я хотів се підчеркнути в сих кінцевих замітках.

Ні іділії, ні гармонії.

Український народ не пережив свого раю в часах Богдана — ні в инший добі своєї минувшини. Наші соціальні, політичні й культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами.

Але Хмельниччина була все таки великим етапом в поході Українського народу, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів. Ся кривава, руїна, облита слізми і потом, хаотична і невдала в своїх досягненнях доба була і зістанеться великим і високим моментом українського життя, повним великого напруження і величних змагань.

«Писав нам в. мил. — мовляв нам, простим людям, не годиться до воеводів листів писати. Так ми тепер, за ласкою божою не прості, а рицарі війська Запорізького. За ласкою божою, доки його воля свята, у нас тут, у всім краю Сіверським нема ні воеводи, ні старости, ні судді, ні писаря. Аби був нам здоров пан Б. Хмельницький, гетьман усього війська Запорізького — так пан полковник у нас за воеводу, пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю». Я процитував вище (с. 472) сю горду заяву, яка підчеркувала ліквідацію старого шляхетського ладу. Її виголошує козак, член нової правлячої верстви, — сього не можна забувати ні на хвилию. Але не треба переоцувати також і того, що в тріумфах козаччини партиції пували в якійсь мірі і ширші маси.

На хвилию, на недовгу хвилию «простим людям» довелось заглянути в сю безмірно привабливу перспективу, в котрій зникли старі перегороджі привілеїв класових і прирощенних, і перед «простим чоловіком» простелилась можливість переходу в ряди «шляхетства», промоції на уряди в міру енергії, здібности і заслуг, без передумов уродження, протекції, багатства і виховання.

Ся коротка чарівна хвиля зісталася на цілі віки провідною зорею українських мас, і за неї вони не переставали з пієтизмом і навіть з ентузіазмом згадувати Козаччину, не вважаючи на ті всі ріки крові і сліз, звязаних з викликаними нею потрясеннями. В останнім рахунку, в деяких перспективах велике потрясення викликане Хмельниччиною було для народу благодійне. Воно високо підняло «простих людей» над рівнем їх неволі й утиснення. Дало їм почути себе людьми — не простими, а повновартими. Ожила в їх думках невмирущий потяг до відискання свого людського стану не на коротку хвилию, а «навіки». Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя, се я не раз говорив. І Хмельницький як головний потрясач зістанеться героєм української історії¹⁾.

Але сю свою книгу про Хмельницького я все таки хотів би посвятити не йому — вождеві, а творчим стражданням українських мас. Всім хто болів тілом і духом, напружував сили фізичні й інтелектуальні, лив свою кров і бився в тенетах ситуації, перетворюючи се велике потрясення викликане «героєм Богданом» і його компанією в динаміку життя цілої України.

¹⁾ Мнін пригадується напис на колишнім пам'ятнику Столипинові в Києві — цитата з його промови: «Вам нужны великі потрясенія — нам нужна Великая Россія». Українському народові були потрібні великі потрясенія.

ДОДАТКИ.

З «Польскихъ справъ» Московскаго Посольскаго Приказу (колишняго Архива Министерства Закордоннихъ Справ, тепер Московскаго Дрвлекранилища) ¹⁾.

1. Релігійна діскусія варшавська 1650 року ²⁾.

Діянія мимомедней справы варшавской на сеймѣ о поставленніи благочестія съ преосвященнымъ отцемъ митрополитомъ и съ духовными.

Высхавши ис Києва мца декабра в 2 день ³⁾ и приѣхали в Варшаву мѣсяца генваря в 2 день ⁴⁾. И какъ приѣхали, скоро от розныхъ пановъ рѣчи были о благочестии до отца митрополита от ксонза бискупа гнѣаненскаго, и ксонза ⁵⁾ бискупа виленскаго, и пана канцлѣра ⁶⁾ и пана воеводы троцкаго и прочихъ.

В понедѣлокъ ⁷⁾ по литургии митрополит киевскій совѣтъ сотворивъ съ духовными своими, и росказалъ имъ, для чего приѣхалъ. А было с нимъ духовныхъ: епш. лвовскій, нареченный епископъ витепскій, архимандритъ печерскій, архимандритъ жидичинскій, отецъ старшій виленскій, игуменъ купятицкій, и прочія. Которыя съѣхали ся съѣщевались ⁸⁾ о единномъ хотѣніи и воли съ митрополитомъ, и если бы митрополитъ инако хотѣлъ сотворити какъ обѣщавъ ся, надъ сіе что имѣлъ договариватис(ь) о разореніи уни(и), то бы свидѣтельствованъ отъ нихъ былъ какъ обѣщалис(ь).

Во вторникъ митрополитъ зъ духовными своими былъ у пана Киселя, воеводы киевскаго, ему жъ совѣтъ свой открывши день той преиде.

В среду митрополитъ былъ у пана канцлѣра коруннаго, которой немощенъ в той часъ былъ, и приявъ ихъ честно обѣщавъ ся имъ, аще бы и при смерти былъ, казалъ бы себя нести до короля, и причинятис(ь), дабы дѣла наши были вскорѣ отправлены, и чтобы король самъ ихъ видѣлъ поутру.

В четвертокъ ⁹⁾ рано присылалъ панъ подкоморный корунный, даючи вѣсть митрополиту, что в десятю часу король повелѣлъ быти у себя. А какъ митрополитъ зъ духовными в десятю часу до замку приѣхалъ, тогда панъ подкоморный предъ остатнимъ покоемъ королевскимъ встрѣтилъ митрополита, и поздравивши ему провадилъ до короля со всѣми духовными, ихъ же было въ 20. Король же стоячи при(й)малъ ихъ честно и такъ низко наклонилъ шапку, что перо едино, которыхъ имѣлъ два, изъ шапки выпало. Которое о(г)еиць митрополитъ і (самъ кроль наклонилъ ся ажъ до земли) ¹⁰⁾ поднялъ. Потомъ давалъ руку целоват(ь) митрополиту и всѣмъ духовнымъ, стоячи такъ долго открывши голову, дондеже вси целовали.

Здравствовалъ митрополитъ королю сими словесы вкратцѣ:

«Померче солнце въ очахъ нашихъ, егда блаженныя памяти пресвѣтлый король панъ, родный твой братъ, предъ тобою царствовавший, изволениемъ бо-

¹⁾ Копіи выготовленіи заходомъ В. Д. Юркевича, В. С. Бѣфимовскаго і Д. О. Кравцова.

²⁾ Польские Дѣла, столб. 1650 г., № 1-а, л. 265—Писано було в столбѣи, тепер розривано на аркуші, письмо українське; писавъ очевидно Українець трохи знайомай зъ московскимъ стилемъ, приспособляючи до московскаго розуміння, але зъ того випило багато неясностей. Для орієнтації поденкуди в нашихъ виданняхъ дні засідань означено розгонистимъ письмомъ. Пор. текстъ сього тому, сс. 26—9.

³⁾ Нового стилю! ⁴⁾ В орг. ксонза.

⁵⁾ В орг. канцлѣла.

⁶⁾ З сичня н. с.

⁷⁾ Дописано. ⁸⁾ 6 сичня н. с.

⁹⁾ Такъ значаться стівки в оргіналі.

жійм¹⁾. По смерти его велія темность в нас бысть, егда богъ потоки кровавыя грѣх ради наших изляти попустилъ. Твое ж королевское величество удержати сия изволил, упокоивши яко князь мира бытием своим помѣшанный и непокойныя мысли воинов. А какъ блаженныя памяти крол(ь) Владислав четвертый, такъ и твое королевское величество желаючи во днех своих мира и тишины, егда будучи под Зборовом все греческое благочестіе, от коликих уже лѣтъ неимѣющее покоя, на нынѣшнем сеиму упокоити обѣщал ся. За то вашему королевскому величеству поклоненіе и благодареніе аки вѣрныя и подданныя моля г(оспо)да бога, дабы на том престолѣ королевскомъ долгодѣтне и благополучнѣ королевствовати даровалъ. —

И прочая ему изрекълъ здравственная.

Кроль же ему отвѣщал тако: «За сію ко мнѣ приносимую вѣрность зѣло вас благодарю. Которую мою милостию исполнати долженъ буду, обѣщавая во всем на нынѣшнем сеймѣ волю вашу исполнити».

Потом отецъ митрополит предъ кролемъ вкратцѣ объявилъ вины приѣзда своего, прося дабы не откладывалъ вдалѣ.

Вму ж кроль паки обѣщал, что на нынѣшнемъ сеймѣ неотложно упокоеніа будетъ. И тако митрополит отиде.

Того ж дня митрополит былъ у ксендза бискупа виленскаго со отцемъ владыкою львовскимъ, прося о ходатайствѣ до короля, дабы егда той сеймѣ до совершенія придетъ, в справахъ нашихъ исполнило ся.

Того ж бискупа просилъ, дабы спросилъ ксендза орцыбискупа львовскаго, чѣмъ онъ власт(ь)имѣетъ в справахъ надъ подданными нашего владыки львовскаго. Бискуп же виленскій послалъ скоро до арцыбискупа Львовскаго, а митрополиту велѣлъ быти у себя рано. А какъ спытаетъ у арцыбискупа львовскаго, обѣщалъ ся ему сказат(ь).

В пятокъ же рано посылалъ бискуп виленскій пана Негребецкого, которому арцыбискупъ львовскій отновѣдал, что права и грамотъ съ собою не имѣю, мене бо до сего времени никто ж о томъ не пыталъ; а понежъ отецъ митрополит нынѣ хочетъ вѣдати и видѣти право мое, на будущемъ сеймѣ²⁾ обѣщаю.

Того ж дня посылалъ митрополит до пана канцлѣра прося, дабы справа нашихъ вещей во откладъ не шла. Пан же канцлѣръ удививъ ся о томъ, что до того часу не было совѣта, обѣщавъ на утро конечнѣ.

Того ж дня присылалъ ксендзъ бискуп виленскій прося митрополита на утро к себѣ въ осмомъ часу на седѣніи со всѣми духовными.

В с у б о т у³⁾ рано в восьмомъ часу паки ксендзъ бискуп Виленскій присылалъ давая знат(ь), что уже часъ сѣдѣнію. Митрополит же зъ духовными своими приѣхалъ до ксендза бискупа виленскаго, у него ж засталъ пана воеводу киевскаго. Тамъ же ждали мало яко начал(ь)наго до той справы ксендза бискупа познанскаго, который егда приѣхалъ, а мы уже собралис(ь) купно—благочестивии униаты с нами. Изъ униатовъ же былъ ксендзъ первый Оранскій владыка пинскій, ксендзъ Злотый владыка смоленскій, ксендзъ Дубовскій, архимандритъ виленскій, ксендзъ Суша, ксендзъ Ложовитскій.

Тамъ же на томъ седѣнии почалася такая рѣчь.

В первыхъ напредъ панъ киевскій воевода началъ говорити: «Поставлене подъ Зборовомъ, имянно что до поставленія благочестія трои договоры, которыхъ испросили нуждею казаки, насъ отвсюду оступивши войскомъ.—Первый договоръ отъ казаковъ, чтобы ни единого костела римскаго и ни единого закона ихъ духовнаго в Киевѣ и по всей Украинѣ не было. Уния дабы тотчасъ разорена была. Церкви и имѣнія церковная дабы отдано было. А для отбирания сихъ церквей, чтобы вражды не было отъ униатовъ, полковники казаки зъ дворяниномъ королевскимъ дабы отбирали. В Краковѣ, в Варшавѣ дабы церковь наша была.

¹⁾ Бракуе діслово.

²⁾ Прогалина

³⁾ 8 січня н. с.

А то все, потребовали, чтобы кроль с панами сенаторами и съ седѣнием по-слов(ь) козацких в предбудущем сеймѣ присягъ,—понеж о поставленіи благо-честія в вѣнчані своего королевства не присягал.

Тое постановлене панъ воевода киевский умысливши не допустил кроля до присяги—для испрошения козацкого, чтобы в Киевѣ не быти костелом и по Украинѣ. И взявши ту справу на себе, хотя казаковъ не допустити, по воли их написал и послал казакум. А поставление воеводы киевскаго таково умы-лено, дабы в Киевѣ костелы были и законы их, которые суть издавна,—такожде и по Украинѣ; а езуиты яко в Киевѣ так и по всей Украинѣ не были и не учили. А о униатах яко отцем митрополитом на будущем сеймѣ поставленно будет, обѣцаем сотворити, дабы каждый во своих волностях утѣшал ся.

То поставлене прияли козаки, но размысливши ся сего не захотѣли, и испросили подписания руки королевской и многих сенаторов на томъ съѣзде—такъ поправили.

Третіе поставлене от казаков поправленно разорил, дабы в Киевѣ костелы и законы, которые издавна были, а езуиты ¹⁾ дабы в Киевѣ и по Украинѣ не были. А тѣ всѣ справы и поставленія дабы на будущем сеймѣ утверждены были.

Что все позволив кроль(ь) подписал. Подписало ся и сенаторовъ колико там было и урядниковъ розныхъ и пановъ немало. И король хотѣлъ присягнути, но я сущую предложивши вѣру козаком сие удержал.

Сие постановивши кроль(ь) ²⁾ отѣхал от ³⁾ Эборова с войском, а Хмел(ь)ницкий прияв такое обѣщаніе, возврати(л)ся на Украину с казаками, имѣя подписание, что по обѣщанію кроля унія разорена будет. Я хотя то как нибуд(ь) умирити, с великимъ страхомъ еще чрез текущую кров(ь) и заваленую трупами дорогу ѣхал на Украину; приѣхал там до мене и Хмел(ь)ницкий, и жили есмы три недѣли. Тщал ся и много совѣтовал дабы такое вождельніе тяжкое на Рѣчь Посполитую изволил отложить, а о разореніи унии не до конца настояти, и всякимъ ухищреніемъ о томъ съ самымъ митрополитомъ и духовными размовляти. Обрѣд их удобныхъ и готовыхъ ко своему совѣту, дабы запаленый огонь угасити и на будущий сеймѣ отложить, анынѣ так свирѣпо и нагло о томъ ся не домогляти. Но егда мнѣ пришло на сидѣннн съ митрополитомъ и казаками остатнее у Хмел(ь)ницкого умышленіе слышати, такъ ему рек, что я при обѣщаніи кроля стоячи не уступлю в томъ постановленіи о благочестіи, но дабы унія в концеѣ разорена была, писас(ь) до короля буду и всѣ вины извѣстити готовъ. Понеж я ему совѣтовал и рассуждал ижъ то тяжесть велика на вол(ь)ную Рѣчь Посполитую неволити кого какъ имат(ь) вѣрити, и какъ намъ тяжело, что насъ нехотящихъ неволятъ к вѣре своей, такъ и имъ тяжело велика егда мы до нашей вѣры понево-лити хоцемъ. Повѣдал и то, что унню разорити есть то противно начал(ь)ству римскаго костела уже соединеную часть тѣла от него отсѣкати; и ест(ь) то про-тивно римскаго папежа от послушенства его неволю⁴⁾ отлучати. И колико могль имѣти реченія, совѣтовал дабы то предложеніе свое пременили, но немного справил. Хмел(ь)ницкий на сие тако рек: добре ⁵⁾ неподобно дѣло и тяжело, егда не хотящихъ до вѣры своей кто притягаетъ и в вол(ь)номъ королевствѣ изве-нолят, какъ и кто хошетъ вѣрити. Чего мы от колико лѣтъ до сихъ вѣреме(ь) знаемъ. А бол(ь)ши же сего не хоцемъ быти тяжкими унитомъ. Да вѣрують они какъ хотятъ, понеж(е) королевское величество розныхъ вѣръ людей в своемъ королевствѣ имѣеть. Но да намъ вся сокровища церковныя не унитомъ сотворенныя, одревле-наши, насил(ь)ствомъ от насъ отягты да возвратятъ ся. А ты, отче митрополито, если в тѣхъ нашихъ рѣчахъ заданыхъ не будешъ стоят(ь) на Ляхов, и аще бы инако помыслил нашъ совѣтъ пременити и на что новое изволити над нашу волю, то конечнѣ будешъ в Днепрѣ. И ты, воевода, аще обѣщанія намъ королевскаго гѣлка-кою измѣною ⁶⁾, безчестнѣ згинешъ, а мы войною бити ся за свое готовы.

¹⁾ Написано было: «езуиты», поправлено на: «езуиты».

²⁾ Закрылено: «и Хмельницкий». ³⁾ Поправка «а» на «от», чи навпаки.

⁴⁾ Слово «добре» приписано на боцъ перед словомъ «неподобно».

⁵⁾ Нема дієслова.

Воевода рек до панства: совѣтуйте о семъ вси, какъ бы народъ руский утолитъ (ь) и утѣшити; аще ли не такъ, почнется цаки война. А я вамъ такъ совѣтую; или поступитъ (ь) костелъ римскій какъ хоцетъ, или какъ церковь грецкая, или какъ усовѣтуетъ Речъ (ь) Посполитая; аще по римску—было бы то церкви грецкой тяжесно, аще ли бы по грецку—то костелу безачестно. Моимъ обаче совѣтомъ, яко сенаторъ на тс избранный и присяглый, поступитъ (ь) бы в томъ какъ хоцетъ право и волъ (ь) ность отчины нашей, дабы миръ успокоенный былъ всему рускому народу. Если инако, то истинно глаголю какъ сенаторъ присяглый: толикими бедами утружденную отчину уморимъ, а в томъ какъ хоцете совѣтуйте.

Ксондзъ бискуп познанскій на то такъ отвѣщалъ: Потреба народъ руски въскорѣ успокоити, а толикихъ многихъ справъ в сие малое время исправити невозможно; но совѣтую вамъ, дабы сие малое время отдали отчины на упокоеніе и установлена мира и до болъ (ь) шаго совѣта с королемъ отложили.

Ксондзъ бискуп виленскій такожъ повѣдалъ: Впрямъ то великая и потребная справа о умиреніи народа рускаго смягченнаго великаго времени требуетъ, а такъ скоро безъ размышленъ (ь) я упокоити невозможно. И я вамъ совѣтую, да бысте до болъ (ь) шаго совѣта съ королемъ отложили.

На сие воевода отвѣщалъ: Ужъ того отлагати немощно, ибо здравіе наше на нити. Еслибы мы не исполнивши обѣщаніе казакомъ разъ (ь) ѣхали ся, то снова готовую подимемъ войну. Ещѣ вооруженна до сихъ временъ стоитъ Украина.

На сие ксонзъ виленскій отвѣщалъ: если бы Русь озлобленную утѣшили и хотѣніе доволъ (ь) но духовнымъ с митрополитомъ учинили, дабы ты, воевода, былъ красуголъ (ь) нымъ каменемъ соединяючи стѣны обоихъ странъ.

На то воевода рекъ: Христосъ Господь каменъ (ь) уголъ (ь) ный да соединитъ стѣны биющия ся, а потомъ митрополита услышимъ совѣтъ.

Митрополитъ рекъ: Доволъ (ь) но воевода изрекъ, и хотѣніе Хмелъ (ь) ницкаго и наше объяснилъ. И я с духовными о семъ кроля молимъ: ни о чемъ о иномъ, только что униты отъ давнихъ лѣтъ наше отняли, то бы все намъ возвратили, со всѣми церковными вещми, ещѣ отъ Владимира Святого созданныя, такожъ и прочая, что народу рускому належитъ благочестія, возвратили, какъ ещѣ изперва по приятии крещенія отъ константинополъ (ь) ськаго патріарха имѣемъ и отъ насъ отнято, и потомъ отъ унитыхъ все бы намъ отдано.

Лятскій ксонзъ бискуп познанскій рекъ: Чему вы при королѣ Владиславѣ на коронациі ¹⁾ о сихъ молчали, егда васъ раздѣлил со уніятами, кому чѣмъ владѣти, и отдѣленною частію только тѣшились? Для чего нынѣ всего просите— а сами тогда предъ нимъ уніятю признали за ихъ власное, а нынѣ своимъ называете?

На сие митрополитъ отвѣщалъ: Правда что тогда часть нѣкая дана намъ, а мы мусили прияти яко подданыя за неволю и тому радовали ся; но и то намъ не дано во одержаніе постѣ, а молили тогда прилѣжно, такожъ яко и нынѣ своего потребуемъ.

На то ксонзъ Оранскій, владыка пинскій уніятъ отвѣщалъ, на мѣсте своего митрополита сидячи, которого в то время чортъ давилъ и билъ. Явно се всѣмъ, панове мои, егда голова наша болитъ, то и всѣ члѣны дряхлуютъ; егда митрополитъ нашъ ужъ при смерти, и мы яко составы изнемогаемъ. Болитъ онъ не токмо тѣломъ, но и сердцемъ и душею, же в томъ създѣ быти не можетъ; умѣлъ бы онъ дучче вещь свою предложить ²⁾ и себя оборонити, выводилъ бы вѣру свою не отъ Владимира, но отъ Христа и Петра святого, на кото (ро) мъ костелъ основанный нашъ. Умѣлъ бы отвѣщавати наче мене, имѣючи болъ (ь) шую вѣдомостъ (ь), что они не правой рѣчи договариваютъ. Ибо если мы за свое, а они такожъ за свое почитаемъ, потреба тутъ королевское издавна право оказати, но краткостъ (ь) времени сему не помогаетъ, а симъ вяще, что надъ надежду нашу поставленіе Хмелъ (ь) -

¹⁾ Слово «лятскій» приписано на боці передъ словомъ «ксонзъ», а слово «на коронациі»—тежъ на боці передъ словомъ «о сихъ».

²⁾ В оригиналѣ предложити.

нищского от нас вытгая оскорбляет, и совсѣмъ наше владѣемое отнимает. А панъ Хмел(ь) постановленіе о благочестии положил тако: абы каждый с своих вол(ь)ностей радовал ся, то есть аки рекль: дабы христіяне и униатове и римляне утѣшались ся. Почто ж сами хочете от своих вол(ь)ностей тѣшити ся, а у нас отлучаете волность(ь)? Добре прежде воевода повѣдал, что тут потреба аки нам волным в вол(ь)ной отзивнѣ принадлежит, а то неволя первая—вѣру нашу спосити, и от послушенства римскаго нас и костел нашъ с козаками и добра наши насил(ь)ством хотят отнимати. Лучше бы на обнищалуу Рѣчь нашу Посполитую смотрѣти, а такъ сурово на ню и на нас не наступовати. А то впрям вам отвѣщаваем, что взяти того, чего желаете, у нас дѣло невозможно, ибо за гнѣвъ свой посягаете на нас, что отнимаете, хотя и не ваше.

Ѣму ж воевода Кисел(ь) отвѣщал: Непотреба ту, мост. отче епискупе, выводити право, чьм бы то добра были и которой Руси належит. Я межи ими в том тѣшался и выговаривал еще на избирании кроля пана умершаго, что тая вся благодѣяства ¹⁾ Руси, не (ь) унѣи еще будущей належит, ибо той Руси котора была, а не той которая еще не была, яко то вы унѣяци. А то что о святомъ Владимиру рекль вси, от которого не вѣру выводим, но вол(ь)ности от него данныя нам, о чем выше реч(ь) была.

На сіе отец митрополит: а понеже все благодѣяніе намъ, старой Руси, а не будущим еще унѣятом принадлежатъ, дабы все намъ отдано было—просимъ.

На то ксонъ Злотый, владыка смоленскій унѣя рекль: Яким правом хочете от нас отбрати: правом или лѣвом, нос est: миром или войною? Аще удержати вол(ь)ности не можем, то прежде нашу пременити жизнь, потом добра наши отняти имѣете.

На то от. митро.: Уж мы мовили о том дово(ль)но, яко ²⁾ то Руси тое добро належит, и основание которой построено; а если нам—старой Руси належит, того мы и просим.

На то владыка пинскій: Развѣ нас заневолит(ь) кто может, до чего еще за королевским панованіем сего не приходит, и за божію помощію не придет; в то развѣ время все от нас отъято будет, когда кроля нашего не будет.

На то воевода: Я тут вижу, что все жестоко меж вами, однѣ ³⁾ хотят все взяти а другія ничего не хотят дати. Аще ли в том спорѣ будете стояти, згоды между вами и ни покою в Речи Посполитой не будет, инако поки война открыет ся. А си трудности які суть кровавы, кто не терпѣл, тот не вѣдает, мнѣ яко немощному—дали ся знать.

На то кс. бискуп ⁴⁾ виленскій: Дабы не спирати ся много, но от обоих стран рассудити и между собою згожати ся, а такъ и мир будет; чтобы одна Рус(ь) была, взяти на разсужденіе, а вѣдаю—обѣ страны несут(ь) тяжкия дозгоды, вгда изыщем ⁵⁾ права умершаго кроля.

На то отец митро.: Мы о тых правах не вси вѣдаем ани их примовати, ани над ними сидети можем сами. Треба о тым особного сейму, чего нам неудобност(ь) времени возбраняет, бо о том о вѣре нашей и вашего костела много есть разсуждати.

На сіе кс. бискуп виленскій и ксонъ Словниковскій каноник краковскій: Не треба тут о уставах грецких и римских разсуждати, понеж едина вѣра и один богъ, и сейму другово отомъ ненадобет.

Потом воевода взяв тая постановленія и читати тихо начал: О исхожденіи Святаго Духа глаголет: Мы так вѣримъ, что Духъ Святыи Отцевскій и Сынновскій, и довольно ест(ь), а какъ походит—школьное о том дѣло, а не наше; О третнем мѣстѣ ⁶⁾, если тамъ огонь или иное терпѣніе, о том не треба спирати ся; тол(ь)ко что бол(ь)ше признаваем, что треба полезное сотворити церкви. О пале ж тако признаваем, что первый мѣстом, и что имѣл святыи Петръ, тѣмъ владѣет.

¹⁾ Бенефіціи.

²⁾ Приписано: которой

³⁾ В ориг. аднѣ.

⁴⁾ В ориг. бискуп.

⁵⁾ Себто чистияшце.

Но мы, дабы для того от святого отца патрарха констан. хотѣли ся отторвати и от послушанія отпадати и от вѣры ся отлучати, которую мы единою приявши, и крещеніемъ святымъ посвятили ся ¹⁾. Аще бы мнѣ колико корон пол(ь)скихъ давано было, или под мечь ити велѣно,—изволил бы погинути, нежели инако вѣрити; и аще бы нато вси позволили, я бы один остал. Нѣсть в нашей вѣре, какъ и сами знасте, никакой ереси, в том в чимъ разньствуемъ с вами, вси нас еретики с римлянами имянуют еретиками, по что ж мы называли бы ся сами еретикими?

Ксонъзъ Словиковскій: Мы вас еретики не называем, а ни единой ереси в вѣре вашей видимы. Великий споръ о похожденіи Св. Духа есть меж нами, но якъ восвода повѣдал, школ(ь)ная та вещь. И в том словеси токмо, а не вещью разньствуемъ. Греки глаголют: Causam, mi: principium Spiritus sancti; они per, mi ex, etc.

Митрополит той розмовы зъ болѣзнію слушал, ани до единыхъ речей не приступал, ани позволял на сіе, говорил ²⁾: Мы не истязуемъ ани изстязовати мыслим о вѣре, ани задаем ³⁾, какъ кто вѣрит, ани отвѣщаем. Если нас кто испытати хошет, какъ вѣримъ, уж не тайно воѣмъ сіе. Справил то С. Духъ, отцы святыми на вселецкихъ соборѣхъ; а адъ в Варшавѣ неради истязанія, но умиренія сеймъ поставленный. А если для того сеймъ, не истязуемъ вѣры, но что было церковное издавна, и нынѣ да будетъ отдано.

На то ксонъзъ бискупъ виленскій: Аще нынѣ нелаѣ, но на будущій сеймъ отлагаемъ истязаніе о Дусѣ Святомъ. Понежъ сіе не ново, но всегда мы о томъ споръ имѣли, и еще обѣщаемъ при судіяхъ имѣти истязанія.

На сіе отецъ м.: Нигдѣ ж не писано дабы Духъ С. походил от сына.

Ксонъзъ бискупъ: Обрѣтаемъ на соборѣ Флоренскомъ.

Отецъ м.: Той не есть соборомъ, и не называемъ его правымъ.

Панъ восвода: Нетреба тутъ спиратися о вѣре, только тое постановленіе либо прияти либо отложити. Понежъ молимъ ся в церкви на всякъ день о соединеніи вѣры, а вышедши из церкви о згодѣ ренци не хошемъ, и либо за прощеніе наше дастъ богъ соединеніе, мы не приемлемъ.

На сіе митрополитъ: Не о соединеніи нынѣ з'вѣдъ, но о добра намъ належашія; вѣры учити ся у васъ не помышляемъ; до истязанія такожде приступати не изволяемъ, и до конца если не одержимъ с ласки короля и васъ всѣхъ пановъ всего что наше, и о чемъ просимъ, не позволимъ ни на что, и ни единого согласія не хошемъ. Аще бо инако, не потреба уж и в Киевъ возвратити ся намъ, тамъ бы развѣ в Днепру напивати ся воды имѣли. С тѣмъ нас и коваки поневоли сюда послали.

Ксонъзъ бискупъ познанскій: Дивная вещь, же святительству твоему тыхъ повелѣваютъ, которые бы повелѣнія вашего слушати должны. Oves vocem pastoris audiunt; аще ли сут(ь) овцы святител(ь)ства твоего, имѣли бы слухати пастыря.

Митрополитъ: Долженъ бы и рабъ и подданный пана слухати, но нынѣ не слушаютъ, и намъ не токмо яко овцы, но яко подданныя паномъ своимъ повелѣваютъ.

Также и панъ восвода: егда бы, пане бискупе, встали Мазурове, еще бы с ними горшая была сирава! Ярятъ ся всегда той, кто кого побѣдит, уж то истинно глаголю многаяжды, яко присяглый санатор, что будетъ война, и митрополитъ съ духовными будутъ в Днепру. А коваки снову закличутъ: ад арма ад арма, тоестъ до оружія, до оружія.

На то бискупъ познанскій: Почтожъ насъ в вол(ь)ной отчизнѣ изневоляютъ? Ей, либо насъ богъ казнил, но еще живетъ на небѣ, и не до конца разгнѣва ся на нас! А по козацку в Речи Посполитой и у короля пама того чего вы хоцете, получити вамъ невозможно.

¹⁾ Фраза не докінчена.

²⁾ В ориг.: горал.

³⁾ Пояснено: вопрошаемъ.

На что воевода: Не стою я здѣ ани по римску ниж по казацку, стою аки санатор присяглый, тоє глаголю: Кто не хоцет смирити ся, сей виною будет войны новой! ты, отче митрополита хоцеш все взяти, а униаты ничего не хотят дати; блажени хотящи мира, сотворите мир для бога.

На что от. митр: Уж я обѣщав ся до согласія приступить, но тол(ь)ко свое врям просим, да учинят мои духовныя совѣт, аще ли со мною совѣт(ни).

На что епископ Лвовскій православный; отецъ архимандрин печарскій, отецъ игуменъ михайловскій повѣдали: Мы со отцем митрополитомъ единой воли и хотѣння; инако—аще бы отецъ митр., восхотѣл премѣнити предложеніе, а приступити к согласію их, мы свидѣтел(ь)ствуемъ на отца митр. Да идут панове униаты или до костела римского, или куды хотят, а намъ от всѣхъ церквей со всѣмъ сокровищемъ отступят.

На что бискуп виленскій: Вижу, здѣ вамъ уж не о благочестіи, но о держаніи панства идет! Тщета обаче ярити ся, но на права и на вол(ь)ности Речи Посполитой поглядати!

Пан воевода: В великомъ спорѣ идете. Имамъ страхъ здѣ страхомъ моимъ повѣдати, тяжестно бо кому будет, что возглаголю. Вы отцове униаты аще будете в своемъ споре стояти, погубите отчизну не хотя ничего уступити для упокоенія всей Речи Посполитой. А ты, отче митрополито и вси духовныя, изволите вѣдати о семъ, открыю вамъ остатній совѣтъ. Уже на прощеніи с паномъ гетманомъ запороскимъ, совѣтуючи с нимъ о мирѣ, и онъ приказавъ наибол(ь)шее имѣти поличеніе о благочестіи и о разореніи униі—«А инако мы или паки до войны, или до короля пошлемъ просячи, абы намъ Зборовское постановленіе подтвердилъ, и милость свою о разореніи униі оказал. Прочая тебѣ, пане воеводо, вручаемъ, дабы покоій совершенный и упокоеніе мира створил, во иномъ же самъ познаешь какъ творити».

Отецъ митрополит не разсуждая гетманскаго приказанія сталъ притомъ неоступно, же мы о всемъ просимъ. На то ксанда бискупъ познанскій съ гнѣвомъ повѣдал: В неволю бо толику насъ не введете, а я до короля їду, и навѣщу тоє совѣтованіе. И такъ ничего не совершивше, раз'ѣхали ся.

В н е д ѣ л ю ¹⁾ на службу божию приѣхалъ к намъ воевода и пан киевскій с прочими панами обывателями. По службѣ божией с'їли ²⁾ в духовенствомъ панъ воевода и панъ киевскій, моля отца митрополита, что умыслил в той справѣ. На что отецъ митрополит отвѣщавъ, что азъ вчера предолжилъ предъ всѣми бискупами и предъ (ва)ми сенаторами, же никако своего униатомъ не понущу, но zelo короля пана и васъ всѣхъ пановъ о сие просимъ.

На что воевода: «Пресвященный отче митрополите, и вы отцы честнии, не надѣйтесь на князя ни на сыны человеческія, в нихъ же нѣсть спасенія, изыдетъ духъ его и возвратится в землю свою, в той день погибнутъ вся помышленія его. Нетреба благочестія нашего на силу козацкую пеллагати, благочестіе бо когда оружиемъ встанетъ, оружиемъ и падетъ. Потреба при разсужденіи Речи Посполитой вся творити, и како пришла бы вещь до войны великой, побѣдили бы Поляки, мы бы згнули, побѣдили бы козаки, вы по старому бы слуги слугъ своихъ быди бысте. Я такъ совѣтую: первѣе—дабы самы сеймъ не разрушили, за которымъ разрушеніемъ вол(ь)ности войска Запороскаго, которыхъ они еще утвержденныхъ не имѣютъ, а вправду у нихъ милость и вѣрность погубимъ, вѣдаемъ бо добре, какіє у нихъ нравы єгда сеймъ ради нашего благочестія разрушитъ ся, то внезапную войну сотворимъ, и навѣки зломышленіе на благочестіе наше от Ляховъ будеть; побѣдятъ ли Ляхи ино мы погибли, побѣдятъ казаки, мы по старому в служеніи имъ. А потомъ єгда панства ани радети ани удержати сами возмогутъ, достанемъ ся в чин третій руки. Встретіє, начнемъ о зборовскихъ правахъ, на которыхъ все стало, и изволимъ паки на сеймъ о разрушеніи униі, аще ли с'єднадъ будетъ, то вынѣ ничего не получимъ, что смы взяли кровію, и паки будетъ война, и при комъ побѣда будетъ, той и право писати будетъ. И какъ то зло ест(ь) ни с чѣмъ отсюду

¹⁾ 9 с'їчня в. с.   ²⁾ С'їли написано двѣчі.

отъхати, так зло (сть) споромъ своимъ сеймъ разрушити, и вол(ь)ности войску Запорожскому не утвердити, и войну наглуго и страшную сотворити. Но лучше с потъхою до краев своихъ и съ святымъ миромъ, и до войска Запорожскаго с вол(ь)ностями хъхати, и до тѣхъ убогихъ християнъ с волею, которіи вилененіи нынѣ живутъ.

«Опроче всего что есть в Литвѣ обиды святой церкви чрезъ право умершаго короля, дабы сіе за универсаломъ нынѣшняго короля скоро привернено было, и прадный монастырь Лещъ зовомый дабы былъ отданъ православному; Купятицкій дабы былъ привращенный: в Смоленску дабы братьямъ нашимъ по хотѣніи ихъ збыло.

«В Коронѣ жъ церковь Любел(ь)ская, владыцтво Хелмское празднующее чтобы были отданы; владыцтво Премысльское дабы привращенно, а Жыдычынъ дабы былъ привращенъ до митрополіи; владыцтво Хелмское, Вельское, Красноставское, Премысльское дабы намъ даны; токмо владыцтво Володимирское останется в Коронѣ, Львовское же смятеніе дабы успокою было. То еще бы мы сіе приняли, довольно бы намъ; прочая на будущій сеймъ отлагаемъ. А егда будемъ в такой же власти, ино какъ умретъ владыка, который униатъ, у которыхъ в животѣ отбират(ь) невозможно, то и силою отняти возможно будетъ; и вскорѣ помощью божіею униа исчезнетъ, а благочестіе процвѣтетъ. Инако жъ кто разумѣетъ, и речетъ. А коли сила наша ослабѣетъ. Удобно что и одержимъ—погибнетъ. Все бо идетъ за силою; писаномъ права и присягано намъ, все сіе измѣну вяло. Что ни ест(ь) нынѣ одержати можемъ, сіе и приемемъ, а покою сейму не разаряймо, в томъ бо здравіе и погібел(ь) наша.

На сіе наши: Яко мы обѣщалис(ь), в томъ стояти будемъ и же на такой подѣлъ добръ нашихъ сущихъ не попустимъ, но о всемъ договаривати ся будемъ. Не разрушимъ тѣмъ сейму низъ разорвемъ миръ, что нашего договариваемъ ся; той бол(ь)ше рвемъ сеймъ и покой, кто чужаго отдати не хошетъ.

«О утверженіи постановленія подъ Зборовомъ, о волностяхъ козацкихъ не договариваемъ ся, ани прилагаемъ ся до того, но на ихъ крѣпости и силѣ никто жъ можетъ основатис(ь). Мы нашу обиду предлагая упокою просимъ, на будущій сеймъ справъ нашихъ духовныхъ не отлагаемъ, нынѣ вянще не съ смѣхомъ да отвѣщаютъ намъ панове и ксондзы.

«А при семъ еще бы смы и надъ козацкое хотѣніе, которое корол(ь) обѣщаль, что противно сотворили, сами бы смы отъ нихъ возвративши ся погибли, яко ты пане воевода ихъ объявлене в Киевѣ слышалъ. Лучше намъ ни с чимъ до Киева хъхати, а такъ не наша вина будетъ, но тѣхъ которіи противу отвѣщаютъ, нежели с тѣмъ что ани народу Рускаго, ани казаковъ увеселитъ, и что ужъ они приказали дабы смы инакъ не позволяли, о семъ зело васъ молимъ.

На что воевода: Неудобъ взяти у короля, и Речи Посполитой не можемъ повелѣти. Мы просимъ, они не даютъ, неподобно бо просимъ; лучше просить, дабы и онѣ позволили.

На то митрополитъ: Кто хошетъ, да приступаетъ к согласію ихъ, азъ же яко духовенство вчера глаголало противу мене, инако сотворит(ь) не могу.

Настоялъ многожды воевода о согласіи скоромъ, но мы на разсужденіи взявши, уступихомъ во ину храмину, и тамъ на обѣ страны уговоривши такъ воеводѣ говорили: Любо и намъ небезпечально и тщета церкви божіеи, и с неутѣшеніемъ тѣхъ, которіи в надеждѣ осядутъ королевской милости и Рѣчи Посполитой, обѣщаячи себѣ отданія всѣхъ добръ, которыми безъ правды униаты владѣютъ,—но мы, смотрячи на трудности Речи Посполитой, дабы договоромъ своимъ бол(ь)ши не трудити ихъ, надѣяся себѣ болшей королевской милости, смотрячи и на высокую честь в той справѣ; и советъ таковъ усовѣтовали, и вамъ изъясняемъ: дабы намъ панове униати посредство всѣхъ добръ, всѣхъ престоловъ, и всѣхъ церквей уступили, а сами дабы ся боле не множили. По ихъ же скончаніи дабы намъ вси добра во владѣніи отданы были.

Слышавъ сіе воевода, с жалостію повѣдалъ: Всуе вижу мой и трудъ, всуе мое и тщаніе, вещи наклоненныя убащаютъ ся в горшее, азъ и руки умываю, и бол(ь)ши

истязоватис(ь) не хочу. Вы аще можете, сами справляйте. Подобно ли то, дабы ровня на шляхта далась поддати нам в неволю? Или на сіе изволити может ли крол(ь), дабы привилея его от нас обезсечены быт(ь) могли? О неудобных вещах молим. Не лучше ли то до обобранія всѣх наших вещей не будучи досадными Речи Посполитой и королю, пождати мало. А по скончаніи живущих уніатов, гдѣ-нибудь покажет ся умерый, дабы уніатом не давано, но нам да будет¹⁾ возвращенно, а инде и силою отимем, а так все свое обрящем. Или не говорих с послами козацкими о том, но егда им совѣтъ той предложу, который полагаю пред вами, чаю, что и онѣ на сіе изволят, на что вы не изволяете.

Призвано тогда послов козацких и тому сидѣнію, которым воевода свой совѣтъ ухищренно с иными розговору объясил: о пол(ь)зѣ покоя, и не о пол(ь)зѣ войны.—«На что бы вы панове молодцы восхотѣли изволити либо нынѣ договаривающіеся всѣ добра от уніатов хочете побрати, а волности свои и права зборовскіе имѣти не утверженныя, сеймъ разрушит(ь), и паки непокой сотворивши отизну воеват(ь)? Или обѣщаніе от короля такое имѣти, по смерти ж нынѣшних обладателей уніатских всѣм добром их владѣти, и вол(ь)ности свои и права Зборовскіе и покой имѣти утверженный, и ни с чѣмъ отсюду от(ь)хати, и сейму не разоряти. О чем меня пан гетман просил, дабы прилѣжно о том тшал ся».

Отповѣдал гдѣкто одинъ от казаковъ, Иванъ Креховенскій²⁾: Пане воеводо, трудно нам насилством что взяти у короля и Рѣчи Посполитой. Любо повинни есмы договаривати ся обѣщанія под зборовского, что унія до конца разорена имѣла быти, и добра их возвращены нам; аж но нынѣ не все возвращают, лутче взяти чтонибудь, а по обѣщаніи вашем дабы по смерти нынѣшних уніатов нам возвращало ся—нежели ничего не взяти, и сеймъ розорвати. Обаче³⁾ и унѣти не все в одно время от нас отобрали, но во мноное время почасті, такожде и мы от них помалу отнимаючи будем отбирати.

Сіе слышав воевода порадовался. Тутъ еще спомнили архиепископію Полотцкую, которую владѣет Силава уніят а митрополитско, —и тотъ обѣщав воеводу извѣстити королю. И такъ разѣхали ся воевода и послы козацкія напир до арцибискупа.

В п о н е д ѣ л о к³⁾. Послал митрополит до воеводы, дабы sprawy наши вдаль(ь) не протягалися, в то же воевода труждал ся обѣщав.

Во второк, в девятом часу заслыи панове и послы в храмнѣ санаторской чрез день и чрез ночь, аж в среду в девятом часу сеймъ скончивши, и короля благодаривши оттошли. В том дни митрополит был у ксенза арцибискупа гнѣвдинского на обѣдѣ, у него ж о ходатайствѣ его просил до короля, он же арциб. обѣщав.

В чвартекъ кроль на лов за двѣ мили ѣхал, и погребаніе пана маршалка коронного было. Казанья казал ксенз Иванитцкій наноникъ лутцкій. Того ж дня митрополит с воеводою жалостнѣ розгаваривали о сконченіи сейму, о неутврженіи⁴⁾ sprawy благочестія.

Того ж дня всю ночь) отецъ нареченный витепскій труждал ся списуючи, чего домовлати ся имѣют.

В и я т о к³⁾ рано воевода написал челобитную до короля от митрополита и духовенства: прислал до прочитанія и подинси отцу митрополиту.

Суплика до короля:

«Приѣхали есмы здѣ на сеймъ повелѣніем и поставленіемъ вашей к. м., а потом и от гетмана и войско Запороского в той пут(ь) бол(ь)ши нуждею нежели волею присыланы. Чего ради есмы приѣхали, явно в. к. м.—сіе по обѣщанію данном под Зборовом войску Запороскому. Мы ж о том безвѣстны будучи, егда там ниж были, ниже видѣли, на что сам Богъ свидѣтелем есть, тако написано, что унѣя на том сеймѣ, такъ яко совѣтовано будет с митрополитом киевском и з ду-

¹⁾ Креховенскій. ²⁾ Пояснено: понеж. ³⁾ 10 січня н. с.

⁴⁾ В ориг. неутверженія.

⁵⁾ 14 січня н. с.

ховенством, имѣетъ быти разорена, и добра всё с церквами имѣютъ быть отданы. Но ужъ адѣ полторы недѣли ждемъ разказанія, в. к. м., а надѣхомъ ся, что на семъ сеймѣ все исполнити ся имѣло. Но не вѣмы чему в небреженіи сіе дѣло, что раа только у бискупа виленскаго схожденіе имѣвши, а кто бы нас слушал, ни единого не имѣли. Утѣшал нас воевода кievскій милостію в. к. от дни на ден(ь), потомъ же сеймъ скончив, а мы ничтожъ получили. Нынѣ жъ безъ права безъ возвращенія добръ церковныхъ от ѣжаемъ. Если, сохрани бже, за сіе, запалится огнь в козакахъ, мы предъ престоломъ божіимъ и в. к. м. о нашей невинности свидѣтельствуемъ.

«И сами чаемъ здравіе свое погубити за здѣшное бытіе и возвращеніе бездѣльное, вана намъ козаки Днепромъ грозятъ, такожъ и самому пану воеводѣ до Киева нѣпочто ѣхать.

«Дѣла тутъ ни единого блага видимъ, какъ отселѣ и с чѣмъ от ѣхат(ь) имамы. Далъ посредство панъ воевода именемъ вашей королевской милости, чтобы утѣшатис(ь) тѣмъ. А мы такъ послани, чтобы мы или все одержали или ні с чѣмъ возвратилс(ь). Мы жъ обачъ граждане отличны и вѣрные подданныя в. к. м., вѣдая, что имѣеть быти отъ от ѣзда нашего безъ постановленія,—главы наша и здравіе будетъ не безъ страха,—

«О трехъ рѣчей просимъ:

«Первая: Архиепископія празнующая ¹⁾ владычество Лутское, Хелмское, Премьсльское, архимандричество Жидичинское, церков(ь) Любел(ь)ская, монастырь номинату Лещъ—дабы намъ отданы были, и привилеія дабымы имѣли.

«Другая прошенія наша: Понезъ постановленія на единого имамы, и о семъ молимъ, дабы намъ правомъ сіе утверждено было, и что ни естъ в тотъ часъ порожно было, то намъ за милость королевскую дабы привращено было, и что потомъ которе опорознится отъ униатовъ, намъ же бы возвращено было, и дабы о томъ печат(ь) королевская дана намъ была для сущія правды.

«Третья: Дабы церкви вси, которыя в правахъ при королѣ блаженная памяти сур(ь) намъ данны, отданы были—сирѣчь: в Вилни, в Смоленску, в Пинску, во Л(ь)вовѣ, и по иныхъ градѣхъ, которыя имамы в росписи написаныя.

«Тѣ три изпрошенія егда за милости королевской приемемъ, тѣмъ утѣшимъ народъ Рускій и войско Запороское, то и возвратимъ ся в Киевъ. А если того не одержимъ отъ милости королевской, яко тамо главы наша имѣемъ нести подъ мечъ, тако и адѣ в. к. м. права наша полагаючи и главы наша подъ ноги в. к. м. помѣтасемъ».

Того жъ дня в пятокъ корол(ь) прислалъ к митрополиту пана Обуховича, писаря великаго княжества Литовскаго, довѣдуючися, что имѣеть ли ѣхати митрополитъ к Киеву, і велми удивляяся, почто тако хошетъ скоро ѣхати в Киевъ. А самъ обѣщаваетъ милость митрополиту и попеченіе ²⁾ велие имѣя, «дабы вас утѣшилъ». Во утрий день вас проситъ до пана подканцлѣря литовскаго, такожъ зазывалъ князя маршалка литовскаго, воеводу Киселя. Тамъ же обѣщавалъ волю ихъ сотворити и ходатайствомъ своимъ милость у короля обрѣсти. Отецъ митрополитъ благодаривши за сіе королевскую милость, на сидѣніе обѣщавалъ ся быти, и в Варшавѣ хот(ь) и с трудностію мало время пребыти.

Того жъ дня отецъ митрополитъ былъ у князя Вишневецкаго на пиру, гдѣ коллинадесятъ сенаторовъ и много прочихъ пановъ было, которыхъ довольно и богато учреждено, з мусикою королевскою и войсковою. Тамъ же князь Вишневецкій обѣщавалъ ся надъ иныхъ и лучши всѣхъ милость свою к нимъ имѣти. Панъ канцлѣрь за здравіе отца митрополита такъ рекъ: За здравіе вашей честности, господина и пастыря, и за всѣ овцы твои дию и проч.—начавши отъ пана воеводы кievскаго до пана воеводы рускаго и проч. Таможъ князь Радивилъ гетманъ литовскій, воевода троцкій, воевода смоленскій, панъ гнѣздинскій, панъ подканцлѣрь ксоядѣзъ именованный епископіи премьсльскій и вси инии панове с великою

¹⁾ на боці: порожнуто: ая.

²⁾ В орг.: попеченіе.

честію отца митрополита вси почитали, и были там до полунощи, потом от ѣхали. Князь (ь) Вишневецкій имянно обѣщавъ ся отцу митрополиту и с клятвою во всем услужитъ, токмо дабы его просили; наипаче же козакомъ готовъ служитъ (ь) — «! дому бо моего войско Запорозкое начаток свой взяло; дабы большее разпространеніе имѣло, долженъ аз о них попеченіе имѣти». Тамъ ж канцлѣра на сидѣніи и ксндва арцыбискупа познанского во утро просилъ прійти.

В с у б о т у ¹⁾ во осмомъ часу было сидѣніе у ксндва бискупа гнездненсково, на которомъ былъ ксндъ самъ арцыбискупъ, бискупъ познанскій, канцлѣръ коронный, подканцлѣръ, ксндъ канцлѣръ литовскій, воевода киевскій, воевода браславскій, отецъ митрополитъ съ духовными своими; а отецъ владыка лвовскій и архимандритъ печарскій за немощ ²⁾ не были.

В первых на томъ сидѣніи рекъ ксндъ арцыбискупъ гнѣздненскій: Король панъ, хотя вскорѣ тишаніе о упокоеніи имѣти, а большъ сего ради дабы и Речь Посполитая в страху не была, и дабы по обѣщаніи св(о)емъ подъ Эборовомъ войску Запорозкому довол(ь)но учинилъ, и намъ приказалъ у васъ спроситъ (ь), чего у короля вы хотите.

Панъ воевода киевскій: уже бо имѣли разговоръ наши православнии съ униатами у бискупа виленскаго, гдѣ съ собою ни в чемъ не соглашались (ь). Я в то время и доселѣ приводя ихъ к смиренію, люблю и отавсюду бояся, казаки бо мечемъ и водою грозивши к вамъ и нехотящаго мене выслали, яко самъ отецъ митрополитъ все сіе вѣсть.

Отець митрополитъ: Приѣхалъ азъ зъ духовными моими на нынешній сеймъ, частію яко званый посланьемъ отъ короля, частію жъ и нуждею отъ казаковъ изгнать, дабы ѣхалъ, и просилъ обѣщанія у короля подъ Эборовомъ о разореніи униі. Не хотѣлъ бы азъ сего обѣщанія и добръ намълежащихъ, которыми униати владѣютъ, отискивати; но ижъ и безъ мене сіе подъ присягою подъ Эборовомъ сіе обѣщано. «Какъ отецъ митрополитъ восхождетъ о разрушеніи униі, все сотворити обѣщаемъ, сего ради и король (ь), хотя обѣщаніе свое казаномъ исполнитъ, мене чрезъ писаніе свое призватъ (ь) изволилъ, и сего ради казаки мене и нехотяща выслали, дабы о разрушеніи униі обѣщаніе королевское одержалъ. А чего бы азъ хотѣлъ и совѣтъ имѣлъ зъ духовными моими, на первомъ сидѣніи у ксндва бискупа виленскаго открылъ, и днес (ь) о томъ же прошу, что намъ вси добра, которыми униаты владѣютъ, принадлежатъ, а такъ и о всѣмъ добра просимъ. Униі разрушать не мыслимъ, ани ихъ в чемъ неправо вѣруемъ истязуемъ. Токмо о наше сущее, что они безъ всякаго права отъ насъ отъяли, до престола королевскаго о томъ припадаемъ молимъ. С тѣмъ насъ и казаки виправили обѣщая намъ сіе: «Или со всѣмъ что намъ пристойтъ, или ни с чѣмъ к намъ ѣдите; аще ли жъ в томъ что намъ есть негодно, согласитесь (ь), вѣдайте о томъ, что до Днѣпра васъ конечнѣ попровадятъ». Полно бы уже, панове, и короля пана, и сеймовъ, и всего панства смущати, полно жъ и намъ отъ униатовъ обиды терпѣти, а лучши бы смирити.

На сіе канцлѣръ литовскій: Что жъ вы за кривды терпите?

Отець митрополитъ объявляетъ вкратцѣ обиды свои и договоры:

«Блаженной памяти король (ь) услуженіе таинствъ и дѣтемъ учение в благочестии живущимъ, а не униитомъ позволено присягою своею утвердилъ. Но униаты противно тому противились и не допустили вел(ь)наго имѣти служенія таинствъ и благочестей яко во Ж(ь)вовѣ, в Люблинѣ, в Красномъ Ставѣ, в Билску, в Лятивѣ, в Смоленску, в Витенску, в Кобрину и в прочихъ градѣхъ, гдѣ наши благочестивыи были,—за что наши тагалися и вол(ь)ность до насилія един на другою имѣли.

«Владыцтво Премельское при насъ навѣки было обѣщано стоять, потомъ у насъ право отъято; просимъ дабы было привращено.

«Церкви муроват(ь) и соидат(ь) волно было наши жъ в Яновѣ строити начали, они разрушили, в Сокалѣ муроват(ь) не дали. «Типографовъ за выпечатован(ь)емъ катехизмовъ нашихъ вѣрныи обложки, яко во Л(ь)вовѣ.

¹⁾ 15 сѣчня н. с.

²⁾ З ориг.: і за немощ.

Во Львовѣ, в Витепску, в Полотцку, в Вид(ь)ни до судов гражданских не при-
емлют наших,—просим дабы двѣ части наших было, а унитов едина

«Братства имѣти не повелѣвают в Смоленску, в Брестю, в Бил(ь)ску и в про-
чих городах.

«Монастыри Святого Спаса, ст. Ануерия и проч. ксондѣзъ Крупецкий вла-
дѣет, которые наши были. На Вилчу под Прешлем Пресвятой (!) Пречистой, вѣ
Мсциславѣ церковей не отдано, св. Троицы, св. Спаса, в Могилевѣ такожде мона-
стырь Св. Спаса з доходами.

«В Вилни трех церковей не дано: Воскресенія Христова, св. Іоанна и св.
Григориа на посадѣ.

«Такое просимъ Вишневецкаго, дабы изговорил гетману литовскому, егда
будем тѣ отбирати церкви, чтобы там смятена не было.

«Купятицкий монастырь дабы свободен был от присуду, и дабы вол(ь)но
было церковь строити в Пинску, понеж в сие смятене сгорѣла. В стѣнах Смо-
ленских мѣсто св. Аврама. Под стѣнами Смоленскими церковь Бориса и Глѣба
не дано, на них же привилея имѣем от умершаго короля на вѣчныя времена.

А что остане владыцтво Смоленское при ксондѣзъ Злотым до умертвія его,
архимандрію Смоленскую, которая имѣеть церковь Благовѣщенія Святей Бого-
родицы в стѣнах Смоленских, с приходами ей належачими просим с привилеим.

«Крестъ знаменіе архіепископства отцу митрополиту заказано носить,
дабы был привращенный,—просим .

«Права на Святую Софію и на архимандрію Овруцкую, на манастыр Выду-
бицкий униты не отдают.

«В постановлении положено, дабы церковей русских от нравов греческих не
отлучано, а пан Гарабурда в Литвѣ, церковей на костел, а приходы до ней нале-
жачія самѣ емлет. В Острогу Святой Троицы с приходами на костел
обращенна и езувитом отдана, такожде Сураж тѣм же езувитом отдан.

«В земли Премысльской, Самборской, Кременецкой и в иных странах свя-
щенники яко подданные на пѣнов работают,—дабы были свободенны от того.

«Суды духовныя, митрополитскіе и епископскіе дабы были сохранены по
данц(о)му праву от короля Августа в лѣто 1511-м (!) от Рождества.

В Билску униты такое право одержали, дабы кто не униат, во граде не жил,
на за градом.

«В Орши ксондѣзъ официал наших не допущает до права.

«Тѣ обиды наши и тягости от унитов предложивши перед вами припадая
молим, дабы смы вся тая восприяли, а все бы то исполнено было, что корол(ь)-
под Зборовом казаком обѣщал, и что они нами повелѣли справити, инако жѣ му,
смы ѣхати ни с чѣм, Богом токмо засвидѣтельствовавши и вами всѣми, что мы
сохрані боже, нѣсмы виною злых».

На сіе канцлѣръ: Сіе ваше хотѣніе и козацкое, что вы единаго хотите, дабы
унія разорена была, а благочестіе умножено,—получити вам мощно.

«Договор козацкій о благочестіи.

«Унія которая от давних времен между нами враждует, и до смятенія между-
усобнаго приводит, яко не единою за присланіемъ панежа чрез легата безчестена
была, что явно в судѣ; такожде и умершій кроль хотѣлъ милость свою оказати
и унію разорити и от церковей отгнати и нашим с приходами церковными отдати,
они же хитростію умысливше многую ослушав ся не отступили. И мы бол(ь)ши
не изъязуем, что от старост на что нашими православными стросно недавно, то
бы нам отдано и нынѣ»¹⁾.

С того договору канцлѣръ искушал, что козаки не изневоляют их всѣм чѣмъ
униаты владѣют, но токмо что не от многих лѣтъ восхитили которые церкви,
тѣ бы возвратили ся, яко то: любельская, красноставская, сокальская и проч.
Которыя король отдати обѣщает, тщета вам больши договаривати ся—о всѣх

¹⁾ Слова «на что» и «недавно» дописаніи.

церквах с приходами, понеж и козаци не о всѣхъ просят; но взявши вол(ь)но часть нѣкую церковей и доходов, без боляни от ѣдете на Украйну».

На сіе митрополит: Для чего их приѣдъ козацкый и с которым договоромъ,—аз вѣмъ. Унию от древнихъ временъ сказываютъ быти, была при Исидорѣ митрополите ¹⁾, который ж никакихъ церковей с приходами до унии не приужал. А недавнимъ временемъ забраныя церкви и приходы ихъ, уже послѣ Сидора от давной унии, недавно за кол(ь)ко лѣтъ, за Потѣя и иных, егда уж у нас церкви с приходами отнято, о том то ²⁾ козаци договариваютъ ся. А если бы о том козаци и не просили, но мы яко обиженныя имѣемъ здѣ плакати с плачемъ многимъ, чтобы намъ привращено, которое наше есть.

На сіе канцлѣръ: Не потреба вамъ о томъ о всемъ много говорити, чего сами козаци не договаривали ся. Аше вы о всѣхъ приходехъ с церквами просите, своими почитаючи, которыми днесь униаты владѣютъ, то потреба того судомъ доходить, если то вамъ, а не униатомъ строено.

На то канцлѣръ коронный: Напрасно тутъ судитися, не суда здѣ мѣсто, но любви. В любви со святительствомъ твоимъ по воле короля ходемъ вся сотворити. Уже есте просили короля и одержали за свое; нынѣ ж инаго хочете, яко то о церквахъ назначены от умершаго короля и проч.—Зривъ суплицѣ. Повелѣваетъ то все корол(ь), токмо архиепископии Полотнскыи, что тамо лежитъ тѣло Иосафата, отдати не можетъ; а наипаче еще и архиепископъ нашъ живъ тамъ, и проч.

На сіе митрополит: Той архиепископъ не власныи свои тамо держитъ приходы: и архиепископию и митрополию.

На сіе канцлѣръ литовскый: Сѣ правого держитъ привилія, а не справа людскаго.

На сіе канцлѣръ польскый: Да будетъ впрѣдѣ о той архие(пископии) испытаніе, нынѣ же иная своя хотѣння изьявляйте.

Отецъ митр. челъ всѣмъ рядомъ хотѣнія с такимъ договоромъ: любо намъ приходитъ хранити ся и не чаючи возвративши ся на Украйну живымъ быти, а народъ рускый ожидаетъ нас, чаячи яко полезное справимъ. И нынѣ же мы видѣчи Рѣчь Посполитую ³⁾ трудну откладаемъ о большихъ справахъ до инаго времени, надѣяся на милость королевскую. Ныне ж о сихъ просимъ:

1. Церкви во уставленіяхъ Владислава четвертаго назначенныя дабы были возвращены.

2. Вол(ь)ное ученіе о благочестіи и служеніи таин, которыхъ во Л(ь)вовѣ и в прочихъ градѣхъ не повелѣваютъ. Тамъ ж с пресвятыми тайнами итти по улицы умершихъ нести с пѣниемъ неволно etc.

Что панъ канцлѣръ велми поношаючи отвѣщал: Ихъ мы сами признаваемъ быти тайны истинны греческия, чего ради ихъ не почитаемъ? Знаемъ мы то вси, что и богословы римскыи о сихъ свидѣтельствуютъ, что правы суть тайны греч. О нихъ же я прилѣжно испытывал и на разсужденіе подавал, могутъ ли Греки спастися?—совершенно ми отвѣщали, что получаютъ спасенія, токмо между нами такая ровница, яко между родною братнею, егда оба два единой матери, но обаче межъ себя такимъ и онакимъ ⁴⁾ сыномъ называютъ ся. Єдина насъ породила церков(ь), матка наша, а мы яко братія, ты еретикъ, ты такой и проч. бранимъ ся. Но обаче сего ради не разрушаемъ братство.

Молвляши о томъ много позволили на прешеніе митрополита:

3. О крестѣ—о немъ же противилъ ся канцлѣръ литовскый, но самъ архіепископъ и бискупы с прочими позволили до слова, что митрополиту по старому предъ собою носити.

4. Пустыя нынѣ вси церкви, и по смерти одержанія униатскыхъ дабы християномъ отданы были, и сіе позволили.

Домовляли ся тогда наши о смоленскихъ церквахъ, наипаче ж панъ Салтыкъ с вѣрою и плачемъ и проч. Былъ велми тому противный подканцлѣръ литовскый

¹⁾ Прописано: «Наче(ль)наго унию». ²⁾ В ориг.: униа.

³⁾ Ориг.: тотомъ. ⁴⁾ В ориг.: рѣчь трудну посполитую.

⁵⁾ Появлено: сыномъ.

глаголя, что король Жигимонтъ взялъ Смоленскъ мечем, вол(ь)но ему было яко побѣдителю хотя не уніятекия церкви унитомъ отдати, или на костелы обратити.

На то митрополитъ: Не взялъ мечемъ Смоленска корол(ь), но от'искалъ, что Москва пленивши держала, от'искалъ яко сущея свое. Сего ради и не хотѣлъ корол(ь) на право посягати тыхъ и неволити, которыхъ изъ неволи свободилъ, дабы имъ церкви отнималъ, и вѣрнати право заборонялъ. Но то справили униты своимъ злоумышленцемъ. Яко Полотскъ егда от'искалъ у Москвы всѣхъ при своихъ судахъ и вол(ь)ностей держалъ.

Сопротивляяся о сихъ много подканцлѣрий, инии же ему санатарове возбраняли. Ту панъ Салтыкъ съ плачемъ просилъ: Или намъ церкви отдайте, дабы мы имѣли въ нихъ вол(ь)ное набоженство, или намъ дайте вол(ь)ность, дабы мы съ той золотой вол(ь)ности, гдѣ наша душа і совѣсть въ неволи, пошли тамъ гдѣ волность душамъ нашимъ и вѣру имѣти можемъ. Любо когда корол(ь) взялъ Смоленскъ отъ Москвы, но съ нами кучно, и наши родители братия и сродники труждали ся въ томъ съ королемъ, что вышедши изъ неволи московской въ неволю наки бол(ь)шую здѣ въласти.

На що подканцлѣрий: Лутше намъ васъ во отчизнѣ не имѣти нежели неподобная ваша хотѣнія исполняти, дабы есте церков(ь) въ стѣнахъ Смоленскихъ восприали.

На что канцлѣрь отвѣщалъ съ жалостію подканцлѣрови: Чего ради тамъ не возбраняете мечеговъ Татаромъ, школъ Жидомъ, а церкви имѣти возбраняете? Которая если бы здѣсь была, ходилъ бы къ ней аки до костела. Потомъ же воевода киевскій съ подканцлѣромъ за сѣбя, что мовилъ—лучше васъ во отчизнѣ не имѣти,—розбранился дажъ до зубовъ: Или мы, рече, неравни, не имѣемъ ли такой же части во отчизнѣ, или неволно спол(ь)ныхъ вол(ь)ностей употребляти?

По многомъ же свару, взяли отъ короля и архиепископію Полотскую, что все въ томъ постановленіи из'явили, то и позволили митрополити.

(По сѣмъ текстъ королевскаго привилея 12 сѣчня—але съ датою 20 сѣчня!)

То право подано въ Варшавѣ и въ Люблинѣ до гроду. На томъ же сидѣніи отецъ митрополитъ за мѣсто въ сенатѣ чрезъ сенаторовъ поблагодарилъ королю, а что самъ немощію и убожествомъ отрицаючи сѣя толикою чести, на будущій сеймъ или наслѣдникомъ своимъ то мѣсто сохраняетъ, нынѣ же просилъ короля, дабы въ трибуналѣ нашимъ духовнымъ съ духовными римскими мѣсто дати изволил, егда намъ великия тамъ обиды творятъ.

На сѣбя канцлѣрь рекъ: Нѣсть сѣбя во власти королевской, но всей Речи Посполитой, и вы предъ сеймомъ, на будущихъ малыхъ сеймикахъ изволте сѣбя извѣстити паномъ гражданомъ, просячи дабы до счиенія паномъ послемъ на сеймъ вложено было, а панове послы отъ братии своей договариватись будутъ. Азъ же обѣщанію по милости королевской, что сего не отречетъ.

Того жъ дня по сидѣніи имѣлъ отецъ митрополитъ слышаніе, что корол(ь) его слушалъ съ духовными его, тамо же благодаря короля за даную милость его, и просячи дабы по скончаніи унитовъ уже не унитомъ церкви съ приходами отданы были. Что корол(ь) словомъ королевскимъ общалъ. «А то и днес(ь) которому ты, отче митрополите, отдаешь епископію Мстиславскую, и я привилей съ подписію отдаю». За что егда отецъ митрополитъ и отецъ нареченный мстиславскій поблагодарили короля, корол(ь) отвѣщалъ: «Живи, отче, долгодѣтне, а за насъ Господа бога моли». Потомъ целовали руку, и простивши сѣя отъ короля отошли, и отъ ѣхаль корол(ь) на ловы. А мы еще недѣлю ажъ до недѣли будущей, для нескораго отправленія съ канцелярши жили, дондеже право сочинено.

Дня 20-го генваря отецъ митрополитъ выслалъ для отобрания церкви Любел(ь)ской отца Дениска архимандрита жыдычынскаго при пану Жидкѣвичу инстигаторе коронномъ, а подстаросте любельскомъ. Который взявши 50 червонныхъ отъ отца митрополита маду отъ пана канцлѣра на отданіе той церкви, придалъ ему еще панъ канцлѣрь двухъ езуитовъ варшавскихъ, дабы смятенія какого езуиты любельскіе со студентами, и прочии ксондзы не творили: придалъ ему и 50 драгановъ своихъ приказавши, дабы всякому кто бы смятеніе творилъ и отдати не хотѣлъ, хотя б ксондзъ, или езуита какаго,—въ лобъ стреляно.

22-го генваря приѣхавши до Люблина отецъ Дениско отобралъ церкви за отдаваемъ пана инстингатора мирно, ни единого обрѣте противъ-глаголюща, — убитов бо предъ временемъ еще и съ ихъ носафатами писаными изгнано. Взялъ церковь только стѣны голые, понежъ униты внутрьъ церкви ничего не оставили.

25-го генваря отецъ митрополитъ приѣхалъ до Люблина рано, сталъ в манастырѣ освятявши воду, и покровивши ¹⁾ церковь, начали службу отправляти. Жилъ отецъ митрополитъ в Люблинѣ недѣли двѣ.

Перваго дня февраля отецъ архимандритъ жидичинскій заѣхалъ Жидичин мирно, Лозовитцкаго начальнаго выпровадилъ волно, понежъ уступовалъ. И прочая и прочая и прочая.

Quae vidimus et audimus haec scripsimus vobis; sunt et alia multa, quae si scribamus, nec ipsam arbitros (1) posse sufficere papirum.

Яже видѣхомъ и слышахомъ, сія написахомъ вамъ, суть и иная многа, яже аще бы писали, ниже самой бумаги бы стало все исписовати.

II. Виленьскій панегирикъ Хмельницкому ²⁾.

Полки войска его королевские милости Запорожскихъ казаковъ устроеные и черезъ урожоного Богдана Хмельнитцкаго до судовъ градскихъ киевскихъ суть поданы:

Федоръ Якубовичъ, полковникъ чигиринской — имѣеть войска 3.183 человека.

Яско Вороненко, полковникъ черкасской 2.986 человекъ.

Семенъ Савинъ, полковникъ каневской 3.170 человекъ.

Лукашъ Мозыря полковникъ корсунскій 3.473 человека.

Михайло Гришковичъ полковникъ белоозерскій 3.023 человека.

Иосифъ Глухъ полковникъ уманскій 2.082 человека.

Давило Нечай полковникъ брянскій 2.072 человека.

Іванъ Федоровъ полковникъ калниций 2.460 человекъ.

Антонъ Ждановичъ полковникъ киевской 2.080 человекъ

Федоръ Лебеда полковникъ переяславской 2.118 человекъ.

Филонъ Драйдало полковникъ кропивенскій 2.098 человекъ.

Тимошъ Носен полковникъ прилутцкій 1.958 человекъ.

Матвій Гладкой полковникъ миргородскій 3.258 человекъ.

Мартынъ Пушкаренко полковникъ ставской 2.983 человека.

Проконъ Шумейко полковникъ нежинской 1.483 человека.

Мартынъ Небаба полковникъ черниговскій 1.296 человекъ.

Всѣхъ прибранныхъ молодцовъ числомъ 40.000 человекъ. —

Читателю, первие изволь прочитати вирши все, анежели вычитати число выборныхъ молодцовъ:

Сорокъ тысячъ Богданъ Хмельнитцкой войска устрояетъ,

Полно великую тяготу на себѣ двигаетъ.

Для тяготы однако за все упало

Самое войско что на себѣ тяготу двигало.

У Бога иго благо и бремя легкое,

Богданови знати тяготу — понеже бремя тяжкое.

И нынѣ Запорожское войско мужественно ставаетъ,

Понеже свое бремя ³⁾ Богданъ подставляетъ.

Людно войско Богданово — Господь единого имѣеть.

Тяжко Богдану — понеже самъ войско двигаетъ.

Добрый подвигъ, добрый Господь, гетманъ се боить.

Воинство для боязни в цѣлости стоитъ.

¹⁾ В орг. покрывивши.

²⁾ Польские дела, стб. № 3 (1650—1651), столпъ 2 — московскій «писисо», дукъ покалчавъ текстъ. Див. в текстѣ с. 218—9.

³⁾ Мб. треба: рамя.

Не упадет ¹⁾ войско, стоит добре в справе,
 Где чулость гетманская подпирает яве.
 Когда под маестат королевский ниско упадет,
 Тяжчас же над королевскую тяготу Богдан имѣет ²⁾.
 Король под Богдановым бремянем падати,
 Когда имѣль Богданову тяготу двигати.
 Богдан Хмельницки Яна короля признавает,
 Король Казимер Богдана гетманом учиняет.
 Помазанникъ есть божий король, а Богдан есть даный
 От Бога сво думы, Богданомъ названный.
 На славу Владиславу производилъ Богъ взяти,
 Не иного развее Богъ Богдана имѣл дати.
 За одново двѣ краты Богъ надавает
 Когда гетмана Богдана Яну королю подавает.

Счастливый Богдан имѣет имя с короля Яна —
 Иоанна в имени своем Богдана.
 В Росийскомъ роде король есть наясвѣйши(м) паном,
 Когда двои денницы свѣтят: Богдан со Иванном.
 Богом Иоаннъ дерзаль крещати,
 С Хмелнитцким Выховский в делахъ поступати.
 Не дивно, понеже Богдана Духъ Святыи умудряет,
 Иоанна мудрости Богдан научает.
 Войско Запорожское Богдан устроает,
 Гдѣ і Выговский Иоан вѣрно послугуетъ.
 Послугует и Богдан такъ что войско жити
 При волностях: в неволи не будут служити.
 Благодарность Богдану войско поволном дает ³⁾,
 Когда сво с страшных работ Богданъ освобождает.
 Всвободил і в остольным матку что маткою
 Сыном росийскимъ учинилася а не мачехою.
 Унея соединене обимет однако такъ подвоила ⁴⁾.
 Сынов была вырождковъ множество наплодила.
 Единому Богу вѣру Богданъ сохраняетъ
 Что он и другихъ сообщена не требуетъ.
 Общее добро Росийского народу
 Учнил Богдан что церквамъ сталася свобода.
 Владычества, игуменства, к тому монастыри
 Архимаричи такоже живящие вѣры.
 Двѣ тѣ обители какъ есть тот устроает
 Богдан издавна вольности ихъ сыскав подавает.
 При Владиславе права в Руси порчено,
 При Иоанне и Богдане права исправлено.
 Запорожскому войску вол(ь)ность до мешканья.
 Границы подлинныя даны для не ⁵⁾ замешанья.
 Полское и руское войско в спискахъ устроены,
 В покое б Хмелнитцкой гетманъ ⁶⁾ управливаны.
 Противу неприятеля есть силенъ въ бою,
 А чтоб не была измѣна, думал о покою.
 Росужденьемъ о здоровье всякого самъ ценил,
 Своє и чужее—если хитрое—безчестил.

¹⁾ Тут очевидно помилково: Господь. ²⁾ Треба: маест.

³⁾ Мабуть: позволяет.

⁴⁾ Вѣршъ безнадійно зіпсований, «соединение» очевидно поясненсьдо «унеля» (глыса).

⁵⁾ В ориг.: не для.

⁶⁾ Мабуть: Хмельницким гетманом.

И прилежаніе все однимъ словомъ можетъ назватися:
Понеже есть гетманъ—непотребно болши описувати.

При именьяхъ есть пристойность именья вписати
В список—на пришлое времена хвалу отдати,
Славнымъ предкамъ ненадобно ту освидетельствовати,
Толко дѣтемъ надобно то объявити,
Что в Російскомъ народѣ есть Хмельницкій Богдан гетманъ.
А писарь Выговскій Иоанъ.
Дело Хмельницкихъ тем не зблудило,
Что ся в покою короля переменяло.
Такъ по рыцарску Богданъ услужуетъ,
Что за послуги булаву король ему даруетъ.
Через Богдана дать войску король волности,
Також Богданъ королю дался с поволности.
Дал ся в подданство—волность свобождаетъ,
Богданъ подданство поволное имѣет ¹⁾.
В російскомъ роде польская булава,
В народѣ пол(ь)скомъ російская слава.
Когда король Казимеръ есть в Польше Иоанъ,
В Руси есть гетманъ Хмельницкій Богданъ.
Хмельницкіе приняли когда ся крестили,
Приняли крещесть за печат(ь) когда заслужили.
(Заслужили) Хмельницкихъ крестъ предкове,
И тѣмъ подарокъ ²⁾ которымъ крестятъ ся Голубове.
Когда Хмельницкихъ подобный клейнотъ у Голубовъ,
Подобная умрети за вотчинную ³⁾ любовъ.
Возлюбленные матки вотчины ⁴⁾ сынове
Хмельницкіе всѣ с предковъ, такъ же Голубове.
Когда Абданкъ знак ⁵⁾ справедливости ⁶⁾ с поволностью в гербе.
Крестъ побѣда, крестъ похвала в себе.
Понеже то крестъ Хмельницкій в своемъ гербѣ маєт,
Тою силою ⁷⁾ при божиемъ крестѣ и свой крестъ двигати ⁸⁾.
Креста митрополиту закавано было нести пред собою,
Ажъ имѣлъ свой крестъ Богданъ носити.
При Могилѣ Петре креста заслуженье,
При Богдану в Руси суть ⁹⁾ воздвиженье.
Два клейноты розныхъ се тут в оку сияютъ,
Что на нихъ одинъ другому почестъ выстраоятъ.
Однако имѣетъ Выговскихъ стрелу всегда знати,
Нижайший поклонъ Хмельницкихъ кресту отдавати.
Труды и печалованье два гербы стояли,
Сообщающимъ ся правду такъ устроили:
Абданкъ добрый крестъ тяготу знаменуетъ,
Прудко летящему ¹⁰⁾ во спомочъ приймуетъ.
Крестъ Хмельницкихъ придастъ Хмельницкимъ, которыхъ
Стрела имѣетъ себѣ за подпору.
Верни(и) отрокъ ковакъ на долъ крестъ тутъ образъ дастъ,
Которымъ Богъ и тѣмъ Богданъ немного побѣждаетъ.
Крестъ в гербѣ, крестъ при саблѣ на знакъ побѣды имаетъ,
Дважды болши надъ иныхъ Богданѣ побѣждаетъ.

¹⁾ Мабуть: Богдана кроль подданство поволное маєт.

²⁾ Очевидно зам. клейнот. ³⁾ Треба: отчизну.

⁴⁾ В ориг.: анали. ⁵⁾ Се очевидно глоса.

⁶⁾ В ориг.: полусилою. ⁷⁾ Треба: двигаетъ.

⁸⁾ «Су» в надстрочномъ знакомъ. ⁹⁾ Мабуть: летящу стрѣду.

За сильнейшую мочь в гербе Хмелнитцкимъ даный
 Крестъ Христовъ надежная збуря из упорных ¹⁾.
 Абданк ²⁾ поволность значит при кресте для брани
 Умрети Хмелнитцких старожитности крестъ может пристойно.
 В гербе Хмелнитцкихъ крестъ ся воскресити водружает.
 В ыменье своемъ Богданъ имя от Бога имѣет.
 Доброго клейноту адоровья хранила
 Стрела в клейноте Выговскихъ пристойная спожила.
 Без лука в гербе стрела—знат(ь) лукъ в руках имѣет.
 Выговский за все знат(ь) из лука стреляет.
 Межь планидами есть одна стрела в небе,
 Одна Выговскихъ стрела, какъ в небе в гербе
 Мыслью какъ стрелою в небо стреляещ
 Из лука хотя небо божие Выговский измеряещ.
 В гербовымъ поле писма персами послугует.
 Стрела в дикое поле гротом залетает.
 Войско на похвалу польскому орлови,
 Орел в небе приданный есть Иоаннови.
 То і «начале бѣ Слово» та ся подписует
 Иоанъ Выговский гротом шванкъ рисует,
 Когда неприятел(ь) в цѣль попадши мѣрил,
 Знакомъ Абданкъ вначале стреливши не покривил.
 Иоане Выговский от Бога ли дана
 Дѣлность тебѣ такова или от Богдана?

Могъ бы хто разумѣти, что докончатца,
 Гдѣ толко самое дѣло починастца—
 Счасливо востати ся или пановане короля Казимера.
 В Рускомъ народе какъ за Владимера ³⁾.
 Тот двенадцатъ сынов имѣл, однако того(о) не имѣли
 Дѣти что ныне Хмелнитцки доказали.
 Сыновъ Владимеровыхъ Росія упала,
 С Хмелнитцкихъ—при Богдане на ноги постали.

III. Реляція з Царгороду, передана польськими комісарами московськимъ посламъ підчас львівськихъ переговорівъ 1653 року ⁴⁾.

Перевод с пол(ь)сково писма, каково писмо дали наны рада в отвѣте.

Нашъ всегдашний волкъ прямо волка злѣйший, чтобъ ужъ коли нибуд(ь) на крюку или на колу былъ повис, многожды подтвержденную присягу свою ломит. И ныне послалъ Меркюрия и с нимъ нѣскольکو иных, которые марта 12-го дня пришли с великими дарами, помощи прося. И по многой на диване цесарской 8-го дня апрѣля думѣ, есть ли дати казакамъ помощи,—одна сторона не позволяла для того: «Ненадобно тѣхъ мужиковъ тѣшити, которые, какъ бы Поляковъ победили, прямо б силы собравъ и обещания своего не додержали; что в такихъ людех, каковыхъ суть казаки, нимало правды і вѣры нѣтъ; до того Поляки для нашего добра, которого по примирью боронили, терпят: что они казаковъ не пускали на море, на себя ту войну переняли. Для того достойно тѣмъ ребезливантомъ добра не желати. А что бол(ь)ше—намъ самимъ то можетъ шкодети вед(ь)ми: есть ли снесутъ Казаковъ Поляки, или с нами, какъ ни есть, случатца,—вся тягость войны такъ сильныхъ войскъ на насъ обвалитца. Для того лутше намъ быти в томъ ни

¹⁾ Мабуть: на упорных. ²⁾ В ориг.: однако.

³⁾ Потімъ мабуть глоса: «или при Владимере».

⁴⁾ Дела Польского двора 1653 г., кн. 84, л. 245—250; текстъ зривнио з другою копією в словби № 4 тихъ же сивав. Про переговори див. вище, с. 632.

сими, ни тѣми, и не разоряти с ними укреплених пактѣ покою, имянно, что нам то не надобно чтоб они первые хотѣли укрепление мира сломати.

Другая ж. половина противно совѣтовали, что недостойт монарху Турков-Отоманов ¹⁾ сызнову поддающихся казаков отдалати, от которых землею и морем будет помощь против всякого отоманского неприятеля без протарей, наипаче с прибылью казакѣ и подданства много храбрых молотцов.—Есть ли победители будутъ Польшу возьмут, удобно будет потом казаков усмирити, а государству ²⁾ турецкому отоманскому великая прибыль прибудет не только с Польши которую тотчасъ обещаетъ поддати, наскоро ³⁾ со всей Евроніи. Что о Поляках тѣх ненадобно жалѣти, что козакам на море загородили ⁴⁾, не здѣлали того от истиннаго сердца противу нам, но чтоб покою своему догажали, не хотя войны имѣти; что имъ покой былъ, который они в проходах имѣли. Наипаче надобно явное неприяство с ними имѣти ж, убо знатно что нѣшто умышляют. Что естли суть бусурмани приятельми, что союзу мира разрѣшити не хотит, для чего ж непобѣдимым салтаном нашимъ чрез нѣсколько лѣтъ посла не посылаючи—гордые). Естли от хана крымского обиду разумѣють имѣти, что братство оружия приал с казаки прислати было посла. И такъ какъ при Салтан-Мурате Абаси і Кантемиры и иные были кажнены, такъ и татарский хан нынешний. Для того великое есть помышление, что у них нѣкоторая хитрость противунам, а особна что их монарха есть брат родной процлому, которой хотѣл премирая сломати для того, чтоб не могль нас обижати, упредити ево надобно, что будет какъ помощь великую казакомъ дасть Отаман непобѣдимый), и ненадобно того блюстися, во власти то Божей есть, хотя бы война казакомъ и нечестилась, однако нескоро всѣхъ татар победятъ, и нескоро присягу сломав отступятъ от него татарове далеко больший сильнѣйший салтан нашъ которого чтоб хто победил, еще тот гаур не родился.

И на тот совѣтъ мать салтана цесаря молодого, будучи русскою, которая имѣетъ в Станболо брата Русина дебелого ⁵⁾, по наговору Греков заступачи бѣя очаковского, тоѣ сторону держала. Помощъ обещано дати—паншу Силистрѣвского господарей и хана татарского. И чтоб то дѣло в совершение привести, придаю имъ единого машия-паншу, которой с ними ѣдетъ.

Многие велми Турки того жалѣють, что явно перемирье розоряют Турки с Поляки і добра не надѣются. Имѣли нато рассуждение, что первые жалующися на хана, бутго имъ прямо не хотѣл помогати, просили 20 тысяч янычар, и какъ имъ отказано, просили чтоб имъ дали Грековъ. Они то розмострили, начто они невооруженных хотятъ вооружати. Однолично чтоб какъ Поляков такъ и Турское государство оманули.

На остаток однолично на тое присягли казацкие послы, что всѣ будут бусурмане, и три из них потурчилися, и обещалися всю Польшу не только поддати, но, и скоро потурчити. Печальние () неприятного Руских народов кривоприсяжства вѣсти скорый принесеть Меркурий. Посемъ и прочая. Дан в Станбале апрѣля въ 7 день лѣта 1651-го ⁶⁾.

IV. Відповідь польского уряду московським послам в українській справі, передана 9 серпня с. с. 1653 р. ⁷⁾.

1-я статья о титлах (л. 581—599).

2-я] статья про черкаское дѣло (л. 599).

«Список с отвѣтного письма слово в слово наяснѣйшого і вел. гос. Яна Казимера і т. д. великимъ и полн. посломъ—ответ || про нижеимянованые дела и статьи; о которых с нами, Корол. вел-ва паны рады і врадниками К. Ц. и В. К. Л.,—Цмр. Вел-ва вы, в. и п. послы говорили:

¹⁾ В ориг.: атаманов, атамансково і т. д. ²⁾ Государство.

³⁾ Так, треба мене: но скоро. ⁴⁾ Вар.: заборонили. ⁵⁾ Може: де белого, себ-то Білорусина.

⁶⁾ Так в обох копіях: в горі г., а того могла вийти помилка—1651 замість 1653 р.

⁷⁾ Деял Польского двора 1653 кн. 84 л. 578—640 і стовбець № 4. Див. вище с. 638.

«Да нам же, кор. вел-ва паномъ раде і врадникомъ К. П. і В. К. Л., вы ж, ц. в-ва в. и п. послы, говорили и на писмѣ подали, что в прошлом 156-мъ году, какъ государя нашего святое памяти Владислава четвертого, божиею милостию короля польского і в. к. л. и иных, не стало, и учалося у нас быть с подданными нашими залорожскими Черкасы междуусобие і война, і в то время присылалъ къ е. ц. в-ву Богданъ Хмельнитцкій, гетманъ войска Запорожского, и все войско Запорожское посланниковъ своихъ множица, чтобъ е. ц. в-во для (600) православныя вѣры христіанскія и святыхъ божіихъ церквей, в которой будто они, Черкасы от пановъ рад і всей Р. П. К. П. і В. К. Л. гонение и утеснение мають, и будто они к вѣре римской неволены были,—над ними умилосердился, и принявъ ихъ под свою ¹⁾ высокую ц. в-ва руку. І вел. гос. вашъ е. ц. в-во, памятуя вѣчно докончанье, ихъ Черкас под свою ц. в-ва руку приняти не изволилъ, но къ ему Богдану Хмельнитцкому посылалъ своего ц. в-ва посланника, чтобъ они, Черкасы сослава с нами паны радами то между(усобие) успокоили; и к намъ паномъ раде вел. гос. вашъ е. ц. в-во посылалъ же. А какъ наясвѣиши і вел. гос. нашъ, Янъ Казимѣр, бож. мил. кор. пол і в. кли-товский і иных, е. к. в-во, учинился на К. П. и на В. К. Л.,—и от ц. в-ва о томъ к Богдану Хмельнитцкому посылано, чтобъ онъ, Хмельнитцкой со всемъ войскомъ по прежнему у е. к. (601) в-ва в послушеніи были и от бусурманъ отстали. Да в нынѣшнемъ же 161-мъ году к е. ц. в-ву присылалъ Богданъ Хмельнитцкій; что с стороны е. к. в-ва по договоромъ, на чомъ с ними черкасами миръ бытъ учиненъ под Зборовымъ і под Бѣлою Церковью, не исполнено: церквей божіихъ всѣхъ не отдано, а отданы знову в унѣю поворочено, и многихъ крестьянъ греческого закону духовныхъ і мирскихъ замучено, і войска ²⁾ на роворенне искорененіи ихъ собраны. И чтобъ е. ц. в-во милосердіе над ними для православныя вѣры христіанскія показалъ и за нихъ вступился и под свою ц. в-ва высокую руку принялъ. А будетъ ихъ ц. в-во под свою ц. в-ва руку не примет, и они поневоле учинятца в подданстве салтана туретцкого или крымского хана, для того что і под Туркомъ живутъ многие христіане, а такового гоненія не бываетъ от бусурмановъ, каково будто имъ, Черкасомъ от Поляковъ, и для того, что в К. П. і в В. К. Л. (602) богоубийцы Жиды такова гоненія і насилуванья в вѣре не мають, какъ онымъ Черкасомъ И. е. ц. в-во потомужъ, ихъ черкас, по своей братцкой дружбе і любви, остерегалъ вѣчного докончанья под свою ц. в-ва высокую руку приняти не изволилъ, но послалъ к Богдану Хмельнитцкому своего ц. в-ва стольника Якова Лихарева да подьячего Івана Юмина, чтобъ онъ гетманъ і все войско того не помыслили и чтобъ имъ в подданстве салтана туретцкого или хана крымского не учиниться, но чтобъ по прежнему в послушеніи і в подданстве е. к. в-ва были. И на то гетманъ і все войско Запорожское говорили: а хочетъ е. ц. в-во, чтобъ имъ быть у К. В-ва по прежнему быть в подданстве, и ц. бы в-во ихъ пожаловалъ і в нихъ вступился, и с к. в-вомъ, К-ою П-ою и с В-и К. Л-мъ ихъ Черкас помирить. І вел. гос. нашъ ³⁾, е. ц. в-во, для православныя вѣры христіанъ (603) ские і для успокоенія междуусобныя брани і о розлитіи крови христіанскія жалуя, на то изволилъ. А по братцкой дружбе і любви і по вѣчному докончанью лучшего е. к. в-ву иская, чтобъ междуусобие і крови невинныя успокоилися, і чтобъ православныхъ христіан в подданство бусурманомъ не отпустить,—указалъ вамъ своего ц. в-ва в. и п. посломъ в отвѣтъ с нами к. в-ва паны рады говорить о томъ, чтобъ к. в-ва намъ паномъ раде і врадникомъ к. П. і В. К. Л.—вы ц. в-ва в. и п. послы об(ѣ)явили, і подлинно о томъ говорили.

И на то отвѣтъ:

Вел. гос. нашему, е. к. в-ву, влюбительно то бысть дѣло воспріятіи, что В. Г. вашъ, Е. Ц. В-во, остерегая вѣчного докончанья, і лучшего е. к. в-ву і всѣмъ е. к. в-ва господарствомъ (604) желая, с вами ц. в-ва в. и п.

¹⁾ В орг.: своею.

²⁾ Орг.: война.

³⁾ Треба б: винъ.

послы прислать тое надобное остереганье, и что он же В. Г. вашъ, е. ц. в-во, в то вложитися изволить, хотя и тое разорение, меж властными е. к. в-ва подданными, с великою Е. К. В-ва государствъ нуждою учиненое, в тишину привести, и проступных подданныхъ в прержнемъ должном послушаніи учинити.

И в. г. нашъ, е. к. в-во, видя в том такую брата своего, в. г. вашего, е. ц. в-ва братцкую любовь и истинное и доброе хотѣние, потому ж е. ц. в-ву и е. ц. в-ва государством луччего искать и тово остерегати готов, чтобъ братцкая общая любов и дружба множилася, и чтобъ меж ими великими государи и ихъ государствав на веки мир заставал, а всякие б противные обиды отдалены б были. И в. г. нашъ, е. к. в-во, такую къ е. ц. в-ву любовь исполнилъ в то время, какъ своего к. (605) в-ва посланника, уроженного Альбрехта Пражмовского къ е. ц. в-ву послышал, и какъ послышал своих к. ц-ва вел. и полн. пословъ—вельможного Станислава Витовского каштеляна сендомирского с товарищи, остерегая брата своего, в. г. вашего, е. ц. в-ва, о злом помышленіи хана крымского, что онъ ханъ крымской, по подущеніи ребелизанта Хмельницкого, хотѣлъ в е. ц. в-ва государства итти войною. А для подлинное о том правды с тѣми жъ своего к. в-ва послами послышал е. к. в-во ханские грамоты И то Е. К. В-во по братцкой къ Е. Ц. В-ву дружбе учинил. И не токмо таковоое злое помышление хана крымского разгераати, но и соединитися противко нему ханови общему неприятелви готов был.

Таковую ж любовь братцкую і в нынешнем дѣле, которые е. ц. в-ва вы, в. и п. послы намъ к. в-ва паномъ раде і вradником об(ъ)явили, е. к. (606) в-во исполняя, тѣшитя в том, что в. г. вашъ е. ц. в-во высокомудрым разумомъ разсуждаеъ о томъ,—правда ли то удаеъ, будго вѣра греческого закону гонение терпѣть. И то онъ, крестопреступникъ, чинит с хитростью, покрывая свои злости строптивым удаемъ, и будетъ ли кто, возревъ в начало и точенія тое войны, паче солнца яснѣйши был узрѣтъ, что в тую войну никакими мѣрами вѣра не вступаетя, и тая война вжо давно—еще за святые памяти наяснѣйшого і вел. гос. нашего Владислава четвертого, бож. мил. короля польского и в. кн. Литовского и иныхъ, которой на обирање и на сщастливом кобунованье своемъ опасно около того ходил, чтобы всѣ ссоры греческого закону уснокоены были,—учалася. И тая война не для вѣры, потому что вѣра николже в нияком гоненіи не была и не есть, но тая война учинилася с самы истинные злости и неправды хлокские Хмельницкого и его друговъ, для того что ему Хмельницкому всегда запрещено и не позволено по вѣчному (607) докончаніи, с цесарем туретцкимъ учиненным, итти и ходити на море в государство Туретцкое, и на унятия того самовольства, с повелѣнія всеѣ Рѣчи послопитые уставленъ былъ замокъ Кодакъ. И тотъ замокъ Кодакъ, какъ самовольную какую и твердоустую лошад(ь) и самовольниковъ на крѣпкомъ муштуку держал. И еще для того войну онъ ж Хмельницкий учалъ, што не позволяно и нельзѣ ему было во окрестных государствах грабежов, лупов, обид и шкод чинить¹⁾, и что е. ц. в-ва государствомъ обид чинить гѣмочно было, бес чего ему Хмельницкому обойтися нельзя.

И для того, что войску Запорожскому самовольства не позволяно, и он Хмельницкий инакыхъ никакихъ врат грабежомъ, лупомъ и обидомъ отворити не возмогая, но постилая себѣ для тѣхъ лупов путь домовыми причинами, и с нѣкоторыми е. к. в-ва государствъ обывателями зачѣпки чинячи, а обачив время потому, коли е. к. в-ва ратные люди порубежные от поганцов в тѣхъ мѣстех на сторожи (608) будучи (в) малой купе были,—и в тѣ поры онъ Хмельницкий; соединився с ханомъ Крымским и со всѣми ордами на е. к. в-ва ратные люди убеспѣченые наступил. И оныхъ розгромилъ, гетманов в неволю поганскою подаль. Кодакъ замокъ, которые имъ, Черкасомъ на перешкоде былъ на море к государствомъ Туретцкимъ—попсовали о в ни во что обернули.

¹⁾ Ориг.: чинити.

И в таких своих дѣлах злых, видя от всея Рѣчинопольитые противко нимъ, Черкасомъ войну, а на силы свои они Черкасы не уповаючи, чернь бунтуютъ, и будто для вѣры к себѣ призываютъ. А потом и къ е. ц. в-ву в року прошлом 1648 посылают с челобитием, чтоб е. ц. в-во ихъ, Черкас под свою ц. в-ва высокую руку принять изволил. И о том ихъ челобитие е. ц. в-во в старону е. к. в-ва в то время не писалъ. А было б от в. г. вашего, е. ц. в-ва, такъ о прежнемъ его Хмельницкого челобитие е. к. в-ву і всей р. п. об(ъ)явлено, какъ вы, ц. в-ва в. и п. послы, ныне объявили, — и е. б. к. в-во, видя брата своего, в. г. вашего, е. ц. в-ва, высокое среднитство, тому б всему мочно б было в совершение уже приведены быти, и нѣ было б такое многое пролитие крови христьянские. Не пошло б в полон такое множество людей греческого закону в руки бусурманские. Не пришло б было паном и шляхте до утраты таковых широких и достатных маестностей своих. Не мѣло бы Рѣчи Посполитой такие шкоды. Не пострадало б такъ многихъ сеѣ отчизны сынов. которые б всему б христьянству на поганцов могли б услужить.

И будет ли о вѣру война удалася, и для чево ж они, Черкасы, не имѣя пред очима своима страха божия, способом поганскимъ бусурманским не токмо костелы, кляшторы ¹⁾, города, дворы, села католицкие римские, но и церкви божии и монастыри греческого закону попалили и сплендровали? И тѣ ж Черкасы олтари в костелех и церквах божиих бесчестили; пресвятую евхаристию ²⁾ топтали; килихи, кресты и ишее строение церковное насил(ь)ствомъ брали; грабили шляхту, не памятуя греческого закону своего, чернцов и попов побили и мучали. Напослѣдокъ, что и помыслити страшно, они ж, Черкасы усопших людей из гробов добывали, над ними глумилися и с нихъ здирали. Иконы пресвятые богородицы дѣвы и из избытия злушили и здирали. В самой единой архиепископной Лвовской, которая взглядом широких е. к. в-ва государствъ невелико есть, скол(ь)ко сотъ костеловъ и церквей божиих попалили и плендровали.

И тот же зраица Хмельницкий, какъ со всѣми ордами подступил был под тотъ город Лвов, в которомъ мы, к. в-ва панове рада і врадники, с вами, ц. в-ва в. и п. послы, о дѣлахъ ныне говоримъ, попалили посады. И в тѣхъ посадахъ будучие костелы и церкви Божии попалив, городъ тотъ скол(ь)ко недель в облеженю имѣлъ. И в томъ городе будучие мещаня, видя таковую свою нужду, — ему Хмельницкому поневоли окуповалися, и к тому окупу, которого было на кол(ь)ко крот 100 тыс., какъ (611) пинезей не стало, строения церковные прикладалися ³⁾, и то все Хмельницкий сребролюбивыми и ствокрадскими руками своими — кресты и иное строение церковное поганцомъ бусурманомъ поотдавал. И то он же зраица чинил не на ⁴⁾ сохранения вѣры, но на глумления и срототу вещей, Богу всемогущему посвященныхъ.

Онъ еж Хмельницкий таковыми дурными делами своими неудоволен, для грабежу и лупов самовол(ь)но Волоские и Мултянские государства, идѣже есть одна токмо вѣра греческого закону, впадши таковыя ж злыя дѣла и убийства какъ и в Польше над священниками и чернцами чинилъ; строение и избытие в церквахъ Божиихъ забиралъ. И таковыхъ непристойныхъ досадъ хотя они — государеве мултянские и нынешний волошский Стефан, которые с нимъ Хмельницкимъ въ единоравной вѣре суть, — над нимъ сомѣститися, — случася со княземъ седмигородскимъ Ракоцым, и хотятъ общесъ его к. в-ва ратными людьми того неприятеля побеждать. И тамъ они государеве и князь Ракоцы хотятъ ити, идѣже е. к. в-во похочеть, и идѣже его Хмельницкого (612) сыскати будетъ мочно.

Но хто исповѣсти можетъ, что то лживая и неправдивая быти передъ е. ц. в-вомъ его Хмельницкого повесть, чтобъ та война удалася будто для гонения греческие вѣры! Самъ тотъ израица Хмельницкий, который не токмо е. к. в-ву пану своему многияца, но и самому господу богу вѣры не додержал, и туоу ж вѣру кромѣ

¹⁾ Ориг.: кляшторы.

²⁾ Ориг.: евхаристию.

³⁾ Ориг.: присладалися

⁴⁾ Ориг.: но.

всякие причины, не памятуя крестного целованья сломили. И нынѣ он Хмельницкіи погруженъ в злости, не токмо от вѣры, которую от рождения своего на крещеніи восприял, но и от самого бога творца своего отступил, в то время какъ ся побусурманилъ. И того ево злого дѣла певныи и истинныи суть доводы. Показал е. к. в-во ему Хмельницкому ласку в ту пору какъ е. к. в-во коруновано, і послалъ е. к. в-во ему булаву¹⁾ гетманскую і хоругвь, і тѣ, всѣ его Хмельницкого дѣла е. к. в-во приа своихъ к: в-ва комисаровъ ему отпустити общалъ. Но онъ, злый человекъ такоево (613) ласки і е. к. в-ва добродѣтельства немного в себѣ адержал, но вскорѣ потомъ от е. к. в-ва к нему Хмельницкому посланыхъ гонцовъ однихъ в ничево поставилъ, другихъ—яко то уроженого Смяровского, доброго е. к. в-ва дворянина невинного человека он же Хмельницкіи позовбавил, і вновь почалъ помѣстья і маестности шляхетские наезидати, вновь кров(ь) христіанскую тиранско розливал. Но конецъ противко с атому пану своему, помазанцови божию, он же Хмельницкіи повстал, хана крымского со всѣми ордами под Збораш і под Зборов спровадил.

И в то время поганинъ ханъ,—видя злость хлопскую, гордую волю его Хмельницкого і под носъ его е. к. в-ва нахилил, что он Хмельницкіи в ту пору милосердя і ласки у е. к. в-ва спрашати мусил. Никакихъ в то время с Хмельницким і с (в)ойскомъ Запорожскимъ не чинено договоровъ, но сам хан розсужая і видя неправду в томъ, чтоб подданный противъ пану своему мѣл повстати, і тому таковоу е. к. в-ва дѣлу какъ нельзя быти (614) в нелюбви у всѣхъ монарховъ, вложился в то ханъ Крымскій, і за нимъ Хмельницкимъ е. к. в-ва просилъ, чтоб е. к. в-во ему Хмельницкому і всему войску Запорожскому многіи ихъ злости отпустилъ. І в то время он Хмельницкіи с каковымъ смиреніем і слезами при носехъ е. к. в-ва лежал! И тое его смирение было волчье, а слезы были крокодиловы. Но, е. к. в-во, милосердный государь, ему Хмельницкому ко своему К. В-ва маестатови приступити изволилъ. І в ту пору не было тамъ никакова прилѣрья, токмо было объ(я)вление ласки і милосердя е. к. в-ва, і токмо было тамъ всѣмъ от е. к. в-ва Хмельницкому злостей і неправдъ забвение, і то есть в соймовой напечатано констутудіе. И е. к. в-во, имѣя і ко подданнымъ своимъ милосердное сердце, не токмо о помщеніи не мыслилъ, но с великого милосердя своего клейнотомъ шляхетскимъ его Хмельницкого украсил, і старосте ему Чигиринское дал,—только б (615) он Хмельницкіи до прежнему в послушаніи у е. к. в-ва і у всѣхъ Рѣчь Посполитые учинилъ.

И тае такоево е. к. в-ва добродѣтельство не долго в сердца своемъ хлопскимъ он Хмельницкіи держал. Вновь(ь) возвратился к прежнимъ злымъ своимъ дѣлам, і всегда большую собѣ у е. к. в-ва нелюбовь і вражду дѣлая, азрады²⁾ чинячи і Рѣчь-Посполитая к немалымъ і многимъ коштомъ приводячи,—для того что Рѣчь-Посполитая многіихъ ратныхъ людей збирает і коваеъ; Не билъ челомъ он Хмельницкіи е. ц. в-ву, чтоб е. ц. в-во по первомъ челобитью его Хмельницкого под свою высокую ц. В-ва руку приняти не изволилъ, или о томъ Ц. В-ва не просил, чтоб Е. Ц. В-во вспоте вложилъ,—чтоб ему Хмельницкому разгнѣванный маестатъ е. к. в-ва молити было мочно. И то он для того не чинил, что бусурмановъ радоу своею на государства е. ц. в-ва наводил для лунов і грабежов, чтоб с тѣхъ грабежов і лунов была хану Крымскому (616) заплата. Но он Хмельницкіи того ж хана Крымского со всѣми ордами³⁾ спровадил⁴⁾ под Берестечко. І в ту пору самъ Богъ справедливый на то над крестопреступникомъ объявил, что он видя только е. к. в-ва потугу, немало в трикратной битве погубивъши людей, самъ с ханомъ і со всѣми ордами безстыдно с поля утекъ, і вспять не оглянувся аж в Крымѣ. И в то время он Хмельницкіи казаковъ і простое посольство в ребеллею през потуги поганскую татарскую изневолилъ і оныхъ в таборе отбежал. І в то время всѣхъ людей в таборе будущихъ мочно было е. к. в-ву снести. И какъ с табору они казаки утекали, такъ ж мочно было е. к. в-ву на нихъ казаковъ наступити

¹⁾ В ориг.: бумагу.

²⁾ Ориг.: азрады.

³⁾ В ориг.: ардами.

⁴⁾ В ориг.: спровадил.

и всѣх выкоренити. Но какъ ¹⁾потомъ ратные ²⁾люди корунные и в. к. л. под Бѣлою Церковью были собраны, и тѣ е. к. в-ва ратные люди вновь их ребелизантовъ окрестъ оточили, і в тотъ час он же алый ³⁾человѣкъ к прежнему своему (617) вымышленному притекъ смиренню,—вновь е. к. в-ва гетманы и комисары над нимъ милосердіе учинили, вновь он же крестъ целовал на послушаніе и на розореніе дружбы з бусурманы, и недостои себѣ быти многих щедрот ласки е. к. в-ва под зборовымъ объявленное почиталъ.

И какъ тое ж ласки под Берестечкомъ пострадал и тое велие милосердіе злостей его Хмельницкого еще не задержало. Но он, жестосердый человѣкъ никакже причины маючи до того, с ордами татарскими на е. к. в-ва часть ратныхъ людей, которые в купу под Батогомъ собраны не были, войною наступилъ, и тѣхъ всѣхъ ратныхъ людей, а с ними гетмана погубилъ. А надъ тѣми людьми, которые живо з битвы побраны были, подлуг воли своея тиранско глумился. А что большая,—николи же слыханая рѣчь—онъ Хмельницкіи людей в полон на онъчасъ от крымцовъ вятыхъ з дороги у нихъ Татаровъ, окупая тѣхъ людей тиранско мордовал и округно смертью при своихъ очахъ губити (618) велѣлъ, а имянно; людей в знатной фамиліи урожонныхъ и Рѣчи Посполитой добре заслужонныхъ. И какъ они крымцы от нѣкоторыхъ людей нашихъ, с ними, Крымцы ⁴⁾в дружбе будучихъ, пытаны были, для чего б ему Хмельницкому такое тиранство чинити изволяли,—на то тѣмъ людямъ нашимъ Крымцы такой отвѣтъ дали: что коли б онъ Хмельницкіи будучи бусурманиномъ, по бусурманску — не по христьянску крестъ целовалъ, и на тотъ часъ оному б на такое тиранство они Крымцы не изволяли; но коли онъ Хмельницкіи бусурманомъ будучи крестъ целовалъ по христьянски, і в тотъ часъ мы, Крымцы его Хмельницкого за крестопреступника не имѣли, и того ему тиранства чинити доущали. И былъ ли бы Хмельницкіи инаково учинилъ,—и сами б его крымцы на шабляхъ рознесли.

И с тѣхъ мѣрь какъ мочно вѣрити, что онъ о вѣру воюеть для того, что онъ такое множество людей греческого закону в руки бусурманские подал, и ихъ тысящами татаромъ гнати и брать позволилъ? И с тѣхъ побраныхъ людей нѣ каждый ся (619) возвратитъ во своя, потому что нѣ каждый маетъ ся чимъ окупити; и уже тамъ в неволе не токмо вѣры забудутъ, но от самого Бога отступятъ, а имянно женскіи чини, і тые дѣти, которые еще в суполномъ не суть разуме, и которые еще в вѣре не добре утвержены были. И такое множество тотъ жестоковидный и нерассудный человѣкъ людей христьянскихъ римское и греческое вѣры на души и на теле убилъ. І мочно ж му будетъ вѣрити, что онъ алый человѣкъ от (1) вѣру воюеть? І вел. гос. вашему, Е. Ц. В-ву, надобно б уважить,—достои ли есть тотъ человѣкъ е. ц. в-ва улитования и милосердія? Достои ли есть того высококого, с которыми вы, Ц. В-ва в. и п. послы, приѣхали—среднидства ⁵⁾.

И ц. б в-ву высокимиъ разумомъ своимъ разсудитъ то,—кому паче и множае повиненъ: брату ли своему е. к. в-ву, который такие великие от одного зрайцы вора терпитъ безчестья (620), такие великии досады поноситъ, такихъ многихъ, ратныхъ людей с немалымъ коштомъ Рѣчи Посполитая ховаетъ? Или тому зрайцы, который пана своего и Бога зрадилъ. Который не о вѣре, но противъ вѣры воюетъ, и который Евтропию всю поганству в подданство привести обещаетъ? И сему б и надъ е. ц. в-вомъ от поганцовъ бусурмановъ с соединенными гультаями и ворами с поганы учинену быти мочно было!

Но по братской любви и дружбе е. к. в-во не возбраняетца приняти такового среднидства, которое б с славою и честью е. к. в-ва быти могло. І в томъ е. к. в-во быти (1) ц. в-ва от вас, великихъ и полномочныхъ пословъ, чтобъ вы, ц. в-ва в. и п. послы, грамоту от Хмельницкого е. ц. в-ву падающую ука-

¹⁾ В ориг. «каты».

²⁾ В ориг. «рытние».

³⁾ Ориг.: «алые».

⁴⁾ В ориг. «крымца».

⁵⁾ Себто посереднидства.

зали, чево он Хмельнитцкиі в той грамоте требует, какъ ся упокоряеть, и какими мѣрами милосердія (621) ищет. Поистинне бо не от подданого милосердія требующаго, но от пана проступному подданому, статья даваномъ быти подобаеть.

А что вы, ц. в-ва в. и п. послы, требуете от нас, к. в-ва панов рада і врадников, чтоб при показаніи ласки и милости тое, которую е. к. в-во имѣ, Черкасомъ под Зборовомъ учинил, они ж черкасы захованы были,—и о том уже мовити нельзя. Потому что тое всё что под Зборовымъ сталося, что для нихъ Черкасы под Бѣлою Церквою учинено было,—уже тѣмъ Черкасы страдили: люд Берестечкомъ ласку зборовскую, а под Ботогомъ—ласку белоцерковскую страдили. Для того что он Хмельнитцкиі, забыв милосердіе от е. к. в-ва ему Хмельнитцкому учиненого (!) с ханомъ и со всіми ордами на маестат е. к. в-ва войною порывался, и что под Ботогомъ гетмана с-щастью е. к. в-ва (622) ратныхъ людей снесъ противно крестному целованью, под Зборовомъ и под Бѣлою Церквою учиненому.

А что вы, ц. в-ва в. и п. послы, видя и разсуждая неизглаголонныя злости і воровства того вероломнаго зрайца і всего войска Запорожского, отступуете всѣхъ нашихъ статей Зборовскихъ, а держитесь одное только статьи о вѣру греческого закону, и на то мы к. в-ва панове рада і врадники такъ вамъ, ц. в-ва в. и п. посломъ, отвечаемъ; Хоть в. гос. нашему, какъ монарсе и королю, е. к. в-ву, не должно и неповинно б было оправдатися о томъ, что въ е. к. в-ва государствахъ дѣтца, никому б немочно есть в чужомъ государстве государствовати и того истезати, что к нему не належит, потому что и е. к. в-во не испытует, что ся въ е. ц. ¹⁾ в-ва дѣть. Хоть е. к. в-ву подлинно вѣдомо (623) есть, что въ е. ц. в-ва государствахъ одна была греческого закону прежде вѣра, а ныне многіе люторями (!), кальвина и ихъ зборы в государствахъ е. ц. в-ва знайдутьца; но е. к. в-ву то не рушит(!), потому что е. к. в-во до того ничего не належит и никакими мѣрами в чужие государства не вступається, а остерегаеть вѣчное докончанье. Но е. к. в-во по братцкой дружбе и любви къ е. ц. в-ву о томъ объявляеть, что е. к. в-во Черкасомъ под Зборовомъ того не обещал, что б только сама Русь в не унѣи будучья в государствахъ е. к. в-ва заставати мѣла, но позволить обоюму духовенству, чтоб о томъ меж собою помирилися. И какъ кого е. к. в-во засталъ, такъ кожного по правомъ і свободомъ его заставуетъ.

И в ту пору какъ е. к. в-во государемъ стался, е. к. в-во однакова крестъ целовалъ тѣмъ всѣмъ, которые до того належат, к всѣмъ тое что имъ належитъ здержуетъ, крестъ целовалъ всѣмъ обывателемъ греческого закону: в унѣи, и не в унѣи будучимъ ничего е. к. в-во не унял. Обое сторонѣ потому ж застають какъ здавна были и какъ ихъ к. в-во засталъ и какъ имъ крестъ целоваль. И будетъ ли б на то е. к. в-во, чего ц. в-ва вы в. и п. послы требуете—изволилъ, и то б было противно пред се взятому хотѣнью е. ц. в-ва. Потому что е. ц. в-во по братцкой любви і в той мѣре е. к. в-ва сумнѣне остерегаеть. И коли б е. к. в-во позволилъ на то, чтоб только тѣ, которые не суть в унѣи, заставляли в государствахъ, не здержалъ бы е. к. в-во крестного целованья (625) тымъ, которые суть в унѣи с римскимъ костеломъ католицкимъ.

Не присягалъ е. к. в-во Жидом, которые по словесы вас, ц. в-ва в. и п. пословъ, у всѣхъ народовъ христіянскихъ в гнушаніи суть, и которыхъ е. к. в-ву з государствахъ своихъ изгнати мочно и вольно. Не присягалъ и тѣмъ, которые Бога в Троице святой единого не признавають. Не присягалъ хлопомъ и простого стану людемъ, над которыми людьми по правомъ К. П. і в. к. л. панове ихъ власть имѣють житія и смерти ихъ. Но е. к. в-во крестъ целовалъ народомъ шляхетцкому, и тымъ присягалъ, которые гласъ вольный имѣють обирати панов и королевъ своихъ. И меж обывательнымъ греческого закону много есть шляхты, врадников и сенаторов, которымъ на соймахъ и соймкахъ вольно

¹⁾ в оргі к.

говорити. И они б шляхта (626) не стерпѣли б молчати, коли б какое гонение вѣры дѣялося. И до того ничево хлопомъ не належить и належати не мочно.

И с тѣхъ мѣр е. к. в-во жадной сторонѣ никакие чинит кривды: что при унитахъ было, и то при нихъ застаецъ и заставати будетъ. А что при не унитахъ, и то при нихъ заставати будетъ. А будет ли какая меж ими учинитца ссора, и ту ссору права разсудит, и по тѣмъ правамъ всякъ при своемъ застаецъ. И такъ с повельныи е. к. в-ва, мы, к. (в-ва) панове рада і врадники К. П. и в. к. л., ц. в-ва вамъ, в. и п. посломъ, объявляемъ, что в великомъ то подивленье намъ, к. в-ва паномъ раде і врадникомъ, что вы, ц. в-ва в. послы, какъ сами вы ж ц. в-ва в. послы перед нами к. в-ва паны радами (627) и врадниками признали,—державуи сте въ е. к. в-ва государствахъ не по должности воеи посолской привилея церковныи, присягу е. к. в-ва ꙗ пакта с Рѣчьчю Посполитою постановленые, и иные права Р.П. служащия и скрытовати и разсмотретья. Из оныхъ доводити, будто какое вѣры грѣческого закону дѣется утѣсненья.

Но то все е. к. в-во братцкою къ е. ц. в-ву покрывая дружбою и любовью, а к прежнимъ возвращаяся дѣломъ, какъ мы к. в-ва панове рада і врадники, ц. в-ва вас, в. и п. пословъ, пытали, маете ли какие средни ¹⁾ средниства своего, и какими мѣрами ему к. в-ву крѣпко и безопасно б было, собравъ такихъ многихъ ратныхъ людей, и на немалое пособие Рѣчьчю Посполитая вытѣгнувъ нынешнее время военной порѣ полезное (628) на сторону отставати?

И будет ли на тые статьи и сроки он Хмельницкии не изволить е. ц. в-ву слова не здержитъ, и коли е. к. в-во тое все, что б е. к. в-ву помочно быть могло,—стратилъ за хитростями того злого челоуѣка, и про туя такуюю шкоду и страту изволил ли бы е. ц. в-во довати е. к. в-ву помощи на того вѣроломъного неприятеля.

И на то нам, к. в-ва паномъ раде і врадникомъ К. П. і в. к. л., ц. в-ва вы, в. и п. послы, никакого отвѣту не дали. Но того у насъ, к. в-ва пановъ рад і врадниковъ, вы ж ц. в-ва в. и п. послы, истезали, что ц. в-ва вамъ, в. посломъ, вольно было ц. в-ва дворянина к Хмельницкому послать, дая знать о томъ, о чемъ с нами, к. в-ва паны рады і врадники, ц. в-ва, вы, в. и п. послы, говорили. А на то жадного обовяску и крѣпости намъ, к. в-ва паномъ раде и врадникомъ, вы ц. в-ва в. послы, дати не хотѣли, чтобъ дале намъ, к. в-ва паномъ раде и врадникомъ, в томъ чинитъ было надобно, коли б онъ ребезливантъ Хмельницкии на томъ, что (в) посреднистве е. ц. в-ва обещал: е. к. в-ву вѣру и ц. в-ву слова, и е. к. в-ву вѣру не додержалъ. І в томъ тѣж е. к. в-во вы ц. в-ва в. и п. послы словомъ своимъ не задержовали, чтобъ е. к. в-во с радными людьми ²⁾ своимъ противно неприятеливи ити не мѣл.

Что мы, к. в-ва панове рада і врадники, до е. к. в-ва донесли и о томъ оповѣдели. И на то (ва)мъ ц. (630) в-ва в. и п. посломъ отвѣт чинимъ таковой: Что вел. государь нашъ, е. к. в-во, какъ и сперва такъ и тераз, любительно примуют брата своево в. г. вашего е. ц. в-ва братцкую в томъ дружбу и любовь. Пойдетъ с своими ратными людьми противъ неприятеливи. А для братцкой къ е. ц. в-ву дружбы, будет ли они ребезливанты подданные по правде е. к. в-ву упокорятъ ружие покладуть, города отворотят, и жадного протавного насильства е. к. в-ва чинити не будут, Польскихъ Черкасов на свое се помѣсья розведут,—і в тот часъ е. к. в-во ихъ Черкасов ани ³⁾ забият а никакие кривды ⁴⁾ чинити не велит; но какъ милосердый отецъ к милосердию своему ихъ Черкасов пригорнет, и о таковой своей к. в-ва воли е. к. в-ва выдати уневерсалы велит.

А с стороны послыана е. ц. в-ва дворяннѣ от вас ц. в-ва, в. и п. посломъ к Хмельницкому, и то будет ли е. к. в-ву доведетца учинити, чтобы то не было с умѣствомъ чести и достоинства е. к. в-ва, коли б в своимъ к. в-ва государстве от своего к. в-ва боку посломъ чюже земскимъ, хоть любимого брата своево

¹⁾ Себго середини, засоби.

²⁾ Людьми повторено.

³⁾ В ориг.: а они. ⁴⁾ В ориг.: кривцы

ц. в-ва гонца к подданому своему хлопцу здрайцы послати изволил,—и о том к. в-ва мы панове рада і врадники е. к. в-ву объявимъ, Но какъ е. к. в-во любительно то восприял, что е. ц. в-во в то дѣло вложилъ, такъ и е. к. в-во того желает, чтоб е. к. в-во прежде сразумѣвъ его а Хмельнитцкого (632) повинование и смирение, на какое се забирает,—про тое повинование е. к. в-ву вѣдомо учинил. Для того что тот здрайца не по правдѣ но по хитрости смиряется. Потому что е. ц. в-во за средника, а турецкого царя, присягу уже ему царю на подданство учинив, принимает за заступника. О семь ц. в-во вамъ, в. и п. посломъ, в отвѣте был Станболы листъ оказанье і выпис(ь) з него данный, что (не) токмо онь самъ Хмельнитцкый, но полковники по слове его побусурманились и на подданство присягнули на том, что все войско Запорожское в послушаніи царя турецкого быти мает. И ныне он же Хмельнитцкый імѣя у себя пословъ турецкихъ для взяття от всего войска послушенство, в чемъ уже чернь постегла се (!), и большъ ему Хмельнитцкому не вѣрит. И для того тая ж чернь удастся до е. к. в-ва (633) прося милости, чтоб она ж чернь не доставалась в неволю поганскую. И про то б вамъ ц. в-ва, в. и п. посломъ уважить, какою правдою тотъ ребелизат обходитъ се. А уважив ц. б в-ву донести, чтоб е. к. в-ва и е. ц. в-ва честь прѣз такового выкрутного и строптивого неприятеля не была заведена.

А е. к. в-во по братцкой дружбе любительно примет то в. г. вашего, е. ц. в-ва средицтво. Только б в. г. вашъ, е. ц. в-во, вѣдомо е. к. в-ву учинил о повиновеніи и смрени войска Запорожского. И только б вел. гос. нашъ, е. к. в-во, от в. г. вашего е. ц. в-ва, былъ укреплен в томъ, что будет ли онь Хмельнитцкый слова і крестного целованья не издержит,—чтоб е. ц. в-во его Хмельнитцкого е. к. (634) в-ву конать допомоглъ, и какъ общего неприятеля со всѣми его другами побездати обще съ е. к. в-вомъ изволилъ.

Не пререкаетъ тому е. к. в-во, дабы вы, ц. в-ва в. и п. послы, ц. в-ва дворянина послали от себя к Хмельнитцкому, якоже сте сами требовали. Либо не видит е. к. в-во дабы каково добро отгола ити мѣло, ино хотя всему миру явити, якоже любовь братцкую ц. в-ва величает.

И того прошения ц. в-ва, которое через вас в. и п. послов за непокоривыми поддаными е. к. в-ва приносит не отмечает, и милость подданнымъ своимъ, аще ли по истинне смиряет, о чемъ уже перее реклося,—любви ради братцкой е. ц. в-ва истворити хочет. Дабы и тому врагу Хмельнитцкому немочно было болше до ц. в-ва притекати и ложно повѣдати, какъ бы вѣра греческая в государствахъ е. к. в-ва гонение терпѣло и еѣ ради кровь христіянская поливалася литво. Того е. к. в-ва не требуетъ и не зреть, с каковою бо то пользою было.

Ино сего не возбраняеть, аще ли хотите ино се изволяеть, дабысте ц. в-ва дворянина к реченному непокоривому врагу послали. І в то время е. к. в-во до е. к. в-ва пошлетъ своего посланника с посланикомъ вашим, дабы е. ц. в-во сразумѣлъ, аще ли воистинно тотъ ворогъ смиряется і какими бы образы приняти хотѣлъ, умоляючи за такъ великіе проступки свой к. в-во пана своего и каковы бы средицтва имѣлъ ко утешению дѣла того и каково бы извещение было мощно, когда вѣроломный непокоривецъ не восхоцеть стояти ходатойству ц. в-ва. И аще восхотѣвши якоже к. в-ву вѣри, такожде и ц. в-ву слова не додержитъ.

А то все того ради к. в-во изволяет, дабы вы, в. в-ва в. и п. послы, без дѣла отгоде не от'езжали, до чого сте от ц. в-ва отъывалися, и дабы ся тот посланникъ коварствомъ и прельщеніемъ хитроумного Хмельнитцкого присмотрил. Но поныне ц. в-ва вы, в. и п. послы рассмотривши проступки того вора Хмельнитцкого, якоже прелести с умалениемъ до е. ц. в-ва удался помовляючи, какъ бы вѣра греческая в государствахъ е. к. в-ва тесноту и скорбь терпѣла, усмотривши и се, яко не о вѣре брань дѣвѣта, понеже тотъ же непокоривецъ не токмо костелы римские каѳолическіе, но и церкви закону греческогого и монастыри огнем палит и разоряет, тот же сосуды (637) и чаши, Богу освященные в руки поганам, христіяне во пленение такожде поганское предает, какъ се то широко и пространно

показано. И якоже многими крѣты крестного целованія е. к. в-ву не додержалъ, а самъ себе обусурманилъ, и прелестне до ц. в-ва, дабы за нимъ ходатайствовать, удавшись,—Турчина за покровителя приметъ. Оному жъ на покоренія и подданство през посланцов своихъ крестъ целует. И хана кромского на государства к. в-ва вводит. Что все разсмотривши, недостойнымъ его быти разумѣете гое милости е. ц. в-ва. И якожь посылати до него, такожде і в средниство вкладатися не хотите, зряще се извѣстно, яко не токмо к. в-ва, но и к. в-ва ѣсть прельстителемъ і врагомъ. И обещаете сие все истинно явити е. ц. в-ву.

О чемъ (638) какъ е. к. в-во ничтоже разсуждаетъ, такожде и сего по любви братцкой е. ц. в-ва надѣется якоже противко тому к. в-ва и своего ц. в-ва враговя повстанет, и из(ъ)явится миру, яко гнушается прелесными и неповинуячыми паномъ своимъ поддаными. Про што ц. в-во и вы в. и н. послы общего раді смиренія и любви додерасите того, что сте дней прошлыхъ на розговорахъ обещали: якоже е. ц. в-во отступитъ помылокъ в титлахъ, аще ли к. в-во милосердіе надъ подданными своими сотворитъ. Понже в тѣмъ волю е. к. в-ва познаваете, неупрекостоячи при семъ, дабы унія или соединеніе вѣры отнютъ искоренено было. И босему неудобно есть быти и было бы то не по крестному целованью с. к. (639, в-ва, которой унитомъ и не унитомъ клялся есть. И требовати сего, дабы унѣя, которая при греческомъ законѣ едину и не раздѣльную вѣру вселенскую католическую церковью римскую маеть—искоренена была, ничто же есть иное, токмо требовати, дабы стародавняя греческая вѣра в государствахъ ц. в-ва искоренена была. Понже е. к. в-во ничто же не отоймуеть ни унитомъ, ни неунитомъ, и при семъ застають и зостанутъ, что повсегда имѣли. Повнемълите убо, аще преступающихъ речей требуете. И аще ли по статьямъ вѣчного докончанья аще се есть равная измѣна, которой за прописки в титлахъ насильно желаете, видящи яко славе и чести монарховъ с честию божіею равно быти не мочно.

Что все аще вы, ц. в-ва в. и н. послы; ц. в-ву оповѣсте, дасть Господь Богъ и иные многие образы (640) на умиреніе того дѣла, и содѣлаетъ, како се дѣло безо всякого труда обоихъ вел. государей и государствъ совершенно будетъ.

Далі йдутъ: «Статья про прописки вновъ сысканные» (л. 640—643).

«Статья про обидные дела» (л. 643—645).

«Статья про заповедные товары» (л. 645—648).

V. Царъ вповідає війну Польщі, 31 с. с. грудня 1653 р. 1).

Милосердія ради милости Бога нашего, в нихъ же посети насъ востокъ свѣще, всеже направити ноги паша на путь миренъ его убо Бога нашего, в Троице славимого милостиво, Мы, (повний титул) брату нашему наясвѣйшему і великому государю Яну Казимеру, бож. мил. (повний титул), и. ии.: киевскому, вольанскому, подольскому, смоленскому, подлинскому, черниговскому, полотцкому.

В нынешнемъ во 162 году писали к намъ, в. г. к нашему ц. в., вы братъ нашъ, наясвѣйшій в. г., в. к. в., в грамоте своей з гонцомъ своимъ Ондрѣемъ Казимеромъ Мловкимъ, подстолимъ ошмянскимъ, Дворяниномъ покоевымъ в. к. в., что памятно вамъ, брату нашему; в. г., в. к. в., какъ мы, в. г. н. ц. в., на многихъ посольскихъ розговорахъ о пропискахъ съ вашне, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны в панемъ ц. в. имянованье і в титлахъ учиненные истязались. И какъ вы, братъ нашъ, в. г., в. к. в., брацкую дружбу і любовь исполняя тѣхъ всѣхъ обвиненныхъ людей, выдавъ мандаты на соймѣ по правомъ коруны польские и великого княжества литовского и по проступкамъ ихъ судили, и нашему ц. в. в томъ будто довольно учинили. Также будто и с нашей ц. в. стороны в вашемъ, брата нашего, в. г., в. к. в., имянованье и титле прописки и безчестья учинены, і в томъ будто вамъ, брату нашему, в. г., в. к. в., по многимъ с нашими ц. в. бояры из думными людьми вашнихъ,—брата нашего, в. г., в. к. в., великихъ пословъ и посланниковъ розго-

1) Польские дела, 1653, № 11 л. 92—112.

ворами исполнены не учинено. Но и паче ж в нынешнем въ 1653 году, какъ присланы к вам, брату нашему, в. г., к вашему к. в. с нашею ц. в. грамотою нашею ц. в. гонец подъячей Иван Внифантаевъ, а на той нашей ц. в. грамоте на подписи к в. к. в. имянованью—«брату нашему»—не написано. О которой прописке намъ в. г., нашему царскому величеству, вы братъ нашъ в. г. в. к. в. не для того объявляете, чтоб за то казни или наказанья хотѣли, но для того, чтоб и с нашей ц. в. стороны також прописки чиняца, которые б с обѣихъ сторон добрыми мѣрами dokonчены быть могли.

И мы в. г., н. ц. в., вам, брату нашему, в. г., в. к. в.,

В договорныхъ статьяхъ нашихъ ц. в. великихъ и полномочныхъ пословъ боярина и намѣстника Нижнево Новагорода Григорья Гавриловича Пушкина с товарищи с вашими, брата нашего, в. г., в. к. в., цаны рады коруны Польские і вел. князя Литовского, прошлаго 158 году написано, что тѣхъ всѣхъ про нашу ц. в. честь обвиненныхъ людей, которые в росписи от нихъ великихъ пословъ имъ пакомъ раде поданы, на соймъ позвать и на сойме (надп.: «по правомъ коруннымъ і великого княжества литовского») і противъ констытуцїи 1637 году осудя і по простунке и смертыю, хто достоинъ казнити при нашихъ ц. в. послѣхъ или посланникахъ, которыхъ мы в. г. по обещанію вашею, брата нашего, в. г. в. к. в., грамотою для обличенья виноватыхъ с прописными листами пришло.

І в прошлом во 161 году, мы в. г. наше ц. в. по обещанію вашею, брата нашего, в. г. в. к. в. грамотою, для совершенья тѣхъ дѣлъ посылали к вамъ, брату нашему, в. г., къ Вашему к. в., на соймъ нашихъ царского величества посланниковъ: дворянина и намѣстника боровского Офонася Осиповича Прончищева да дьяка Алмаза Иванова, чтобъ вы братъ нашъ, в. г., в. к. в., за безчестье отца нашего блаж. нам. в. г. ц. і в. кн. Михаила Федоровича всеа Русїи самодержца и многихъ государствъ (государя и обладателя и за наше, в. г., нашего ц. в., безчестье по договору исправленье учинили. І вы, братъ нашъ, в. г., в. к. в. и цаны рада и вся Рѣчь Посполитая на томъ сойме при нашихъ ц. в. посланникахъ надъ тѣми обвиненными людьми по договору исправленья, казни и наказанья никому не учинили. Да не токмо что надъ виновными казни не учинили, и на соймъ многихъ тѣхъ виновныхъ людей, до которыхъ по договору дошли вины смертныя, самихъ не поставили, а ставились за нихъ наемные ябедники и отговаривались (зач.: бездѣльемъ. надп.: «неправдою») —чего было и слышать не годились. А по договору надъ тѣми обвиненными людьми исправленье учинить было на сойме при тѣхъ нашихъ ц. в. посланникахъ. И вы, братъ нашъ, в. г., в. к. в., и цаны рада на тотъ соймъ тѣхъ виновныхъ людей поставить не велѣли для того что нехотя по договору исправленья учинить по прежнему. И тѣхъ нашихъ ц. в. посланниковъ, не учиня при нихъ никакого исправленья, отпустили безъ дѣла.

І после того присылал к намъ великому государю, к нашему ц. в., вы, братъ нашъ, в. г., в. к. в. посланниковъ своихъ Альбрехта Пецлавского да Хриштопа Унховского, а с ними присылал с сойму на тѣхъ подданныхъ своихъ за нашу государскую честь обвиненныхъ людей з декретомъ. І в томъ декрете к прямому исправленью ничего не написано, и многие виновные люди от винъ своихъ мимо всякие правды учинены свободными. А на которыхъ на худыхъ людей (зач.: «отъ четырехъ сотъ виновныхъ», надп.: «отъ многихъ») только на двенатцать человекъ вина положена. І про тѣхъ в томъ же декрете таково баззаорно написано: гдѣ онѣ и живы лі или померлі, про то имъ и самимъ невѣдомо. А которые в лицахъ лучши люди: сенаторы и сенаторские дѣти, а вина до нихъ дошла больше тѣхъ худыхъ и невѣдомыхъ людей вины, и тѣ учинены от винъ своихъ свободными.

Да мы ж, в. г., н. ц. в., исполняя вѣчное dokonчанье и ожидая с вашею, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны исправленья, в прошлом во 161 году посылали к вамъ, брату нашему, в. г., к вашему к. в., нашихъ ц. в. великихъ и полномочныхъ пословъ: боярина и намѣстника великопермского князя Бориса Александровича Гепнииа Оболенского с товарищи, чтобъ Ваше к. в., памятуя вѣчное

докончанье и посольские договоры и соймовые уложенья, конституцию, велѣдъ в тѣхъ вышеимянованныхъ дѣлахъ исправленье учинить. I вы, братъ нашъ, в. г., в. к. в. в томъ дѣле правды никакие не показали ж, а паны рада в отвѣтѣхъ нашимъ ц. в. великимъ посломъ говорили и называли то дѣло, что онѣ говорили о нашей государской чести, малымъ дѣломъ и смеяся. И тѣмъ они отпа нашего, бл. пам. в. г., его ц. в., и насъ, в. г. наше ц. в., обезчестили и поставили то великое дѣло ни во что. А которые листы писаны и после того намъ в. г., нашему ц. в., с вашии, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны, к нарушенью вѣчнаго докончанья в безчестьемъ, и тѣмъ виннымъ людямъ за ихъ вины по тому жъ казни не учинено также, какъ и за прежние прописки. И не учиня ни в чемъ исправленья и поставя такое великое дѣло ни во что ж,—тѣхъ нашихъ ц. в. великихъ и полномочныхъ пословъ отпустили безъ дѣла.

Такъ же и иные многие неправды с вашии, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны, починены —противны вѣчному докончанью, о которыхъ подлинно объявляли тѣ наши ц. в. вышеимянованные великие и полномочные послы вашимъ, брата нашего, в. г., в. к. в., в отвѣтѣхъ паномъ раде. А исправленья в томъ ни в чемъ не учинено ж.

Да мы ж в. г., наше ц. в. вамъ, брату нашему, в. г., в. к. в., объявляемъ, что и после отпуску тѣхъ нашихъ ц. в. великихъ и полномочныхъ пословъ в грамоте, какову прислали к намъ в. г., к нашему ц. в., вы братъ нашъ, в. г., в. к. в., с нашимъ ц. в. гонцомъ с подъячимъ с Иваномъ Внифантьевымъ в нашихъ Ц. В. титлахъ не написано—«обдорскаго». И намъ в. г., нашему ц. в., то в великое подквѣлье, что с вашии брата нашего в. г., стороны не токмо что в прежнихъ пропискахъ исправленье учинено, но і вновь безпрестанное намъ, в. г., нашему ц. в., с вашии, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны в пропискахъ, не памятуя вѣчнаго докончанья, безчестье чинитца.

Да і в (зачерк.: «той же», надп.: «нынешней») вашей, брата нашего, в. г., в. к. в., грамоте написано к нашему ц. в. лицу непристойнымъ обычаемъ, будто мы в. г., наше ц. в. на многихъ посольскихъ договорахъ (попр. «разговорахъ») о пропискахъ (надп.: «учиненныхъ») истязались; и такъ написано безчестя насъ в. г. Мы, в. г., сами на посольскихъ розговорахъ не бываемъ, а говорят і договоры о всякихъ нашихъ государственныхъ дѣлахъ чинятъ наши ц. в. бояря и думные люди і великие послы и посланники с вашими, брата нашего, в. г., в. к. в., паны Рады Коруны Польские і в. к. лит. и с великими послы и с посланники. Да и увѣхъ великихъ государей христьянскихъ и бусурманскихъ того не бываетъ, чтобъ сами великие государи на посольскихъ разговорахъ бывали. А какъ в той же вашей, брата нашего, в. г., в. к. в. грамоте дошло до вашего кор. в-ва имані, и тутъ написано, что о пропискахъ же, которые будто учинились с наше ц. в. стороны, разговоры были с нашими ц. в. бояря и с думными людьми у вашихъ к. в. великихъ пословъ и поланниковъ, а не такъ что сами в. к. в. на посольскихъ разговорахъ были. И-то знатно, что намъ, в. г., нашему ц. в., то написано безчестье с умыслу, а ваша, брата нашего, в. г., в. к. в., честь остережена.

И такие многие с вашии, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны неправедные дела, которые чинятца к нарушенью вѣчнаго докончанья, Богъ свыше зреть и мститель будетъ.

А гонца вашего к. в. Андрея Казимера Млотцкого мы, в. г., наше ц. в., пожаловавъ нашимъ ц. в. жалованьемъ всѣми отпустить к вамъ, брату нашему, в. г., к вашему к. в. не задержавъ.

Писанъ в государетвня нашего дворѣ в царствующемъ граде Москвѣ лѣта от создания миру 7162-го декабря 31 дни.

Приписъ після тексту: «162 г. декабря въ 30 д. Сеѣ грамоты, государь, царь і великий князь Алексѣй Михайловичъ всеа Русіи і великий государь святыишии Никои, патрїархъ московскіи і всеа Русіи слушали в передней полате за столомъ. А праздновали в тотъ день Филиппу Митрополиту. А бояря и околыичіе и думные люди слушали всѣ в золотой палате того ж числа в столъ же. Писана

на середній бумазі с каймою н с фігури по прежньому. Подпись на загибке под печатью думного діяка Алмаза Іванова такъ же, какъ і в грамоте слово в слово. Печать под кустоднею. Писал Пимин Іванов. Справливали діаки думной Алмаз Іванов н Іван Патрефѣев грамоты н подписи сами н написано справчиво—л. 112.

Пам'ятна записъ дякам і царська грамота у Вязьму воеводи від 31/XII 1762 року про відпуск «в Литву» гонця Млоцького через Вязьму «за рубеж по прежньому обычаю» л. л. 113—114.

ДОПОВНЕННЯ

Друковано сей ІХ том «Історії України-Руси» більш як два роки: перші глави віддано до друку в вересні 1928 року, а сі коректи ще читаємо в грудні 1930. Весь сей час шла неувстана робота над вишукуванням і обробленням матеріалу про сю велику добу — як у нашій академічній лабораторії, так і поза нею. Богато з того своєчасно зведено на відповідних місцях до тексту і приміток, але дещо прийшло вже по видрукованні; дещо з приготовлених доповнень з різних технічних причин непопало на своє місце. Я тут подам дещо з сих доповнень.

До ст. 60. Після того як перші глави були вже видруковані, дійшли до наших рук статті чеського орієнталіста Яна Рипки про листування Хмельницького з Портою, опублікованні в ювілейнім збірнику *Z dějin Východní Evropy a Slovanstva*, присвяченим Я. Бідльові і винущім на його ювілейне свято в листопаді 1928 р.: *Z korespondence Vyske Porty z B. Chmelnickym (346—370) i Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit B. Chmelnicki (с. 481—498)*. (Хоч німецька стаття мала служити за резюме чеської, але в дійсности чеська стаття має характер тимчасового комунікату, а німецька, в три рази більш, написана пізніше, являється основною публікацією).

Автор займався обслідуванням турецького копіярія університетської бібліотеки в Устінг'їні, знайшов у нїм копії 7-ти листів царгородського дивану до В. Хмельницького з рр. 1650—5 і 3 листи до П. Дорошенка; з них опублікував в сих статтях лист султана з дня 12 шабана 1060 р. (10 серпня 1650 р.) — подаю його в скороченню:

«Копія височайшого листу, що має бути посланий від падишаха до теперішнього козацького гетьмана.

«Пихо володарів народу Месїї, вибраний з могутних між Назарєями, гетьмане війська Запорізького¹⁾, — Богдане Хмельницький — дні твої нехай скінчаться щасливо! «Одержавши височайшого сього листа, аби ти знав, що писанне ваше, писане до нас через одного з визначних ваших людей . . .²⁾ на завідчення вашої пошани й щирости, за поміччю божою і голови пророків Магомета дійшло до блаженного прогу і міцних воріт наших. Писанне се було переложено за османським звичаєм і принесено могутними нашими візирамі і радниками на ступені нашого трону.

«Наш» височайше і світохонлююче знання проникло в зміст його і все вами подане до відомости війшло в свідомість нашого духу.

¹⁾ В оригіналі «Сари-Камиш»-Жовтий Очерет, як в турецько-татарській номенклатурі називається Запоріжжє. Про се Hammer, *Geschichte d. Osmanischen Reiches* V с. 578—80, Смирнов, Крым. ханство с. 549.

²⁾ імя пропущено.

«Вже давніш давали ви знати, що війшли в добре порозуміння з його високістю ханом кримським Іслам-Гіраєм, щирим і вірним слугою нашого вічного порогу і тріркої династії, і тим способом віддали деякі послуги моїй високій державі. Держали твердо на узді козаків і пильнували, щоб у межах наших добре захищених країв ніякій місцевості не було ніякої шкоди. (Телер?) новідомили ви нас, що ви вірно і щиро прагнете бути підданцем нашого могутнього двору і належати до числа слуг, обнятих нашою ласкою. А що наші височайші двері і блаженний цісарський поріг отворені для ворога і для приятеля, коли вони заявляють бажання вірно і щиро служити, то і се ваше прохання вислухано, і ми вас у підданство прийняли, а посол ваш, що потерся лицем до нашого височайшого стремена, відзначений кафтаном (qaftan).

«Про се посилається вам нинішнє височайше писанне. Одержавши його (знайте), що поскільки з усієї душі й щирого серця бажаете заховувати своє підданство нашому могутньому і щасливому дворові, ваше старання не буде відхилене; а фальшивим відомостям ворогів ніякої віри ні значіння не буде надаватись. Ви ж старайтесь однодушно і пильно виконувати підданські обовязки, аби мати ім'я і честь між іншими народами назарейськими».

Аналізуючи сю копію автор звертає увагу на дві обставини. По перше — на сій копії значиться, що се проект листа, і хоч ніщо не показує, аби проект сей зівставя тільки проектом, і нема на копії поміги про те, що лист зівставя не відісланим, як се буває в інших випадках, все таки нема повної певности, що сей лист був гетьманові післаний. По друге — хоча в збірнику листи йдуть в хронологічним порядку, лист сей стоїть після листів з вересня і жовтня 1650 р. Се підсуває гадку, що в даті, може бути, зайшла помилка, і лист в дійсности належить до пізнішого часу. Але аналізуючи історію зносин Порти з Україною — головню за матеріялом Жерея т. XII (с. 494), автор кінєць-кінєць вважає за правдоподібнє, що нинішній лист фактично був принесений гетьманові в липні 1650 р. посольством, що мало авдїєнцію у нього 30 липня, і 12 Шабана — се «антедата», як він висловлюється: оригінал, мовляв, пішов з датою ранішою.

Розбираючи при тім, доволі побіжно, турецькі грамоти привезені Унковским, прсф. Ринка висловляє такий свій погляд, що надрукований в Актах Ю. З. Р. VIII лист Бекташ-аги і «т. зв. III лист Мурад-баші» (себто властиво другий з листів Мурад-баші, надрукований в Актах) належать до одного часу — до квітня або початку травня 1650 р. Потім Осман-ага ірвавів «т. зв. другий лист Мурад-баші» (себто перший його лист надрукований в Актах під № 2), і з ним разом инший лист Бекташ-аги, що до нас не дійшов. «Хм. відповів на се (листом виданим в Актах VIII) і нарешті післав своїх послів. При кінці липня прийшов у відповідь на се цісарський лист, що його Хм. прийняв з рук чауша Османа» (с. 484).

Єсть в сих словах деяка непослідовність; коли приймати, що лист султана 12 шабана було відповіддю на листа Хм—го, висланого після одержання листів Бекташ-аги і Мурад-баші при кінці липня, то він мусів бути привезений Х—му в осени, і тоді дійсно лист султана був писаний пізніш ніж 12 шабана. Але я думаю, що пересилки між Чигрином і Царгородом були часті в тім часі, і коли лист 12 шабана був справді післаний, то він був відповіддю на якесь раніше посольство Хм—го. Слів його листу: «до тыхъ часъ писаньєвъ нашихъ не посылали» не треба брати буквально, на букву перекладу неможна посилатись ніяк; і слова значать, що Хмельницький не посилав послів останніми часами, тому що не мав під рукою «лутчих послів», але тепер ласка цісарська його осмілює, і він посилав кого може. Ся ласка султанська була переказана йому в листі

Вектан-ага, про султанський лист не згадується, і його посольство 30 липня не привезло очевидно, — як я то зазначив в тексті.

Ставити лист № 3 перед № 2, як то робить проф. Рипка, я не бачу причини, і його здогад, що Мурад-баша се Бара-Мурад-баша, великий візир від 31 травня до 7 серпня 1650, признаюсь, мене дивує, бо ж у листі № 2 Мурад-баша виразно називає себе очаківським беш.

До ст. 135—7. В випуску за червень 1930 р. приніс Archiv Orientalni Чеськословенського орієнтального інституту в Празі другу студію проф. Рипки про кореспонденцію Шорти з Хмельницьким (Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnyckij, ст. 262—283). Вона займається турецькими листами посольства з ребіу-ль-еввель 1061 р. в зв'язку з цювою першої половини цього року тому, власне отсих сторін 135—7. Автор спинається на сім куріознім епізоді¹), що тільки тут туркольоги доводяться про видання султанської грамоти з ребіу-ль-еввель, і подає оригінальні турецькі тексти з цього посольства:

а) султанську грамоту з копії гетінгенського копіяря, згаданого вище.

б) грамоту вел. візира Ахмеда до гетьмана—з оригінала Музея Чорторійських у Кракові.

в) султанську грамоту до хана в сій справі—з гетінгенського копіяря.

Всі три в факсиміле, в сучасній транскрипції і в перекладі.

Копія султанської грамоти в гетінгенським копіярії (затитулована як «копія височайшого письма на н и с а н о г о²) до козацького гетьмана») не різняється від оригіналу виданого в Памятниках; та ж дата: «початок місяця ребіу-ль-еввель 1061». Проф. Рипка відзначає одну неточність в моїм переказі цього листу на с. 135: султан посилав гетьману не «парадну одіж і шубу соболину», а одну тільки «парадну одіж». Неточности в сім місці має старий польський переклад і новіший—Гаммера, як показує проф. Рипка. В султанським листі мова не про дві речі—одіж і шубу, або кафтан, а про одну тільки «оксамитну одіж», і вираз оригіналу *zataser* означає не соболину шубу, як перекладав Гаммер, а оксамитну одіж (*Ehrenkleid aus Brökat*).

Лист вел. візира дуже многословний, пересповнений стикетальною фразеологією, в скороченім перекладі виглядає так: «Приятелєві нашому, гетьманові війська Запорізького (Жовтого-Комнишу—Сари-камниш) Богданові Хм., славі князів християнських (народу Месі), вибраному серед володарів Ісусових, правителєві державних справ громади назарейської, відзначеному повагою і гідністю (і. т. д.).

«Пересилаючи сердечний привіт приятельськи подаю до відомости, що ваші дружини й покірні писання до могутнього падишаха, до вашого приятеля (себто візира) і до всієї старшини (*Edelstab, sbaq aghalari*) великої держави, з рук Осман чауша, виправленого разом з вашими післанцями, по призначенню одержані й перекладені. Ви висловили в них вашу покіру—лиште, що далі з усім військом Запорізьким (Сари-камниш) пробуваєте в непохитнім підданстві падишахові і тішитесь, що його величність—як свідчать пересланий з тим Осман-чаушем височайший лист і наше приятельське писанне, звелич вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство (*Knechtschaft*).

¹) Я торкнувся його і висловив міркування про потребу організації туркольогиічних українських студій в статейці: З приводу листування Б. Хмельницького з Портою, що вийшла в «Україні» в книжці за серпень 1930 р.

²) Як бачимо, тут єсть ріжниця від стилізації титулу попередньої копії а 12 шабана (розуміється, я суджу тільки з перекладів проф. Рипки).

Далі висловили ви прохання, щоб ми (в. візир) і далі вставлялися за вами (перед султаном) як буде до того нагода. Але, приятелю мій, і перед одержанням вашого листа, сей ваш приятель (в. візир) і вся старшина (Generalstab) при кожній потребі поручала вашій величності вас і все ваше військо (клопотались за вас). Короткий зміст ваших тепер одержаних листів також подано до стремени надшаха, і все що ви заявляли про вашу покору і приязнь і писали в справах вашого війська і про ваших ворогів—все се подано до відомости, в усякому старанні, так що височайше, світ обхоплююче знання (султана) всі подробиці вашого становища обняло і обхопило.

«Крім того і вищезгаданий Осман чауш все устно йому від вас доручене подав до відома і пояснив.

«Згідно з вашим бажанням, висловленим в вашім покірнім листі, вислано від високого Султанства до його високости світлішого хана височайшого листа і в нім дано височайшу згоду, щоб коли в таких обставинах був помічений якийсь рух против вас з боку Польщі, аби він в разі потреби поспішив вам в поміч з Татарським військом, що гонить ворогів, і приложив старання коло охорони від біди (від польської сторони). Також і від отсього вашого приятеля (в. візира) написано (до хана) приязного листа такого ж змісту, і в нім виразно сказано, що буде даний (ханові) височайший наказ (ferman), аби він був готовий в потребі в поміч вам. Крім того післано такі ж накази і побудки (від в. візира) до начальників і емірів в Аккермані й по інших тамошніх місцях, і в них дано їм до відома, що виданий буде височайший наказ, аби вони були готові з усім своїм військом, щоб у потребі, за попереднім наказом поспішити всім у поміч вам. Так і знайте! Коротко—доки ви, згідно з вашою заявою будете в вірнім підданстві сій могутній Порті, певно будете тішитися спокоем у всіх випадках, під тістю Султанства і охороною його величності.

«Писали ви в присланім покірнім листі, щоб не давано віри, коли б хтось прибув сюди з польської сторони і оббрівував вашу персону і фальшиво вас удавав. Але доки ви будете вірним слугою надшаха, і вашій послушності і лояльності не буде нічого бракувати, таким непотрібним словам не надаватиметься ніякого значення ні віри. Щодо сього будьте покійні в своїм настрою і серці!

«А що тепер, як ви писали, відбуваються польські соймові і сенатські засідання, в котрих і ваш делегат присутний, то як тільки він вернеться, ви всі принесені ним відомости негайно сюди пришліть з своїми послами, як належить вашій вірности. Боже заплати вам за неї. Все чого ми сподіваємось від вас, нашого приятеля,—така вірність і правдивість, яку ви виявляєте.

«Пітім як ми представили і описали його величності передане вами, вашому щиро покірному і вірному підданству висловлено повне височайше довірре, і на сій підставі його вел. надішах звелів, щоб ваших післанців, скоро тільки вони прибудуть, не затримувано, і його слуга, вищезгаданий Осман чауш щоб вертав назад до вашого краю в устними виразами приязни. А щоб скріпити підставу вашої послушности і відновити одіж вашого щирого настрою, зволив він (султан) дарувати вам один з своїх особливо цінних парадних одягів, що з згаданим Османом чаушем і післано. Коли він прибуде, маєте ви з пошаною сю прислану вам дорожочинну цісарську одіж стрінути, прийняти і на себе взяти. А на доказ прихильности і відданости вашої сьому порогові щастя, згідно з вище сказаним, ваших послів не затримуйте, як вони прибудуть, але всі правдиві відомости, принесені ними з Польщі разом з іншими подробицями ваших справ спішіть на листі і сюди надішліть. А вам—як і іншим християнським володарям, дано

буде докладне договірне письмо від високого Султанства з ясно виложеними обов'язками і умовами».

Далі йде многословне потвердження, щоб усьому переказаному через Осман чауша, з окрема запевненням в приязні гетьман і військо вповні вірили, і його назад з своїми послами відправляли. «Коли ж би ваші послы, що мають сюди прийти, в момент приходу Османа-чауша вже були вислані, то прийнявши листи і усні відповіді, спішно вишліть його за вашими послами і дайте змогу їх догонити». Потім, приписки очевидно:

«Згідно з вашим писанням післане тверді побудки також (від в. візиря) воеводі молдавському. А Османові чаушові згідно з вашим проханням буде показана честь, се знайте певно! А тепер вам подаровано від султанської величності дорогоцінну одіж. А сей ваш приятель (в. візир) дарує вам керею (кегеке, Manté)—прийміть її ласкаво. Будьте певні, що за божою волею, поскільки ви будете вірні нашому падишахові, і далі буде вам велика ласка його! А поза тим—«мир тому, хто йде за правильним проводом». В благополучнім місті Константинії, найменшій з слуг Ахмед-паша».

Як бачимо, лист дати не має і нема ніяких поміт ні на нім, ні на двох польських копіях, що переходуються в тім же музеї Чарторийських. Проф. Рипка кладе його на ребіу-ль-еввель 1061 р., з різних міркувань,—найважливіше з них, що імя Ахмеда мали три візирі з часів Б. Хмельницького: Ахмед Газар-паше 15. IX. 1647—7. VIII. 1648, Мелек Ахмед 5. VIII. 1650—21. VIII. 1651, Тархунджи Ахмед 19. VI. 1652—20. III. 1653. Сей останній скаржить на гетьману в листі 23 грудня 1652, що відколи настав він на уряді, не було від гетьмана послів, тому треба вибирати між літом 1649, часом Мелек-Ахмеда і першими місяцями 1653 р., з них на гадку автора найкраще підходить ребіу-ль-еввель 1061 р.

В сім цілком можна б було бути певним, якби мати текстуально польський переклад цього листу, що Буцінський цитує (ст. 124—5) як «копію листа Меліт-Ахмета 1651 р.», за вязкою Кор. Метрики. кол. Арх. Иностр. Дел. Хоч переклад Буцінського значно відбігає від оригінала, як його перекладає проф. Рипка, проте нема сумніву що се той сам лист, і коли він справді в тій вязці позначений 1651 роком, то певно, що він належить до посольства ребіу-ль-еввель 1061. За сим промовляє й те що в листі Ахмед-баші до гетьмана про вісти з польського сойму говорить в подібних виразах як і в листі султана до хана,—а се «копія височайшого листа до татарського хана»—з гетінгенського копіяря має докладну дату—початок ребіу-ль-еввель (10) 61. Починається компліментами ханові за його вірність і прихильність, далі підносяться його заслуги в приведенню до підданства Пурті козаків: «Завдяки справедливості і повазі вашій ¹⁾ бунтливі ²⁾ козацьки ватага вж давніш лоняматилися й переконалися, що найкраще для них бути в підданстві нашого порога. По повороті ж їх послів, що прийшли до нас в супроводі вашого чоловіка, прийшло отес надалю їх писання з зявою підданства, і ясно видно, що вони з цілого сэрця обома руками тримаються за нас (вл. за обрубець нашої поважної сили). Ласка ж наша летється богато на приятеля і ворога, а особливо велить нам клопотатися про т.х, що удаються з приязню і під-

¹⁾ В тексті: «іль-хана», с. титула хана; говорить про нього в третій особі замість другої.

²⁾ «Звані ақ»—проф. Рипка поясняє, що тут гра слів—слова «ак» супротивний; непокірний і ак—білий, назва ріки Богу (пор., у Смирнова с. 584)

данством до нашої держави і виявляють свою охоту нищити її ворогів. Тому й тобі ¹⁾ доконче треба взяти їх під свою оборону. З сим і посилається се поважне наше писання, аби нагадати слова віршу: «Початок обов'язує» ²⁾, а сам щоб не бракувало ваших відомостей про Польщу, щоб збиралась відомости про їх безсовісні рухи і згадана (козацька) ватага і наші границі ісламські були захищені (від Поляків). По отриманню (сього листу) треба щоб око і ухо ваше завсіди було чуйне на польську сторону, і як одержать відомости про їх сойм що тепер відбувається, ужити найкращих засобів щоб відвернути шкоду з їх сторони. А коли б вони мали виринути против сих козаків щ) заявили себе підданими нашої високої держави, всяко постарайтеся, щоб побідні татарські дружини, як вітер швидкі, покарали їх більше ніж коли небудь. Во охорону томошніх границь від німсти і лукавства нікчемних ворогів за помічю божою і чудами його пророка ми доручаємо й лишаємо вашому гострому розумові, відвазі й енергії». Наступає стилістичне закінчення.

До ст. 270—1. Два листи в справі перепуску козаків через московську територію видав недавно І. П. Крип'якевич, в львівських «Записках» т. 150 с. 88—9 в оригіналі в Білгородського столу, ст. 323, л. 470 і 471. 23 травня ст. ст. «Іван Шох» наяснішого в. г-ря Яна Казимера, і. м. короля польского і т. д. «полкунник наказний, висланий от его м. п. Маргана Небабы, полкунника чернігівског», «на пограничє на Сивер на залог», пише з Почена воеводи брянському, ки. Великому Гагину, з козаком Іваном Бугаєм і тов., що посилаються «из Почена за рубиж для дѣла любовной милости мирного поселского договору и вѣчного доконченя из войском Запорозким: из его милостю Богданом Хмелницким гетманом и всѣм Колом Рѣперским». Просить його «ведле приказу в. г-ря», «с. цар. в-ва землю по рубѣжмь препустити до Рославля из вуйском». — «А ми в его царской землѣ найменшой кривды, на полушку не учиним хрестанум. И псторє дросимо со всѣм войском препустѣти, и през того ж Івана во всем отписку дати козакум нашим, и отписку давшѣ, вѣдлѣ за рубѣжмь отпустити до всего войска Запорозкого». З другого листа, писаного 26 травня вже «из табору под Ишовим», той же «Шхов» відповідає воеводи на запитання його, прислає йому тогож дня з всеводськими післанцями, «як скоро має йти військо Запоризьке через рубѣж уїздом Бранським». «Шхов» дякує за згеду, при тім очевидно висловлену, і обіцяє повідомити, як скоро одержать наказ до походу від гетьмана—котрого очевидно тепер зараз повідомить, що границя відчинена—коли може йти?—«Що мы со всѣм войском Запорозким едностайне за любов такую бѣм чолом, а вашѣм хрестяном порубѣзкимь мы жадной найменшой кривды не учинамь, бо у нас заказ есть велик из войска Запорозкого ссоры и задоры не велѣть чинят в его царской землѣ. Як мы схочем итит до Рославля, то я знат дам во город Бранскь той ж години, як указ будет от государя нашего его милости пана Богдана Хмелницкого гетмана, из Войска Запорозкого».

До ст. 282. Реляції Мясковского королевичеві Каролеві-Фердинандові з-під Берестечка в оригіналах недавно дісталися до бібліотки Осолінських: року 1925 вона закупила в'язку документів з колишнього архіву королевича, і в ній знайшлися 23 листи А. Мясковского, від 16 травня до 23 сєрпня, 11 листів Ремігія Пясцкого регента коронної

¹⁾ Знов в третій особі—«ільханові».

²⁾ Проф. Рипка толкує так: як ханові належить ідея—привести козаків під охорону Порти. прищипити їм туркофільську політику. таку політику і далі він мусить вести.

канцелярії (брата біскупа Павла, звісного історика) від 8 травня до 12 липня, і 3 листи Криштофа Рупнежського, військового краківського від 31 травня до 12 червня. Там же 15 штук візвань ріжних козацьких і татарських, ріжні листи і реєстри, все на 35 картках, мабуть переслани королевичеві при реляціях—на них написані: «від Мяшковского з-під Врестачка, доручено в Уяздові» (резиденції королевича). Про се тимчасове звіт-дмлення Кяз. Тишковского, кустоса бібліотеки, в видавничтві *Silva Rerum*, 1928, ч. 10—12—зідбляток він був ласкав прихилати мій зього року (1930). Коли сі матеріяли будуть скатальоговані і стануть приступні для відвідувачів бібліотеки, треба буде на підставі сих оригіналів пройти фактичну історію Врестейської кампанії і провірити цитати, взяті з копій сих реляцій і документів.

До ст. 386. Сей текст ркп. Осол. виглядає як скорочення ширшого тексту, що з копії Кор. Метрики кзм. Архива Иностран. Дел опублікував свого часу Буцінський в перекладі (ст. 126). Він не має недорічностей зазначених в тексті Осол. Буцінський датує свій текст кінцем вересня, місяця написання не зазначає. Але і «кінець вересня» дата не дуже підходить, і компліменти нуреддін-султанові за показану ним відвагу в усіх битвах також не дуже підходить до ситуації. Не маючи тої копії Кор. Метрики в повнім тексті, трудно судити, наскільки вона повна, і коли певна—чи належить до осені 1651 р.

До ст. 414—5. Матеріяли віднайдені В. Д. Юркевичем весною 1930 р. в актах Приказного столу (стб. 281) дають можливість ще тісніше звязати масову еміграцію української людности за московську границю з розквартируванням польського війська за Дніпром. Сотники Дзіковського, чи «Дзікл» як він сам себе називає в чолобитній 24 березня с. с.: «Я Иванъ Дзика полковникъ черниговскій») розповіли в московськїм розряді так: «З чернигівськїм полковником Иваном Зітковским (так!) прийшли козаки і селяне з Чернигова, Ватурина, Борзни, Ніжина, Сосниці, Нового Пісочина, Конотопа, Бахмача, Ивангородця і з сія, щі до тих городів належать, «тому що наступили на них Поляки, а гетьман В. Хм. їх Полякам видав, за них не стоїть і війська не збирає, а городи Чернигів, Ватурин, Борзну, Ніжан, Сосницю, Пісочин, Конотоп, Бахмач, Ивангородця з уздами відступив Полякам: від Переяслава до Конотопу, і тепер до тих городів прийшли Поляки і козаки (Черкаси), побивають уїздних людей, а гетьман В. Хм. стоїть собі з козаками в Чигрині, як і перед тим» (с. 208—9). Перші відомості про прихід на московську землю масового емігранта з Сіверщини путявельські воеводи вислали цареві 25 лютого (6 березня н. с.): «Черкаси переходчики» заявили їм, що козаки і селяне в великїм числі перейшли границю і стоять на р. Клевени; на розпити вони оповідали, що «бѣгают от изгоненія Поляков» і йдуть під Сівськ на роботу в будах (л. 195—6). Матеріял сей буде використаний в праці В. Д. Юркевича «Українська еміграція на Схід і заселення Слобідщини за В. Хмельницького» (вона вийде не в «Студіях» до історії України, як проєктувалось, а окремою книгою, мабуть з кінцем 1930 року).

До ст. 429—30. В турецькій хроніці Найми єсть звістка про посольство від козаків, що своїм змістом дуже підходить до плянів весняної війни 1653 року. Під місяцем рсбі-уль-ахиром 1063 р., що відповідає березневі 1653 р., він записує прихід чотирьох послів від козаків, що вступили в підданство ханові; гетьман повідомляв султана, що він з ханом збирається походом на Польщу і просить прислати йому корогву і барабан—на знак ухвали Пуртою зього походу, і дозволити при тім зліняти землі на границі Молдавії—прислати йому султанську грамоту на се володінне. Обмірковуючи сю справу в дивані послів покликано на аудієнцію, наділено їх кафтанами і об'явлено волю султана: гетьманові дається грамота, барабан і корогва, але в Молдавію вступати йому не дозволяється:

васальним володінням його грамота признає тільки землю де живуть козакки—Найма II с. 386, у Гаммера *Gesch. des Osman. Reiches* вид. т. III с. 409. Смирнов, Крым. ханст. с. 549.

Віда тільки, що місяць березень не підходить до сеї звістки, ми сподівалися б, з огляду на українські відносини, місяця травня, або навіть поч. червня. Але ж остерога Порти козакам, щоб вони не вступали на молдавську територію може нам пояснити, чому гетьман і хан так здержливо обійшлися з Лупулом після Батозького погрому. Грамота післяна гетьманові від султана в справі його претенсій на молдавське пограниччя—се мабуть те що лежало під поголосками, мовляв султан просив гетьмана завоювати йому Камінець (вищ: с. 444): грамота могла інтерпретуватися так що султан доручив Хмельницькому забрати від Польщі Подністровє.

До ст. 461—3. Копію сеї реляції Потоцького (в німецьким перекладі) Йорґа знайшов з датою 11 листопада 1652 р., і видав її уривок в *Acte*, с. 215—6; текст дуже близький до того, що в *Th. Eug.*, але з помилками.

До ст. 474 і 484—5. Візачіоні дуже докладно спинаючись на пізніших заходах Лупулового конкурента Георгіці Стефана і його союзників коло союзу з Яном-Казимиром проти агресивних плянів Лупула, представляє так, що в їх руках було перехоплене листування Лупула з Хмельницьким, і на підставі його вони представили Янові-Казимирові, мовляв Лупул договорився з Хмельницьким відібрати від воеводи Матвія Валахію, а від Ракоція Семигород, з тим щоб Валахію взяв Тиміш, а Семигород син Лупула, і так в-чотирьох вони утворять сильну державу, una potente monarchia (с. 399).

До ст. 478. Вираз аноніма, що Тиміш перед весіллям «пив в вікні димну табаку»—бентежив попередніх істориків своєю нібито незвичайністю, але вповні відповідає фразеології того часу: Німці середини XVII в. про куреннє тютюну висловлювалися власне так, що його «пють», а не «курять», як стали говорити потім. В німецьким тексті—*soff Rauchtaback*; польський вираз виглядає як буквальный переклад такого виразу: хоча німецький текст, пересланий Адеребахом був перекладом з польського, але в польським обході видимо перекладали німецький вираз.

До ст. 570. Оповідючи про похід Лупула против союзників, що закінчився його погромом під Тиргул-Фрумос, Візачіоні, каже що з ним було 2 тисячі козаків під проводом полк. Носача, і сеї козаки майже всі погинули в битві, не хочачи тікати. В. Хмельницький, почувши про сеї погром і облогу Сучави, вислав на поміч 16 тисяч козаків. Стефан і його союзники, щоб не допустити сеї помочи, вислали військо на Україну і зруйнували Ямпіль. Але Тиміш таки прийшов на виручку теці з 12 тис. козаків і великою скількістю Татар (*aliquanti Tartari*).

До ст. 585—592. Візачіоні, коротко згадавши про смерть Тимоша від гарматної кулі (с. 407) також розписується на тему нечуваної розпусти, що викликала загальну ненависть до нього. Уж: раніш, мовляв, підчас першого походу в поміч тестеві, Тиміш викликав серед людности велике невдоволенне своїми насильствами (*insolente insupportabili*), тепер же його смерть викликала серед обложених в Сучаві неменшу радість як і серед тих що її облягали. Бо сеї розпустник безчестив усіх дівчат що були з його тецею, так що в фортеці не лишилося майже підної не рушеної його насильством і ненаситною розпущею. Коли теця хотіла його опам'ятати, він відповів, що незадовго він зробить з нею те саме, що і з иншими, бо знає певно, що його батько теж не марнує часу з його жінкою. Отж: не було тепер оя, яке б залякало з причини його смерти, хоч він тепер терпів страшні муки, так що, можна думати, що перед смертю почув себе в пеклі, а мервий так розпук, що ніщо з одєжі його тестя не можна було натягти на його тіло.

«Тому що в фортеці багато згинуло в тих приступах, і недостача припасів швидко зростала, між військом почало зростати велике непорозуміння і замішання. Козаки по смерті Тимоша вибрали иншого провідника званого Степича (Степича?), але сей вибір не зробив кінця замішанню, бо инші хотіли йти і віддатися під владу і опіку короля, проклявши час, коли Богдан вивів їх з послуху і з тривкого спокою; инші чекали, що фортеця піддасться Стефанові, одержавши від нього свободу йти куди схочуть, й инші пристануть на се. Але княгиня (жінка Лунула), довідавшись про такі наміри, вликала старшину і переконуючо просила не лишати її—показувала листи Хмельницького, що він обіцяє скору і безсумнівну поміч, і вираховувала, що ся поміч може прийти дуже скоро. Коли ж ті стояли на своїм—що вони не хочуть за той час загинути з голоду, а коли їм вже судилося згинути з руки неприятеля—хочуть згинути не жсбраками, а відважними воюючи, скінчившись на тім, що звернулась вона до вимовнишого посередника—золота, що й осягнув звичайний ефект: козаки згодилися зістатися поки надійде поміч від Богдана. А той справді виконав обіцянку, виславши з полк. Богунем велике військо, щоб воно йшло до Сочави. Воно пішло, але почувши в дорозі про смерть Тимофія, все військо збунтувалося—казали, що вони охоче пішли ратувати сина свого гетьмана (гетмана), але коли се не вдалось, вони не хочуть битися за своїх сусідів тою зброєю, котрою билися за свою свободу: нема їм діла ні до Василя, ні до його доньки, що по вдовівши може вернутися—бо не має нічого у козаків. Богун пробував їх загамувати, але його намовляння тільки гірше дражнили їх, і щоб не привести до ще гіршого розруху, він погодився за волею всіх вернути назад».

Розповівши останню пробу козаків пробитися з окопів—таку ефектну, але кінцево кінцем невдалу, Візаччюні оповідає про місію Маховського: він пробував намовити адатися на ласку короля княгиню, потім козаків—ті терпіли велику нужду, живилися шкірою здохлих коней, і вже хилилися до згоди, але княгиня вночі одержала листа від чоловіка, що запевняв її в скорій помочи, а той що привіз того листа запевняв, що Татари теж уже рушили в поміч. Але молдавські бояре, що сиділи в облозі з княгинєю, бачучи таку пригоду, завязавши переговори з воеводою Стефаном і договорилися про своє підданне; при тім і козаки заявили згоду вийти з своїх окопів, з тим щоб їм дали волю. Тоді мовляв і княгиня мусіла згодитися на капітуляцію.

В тім наступає оповідання про Кенецького і Сипігу, що бачили її в сей мейт—як то широко розповів в своїй реляції Дюї, і подаються умови капітуляції козаків. В. додає, що коли їх після сього закликали йти до королівського табору, козаки відповіли, що капітуляція їх до сього не обов'язує, і через те Маховському робилися потім докори, що не вмів відповідно вистигувати того капітуляційного акту. Як день виходу козаків подано 12 жовтня (с. 410).

До ст. 649. Серед актів 1669 року (Малор. Приказу стовбець № 5882/17) виявилися різні фрагменти справи Посольського Приказу про місію Бутурліна, а саме: начерк царського указу—рід інструкції—котру далі подаю в цілості, реєстри соболіного фонду післаного для роздачі, накази воеводам щодо спішного пересилання вістей місії, чотири одніски Бутурліна з днів 25 грудня, 20, 22 і 26 січня, що відповідають стор. 191—9, 249—250, 262—5 і 265—8 друкованого старейного списку: зміст їх з невеликими відмінами (див. вище стор. 744) відповідає текстові друкованого звідомлення, але коротший і тому інтересу не має. Тутже переклад гетьманового листа 21 с. с. грудня—надрукованого з иншої копії в Актах X с. 198, листи гетьмана і Виговського з Корсуна 15 с. с. січня—згадані вище на с. 778, і лист Карач-бея, пересланий від гетьмана разом з семи листами, з помістю, що в Москві їх одержано 31 січня.

Начарк указу:

«Указал государь:

Хмельницкого посланника отпустить, а дать ему (зачеркнено: твоего, дописано своего) государева жалованья против прежних.

К Хмельницкому указал государь послать своего государева жалованья (зач.: шуба) ① рязью бархатъ золотой на соболях с ожерельем собольимъ, какъ дѣлается у ② рязѣи, 2 алма (застѣжки) низанных и спод кромѣ ожерелья въ 300 рублев. Соболей на 1500 руб. Сыну его Тимофѣю соболей на 500 рублев.

Выговскому соболями на 500 ж рублевъ. Да Выговскому ж тайно соболями ж на 200 (зач.: 300) рублевъ». Далі рєстр для иншої старшини як у Х т., с. 141. Після цього:

«Писать в наказ. Приѣхав боярину итить в соборную церковьъ.

А ѣхать в Киев і к Хмельницкому от себя послать, чтоб приѣхал в Киевъ (зач.: В Клеве приводить...)

В больших городѣх приводить боярину с товарищи. А в иные города посылать ① стольникѣв и дворян.

О Крымском говорить Хмельницкому, чтоб Крымской с ним был, и от него не отступал. И Хмельницкой учнетъ буде за то иматца, что Крымской (зач.: И будет Хмельницкой учнетъ говорить, чтоб ц. в-во к нему Крымскому послал своих поминков) от него не отступит и на государева недруга станет с ним вмѣсте помогать,—і ево за то похвалить. (Зач.: А будет учнетъ) говорить, чтоб ц. в-во послал сво (!) и от себя на то уговаривал, чтоб онъ от него, Хмельницкого не отступал, ь поминки б к нему послал,—и боярину (зач.: и Василью) послать от себя.

А будет Крымской у Хмельницкого, и боярину (зач.: послать от себя к Крымскому) поговори з гетманом і учинить смотря по тамшонему дѣлу.

(Зач.: о людех) О государевых ратных людех, гдѣ имъ (зач.: стоять) быть—договоратца с ним.

А будет король отступил, говорить о том, чтоб государевых ратных людей до весны въ их города не посылать» (дл. 49 і 50).

До ст. 733. Нѣжи щѣ ми можемо констатувати, щѣ весною 1654 р. ходили уперті чутал, щѣ Богун не зложив присяги царѣви, і такого цереконання кінєць кінєдем набрали і в Москві. З приводу листів писаних до Богуна з польської сторони цар наказував гетьманові привести його до присяги, тому «что он, полковник Иван съ тобою гетманомъ и съ иными товарищи съ полковники при нашем... бояринѣ при В. В. Бутурлинѣ съ товарищи у присяги не былъ» (Акты X с. 570. див. нязче с. 839). Можливо, що так воно і було. Богун до Переяслава не прихав, замієць нього записали Івана Федоренка, а самого його привели до присяги пізніше, літом 1654 р. (коли і як зложив він присягу, се так і лишилось невідомим, але цілком правдоподібно, що без присяги його не лишили, як що він її не зложив своєчасно). Інше толкування було б те, що я дав у своїй статті надрукованій в «Докладах»: що все було одно непорозумінне: Богун не складав присяги першого дня, але зложив скоро по тім і його приписали під іменем Федоренка. В кожнім разі про те щѣ Богун відмовлявся присягти цареві, , не говорить ні одно вірогідне джерело, хоч така версія здавна й досі друкється в літературі (пор. Липинського Україна на переломі с. 163).

До ст. 916. Нєвєличка студія про Данила Грека, або Данила Калугєра, як його називають, з'явилася по видрукованню сѣ частин і праці: Панас Феденко, З дипломатичної

діяльності Данила Грека—Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Науковий Збірник, том I під заг. ред. д-ра В. Симовича, 1929 (фактично з'явився в 1930). Не заглиблюючись особливо в деталі діяльності Данила, автор головню характеризує його як грецького, чи балканського патріота, що безповоротно звязав надії визволення своєї батьківщини з долею України і послідовно в усіх зовнішніх змінах служив інтересам Запорізького війська (тим автор пояснює неприхильний відзив Шлієкрони—що Данило служив інтересам не шведським, а українським, хоч рахувався уж: в шведській службі).

До ст. 1099. Проф. Рипка каже (с. 497), що ся грамота султана, датована у Костомарова місяцем вереснем (XIV с. 611—на якій підставі, Костомаров не пояснив, і не назвали ближче того стовбця чи звязки архиву заграи. справ, де він її знайшов, позбавив пізніших дослідників можливости провирити його звістку)—в обслідуванім ним турецькім копіярі гетингенського унів. (114—117) має дату «кінець рамазана 1065», себто в днях від 27 липня до 3 серпня 1655. Відомости зібрані у мене на ст. 1097—8 промовляють за те, що грамота була виставлена о який тиждень раніш, коло 18 липня, а принесена гетьманові в вересні.

До ст. 1110. П. Феденко в цитованій студії про Данила Грека (с. 445) ототожнює сього Івана Пуровича з Іваном Тафларі, чи Тафларі; справа вимагає перевірки: дивно тоді було б, що в царських інструкціях, в справі його убійства (с. 1205) він зветься так, а не Тафларі, як звичайно.

До ст. 1134. Книжкий український варіант «байки В. Хмельницького» одмітив І. П. Крипякевич в книжці: «Йоїка ієреполітїка или філософія правоучительная», в розділі: «Другъ примиренный» (I вид. 1512 р. л. 104)—Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. 68, «Варіант байки Хмельницького».

До ст. 1282. Шведський король був збентежений, що Данило Калугер, повернувши від гетьмана, завів мову, щоб Краків віддано казакам, аби легше їм було держати звязок з Шведами. Король в сім часі готов був віддати Ракоцієві все воеводство Руське і Велзьке—боявся тільки, щоб якось не образити козаків. Кракова теж добивався всіми силами Ракоцій, тому жаданне Данила показалося неймовірним, і Карло-Густав доручив своїм послам Штернбаху і Валінгу делікатно вивідатися, в ніякім разі не виявляючи самої справи—чи Данило міг мати таке дорученне від гетьмана, чи говорить від себе (лист 15 жовтня, Transsylvania II с. 179, виїмки в Архиві. III. VI с. 171). Штернбах підтвердив сі сумніви короля—тамже с. 264.

До ст. 1432. Задитований тут лист гетьмана до мунтянського воеводи з 18 (28) червня має в собі дещо цікаве, що варто одмітити. Насамперед титул гетьмана: *Vogdanus Chrenielniczki clemētia divina generalis dux exercituum Zaporoviensium*. Далі радість висловлену ним з природу присланих від воеводи відомостей про перемогу Венеція над Турками: «Тішимся разом з вами і покладаємось на божу поміч і ласку, що дасть ще кращі успіхи, як можуть принести користи християнству і піднести православну віру». По повороті посла з Царгороду гетьман обіцяє зараз повідомити, з чим він поверне. «Ми ж викликавши все військо в поле, перед усім чекаємо певної відомости від кримського хана, через посланого туди посла, і як тільки її одержимо, скличемо тут раду і порадимось, що робити в потребі і (куди) рушити військо».—*Monum. Hung. XXIII* с. 529.

До ст. 1434 рад. 5 знизу: Конспект Шебеші, що він мав говорити сприводу наступу турків на Семигород:

Підчас неприсутности нашого пана хочуть Турки конче завоювати Єне. Нехай пішляють якусь поміч, хочби навіть тільки тисячу козаків—аби тільки чутка про се пішла.

«З огляду що тіга темешварського баші виговорився перед моім чоловіком про їх намір захопити Єне, то союз заключений моім паном з гетьманом вимагав би, щоб було післано козаків, хочби 2 тис., аби то між люде пішло, поки прийде поміч з нашого війська. Бо вони (Турки) мають на поготові артилерію і припас і чекають тільки кінця байрама, на найближчий новий місяць рушать безумовно».

Наступають різні звістки з Ракоцієвої кватири, про погоню Поляків, потім:

«До Казамира прибув татарський посол, що хан не може прибути до нього, бо се дуже далеко, треба перейти великий степ, тому нехай (Поляки) зійдуться під Камінцем і там порозуміються. Союз з Поляками він (хан) захоче, і коли вони туди не можуть прийти, то баші зроблять диверсію на Семигород».

«І про се треба говорити з Виговським: коли Татари не зважаться розірвати з козаками—з огляду що у них єсть твердий намір обсадити Єне, що ми маємо думати, чи вони (козаки) нам допоможуть?» (Листок писаний рукою Ш. баші між його записками—*Морш Нінг. XXIII ч. 313*).

До ст. 1460. От се оповідання Яничинського: «Війська наші сходилися, з фронту наступав на неприятеля гетьман з Любомірським, праве крило шарпав Чарнецький. Ліве Садіга з Литовцями, а з тилу—казали—йде найясн. король. Так прийшли під Ювківку. Тут (Ракоці) поставив на переді Угрів, Валахів, Волохів, семенів, а ззаду козаків аби стерегли вози: було тих воїв ще не мало, і він хотів їх перевезти через болота. Але Чарнецький, піславши 4 хоругви, примусив неприятеля спішно перейти болото, погубивши багато возів. Вони рушали відти на Куликів—де багністі луки, і козаки, покладаючись на се стали ділити між собою здобичу, але Чарнецький зараз вислав 4 хоругви й їх стурбував. Сі 4 хоругви вже мали побіду в руках, але козаки поправившись несподівано поновили наступ, і ті мусіли відступати. Чарнецький вислав в поміч ще 4, але й сполучившись разом вони неспроможні були витримати силу козацьку і їх розмах і почали мішатися, аж п'ятер Ястржемський, езуїт, крикнув до них, аби спам'ятали предківську відвагу і вдарили на неприятеля ще раз. Хтось з товаришів відізвася на се: «Слухаємо, отче!»—і обернувши корогви вони вдарили на неприятеля, вдибили вози і транспорт, самих не то що заганяють в болото, але до схочу рубають, так що як би ніч не зайшла, вже думали піддаватися. Лишилися їм ще в дорозі до Глинян переграда через часті багна під Магеровим, і тут надбавши їх Чарнецький пустив на Ракоція всю силу яку лиш мав. Тут не можучи битись неприятель мізерно йшов під шаблю—бо утечі, боронило непрохідне болото. Тільки ніч припинила наступ Полякам і дала ратунок неприятелів».

«Так він добився до Тернополь, і тут Чарнецький сподівався затопити Ракоція в непролазнім болоті. Та поганий Подльодовський промостив йому стежку через багна і дозволив відійти ціло. Але почалось невдоволення на Ракоція серед козаків: нарікали на свою кривду, що Угри йдуть собі безпечно передом, а їм кажуть іти позаду, і на них упадає польська зброя. Сказали їм іти перед угорськими корогвами, і вони йшли безпечно—доки не прийшли до Борщівки. Тут побачивши між Богом і Вожем гать в мент П затопили і розкопали, і вода облила Угрів з фронту із боків, а з тилу наступало на них польське військо. Побачивши таку безвхідну небезпеку, Ракоцій зложив всяке зав'язтє і став думати про капітуляцію» (295—6).

ПОКАЖЧИК ОСІБ

- Абаса, 1527.
 Абдул, товмач, 1336, 1357.
 Абрамович Павло, посол гетьманський, 570, 575, 609, 611, 612, 613, 642, 678, 724.
 Авогур, франц. посол при швед. королі, 1131, 1279.
 Ага-мурза, 1055.
 «Адъев» Степан, 929.
 Адель-мурза білогородський, 101.
 Алерсбах, пруський резидент при польським дворі, 83, 90, 140, 477, 551, 1546.
 Аділь-Герай, царевич, 920.
 Аджи-Мустафа, кримський посол, 175.
 Адріані Джованні Батіста, єзуїт, префект варшавської колегії, 142, 143.
 Аз-мурза, 1140, 1144.
 Азем-Магомет, візир турецький, 538, 1064, 1073.
 Азер-Казі-ага ханський, 306.
 Акакія, франц. агент в Польщі, 1231.
 Аксак Михайло, член Корсунської комісії, 419.—Ян, стольник київський, 1093.
 Аксаков К., історик, 210.
 Акундинов Тимофей, самозванець, 45, 57-59, 70, 99, 110-113, 117-121, 124-125, 128, 147, 154, 174, 210, 211 256.
 Аладьин Федір, путивлець, 415.
 Аляксандренко, ватажок козацький, 346.
 Алегреті, австрійський посол до царя, 1232.
 Алепський Павло, див. Павло з Алепа.
 Алі-ага кримський, 206.
 Алім-Казі-Гірей, 1143.
 Алкан-мурза, бей перекопський, 205.
 Алмаз Іванов, думний дяк, 559, 610, 645, 688, 808, 801, 810, 813, 823, 1216, 1447, 1537, 1539.
 Алферьев, або Олферьев, Іван, окольничий, 649, 679, 688, 728, 742, 769 792, 848.
 Амйрев Іван, піддячий, 912, 913, 924, 926.
 Андрієнко Роман, посол Хмельницького, 966, 1014, 1024, 1027.
 Андрій Мих., осавул полтавський, 1174.
 Андрій, домініканин, київський біскуп 1127;—піп з Тишанова, 266;—козак, батько сотника єремівського, 469;—Грек,—він же Данило Калугер, 1278.
 Андріян, протопоп, 739.
 Андроник, боярин мультанський, 544—грек, 638.
 Андронівський Петро, митроп. слуга, 747.
 Андрушевич Петро, митрополит. слуга, 747.
 Андрушко з Жабна, 266.
 Анна, княжна київська, 1127.
 Антін, див. Жданович Антін.
 Антонів Марко, путивльський вістун, 57, 237, 350, 398, 411, 415.
 Антонович Володимир, історик, 93, 96, 184, 188, 189, 422, 716, 813, 1116, 1120, 1370, 1387, 1473, 1481, 1482, 1485.
 Анчевський, підстароста, 1123.
 Ардабьев, піддячий, 451, 460.
 Армадан-бей перекопський, 216.
 Арон, ігумен дисненський, 392, 404.
 Арсеній, піп, стрігтель Троїцько-Сергіївського монастиря, 119, 125, 389, 411;—чернець з Волощини, 921, 956, 1085.
 Арсенев Федор, мінський воєвода, 1257.
 Арслан-мурза кримський, 556.
 Артюшка «калмицький Татарин», 426.
 Асан, Татарин, 677.
 Асіп-ага, посол кримський, 171.

Оба покажчики зложили мої співробітники К. О. Лазаревська і С. В. Шамрай, котрим складаю за се велику подяку.

- Асман чауш, посол турецький, 317, див. Осман-Чауш.
- Атанасій Пателярій, патріарх царгородський, 1004.—протопоп, 771.
- Ательмайер, 779.
- Афанасій Федоров син, ніжинський міщанин, 17.
- Афанасів Андрій, Грек, мандрівник, 393.
- Афіноген, див. Крижановський.
- Ахмед Газар-паша, вел. візир, 1543.
- Ахмет-Казі, аталік 707;—мурза. 709;—султан, 386;—Мелек візир, 1541, 1543.
- Бабаєв Борис, сотник московський, 546.
- Багалій Д., акад., 414, 550, 866.
- Базилович Вас., історик, 856.
- Байбузи, 102, 1172.
- Байзакліи баша, бунчучий ханський, 65.
- Байрактар, ханський післанець, 694.
- Бакш Габор, генерал Ракоція, 1322, 1323, 1389.
- Балабан Діонісій, владика холмський, потім луцький, 1009, 1211, 1232, 1237, 1241, 1391;—Юрій, староста тербовельський, 438, 1138, 1143, 1145;—полковник, 1014, 1045, 1069. Балагани, 92, 93.
- Баво (В), козац. начальн. Трипілля, 1003.
- Вантин-Камєнський Д., історик, 210, 282, 321, 333, 451, 665, 737, 752, 840, 946.
- Барабаш, полковник козацький, 403.
- Баран Худий, полковник черкаський, 367.
- Баранович Лазарь, владика, 1373, 1374.
- Барановський з Стариск, 593, 594.—полковник черкаський, 367.
- Бароній кард., історик, 164.
- Барчай Аюш, семигородський регент, 1433, 1441.
- Баргліньський Тібурцій, слуга Радивиля, 37.
- Басараба Матвій, воевода мунтянський, 33, 206, 483-485, 487, 507, 510, 512, 515, 518, 519, 521, 522, 529, 531, 541, 677, 901, 903, 905, 987.
- Басараби, династія валашська, 1407.
- Батир-ага, 693, 892.
- Батирша, перекопський князь, 557, 568, 693.
- Баторі: Софія, Ракоцієва дружина, 510;—Стефан, король польський, 216, 1387, 1492, 1501.
- Бахмет, Татарин, 1063.
- Бегановський Микола, хорунжий львівський, 779-781, 893, 894, 915.
- Бедлинський, слуга Вишневецького, 18.
- Белокуров С., історик, 113.
- Безитанько Павло, наказ. полковник чигиринський, 1137.
- Бей-мурза татарський, 318.
- Бек-мурза ханський, 216.
- Бекташ ага, 54, 60, 61, 82, 136, 386, 1540, 1541.
- Белфорд, англ. видавець, 967, 968, 993.
- Бердичівський Мих., ніжинський сотник, 1222.
- Березівський (Бжозовський) Максиміліян, каштелян ківський, 27, 37—39, 145, 1093, 1096.
- Берсененко Юрка, 459.
- Бетег-ага, зять візира, 216.
- Беньовський Станіслав-Казимир, 780, 1093, 1096, 1232, 1234, 1318, 1333, 1334-1337, 1346, 1350-1351, 1359-1365, 1376, 1380, 1405, 1432, 1442-1446, 1449, 1450, 1496.
- Бечинський Войцех, посол польський, 127, 145, 147, 163, 166, 167, 169, 171, 174, 212, 246, 265, 278, 707, 708, 710, 1097, 1098.
- Бжозовський див. Березівський.
- Бжостовський, референдарій, 213, 272, 276, 278, 283, 291—293, 306, 307, 326, 1353.
- Биковський, шляхтич, 1118.
- Бідльо Я., проф. істор., 901, 905, 1539.
- Бізацчіно, італійський історик XVII в., 470, 486, 779, 1546, 1547.
- Біліницький, польський вістовий, 551.
- Білошанка Матвій, гетьманський резидент, 216.
- Білгородець Корнило, отаман Донського війська, 58.
- Бістерфельд І., дворянин Ракоція, 253.
- Білобоцький, челядник, 439.
- Благовський, писар, 1178.
- Бобеченко, Болоченко, 446.
- Бовницький Олекса, козак, 1165.
- Бовш, шляхтич, 1011.
- Бохам? козацький ватажок, 496.
- Богач Ілляш, полк. чигиринський, 328.
- Богаченко Ілляш, козак, 686, 687, 715, 721. — Мих., полк. наволоцький, 942, 948.
- Богдан, сотник козацький, 340, 341.—війт туровський, 1150.
- Богданов Григорій, піддячий, 19, 43, 76, 80, 83, 90, 91, 99, 100, 110, 937, 938, 940, 941, 945, 947, 1257-1263, 1269.

- Богданів Софрон, переяславський осавул, 691.
- Богданович Самійло, див. Зарудний.
- Богун Іван, полковник козацький, 139, 158, 181, 189, 195-200, 202, 241, 242, 272, 275, 277, 280, 292, 293, 296, 298, 320, 337, 341, 354, 355, 382, 383, 393, 492-496, 527, 544, 563, 567; 590, 612, 616, 688-691, 693, 698, 723, 729, 730, 735, 736, 749, 750, 767, 775, 832-834, 839, 840, 841, 871, 872, 873, 876, 878, 880, 882-884, 939, 1016, 1017, 1018, 1041-1043, 1046, 1053, 1055, 1059, 1061, 1076, 1104, 1231, 1380, 1410, 1486, 1523, 1546, 1547;—Тимофій, 730.
- Боглевський (або Боклевський), шляхтич, швафер Виговського, 949, 947, 1506.
- Бодянский О., укр. вчений, 752.
- Боженцький Ян, львівський копїст, 1116.
- Боктамиш-ага, див. Тохтамиш-ага.
- Болеслави, королі польські, 327, 329, 330, 334.
- Болеваченко, див. Волеваченко.
- Болуг (!) гетьман; 496.
- Болховитинов Євгеній, митроп., 854.
- Бондзіньський, шляхт., 1128.
- Бонковський, підкоморій холмський, 1337, 1353.
- Бономі, інженер польських військ, 652.
- Борейко пап, 187.
- Борецький, Роман Степанович, слуга архимандрита печерського, 747.
- Борковський; служебн. нн. Четвертин., 214.
- Борис Володимирович, князь, 1008.
- Борিশпольченко Федір, міщан. київ., 332.
- Боровніцький, польськ. полк., 930.
- Бородавка, козак, 1276.
- Бородавченко Вас., козацький післанець, 1269.
- Бородатий Ів., сотник буківський, 716.
- Борсук Ів., сотн., 963.
- Борош Янош, угорський аїент, 5, 11, 253, 570, 1104, 1106, 1107.
- Борятинський; післанець до гетьмана, 1102.
- Босій Василь Іванов, брянський дворянин, 634.
- Бошина Ів., козак, 1410.
- Бояринов (!) Матвій, сотник; 203.
- Боярський, Олекса, сотник, 1202.
- Брагил Федір, див. Драгил.
- Бредихин Мартиніян, дяк, 609, 642, 643, 544, 661, 678-862, 685, 686, 694, 716-721, 723, 724, 726, 730, 733.
- Бромецький, див. Громена.
- Бруховецький Іван Мартинович, 766, 872; 1188-1190, 1297, 1300, 1303, 1482.
- Бугай гетьман, 391, 392.
- Бурай Іван, козак, 1544.
- Бугуш Микола, боярський син, 480, 513.
- Буйнак-царевич, 666.
- Булавка, мозирянин, 224.
- Бурій Василь, післанець путивльський, 318, 350.
- Бурлій Василь, син Кіндрата, 1080.—(Бырляй) Кондрат, посол Хмельницького, 473, 493, 499-501, 534, 545-548, 552, 561, 564-569, 610, 611, 614, 966, 1079, 1080.
- Бут Василь, сотник Хорольський, 1452.—Деонтій, осавул, 929.—Семен, посол Хмельницького, 469.
- Бутенко Андрій, полк. канівський, 1029.
- Бутко Філімон, наказн. полковник Неčasового полку, 1257.
- Бутримович Юрій, литовський писар, 34.
- Бутурляні Андрій Вас., стольник, 870, 918, 919, 937, 938, 940, 947-949, 951-953, 955, 961, 1071-1019, 1024, 1028, 1042, 1090, 1102, 1125, 1138, 1161, 1163, 1169, 1220, 1222, 1237, 1247; 1351, 1359, 1366, 1368, 1467;—Василь Вас., ближній боярин, 609, 649, 679, 685, 687, 690-694, 697, 698, 722, 723, 728-730, 732-754, 756-763, 769, 770, 778, 792, 797, 799, 801, 802, 810, 818, 823, 828, 835-837, 839, 840, 847, 848-850, 859, 862, 864, 871, 901, 919, 923, 926, 933, 935, 948, 952, 959, 960, 1028, 1069, 1072-1074, 1078-1081, 1084-1091, 1097, 1102, 1103, 1113, 1115, 1116, 1118, 1119, 1122, 1125, 1126, 1129, 1138, 1142, 1143, 1147, 1149, 1159-1163. 1417, 1419.—Іван, стольник, 1138, 1140, 1141, 1143, 1145, 1146, 1149, 1161, 1266, 1422, 1547, 1548;—Федір В., окольничий, 883, 1025-1027, 1103, 1162, 1267, 1318, 1327, 1331, 1365, 1376, 1383, 1384, 1411, 1412, 1414, 1419, 1421-1423, 1425, 1426, 1430, 1434, 1447, 1450;—сївський воевода, 875.
- Бушма, козак, 1273.
- Буціньський П., історик, 137, 807, 813, 1474, 1481, 4182, 1484, 1487, 1542, 1545.
- Бялобоцький; челядн. Каліновського, 439.

- Вазн, шведська династія, 454.
 Валевський А., польськ. історик, 1233.
 Вальдек, швед. офіцер, 1399.
 Вальдероде, радник цесаря австр., 1328.
 Варлаам, митрополит сучавський, 198.
 Василевич Іван, писар митрогородський, 1166;—Теодосій, архимандрит случький; 767, 855, 949, 950, 966, 1071, 1081, 1084-1087.
 Василь Македонянин, імпер., 987, 1007.
 —Данилович, Сербин; посол гетьманський до Москви, 207, 212, 255;—писар Ф. Коробки, 1375, 1378;—священик вишгородський, 329;—з Канева, 277;—перяславський томач, 549, 687;—(Васько) з Чигрина, корунжкий, 100, 106-108, 116, 117, 148;—Васьковський Яцко, сотник, 1267.
 Ватага Яків, посланець молдавський, 517.
 Вдовиченко, гетьман, 322, 421, 422, 1241.
 Велебневський, козак, 960.
 Велі-ага, 216.
 Велінг Готард, шведський посол до Хм., 1105, 1232, 1283, 1284, 1290, 1296, 1304-1307, 1313, 1316, 1326-1328, 1330-1333, 1380, 1393, 1394, 1396, 1397, 1428, 1429, 1433, 1436, 1549.
 Велико-Гагин Данило Степанович, кн., воевода брянський, 634, 1544.
 Величко Самійло, літописець, 410, 413, 442, 448, 494, 586, 588, 601, 713, 767, 807, 871, 876, 884, 1044, 1141, 1373, 1476, 1477.—Онопрій, сотник біківський, 237.
 Венгжиновський Семен, історик, 87, 473.
 Вербицький Венедикт, слуга митрополита, 747;—Степан, 1233.
 Веремієнко Опанас, наказн. полковн. стародуб., 874.
 Вертолецький, сотник, 878.
 Веселий Франц, палатин угорський, 510.
 Весель, польськ. ротмістр., 1461.
 Вестерфельд Абрагам фон, маляр, 330, 331, 348.
 Вехтамиш-ага, див. Тохтамиш-ага.
 Вешняк, чигиринський полковник, 114, 1523.
 Вельпольський Ян, каштелян войницький, 1183, 1191, 1254.
 Вязец, польськ. ротмістр, 1161.
 Виговський Данило, полковн., 536, 539, 554, 566, 567, 723, 735, 743, 887, 926, 945—947, 1031, 1117, 1125, 1126, 1128, 1129, 1163, 1206, 1239, 1251, 1300, 1411, 1413, 1419;—Іван, писарь військовий 18, 19, 50, 53, 56, 63, 66, 86, 88, 89, 91, 103, 110, 113-115, 117, 120, 121, 125, 126, 137, 153, 156, 173, 206, 207, 214, 218, 219, 247, 248, 250, 251, 256, 272, 280, 281, 285, 286, 289-291, 294, 300, 308, 309, 314-320, 325, 348-355, 358, 366-369, 372, 379-382, 384, 388, 398-400, 418, 435-452, 454, 455, 459-461, 467-469, 472, 476-480, 485, 493, 500, 501, 521, 522, 532, 536, 537, 547, 549, 554-559, 564-569, 572, 575, 588, 609, 613-615, 617-619, 642, 656, 659, 663, 664, 678, 679, 683, 684, 688-690, 692-698, 709, 711, 715, 716-720, 722-726, 730, 731, 734, 736, 737, 740, 743, 744, 748, 750, 756, 758, 761, 763, 766, 767, 772, 774, 777-779, 781, 783, 784, 789, 794, 795, 813, 820, 828, 835-837, 840, 841, 847, 853-855, 857, 858, 873, 886, 887, 892, 897-900, 903, 904, 910, 912-915, 917, 919, 922-924, 926, 932, 933, 938, 940-943, 945-950, 952, 955, 959, 977, 1020, 1021, 1023, 1029, 1041, 1064, 1065, 1074, 1075, 1078-1081, 1085-1091, 1097, 1104-1106, 1117-1126, 1128, 1138, 1140, 1144, 1146, 1147, 1157, 1159-1161, 1167, 1169, 1170, 1172, 1173, 1175, 1177-1179, 1181, 1182, 1184-1186, 1188, 1190, 1192-1195, 1197, 1200, 1208-1211, 1213, 1217, 1229, 1230, 1233, 1235, 1240, 1251-1253, 1270, 1271, 1274, 1288, 1290, 1297, 1300, 1303, 1309-1311, 1316-1319, 1321, 1324-1331, 1333, 1336, 1348, 1349, 1357, 1360-1367, 1370, 1372-1374, 1378, 1383, 1386, 1389, 1395, 1411-1415, 1419-1421, 1424-1426, 1428-1430, 1432-1436, 1437-1445, 1447, 1450, 1467, 1471, 1472, 1474, 1485, 1486, 1489, 1490, 1495-1497, 1505-1507, 1524-1526, 1547, 1548, 1550;—Катерина, жінка Данила, дочка Б. Хмельницького, 1419;—Костянтин, брат Івана, 946, 947, 1405, 1411, 1412, 1450;—Остафій, батько Івана, 202, 735, 743, 946, 947, 1096, 1247, 1250, 1252, 1253, 1255, 1256, 1318, 1411, 1426, 1473;—Федір, 1091, 1096, 1097, 1104, 1117, 1119, 1132.
 Вижіцький, стольн. новгородський, 1036.
 Виницький Антоній, владика, 865.
 Винюков, піддячий, 910.
 Витошинський А., 5.

- Виторин, липовецький сотник, 320.
- Вичинський Івак, челядник Доморацького, 266.
- Вишневецькі, 34, 72, 140, 1020;— Дмитро (Байда), 428, 494, 586, 588;— Дмитро, родич Ярема, 1014, 1035-1038, 1069, 1392, 1463;— Михайло, король польський, 168;— Ярема (Єремія) князь, 13, 14, 16, 18, 20, 23, 29, 33, 64, 76-79, 140, 154, 157, 165, 168, 200, 235, 239, 257, 260, 272, 275, 284, 288, 294, 302, 320, 327, 334, 335, 337, 339, 343, 345, 359, 421, 453, 1004, 1116, 1118-20.—Вишневецького міста, 14, 16.
- Вишня, козак, 1441.
- Відоні Петро, нунцій, біскуп Льоді, 463, 1365.
- Війтенко Кіндрат, козак, 688.
- Вільчковський, поручник, 441, 442.
- Віміна Альберто, венецький посол, 46-53, 141, 142.
- Вінярський, шляхт., 773.
- Вісconti, польський резидент при царському дворі, 84, 577.
- Вітенберг, фельдмаршал шведський, 1108.
- Вітовський, сендомирський каштелян, 134, 139, 167, 174, 180, 215, 231, 232, 270, 313, 620, 639, 678, 1529.
- Вірц ген., шведськ. комендант Кракова, 1388, 1408, 1441, 1464.
- Вічай, граф угорський, 1432.
- Внузов, моск. післанець, 412, 563.
- Воейков, царський дворянин, 933, 934.
- Война-Оранський, владика пинський, 26. — шляхт., 448, 452, 1138, 1143.
- Войнаховський, польськ. ротмістр, 1052.
- Войничович Габріель, полковн. польський і посол до хана, 411-413, 560, 692, 693, 707, 708.
- Войткович, шляхт., 1055.
- Войша, автор тогочасних листів, 291, 292.
- Волеваченко (Болеваченко), наказний чигиринський полковник, 81, 564, 566, 568, 1425.
- Волесковицький, шляхт., 1270.
- Вольгов, москов. посол до Семигороду, 1320, 1321, 1324, 1381.
- Вольховський Кіндрат, ніжинський осавул, 632, 929.
- Волковський Федір, кн. київський воєвода, 610, 650, 733, 761, 969, 1090, 1163, 1220;—Дмитро, кп. 1150-1152;—московський посол, 559.
- Волович, каштелян смоленський, 1171.
- Володимир Великий, князь київський, 138, 218, 259, 333, 474, 729, 736, 741, 745, 757, 807, 971, 1001, 1098, 1127, 1512, 1513, 1526.
- Володислав Варненчик, король польський, 958;—IV, король 27, 28, 29, 33, 49, 50, 230, 266, 299, 394, 403, 460, 503, 579, 620, 639, 645, 898, 906, 1510, 1512, 1521, 1524, 1528.
- «Володка Львовянин», 1234.
- Волосов Степан, московськ. післанець, 733.
- Врочай Антін, с. 1372, див. Жданович Антін.
- Волошин Сила, полковник brasлавський, 77.
- Волошинов, дяк думний, 350.
- Воляновський Томаш, слуга Потоцького, 107.
- Вонденко, ватажок, 494.
- Вонифатьев Іван, москов. гонець, 591, 620, 638, 656, 670-672, 1537, 1538.
- Ворожбилович Андрушко, козак, 266.
- Воронич, посол польський, 145-147, 153.
- Воронченко Степан, козак, 929;—Яско, полк. прилучьк. 433, 471, 567, 731, 734, 948, 1018, 1019, 1523.
- Воропай, осавул, 325.
- Востоков, А., історик, 114.
- Войцеховський, польськ. полковник, 878.
- Гавратинський, шляхт., 183.
- Гавриїл, племінник воєводи молдавського, 480;—митрополит назаретський, 120, 207, 313, 466, 467, 902, 944;—єрмонок полтавський, 413, 417, 425, 434;—старець, 861.
- Гаврилко, моголівець, 502.
- Гаврилов Іван, племінник волоського господаря, 445.
- Галецький Данило, бурм. київський, 746.
- Гаммер-Пургіталь, барон, 136, 521, 928, 944, 1539, 1541, 1546.
- Ганжа, ватажок, 63, 273, 277, 278.
- Ганнібаль картагенський 511, 1477.
- Галоненко Роман, сотник, 1232, 1235, 1236, 1238.
- Гапонович Герасим, отам. чигиринський, 795.
- Гарабурда, шл. литов., 1520.
- Гарасько (Нагасько), полк. череяслав., 215.
- Гарбарь Кузьма, гадацький отаман, 204, 217.

- Гацфельд, австр. генерал, 1441, 1455.
 Гасан (або Асан), Татарин, 678.
 Гедеон, митроп. сучавський, 1211, 1373.
 Геаар, Татарин, 677.
 Генгер, посол Ракоція, 1312.
 Герасимов Василь, дяк, 1221.
 Герасимчук Василь, истор., 5, 7, 267, 1475, 1477, 1485, 1497.
 Гермайзе Осип, ист., 55, 928.
 Гілфорд, гр., 967.
 Гиннар (І) Григорій, післанець Хмельн. у Вильні, 1325.
 Гиля Данило, нак. полковн. білоцерківський, 1011, 1127.
 Гладкий Матвій, полковник миргородський, 13, 16, 153, 154, 157, 158, 178, 188, 199, 203, 236, 242, 280, 292-294, 296, 309, 332, 354-356, 358, 366, 372, 410, 418-421, 490, 560, 1523.
 Глинський, шляхт., 952, 960.
 Гліб Володимирович, князь, 1008.
 Глібович, воевода смоленський, 14, 352, 354, 355, 364, 366, 1450.
 Глух Йосип, полк. уманський, 198, 200, 309, 527, 543, 567, 568, 571, 688, 879, 1041, 1042, 1523.
 Гоголь, полковник наддністрянський, 1207, 1447.
 Гойський, 468, 472.
 Голенецький Ів., наказн. полковник ніжинський, 1382.
 Головин М., дяк, 1072;—Петро, околы., 801, 823.
 Голуб, посол кор. гетьм. до Хмельницького, 1179.
 Гомер, 282, 387, 441.
 Гомон (Haumont), историк, 1131, 1456.
 Гондіус, гравер, 1490.
 Гонзага Марія, дружина кор. Володислава, 403.
 Горбачиний Йосиф, коад'ютор митрополитий 860.
 Горечко, розбійник, 544.
 Горкуша (Оркуша) Филон, 222, 224, 247, 323-325, 329, 332, 728, 830, 834, 836, 840, 842, 878, 883, 902, 1406.
 Горський Войтех, старшина козацький, 165;—Юрій, воевода мстиславський, 164.
 Грабаренко Остап, сотник лохвицький, 731.
 Грабянка Г., літописець 74, 75, 334, 414, 495, 509, 876, 884, 1015, 1047, 1141 1475, 1476, 1499, 1501.
 Гребінка, сотн. білоцерк., 492.
 Гречка, опришок, 878.
 Грибовський Ів., київський шляхтич, 746;—Микола, польськ. гонець, 1445.
 Григорійв Олександр, сотник, 414;—Іван, посол господ. Стефана, 902;—Осип, осавул білоцерків., 1011.
 Григорійв, ворник (дворецький, маршалок); 445;—князь київський 1127;—осавул, 119;—протопоп переяславський, 732, 734, 739, 749;—слуга Лупгула, 514.
 Грігорович Іван, писар, 929.
 Грило (?), полковн. лубенський, 1019.
 Грицько, уман. козак, 698.
 Гришко, ніженський міщанин, 17.
 Гришкович Мих., полк. білоперківський 1523.
 Громадан бей очаківський (див. Ромадан), 136.
 Громека (Вгомескі) Михайло, полковник білоцерківський, 354, 355, 366, 392, 401.
 Грумеза, капітан, 582.
 Грошенський (І), полк. уман., 493.
 Грунька, полковник козацький, 280.
 Груша, посол до Ракоція, 1300—1303, 1309-1312, 1403.
 Грушевська К. М., 1370, 1473, 1474.
 Грушевський М. С., ак., 734, 814, 868, 923, 1370, 1403, 1477, 1486.
 Грязной Борис, чернігівський поміщик, 18, 118.
 Губальд, див. Гувальд.
 Губало, полковник козацький, 280.
 Гувальд, польськ. полковн., 292, 592, 668.
 Гулевич, ротм., 196-198, 568, 668.
 Гулус-Казі, товмач, 957.
 Гуляницький Григорій, полковник ніжинський, 420, 490, 927, 499, 1268, 1269;—Трохим 1026;—Іван, полковн. корсунський, 693, 734, 1026, 1029.
 Гунашевський Мих., підписок гетьм. канцелярії, 619, 743.
 Гундоров торжачанин, 459.
 Гуна, гетьман, 11.
 Гурма, Глігор, 890.
 Гурмизакі Е., його Документи, 132, 145, 148, 481, 482, 486, 523, 532, 577, 581, 598.
 Гурський Гнат, слуга митрополит., 747.
 Гурій, старець київо-кирилівського монастиря, 137, 138, 205.
 Гават, каноник львівської, латин. капітули, 1122.
 Гавлін, польськ. истор., 1233.

- Гавронський-Равіта Ф., історик, 375, 438, 441, 495, 496, 667, 871, 877, 910, 1147, 1487.
- Галінський, гонець польський, 282—284, 1232.
- Гамонький, посол швед. короля до Хм., 1122, 1130.
- Ганскопф, оберптерляйтмент, 326.
- Гаршовен Том, післан. шведськ. короля до Хм., 1326-1328.
- Гедройц, пинський військний, 1405.
- Гембіцький, краковський бискуп, 269, 270, 520.
- Генестий, Татарин, 666, 673, 674.
- Геч (Göcs) Павло, посол семигородський, 520, 252-254.
- Георгіца, див. Стефан воєвода, леґофет, 517.
- Гечинський (Длужевський), автор листа про битву під Багогом, 438.
- Гізелъ, ігумен. св. Микол. Пустин. м-ря, 854, 855, 857-859, 861, 863 964, 1374.
- Гіжицький, королевський секретар, 234.
- Гловацький, слуга Потоцького, 242.
- Годєбський Ф., підсуд. пинський, 1152.
- Голембівського Л. теки, 409, 779.
- Голінський, райця казимирський, мемуарист, 17-19, 23, 30, 34, 44, 45, 53, 56, 63, 70, 85, 92, 98, 103, 180, 182, 184, 199, 200, 202, 213-216, 224, 229, 233, 234, 240, 248, 257-259, 262, 267-269, 282, 289, 311, 324, 328, 343, 379, 391, 411-413, 429, 436, 438-441, 453, 457, 461, 462, 481, 488, 509, 513, 544, 550, 551, 563, 571, 574, 578, 583, 590, 593, 597, 598, 613, 652, 662, 663, 667, 673, 675, 699, 705, 706, 774, 872, 887, 891, 916, 951, 1018, 1019, 1036, 1040, 1043, 1044, 1059, 1063, 1092, 1093, 1097, 1098, 1100, 1142, 1170, 1231, 1364, 1390.
- Гонсевский, стольник, пізн. гетьман польн. литовський, 224, 289, 308, 322-325, 327, 328, 330, 352, 354, 355, 366, 915, 1153, 1205, 1252, 1243, 1272.
- Гонсьоревич, депутат Львовян до Хм., 1178, 1124.
- Горайський Збіґнев, кашт. київ. 366.
- Гордон П., мемуарист, 1398, 1399.
- Граф, майор, 1024.
- Грабовский А., історик, 197, 202, 269, 280, 282-284, 291, 294, 295, 298, 300, 307, 309, 316, 319, 333-339, 341, 344-346, 349, 353-356, 361, 363, 369, 371, 375, 395, 401, 431, 443, 444, 446, 457, 887, 894.
- Гржібовський, ватажок, 265.
- Гродзіцький Криштоф, коменд. Кодака, пізніш Львова, 1042, 1116, 1118, 1120, 1123-1125, 1131, 1139, 1144, 1147, 1148, 1172, 1173.
- Грондський Сам., іст., 394, 521, 714, 1132-1136, 1141, 1170, 1180-1182, 1186-1191, 1278, 1321, 1322, 1384, 1385, 1387, 1388, 1457, 1460, 1463, 1466.
- Гротус, рос. генерал, 1118.
- Гурський К., історик польський, 177, 243, 261, 282, 283, 420, 492, 870;—Войтіх, нобілітований козак, 157;—Гнат, слуга митроп. 747;—Станіслав, польськ. полковник, 951, 955, 959.
- Густав, король шведський, 72, 1122.
- Давид, пімецьк. капітан, 1102.
- Давудів Гнат, 688.
- Давидка, міщанин з Орші, 459.
- Дальберг, швед. генерал, 1399.
- Данил, ігумен (XII в.), 967.
- Данило «гетьманічів» 1154;—глухівський сотенний писар, 426;—Грек, Данило Калугер, Олівєберг, 916, 917, 918, 966, 997, 1074, 1076-1081, 1105-1109, 1130, 1131, 1178-1182, 1186, 1187, 1189, 1190, 1209, 1220, 1232, 1234, 1238, 1239, 1243, 1278, 1279, 1281-1285, 1287, 1288, 1294, 1295, 1321, 1333, 1339, 1365, 1394-1396, 1426, 1428, 1429, 1431-1433, 1436, 1455, 1467, 1471, 1548, 1549;—сотн. понурницький, 932.
- Данилів, Данилович Василь, посол Хм., див. Василь Данилович.
- Данчлович, польський шляхтич, 64, 412;—староста і ротмістр польськ., 1461.
- Данченко Лесько, сотник козацький, 203.
- Дарій, перський цар, 1497.
- Дашкевич, польськ. ротм., 1042.
- Дворецький Василь, наказн. полк. київський, 691, 746, 1247, 1269, 1307, 1359, 1405.
- Дедеш-ага, 1100, 1446, 1447, 1449.
- Дедюля, див. Джалалий.
- Демко, осавул генеральн., див. Лисовець;—полковник козацький, 539;—сотн. післанець Хм. до царя, 1206 1209.
- Денисів Влас, писар київ. магістрат., 746.
- Дениско, архимандр. жидичинський, 1522, 1523.

- Денисов Іваншко. путивлець, 471.
 Деніоф, староста сокальськ. 10, 275, 578, 580, 583, 585, 589, 652.
 Дербиш, пристав ханський, 205.
 Дериглаз Гаврило, сотник Нечасового полку, 1277.
 Дерський, шляхт., 1378.
 Дерубинський Гаврило, митроп. слуга, 747.
 Джкалалій (Джелалій, Джеджалій, Джеджеля, Дведзюля, Жддзали, Жеңжеля, Чижелій), кропивенський полковник, 91, 92, 236, 239, 242, 247, 248, 282, 285, 286, 292-296, 307, 309, 351, 551, 567, 688, 698, 734, 735, 736, 743, 767, 1372, 1523.
 Джірдані, австрійський агент у Варшаві, 438, 475.
 Джустиніані, венеціанський посол в Відні, 480, 487, 781.
 Дзбановський, польський бранець, 1089.
 Дзедзюль, див. Джкалалій.
 Дзержаловський, полковник козацький, 280.
 Дзержек, староста жидичівський, 441, 444.
 Дзівковський (Дзіка, Дзік) Іван, полковник козацький, 414, 1049, 1505, пор. 102, 180, 1545.
 Дибовський, шл., 1273.
 Дилев, путивлець, 688, 689.
 Дилер, калічей крим. хана, 1100.
 Дименко Федорашко, полк. наддністр., 948, 949.
 Димитрій, стольник молдавський, 517.
 Димитрашок, жовнір пол., 279.
 Дінов, пан, 183.
 Дитиницький, полк. польськ., 879, 883.
 Дитятин, проф. 210.
 Дідушицьких бібліотека, 409.
 Дікул, спатарь молдавський, 513, 514, 541.
 Діонісій, ігум. ніжинський, 1156;— патр. царгород., 1375.
 Длугош, польськ. літоп., 1127.
 Длужевський, див. Гечинський.
 Дмитриев, стольник, 749, 924, 1154;— Федір, посол гетьманський до Москви, 207.
 Дмитрій, протопоп конотонський, 170.
 Дністрянський С., акад., 866.
 Добешовський Станіслав, ресент львівський 1650 - х рр., 1116, 1123, 1125.
 Добрина, герой білн, 188.
 Довбуш, герой пісень, 184, 188.
 Долгоруков, кн. воевода брянський, 270;—Ю. О., кн., 1073.
 Домановський А., іст., 1296, 1432.
 Долговський 'Ониско, козак Черкаського полку, 552, 556.
 Домарадзкий Габр., польський шляхтич, 77, 266.
 Домбровский П., ловчий brasлавський, 1093.
 Доментіян, дякон, 662.
 Донець Тишко, емігрант з Зінькова, 1226.
 Доні, королів. секретар, 142, 549-551, 556, 575, 578-580, 583-585, 590, 592, 595, 598, 599, 651, 652; 655, 656, 668, 671, 672, 676, 677, 983.
 Дорошенко Іван, полковник, 157, 165, 1201-1204, 1210, 1222;—Мих. 898, 1500;—Петро, пізніший гетьман, 165, 721, 782, 1102, 1331, 1420, 1507, 1539.
 Дохтуров, московський гонець, 404, 405.
 Драгила (Брагил) Федір, посол Хм., 106, 108.
 Драгоманов Михайло, іст., 93, 96, 184, 189, 304, 422, 716, 1132, 1370, 1473, 1549.
 Драло Корній, міщанин, 1258.
 Дрозд, полк., 601.
 Дядченко Семен, цехмістер, 850.
 Дяконов М., іст., 863.
 Дяченко Ів., козак, 927.
 Дубица Ів., полк. корсунський, 1467;—Мисько, наказний гетьман (!) 1018.
 Дубовик Клим, козак, 1070, 1071.
 Дубовський, ксьондз, 1510.
 Дуглас, швед. генерал, 1131, 1359.
 Духонин Семен, слуга печерський, 747.
 Ейнгорн В., історик, 813, 852-854, 857, 861, 1374.
 Енгель І., історик, 521.
 Євскій, жилець, 734.
 Євфимій, густиїнський намісник, 535.
 Євфимовський В., історик, 5, 1509.
 Єльський Лукаш, маршалок пинський, 1151, 1152, 1400-1402;—полковник польський, 625.
 Єляков, московський посол, 175, 205.
 Ємюловський, мемуарист, 437, 1104, 1115, 1157.
 Єремія, єромонах 1085;—патріарх царгородський, 1000.
 Єрлич Яким, мемуарист, 58, 78, 89, 159, 255, 296, 300, 328-330, 333, 348, 359, 365, 366, 373, 375, 433, 435, 438, 440, 441, 492, 493, 495, 548, 599, 674, 715, 768, 882, 887, 1104, 1115, 1127, 1128, 1141, 1147, 1157, 1484.

- Ермолин Яків, слуга печер., 747.
 Ермолич, королівський дворянин, 85, 99, 110-113.
 Ершов Анатолій, істор., 5.
 Єсько, або Ясько, товмач, 679, 681, 682, 683, 686;—черкаський полк., 660.
 Єфрем, макошинський ігумен 467, 469.
 Жабі ага білгородський, 429.
 Женжеда, див. Джеджалій.
 Жданович Антін, полковник київський, 60, 116, 127, 132, 137, 146, 147, 150, 156, 215, 225, 323-325, 327, 329, 332, 348, 419, 420, 496, 551, 555, 556, 559, 561, 566, 567, 575, 580, 621, 629, 654, 656, 567, 698, 731, 855, 870, 885, 886, 887, 895, 949-953, 955, 1027, 1031, 1091, 1137, 1167, 1168, 1210, 1213, 1222-1225, 1228, 1232, 1255, 1256, 1260-1263, 1274, 1275, 1296, 1314-1320, 1323, 1325, 1330, 1352, 1356, 1359, 1365, 1372, 1377, 1380-1384, 1386, 1387, 1389, 1391-1393, 1395, 1397, 1399, 1405, 1406, 1408-1411, 1414, 1417, 1425, 1426, 1431, 1433-1435, 1437, 1439, 1441, 1442, 1446, 1448, 1453, 1455, 1456, 1458-1461, 1463-1465, 1467-1469, 1471, 1489, 1523.
 Ждалали, див. Джеджалій.
 Жегоцький, староста бабіймоїський, 1460-1462.
 Жегун, посол гетьманський до Порти, 534.
 Желяборський Арсеній, владика львів. 865, 1122.
 Желябужський, цар. післанець, 1314, 1315, 1365, 1369, 1381-1383, 1443, 1445, 1455, 1464, 1467, 1470, 1503.
 Жеребилов Дмитро, дяк, 634, 1062.
 Жигимонт, король польськ., 1522.
 Жидкевич, корон. інстигатор, 626, 1093, 1096, 1097, 1522.
 Жижемський, польськ. полк., 930, 1083.
 Жигецький Павло, укр. учений, 301.
 Житкевич, писар Нечая, 183.
 Жолкевський, гетьман кор., 11, 358.
 Жук, шляхт., 1380.
 Жуков, моск. післанець до Криму, 1356.
 Жуков, комарницький драгун, 79.
 Жуковський, сотник, 1216, 1217, 1225.
 Жураковський Михайло, сотник, 426.
 Забабурин, полоняник, 285, 296, 297, 331, 526.
 Забіла Іван, син сотн. борзен., 1086;—Петро, сотн. борзенський, 930, 931, 936, 1012, 1086-1088, 1157, 1222;—безімен. 225-6.
 Заблоцький, шляхт., 749.
 Заборовський Семен, думний дяк, 1111.
 Забуський Семен, гетьман (номинальний), 51, 63, 165, 272, 273, 310, 319, Завистний, сотник в Буші, 1015.
 Завіша Єроним, член Корсунської Комісії, 419;—маршалок литов., 1272, 1353.
 Загоровський, ротм., 100, 102, 106, 107, 146.
 Загорський Лука, митроп. слуга, 747;—шляхтич, посол. Радивиля, 565.
 Зайоц, посол короля шведського до Хм., 1179.
 Заклинський К., істор., 1296.
 Заленський Самуїл, підчаший новгородський, 78.
 Залеский Миколай, шляхтич, 102, 196, 319.
 Залеский, урядн. Давидгородка, 1150.
 Залузький Василь, піп, 935.
 Замоїський, 177, 180, 476;—Ян, 651, 1043, 1397, 1398, 1447, 1467-1461;—бібліотека, 656, 771.
 Зарадний Стефан, шляхтич, 102.
 Заремба Станіслав, київський біскуп, 164.
 Зарицький С., іст., 1296.
 Зарудний Іван, сотн. уманський, 716, 1036-1039.—Самійло Богданович суддя генеральний, 41, 257, 280, 286, 290, 313-317, 372, 448, 464, 470, 471, 483, 488, 500, 501, 534, 546, 693, 735, 743, 753, 784 793, 795, 801, 810-812, 818, 821, 823 824 826-828, 830, 835, 839, 912, 913, 924, 927, 1117, 1143, 1144, 1160, 1316, 1317, 1321, 1322, 1365, 1386, 1405, 1415, 1417, 1505.
 Зарудський Григорій, посланець кн. Домініка, 122.
 Засецкий Філон, поміщик дорогобужський, 220.
 Заславський Домінік, кн., воевода кравківський, 55, 59, 63, 65, 126, 148, 274, 275, 560, 561, 563, 951, 1036, 1342.
 Захаренко Кирило, післан. Хм., 1024.
 Захарю гетьм. підписок, 1470.
 Заціліховський Миколай, ротмістр, 240, 361, 379, 449, 456, 458, 461, 463, 470, 482, 487, 489. 503, 560, 628, 631, 1040, 1093, 1171, 1193.

- Зборовський, шляхт., 304.
 Збуйновський Лукаш, жовнір, 927.
 Здановський, економ Нового Торгу, 267-269.
 Збжидовський, мечник коронний, 270-272.
 Зеленецько, полк., 882, мб. Зеленьський.
 Зеленьський М., або Зеленецький, полк. браславський, 927, 1016, 1018, 1019, 1022, 1041, 1052, 1053, 1058, 1061, 1068-1076, 1077, 1089, 1300, 1380, 1428, 1447, 1448.
 Зеркальников Порфирій, купець, московський агент, 388, 398, 399.
 Зєліньський, підчаший городенський, 1406.
 Злотий, смоленський владика, 26, 251, 1513, 1520.
 Зозуленко, ватажок козацький, 323.
 Золотаренко Василь, брат Івана, півн. полков. ніжин., 931, 936, 964, 965, 1153-1155, 1222;—Іван, полковник ніжинський, 440, 442, 468, 469, 471, 562, 563, 690-692, 739, 748-750, 761, 811, 829, 870, 874, 875, 887, 908, 909, 924, 927, 929-938, 943, 945, 950, 961-965, 1022, 1024, 1028, 1052, 1058, 1061, 1082-1084, 1086-1088, 1091, 1102, 1110, 1111, 1152-1159, 1165, 1168, 1169, 1178, 1200, 1201, 1203, 1204, 1224, 1239, 1272, 1280, 1389, 1475, 1476, 1495, 1505;—Тиміш, 936.
 Золотинський Андрій, осавул., 929.
 Зорка Самійло 752, 754, 1476, 1477.
 Зосма Прокопович черниг. владика, 745, 855, 858, 1164, 1373, 1374;—післан. Шереметєва, 1026.
 Зошенко, отаман жовнинський, 664.
 Зубрицький, гал. історик, 1116.
 Зюзин, путивл. воевода, 909, 953, 1352.
 Ібрагім-ага, турецький атаме, 543.
 Іван, піп білоцерківський, 561;—Гречин, див. Тафралай;—легендар. князь кив., 1127;—перяслав. війт, 795;—посол Хмельницького 119;—хорунжий білоцерк., 214;—підскарб. гетьм., 723, 726;—Грек 893, 896;—бранець 543.
 Іваненко Гр., чигирин. козак, 1022.
 Іваніцький, ксьондз, 1517.
 Іванов Михайло, Грек 79;—Пімен, писар 1539;—Пилип, сотник козацький 414, 566.
 Іванів Фед., міщанин, 1203.
 Іванович Івн., 795;—Павло, посол козацький, 137;—Яків товмач, 795.
 Іванчул, полковник браславський, 320.
 Ігнатів Федько, козак, 80, 81.
 Ієвлев Климент, рос. післан. до Польщі, 1290, 1353, 1365, 1379, 1380, 1381.
 Ілля Грек, 474.
 Ілляш, наказний полковник чигиринський, 114;—посол козацький, 548, 618;—комерник воев. Стефана 1211.
 Імре, капітан семгородський, 511, 512.
 Імельдеш, дворянин скарбника ханського, 498.
 Ісасвич, жовнір, посол Радивиля, 565.
 Ісая, сотн. козацький, 1271.
 Ісидор, митроп., 1521.
 Іслам-Герай, хан, 135, 175, 205, 245, 315, 375, 888, 896, 920, 941-942, 948, 956, 957, 1022, 1040, 1065, 1068, 1144, 1540.
 Іслам-мурза, 1143.
 Ісікій, ігумен батуринаський, 173.
 Іскра Іван, полковник полтавський, 114, 398-400, 413, 416, 417, 427.
 Ішнан Фр., полков. Ракоція, 1387.
 Йоаким Дау, патріарх антиохійський, 1000.
 Йона, ігумен крупецький, 17, 56.
 Йоіль, чернець кутейнський, 1083.
 Йордакі, вістєрник волоський, 532, 571.
 Йорґа (Jorga) М., історик, 90, 140, 477, 478, 485, 523, 524, 530, 533, 551, 578, 579, 584, 588, 672, 904, 905, 1546.
 Йосаф митрополит коринтський, 238, 239, 249, 251, 256.
 Йосафат, архієпископ полоцький, 29, 121.
 Йосиф Тризна, архимандрит печерський див. Тризна;—московський патріарх, 57;—архимандр. пинськ. м-ря, 1326.
 Кавалца Джіролямо, венецький посол, 53, 141, 142, 160, 230, 235, 385.
 Казановські, 406;—каштелян галицький, 284, 302, 403; Казановска-Радзєй-овска, 406.
 Казі—Герай, калґа, 920.
 Калачинський Василь, служебник дому Роксанди, 601.
 Калиник, війт м. Ляхви, 1151.
 Каліновський Март., гетьман кор., 9, 10, 35, 69, 80, 83, 102, 129, 139, 146, 156, 164, 172, 175-180, 182-184, 189-201, 203, 204, 206, 229, 235-240, 242-244, 257-261, 274, 293, 337, 342, 348-351, 354, 357-360, 364, 366, 368-370, 374, 376, 380, 388, 390, 392-394, 396-400, 410-413, 419, 421, 430-434, 436-440, 442, 446, 448, 449, 451, 453, 456, 457,

- 481, 482, 560, 624, 977, 978, 1004, 1393;
—Самуель, обозний кор., 198, 236,
244, 411, 412, 698, 702, 1038;—старо-
ста браславський, 670.
- Каліньський, ротмістр, 78, 103, 274, 275,
656, 666.
- Камамет, Камамбет, Каммембет мурза
татарський, 217, 317, 360, 369, 398
666 673, 693, 709, 948, 1040, 1047,
1137, 1140.
- Каманин Ів., істор., 1290.
- Каменецький, шляхт. білоцерків. 1011.
- Камузат мурза, 1045.
- Канівець Грицько, козак, 131, 204.
- Кантемір, мурза, 1527.
- Каплан-мурза, 889.
- Капуста Лаврін, чигиринський отаман,
599, 609, 615, 617, 618, 643, 644, 648,
649, 660, 661, 679, 682, 685-689, 691,
733, 761, 1232, 1344, 1345, 1354, 1356.
- Капуч мурза, 1058.
- Караїмович Ілляш, козацький старши-
на, 403.
- Кара-Мурад—баша, вел. візир, 1541.
- Карац ага (Кураш-мурза), 169, 285
296, 315, 345, 351-353, 360, 364, 369,
455, 498, 557, 661, 698, 748, 1143.
- Карац-бей (Карас, Караш-бей), 446, 498,
681, 777, 900, 956, 957, 959, 1047, 1053,
1054, 1058, 1065, 1066, 1068, 1073,
1074, 1140, 1143, 1144, 1547.
- Караш, Татарин, 938.
- Карізі Георгій, служебник домни Рок-
санди, 600.
- Карло-Густав, король шведський, 917,
918, 1079, 1108, 1110, 1115, 1124,
1129-1132, 1169, 1170, 1176, 1178-1183,
1186, 1189, 1191, 1194, 1198, 1209,
1211, 1218, 1231, 1243, 1255, 1257,
1278-1281, 1283, 1284, 1286, 1288,
1290, 1294-1296, 1304-1306, 1313, 1322,
1326, 1330-1333, 1339, 1349, 1359,
1365, 1366, 1369, 1378, 1380, 1383, 1387-
1389, 1392-1399, 1406-1409, 1416, 1417,
1421, 1427-1429, 1431, 1442, 1454,
1456, 1464, 1495, 1498, 1549.
- Кароль-Фердинанд, королевич, 306, 336,
877, 890, 1541.
- Каршов Г., історик, 610, 678, 729, 738;
743, 753-755, 764, 767, 782, 801, 810,
812, 813, 844, 845, 848, 849, 852, 855,
861, 911, 1098, 1375.
- Каспровська Ганка, козачка, 479.
- Каторжий Роман, посол козацький,
346, 347, 349, 361.
- Качановський Андрій (або Андронік)
Петрович, тов. Нечаєвого полку, 1259,
1262.
- Кашкевич Сава, староста з Давид-горо-
да, 1150.
- Кашмет мурза, 1055.
- Квятковський, історик польськ., 521.
- Кегіто Алкас, 897.
- Кедровський Ян, підчаший, 1151.
- Кезма Т., наук. співроб., 968, 985.
- Келембет (Келебет)-мурза, 553, 556,
749, 750.
- Келмамет-мурза, 942.
- Кельдибай, Татарин, 678.
- Кемель Янош, головний командор Рако-
ція, 253, 254, 510, 511, 513, 514, 523,
524, 526-528, 530, 590, 593, 594, 903,
1306, 1307, 1310, 1312, 1322, 1323,
1341, 1384, 1385, 1387-1389, 1460, 1462,
1464, 1466, 1467, 1471;—його брат, 1387.
- Кенарський Станислав, 1077.
- Керл ревізор королівський, 387.
- Кий, легендарний основополож. Київа,
971.
- Кикин Василь, стольник, 744-746, 767-
769, 1115, 1232, 1235, 1238, 1239, 1253-
1255, 1272, 1319, 1324, 1346-1353,
1364, 1378, 1415, 1419, 1422.
- Кирило, полковник наказний козаць-
кий, 203;—чигиринський козак, 685;
—брянський пушкар, 387.
- Кирилович Григ., осавул браславськ.,
795.
- Кисль Адам, воєвода київський, 9, 13,
15, 16, 18, 21, 23, 25-28, 30-40, 43, 46,
47, 55, 66, 67, 69, 71, 74-79, 105, 108,
110-113, 127, 132, 139, 145-151, 153,
155, 158-164, 169-172, 176, 178, 184,
188, 190-192, 293, 334, 340, 345, 347,
349, 350, 352, 354, 364, 366, 375, 376,
378, 381-385, 387, 389, 395-397, 400-
402, 405, 415, 418, 419, 430, 431, 472,
473, 482-484, 509, 561, 871, 885, 1012,
1033, 1093, 1240, 1509, 1513, 1518;—
його дружина, 1166;—Миколай, ста-
роста черкаський, 63, 66, 67, 71, 146,
151, 178, 195, 202, 231, 472.
- Кишка Януш, гетьман ки. Литовського,
219, 872.
- Кіндратенко, козак, 870.
- Кірим-ага, хан. післанець, 694.
- Кланевський (?), козацький посол, 227.
- Клим, хоружий, 1205.
- Клименко Василь, посол Хм. до царя,
1132.

- Климов Янів, суддя білоцерк., 1011.
 Кличко, козак в Єсмани, 471.
 Климовський Лукаш, 172.
 Климятенко Василь, посол Хм., 966, 1054, 1064, 1066, 1073, 1074, 1078, 1079.
 Клища Яцко, полк. білоцерк., 870, 921, 955, 956, 1028.
 Клодзінський, польський полковник, 578, 706, 707.
 Ключков, московський посол, 538.
 Ключевский В., істор., 760.
 Клявдіус, польськ. полковн., 841.
 Княгиницький Йов, ігумен Манявсько-го скита, 119.
 Кобилецький Григорій, наказний нижнявський полковник, 73, 936, 1222.
 Ковалевський Іван, писар Хмельн., пізн. осавул, 1021, 1117, 1123, 1200, 1210, 1300-1304, 1309, 1310, 1321, 1324, 1412, 1419, 1424-1426, 1428, 1429, 1434, 1437, 1439, 1467-1469.
 Коваленко, сотн. козацький, 1037, 1038.
 Кагальничану, видавець румунських хронік, 83, 480, 571, 290, 297, 600.
 Козачинський Микита, козак, 947.
 Козинський Єфим, капітан, 1214, 1215.
 Козалов, піддячий, 114.
 Козловський Микола, писар Нечасового полку, 1259.
 Койтас-ага, 245.
 Коланченко, див. Янченко.
 Количев, рос. капітан, 952.
 Колонтай, служебник кн. Заславського 561, 563, 575.
 Комари-Стаховські, шляхет. рід, 1152.
 Коморовский; шл., 102, 106, 1014.
 Конажевский, підсудок камінецький, 474, 475, 493, 524.
 Кондратенко Богдан, посол Хмельн., 958, 959, 1020;—Герасим (Кондратович), 1049.
 Кондрацій Ян, ротмістр, 75, 90, 198, 262, 445, 493, 494, 513, 548, 551, 577, 578, 580-585, 591, 592, 596, 598, 615, 616, 651, 653, 654, 670, 671, 706, 878.
 Конельский Федор, писар посольск., 401, 409.
 Конєцпольскі, 18, 292;—Станіслав, гетьман польний, 11, 20, 59, 63, 64, 66, 67, 71, 109, 116;—Олександр, хорунжий коронний, 72, 107, 167, 200, 202, 244, 259, 262, 279, 285, 288, 301, 446, 595, 637, 638, 702, 808, 811, 914, 915, 1014, 1024, 1038, 1160, 1181, 1183, 1547.
 Константин, спатар, 517.
 Кононів Петро, митропол. слуга, 747.
 Константинов Юрій, Грек, 921, 922, 956.
 Константинович Федір, полковник, 1201-1204, 1210, 1222, 1223.
 Коноуєнський Ів., козак, 1201.
 Коноховський Кость, товариш Акундінова, 126.
 Копоть, білоцерк. шляхт., 1011.
 Коптевич Ян, туровський урядник, 1150.
 Кордиш, чашиник браслав., 1093.
 Кордуба Мирон, істор., 5, 46-48, 529, 1338, 1345, 1361, 1454, 1466.
 Корецькі, князі, 1318;—Самійло, 428 —шляхт., 1056.
 Корицький ротмістр, 178, 182, 448, 470, 706, 709, 1019, 1069, 1090.
 Корицький, канцлер польський, 453, 581, 625, 631, 693, 900, 1096, 1415.
 Коркунов, проф., 867.
 Корній, полк., 1202-1204, 1210.
 Коробка Федір, військовий обозний, 114, 435, 566, 735, 1365, 1368, 1369, 1374-1378, 1381, 1421;—Юрій, осавул військовий, 929;—Юхим, полков. Золотаренкового війська, 1154.
 Корсак Раф., полк. рос., 1025, 1026.
 Корсаков, проф., 7, 219.
 Корсунець, сотн. козацький, 1037, 1038.
 Корф, полковник польський, 330, 874.
 Косаковський, браславський підсудок, 164, 366;—прих. Ракоція, 1322.
 Косинський Ів., сотн. вереківський, 932.
 Косов Сильвестр, митрополит київський і галицький, 15, 16, 32, 110, 137, 172, 327, 329, 330, 346, 561, 745; 854, 864, 994, 996, 1220, 1373-1375.
 Костин Мирон, молдавський хроніст, 83, 86, 89, 107, 480, 512, 514, 524, 532, 541, 570, 571, 581, 582, 587, 589, 597, 600, 976, 1498.
 Костир Григ., 1372. Див. Лісницький.
 Костирський, гетьман, 468, 735, 742.
 Костка-Наперский Александр - Лев з Штемберга, авантюрик, 257, 264-270.
 Костомаров Микола, історик; 63, 74, 75, 87, 136, 165, 177, 210, 281-284, 299, 300, 303, 333, 367, 394, 414, 419, 420, 434, 437, 438, 439, 463, 469, 473, 495, 510, 578, 586-588, 665, 716, 752-755, 764, 767, 781-784, 877, 920, 1015, 1098, 1099, 1124, 1126, 1133, 1141, 1199, 1474, 1476, 1481, 1549.
 Костянтин Вел., імператор візантійський, 1493;—восвода, див. Щербан К.

- Кость, козак, 1076;—чигирин. товмач., 722.
- Котел Ів., сотн. Нечасового війська, 1276, 1277.
- Котлан, мурза, 1058.
- Котлубай, історик, 222, 321.
- Котлуш-мурза, 1058.
- Котнарівський, писар польськ., 582.
- Котошакин, піддячий, 751.
- Коховський, істор. польськ., 74, 75, 77, 86, 88, 154, 161, 164, 165, 169, 170, 172, 173, 176, 181, 194, 195, 198, 222, 234, 239, 240, 244, 259, 284, 296, 332, 333, 340, 341, 346, 363, 365, 373, 377, 392, 413, 419, 420, 436, 438-440, 442, 447, 449, 455, 457, 490, 494, 495, 508, 509, 548, 551, 578, 583, 586, 587, 589, 599, 593, 594, 596, 664, 667, 705, 707, 713, 873, 876, 884, 915, 920, 1013, 1015, 1017, 1020, 1036, 1038, 1039, 1043, 1046-1048, 1051, 1060, 1115, 1141, 1477.
- Кошанський Ів., сотник Нечасового війська, 1262.
- Коя-бей, 1143.
- Кравс Георгі, шесбурський нотарій, семігородський хроніст, 510, 521, 523, 541, 544, 571, 577, 583, 586, 587, 593, 594, 597, 1319, 1320, 1322, 1323, 1390.
- Кравченко Василь, козацький посол, 75;—Іван, сотник козацький, 91, 92, 99-102, 107.
- Кравцов Дмитро, історик, 5, 1509.
- Крамаренко, сотн., 1037.
- Красинські, 319, 767, 768, 890, 1192.
- Красовський Іван, сотник, 387.
- Крачон, посол Ракоція до хана, 1433.
- Кременевський, смоленський урядник, 459.
- Креховецький Іван, писар Корсун. полку, 28, 1021, 1086, 1517.
- Кржицкий, секретар королевський, 275, 277.
- Кривенко, козацький полковник браславський, 153, 180, 182.
- Кривоніс, полковник козацький 14, 1479, 1486; його син (Кривоносенко) легенд. полковник козацький, 13, 14, 42, 184, 236.
- Кржижановський Афіноген, 219, 220. —Степан, митропол. слуга, 747.
- Кримський А. Ю., акад., 967, 968, 975.
- Криницький Макарій, післан. митрополита, 759, 767, 832, 855, 856, 865, 871, 1086.
- Крипакевич Іван, історик, 7, 56, 439, 1192, 1275, 1452, 1544, 1549.
- Криса Михайло, полковник козацький, 16, 41, 42, 83, 115, 200, 235, 236, 242, 280, 294, 295, 299, 352.
- Крипський, есарбник війська Ждановича, 1393.
- Кричевський, полковн., 14, 213, 215, 322, 1485, 1486.
- Криштофський, польський ротмістр, 445.
- Кромвель, лорд-протектор Англії, 252, 429, 1130, 1487.
- Круковський Самійло, козак Нечая, 1273.
- Крупецький перемиський уніятський владика, 31, 1520.
- Крюковський, Мих., сотн., 1382.
- Ксеркс, цар персидський, 264, 357.
- Кубаля Л., історик, 33, 87, 266, 267, 280, 401, 402, 406, 407, 432, 438, 440, 473, 484, 507, 510, 521, 530, 531, 552, 574, 587, 624, 663, 667, 677, 678, 714, 716, 779, 780, 807, 871, 873, 875, 877, 884, 893, 894, 900, 901, 915, 918, 920, 956, 957, 1014, 1043, 1054, 1056, 1060, 1079, 1096, 1109, 1104, 1110, 1115, 1124, 1130, 1131, 1142, 1147-1149, 1169-1172, 1179, 1191, 1195, 1199, 1233, 1240, 1243, 1245, 1248, 1296, 1320, 1327, 1333, 1335, 1338, 1345, 1363, 1379, 1385, 1387, 1391, 1399, 1407, 1445, 1456, 1467, 1474, 1477, 1487, 1489, 1491, 1507.
- Кузьмин, посол московський до Криму, 175;—Тимофій, дяк, 1200, 1203, 1205, 1211, 1214-1216.
- Кукуль Василь, осавул п. Браславського, 1089.
- Куліш Пантелеймон, 95, 189, 422, 753, 754, 782, 783, 1481, 1484, 1487.
- Куликов, піддячий, 220.
- Kutta чи Kutta, посол гетьманський, 249, 251;—може Кулька?
- Кулька Андрій, посол Хмельницького, 349, 350.
- Кунаков, 1492.
- Кунарський Степ., шл., 768.
- Куницький, підчаший стародубський, 949, 950-952.
- Кунцевич Якуб, підкоморій, 1271.
- Куракин Б. С., полк. рос., 1072;—Фед., воєвода в Києві, 659, 733, 748, 750, 761, 798.
- Курбацький Самійло, полк. борзенський, 1153.

- Курган, козацьк. ватажок, 1405.
 Кутлумабет див. Устокасимов.
 Кутнарський, секретар Дупула, 109, 165, 251, 345, 460, 468, 479, 499, 504, 506, 527, 529, 532, 571.
 Кучарський Мих., слуга арх. печер., 747.
 Кушевич, райця львів. магістр., мемуарист, 52, 1115-1128, 1123-1126, 1128, 1129, 1132, - 1384-1387.
 Кушнір Олекса, татар. бранець, 1358.
 Куценко Савка, козак, 433.
 Кучюк султан, 550.
 Купевич-Мінковський Іван, полк. паволоцький, 366.
 Лаврисевич, денут. Львова у Хм., 1117, 1118.
 Лаврів Єрошка, міщанин, 1203.
 Ладіженський Максим, моск. післ. до гетьмана, 910, 912, 920;—Федір, стольник, посол московський, 568-570, 611, 613, 614, 616, 692, 643;—моск. післанець до Криму, 888.
 Лагевницький чи Лагевський, шляхт., 16, 68.
 Лазаревський О. М., історик, 1483.
 Ланга (?), козацьк. ватажок, 1440.
 Ласко, слуга Потоцького, 78.
 Ластовецький Радул, шл., 959, 960, 1020.
 Латкин, проф., 210, 610, 611.
 Лашенко Р., істор. права, 866.
 Лев, князь, 155.
 Левицький Орест, історик, 410, 414, 753, 1482.
 Левко, кийвський міщанин, 113;—лубенський осавул, 1149;—підписок, 683;—цехмістр кийв., 770.
 «Левонів Пронька», козак, 929.
 Левоневич Марко, нос. Хм. до Москви, 927, 949.
 Леонтъев, стольник, 1258-1260, 1262.
 Лесько, козак жовнівський, 659;—Лесько, уманськ. полковн., 928.
 Летяженко Роман, козак, 575.
 Лешковський; москов. співак, 1191.
 Лєопольд, імпер. римський (цісар), 1252, 1446.
 Лещинський Андрій, коронний канцлер, 33, 179, 191, 282, 385; 407, 408, 453;—Богуслав, підскарбій, 1096;—Самуель, шл., 1318;—Ян, воевода познанський, 871, 884, 885, 1147, 1240, 1254, 1333.
 Липинський В., історик, 213, 590, 735, 867, 868, 1149, 1199, 1317, 1369, 1392, 1401-1405, 1477, 1485, 1491-1495, 1502, 1503, 1505, 1506, 1548.
 Лисий, полковник козацький, 77.
 Лискович Гнат, виленський купець, 218, 219.
 Лисковський Лавр., підстароста ніжинський, 17.
 Лисовець Демко Михайлович, генер. осавул, 9, 57, 114, 115, 238, 239, 242, 243, 255, 468, 612, 616, 652, 661, 922, 923, 943, 945, 1021, 1023;—(Лисичанський) Андрій в Волині, 401.
 Литвиненко Василь; післанець Хм., 728, 795, 800, 829, 830.
 Литвинів, путивлець, 285.
 Литвинко, полковник козацький, 225.
 Литка Федір, полковник чечельницький, 102.
 Лихарев Яків, стольник, 500, 501, 504, 546, 564, 565, 621, 638, 1242, 1528
 Лізоля Франц, австр. посол до Карла Густава, 1281, 1282, 1288, 1338, 1339, 1364, 1366, 1379, 1431.
 Лілієкрона, посол швец. короля до Хм., 1330, 1331, 1333, 1365, 1369, 1377, 1389, 1394-1397, 1411, 1420, 1421, 1425, 1426, 1428-1431, 1467, 1470-1474, 1549.
 Ліндфорс-Русова С. Ф., 95.
 Лисницький (або Лесницький) Григорій, Сакнович полк. Миргородський, 567, 691, 693, 731, 734, 740, 743, 744, 796, 873, 919, 924, 952, 1114, 1117, 1122, 1372, 1412, 1455, 1468, 1469, 1472.
 Лісовський, польськ. полк., 1261, 1263,
 Літкевич, шляхтич, 196.
 Лобачевський Герасим, післ. Хм. на Дні, 919.
 Лобода Федір, полковник переяславський, суддя генеральн., 76, 735, 1523,
 Ловчицький, післанець Потоцького, 99, 100, 103, 105.
 Лозовицький, ігумен жидичин., 1510.
 1523;—Микола, митропол. слуга, 747.
 Ломський Данило, післ. мунтян. воеводи до Хм., 923.
 Лопацинський Г., історик, 1126.
 Лопухин Абрам, посол до Хм., 1232, 1248, 1249, 1255, 1256, 1318, 1323-1326, 1329, 1346, 1347, 1353;—Ларіон, думний дяк, 139, 210-212, 215, 231,

- 625, 614, 649, 679, 728, 747, 769, 792, 861, 865, 935, 959, 963, 1080, 1091, 1154, 1155, 1159, 1166, 1167, 1192, 1200, 1203-1217, 1235, 1253, 1259, 1266, 1352, 1447.
- Луґа, служебник Кисіля, 381, 383, Лунаш, козак, 57.
- Лукиян Іванович, московський агент, 600;—козацьк. післанець до Криму, 887.
- Лукинів Ів., полковник козацький, 287;—Федір, київський міщанин, 502, 535.
- Луковський Севастіян, слуга печер., 747.
- Луцашкя Проженський Іван, бояр. молдавський с. 44.
- Лупул Василь, господар молдавський, 10, 45, 62, 80, 82, 83, 85-91, 93, 94, 96-100, 109, 116, 122, 123, 128-131, 143, 165, 205, 216, 217, 238, 248, 250, 307, 315-317, 345, 372, 375, 378, 428-430, 444, 445, 451, 459, 461, 463, 464, 473-475, 478, 480, 482-492, 494, 499, 502, 504-535, 539-543, 544, 547, 551, 558, 568, 570-581, 583-586, 588, 590, 591, 594, 595, 597, 598, 609, 652, 659, 660, 663-666, 668, 669, 671-674, 681, 685, 687, 781, 893, 899, 900, 903-905, 914, 917, 943, 952, 984, 987, 1004, 1005, 1010, 1097, 1098, 1146, 1272, 1546, 1547;—Луцулова дружина 590, 595, 596, 1352;—Луцулівна Гелена (старша дочка), 94;—Луцулівна Роксаңда (Роксаңдра) Тимошиха, Хмельницька 83, 87, 88, 128, 130, 133, 475, 478, 480, 484, 510, 516, 521, 592, 600, 601, 1269, 1464; Стефан, син В. Луцула 478, 531, 544, 573, 591; Стефаниця, племінник Луцула, 513, 514, 570; 600; Юрій, племінник Л., 480.—
- Луцький Ів., сотн. Новоскольський, 1048.
- Луц С., дів. Люц.
- Любарський Андрій, старший над арматюю Білоцерківськ. полку, 1011.
- Любенецький Володислав, кореспондент Ракоція, 70, 77, 83, 89, 98, 102, 108, 141, 154.
- Любовіцкий, посол короля до Хм., 1091, 1125, 1132-1136, 1141, 1166, 1170-1173, 1191-1193, 1200.
- Любомірський Юрій, маршалок, 258, 301, 302, 592, 652, 666, 667, 698, 705, 706, 1313, 1321, 1235, 1341, 1377, 1388-1391, 1398, 1410, 1415, 1456-1458, 1462, 1463, 1466, 1550.
- Люкаса теки, 175, 1231, 1279.
- Люмбр де-, посол франц. короля до польськ., 1241.
- Люторенко Яцина, пак. полк. білоцерк., 1018.
- Люц (Lucez), Люцей Стефан, нотарь Ракоція і його посол до Хм., 498, 522, 1074-1076, 1105, 1184, 1185.
- Лядинський, шл., 1273.
- Лянцкоронський Станіслав, воевода Браславський, пізніш руський, ще пізніш гетьман польний, 127, 153, 154, 164, 165, 171, 178, 179, 181, 184, 192, 193, 195-200, 203, 222, 248, 270, 275, 297, 298, 350, 351, 366, 419, 446, 453, 526, 530, 597, 667, 698, 706, 897, 914, 922, 959, 1014, 1018, 1021, 1023, 1035-1039, 1043, 1049-1051, 1054, 1059, 1061, 1062, 1068, 1069, 1070, 1073, 1074, 1077, 1108, 1114, 1160, 1171, 1181, 1191, 1193, 1199, 1200, 1211, 1220, 1234, 1377;—Еронім (син. Станіслава), 694, 711, 1138;—Вацлав, 1038;—коронний мечник, 768.
- Ляхович, шл., 1385.
- Львов Олександр, царський дворецький, 208.
- Льорбах, австр. посол до Росії, 1232.
- Магмет (Мөгмет) аталик, татарський посол, 75, 212, 536.
- Магмет (або Мамет)-Герай, хан, 920, 921, 942, 943, 948, 957, 969, 1013, 1021, 1063, 1067, 1068, 1099, 1100, 1101, 1147, 1356, 1357, 1452;—дєрвиш, 921.
- Мігомєт-ага, 538.
- Маск-султан, 556.
- Мазаріні, кард., 1131.
- Мазєпа Адам, атаман білоцерк. 883;—Ів. Степ., гетьман, 1503, 1507;—Степан Михайлович, шляхт., 743.
- Майданко, чигирин товмач, 687.
- Майєр Йоган, шведський піславець, 137, 158, 175, 178, 180, 235, 264, 282.
- Макарій, патріарх антиох., 966, 968, 973, 991, 997, 1005;—моск. митроп., іст. церкви, 813, 851, 853, 854, 861, 1220, 1375.
- Максимович М., історик, 95, 422, 492, 1127, 1369, 1477, 1478.
- Малика Андрій, митроп. слуга, 747;—Олександр, митроп. слуга, 747.
- Малов Ів., рос. дезертир, 1266.
- Мамбет-мурза, 693, 708, 760;

- Мамет, асавул, 443;—бей, 498.
- Маметша Сулешов, крим. князь, 55, 558, '065-1068, 1099, 1100, 1101, 1140, 1174, 1357; 1358.
- Мамет-Чилибей, кримський посол, 175.
- Манаріні, служебник Радзевського, 1079.
- Мануйлов(ич) Ілля, Грек, 207, 212, 255, 445, 447, 470.
- Маргевич Дмитро, нобілітований козак, 157, 165.
- Марія Ілінічна, цариця, 1034.
- Марія-Луїза, королева польська, 1131.
- Маріянович Христофор, боснійський прокуратор, секретар Парчевича, 1333, 1341, 1343-1346, 1360-1362, 1367-1369.
- Маріяші Стефан, посол Ракоція, 33, 128.
- Маркевич, полковник козацький, 280.
- Марко, київський постриженець, 14, 15.
- Маркович Микола, іст., 812, 872, 1474;—(Марков) Микола, Сербин, 900.
- Мартин, чернаський козак, 255, 276.
- Мартинейко Максим, осавул п. Уманського, 1089.
- Марченко Семен, сотн. Білоцерк., 1011.
- Маршалок Станислав, полковник Наперського, 269.
- Масалитинов Тимофій, піддячий, 15, 235.
- Матвеев Артамон Сергійович, стрілецький голова, посол до Хм., 473, 493, 536-539, 545-547, 549, 552-556, 558, 561, 562, 564-568, 570, 571, 580, 614, 649, 743, 750, 912, 966, 1028-1035, 1068, 1161, 1205, 1206, 1243, 1272, 1318, 1365, 1383, 1384, 1438, 144, 1447.
- Матвієнко Дмитро, козак, 899.
- Матвій (Матій), господар мунтянський, 119, 217, 476, 480, 511, 512, 514, 518, 521, 533, 534, 540-543, 571, 591, 650, 1546;—полковник, 1102, 1105.
- Матус, німецький капітан, 1102.
- Махаринський Мик., сотн. тимонівський, піан. уманський, 860, 861, 865, 920, 977, 1016-1018, 1042, 1174, 1175, 1177.
- Мажновський Степан, митропол. слуга, 747.
- Маховський, ротмістр, 169, 170, 176, 177, 349-352, 355, 374-379;—Себастьян, полковник польський, 411, 412, 415, 417, 493, 501, 504, 505, 560, 592, 594, 596, 598, 599, 663; 674, 700, 927, 951, 1052, 1069, 1547;—поручник старости люблінського 273, 274.
- Мацоля, буркалаб хотинський, 468.
- Мацько Матвій, райця, 1258.
- Медельнечер, шл., 499.
- Меланчицький Бальцер, підстароста, 434.
- Мелек-Ахмед, великий візир, 136.
- Мелетій, ієродіжкон, 600.
- Мелетій, патріарх александрійський, 1000.
- Мелешко, новгор. стольник польський, 195.
- Мельден-Гирей, ширинський бей, 498.
- Менглі-Герай, султан, 1018, 1019, 1040, 1046, 1050, 1051, 1055, 1060, 1195.
- Меньківський Мих., сотник, 1137.
- Метлинський А., збірач українських пісень, 95, 96, 1370-1372.
- Методій, священ. в Чаусах, 1285.
- Мещеринов, капітан, 1202, 1203, 1216.
- Мещерин або Мещерський Іван, тесть К. Виговського, 1412, 1450.
- Миколай, поручик волоської хоругви, 241, тойже 1440?
- Микудин Кузьма, торговий чоловік, 387.
- Милославський Ілля, боярин, 317, 501, 546, 829, 1074, 1080, 1477.
- Миневський, коз. корсун., 1089.
- Мировицький Дмитро, протопін конотопський, 458, 493.
- Мисков Алешка, 471.
- Мисловський, шл., 563.
- Мислішевський, полковник польський, 275, 1350.
- Мисловський, шл. 213-215, 217.
- Мисько, осавул, 735, 940, 1200, 1426 —торговий чоловік, 157.
- Миськов Михайло, військовий осавул, 566, (тойже Мисько?)
- Миськович Захар, підписок гетьм. канц., 1421.
- Михайл, митрополит сербський, 645; —Федорович, цар московський, 648, 817, 1537.
- Михайло, кол. господ. мунтянськ., 900, 1108;—писар стародуб., 1383;—Данилович, кримський полон. 1065, 1067;—Михайло малоліток, герой білини, 188.
- Михайлов Василь, дяк, 1378, 1411, 1412, 1419, 1421.
- Мишковський, воевода сендомирський, 282, 441, 453, 927.
- Мищенко Михайло, осавул, 114.
- Мікш, канцл. семігородський, 1306, 1307, 1464, 1466.

- Мілер І. Ф., істор., 321.
- Мінор, польський полковник, 346, 671.
- Мірош Микола, суддя полку кн. Заславського, 951.
- Мірський, стражник литовський, 228, 321, 322.,
- Міхалецкий, шл., 525.
- Міхаловський Якуб, військний люблинський, 436, 438, 440;—збірка його, 10, 25, 31, 37, 40, 43, 56, 59, 63, 65, 74, 78, 82-84, 88, 89, 98, 105-108, 129, 140, 141, 143, 144, 146, 148, 155, 165, 170-172, 174, 179, 180-184, 190-193, 195, 199-203, 233, 257, 258, 272, 282, 315, 343, 374-378, 386, 396, 440-442, 444, 446, 447, 453, 560, 583, 584, 587, 589, 591-594, 598, 652, 653, 656, 660, 665-669, 673-675, 677, 699, 700, 704-708, 710-712, 714, 779, 871, 1015-1018, 1039, 1040, 1043, 1046, 1048-1050, 1052, 1092, 1097, 1099, 1492.
- Млоцкий Андрій - Назимир, секретар королівський, 312, 325-327, 330, 338, 547, 627, 671, 676, 726, 1536, 1538, 1539.
- Могила Мусій, воєвода, 44, 62;—Петро, мітрел., 997, 1249, 1252.
- Могильницький, ротмістр, 549, 674, 768, 884, 950.
- Модзалевський В., історик, 866.
- Мозира Луїян, полковник корсунський, 314, 318, 392, 401, 420, 462, 501, 560, 1523.
- Монівський, шляхт. білоцерк., 1011.
- Мокрський, єзуїт, 1484.
- Молчановський Н., істор., 1079, 1110, 1330, 1331, 1394.
- Моравский, польськ. істор., 1115.
- Моргилевський І. В., архітект, 331.
- Морозов Борис, боярин, 212, 317, 501, 829, 1237, 1447.
- Морштин Ант., 706.
- Москаленко Макар, полк. білоцерк., 966, 1018, 1029, 1061, 1068-1070, 1072, 1073;—Сава, полковн., 355-357.
- Мощеницький Андрій, ловчий киян., 1093.
- Мрзовицький Юрій, писар земськ. киян., 1093.
- Мудренко, ватажок левенців, 75.
- Мужилівський, писар, 741;—Силуян, суддя і посол 14, 473, 493, 499-502, 534, 545-548, 552-555, 561, 565-569, 610, 614, 743, 929, 963.
- Мулан-ага, 711.
- Мунтаза-бей, 1143.
- Муляк-султан, 673, 1068.
- Мурад-баша, очаківський бей, 54, 60, 1540, 1541;—султан 1527.
- Мурат-султан, мурза ногайський, 556, 1175.
- Муркос Г., арабіст 515, 516, 541, 967, 968, 971, 975, 976, 983, 986, 993, 1442.
- Муромцев С., проф., 1495.
- Мургаза (або Муртуза)-бей, 681, 693.
- Мурцов Ф., моск. офіцер, 1102.
- Муса, Татарин, 498.
- Мустафа-ага, посол, 19, 147, 158, 166, 315, 694, 1357.
- Мутянка Яцко, козак, 266.
- Мухин, профес., 329.
- Мякотин В., історик, 755, 868.
- Мясловский, 133, 1039, 1040, 1062, 1063, 1501;—Андрій, 39, 88, 99-101, 336, 338, 341, 346;—Войнах, галицький стольник, 199, 206, 264, 272, 273, 276, 277, 282, 289, 291, 295, 296, 299; 300, 308, 420, 329, 1544, 1545;—Лукаш, суддя подільський, 103, 106-108, 147.
- Нагорецкий, староста лубенський, 18, 347, 349, 351, 353, 364, 377.
- Наїма, турецький, літописець 531, 928, 944, 1545.
- Накко, А., історик, 87.
- Наливайко; козацький ватажок, 425, 588, 971.
- Наперский Костка, див. Костка Нарбут, підстароста, 671.
- Нарецкий, слуга кн. Вишневецького, 157.
- Нарошійський Северин, коменд. Ягельницького замку, 1114.
- Нарушевич, підканцлер, 1380;—теки А. Н-ча 16, 34, 68, 72, 73, 79, 135, 147, 162, 164, 181, 191, 221, 234-236, 341-344, 346, 376, 378, 382-385, 392, 412, 415, 418, 440, 441, 444, 446-450, 460, 483, 491, 494, 523, 524, 550, 560, 561, 576, 578, 598, 651, 707, 769, 770, 774, 877, 1016, 1019, 1020, 1037, 1043, 1051, 1053, 1056, 1059, 1063, 1070, 1077, 1098, 1097, 1104, 1124, 1130, 1147, 1148, 1166, 1172, 1173, 1242, 1243, 1477.
- Нагульчич (Натальчич), ватажок козацький, 323.
- Небаба Мартин, полковник козацький, 14, 15, 76, 204, 215, 224-228, 236, 247, 257, 262, 309, 321, 322, 324, 326, 381, 1486, 1523, 1544.

- Неблядин Григ., ватажок повстанців, 1228-1230, 1233, 1235.
- Неверский, шляхтич, 241.
- Негребешкий, шл., 1510.
- Неліпа Констант., писар, 1080.
- Неметь Мартин, капітан, 583.
- Немирич Юрій, 164, 1099, 1096, 1180, 1276, 1286, 1397-1399, 1408, 1409; 1457-1459, 1463, 1464, 1474.
- Немиров, дяк, 733, 855, 856, 1221.
- Непартович Семен; сотн. чигиринський, 401.
- Непон, логофет волоський, 1211.
- Неронов, посол московський, 114.
- Неслуховський Ф., перекладач, 473.
- Нестеренко Іван, гетьманський резидент; 216, 403, 1154;—Максим, полк. корсунський, 566, 1059.
- Нестеров, стольник, 1283, 1419.
- Нефедьев (sic) Самійло, лавник київ. магістрату, 746.
- Нечасно Ів., парубок, 942.
- Нечай Данило, полк. brasлавський, 13, 14, 16, 42, 57, 68, 70-72, 76, 77, 88, 90, 91, 103, 105, 107, 127, 139, 153, 158, 176-192, 195-197, 202-204, 212, 213, 215, 228, 229, 274, 303, 304, 305, 1486, 1523;—Іван, полковник козацький, 942, 1091, 1156, 1158, 1159, 1167-1169, 1200-1204, 1210-1217, 1222-1225, 1255, 1257-1269, 1272-1274, 1276, 1277, 1381, 1382, 1408, 1422, 1423, 1442, 1486;—Матвій, наказн. полк. уман., 688;—Юрко, 1262.
- Нечипоренко Іван, полк. ніжинський, 318; 567;—Яцко, чигр. отаман, 566.
- Никифор, гонець Стефана воєводи, 945, 1023.
- Никольский, історик, 137.
- Никон, патріарх, 611, 613, 645, 829, 847, 854, 1034, 1035, 1069, 1085, 1220, 1368, 1369, 1374, 1375, 1378, 1538.
- Ничаговський, білоцерк. шл.; 1011.
- Ніжницький, стольник, 1038.
- Новосинцов, Влад. Мих., воєвода вольнівський, 497.
- Новокрещенов Філька, Татарин, 1164, 1165.
- Нуге, див. Нуайс.
- Нольд, майор, 326.
- Нольде Б. С., рос. іст. права, 755, 813, 866.
- Носач Тимофій, полковник козацький, 20, 21, 280, 527, 533, 544, 563, 567, 571, 578, 590, 882, 1117, 1123.
- Носенко Іван, наказн. полк. ніжин., 875.
- Нуайс де, П., 1132, 1136, 1140, 1163, 1171, 1192, 1197, 1319, 1365, 1456, 1457.
- Нуреддин-султан, 216, 246, 276, 443, 1058.
- Оболенский Мих., князь, 890, 968, 1127.
- Обринский, польський післанець, 313.
- Обухович Філіп, польський посол, 134, 167, 174, 215, 219, 231, 270, 313, 578; 637, 655, 1518.
- Одеявко (або Оргіявко) Семен, полк. уман., 1022.
- Одживольський, староста винницький, 438.
- Одинець Яків, суддя черкаський, 350, 358, 367.
- Одосвский, князь, 1078, 1089, 1243, 1248, 1271, 1324.
- Одриховский Федір, другар печер. м-ря, 747.
- Ожга, підкоморій львів., 1122, 1171, 1385.
- Окольский, мемуарист, 143.
- Оксакал, ногайський мурза, 526.
- Окунь Андрій, польськ. полк., 750, 808, 873, 878, 879, 883, 908.
- Окша, полковник козацький, 204, 220.
- Олекса з Саврані, козак-бранець, 444, 446.
- Олександра, ігуменя Михайлівськ. м-ря, 1367.
- Олександренко, ватажок козацький, 338.
- Олексій Михайлович, цар московський, 17, 115, 175, 307, 467, 497, 562, 648, 736, 782, 785, 792, 796, 814, 817, 824, 867, 874, 991, 998, 1005, 1046, 1112, 1538.
- Олексій Олексієвич, царевич, 823, 825, 1265.
- Олексій, сотник білоцерк., 1039.
- Олекшач Павло, шл., 832-834, 839, 851, 854.
- Оленицький, підкомор. сендомирськ., 711, 920.
- Оловенецький Яків, смоленський шляхтич, 1277.
- Олячнин Д., історик, 1431.
- Ольга, княгиня київська, 1127.
- Ольгуский, депут. Львова, 1124.
- Онацевича збірка, 1180.
- Оникієвко Тимофій, полк. стародуб., 930, 1153, 1154.
- Онуфрієв Ів., білгородець, 158.
- Опалінський, польськ. магнат, 1140.

- Опанас, полковник козацький, 387;— пос. Хм. до Криму, 887.
- Оранский, ксьондз, 1512.
- Ортіянченко (?) Семен, уман. полк., 928.
- Оркуша, див. Горкуша.
- Орлик, ген. писар, пізніш гетьман, 782.
- Освацім Ст., мемуарист, 154, 168, 178, 180, 182, 190-194, 196-200, 204, 235, 238, 243, 244, 246, 254, 255, 259-268, 271, 272, 282, 289, 291-296, 298-300, 306, 308, 311, 319, 322, 334-336, 353, 354, 356, 365, 368, 369, 374, 376, 377, 380, 392, 394, 395.
- Осіпенко (чи Осипович) Михайло, сотник, 955.
- Осинський Адам, слуга архим. печерського, 747;—шл., 78, 671.
- Осман-ага, О.чауш, старший покойовий султана, посол турецький, 59-62, 131-137, 315, 317, 364, 535-7, 749, 1540, 1543.
- Осман, султан турецький, 651.
- Осолінський Ю., канцлер польський, 29, 33, 39, 42, 69, 140, 145, 164, 1140;—староста люблінський, 40, 284, 291, 302. Осолінських бібліотека, 12, 23, 32, 37, 59, 46, 53, 56, 59, 65, 67, 69, 78, 82, 88, 92, 93, 99, 101, 108, 127, 140, 148, 150, 155, 157-159, 162, 164, 171, 172, 174, 175, 179, 180, 18-23, 191, 192, 258, 264, 266-268, 273-279, 282-284, 289, 292, 293, 296, 300, 306-308, 310, 312, 316-318, 320, 321, 323, 325-329, 336, 341-343, 349, 353, 360, 367, 376, 384-386, 396, 432, 443, 473, 477, 488, 496, 561, 563, 575, 593, 667, 677, 712, 774, 779, 891, 1014, 1039, 1041, 1051, 1057, 1070, 1092, 1170, 1175, 1178, 1197, 1231, 1384, 1388, 1393, 1445, 1458-1460, 1544, 1545.
- Остаматенко Остафій, 952.
- Остафій Іван, сотник козацький, 414.
- Островські, князі, 94.
- Остророг, підчаший корон., 620, 1923.
- Остриани Яцко, гетьман, 11, 416, 417, 971, 1230, 1505.
- Отязв Афанасій Семенов, воєвода, 17, 18.
- Охочкий, райца краківський, 85.
- Павел грек, 224, 235, 250;—старець, 255, 256.
- Павлик, ватажок козацький, 434.
- Павло, з Алепа, архидиякон, 93, 515-517, 523, 539, 570, 580, 582, 587, 589, 594, 599, 916, 966-974, 976-978, 980, 981, 983-986, 989, 995, 997, 999, 1001, 1002, 1004, 1006-1008, 1100, 1011, 1013, 1046, 1060, 1061, 1162, 1441, 1488, 1500;—товмач козацький, 137.
- Павлюк Бут, ватажок козацький, 971.
- Павша Шимон, полковник польський, 224, 225, 227, 233, 770, 771, 927, 1090.
- Паїсії, єрусалимський патріарх, 14, 119, 120, 123-125, 132, 299, 1004, 1369, 1375;—патр. константинопольський, 995.
- Палій, полковник козацький, 188.
- Палицький, шляхт., 609, 654, 656, 660, 666.
- Пальфі, угорський палатин, 143, 475.
- Партеній, патріарх царгородський, 123, 137.
- Пархоменко Яків, полковник чигиринський, 366, 566;—писар Хмельницького 106;—полк. черкаський 734.
- Парчевич Петро архiep. марціанопольський, 12, 33, 52, 53, 1232, 1338, 1340-1346, 1360-1362, 1365, 1367, 1376, 1396, 1425.
- Пасторій польський історик, 299, 321, 343, 363.
- Патрикеев Іван, дяк, 1539.
- Пац, маршалок в. кн. Литов., 1088, 1234, 1243;—шляхт. 387.
- Пашин, моск. посол в Криму, 1356.
- Пашкевич Федір, 566, 568, 723.
- Пашко, кошовий, 892;—старшина в війську Золотаренка, 936.
- Пашковский, урядн. Давидгородка, 1150.
- Пенцлавський А., королевський посол, 372, 450, 645, 1537.
- Передремірський, Федір, слуга печер., 747;—посол козацький, 227, 228.
- Перетц В., акад., 301, 849, 860, 1477.
- Перець Ларко, трубчевський посадський чоловік, 472.
- Переяславець Іван, писар військовий, 15, 294.
- Перфильев, дяк, 840, 853, 899, 902, 909, 910, 914.
- Петкі Стефан, міністр і генерал Ракція, 572, 582, 591, 903.
- Петрашенко, полк. козацький, 280.
- Петрашкович Олександр, племін. госп. мунтянськ., 923.
- Петро козак, 1255.
- Петров М., академик, 301.
- Петровці Іван, сотник, 1110, 1178, 1205, 1549;—Яцко, суддя, 1154.
- Петровский М., іст., 5, 7, 814, 1112, 1477, 1495, 1548.

- Пешта, Богдан посол Хмельницького, 43.
 Печачевич Ю., гр., 33, 1338, 1345.
 Пинчуків Мих., вїйт м. Казан-горьда, 1151.
 Писар Іван, полк. козац., 1076.
 Підліський Олексій, київ. шл., 746.
 Пікарський, мемуарист, 1460-1462, 1465, 1466.
 Піноччі, королевський секретар, 288, 316, 321, 343-344, 444, 524, 536, 548, 772, 877, 891, 897.
 Піріс-ага (або Періс-ага), татар. депу-тат. 709, 1176, 1177, 1193, 1194.
 Пісочинський Ян, шляхт., 1046, 1070, 1071, 1075;—безім. 178, 387, 459, 1191, див. ще Пясочинські.
 Пішко, полк. київ., 691, 734, 770, 772, 798.
 Піштровська шл., 307.—Шл., аген Ред-в:Яовского 1122.
 Плакидин, піддячий, 746.
 Плякса Грицько, козак, 433.
 Плевний Максим, путивець, 435.
 Плятенберг, державля Чорштина, 267.
 Пободайло (або Подобайло), полковник чернігівський, 215, 226 228, 323; 326, 324, 381-384, 387, 389, 391, 401, 410, 426, 433, 434, 496, 582, 587, 734 749, 936, 1486.
 Подьодо ский, ротмістр, 1461, 1550.
 Подчаский, служебник Концнольд-ского, 1014.
 Погорецький Федір, писар Хм., 1021.
 Поклонський Кость, могилівський шлях-тич, 753, 870, 909, 932—936, 962, 966, 1081-1083, 1085, 1092, 1153, 1169, 1203, 1204.
 Покровский М., акад., 868.
 Полежа Іван, обозний білоцерк. полку, 1011.
 Поливанов Матвій, посланець царя до Золотаренка, 1154.
 Половець Семен, полковник білоцерк.; 567, 734, 875, 1091, 1159, 1200, 1206, 1208.
 Половка, сотник козацький, 215, 223, 224.
 Положний Матвій, суддя й наказн. полк. білоцерків., 870, 925-927, 1011.
 Полтев, стольн., 779, 792, 796.
 Полторакожуха, полковник козацький, 393.
 Полубеньський, ротмістр, 1458, 1462.
 Польшакевич Петро, слуга печер., 747.
 Попявни, козак, 56.
 Попель Сава, ігумен люблинський, 558, 620.
 Попов Афонька, білгородець, 203;—Константи, писар Данила Калугера, 1080;—історик 868.
 Попович Ів. полковник козацький, 225, 1154, 1482;—старш. в війську Золо-таренка, 936.
 Портомоин, піддячий, 691, 931, 1020, 1022, 1208, 1210, 1212, 1213, 1217, 1230.
 Порфирьев С., архивист, 5.
 Потєбня О., проф., 301.
 Потємкин, стольник, 1126, 1129, 1161, 1206.
 Потій, уніят. митроп., 1521.
 Потоцькі, 10, 18, 140, 378, 653;—Андрій, староста виницький, 193, 195, 200, 205, 216, 222, 235-240, 242, 272, 284, 330, 338, 342, 343, 376-380, 389, 419, 625, 1014; 1026;—Кароль, ловчий по-дільський, 670, 1044;—Миколай, корон-ний гетьман, 9, 10, 11, 14, 18—21, 33, 35, 43, 63, 66-76, 78, 80-95, 98-109, 111, 116, 127, 129, 140, 141, 145, 147, 148, 150, 151, 154, 162, 164, 165, 170, 177-180, 187, 191, 257, 258, 261, 294-296, 299, 302, 304-310, 316, 318 331, 334-341, 344-351, 354-362, 364, 366-370, 372, 374-388, 391, 392, 394, 397, 407, 410, 428, 455, 458, 461-463, 483, 488-491, 493, 523, 531, 533, 550, 560, 561, 570, 571, 573, 575, 577, 580, 584, 657, 698, 872, 1489;—Павло 1102, 1115, 1147, 1161, 1210, 1461;—Петро, староста камінецький, 87, 513, 527, 529, 530, 543, 548, 877-879, 1014, 1115, 1118, 1138, 1192;—Станіслав, вєвода подільський, піз-ніше гетьман коронний, 453, 455, 492, 524, 529, 536, 774, 832, 853, 873 876-879, 884, 889-892, 894, 898, 913-915, 959, 972, 1014-1016, 1018, 1036, 1038, 1040-1045, 1049, 1052, 1057, 1059, 1063, 1069, 1070, 1090 1108, 1109, 1114, 1115, 1160, 1161, 1163, 1164, 1181, 1191, 1192, 1199, 1209, 1359, 1388, 1389, 1392, 1399, 1407, 1408, 1462, 1463, 1546;—Ян, 1115, 1138, 1145, 1149, 1163, 1210.
 Пражмовський Альбрехт, королевський секретар, 10, 13, 32, 34, 173, 174, 210, 231, 638, 1189, 1190, 1254, 1304, 1529.
 Прєдїлович Прокп, слуга печер., 747.
 Прєжєскул. боярський син, 48

- Проженський Іван Лупашка, 445.
- Прозоровський, воєвода путивльський, 207, 545.
- Прокопович Зосима див. Зосима.
- Пронський Ол., кн., власник Берестечка, 283, 847.
- Пронцишев, посол московський, 393, 401, 405, 407, 645;—Афанасій, намісн. боровський, 1537.
- Проскурєнко Андрій, козак, 680.
- Протасєв, московський посол, 19, 76, 80, 85, 86, 88-91, 99, 100, 110-113, 115, 117, 126, 128, 207, 870, 911-913, 922-927.
- Прохор, архим. казан., 739;—козак, 687.
- Прохоров Іван, путивльський піп, 76;—Петро, білгородець, 204.
- Прусіновський, ротм., 1038.
- Пузилевич Станислав, корол. дворянин, 906, 907.
- Пуфендорф С., історик, 1131, 1330, 1392, 1393, 1398, 1399, 1409, 1456.
- Пушкар, або Пушкарєнко Мартин, полковник полтавський, 198, 203, 204, 217, 236, 242, 309, 497, 567, 586, 734, 1017, 1019, 1043, 1044, 1372, 1482, 1523.
- Пушкини, послы московські, 13, 16, 17, 34, 37, 40, 43, 45, 52, 121, 407, 209 212, 218, 501, 545, 636, 645, 909,, 1537;—стольник, 1181.
- Пшємський, польний писар, 259-260, 327, 340, 358, 359, 437, 438.
- Пшиленцький С., архивист, 384.
- Пясецький, писар Виговського, 156;—Ремітій, реґент кср. канцелярії, 1544;—Павло, єпискуп, історик, 1545.
- Пясочинський Казимир, 19, 182, 551, див. Пісочинський.
- Пятокрут Ст., майор, 1201.
- Радзєйовський Єронім, підканцлер коронний, 154, 155, 179-191, 193, 194, 202, 258, 372, 394, 403, 404, 408, 407, 449, 450, 454, 455, 567, 915-917, 1078-1080, 1098, 1109-1111, 1122, 1125, 1130-1132, 1163, 1170, 1171, 1179, 1181, 1194, 1195, 1200, 1231, 1278, 1281-1284, 1288, 1338, 1339, 1396.
- Радивил Альбрехт, канцлер, 46, 132, 146, 254, 259, 278, 432, 442, 461, 463, 477, 489, 490, 491, 495, 503-505, 507, 674, 773, 885, 915;—Богуслав, 283, 940, 950, 1160, 1169, 1269, 1271, 1272, 1286, 1313, 1321, 1359;—Януш, кн., гетьман, 37, 44, 46, 77, 87, 94, 145, 148, 154, 156, 159, 166, 169, 177, 178, 183, 184, 195, 205, 213, 214, 218-225, 227, 228, 235, 244, 252, 257, 262, 264, 271, 283, 309, 312, 318, 321-328, 330-334, 338-340, 346-349, 351, 354, 357-360, 362-364, 366, 368-370, 372, 404-406, 428, 429, 433, 434, 441, 464-466, 469, 473, 474, 480-484, 488-491, 499, 502-505, 507, 508, 522, 523, 530, 531, 547, 549, 562, 563, 565, 568, 570, 576, 597, 598, 614, 628, 638, 644, 672, 675, 688, 690, 692, 712, 714, 715, 770, 771, 781, 829-832, 835-837, 839, 841, 850, 855, 856, 870, 872-875, 885-887, 890, 904, 913, 915, 921, 227, 931, 937, 940, 943, 945, 956, 949-952, 961, 972, 1026, 1051, 1054, 1056, 1081-1086, 1093, 1096, 1108, 1153, 1155, 1184, 1205, 1242, 1269, 1272, 1494, 1581;—Його вдова, 1272, 1352;—Безім. 769.
- Радивил Степан, гадацький козак, 587, 591, 597, 664, 665, 680, 681.
- Радлівський Адам, шл., 1335.
- Радоцький Мартин, спільник Налєрського, 268.
- Райтаровський, жовнір, 360.
- Ракоці, князівська фамилія Семигороду, 44, 70, 77, 83, 168, 510;—Сигизмунд, брат Юрія, князя самгородського, 32;—Юрій, князь самгородський, 32, 33, 38, 42, 44, 45, 63, 84, 89, 94, 98, 99, 105, 109, 126-130, 140-144, 165, 166, 168, 171, 204-206, 217, 223, 235, 237, 249-254, 259, 263, 267, 269, 285, 307, 316, 320, 364, 404, 405, 429, 455, 459, 476, 483, 484, 487, 498, 499, 503, 506-508, 510-512, 514, 515, 518-524, 527-531, 533, 534, 549, 543, 558, 570-574, 576-580, 582, 590, 591, 593, 594, 628, 639, 650, 651, 666, 675, 677, 735, 778-780, 808, 812, 892, 894, 896, 900-4, 915, 928, 943, 944, 952, 956, 966, 1014, 1021, 1054, 1082, 1063, 1074-1077, 1083, 1084, 1086, 1098, 1104-1107, 1114, 1145-1147, 1160, 1163, 1166, 1180-1191, 1208, 1211, 1213, 1215, 1217, 1218, 1220, 1232, 1234, 1237, 1241-1243, 1247, 1252-1255, 1257, 1269, 1270, 1277, 1278, 1282, 1283, 1288, 1289, 1295-1309, 1312-1316, 1318-1322, 1324-1326, 1331-1335, 1337, 1339-1342, 1345, 1346, 1349-1351, 1353-1357, 1359-1361, 1365-1367, 1377-

- 1399, 1406-1411, 1413-1418, 1420-1422, 1424-1427, 1429, 1430, 1432, 1433, 1435, 1436, 1440-1442, 1444-1446, 1448, 1453-1458, 1460-1471, 1546, 1549, 1550.
- Ракушка Роман, 97, 285, 308, 332, 334, 373, 390, 410, 411, 414, 420, 434, 435, 471, 481, 1264, 1265.
- Рафайл чернець, 853, 855, 856, 886, 938.
- Рац або Тракс, він же Сербин, Ференц, козацьк. ватажок, 1042, 1311, 1319, 1393, 1407, 1410, 1460;—Юрій, посол Ракоція, 498, 522, 1190, 1381, 1440.
- Редей, Ф., міністр Ракоція, 903.
- Ренага Цецілія, королева, дружина, Володіслава, 266.
- Ренігер С., цісарський посол, 36, 89, 475, 518, 534, 535, 537, 538, 563; 573, 577, 578, 598, 1346, 1354, 1355.
- Решин Б., кн., смолен. воевода, 1211, 1216, 1217;—Іван, кн., воевода моголівський 1167, 1223, 1258, 1263, 1264;—Ободенський, кн., Борис Олександрович, воевода білгородський і посол московський, 17, 157, 210, 558, 567, 609—611, 616, 622, 624, 622, 628, 630, 632, 634, 636, 638, 640, 643, 645, 647, 682, 736, 817, 870, 1537.
- Решівський Грицько, козак білоцерк. полку, 245, 261.
- Ржевський Ів., царський дворянин, 870, 937, 938, 940-945, 947, 948.
- Ржевуоний, підстолій браславський, 196.
- Рига Григорій, Грек, митроп. слуга, 747.
- Рипка Ян, турколог, 1539-1541, 1543, 1544 1549.
- Рогальський, хорунжий Калиновского, 197.
- Рожинський, вїйт, 199.
- Рожков Л., страпчий, 1161.
- Розгін, сотник, 1070.
- Розанда дѣмна, див. Лупулівна Роксында.
- Розенфельд І. Б., рос. історик права, 755, 812-814, 866.
- Роумовський Кирило, гетьман, 812.
- Рокош, «венгерський гетьман»—Ракоцій, 459.
- Роксанда, див. Лупулівна, 1269.
- Ролле Й., історик, 255, 1489.
- Ромадан-бей, 133, 134.
- Роман, посол Хм. до Порти, 1097, 1098, пор. Каторжний.
- Романови, династія, 867.
- Ромашкевич, Вірменин, польський агент, 175, 475, 485, 1233, 1234, 1336, 1350.
- Ромодановський Гр. Гр., окольничий, 1072, 1073, 1088, 1090, 1102, 1114, 1118, 1138, 1161, 1163, 1365, 1446, 1451-5;—Ів. Ів., окольничий, 634, 909.
- Рославченко Петро, козак почепський, післанець, 387.
- Росохацький Степан, слуга архим. пещер., 747.
- Ростокора, 1096.
- Рудавський, польський історик, 88, 93, 164, 177, 217, 218, 312, 334, 343, 349, 350, 355, 363, 373, 378, 394, 419, 436, 438, 441, 442, 449, 4555 457, 507, 522, 529, 544, 578, 586, 588, 593, 599, 712, 1042, 1043, 1046, 1047, 1124, 1136, 1142, 1147, 1149; 1199, 1200, 1308, 1396, 1455, 1477.
- Рудкевич, шляхтич польський, 17.
- Рутневський Криштоф, війський Краків., 1515.
- Русецкий, збірки, 10, 39, 40, 67, 167, 168, 180-182, 196, 206; 213, 222, 328, 460, 463, 467, 468, 472, 474, 677, 769.
- Руціц, пол. ротм., 879.
- Рябинин І., люблин. історик. 1126, 1127.
- Рябуха Іван, обозний, 929.
- Саватій, ігумен Медведівського м-ря, 470.
- Савелов, див. Савич.
- Савич Семен, полковник канівський, 245, 276, 286, 287, 291, 318, 501, 870, 887-892, 895-897, 903, 1523.
- Савказі-ага, бей. перекопський, 242, 243.
- Савосьянович Микола, див. Себастьянович.
- Сагайдачний, гетьман 857, 971, 999.
- Сагредо Нікольо, венецький посол у Відні, 46-50, 52, 53, 84, 141.
- Сакаль-мурза, 612, 517.
- Сакоч Адам, староста ошмянський, 1318.
- Салай, вид. автобіографії Кемєня, 1467.
- Салганаш, посол хана до Хм., 1451.
- Салтик, шл., 1522.
- Салтанов Борис, путивльський воевода, 57.
- Самара, посол козацький, 346.
- Самарин Гаврило Федорович, моск. посол до господ. молдавського, 835, 900-903.
- Самійло, полковник козацький, 229.
- Самковський, вїйт київський, 1269.
- Самовидця літопись, 701; 753, 884, 969; 1046; 1141, 1156, 1222, 1359; див. іще Ракушка.

- Самойлович Йов, див. Сомковичи. 287, 284.
- Самуель Старий, арендар, 267, 284.
- Саміги, литовський магнат, рід, 715, 1173;
— Лев Кнзизмир, підканцлер литовський, 10, 29, 221, 302, 312, 321, 323, 324, 326, 330, 352, 354, 404, 547, 620; — Ян, польний писар, півніш гетьман литовський, 594, 595, 706, 750, 780, 1096, 1165, 1174, 1327, 1353, 1376, 1380, 1398, 1419, 1420, 1439, 1458, 1463, 1467, 1547, 115).
- Сарбевский, староста грабовський, 299.
- Сартлан-мурза кримський, 556.
- Сасі С. де-оріент., 967.
- Сафонович див. Софонович.
- Сахно, сотник глухівський, 415.
- Сахнович Григ., полк. миргородськ., див. Лісницький-Сахнович, Гр.; — Вірменин, депутат Львова до Хм., 1117, 1118.
- Саченко Конон, козак, 433.
- Свєжовський, шл., 292.
- Свідзінського колебійца, 778.
- Святополк-Четвертинський, див. Четвертинський.
- Себастьянович, тов. а хоругви А. Потоцького, 1025, 1026; — посол Радаєйовського до Хм. 1163, 1164, 1170, 1179, 1180.
- Себеш Ференц, посол Ракоція, 1237, див. Шебеші.
- Селєпчені Юрій, угор. канцлер, єпископ, 1339, 1340.
- Селяна Антоній, київський уніятський митрополит, 32, 1517.
- Семашко Олекса, слуга печер., 747; — слуга Вишневецького, 78; — ротмістр, 412, 413.
- Семен, полковник прилуцький, 419, 420; — полк. уман. 1002; — чигиринський козак 114.
- Семенів Іван, бурмістр київ., 746; Тимофій, сотник бабанський 721, 1069, 1070.
- Семішов Мих., бран. дворянин, 634.
- Семко, сотник козацький, 433.
- Сендомірський, післанець до Хм., 246.
- Сенька Білорусець, бранець, 1358.
- Серафимович-Войцех, староста глухівський, 415.
- Сербин Ференц., 1042, див. Рац.
- Сербул, див. Статраш,
- Сергєєвич В., іст., 867.
- Серіклан-мурза, 899.
- Сефєр-ага, 695-687, 959; — аталик, Татарин, 558; — товмач, 693, 706, 708.
- Сефєр-Казі (або Газі)-ага, візир ханський, 68, 148, 166, 288, 315, 429, 430, 557, 592, 631, 666, 670, 676-678, 681, 688, 693, 695-698, 700, 703, 707, 709, 710, 713, 718, 721, 731, 760, 888, 891, 956, 957, 1066; 1068, 1099, 1101; 1144, 1146, 1356; 1466.
- Сивий Харько, козак, 591, 661, 664.
- Сивдан Микита, стрілецький сотник, 1203, 1210, 1213, 1222-1224, 1255, 1260.
- Сидоренко (чи Сидорович) Кіндрат, посол Хм. до Криму, 889.
- Сильвестр, митроп. крупецький, 645; — ігумен Спас. м-ря в Новг.-Север., 795.
- Симонівський Петро, укр. іст., 807.
- Сиповський Степан, слуга печер., 747.
- Ситьков Ів.; бурмастр. 850.
- Сіауш баша сілістрійський, 498, 513, 519, 893, 928, 944, 951, 952, 956, 1021, 1023, 1063, 1064, 1073, 1078, 1137.
- Сідлович, служебник, 387.
- Сідяді Ол-др (Sidiagi Sandoz), іст., 510, 522, 523, 779, 1105, 1304, 1432, 1433.
- Сільницький, польськ. посол до Ракоція 1018, 1019, 1189.
- Сімович В., фільольог, 1549.
- Сірбу (Sirbu) I., історик, 33, 484, 510.
- Сірій Семен, посол гетьманський, 416.
- Сірко, кошовий, 873.
- Сіцинський Є. О., іст., 240.
- Скаршевський Жигмонт, післанець королівський, 4ах90, 492.
- Скачок див. Скочок.
- Скобієнко Савко, козак, 575.
- Сковорода Гр., укр. філософ, 1479.
- Скорина Абрам, Киянин, 471.
- Скоробогатий, коз. посол, 1186, 1219, 1229, 1230, 1232-1235, 1237, 1238, 1258, 1377.
- Скочок чи Скочко Іван, чигиринський козак, пізн. старш. київ. полку, 597, 663, 1367.
- Скрицький Андрій, підписок, 659.
- Скул-ага, начальник стрільців, 517.
- Слабченко, М., історик, 868.
- Славовський Ів., кошовий гетьмана, 615.
- Слизький Гнат козак, 1201.
- Словіковський, ксьонз, 1513, 1514.
- Сленевський, посол королеви польської до Хм., 1333.
- Служка, підскарбій, 406.
- Сметанка Єроним, підстароста краківський, 267.

- Смирнов В., історик, 222-224, 228, 321, 326, 329, 331, 332, 348, 363, 351, 920, 956, 1539, 1543, 1546.
- Смольський, польський ротм., 324.
- Смяровський, посол польський, 11, 640, 1531.
- Собеский Марко, полковник польський, 201, 349, 350, 438;—Ян, староста, візн. король польський, 1041, 1045, 1055.
- Соколінський, шл., 1041, 1042.
- Соколовський, польський урядник, 434.
- Сокольніцький, комендант Гусятин. замку, 703.
- Сокольський, королів. післанець, 1194.
- Сокольський В., проф., 868.
- Соловьев С., іст., 45, 91, 112, 120, 210, 233, 415, 451, 611, 723, 861, 908, 1073, 1085, 1233, 1243, 1290.
- Сомкович Богдан, війт київ.; 847-850;—Йов (Сумкович, Самойлович), київ. війт, 746, 770, 847.
- Сомченко (або Сомко) Яким, швагер Хм., 870, 948, 961.
- Сонцев Ів., москов. офіцер 1223.
- Сосновський, староста конотопський 79, 494;—Іван, слуга печер., 747.
- Софонович, т. ігумен Михайлівського м-ря, літописець, 331, 853, 861.
- Софроній чернець 856.
- Спасителів Тимофій, 870, 908, 909, 931, 932.
- Спигек-Бжеский Адам, стольник пниський, 1400-1402.
- Срезневський Ізм., акад., 807.
- Стальска, шл., 222.
- Стаматій, постельник воев. молдав., 513.
- Стаміровський, польський жовнір, 13.
- Станіслав-Август, король польський, 331, 1147.
- Станіславський, ротм., 1457, 1464, 1472;—жорун. галицький, 1313, 1320, 1384;—козак Нечасового полку, 1273.
- Старий (Старово) Василь, москов. гонець, 220, 312, 321, 327, 329, 401, 626.
- Старицький М., укр. письм., 1015.
- Старков Гр., піддячий, 685, 688, 689, 692, 730, 870, 909, 910, 911, 913-915.
- Стародуб Федір, полк. каневський, 566, 734.
- Стародубець Іван Олександрів, вістун, 562.
- Старушич Климент, ігумен Видубецького м-ря, 31, 32, 139, 496, 861, 864, 919.
- Стасенко, полковник, 265, 266, 280.
- Стаграш Сербул, посол Василя Лупула, 250.
- Стенбок, швед. генерал, 1406, 1409, 1410.
- Степанов Василь, піддячий, 139, 212, 215, 216, 231.
- Степич (?), козак, 1547.
- Степко, сотник козацький, 183.
- Степкевич Богдан, шл., 1412, 1420, 1450. —Волод., жовнір, 927.
- Стефан Георгіца, господар молдавський, 487, 510-17, 520-1, 525-7, 529-531, 540, 541, 543, 558, 570-3, 579-581, 583, 784, 587-592, 593, 595-597, 609, 612, 639, 650-652, 655, 662, 666-668, 669, 675, 681, 685, 791, 808, 835, 894, 896, 899, 900-903, 905, 914, 919, 921, 922, 939-941, 943-945, 948, 952, 987, 1021-1023, 1078, 1089, 1104-1106, 1144-1147, 1161, 1184-1187, 1190, 1208, 1211, 1213, 1220, 1299, 1303, 1304, 1312, 1375, 1428, 1441, 1530, 1547, 1548.
- Стефан наркалаб, 513;—сердар., 517.
- Стефанович, служебник Радивиля, 1269.
- Стецький, письм., 303, 304.
- Страдомський А., іст., 1973.
- Стрешнев Март., цар. свояк і стольник, 609, 642-644, 659, 661, 678-682, 685, 686, 689, 692, 693, 714-720, 723, 724, 726, 730, 731, 733, 734, 763.
- Стрижівський, ротмістр, 309.
- Стрийковський, ротм., 183.
- Стринджа Мих., козак, 1472.
- Столинин, міністр Миколи II, 1508.
- Стровескул Лупул, паркалаб сороцький, 940, 941, 945.
- Струков, стрілецький голова, 66, 67.
- Студенецький, білоцерк. шл., 1011.
- Студинський К., акад., 1102.
- Субан-Газі-ага, скарбник ханський, 315, 377, 681, 693, 1139-1141, 1143, 1144, 1197, 1254.
- Сулейман-ага, 1176;—Сулейман козак. ватажок, 1393—можє Сулима?
- Сулима Іван, козацький ватажок, 929.
- Сулименко Василь, козак, 929, 1088.
- Суличич або Сулігич Михайло, полковник паволоцький, 207, 212, 567, 735, 779, 904.
- Суловський, ротмістр, 702;—підстароста в Умані, 597.
- Сурин, війський житомир., 1405.
- Суский, шл. 273.
- Суша, єпископ уніят., 671, 1510.
- Суханов Арсеній, московський старець, 86, 91, 99, 113, 120-128, 131, 207, 313.

- Сухиня Іван, сотн. дівичький, 932;—
Лукіяч, сотник бужинський, посол
Хм. на Дін, 870, 919, 960, 961, 1031.
Суходольский Андрій, староста лі-
тин., ротмістр, 951, 1069.
Таборенко Михайло й Тишко, послі
гетьманські, 401, 402.
Тайман-мурза кримський, 556.
Тайнер, Theiner, A., архивист, 142, 230,
581, 624, 1092.
Тарасенко, голова козацького корпусу,
228, 271.
Таргоні, шл., 1415.
Тарновський, полк. волинський, 1318;
—шл. 1096.
Тархун-жі-Охмед, вел. в зяр, 1513.
Тафралій, або Тафларі Іван Петрович,
Грек, агент гетьманський, 57, 100,
114, 115, 206, 249-251, 852, 853, 870,
937-939, 1081, 1105, 1544.
Твардовский Самуель, польський поет,
202, 271, 282, 296, 333, 341, 373,
388, 390, 436, 438, 441, 451, 463, 476,
479, 490, 494, 495, 503, 505, 588,
596, 712, 713, 873, 876, 884, 1015,
1043, 1046, 1047, 1059, 1141, 1477.
Тевін Данило, посол Ракоці до царя,
1190.
Тележинський, ротм., 674.
Телець Михайло, посол гетьмана, 345.
Темберский Стан., хроніст, 191, 192,
710, 713, 715, 1141, 1171, 1194.
Темербій, післанець Сефер-казі, 676,
678.
Теодозій, міщанин львів., 1172, пор.
Томкович.
Теодосій, архимандрит унівського м-ря
561;— архим. Михайл. м-ря 998;—
намісник брат. м-ря 798;—старець 738.
Теофан, патр. ерусалим., 971, 990, 998,
1000;—єромонах, 856, 859.
Теофіл, чернець унівського м-ря, 561,
570.
Терененко Максим, гетьманський пол-
сол, 15.
Терентів Тарас, міщан., 1203.
Терлецький Ом., історик, 930.
Терльон, франц. агент, 1456.
Тершільд Якоб, державний секретар
швед., 1284, 1290, 1294, 1328.
Терновський, шляхт., 393.
Тетера Павло, полковник переяслав-
ський, 251, 476, 478, 480, 520, 554,
567, 697, 731-734, 736, 737, 739, 740,
743, 753, 766, 767, 770, 783, 784,
793, 795, 801, 810-812, 818, 821, 823,
824, 826-830, 836, 839, 908, 912, 913,
924, 938, 942, 945, 1029, 1117, 1119,
1122, 1268, 1269, 1309, 1315, 1333,
1356, 1372, 1415, 1417, 1445-1451,
1455, 1473, 1505;—козац. ватажок на
Браславщині, 1037.
Тиміш (Тимішко), див. Хмельницький
Тиміш.
Тимофеев Артюшка, «калмицький Тата-
рин», 426.
Тимофій, полк. браславськ., 616;—тов-
мач, 722.
Тимошка, міщанин, 469.
Тихоновецький Самійло, полк., 1276,
1277.
Тихонович Юрій, шл., 1264.
Титов, моск. післанець, 1063.
Тиша Ян, шляхтич польський, 16, 320;
—(Тишкевич воевода черниг.), 1163,
1164.
Тишкевич Криштоф, воевода чернигів.
і староста житомирський, 79, 164,
364, 441, 453, 773, 966, 1014, 1020,
1043, 1044, 1048, 1049, 1051, 1054,
1056, 1057, 1060, 1070, 1073-1076,
1093, 1126, 1159, 1161, 1163, 1166,
1171, 1183, 1191-1193, 1200, 1206,
1219, 1234, 1240, 1437.
Тишко, райця з Глинян, 248.
Тишковский Казимир, історик, 1545.
Тишовський, шляхтич, 17.
Тоболін, моск. гонець, 733, 734.
Толочиннов, воев. копський, 1222.
Тома, дворник Лунувів, 532.
Томашевський, слуга кн. Вишневець-
кого, 78.
Томиленко Василь, наказн. полковн.
чигиринський, 499, 569, 588, 599,
659, 679-683, 686, 685, 688, 723, 725, 726,
1018, 1032, 1064;—Осип, сотник,
1070-1077, 1078;—Федір, писар, 1070.
Томкович Теодосій, посол гетьм., 1192,
1359, 1386, 1387.
Тонкого Іван, путивлець, 1201.
Толош, угор. шл., 1321.
Торкват Олександр Юрій, швед. посол
до Хм., 1105, 1108.
Торрес Джованні, папський пунцій,
35—37, 39, 46-49, 52, 53, 59, 69, 70,
77, 82, 83, 94, 139, 142, 143, 145,
148, 168-170, 176-178, 463, 476.
Тохтамыш-ага, 82, 108, 148, 665, 677,
678, 956-959, 1022, 1175.
Тракс Ференц, див. Рац Ференц.

- Тризна Йосиф, архимандрит нечерський, 328, 330, 745, 855, 864.
- Трица, післанець Потоцького, 99, 103.
- Тржилятковський, слуга Потоцького, 241.
- Трубецької Ол., кн., 801, 808, 812, 813, 823, 905, 909, 910, 913, 914, 919, 930, 937, 940, 943, 947-949, 952, 954, 955, 961, 1020, 1022, 1028, 1031, 1154-1156, 1205, 1415.
- Трутин Дмитро, наказн. полк. корсун., 1467.
- Трушенко Карпо, чигиринський полк., 566, 734, 840.
- Тшебціцький, підкаплер коронний, 506, 522, 528, 529, 514, 545.
- Тугай-Бей, 77, 87, 128, 317, 435, 958, 1123, 1144, 1491.
- Тукальський, шлях., 1380.
- Тургенев, цар. посол, 957, 961, 966, 1020-1023.
- Туровець Данило, козак, 884.
- Туша Полікарп, легендарний ватажок козацький, 807, 808.
- Углицький, Ів., слуга митрон., 747.
- Удріште, посол мунтян. воеводи, 1185, 1310.
- Уейський, стражник корон., 412;—підстароста в Стародубі, 77.
- Уйлак Ладіслав, посол Ракоція, 128, 1309, 1310, 1312, 1313, 1319.
- Улянівський, сотн. білор. війська, 1223.
- Уманець Филип, сотник глухівський, 472, 690, 691, 765.
- Уніховський Казимир, королівський посол, 450, 645, 1537.
- Унковський Василій, московський посол, 18, 57, 60, 61, 65, 80, 107, 112-119, 126-128, 145, 146, 154, 207, 211, 372, 451, 910, 912, 1540.
- Успенський Порфирій, візантолог, 967.
- Устосасимов Кутлумаит, товмач, 1020-1022.
- Урак-мурза погайський, 556.
- Уривков, брянський гістун, 570, 572, 575.
- Ур'яченко Семен, полк. уман., 1019.
- Ушаповський Ян, ротмістр, 1405.
- Уцілярід тірап, 588.
- Феденко П., історик 1548, 1549.
- Федір, посол до Криму, 889;—Грек, посол патр. ерус., 1097, 1098.
- Федоренко, див. Богун (про те, чи се одна особа з Богоуном, див. ст. 1548).
- Федорович Микола, суботовський козак, ватажок, 589, 590, 593, 596, 598, 590, 686, 774;—Мартин, случький кунець, 1271;—Семен, міщанин піжинський, 18.
- Федька новохрещенець, 420.
- Федькович (або Федікович) Остап, підписок Виговського, 1233, 1421, 1426.
- Ференц Рац, Сербин, Тракс, див. Рац.
- Фетак, Татарин, 705.
- Фердинанд III, імператор, 510, 1344, 1375-1376.
- Филимонович Максим, протопоп піжинський 748, 929, 934, 963, 1082, 1112, 1153-1156.
- Филип, козак сотні Котла, 1276, 1277;—Німець лікар 920;—(Филинець), полковник козацький, 236, 297, 312.
- Филипиха Анна, дружина Хмельницького, 312.
- Филоп, піжинський міщанин, 17, 18.
- Филошенко, гор. отаман м. Красного, 730;—писар митрон. кив., 747.
- Філарет Никитич, патріарх, 817.
- Філіпецький, жовнір, 1069.
- Фокша, капітан Лупулів, 543.
- Фома Іванов, Грек, 468, 921, він же 535?
- Фомин Іван, піддячий, 473, 560, 525, 536-539, 545-547, 552-556, 561, 565, 571, 573, 575, 580, 581, 609, 612-621, 723, 724, 1232, 1254, 1255, 1349, 1415, 1416, 1422, 1528;—Івашко, його син 568.
- Фороцца, козак Нечасового полку, 1273.
- Фрайштайн, цісар. резидент при польськ. королі, 1339, 1365.
- Франківський, науковий співробітник, 24.
- Франко Іван, укр. учений 1132.
- Фрізендорф, кол. посол Швеції в Португалії, 1279, 1283, 1284.
- Фрідрах, герцог, 126.
- Фрідріх-Вільгельм, курфюрст Прусії, 1014, 1079.
- Халенко, полк. уманський, 1300.
- Харевський (Харжевський) Петро, підсудок повгородсіверський, 78, 79, 402;—слуга Пісочинської, 387.
- Харитонович Якуб, товариш Нечасового полку, 1259.
- Харків, або Харитонович Ілля, 795.
- Харлампович К., історик, 219, 469, 852, 865, 1374, 1375.
- Хвалько, полковник козацький, 280.
- Хведько з Жабча, 266.
- Хельмер-Бег, посол татар., 1310.

- Хилков Федор Андрійович, кн., путивльський воєвода, 427, 438, 467, 481, 493, 548, 569, 642.
- Хитрово Б., окольничий, 637.
- Хлебовский, ротмістр, 702.
- Хлопов, стольник, 866.
- Хмельницький Богдан, гетьман, 7, 9-11, 13, 15, 16, 19-27, 32, 34-38, 42, 44-51, 53-56, 59, 63, 67-71, 73-79, 83-103, 105-111, 114, 119, 127-162, 166-174, 177-185, 188-192, 198-218, 220-224, 227-239, 243-251, 254, 256, 257, 259-267, 269-281, 284-299, 302, 305-324, 327, 328, 333, 334, 339-364, 367-384, 386-402, 404, 405, 408-439, 441-452, 455-509, 515-534, 537, 538, 540, 546-592, 596-601, 609, 611-615, 620-633, 635-642, 644-659, 661-666, 668, 669, 671-680, 682, 684, 689, 690, 692, 697, 699-702, 705, 706, 710, 711, 712, 714-716, 720, 723-725, 728-731, 735, 738, 739, 743, 746, 750-757, 759-761, 764, 767, 785, 792-794, 801, 804, 807, 808, 810-814, 816-828, 831-833, 835, 838, 840-842, 845, 847, 849, 850, 853, 856-859, 866, 867, 870-874, 876, 878, 882, 884-886, 888-894, 896, 897, 899-906, 908, 909, 913, 915, 916, 918, 920-923, 930-934, 936-939, 944, 946, 947, 949, 950, 952, 956, 958, 960-962, 964, 966, 970, 972-977, 979, 986-988, 1002, 1004, 1005, 1008-1010, 1014, 1016, 1018, 1021, 1022, 1029, 1030, 1034, 1040-1049, 1052, 1053, 1061-1068, 1070, 1073-1077, 1079, 1080, 1082-1084, 1088-1101, 1104, 1106-1108, 1110, 1111, 1114-1125, 1128-1149, 1157, 1161, 1162, 1164, 1166-1168, 1170-1172, 1174-1183, 1189, 1191-1195, 1197-1200, 1205, 1206, 1209, 1211, 1212, 1214-1216, 1218, 1220, 1222, 1226-1229, 1231, 1232, 1234, 1238-1243, 1245, 1246, 1248, 1250, 1252, 1254, 1258-1260, 1266, 1269, 1271, 1272, 1274 - 1277, 1281-1288, 1290 - 1297, 1301, 1302, 1304, 1307, 1314-1322, 1327, 1330, 1332, 1334-1341, 1343, 1344, 1453-1357, 1359, 1364-1366, 1368-1374, 1376, 1377, 1379-1381, 1386, 1388, 1389, 1394-1397, 1400, 1402, 1403, 1405, 1409, 1410, 1419, 1430, 1432, 1439, 1442-1445, 1447, 1449, 1450, 1456, 1456, 1460, 1464, 1465, 1472-1508, 1511, 1531, 1523 - 1535 1539-1541, 1553-1549;—Гапша, жінка Богдана, 1135, 1413, 1419;—Тиміш, 9,57, 83, 87, 88. 93, 99, 114, 117, 120, 125, 128-130, 137, 156, 222, 249, 254, 255, 295, 362, 372, 374, 377-379, 435, 437, 440, 444-447, 449, 451, 459-462, 464, 470, 473, 474, 476-482, 485, 486, 278, 491, 502, 508, 510-512, 514-522, 524-529, 532-535, 538-545, 547, 550, 553, 554, 558, 563-565, 568, 571-573, 580-601, 609, 612, 616-618, 650-654, 659, 661-666, 668, 670, 671, 673, 676, 680-682, 724, 734, 748, 768, 807, 904, 972, 976, 987, 1010, 1107, 1157, 1188, 1498, 1546-1548;—Роксандра Тимошиха, дів. Лупуліва Роксанда;—Юрко, 588, 601, 679, 724, 726, 759, 782, 813, 1200, 1360, 1361, 1365, 1368-1373, 1376, 1377, 1379-1381, 1384, 1412, 1419, 1423, 1428, 1448, 1455, 1467, 1468, 1470-1473, 1475;—родина, 185, 186, 188, 189, 192, 254, 255, 304, 374; 532;—Яненко Павло, свояк («племінник») гетьмана, 60, 249, 250, 463, 588, 596, 597, 599, 659, 665, 681, 682, 718, 720, 735, 772, 798, 886, 927, 1090, 1097, 1247, 1268, 1270, 1271, 1315, 1359, 1366, 1367;—Кіндрат пасерб Хм., див. Якимович.
- Хмелецький Стефан, польський комісар; 354, 393, 490, 654.
- Хмельовский, шл.; 292, 296.
- Хованский, могилів. воєвода, 1258-1260, 1262, 1263, 1265-1267.
- Ходорович, виборний козакий, 591.
- Холоневский, мечник, 1038.
- Хоменко Василь з Каніва, 301.
- Хомицький Ян, депут. Львова, 1118, 1119.
- Хомяков, посол московський, 443, 558.
- Хорват Стефан; посол Ракоція до Хм., 1312, 1313, 1319-1321.
- Христина, королева шведська, 209, 454, 455, 501, 917, 918, 997, 1079, 1080, 1295, 1330, 1416, 1420.
- Христофорів Леонтій, товмач Данила Калугера, 1080.
- Хшонстовский, підстароста камінецький, 690, 691.
- Целярій, ротмістр, 1015.
- Церкин, пушкар сівський, 204.
- Цертелев, видавець українських пісень, 95-97, 1369, 1370, 1372, 1373, 1474.
- Цетнер, каштел. галицький, 1014, 1171.
- Цеханович, тов. полку Нечая, 1273.
- Цибульський Кирило, слуга печер. арх., 747.

- Цицоренкр (Цицора) Тимофій, перел-
славський козак, 698, 731.
- Цінкайзен, іст., 386.
- Цюнкковський, післанець польський,
320.
- Чалий Сава, 184.
- Чаплин, путивлець, 415.
- Чаплинський (Чаплицький), 20, 41, 43,
62-64, 112, 116, 146, 156, 255, 346,
1477. Чаплинська, 179.
- Чаплич, В., луцький православний
владика, 31;—Олександр, укр. шлях-
тич, 1458.
- Чарнецький Стефан, хорунжий сепдомир-
ський, пізніше обозний коронний,
217, 356, 358, 359, 417, 441, 492-496,
501, 504, 505, 560, 566, 706, 708, 878-
880, 883, 951, 1041-1044, 1046, 1048-
1050, 1052, 1069, 1114-1118, 1166,
1191, 1209, 1323, 1352, 1387, 1389,
1448, 1457, 1452, 1460-1462, 1465, 1550.
- Чарторийський, біскуп познанський,
269; Чарторийських бібліотека, 24,
37, 38, 136, 148, 167, 638, 671, 884,
1043, 1051, 1059, 1096, 1100, 1124,
1137, 1140, 1172, 1179, 195, 1233,
1240, 1242, 1245, 1249, 1274, 1281,
1317, 1333, 1335, 1403, 1405, 1454,
1475.
- Челебій, ротмістр татарський, 492.
494;—Мусафа, 895.
- Чевський, сотник, 1216.
- Черепов, бояр. син, 683.
- Черкаський, кн., 931, 937.
- Черний Жигимонт, білоцерківський під-
староста, 456, 458, 461, 463, 470,
505.
- Чернов, станичний голова, 370.
- Черновский, шл.; 13, 16, 76.
- Чепец-Лятовский Станіслав, спільник
Наперского, 268, 269.
- Четвертинські, княз. укр. рід., 164,
214, 1335; Святополкний Степан, кн.,
1316, 1317, 1385, 1391, 1392; руко-
писи 1385, 1392, 1401.
- Чижелій, Чичай, див. Джалалий.
- Чоголь (Чеголь, Коголя), мечник воев.
молдав., 128, 510-513, 900, 922, 923,
1184, 1185.
- Чоловский, істор., 1115.
- Чорний Кузьма, білгородський станич-
ний голова, 204, 372, 487, 489.
- Чорне Лихо повстанець, 415.
- Чорномаз, сотн. Нечасового полку, 1267.
- Чугай (Чуйко), ватажок козацький, 338.
- Чуйко, полковник козацький, 243.
- Чулай Г., єпископ, 253.
- Чубан (чи Чобан)-Герай, 920, 1068.
- Шабей, Богатир перекопський, 556.
- Шаган (або Шагал)-ага, 1064, 1073, 1077.
- Шагин-ага, 1063, 1091, 1097, 1098, 1137.
- Шайноха К., іст., 86, 473, 476, 482, 667.
- Шамарин, путивлець, 688.
- Шамикин Ос., путивлець, 236.
- Шангирей, полковник козацький, 88.
- Шаравара Омелько, війт, 1258.
- Шараневич І., істор., 1116.
- Шархавський Мих., слуга митроп., 747.
- Шауман Костянтин, секретар Ракоція,
1466.
- Шафранов П., вчений, 812, 813.
- Шахдемір, слуга ханський, 429.
- Шебеші (Sebesi) Фр., посол Ракоція до
Хм., 1189, 1190, 1269, 1296-1304, 1306,
1309, 1316, 1365, 1383, 1384, 1389, 1394,
1397, 1411, 1420, 1425, 1426, 1428, 1430-
1434, 1436-1438, 1440-1442, 1451, 1467,
1471-1474, 1549, 1550;—Микола, 1471.
- Шеліговский, післанець Потоцького, 523.
- Шелонський Федір, отаман козацький,
557.
- Шемберг (Шемберт) режіментар, 882,
1014, 1048, 1069.
- Шареметев Василь Борисович, бояр., 808,
842, 883, 905, 908-910, 914, 941, 944,
953, 954, 1022-1032, 1035, 1041, 1044,
1046, 1049, 1061, 1069, 1071-1073,
1084, 1089, 1114, 1228, 1277;—Василь
Петрович, бояр., 808, 959, 961, 964,
966, 973, 1014.
- Шерер, історик, 521.
- Шиманский Ст., післанець польський,
506.
- Шиняльський Іван, слуга печер., 747.
- Шарин-бей, 681, 693, 698, 900, 942,
946, 1143, 1358;—стрипчий, 1161.
- Шмід барон, член цісарської воєнної
ради, 84, 134-137, 143, 484.
- Шомовский Ян, пол. посол до Ракоція,
див. Шумович.
- Шохов (I) Іван, полковник козаць-
кий, 270, 1544.
- Шпак (Шпаченко), сотник козацький,
176, 182, 185, 190.
- Штейнбок, фельдмаршал шведський,
див. Стенбок.
- Штернбах, посол швед. в Семигороді,
1926, 1304-1307, 1314, 1321, 1322,
1387, 1388, 1306-1409, 1456-1461, 1463,
1473, 1549.

- Шуйський Василь, московський цар, 45;—Іван Васильович, 119;—(псевдо), 58, 70, 124, 125, 207, див. Акундинов.
- Шулярський Степан, слуга митроп., 474.
- Шумейко (Румейко) Прокіп, полковник ніжинський, 17, 18, 73, 76, 158, 214, 1423.
- Шумович, або Шумовський Ян, підчаший холмський, 1170, 1174-1177, 1193, 1195, 1197-1199, 1365, 1379-1381.
- Шут Андрій, кобзар, 95-97, 189, 1370, 1372, 1475.
- Щербан (Щербань) Константин, воєвода мунгтян., 903, 914, 923, 943, 952, 987, 1078, 1089, 1104, 1107, 1147, 1432.
- Щербина В. І., історик, 813, 814, 845, 849, 1112.
- Щиглицький, взуїт, 459, 461, 475, 484, 491, 499.
- Щуцький, шл., 264.
- Юденков Іван, вісгун московський, 317, 363, 364, 468, 469.
- Юдицький, ксьондз, 637, 638, 1380.
- Юзефовіч, автор хроніки: 1115.
- Юндзил, польськ. полк., 1261, 1263.
- Юрій Грек 894, 928, 938, 939;—коміср, посол Лудулів, 513.
- Юрїв Іван, Грек, 517;—Кондрат, Грек, державця г. Красного, 79, 421, 445, 503;—Іван (або Джорджевич Іован), Серб., 944.
- Юркевич В., іст., 5, 314, 1225, 1226, 1228, 1229, 1509, 1515;—Юркевич—сотник, 1036-1039, 1049.
- Юсушко Єврей, 175 (див. Яковлев Ісупко).
- Яблонські, білоцерк. шл., 1011, 1019.
- Яворський, староста, 708, 709.
- Ягаїло, король польськ., 1127.
- Ягодзінський, урядник польський, 342.
- Яків, писар Нечая, 1213;—суддя Золотаренкового війська, 919.
- Якименко Демян, посол Хм., 1192;—Кирило, миргород. сотник, 870, 918, 919, 936, 945.
- Якимович Іван, київ. полк. писар., 886, 887, 943;—Кіндрат, пасерб Хм. 792, 795, 811.
- Яковенко Мартин, козак з Пleshиця, 286;—Ясько, сотн., 966, 1036-1039.
- Яковлев А. І., історик, 813, 814, 866-868;—Кирило, почепський сотник, 387;—шклов. воєвода, 1276.
- Якуб, козак, посол Хм. до Порти, 1097, 1098;—товмач військовий козацький, 469.
- Якубович Ф., полк. чигирин., дав. Вещник.
- Ян-Казимир, король польський, 17, 38, 76, 143, 172, 209, 234, 252, 299, 301, 304, 331, 405, 459, 467; 503, 546, 582, 621, 645, 647, 648, 679, 707, 718, 817, 829, 841, 1028, 1067, 1108, 1109, 1115, 1117-1119, 1123-1125, 1129-1133, 1135, 1136, 1140-1142, 1145-1149, 1160, 1165, 1166, 1169, 1170, 1172, 1176, 1177, 1179, 1180-1183, 1185, 1187-1193, 1197, 1198, 1208, 1209, 1211, 1217, 1218, 1232-1236, 1241, 1242, 1245, 1254, 1266, 1279, 1280, 1283, 1291, 1299, 1304, 1306, 1313, 1322, 1323, 1325, 1338, 1347, 1348, 1359, 1360, 1364, 1366, 1376, 1377, 1379, 1383, 1385, 1387, 1397, 1398, 1406, 1407, 1409, 1410, 1421, 1431, 1441, 1442, 1446, 1455, 1456, 1490, 1524, 1525, 1528, 1527, 1537, 1544, 1546, 1550.
- Янкул, nobілітований козак, 182, 183, 273, 275.
- Яні-Грек, 1117;—грек з Жванця, 581.
- Яніцький, ротмістр, 1104;—слуга старости калузького, 342, 578.
- Янченко (Коланченко) Павло, сотник київський, 116, див. ще Хмельницький-Яненко.
- Янчинський, мемуарист, 1054, 1393, 1398, 1399, 1458, 1460, 1461, 1466, 1550.
- Януш, полковник венгерський, 591.
- Ярема, козак Уман. полку, 951.
- Ясеньський, дворянин Радзейовського, 454.
- Яскульський Маріян, стражник коронний, 73, 100, 129, 379, 380, 444, 446, 531, 548, 778, 780, 887, 889, 891, 892, 1097, 1099, 1139, 1141, 1144, 1147-1149, 1169, 1337.
- Ялюборський (?), Ясько, nobілітований козак, 157, 277.
- Ясногурський Ясько, післанець польський, 551, 703, 1045.
- Ясовський, шл., 85.
- Ястшембський, післанець польський, 320, 1550.
- Ясько, запорізьський козак, 273, 319;—сотн. Богуслав., 1069, 1070, 1072;—товмач, 723, 726.
- Ясків син, козак з Чигрина, 251.
- Яхименко Іван, козац. старшина, 1405.
- Яхно, ямпільський сотник, 750.

Яцин (Яцина?) путивльський вістун, 536, 538, 539, 547-549; 569, 575, 610, 644, 659. Яцкевич Гарасько, бувний полковник

звягельський, 401, 570, 609, 611-614, 678-680, 684, 686, 724.

Яцковський Мартин, післанець Хм.; 1352.

Яцько, козак, 1077.

ПОКАЖЧИК МІСЦЬ

Австрія, 33, 142, 143, 252, 506, 510, 1232, 1254, 1354, 1391, 1406.

Адрин острів, 1037.

Азія, 282

Азов, 58, 156, 893, 1237, 1455.

Албанія, 1355.

Алепо, в Малій Азії, 975, 1009.

Алешня, с. в Білорусі, 1223.

Англія, 429, 1434.

Альма, річка, 1359.

Аріль, див. Орель.

Аркль, Арклів, 22, див. Іраклів.

Аркуж-Поле (Рашків?), 592.

Архангельськ, м., 1008.

Аслап-город, 206, 836, див. Іслам-Кермен.

Астрахань, м. 19, 65, 174, 231, 788, 818, 819, 899.

Астраханська орда, 148.

Ахтирка, м. на Слобожанщині, 414.

Бабали, с. на Київщині, 721.

Бабичі, на Припети, 224, 225, 227, 324, 342. Бабичський полк, 325.

Багва, р. на Київщині, 1044.

Бахлуй, р., 90, 514.

Баков, м. у Молдавії, 130, 132, 570, 571.

Балабанівка, с. на Липовщині, 492, 493.

Балаклія, м., 1010.

Баланівка, м. на Побожжу, 980, 1036, 1037, 1060, 1428, 1448.

Балканські краї, 33, 466, 905, 1354.

Балтійське море, 1275.

Балчик, турецьке місто, 928, 944.

Бальбек (Геліополь), м. в Сирії, 1001.

Бар, м. на Поділлі, 10, 11, 13, 72, 106, 139, 176-182, 184, 199-201, 203, 217, 235, 236, 239, 243, 245, 278, 330, 338, 539, 547, 549, 565, 592, 654, 656, 668-670, 672, 676, 677, 681, 683-686, 688-691, 695, 882, 916, 1014, 1016, 1021-1023, 1102, 1104, 1253, 1319, 1320, 1331, 1353, 1432, 1436.

Барське староство, 10, 672.

Баршівка, м. на Переяславщині, 731, 947.

Бариншполь, с. на Переяславщині, 770, 947, 1008.

Басань, м. на Чернігівщині, 119, 731, 947.

Батог, с. на Брацлавщині, 372, 421, 434, 437, 439-442, 444, 445, 449, 452, 453, 456, 459, 474, 477, 489, 491, 506, 628, 631, 640, 654, 700, 704, 1393, 1532, 1533, 1546.

Батуриш, м. 215, 239, 325, 563, 564, 1012, 1545

Бахмач, р. і м. на Чернігівщині, 1012, 1545.

Бахчисарай, м., 10, 205, 245, 257, 558, 572, 887, 888, 894, 920, 1065, 1099, 1100, 1136, 1140, 1169, 1174, 1175, 1177, 1198, 1357, 1358.

Бедрихів Городок на Поділлі, 537, 549, 554-556, 560, 568, 570, 694, див. іще Городок.

Белз, м., 266, 1126, 1342, 1398; Белзьке воєводство, земля, 108, 109, 1130, 1135, 1183, 1305, 1306, 1549.

Бендери, м. в Басарабії, 893.

Бердичів, м., 380, 652, 870, 947-949, 951, 955.

Березани, м. у Галичині, 106, 1114.

Бережанка, на Побожу (?), 983.

Берез, с. в Галичині, 654.

Березина, р. в Білорусі, 936, 1245, 1257, 1263, 1272, 1291.

Березино, с. на Чернігівщині, 95.

Березівка, с. на Білорусі, 1223.

Березки, с. на Поділлі, 1076.

Берестова, р. 57.

Берестечко, м. на Волині, 121, 135, 137, 177, 184, 189, 212, 221, 235, 247, 257, 262-264, 270, 271, 276-280, 282, 283, 285, 287, 289, 290, 301, 303-305, 308-312, 318, 323, 334, 344, 345, 347, 350, 352, 369, 370, 394, 402, 403, 408, 410, 414, 422, 441, 447, 452, 454, 455, 463, 505, 576, 623, 633, 640, 650, 663, 673, 675, 678, 703, 705, 760, 779, 938, 1046, 1500, 1531, 1533, 1544, 1547.

Бересте, м., 459, 465, 473, 483, 500, 502, 504, 507, 509, 529, 530, 576, 647,

- 1253, 1314, 1327, 1329, 1353, 1365, 1366, 1376, 1380-1382, 1391, 1393, 1395, 1398, 1399, 1406-1410, 1419, 1426, 1427, 1435, 1456, 1457, 1460, 1464, 1520; Берестейське воєводство, 1316.
- Берестяги (?) на Побожу, 1053.
- Берлінці, с., 653.
- Бершадь, м. Ольгоніського пов., 494, 1036, 1054, 1060;—Бершадський ключ, волость, 1020, 1036, 1037.
- Бескид, гори, 1322.
- Беч, м., 1390.
- Биків, с. на Переяславщині, 731, 1106.
- Бирлад, р., 541.
- Бистриця, королівщина в Литві, 1272.
- Бихів-Новий, м. в Білорусі; 225, 226, 870, 932, 936, 962-964, 1153, 1155, 1156, 1158, 1167, 1168, 1200-1202, 1204, 1210, 1214, 1222, 1265;—Старий, м., тамже, 923, 935, 936, 962-965, 1086, 1087, 1102, 1110, 1154-1156, 1210, 1217, 1240, 1248, 1255, 1261-1263, 1265-1268, 1274-1277, 1326, 1384, 1386, 1434, 1436, 1437.
- Біла, м. на Білорусі, 915, 1328;—р., 1460, 1461.
- Біла Русь, 14, 194, 39, 218, 220, 270, 322, 393, 404, 405, 455, 466, 590; 720, 763, 808, 834, 854, 863, 870, 873, 908, 929, 932, 933, 936, 937, 940, 945, 949, 950, 962, 1013, 1020, 1021, 1023, 1029, 1031, 1061, 1078, 1081, 1082, 1088, 1091, 1111-1113, 1159, 1167-1169, 1200, 1212-1214, 1217, 1220, 1239, 1245, 1247, 1248, 1254, 1256, 1258, 1268, 1269, 1287, 1321, 1327, 1349, 1360, 1389, 1396, 1399, 1422, 1424, 1434, 1442.
- Біла Церква, м., 139, 156, 157, 199, 204, 213-217, 222, 237, 245, 257, 310, 311, 317, 318, 332, 337, 339-344, 346, 348, 352-359, 363-365, 367, 369-371, 379, 380, 382, 384, 386, 388, 389, 391, 393, 394, 396, 398, 400-402, 406, 407, 409, 413, 422, 423, 427, 430, 435, 456, 461, 462, 464, 467, 486, 488, 489, 492, 517, 547, 549-552, 554, 558, 560, 561, 563, 576, 592, 612, 616-618, 621, 625, 641, 644, 646, 652, 658, 659, 661, 668, 669, 672, 691, 703, 720, 730, 744, 771, 774, 781, 870, 883, 908, 916, 918, 955, 1011, 1018, 1019, 1023, 1024, 1029, 1035, 1041, 1046, 1048, 1052, 1056, 1058, 1070, 1071, 1073, 1076, 1077, 1084, 1088-1091, 1132, 1137, 1138-1159, 1160, 1162, 1194, 1195, 1200, 1312, 1318, 1324, 1325, 1343, 1361, 1470, 1492, 1529, 1532, 1533.
- Білоцерківське староство, 341.
- Біланівка, с., 236.
- Біле море, 1448.
- Білгород (Акерман), м., 1051, 1057-1059, 1213, 1451, 1542;—московське пограничне місто, 909, 1027, 1163, 1358;—Білгород Фейервар, Карльсбург, див. Фейервар; Білгородський «восточной стовбен», 79, 153, 154, 157, 173, 217, 223, 239, 296, 315, 1046, 1048, 1073, 1089, 1090, 1113, 1129, 1138, 1134, 1150, 1160, 1271, 1359, 1367, 1452, 1544.
- Білгородка, с. на Київщині, 148, 159, 161, 236, 947.
- Білі Береги на Посеймі, 414.
- Білий Камінь, в Галичині, 1139.
- Білоп'ялле, м. на Бердичівщині, 380, 414.
- Більськ, на Підляшші, 14, 1519, 1520.
- Більці, м. у Басарабії, 477.
- Благовицьке вийтвство в Білорусі, 1263.
- Бобровиця, с. на Чернігівщині, 798, 947.
- Бобруйськ, м., 225; 488, 965.
- Бог (Буг) р. 11, 92, 105, 182, 189, 195, 198, 199, 320, 437, 468, 661, 663-665, 679, 689, 714, 719, 721, 725, 882, 959, 960, 1016, 1018-1020, 1025, 1026, 1041, 1050, 1068, 1070; 1073, 1075, 1141, 1244, 1245, 1256, 1290-1292, 1307, 1313, 1398, 1408, 1435, 1446, 1456, 1460, 1465, 1471, 1543, 1550.
- Богемія, див. Чехія.
- Богуслав, м., на Канівщині, 246, 315, 375, 376, 377, 384, 399, 401, 598, 855, 920, 922, 933, 966, 986, 988, 1003, 1048, 1061, 1068-1070, 1343;—Богуславське староство, 375, 1094.
- Бодів (?), с. на Поділлі, 1036.
- Божок, р., 1460, 1550.
- Бокракой, с. в Криму, 942.
- Болва, р., 443.
- Болгарія, 779, 1340.
- Большівець, с. в Галичині, 653, 1145.
- Борзна, м., на Чернягівщині, 204, 325, 410, 434, 546, 552, 1011, 1088, 1223;—р., 1011, 1012.
- Борисівський повіт на Білорусі, 1201, 1264, 1272, 1515.
- Борисово, с. Мінської губ., 223, 886, 1245, 1273, 1277.

- Бористен, див. Дніпро.
 Борки, див. Борок.
 Боровиця, с. на Чигиринщині, 361, 362.
 Бородянка, с. на Київщині, 875.
 Борок, м. на Чигиринщині, 609, 612, 617-619, 643, 644, 656, 657, 659, 660, 671, 672, 683, 827;—с. на Білорусі, 1264—ур. коло Чигрина, 435.
 Боршагівка, с. на Київщині, 493.
 Борщів, м. в Галичині, 700, 702, 1114, 1550.
 Борщівка, р., в Галичині, 1460.
 Боярка, с. на Білоцерківщині, 1011.
 Браїлів, м. на Побожу, 10, 199, 200, 338.
 Брагинь, м., 334.
 Бранденбург, 94, 484, 528, 1105, 1305, 1494.
 Браниця, м. на Молдавії, 570.
 Браслав, м. на Поділля 69, 85, 91, 99, 111, 115, 127, 158, 177, 180, 190, 192, 337, 361, 389, 398, 411, 435, 437, 609, 654, 656, 666, 668-670, 672, 773, 774, 836, 870, 876, 879, 882, 966, 1076, 1081, 1084, 1090-1102, 1106, 1116-1119, 1121, 1125, 1126, 1132, 1141, 1151, 1153, 1154, 1156, 1158, 1159, 1075, 1292, 1448, 1453;—Браславське воєводство, 11, 66, 72, 73, 103, 107-109, 150, 361, 365, 368, 370, 372, 374, 395, 435, 681, 1286, 1292, 1306, 1364;—Браславщина 74, 127, 177, 178, 365, 374, 376, 380, 383, 384, 389, 393, 397, 669, 672, 865, 876, 882, 884, 966, 969, 1013, 1020, 1071, 1072, 1391, 1477, 1495, 1500.
 Братуляни, м. в Молдавії, 83.
 Бреда, фортеця в Голляндії, 1042, 1043.
 Бровари, м. під Києвом, 798.
 Броди, м. 59, 264, 266, 271, 277, 280, 292, 295, 307, 316, 319, 335, 1463.
 Бругенборк, м., 1284.
 Брусилів, м. на Київщині, 1342, 1343, 1361.
 Брянськ, м. на Московщині, 271, 633, 634, 750, 808, 839, 905, 909, 1073, 1544;—повіт, Брянщина, 270, 633, 634, 1207, 1424, 1544.
 Брянськ, м. на Білорусі, 567.
 Бужин, м. на Черкащині, 726.
 Бузівка, с. на Побожу, 1043, 1044, 1470.
 Буки, м. на Умьщині, 686, 879, 977, 983, 1041, 1048.
 Буковина, 92.
 Бурга, р. на Київщині, 1044.
 Буськ, м., 53, 547, 548, 1114.
 Буховець, с. в Галичині, 653.
 Бучач, с. в Галичині, 651, 652, 1114.
 Буша, м. на Поділля, 100, 835, 836, 842, 873, 878, 902, 966, 1014-1016, 1018, 1031, 1060.
 Вавель, у Кракові, 165.
 Вал Менший, передмістє м. Могилева, 1267.
 Валахія 36, 46, 49, 98, 140, 160, 217, 431, 437, 481, 484-487, 498, 506, 508, 510, 512, 517, 518, 521-523, 528, 529, 531, 533, 534, 540, 572, 574, 576, 578, 579, 773, 904, 982, 984, 987, 988, 1077, 1081, 1183, 1208, 1288, 1298, 1301, 1345, 1355, 1438, 1442, 1498, 1546, див. ще Мунтяни.
 Вашнярка, с., 88.
 Варна, м. в Болгарії, 921, 928, 958.
 Васильків, на Київщині, м., 334, 339, 343, 346, 348, 350, 351, 983, 989, 990, 1065, 1137.
 Варшава, 5, 13, 14, 18, 19, 26, 29-33, 36, 37, 40, 41, 45, 46, 48, 50-53, 61, 62, 75-77, 99, 106, 107, 110, 118, 129, 130, 132, 135, 138, 141, 146-149, 156, 158, 163, 166, 168, 174, 176, 179, 190, 193, 200, 212, 217, 218, 220, 222, 228, 229, 231, 234, 264, 265, 312, 319, 335, 346, 357, 399, 401-409, 411, 412, 415, 420, 421, 431, 433, 436, 438, 440, 441, 444, 449, 452, 458-461, 472, 475, 482, 485, 498, 503, 507, 509, 520, 531, 547, 651, 659, 684, 712, 748, 775, 778, 780, 781, 831, 841, 872, 886, 918, 938, 939, 1020, 1029, 1062, 1069, 1100, 1108, 1110, 1129, 1130, 1142, 1163, 1164, 1178, 1197, 1231, 1237, 1240, 1241, 1278-1281, 1287, 1314, 1359, 1365, 1393, 1397, 1398, 1408-1410, 1435, 1440, 1455, 1460, 1469, 1510, 1514, 1522;—університет, рукописи 19, 109, 384.
 Зелеполь, с., 73.
 Велебличі, с., 224.
 Веліж, м., 1112.
 Велика Росія, 121.
 Великі Луки, в Росії, 839.
 Великий Козак, став, 303.
 Великопольща, див. Польща.
 Венгров, м. в Польщі, 1398.
 Венеція, 33, 36, 45—49, 50—53, 116, 117, 131, 142, 177, 230, 235, 385, 431, 480, 483, 484, 577, 893, 894, 896, 1346, 1376.

- Веприк, с. на Полтавщині, 203, 204, 370, 496, 954, 1352, 1506.
- Вербич, с. на Браславщині, 879.
- Вигів, батьківщина Витовських, 1096.
- Вигнанка (Витечка), с. на Браславщині, 1017.
- Вигуровщина, с. під Києвом, 851.
- Вилія, р., 493.
- Вильно, м., 218, 219, 321, 363, 404, 454, 502, 1029, 1104, 1111, 1155, 1180, 1201, 1232, 1235, 1237, 1241, 1243, 1247, 1254, 1302, 1315, 1325, 1334, 1347, 1350, 1353, 1364, 1417, 1419, 1449, 1518, 1520,—воєводство, 1272;—повіт, 405;—братство, 218.
- Вилче, під Перемишлем, 1520.
- Виньовці, передмістя Камінця, 240.
- Вингород, див. Звенигород.
- Винниця, м., 10, 19, 127, 139, 177, 179, 181, 189, 193—200, 203, 206, 215, 229, 237, 239, 245, 262, 337, 361, 543, 592, 612, 625, 721, 870, 876, 879, 883, 1020, 1253, 1292, 1471.
- Висла, р., 108, 143, 183, 190, 237, 239, 278 338, 224, 425, 441, 691, 703, 709, 1096, 1126-1128, 1131, 1159, 1173, 1194, 1253, 1268, 1274, 1233, 1289, 1307, 1316, 1318, 1329-1331, 1349, 1352, 1392, 1394, 1397, 1406, 1410, 1411, 1426, 1427, 1429, 1435, 1436, 1456, 1457, 1461, 1464.
- Висоцьк, м., в Припетьському Поліссі, 1316, 1317.
- Височки, с. в Галиччині, 1114.
- Витебськ, м., 502, 964, 965, 1153, 1519, 1520;—Витебська архієпископія, 29.
- Вингород, м. на Київщині, 327-329.
- Вишков, м. в Семітороді, 1320, 1321.
- Вишневець, м., 245, 262-264, 275, 277, 278, 297, 307, 1466.
- Вишнівеччина, 215, 326, 382, 410, 411.
- Відень, м., 5, 46, 53, 84, 142, 480, 482, 529, 577, 701, 711, 1296, 1339, 1340, 1346.
- Вільськ, с. Житомирського повіту, 236.
- Вільхівець, м. на Київщині, 722.
- Вільшани, с. на Київщині, 980, 1010.
- Влашник, м., 89.
- Влостовці, 1180.
- Вовчі Води, р., 57, 58, 126.
- Войславичі, с., 773, 1219.
- Войтівці, с. на Переяславщині, 731.
- Волга, р., 314, 416, 1071, 1226.
- Волынь, 13, 16, 77, 159, 176, 236, 238, 262, 276, 282, 311, 317, 337, 374, 418, 492, 548, 576, 652, 673-675, 714, 715, 860, 863, 865, 870, 875, 918, 937, 951, 952, 959, 1057, 1096, 1111, 1113, 1166, 1179, 1231, 1245-53, 1287, 1291, 1306, 1317, 1321, 1359, 1392, 1405-1408, 1426, 1448, 1466.
- Волинське воєводство, 108, 681, 1130, 1135, 1316, 1406.
- Володимир, м. на Волині, 175, 207, 234, 237, 238, 257, 258, 769, 1135, 1287, 1406.
- Вологда, м., 45.
- Волоське, с. над Порогами, 24;—земля, див. Волощина.
- Волочиска, м. на границі Поділля в Галичиною, 1462.
- Волощина, 18, 22, 44, 45, 63, 76, 77, 79-85, 87-90, 92-97, 99, 100, 102, 103, 106, 108, 110, 116, 120, 122, 123, 127, 130, 132, 135, 140, 144, 150, 151, 154, 156, 174, 194, 206, 207, 214, 237, 274, 285, 316, 362, 372, 375-379, 381, 428, 435-437, 440, 444-446, 449-452, 473, 475, 480, 482-487, 494, 507, 513, 519-526, 528-530, 534, 538, 539, 543, 548, 563, 565, 571, 573, 574, 577, 578, 584, 585, 591-594, 597, 600, 609, 612, 616, 618, 627, 637, 639, 651, 652, 654, 655, 659-666, 669, 670, 672, 676, 685, 700, 779, 790, 803, 800, 903, 919, 921, 943, 959, 965, 983, 984, 1015, 1039, 1065, 1104, 1141, 1162, 1172, 1186, 1188, 1208, 1211, 1213, 1301, 1325, 1373, 1421, 1442, 1454, 1467, [1469, 1488, 1530. Див. Валахія, Молдавія, Дунайські княз.
- Воля, під Варшавою, 357.
- Вольний, м., на Слобідщині, 503, 1027.
- Воронків, м. на Переяславщині, 770, 947.
- Ворошівка, с. на Побожу, 182.
- Войташівка, с. на Поліссю, 493.
- Вороне, м. на Київщині, 1044.
- Ворошилівка, с. на Побожу, 176, 190.
- Ворскло, р., 126.
- Вязовок, с. на Київщині, 525, 527 1010.
- Вязьма, м., 458, 627, 905, 906, 908-911, 1069, 1539.
- Вятище, р. на Білорусі, 1150.
- Гадяч, м., 158, 203, 204, 215, 370, 416, 426, 474, 811, 826, 827, 954, 1112, 1229, 1233, 1235, 1405, 1506;—воєводство, 826, 1505.
- Галац, м. в Молдавії, 518, 540, 544, 921.

- Галиця, с. на Переяславщині, 371.
- Галич, м., 150, 289, 453, 577, 584, 651-653, 655, 701, 1114, 1115, 1128, 1140, 1145, 1171, 1184, 1287, 1315, 1355, 1461, 1493.
- Галичина, 63, 107, 193, 502, 584, 865, 994, 995, 1091, 1098, 1108, 1111, 1128, 1137, 1148, 1150, 1166, 1183, 1285, 1305-1307, 1312, 1323, 1331, 1341, 1365, 1387, 1391, 1396.
- Гальстат, м., в Швеції, 1394.
- Нагомзюк в Угорщині, 1304.
- Гедервар, м. в Угорщині, 1432.
- Гельмязів, м. на Переяславщині, 1009.
- Германівка, с. на Київщині, 350, 357.
- Германія, див. Німеччина.
- Гінта, потік, 541, 542.
- Гірки (або Горки), м. в Могилівському пов., 1167, 1202, 1203, 1216, 1257, 1260, 1262.
- Гіспанія, 529, 577.
- Глібовка, с. на Київщині, 851.
- Глинськ, с. на Волині, 1342;—на Полтавщині, 947.
- Глин'яни, Глин'янське поле, с., 248, 263, 272, 440, 544, 548, 550, 552, 559, 565, 574, 575, 578, 638, 650, 651, 653, 914, 927, 983, 1105, 1114, 1139, 1460-1462, 1550.
- Глухів, м., 370, 416.
- Гоголів, м. на Ковалеччині, 76, 1247, 1250, 1411.
- Голдаківка, с. на Браสลівщині, 1060.
- Голєнка, с. на Конотопщині, 421.
- Гологори, с. в Галичині, 653, 1114, 1461.
- Голштинія, 126.
- Голяндія, 1406.
- Гомель, м., 77, 139, 225-227, 321, 870, 875, 909, 929-933, 936, 939, 1156, 1168;—повіт, 224.
- Голчариха, урочище, 77, 235, 236, 238, 244, 257, 441.
- Горволь, м. на Білорусі, 930.
- Гори, м. в Білорусі (Могилів. пов.), 961, 1022, 1167, 1202, 1216, 1257, 1260, 1262.
- Городно, м., 489;—повіт, 1202, 1214.
- Горинь, р., 67, 1150.
- Горлиці, м. в Галичині, 1390.
- Горностаїнль, м. на Київщині, 221, 224, 772.
- Городенка, м. в Галичині, 1146.
- Городище, м. на Київщині, 1343.
- Городло, м., 1460.
- Городня, м. на Білій Русі, 1155;—м. на Чернігівщині, 473, 490, 499.
- Городок, м., 550, 551, 563, 879, 1114-1116, 1118, 1119, 1137, 1140, 1149, 1160-1162, 1398, 1460,—іще Бедрихів Городок.
- Гострий Камінь, ур., 358.
- Гоща, м. на Волині, 18, 158, 159, 162, 191, 276, 1179, 1318, 1342.
- Греція, 123, 299, 386, 779.
- Гречушна, с. на Чернігівщині, 692.
- Гримадів, м. в Галичині, 1469.
- Гриців, м. на Волині, 308.
- Грубешів, м., 258, 1126.
- Гумін'ці, с. на Поділлі, 243.
- Густиня, Густин. монастир коло Прилуки, 966, 1004, 1005.
- Гусятин, м. на Поділлі, 194, 241, 550, 654, 681, 691, 693, 694, 695, 697-699, 700, 702-706, 708, 717, 720, 721, 730, 731, 748, 761, 927, 1014, 1102, 1103, 1115, 1128, 1422.
- Гуш, у Молдаві, 514.
- Гданськ, м. в Пруссії, 146, 155, 174, 405, 449, 1255, 1325, 1353, 1449, 1450.
- Гетлінген, м. в Німеччині, 1539.
- Голомб, м. в Люблинському воєводстві, 1180, 1181.
- Давид-город, м. на Поліссю, 1150, 1271;—повіт, 1405.
- Дамаськ, м. в Малій Азії, 967, 993.
- Данія, 1391, 1394, 1406, 1409, 1432.
- Данков, замок на польсько-шлезькій границі, 1364, 1377, 1380.
- Дарданелі, 33, 47, 48.
- Дашів, с. на Київщині, 879.
- Данков, на Білорусі, 1267.
- Демидово, с. на Київщині, 851.
- Демківка, с., 966, 1036, 1037, 1039, 1060.
- Дестівка, с. на Конотопщині, 433.
- Деребчин, с. на Поділлі, 320, 338, 673.
- Дерновичі, с. на Київщині, 772.
- Десна, р., 326, 348, 349, 472, 1012, 1013.
- Дзідзя, р., див. Жижія.
- Дисі Поля, 11, 395, 613.
- Димер, м. на Київщині, 257, 323-327, 851.
- Динабург, м., 1245.
- Дівиця, м. на Чернігівщині, 692.
- Дідина (Дідівщина), с. на Київщині, 1343.
- Дів, р., 55-58, 116, 117, 120, 174, 320, 414, 417, 418, 549, 781, 819, 831, 870, 898, 919, 928, 960, 961, 1031, 1067, 1071, 1076, 1140, 1198, 1226, 1229, 1230, 1453; «Донекія дъла», 53, 55, 919, 928.

- Дмитрашівка, Дмитрашків, с. на По-
божу, 974, 1058.
- Дніпро, 11, 15-17, 21-23, 27, 29,
45, 49-51, 55, 58, 59, 66, 73, 76-78,
93, 107, 110, 126, 156, 157, 161, 163,
199, 204, 206, 215, 220, 222, 224, 229,
235, 243, 246, 248, 273-276, 285, 301,
306, 307, 317, 320-322, 325-327, 332,
333, 336, 338, 339, 348, 351, 381, 382,
386, 390, 392-413, 418, 419, 427,
432-435, 441, 443, 453, 458, 460, 463,
468, 472, 483, 486, 496, 555, 556, 558,
561, 565, 580, 588, 600, 613, 629, 631,
650, 652, 661, 662, 666, 682, 719, 721,
733, 745, 771, 772, 781, 799, 831, 848,
863, 876, 883, 888, 889, 899, 908, 910,
930, 932, 934, 936, 937, 949, 965, 968,
979, 980, 992, 998-1002, 1004, 1008,
1010, 1016, 1018, 1021, 1025-1027, 1031,
1032, 1037, 1039, 1041, 1044, 1049,
1050, 1055, 1056, 1059, 1065, 1077,
1084, 1088, 1101, 1104, 1115, 1136,
1140, 1141, 1145, 1147, 1151, 1165.
1193, 1198, 1213, 1231, 1240, 1243,
1253, 1266, 1270, 1272, 1275, 1290,
1292, 1357-1359, 1412, 1415, 1416,
1433, 1434, 1446, 1511, 1514, 1518, 1519.
- Дністер, 23, 83, 88, 89, 92, 95, 99, 100,
103, 106, 110, 181, 182, 190, 253, 372,
444, 458, 460, 477, 483, 493, 494, 505,
508, 511, 514-518, 523-527, 531, 563,
570-572, 579-581, 590-592, 594, 596,
600, 616, 651, 654, 659, 664, 666, 669,
670, 672, 674, 676, 679, 687, 692, 701,
923, 927, 943, 966, 973, 1016, 1019,
1025, 1031, 1032, 1056, 1059, 1060,
1075, 1114, 1143, 1253, 1290-1292,
1300, 1313, 1376, 1377, 1379, 1428,
1429, 1446-1448, 1451, 1452;—Дніст-
рянське побережжя, 1013.
- Добрудзька Орда, 288.
- Домінтов, с. на Київщині, 733, 734.
- Донець, р., 58, 414, 558, 1227.
- Дорогичинці на Задніпров'ю, 413.
- Дорогобуж, м. на Смоленщині, 220,
405, 502, 627, 908, 909, 911, 912, 915.
- Дорогожичі, передмістя Києва, 329.
- Драгомірна, мон. в Буковині, 582, 583.
- Дріжяполе, під Охматовим на Уман-
щині, 966, 1044-1049, 1061, 1419, 1447.
- Друть, р., 949, 1263.
- Дубно, м. на Волині, 236, 237, 247,
248, 262, 271, 274-276, 279, 773, 914,
927, 947, 948, 951, 1104, 1231, 1342,
1361, 1444, 1445.
- Дуброва, в Галичині, 1140;—пов. на
Білоруси, 1202, 1214.
- Дунаєць; доплив Висли, 266-268,
Дунай, р., 137, 138, 237, 305, 381, 519,
523, 526, 534, 536, 544, 893, 904, 905,
921, 944, 948, 951, 952, 1021, 1023,
1184, 1375, 1377-1379, 1415, 1416,
1427, 1448, 1455.
- Дунай-город, м. на Поділлі, 240.
- Дунайські князівства, 44, 427, 899, 1240.
- Європа, 6, 105, 282, 446, 521, 589—
Східна, 6, 569;—центральна, 589.
- Ельбінг, м. 1166, 1294.
- Ереґлі, м., 928, 944.
- Ечед, м. в Семигороді, 1323.
- Єгупець, с. на Уманщині, 884, див. Ягу-
бець.
- Єзуполь, м., 193.
- Єне, м. на Угорщині, 1433, 1437, 1549, 1550.
- Єриловичі, див. Яриловичи.
- Жабно, в Галичині, 1390.
- Жабокрич, м. на Побожу, 1428.
- Жаботин, м. на Черкащині, 1010.
- Жабче, 266.
- Жалівль, Жилівль, с. на Білоруси,
1201, 1259.
- Жарка, м. на Волощині, 539.
- Жарнов, м. в Польщі, 1108.
- Жашків, м., 1044.
- Жванець, м. на Поділлі, 240, 242,
514, 529, 581, 591, 609, 654, 669-671,
675, 677, 684, 689-691, 693, 695,
701, 703, 708, 714, 715, 774, 780, 874,
1196, 1506, 1548.
- Жванчик, р., 243.
- Животові, с. 214, 217, 235, 236, 247, 288,
298, 310, 320, 365, 374, 498, 716, 721,
951, 1014, 1048, 1052, 1054.
- Жидичин, м., 1516, 1523;—архимаנד-
рія, 29.
- Жижія, р., 514, 527, 563, 581, 582.
- Житомир, 78, 350.
- Жлобин, м., 930.
- Жовква, м., 166, 248, 266, 272, 1460,
1461, 1550.
- Жовнин, 588.
- Жовті Води, р., 97, 126, 275, 304, 394,
461, 463, 556, 1492.
- Жорнів, с., 1335;
- Жорнище, с. на Київщині, 1046, 1070.
- Журавка, с. на Білоруси, масток Са-
пиги, 1165.
- Заблудів, м., 1272.
- Забужжя, 1025, 1027.
- Завалів, с. в Галичині, 654.

- Завихост, м. в Польщі, 1394, 1397, 1457, 1464.
- Загаль, м. на Поліссю, 334, 749.
- Задесенне, 410.
- Задніпрове, 31, 38, 78, 79, 203, 246, 383, 384, 397, 402, 411, 433, 434, 440, 472, 520, 1049.
- Закроцім, м., 1276, 1279.
- Залозці, Залізці, м. у Галичині, 106, 273, 1139, 1463.
- Замостє, м., 222, 266, 288, 350, 620, 1088, 1115, 1132, 1166, 1181, 1192, 1359, 1382, 1392, 1393, 1397, 1426, 1437, 1441, 1457-1460, 1475.
- Запоріжжє, 11, 16, 116, 214, 307, 320, 402, 631, 672, 807, 888, 899, 914, 925, 926, 965, 1050, 1063, 1065, 1071, 1089, 1100, 1105, 1174, 1184, 1311, 1365, 1367, 1377, 1438-1440, 1447, 1451, 1453, 1455, 1471, 1496, 1539;—«Запорожская Старина», 807, 1474, 1483.
- Зарядє, с. на Побожу, 1057.
- Заслав, м. на Волини, 674, 1318.
- Заторське князівство, 258.
- Збараж, м., 51, 52, 64, 65, 71, 87, 116, 173, 200, 245-248, 257, 262, 275-279, 576, 616, 688, 924, 1139, 1146, 1454, 1461, 1531.
- Зборів, м., 9, 25, 31, 74, 112, 139, 151, 162, 165, 213, 220, 224, 235, 238, 243-245, 251, 254, 255, 258, 259, 271, 273, 277, 278, 280, 286, 302, 344, 356, 370, 385, 389, 393, 448, 456, 464, 467, 468, 485, 486, 488, 489, 409, 520, 551, 559, 566, 575, 576, 621, 622, 631, 641, 646, 651, 669, 681, 691, 698, 701, 703, 714, 716, 760, 763, 792, 927, 943, 946, 948, 951, 959, 1023, 1066, 1132, 1139, 1140, 1196, 1209, 1253, 1461, 1496, 1500, 1510, 1511, 1516, 1517, 1519, 1528, 1531, 1533.
- Збруч, р., 69, 243, 550, 561.
- Звенигородка, м. на Київщині, 443, 478, 722.
- Зверовичі, на Білоруси, 1216, 1217.
- Зелениця, 668, 670.
- Зерканівка, с. на Поділлі, 1057.
- Зимниця, 1223.
- Зіньків, м. на Поділлі, 201, 203, 204, 241, 243, 684, 685, 695, 1076, 1102, 1226;—м. на Полтавщині, 426, 505.
- Змустрова, 1057.
- Зологоноша, м., 1009.
- Золочів, м., 272, 700, 1139.
- Зубань, на Поліссю, 224.
- Івангород, на Браสลівщині, 879, 883;—(Івангородище), на Ніженщині, 1545.
- Іваниски, 1392.
- Іванці, с. на Переяславщині, 731.
- Іква, р., 272, 306, 335, 336, 391.
- Ілинці, с., 493, 547-8, 877-879, 883, 1058.
- Імлів Старий, 827, 828.
- Інгул, р., 556, 1137, 1455.
- Інгулець, р., 11, 206, 395, 556.
- Інфлянти, 101, 455, 876, 1253, 1277, 1434.
- Ірпень, р., 324, 325, 339.
- Ірклів, м., 22, 59, 66, 71, 85, 110, 151.
- Ісаї (Ісайки), с., 981.
- Іслам-Кермен, м. татарське на Дніпрі, 555, 682, 1022.
- Італія, 47, 485, 529, 1164.
- Кадин, м. в Мстиславському воєводстві, 1450.
- Кажан-город, в Слуцькому повіті, 1151, 1271.
- Кайчени, Коїчани, 477, 514.
- Кайнари, м., 1068.
- Казань, м., 19, 788, 819, 899.
- Калниболоти, с., 526, 578, 580.
- Калін, м., 265;—воєводство, 1108.
- Калміус, р., 126.
- Калуга, м., 750.
- Калюс, м. на Поділлі, 878, 1325, 1326, 1353, 1379, 1380, 1499.
- Кальник, м., 111, 112, 139, 196, 198, 217, 429, 493, 879.
- Камениця, с. на Побожу, 1053, 1055, 1057.
- Камінець-Подільський, 10, 13, 14, 67, 70-76, 92, 100-102, 104, 109, 126, 127, 129, 139, 147, 174, 179-181, 194, 200-203, 206, 217, 231, 236-240, 242-244, 257, 262, 278, 307, 372, 378, 421, 437, 439, 440, 442, 444-447, 449, 452, 453, 466, 468, 473-475, 477, 493, 494, 507-509, 511-520, 523-531, 535, 536, 539, 540, 543, 544, 548, 549, 552, 553, 557, 559, 562, 563, 565, 571, 573, 578, 584, 615, 638, 651-654, 656, 660, 664, 666-672, 674, 676, 677, 679-684, 689-691, 693-698, 702, 704, 706, 708-710, 713, 731, 877, 884, 890, 891, 897, 914, 916, 922, 923, 927, 959, 983, 1014-1016, 1029, 1030, 1039, 1049, 1091, 1098, 1102, 1104, 1105, 1108, 1109, 1111, 1113, 1115, 1136, 1137, 1142, 1161, 1170, 1176, 1177, 1180, 1182, 1192, 1195-1197, 1207, 1213, 1237, 1253, 1277, 1311, 1312, 1326, 1330, 1350, 1375,

- 1379, 1380, 1382, 1384, 1415, 1422, 1425-1427, 1433, 1434, 1437, 1439, 1440, 1442, 1446, 1447, 1452-1455, 1461, 1465, 1467; 1546, 1550;—Львівський, м., 1328.
- Камінка Дністрова, с. на Дністрі, 1055;—р. (доплив Роси), 339-431;—р. доплив Інгула, 1137, 114;—м. на Дніпрі на південь від р. Тясмина, 721, 827, 883, 938, 942, 1041.
- Камінна, р. 341.
- Камінне, м., 426.
- Камінний Затон, на Запоріжжі, 1492.
- Канів, м., 235, 356, 1026, 1027;—староство, 1094.
- Капитанка, Капитанівка, с. на Чигиринщині, 1349.
- Капотешські ліси у Молдаві, 89, 514.
- Капустина Долина, в південній Київщині, 1467.
- Карачівський повіт, 1207, 1424.
- Карвасар, передмістя Камінця, 241.
- Карпати, гори, 5, 452, 527, 1275, 1340.
- «Карпове Сторожеве», 909.
- Катеринослав, м., 321.
- Кафа, м., 942, 1359.
- Кейдани, м., 1272.
- Керч, м., 126, 1100, 1359.
- Кизив перевіз, на Дніпрі, 1136.
- Київ, 5, 13, 15-17, 21, 25, 26, 29, 30, 38, 39, 41, 42, 76-80, 99, 110-113, 119, 132, 134, 136-138, 148, 156-159, 161-163, 172, 173, 187, 191, 202, 219, 222, 235, 236, 245, 247, 257, 263, 266, 285, 296, 308, 311, 312, 318, 321, 323-336, 338, 339, 342, 346, 348-351, 361, 362, 366, 370, 375, 383, 389, 396, 402, 418, 425, 427, 433, 440, 454, 458, 472, 496, 500, 559, 561, 576, 629, 631, 638, 644, 649, 650, 560, 667, 682, 685, 690, 698, 720, 728-730, 733, 734, 736, 742, 743, 745, 746, 748-750, 754, 756, 761, 766-771, 773, 774, 777, 778, 781, 796-799, 803, 804, 809, 811, 829, 837, 842, 846-888, 850-853, 855, 856, 860, 867, 870, 871, 876, 883, 885, 886, 892, 901, 905, 908-910, 914, 916, 918-920, 922, 925, 933, 937-940, 943, 949, 959, 963, 966, 968, 971, 979, 980, 988-990, 994, 997-1001, 1008, 1016, 1028, 1032, 1034, 1070-1073, 1076, 1084, 1086, 1088-1090, 1095-1098, 1102, 1104, 1127, 1137, 1143, 1150, 1151, 1163, 1191, 1211, 1221, 1222, 1225, 1237, 1247, 1269-1271, 1287, 1292, 1346, 1350, 1361, 1367, 1368, 1374, 1378, 1382, 1391, 1415-1417, 1423, 1424, 1453, 1470, 1492, 1493, 1508-1511, 1514, 1516, 1518, 1548;—воєводство, 22, 104, 109, 159, 365, 366, 370, 372, 374-376, 388, 390, 410, 412, 435, 827, 1094, 1130, 1172, 1286, 1292-1294, 1306, 1364;—повіт (уїзд), 15, 797, 798, 1221;—Київщина, 236, 285, 289, 307, 309, 336, 365, 387, 875, 966, 1050, 1137;—київські «Золоті Ворота» 330, 331;—Поділ 331, 333, Пробретя Вал 329, Старий город 329-330
- Киселів, с., 16.
- Кишеня, гора під Камінцем, 240-242.
- Кімполунг, м. в Молдаві, 1146.
- Кінський Брід, ур., 310.
- Кишенці, с. на Київщині, 1052, 1054.
- Клевань, м., 1096;—р., 415, 1545.
- Клявзенбургі (Колошвар), м. в Угорщині, 1304, 1306.
- Княжа Лука, с., 947.
- Князь-Іванов луг, ур., 558.
- Кобеляки, м., 203, 1228.
- Кобижка, м., 381, 383, 947.
- Кобрин, м., 1398, 1519.
- Ковель, м., 488, 491.
- Ковно, м., 1155.
- Кодак, на Дніпрі, 51, 613, 639, 788, 791, 806, 811, 819, 925, 926, 1089, 1116, 1136, 1174, 1367, 1529.
- Кодима, р., 1451.
- Козари, с. в Козелеччині, 947.
- Козаровичи, с. на Київщині, 851.
- Козелець, м., 383, 690, 771, 947.
- Козинка, р., 296.
- Козин, с., 293.
- Козлов (Святиорія), м., 597.
- «Коцанау», замок в Інфлянтах, 1277.
- Колиш, р., 57.
- Колодинські поля, ур., 280.
- Колодино, 279.
- Колодниця, 276.
- Коломак, р., 414, 418.
- Коломия, м., 93, 1128, 1296.
- Комарицька волость, 14, 772, 929.
- Контіп, м., 14, 415, 426, 434, 545, 547, 1012, 1545, —р. 1012.
- Коморов, м., 197.
- Константинів Новий, м. на Побожу, 200, 235, 238, 243, 438;—Старий, м. на Волині, 13, 47; 71, 217, 234-236, 257, 258, 287, 289, 290, 293, 306,

- 307, 308, 415, 441, 615, 616, 638, 659, 694, 720, 916, 922, 1029, 1030, 1076, 1102, 1115, 1318, 1454.
- Константинополь, див. Царгород.
- Копачів, с. на Київщині, 350.
- Копівка, с. на Побожу, 835, 836, 878, 883.
- Кошиль, м., 1272.
- Кошись, м., 1154, 1201, 1222, 1223;— повіт, 1201, 1214, 1255.
- Копичинці, м., 244, 273, 274.
- Корець, м. на Волині, 157, 224, 277, 492, 495, 674, 925, 927, 1318, 1342;— волость, 492.
- Корибутов, м., 730.
- Королевець (Кенігсберг), м. в Пруссії, 140, 1295, 1332.
- Коросно, м., 1169, 1458.
- Коростишів, м., 492, 493, 547, 561, 658, 1342.
- Косниця, м., 1448.
- Короча, м., 414.
- Корсунь, м., 164, 206, 236, 247, 255, 308, 310, 312, 113, 317, 326, 327, 339, 356, 369, 372, 374-377, 392, 394, 398, 399, 413, 419, 421, 440-442, 445, 471, 517, 526, 527, 574, 550, 562, 564, 599, 616, 686, 721, 722, 728, 731, 748, 750, 777-779, 783, 873, 874, 896, 948, 956, 958, 1023-1026, 1076, 1077, 1084, 1086, 1156, 1157, 1343, 1445, 1448, 1455, 1464, 1467, 1468, 1471, 1492, 1547;—старство, 64, 1094.
- Котаршин, 1036, 1037.
- Котюжинці, 561, 575.
- Котельня, м., 236, 350, 772, 875.
- Котор, Котир, р., доплив Ірпеня, 851.
- Кочубей (Качайбей), 429.
- Кочубівці, с., 879, 1053.
- Кошеваті, м., 947.
- Краків, м., 5, 18, 32, 52, 53, 63, 65, 84, 92, 95, 103, 138, 140, 141, 161, 165, 166, 168, 184, 233, 235, 250-252, 263, 266-272, 320, 322, 323, 338, 340, 347, 355, 370, 377, 384, 412, 441, 519, 520, 544, 548, 575, 598, 651, 691 856, 872, 1108, 1118, 1123, 1129-1132, 1142, 1278, 1285, 1288, 1306, 1307, 1323, 1352, 1359, 1377, 1380, 1385, 1387-1389, 1390, 1392, 1408-1410, 1435, 1441, 1456, 1457, 1460, 1464, 1510, 1541, 1549;—воєводство, 258, 264, 1187;—архів міста, 288.
- Красно на Поділлі, 153, 176-182, 189, 190, 195, 203, 303, 342, 882, 1041 1462;—с. недалеко Києва, на р. Красній, 350;—(міжн. Красний Колядин), м. на Прилуччині (Копотопщині), 21, 79, 421, 434, 730.
- Краснобрід, м., 1126.
- Краснопілля (Краснополки), с. коло Умані, 1002, 1102.
- Красностав, м., 158, 178, 257, 258, 1126, 1519.
- Кремінець, м., 271, 276, 335.
- Кремінчук, м., 503, 1094, 1228, 1440.
- Креничі, с. коло Києва, 851.
- Кривковщина (або Круковщина), с. недалеко Києва, 851.
- Криворівня в Карпатах, 5.
- Крилов, м. на Чигиринщині, 926, 1022.
- Крилівці, с. на Бердичівщині, 948, 952.
- Кринос, під Галичем, 55.
- Крим, 9, 10, 17, 33-35, 38, 40, 54, 55, 70, 77, 80, 83, 88, 90, 92, 115, 116, 127, 140, 141, 146-148, 150, 151, 153, 161, 167, 170-175, 204-206, 212, 218, 222, 230-233, 245, 246, 249, 252, 273, 276, 277, 285, 290, 295, 306, 307, 311, 314, 315, 337, 345, 364, 371, 377, 379, 391, 395, 416, 418, 428, 431, 442, 444 448-452, 462, 467-470, 475, 481, 484, 497, 506, 521, 550, 552-555, 557, 558, 597, 610, 616, 625, 640, 654, 655, 658, 660-662, 666, 674, 675, 687, 699, 703, 709, 717-720, 728, 760, 771, 779-781; 784, 804, 819, 870; 887-889, 891, 894, 895, 898-900, 902, 914, 919-922, 928, 941-943, 946, 948, 949, 951, 952, 955, 956, 959-961, 966, 1019-1020, 1021-1023, 1031, 1056, 1050, 1061, 1063-1068, 1071, 1072, 1077; 1078, 1089-1091, 1097, 1099-1101, 1125, 1130, 1136, 1140, 1141, 1143, 1145, 1159, 1160, 1162, 1164, 1165, 1170, 1174, 1176, 1178, 1186, 1192, 1193, 1195-1197, 1207, 1213, 1232, 1234, 1283, 1326, 1336, 1349, 1356-1359, 1377, 1394-1396, 1427, 1428, 1434, 1440, 1447, 1451, 1452, 1455, 1467, 1477, 1489, 1499 1500, 1548; Кримські справи Цесал. Приказа 175, 205, 113, 443, 497, 498, 888, 895, 920, 1022, 1061-1063, 1065, 1068, 1099, 1100, 1101, 1136, 1140, 1169, 1174, 1197, 1355-1357.
- Кримки, р., 57.
- Кристинопіль, с. на Побожу, 1053, 1054.
- Кричів, м. на Білорусі, 14, 324, 962, 1153, 1154, 1167, 1201, 1202, 1265;—повіт, 1154.

- Кропивна, м. на Полтавщині, 731, 792, 980.
- Круток, маєток К. Тишкевича, 1269.
- Кублич (або Кубличича) с., 563, 882-883.
- Кудринці, с. на Поділлі, 240.
- Куземин, на Полтавщині, 127.
- Кузняця, с. на Поділлі, 1057
- Кукурешти, с., 541.
- Кумейки, с., 11.
- Куликів, м. в Галичині, 1462, 1550.
- Куна, с. на Брацлавщині, 1019.
- Купель, м., 1044.
- Куницьке, на Поділлі, 1058, 1060.
- Купчинці, с. в Галичині, 244, 1145,
- Курляндія, 166.
- Кутлакой, в Криму, 942.
- Кучмань, шлях, 92, 1066, 1428.
- Лабунь, м. на Волині, 547.
- Ладизжин, м. на Бегу, 277, 440, 571, 1016, 1020.
- Ланцут, м., 258, 1170, 1171, 1315, 1359, 1377, 1389-1390, 1392.
- Ляхва, на Полісся, 1151.
- Лашівка, 1126, 1460.
- Лебедин, на Чигиринщині, 414.
- Лежайськ, м., 1458.
- Лелів, на Полісся, 224.
- Ленінград, 5, 59, див. ще Петербург.
- Ленчно, м., 1126.
- Лесевичі, с. на Київщині, 1011.
- Летичів, м. на Поділлі, 200, 236, 262, 694, 1052;—старство, 338.
- Ливонія, 1192, 1239, 1280, 1306, 1434.
- Липа, с. в Галичині, 654.
- Липовець, м., 198, 200, 320, 410, 412-415, 435, 494, 548, 549.
- Лисянка, м., 983, 986, 1037, 1055.
- Литва, 25, 30, 32, 38, 41, 43-45, 64, 76, 78, 94, 116, 117, 127, 141, 151, 154, 156, 174, 175, 184, 206, 209, 213, 215, 219, 222, 223, 228, 229, 236, 247, 248, 255, 262, 270, 276, 308, 314, 321, 323, 324, 327, 328, 348, 349, 351, 360, 364, 366, 370, 374, 381, 393, 400, 404, 405, 410, 413, 414, 428, 429, 440, 452, 456, 458, 459, 460, 464, 467, 469, 471, 474, 487, 489, 492, 493, 502, 503, 549, 557-560, 576, 598, 616, 619, 631, 661, 714, 761, 800, 831, 855, 860, 863, 865, 872, 890, 907, 915, 917, 918, 921, 929, 930, 940, 951, 961, 964, 1045, 1054, 1071, 1084, 1108, 1110, 1111, 1113, 1150, 1151-1154, 1156, 1159, 1168, 1173, 1184, 1192, 1221, 1222, 1232, 1234-1236, 1238, 1245, 1246, 1149, 1250, 1254, 1266, 1278, 1287, 1290, 1291, 1306, 1315; 1334, 1336, 1347-1351, 1359, 1364, 1367, 1376, 1380, 1381, 1384, 1389, 1392, 1896, 1398-1400, 1401, 1415-1417, 1422, 1434-1436, 1439, 1446, 1453, 1460, 1489, 1516, 1519, 1521, 1529, 1537; Велике князівство Литовське, див. Литва.
- Лівобережжє, 411, 434.
- Лісовичі, с., 947.
- Ліско, м. у Галичині, 184.
- Лісники, с. на Лівобережжі, 919.
- Літин, м., 694, 716, 721, 1468;—старство, 338.
- Ліщинів, с. на Уманщині, 1053.
- Лобачів, с. на Київщині, 1048, 1052, 1061.
- Лович, м., 489.
- Лов, м., 257, 262, 321, 325, 350, 771, 809;—старство, 466, 499.
- Лозова, 1228.
- Ломжинське старство, 891.
- Лонд, м., 265.
- Лохвиця, м., 52, 78, 203, 204, 398, 575, 612.
- Лопина, р. на Харківщині, 1228.
- Лубни, м., 58, 59, 80, 88, 112, 113, 119, 203, 215, 239, 318, 326, 418, 613, 661;—Лубенщина, 79.
- Луков, м., 1398.
- Лукомль, м. Борисівської вол., 1264.
- Лунулове, передмістя в м. Могилеві, 1267, 1268, 1422, 1423.
- Луцьк м., 77, 402, 409, 672, 870, 919, 937, 940, 941, 943, 945-949, 952, 954, 955, 961, 1020, 1022, 1211, 1406.
- Любар (Любартов), м. на Волині, 308-311, 323, 327, 336, 547, 875.
- Любеч, м., 21, 215, 220, 224, 228, 323-326, 328, 334, 350, 350, 363, 382, 384, 433, 434, 771, 890, 1272;—старство, 466, 499.
- Любек, м. у Німеччині, 126, 454, 1248.
- Льблин м., 10, 29, 30, 184, 234, 257, 402, 417, 452, 620, 626, 651, 688, 691, 700, 919, 937, 943, 1018, 1091, 1125-1130, 1142, 1160, 1161, 1166, 1171, 1178, 1181, 1237, 1239, 1314, 1365, 1381, 1393, 1398, 1407, 1408, 1422, 1458, 1519, 1522, 1523;—всводство, 108, 1130, 1135.
- Любовля, м., 1183.
- Лютенька, с. на Гадяччині, 127, 204,
- Лябляу, м., 1431.

- Лянцкорунь, м., на Поділлі, 598;—Лянцкоручське староство, 269.
- Львів, м., 5, 11, 12, 47, 50, 53, 70, 76, 85, 87, 92, 103, 137, 141, 165, 168, 174, 178, 231, 237, 239, 248, 258, 288, 290, 295, 300, 326, 335, 409, 425, 441, 444, 445, 447, 453, 488, 509, 550, 557, 559, 561, 574, 575, 581, 584, 616, 619, 620, 627, 630, 636, 638, 639, 650, 651, 668, 696, 697, 700, 726, 780, 871, 914, 943, 983, 1028-1030, 1056, 1059, 1070, 1077, 1078, 1090, 1091, 1098, 1102, 1104, 1105, 1108-1110, 1113-1116, 1118, 1120-1125, 1128, 1129, 1131, 1132, 1135, 1137-1142, 1147, 1149, 1161, 1164, 1166, 1169, 1170-1173, 1178, 1179, 1184, 1191, 1192, 1195, 1196, 1204, 1207, 1209, 1211, 1240, 2196, 1312, 3118, 1320, 1330, 1341, 1355, 1359, 1374, 1382, 1784, 1385-1387, 1407, 1422, 1426, 1432, 1435, 1436, 1456, 1457, 1460-1462, 1466, 1471, 1493, 1518-1520, 1530, 1539;—земля, 703, 715, 1183, 1305.
- Магерів, м. в Галичині, 1126, 1460-1462, 1550.
- Мазовше, Мазовецьке воєвод., 1160, 1393.
- Макарів, м. на Київщині, 236.
- Македонія, 779, 1355.
- Максимівка, с., 73.
- Мала Русь, Малоросія, 121, 314, 414, 500, 729, 736, 737, 752, 754, 764, 782, 783, 785, 792, 801, 80,3 814, 818, 820, 824-826, 837, 838, 840, 845, 849, 850, 852, 854, 860, 864, 901, 907, 913, 933, 963, 964, 994, 996, 1034, 1067, 1111, 1112, 1113, 1212, 1220, 1245, 1251-1254, 1347, 1348, 1349, 1353, 1379, 1414, 1415-1418, 1421, 1481, див. ще Русь; Малоросійські акти, 1110, 1162;—«грамоти подлинныя», 1235;—переписка Окруж. палати, 847, 854, 872, 878, 883;—приказ, стовбці, 210, 211, 215, 313, 642, 778, 1258, 1259, 1261, 1264, 1276, 1352, 1376, 1378, 1426, 1467;—справи», 56, 133, 207, 451, 801, 911-913, 924, 946, 961.
- Малопольща, див. Польща.
- Малоросія, див. Мала Русь.
- Малий Козак, став, 303.
- Манастирище, с., 492-496.
- Маньківка, с. на Побожу, 687, 721, 722, 1058, 1068.
- Марамарош, 1306, 1307, 1311, 1320;—проходи в Карпатах, 253, 1312.
- Марієнбург, м., 168, 1279, 1295.
- Марківка, с. на Побожу, 1055.
- Мармарош, див. Марамарош.
- Мархія, див. Бранденбург.
- Мартинів, с. у Галичині, Бережанського повіту, 222.
- Мартиновичі, с. на Поліссю, 224.
- Матийківце, с. на Поділлі, 182.
- Маслів Став, коло Канева, 309, 310, 312, 518, 421.
- Махнівка, м., 199.
- Маяки на р. Телигулі, 1447.
- Мглин, м., 387.
- Медведиця, р., 417.
- Медведівка, с. на Київщині, 827, 1010.
- Медобор, гори на Поділлі, 241;—ліси, 75.
- Мідвені Води, р., 57.
- Межибіж, м. на Поділлі, 200, 217, 238, 243, 560, 561, 615, 716, 721, 726, 833, 834, 884, 1102, 1318, 1461, 1463, 1468, 1471.
- Межрич, м. на Волині, 951, 1318;—с. на Київщині, 870, 913, 914;—м. у Польщі, 265.
- Мена, м., 204, 223, 325, 387, 1012, 1013;—р., 1012.
- Мерл, доплив Ворскли, 382, 1234.
- Мертвий Донець, р., 58.
- Микитин, с. в Дорогобузькому нов., 627.
- Микулинці, 167, 181, 1139.
- Минськ, м., 222, 622, 626, 950, 1029, 1155, 1257, 1263, 1266;—повіт, 1257, 1264, 1272.
- Миргород, м., 56, 57-59, 157, 203, 239, 418, 419, 421, 426, 433, 434, 613, 661 688, 689, 718, 720, 770, 772, 1166 1505;—Миргородщина, 95.
- Мисленічі, м., 269.
- Мілков, р., 541.
- Міус, р., 57.
- Млів, або Імлів, м. на Черкащині, 811, 1343;—Млівщина, 64.
- Могиль, м. в Білорусі, 91, 92, 99, 100, 106, 128, 235, 437, 444, 448, 455, 459, 505, 531, 548, 582, 584, 590, 616, 750, 763, 873, 919, 932-937, 940, 962, 1022, 1081, 1082, 1084, 1085, 1087, 1155-1155, 1167-1169, 1200-1205, 1210-1214, 1224, 1225, 1255, 1257, 1258, 1260, 1262, 1263, 1265-1267, 1422, 1434, 1520;—повіт (округа, волость) 932, 935, 962-964, 927, 1081, 1153, 1155, 1156, 1167-1169, 1200-1203, 1211, 1212, 1217, 1224, 1225, 1260.

- Могилів м. на Поділлі, 1377.
- Мозир, м., 215, 222, 224, 670, 770, 771, 927;— повіт, 1403, 1405.
- Мокрець, с. на Київщині, 851.
- Молдава (Молдавія), 9, 46, 49, 54, 58, 66, 71, 77-81, 83-86, 89-93, 98, 99, 112, 115, 119, 121, 123-131, 143, 154, 160, 206, 216, 217, 237, 249, 431, 433, 436, 451, 475, 476, 484-486, 498, 506-512, 518, 523, 525-528, 531, 533-535, 541, 547, 565, 570-572, 576-581, 583, 589, 600, 893, 899-904, 980, 982, 984, 987, 988, 990, 995, 1004, 1010, 1081, 1099, 1106, 1138, 1238, 1296, 1298, 1320, 1340, 1345, 1355, 1369, 1407, 1417, 1440, 1442, 1449, 1451, 1456, 1460, 1461, 1465, 1495, 1545;— Молдоваляхія, 983; дав. іще Волощина.
- Молочні Води, р., 661, 899, 1031.
- Моравський шлях, 40.
- Моравія, 528, 529.
- Москва, м. і царство 5, 6, 9, 11, 14, 15, 17, 19, 23, 31, 35, 37-46, 51-55, 57-62, 64-65, 67, 69-71, 74, 75, 80-83, 85, 86, 89, 91, 101, 103, 106, 108, 110, 112, 113, 115-124, 126, 133, 137, 139-141, 144, 148, 151, 152, 154, 156, 157, 160, 167, 170, 173-175, 180, 204, 206-208, 210, 213, 215, 216, 219, 220, 231, 232, 245, 255, 256, 270, 276, 288, 298, 313, 314, 321, 332, 377, 389, 391, 393, 397, 398, 405-407, 414, 416, 417, 426, 427, 431, 432, 444, 445, 448-452, 456, 460, 466, 469, 472, 474, 487, 488, 499, 500, 502, 504, 506, 538, 545, 546, 662, 558, 562, 569, 574-576, 578, 596, 600, 601, 609-612, 614, 620, 625, 627, 633, 634, 638, 642-644, 649, 660, 662, 664, 672, 673, 679, 682, 684, 687, 688, 693, 711, 712, 717, 719, 720, 723, 725, 726, 728, 729, 732-735, 738, 739, 741, 743, 750-763, 766-774, 777-780, 782-784, 789-792, 794-798, 801-804, 806, 810, 812, 820, 824, 828-830, 834-836, 839-844, 847-849, 852-857, 860, 861, 865, 871, 873, 875, 876, 878, 879, 883-886, 888, 890-900, 902, 903, 905-910, 912, 914-916, 918, 920-922, 928, 934, 936-939, 944, 950, 951, 955-960, 965, 966-969, 972, 979, 981, 982, 984, 985, 990, 995, 1005, 1007, 1008, 1013, 1020, 1035, 1040-1042, 1045, 1046, 1052, 1057-1059, 1061, 1064-1067, 1070, 1072-1077, 1081-1086, 1089, 1094-1099, 1103, 1104, 1107-1109, 1111-1113, 1115, 1117, 1120, 1123-1128, 1130, 1135, 1136, 1139-1149, 1152, 1153, 1161-1163, 1165, 1166, 1168, 1171, 1178, 1184, 1186, 1187, 1192, 1193, 1196, 1197, 1199, 1200, 1206, 1210, 1214, 1217-1219, 1223, 1225, 1229, 1232, 1238-1240, 1242-1245, 1248-1250, 1252, 1253, 1255, 1265, 1266, 1270, 1275, 1277, 1278, 1280, 1285-1289, 1291, 1292, 1300, 1301, 1305-1307, 1309, 1311, 1312, 1314, 1315, 1322, 1326, 1327, 1332-1337, 1339, 1346-1349, 1351-1355, 1358-1360, 1364-1366, 1369, 1374, 1380-1382, 1384, 1388, 1391, 1395-1397, 1399, 1406, 1409, 1411, 1416, 1417, 1427-1430, 1433-1440, 1443, 1444, 1448-1451, 1464, 1471, 1472, 1476, 1477, 1479, 1488, 1491, 1494-1496, 1498-1500, 1522, 1547.
- Мости, м. у Галичині, 266.
- Мостище, с. на Київщині, 859.
- Мстислав, м. на Білорусі, 14, 931, 961, 1153, 1216, 1520;— повіт, воєводство, 1201, 1202, 1214, 1258, 1260, 1450.
- Мукша, с. на Поділлі, 241.
- Мульгани Мунтенія, 116, 117, 121, 473, 483, 485, 514, 519, 532, 533, 535, 538, 539, 541, 558, 568, 578, 627, 639, 662, 675, 773, 790, 803, 893, 900, 1099, 1421, 1530;— Див. ще Влахія.
- Мурахва, с. на Поділлі, 153, 177, 179, 180, 181, 189, 190, 193-195, 1014.
- Мушуров, с. на Уманщині, 881, 882.
- Мясківка, м. на Поділлі, 772, 927.
- Наборовичі, с. на Поділлі, 668.
- Наливайків Брід, 1468.
- Нараїв, м. в Галичині, 653.
- Народичі, на Овруччині, 323.
- Недригайлів, м., 415.
- Немирів, м. на Поділлі, 200, 441, 493, 549, 775, 835, 836, 878, 880, 1017, 1058, 1059, 1062, 1076, 1090.
- Нестервар (Гульчин), м., 1014, 1016, 1018-1020.
- Несвиж, м., 450, 460, 1172, 1192, 1273, 1274;— ський архив, 381, 384, 769, 1047.
- Нехворощ, м. на Київщині, 948.
- Ничлава, 243, 244.
- Ніжин, м., 17, 18, 73, 78, 104, 118, 158, 204, 323, 235, 390, 392, 410, 411, 413, 433, 434, 469, 472, 549, 552, 690, 728, 734, 748-750, 771, 875, 935, 963, 1156, 1166, 1204, 1209, 1222, 1253, 1266, 1382, 1415, 1417, 1545;— воєсть 73, Німан, р. 1266, 1273, 1426.

- Німеччина, 32, 48, 164 168, 506, 529, 544, 905, 918 1109, 1339, 1406.
 Ниренберг, м. у Німеччині, 393.
 Новгород Вел., м. в Росії, 966, 1155;—
 Нижній, м. в Росії, 601, 1537;—
 Сіверський, 76, 404, 413, 434, 650, 909,
 930, 1013, 1207, 1287, 1424;—повіт
 79;—восводство, 1272-1274, — «стов-
 бець», 949.
 Нове-Місто, в Малопольці, 1390;—
 Село, під Царгородом, 944;—Торг, м.
 в Малопольці, 266-269;—староство.
 268, 270.
 Ново-Константинів, див. Константинів.
 Новий Двір, м. в Польщі, 1280
 Новосельці, с. на Чигиринщині, 120,
 827.
 Норипськ, с. в Овруцькому повіті,
 224, 772.
 Норинь р. 323.
 Носівка, м. на Ніжинщині, 204, 382,
 472, 1166.
 Ободівка, с. на Уманщині, 973, 980,
 983, 1040, 1060.
 Оболонь, р., 328.
 Овруч, м., 224, 324;—Овручина, 323.
 Ожогівці, м. на Волині, 306, 1461.
 Озиринці, с. на Поділлі, 616, 1447,
 Озірна, м. в Галичині, 273, 1091,
 1138-1140, 1142-1144, 1147, 1148, 1169-
 1171, 1173, 1177, 1196, 1461.
 Оагуз, р.: 514.
 Олександрівка, с. на Побожу, 1020,
 1036, 1037.
 Олівка м., на Волині, 178, 264, 276-
 279, 674, 1404, 1406.
 Ольшанка, р., 352, 359, 435;—с. на Бі-
 лодерківщині, 1057, 1137.
 Опонія, с. на Полтавщині, 127.
 Оратів, с. на Липовеччині, 563;—
 поле, 88.
 Ор, див. Перекоп.
 Орель, р., 57, 126, 158, 1452.
 Оринин, м. на Поділлі, 70, 103, 653,
 664, 709;—поле, 425.
 Орклів, див. Ірклів.
 Орле, в в. кн. Литовським, 1272.
 Орлівка, с. на Уманщині, 1300.
 Орловець, с. на Черкащині, 1010.
 Оробівка, с. 973.
 Орша, м. 459, 616, 638, 808, 931, 937,
 1410, 1520;—повіт 1201, 1202, 1412.
 Орчик, р., 57.
 Оскар, р., 558;—Новий, м., 1048.
 Ослап-городок, див. Аслап-город.
 Осниця, р., 433.
 Остер, м., 323, 771, 947;—волося. 413,
 Острог, м., 276, 495, 674, 715, 870,
 951, 955, 959, 1089, 1104, 1318, 1520,
 Острогоськ, м. на Вороніжчині, 414.
 Острожок, на Волині, 251.
 Острополь, на Волині, 308, 1137.
 Отоманська Порта, див. Порта.
 Охматів, с. на Уманщині, 966, 1043,
 1044, 1048, 1052, 1053, 1069-1071, 1114.
 Охтирків, м. на Слобожанщині, 1229.
 Очаків, м., 127, 156, 163, 216, 687, 941,
 1037, 1101, 1105, 1141, 1412, 1451.
 Павлодч, м., 47, 51, 172, 192, 237, 257,
 278, 290, 296, 308-311, 329, 337, 339,
 342, 350, 379, 492, 560, 768, 773, 875,
 923, 946, 1165, 1253.
 Павловичі, с., 224.
 Панівці, с. на Поділлі, 240-242.
 Париж, м. 916.
 Парчів, м., 1126.
 Патак, замок на Угорщині, 1389.
 Паньковичі, с. на Поліссі, 1151.
 Переворськ, м. в Галичині, 258, 1132,
 1352, 1390.
 Перегінсько, с. в Галичині, 155.
 Перейма, с. на Білорусі, 1276.
 Перекоп 126, 315, 380, 467, 468, 557,
 662, 1101, 1358, 1449, 1455.
 Перемишль, м., 266, 1115, 1128, 1130,
 1135, 1191, 1315, 1319, 1320, 1323,
 1385, 1387-1390, 1392, 1520;—земля,
 1183, 1305, 1306.
 Перенетове поле, ур., 357.
 Переяслав, м., 76, 247, 312, 317, 332
 356, 382, 398, 433, 471, 472, 496, 497,
 535, 539, 547, 552, 562, 563, 685, 689,
 690, 692, 721-723, 725, 728-735, 742-
 745, 749-751, 758, 759, 761, 762, 764,
 767, 770, 771, 774, 777, 778, 781, 784,
 789, 790, 794, 795, 805, 812, 828, 836,
 837 842, 844-846, 849, 850, 862, 865-
 867, 870, 910, 966, 978, 1008, 1106.
 1149, 1266, 1270, 1415, 1417, 1479, 1515.
 Персія, 456.
 Петербург, 384, 409, 578, 967.
 Петликівці, с. в Галичині, 1145.
 Петриків, м. на Припєти, 488, 959, 1090.
 1271;—м-р. 622.
 Петрівка, с. на Київщині, 851.
 Пийгоси, с. 1264.
 Пиків, м. на Побожу, 1029, 1030.
 Пилявці, м. на Побожу, 77, 213, 258,
 302, 306, 369, 44 0.700, 1088, 1477.
 Пина, р. 1150.

- Пинськ, м., 712, 1150-1152, 1318, 1366, 1376, 1380, 1400, 1405, 1426, 1518, 1520; —староство 1401;—повіт, 1152, 1118, 1326, 1299-1405, 1408, 1504.
- Пирятин, м., 203, 679.
- Підгайці, м., 652, 654, 700, 859, 1049, 1052, 1114, 1115, 1462.
- Підгірці, в Галиччині, 274, 275, 833.
- Підгірре Карпатське, 184, 278, 248, 1112, 1359, 1377, 1389, 1390, 1392 1399, 1456, 1457, 1461.
- Підляше, 14, 1111, 1112, 1278, 1284, 1307, 1313, 1321, 1353, 1397, 1429.
- Пінчів, м., 1456.
- Пісочин Новий, на Лівобережжю, 1545.
- Піщань, 1352.
- Піщанин брід на р. Богу, 206, 959, 960.
- Піщанка, с. на Дністрі, 1300
- Плешівець, 286, 1352.
- Плоске, с. 435.
- Плоскирев (Проскурів), м. на Поділлі, 831, 877.
- Площів, с. на Поліссю, 1152.
- Пляшова (Пляшівка) р., 283, 284, 293, 295, 300, 303, 335.
- Побоже, 222, 337, 549, 676, 748, 937 966, 973, 975, 980, 1013, 1016, 1045, 1051, 1062, 1166.
- Погар, м. на Стародубщині, 387.
- Погребине, м. 214, 235, 280, 493, 495, 505, 505, 1464, 1468.
- Поділ, див. Київі.
- Поділле, 20, 52, 66, 74, 75, 77, 90, 139, 176, 177, 194, 238, 244, 249, 333, 338, 380, 404, 447, 473, 493, 503, 547-550, 576, 612, 796, 870, 873, 877, 909, 918, 937, 966, 1014, 1059, 1091, 1111-1113, 1166, 1172, 1183, 1192, 1245, 1253, 1287, 1306, 1330, 1331, 1359, 1384 1396, 1499;—восводство 11, 107, 108, 681, 1316, 1318.
- Подніпрове, 320, 323, 327, 1050.
- Подністрове, 139, 153, 139, 193, 194 337, 384, 462, 494, 548, 675, 748, 873, 876, 882, 996, 1039, 1075, 1543.
- Познань, м., 265;—восводство, 1108.
- Покуття, с., 653; 703, 965, 1057, 1145, 1169, 1183, 1306.
- Покровське, с. на Московщині, 1378.
- Поліссе Припетське, 276, 277, 374, 462, 715, 937, 949, 1056, 1090, 1091, 1104, 1112, 1150, 1278, 1283, 1306, 1316, 1359, 1405;—Побузьке, 715.
- Полонне, м., 273, 274, 652, 831, 875, 1253, 1318,
- Полоцьк, м. 773, 808, 915, 1520, 1522;— архієпископія, 29.
- Полтава, 56, 57, 58, 67, 70, 126, 127, 203, 204, 382, 410, 413, 417, 418, 420, 425-427, 434, 497, 941; Полтавщина, 414.
- Полтва р., 1461.
- Польща, 6, 9, 13, 15, 20, 23, 24, 32-34, 36-41, 43-49, 52-55, 58, 59, 63, 67, 70, 71, 74, 76, 77-80, 82-86, 93, 94, 98, 101, 105-109, 111, 112, 115-118, 121, 124, 127-130, 132-144, 146-151, 154, 155, 157, 159, 160, 163, 164, 169, 171, 174-176, 184, 188, 203-212, 214, 216, 220, 222, 223, 227, 229, 230-236, 239, 245, 248, 251, 252, 256, 264-266, 268, 270, 275, 278, 302, 313-316, 321, 323, 333, 335, 336, 364, 372, 375, 377-380, 385, 386, 391, 397-401, 403, 404, 406, 407, 413, 416, 417, 422, 427-429, 431, 432, 440, 441, 444, 447, 449, 450, 454, 459-461, 464, 466, 471, 474-476, 483, 487, 491, 492, 499-501, 503, 509, 522, 526, 531, 533-535, 537, 544, 545, 558-560, 567, 572, 576-580, 594, 595, 598, 610, 616, 619, 627, 631, 632, 637-639, 650, 658, 662, 672, 675, 682, 699, 701, 702, 705, 710, 712, 713, 715, 717, 718, 727, 728, 748, 749, 755, 756, 760, 761, 768, 774, 778-781, 791, 800, 804, 829, 834, 842, 849, 855, 856, 860, 863 865, 867, 871, 876, 884, 886 888, 894-897, 902-906, 916-919, 921, 939, 943, 945, 948-950 956, 961, 1013 1026, 1029, 1031, 1051, 1062, 1066, 1073, 1074, 1076, 1079, 1091, 1094, 1096-1099, 1103, 1105, 1107-1111, 1113, 1123, 1128-1132, 1134, 1137, 1139, 1141, 1144, 1159, 1160, 1165, 1166, 1169, 1171, 1173, 1175-1176, 1180, 1181, 1183, 1184, 1187, 1189, 1190, 1196, 1199, 1200, 1207, 1217-1219, 1225-1227, 1230-1234, 1238, 1240, 1241, 1243-1250, 1252-1254, 1256, 1271, 1274-1276, 1278, 1279, 1281-1283, 1285-1287, 1289-1292, 1294, 1296, 1298-1300, 1304-1306, 1311-1315, 1319 1321-1324, 1326, 1330-1340, 1346, 1348-1356, 1359, 1360, 1363-1367, 1377-1382, 1384, 1387, 1388, 1389, 1391, 1392, 1394-1397, 1399, 1401, 1403, 1406, 1407, 1409-1411, 1414-1418, 1421, 1426, 1427, 1431, 1432, 1435, 1436, 1438, 1439, 1441, 1442, 1446-1450, 1453, 1456, 1459, 1461, 1465, 1467, 1469, 1470, 1476, 1477, 1480, 1481, 1483, 1484, 1486-

- 1492, 1494, 1495, 1497, 1499-1501, 1503, 1504, 1507, 1525, 1527, 1530, 1536-1539, 1542, 1544-1546;—Велика (Великопольща), 265, 456, 1108, 1427;—Мала (Малопольща), 30, 168, 447, 546, 1108, 1111, 1391, 1399, 1427, 1429;—Литва, 417, 451, 466, 484; Польського двору справи, (московського Посольського приказу), 1192, 1232, 1233, 1242-1244, 2171, 1526, 1527;—Польські справи, 14, 17, 19, 21, 22, 30, 31, 35, 40, 41, 55, 56, 76, 80, 91, 112, 132, 134, 138, 159, 167, 173, 174, 204, 206, 215, 219, 220, 233, 237, 270, 271, 284, 286, 311, 317, 321, 350, 298, 399, 402, 404, 405, 408, 410, 411, 415, 417, 419, 421, 425, 432, 434, 436, 439, 445, 450, 458, 459, 467, 469, 471, 472, 476, 482, 492, 496, 502, 559, 563, 570, 572, 592, 727, 906-908, 922, 941, 1020, 1035, 1180, 1249, 1254, 1277, 1283, 1318, 1380, 1509, 1523, 1523, 1536;—польсько-угорський корд. 266.
- Полянівка, р., 627.
- Поморє, поморські землі, Померанія, 528, 1108, 1192, 1283, 1419.
- Поморяни, м. в Галичині, 700, 1114.
- Попівка, озеро, коло Батурина, 1012.
- Поповець, с. на Волини, 278.
- Поприкани, с. на Молдаві, 514.
- Пороги, 24.
- Порта Отоманська, 7, 33-36, 44, 46-49, 51, 53, 54, 56, 59, 60, 62, 63, 71, 81, 83, 84, 87-90, 93, 103, 105, 109, 117, 127, 129-135, 137, 139, 141, 143, 146, 153, 160, 163, 166, 170-172, 174, 204, 207, 212, 234, 236, 247, 252, 253, 281, 315, 316, 361, 378, 385, 386, 439, 444, 451, 452, 456, 463, 468, 471, 473, 474, 482, 484, 486, 498, 508, 518, 521, 522, 533, 534, 537, 538, 551, 556, 558, 569, 573, 574, 577-580, 589, 590, 594, 609, 665, 666, 674, 676, 718, 728, 776, 779, 781-784, 804, 837, 868, 870, 871, 893, 894, 896, 900-902, 904, 915, 966, 1062, 1065, 1078, 1098, 1099, 1107, 1142, 1148, 1160, 1330, 1336, 1337, 1354, 1356, 1388, 1439, 1440, 1443, 1444, 1456, 1494, 1539-1546, див. Туреччина.
- Португалія, 1279.
- Поток, с. в Галичині, 1114.
- Почаїв, м., 246, 271, 275.
- Почеп, м., 13, 387, 562, 1424, 1549;—волость, 387.
- Праовбережжя, 79, 392, 435, 1089.
- Правкові ліси, коло Прилуки, 337.
- Прага, м., 452, 1541.
- Преорка, під Київом, 851.
- Прилуки, м., 88, 215, 336, 246, 320, 226, 337, 398, 433, 494, 679, 731, 947, 966, 1003, 1007, 1008;—на Побожу, 877.
- Припеть, р., 224, 225, 323, 324, 334, 959, 1090, 1150, 1151, 1245, 1268, 1271, 1398;—Припетсько-божський вододіл, 244.
- Прислоп, перевал в Карпатах, 1322.
- Пробіжна, м. в Чортков. пов., 239, 244.
- Пропойськ, м., 672.
- Прусія, 32, 126, 166, 455, 507, 1110, 1111, 1142, 1170, 1180, 1181, 1187, 1197, 1275, 1294, 1306, 1321, 1334, 1392, 1393, 1398, 1406, 1407, 1419, 1431, 1435, 1449, 1450.
- Прут, р., 89, 91, 98, 99, 102, 119, 477, 511, 527, 547, 668, 582.
- Псков, м., 126, 670, 839, 1276, 1287.
- Псьол, р., 126, 1208, 1213, 1214, 1229.
- Птич, р., 1272.
- Пултуск, м., 310, 367.
- Пунківське воїтвство, 1263.
- Путивль, м., 56, 67, 126, 131, 174, 204, 231, 235, 318, 329, 350, 364, 390, 398, 399, 411, 414, 415, 421, 426, 434, 445, 452, 458, 469, 502, 517, 535, 536, 563, 569, 612, 623, 642, 549, 665, 679, 680, 682, 683, 685, 686, 688, 690, 722, 723, 728-730, 733, 735, 738, 750, 761, 772, 792, 795, 835, 847, 856, 861, 909, 919, 929, 981, 1073, 1084, 1209, 1226, 1374;—повіт, 1207, 1424;—путивльська границя, 399.
- Пшеворск, див. Переворськ.
- Пятигори, с. на Київщині, 1047.
- Раба р. 268.
- Рава, м. в Галичині, 1126, 1128, 1460.
- Райгород, м. на Черкащині, 437.
- Радот, замок на Угорщині, 1189.
- Радом, м., 1167, 1202.
- Радомисль, м., 1305.
- Раков, м., 1392.
- Раставиця, р., 336, 337, 946.
- Рахни, м. на Браславщині, 878, 883
- Рахівка, с. на Гадяччині, 158.
- Рашків м. на Дністрі (Браславщині) 88, 526, 546, 570, 581, 583, 590, 596, 599-601, 653, 666, 772, 882, 919, 973, 974, 1044, 1046, 1055, 1056-1058, 1060, 1076, 1077, 1300, 1311, 1446-1448.
- Ревель, м., 126.

- Редіу, гора, під Сучавою, 514.
Ресава, див. Росава.
Речиця, м. у Білорусі, 77, 321, 324, 488, 549, 562, 930.
Решетилівка, м., 203.
Ржевська околиця, 671.
Ржищів, м. на Київщині, 398, 884, 1026, 1027.
Рига, м., 1264, 1265.
Рильськ, м., 883, 905;—повіт, 1207, 1424.
Рим, м., 45, 84, 142, 146, 431, 462, 1340.
Рипіївка, с. на Побожу, 1053.
Рівне, м. на Волини, 283.
Річниця, див. Речиця.
Рогачів, м. на Білорусі, 930.
Рогатин, м. в Галичині, 653.
Рожевка, с. під Києвом, 851.
Рожів, м. на Київщині, 947.
Розвалинці, с. в Галичині, 1462.
Рокитна, м. на Київщині, 1343.
Роксолянці (Україна), 1329.
Романівка, с. на Київщині, 947.
Романове, с. на Білорусі, 1201.
Ромен, м., 215, 318, 411, 416, 420, 685, 729, 947. Роменщина, 415.
Росава (Русава), р., 312, 318, 339, 347, 348, 421, 445, 913, 914, 1213, 1217, 1229.
Росія, 17, 121, 216, 219, 1111, 1112, 1113, 1495, 1499, 1508, 1538.
Рославль, м. 228, 270, 274, 324, 636, 905, 915, 1544.
Рось, р., 339, 352, 366, 374, 986.
Рудка, див. Руток.
Ружин, м., на Київщині, 337.
Румунські воеводства, див. Дунайські.
Руньки, с. на Полтавщині, 158.
Русава, с. на Поділлі, 682.
Русава, р., див. Росава.
Русь, 5, 23, 39, 44, 69-71, 75, 77, 97, 102, 108, 120, 124, 134, 139-141, 149-152, 155, 163-165, 175, 178, 210, 216, 241, 258, 275, 278, 349, 391, 392, 404, 428, 439, 449, 458, 459, 464, 467, 469, 471, 495-496, 506, 528, 529, 579, 673, 674-675, 678, 714, 774, 776, 785, 873, 885, 904, 905, 917, 928, 1001, 1082, 1083, 1093, 1121, 1124, 1125, 1132, 1133, 1139, 1166, 1169, 1191, 1192, 1199, 1200, 1289, 1290, 1306, 1307, 1343, 1391, 1399, 1429, 1457, 1476, 1484, 1493, 1512, 1513, 1515, 1523;—Наддніпряньська, 843;—Червона, 1283, 1330;—воеводство, 108, 1180, 1131 1135, 1549.
Руток, р. 349, 367, 369.
Рябуха, с. на Прилуччині, 410, 412-414, 435.
Рясна, на Білорусі, 1167, 1202.
Ряшів, м. у Галичині, 258.
Саваров, с. на Уманщині, 883.
Саврань на Побожу, 379, 444, 1037.
Савур (Сава) Могила, ур., 185, 187.
Садківці на Поділлі, 194, 195.
Саксагань, р., 463, 556.
Самара, р., 57, 158, 770, 826.
Самбір, м. в Галичині, 1315, 1323, 1359, 1387, 1457, 1462.
Самбор, с. на Прилуччині, 433.
Самгород, м., 494, 1410.
Самош-Уйвар, м. в Семигороді, 1321.
Сандомір, м., 1314, 1392, 1398, 1456, 1457, 1461.
Сан-Кермен, ур., 306.
Сатанів, м. на Поділлі, 52, 69, 70, 76, 243, 551, 1102, 1106.
Сатов (Шатова?), с. на Поділлі, 698.
Свея, див. Швеція.
Свина дорога, 40.
Свислоч, 1110, 1155, 1245, 1272.
Святоюрська гора, під Львовом, 1116.
Севастинівка під Кальником, 111, 112.
Седнів, м., 326, 381, 382, 387.
Сейм (Сем), р., 414, 415, 1012.
Сейни, королівщина, 1272.
Селдлуки, м. на Білорусі, 1223.
Семигород, Семигородська земля, Трансильванія, 33, 37, 44, 45, 49, 54, 72, 83, 88, 94, 98, 102, 126, 128, 140, 141, 143, 144, 150, 166, 188, 206, 207, 218, 232, 235, 252, 254, 312, 429, 444, 449, 450, 466, 483, 484, 498, 508, 510, 511, 517, 518, 520, 522, 527, 528, 531, 533, 541, 572, 573, 578, 773, 903, 1103, 1105, 1107, 1109, 1147, 1183, 1186-1188, 1190, 1208, 1213, 1240, 1248, 1274, 1278, 1279, 1283, 1288, 1295, 1296, 1300, 1302, 1304, 1306, 1310, 1320, 1322, 1331, 1332, 1336, 1339, 1356, 1364, 1367, 1388, 1394, 1397, 1427, 1430, 1433, 1434, 1437, 1440, 1474, 1475, 1489, 1546, 1549, 1550.
Сербія, 779.
Серет, р. в Галичині, 243, 541, 582, 652.
Середаємне море, 131, 1164.
Седліска, м. 1181,
Сибир, 936, 969;—ський приказ, справи, 919, 920, 922, 925-927, 937, 948-950, 952, 953, 955, 956 957, 959, 961, 1014, 1024-1027, 1028, 1035, 1046,

- 1054, 1068, 1070, 1074, 1079, 1081, 1089, 1102, 1105, 1159, 1166, 1186, 1200, 1215, 1216, 1219, 1230, 1233, 1237, 1238, 1241.
- Сибирський, м., 5, 1226.
- Синевідсько, с. в Галичині, 1323, 1384.
- «Синиця город», 721.
- Сині Води, р., 309, 320, 563, 1136.
- Синюха, р., 1455.
- Синява, м. на Поділля, 200, 217, 1343.
- Сирець, р. під Києвом, 851.
- Сіра, р., 570, 1107.
- Ситенка, р., 283.
- Сівер, Сівера, Сіверщина, 21, 38, 40, 74, 325, 381, 407, 433, 460, 472, 874, 929, 936, 962, 1157, 1158, 1508, 1545.
- Сівськ, м., 76, 127, 204, 223, 292, 370, 405, 433, 434, 467, 469, 471, 682, 686, 929, 981, 1192;—волесть, 929; Сівського столу справи, 884, 886, 939, 951, 1014, 1018, 1019, 1024, 1025, 1049, 1098, 1137, 1164, 1228, 1352.
- Сілістрія, м., 498, 519, 537, 944, 1294.
- Сірія, 983.
- Січа (Запорізька), 972.
- Скала над Збручем, 243, 1104, 1105, 1113, 1114.
- Скалат, м. в Галичині, 1466, 1469.
- Скавина, м., 1390.
- Сколе, в Галичині, 1323.
- Слобідщина, 314, 1049, 1091, 1229, 1230, 1545.
- Славатичі, 1460.
- Словечна, р., 224, 323, 1253.
- Слоним, м., 404, 638.
- Служк, м., 14, 949, 950, 1090, 1192, 2107, 1209, 1217, 1269-1272, 1275, 1327; 1398, 1419;—князівство, 1269-1272, 1283, 1408.
- Случ, р., 17, 163, 308, 1115, 1138.
- Сміла, м. на Київщині, 426, 564, 688, 811, 827, 1010, 1300, 1450.
- Смоленськ, м., 14, 37, 42, 121, 127, 203, 221, 271, 321, 405, 407, 415, 467, 503, 566, 646, 682, 720, 769, 773; 788, 808, 811, 816, 839, 861, 888, 890, 892, 905, 906; 909, 910, 921, 929, 931, 934, 937, 951, 956, 961, 973, 1021, 1022, 1023, 1078, 1079, 1083, 1202, 1203, 1216, 1226, 1245, 1255, 1258, 1277, 1287, 1396, 1516, 1518-1520, 1522;—Смоленщина, 257, 270, 271, 460, 1081.
- Смогрич, р., 239, 243, 549, 550.
- Снятин, м., 700, 702, 1461.
- Спш, 1305.
- Соб, р., 497.
- Соболівка (Соболів), с. на Побожу, 661, 664, 665, 973, 1019.
- Сож, р., 224, 932, 936, 1153, 1272.
- Сокаль, м. у Галичині, 139, 234, 237, 238, 244, 246, 248, 257-259, 261-263, 273, 277, 278, 280, 315, 453, 491, 712, 1164, 1311, 1341, 1342, 1398, 1426, 1519.
- Соколівка, с. на Уманщині, 1043.
- Солобківці, с. на Поділля, 677, 709.
- Сороки, м. в Молдавії, 88, 89, 96, 445, 474, 477, 513, 514, 517, 526, 527, 531, 539, 581, 582, 1025, 1104, 1428.
- Сорокошиці, с., 327.
- Сорочинці, с. на Полтавщині, 203.
- Сосниця, м., 79, 204, 387, 413, 334, 502, 535, 563, 1012, 1545,—повіт, 95, 472.
- Сочава, див. Сучава.
- Стайки, м. на Київщині, 947.
- Стамбул, м., 467, 583, 632, 641, 895, 1376, 1527, 1535; див. ще Царгород.
- Станиславів, м. на Поділля, 176-179, 182, 200.
- Стариська, 594.
- Стародуб, м., 13, 77, 204, 220, 228, 397, 436, 471, 496, 502, 874, 875, 905, 908, 930, 1013, 1207, 1382, 1482, 1424, 1442;—повіт, волесть, 270, 410, 466, 499, 796, 874, 908.
- Стахів, с. на Поліссю, 1151, 1152.
- Стеблів, с. на Канівщині, 552, 722.
- Стеколице, с. на Поліссю, 771.
- Степанівка, с. на Поділля, 664, 665, 680-682, 973.
- Степань, на Волині, 496, 1318.
- Стір, р., 262, 263, 271, 278, 282, 283, 301, 495.
- Стіна, м. на Поділля, 177, 193, 194, 196, 1020.
- Стокгольм, м., 126, 175, 454, 917.
- Столин, м. на Туровщині, 1150, 1152.
- Стоянів, м. у Галичині, 246, 247, 441.
- Стрий, м., 1313, 1320, 1322, 1323, 1340, 1384, 1385, 1387, 1388, 1466.
- Стріпа, р. в Галичині, 243, 1145.
- Стриківка, с. на Прилуччині, 433.
- Стрішин, на Білорусі, 930.
- Струмень, с. на Пинщині, 1152.
- Струсів, с. в Галичині, 1139.
- Стугна, р., 339.
- Студениця, м. на Поділля, 677.
- Суботів, с. на Чигиринщині, 49, 66, 113, 114, 156, 198, 462, 483, 498, 525, 599, 614, 615, 617, 618, 686, 725,

- 726, 827, 978, 1010, 1021, 1157, 1175, 1210, 1343, 1344, 1371, 1423, 1428, 1433, 1436, 1437, 1440, 1474, 1475, 1489.
- Суми, м. на Слобожанщині, 414, 1229.
- Сураж, м., 1520.
- Сурські байраки, ур., 556.
- Сутяска, с. на Побожу, 195.
- Суха Діброва, 1037, 1053.
- Суходоли, с., 482.
- Сучава, м. у Молдавії, 90, 91, 97, 473, 517, 526, 540, 541, 571, 573, 580, 582-599, 609, 651-655, 658-676, 680-682, 687, 700, 724, 774, 807, 871, 959, 960, 1010, 1062, 1077, 1104, 1107, 1546, 1547.
- Сян, р. в Галичині, 1191, 1388, 1389.
- Снягіччина (Сняцька земля), 1183, 1305, 1306.
- Сянок, р., 1352.
- Тавань, 381, 899.
- Таборець, м., 204.
- Таборівка, с., 337.
- Тайкури на Волині, 1342.
- Талалаївка, с. на Уманщині, 973, 053.
- Тамань, 1100, 1101.
- Тарасівка, м. на Чигиринщині, 435, 436.
- Тарнів, м. в Малопольщі, 1315, 1410.
- Татарська держава, Татари, див. Крим.
- Ташлик, р., 216, 661, 1382, 1447, 1473, —Плетений, р., 1455;—Чорний, р., 1455.
- Тверь, м., 1287.
- Текуча, на Молдавії, 541.
- Тележна, м. на Волощині, 544, 542.
- Телігул, р., 1447, 1452.
- Терговицти, дав Торговище.
- Теребень, с. на Полісся, 1152.
- Теребовля, м. в Галичині, 652, 672, 700, 702, 1114, 1139.
- Терехтемирів, с., 398, 409, 1026, 1027.
- Тернівка, с. на Черкащині, 57.
- Тернопіль, м. 243, 246-248, 251, 258, 273, 275, 276, 550, 959, 1003, 1014, 1029, 1030, 1117, 1139, 1140, 1143, 1460, 1461, 1463, 1466, 1550.
- Тетерев, р., 773, 1291.
- Тетіїв, с. на Київщині, 1048.
- Тякоцин, м., 1283, 1284, 1381.
- Тимонівка, с. на Побожу, 1016, 1018, 1026.
- Тиргул Фрумос (Красний Торг), на Волощині, 570, 571, 1546.
- Тиса, р., 1323.
- Тішанів, м., 266.
- Томашів, м., 1126, 1191.
- Топорівські ліси, 274, 275.
- Тор, р., 526, 536, 954, 1228, 1237;—Торські уходи, озера, 1228.
- Торговиця, м. на Уманщині, 1068.
- Торговище (Терговицти), м. у Валахії, 33, 119, 473, 534, 538, 541, 543-545, 550, 570, 571, 903, 1051, 1103, 1106.
- Торки, с. в Перемищині, 1385.
- Торчиця, с. на Київщині, 721, 1048, 1052.
- Торунь, м., 168, 174, 1110, 1111, 1142.
- Тракія, 1355.
- Трансильванія, див. Семигород;—Трансильванські гори, 452;—«Transsylvania et bellum boreo-orientale», 72, 78, 83, 88, 89, 98, 102, 128, 141, 144, 166, 218, 222, 485, 486, 498, 510, 522, 527, 531, 779, 894, 904, 928, 1054, 1078, 1098, 1102, 1104-1107, 1137, 1146, 1147, 1169, 183-1185, 1187, 1190, 1278, 1283, 1284, 1296, 1301, 1304, 1307, 1309, 1312-1314, 1320-1323, 1326, 1365, 1387-1389, 1392, 1397, 1407, 1409, 1457, 1461, 1463, 1549.
- Триліси, с. на Київщині, 339-345.
- Трипільє, с. на Київщині, 330, 348, 947, 966, 978.
- Тростянець, на Побожу, 1036, 1040.
- Тростянка, с. на Побожу, 1014, 1020.
- Троцький пов. у Литві, 1205.
- Трубчевськ, м., 387, 479.
- Тульчин, 1017, 1018, 1020, див. Нестервар.
- Туреччина, 9, 33, 34, 45, 47, 48, 51-53, 83, 84, 116, 128, 134, 139, 140, 152, 153, 160, 169, 170, 173, 206, 212, 214, 230, 235, 237, 252, 361, 371, 379, 385, 425, 427, 431, 444, 447, 450, 452, 466, 469, 489, 508, 510, 520, 521, 533, 534, 549, 559, 566, 615, 616, 627, 631, 672, 721, 779, 867, 893, 904, 950, 1029, 1032, 1081, 1130, 1165, 1275, 1346, 1360, 1376, 1388, 1440, 1488, 1489; Турецькі справи москов. Гособольського приказу, 468, 535.
- Турів, м., 769, 1150, 1316;—повіт, 1403, 1405.
- Туробин, м., 1457-1459.
- Туровче, с. на Київщині, 851.
- Тягиня, р., 1105.
- Тясмин, р., 435, 617, 659, 661, 808, 1475;—Сухий, 661.
- Убедь, р., 1012.
- Удай, р., 411, 414.

- Угорщина, 44, 63, 104, 116, 117, 119, 123, 130, 163, 250-252, 431, 450, 507, 510, 516, 518, 528, 529, 540, 568, 790, 803, 1099, 1172, 1208, 1213, 1390, 1391, 1394, 1410, 1442, 1444, 1460, 1460.
- Узень, р., 339, 343.
- Україна, 5, 6, 9, 12-19, 24, 26, 30, 39, 44-46, 53-55, 59, 67, 70, 74, 75, 77, 79, 80, 85, 88, 94, 97, 103-105, 140, 115, 119, 126, 129, 131, 140, 145, 147, 150, 151, 154, 157, 159, 161, 162, 169, 171, 172, 174-180, 184, 188, 189, 191, 201, 202, 204-207, 210, 212, 115; 217, 218, 220, 221, 225, 246, 248, 253, 257, 258, 263, 264, 267, 268, 271, 275-280, 282, 283, 285-289, 291, 295, 297, 303, 306-309, 313, 317, 318, 320, 323, 333, 335, 340, 342, 345, 348, 352, 359, 360, 367, 371-373, 377, 379-381, 384-386, 389, 391, 397, 404, 407, 412-415, 419, 420, 422-429, 431, 442, 444, 446-452, 455, 464-474, 482, 484, 486, 489-491, 495-997, 500, 501, 510, 526, 535, 546-548, 551, 552, 558, 559, 563, 566, 567, 569, 574, 581, 590, 592, 594, 598, 599, 601, 609, 622, 625, 644, 650, 652-656, 658, 660, 666-670, 672, 674, 675, 678, 683, 686, 688, 694, 699, 701, 710, 712, 716-718, 720, 727-730, 732, 742, 743, 747, 751, 752, 754-760, 762, 763, 765-768, 770-778, 781, 782, 790, 791, 794, 795, 798, 801, 807, 808, 811, 812, 816, 824, 826-829, 833-837, 839, 842-844, 852-854, 857, 858, 864-876, 883, 884, 891, 893, 895, 897, 901, 905, 908-910, 918-919, 928, 933, 934, 936, 937, 940, 944, 948, 949, 951-955, 959-961, 966-968, 971-977, 979-986, 989, 994, 1002, 1008, 1010, 1013, 1014, 1017, 1021-1023, 1207-1031, 1035, 1039-1041, 1045, 1046, 1049, 1051, 1053, 1054, 1059, 1061-1063, 1065, 1069, 1070, 1074, 1076, 1082-1086, 1092-1094, 1097, 1098, 1100, 1104, 1106, 1108, 1110, 1112, 1113, 1118, 1121, 1123, 1129, 1131, 1132, 1136, 1137, 1139, 1141, 1143, 1145, 1146, 1149, 1156-1161, 1163, 1165, 1166, 1169, 1172-1174, 1179, 1180, 1183, 1185, 1188, 1191, 1192, 1195, 1196, 1200, 1205-1208, 1214, 1217, 1218, 1225-1228, 1230, 1231, 1233, 1238-1240, 1242, 1244-1250, 1252, 1253, 1255, 1260, 1267, 1274, 1281, 1284, 1286, 1289, 1290, 1291, 1295, 1306, 1313, 1316-1319, 1324, 1329, 1331, 1334-1336, 1340, 1341, 1346, 1347, 1350-1352, 1356, 1358, 1364, 1365, 1373, 1374, 1378, 1379, 1382, 1384, 1393, 1394, 1396, 1397, 1400-1402, 1404, 1405, 1408, 1411, 1416, 1423, 1427, 1434, 1438, 1442, 1444, 1447-1449, 1452, 1455, 1456, 1459, 1463, 1467, 1471-1476, 1478-1483, 1485, 1489, 1490, 1505, 1507, 1508, 1510-1512, 1521, 1540, 1541, 1545, 1546, 1549; За-дніпрянська, 413, див. Задніпрове;—Західня, 447, 683, 1091 1111-1113, 1128, 1130, 1136, 1166, 1173, 1178, 1194, 1200, 1217, 1218, 1232, 1268, 1274, 1288, 1289, 1316, 1327, 1331, 1359, 1369, 1366, 1389, 1405, 1442, 1472, 1491;—Московська, 417;—Правобічна, 447, 471, 495, 663, див. Правобережжя;—Слобідська, 1048;—Східня, 416.
- Умань, 71, 74, 76, 88, 158, 320, 395, 435, 437, 494, 495, 536, 558, 564, 571, 596, 609, 610, 687, 698, 717, 719, 721, 722, 735, 773, 870, 879, 880, 882-884, 890, 892, 908, 923, 952, 959, 966, 977-980, 986, 1002, 1018-1020, 1022, 1024, 1035, 1041-1043, 1046, 1047, 1051, 1053, 1055, 1056, 1060, 1068, 1070, 1076, 1077, 1084, 1098, 1147, 1300, 1393, 1448, 1455;—Уманщина 380, 547;— Уманський шлях, 76, 110, 290.
- Унава, доплив Ірвеня, 339.
- Усть-Бершадь, 1053, 1055, 1069.
- Ухані, м. на Холмщині, 258, 1126, 1161.
- Ушиця, м. на Поділлі, 677.
- Ущя, с. на Чернігівщині, 1155.
- Уяздов, м. в Польщі, 1545.
- Фастів, м. на Київщині, 318, 326, 331, 339-342, 346, 350, 441, 768, 918-920, 922, 924, 927, 937-940, 945, 947, 948, 954, 1011, 1343, 1361.
- Фейервар (Білград) в Семигороді, 523, 1187, 1304, 1306, 1428.
- Фінляндія, 1287.
- Фінська затока, 1232.
- Фіртлівка, м. у Галичині, 548.
- Фокшани, м. на Волощині, 541—543.
- Харків, м., 414, 1228, 1229.
- Харкова, р., 1228.
- Хатія, 95.
- Херсон, м., 424;—Херсонщина, 422.
- Хмельник, м. на Поділлі, 200, 206, 217, 236, 238;—староство, 200.
- Ходорків, с. на Київщині, 320, 547.
- Хойники, м. на Поліссі, 225.
- Холм, м. 25, 259, 300;—земля, 1183, 1306, —владцтво, 29;—с. на Київ. 851, 1493;

- Хорол, м., 158.
- Хотин, м., 92, 95, 96, 100, 282, 362, 466, 466, 486, 507, 511 513, 515, 517, 518, 523, 524, 529, 581, 582, 654, 681, 959, 1104, 1377, 1467, 1453, 1469.
- Хотів, с. під Київом, 1089.
- Хотольня, с. на Білорусі, 1223.
- Хребтів, м. на Поділля, 677.
- Христинівка, м. на Уманщині, 884, 1055.
- Хуст, м. на Закарпатті, 1319, 1320.
- Царгород, 33-36, 45, 47, 52-54. 58, 60, 81, 83-85, 87, 89, 98, 120, 127, 130-132 134, 236-7, 150, 154, 156, 163, 172, 174, 147, 249, 253, 259, 288, 315, 316, 317, 347, 354, 378, 419, 428, 475, 484-5, 494, 498, 500, 516, 522, 533-536, 538, 577-579, 595, 597, 598, 668, 773, 780, 781, 893, 894, 900, 901, 903, 916, 919-921, 928, 930, 942-944, 952, 997, 1001, 1004, 1010, 1062, 1064, 1091, 1097-1100, 1127, 1136, 1232, 1279, 1337, 1345, 1346, 1354-1356, 1379, 1432, 1446, 1466, 1526, 1527. 1540, 1543, 1549
- Цариборисове городище, 1228;—Брід, 309; 722;—ур. 309.
- Цедора, Цедорське поле, ур. 89, 481.
- Цибулів, м., 1054.
- Цибульник, р., 463.
- Цимерманівка, с. на Чигиринщині, 687.
- Ціонкен, маєток біскупна познан. 265.
- Чакова, р., 556.
- Чауси, м. на Могилівщині, 933, 935, 1153, 1158, 1159, 1168, 1201-1205, 210-1216, 1223, 1224, 1257 2167 1273, 1276, 11277, 381, 1382.
- Ченстохова, м. в Польщі, 1192, 1377, 1408, 1456.
- Чересів, м. на Білорусі, 1167, 1202.
- Черкаси, м., 13, 39, 40, 55, 66, 71, 157, 175, 245, 356, 361-363, 380, 723, 1009;—староство, 361, 379, 1094.
- Черкаськ, м. на Дону, 1008.
- Чернігів, м., 13, 204, 228, 235, 257, 318, 322, 323, 325-327, 338, 361, 381, 382, 433, 434, 496, 562, 563, 670, 682, 688, 690-692, 720, 728, 729, 734, 771 772, 803, 804, 811, 867, 930, 963, 1021, 1253, 1415, 1417, 1545;—вояводство 22, 109, 409-411, 1286, 1286, 1292, 1364;—староство, 365, 368, 370, 372;—Чернигівщина, 95, 365, 389, 410, 411, 422, 435, 1503.
- Чернівці, м. на Буковині, 180, 190, 193-195, 582.
- Чернівці (або Чернів), с. на Поділля, 1014, 1046, 1325, 1499.
- Четвертня Нова, м., 1316.
- Чечельник, 63, 236, 1020-1022, 1046, 1051, 1059.
- Чигирин, 14, 15, 21, 48-50, 53, 54, 56-59, 61, 64, 66, 69, 76, 81, 95, 102, 111-114, 119, 120, 125, 128, 131-134, 146, 147, 150, 154-156, 158, 159, 170, 203, 204, 214, 229, 245, 254, 289, 307, 308, 312, 319, 356, 366, 375, 380, 382, 383, 388, 389, 393, 394, 398-402, 408, 410, 411, 421, 425, 426, 432, 435, 437, 442, 445, 460, 461, 467-469, 471, 477, 480-483, 487, 489, 501, 505, 513, 523, 525, 527, 528, 539, 547, 548, 552, 556, 557, 563-565, 568, 570, 572-576, 588, 596, 599, 609, 612, 614, 615, 617, 618, 643, 653, 656, 658, 659, 665, 667, 669, 679, 680-689, 691, 692, 694, 697, 716, 718, 721, 722-724, 726, 728, 730, 731, 733, 734, 744, 749, 763, 772, 774, 778, 779, 783, 794, 807, 834, 853, 855-857, 870, 873, 885, 887, 889, 892, 896, 899, 908, 913, 920, 922, 923, 925, 926, 928, 942, 948, 952, 966, 1002, 1005, 1009, 1010, 1021-1023, 1064, 1070, 1071, 1074, 1076, 1077, 1079, 1080, 1091, 1104, 1163-1165, 1168, 1170, 1172, 1175, 1175, 1179-1182, 1184, 1289, 1190, 1191-1194, 1199, 1200, 1108, 1210, 1211, 1213, 1229, 1235, 1237, 1247, 1250, 1253, 1255, 1267, 1269, 1272, 1274, 1275, 1278, 1279, 1283, 1284, 1288, 1295-1297, 1300, 1301, 1309, 1310, 1312, 1324, 1327, 1333, 1338, 1343-1345, 1350, 1351, 1362, 1366, 1367, 1368, 1369, 1376, 1378, 1383, 1394, 1396, 1400, 1401, 1403, 1405, 1411, 1412, 1415, 1420, 1426 - 1428, 1431, 1432 1438, 1441, 1442, 1445, 1451, 1453-1455, 1467-1470, 1475, 1510, 1545;—староство;—64, 166, 361, 765, 786, 789, 792, 806, 815, 821, 822, 826, 1094, 1531.
- Чуриков, м. на Білорусі, 1153.
- Чичерськ, м., 870, 932, 1167, 1202.
- Чолганський Камінь, с., 276, 290, 659, 1138.
- Чорне море, 33, 47, 48-9, 54, 105, 131, 135, 166, 385, 431, 468, 475, 534, 535, 781, 921, 928, 944, 999, 1004, 1009, 1355.
- Чорний ліс, ур., 102, 126, 156, 204, 380, 418, 435, 563, 661, 941, 942.

- Чорний Острів, на Волині, 1365, 1462, 1464, 1465.
 Чорний Шлях, 77, 947.
 Чернобиль, м., 215 217, 221, 224, 225, 323-325, 565, 769, 771.
 Чернокозинці, м. на Поділлі, 240-241, 243.
 Чортів-городок, див. Чортків.
 Чортків, м. в Галичині, 237, 1102, 1115, 1210.
 Чортин, м. в Малопольці, 266-269;—старство, 269, 270.
 Чугуїв, м. на Слобожанщині, 1228, 1230, 1235.
 Чуднов, м., 236, 290, 457, 462, 463, 495, 547, 875.
 Шавулиха, с. на Київщині, 722.
 Шаравка, м. на Поділлі, 764.
 Шаргород, м., на Поділлі 10, 69, 177-181, 190, 191, 193, 194, 197, 320, 338, 445, 673, 675, 678, 683, 684, 685, 750, 808, 873, 875, 877-880, 882-884, 927, 1014, 1024, 1049, 1076, 1077, 1171, 1427, 1451, 1452.
 Шарівка, с. на Уманщині, 1053.
 Шатава, м. на Поділлі 698.
 Швеція, 9, 32, 37, 38, 94, 126, 140, 141, 160, 174, 175, 209, 377, 406, 450, 455, 464, 466, 484, 501, 503, 545, 546, 567, 705, 917, 918, 966, 1074, 1079, 1080, 1081, 1103, 1122, 1136, 1178, 1218, 1239, 1240, 1248, 1275, 1281, 1286, 1287, 1290-1295, 1305, 1306, 1310, 1330, 1367, 1391, 1394, 1396, 1397, 1406, 1411, 1417, 1418, 1429, 1432, 1439, 1450, 1494.
 Шелпахівка (Шелпахов), с. на Уманщині, 877, 1053.
 Шепелевичі, м. на Білорусі, 949, 961.
 Шклов, м. на Білорусі, 220, 937, 949, 961, 1081, 1154, 1216, 1277;—пов. на Білорусі, 1214, 1216. 1255.
 Шкляна, 79.
 Шлезк (Силезія), 450, 528, 529, 544, 1105, 1108, 1132, 1135, 1169, 1283, 1377.
 Шебрешин, м., 1126.
 Щорсів, бібліотека, 877.
 Щижки, м. у Галичині, 1390.
 Шуровці, с. на Волині, 278.
 Юрів (Дершт), м., 1253.
 Юрканівка, с. на Поділлі, 1057.
 Яблонів, москов. пограничне м., 496, 529, 682, 750, 909
 Яв'яз, див. Ободівка.
 Яворів, м. в Галичині, 1115.
 Ягольниця, м. у Галичині, 446, 1102, 1114, 1115.
 Ягубець, с. на Уманщині, 495, 879-882.
 Язлівець, м., 92, 181, 702, 704, 1114.
 Якушинці, с. на Побожу, 199.
 Яломниця (Яловиця), 539, 541, 543, 553, 554, 576.
 Ямпіль, м., 22, 78, 88, 89, 91, 99, 103, 104, 111, 120, 128, 177, 180, 193-195, 271, 287, 310, 319, 444, 445, 474, 476, 477, 571, 581, 672, 674, 1292, 1446, 1448, 1546.
 Янів, м. Галичині, 652-654, 1053, 1116, 1409, 1519.
 Янчариха, див. Ганчариха.
 Ялтушков, м. на Могилівщині, 182.
 Яриловичі (Єриловичі), м., 242-226.
 Ярослав, м. у Галичині, 266, 1115, 1128, 1130, 1135, 1191, 1340, 1341, 1388, 1390, 1392.
 Ярошів, с. на Поділлі, 548.
 Яси, м., 87-89, 91, 92, 95, 97, 119, 120, 128, 130, 156, 163, 216, 237, 249-521, 316, 447, 459, 460, 469, 472, 476, 477, 480, 481, 483, 503, 511, 514, 518, 523-529, 530, 532, 538, 540, 544, 570, 571, 583, 585, 596, 768, 902, 923, 941, 960, 1021, 1023, 1077, 1081, 1105, 1187, 1278, 1300, 1373, 1374, 1394.
 Ясногородка, с. на Київщині, 236, 851

ЗМІСТ ІХ ТОМУ.

Паредне слово	стор.
І. Підданне Туреччині й похід на Молдаву 1650 р.	5—8

стор.
5—8
9—138

Настрої на Україні весною 1650 р.: поворот з неволі польських гетьманів і викликана ним тривога (с. 9—10), записка Потоцького королеві в козацькій справі (с. 11), програма реваншу (с. 12). Внутрішні напруження (с. 12—3), невдоволення козацьких мас—чутки про самочинних гетьманів (с. 13), невдоволення з Хмельницького (с. 14), легенди про нього (с. 15), його маніфестації льояльності (с. 15—6), справа повороту шляхти на Україну (с. 17), допущення до урядовання королівських урядників—лист Шумейка (с. 17—8), торги магнатів з гетьманом і старшиною за допущення до маєтків (с. 18—9), обопільне роздраження і повстання підданих (с. 20), гетьманські репресії проти повстань (с. 21), універсали против своєволі (с. 21-2), утечі за московську границю (с. 23—4). Незадоволені релігійні домагання (с. 24—5), недодержані зборівські постанови (с. 25), митрополит з духовенством запрошені на сойм (с. 26), січневі конференції в Варшаві (с. 27), заходи Кисіля (с. 27—8), становище козацьких делегатів (с. 28), королівський привилей 12 січня (с. 29), кївська дискусія в релігійних справах в березні (с. 30), відмова короля в травні (с. 31), ірклівська нарада в серпні і митрополіча інструкція посланцям до короля (с. 31—2).

Польські плани напустити козаків на Турків, або на Москву: відроджені венецькі плани (с. 32—3), місія Парчевича (с. 33), варшавські поголоски про бажання хана воювати з Турками (с. 34), реляції нунція про бажання хана дістати поміч від козаків (с. 35), варшавські надії на венецьку субсидію на наєм війська, щоб ужити його на козаків (с. 36). Московський ультиматум Польщі перебиває сі плани (с. 37), польський уряд протиставляє йому плян походу козаків і Татар на Москівщину (с. 37—8), поради Кисіля (с. 38), переговори з Хмельницьким (с. 39), лицедійство гетьмана—він запевняє повну готовість (с. 40), дійсні бажання відкривають козацькі послы в розмовах з московськими в Варшаві (с. 41), військо бажає московського протекторату (с. 42), козацькі послы радять Москві не миритися з Польщею—з огляду на неминучу війну козацько-польську (с. 43), плян православної ліги (с. 44), нерішучість Москви—симптоми нової Смути (с. 44—5), хан маніфестує бажання воювати Москву (с. 45), Москва іде на поступки московсько-польський конфлікт зходить зі сцени (с. 45—6), відновлення московсько-польського договору (с. 46).

Венецька місія у Хмельницького і гетьманська дипломатія: інструкція Саґреда Віміні (с. 46—7), становище варшавського двору (с. 47), авдієнція в Чигрині (с. 48), становище гетьмана (с. 49), його лист до Саґреда 3 червня 1650 (с. 50), звідомлення Віміні (с. 51), польські переговори і поголоски про війну з Туреччиною (с. 52), пляни Осолінського і смерть його (с. 53). Українські знесини з Портою (с. 53—4), турецьке посольство в Чигрині, в липні 1650 р. (с. 54), відповідь гетьмана, жалі його на хана (с. 54), гетьман стримує Донців (с. 55). Хан жадає козацького війська на Черкесів. (с. 55—6), гетьманський універсал 24 мая про похід (с. 56), похід Лисовця і Тим. Хмельниченка на Дін в серпні (с. 57), гетьман пояснює його мотиви цареві (с. 57—8). Акундинов і московські клопотання про його видачу (с. 58—9).

Чигиринські авдієнції при кінці липня: турецьке посольство (с. 59—60), лист гетьмана до султана (с. 61), декларація підданства Порті (с. 62—4), польські оповідання (с. 63—4), ханське посольство—заклик на Москву (с. 65). Посольство від короля (с. 66), з'їзд в Ірліліві (с. 66—7), вісти Струкова (с. 67), Хмельницький відмовляється від походу на Москву небезпекою від Потоцького (с. 68), зносини Хм. з Потоцьким (с. 68—9), польська мобілізація (с. 70), тривога нею викликана—реляція Любенецького (с. 71—3), зневажливий лист Потоцького до гетьмана (с. 74), поголоски про війну з Польщею (с. 75), мобілізація і повстання на панів (с. 76), поголоски про конфлікт Нечая з Хмельницьким (с. 77), тривога між шляхтою (с. 78), «суворі універсали» гетьмана проти повстань (с. 79).

Похід на Молдаву—його несподіванність (с. 80), сучасні пояснювання (с. 81—2), перспективи висунені Молдавською компанією (с. 83), становище Порти (с. 84), дійсні мотиви Хмельницького (с. 85), літературна романтика (с. 86—87), фактична історія кампанії, вересень 1650 р. (с. 88), Лупулові благання помочи у Поляків (с. 89), переговори з Хм. (с. 90), умови замирення (с. 91), політичне значінне договору Хм. з Лупулом (с. 92), стратегічне значінне його (с. 93), Хмельницький і Радивил (с. 94), православно-протестантська ліга (с. 95), пояснення для мас—дума про Молдавську війну (с. 96), несприятливі відзиви сучасників (с. 97). Ліквідація напружень викликаних кампанією (с. 98), посольство до Ракоція (с. 98—9), пересилки Потоцького з Хмельницьким (с. 99—100), посольство Кравченка (с. 101), тривога в польській обозі (с. 102), козацьке військо вертає на Україну (с. 103), екакуції над своєвільниками (с. 104), християнська іділія—«святі наміри» визволення християн (с. 105), жовтневі переговори (с. 106), посольство Васька хорунжого (с. 107), розпущення польського війська (с. 108), звідомлення Потоцького з 22 жовтня (с. 108—9).

Українсько-московські зносини—звідомлення московських посольств (с. 109—110), посольство Протасьєва (с. 110), пошукування за Акундиновим (с. 110—1), розмови гетьмана з Протасьєвим в невороті з молдавського походу (с. 111—2), посольство Унковського (с. 112—3), Акундинов в Чигрині—московські проби його струти (с. 113), гетьман приймає Унковського—22 жовт. н. с. (с. 114), розмови 25 жовтня (с. 115),

експозе укр. політики (с. 116), прохання видати Акундинова і гетьманська відмова (с. 117—8). Звідомлення Арс. Суханова—посольство Хмельницького у мунтянського воеводи (с. 119), лист патр. Паїсія до гетьмана (с. 120), Арсеній у гетьмана 4 (14) листопада (с. 120—1), клопотання про видачу Акундинова (с. 121), гетьман нарікає на політику царя (с. 122—3), теорія спасенної неправди (с. 124), жадання від царя категоричної відповіді (с. 125), закінчення справи Акундинова (с. 126), вісти Унковского і Суханова (с. 127), посольство Ракоція—Уйлакі (с. 128), відносини до Молдавії (с. 129) і Порти (с. 130).

Оформлення відносин до Порти—поворот з Царгороду Антона Ждановича з тур. послами в листопаді (с. 131), відомости про велике зацікавлення Порти козаками (с. 132), гетьманські листи до Царгороду з 1 грудня (с. 132—3), царгородські відомости (с. 134—5), султанська грамота з ребіу-ель-евель 1061—оформлення васальства гетьмана (с. 135), листи царгородських достойників післані з тим разом (с. 136), листи патріярха (с. 137), київські балачки з цього приводу (с. 138).

11. Війна з Польщею 1651 року: приготування і початки кампанії (осінь 1650—весна 1651) . . . . . 139—256.

Осінні плани превентивної кампанії з козаками в варшавських кругах (с. 139), план грудневого сойму для підготовки війни (с. 140), підрахунок сил (с. 141), шукання закордонної помочи—венецьких субсидій і австрійських військ (с. 142), заходи в Царгороді (с. 143), бажання упоратися з козаками до весни (с. 143—4), «хитрощі проти хитрощів» (с. 144), заспокоювання козацького війська (с. 144—5), місія Кисіля (с. 145), польські післанці у Хмельницького (с. 146), демонстрації козацько-татарського прядяни в Варшаві (с. 146—7), хан радить всювати Москву (с. 148), домагання козацького війська (с. 149), апеляція Хмельницького на соймники (с. 150—1). Рада старшини в листопаді (с. 152—3), молдавська справа (с. 154), військо не хоче слати послів на сойм (с. 154—5), його «петита» (с. 155), вісти з Чигрина післанців Радзєйовського (с. 156), вісти московських виступів (с. 157), воевничі настрої (с. 158), війна ухвалена військом (с. 159).

Сойм 5—24 грудня 1650 (с. 159), передсоймові настрої (с. 160), меморіяли Кисіля—лист до короля (с. 161), «вотум» на сойм (с. 162), програма замирення (с. 163), сойм визначає комісію в козацькій справі (с. 164), податки на війну і посполите рушення (с. 164—5), підготовка війни (с. 165—6), безуспішні спількування розвести хана з козаками (с. 167), підчеркування бажання згоди (с. 168), місія Маховського (с. 169), листування з Хмельницьким (с. 170), присипляння козацької уваги (с. 171), листи митрополита (с. 172), посольство до царя Пражмовського з острогоми против козаків (с. 173), посольство Вітовського і Обуховича з новим матеріалом (с. 174). Татарське посольство до Швеції (с. 175).

Початок кампанії—неясности в літературі (с. 176), ініціатива короля (с. 177), накази гетьманам (с. 178), марш Каліновського під Бар в міс. лютім (с. 179), суперечки з ко-

заками за граничну лінію (с. 180), Каліновський сходиться з Лянцкоронським (с. 181), стріча з Нечасм (с. 181—2), погром Нечая в Красному (с. 182) і його смерть 21 лютого (с. 183), вражіння від неї (с. 184), популярність її в народній пісенності (с. 185), пісні про Нечая (с. 186—7), вони протиставляють його Хмельницькому (с. 188) і обвинувачують Хм-го в загибелі Нечая (с. 188—9), фрагмент думи про облогу Винниці (с. 189).

Війна на Поділлі: наступ Каліновського на Мурахов і Шаргород (с. 190), проба переговорів з Хмельницьким (с. 191), посередництво Кисіля—листи до гетьмана й митрополита (с. 192), відновлення польського наступу 3 березня (с. 193), погром м. Стіни (с. 193—4), наїзд на Ямпіль (с. 194), марш на Винницю (с. 195), приступ і облога (с. 196), деморалізація в польськiм таборі (с. 197), героїчна репутація Богуна (с. 197—8). Козацький наступ—стріча з ним під Липовцем (с. 198), бої під Винницею і утеча Поляків (с. 199), відступ під Бар (с. 200), козаки під Хмельником (с. 200—1), нарада в польськiм таборі 1 квітня і відступ під Камінець (с. 201).

В козацькiм таборі—загадкова пасивність гетьмана (с. 202), вісти з козацької сторони (с. 203—4), шукання закордонної помочи (с. 204), козацькі посольства в Криму (с. 205), зносини з Ракоцієм (с. 206), посольство молдавське і мунтянське (с. 206—7), зносини з Москвою (с. 207—8), рішучі московські настрої (с. 207—8), скликається земськiй собор на м. лютий, щоб прийняти Україну (с. 208), ухвали собору (с. 209), місія Лопухина до гетьмана (с. 210), інструкція йому (с. 211), додаткові доручення з піддячим Степановим (с. 212), царськiй уряд не підтримує гетьмана (с. 212—3). Похід гетьмана—звідомлення з гетьманськiй квартири Радивилового післанця (с. 213—4), відомости сотника Половка (с. 215), ситуація в березні-квітні (с. 216), вицікування Татар (с. 217).

Білоруськiй фронт — українсько-білоруськi відносини (с. 218), орієнтація Білоруси на Козаччину (с. 219), виленьскiй панегірик Хмельницькому і Вітовському (с. 218—9), оповідання Аф. Крижановського (с. 219—20). Політика нейтральності литовськiх маїнатів (с. 220—1), лист Сашги (с. 221), позиція Ян. Радивиля (с. 222), чутки про перемир'є укр.-литовське (с. 222—3). Прип'єтськiй фронт (с. 223—4), повстання (с. 224—5). Наступ Радивиля (с. 225), Небаба облягає Гомель (с. 227), козацькi послы у Радавила (с. 225—6), Радивил затримує послы і рушає в псхід (с. 227—8).

Польськi заходи: пошукування субсидій (с. 228—9), оптимістичні вісти про успіхи в козацькiй кампанії (с. 229), переговори з Венецією (с. 230), переговори в Москві (с. 231), зльви Вітовського й Обуховича, травень 1651 р. (с. 232—3). Збори на війну (с. 233), посполите рушення (с. 233—4), проволоки (с. 234—5), король виїзжає до війська (с. 235), останні зусилля Венеції відвести війну (с. 235), вісти про козаків (с. 236). Каліновський вступається з Камінцем (с. 237—8), козаки під Камінцем (с. 239), дневники облоги списаніи сзугами (с. 240—1), козаки відступають (с. 241—2), погоня за Каліновським (с. 242—3), битва під Купчинцями (с. 244).

Марш гетьмана: відомости про його військо (с. 244—5), оповідання бранців (с. 245—6), козацькі настрої (с. 246—7). Заграничні зносини гетьмана (с. 247—8), відправа турецького посольства (с. 249), листування з Лупулом (с. 250), посольство Ракоція (с. 251), дісиденти добиваються інтервенції Ракоція (с. 252), вагання Ракоція (с. 253). Родина трагедія гетьмана (с. 254), його чорні дні (с. 254—5), роздражнене на Москву (с. 255), місія до Москви Мануїловича (с. 255—6), його оповідання в Москві (с. 256).

11). Берестечко і Білоцерківський трактат 28. IX. 1651 р. . . . 257—371.

Перед Берестецькою катастрофою: скупчення польського війська (с. 257), марш під Сокаль (с. 258), в таборі під Сокалем—заходи для підтримання настрою (с. 259), «смішні історії» в королівській квартирі (с. 259—60), незадоволення в війську (с. 260—1), вісти про козаків (с. 261—2), вагання в польським штабі (с. 262), марш під Берестечко (с. 263), на новім місці (с. 264). Тривожні вісти про емісарів Хмельницького в Польщі (с. 264—5), «спідпалачі» (с. 265—6). Бунт Кости-Наперского (с. 266—7), надії на козаків (с. 268), Козацький похід на Смоленщину через московську територію (с. 270). Тривога в Берестецьким таборі (с. 271), вісти про козаків і Татар, марш на них (с. 17—2), наступ Хмельницького (с. 272).

Берестецька катастрофа: бідність відомостей з козацької сторони (с. 272—3), польські вісти (с. 272—4), куніктарство гетьмана (с. 275), вичікування Татар (с. 276). Козацькі оповідання про берестецькі бої (с. 277), оповідання Семена Савича (с. 277—9), оповідання козацьких полковників (с. 280—1). Польські джерела про Берестецькі бої (с. 232). Театр Берестецької катастрофи (с. 282—3), сили козацькі і польські (с. 283), бої 28, 29 і 30 н.с. червня (с. 283—4), пасивність Татар і відступ (с. 284—5). Хмельницький з Виговським ідуть до хана (с. 285), града і утча хана—оповідання про се гетьмана (с. 286) і Виговського (с. 286—7), оповідання Савича (с. 287), пояснення хана (с. 288), чому Хмельницький і Виговський лишилися у хана? (с. 289), оповідання Виговського (с. 290). Облога Берестецького козацького табору 1—10 липня (с. 291), замістники Хмельницького (с. 292), переговори з королем (с. 293), умови капітуляції (с. 294), відмова козаків (с. 295), паніка в козацьким таборі (с. 296), катастрофа 10 липня (с. 297), погром козацького табору (с. 298), трофеї Поляків (с. 299), приклали козацької відваги (с. 299—30). Врештіння від «Берегської трагедії» (с. 300—1), вірша про Берестечко (с. 301—2), пісні про Берестечко (с. 303), сплітання мотивів про Нечая і Хмельницького (с. 304—5).

По Берестечку: поголоски про тяжку неволю Хмельницького у хана (с. 306—7), і як йому вдалося завернути хана (с. 307), Хм. в Любарі (с. 308), наради і розпорядження (с. 309), збирання берестецьких недобитків (с. 309—10), наради в Білій Церкві (с. 310) і універсал 17 липня (с. 311), заходи коло скріплення північної границі і нова мобілізація (с. 311—2), одруження гетьмана (с. 312—3). Ревізія дипломатичних відносин—посольство м. Гавриїла і Гр. Бог-

данова (с. 313), розмова Виговського з Богдановим (с. 314). Зносни з ханом (с. 315), політика Ракоція і Лупула (с. 316), становище Порти (с. 317), відомости про ситуацію зібрані Богдановим (с. 317—8), гетьман і старшина встигли вловити опанувати ситуацію (с. 318—9), польські відомости про депресію і нове піднесення українських настроїв—липень 1657 р. (с. 319—20).

Наступ литовського війська на Україну, липень-серпень: похід Радивиля на Сіверщину (с. 321), погром Небаби (с. 322), оборонні заходи Пободайла (с. 322—3), невдалий похід Радивиля на Чернігів (с. 323). Ліквідація смоленського рейду (с. 324). Погром козаків під Димером (с. 324—5). Радивил змінює план операцій—замість Чернигова похід на Київ (с. 326). Паніва в Києві (с. 327), «супліка» київського духовенства і міщанства (с. 328), литовське військо під Вишгородом—вишгородська легенда (с. 329), козаки виходять з Києва (с. 329—30), Радивил вступає (с. 330), ілюстрації Вестерфельда (с. 330—1), київські трофеї (с. 331), погром в Києві (с. 331—2), пожежа і знищення міста (с. 332—3), трудне становище литовського війська (с. 333—4), його блокада (с. 334).

Наступ коронного війська: розклад в війську після берестьського тріумфу (с. 334—5), король пробує йти на Україну і вертається (с. 335), тяжкий марш коронного війська через Волинь (с. 336), ракування на Київській території (с. 336—7), деморалізація війська (с. 337), повстання людности (с. 338), марш на Білу Церкву (с. 339), хороба і смерть Яреми Вишневецького (с. 339—40), погром Трилісів (с. 340), польське військо в Фастові (с. 341), можливість сполучення з литовським військом (с. 342). Відновлення переговорів з козацької сторони (с. 343), лист Хм. з 22 серпня (с. 344). Зав'язаття між людом (с. 345). Потоцький шукає згоди (с. 345—6). Прихильні жести на адресу православної ерархії (с. 346). Перша козацька депутація у Потоцького, 2 вересня (с. 347).

Бой і переговори: Радивил виходить з Києва на сполучення з коронним військом (с. 347—8), козаки пробують опанувати Київ (с. 348). Війна чи замирення—наради гетьманів (с. 349), друга козацька депутація, 6 вересня, і місія Маховського (с. 349—50). Блокада польського війська (с. 350), Маховський в козацькій таборі (с. 351), комісари виїждять на переговори до Білої Церкви (с. 351—2), білоцерківські переговори (с. 352), козацький бунт (с. 352—3). поворот комісарів (с. 354), переговори в польській таборі (с. 355), наступ польського війська на Білу Церкву (с. 356—7), розірвання переговорів (с. 358), битви під Білою Церквою—23, 24 і 25 вересня (с. 358—9).

Білоцерківський трактат: лист Хм. і відновлення переговорів (с. 360), порозуміння досягнуто, 26 вересня (с. 361), додаткові вимоги і остаточне порозуміння (с. 361—2), Хмельницький приносить покору і складає присягу 28 вересня (с. 362), сварка з Радивилом (с. 362—3), прощальна візита Виговського (с. 363), відомости про замирення (с. 364), текст договору (с. 365—6), мотиви замирення, як їх представляв Потоцький королеві (с. 367), опічка безвихідного стано-

вища польського війська у Освенціма й ин. (с. 368—9).
Що змусило до замирення козацьку сторону? (с. 370—1).

IV. Від Білої Церкви до Батого, зима 1651—літо 1652 . . . . . 372—472.

Ситуація утворена білоцерківським замиренням—недоцілюваннєм її в історіографії (с. 372), неможливість реалізувати умови трактату (с. 373), безпосередні по трактаті події—Хм. з родиною в Корсуні (с. 374), наради в польському таборі (с. 375), тривога від Татар (с. 376), листування Потоцького з Хм. (с. 376—7 і 378—9), плани морського походу (с. 377), апокрифічний лист хана до Хм. (с. 377—8), перспективи козацького походу на Молдавію і викликана ними тривога (с. 378—9), Хм. свідчить свою лояльність (с. 380), силкування козацького уряду, щоб реалізувати білоцерківські постанови (с. 381).

Під знаком лояльності: «заспокоювання непослушних» (с. 382), поради Кисіля (с. 383), Потоцький похваляє королеві лояльність Хм. (с. 384), Венеція поновляє заходи коло організації морського козацького походу (с. 385), Хм. відкладає похід на Волощину (с. 386). Поворот польських офіціалів в Україну (с. 386—7), насильства їх над людністю (с. 387—8), польська сторона констатує такі насильства (с. 388), тривога в народі (с. 389), утеча за московську границю (с. 390). Чутки про бунти проти Хм. (с. 391), нарікання на гетьмана і старшину (с. 392), поголоски про нових гетьманів (с. 392—3). Смерть Потоцького обгострює ситуацію (с. 394), король наказує вислати жовнірів за Дніпро (с. 394—5), його догана Хмельницькому (с. 395), захитання відносин (с. 396), Хм. продовжує лояльну політику (с. 396—7), спорядження реєстру (с. 396—7). Кисіль констатує блискучі успіхи замирення (с. 397).

Перед вибухом: новорічні наради старшини (с. 397—398), посольство Іскри до царя (с. 398), запитання про можливості помочі козакам і на випадок неуспіху—переходу козацького війська під протекторат царя з територією або без неї (с. 399—400), виключення реєстру і посольство з ним на сойм (с. 400—1), інструкція послам (с. 402). Боротьба короля і опозиції на соймі, афера Радзейовського (с. 403—4), поголоски про союз короля з козаками (с. 404—5), сойм зірвано (с. 406), білоцерківського трактату не затверджено (с. 407), королівські резолюції на козацькі петиції (с. 407—8), привилей війську (с. 408—9).

Задніпряньська різня і її наслідки: оповідання Самовидця (с. 410), осторога гетьмана Пободайлові (с. 410—1), конфлікти жовнірів з людністю (с. 411), різня в Липовім (с. 412), розпорядження Калиновського (с. 413, Хм. вибивається до Полтави (с. 413—14), масова еміграція за московську границю (с. 414), вихід полковника Дзіковського (с. 414—5). Відповіді привезені Іскрою з Москви (с. 416), рада старшини в приводу їх (с. 417), воєнні наміри гетьмана і їх одміна (с. 418). Замість ради в Полтаві комісія в Корсуні (с. 419), суд над винними в зачіпках з Поляками (с. 419—20), страчення Гладкого й ин. (с. 420), відрух проти Хм. (с. 421), Хм. випростовує напруження проголошенням війни з Польщею (с. 422), офіційна дума про причини розриву з Поля-

ками і очищення України (с. 423—4). Що говорилося про причини нового розриву (с. 425).

Батовська війна: відомости про чигиринську раду (с. 425-6) і участь у ній татарських делегатів (с. 426—7), відновлення молдавських плянів (с. 427—8), їх політичне значіння (с. 428—9). Алярми Каліновського (с. 430), мобілізація в Криму (с. 431), відкликання задніпрянських леж (с. 432), мобілізація козацького війська (с. 433—4), взірць мобілізаційного обіжника (с. 433), повстання на панів (с. 434—5). Гетьман виходить у похід (с. 435), остерегає Каліновського, щоб не загубив дороги походів на Молдавію (с. 436), стріча під Батогом (с. 437), битва і погром польського війська 2 червня (с. 438), реляції гетьмана і Виговського про перемогу (с. 438—9), апокрифічний універсал гетьмана (с. 439—40).

По Батовським погромі: паніна в Польщі (с. 440—1), оповідання про замучених бранців (с. 441—2), відомости сучасників (с. 442—3). Екскурсія на Волощину (с. 444), відновлення договору з Лупулом (с. 445). Козацьке військо під Камінцем (с. 446), безрезультатна облога і поворот гетьмана до дому (с. 447), лист до канцлера для відновлення відносин (с. 448). Пасивність польського уряду супроти подій (с. 449), дипломатичні заходи—посольство до Москви (с. 450), посольство Унковського до гетьмана (с. 451), Москва затривожена зв'язками України з Кримом і Туреччиною (с. 452). Липневий сойм (с. 453), переловлені листи Радзейовського до гетьмана і Виговського (с. 454), гетьман силкується зв'язатися з шведським двором (с. 455), відомости про козацьке посольство на сойм (с. 455—6), комісія для установа відносин (с. 456), інструкція комісарам—Захвільховському і Чорному, 30 серпня (с. 456—7), козацькі послі ласкаво прийняті (с. 457—8), як толковано сю королівську тактику на Україні (с. 458), посередництво Лупула для замирення козаків з Польщею (с. 459), жадання Хм., поставлені в сих переговорах, на весіллі Тимоша (с. 460). Зідомлення Захвільховського і Чорного з їх місії (с. 461), неприязне становище Хм. (с. 462), подробиці про грубо поводжене з послами (с. 463), неможливість воєнних кроків (с. 463—4), Радвил бере ролю посередника (с. 464), його програма побілітації козацтва (с. 465), прохання до гетьмана (с. 466).

Осінні настрої — польські приготування до війни в осени (с. 466—7), мобілізаційні універсали (с. 467—8). Козацька дипломатія—відносини до Криму й Порти (с. 468—9), посольство до Москви Богдановича й тов. (с. 470). Рада старшини на Йордан (с. 471). Пошисть—її впливи на ослабленне напруження (с. 471—2). Піднясене самопочуття війська—цікавий лист сотника Уманця (с. 472).

V. Вінець і вінець Тимоша Хмельницького . . . . . 473—601.

Шлюб Тимоша—література (с. 473), сенсація викликана у сучасників (с. 473—4), романтична інтерпретація (с. 474), важне політичне значіння (с. 474—5), обставини що змусили Лупула до видання довідки (с. 475—6), останні переговори і весілля (с. 476), подорож Тимоша і Виговського (с. 476—7), сучасний опис весілля (с. 477—80), опові-

данне М. Костина (с. 480), звітommлення Джустініані (с. 480-1), записи Голінського (с. 481), поворот молодих на Україну і чутки про їх лихе пожиттє (с. 481—2), гетьманове оповіщення про сей шлюб (с. 482), тодішні міркування про політичні наслідки його (с. 482—3), зміни в політичних відносинах ним викликані (с. 483), дїлема—хто кого перетягне (с. 484), поголоски про пляни Лупула і Хмельницького на Валахїю і Семигород (с. 484—5), зимова подорїж Тимоша до тестя і викликані нею підозріння (с. 486), молдавський переворот як наслідок (с. 487).

Українсько-молдавські відносини зими 1652—3 р. і весняний рейд: перспективи польсько-української війни (с. 487—8), лист гетьмана до короля, мб. з січня (с. 487), переговори Богдановича і тов. в Москві в грудні (с. 488), січнева рада в Чигрині (с. 487—8), кор. гетьман заповідає укр. гетьманові похід короля (с. 489), сенаторська нарада в Городні в сїй справі (с. 489—90), рахунки на велике ослаблення козаків від пошести і внутрішньої боротьби—оповідання Кожовського про тиранства Хм. (с. 490). Пляни превентивної війни, лютий 1653 (с. 490—1), вона відкладається на весну (с. 491), підрахунок сил (с. 492); Тимчасовий рейд на Україну в березні (с. 492—3), вісти в Полісся і Поділля (с. 493), облога Монастирища (с. 494), Чарнецький і Богун (с. 495), мобілізація козацьких сил (с. 496), Поляки вступаються (с. 497).

Дипломатичні зписини—зима - весна 1653 р.: жвавї зносини гетьмана з Кримом (с. 497), татарські контінгенти на Україні (с. 497), заходи в Стамбулі (с. 49), зносини з Ракоцієм (с. 498—9), посередництво Лупула (с. 499). Переговори з Москвою—обїянки привезені Богдановичем і тов. (с. 500), посольство Бурлія і Мужилівського (с. 500-1), справа перенушення козацьких послів до Швеції (с. 501-2). Листи Радивиля (с. 502), поголоски про союз Радивиля з козаками (с. 502—3), відродження легенди про союз з козаками Яна-Казимира (с. 503), сойм в Берестю—під авспіціями Радивилів, їх політика замрєння (с. 504), підозрілі звїстки про козацьке посольство (с. 504—5), відомости про козацьку мобілізацію (с. 505), скупї асігнування сойму (с. 505—6), польські шукання закордонної помочи—посольство на сойм імперії (с. 506), посольство до Калмиків (с. 506). Молдавська справа (с. 506—7), посольство від Лупула по поміч (с. 507—8), король поясняє припинення рейду на Україну інтересами Лупула (с. 508), питання про захист Лупулові в Камінці (с. 509), Смерть Ад. Кисіля і його характеристика (с. 509—10).

Молдавська усобиця і участь в нїй козаків: оповідання про молдавський переворот—Георґа Кравса (с. 510—1), Мирона Костина (с. 512—4), Павла з Алена (с. 515—6). Похід Тимоша в поміч тестеві (с. 511—2, 514, 515—6), Тиміш в Ясах (с. 516—7), Царгородські вісти про молдавську усобицу: Івана Юрїва (с. 517), аноніма (с. 517—8), Ренїгера (с. 518—9), оповідання Ерлича (с. 519), записки Голінського (с. 519—520). Напружена увага сусідів Волощини до участі козаків в молдавських подїях (с. 521), міра участі в них Хмельницького (с. 522). Похід Ракоцієвого війська на

Лупула (с. 522—3), утеча Лупула (с. 523—4), він благає помочи у Хм. (с. 524), листи до нього Богдана і Тимоша Хм. (с. 524—5), оповідання гетьмана Фомину про сі події (с. 525), оповідання козаків (с. 526).

Перший похід Тимоша на Молдаву: оборонні заходи воеводи Стефана (с. 526), блискавичний марш Тимоша (с. 527), Стефан тікає (с. 527—8), сильні вражіння від цього епізоду (с. 528), Польща алярмує Європу козаками (с. 528—9), вагання Поляків щодо Лупула (с. 529—30), лінія Радивилів (с. 530), воєнний союз Польщі з румунською конфедерацією (с. 530—1), роблення опінії проти Тимоша і козаків (с. 532), оповідання про Тимошеві тиранства (с. 533). Козацькі посольства до Порти (с. 534), балачки на Україні про сі зносини з Портою (с. 535), турецькі послы у гетьмана (с. 536), умови підданства Порти (с. 537), догана від султана за Тимошов похід (с. 538). Погром над Торговищем і поворот Тимоша на Україну (с. 538—9), оповідання про се гетьмана і козаків (с. 539), Павла алепського (с. 540) і М. Костина (с. 541—2), утеча Тимоша (с. 542—3), відомости Ренігера (с. 543) і утікачів-Волохів (с. 543—4). Вражіння від цього епізоду (с. 544), невдоволення в війську (с. 545).

Похід гетьмана на Поділля: звідомлення Матвеева і Фомина як головне джерело—їх висилка разом з Бурлієм і Мужилівським (с. 545), невдоволення козацького посольства з переговорів (с. 546), перепони в подорожі (с. 547). Гетьман в поході (с. 547—8), звідомлення Яцини (с. 548), розмови його з гетьманом в Барі (з 13 червня) (с. 548—9), гетьман під Бедриховим Городком (с. 550). Відступ з Поділля—польські пояснення (с. 550—1), непорозуміння з Татарами (с. 552), бунт у війську в 20-х днях червня (с. 553), гнів гетьмана на Виговського—оповідання Мужилівського (с. 554), пояснення Виговського (с. 555), оповідання про раду щодо відносин до Порти (с. 556) Пояснення Виговського про українсько-кримські відносини (с. 556—7), звідомлення московських послів з Криму (с. 557), козацькі посольства у хана (с. 557—8), хан грозить розривом за союз козаків з Москвою (с. 558). Закінчення кампаній—посольство Ждановича до короля (с. 559), пункти війська Запорізького (с. 560), лист від гетьмана коронного до козацького (с. 561), поворот гетьмана і війська (с. 562), поворот Тимоша (с. 563).

Московський протекторат: Матвеев і Фомин в Чигрині (с. 564), розмови з Виговським (с. 564—5), авдієнція у гетьмана 14 липня (с. 565—6), ресстр полковників (с. 566—7), секретні розмови у гетьмана з Виговським (с. 567), відомости Лупула і Ракоція (с. 568), відправа Матвеева і Фомина (с. 568). Посольство Ладжиженского, царська грамота з 22 с. червня, що Україна приймається під царську руку (с. 568—9). Нарада в сій справі старшини при кінці липня (с. 570), справа молдавська і кримська (с. 570—1).

Другий похід Тимоша на Молдаву і похід короля на козаків: нова утеча Лупула з Молдавії (с. 570—1), прохання помочи у козаків (с. 571), Лупул у гетьмана (с. 572), що було в сій справі на раді (с. 572—3), підготовка нового походу (с. 573), прикровенні форми української і польської інтервенції в молдавській справі (с. 573—4). Король у Львові,

«Львівська Комісія» (с. 574), арештування Ждановича і тов. (с. 575), король вирікається Лупула всупереч бажанням Я. Радивиля і скликає посполите рушення на козаків (с. 575-6), спілка з Ракоцієм проти Лупула і козаків (с. 577), маскування сей акції перед цісарем і Портою (с. 577-8), висилки польського війська на Молдаву в формі добровольців (с. 578). Ракоцій розриває з козаками (с. 579). Вийд Тимоша в похід (с. 580), його марш під Сучаву (с. 580-1), реляція воеводи Стефана про сей похід (с. 581), оповідання М. Костина (с. 581-2) і Павла в Алена про облогу Сучави (с. 582-3). Тяжке становище обложених (с. 583). Татари покидають Тимоша (с. 584). Вісті про гетьмана (с. 584).

Кінець Тимоша: зацікавлення його особою (с. 584-5), оповідання про його розпустні потяги (с. 585), романтичні історії про його смерть (с. 586), козацькі оповідання про лядську зраду (с. 587), різні варіанти про обставини в яких Тиміш згинув (с. 588), відзиви і характеристики (с. 588-9); докладна дата смерті (с. 589). Залога борониться далі (с. 589-90), Федорович наступник Тимоша в командуванні (с. 590), наближення гетьмана (с. 591), Лупул побивається про вирятованне залого (с. 592). Король дебивається капітуляції—місія Маховського (с. 592-3), умова капітуляції (ст. 593). Поляки не додержують умови (с. 594), коваки виходять на Україну з тілом Тимоша (с. 594-5), доля Лупулової дружини (с. 595) і Лупулових скарбів (с. 596-7), поголоски на Кондрацького (с. 596), арешт Лупула ханом (с. 597), жалі Я. Радивиля на такий фінал справи (с. 597-8), трагічний кінець Федоровича (с. 598-9), похорон Тимоша ((с. 599), Павло Алєпський описує його гробовець і долю його вдови Роксанди (с. 599-600), Роксанда в Рашкові (с. 600), її листи до царя в рр. 1660 і 1664 (с. 600-1).

VI. Українсько-московське порозуміння і московсько-польський розрив. Оєйнія кампанія 1653 р. і Жванецьке замирення . . с. 609—727

Козаччина по молдавським краху потребує московської помочи (с. 609), московський уряд схиляється до інтервенції—проект резолюції 25 с. с. травня (с. 610), ватання і відкладання (с. 611), погрози гетьмана і царські запевнення—місія Ладженського (с. 611-2), посольство Яцкевича і Абрамовича (с. 612), їх оповідання про ситуацію—серпень 1653 (с. 612-3), лист гетьмана до царя 9 (19) серпня (с. 613-4), піддячий Ів. Фомин у гетьмана (с. 615), гетьман планує кампанію на Білоруси (с. 616), однук Фомина (с. 617), гетьман виходить в похід під Борок (с. 618).

Посольство Рєшніна і тов. (с. 619), перша конференція, 2 серпня (с. 620), експозе московських послів (с. 621), релігійні утиски—польські комісари їх заперечують (с. 622), мотив арендовання церков Євреями (с. 623-4). Конференція 6 серпня—відповідь короля щодо Хмельницького (с. 624), про побісурнення Хмельницького (с. 624-5). Конференція 8 серпня—дискусія на релігійні мотиви (с. 626), про зборівські постанови (с. 627-8), проект посилки до Хмельницького (с. 629-30). Конференція 9 серпня (с. 631), реляція про козацьке посольство в Стамбулі (с. 632); чи був під Зборовим договір? (с. 633); польські закиди за перепу-

ценне козацького війська через Брянщину (с. 634). Конференція 15 серпня (с. 635), посли не хочуть посилати до Хмельницького (с. 636). Прошальна авдієнція (с. 637) і виїзд послів (с. 638), королівське «одвітне письмо» (с. 639); ще раз про побусірмененне Хм-го (с. 640—1).

Московський уряд приймає Запорізьке військо під царський протекторат—відправа Яцкевича і Абрамовича (с. 642), посольство до гетьмана Стрешнева і Бредихина (с. 643), місія Л. Капусти (с. 643—4), поворот великих послів (с. 644), земський собор «в литовській і черкаській справі» (с. 645), експозе (с. 645—7), ухвали 1 (11) жовтня (с. 648), великі посли на Україну (с. 649), проголошення війни з Польщею 2 н. е. листоп. (с. 650).

Похід короля на Україну: польське військо під Глинянами (с. 650), пляни і нарада (с. 651), похід під Галич (с. 652), «вісти з України», вересень 1653 (с. 652—3), похід під Камінець (с. 653), вагання в королівській квартирі—вісти з Молдавії (с. 654), про Хмельницького (с. 655), його посольство з-під Борку (с. 657), листи з 7 і 8 вересня (с. 657), мотиви сєї «стратегієми» (с. 658).

В квартирі й армії Хмельницького—оповідання сучасників (с. 659), опозиція походів (с. 659—60), посольство Капусти (с. 660—1), вичікування хана (с. 661), прихід хана і відновлення договору (с. 662), питання про ясир (с. 663), хан домагається підданства Хм-го (с. 664), плян походу (с. 664—5), відомість про смерть Тимоша (с. 665).

Похід польського війська—вісти про козацьке військо (с. 666), ухвала йти в глибину України (с. 667), марш на Браслав (с. 668), тривожні вісти з Молдавії і повороту до Камінця (с. 669), польський табір під Жванцем (с. 670). Гонєць Волифатєв (с. 671), його вісти (с. 672), відомости в польським таборі (с. 673), оповідання татарських бранців з 2-ої пол. жовтня (с. 674), татарські пустошення (с. 674—5), зносини з Ракоцієм і Стефаном (с. 675), посольство Млоцкого до царя (с. 676). Хан під Баром (с. 675—7), небезпека блокади (с. 677—8), пляни хана (с. 678). Московські посольства Стрешнева і Бредихина на Україні (с. 678), стріча в Чигрині (с. 679), неможливість пропустити до гетьмана (с. 679—80), вісти зібрані ними: похід гетьмана і смерть Тимоша (с. 680—1), пустошення Західньої України (с. 681—2), невдоволенне козаків з гетьманських постунок Татарам (с. 682), листи гетьмана і Виговського (с. 683—4). Прихід великих послів, тривога в Чигрині (с. 685). Даремні силкування Стрешнева приїхати до гетьмана (с. 686), його побут в Умані (с. 687). Вісти Бутурлина (с. 688), Ів. Федорович відраджений для зв'язку (с. 689), лист гетьмана з-під Бару 8/18 листопаду (с. 689—90). Відомости з козацького обозу для внутрішнього розповсюдження—про замирення з корол. (с. 690—1); реляція Виговського з-під Гусятина, 30 листоп. (с. 692).

Жванецьке замирення—українська записка (с. 693), оповідання Виговського Стрешневу (с. 694—6), оповідання гетьмана (с. 697), що говорився в війську (с. 698). Польські оповідання (с. 699), вигадка про погром козаків і смерть Хмельницького (с. 699—700), тяжке становище польського війська і його розклад (с. 700—1). Візир дає початок до

переговорів (с. 701), оповідання «Нарративи» (с. 702—3), листування (с. 703—5), погром Цоляків під Гусятином (с. 706), перші переговори, поч. на грудня (с. 707—8), перший з'їзд комісарів 13 грудня (с. 709), закінчення польсько-татарських трактатів (с. 710), маскування умов замирення (с. 711-2), дійсні умови (с. 712—3), відновлення Зборівського трактату (с. 713—4), польський дозвіл на ясир (с. 714), його затанення (с. 715), заходи Хм. против загонів (с. 716).

Неясности утворені замиренням по українській стороні (с. 717), суперечні представлення гетьман. уряду (с. 717—8), неясні відносини до Криму (с. 718), пояснення гетьмана і Виговського (с. 719—20). Кінець небезпеки (с. 720). Побутові подробиці в звідомленнях Стрешнева—Бредихина (с. 721), листування з ними гетьмана і Виговського (с. 722—3), чигиринські авдієнції (с. 723—4), пляни війни з Польщею (с. 725), перспективи прилучення Білоруси (с. 720 і 725), відправка Стрешнева (с. 726). Цар виповідає Польщі війну через Млоцького (с. 726—7).

VII. Переяславська умова . . . . . 728—869

Місія Бутурлина на Україні—його подорож і причини затримання на границі (с. 728—9), Федоренко привозить розпорядження гетьмана—з'їхатися в Переяславі (с. 729), вісти про замирення гетьмана з королем (с. 730). Стріча в Переяславі (с. 731), церковно-ритуальні підчеркнення і їх політичне значіння (с. 732), останні інструкції Бутурлину (с. 733), прихід на границю воеводів з військом (с. 733—4).

Переяславська умова—приїзд до Переяслава гетьмана і старшини (с. 734), питання про присутність Богуна (с. 735), делегації полків (с. 736). Велика Рада 8 (18) січня (с. 737), урочиста авдієнція (с. 737—8), гетьман ставить умови (с. 739), старшина жадає присяги послів за царя (с. 740), присяга гетьмана і старшини (с. 741), передача інсигній (с. 742), домагання гарантійної хартії (с. 743), депутація шляхти у Бутурлина (с. 744), прощальна авдієнція (с. 744). Висилка стольників і дворян в полки (с. 745—6), Бутурлин у Києві (с. 746), інцидент з митрополитом (с. 747). Бутурлин в Ніжині (с. 748) і Чернигові (с. 749), вісти ним зібрані (с. 750).

Інтерпретація Переяславської умови—московські тенденції (с. 751), становище української сторони (с. 752), питання про присягу в літературі (с. 752—3), полеміка Карпова з Костомаровим (с. 753—4), «договір» чи «пожалування»—погляди дослідників (с. 755—6), умовність переяславського акту (с. 756), гарантії договору (с. 757), розбіжність позицій московської і української (с. 758). Переговори з московськими послами в Переяславі (с. 759), питання будучих взаємин (с. 760—1), фрагментарність московських звідомлень (с. 762), питання про доходи, роллю московських воевод і т. ин. (с. 763), неповнота відомостей (с. 764), невтриманість державної лінії з української сторони (с. 765—6).

Вражіння від переяславського акту—оповідання Криницького (с. 767), Єрліча (с. 768) і чорнобильського протопопа (с. 769). Поголоски про московську протекцію й її перспективи—реляції Павлії (с. 770—1), вісти молдавського воеводи (с. 772), стар. Тишкевича (с. 773), поголоски Голінь-

ского (с. 774), Бізачіоні (с. 774—5), Theatrum Europaeum (с. 775—6). Московська перепись і викликана нею тривога (с. 776—7), наради старшини в Корсуні і Чигрині (с. 778—9). Заходи Польщі в Царгороді і Криму, з-окрема против московського протекторату над Україною (с. 779—81), контр-маневри українського уряду (с. 781), оцінка української політики судроти Порти в літературі (с. 782—3).

Підготовка посольства до Москви—вироблення петиції до царя в лютім 1654 (с. 782—3), текст петиції (с. 783—8), її безсистемність—очевидні намерствования (с. 789), пережитки «військових ординацій» і пліня васальної держави (с. 789—90), пункти подитговані стратегією моменту (с. 791), справа платні (с. 791—2). Грамота гетьмана цареві, 17 (27) лютого (с. 792—4), рекомендація переяславської депутації (с. 794). Склад посольства (с. 795). Місія стольника Полтева (с. 796) і прихід до Київа воеводів (с. 796—7), їх інструкція (с. 797—8), конфлікт з митрополитом з приводу ґрунтів для фортеці (с. 799), воеводи апелюють до старшини (с. 799—800), становище гетьмана (с. 800—1).

Московські переговори—приїзд і вступна авдієнція 13 (23) березня (с. 801), перші переговори (с. 801—2), редакція переговорів (с. 802), справа воеводів (с. 803), заґранічні зносини (с. 804), заґальні вільности (с. 805), справи військові (с. 805—6), «уходи» (с. 807), стратегічні завдання (с. 808). Царські резолюції (с. 809). Додаткові прохання (с. 810), одпуск послів 19 (29) березня (с. 811). «Статті Б. Хмельницького»—стан питання в літературі (с. 812—3), текст в 11 пунктах як найбільш правдоподібний (с. 814—9). Царські жалувальні грамоти (с. 820), привилей війську (с. 821—3), привилей шляхті (с. 824—5), надання гетьманові (с. 826), грамоти Богдановичу і Тетері (с. 827), грамота про митрополита й інші (с. 828—9).

Остороги царському урядові—гонсьць Литвиненко (с. 829), «прелесні листи» прислані цареві з Фил. Горкушено (с. 830), грамота гетьмана 21 березня (с. 831), грамота Радивиля і королівський універсал (с. 832—3), польські заходи коло Богуна (с. 832—3), ґасло нарушення прав царгородського партіярхагу (с. 834). Нервові настрої в Чигрині—наказ Горкуші (с. 835), листи Богдановичу і Тетері (с. 835—6), остороги перед незадоволенням війська (с. 836—7). Московський уряд іде на поступки—царські грамоти 12 (22) квітня (с. 837—8), перепись українських доходів віділикується, доходи полишаються в розпорядженню гетьмана (с. 838—9), грамоти Вигівському і Богданові (с. 840—1).

Петиції переяславських і київських міщан—московська політика супроти міст (с. 842), принципіальна вага її (с. 843), інформації дані переяславськими депутатами—жалі на козацьке правління (с. 844—5). Супліка київської громади (с. 846—7), царські привилей м. Київу (с. 848—9), пояснення царського уряду, як прийнято під царську руку «Малу Росію» (с. 849), виключування козацтва з міських відносин (с. 850—1), удар українській державності (с. 852).

Потвердження прав духовенства—конференція митрополита з старшиною в Чигрині, в травні, про відносини до Москви (с. 853), справа підпорядкування московському

патріархові (с. 853—4), податність у сій справі козацьких кругів і тверде становище духовенства (с. 854—5), донос черця Рафаїла на митрополита (с. 855—6), пізніший арешт Криницького (с. 856), гетьманські рекомендації делегатам духовенства—хронологічний реєстр актів (с. 854—5), листи гетьмана до царя і патріарха (с. 856—7), клопотання Вигovskyого за Брацький монастир і школу (с. 857—8), супліка митрополита (с. 858), постулат церковної автономії (с. 859—60), обмінення світського духовенства (с. 860—1), Духовна депутація перед царем (с. 861). Чолобиття Гізеля (с. 862). Справа відбирання церковних земель від козаків (с. 863). Царські грамоти духовенству 11 (12) липня (с. 864—5).

Загальні підсумки договору (с. 866), фактична повнота української державности (с. 866—7), правно-державні кваліфікування українсько-московських взаємовідносин (с. 867), тенденції Москви (с. 868), тактичні помилки старшини (с. 868), розбіжність обох сторін в дальших плянах (с. 869).

VIII. Восени операції і дипломатичні переговори 1654 року . .

870—965

Силкування Польщі вернути собі Україну—варшавські наради над наслідками переяславського акту (с. 870—1), боротьба з опозицією паралізує енергію уряду (с. 871—2), королівські універсали до укр. людности (с. 872), мобілізація і наступ на Поділля (с. 873), наступ на Сіверщині і на Волині (с. 87—45) Гелікодній рейд на Брацлавщині (с. 876), марш кор. гетьмана під Прилуку (с. 877), напад на Бушу (с. 878), наступ на Браслав і Винницю (с. 879), марш на Умань (с. 880), невдалий приступ (с. 881), відступ на Браслав під Красне (с. 882). Трівота на Україні (с. 883), невдоволення в кампанії в Польщі (с. 884), впливи мирної інтриги (с. 885), переговори Хм. з Радивилом через Антона Ждановича і тов. (с. 885—6), місія Якимовича (с. 886—7).

Дипломатичні зносини весни і літа 1654: заходи в Криму (с. 887), посольство Савича (с. 887—8), лист гетьмана 16 квітня (с. 889—90), лист до візиря (с. 891), хан домагається розриву з Москвою (с. 891—92), гетьман домагається помочи хана проти Польщі (с. 892), місія Яскульського (с. 892—3 і 893—4). Становище Порти (с. 893), козацьке посольство у султана (с. 894), турецьке посольство у гетьмана (с. 895), директиви ханові (с. 895—6), посольство хана до гетьмана (с. 896), авдієнція у гетьмана 9 (19) травня (с. 897), домотання хана (с. 898), перспектива походу на Москву (с. 898—91), небезпечні для козащини наслідки її союзу з Москвою (с. 899—900). Московські пляни на Румунські воеводства (с. 900—1), посольство Самарина (с. 900—1), дволична політика воеводи Стефана (с. 901—2), посилка в сій справі дяка Перфирьєва до гетьмана (с. 902) Політика мунтянського воеводи (с. 903). Відновлення зносин України з Ракодієм (с. 904), політика Ракоція—Його посольство на сойм й переговори з Радивилом в квітні (с. 904—5).

Московський наступ на Польщу: підготовка і пляни операцій, весна 1654 (с. 905—6), посольство Пузулівчача від польських магнатів до московських бояр (с. 906), московська відповідь (с. 906—7), відозва до білоруської людности (с. 907). Похід Золотаренка на Білорусь (с. 908), пляни операцій

(с. 908—9), зміни в розпорядженнях (с. 909), посилка з цього приводу до гетьмана піддядього Старкова (с. 909), вихід в похід царя (с. 909—10), свідчення царської ласки гетьманові (с. 910), припинення переписи доходів (с. 911); посилка золота війську з Протасєвим (с. 912), домагання реєстру (с. 913), Старков у гетьмана, 10—12 (20—22) червня (с. 914), зібрані ним вісті (с. 915), перше шведське посольство у гетьмана (с. 916), шведська декларація і відповідь гетьмана (с. 917). Гетьман у Києві—конференція з воеводою А. Бутурлиним (с. 918), лист до царя з Якименком 1 (10) липня (с. 918—9), посольство до Донців Сухині (с. 919). Смерть хана (с. 920), посольство до Криму і Царгороду (с. 921). Посольство Чоґлія від молдавського воеводи (с. 922), посольство мунтянське (с. 923).

Українсько-московська кооперація—літо—осінь 1654 р.: царське золото в війську (с. 924), клопоти з роздачою (с. 924-5) побоювання в справі реєстру (с. 925), посольство Положного (с. 925—6). Гетьманські реляції з серпня (с. 927), козацькі під'їзди і морські походи (с. 928). Операції на Білорусі (с. 929), Золотаренко і його штаб (с. 929—30), їх тактика (с. 930), поширюванне козацької території (с. 931), здобутте Гомля, Чичерська, Н. Бихова (с. 932), суперництво з Полюнонським (с. 933), Филимонович остерігає Могилівців від Москви (с. 934), вербованне до козацького війська (с. 935), домагання Золотаренка (с. 936). Наказ гетьманові йти під Луцьк (с. 937), гетьман у Києві, в серпні 1654 (с. 938), вісти Тафларія—про зносянн митрополита з королем (с. 939). Посольство Стреськула (с. 940). Посольство Ржевського, гетьман отягається від походу під Луцьк (с. 941), Ржевський переконує його (с. 941—2); відомости зібрані Ржевським (с. 942—3), Молдавія, Мунтяне, «Сербські капітани Мунтянської землі» (с. 944), донські походи на море (с. 944-5), лист гетьмана до царя 4 вересня (с. 945), Посольство Данила Виговського (с. 946), царські надання родині Виговських (с. 947).

Похід гетьмана на Волинь з А. Бутурлиним—марш під Бердичів (с. 947), реляція з Як. Сомченком, 15 (25) вер. (с. 948), царське potwierdженне походу (с. 949). Присилки Радивиля—Жданович з Куніцким (с. 950), гетьман висилає Ждановича до царя (с. 951), наказ Ж-чеві (с. 952), вісти під'їздів (с. 952—3), план морського походу (с. 953). Бути й еміграція—гетьман прохає наказів пограничним воеводам, щоб своєвільників не приймали, а повертали назад (с. 953—4). Гетьман припиняє похід і повертає під Білу Церкву (с. 954), легкодушні розпорядження царського штабу (с. 954—5), посольство Клиші—реляції з 22 жовтня (с. 955). Посольство до Ракоція (с. 956). Посольство від нового хана (с. 956—7), його ультиматум гетьманові, коли він не відстане від Москви (с. 957), відповідь гетьмана з Корсуна 29 жовтня с. с. (с. 957—8), перспектива війни з Кримом (с. 958), посольство до царя Кондратенка в справі помочи на Татар (с. 958—9), під'їзд Браславського полку і експедиція гори Припєттю (с. 959). Інструкція Кондратенкові і тов. (с. 959—60). Друге посольство на Дін Сухині (с. 960—1).

Закінченне операційного року на Білорусі— царська грамота з Сомченком 14 (24) жовт. (с. 961), пояснення чому Трубецької не пішов на Луцьк (с. 961). Золотаренко в царській ставці (с. 962), його побажання (с. 962—3), наданне йому Батурина і потвердження прав м. Ніжина (с. 963), промова М. Филімоновича до царя в справі визволення Малої Русі від Поляків (с. 963—4), царський обійчик до козаків (с. 964), додаткові прохання—м. ин. соли (с. 964-5), ілюстрація економічних ускладнень через ускладнення політичні (с. 965).

ІХ. Панорама тогочасної України. Загибель Брацлавщини. Дриж-пільська кампанія та її епілог (січень-червень 1655) . . . . 966—1090

Подорож антіохійського патріярха Макарія через Україну в 1654 і 1656 рр., описана його сином архидияконом Павлом (с. 966), рукописи і видання (с. 967—8), вражіння від України (с. 968), патос визволення, що відбивається в оповіданнях Павла (с. 969). Що чув Павло на Україні про її визволення (с. 970—1), людська неволя (с. 971), визвольна боротьба (с. 972), криваві жертви України (с. 973), маса вдів і сиріт (с. 973—4), популяційна енергія (с. 974—5), добробут і господарність (с. 975), ентузіастичні відзиви про козацтво (с. 976), культурна енергія (с. 977), будівництво (с. 978), приватні мешкання (с. 979), заможність людности (с. 980), сади (с. 981), сільське господарство (с. 982), водне багатство дивує Араба (с. 983), скромність і повадержність побуту (с. 984), суворість і аскетизм в виконуванні церковних обрядів (с. 985), надмірність монастирських богослужень (с. 986).

Панорама міст: гетьманська квартира в Богуславі (с. 986-77), характеристика гетьмана (с. 988), патріярх у гетьмана (с. 988-9). Київські вражіння— їх односторонність (с. 989), дорога від Василькова— по печерських маєностях (с. 989-90), печерські володіння (с. 990), Печерський монастир і його будівля (с. 990—1), церемонія стрічі і трапеза (с. 992), київське мистецтво (с. 992), келії архимандрита, дзвіниці, печері (с. 992—3), жіночий монастир (с. 993—4), лаврська друкарня (с. 994). Візита митрополита (с. 994), митрополічії і лаврські слуги (с. 994), урочиста служба на Петра-Павла— побутові подробиці (с. 995), Св. Софія (с. 996). Стріча з Данилом Калужером (с. 997). Завваження про сучасне київське малярство (с. 997—8 і 999). Михайлівський монастир і мекковська фортеця (с. 998). «Місто Київ»— Поділ (с. 998-9), Дніпро і торгівля (с. 999). Розв'язальні листи (с. 1000). Портрети патріярхів, що відвідували Київ (с. 1000—1). Монастир Пустинного Миколая (с. 1001). Видубицький монастир (с. 1002).

Інші міста України: Умань (с. 1002), Богуслав, Трипілля (с. 1003). Прилука, став і лазня (с. 1004), Гусятинський монастир (с. 1005), чернечий режим (с. 1006), монастирська всеночна (с. 1007). Прилуцький ярмарок (с. 1007-8). Переяслав (с. 1008), Чигирин (с. 1009), гетьманська резиденція (с. 1009—10), Суботівський двір (с. 1010—1), гроboвець Тимоша і його вдова (с. 1010).

Ще з московської переписи 1654 р.: Біла Церква, Ставище, Лесевичі, Боярка, Фастів (с. 1011), Богзна,

Бахмач, Коногон, Батурин, Сосниця, Мена (с. 1012), Новгород Сіверський, Стародуб (с. 1013).

Загибель Браสลавщини: польський наступ на Україну в жовтні 1654 (с. 1013), польські сили (с. 1013—4), збори під Шаргородом (с. 1014), облога Буші—оповідання Коховського (с. 1015), реляція Чарнецького (с. 1015—6), капітуляція Тимонівки (с. 1016), наступ на Браслав (с. 1016—7), прихід татарських передовиків (с. 1017), бої під Браславом (с. 1017—8), вихід козаків з Браслава (с. 1018), Менгі-ґерай просить почекати (с. 1018), король відкликає Потоцького (с. 1018—9), його реляція королеві (с. 1019). Різдвяний спочинок (с. 1019—20). Польський двір повідомляє дипломатичних представників, що Браславщину опановано (с. 1020).

Пасивність гетьманського осередку (с. 1020), його інформації (с. 1020—1), м. ин. послові Тургеневу (с. 1020—1), Тургенев в Чигрині 14 листопаду, розмови з Виговським (с. 1021), авдієнція у гетьмана (с. 1021—2). Злосини з молдавським і мунтілеським господарем і з Ракоцієм, посольства Лисовця і Креховецького (с. 1023), Гетьман нагадує, як його підвели з Трубецьким (с. 1022), Тургенев описує приїзд Золотаренка, наздогад гетьманові (с. 1022), висилка до Криму Устокасімова (с. 1022), лист гетьмана до царя 20 н. с. листоп. (с. 1023),

Вихід гетьмана під Корсунь і Білу Церкву (с. 1023—4), довге стоянне з А. Бутурлиним під Б. Церквою (с. 1024), посольство до царя Андрійєнка—щоб приспішити прихід Шереметева (с. 1024—5), листи гетьмана до Шереметева з принаглюваннями Ф. Бутурлина до помочи і відомостями про польський наступ (с. 1025—6). Царський лист з Ждановичем—запевняє, що Шереметеву наказ дано (с. 1027), але бажано мати компенсацію в козацькій війську (с. 1028). Посольство в сих справах Матвеева з Клішєю (с. 1028—9), авдієнція 6 (16) січня (с. 1029); невдоволення гетьмана з кунктаторства Шереметева (с. 1023—9), плани весняного наступу на Польщу (с. 1030) і на Крим (с. 1031); докір гетьманові, що дав на знищення Браславщину (с. 1031—2). Цар хоче зробити Київ своєю столицею для крайньої оборони України від Порти (с. 1032). Московські плани інтервенції в балканських справах (с. 1032—3). Проект організації саддацького війська на Україні і заведення царських воеводів по городах (с. 1033), завваження про нельояльну поведінку духовенства (с. 1034). Прихід Шереметева і відправа Матвеева (с. 1035).

Дріжипільська кампанія: новорічні польські операції (с. 1035), карна експедиція Д. Вишневецького до Бершадського ключа (с. 1036), лодність збирається до оборони в Демківці (с. 1036—7), ватага Тетері (с. 1037), облога і здобуття Демківки (с. 1038), різня і утеча лодности «до Дніпра» і на Волощину (с. 1039—40.) Прихід передової орди з Камалбетом і Менгі-ґерасм (с. 1040), воєнна царада в Ободівці (с. 1040—1); брак відомостей про Хмельницького (с. 1041). Похід на Умань (с. 1041—2), вступна розвідка під містом (с. 1042), вісти про зближення Хмельницького (с. 1042), марш назустріч йому—Хмельницький під

Охматовим (с. 1043), облога Охматова (с. 1043—4), козацьке військо на Дріжиполі (с. 1044), битви 29—30 п. с. січня (с. 1045), розходження в оцінці вислуду—відзив Чарнецького (с. 1046), оповідання Самовидця (с. 1046—7), блокада козацького табору (с. 1047), оборонний відступ козацького війська (с. 1047), абстиненція Татар (с. 1047—8), битва під Охматовим (с. 1048), Хмельницький відступав (с. 1048), еміграція людности (с. 1048—9), «дріжипільські козаки» за московським кордоном (с. 1049).

Останнє знищення Браสลавщини: Потоцький вертає до дому, здаючи командування Лянцкоронському (с. 1049). Военні пляни—проект спустошення Київщини (с. 1049—50), Татари отягаються від дальшого походу (с. 1050). Прихід головної Орди не на війну, а для прогонування і здобичі (с. 1050—1). Пустошення Браславщини (с. 1051—2), збирання ясиру для Татар (с. 1052), звідомлення Лянцкоронського (с. 1053—4). Рейментування Тишкевича і його реляції (с. 1054—5), головна орда відходить (с. 1055), клопоти з тими що лишилися (с. 1055—6), провіятовування і збирання ясиру (с. 1056—7), польське військо роз'їздяться (с. 1058), заклики Татар на нову війну (с. 1059), оцінка кампанії сучасниками (с. 1059—60) і в повійшій історіографії (с. 1060).

Політика українського уряду— його дивна пасивність і кунтаторство (с. 1061), маскування понесених утрат—оповідання Півла Алапського (с. 1061). Козацькі війська займають опорожнену Поляками зону (с. 1061—2), діверсія на татарські й турецькі володіння (с. 1062). Дипломатичні зносини—пересилки з Ракоцієм (с. 1062—3), становище Порти—можливий вплив її на відступ Орди (с. 1063), заходи її коло полагодження відносин між Україною і Кримом (с. 1064), казацьке посольство до Царгороду (с. 1064—5), заходи кримських приятелів України—лист Харац-мурзи до гетьмана (с. 1065—6). Блокада Криму (с. 1067—8) Пляни наступу на Польщу—реляція цареві з Богуслава, 4 березня (с. 1068—9). Посольство Москаленка (с. 1068—9), посольства Яковенка і Томиленка (с. 1070—1071). пляни блокади Криму (с. 1072), царська згода на операції і висилку нових сил на Україну (с. 1072—3). Посольство Клим'ятенка—гетьманський лист 2 квітня (с. 1074).

Українсько-московські розходження і польські залицання лист до гетьмана від Тишкевича (с. 1074—5), посольство від Ракоція—Ст. Люц (с. 1076). Ситуація на польсько-українським фронті в квітні—свідчення бранців і посланців (с. 1076—7), посланці валаських повстанців у гетьмана (с. 1077—8), Москва не пропускає Данила з Швеції до гетьмана (с. 1078), Данило добивається таки до гетьмана (с. 1079). Шведський король виповідає війну Польщі (с. 1079), посольство Бурлія (с. 1079—80), цар не пропускає його до Швеції (с. 1080—1). Напруження на Білорусі (с. 1081), Поклонський відступив під Москви (с. 1082), його листи до козаків (с. 1082—3), листи від Радивиля (с. 1083), агітація Теодосія Василевича (с. 1084). Трівоба в Москві— цар домагається присилки мітро-

полита (с. 1085—6), київські конференції з митрополитом (с. 1086) і рада в Корсуні (с. 1086—7), листи гетьмана і Виговського до Золотаренка (с. 1087—8). Прихід В. Бутурліна (с. 1088), з'їзд у Києві (с. 1088—9), армії сходяться під Білою Церквою (с. 1089), похід на захід, 1(11) липня (с. 1090).

Ж. Похід на Галичину 1655 р. Проблема Західньої України, справи Білоруської займаними і української еміграції (весна 1656)

1091 - 1231

Польські проби порозуміння з Козаччиною і заходи щоби підняти на неї Орду—королівський універсал до старшини і черги (с. 1091—2), невдоволене сеймових старців з королівських обіцянок (с. 1092—3), сеймова комісія в козацькій справі (с. 1093), інструкція комісарам, кінець червня (с. 1094), умови замирення (с. 1094—5), місія Федора Виговського (с. 1096). Мізерний стан польської армії (с. 1097), заходи коло позискання помочи Порти і Орди (с. 1097). Козацький уряд перебиває сі заходи дипломатичними і воєнними засобами (с. 1097—8), козацьке посольство в Царгороді (с. 1098), Порта забороняє ханові воювати козаків (с. 1099—1100), хан настоює на поході (с. 1100), Орда рушає на козаків, серпень 1655 (с. 1101).

Львівський похід і початок шведсько-українського союзу: вісти з походу—гетьман під Баром 15 липня (с. 1102), облога Гусятина (с. 1103), конфлікт з Бутурліним (с. 1103—4), козацьке військо під Камінцем (с. 1104), посольство від шведського короля і Ракоція у гетьмана (с. 1105), переговори з Ракоцієм і обома господарями (с. 1106), початок воєнної кооперації (с. 1107), українсько-шведська військова конвенція—ж. вересень (с. 1108), зносини з Шведами Золотаренка (с. 1110), Москва маніфестує свої претензії на Білорусь і Поділля—нові царські титули (с. 1111—2), історія титулу «Малої і Білої Русь» (с. 1112), політичні наслідки сей маніфестації (с. 1113).

Підо Львовом: похід з-під Камінця (с. 1113—4), здобутте Ягольниці і Підгайців (с. 1114), битва під Городком (с. 1115), облога Львова (с. 1116), лист гетьмана до магістрату (с. 1116), перша депутація магістрату у гетьмана (с. 1117), розмови (с. 1118), друга депутація (с. 1118—9), наступ 8 жовтня (с. 1120), умови капітуляції поставлені гетьманом (с. 1121), дальші переговори і порозуміння (с. 1122—3), переговори з губернатором Гродзінким (с. 1124), плян козацького протекторату (с. 1124—5), козацьке військо вступається з-під Львова (с. 1125—6). Козаки в Любліні (с. 1126), реформи переведені на користь укр. людности (с. 1127), непорозуміння з московськими воеводами (с. 1128).

Політичні розходження і перспективи—питання про піддання на імя царя чи гетьмана (с. 1128), пляни старшини (с. 1128—9). Відносини шведські (с. 1129—30), пляни боротьби з мусульманським світом (с. 1130), неприхильне ставовище Шведів до казацьких домагань (с. 1131). Опортунізм супроти Польщі (с. 1132), посольство Любовіцького (с. 1133), байка Б. Хмельницького (с. 1134), реверанси королеві (с. 1135), політична програма Коваччини (с. 1136). Турецьке посольство Шагін-аги (с. 1137), наступ хана (с. 1137—8)

Відновлення договору з ханом під Озірною: реляція Бутурлина (с. 1138), козацький дневник (с. 1139), звідомлення Яскульського (с. 1139—40), татарські оповідання (с. 1140), битва під Озірною 18 листопада (с. 1140—1), освітлення II у мемуаристів і істориків (с. 1141—2). Переговори гетьмана з ханом (с. 1143—4), їх замирення (с. 1144—5), з'їзд гетьмана з ханом (с. 1146), шеяности в літературі про умови замирення (с. 1147—8), дійсний характер договору 22 листопада (с. 1148—9).

Експедиція в Принетське Полісся—реляція Волконського (с. 1150—1), роля москов. війська (с. 1151), польські звідомлення (с. 1152).

Події на білоруським фронті: тактика Золотаренка (с. 1152—3), поширення козацького протекторату (с. 1153), невдоволення царського уряду (с. 1153—4), Золотаренко в ставці, в червні 1655 (с. 1154—5), його бажання і царські резолюції (с. 1155), смерть Золотаренка (с. 1156), його страшний похорон—легенди на сю тему (с. 1157); вага сеї втрати для козаччини (с. 1157—8). Нечай наступник Золотаренка—«полковник чауський і новобихівський» (с. 1158—9).

По львівським поході—посольство Половця (с. 1159), Виговський у Бутурлина в Білій Церкві (с. 1159—60), вісти з грудня (с. 1160), сеунч Батурлина (с. 1161), оповідання Павла Алепського (с. 1161—2), опала і смерть Бутурлина (с. 1162). Січневий з'їзд в Чигрині (с. 1163), весілля у гетьмана (с. 1163—4), чигринські наради (с. 1164), відомости митрополита (с. 1165), новини роменського п'ярсаря (с. 1165—6). Проблема Західньої України (с. 1166—7). Справа Білоруської займанщини, московські претензії (с. 1167), організація Козаччини на Білорусі (с. 1167), справа надання Нечаяві Білоруського полку (с. 1168), розходження з Москвою в інших справах (с. 1169).

Дипломатичні перспективи на поч. 1656 р.: поворот до Польщі Яна-Казимира (с. 1169), його надії на гетьмана і хана (с. 1169—70), зносини з гетьманом (с. 1170), інструкція комісарам з січня (с. 1171), лист Виговського до Гродзійського і лютого (с. 1172), західно-українські пляни (с. 1173). Зносини з Кримом, посольство Махаринського (с. 1174), лист гетьмана 22 січня (с. 1174—5), посольство Тохтамышіагі (с. 1175), лист гетьмана ханові 31 січня (с. 1175), послі козацькі й польські в Криму в лютім (с. 1176—7). Зносини з Швецією—проголошки з посольством (с. 1178), листи шведському королеві і Радзейовському 11 січня (с. 1179), місія Данила до Чигрина (с. 1180), листи шведського короля в лютім (с. 1181), Данило й Грсидский в Чигрині, в березні (с. 1182). Зносини з Ракоцієм—його зближення з Козаччиною для операцій в Польщі (с. 1183), місія Люца (с. 1184), адержлива позиція гетьмана (с. 1184—5). Посли молдавські і мунтяпські (с. 1185), листи гетьмана і Виговського з квітня (с. 1186), Данило і Грсидский у Ракоція (с. 1186—7), посольство Бруховецького у Ракоція (с. 1188), посольство Шебеші до гетьмана (с. 1189), відправа Бруховецького (с. 1190).

Польські і кримські зносини в лютім—травні: місії Любівіцького і Пісочинського (с. 1191), польські відо-

мости з України (с. 1192), король викладає історію переговорів (с. 1193), листи гетьмана і Виговського до короля в березня (с. 1194). Польські заходи коло інформації хана (с. 1095), інструкція Шумовському (с. 1196—7). Субан-ага у гетьмана (с. 1197), козацькі послы у хана в травні (с. 1197—8). Оповідання Рудаєвского про становище (с. 1199), пляни об'єднання і повної незалежності України (с. 1200).

Українсько-московські напруження—в справі Білоруській: місія Лопухина (с. 1201), розмови з гетьманом 6—12 квітня: московські жалі на поведінку козаків на Білорусі (с. 1201—2), вільне і невільне козачення людности (с. 1202—3), торгування козаків (с. 1203), гетьман обстоє Козаччину (с. 1204—5). Пропозиція в справі заведення воєводів на Україні (с. 1205—6), справа блокади Криму (с. 1206—7), питання окупації Зах. України (с. 1207). Претензії гетьмана в справі укр. еміграції (с. 1208). Справа українських шинкарів (с. 1209). Слідство в білоруській справі—Жданович і Сивцов (с. 1210). Місія Д. Балабана (с. 1211). Відправа Лопухина (с. 1211). Додаткові московські жалі (с. 1211—2). Посилка до гетьмана Пуртомонна (с. 1212), розмови його з Виговським 15 квітня (с. 1213). Дальші московські жалі на Нечая (с. 1214—5). Додаткові накази Лопухину (с. 1216—7).

Святоюрська рада і актуальні питання укр. політики: оповідання Виговського (с. 1217), негативне становище до Польщі (с. 1217—8), розрив переговорів—лист Тишкевича до гетьмана (с. 1219). Відносини шведські й семигородські (с. 1220). Лист патр. Никона до митрополита (с. 1220). Переміна київського воєводи—інструкції новим воєводам 1 (11) травня (с. 1221—2). Слідство в білоруській справі (с. 1222—3), реабілітація Нечая (с. 1224—5), формальне залагодження московських жадань і фактичне захоплення Білоруської Козаччини (с. 1225).

Еміграція і бунти: московська тактика супроти укр. еміграції (с. 1225—6), гетьманські претензії вприводу еміграції (с. 1226), небезпечність її (с. 1227), гетьман просить у царя рішучих директив воєводам (с. 1227—8), дволична політика московського уряду в сій справі—листування в справі торських промисловців (с. 1228), жваве заселення Слобідщини укр. емігрантами в 1655 р. (с. 1229). Гетьманські пляни походу на Слобідчину для розгону еміграції (с. 1229—30). «Великі бунти» козацькі (с. 1229), повстання Грицька Неблядина (с. 1229—30), похід гетьмана на московську границю (1229). Чутки про козацькі бунти з літа 1656 (с. 1231).

XI. «Московська зрада» і нова літа (літо 1656—весна 1657) 1232—1264

Виленьські переговори і їх відгомони на Україні: замирення Москви з Польщею і розрив з Швецією (с. 1232), вона повідомляє про се гетьмана (с. 1233), гетьман відповідає посольством Скоробогатого 7 (17) червня (с. 1233—4), наказ Скоробогатому (с. 1234—5), присилка Кикина з інформацією (с. 1235), посольство Гапоненка (с. 1235—6), бажання війська, що мають бути взяті на увагу при договорах (с. 1236), гетьман остерігає царя від згоди з Поляками

(с. 1236—7), лист його в сій справі до А. Бутурліна (с. 1237). Обурення старшини на зрадливу поведінку Московського уряду (с. 1238), її пізніші згадки про се в маніфесті до держав (с. 1239—40). Польські заходи коло порозуміння з козаками: листи Тишкевича і Лещинського (с. 1240), місія Д. Балабана (с. 1241), одночасно Поляки дискредитують козаків в очах Москви (с. 1241—2), спеціально розкривають зносини Хм. з Шведами і Ракоцієм (с. 1243—4).

Дійсний хід виленських нарад (с. 1244), московський проєкт розмежування 4 жовтня (с. 1245), польські «нон-гоцелти» (с. 1245—6), поголоски між козаками про виленські переговори (с. 1246—7), наради старшини з-приводу їх (с. 1247—8), оповідання Яненка Хмельницького (с. 1247) і Ост. Виговського (с. 1247—8), акти виленської комісії отримані старшиною (с. 1248—50), Ост. Виговський про вражіння від них (с. 1250), гнів гетьмана (с. 1251), «московська зрада» (с. 1252—3). Відомости в Москві про сі настрої—посилка Кикина (с. 12), розмова з Ів. Виговським в листопаді (с. 1253—4). Посилка Фомина (с. 1254), лист гетьмана до царя 9 (19) грудня (с. 1254—5), посилка Лопухина (с. 1255), наказ йому (с. 1256).

Білоруська справа—московський уряд нервується поведінкою Нечая (с. 1257), посилка до нього Стольн. Леонтєва і дьяка Гр. Богданова, в червні (с. 1257—8), стріча Богданова з Скоробогатим (с. 1259), універсали Нечая зібрані Богдановим (с. 1259). Надії Нечая на захочанне Білоруської Козаччини (с. 1259—60), розмови з ним Богданова (с. 1260—1), царські докори Нечаяві (с. 1260), Нечай вирікається своїх козаків (с. 1261), Нечаяві листи до царя (с. 1262—3), цар вибачає Нечаяві (с. 1264), Білоруська Козаччина признана царем 14 (24) вер. (с. 1264—5). Нові конфлікти Нечая з воеводами (с. 1265—6), невдалі заходи коли Ст. Бихова (с. 1266), «Новий Могилів» на Лупулові (с. 1267), Старий Бихів піддався на гетьманське імя—реляція гетьмана цареві (с. 1268).

Козацька експансія на півночі: програма консолідації й вирівняння меж білоруської займанщини (с. 1268—9). Слуцьке князівство Радивилів під протекторатом гетьмана (с. 1269), посольство Стефановича від Бог. Радивиля (с. 1270), відомости про протекторат над Слуцьком (с. 1270—1), клопотання гетьмана за вдову Януша Радивиля (с. 1272—3), протекторат Нечая над шляхтою Новгородського воеводства (с. 1273), обсадженье бузької і дніпровської дороги для стику з Прусією й Швецією (с. 1274), універсали гетьмана до зах.-укр. людности з нагоди експедиції Ждановича 31 грудня (с. 1274—5), «Старобихівський порт»—гетьманський універсал 15 березня (с. 1275). Козацькі поради білоруській шляхті не триматися царя, а піддаватися гетьманові, справи Котла і Дериглаза (с. 1276—7).

Шведсько-українські зносини, підготовка союзу—надії шведського короля на польську корону гальмують порозумінне (с. 1277—8), листування гетьмана з королем переходять Поляки (с. 1278—9), Данило добився з Чигрина до короля в серпні 1656 (с. 1278 і 1231), його посольське звідомлення (с. 1282), відомости Ракоцієвих послів про козацькі домагання Руси по Вислу (с. 1282—3), інтриги Гал-

зейовського і його арешт (с. 1283), посольство Тернешільда і Данила (с. 1284), інструкція послам і проєкт шведсько-українського договору 5 жовтня (с. 1285—6), можливості зв'язані з тим, коли б шведський король став королем польським (с. 1286—7), різні способи розірвання союзу України з Московією (с. 1288—9), постулат повної незалежності України (с. 1289), різні варіанти можливих взаємин України і Швеції (с. 1290—2); Швеція забезпечує собі торговельні дороги через Україну (с. 1291—2), варіанти української державності (с. 1292—3), проєкти соціального ладу України (с. 1293—4). Проволока з виїздом послів (с. 1294—5), листи гетьмана королеві з осені 1656 (с. 1296), посилка Велінга (с. 1296).

Підготовка союзу з Семигородом: література (с. 1296), місія Шебеші (с. 1297) інструкція йому, 20 черв. (с. 1298), додаткові уваги (с. 1299), подорож Шебеші в Бруховецьким (с. 1300), *summa legationis* (с. 1300—1), проєкт гетьманського днпльому (с. 1301), бажання повної рівноправності з козацької сторони (с. 1301—2), місія Ковалевського і Груші до Ракоція (с. 1302), звідомлення з сих переговорів вєводи Стефана (м. 1303). Переговори з Ракоцієм шведських послів в серпні 1656 (с. 1304—5), претенсії Ракоція на українські землі (с. 1306), паралельні переговори з шведськими і українськими послами в Феєрварі (с. 1306—7), воєнна конвенція українсько-семигордська (с. 1307), договірний акт 7 вересня (с. 1308), місія Уйлакі до Чигрина для його ратифікації (с. 1309), звідомлення з його чигринських переговорів в жовтні (с. 1309—10), обвинувачення на Грушу—його лист до Ракоція (с. 1311). Лист гетьмана до Ракоція (с. 1312), Ракоцій висилає до нього Гентера і Хорвата для координації походу (с. 1312—3). Шведсько-семигордський договір 6 грудня—Ракоцій опротестовує устунки козакам (с. 1313), виступає в похід (с. 1313—4).

Союз з Ракоцієм і спільна кампанія против Польщі—як поясняли її на Україні (с. 1314), пізніші оповідання Ждановича (с. 1314—5), московсько-польське порозуміння як причина (с. 1315—6). Плани прилучення Зах. України (с. 1316). Козацький патронат над Волинно—листування Ст. Святюполк-Четвертинського з гетьманом і старшиною в сій справі (с. 1316—7), козацькі «залози» на Волині, Поділля і Поліссю (с. 1318). Жданович виходить в похід (с. 1318—9), перешкоди в дорозі—відомости де Пуайє і Кравєа (с. 1319—20), похід Ракоція (с. 1320), в Винкові приймає він козацьке посольство (с. 1320—1), звідомлення московського посла Волкова (с. 1321—2), нова асеккурація Ракоція Козаччині—на випадок якби він став королем польським (с. 1322). Перехід через Карпати (с. 1322—3), Ракоцій в Стрию—чекає козацького війська (с. 1323).

Днп. бзматичні справи в січні—лютім: приїзд Лопухина (с. 1323—4), інформації гетьмана (с. 1324), остороги від Поляків (с. 1324—5), пояснення походу Ждановича (с. 1325—6), лист до царя 19 січня (с. 1326). Шведські післанці—Т. Гаршовєн (с. 1326—7), Велінг (с. 1327), розмови в Виговським і авдієнція (с. 1327—8). Велінга відправляють з нічим—його пояснення в сій справі (с. 1328—9), пояснення

Виговського і Пуфендорфа (с. 1329—30), справа «Руси до Висли» (с. 1331), посольство Дорошенка до шведського короля (с. 1331—2). Хвилювання короля, його листи з лютого 1657 (с. 1332). Польські посольства—післанець королеви Слонезький (с. 1333), королівський посол Бельєвський—його інструкція (с. 1333—4), сприятлива ситуація і важке значіння місії (с. 1335). Посольство до хана—Ромашкевича (с. 1336), до Порту—Яскульського (с. 1337), до царя—Бонковського (с. 1337—8).

Австрійське посередництво для замирення України: австрійські поради замирення з козаками (с. 1338), заходи Ляолі і Радаєвського (с. 1338—9), тривога від шведсько-семигородсько-української ліги (с. 1339—40), пошукування посла в січні 1657 р. (с. 1340), висилають Царевича і Маріяновича (с. 1340—1), їх подорож через Галичину й Волинь—образи знищення і тривоги (с. 1341—2), дорога по Київщині до Чигрина (с. 1343), авдієнція у гетьмана (с. 1344), множество послів в Чигрині (с. 1345). Ужиток зроблений гетьманом з сього посередництва—посольство Капусти до Царгороду (с. 1345) й інформації московському послові Кикину (с. 1346).

Московські заходи—посольство Кицина до гетьмана і митрополита (с. 1346—7), чутки про смертельну недугу гетьмана й питання наступства (с. 1349), доручення митрополитові заспокоювати старшину (с. 1347), заповідається війна з Польщею (с. 1347—8); як Москва хоче для себе використати похід Ракоція-Жданович (с. 1348—9). Лист гетьмана цареві висланий з Кикиним (с. 1350), його інформації і пояснення (с. 1351), виправдання походу Ждановича (с. 1352). Поляки дискредитують гетьмана і його інформації перед московським урядом (с. 1353).

Заходи українські: дипломатичні турнір в Царгороді в травні (с. 1354), козацькі послі у хана в квітні-травні (с. 1355—6), силкування відвернути хана від помочи Польщі (с. 1357), стратегічні заходи для утруднення сього походу (с. 1358—9). Політика гетьмана супроти Польщі (с. 1359), брак відомостей про результати місії Бельєвського (с. 1359—60), що дає звіт про це царській місії (с. 1360). Вибори Юрка Хмельницького і відправа посольств (с. 1360—1), лист гетьмана і Виговського до короля з Бельєвським (с. 1362—3), результати його місії—польські вісти про неї (с. 1364).

XII. Мінець Хмельниччини

1365—1478

Недуга Хмельницького і справа наступства: передчасні вісти про останню хворобу і смерть гетьмана (с. 1365) і заходи Виговського коло булави (с. 1365—6); значіння для дальшої політики України справи його наступства (с. 1366). Повстання на Запоріжжі (с. 1366—7), козацькі ниви пориваються на старшину (с. 1367). Рада на провідній неділі (с. 1366 і 1367—8), вибір Хмельниченка як представляв його гетьман і люде (с. 1368), відомости Маріяновича і Лідієвськи (с. 1369), розбіжність в відомостях—освітлення в новітній літературі (с. 1369); як інформовано українську людність—дума про вибір Хмельниченка (с. 1370—2), її пізніші наверховання (с. 1373). Смерть

митрополита (с. 1373), царя і патріярха не повідомлено відразу (с. 1374), побажання, щоб патріярх приїхав поблагословити нового гетьмана і митрополита, переказане через Коробку (с. 1374—5), лист гетьмана 23 с. с. квітня піславий з ним (с. 1375—6), писаний наказ Коробці (с. 1376—7), і усні інформації ним дані (с. 1377—8).

Українсько-московське напруження—місія Ф. Бутурліна (с. 1378), антипольська тенденція посольства Коробки й інформації через нього дані (с. 1378), Москва не приймає гетьманської політики (с. 1378—9), стримана і неприхильна відповідь царя (с. 1379), польські оскарження на Хмельницького, вісти Шумовського й Ієвлева (с. 1379—80), посилка до Ракоція і Ждановича Ів. Желябужского (с. 1381), дискредитування на Україні гетьманського правління йому доручене (с. 1382), його поведінка доказує се (с. 1382—3), переконання про таку місію на Україні (с. 1383), посольство до гетьмана Матвєєва (с. 1383—4).

Кампанія Ракоція—Ждановича в лютім—квітні: досить сприятливі початки—галицька шляхта зймає нейтральне становище (с. 1384), але Львів поставився відпорно (с. 1385), лист гетьмана до Львова 9 (19) березня (с. 1386), Операції під Самбором і Перемишлем (с. 1387), реляції Штернбаха (с. 1388), сполучення козацького війська з Ракоцієм і марш на Краків (с. 1389), небезпечні симптоми—безляновість (с. 1389—90), добичницькі потяги (с. 1390), грабування і розбої (с. 1390—1), оповідання про целодську поведінку (с. 1390—1), шукання козацького протекторату на Волині (с. 1391—2). Сполучення військ шведських з семигородськими й українськими (с. 1392), шведські відомости про них (с. 1392—3), Ференц Трак (с. 1393), Карло-Густав шукає козацької підтримки (с. 1393—4), місія Міліскроні для уложення формального союзу (с. 1394), інструкція йому (с. 1394—6), пляни на Крим (с. 1397—8). Місія Шебеші (с. 1398).

Кампанія Ракоція—Ждановича в травні і червні і організація козацького протекторату: перехід на правий бік Висли (с. 1398), приступ до Замостя і здобуття Любліна (с. 1398), капітуляція Берестя (с. 1399—1400), стратегічне і політичне значіння його (с. 1400), конфлікт з московськими претензіями (с. 1400), заходи Ждановича коло організації козацького протекторату в побузьких і припетських краях (с. 1400—1), нарада пинської шляхти і її «субмісія» гетьманові (с. 1401), акт присяги пинських делегатів в Чигрині 20 черв. (с. 1401—2), асекурація гетьмана пинській шляхті (с. 1403—4), політичне і соціальне значіння сеї пинської конституції (с. 1403—4). Організація козацького протекторату на Поліссю і на Волині (с. 1405), волинська депутація у гетьмана (с. 1405—6).

Крах Ракоцієвої кампанії—відступ шведського короля задля війни з Данією (с. 1406), курфїрст кидає лігу (с. 1407), шведські вербовщики вербують козаків і ин. до шведської армії (с. 1407), розпука і благання Ракоція (с. 1407—8), розклад козацького війська (с. 1408), його бажання вернутися на Україну (с. 1408—9), бунт козаків і марш Ракоція під Варшаву (с. 1409), Немирнич вибирається

до гетьмана (с. 1409), капітуляція Варшави, решта шведського війська видає Ракоція (с. 1409—10), Ракоцій кидас Варшаву щоб вертати додому—оповідання бранців про його військо (с. 1410).

Місія Бутурлина і зібрані ню відомості (червень-липень)—розмова з Ост. Виговським в Гоголеві (с. 1411), Бутурлин у Чигрині (с. 1412), перша авдієнція у гетьмана (с. 1412—3), його недуга (с. 1413). Розмова в Виговським про похід Ждановича 15 (25) червня (с. 1413—4). Розмова з Виговським і Юр. Хмельницьким 19 (29) червня (с. 1414—5), відповідь гетьмана на зроблені докори (с. 1415—6)—він обстоює свої права на дипломатичні зносини (с. 1416), авдієнція у гетьмана 19 червня—докори йому за союз з Швецією і воювання Польщі (с. 1417), суперечка за всеводи і доходи з України (с. 1417—8), гетьман боронить своєї самостійности в політиці (с. 1418—9). Розмова з Виговським 20 (30) червня (с. 1419—20). Приїзд Лілекрони і Шебеші—вивіди про них Бутурлина і тов. (с. 1420—1), авдієнція Бутурлина 23 червня (3 липня) (с. 1421—4), згоди про кампанію 1655 р. (с. 1422), жалі на Нечая (с. 1422—3 і 1424), пояснення про вибір Юрка Хмельниченка (с. 1423), справа осель для кийських стрільців (с. 1423—4), утечі московських підданих на Україну (с. 1424). Відправа Бутурлина (с. 1425). Відомості про ситуацію, зібрані посольствами—війна і дипломатія (с. 1426—7).

Місія Лілекрони, Данила і Шебеші: їх приїзд і скептичне становище до них гетьманського двору (с. 1428), перша авдієнція (с. 1428—9), причини фіяска Велинга (с. 1429), з Москвою військо розривати не хоче (с. 1429—30), але не розірве і з Швецією (с. 1430). Лист бранденбурзького курфюрста привезений Данилом (с. 1431) Відправа послів від господарів і посольство до Царгороду (с. 1432). Звідомлення Шебеші (с. 1432—3), його summa legationis (с. 1433), його записки: посольства московські і кримські (с. 1434), плян війни з Туреччиною за поміччю Швеції і Англії (с. 1434), відомості Ждановича (с. 1435), плян поділу Польщі і козацькі претенсії на землю до Висли (с. 1435—6), посольства шведські (с. 1436), німецьке військо гетьмана (с. 1436—7), підданне Ст. Вихова (с. 1437), відносини польські і кримські (с. 1437), відосини до Москви (с. 1438), козацькі бунти (с. 1438), гнів гетьмана на Виговського за його претенсії на булаву (с. 1438—9). Вісти з Запоріжжя (с. 1439), післанець від Раца, втікачі-семени (с. 1439), ще вісти про запорізький бунт (с. 1439—40).

Відкликання Ждановича і польські пропозиції: незадоволення з Ракоцієвої поведінки—жалі гетьмана перед воеводою Стефаном (с. 1441), вісти про вихід Карла-Густава привезені Беньовським (с. 1442), успіхи Беньовського (с. 1442—3), нова місія його—королівська інструкція 13 червня (с. 1443—4), листи Беньовського до гетьмана і Виговського (с. 1444), відповіді їх 9 (19) липня (с. 1445), посольство Тетері до царя—повідомлення про польські віроломства і прохання помочи на Поляків і Татар (с. 1446—7), інформації Тетері (с. 1448), московська від-

повідь (с. 1449), запитання щодо місці Беньовського (с. 1449), побажання гетьмана, Виговського, Тетері (с. 1450).

Катастрофічний кінець Ракоцієвого походу: наступ хана (с. 1451), козацькі заходи протів нього і хатські проба порозуміння—лист хана 20 липня з-під Шаргорода (с. 1451—2), гетьман кличе в поміч Ромодановського—листи його до Ром. а 3 (23 липня) (с. 1452—4), хан під Камінцем—лист до короля (с. 1454), козацькі застави протів Орди (с. 1455), погром Орди при повороті (с. 1455). Зносини Ракоція з Яном-Казимиром (с. 1455—6). Шведські поради Ракоцієві (с. 1456), похід його до Кракова і відмова козаків (с. 1456—7), перехід за Вислу і марш на Туребин і Замосте (с. 1457—8), листування Яздановича з Замоиским, (с. 1458—9), пагінка кінноти Чарнецкого (с. 1460), козаки поспішають до дому (с. 1460—1), оповідання Грондського, Явчинського, Пікарського (с. 1460—2), реляція Штернбаха (с. 1461), козаки кидають Ракоція (с. 1462), Штернбах про раду Угрів (с. 1463), льояльні пояснення козаків на московську адресу (с. 1464), капітуляція Ракоція (с. 1465), його реляція матері (с. 1465), похід хана і погром семигородського війська (с. 1466), поворот Орди (с. 1467).

Останні прикрати старого гетьмана і кінець його: козацький бунт з Ракоцієвого війська перекидається до Юрасевого (с. 1467), оповідання Желябужского (с. 1467—8), його агітація протів гетьмана і старшини—мотив самовільного походу протів царської волі (с. 1468—9), козацький бунт протів старшини (с. 1469), війське розходиться (с. 1469—70). Старий гетьман зломаний сими подіями (с. 1470—1), апоплексія (с. 1471), останні його інтереси—утримання західно-української акції (с. 1471). Похід в поміч Ракоцієві ударемнений його капітуляцією (с. 1471—2), декларація Ракоцієві про невмішний намір гетьманського уряду підтримувати його (с. 1472). Наступство на гетьманстві—гетьман побороє шляхи Виговського (с. 1472—3), агітація протів Хмельниченка (с. 1473), відгомони того в нар. думі (с. 1473). Дата смерти Богдана (с. 1473—4), похорон (с. 1474), козацькі голосіння в літературі (с. 1474—5), легенда про церкву що згоріла підчас похорону (с. 1475), переказ про отроснене (с. 1475—6). Літературні характеристики українські і польські (с. 1476—7), екзерциції на сю тему (с. 1477), літературна українська традиція (с. 1478).

XIII. Нільма загальних завважень . . . . . 1479—1508

Традиційний погляд на Хмельниччину як цілість (с. 1479), «визволення» і відновлення прав (с. 1479—80), «боротьба за віру» (с. 1480), ідея всенародности (с. 1481), полеміка на сім ґрунті (с. 1481) і проби характеристики класової фізіономії Хмельницького й його блившого окруження (с. 1482—3), державницький аспект (с. 1483), ідеалізація і протести протів неї (с. 1483—4), Кулішеві панеїривки і засудження (с. 1484—5), Антоновичева апологія Хмельницького (с. 1485).

Гетьман і старшинський осередок—питання суцільности і солідарности (с. 1485), роля й індивідуальність Богдана (с. 1485—6), наскільки він підіймався над иншими

ков. діячами (с. 1486), оптимістична оцінка його індивідуальності у Кубалі (с. 1487—90), влучні риси сеї індивідуальності (с. 1490—1), проби розвинути державно-конституційні прикмети його діяльності у Липинського (с. 1491). Брак судійливості в політиці Хм-го і його оточення (с. 1491—2), різниці між домаганням р. 1648 і 1649, між 1649—54 і 1655 (с. 1491—2). Хто робив укр. політику в початках Хмельниччини (с. 1492—3), перелом під впливом Київського осередка в 1649 (с. 1493), хибна інтерпретація Зборівського договору (с. 1493—4), унадок укр. революції, видіння і розпорошення сил (с. 1494), Переяславська умова не вносить в політичні плани ясної перспективи (с. 1494—5), нові плани 1655 р. (с. 1495), вони продовжуються по смерті Хм.—між Хмельниччиною і Вигівщиною нема межі (с. 1495—6).

Сильні і слабкі сторони індивідуальності Богдана (с. 1496—7), Хм. як провідник мас і як державний політик (с. 1497—8), Вигівський як керівник політики Хмельницького (с. 1497), помилки сеї політики в відносинах до Польщі, Молдавії, Москви, Швеції, Семигороду (с. 1498), московські політики використовують ці помилки (с. 1499), фатальні відносини кримські (с. 1499—500).

Слабина державної і соціальної творчості—творча безсилість «бувших людей Річи Посполитої» (с. 1500), нестача нових ідей (с. 1501), незабезпеченість селянства (с. 1501—2), конфлікти козацтва і міщанства (с. 1502), селянство і міщанство тікають з-під гетьманського уряду (с. 1503). Імпозантні сторони козацького ладу—справність козацької машини під рукою Хмельницького (с. 1503—4), але нестача конструкційних моментів (с. 1504), механічне повторення старих гасел в сфері національній і культурній (с. 1504), «не розв'язаний вузол соціальних і політичних протилежностей» (с. 1505), бунти (с. 1505—6), гетьман готов кинути Україну (с. 1506), панські плани старшини (с. 1505—6), повстання селянства (с. 1506), «Руїна» вже за Богдана (с. 1506), розходження навіть в духовенством—елементом що нібито найбільш виграв (с. 1506—7), об'єктивні причини сих хиб—тяжкі історичні дефекти укр. життя (с. 1507). В чім же чари Хмельниччини (с. 1508). Її вага для наступних віків (с. 1509).

Додатки з «Польських справ» Московського Посольського приказу. . . 1508—1539

1. Релігійна дискусія варшавська 1650 р.	1508—1523
2. Віленський панегірик Хмельницькому і Вигівському	1523—1526
3. Реляція в Царгороду про козаків, передана польськими комісарами московським послам підчас львівських переговорів 1653 року	1526—1527
4. Відповідь польського уряду московським послам в українській справі передана 9 (19) серпня 1653 р.	1527—1536
5. Цар виповідає війнау Польщі, 31 грудня с. с. 1653 р.	1536—1539
Доповнення	1539—1550
Прокт султанського листу до гетьмана 10 серпня 1650 р т.	1539—1541
Листи в Царгорода до гетьмана в березні 1651 р. . . с.	1541—1544
Листування в справі перепущення козацького війська через московську територію під Рославль в 1651 р. . . с.	1544

Реляції королевичеві Каролеві Фердинандові 1651 р.	с. 1545
Лист гетьмана до турецького султана з осені 1651 р.	с. 1545
Українська еміграція в Сіверщини в зв'язку з розкварти- руванням польських військ за Дніпром в 1652 р.	с. 1545
Гетьманське посольство до Порту весною 1652 р.	с. 1545
Дата реляції гетьмана Потоцького	с. 1546
Пляни Лупула і Хмельницького на Валахія і Семигород	с. 1546
«Щити табаку»	с. 1546
Носач в Молдавії	с. 1546
Візаччії про облогу Сучави	с. 1546
Інструкція Бутурлину	с. 1547
Присяга Богуна	с. 1548
Діяльність Даниїла Грека	с. 1548
Грамота Хмельницького до султана 1655 р.	с. 1549
Сотник Іван Петрович	с. 1549
Про «Байку Б. Хмельницького»	с. 1549
Претенсії на Краків для Запорозького війська	с. 1549
Лист гетьмана до мунтенського воеводи 18 (28) червня 1657 р.	с. 1549
Записки Шебеші	с. 1549
Янчинський про погоню за Ракоцієм	с. 1550
Показчик осіб	с. 1551—1580
Показчик місць	с. 1580—1600
Зміст ІХ тому	с. 1601—1660
Поправки	с. 1631—2

ПОПРАВКИ

Сторінка	Надруковано	Треба
28 ₂	13	12
28 ₂	благочестя	благочестя
29 ₂ ²⁰	16	14
37 ₁₄	червня	квітня
53 ₁₄	сол, був він від самого султана чи від котрогось а башів, донські висланці не знали.	попав не на місце, се останній рядок сторінки
54 ₁₄	ребіуль-евель 1061 лютого	ребіуль-евваль 1061 лютого
95 ²²	Березина	Березного
124 ₁₈	10—20	10(20)
272 ₁₅	Збжидовского	Збжидовского
329 ²⁰	січня	серпня
487 ₁	етікеталхні	етікетальні
459 ₁₆	Гродна	Городна
505 ¹⁷	терін	термін
555 ₁₄	3)	1)
556 ₂₁	Арелак	Арслан
634 ₂₁	дьяк	дьяка
734 ₂	Известиях	Докладах
743 ⁶	Пересторогу і	Пересторогу, і
889 ₁₂	бришеш	брешеш
889 ₁₁	Савяч	Савич
891 ₁₁	слівзі	зі слів
910 ⁶	Винюковим	Венюковим
919 ¹⁵	Старушевича	Старушича
923 ₂	з-за Дніпра	з-за Дністра
956 ¹¹	б ів	белв
966 ¹⁵	Постошенне. По-божа і Подні-стра	Пустошенне По-божа і Подні-стровя
966 ₁₀	у Київ	у Києві
978 ₄	описуєє і	описуєє сі
979 ₄	Годі	Тоді
1025 ¹⁴	дня,	дня:
1182 ¹	Глондський	Грондский
1264 ₂	цізавіші	цікавіші
1278 ¹²	Закроним	Закрочими
1304 ₁₂	звязок	завязок

Наукове видання

ГРУШЕВСЬКИЙ
Михайло Сергійович

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

Т. 9

Кн. 2

Роки 1654—1657

Оформлення художника І. В. КОЗІЯ
Художній редактор Р. І. КАЛИШ
Технічний редактор Т. С. БЕРЕЗЯК

Підписано до друку з готових позитивів 15.08.96.
Формат 84×108/32. Гарн. Тип Таймс. Папір офс. № 1. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 40,74. Ум. фарбо-відб. 41,16. Обл.-вид. арк. 70,76.
Тираж 15 000. Зам. 6-809.

Видавництво "Наукова думка"
Р. с. № 05417561 від 16.03.95
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Головне підприємство РВО "Поліграфкнига"
252057 Київ 57, вул. Довженка, 3.

ЩИРОСЕРДЯ

Видання “Історії України-Руси” Михайла Грушевського фінансує держава. Крім того, це видання підтримується також чисельними благодійними пожертвуваннями окремих громадян і різних організацій, що надходять на адресу Фонду Грушевського з різних регіонів України. Серед добровольців — Голова Верховної Ради України Олександр Мороз та народні депутати України, екс-Президент України Леонід Кравчук, комерційні банки, акціонерні товариства та фінансові установи України, бізнесмени, службовці, вчені, пенсіонери, студенти, українці з Польщі, Чехії, Білорусії, Австралії і навіть учні середніх шкіл.

Пенсіонер Д. І. Петровський з міста Рівне, пожертвувавши на видання “Історії України-Руси” невелику суму із своєї скромної пенсії, написав: “Історія будить минуле, творить сучасність і додає віри на краще майбутнє. Нехай Україні допомагає Бог!”

З великою вдячністю наводимо список осіб та організацій, чиї благодійні внески надійшли на адресу Міжнародного фонду Михайла Грушевського для видання чергового тому багатомовної “Історії України-Руси” Грушевського, відкриття музею М. Грушевського та на спорудження пам’ятника Михайлу Грушевському в Києві (Постанова Кабінету Міністрів України № 73 від 31.01.95 “Про спорудження в м. Києві пам’ятника М. С. Грушевському” та Указ Президента України “Про відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського” № 1085/95 від 22.11.95) (у гривнях станом на 17.07.97 р.)

Д. І. Петровський	10	Рівне
В. М. Романюк	3.50	Кам’янець-Подільський
І. Ф. Калиняк	5	Львів
Є. С. Харьков	20	Київ
А. Р. Хмурич	10	Тернопіль
Н. Д. Дрогобицький	10	с. Соснівка, Львівська обл.
І. А. Вонсач	10	с. Моршин, Львівська обл.
В. В. Вовчок	100	м. Стрий, Львівська обл.
Н. Г. Панасенко	30	Запоріжжя
О. М. Щербак	5	с. Лебедівка, Черкаська обл.
Є. В. Погорелов	40	Одеса
О. Пархоменко	11	Харків
Ю. Г. Пелющенко	10	Пирятин, Полтавська обл.

М. С. Іванишин	100	Мінськ, Білорусія
Г. С. Синиченко	30	Дніпропетровськ
В. Ф. Гнатовський	7	с. Дубляни, Львівська обл.
Р. Ю. Кухта	20	Івано-Франківськ
А. О. Вашків	15	Тернопіль
І. Д. Василюшин	20	Львів
Г. Р. Сокур	10	Переяслав-Хмельницький
М. О. Марчук	4	Житомир
О. В. Тарасенко	5	с. Воропаївка, Київська обл.
В. М. Петруцій	10	Березань, Київська обл.
Г. О. Чернецький	10	Київ
П. К. Рубель	10	Київ
С. М. Блощаневич	10	Київ
В. С. Нечаєв	1	Умань
А. В. Нечаєв	1	Прага, Чехія
І. А. Нечаєв	1	Прага, Чехія
К. О. Шукіна	1	Умань
О. А. Бойко	1	Одеса
В. А. Дворжак	5	Рівне
Р. В. Верещук	1	Заліщики, Тернопільська обл.
М. С. Фіночко	5	Харків
Ф. Д. Фіночко	12	Харків
Р. В. Фарасевич	10	Івано-Франківськ
Д. А. Волковський	50	Київ
Т. Деменко	2	Київ
В. С. Воронін	3	с. В. Яблунівка, Черкаська обл.
П. Парипа	5	Івано-Франківськ
Є. Л. Грушка	20	Луцьк
В. Д. Коваленко	5	Київ
Ю. Чорний	5	Чернівці
М. А. Якименко	1	Полтава
М. І. Драган	1	Борислав
В. С. Дубас	2	Борислав
Ю. В. Змислий	10	Львів
Теодор Антемійчук	180	м. Забже, Польща
Ю. М. Конечний	100	с. Дзвиняч, Івано-Франківська обл.
В. М. Струк	15	с. Делятин, Івано-Франківська обл.
Ф. П. Яремчук	10	с. Делятин, Івано-Франківська обл.
Ю. М. Ященко	15	Дрогобич

Є. В. Погорелов	40	Одеса
О. В. Козерук	10	Харків
З. Ю. Дубів	10	с. Буковець, Івано-Франківська обл.
Г. С. Синиченко	35	Дніпропетровськ
Р. Ф. Кучко	10	с. Гоївка, Волинська обл.
А. І. Кучко	10	с. Гоївка, Волинська обл.
В. І. Рудько	9	Чернівці
Д. П. Луцик	2	Львів
Л. А. Луцик	2	Львів
Б. Д. Луцик	2	Львів
М. Д. Луцик	2	Львів
О. Д. Луцик	2	Львів
С. Мітчук	15	Рівне
Міжнародний фонд "Відродження"	20.000	
Адміністрація Прези- дента України	18.000	
Національний Банк України	10.000	
Акціонерне товарист- во "Оболонь"	3.000	
АКБ "Полісся"	200	
АКБ "Україна"	100	
Промінвестбанк	50	
Укрсоцбанк	50	
Ощадбанк	50	
ВА-банк	50	

Кабінетом Міністрів України на видання 2-ї книги 9-го тому "Історії України-Руси" М. Грушевського виділено 50 тисяч гривень.

Фонд Грушевського продовжує приймати благодійницькі пожертвування. Сподіваючись на традиційну великодушність і щедрість українського народу, Фонд Грушевського запрошує спонсорів та доброчинців фінансово підтримати спорудження пам'ятника М. Грушевському в Києві, створення Музею Грушевського в Києві та завершення видання одинадцятитомної "Історії України-Руси" М. Грушевського — національної історичної Біблії. Як і в попередніх томах, у кожному наступному томі також буде надруковано список спонсорів та фізичних і юридичних осіб, що зробили благодійницькі пожертвування на національну справу. Крім того, доброчинцям, що пожертвували

понад 1000 гривень від Міжнародного Фонду Грушевського буде вручено спеціальний кольоровий Альбом "МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ" з передмовою Президента України. Організації, що пожертвували понад 50 тис. гривень на пам'ятник М. Грушевському будуть увічнінені на спеціальній бронзовій дошці на постаменті пам'ятника Грушевському в Києві.

Кожен громадянин, державна або комерційна організація України запрошуються внести будь-яку суму коштів з будь-якого поштового відділення на спеціальний рахунок в банку "Україна" (№ 700806 в ГОУ БАНКУ "УКРАЇНА", МФО 300603, ГРУШЕВСЬКИЙ, ЗКПО 20063416).

Директор Міжнародного фонду
Михайла Грушевського
проф. *Леонід Решодько*